

श्रीशुभ्रुत संस्थान

श्रीशुभ्रुत संस्थान-

(१) सुनस्थान

सुनस्थान

सुन. भाषा उपलब्ध करिबत साजरी

सुनस्थान

"सुनस्थान" वि. वि. प्रेस, पुणे-१०

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૯૧૦ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ દુષ્કૃત સંહિતા - રૂપસ્થાન

વિગય

રવ. શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહર.

જન્મ:

મરણ:

વિ. સં. ૧૯૧૯ મામશર વદ ૮.

વિ. સં. ૧૯૭૬ ના ફાગુ સુદ ૭.

શ્રીઆયુર્વેદ ગ્રન્થમાલિકા

શ્રીસુશ્રુત સંહિતા—

(૧) સૂત્રસ્થાન

અનુવાદક:—

સ્વ. પ્રાણજીવન હરિહર શાસ્ત્રી

પ્રકાશક:—

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, મુંબઈ નં. ૧.

સં. ૧૯૮૬

૩-૦-૦

ઈ. સ. ૧૯૨૯

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું:—

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,

સાસુન બિલ્ડિંગ, એલિફન્ટન સર્કલ, ટાઉન હોલની સામે,
કોટ, મુંબઈ નં. ૧.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૯૮૨-૯૪

(સર્વ હક પ્રકાશકોએ સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

મુદ્રક અને પ્રકાશક:—

નટવરદાસ હરિહારામ દેશાઈ.

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, એલિફન્ટન સર્કલ, કોટ-મુંબઈ નં. ૧.

શ્રી પ્રકાશકનું નિવેદન

આપણા પ્રાચીન પૂર્વજો જે આશ્ચર્યજનક વિદ્યા-નિધિ આપણે માટે વારસામાં મૂકી ગયા છે, તેમાં ચાર વેદો મુખ્ય છે. એ ચારે વેદોના ચાર ઉપવેદો છે, તેમાં અથર્વવેદનો ઉપવેદ આયુર્વેદ છે. આપણા દરેક ધર્મ ગ્રંથોના મૂળમાં તેના પ્રણેતા ભગવાન-પરબ્રહ્મ છે, અથવા માયા ઉપહિત ઈશ્વર છે. આ ઈશ્વર, હિરણ્યગર્ભ અથવા બ્રહ્માને નામે પણ ઓળખાય છે. નાટ્યશાસ્ત્રના આદિ પ્રણેતા બ્રહ્મા જ ગણાય છે, અને તે ઉપરથી ભરતમુનિએ નાનું નાટ્યશાસ્ત્ર રચ્યું છે. કોઈ કોઈ ગ્રંથના પ્રણેતા શ્રીમહાદેવ (પરબ્રહ્મ) અને ઉમા (પ્રકૃતિ) મનાયા છે. આયુર્વેદને માટે એમ કહેવાય છે કે પ્રથમ બ્રહ્માએ આ ગ્રંથ એક લાખ સ્લોક પુરનો રચ્યો હતો. એમ સુશ્રુત અને ચરકના ગ્રંથો જોતાં પણ જણાય છે. દેવલોકના બ્રહ્મા, પ્રજાપતિ, અશ્વિનીકુમાર અને ઇન્દ્ર-એ ચારેએ આયુર્વેદનો પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યોના હિતને માટે પ્રચાર કર્યો. આ ચાર દેવોએ પરંપરાથી આયુર્વેદનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તે પછી ઇન્દ્ર પાસેથી એક બ્રહ્મર્ષિ ભરદ્વાજ અને એક રાજર્ષિ ધન્વન્તરીએ અભ્યાસ કર્યો. ભરદ્વાજે પોતાનું જ્ઞાન ઋષિ મુનિઓને આપ્યું અને તેઓમાં આત્રેય (પુનર્વસુ) મુનિએ એનો સારોદ્ધાર કર્યો; એટલે કે તેમની પાસેથી શીખીને આત્રેય (પુનર્વસુ) મુનિએ એક મૂળ સંહિતા રચી હોય એમ જણાય છે. તે ગ્રંથ ઉપર અગ્નિવેશ મુનિએ એક વૃત્તિ રચી અને તે ઉપર

ચરકમુનિએ જે વિસ્તાર કર્યો અને ગ્રંથમાં કોઈ કાઢઘાલ કરે નહિ તે માટે પ્રતિસંસ્કાર આપ્યો. તે ગ્રંથ ચરકસંહિતા કહેવાય છે. ધન્વન્તરી પાસેથી જેઓ શિખ્યા તેમાં સુશ્રુત નામના આચાર્યે તે વિદ્યાનો સંગ્રહ કર્યો, અને તે તેના નામે એટલે સુશ્રુત સંહિતાને નામે પ્રસિદ્ધ છે. ચરકાચાર્યે પોતાની સંહિતામાં ઔષધિથી રોગનિવારણ વિશેષ વર્ણવ્યું છે અને સુશ્રુતાચાર્યે પોતાના ગ્રંથમાં ઔષધોપચાર ઉપરાંત શસ્ત્રક્રિયા (વાઢકાપની) વિદ્યા ઉપર ખાસ ભાર મૂકીને તેનો સર્વોત્તમ વિચાર દર્શાવ્યો છે. આ પ્રમાણે એક આયુર્વેદનો બે મુખ્ય શાખામાં પ્રચાર થયો. તેમાં કાળક્રમે રાજ્યાશ્રય અને રુચ્છાલયોનો અભાવ થવાથી શસ્ત્રક્રિયાની પ્રગતિ અટકી પડી, એટલે આચાર્યે એ વિદ્યામાં પછાત પડી ગયા. ધીમે ધીમે હિન્દમાં આર્ય લોકોએ પોતાનો સમય તત્ત્વ-દર્શન, ધર્મશાસ્ત્ર અને ભક્તિથી ભગવદ્ પ્રાપ્તિ, સાયુજ્યાદિ મુક્તિ તરફ વિશેષ લક્ષ આપવાથી વૈદક-વિદ્યાનો હ્રાસ થતો ગયો. કાશીરાજ રાજર્ષિ ધન્વન્તરી પાસે શિખેલા સુશ્રુત મુનિએ ધન્વન્તરીની મૂળ સંહિતા ઉપર એક વૃત્તિ રચી, અને તે વૃત્તિ ઉપરથી સિદ્ધ નાગાર્જુને વિસ્તાર કરી પ્રતિસંસ્કાર આપ્યો, એ ગ્રંથ સુશ્રુત સંહિતાને નામે વિખ્યાતિને પામ્યો. આયુર્વેદના આ બે મહાન્ ગ્રંથોમાં આ પ્રમાણે એટલું બધું પાર-વર્તન થયું કે આજે જે ગ્રંથો આપણી પાસે હાજર છે તેમાં મૂળ સૂત્ર ભાગ, વૃત્તિનો ભાગ અને પ્રતિ

સંસ્કારનો ભાગ કેટકેટલો છે તે ચોક્કસ રીતે નક્કી કરવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. જેવી મહાભારતની દશા થઈ છે, અને તેમાં ત્રણથી ચાર થશે ચઢી ગયા છે, તેમ ચરક અને સુશ્રુતના ગ્રન્થ સંબંધમાં પણ થયું જણાય છે. આવી દશા એકલા વ્યાકરણ શાસ્ત્રની થઈ નથી. વિદ્વાનોનું માનવું છે કે આ સંસ્કરણનો કાળ ગુપ્તવંશનો કાળ હતો. કારણ કે સમુદ્રગુપ્ત અને કુમારગુપ્તના સમયમાં ઘણા પ્રાચીન ગ્રન્થો ફરી લખાયા છે. ચન્દ્રગુપ્તના સમયમાં ચાણક્યે અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, રાજનીતિ શાસ્ત્ર વગેરેનો ઉદ્ધાર કર્યો ને પોતાના શબ્દોમાં સૂત્રો રચી તેને-શાસ્ત્રને ખચિત અને મર્યાદિત બનાવ્યું. તેમ ચરકે અને નાગાર્જુને ભારદ્વાજ સંહિતા અને ધન્વંતરી સંહિતાને શ્લોકબદ્ધ બનાવી, તેની અનુક્રમણિકાઓ બાંધી, સંસ્કાર આપી આયુર્વેદના આ ગ્રન્થો નક્કી કર્યા. એમાં જોવાનું એ છે ભારદ્વાજ સંહિતા (અથવા આત્રેય સંહિતા) તેના છેવટના પ્રતિસંસ્કાર કરનારા ચરકને નામે ઓળખાઈ, ત્યારે ધન્વંતરીની સંહિતા નાગાર્જુનને નામે પ્રસિદ્ધ ન થતાં સુશ્રુતને નામે પ્રસિદ્ધ થઈ છે. આ પ્રમાણે આયુર્વેદના જૂનામાં જૂના અને પ્રમાણભૂત મનાતા બે ગ્રન્થોનો ટુંકમાં ઇતિહાસ છે.

આ સુશ્રુતાચાર્ય ક્યારે થઈ ગયા તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. પણ વાઙ્મદ્ નામના એક સારા વૈદ્ય ઈસવી સનની પહેલાં આશરે બસો વર્ષ ઉપર થઈ ગયા છે. તેમણે પોતાના ગ્રન્થમાં ચરક અને સુશ્રુત ઉપરથી ઘણો ભાગ લીધો છે, તેથી એટલું અનુમાન થઈ શકે છે કે સુશ્રુતાચાર્ય તેમની પહેલા થઈ ગયેલા હોવા જોઈએ. સુશ્રુતના પ્રતિસંસ્કાર કર્તા નાગાર્જુન છે. એ હકીકત ટીકાકાર ડલ્હનાચાર્યના કહેવાથી જણાય છે. આ નાગાર્જુન પણ ક્યારે થઈ ગયો તે ચોક્કસ જણાયું નથી. શ્રીમદ્ ભાગવતના નવમા સ્કંધના ૧૭ મા અધ્યાયમાં જણાવેલું છે, કાશીરાજ ધન્વંતરી એ વૈવસ્વત મનુના દોહિત્ર પુરુરવાથી નવમી પેઢીએ હતા. સુશ્રુત ગ્રન્થમાં જણાવેલું છે કે સુશ્રુત વિશ્વામિત્ર રાજાના પુત્ર હતા, અને આ વિશ્વામિત્ર વાલ્મીકિ રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે. જો આ

હકીકત ખરી હોય તો સુશ્રુતાચાર્ય ભગવાન રામચંદ્રના સમયમાં થઈ ગયા કહેવાય. પણ આ સર્વ મંતવ્યો સાધાર લાગતાં નથી, તેથી સુશ્રુત ઈસવી સન પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયા હતા એમ માનવું વાજબી છે.

આયુર્વેદના બે પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં આજે વાંચનારની સમક્ષ તેમાંનો એક ગ્રન્થ “સુશ્રુત સંહિતા”ના પ્રથમ સૂત્રસ્થાનનું શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર ગુજરાતી પ્રજાજન આગળ રજુ થાય છે. આ ગ્રન્થનું ભાષાંતર “ગુજરાતી” પ્રેસમાં શાસ્ત્રી તરીકે કામકર્તા અને સ્વ. ઇચ્છારામના એક પરમ મિત્ર અને સહાયક સ્વ. પ્રાણજીવન હરિહર શાસ્ત્રીએ કરેલું છે. મુંબઈની ફોટની દાનવીર શેઠ દેવકરણ નાનજીની સંસ્કૃત પાઠશાળામાં તેઓ વિદ્યાર્થી-ઓને સુશ્રુત અને ચરકનું અધ્યયન કરાવતા હતા. તે વેળાએ તેમણે પોતાને પણ કામ લાગે અને ગ્રન્થનું શિક્ષણ પાકું અપાય તે માટે શિખવતી વેળાએ ગ્રન્થનું ભાષાંતર કરવા માંડેલું અને તે “ગુજરાતી” પ્રેસની પુસ્તકમાળામાં છપાઈ પ્રસિદ્ધ કરવાનું તે વખતના માલીકોએ પોતાના ખર્ચે સ્વીકારેલું. તે પ્રમાણે આ ગ્રન્થ કટકે કટકે છપાતો ગયો, અને તે કામમાં જાણીતા વૈદ્યરાજ આયુર્વેદાચાર્ય શ્રી જાદવજી ત્રીકમ-જીએ પણ ભાષાંતર જોઈ જવામાં સહાય કરેલી. આ ગ્રન્થનું આખું સૂત્રસ્થાન અને નિદાનસ્થાનનાં છ પાનાં છપાયા પછી પ્રાણજીવન શાસ્ત્રીનો કૈલાસવાસ થયો અને તે પછી ગ્રન્થ અપૂર્ણ રહ્યો. તત્પશ્ચાત્ત સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈની સ્થાપેલી “ગુજરાતી” પ્રેસની સંસ્થા મુશ્કેલીમાં આવી પડી. તેથી આ ગ્રન્થ પૂર્ણ કરવાને સુયોગ આવ્યો નહિ, પરિણામે આવી અપૂર્ણ દશામાં આવો સારો અને સુંદર સરળ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલો ગ્રન્થ અટવાઈ જાય અને નાણાની ભીડને લીધે પૂર્ણ થઈ શકે નહિ, તેવી સ્થિતિ આવી પુગી. તે જોઈને હાલના “ગુજરાતી” પ્રેસના માલીકો અને સંચાલકોએ આખો ગ્રન્થ નહિ તો, જેટલો છે તેટલો પણ સંપૂર્ણ ભાગ ગુજરાતી પ્રજા આગળ રજુ કરવાનો વિચાર કર્યો અને તેના પરિણામરૂપ આ સૂત્રસ્થાન પ્રસિદ્ધ થાય છે; અને ઇશ્વરેચ્છા અનુકૂળ થશે ત્યારે શેષ ભાગ કટકે કટકે છાપીને પણ પ્રસિદ્ધ કરવાની આશા છે.

આજે ભાષાંતરકાર શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન વિદ્યમાન નથી. તેઓ જાતે નિરભિમાની પુરુષ હતા. તેઓ કોઈ પણ રીતે ગુજરાતી પ્રજામાં ધાંધલ કરીને પ્રકાશમાં આવવાની ઈચ્છા રાખતા નહોતા, પણ પોતામાં જે શક્તિ છે તે લોકોના જોવામાં આવશે તો કદર કરશે એવી માન્યતા રાખતા હતા. આ નિઃસ્વાર્થી પુરુષનું ટુંકું જીવનચરિત્ર અને છાયાચિત્ર આ પ્રચલિત જમાનાને અનુસરી આપ્યું છે તેથી અવિવેક નહિ ગણાશે એવી આશા છે. અને પૂજ્ય શાસ્ત્રીજી પ્રતિ “ગુજરાતી” પ્રેસના સંચાલકો અને માલીકોની પ્રેમ-પૂર્વક અંજલિરૂપે છે એમ વાંચનારાઓ માનશે એવી આશા છે.

આયુર્વેદના આ મહાન્ ગ્રંથમાં તેનાં મુખ્ય આઠ અંગો જેવાં કે, શલ્યતંત્ર, શાલાકયતંત્ર, કાળ ચિકિત્સા તંત્ર, ભૂતવિદ્યા તંત્ર, કૌમાર ભૃત્ય તંત્ર, અગદતંત્ર, રસાયનતંત્ર, અને વાજકરણતંત્રનો સમાવેશ કરેલો છે, જ્યારે ચરકમાં શલ્યતંત્ર સિવાય શાલાકયતંત્ર વગેરે સાત તંત્રોનો સંગ્રહ છે. અને

ચરકાચાર્યે જ્યાં જ્યાં જરૂર લાગી ત્યાં ત્યાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે વાઢકાપની ક્રિયા તેના જાણકારો પાસે કરાવવી, એટલે કે સુશ્રુતમાં આપેલી શારીર વિદ્યા ચરકથી ચઢિયાતી છે, અને તે તેની પોતાની છે.

સુશ્રુતના પ્રથમ સૂત્રસ્થાનના આ ભાષાંતર ગ્રંથમાં કયા કયા વિષયો ચર્ચ્યા છે, તે જાણવા માટે એ પ્રકારની અનુક્રમણિકાઓ આપી છે, તે ઉપર જો કોઈ સામાન્ય રીતે સહજ નજર નાંખી જશે તો ઘણું જાણવાનું મળશે. એમાં પ્રાચીન કાળમાં આપણા દેશમાં શસ્ત્રક્રિયા કેવી હતી અને હાલની આંગલ શાસ્ત્રક્રિયા કેવી છે, તે જોવાનું સારી રીતે મળી શકે છે. તે પ્રમાણે સામાન્ય રીતે મનુષ્યે પોતાનું આરોગ્ય સાચવવા માટે પણ શા શા ઉપાયો કરવા તેનું પણ દિગ્દર્શન કરાવેલું જણાશે, એટલે તેનું અધ્યયન કરનારા વૈદને ઘણું અનુભવજ્ઞાન મળી શકશે. આ ગ્રંથ એકલો ગુજરાતી વૈદરાજોને ઉપ-યોગી થઈ પડશે એટલું નહિ પણ સામાન્ય વાંચ-નારને પણ ઉપયોગી થઈ પડશે એવી આશા છે.

મુંબઈ }
જ્ઞાનપંચમી, ૧૯૮૬ }

નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેશાઈ

સ્વ. શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહરનો પરિચય

વૈદકશાસ્ત્રના આ એક સર્વોત્તમ પુસ્તકનું ભાષાંતર કરનાર સ્વ. શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહર હતા. તેઓ ગુજરાતના એક પ્રતિષ્ઠિત અને મુખ્યમના શાસ્ત્રીમંડળમાંના એક અગ્રગણ્ય ગુજરાતી શાસ્ત્રી હતા. સદ્ગત શાસ્ત્રીજીએ એવી કંઈ સેવા બજાવી છે, એવો કયો લોક-સંગ્રહાર્થે પ્રયત્ન કર્યો છે, કે જેને માટે આજે ગુજરાતી પ્રજા આગળ તેમનું જીવનવૃત્તાંત રજુ કરવામાં આવે, એવો પ્રશ્ન સહજ ઠાકાઈને થાય એ સ્વાભાવિક છે. અને જે જીવનવૃત્તાંત સંક્ષેપમાં આપવામાં આવે છે તેનાથી ઉક્ત પૃચ્છાનું નિરાકરણ થાય છે. કવિ, પંડિત, શાસ્ત્રી, વિદ્યાવાન સત્પુરુષોનો પાર્થિવ દેહ પણ પછી તેમની યશઃકાયા અજર અને અમર રહે છે, એવું જે કહેવાયલું છે તે અથોઽ નથી જ. શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન પંડિત હતા, કાર્યાકાર્યની વ્યવસ્થાતિ બજાવવા માટે જેની જરૂર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ગીતામાં જણાવેલી છે તે શાસ્ત્રના સારા જ્ઞાતા હતા, સારી વિદ્યા સંપાદન કરેલી પણ તેનું અભિમાન નહિ રાખનારા વિવેકી-વિનયી, અને બ્રાહ્મણોના કર્મોનું યથાપાલન કરનાર પુરુષ હતા, તેમ અનેકના વિદ્યાદાતા ગુરુ હતા. આ સંસારમાં એમનું જીવન લોકોપકારમાં વધારે વ્યતીત થયું હતું. આવા ગુપ્ત રત્ન જેવા વિદ્વાન પુરુષનું શાંતિમય જીવન જણવાની જરૂર છે.

સદ્ગત શાસ્ત્રીજી, યજુર્વેદી, માધ્યંદિનીશાખાધ્યાયી, સાંખ્યાયનગોત્રી તથા જ્ઞાતિએ પ્રશ્નોના નાગર બ્રાહ્મણ હતા. તેમનો જન્મ આદિ ગુજરાતી ભક્ત કવિવર નરસિંહ મહેતાની ભૂમિ જુનાગઢમાં થયો હતો અને બાળપણ તેમણે ત્યાં જ ગાળ્યું હતું. એમના પૂર્વજો જામ તમાચીના સમયમાં જામનગરની પડોશમાં આવેલા એક ગામમાં રહેતા હતા અને પૌરાણિક વૃત્તિથી જીવન ગાળતા હતા. તેમાંના પંડ્યા શ્રી આણંદજીના પુત્ર પ્રેમજી, નાગર ગૃહસ્થોના આમંત્રણથી પોતાના પુત્ર ભીમજી તથા રાધવજીની સાથે જુનાગઢમાં આવીને વસ્યા હતા. પંડ્યા શ્રી ભીમજીને હરિહર તથા ભોળારામ નામના બે પુત્રો હતા; તેમાં શાસ્ત્રીજીના પિતા શ્રી હરિહર ભીમજી ધર્મનિષ્ઠ, રત્નસંધ્યાથી, સુશીલ, ચદ્મચાલાભસંતુષ્ટ, કુટુંબવત્સલ અને કુલોપાસ્ય શ્રી-હાટકેશ્વરના પરમ ઉપાસક હતા. શાસ્ત્રીજીનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૧૬ માં માર્ગશીર્ષ વદિ આઠમને દિવસે થયો

હતો. છેક બાલ્યકાળમાં શાસ્ત્રીજીને મોટા સૈયદ નીકળ્યા હતા અને તેને લીધે મરણુતોલ થઈ ગયા હતા. પણ પ્રેમી પિતાની ભક્તિથી પ્રસન્ન થયેલા શ્રીહાટકેશ્વરે તેમને આરોગ્ય કર્યું, અને શાસ્ત્રીજી, શરીર અને મુખ ઉપર થોડાં ચાઠાં પડી જમીને બચી જવા પામ્યા. શ્રીહરિહરે શાસ્ત્રીજીને સાતમે વર્ષે ઉપનયન સંસ્કાર કરાવ્યો અને ગુજરાતી ભાષાનો વિદ્યારંભ કરાવ્યો. તેમણે ગામડી શાળામાં ગુજરાતી સાત ચોપડીઓનો અભ્યાસ કર્યો અને તે પછી તે વખતના પ્રખ્યાત શાસ્ત્રી શ્રી કરુણાશંકર, શ્રી હરિદત્ત, તથા પંડિત શ્રી કમલનયનાચાર્યની પાસે ઉત્તરોત્તર સિદ્ધાંતકૌમુદી, પંચકાવ્ય, કુવલયાનંદ, સાહિત્યદર્પણ, કાવ્યપ્રકાશ વગેરે વ્યાકરણ અને સાહિત્યગ્રંથોનો તથા વેદાંતના ગ્રંથોનો તથા ધર્મશાસ્ત્રોનો સારી રીતે અભ્યાસ કર્યો અને નિષ્ણાત થયા. તેમણે તે પછી પોતાના જીવનકાળમાં ન્યાયવિષયમાં ટીકાસહિત તર્કસંગ્રહ, વેદાંતમાં ઉપનિષદો, ઇતિહાસોમાં રામાયણ, મહાભારતના થોડાં પર્વો અને સર્ગો, તેમજ શ્રીમદ્ ભાગવત સંપૂર્ણ, ધર્મશાસ્ત્રોમાં મનુ, યાજ્ઞવલ્કય, પારાશર સ્મૃતિ વગેરે તથા આયુર્વેદમાં ચરક, સુશ્રુત વગેરે અનેક ગ્રંથોનું તેમજ સાંખ્ય તથા યોગશાસ્ત્રનું પણ અધ્યયન કર્યું. તેમની કુમારાવસ્થામાં વિદ્યાગ્રહણ શક્તિથી પંડિત કમલનયનાચાર્ય પ્રસન્ન રહેતા હતા. તેમનો અભ્યાસ ચાલતો હતો એટલામાં એમના પૂજ્ય પિતાશ્રી પંડ્યા હરિહરે સંવત ૧૯૪૨ ના વર્ષમાં સ્વર્ગવાસ કર્યો. તે સમયે તેમના નાના ભાઈ શિવશંકર વિદ્યાર્થીજીવન ગાળતા હતા, તેથી કુટુંબના ભરણ પોષણને સર્વ બાર તેમના શિરે આવી પડ્યો, અને અધ્યયનવૃત્તિમાં ખલલ પડી. આથી તે સમયે જુનાગઢની સંસ્કૃત પાઠશાળામાં દ્વિતીયાધ્યાપક તરીકે તેમણે પોતાની નિમણૂક સ્વીકારી. અધ્યાપકવૃત્તિથી તથા અવકાશના સમયમાં પૌરાણિક વૃત્તિથી તેઓ આજીવિકા કરવા લાગ્યા.

આ અરસામાં મુંબઈ નિવાસી પ્રજાચક્ષુ પ્રસિદ્ધ પંડિત આશુકવિ શ્રી ગદુલાલજી જુનાગઢ, પધાર્યા હતા. તેઓ શાસ્ત્રીજીની વિદ્વતા જોઈ પ્રસન્ન થયા, અને તેમને કહ્યું કે જે તમે મુંબઈ આવશો તો તમારી ખ્યાતિ સારી થશે, અને હું તમને આશ્રય આપીશ. તેમની આજ્ઞા માથે ચઢાવી શાસ્ત્રીજી સંવત ૧૯૪૫ ના

વર્ષમાં મુંઝવણ આવી (ઇ. સ. ૧૮૮૬) અને તેમની પાસે છ મહિના રહ્યા. આ સમયે ભારતમાર્તંદ્ર પંડિત ગદુલાલજી શ્રીવષ્ટુસહસ્રનામ ઉપર ભાષ્ય રચતા હતા; પરંતુ તેઓ પ્રજાચક્ષુ હોવાથી મોઢેથી ખોલી શાસ્ત્રીજી પાસે લખાવતા હતા. એ રીતે એ ભાષ્ય લખાયું હતું. તે વખતે પાયધાની ઉપર આવેલા જૈન ઉપાશ્રયમાં શાસ્ત્રીજી પ્રાણજીવન સંસ્કૃત ભણાવવા જતા હતા, તેથી જૈન શાસ્ત્રો સંબંધમાં પણ તેઓને થોડી સારી માહિતી મળી. પણ તે દરમિયાન પંડિતજી ગદુલાલજીને ત્યાં રોજ વિદ્વાનોની મંડળી ભરાતી. તેમાં સદ્ગત અબેદમાર્ગપ્રવાસી મણિલાલ નજીભાઈ તથા ગુજરાતી પત્રના આદ્યતંત્રી શ્રી ઇચ્છારામ સૂર્યરામના સમાગમમાં શાસ્ત્રીજી આવ્યા. “ગુજરાતી” પત્ર તે વખતે ઊગતી દશામાં હતું. શ્રી ઇચ્છારામ પ્રજ્ઞપક્ષના હિમાયતિ હતા, તેમ સનાતન ધર્મના હિમાયતિ હતા, તેથી બંનેને સારી રાશ મળતી આવી, અને બંનેનો સુયોગ સદ્ગત વિદ્વાન શાસ્ત્રીજી શામજી વાલજીએ કરી આપ્યો. સ્વર્ગવાસી શ્રી ઇચ્છારામને સંસ્કૃત ભાષાના સાહિત્યનો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ કરાવી સંસ્કૃત ભાષાથી અગ્રાત ગુર્જર પ્રજાને તેનો લાભ આપવાના હેતુથી તથા ગુજરાતી સાહિત્યના કલેવરની વૃદ્ધિ કરવાના હેતુથી ઇતિહાસો, પુરાણો, નીતિગ્રંથો, તથા વેદાંતના ગ્રંથોનાં ભાષાંતરો કરાવવાની ઇચ્છા થઈ હતી, તેથી તેમણે શાસ્ત્રીજીને માન-પૂર્વક “ગુજરાતી” પ્રેસના ખાતામાં રાખી લીધા. દેશી સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરવી એ પણ એક દેશસેવા ગણાય, તેથી ગુજરાતી પત્રના આદ્ય તંત્રીએ શાસ્ત્રીજીની તે કાર્ય પર યોજના કરી. આ કાર્યને અંગે શાસ્ત્રીજીને ઘણા સંસ્કૃત, ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી, બંગાળી ભાષાના ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથો વાંચવાનો અને અધ્યયન કરવાનો અવકાશ મળ્યો. બંગાળી ભાષા તેઓ મુંઝવણ આવી પછી શીખ્યા હતા. આ સર્વનો લાભ તેમણે “ગુજરાતી” પત્ર અને પ્રેસ દ્વારા અને તેનાં પુસ્તકો અને બેટો દ્વારા ગુજરાતી પ્રજાને આપ્યો છે. શાસ્ત્રીજીને આરંભમાં ગુજરાતી ભાષામાં લખાણ કરવાની અને ભાષાંતર કરવાની કેટલીક મુશ્કેલીઓ નહીં હતી, કારણ કે જૂની પૌરાણિક ઢબે તેઓ વ્યાખ્યાન કરી શકતા અને સમજાવી શકતા, પણ કદિ લખવાની ટેવ નહિ હોવાથી આરંભમાં અડચણ પડી હતી. પણ તે સર્વ મુશ્કેલીઓ સ્વ. ઇચ્છારામના સહવાસથી ટળી ગઈ હતી અને શાસ્ત્રીજી ગુજરાતી ભાષામાં તેમની ઢબે લખતા શીખી ગયા. તેમનો સ્વાધ્યાય ચાલુ હતો તેવામાં તેઓ સદ્ધર્મપરાયણ અને સનાતન ધર્મ-

ભિમાની સ્વ. શેઠ શ્રી દેવકરજી નાનજી દેશાઈના સંબંધમાં આવ્યા, અને સનાતન ધર્મની ઉન્નતિ થવાની ઇચ્છા રાખનારા શ્રી દેવકરજી શેઠ કાટની સંસ્કૃત પાઠશાળાના અધ્યાપક તરીકે તેમની યોજના કરી, તેથી ત્યાં પણ તેમના આશ્રયથી ધર્મશાસ્ત્રોનો, આયુર્વેદનો અને ગ્રીમાસાશાસ્ત્રનો સ્વાધ્યાય ચાલુ રહ્યો અને તે તેમના મરણ પર્યંત ચાલુ જ હતો.

એમનો નાનો ભાઈ સંવત ૧૮૪૯ ના વર્ષમાં વિદ્યાર્થી-સ્થિતિમાં જ સ્વર્ગવાસી થયો હતો. તે પછી સાત વર્ષે તેમનાં પરમ પૂજ્ય માતૃશ્રી રાધાબાઈ સ્વર્ગવાસી થયાં તથા બે બહેનો ઉત્તરોત્તર તેમનાં અનુગામી થયાં અને સંવત ૧૮૬૧ માં સરસ્વતી નામની એક પુત્રી મૂકીને તેમની સુશીલા પતિપરાયણા ધર્મપત્નીએ પણ સ્વર્ગવાસ કર્યો. આ રીતે સંબંધી જનોનો સ્વર્ગવાસ થવાથી શાસ્ત્રીજીને વૈરાગ્ય થવા લાગ્યો અને બે ચાર વર્ષ શાસ્ત્રીય ગ્રંથોના સ્વાધ્યાયમાં જ તેઓ ઐકાંતિક જીવન ગાળવા લાગ્યા. તે સમયે તેમણે મનુસ્મૃતિનું ભાષાંતર પંડિત નથુરામ મહાશંકર સાથે મળીને કર્યું હતું, અને સ્વ. શેઠ શ્રીદેવકરજી નાનજીના અને સ્વ. શેઠ રા. ઇચ્છારામના આશ્રયથી પ્રકટ કર્યું હતું. તે પછી શેઠ શ્રી ઇચ્છારામના અને શેઠ દેવકરજીના આગ્રહથી તેમણે બીજી વાર લખ કર્યું હતું. આ વિવાહકર્મના ફળ તરીકે તેમને ત્રણ પુત્રો પ્રાપ્ત થયા, જેઓ આજે હયાત છે. પણ આશરે ઇ. સ. ૧૮૧૬-૨૦ ના વર્ષમાં તેમનાં બીજી વારનાં ધર્મપત્ની સ્વર્ગવાસી થયાં. ગૃહભંગ થવાથી તેઓને ઘણી નિરાશા લાગી અને ઘણી વાર સંન્યસ્ત ગ્રહણ કરવાનો વિચાર કરતા હતા, પણ ત્રણ પુત્રોને ભણાવવા ગણાવવા અને સંસારમાર્ગમાં ઠેકાણું પાડવાની ચિંતાથી તેઓએ એવિચાર માંડી વાળ્યો. તેમના એક આશ્રયદાતા સ્વ. ઇચ્છારામના અવસાનથી તેમને ઘણું લાગી આવ્યું હતું, કારણ કે નિલ શાસ્ત્ર અને સાહિત્યની ચર્ચા કરનારા એક તેમના સાથી ગયા. તેમાં ઇ. સ. ૧૮૨૨ માં બીજા શેઠ દેવકરજી નાનજીના મરણથી કેમ જાણે તેમનું સર્વસ્વ હરાઈ ગયું ન હોય તેમ તેઓ કાવરાખાવરા થઈ ગયા હતા, જે કે તેમને આજીવિકા ચલાવવાને તથા પુત્રોને ભણાવવાને કશી અડચણ પડે તેવું નહોતું. શેઠ દેવકરજીના અવસાન પછી તેમનું મન સંસાર ઉપરથી એકદમ ઊઠી ગયું, અને તેઓ થોડો સમય દેશમાં જઈ આવવાને માટે જુનાગઢ-વેરાવળ ગયા. ત્યાં તેઓ પોતાના સુપાત્ર જમાઈની સાથે રહ્યા. તેમની પુત્રીએ અને જમાઈએ તેમની ઉત્તરાવસ્થામાં સારી સેવા કરી, પણ જમણા હાથમાં

કંઈ રોગ પાકવાથી વાઢકાપ તેમને કરાવવો પડ્યો હતો. અને આખરે તે કષ્ટના પરિણામે તેમણે દેહ છોડ્યો. તેમને ત્રણ નાના પુત્રો અને એક પુત્રી હાલમાં છે.

શાસ્ત્રીજીની સાહિત્યસેવા—શાસ્ત્રીજીની સાહિત્ય-સેવા ચિરસ્મરણીય રહે તેવી છે. તેમણે “ગુજરાતી” પ્રેસમાં રહીને ગુજરાતી ભાષા ઉપર ઘણો સારો કાણુ મેળવ્યો હતો. તેમની ભાષા પ્રિય, મધુર અને સરળ અર્થગમ્ય હતી. સંસ્કૃત ભાષાના સારા જ્ઞાતા હોવા છતાં લાંબા સામાસિક શબ્દો, કે ક્લિષ્ટ કલ્પના કે અનર્થક લાંબા લાંબા વર્ણનો તેઓની ભાષામાં જણાતાં નથી. તેઓ કહેતા હતા કે ગુજરાતી ભાષાના કલેવરનું બંધારણ જ એવું છે કે તેમાં બાણભટ્ટ કે ખીબા કવિઓની ભાષાનું અનુકરણ કરવું, એ કાગળની કાથ-ળીમાં ખીલા ભરવા જેવું છે. જે ભાષા ગુજરાતી સાત ચોપડી શીખેલા ન સમજી શકે એવી ભાષામાં લખવું એ નિરર્થક છે. તેથી તેમણે ટુંકા ટુંકાં પણ સંપૂર્ણ વાક્યો અને શુદ્ધ વિભક્તિ અને રૂપાખ્યાનોના પ્રયોગવાળી જ ભાષા સર્વત્ર વાપરી છે અને આજે “ગુજરાતી” પ્રેસ માટે તેમણે કરેલાં ભાષાંતરો—અનુવાદો આટલા લોકપ્રિય છે, તેનું કારણ પણ તે જ છે. જેમ શાસ્ત્રીય ગ્રંથો, પુરાણોની તેમની ભાષા મધુર અને સુસ્પષ્ટ છે, તેમ તેમની વાર્તાઓ લખવાની શૈલી પણ સરળ, મનોરંજક, રસમય અને અર્થવાહી અને ટાયલા વગરની છે. તેઓ જે કંઈ કામ કરતા તેમાં તન મન ઓતપ્રોત કરી નાંખતા. તેમણે “ગુજરાતી” પ્રેસ માટે અધ્યાત્મ રામાયણ, મહાભારતનાં દશ—માર પર્વો, શ્રીમદ્ભાગવતનું ભાષાંતર, પંચતંત્રનું ભાષાંતર, દશકુમારનું ભાષાંતર, યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ, પારાશરસ્મૃતિ, ભર્તૃહરિશ્વતક, એટલા ગ્રંથોના અનુવાદો રચી આપ્યા છે. તે સિવાય તેમણે વાર્તાના ગ્રંથોમાં “ગુજરાતી” પત્રની ભેટ તરીકે અયોધ્યાની બેગમ, નરજહાન, હેસ્ટીંગ્સની સોટી વગેરે લખ્યાં છે અને તે ગુજરાતીના વાંચકોમાં ઘણાં પ્રિય થઈ પડ્યાં હતાં. તે ઉપરાંત આયુર્વેદના અભ્યાસને પરિણામે સુશ્રુતનું ભાષાંતર તેમ જ ચરકનું ભાષાંતર કરેલાં છે, જે પૂર્ણ કરવાને તેઓ વધુ જીવી શક્યા નહિ. તેમનો વિચાર ઉત્તરાવસ્થામાં શાંકર ભાષ્યાનુસાર ઉપનિષદો અને બ્રહ્મસૂત્રના સુંદર અનુવાદો રચવાનો હતો અને તેમાં ઇશોપનિષદ તેમણે રચ્યું છે. તે ઉપરાંત પંચીકરણ

તરીકે નારાયણ ઉર્ફે ઇચ્છારામ સ્વામી નામના એક ગુજરાતી સંન્યાસીના રચેલા ‘સત્સુખાનુભવ’નો સુંદર અનુવાદ ગુજરાતી ભાષામાં કર્યો છે. આ બન્ને ગ્રંથો હજી છપાયા નથી. સંસ્કૃત મનુસ્મૃતિનું સંપાદન કાર્ય તથા ભાષાંતર તેમણે કરેલું છે. તે ઉપરાંત શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીના આશ્રયે ‘માનવધર્મમાળા’ તથા મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીના આશ્રય નીચે ‘પતિવ્રતા સતીઓ’ એ ગ્રંથો રચેલા છે. આ ઉપરાંત તેમણે ઘણાં માસિકોમાં સારા વિચારવાળા અને ગંભીર મનનીય પ્રકીર્ણ લેખો લખેલા છે. “મુંબઈ સમાચાર”ના ચાલુ અંકોમાં તથા દીવાળીના ખાસ અંકોમાં તેમણે ધર્મશાસ્ત્ર ઉપર, સામાજિક વ્યવસ્થા ઉપર સારા નિબંધો લખેલા છે. “ગુજરાતી” પ્રેસનાં પંચગીતી ધણી ખરી કથાઓ અને આખ્યાનો પણ શાસ્ત્રીજીએ લખેલ છે. જો તેઓ જીવ્યા હોત તો હજી ઘણી ભાષાસેવા કરી શક્યા હોત. તેમનું નામ આ ગ્રંથોથી ચિરંજીવ છે. સ્વર્ગસ્થ શાસ્ત્રીજી એક સારા ગુજરાતી લેખક હોવા ઉપરાંત ધર્મશાસ્ત્રના ત્રિપથમાં પ્રવીણ હતા. શાસ્ત્રચર્યામાં તેમના મતને માન આપવામાં આવતું હતું. તેઓ સ્વભાવે મિલનસાર, માયાળુ હતા અને સ્પષ્ટ વક્તા હતા, તે એટલે સુધી કે પોતાના કહેવાથી સામાને દુઃખ લાગશે કે કેમ તે જોયા વગર એકદમ સાફ કહી દેતા હતા. તેમની મનુષ્યપરીક્ષા પણ સારી હતી. તેમ શરીરસંપત્તિ સાધારણ સારી ઠેક સુધી રહી હતી. નિલ નિયમસર સંધ્યાસ્નાન અને બ્રાહ્મકર્મ કરતા હતા. શરીરની યજ્ઞિ એકવડી, મોંદું વિચારશીલ અને હસમુખ હતા. અભિમાનનો લેશ નહોતો, છતાં પોતાના વિષય અને મત માટે આમક રાખનારા હતા; આટલું છતાં પણ જે કદાચ કાષ્ઠ કંઈ વાજખી ભૂલ દર્શાવે તો તે સ્વીકારી લેતા. હાલમાં ગુજરાતી બ્રાહ્મણોમાં સંસ્કૃત વિદ્યા બહુ શાસ્ત્રપારંગત થવાની ઇચ્છાવાળા ઘણા જ થોડા જોવામાં આવે છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં દક્ષિણી કે મૈગીલી શાસ્ત્રી મળે, પણ ગુજરાતી વિદ્વાન શાસ્ત્રીઓની સંખ્યા દિવસાનુદિવસ ઓછી થતી જાય છે. તેમાં શાસ્ત્રી પ્રાણજીવનના ગુજરાવાથી મુંબઈની વિદ્વાનમંડળીમાં તેની ખોટ છે. તેમના જીવનની રૂપરેખા અત્રે આંકીને તેમને શ્રદ્ધાપૂર્વક જે અંજલિ અમો અર્પીએ છીએ તે શાસ્ત્રીજીનો પવિત્ર આત્મા સ્વીકારશે એવી આશા છે.

સુશ્રુતસંહિતાના અધ્યાયોની અનુક્રમણિકા

સૂત્રસ્થાન

અધ્યાય	નામ	શ્લોકસંખ્યા	પૃષ્ઠ
૧ લો	આયુર્વેદની ઉત્પત્તિ	૧-૪૨	૧-૧૦
૨ ભે	શિષ્યોપનયનીય	૧- ૬	૧૦-૧૨
૩ ભે	અધ્યયન સંપ્રદાનીય	૧-૫૬	૧૨-૧૭
૪ થો	પ્રભાષણીય	૧- ૬	૧૭-૧૮
૫ મો	અગ્રોપહરણીય	૧-૩૬	૧૮-૨૨
૬ છો	ઋતુચર્યા	૧-૩૬	૨૨-૨૮
૭ મો	યન્ત્રવિધિ	૧-૨૧	૨૮-૩૩
૮ મો	શસ્ત્રાવચારણીય	૧-૧૭	૩૩-૩૭
૯ મો	યોગ્યાસૂત્રીય	૧- ૬	૩૭-૩૮
૧૦ મો	વિશિખાનુપ્રવેશનીય	૧- ૬	૩૮-૪૦
૧૧ મો	ક્ષારપાકવિધિ	૧-૩૪	૪૦-૪૫
૧૨ મો	અગ્નિકર્મવિધિ	૧-૩૮	૪૬-૫૦
૧૩ મો	જલૌકાવચારણીય	૧-૨૧	૫૦-૫૪
૧૪ મો	શોણિતવર્ણનીય	૧-૪૫	૫૪-૫૬
૧૫ મો	દોષધાતુમલક્ષ્યવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય	૧-૪૭	૫૬-૬૮
૧૬ મો	કર્ણવ્યધઅંધવિધિ	૧-૩૩	૬૮-૭૪
૧૭ મો	આમપકવૈષણીય	૧-૧૬	૭૪-૭૮
૧૮ મો	ત્રણાલેપનઅંધવિધિ	૧-૪૫	૭૮-૮૩
૧૯ મો	ત્રણિતોપાસનીય	૧-૩૮	૮૩-૮૭
૨૦ મો	હિતાહિતીય	૧-૩૩	૮૭-૯૧
૨૧ મો	ત્રણુપ્રશ્ન	૧-૫૨	૯૧-૯૬
૨૨ મો	ત્રણાસ્ત્રાવિજ્ઞાનીય	૧-૩૧	૯૬-૧૦૨
૨૩ મો	કૃત્યાકૃત્યવિધિ	૧-૨૨	૧૦૨-૧૦૫
૨૪ મો	વ્યાધિસમુદેશીય	૧-૩૩	૧૦૫-૧૦૬
૨૫ મો	અષ્ટવિધશસ્ત્રકર્મીય	૧-૪૫	૧૦૬-૧૧૩
૨૬ મો	પ્રત્યક્ષશલ્યવિજ્ઞાનીય	૧-૪૨	૧૧૩-૧૧૭
૨૭ મો	શલ્યાપનયનીય	૧-૩૮	૧૧૭-૧૨૧
૨૮ મો	વિપરીતાવિપરીતત્રણુવિજ્ઞાનીય	૧-૨૧	૧૨૨-૧૨૩
૨૯ મો	વિપરીતાવિપરીત દૂતશકુનસ્વપ્નનિદર્શનીય	૧-૮૨	૧૨૩-૧૨૬
૩૦ મો	પંચેન્દ્રિયાર્થવિપ્રતિપત્તિ	૧-૨૨	૧૨૬-૧૩૧

અધ્યાય	નામ	શ્લોકસંખ્યા	પૃષ્ઠ
૩૧ મો	છાયાવિપ્રતિપત્તિ	૧-૩૨	૧૩૧-૧૩૩
૩૨ મો	સ્વભાવવિપ્રતિપત્તિ	૧-૧૩	૧૩૪-૧૩૬
૩૩ મો	અવારણીય	૧-૨૬	૧૩૬-૧૩૮
૩૪ મો	યુક્તસેનીય	૧-૨૪	૧૩૮-૧૪૦
૩૫ મો	આતુરોપક્રમણીય	૧-૭૩	૧૪૧-૧૫૦
૩૬ મો	મિશ્રક	૧-૩૪	૧૫૦-૧૫૨
૩૭ મો	ભૂમિપ્રવિભાગવિજ્ઞાનીય	૧-૨૧	૧૫૩-૧૫૫
૩૮ મો	દ્રવ્યસંગ્રહણીય	૧-૮૧	૧૫૫-૧૬૧
૩૯ મો	સંશોધન સંશમનીય	૧-૧૮	૧૬૧-૧૬૩
૪૦ મો	દ્રવ્ય, રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાકવિજ્ઞાનીય	૧-૨૧	૧૬૩-૧૬૭
૪૧ મો	દ્રવ્યવિશેષવિજ્ઞાનીય	૧-૩૧	૧૬૭-૧૭૦
૪૨ મો	રસવિશેષવિજ્ઞાનીય	૧-૩૩	૧૭૦-૧૭૫
૪૩ મો	વમનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીય	૧-૨૫	૧૭૫-૧૭૮
૪૪ મો	વિરેચનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીય	૧-૮૧	૧૭૮-૧૮૬
૪૫ મો	દ્રવદ્રવ્યવિજ્ઞાનીય	૧-૨૩૮	૧૮૬-૨૦૬
૪૬ મો	અન્નપાનવિધિ	૧-૫૪૨	૨૦૬-૨૫૮

વિષયોની અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અધ્યાય ૧ લો-આયુર્વેદની ઉત્પત્તિ		૧૬ આયુર્વેદ મનુષ્યને માટે જ છે. ...	૫
૧ મંગળાચરણ	૧	૧૭ વ્યાધિનું લક્ષણ ...	૬
૨ આયુર્વેદના શિક્ષણ માટે ઔપધેનવ વગેરે ઋષિ- ઓનું ધન્વન્તરી પાસે જવું ...	૨	૧૮ વ્યાધિના ભેદો ...	”
૩ ધન્વન્તરીએ તેઓનો શિષ્ય તરીકે કહેલો સ્વીકાર	”	૧૯ આગતુ વગેરે ચાર પ્રકારના રોગોનાં લક્ષણો...	”
૪ આયુર્વેદની ઉત્પત્તિ ...	”	૨૦ રોગોનાં સ્થાનકો ...	૭
૫ આયુર્વેદના આઠ વિભાગોનાં નામો ...	૩	૨૧ સઘળા રોગોની સંક્ષેપમાં ચિકિત્સા...	”
૬ આયુર્વેદના પ્રત્યેક ઝંઝનું સંક્ષેપમાં લક્ષણ ...	”	૨૨ આહારનું મુખ્યપણું ...	”
૭ શલ્યના વિષયને મુખ્ય રાખીને સમગ્ર આયુર્વેદનો ઉપદેશ કરવાની શિષ્યોની માંગણી...	૪	૨૩ આહારોપયોગી સ્થાવર અને જંગમ ઔષધીઓ	૮
૮ આયુર્વેદનું પ્રયોજન ...	”	૨૪ સ્થાવર અને જંગમ ઔષધિઓનાં ચિકિત્સામાં ઉપયોગમાં આવતાં અંગો ...	”
૯ આયુર્વેદ શબ્દનો અર્થ...	”	૨૫ પારિવ ઔષધ ...	”
૧૦ આ તંત્રમાં પ્રમાણસિદ્ધ વિષયોજ કહેવામાં આવશે	”	૨૬ કાલકૃત ઔષધ ...	”
૧૧ શલ્યતંત્ર પહેલું હોવાનું કારણ ...	૫	૨૭-૨૮ કાલકૃત ઔષધોનું પ્રયોજન ...	૯
૧૨ શલ્યતંત્ર શ્રેષ્ઠ હોવાનું કારણ ...	”	૨૯ આગતુ રોગોના ભેદો ને તે રોગોની ચિકિત્સા	”
૧૩ શલ્યતંત્રની પ્રશંસા ...	”	૩૦-૩૧ ઉપસંહાર ...	”
૧૪ આયુર્વેદ પૃથ્વીપર આવવાનો ક્રમ ...	”	૩૨ એક્સોવીશ અધ્યાયોની પાંચ સ્થાનોમાં જોઈએ	”
૧૫ ધન્વન્તરીએ શિષ્યોને આપેલી પોતાની ઓળખાણ	”	અને ઉત્તર તંત્રની પ્રાપ્તિ ...	૧૦
		૩૩ આ શાસ્ત્ર લખવાનું કળ ...	”

વિષય	પૃષ્ઠ
અધ્યાય ૨ જો-શિષ્યોપનયનીય-	
એટલે શિષ્યને આયુર્વેદ બહુવા માટે દીક્ષા આપવી તે...	૧૦
૧ ઉપક્રમ ...	”
૨ કેવા વિદ્યાર્થીને આયુર્વેદની દીક્ષા આપવી અને કેવાને ન આપવી ?	”
૩-૬ આયુર્વેદની દીક્ષા આપવાનો વિધિ...	૧૧
૭ આયુર્વેદના અનધ્યાયો	૧૨
અધ્યાય ૩ જો-અધ્યયન સંપ્રદાનીય-	
એટલે શાસ્ત્રના સારી રીતે વિભાગ કરી સમજાવવા તે	૧૨
૧ ઉપક્રમ ...	”
૨ સૂત્રસ્થાન વગેરે પાંચ સ્થાનોના તથા ઉત્તર તન્ત્રના અધ્યાયોની સંખ્યા.	”
૩ સૂત્રસ્થાનના ૪૬ અધ્યાયોનાં નામો	૧૩
૪ નિદાનસ્થાનના ૧૬ અધ્યાયોનાં નામો.	”
૫ શારીરસ્થાનના ૧૦ અધ્યાયોનાં નામો	૧૪
૬ ચિકિત્સાસ્થાનના ૪૦ અધ્યાયોનાં નામો	”
૭-૮ કટપસ્થાનના ૮ અધ્યાયોનાં નામો તથા “કટપસ્થાન” એ શબ્દનો અર્થ	”
૯ ઉત્તર તન્ત્રમાંના શાલાક્યતન્ત્રના ૨૬ અધ્યાયોનાં નામો તથા તેના પહેલા અધ્યાયને “ઓપદ્રવિક” નામ આપવાનું કારણ.	૧૫
૧૦ ઉત્તર તન્ત્રમાંના કૌભાર ભૂત્ય તન્ત્રના ૧૨ અધ્યાયોનાં નામો.	”
૧૧ ઉત્તર તન્ત્રમાંના કાયચિકિત્સાતન્ત્રના ૨૧ અધ્યાયોનાં નામો	”
૧૨ ઉત્તર તન્ત્રમાંના ભૂતવિદ્યા તન્ત્રના ૩ અધ્યાયોનાં નામો	”
૧૩ ઉત્તર તન્ત્રના ભૂષણરૂપ ૪ અધ્યાયોનાં નામો	”
૧૪ આ તન્ત્રને ઉત્તર તન્ત્ર નામ આપવાનું કારણ...	૧૬
૧૫ આયુર્વેદના ૮ અંગોનો આ ગ્રંથમાં સમાવેશ...	”
૧૬ આ ગ્રંથ બહુવાથી લાભ	”
૧૭-૧૮ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ અને અનુભવ બંનેની આવશ્યકતા	”
૧૯ આયુર્વેદનું અધ્યયન કેવી રીતે કરવું ?	”
૨૦ કેવો શિષ્ય શાસ્ત્રના પારને પામે છે ?	૧૭
૨૧ શાસ્ત્ર બહુવા પછી શું કરવું ?	”
અધ્યાય ૪ થો-પ્રભાષણીય-	
એટલે અર્થના વિચારપૂર્વક વારંવાર પઠન તે	૧૭
૧-૪ ઉપક્રમ	”
૫ બીજા શાસ્ત્રોના વિષયો કેવી રીતે જાણવા ?	૧૮
૬ વૈદ્યને ધણું શાસ્ત્રો જાણવાની જરૂર	”
૭ ખરો વૈદ્ય કેને કહેવો ?	”
૮ શબ્દતન્ત્રના વિષયમાં શંકા પડે તો શું કરવું ?	”

વિષય	પૃષ્ઠ
અધ્યાય ૫ મો-અગ્રોપહરણીય-	
એટલે શસ્ત્રકર્મ કરવાની પહેલાં તૈયાર રાખવાની સામગ્રીઓ	૧૮
૧ ઉપક્રમ ...	”
૨ ચિકિત્સા કર્મના ત્રણ પ્રકારો	”
૩ શસ્ત્રકર્મના આઠ પ્રકારો	૧૯
૪ શસ્ત્રકર્મ કરવાની પહેલાં તૈયાર રાખવાની સામગ્રીઓ	”
૫ શસ્ત્રપ્રયોગનો વિધિ	”
૬-૭ વૈદ્યે શસ્ત્રવડે કેવો છેદ કરવો ?	”
૮ શસ્ત્રકર્મ કરનારા વૈદ્યમાં કેવા ગુણ હોવા જોઈએ ?	”
૯ એક વખત છેદ કરવાથી સઘળો પડ નીકળી ન જાય તો શું કરવું ?	૨૦
૧૦ સરખો પ્રણ કરવાનો અપવાદ	”
૧૧ અવિધિયે પ્રણ કરવાથી હાનિ	”
૧૨ કયા રોગોમાં રોગીને જમાડ્યા વગરજ શસ્ત્રક્રિયા કરવી ?	”
૧૩ શસ્ત્રક્રિયા કર્યા પછી શું કરવું ?	”
૧૪ વેદનાને તથા રાક્ષસોને મટાડનારો ધૂપ	૨૧
૧૫-૧૬ રક્ષાકર્મ કરવાનો વિધિ	”
૧૭ પશ્ચાત્કર્મ	”
૧૮ પડવાળા પ્રણને રુઝવવાની મનાઈ	૨૨
૧૯ પ્રણવાળાએ કઈ ખાખતો વળ્યું કરવી ?	”
૨૦ કઈ ઋતુમાં કેટલે દિવસે પાટો છોડવો ?	”
૨૧ ઉપર કહેલા નિયમોનો અપવાદ	”
૨૨ શસ્ત્રપ્રયોગથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદનાને શાંત કરવાનો ઉપાય	”
અધ્યાય ૬ ઠો-ઋતુચર્યા	
૧ ઉપક્રમ ...	૨૨
૨ કાળનો મહિમા	”
૩ કાળ શબ્દની નિરુક્તિ	૨૩
૪ કાળના વિભાગો	”
૫ કાળના વિભાગોનું વર્ણન	”
૬ ઋતુઓનું વર્ણન	”
૭ બીજી રીતે ઋતુઓના વિભાગો	૨૪
૮ ઋતુઓમાં દોષોનો સંચય અને પ્રકોપ કેવી રીતે થાય છે ?	”
૯ સંચય પામેલા દોષોનું સંશોધન કયારે કરવું ?	૨૫
૧૦ દોષોનો પોતાની મેળે ઉપશમ કયારે થાય છે ?	”
૧૧-૧૨ એક દિવસ રાતમાં છએ ઋતુનાં લક્ષણો...	૨૬
૧૩ ઋતુઓ બગડે તો શું થાય છે ?	”
૧૪ ઋતુઓ બગડી હોય ત્યારે શું કરવું ?	”
૧૫ ઋતુઓના બગાડા શિવાય દેશનો નાશ થવાનાં બીજાં કારણો	”
૧૬-૧૭ જ્યારે દેશનો નાશ કરે એવા રોગો ઉત્પન્ન થયા હોય ત્યારે શું કરવું ?	”

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૮ શુદ્ધ હેમંત ઋતુનાં લક્ષણો ...	૨૭
૧૯ " શિશિર " ...	"
૨૦ " વસંત " ...	"
૨૧ " ગ્રીષ્મ " ...	"
૨૨ " પ્રાવૃષ્ઠ " ...	"
૨૩ " વર્ષા " ...	"
૨૪ " શરદ " ...	૨૮
૨૫ ઋતુઓના ફેરફારથી હોષોનો પ્રકોપ થાય છે ...	"
૨૬ કયે ઋતુમાં કયા હોષનું હરણ કરવું? ...	"

અધ્યાય ૭ મો—ચંત્રવિધિ

૧ ઉપક્રમ ...	૨૮
૨ ચંત્રોની સંખ્યા અને તેમાં હાથનું પ્રધાનપણ ...	"
૩ ચંત્રનું તથા શલ્યનું સામાન્ય લક્ષણ ...	"
૪ ચંત્રોના ભેદો તથા તેઓની સંખ્યા ...	"
૫ ચંત્રો શાનાં બનાવવાં? ...	૨૯
૬ ચંત્રો કેમ બનાવવાં? ...	"
૭ ચંત્રો કેવાં બનાવવાં? ...	"
૮ ૨૪ પ્રકારના સ્વસ્તિક ચંત્રોનાં નામો ...	"
૯ ૨ પ્રકારના સંદેશ ચંત્રો, તેઓનું પ્રમાણ અને ઉપયોગ ...	૩૦
૧૦ ૨ પ્રકારના તાલચંત્રો, તેઓનું લક્ષણ અને ઉપયોગ ...	"
૧૧ નાડીચંત્રો ...	"
૧૨ શલાકાચંત્રો ...	૩૧
૧૩ ૨૫ ઉપચંત્રો અને તેઓનો ઉપયોગ ...	૩૨
૧૪-૧૫ ૨૪ પ્રકારના ચંત્રોનાં કામો ...	"
૧૬ કેવાં ચંત્રો દોષવાળાં ગણાય છે? ...	"
૧૭ ઉત્તમ ચંત્રનું લક્ષણ ...	૩૩
૧૮ કેવાં કેવાં શલ્યોને કયા કયા ચંત્રોથી કાઢવાં?...	"
૧૯ હાથ વિના બીજા ચંત્રોમાં કંકસુખનું પ્રધાનપણ ...	"

અધ્યાય ૮ મો—શસ્ત્રાવચારણીય—

એટલે શસ્ત્રોનો ઉપયોગ ...	૩૩
૧ ઉપક્રમ ...	"
૨ ૨૦ પ્રકારના શસ્ત્રોનાં નામો ...	"
૩ શસ્ત્રોનો ઉપયોગ ...	૩૪
૪ શસ્ત્રોને પકડવાની રીત ...	૩૫
૫ શસ્ત્રો કેવી આકૃતિવાળાં બનાવવાં? ...	"
૬ શસ્ત્રોની ધાર કેટલી પાતળી ને કેવી રાખવી?...	"
૭ શસ્ત્રોના ગુણો ...	૩૬
૮ શસ્ત્ર કેવું લેવું?...	"
૯ શસ્ત્રોને શાનું પાણી પાવું? ...	"
૧૦ કેવાં શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવો? ...	"
૧૧ અનુશસ્ત્રોનાં નામો ...	"
૧૨ અનુશસ્ત્રોનો ઉપયોગ ...	૩૭
૧૩ શસ્ત્રો કેની પાસે તૈયાર કરાવવાં?...	"
૧૪ વૈદ્યને શસ્ત્રોનો અભ્યાસ રાખવાની જરૂર...	"

અધ્યાય ૯ મો—ચોગ્યાસૂત્રીય—

એટલે ચોગ્યકર્મના અભ્યાસનું શાસ્ત્ર ...	૩૭
૧ ઉપક્રમ ...	"
૨ શિષ્યને શસ્ત્રક્રિયાનો અભ્યાસ કરાવવાની જરૂર ...	"
૩-૪ શસ્ત્રક્રિયાનો અભ્યાસ કેવી રીતે કરાવવો? ...	"

અધ્યાય ૧૦ મો—વિશિષ્ઠાનુપ્રવેશનીય—

એટલે ચિકિત્સાના ધંધામાં પ્રવેશ ...	૩૮
૧ ઉપક્રમ ...	"
૨ વૈદ્યે કેવી રીતે પોતાના ધંધાની શરૂઆત કરવી? ...	"
૩ રોગ જાણવાનાં સાધનો ...	૩૯
૪ કયા સાધનથી કયા રોગો જાણાય છે? ...	"
૫ કેવા રોગો વૈદ્યને મોહ પમાડે છે?...	"
૬ રોગ પરત્વે વૈદ્યનું કર્તવ્ય ...	"
૭ કેવા માણસોના રોગો કષ્ટ સાધ્ય થઈ પડે છે? ...	૪૦
૮ વૈદ્યે સ્ત્રીઓ સાથે કેવી રીતે વર્તવું?...	"

અધ્યાય ૧૧ મો—ક્ષારપાકવિધિ—

એટલે ક્ષારની બનાવટ અને તેનો ઉપયોગ ...	૪૦
૧ ઉપક્રમ ...	"
૨ શસ્ત્રોમાં ક્ષારનું પ્રધાનપણ ...	"
૩ ક્ષાર શબ્દની નિરૂપિત ...	"
૪ ક્ષારના ગુણ ...	"
૫ ક્ષારના બે ભેદો ...	૪૧
૬ પ્રતિસારણીય ક્ષારનો ઉપયોગ ...	"
૭ પાનીય ક્ષારનો ઉપયોગ ...	"
૮ કોને પાનીય ક્ષાર ન આપવો? ...	"
૯ પાનીય ક્ષાર બનાવવાનો સંક્ષિપ્ત વિધિ ...	"
૧૦ પ્રતિસારણીય ક્ષારના ભેદો ...	૪૨
૧૧ પ્રતિસારણીય ક્ષાર બનાવવાનો વિધિ ...	"
૧૨ મૃદુ પ્રતિસારણીય ક્ષાર બનાવવાનો વિધિ ...	૪૩
૧૩ તીક્ષ્ણ પ્રતિસારણીય ક્ષાર બનાવવાનો વિધિ ...	"
૧૪ રોગના બળને અનુસરીને ત્રણે પ્રકારના ક્ષારનો ઉપયોગ ...	"
૧૫ ક્ષાર નિર્બળ થઈ ગયો હોય તો તેને પાછો બળવાન કરવાનો વિધિ ...	"
૧૬ કેવો ક્ષાર ગુણવાળો ગણાય છે? ...	"
૧૭ કેવો ક્ષાર દોષવાળો ગણાય છે? ...	૪૪
૧૮ પ્રતિસારણીય ક્ષાર મૂકવાનો વિધિ ...	"
૧૯ ક્ષારથી રોગ બરાબર બળી જવાનાં લક્ષણો ...	"
૨૦-૨૧ ક્ષાર મુકવાથી થયેલી વેદનાને શાંત કરવાનો ઉપાય ...	"
૨૨ ક્ષાર મુકવાથી થયેલા જાણને રુઝાવવાનો ઉપાય ...	"
૨૩ ખાટો રસ ક્ષારની વેદનાને શાંત કરવાનું કારણ ...	"
૨૪ ક્ષારના સમયોગનાં લક્ષણો ...	૪૫
૨૫ ક્ષારના હીનયોગનાં લક્ષણો ...	"

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૬ ક્ષારના અતિથોજનાં લક્ષણો... ..	૪૫
૨૭ ક્ષાર મુકવાથી થયેલા પ્રભુમાં બગાડાની ચિકિત્સા	”
૨૮ કોને ક્ષાર ન મુકવો ?	”
૨૯ શરીરના કયા સ્થાનોમાં ક્ષાર ન મુકવો ? ...	”
૩૦ કેવા માણસના રોગો ક્ષારથી મટી શકતા નથી ?	”
૩૧ બુદ્ધિમાન વૈદ્ય પાસેજ ક્ષાર કર્મ કરાવવું ...	”

અધ્યાય ૧૨ મો-અગ્નિકર્મવિધિ-

એટલે ઇલામ દેવાનો વિધિ	૪૬
૧ ઉપક્રમ	”
૨ ક્ષાર કરતાં ક્રિયામાં અગ્નિનું શ્રેષ્ઠપણું ...	”
૩ ઇલામ દેવાનાં સાધનો	”
૪ કઈ ઋતુમાં અગ્નિકર્મ કરવું અને કઈ ઋતુમાં અગ્નિકર્મ ન કરવું ?	”
૫ કયા રોગોમાં રોગીને જમાડીને અગ્નિકર્મ કરવું અને કયા રોગોમાં જમાડ્યા વગર અગ્નિકર્મ કરવું ?	”
૬ અગ્નિકર્મ વિષે એકીયમત અને પોતાના તંત્રનો સિદ્ધાંત	”
૭ ચામડી વગેરેમાં કરવામાં આવેલાં અગ્નિકર્મનાં જીદાં જીદાં લક્ષણો	૪૭
૮ કયા રોગોમાં કઈ જગાએ અને કેવી રીતે અગ્નિકર્મ કરવું ?	”
૯ કેવા રોગોમાં ઇલામ દેવા ?... ..	”
૧૦ આકૃતિ ઉપરથી ઇલામના ચાર ભેદો... ..	”
૧૧ ઇલામ દેવામાં તપાસવા યોગ્ય બાબતો ...	”
૧૨ સારી રીતે ઇલામ દેવાયા પછી કરવાની ચિકિત્સા	૪૮
૧૩ કોને ઇલામ ન દેવા ?	”
૧૪ બીજે પ્રકારે દાહના ચાર ભેદો	”
૧૫ ઇલામ દેવાથી રક્ત અને પિત્તનો પ્રકોપ થવાનાં કારણો	”
૧૬ સહેજ દાહલાની ચિકિત્સા... ..	૪૯
૧૭ ઓછા ઇલામની ચિકિત્સા... ..	”
૧૮ બરોબર દેવાયલા ઇલામની ચિકિત્સા... ..	”
૧૯ વધારે બળેલાની ચિકિત્સા... ..	”
૨૦ અગ્નિથી બળેલી ચામડી ઉપર સ્પર્શ લાવનારૂં ધી	”
૨૧ સ્નેહથી બળેલાની ચિકિત્સા... ..	”
૨૨ ધુંવાડો લાગવાનાં લક્ષણો	”
૨૩ ધૂમાડો લાગવાની ચિકિત્સા... ..	૫૦
૨૪ લૂ કે તડકો લાગ્યો હોય તેની ચિકિત્સા ...	”
૨૫ જે માણસ ઉપર બરફ પડ્યું હોય તેની ચિકિત્સા	”
૨૬ જે માણસ ઉપર વિજળી પડી હોય તેની ચિકિત્સા	”

અધ્યાય ૧૩ મો-જલૌકાવચારણીય-

એટલે જળો મૂકવાનો વિધિ	૫૦
૧ ઉપક્રમ	”
૨ રક્ત કાઢવાનાં સાધનોમાં જળો શ્રેષ્ઠ છે ...	”

વિષય	પૃષ્ઠ
૩ અમુક દોષથી બગડેલા રક્તને અમુક સાધનથી કાઢવા વિષે	૫૦
૪ આ વિષયના શ્લોકોનું પ્રમાણ	૫૧
૫ શીંગડાથી અને તુંબડીથી રક્ત કાઢવાનો વિધિ...	”
૬ જલાયુક્ત અને જલૌકસ શબ્દની નિરૂક્તિ ...	”
૭ જળોના ભેદો	”
૮ છ ભતની ઝેરી જળોનાં લક્ષણો અને તેઓના વિષની ચિકિત્સા	”
૯ છ પ્રકારની નિર્વિષ જળોનું વર્ણન	૫૨
૧૦ નિર્વિષ જળોની ઉત્પત્તિનાં સ્થાનો	”
૧૧ ઝેરી જળોને ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થો... ..	”
૧૨ ઝેર વગરની જળોને ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થો ...	”
૧૩ જળોને પકડવાનો અને પાળવાનો વિધિ	”
૧૪ લોહી કાઢવા માટે અયોગ્ય જળો	”
૧૫ જળો મુકવાનો વિધિ	૫૩
૧૬ જળોને ખસેડી લીધા પછી તેણે પીધેલું રક્ત ઓઢાવી કાઢવાનો વિધિ	”
૧૭ લોહી કાઢ્યા પછીનો વિધિ	”
૧૮ જળો મુકવાનો વિધિ જાણનારા વૈદ્યની પ્રશંસા	૫૪

અધ્યાય ૧૪ મો-શોણિતવર્ણનીય-

એટલે શોણિતના વર્ણન વિશે	૫૪
૧ ઉપક્રમ	”
૨ રસની ઉત્પત્તિ અને તેનું કર્મ	”
૩ રસની ગતિવિષે અનુમાન	”
૪ રસના સૌમ્યપણાનો નિર્ણય	”
૫-૬ રસમાંથી લોહી બનવા વિશે	૫૫
૭ આર્તવનું વર્ણન	”
૮ આર્તવનું આગ્નેયપણું	”
૯-૧૦ ધાતુરક્તનું પાંચભૌતિકપણું	”
૧૧ રસથી સર્વ ધાતુઓનું પોષણ થાય છે... ..	”
૧૨ આહાર રસનું શ્રેષ્ઠપણું	”
૧૩ રસનું રક્ષણ કરવાની જરૂર... ..	”
૧૪ રસ શબ્દની નિરૂક્તિ	”
૧૫-૧૬ રસમાંથી કેટલે દિવસે વીર્ય બને છે ? ...	”
૧૭ મહીને દિવસે રસમાંથી વીર્ય થવાના નિયમનો અપવાદ	૫૬
૧૮-૧૯ બાળકોના શરીરમાં વીર્ય ન દેખાવામાં દૃષ્ટાંત	”
૨૦ રસાદિકને ધાતુ કહેવાનું કારણ	”
૨૧ રસવિષે વિવેચનની પ્રતિજ્ઞા	”
૨૨ વાતાદિ દોષોથી દૂષિત થયેલા રક્તનાં લક્ષણો...	”
૨૩ શુદ્ધ રક્તનું લક્ષણ	૫૭
૨૪ રક્ત કાઢવાને અયોગ્ય પુરૂષો	”
૨૫ શસ્ત્રથી રક્ત કાઢવાના બે પ્રકાર	”
૨૬ ટોચા મારીને રક્ત કાઢવાનો વિધિ	”
૨૭ રક્તનો શ્રાવ ઠીક ન થવાનાં કારણો...	”

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૮ કેવા પુરુષોને રક્તનો આવ થતો નથી ?	૫૭
૨૯ બમડેણું રૂધિર ન કાઢવાથી નુકશાન થાય છે	”
૩૦ રક્તનો અતિસ્ત્રાવ થવાનાં લક્ષણો	”
૩૧ રક્તનો અતિસ્ત્રાવ થવાથી થનારા વિકારો	”
૩૨ કેવા સમયમાં રક્ત ન કાઢવું ?	૫૮
૩૩ બરોબર રક્તસ્ત્રાવ થવાનાં લક્ષણો	”
૩૪ લોહી કાઢવાનો અભ્યાસ રાખવાથી થતા ફાયદાઓ	”
૩૫ શસ્ત્રપ્રયોગ કર્યા છતાં લોહી ન નીકળે ત્યારે કરવાના ઉપચારો	”
૩૬ રક્તની અતિપ્રવૃત્તિને અટકાવવાના બહારના ઉપાયો	”
૩૭ રક્તની અતિ પ્રવૃત્તિને અટકાવવાના અંદરના ઉપચારો	૫૯
૩૮ રક્તની અતિપ્રવૃત્તિને અટકાવનારા ચાર ઉપાયો અને તેઓનો ઉપયોગ	”
૩૯ વધારે લોહી કાઢવાનો નિષેધ	”
૪૦ રક્તસ્ત્રાવ પછી કરેલા શીતળ ઉપચારથી થયેલી વેદનાનો ઉપાય	”

અધ્યાય ૧૫ મો-દાપધાતુમલક્ષ્યવૃદ્ધિ-

વિજ્ઞાનીય-

એટલે દોષના, ધાતુના, મલના ક્ષય તથા વૃદ્ધિનું જ્ઞાન	૫૯
૧ ઉપક્રમ	”
૨ દોષાદિનાં લક્ષણો કહેવાનું પ્રયોજન	૬૦
૩ પ્રકૃતિસ્થ વાયુનાં લક્ષણો	”
૪ પ્રકૃતિસ્થ પિત્તનાં લક્ષણો	”
૫ પ્રકૃતિસ્થ કફનાં લક્ષણો	”
૬ પ્રકૃતિસ્થ રસાદિ ધાતુઓનાં લક્ષણો	”
૭ પ્રકૃતિસ્થ મળનાં લક્ષણો	”
૮ પ્રકૃતિસ્થ ઉપધાતુઓનાં લક્ષણો	”
૯ પ્રકૃતિસ્થ દોષો, ધાતુઓ અને મળોના રક્ષણો વિધિ	”
૧૦ દોષ વગેરેનો ક્ષય થવાનાં કારણો	૬૧
૧૧ દોષોના ક્ષયનાં લક્ષણો	”
૧૨ વાતાદિ દોષોના ક્ષયની ચિકિત્સા	”
૧૩ ધાતુઓના ક્ષયનાં લક્ષણો	”
૧૪ ધાતુઓના ક્ષયની ચિકિત્સા	”
૧૫ મળોના ક્ષયનાં લક્ષણો	”
૧૬ મળ મૂત્રના ક્ષયની ચિકિત્સા	૬૨
૧૭ પરસ્પરના ક્ષયનાં લક્ષણો અને તેની ચિકિત્સા	”
૧૮ આર્તવાદિકના ક્ષયનાં લક્ષણો અને તેની ચિકિત્સા	”
ધાવણુનો ક્ષય થવાનાં લક્ષણો અને તેની ચિકિત્સા	”
અર્કનો ક્ષય થવાનાં લક્ષણો અને તેની ચિકિત્સા	”
૧૯ દોષ વગેરેની અતિવૃદ્ધિ થવાનાં કારણો	”
૨૦ દોષોની વૃદ્ધિ થવાનાં લક્ષણો	”
૨૧ ધાતુઓની અતિવૃદ્ધિ થવાનાં લક્ષણો	”
૨૨ મળોની અતિવૃદ્ધિ થવાનાં લક્ષણો	૬૩

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૩ ઉપધાતુઓની અતિવૃદ્ધિ થવાનાં લક્ષણો	૬૩
૨૪ અતિવૃદ્ધિ પામેલા દોષાદિની ચિકિત્સા	”
૨૫ શરીરના સઘળા ધાતુઓને સમાન રિથિતિમાં રાખવાની જરૂર	”
૨૬ બળ અથવા ઓળનું લક્ષણ અને તેના ક્ષયનું લક્ષણ	”
૨૭-૨૮ ઓળનું સ્વાભાવિક કર્મ	”
૨૯ ઓળનો ક્ષય થવાનાં કારણો	૬૪
૩૦ ઓળના ક્ષયના લેહો	”
૩૧-૩૨ ઓળનાં વિશ્લેષ વગેરે ૩ વિકારોનાં લક્ષણો	”
૩૩ ઓળ-બળના ક્ષયની ચિકિત્સા	”
૩૪ તેજનું લક્ષણ, તેજની ક્ષીણતાનું લક્ષણ અને તેની ચિકિત્સા	”
૩૫ દોષાદિકોના ક્ષયનું સામાન્ય લક્ષણ	૬૫
૩૬-૩૭ દોષાદિકોના ક્ષયની સામાન્ય ચિકિત્સા	”
૩૮ શરીર સ્થૂળ અને કૃશ થવામાં રસનું કારણપણું	”
૩૯ શરીર અતિસ્થૂળ થવાનાં કારણો	”
૪૦ શરીર અતિસ્થૂળ થવાથી થતા ઉપદ્રવો	”
૪૧ મેદની વૃદ્ધિ થતી અટકાવવાનો ઉપાય	૬૬
૪૨ મેદની વૃદ્ધિ થઈ હોય તેનો ઉપાય	”
૪૩ શરીર બહુ પાતળું થવાનાં કારણો	”
૪૪ બહુ પાતળા માણસને થનારા ઉપદ્રવો	”
૪૫ શરીરને પાતળું થતું અટકાવવાના ઉપાય	”
૪૬ કૃશ શરીરને મધ્યમ કરવાના ઉપાય	”
૪૭ શરીરને મધ્યમ રાખવાના ઉપાય અને તેના ગુણો	”
૪૮ મધ્યમ શરીરની પ્રશંસા	૬૭
૪૯ દોષના પ્રકોપથી ધાતુઓનો ક્ષય	”
૫૦ શરીરમાં દોષાદિકોનું ચોક્કસ પ્રમાણ ન હોવાનાં કારણો	”
૫૧ દોષાદિકોનું સમાનપણું જાળુવાનો ઉપાય	”
૫૨ દોષાદિકના ક્ષય વૃદ્ધિ જાળુવાનો ઉપાય	”
૫૩ દોષાદિકના ક્ષય વૃદ્ધિની સામાન્ય ચિકિત્સા	”
૫૪ આરોગ્યનું લક્ષણ	”

અધ્યાય ૧૬ મો-કર્ણવ્યવધાનવિધિ-

એટલે કાનને વિધવાનો વિધ	૬૮
૧ ઉપક્રમ	”
૨ બાળકોના કાન વિધવાનું કારણ	”
૩ કાન વિધવાનો સમય, તેની રીત, અને વિધ્યા પછીની ક્રિયા	”
૪ કાન યોગ્યસ્થાનમાં વિધાયા છે કે નહિ તેની ખરીકા	”
૫ કાનની સિરાઓ વિધાવાથી થનારા ઉપદ્રવો	”
૬ કટાયલી સોઈ વગેરેથી વિધેલા કાનની પીડાની ચિકિત્સા	”
૭-૮ જખમી કાનને ફરીથી ક્યારે વિધવો ?	૬૯
૯ કાનનું છિદ્ર વધારવાનો ઉપાય	”
૧૦ ચીરાઈ ગયેલા કાનને સાંધવા માટે પાટાઓ	”
૧૧ કાનના બંધની ૧૫ આકૃતિઓનાં નામો	”

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૨ સાધ્ય ૧૦ બંધનોનું વિવેચન	૬૬
૧૩ અસાધ્ય ૫ બંધનોનું વિવેચન	૭૦
૧૪ નિર્વેધિમ નામના બંધનું સંધાનસૂત્ર	”
૧૫ અર્થકપાટ સંધિક અને કપાટ સંધિકનું સંધાનસૂત્ર	”
૧૬ આસંગિમનું સંધાનસૂત્ર	”
૧૭ આહાર્યનું સંધાનસૂત્ર	”
૧૮ કાન ઉપર બંધન બાંધવાનો વિધિ	”
૧૯ કાનને સાંધ્યા પછી રોગીને વર્તવાની રીત	૭૧
૨૦ સાંધેલા કાન ઉપર તેલ સિંચવાનો અવધિ	”
૨૧ કેવા કાનને સાંધવા નહિ ?... ..	”
૨૨ કાનને ક્યારે વધારવો ?	”
૨૩ નહિ રૂઝાયલા કાનને વધારવાથી ઉપદ્રવો થાય છે	”
૨૪ કાનને વધારવાનું તેલ બનાવવાનો વિધિ	૭૨
૨૫ તેલના અભ્યંગનો વિધિ	”
૨૬ બીજું અભ્યંગ-તેલ બનાવવાનો વિધિ	”
૨૭ કાન ન વધે તો કેવી ચિકિત્સા કરવી ?	”
૨૮ નહિ રૂઝાયલા કાનને વધારવાથી કાન તુટી જાય છે	”
૨૯ કાનને ક્યારે વધારવો ?	”
૩૦ ક્યાં કયો કર્ણબંધ બાંધવો ?	”
૩૧ કાનની બૂટના આધિઓ	”
૩૨ કાનની બૂટના રોગીનાં નામો અને તેની સામાન્ય ચિકિત્સા... ..	૭૩
૩૩ કપાઈ ગયેલા નાકને સાંધવાનો વિધિ	૭૪
૩૪ સાંધેલા નાકની ચિકિત્સા	”
૩૫ કપાઈ ગયેલા હોઠને સાંધવાનો વિધિ	”
અધ્યાય ૧૭ મો-આમપકવૈષણીય-	
એટલે કાચા તથા પાકેલા સોજાની સમજણ	૭૪
૧ ઉપક્રમ	”
૨ સોજાનું સ્વરૂપ	”
૩ સોજાના છ પ્રકારો... ..	૭૫
૪ વાયુના સોજાનાં લક્ષણો	”
૫ પિત્તના	”
૬ કફના	”
૭ સંનિપાતના	”
૮ રક્તથી થયેલા	”
૯ આગંતુ	”
૧૦ સોજો પાક ઉપર આવવાનાં કારણ	”
૧૧ કાચા સોજાનાં લક્ષણો	”
૧૨ પાકવા માંડેલા સોજાનું લક્ષણ	”
૧૩ પાકેલા સોજાના લક્ષણો	૭૬
૧૪ પાકેલા સોજાના સંબંધમાં વૈદ્યને સૂચના	”
૧૫ તરકર (ચીર) વૈદ્યનું લક્ષણ... ..	”
૧૬ પાકેલા સોજામાં ત્રણે દોષોનું હોવાપણું	”
૧૭ સોજાના પાક વિશે બીજા વિદ્વાનોનું મત	”
૧૮ કાચા અથવા તો પાકવા લાગેલા સોજાને કાપવાથી ઉપદ્રવો થાય છે... ..	૭૭

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૯ પાકેલા સોજાને નહિ કાપવાથી તે અસાધ્ય થાય છે	૭૭
૨૦ ચંડાળ વૈદ્યનું લક્ષણ	”
૨૧ શસ્ત્રક્રિયા કર્યા પહેલાં લોબન કરાવવાનું કારણ	”
૨૨ સોજો અસાધ્ય થવાનું કારણ	”
૨૩ ચિકિત્સા કરવાથી સોજો સાધ્ય સ્થિતિમાં આવે છે	”
૨૪ ત્રણમાંથી પ૩ કાઢવાની જરૂર	”
૨૫ સોજા ઉપર કરવાની સાત ક્રિયાઓ	૭૮
અધ્યાય ૧૮ મો-ત્રણાલેપનબંધવિધિ-	
એટલે ત્રણના ઉપર લેપ કરવાનો અને પાટો બાંધવાનો વિધિ... ..	૭૮
૧ ઉપક્રમ	”
૨ સોજા ઉપર લેપ કરવો એ શ્રેષ્ઠ છે, અને તેના કરતાં પણ પાટો બાંધવો એ શ્રેષ્ઠ છે	”
૩ લેપ કરવાની રીત અને તેનું ફળ	”
૪-૫ ૩ પ્રકારના લેપ અને કયા દોષમાં કયો લેપ કરવો તે વિશે	”
૬ લેપમાં રનેહ કેટલો નાંખવો તે વિશે	૭૯
૭ આલેપ નામનો લેપ કેટલો જાડો કરવો તથા ક્યારે કરવો ?	”
૮ વાસી લેપ નુકસાન કરે છે... ..	”
૯ એક લેપ ઉપર બીજો લેપ કરવો નહિ, તથા વાપરેલા લેપનો ફરી ઉપયોગ કરવો નહિ	”
૧૦ ત્રણ ઉપર પાટો બાંધવાના પદાર્થો... ..	”
૧૧ ૧૪ પ્રકારના પાટાનાં નામો... ..	૮૦
૧૨ કયા સ્થાનમાં કયો પાટો બાંધવો ?	”
૧૩ પાટો કેવી રીતે બાંધવો ?	૮૧
૧૪ ત્રણમાં નાંખવાની વાટ તથા બાંધવો કદાચ કેવો જોઈએ ?	”
૧૫ ૩ પ્રકારના પાટા અને કયા સ્થાનના ત્રણ ઉપર કયો પાટો બાંધવો તે વિશે	”
૧૬ વાતાદિક દોષાનુસાર પાટાઓ બાંધવા વિશે	”
૧૭ ઋતુ પ્રમાણે પાટાઓ બાંધવાનો ક્રમ... ..	”
૧૮ વૈદ્યે પોતાના તર્કથી પાટાઓમાં ફેરફાર કરવો	૮૨
૧૯-૨૦ જે ઠંડાણે જે પાટો બાંધવો જોઈએ ત્યાં તે ન બાંધવાથી હાનિ થાય છે... ..	”
૨૧ પાટો નહિ બાંધવાથી હાનિ થાય છે... ..	”
૨૨ પાટો બાંધવાથી થનારા લાભ	”
૨૩ કેવા ત્રણો ઉપર પાટો બાંધવો નહિ ?	”
૨૪ વૈદ્યે પાટો બાંધવામાં પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો.	”
૨૫ ઉપર કહેલા વિષયનું સંક્ષેપમાં વર્ણન	૮૩
અધ્યાય ૧૯ મો-ત્રણિતોપાસનીય-	
એટલે ત્રણવાળાની ઉપાસના વિશે	૮૩
૧ ઉપક્રમ	”
૨ ત્રણના રોગીને માટે ધરની ગોઠવણ	”

વિષય	પૃષ્ઠ
૩ સ્વચ્છ ઘરમાં રહેવાના કાયદા	૮૪
૪ રોગોની શય્યા કેવી રીતે પાથરવી અને તેનું ઓસીકું કઈ દિશામાં રાખવું ?	”
૫ મિત્રોએ પ્રજાવાળાની સેવા કરવી	”
૬ દિવસે સુવાથી પ્રજાને નુકશાન થાય છે	”
૭ પ્રજાવાળાએ બહુ ઉંઠ બેસ કરવી નહિ	”
૮ પ્રજાવાળાએ સ્ત્રી સહવાસ કરવો નહિ... ..	”
૯ સ્ત્રી સહવાસથી થનારી હાનિ	”
૧૦ પ્રજાવાળાએ કેવા પદાર્થો ખાવા નહિ ?	”
૧૧ પ્રજાવાળાએ કયા મદ્ય પીવાં નહિ ?	૮૫
૧૨ તેનાં કારણો	”
૧૩ પ્રજાવાળાએ કઈ વસ્તુ સેવવી નહિ ?	”
૧૪ નિષિદ્ધ વસ્તુ સેવવાથી હાનિ થવાનો સંભવ	”
૧૫ પ્રજાવાળાની દિનચર્યા	”
૧૬ મહાદેવાદિકના દૂતો પ્રજાવાળાનું લોહી પીવાની ઈચ્છાથી તેની પાસે આવે છે.	”
૧૭ વૈદ્યે મહાદેવાદિકના અનુચરોનો બલિ વગેરેથી સત્કાર કરાવવો	”
૧૮ પ્રજાવાળાએ પવિત્ર સ્થાનમાં રહેવું તથા માંગલિક કથા સાંભળવી	૮૬
૧૯ પુરોહિતોએ તથા વૈદ્યોએ વેદના મંત્રોથી પ્રજાવાળાને આશીર્વાદ આપવો	”
૨૦ પ્રજાવાળા પાસે ધૂપ કરવો... ..	”
૨૧ પ્રજાવાળાએ માથે ધારણ કરવા યોગ્ય ઔષધીઓ	”
૨૨ પ્રજા ઉપર પંખાથી પવન ઢાળવા વગેરે કર્મ કરવાં	”
૨૩ વિધિ પ્રમાણે વર્તનારા પ્રજાને પડખે રાક્ષસો ચઢતા નથી	”
૨૪ પ્રજાવાળાનાં અન્નપાન	”
૨૫ પ્રજાવાળાએ પાળવાની કરી... ..	”
૨૬ નિયમો પાળવાથી પ્રજાવાળો સાને થાય છે	૮૭

અધ્યાય ૨૦ મો-હિતાહિતીય-

એટલે હિત તથા અહિત દ્રવ્યોનું વર્ણન	૮૭
૧ ઉપક્રમ	”
૨ પદાર્થના હિત અહિતપણા વિશે ખીન્ન આચાર્યોનું મત	”
૩ પદાર્થના હિત-અહિતપણાનાં ઉદાહરણો	”
૪ અત્યંત હિતકારક આહારના પદાર્થો... ..	”
૫ અત્યંત હિતકારક વિહારો	૮૮
૬-૭ હિત-અહિત દ્રવ્યો વિશે સુશ્રુતને ધન્વન્તરીનો ઉપદેશ	”
૮-૯ સંયોગથી વિષ જેવા અહિત થનારા પદાર્થો... ..	”
૧૦ સંસ્કારથી વિરૂદ્ધ થનારા પદાર્થો	૮૯
૧૧ સરખા વળનથી અહિત થનારા પદાર્થો	”
૧૨ રસ, વીર્ય અને વિપાકથી દ્રવ્યોની પરસ્પર વિરૂદ્ધતા... ..	”

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૩ અતિશય ગુણવાળા પદાર્થોનો ભાગ કરવો	૯૦
૧૪ રસથી, વીર્યથી અને વિપાકથી પરસ્પર વિરૂદ્ધતા ધરાવનારા પદાર્થો અહિત છે	”
૧૫ વિરૂદ્ધ રસાદિવાળા પદાર્થો ખાવાથી મરણ નિપજે છે	”
૧૬ રોગ ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થો ખાવા નહિ	”
૧૭ વિરૂદ્ધ પદાર્થોના ભક્ષણથી થનારા રોગોની ચિકિત્સા	”
૧૮-૧૯ વિરૂદ્ધ ભોજન કેને રોગ ઉત્પન્ન કરે નહિ ?	”
૨૦ પૂર્વ દિશાના પવનના ગુણો... ..	”
૨૧ દક્ષિણ	૯૧
૨૨ પશ્ચિમ	”
૨૩ ઉત્તર	”

અધ્યાય ૨૧ મો-પ્રજાપ્રશ્ન-

એટલે વાત, પિત્ત અને કફનાં સ્થાન, લક્ષણ, કર્મ વિષેનો પ્રશ્ન... ..	૯૧
૧ ઉપક્રમ	”
૨-૩ શરીરની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા નાશ દોષોથી અને રુધિરથી થાય છે.	”
૪ વાત આદિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ	૯૨
૫ વાયુ વગેરેનાં સ્થાનો	”
૬ વાત, પિત્ત અને કફની સોમ, સૂર્ય અને પવનની સાથે સરખામણી... ..	”
૭ પિત્ત અને અગ્નિ એકજ છે	”
૮ પાચકાગ્નિનું સ્વરૂપ	”
૯ રંજકાગ્નિનું	૯૩
૧૦ સાધકાગ્નિનું	”
૧૧ આલેચકાગ્નિનું	”
૧૨ ભ્રાજકાગ્નિનું	”
૧૩ પિત્તનું સ્વાભાવિક લક્ષણ	”
૧૪ કફનું સ્થાન અને તેનું કર્મ	”
૧૫ આમાશય અને કફ એક ગુણવાળા છે... ..	”
૧૬ આમાશયમાં રહેલા કફનું કાર્ય	”
૧૭ સ્તનના મધ્યમાં	૯૪
૧૮ જીભના મૂળમાં	”
૧૯ માથામાં	”
૨૦ સંધિઓમાં	”
૨૧ કફનું સ્વાભાવિક લક્ષણ	”
૨૨ રક્તનું સ્થાન	”
૨૩ રક્તનું સ્વાભાવિક લક્ષણ અને તેને વિદગ્ધ થવાનાં કારણો	”
૨૪ દોષોના સંયયનાં સ્થાનકો	”
૨૫ વાયુ વગેરે દોષોના સંયયનું લક્ષણ અને તેની ચિકિત્સાનો પ્રથમ સમય	”
૨૬ વાયુના પ્રકોપનું કારણ	”
૨૭ વાયુના પ્રકોપનો સમય	૯૫

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૮ પિત્તના પ્રકોપના કારણો	૬૫
૨૯ " " નો સમય	"
૩૦ કફના પ્રકોપનું કારણ	"
૩૧ " " નો સમય	"
૩૨ રક્તના પ્રકોપના કારણો	"
૩૩ " " નો સમય	૬૬
૩૪ વાતાદિકના પ્રકોપનાં લક્ષણો અને તેની ચિકિત્સાનો ખીલો સમય	"
૩૫ દોષોનો પ્રસર-ફેલાવો થવાનાં કારણો... ..	"
૩૬ વાયુથી દોષોનો ફેલાવો થાય છે	"
૩૭ દોષોનો ફેલાવો અટકાવવા માટે સંશોધનની જરૂર	"
૩૮ દોષનો ૧૫ ભતનો ફેલાવો	"
૩૯ દોષના પ્રસરથી-ફેલાવાથી શરીરમાં રોગની ઉત્પત્તિ	૬૭
૪૦ સ્રોતમાં છુપાયેલો દોષ ક્યારે કોપ્યમાન થાય છે ?	"
૪૧ કોપેલા વાતાદિકની ચિકિત્સા કેવી રીતે કરવી ?	"
૪૨ કોપેલા વાતાદિકના સ્વરૂપ અને તેની ચિકિત્સા કરવાનો ત્રીજો સમય,	"
૪૩ પ્રકોપ પામેલા દોષો ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનનો આશ્રય કરીને ભિન્ન ભિન્ન રોગો ઉત્પન્ન કરે છે	"
૪૪ ચિકિત્સા કરવાનો ચોથો સમય	૬૮
૪૫ વ્યાધિદર્શન અને ચિકિત્સા કરવાનો પાંચમો સમય	"
૪૬ ચિકિત્સા કરવાનો છઠ્ઠો સમય	"
૪૭ વૈશનું લક્ષણ	"
૪૮ પ્રથમ સમયમાં ચિકિત્સા કરવાથી થનારા લાભ	"
૪૯ દોષોના સંસર્ગમાં પ્રથમ કોની ચિકિત્સા કરવી ?	"
૫૦ પ્રણ શબ્દનો અર્થ	૬૯
અધ્યાય ૨૨ મો-પ્રણાસાવવિજ્ઞાનીય-	
એટલે પ્રણમાંથી થતા સ્ત્રાવોના વિજ્ઞાન વિષે	૬૯
૧ ઉપક્રમ	"
૨ પ્રણનાં આઠ સ્થાનો	"
૩ કયા પ્રણની ચિકિત્સા સહેલી છે અને કયા પ્રણની ચિકિત્સા કઠિન છે ?	"
૪ દુષ્ટ પ્રણનાં લક્ષણો	"
૫ દોષાનુસાર ચિકિત્સા કરવા વિશે	"
૬ આમડીમાં થયેલા પ્રણમાંથી થતા સ્ત્રાવનું સ્વરૂપ	"
૭ માંસમાં થયેલા પ્રણમાંથી થતા સ્ત્રાવનું સ્વરૂપ	૧૦૦
૮ શિરામાં " " " " " " " " " " " "	"
૯ સ્નાયુમાં " " " " " " " " " " " "	"
૧૦ અસ્થિમાં " " " " " " " " " " " "	"
૧૧ સંધિમાં " " " " " " " " " " " "	"
૧૨ કોષામાં " " " " " " " " " " " "	"
૧૩ મર્મસ્થાનમાં " " " " " " " " " " " "	"
૧૪ વાયુના પ્રણનું લક્ષણ	"
૧૫ પિત્તના " " " " " " " " " " " "	"
૧૬ રક્તના પ્રકોપથી થયેલા પ્રણનું લક્ષણ	૧૦૧

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૭ કફના પ્રકોપથી થતા સ્ત્રાવનું લક્ષણ	૧૦૧
૧૮ ત્રણે દોષોના " " " " " " " " " " " "	"
૧૯ અસાધ્ય સ્ત્રાવો	"
૨૦ વાયુથી થયેલા પ્રણનું લક્ષણ... ..	"
૨૧ પિત્તથી " " " " " " " " " " " "	"
૨૨ રક્તથી " " " " " " " " " " " "	૧૦૨
૨૩ કફથી " " " " " " " " " " " "	"
૨૪ સંનિપાતથી " " " " " " " " " " " "	"
૨૫ વાયુથી થયેલા પ્રણનો વર્ણ... ..	"
૨૬ પિત્તથી તથા રક્તથી થયેલા પ્રણનો વર્ણ	"
૨૭ કફથી " " " " " " " " " " " "	"
૨૮ સંનિપાતથી " " " " " " " " " " " "	"
૨૯ સોળઘોના વર્ણોની પરીક્ષા... ..	"
અધ્યાય ૨૩ મો-કૃત્યાકૃત્યવિધિ-	
એટલે સાધ્ય તથા અસાધ્ય પ્રણના ભેદો વિશે... ..	૧૦૨
૧ ઉપક્રમ	"
૨ સુખસાધ્ય પ્રણનું લક્ષણ	"
૩ " " પ્રણનાં કારણો... ..	"
૪ કષ્ટસાધ્ય પ્રણનું લક્ષણ	૧૦૩
૫ કેવા સ્થાનમાં થયેલા પ્રણ સુખસાધ્ય છે ?	"
૬ કેવા સ્થાનમાં થયેલા પ્રણ કષ્ટસાધ્ય છે ?	"
૭ સાધ્ય પ્રણોનું લક્ષણ	"
૮ ચિકિત્સા નહિ કરવાથી મરણ થાય છે	"
૯ સાધ્યનું લક્ષણ	"
૧૦ અસાધ્ય પ્રણોના લક્ષણો	"
૧૧ સાધ્ય-અસાધ્ય પ્રણનો વિચાર	૧૦૪
૧૨ અસાધ્ય પ્રણનું લક્ષણ	"
૧૩ ચિકિત્સા ન કરવાથી સાધ્ય અસાધ્ય થાય છે... ..	"
૧૪ રોગની ઉપેક્ષા કરવાથી ઔષધો કાર્ય કરતાં નથી	"
૧૫ રોગની આરંભથી જ ચિકિત્સા કરવાની જરૂર... ..	"
૧૬ શુદ્ધ પ્રણનું લક્ષણ... ..	"
૧૭ રૂઝપર આવનારા પ્રણનું લક્ષણ	૧૦૫
૧૮ રૂઝાયેલા પ્રણનું લક્ષણ	"
૧૯ પ્રણ રૂઝાઈ ગયા પછી કેવી રીતે વર્તવું ?	"
અધ્યાય ૨૪ મો-વ્યાધિસમુદેશીય-	
એટલે રોગોનું સંક્ષેપમાં વર્ણન	૧૦૫
૧ ઉપક્રમ... ..	"
૨ ૨ પ્રકારના રોગ અને તેની ચિકિત્સા	"
૩ આ સંહિતામાં સર્વ રોગોનો સંગ્રહ છે.	"
૪ વ્યાધિ શબ્દનો અર્થ	"
૫ ૭ રોગોનાં નામો... ..	"
૬ આદિબળ પ્રવૃત્ત રોગનું લક્ષણ અને તેના ભેદ	"
૭ જન્મ " " " " " " " " " " " "	૧૦૬
૮ દોષ " " " " " " " " " " " "	"
૯ આધ્યાત્મિક રોગો... ..	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૦ સંક્ષાત બલ પ્રવૃત્ત રોગોનું લક્ષણ અને તેના ભેદ	૧૦૬	૧૮ શસ્ત્રપ્રયોગ કરતી વખતે ૪ પ્રકારની આપત્તિની	
૧૧ આધિભૌતિક	"	સંભાળ રાખવી	૧૧૧
૧૨ કાલબલ પ્રવૃત્ત રોગોનું લક્ષણ અને તેના ભેદ ...	"	૧૯ શસ્ત્ર પ્રયોગના હીનયોગથી વિકારો થવાનો સંભવ	"
૧૩ દૈવ " " " " "	"	૨૦ અજ્ઞાન મૂર્ખ વૈદ્ય પાસે શસ્ત્રાદિકની ક્રિયા	
૧૪ સ્વભાવ " " " " "	૧૦૭	કરાવવી નહિ	"
૧૫ આધિદૈવિક રોગો.	"	૨૧ મૂર્ખ વૈદ્ય પ્રાણનો પાણ નાશ કરે છે	૧૧૨
૧૬ વાત, પિત્ત અને કફ એ સર્વ રોગોનું મૂળ છે...	"	૨૨ મર્મમાં શસ્ત્રનો જખમ થવાથી થનારા રોગો	"
૧૭ રોગોના ભેદો કલ્પવામાં કારણ	"	૨૩ શિરા કપાઈ અર્ધ હોય તેનાં લક્ષણ ...	"
૧૮ અમુક રોગ રસથી થયો છે, આ રોગ માંસથી થયો		૨૪ સ્નાયુ કપાઈ ગયો " "	"
છે, એ રીતે નામ પાડવાનું કારણ	"	૨૫ ચલ અને અચલ સંધિમાં જખમ થયો હોય	
૧૯ રસના દોષથી થનારા રોગો	"	તેનાં લક્ષણ	"
૨૦ પિત્તના " " " "	"	૨૬ હાડકામાં જખમ થયો હોય તેનાં લક્ષણ ...	"
૨૧ માંસના " " " "	૧૦૮	૨૭ સંધિ, શિરા, સ્નાયુ અથવા હાડકું એઓ પોતાના	
૨૨ મેહના " " " "	"	મર્મ સાથે જોખમાયાં હોય તેનાં લક્ષણો ...	"
૨૩ અરિયના " " " "	"	૨૮ માંસના મર્મમાં જખમ થવાથી થનારાં ચિન્હ...	૧૧૩
૨૪ મજ્જાના " " " "	"	૨૯ શસ્ત્રક્રિયા કરતાં પોતાના જ શરીરને કાપી	
૨૫ વીર્યના " " " "	"	નાખનાર વૈદ્યનો ત્યાગ કરવો	"
૨૬ મળસ્થાનના " " " "	"	૩૦ શસ્ત્રો આડાં અવળાં નાખવાથી થનારા દોષો...	"
૨૭ ઈન્દ્રિયોના સ્થાનના " " " "	"	૩૧ વૈદ્યે રોગીનું પુત્રવત પાલન કરવાનાં કારણ ...	"
૨૮ શરીરના અવયવોમાં રોગો ઉત્પન્ન થવાનું કારણ	"	૩૨ રોગને માટે ક્રિયાઓનો નિર્ણય	"
૨૯ દોષોનો અને વ્યાધિઓનો નિત્ય સંબંધ છે કે અનિત્ય?	"	૩૩ ઉત્તમ ચિકિત્સા કરવાથી ધર્માદિકનો લાભ થાય છે	
૩૦ વાતાદિકનો નિત્ય સંબંધ માનવામાં પણ દોષ		અધ્યાય ૨૬ મો—અપ્તવિધશસ્ત્રકર્મીય—	
આવે છે અને અનિત્ય સંબંધ માનવામાં પણ દોષ		એટલે શરીરમાં ગુમ થયેલા શલ્યના વિજ્ઞાન વિશે	૧૧૩
આવે છે... ..	"	૧ ઉપક્રમ	"
૩૧ વ્યાધિઓનો અને દોષોનો નિમિત્તથી સંબંધ થાય છે	૧૦૯	૨ શલ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ	"
૩૨ રોગોની સંખ્યા વિષે સૂચના	"	૩ શલ્યના ભેદો	"
અધ્યાય ૨૫ મો—અપ્તવિધશસ્ત્રકર્મીય—		૪ આ શાસ્ત્રનું શલ્ય શાસ્ત્ર નામ પડવાનું કારણ	"
એટલે આઠ પ્રકારનાં શસ્ત્રકર્મ	૧૦૯	૫ શારીર અને આગેતુ શલ્યનાં લક્ષણો ...	૧૧૪
૧ ઉપક્રમ	"	૬ શલ્યનું સ્વરૂપ	"
૨ કાપવા યોગ્ય રોગો	"	૭ બે પ્રકારનાં બાણ	"
૩ ચીરવા " " " "	"	૮ શરીરમાં શલ્યની ૫ પ્રકારે ગતિ થાય છે	"
૪ છોલવા " " " "	૧૧૦	૯ શલ્યો શરીરના કયા સ્થાનમાં રહે છે?	"
૫ વીંધવા " " " "	"	૧૦ શરીરમાં રહેલાં શલ્યનાં લક્ષણ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા	"
૬ સળીથી તપાસવા " " " "	"	૧૧ શરીરમાં રહેલાં શલ્યનાં સામાન્ય લક્ષણ	"
૭ ખેંચી કાઢવા " " " "	"	૧૨ " " વિશેષ	"
૮ સ્નાવ કરાવવા " " " "	"	૧૩ માંસમાં " લક્ષણ	"
૯ સીવવા " " " "	"	૧૪ શિરામાં " " ... ૧૧૫	
૧૦ સીવવાને અયોગ્ય પ્રજ્ઞા	"	૧૫ સ્નાયુમાં " "	"
૧૧ " " ની ચિકિત્સા	"	૧૬ સ્તોત્રમાં " "	"
૧૨ પ્રણને કયારે સીવવો?	"	૧૭ ધમનીમાં " "	"
૧૩ પ્રણને સીવવામાં કેવા દોષોનો ઉપયોગ કરવો? ૧૧૧		૧૮ હાડકામાં " "	"
૧૪ પ્રણને સીવવાના ૪ પ્રકાર... ..	"	૧૯ સંધિમાં " "	"
૧૫ પ્રણને સીવવા માટે સોઈઓ	"	૨૦ કોઠામાં " "	"
૧૬ પ્રણમાં કયા સ્થાનમાં ટાંકા મારવા?	"	૨૧ મર્મસ્થાનમાં " "	"
૧૭ પ્રણને સીવ્યા પછીની ચિકિત્સા	"	૨૨ લક્ષણો અસ્પષ્ટ દેખાવાનું કારણ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૩ કેવી રીતે શિવે શરીરમાં ગુમ થાય છે ? અને તે ક્યારે પીડા કરે છે ? ૧૧૫	
૨૪ આમડામાં રહેલાં શલ્યની પરીક્ષા "	
૨૫ માંસમાં " " " ૧૧૬	
૨૬ ઠોડામાં " " " "	
૨૭ શિશુ, ધમની, શ્વેતસ, કે સ્નાયુમાં ગુમ થયેલાં શલ્યની પરીક્ષા "	
૨૮ હાડકામાં ગુમ થયેલાં શલ્યની પરીક્ષા "	
૨૯ સંધિઓમાં " " " "	
૩૦ મર્મમાં " " " "	
૩૧ શરીરમાં " " " "	
૩૨ શલ્ય ભણવાનાં કેટલાંક ચિહ્ન "	
૩૩ રોગીનું શલ્ય નીકળી ગયાની પરીક્ષા ... ૧૧૭	
૩૪ શરીરમાં દાખલ થયેલાં શલ્યના પરિણામ વિશે "	
૩૫ શલ્યશાસ્ત્ર ભણનારો રાજવૈદ્ય થઈ શકે છે "	
અધ્યાય ૨૭ મો-શલ્યાપનયનીય-	
એટલે શલ્યને બહાર કાઢવાનો ઉપાય ... ૧૧૭	
૧ ઉપક્રમ "	
૨ બે પ્રકારનાં શલ્ય... .. "	
૩ શલ્યને બહાર કાઢવાના ૧૫ ઉપાય... .. "	
૪ નેત્ર વગેરેનાં શલ્યને કાઢવાનો ઉપાય ... ૧૧૮	
૫ માંસમાં રહેલાં શલ્યને કાઢવાનો ઉપાય "	
૬ આંખ વગેરે ઇન્દ્રિયોમાં પડેલાં ઝીણાં શલ્યો કાઢવાનો ઉપાય "	
૭ હંઠમાં અટકી ગયેલા અજના કોળીયાને બહાર કાઢવાનો ઉપાય... .. "	
૮ આમાશયમાં તથા પકવાશયમાં રહેલા અજનાં શલ્યોને કાઢવાનો ઉપાય "	
૯ પ્રણનાં પડે તથા ધૂળને કાઢવાનો ઉપાય "	
૧૦ અધોવાયુ, મળમૂત્ર વગેરેને કાઢવાનો ઉપાય "	
૧૧ ઝેરી લોહી, બગેરું ધાવણ વગેરેને કાઢી નાંખવાનો ઉપાય "	
૧૨ લોહચુંબકથી કાઢવા યોગ્ય પ્રણ "	
૧૩ શોકશલ્ય કાઢવાનો ઉપાય... .. "	
૧૪ શલ્યને બહાર ખેંચી કાઢવાના બે ઉપાય "	
૧૫ કેવાં શલ્યના મુખને કાપીને બહાર કાઢવું ? ... ૧૧૯	
૧૬ કેવાં શલ્યોને હાથવડે કાઢવાં ? "	
૧૭ શરીરમાં પેટેલાં શલ્યને હલાવવામાં જોખમ છે. "	
૧૮ શલ્યને બહાર કાઢવા માટે ચંત્રનો તથા શસ્ત્રોનો ક્યારે ઉપયોગ કરવો ? "	
૧૯ શલ્ય કાઢતી વખતે મૂર્છિત થયેલા રોગીની ચિકિત્સા "	
૨૦ શલ્ય કાઢી લીધા પછીની ચિકિત્સા... .. "	
૨૧ શિશુમાં કે સ્નાયુમાં પેટેલાં શલ્યને બહાર કાઢવાનો ઉપાય "	
૨૨ ક્યારે સોજાને દબાવીને શલ્ય કાઢવું ? "	

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૩ શલ્યના પાંખાને બહાર કાઢવાનો ઉપાય ... ૧૨૦	
૨૪ હૃદયના સમીપ પેટેલાં શલ્યને બહાર કાઢવાનો ઉપાય "	
૨૫ નિરૂપાયે શસ્ત્રક્રિયાથી શલ્યને બહાર કાઢવું "	
૨૬ શલ્યોને બહાર કાઢવાના ઉપાયો "	
૨૭ હાડકામાં પેટેલાં શલ્યને બહાર કાઢવાનો ઉપાય "	
૨૮ કાનવાળાં " " " " "	
૨૯ ગળામાં ચોટેલી લાખને " " " " "	
૩૦ લાખ શિવાયની બીજી વસ્તુ ગળામાં ચોટી ગઈ હોય તેને બહાર કાઢવાનો ઉપાય "	
૩૧ પેટમાં ભરાઈ ગયેલાં પાણીને બહાર કાઢવાનો ઉપાય ૧૨૧	
૩૨ ગળામાં અટકી ગયેલા અજના કોળીયાને બહાર કાઢવાનો ઉપાય "	
૩૩ કેવા શલ્યવાળા રોગીને અલ્પગાદિકની ક્રિયા કરવી ? "	
૩૪ શલ્ય કાઢતાં પહેલાં વૈદ્યે ધ્યાન આપવા યોગ્ય બાબતો "	
૩૫ શલ્ય કાઢતી વખતે યોગ્ય યુક્તિનો ઉપયોગ કરવો "	
૩૬ ચંત્રોથી શલ્યોને ક્યારે બહાર કાઢવાં ? "	
૩૭ શલ્યોને બહાર ન કાઢવાથી થનારી હાનિઓ "	
અધ્યાય ૨૮ મો-વિપરીતાવિપરીત પ્રણવિજ્ઞાનીય-	
એટલે અસાધ્ય અને સાધ્ય પ્રણના વિજ્ઞાન વિશે ૧૨૨	
૧ ઉપક્રમ... .. "	
૨ અરિષ્ટ (મરણ સૂચક ચિન્હ)નાં લક્ષણો મરણની અગમચેતી આપે છે "	
૩ અરિષ્ટના લક્ષણો વિના મરણ થતું નથી "	
૪ અરિષ્ટનાં ઉપાય "	
૫ અરિષ્ટના પરિપાક વિશે "	
૬ વૈદ્યે અરિષ્ટનાં લક્ષણ ભણવાની જરૂર "	
૭ પ્રણવાળા રોગીના મરણનું લક્ષણ "	
૮ પ્રણનો સ્વાભાવિક ગંધ "	
૯ પ્રણનો અસ્વાભાવિક ગંધ અરિષ્ટ ગણાય છે "	
૧૦ ચિકિત્સા નહિ કરવા યોગ્ય પ્રણો ૧૨૩	
અધ્યાય ૨૯ મો-વિપરીતાવિપરીત દૂત, શકુન, સ્વપ્ન નિદર્શનીય-	
એટલે અશુભ તથા શુભ એવા દૂત, શકુન અને સ્વપ્નોનું સંક્ષેપમાં કથન... .. ૧૨૩	
૧ ઉપક્રમ "	
૨ રોગીના શુભ-અશુભની પરીક્ષા કરવાના પદાર્થો "	
૩ કેવા દૂતોથી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે ને કેવા દૂતોથી કાર્ય બગડે છે ? ૧૨૪	
૪-૧૧ અશુભ દૂતો "	
૧૨ અસુક સંયોગોમાં દૂતોનું શુભાશુભપણું ... ૧૨૫	
૧૩-૧૪ કાર્યસિદ્ધિ કરનારાં દૂતો "	

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૫-૧૬ કાર્યસિદ્ધિ કરનારાં શુભ શકુન ...	૧૨૫
૧૭ અશુભ શકુનો ...	૧૨૬
૧૮-૨૦ શુભ-અશુભ શકુનો ...	”
૨૧ અમંગલિક શબ્દો... ..	”
૨૨ વૈદ્યના ધરમાંથી નીકળતી વખતમાં અથવા રોગીના ધરમાં પેસતી વખતનાં અશુભ શકુન...	૧૨૭
૨૩ રોગીના ધરમાં પેસતી વખતનાં અને બેસતી વખતનાં અશુભ શકુનો ..	”
૨૪ કેવા રોગીને આરામ થતો નથી ? ...	”
૨૫ વૈદ્યે રોગીના દુતોની પરીક્ષા કરવી... ..	”
૨૬ શુભાશુભ સ્વપ્નો કહેવાની પ્રતિજ્ઞા ...	”
૨૭ અશુભ સ્વપ્નો	”
૨૮ નિષ્કુળ નિવરણનાં સ્વપ્નો	૧૨૮
૨૯ અશુભ કુળ આપનારાં વિશિષ્ટ સ્વપ્નો ...	”
૩૦ અશુભ સ્વપ્નોનું નિવારણ	”
૩૧ શુભ સ્વપ્નો	૧૨૯
૩૨ શુભ સ્વપ્નોને જોનારની ચિકિત્સા કરવી ...	”
અધ્યાય ૩૦ મો-પંચેન્દ્રિયાર્થવિપ્રતિપત્તિ-	
એટલે પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયનું વિપરીત જ્ઞાન થવારૂપી અરિષ્ટનું વર્ણન	
૧ ઉપક્રમ	૧૨૯
૨ અરિષ્ટનું સંક્ષિપ્ત લક્ષણ	”
૩ શબ્દોના વિપરીતપણારૂપી અરિષ્ટ	૧૩૦
૪ સ્પર્શના	”
૫ રૂપના	”
૬ રસના	”
૭ ગંધના	”
૮ રસના	”
૯ ગંધના	”
૧૦ સ્પર્શના	”
૧૧ રૂપના	૧૩૧
અધ્યાય ૩૧ મો-છાયાવિપ્રતિપત્તિ-	
એટલે છાયાનો બદલાઈ જવારૂપી અરિષ્ટ અને તેનું પરિણામ	
૧ ઉપક્રમ	૧૩૧
૨ છાયાનાં વિપરીતપણારૂપી અરિષ્ટ	”
૩ લાજ વગેરેના વિપરીતપણારૂપી અરિષ્ટ ...	”
૪-૯ શરીરના અવયવોના વિકાર થવારૂપી અરિષ્ટ... ..	૧૩૨
૧૦ અવયવોની ક્રિયાના વિપરીતપણારૂપી અરિષ્ટ ...	”
૧૧-૨૨ શરીરના અવયવોમાં થયેલાં વ્યાધિરૂપી અરિષ્ટો ..	”
૨૩ માણીના મરણનાં ૩ કારણો	૧૩૩
૨૪ ચિકિત્સા લાગુ નહિ પડવાનાં કારણો	”
અધ્યાય ૩૨ મો-સ્વભાવવિપ્રતિપત્તિ-	
એટલે સ્વભાવમાં ફેરફાર થવારૂપ અરિષ્ટ	
૧ ઉપક્રમ	”

વિષય	પૃષ્ઠ
૨ અવયવોના સ્વભાવમાં ફેરફાર થવા એ મરણનાં ચિહ્ન છે... ..	૧૩૪
૩ અવયવોનું પોતાના સ્થાનમાંથી ખસવું તથા તેના વજનમાં ફેરફાર થવા એ મરણનાં ચિહ્ન છે... ..	”
૪ મરણની સૂચના આપનારાં વિપરીત ચિહ્નો... ..	”
૫ અમુક વ્યાધિઓમાં અમુક ઉપદ્રવો થાય એ પણ મરણનાં ચિહ્ન છે... ..	૧૩૫
૬ અમુક સ્થિતિ તથા અમુક ગ્રેષ્ઠો પણ મરણનાં ચિહ્નરૂપ છે	”
૭ જન્મ નક્ષત્રની અને જન્મ લક્ષ્મી પીડા પણ મરણનાં ચિહ્ન છે... ..	”
૮ ઘર વગેરેમાં દુષ્ટ નિમિત્તોનો પ્રાદુર્ભાવ પણ મરણના ચિહ્નરૂપ છે	”
૯ ચિકિત્સા કર્યા છતાં રોગી વૃદ્ધિ, મોટા વ્યાધિનું એકદમ મટી જવું તથા આહારનું કુળ ન થવું-આ પણ મરણનાં ચિહ્ન છે	૧૩૬
૧૦ રાજ તરફથી માન મેળવવાને યોગ્ય વૈદ્ય	”
અધ્યાય ૩૩ મો-અવારણીય-	
એટલે ઉપદ્રવોથી અસાધ્ય થનારા રોગીનું વર્ણન... ..	
૧ ઉપક્રમ	”
૨ રસાયન વિના અસાધ્ય થઈ જનારા રોગો કહેવાની પ્રતિજ્ઞા... ..	”
૩ વાતવ્યાધિ વગેરે મહાવ્યાધિઓ અને તેઓને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો... ..	”
૪ વાતવ્યાધિને અસાધ્ય કરનારા વિશિષ્ટ ઉપદ્રવો ..	”
૫ પ્રમેહને અસાધ્ય કરનારા વિશિષ્ટ ઉપદ્રવો	”
૬ કોઠને	”
૭ હરસને	૧૩૭
૮ ભગંદરને	”
૯ પથરીને	”
૧૦ મૂઠગર્ભને	”
૧૧ ઉદર રોગને	”
૧૨-૧૩ જવરને	”
૧૪ અતિસારને	”
૧૫ ક્ષયરોગને	”
૧૬ ગુલમરોગને	”
૧૭ વિદ્રધિરોગને	૧૩૮
૧૮ પાંડુરોગને	”
૧૯ રક્તપિત્તને	”
૨૦ ઉન્માદને	”
૨૧ અપરમાર (વાઈ)ને	”
અધ્યાય ૩૪ મો-યુક્તસેનીય-	
એટલે શત્રુની ઉપર ચઢાઈ કરનારા રાજાની રક્ષા કરવા વિશે	
૧ ઉપક્રમ	”

વિષય	પૃષ્ઠ
૨ ગ્રન્થનો વિષય કહેવાની પ્રતિજ્ઞા ...	૧૩૮
૩ વૈદ્યે રાજની વિષયી ખાસ રક્ષા કરવી ...	”
૪ વિષયી ખરાબ થયેલા માર્ગદિશને વૈદ્યે શુદ્ધ કરવા ...	”
૫ કાળ મૃત્યુ તથા અકાળ મૃત્યુની વ્યાખ્યા ...	૧૩૯
૬ વૈદ્યે તથા પુરોહિતે અકાળ મૃત્યુથી રાજની રક્ષા કરવી ...	”
૭ વૈદ્યે પુરોહિતની સલાહથીજ કાર્ય કરવાં ...	”
૮ રાજના અભાવે પ્રજાનો નાશ થાય છે ...	”
૯ વિદ્વાન વૈદ્યે રાજનું હિતચિંતન કર્યા કરવું ...	”
૧૦ વૈદ્યે રાજના તંબુની પડોસમાં રહેવું ...	”
૧૧ ચિકિત્સાના ચાર પાયા ...	”
૧૨ ગુણવાન અંગોની સહાયતાથી વૈદ્ય મોટા રોગને પશુ મટાડે છે ...	”
૧૩ ચાર પાદમાં વૈદ્યની શ્રેષ્ઠતા ...	૧૪૦
૧૪ ગુણવાન વૈદ્યનાં વખાણ ...	”
૧૫ વૈદ્યરૂપી પાયો કેવો જોઈએ ? ...	”
૧૬ રોગી , , , , ...	”
૧૭ ઔષધ , , , , ...	”
૧૮ પરિચારકરૂપી , , , , ...	”

અધ્યાય ૩૫ મો-આતુરોપક્રમણીય-

એટલે કેવા રોગીની ચિકિત્સા કરવી તે વિશે...	૧૪૧
૧ ઉપક્રમ ...	”
૨ ચિકિત્સા કર્યા પહેલાં રોગીનાં આયુષ્યની તથા વ્યાધિ વગેરેની પરીક્ષા કરવાની જરૂર...	”
૩ દીર્ઘાયુધી મનુષ્યનાં લક્ષણો અને તેની સર્વથા ચિકિત્સા કરવી ..	”
૪ અલ્પ આયુષ્યવાળાનાં લક્ષણો ...	”
૫ મધ્યમ , , , , ...	”
૬ દીર્ઘાયુધી પુરૂષની પરીક્ષા ...	”
૭ મધ્યમ આયુષ્યવાળાની પરીક્ષા ...	”
૮ અલ્પ , , , , ...	૧૪૨
૯ આયુષ્યના જ્ઞાનને માટે અંગોનાં તથા પ્રત્યંગોનાં પ્રમાણો અને સત્ત્વઆદિક સારનું વર્ણન ...	”
૧૦ પુરૂષ તથા સ્ત્રીના રસ રક્ત વગેરેને પરિપક્વ થવાનો સમય ...	૧૪૩
૧૧ અંગ પ્રત્યંગોનું પ્રમાણ પોતાનાં આંગળથી ભરવું ...	”
૧૨ અંગ પ્રત્યંગ ઉપરથી ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ આયુષ્યની પરીક્ષા...	”
૧૩ સત્ત્વસાર (બળ) વાળા પુરૂષનું લક્ષણ ...	”
૧૪ વીર્ય , , , , ...	”
૧૫ મજ્જાના સારવાળા પુરૂષનું લક્ષણ ...	૧૪૪
૧૬ અસ્થિના , , , , ...	”
૧૭ મેદના , , , , ...	”
૧૮ માંસના , , , , ...	”
૧૯ રૂધિરના , , , , ...	”

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૦ રસના , , , , ...	૧૪૪
૨૧ સત્ત્વસાર આદિમાં પૂર્વ પૂર્વને શ્રેષ્ઠ માનવો ...	”
૨૨ અંગ પ્રત્યંગોની પરીક્ષા કરવાથી વૈદ્યને પોતાના કાર્યમાં સિદ્ધિ મળે છે ...	”
૨૩ રોગોની પરીક્ષા કરવાથી વૈદ્યને પોતાના કાર્યમાં સિદ્ધિ મળે છે ...	”
૨૪ ઔપસર્ગિક ઉપદ્રવ રોગનું લક્ષણ ...	”
૨૫ પ્રાક્કેવલ રોગનું લક્ષણ ...	”
૨૬ અન્ય લક્ષણ રોગનું લક્ષણ... ...	”
૨૭ ઉપદ્રવવાળા રોગની ચિકિત્સા ...	૧૪૫
૨૮ પ્રાક્કેવળ રોગની ચિકિત્સા કરવા વીશે ...	”
૨૯ અન્યલક્ષણ , , , , ...	”
૩૦ જે રોગનાં લક્ષણ, ચિકિત્સા વગેરે ક્યાં ન હોય તેની ચિકિત્સા કરવા વિશે ...	”
૩૧ ઋતુઓની પરીક્ષા કરવા વિશે ...	”
૩૨ જે ઋતુમાં જે ક્રિયા વિરુદ્ધ હોય તે ઋતુમાં તે ક્રિયાથી જ મટે તેવો કોઈ આત્યયિક રોગ ઉત્પન્ન થાય તેની ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ ...	”
૩૩ કેવી ચિકિત્સાથી સાધ્ય રોગ અસાધ્ય થાય છે ?	”
૩૪ ખરી ચિકિત્સા કોને કહેવી ? ...	”
૩૫ સમ, વિષમ, મંદ અને તીક્ષ્ણ એમ ચાર પ્રકારનો અગ્નિ ...	”
૩૬ સમ અગ્નિનું લક્ષણ ...	૧૪૬
૩૭ વિષમ , , , , ...	”
૩૮ તીક્ષ્ણ , , , , ...	”
૩૯ મંદ , , , , ...	”
૪૦ વિષમ વગેરે અગ્નિથી થનારા રોગ ...	”
૪૧ સમ વિષમ વગેરે જઠરાગ્નિની ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ ...	”
૪૨ જઠરાગ્નિનું સ્વરૂપ તેના કાર્ય ઉપરથી જાણવામાં આવે છે... ...	”
૪૩ અવસ્થાના ૩ ભેદ અને તેનું સ્વરૂપ... ...	૧૪૭
૪૪ અવસ્થાને અનુસરીને ચિકિત્સા કરવી ...	”
૪૫ વૈદ્યે વાત, પિત્ત અને કફ તરફ ખાસ ધ્યાન આપવું ...	”
૪૬-૪૭ બાળકની અને વૃદ્ધની ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ , ,	”
૪૮ સ્થૂળ, કૃશ અને મધ્યમ શરીરવાળા રોગીની ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ ...	”
૪૯ ચિકિત્સા કર્યા પહેલાં રોગીના બલાબલની પરીક્ષા કરવી ...	૧૪૮
૫૦ મનુષ્યના બલાબલના અનુમાનનાં સાધનો ...	”
૫૧ સત્ત્વગુણી, રજોગુણી અને તમોગુણી મનુષ્યનાં લક્ષણ , ,	”
૫૨ ઔષધોની તથા પ્રકૃતિની પરીક્ષા કરવા વિશે...	”
૫૩-૫૪ સાત્ત્વની પરીક્ષા ...	”
૫૫ ૩ પ્રકારના દેશ ...	”
૫૬ આનૂપ દેશનું લક્ષણ ...	”

વિષય	પૃષ્ઠ
૫૭ ભંગલ દેશનું લક્ષણ	૧૪૯
૫૮-૫૯ સાધારણ , ,	, ,
૬૦ રોગીને દેશ બદલો-પાણી ફેર કરવાની જરૂર...	, ,
૬૧ યોગ્ય આહાર વિહારાદિકથી દેશ સંબંધી ભય રહેતો નથી	, ,
૬૨ સુખસાધ્ય રોગનાં લક્ષણ	, ,
૬૩ અસાધ્ય , ,	, ,
૬૪ કષ્ટસાધ્ય , ,	, ,
૬૫ કેવા સંયોગમાં ઔષધ બદલાવવું નહિ ?	, ,
૬૬-૬૭ એક ઔષધ આપ્યા પછી બીજું ઔષધ કયારે આપવું ?	, ,

અધ્યાય ૩૬ મો મિશ્રક-

એટલે સોભ ઉપર અને પ્રણ ઉપર ઔષધોપચાર	૧૫૦
૧ ઉપક્રમ	, ,
૨ વાયુથી થયેલા સોભને મટાડનારો લેપ	, ,
૩ પિત્તથી , ,	, ,
૪ રક્તથી તથા અભિધાતથી , ,	, ,
૫ કફથી , ,	, ,
૬ ત્રણે દોષોને મટાડનારા લેપ	, ,
૭ દોષ પરત્વે કહેલા લેપમાં નાખવાના પદાર્થો	, ,
૮ સોભને પકવનારા લેપ	, ,
૯ પાકેલા સોભને ફાડનારા લેપ	, ,
૧૦ સોભને દબાવનારા લેપ	૧૫૧
૧૧ પ્રણનું શોધન કરનારા કવાથ	, ,
૧૨ પ્રણનું શોધન કરનારી વાટ અને કલ્ક	, ,
૧૩-૧૫ પ્રણનું શોધન કરનારાં તેલ તથા ધી	, ,
૧૬-૧૭ પ્રણને શોધન કરનારાં ચૂર્ણ	, ,
૧૮ પ્રણને શુદ્ધ કરનારો ધૂપ... ..	, ,
૧૯ પ્રણને રજાવનારા કવાથ તથા હિમ	૧૫૨
૨૦ પ્રણને રજાવનારી વાટ	, ,
૨૧ પ્રણને રજાવનારો કલ્ક	, ,
૨૨ પ્રણને રજાવનારો ધી	, ,
૨૩ , , તેલ	, ,
૨૪-૨૫ , , ચૂર્ણ	, ,
૨૬ પ્રણને રજાવવા માટે રસક્રિયા	, ,
૨૭ પ્રણમાં માંસની વૃદ્ધિ કરનારો લેપ	, ,
૨૮ પ્રણનાં લટકી પડેલા માંસને તોડી નાખનારો ચૂર્ણ	, ,
૨૯ શોધનાદિક ગણોમાં કહેલાં ઔષધો ન મળે તો શું કરવું ?	, ,

અધ્યાય ૩૭ મો-ભૂમિપ્રવિભાગવિજ્ઞાનીય-

એટલે ઔષધિઓ લેવા માટે સામાન્ય અને વિશેષ ભૂમિનું વર્ણન	૧૫૩
૧ ઉપક્રમ	, ,
૨ કેવી ભૂમિમાંથી ઔષધ લેવું ?	, ,
૩ ઉત્તમ ભૂમિમાંથી કેવી ઔષધી લેવી ?	, ,

વિષય	પૃષ્ઠ
૪ પાર્થિવ ગુણવાળી પૃથ્વીનું લક્ષણ	૧૫૪
૫ જળના , ,	, ,
૬ અગ્નિના , ,	, ,
૭ વાયુના , ,	, ,
૮ આકાશના , ,	, ,
૯ કઈ ઋતુમાં કયાં ઔષધો લેવાં ?	૧૫૪
૧૦ વિરેચન વગેરેનાં ઔષધો કેવી ભૂમિમાંથી લેવાં ? , ,	, ,
૧૧ કયાં ઔષધો નવાં લેવાં અને કયાં જીનાં લેવાં ? , ,	, ,
૧૨ ઔષધિઓને ઓળખવાનાં સાધનો	, ,
૧૩ અમુક સમયમાં અમુક ઔષધનું અમુક અંગ લેવું આવા નિયમ નથી	, ,
૧૪-૧૫ ઔષધિઓ છ રસવાળી છે	, ,
૧૬ સાધારણ ભૂમિનું લક્ષણ	૧૫૫
૧૭ ભૂમિના ગુણો ઔષધિઓમાં ઉતરે છે	, ,
૧૮ નવું અથવા જીનું ઔષધ કેવું લેવું ?	, ,
૧૯ કયાં ઔષધો જીનાં લેવાં અને કયાં નવાં ?	, ,
૨૦ પ્રાણીજ ઔષધો કેવાં પ્રાણીઓનાં લેવાં ?	, ,
૨૧ ઔષધશાળા કેવી કરવી ?	, ,

અધ્યાય ૩૮ મો-દ્રવ્યસંગ્રહણીય-

એટલે ઔષધોના ગણોનું સંક્ષેપમાં વર્ણન	૧૫૫
૧ ઉપક્રમ	, ,
૨ ઔષધોના ગણોની સંખ્યા	, ,
૩ વિદારી ગંધાદિગણ અને તેના ગુણો... ..	, ,
૪ આરગ્વધઆદિ , , , ,	૧૫૬
૫ વરુણઆદિ , , , ,	, ,
૬ વીરતર્વાદિ , , , ,	, ,
૭ સાલસારઆદિ , , , ,	, ,
૮ લોધરાદિ , , , ,	, ,
૯ અર્કાદિ , , , ,	, ,
૧૦ સુરસાદિ , , , ,	૧૫૭
૧૧ મુષ્કાદિ , , , ,	, ,
૧૨ પિરપલ્યાદિ , , , ,	, ,
૧૩ એલાદિ , , , ,	, ,
૧૪ વચ્ચાદિ અને હરિદ્રાદિ , , , ,	, ,
૧૫ રથામાદિક , , , ,	, ,
૧૬ બૃહતિઆદિ , , , ,	૧૫૮
૧૭ પટેલઆદિ , , , ,	, ,
૧૮ કાકોલીઆદિ , , , ,	, ,
૧૯ ઉષ્કાદિ , , , ,	, ,
૨૦ સારિવાદિ , , , ,	, ,
૨૧ અંજન , , , ,	, ,
૨૨ પરુષકાદિ , , , ,	, ,
૨૩ પ્રિયંગુઆદિ, અંબજઆદિ , , , ,	, ,
૨૪ ન્યમોધાદિ , , , ,	૧૫૯
૨૫ ગુડુચીઆદિ , , , ,	, ,

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૬ ઉત્પત્તિ ગણ અને તેના ગુણો ...	૧૫૮
૨૭ મુક્તિદાદિ	"
૨૮ ત્રિકુળાદિ	"
૨૯ ત્રિકુલક	"
૩૦ આમલકીઆદિ	"
૩૧ કલ્પઆદિ	૧૬૦
૩૨ લાખ આદિ	"
૩૩ લઘુપંચમૂળ અને તેના ગુણો	"
૩૪ બૃહત્પંચમૂળ અને તેના ગુણો ...	૧૬૦
૩૫ દશમૂળ	"
૩૬ વલ્લી પંચમૂળ	"
૩૭ કંઠક પંચમૂળ	"
૩૮ તુલુ	"
૩૯ લઘુ પંચમૂળ વગેરેના સામાન્ય ગુણો ...	"
૪૦ બુદ્ધિમાન વૈદ્યે આ ગણોમાંથી લેપાદિક બનાવવા	૧૬૧
૪૧ ઔષધો રાખવા માટે ઔષધશાળા કેવી જોઈએ ?	"
૪૨ ગણોનો ઉપયોગ કરવાની રીત ...	"

અધ્યાય ૩૯ મો-સંશોધનસંશમનીય-

એટલે સંશોધન અને સંશમન કરનારાં ઔષધોનું વર્ણન ... ૧૬૧

૧ ઉપક્રમ ...	"
૨ વમન-ઉલ્લી કરાવનારાં દ્રવ્યો અને તેના અમુક ભાગ લેવા વિશે ...	"
૩ વિરેચન-રેચ લગાડનારાં દ્રવ્યો ...	"
૪ વિરેચન દ્રવ્યમાંથી કયા વિરેચન દ્રવ્યનો કયા ભાગ લેવો ? ...	"
૫ વમન અને વિરેચન બંને કાર્ય કરનારાં દ્રવ્યો... ૧૬૨	"
૬ મસ્તકનું વિરેચન કરનારાં-મસ્તકના દોષને હરનારાં દ્રવ્યો ...	"
૭ શિરો વિરેચન કરાવનારા પદાર્થોના કયા ભાગ લેવા ? ...	"
૮ વાયુનું શમન કરનારાં દ્રવ્યો... ૦૦૦	"
૯ પિત્તનું " " " " " " " " " " " "	"
૧૦ કફનું " " " " " " " " " " " "	"
૧૧ વ્યાધિ, જઠરાગ્નિ, અને રોગીનું બળ તપાસીને વૈદ્યે સંશોધન અને સંશમનરૂપ ઔષધ આપવું. ૧૬૩	"

અધ્યાય ૪૦ મો-દ્રવ્ય, રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાકવિજ્ઞાનીય-

એટલે દ્રવ્ય તથા તેમાં રહેલો રસ, ગુણ, વીર્ય અને વિપાકના વિજ્ઞાન વિષે... ૧૬૩

૧ ઉપક્રમ...	"
૨ દ્રવ્ય જ મુખ્ય છે-એવું કેટલાક આચાર્યોનું મત	"
૩ રસ જ પ્રધાન છે-આવું કેટલાક આચાર્યોનું મત ૧૬૪	"
૪ ગુણોની પ્રધાનતા જુદી લખવાની જરૂર નથી... ૧૬૫	"

વિષય	પૃષ્ઠ
૫ વીર્યજ પ્રધાન છે-આમ કેટલાક આચાર્યોનું મત ૧૬૫	"
૬-૭ વિપાક " " " " " " ૧૬૬	"
૮ ધન્વન્તરિના મતમાં "દ્રવ્ય, રસ, વીર્ય અને વિપાક આ ચારેય પ્રધાન છે અને ચારમાં પણ દ્રવ્ય પ્રધાન છે. ...	"
૯-૧૧ વૈદ્યક શાસ્ત્રના આધારે ઔષધોનો ઉપયોગ કરવો ૧૬૭	"

અધ્યાય ૪૧ મો-દ્રવ્યવિશેષવિજ્ઞાનીય-

એટલે પાર્થિવાદિ દ્રવ્યના વિજ્ઞાનનું વર્ણન ... ૧૬૭

૧ ઉપક્રમ...	"
૨ અમુક દ્રવ્ય અમુક ભૂતના વિકારરૂપ છે. એમાં કારણ	"
૩ પાર્થિવ દ્રવ્યનું લક્ષણ ...	૧૬૮
૪ " " કર્મ ...	"
૫ જલીય " લક્ષણ ...	"
૬ " " કર્મ ...	"
૭ તૈજસ " લક્ષણ ...	"
૮ " " કર્મ ...	"
૯ વાયવીય " લક્ષણ ...	"
૧૦ " " કર્મ ...	"
૧૧ આકાશીય " લક્ષણ ...	"
૧૨ " " કર્મ ...	"
૧૩ જગતના સર્વ પદાર્થ ઔષધરૂપ છે, તેનો યુક્તિ-યુક્ત પ્રયોગ કરવો જોઈએ ...	"
૧૪ દ્રવ્યના કાળ, કર્મ, વીર્ય, અધિકરણ, ઉપાય અને ફળ	"
૧૫ વિરેચન દ્રવ્યોની પરીક્ષા ...	૧૬૯
૧૬ વમન " " ...	"
૧૭ ઉભય ગુણવાળા " " ...	"
૧૮ કયું દ્રવ્ય કયું કર્મ કરે છે ? ...	"
૧૯ વીર્યોમાં ભૂત સંબંધી ગુણોનો નિર્ણય...	"
૨૦ વિપાકોમાં ભૂતોના " ...	"
૨૧ કયું વીર્ય કયા દોષને હણે છે ? ...	૧૭૦
૨૨ કયા વિપાક " " ...	"
૨૩ વીર્યો કેવી રીતે જાણી શકાય ? ...	"
૨૪ વિપાકો... " " " " " " " " " " " "	"
૨૫ તુલ્ય રસવાળાં દ્રવ્યોમાં પ્રાર્થિવત્વાદિકની પરીક્ષા	"
૨૬ દોષોની સમતા, વૃદ્ધિ અને ક્ષીણતા . દ્રવ્યના ઉપયોગથી થાય છે. ...	"

અધ્યાય ૪૨ મો-રસવિશેષવિજ્ઞાનીય-

એટલે મધુરાદિક રસોના ભેદો, રસોના ગુણો તથા રસામિત દ્રવ્યોનું વર્ણન ... ૧૭૦

૧ ઉપક્રમ ...	"
૨ રસ જળનો ગુણ ...	"
૩ રસના ૬ પ્રકાર અને ૬૩ પ્રકાર ...	"
૪ રસની ઉત્પત્તિ થવા વિશે ...	૧૭૧
૫ કયા રસ કયા દોષને હણે છે ? ...	"
૬ દોષોની ઉત્પત્તિ શામાંથી થાય છે ? ...	"

વિષય	પૃષ્ઠ
૭ રસોના સ્વભાવ	૧૭૧
૮ રસના મુખ્ય બે ભેદ વિશે કેટલાએકના વિચાર
૯ કષાય રસ વાયુની વૃદ્ધિ કરે છે
૧૦ તીખા ,, પિત્તની ,, ,,
૧૧ મધુર ,, કફની ,, ,,
૧૨ કયા રસ કયા દોષને હણે છે ? અને તેનાં શા કારણો છે ?	૧૭૨
૧૩ મધુર રસનું લક્ષણ
૧૪ અમ્લ ,, ,,
૧૫ લવણ ,, ,,
૧૬ કટુક (તીખા) ,,
૧૭ તિક્ત ,, ,,
૧૮ કષાય ,, ,,
૧૯ મધુર રસના ગુણો તથા દોષો
૨૦ અમ્લ ,, ,,
૨૧ લવણ ,, ,,	૧૭૩
૨૨ કટુક ,, ,,
૨૩ તિક્ત ,, ,,
૨૪ કષાય ,, ,,
૨૫ મધુર વર્ગ	૧૭૪
૨૬ અમ્લ ,, ,,
૨૭ લવણ ,, ,,
૨૮ કટુક ,, ,,
૨૯ તિક્ત ,, ,,
૩૦ કષાય ,, ,,
૩૧ રસોના ૬૩ સંયોગ	૧૭૫
૩૨ રસોનો નિત્ય ઉપયોગ કરવાથી તે નુકસાન કરતા નથી

અધ્યાય ૪૩ મો-વમનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીય-

એટલે ઉલટી કરાવનારાં દ્રવ્યોના પ્રયોગોનું વિજ્ઞાન...	૧૭૫
૧ ઉપક્રમ
૨ મીઠાળ વમન (ઉલટી) કરાવનારાં ફળોમાં શ્રેષ્ઠ છે
૩-૧૦ મીઠાળથી વમન કરાવવાના ૮ યોગો ૧૭૫-૬	..
૧૧ મીઠાળના ૯ થી ૧૬ સુધીના ૧૧ યોગ ... ૧૭૬	..
૧૨ કવાચને મંત્રવાના યંત્ર
૧૩ મીઠાળના ૮ થી ૧૬ સુધીના યોગ કયા રોગમાં આપવા ?
૧૪ યોગ આપ્યા છતાં ઉલટી ન થાય તો શું કરવું ?
૧૫-૧૮ મીઠાળના ૨૦ થી ૨૩ યોગ
૧૯ મીઠાળના ૨૦ થી ૨૩ સુધીના યોગ કયા રોગમાં આપવા ?... ..	૧૭૭
૨૦-૨૭ મીઠાળના ૨૪ થી ૩૧ યોગો અને તેના વિષય ,,	..
૨૮ કુકડ વેલાનાં પુષ્પોથી વમન કરાવવાના યોગો તથા તેઓના વિષયો

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૯ કુકડ વેલાના યોગનો ઉપયોગ	૧૭૮
૩૦ ,, ,, વિશે વિશેષ ઉપદેશ.
૩૧ ઈન્દ્રજવથી તથા કડવી ધીસોડીથી વમન કરાવવાના યોગ
૩૨ કડવી તુંબડીના વમન કરાવવાના યોગો અને તેનો અમુક રોગોમાં ઉપયોગ
૩૩ કડવાં તુરીયાંથી વમન કરાવવાના યોગો અને તેનો અમુક રોગોમાં ઉપયોગ
૩૪ સુંઘાડવાથી વમન કરાવવાનો પ્રયોગ અને તેનાથી દૂર થનારા રોગો
૩૫ ભાવનાઓ આપવાથી યોગો વિશેષ ફળદાયી થાય છે
૩૬ ભક્ત્યાદિકમાં વમનાદિકની કલ્પના કરવા વિશે

અધ્યાય ૪૪ મો-વિરેચનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીય-

એટલે વિરેચન કરાવનારાં દ્રવ્યો, ને તેના જુદા જુદા પ્રયોગોના વિજ્ઞાન વિશે	૧૭૮
૧ ઉપક્રમ
૨ વિરેચનના મુખ્ય પદાર્થો	૧૭૯
૩ વાતરોગીને માટે વિરેચન
૪ પિત્ત ,, ,, ,,
૫ કફ ,, ,, ,,
૬ વાત અને કફ એમ મિશ્ર રોગીને માટે વિરેચનના બે યોગ
૭-૨૨ વિરેચનના ૨૧ યોગો	૧૭૯-૧૮૧
૨૩ વિરેચનનો ૨૨ મો યોગ (આસવ)
૨૪ ,, ૨૩ મો ,, (પિષ્ટનીસુરા)
૨૫ ,, ૨૪ મો ,, (સૌવીરક)	૧૮૨
૨૬ ,, ૨૫ મો ,, (તુષોદક)
૨૭ અતિદેશ વિધિ
૨૮-૩૨ વિરેચનના ૨૬ થી ૩૧ યોગ	૧૮૩
૩૩ વિરેચનનો ૩૨ મો યોગ (ત્રિવૃદ્ધક)
૩૪-૩૮ વિરેચનના ૩૩ થી ૩૬ યોગ	૧૮૪
૪૦ હરડેના ભિન્નભિન્ન યોગો અને તેનાં ફળ
૪૧ ત્રિકૂળના ગુણ તથા પ્રયોગ
૪૨-૫૧ વિરેચનના ૩૬ થી ૪૮ યોગ ... ૧૮૪-૧૮૫	..
૫૨ વિરેચનનો ઉપયોગ રોગાદિક ભેદને કરવો ... ૧૮૬	..
૫૩ વિરેચનનો ૪૯ મો યોગ
૫૪ વિરેચનના પદાર્થોને ધી, તેલ વગેરેમાં ભેળવીને આપવા વિશે
૫૫ ઔષધોની ૬ પ્રકારની બનાવટ અને તેમાં ઉત્તરોત્તરની લઘુતા

અધ્યાય ૪૫ મો-દ્રવદ્રવ્યવિજ્ઞાનીય-

એટલે પાણી, દુધ વગેરે દ્રવદ્રવ્યોના વિજ્ઞાન વિશે	૧૮૯
--	-----

વિષય	પૃષ્ઠ
૧ અથ જળવર્ગ	
૧ ઉપક્રમ-વરસાદનું પાણી...	૧૮૬
૨ અંતરિક્ષમાંથી ઝીલેલા વરસાદના પાણીના ગુણો	"
૩ વરસાદનું જળ પૃથ્વીપર પડ્યા પછી તેમાં રસ પ્રકટ થાય છે	"
૪ વરસાદના પાણીમાં રસ પ્રકટ થવા વિષે પરમત	"
૫ " " " " " સ્વમત	૧૮૭
૬ આંતરિક્ષ જળ ન મળે તો આકાશના ગુણવાળું જળ પીવું	"
૭ આંતરિક્ષ જળના લેહ	"
૮ ગાંઝ જળ અને સમુદ્રના જળની પરીક્ષા તથા ગાંઝ જળ લેવાનો સમય	"
૯ ગાંઝ જળ ઝીલી લેવાનો પ્રકાર અને આંતરિક્ષનું પ્રતિનિધિ	"
૧૦ સાત પ્રકારનું જળ...	૧૮૮
૧૧ કઈ ઋતુમાં કયું જળ પીવું?	"
૧૨ વરસાદના નવા જળનું પાન કરવાથી તથા તેમાં સ્નાન કરવાથી રોગ થાય છે...	"
૧૩ બગડેલા પાણીના લક્ષણ	"
૧૪ બગડેલા પાણીનાં ૬ ભતનાં દોષો	"
૧૫ આંતરિક્ષ જળ નિર્દોષ છે	"
૧૬ બગડેલા જળને સ્વચ્છ કરવાના અને તેની દુર્ગંધ મટાડવાના ઉપાય...	૧૮૯
૧૭ કેવા વાસણમાં પાણી ભરી રાખવું તથા પીવું...	"
૧૮ બગડેલું તથા ઋતુ વગર પડેલું જળ ઉપયોગમાં લેવું નહિ	"
૧૯ બગડેલું જળ પીવાથી રોગો થાય છે	"
૨૦ મલિન જળને નિર્મળ કરવાના ઉપાય	"
૨૧ પાણીના વાસણ કયાં રાખવાં ?	"
૨૨ જળને હંડું કરવાના ઉપાય...	"
૨૩ ગુણકારી જળનું લક્ષણ	"
૨૪-૨૬ નદીઓના પાણીના ગુણો	"
૨૭ પાણીને ક્યારે ભરી લેવું ?...	૧૯૦
૨૮ કેવાં જળને ઉત્તમ ભણવું ?...	"
૨૯ આંતરિક્ષ જળના વિશેષ ગુણો	"
૩૦ ચન્દ્રકાંત મણીમાંથી ઝરેલા પાણીના ગુણ	"
૩૧ કયા રોગમાં અને કઈ ઋતુમાં શીતળ જળનો ઉપયોગ કરવો ?...	"
૩૨ કયા રોગમાં શીતળ જળનો ઉપયોગ કરવો નહિ	"
૩૩ નદીના પાણીના સામાન્ય ગુણો	"
૩૪ સરોવરના	"
૩૫ તળાવના	"
૩૬ વાવના	"
૩૭ કુવાના	૧૯૧
૩૮ નહિ બાંધેલા કુવાના	"

વિષય	પૃષ્ઠ
૩૯ ઝરણાના પાણીના ગુણો ...	૧૯૧
૪૦ પૃથ્વીમાંથી સરવાણી તરીકે નીકળતા જળના ગુણો	"
૪૧ વીરડાના પાણીના ગુણો	"
૪૨ ક્યારાના	"
૪૩ ખાખીચીયાના	"
૪૪ સમુદ્રના	"
૪૫ આનુપ દેશના પાણીના ગુણો	"
૪૬ ભંગલ	"
૪૭ સાધારણ	"
૪૮ ઉના પાણીના ગુણો	"
૪૯ ઉનું પાણી ક્યારે થયું કહેવાય તેનું લક્ષણ	"
૫૦ રાતવાસી ઉનું જળ રોગોને આપવું નહિ	"
૫૧ ઉનું કરી હંડું પાડેલું જળ કોને આપવું ?	"
૫૨ નારીએલના પાણીના ગુણો...	"
૫૩ ઉનું કરીને હંડું પાડેલું જળ કોને આપવું	૧૯૨
૫૪ કેવા રોગોમાં થોડું પાણી પીવું ?	"

ધૃતિ જળવર્ગ

૨ અથ દુગ્ધવર્ગ

૫૫ ૮ પ્રકારનું દુધ ...	૧૯૨
૫૬ દુધ સર્વને હિતકારક છે	"
૫૭ દુધના સામાન્ય ગુણો	"
૫૮ ગાયના દુધના ગુણો	"
૫૯ બકરીના	"
૬૦ ઉંટીના	૧૯૩
૬૧ ગાડરના	"
૬૨ ભેંસના	"
૬૩ ઘોડીના	"
૬૪ સ્ત્રીના	"
૬૫ હાથણીના	"
૬૬ પ્રભાતમાં દોહેલાં દુધના ગુણો	"
૬૭ પાછલા પહોરમાં	"
૬૮ કાચા દુધના ગુણો	"
૬૯ ગરમ કરેલા	"
૭૦ સ્ત્રીઓનું દુધ કાચું જ હિતકારી છે	"
૭૧ રોડકદયું દુધ હિતકારી છે	"
૭૨ અતિ ગરમ કરેલા દુધના ગુણ	"
૭૩ નહિ ખાવા લાયક દુધ	"

ધૃતિ દુગ્ધવર્ગ

૩ અથ દધિવર્ગ

૭૪ ૩ પ્રકારનું દહીં ...	૧૯૪
૭૫ દહીંના સામાન્ય ગુણો	"
૭૬ મીઠા દહીંના ગુણો	"
૭૭ ખાટા	"

વિષય	પૃષ્ઠ
૭૮ બહુ ખાટા „ ...	૧૯૪
૭૯ કાચા „ „ ...	„
૮૦ ગાયના દહીંના ગુણો ...	„
૮૧ બકરીના „ „ ...	„
૮૨ ભેંસના „ „ ...	„
૮૩ ઉંઠડીના „ „ ...	„
૮૪ ગાડરના „ „ ...	„
૮૫ ઘોડીના „ „ ...	„
૮૬ સ્ત્રીના „ „ ...	„
૮૭ હાથણીના „ „ ...	„
૮૮ ગાયનું દહીં શ્રેષ્ઠ છે ...	„
૮૯ પાણી કાઢી નાંખેલા દહીંના ગુણો ...	„
૯૦ કઢેલા દુધના દહીંના ગુણો... ..	૧૯૫
૯૧ દહીંની તરના ગુણો ...	„
૯૨ તર વગરના દહીંના ગુણો ...	„
૯૩ ઋતુપરત્વે દહીંના ગુણો ...	„
૯૪ દહીંની નીચે રહેલા પાણીવાળા ભાગના ગુણો... ..	„
૯૫ દહીંના ગુણોનો ઉપસંહાર ...	„

ઘટિ દધિવર્ગ

૪ અથ તકવર્ગ

૯૬ છાશના ગુણો ...	૧૯૫
૯૭ છાશનું લક્ષણ ...	„
૯૮ ઘોળવાનું લક્ષણ ...	„
૯૯ છાશ કેવા મનુષ્યોને અને કયા રોગમાં ન આપવી ? ...	„
૧૦૦ કયારે અને કયા રોગમાં છાશ ખાવી ? ...	૧૯૬
૧૦૧ મીઠી છાશના ગુણો ...	„
૧૦૨ ખાટી „ „ ...	„
૧૦૩ વાતાદિ દોષ પરત્વે છાશનો ઉપયોગ કરવા વિશે „	„
૧૦૪ બગડેલી છાશના ગુણો ...	„
૧૦૫ બગડેલા દુધનો માવો, સાત દિવસની અંદરનું ખીરું, અને ફાટી ગયેલા દુધનું પાણી આ સર્વના ગુણો ...	„
૧૦૬ તાજા માખણના ગુણો ...	„
૧૦૭ વાશી „ „ ...	„
૧૦૮ દુધમાંથી કાઢેલા „ „ ...	„
૧૦૯ દુધની તરના ગુણો... ..	„
૧૧૦ બકરી વગેરેના દુધની છાશના ગુણો... ..	„

ઘટિ તકવર્ગ

૫ અથ ધૂતવર્ગ

૧૧૧ ધીના સામાન્ય ગુણો ...	૧૯૭
૧૧૨ ગાયના ધીના ગુણો ...	„
૧૧૩ બકરીના „ „ ...	„

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૧૪ ભેંસના ધીના ગુણો ...	૧૯૭
૧૧૫ ઉંઠડીના „ „ ...	„
૧૧૬ ગાડરના „ „ ...	„
૧૧૭ ઘોડીના „ „ ...	„
૧૧૮ સ્ત્રીના „ „ ...	„
૧૧૯ હાથણીના „ „ ...	„
૧૨૦ દુધમાંથી કાઢેલા માખણના ધીના ગુણો ...	„
૧૨૧ પીંગળેલા ધી ઉપર જમેલા માંડાના ગુણો ...	„
૧૨૨ જીના ધીના ગુણો ...	„
૧૨૩ ૧૦ વર્ષના જીના ધીના ગુણો ...	૧૯૮
૧૨૪ ૧૧ થી ૧૦૦ વર્ષ સુધીના જીના ધીના ગુણો... ..	„

ઘટિ ધૂતવર્ગ

૬ અથ તૈલવર્ગ

૧૨૫-૨૬ તેલના તેલના ગુણ તથા તેનો ઉપયોગ ...	૧૯૮
૧૨૭ એરંડીયાં તેલના ગુણો તથા ઉપયોગ ...	„
૧૨૮ લીંમડા વગેરેના તેલના „ „ ...	૧૯૯
૧૨૯ અલસીના „ „ ...	„
૧૩૦ સરસીયાં „ „ ...	„
૧૩૧ ઈંગીરિયાના તેલના ગુણો ...	„
૧૩૨ કસુંબાના „ „ „ ...	„
૧૩૩ કરિયાતા વગેરેના „ „ ...	„
૧૩૪ મહુડાના „ „ „ ...	„
૧૩૫ તવર, લીલામાં વગેરેના „ „ ...	„
૧૩૬ દેવદાર વગેરેના „ „ ...	„
૧૩૭ કડવી તુબડી વગેરેના „ „ ...	„
૧૩૮ આંખ કુટામણિના તેલના ગુણો ...	૨૦૦
૧૩૯ નસોતરના ખીના „ „ ...	„
૧૪૦ આંખાની ગોટલીના „ „ ...	„
૧૪૧-૪૨ તેલના ગુણોનો ઉપસંહાર ...	„
૧૪૩ તેલનું તેલ સર્વ તેલ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે ...	„
૧૪૪ ચરખી, મેદ તથા મજાનના ગુણો ...	„
૧૪૫ ધી, તેલ, ચરખી અને મજાનના ગુણો... ..	„

ઘટિ તૈલવર્ગ

૭ અથ મધુવર્ગ

૧૪૬ મધના ગુણો ...	૨૦૦
૧૪૭ મધની ૮ જાતો ...	„
૧૪૮ પૌતિક મધના ગુણો ...	„
૧૪૯ શ્રામર „ „ ...	૨૦૧
૧૫૦ ક્ષૌદ્ર „ „ ...	„
૧૫૧ માક્ષિક „ „ ...	„
૧૫૨ છાત્ર „ „ ...	„
૧૫૩ આર્ધ્ય „ „ ...	„
૧૫૪ ઔદાશિક „ „ ...	„

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૫૫ દાલ મધના ગુણો	૨૦૧
૧૫૬ નવા " "	"
૧૫૭ જુના " "	"
૧૫૮ પાકાં તથા કાચાં "	"
૧૫૯ મધ યોગવાહી હોવાથી ધણાં કાર્ય કરે છે	"
૧૬૦ મધને ઉષ્ણ ઉપશીરો સાથે વિરોધ	"
૧૬૧ મધ ઉષ્ણ-પદાર્થોની સાથે આપવાથી નુકશાન કરે છે	"
૧૬૨ મધને ઉષ્ણ સ્પર્શવાળા પદાર્થો સાથે વિરોધ હોવાનાં કારણો	"
૧૬૩ ઉલટીમાં મધને ઉષ્ણ પદાર્થો સાથે આપવામાં અડચણ નથી	૨૦૨
૧૬૪ મધનું અજીર્ણ મનુષ્યને મારી નાંખે છે	"

ઈતિ મધુવર્ગ

૮ અથ ઈક્ષુવર્ગ

૧૬૫ શેલડીના સામાન્ય ગુણો	૨૦૨
૧૬૬ શેલડીની ૧૨ જાત	"
૧૬૭-૧૭૦ ૧૨ જાતની શેલડીઓના ગુણો...	"
૧૭૧ શેલડીના અવયવોમાં જુદા જુદા રસ વિષે	"
૧૭૨ ચૂસેલી શેલડીના રસના ગુણો	"
૧૭૩ ચંત્રથી પીલેલી શેલડીના રસનો ગુણો	૨૦૩
૧૭૪ અગ્નિથી પકાવેલા શેલડીના રસના ગુણો	"
૧૭૫ શેલડીના રસની રાખના ગુણો	"
૧૭૬ ગોળના સામાન્ય ગુણો	"
૧૭૭ શુદ્ધ ગોળના ગુણો	"
૧૭૮ જુના " "	"
૧૭૯ કાચી ખાંડ, ખાંડ અને સાકરના ગુણો	"
૧૮૦ શેલડીના રસના શુદ્ધ ગોળ વિગેરે વિકારોના ગુણો	"
૧૮૧ ખાંડ વગેરેના મેલોમાં ખાંડ વગેરેના જેવા જ ગુણો હોય છે	"
૧૮૨ ઉત્તમ સાકરની પરીક્ષા	"
૧૮૩ મધની સાકરના ગુણો	"
૧૮૪ જવાસાની સાકરના ગુણો	"
૧૮૫ સાકરના સામાન્ય ગુણો	"
૧૮૬ મહુડાના ફુલના પાતળા ગોળના ગુણો	"

ઈતિ મધુવર્ગ

૯ અથ મધવર્ગ

૧૮૭ મધના સામાન્ય ગુણો	૨૦૪
૧૮૮ દ્રાક્ષના મધના ગુણો	"
૧૮૯ ખજૂરના " "	"
૧૯૦ સુરાના ગુણો	"
૧૯૧ શ્વેત સુરાના ગુણો	"
૧૯૨ સુરાની ઉપરની આછાના ગુણો	"

૧૯૩ જવની મહિરાના ગુણો	૨૦૪
૧૯૪ ઘઉંની સુરાના "	"
૧૯૫ બહેડાની " "	"
૧૯૬ જવના સાથવાની સુરાના ગુણો	"
૧૯૭ સુરાના કડદાના ગુણો	"
૧૯૮ મધના કુચાના ગુણો	૨૦૫
૧૯૯ ગોળના મધના ગુણો	"
૨૦૦ સાકરના " "	"
૨૦૧ શેલડીના પાકા રસના મધના ગુણો	"
૨૦૨ " કાચા " "	"
૨૦૩ બહેડાના મધના ગુણો	"
૨૦૪ જાંબુના " "	"
૨૦૫ સુરાસવના ગુણો	"
૨૦૬ મધ્વાસવના ગુણો... ..	"
૨૦૭ મૈરેય મધના ગુણો	"
૨૦૮ દ્રાક્ષ તથા શેલડીના રસથી બનાવેલા આસવના ગુણો	"
૨૦૯ મહુડાના ફુલના મધના ગુણો	"
૨૧૦ કંદ, મૂળ વગેરેના આસવોના ગુણો... ..	૨૦૬
૨૧૧ નવા મધના ગુણો	"
૨૧૨ જુના " "	"
૨૧૩ અરિષ્ટના ગુણો	"
૨૧૪ પિપ્પલ્યાદિ ગ્રણીના અરિષ્ટના ગુણો... ..	"
૨૧૫ અરિષ્ટોનો ઉપસંહાર	"
૨૧૬ નહિ કહેલા અરિષ્ટાદિકના ગુણ, દ્રવ્યો તથા સંસ્કારો પ્રમાણે જાણવા	"
૨૧૭ કેવું મધ પીવું નહિ ?	"
૨૧૮ દુર્જર મધ	"
૨૧૯ પિત્તનો પ્રકોપ કરનારું મધ... ..	"
૨૨૦ વાયુનો " "	"
૨૨૧ સર્વ દોષોને કોપાવનારું મધ	"
૨૨૨ કેવું મધ પીવું ?	૨૦૭
૨૨૩ મધ શરીરમાં કેવી રીતે મદ ઉત્પન્ન કરે છે ?... ..	"
૨૨૪ દોષના પ્રમાણમાં મદ ઉપજે છે	"
૨૨૫ સત્વગુણીને મધપાનની અસર	"
૨૨૬ રજો ગુણીને	"
૨૨૭ તમે ગુણીને "	"
૨૨૮ સરકાના ગુણો	"
૨૨૯ સરકામાં આથેલાં અથાણાના ગુણો	"
૨૩૦ દ્રવ્યોને લીધે સરકાના ગુણોનો ભેદ	"
૨૩૧ તુષ્પદ અને સૌવીરકના ગુણો	"
૨૩૨ ધાન્યામ્લના ગુણો	૨૦૮

ઈતિ મધવર્ગ

૧૦ અથ મૂત્રવર્ગ

૨૩૩-૨૩૪ મૂત્રોના સામાન્ય ગુણો... ..	૨૦૮
૨૩૫ ગાયના મૂત્રના ગુણો	"

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૩૬ ભેસના મૂત્રના ગુણો	૨૦૮
૨૩૭ બકરીના " "	"
૨૩૮ ગાડરના " "	"
૨૩૯ ઘોડાના " "	"
૨૪૦ હાથીના " "	"
૨૪૧ ગધેડાના " "	૨૦૯
૨૪૨ ઉંઠના " "	"
૨૪૩ મનુષ્યના " "	"
૨૪૪ અધ્યાયનો ઉપસંહાર	"

:૦:

અધ્યાય ૪૬ મો-અન્નપાનવિધિ

૧ ઉપક્રમ	૨૦૯
૨ અન્નપાન વિધિ વિશે સુશ્રુતનો પ્રશ્ન	"
૩ ધનવંતરિએ ઉત્તર આપવાનો આરંભ કર્યો	૨૧૦

૧ અથ શાલિવર્ગ

૪ શાલિની જાતો	૨૧૦
૫ " ના સામાન્ય ગુણો	"
૬ રાત્રી શાલિના ગુણો	"
૭ સાઠી ચોખાની જાતો	"
૮ " " ના ગુણો	"
૯ " ના ખાસ ગુણો	"
૧૦ સાઠી શિવાયના બીજ ચોખાના ગુણો	"
૧૧ હલવાઈ ચોખાની જાતો	"
૧૨ " " ના ગુણો	"
૧૩ કૃષ્ણ વ્રીહિ નામના હલવાઈ ચોખાના ખાસ ગુણો	૨૧૧
૧૪ ભૂમિ અનુસાર ચોખાના ગુણો	"
૧૫ જંગલ દેશમાં પાકેલા ચોખાના ગુણો	"
૧૬ ખાણીવાળા પ્રદેશમાં પાકેલા ચોખાના ગુણો	"
૧૭ રોપેલા ભાતના ગુણો	"
૧૮ છાડવાને કાપીને ઉગાડેલા ચોખાના ગુણો	"
૧૯ શાલિ વર્ગનો ઉપસંહાર	"

૨ અથ શાલિવર્ગ

૨ અથ કુધાન્યવર્ગ

૨૦ ખડ ધાન્યની જાતો	૨૧૧
૨૧ " " ના ગુણો	"
૨૨ કોદર વગેરેના ગુણો	"
૨૩ કાંગની જાતો અને તેના ગુણો	"
૨૪ મધુલિકા અને નાંદિમુખીના ગુણો	"
૨૫ વરુક અને મુકુંદના ગુણો	૨૧૨
૨૬ વાંસીયા જવના ગુણો	"
૨૭ બે પડવાળાં ધાન્યોની જાતો	"
૨૮ વૈદળ ધાન્યના ગુણો	"
૨૯ મગના ગુણો	"

વિષય	પૃષ્ઠ
૩૦ મસુરાદિ દાળના ગુણો	૨૧૨
૩૧ તુવરના ગુણો	"
૩૨ ચણાના " "	"
૩૩ હરેણુ તથા મઠરના	"
૩૪ આફરો કરનારાં કઠોળ	"
૩૫ અડદના ગુણો	"
૩૬ ચોખાના " "	"
૩૭ કવચાના તથા કાગડોળિયાના ગુણો	"
૩૮ જંગલી અડદના " "	"
૩૯ કળથીના " "	"
૪૦ ચમેડના " "	૨૧૩
૪૧ તલની જાતો તથા તેના ગુણો	"
૪૨ જવના ગુણો	"
૪૩ અણી વિનાના જવના ગુણો	"
૪૪ ઘઉંના ગુણો	"
૪૫ શીંગના સામાન્ય ગુણો	"
૪૬ શીંગના રંગ પરત્વે " "	"
૪૭ જંગલી શીંગના " "	"
૪૮ મગ વગેરેની શીંગના " "	૨૧૪
૪૯ કસુંબાના અને અળસીના " "	"
૫૦ ઘોળા અને પીળા સર્પવના " "	"
૫૧ કેવાં ધાન્ય ગુણકારી નથી ?	"
૫૨ ધાન્યની અવસ્થા પ્રમાણે તેના ગુણો	"
૫૩ ધાન્યોના ગુણોનો તથા દોષોનો ઉપસંહાર	"

૩ અથ ધાન્યવર્ગ

૩ અથ માસવર્ગ

૫૪ માંસના ૬ વર્ગ	૨૧૪
૫૫ ૬ ના ૨ વિકાસ	"
૫૬ જંગલ વર્ગના ૮ ભેદ	"
૫૭ જંઘાલ (સાથળના જોરવાળાં) પશુઓ	"
૫૮ જંઘાલ પશુઓના માંસના ગુણો	૨૧૫
૫૯ કાળા હરણના માંસના ગુણો	"
૬૦ રાતા " " " "	"
૬૧ મૃગની જાતોનાં લક્ષણો	"
૬૨ મૃગ માતૃકાના માંસના ગુણો	"
૬૩ વિષ્કર જાતોના પક્ષીઓ અને તેના માંસના ગુણો	"
૬૪ લાવાના માંસના ગુણો	"
૬૫ કાળા તેતરના માંસના ગુણો	"
૬૬ ઘોળા " " " "	"
૬૭ કપિજલના " " " "	"
૬૮ કકર તથા ઉપચકકના માંસના ગુણો	"
૬૯ મોરના માંસના " " " "	"
૭૦ જંગલી કુકડાના " " " "	૨૧૬
૭૧ ગામમાં રહેનારા કુકડાના " " " "	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
૭૨ પ્રતુદ વર્ગના પક્ષીઓ	૨૧૬	૧૧૭ પાકીન " " "	૨૧૬
૭૩ પ્રતુદ વર્ગનાં પક્ષીઓનાં માંસના ગુણો	"	૧૧૮ મુરલ " " "	૨૨૦
૭૪ ભેદાશીના " " "	"	૧૧૯ સરોવર અને તળાવનાં " " "	"
૭૫ હોલાના " " "	"	૧૨૦ સમુદ્રનાં માછલાંની જાતિ	"
૭૬ કબુતરના " " "	"	૧૨૧ " " ના માંસના ગુણો	"
૭૭ જંગલી ચકલાના " " "	"	૧૨૨ બાંધ્યા વિનાના કુવાનાં, બાંધેલા કુવાનાં, અને વાવનાં માછલાંનાં માંસના ગુણો	"
૭૮ ગામના " " "	"	૧૨૩ નદી વગેરેનાં માછલાંનાં કયા અવયવો હલકા છે અને કયા અવયવો ભારે છે તે વિશે... ..	"
૭૯ ગુહાશય વર્ગના પશુઓ	"	આદ્યાઆદ્ય માંસવર્ગ	
૮૦ ગુહાશય પશુઓના " ગુણો	"	૧૨૪ કયા માંસો ખાવાને અયોગ્ય છે?	૨૨૦
૮૧ પ્રસહ વર્ગનાં પક્ષીઓ " " "	"	૧૨૫ જાતિ ઉપરથી તથા શરીરના નાના મોટા અવયવો ઉપરથી માંસની ઉત્તમતા	૨૨૧
૮૨ " " " " " " "	"	૧૨૬-૨૭ ધાતુઓ તથા અવયવો અનુસાર માંસના ભારે-પણાનો વિચાર	"
૮૩ પર્ણ મૃગની જાતિઓ	"	૧૨૮ માંસના ભારેપણા હલકાપણાનો આધાર પ્રાણીના ખોરાક ઉપર છે	"
૮૪ " મૃગોના માંસના ગુણો... ..	૨૧૭	૧૨૯ ઉત્તરોત્તર વર્ગનું માંસ હલકું છે	"
૮૫-૮૬ દરમાં સુનારાં પ્રાણીઓ અને તેના માંસના ગુણો " " " " " " "	"	૧૩૦ કદાવર પશુ પક્ષીઓનું માંસ સાફ નથી	"
આમ્ય પશુવર્ગ		૧૩૧ શરીરના કયા અવયવનું માંસ શ્રેષ્ઠ છે?	"
૮૭ આમ્ય પશુઓ	૨૧૭	૧૩૨ માંસ વર્ગનો સંક્ષિપ્ત સાર	૨૨૨
૮૮ " " ના માંસના સામાન્ય ગુણો	"	ધૃતિ માંસવર્ગ	
૮૯ બકરાના માંસના ગુણો	"	૪ અથ કળવર્ગ	
૯૦ ઘેટાના અને ગાડરના માંસના ગુણો	"	૧૩૩ દાડીમ વગેરે કળ અને તેના સામાન્ય ગુણો	૨૨૨
૯૧ મેદાપુચ્છના " " "	"	૧૩૪ દાડીમના ખાસ ગુણો	"
૯૨ એક ખરીવાળા ઘેડા વગેરેનાં માંસના ગુણો	"	૧૩૫ આંખળાના " " "	"
૯૩ જંગલ પ્રાણીઓના માંસના ગુણો	૨૧૮	૧૩૬ ખોરના " " "	"
૯૪ આતુપ વર્ગના પશુ પક્ષીઓ	"	૧૩૭ સુકાં ખોરના તથા સુપ કળના ખાસ ગુણો	"
૯૫ કુલેચર પ્રાણીઓ	"	૧૩૮ સફરજનના ગુણો... ..	"
૯૬-૯૭ " " ના માંસના ગુણો	"	૧૩૯ કાચા કોઠાના " " "	"
૯૮ રોહના " " "	"	૧૪૦ બીજોરના " " "	૨૨૩
૯૯ પાડાના " " "	"	૧૪૧ પાકી કેરીના " " "	"
૧૦૦ ફેફાના " " "	"	૧૪૨ અંખાડાના " " "	"
૧૦૧ ચમરી ખાંચના " " "	"	૧૪૩ લકુચના " " "	"
૧૦૨ સુમરના " " "	"	૧૪૪ કરમદાના " " "	"
૧૦૩ સુવરના " " "	"	૧૪૫ ચારોળીના ગુણો... ..	"
૧૦૪ ગોડાના " " "	"	૧૪૬ ઓઠકળના " " "	"
૧૦૫ ગોઠણના " " "	"	૧૪૭ પારાવતના " " "	"
૧૦૬ ખલ પક્ષીઓ	૨૧૯	૧૪૮ કદબ કળના તથા પાણી આંખળાના ગુણો	"
૧૦૭ " " ના માંસના ગુણો	"	૧૪૯ કોઠમના ગુણો	"
૧૦૮ હંસના " " "	"	૧૫૦ કેશાશ્રના તથા આંખળીના ગુણો	"
૧૦૯ કોશરથો અને પાદીઓ	"	૧૫૧ નારંગીના કળના ગુણો	૨૨૪
૧૧૦ " " " " " " "	"	૧૫૨ ખાઠા લીંબુના " " "	"
૧૧૧ કાળા તથા ઘોળા કરચલાના માંસના ગુણો	"	૧૫૩ દોડીંગા લીંબુના " " "	"
અત્યવર્ગ			
૧૧૨ માછલા બે પ્રકારનાં છે.	૨૧૯		
૧૧૩ નાદેય માછલાંના ભેદ	"		
૧૧૪ નાદેય માછલાંના માંસના ગુણો	"		
૧૧૫ શેવાળ ખાનારા માછલાંના ગુણો	"		
૧૧૬ રોહિત નામના " " "	૨૧૯		

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૫૪ ક્ષીર વૃક્ષ વગેરેના ફળના સામાન્ય ગુણો ...	૨૨૪
૧૫૫ નંબુના ગુણો
૧૫૬ રાયણના ,,
૧૫૭ બખાઈ આબલીના ગુણો...	...
૧૫૮ દીબરના કાચા ફળના ,,
૧૫૯ બોલસરીના ફળના ,,
૧૬૦ ધામણાં, ગાંગેડા અને આસોદરાના ગુણો	...
૧૬૧ અંજીરના ગુણો
૧૬૨ કાચા અને પાકા ફાલસાના ગુણો
૧૬૩ કમલ કાકડીના ,,
૧૬૪ કાચાં અને પાકાં બિલાના ગુણો ...	૨૨૫
૧૬૫ ઘોલાના તથા રાળના ઝાડના ગુણો...	...
૧૬૬ તાડગોળા, નાળીયેર, ફણસ, કેળાં વગેરેના ગુણો	...
૧૬૭ તાડના ફળના ગુણો અને તેના ખીના ગુણો	...
૧૬૮ નાળીયેરના ગુણો...	...
૧૬૯ ફણસના ગુણો
૧૭૦ કેળાના ,,
૧૭૧ દરાખ વગેરેના ગુણો
૧૭૨ દરાખના ખાસ ,,
૧૭૩ સવનના ફળના ખાસ ગુણો
૧૭૪ ખજૂરના ગુણો
૧૭૫ મહુડાના ફળ ફુલના ગુણો
૧૭૬ બદામ વગેરેના ખાસ ,,
૧૭૭ લવલી ફળ (હરફારેવડી)ના ,, ...	૨૨૬
૧૭૮ વસિર, કાંસડી, અને બીલામાના ફળના ગુણો	...
૧૭૯ લીંબુના તથા ટંકનામના ફળના ગુણો	...
૧૮૦ ઇંગોરિયાના ફળના ગુણો
૧૮૧ ખીજડીના ફળના ગુણો
૧૮૨ ગુંદાના ગુણો
૧૮૩ કેરડાં, બીલામાં, ખારી જળ અને મોગરાના ગુણો	...
૧૮૪ ખારી જળના ખાસ ગુણો...	...
૧૮૫ બીલામાના તથા ચેરીયાના ગુણો
૧૮૬ કરંજ, ખાખરો અને લીંબડાના ,,
૧૮૭ વાવડીના ગુણો
૧૮૮ હરડેના ,,
૧૮૯ બહેડાના ,,
૧૯૦ સોપારીના ,,
૧૯૧ જવંત્રી, કપુર, જયફળ, લતા કસ્તુરી, ચણકખાખ અને લવંબના ગુણો ...	૨૨૭
૧૯૨ કપુરના ખાસ ગુણો
૧૯૩ લતાકસ્તુરીના ,,
૧૯૪ ચારેળીના મગજના ગુણો
૧૯૫ બહેડાના ગુણો
૧૯૬ ખિરના ,,
૧૯૭ આંબળાના ,,

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૯૮ ખીજોર, અરમાળો અને કોશામના મગજના ગુણો	૨૨૭
૧૯૯ મગજના ગુણો ફળના ગુણને અનુસરતા છે
૨૦૦ કયાં પાકાં અને કયાં કાચાં ફળ ગુણુકારક છે ?	...
૨૦૧ કેવું ફળ ખાવું નહિ ?

ઈતિ ફળવર્ગ

૫ અથ શાકવર્ગ

૨૦૨ શાક વર્ગના સામાન્ય ગુણો ...	૨૨૭
૨૦૩ કાચા કોહળાના ગુણો
૨૦૪ તરબુચના ,, ...	૨૨૮
૨૦૫ દુધીના ,,
૨૦૬ કડવા દુધલાનાં ,,
૨૦૭ કાકડીની બુદી બુદી જતના ગુણો
૨૦૮ કાચી પાકી કાકડીના ખાસ ગુણો
૨૦૯ એવારુક તથા કર્કરુ જતની કાકડીના ગુણો	...
૨૧૦ પાકા ખડબુચના ખાસ ગુણો
૨૧૧ પિપર વગેરે પદાર્થોના સામાન્ય ગુણો	...
૨૧૨ લીલી-સુકી પીપરના ખાસ લક્ષણો
૨૧૩ લીલાં સુકાં મરીના ગુણો
૨૧૪ ઘોળાં મરીના ખાસ ગુણો...	૨૨૯
૨૧૫ મુંડેના ખાસ ગુણો
૨૧૬ આદુના ખાસ ,,
૨૧૭ હિંગના ખાસ ,,
૨૧૮ બે જતના જીરાના ખાસ ગુણો
૨૧૯ કોથમરીના ગુણો
૨૨૦ સુકા ઘાણુના ખાસ ,,
૨૨૧ સુકાં બખાઈ લિંબુના ,,
૨૨૨ સફેદ માંજરવાળી તથા તીખા પાંદડાવાળી તુળસી તથા જંગલી તુળસીના ખાસ ગુણો
૨૨૩ કાળાં માંજરવાળી, ક્ષુદ્ર તુળસી તથા ભૂસ્તુળના ખાસ ગુણો
૨૨૪ કાંસંદરાના ખાસ ગુણો
૨૨૫ કડવા સરખવાના ,,
૨૨૬ મીઠા ,, ,, ...	૨૩૦
૨૨૭ સરસવની ભાજી, કડવું સુરણ, અને વેગ નામના શાકના ખાસ ગુણો
૨૨૮ ચિત્રાના અને તલવણીના ખાસ ગુણો...	...
૨૨૯ સાટોડીના ખાસ ગુણો
૨૩૦ મૂળાની ભાજીના ખાસ ગુણો
૨૩૧ રાંધેલા તથા કાચા મૂળાના ખાસ ગુણો	...
૨૩૨ સુકા મૂળાના ખાસ ગુણો
૨૩૩ સુકાં શાક (કાચરી)ના ખાસ ગુણો
૨૩૪ મૂળાના ફુલ, ફલ, પાંદડાં વગેરેના ગુણો	...
૨૩૫ લસણના ખાસ ગુણો
૨૩૬ ડુંગળી (કાંદા)ના ,,

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૩૭ લીલી ડુંગળીના , , , , , ૨૩૧	
૨૩૮ વટાણાની ભાજના ખાસ ગુણો ... ૨૩૧	
૨૩૯ છુંછ વગેરે ભાજ અને તેના ગુણો... ૨૩૧	
૨૪૦ છુંછની ભાજના ખાસ ગુણો ... ૨૩૧	
૨૪૧ ખરખોડીની , , , , , ૨૩૧	
૨૪૨ ખાંદાની ભાજના , , , , , ૨૩૧	
૨૪૩ ફાંગની , , , , , ૨૩૧	
૨૪૪ ઉંચરા વગેરે છીરવાળા વૃક્ષોના ખાસ ગુણો... ૨૩૧	
૨૪૫ ઘોળી સાટોડી વગેરે ભાજના ગુણો... ૨૩૧	
૨૪૬ , , , , , ૨૩૧	
૨૪૭ તાંદળજા, પોથી, ગદમ, ચીલ, પાલખ, ઠાંકો વગેરેની ભાજના ખાસ ગુણો ... ૨૩૧	
૨૪૮ તાંદળજાની ભાજના ખાસ ગુણો... ૨૩૧	
૨૪૯ પોથીની , , , , , ૨૩૧	
૨૫૦ ઠાંકાની , , , , , ૨૩૨	
૨૫૧ ચીલની અને પાલખની , , , , , ૨૩૨	
૨૫૨ ગદમની , , , , , ૨૩૨	
૨૫૩ ખાંદી વગેરે ભાજના , , , , , ૨૩૨	
૨૫૪ ખાંદી તથા ભોંયપાયરીના ખાસ ગુણો ... ૨૩૨	
૨૫૫ લાંપડીની ભાજના ગુણો ... ૨૩૨	
૨૫૬ બાબચીની , , , , , ૨૩૨	
૨૫૭ મટરની , , , , , ૨૩૨	
૨૫૮ પીલુડીની , , , , , ૨૩૨	
૨૫૯ ભોરીંગણીના ડોડવાના , , , , , ૨૩૨	
૨૬૦ પરવળના , , , , , ૨૩૨	
૨૬૧ રીંગણના , , , , , ૨૩૨	
૨૬૨ કંટાળાં અને કારેલાનાં ખાસ ગુણો... ૨૩૩	
૨૬૩ અરકુશી, નેતરનાં કુપળાં, ગળો, લીંબડો, કરિયાતું અને ખડસલીયાનાં ખાસ ગુણો ... ૨૩૩	
૨૬૪ વરણાનાં તથા કુવાડીયાનાં પાંદડાના ગુણો ... ૨૩૩	
૨૬૫ કાલશાકના , , , , , ૨૩૩	
૨૬૬ કસુંબાની ભાજના ખાસ ગુણો ... ૨૩૩	
૨૬૭ નાળાની ભાજના , , , , , ૨૩૩	
૨૬૮ ચાંગીરીની , , , , , ૨૩૩	
૨૬૯ છુણી વગેરે શાક અને તેના ગુણો ... ૨૩૩	
૨૭૦ પરપોદી અને આગીયા નામની ભાજના ખાસ ગુણો , , , , , ૨૩૩	
૨૭૧ રાજસવકના અને કચોરાના ખાસ ગુણો ... ૨૩૩	
૨૭૨ ચણાની અને વટાણાની ભાજના ખાસ ગુણો ... ૨૩૩	
૨૭૩ કાંકચીયાની ભાજના ગુણો ... ૨૩૩	
૨૭૪ નાગરવેલના પાનના ભાજના ગુણો ... ૨૩૩	

ઇતિ પત્ર શાકવર્ગ

૬ અથ પુષ્પવર્ગ

૨૭૫ ચંપાકાડી, શણ અને શેમળાના પુષ્પોના ખાસ ગુણો ૨૩૪	
૨૭૬ અરકુશીના અને અગથીઆનાં ફુલોના ગુણો ... ૨૩૪	
૨૭૭ મીઠા સરખવાનાં તથા કેરડાંના ફુલના , , , , , ૨૩૪	

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૭૮ અગથીઆનાં ફુલના ખાસ ગુણો ... ૨૩૪	
૨૭૯ રક્તવૃક્ષ, લીંબડો, મરખો, આકડો, ખીઓ અને કડાયાના પુષ્પના ખાસ ગુણો ... ૨૩૪	
૨૮૦ કમળ, કુમુદ, કુવલય અને ઉત્પલના ખાસ ગુણો , , , , , ૨૩૪	
૨૮૧ નગોડના ફુલનાં ગુણો ... ૨૩૪	
૨૮૨ ભઈ અને મોગરાના ગુણો ... ૨૩૪	
૨૮૩ બોલસરી અને પાડળના ફુલના ગુણો... ૨૩૪	
૨૮૪ નાગકેસર તથા કેસરના ખાસ ગુણો ... ૨૩૪	
૨૮૫ ચંપાના પુષ્પના ગુણો ... ૨૩૪	
૨૮૬ કેસુડાના તથા કાંઠા અરોળીયાના ખાસ ગુણો ... ૨૩૪	
૨૮૭ પુષ્પશાક વર્ગનો ઉપસંહાર ... ૨૩૪	
૨૮૮ મીઠા સરખવાની ડાંડલીના ખાસ ગુણો ... ૨૩૪	

ઇતિ પુષ્પવર્ગ

૭ અથ ઉદ્ભિજ્જવર્ગ

૨૮૯ ધરતી ફેડીને નિકળનારાં શાકના ગુણો ... ૨૩૪	
૨૯૦ બોળના તલની વડીના, તથા કાચરીના ગુણો ... ૨૩૫	
૨૯૧ વડાના તથા સિંડાકીના ગુણો ... ૨૩૫	
૨૯૨ મધુર શાકના સામાન્ય ગુણો ... ૨૩૫	
૨૯૩ પુષ્પ પત્રાદિક શાકના ભારેપણા વિશે ... ૨૩૫	
૨૯૪ કેવી ભાજનો ત્યાગ કરવો ? ... ૨૩૫	

ઇતિ ઉદ્ભિજ્જવર્ગ

૮ અથ કંદવર્ગ

૨૯૫ કંદો અને તેના સામાન્ય ગુણો ... ૨૩૫	
૨૯૬ ત્રિદારીના ખાસ ગુણો ... ૨૩૫	
૨૯૭ નાની મોટી શતાવરીના ગુણો ... ૨૩૫	
૨૯૮ કમળના મૂળમાં થનારાં અંકુરોના ગુણો ... ૨૩૬	
૨૯૯ શોંગોડાના તથા કસેલાના ખાસ , , , , , ૨૩૬	
૩૦૦ પિંડાળુના , , , , , ૨૩૬	
૩૦૧ સુરેન્દ્ર કંદના , , , , , ૨૩૬	
૩૦૨ વાંસના અંકુરોના , , , , , ૨૩૬	
૩૦૩ સ્થૂલ કંદાદિકના , , , , , ૨૩૬	
૩૦૪ માણુક કંદના , , , , , ૨૩૬	
૩૦૫ સ્થૂલ કંદના , , , , , ૨૩૬	
૩૦૬ સૂરણના , , , , , ૨૩૬	
૩૦૭ પોયણા અને કમળના કંદોના , , , , , ૨૩૬	
૩૦૮ ડુકર કંદના , , , , , ૨૩૬	
૩૦૯ તાડી, નાળીયેરી અને ખજૂરી વગેરેના માયાની મગ્ગના ગુણો ... ૨૩૬	
૩૧૦ કયો કંદ ઉપયોગમાં લેવો નહિ ? ... ૨૩૬	

ઇતિ કંદવર્ગ

૯ અથ લવણવર્ગ

૩૧૧ લવણ વર્ગના સામાન્ય ગુણો ... ૨૩૬	
૩૧૨ સિંધાલુના ખાસ ગુણો ... ૨૩૭	

વિષય	પૃષ્ઠ
૩૧૩ દરિયાઈ મીઠાના ખાસ ગુણો ...	૨૩૭
૩૧૪ ખિરલુના " " ...	"
૩૧૫ સંચળના " " ...	"
૩૧૬ વડાગરાના ખાસ ગુણો ...	"
૩૧૭ જમીનમાંથી નીકળનારાં લવણના ગુણો ...	"
૩૧૮ ચડ લવણના " " " ...	"
૩૧૯ તીખા " " " " ...	"
૩૨૦ જવખાર, સાંજખાર, પાકીમ અને ટંકલુખારના ગુણો	"
૩૨૧ સાંજખાર અને જવખારના ખાસ ગુણો ...	"
૩૨૨ પાપડીયા ખારના " " ...	"
૩૨૩ પાકીમ " " ...	"
૩૨૪ ટંકલુખાર " " ...	"

ઘટિ લવણવર્ગ

૧૦ અથ ધાતુવર્ગ

૩૨૫ સુવર્ણના ગુણો ...	૨૩૮
૩૨૬ રૂપાના " ...	"
૩૨૭ ત્રાંબાના " ...	"
૩૨૮ કાંસાના " ...	"
૩૨૯ લોઢાના " ...	"
૩૩૦ કલઈ અને સીસાના ગુણો...	"
૩૩૧ મોતી, પરવાળાં, હીરા, માણેક, લસણીયા, રફાદીક વગેરેના ગુણો ...	"

ઘટિ ધાતુવર્ગ

૧૧ અથ કૃતાન્નવર્ગ

(ક) કયો ઉત્તમ ખાદ્ય પદાર્થ

૩૩૨ જે જે ધાન્ય તથા માંસાદિકના ગુણ કલા ન હોય તેના ગુણો જાણવાની રીત...	૨૩૮
૩૩૩ ધાન્ય વર્ગમાં કયા ધાન્ય ઉત્તમ ?...	"
૩૩૪ માંસ વર્ગમાં કયા પ્રાણીઓ શ્રેષ્ઠ છે ?	"
૩૩૫ ફળ વર્ગમાં કયા ફળ શ્રેષ્ઠ છે ?	"
૩૩૬ શાક વર્ગમાં કઈ ભાજી શ્રેષ્ઠ છે ?	"
૩૩૭ કયું દુધ અને કયું ઘી શ્રેષ્ઠ છે ?...	"
૩૩૮ લવણ વર્ગમાં, ખાટા પદાર્થોમાં, તીખા પદાર્થોમાં, કડવા પદાર્થોમાં, મધુર પદાર્થોમાં અને તુરા પદાર્થોમાં કયા કયા પદાર્થો ઉત્તમ...	૨૩૯
૩૩૯ શેલડીમાંથી ખનતા પદાર્થોમાં કયો પદાર્થ શ્રેષ્ઠ છે ?	"
૩૪૦ કયું મઘ ઉત્તમ છે ?	"
૩૪૧ કેવું ધાન્ય શ્રેષ્ઠ ગણાય છે ?	"
૩૪૨ કેવું માંસ ઉત્તમ ગણાય છે ?	"
૩૪૩ કેવું અન્ન ઉત્તમ ગણાય ?...	"
૩૪૪ કેવું ફળ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે ?	"
૩૪૫ કેવું શાક ઉત્તમ ગણાય છે ?	"

વિષય

પૃષ્ઠ

(ખ) રાંધેલા પદાર્થો વિશે

૩૪૬ રાંધેલા અન્નના ગુણો ...	૨૩૯
૩૪૭ પેયા-રાખના ગુણો ...	"
૩૪૮ વિલેપીના ગુણો ...	"
૩૪૯ મંડ, પેયા, વિલેપી અને ચવાગૂનું લક્ષણ ...	"
૩૫૦ દૂધપાકના ગુણો ...	૨૪૦
૩૫૧ ફેશરાના " ...	"
૩૫૨ કેવી રીતે રાંધેલો ભાત પાચન થાય ?	"
૩૫૩ કેવો ભાત જલદી પચે નહિ ?	"
૩૫૪ કેવો ભાત હલકો હોય છે ?	"
૩૫૫ પુષ્ટિકારક ભાત બનાવવાની રીત ...	"
૩૫૬ કેવી દાલને હલકી બાણવી ?	"
૩૫૭ કેવી રીતે પકાવેલું શાક ગુણકારી થાય છે અને કેવી રીતે પકાવેલું શાક તુકશાન કરે છે	"

(ગ) માંસનું ભોજન

૩૫૮ માંસના ખાસ ગુણો ...	"
૩૫૯ કેવા સંસ્કારો આપવાથી માંસ પુષ્ટિકારક બને છે ?	૨૪૦
૩૬૦ રાંધેલું માંસ દહીં વગેરે ગારસ નાંખવાથી પુષ્ટિકારક બને છે.	"
૩૬૧ પરિશુષ્ક માંસના ગુણો ...	"
૩૬૨ ઉલ્લુખ માંસનું લક્ષણ અને તેના ગુણો ...	૨૪૧
૩૬૩ શુદ્ધ માંસનું " " " ...	"
૩૬૪ તેલ તથા ધીમાં પકાવેલા માંસના " ...	"
૩૬૫ માંસના રસના ગુણો ...	"
૩૬૬ દાડિમ વગેરેના રસવાળા માંસના રસના ગુણો	"
૩૬૭ રસ વિનાના માંસના ગુણો...	"
૩૬૮ ખાનિકના ગુણો...	"
૩૬૯ વેસવાર બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો	"

(ઘ) યૂષ, રાગ અને ખાડવ

૩૭૦ મગના યૂષના ગુણો ...	૨૪૨
૩૭૧ રાગખાડવ કરવાની રીત અને તેના ગુણો ...	"
૩૭૨ મસૂર, મગ, ઘઉં, કળથીના યૂષના ગુણો ...	"
૩૭૩ પરવળની અથવા લિંબડાના પાન સાથે બનાવેલા યૂષના ગુણો ...	"
૩૭૪ મૂળાની સાથે બનાવેલા મગના યૂષના ગુણો ...	"
૩૭૫ કળથીના યૂષના ગુણો ...	"
૩૭૬ દાડિમ તથા આંબળાં નાંખીને બનાવેલા કળથીના યૂષના ગુણો ...	"
૩૭૭ મગ અને આંબળા યૂષના ગુણો ...	"
૩૭૮ જવ, ધોર અને કલથીથી બનાવેલા યૂષના ગુણો.	"
૩૭૯ સર્વ જાતનાં ધાન્યમાંથી " " " "	"
૩૮૦ ખડયૂષ તથા કાંબળિક યૂષના ગુણો ...	"
૩૮૧ દાડિમ નાંખીને ખાટા કરેલા યૂષના ગુણો ...	"
૩૮૨ દહીં નાંખીને ખાટા કરેલા યૂષના ગુણો ...	"

વિષય	પૃષ્ઠ
૩૮૩ જાસ નાંખીને ખાટા કરેલા યૂષના ગુણો ...	૨૪૩
૩૮૪ ખડ વગેરેની બનાવટ માટે વૈદ્યોની સલાહ લેવી
૩૮૫ કૃત યૂષ તથા અકૃત યૂષનું લક્ષણ
૩૮૬ કયા યૂષને હલકો જાણવો ?...
૩૮૭ કાંબલિક બનાવવાની રીત
૩૮૮ તલના પદાર્થો, ખોળ, કાચરીઓ, શણગાઓ, શિંડાકીઓ, શિંડાકીનાં વડાઓનાં ગુણો
૩૮૯ રાગો તથા ખાડવોના ગુણો...
૩૯૦ શિખંડના ગુણો
૩૯૧ ગોળ સાથે મેળવેલા દહીંના ગુણો

(ક) મંથ

૩૯૨ મંથ બનાવવાની રીત	૨૪૩
૩૯૩ મંથના ગુણો
૩૯૪ ખાટા પદાર્થના મેળવણવાળા મંથના ગુણો
૩૯૫ જેમાં સાકર તથા શેરડીના રસ નાખ્યો હોય એવા મંથના ગુણો
૩૯૬ દરાખ તથા મહુડાના ફલવાળા મંથના ગુણો ...	૨૪૪
૩૯૭ દાડિમ વગેરે જેમાં નાખ્યાં હોય એવા મંથના ગુણો

(ઘ) શરબત

૩૯૮ ખાટા અને ખટાશ વિનાનાં શરબતોના ગુણો... ..	૨૪૪
૩૯૯ દાડિમ વગેરે નાંખીને બનાવેલા ગોળના, ખાંડના, દરાખના અને સાકરના શરબતોના ગુણો
૪૦૦ દરાખના પાનકના ગુણો
૪૦૧ ફાલસાના અને ખોરના પાનકના ગુણો
૪૦૨ પાનકો (શરબતો)નું બારેપણું તથા હલકાપણું જાણવાની રીત

ઇતિ કૃતાન્નવર્ગ

૧૪ અથ ભક્ષ્યવર્ગ

૪૦૩ દુધ મેળવીને કરેલા ઘઉંના લાડુ વગેરેના સામાન્ય ગુણો	૨૪૪
૪૦૪ ઘેબરના ખાસ ગુણો
૪૦૫ ગોળના ભક્ષ્યના ગુણો
૪૦૬ મધુમસ્તક, સંપાવ અને માલપુડાના ગુણો
૪૦૭ લાડુના ગુણો
૪૦૮ સદૃકના ગુણો	૨૪૫
૪૦૯ વિખ્યંદનના ગુણો...
૪૧૦ પરસુદીમાંથી બનતા ખોરાકના ગુણો...
૪૧૧ ફેનક વગેરેના ગુણો
૪૧૨ કચવડીના ગુણો
૪૧૩ માંસ વગેરેની કચવડીના ગુણો
૪૧૪ પરસુદીની સાથે મેળવેલા તલ, ગોળ વગેરેના ભક્ષ્યના ગુણો
૪૧૫ પરસુદીની પુરીના ગુણો

વિષય	પૃષ્ઠ
૪૧૬ ચોખાના લોટના ભક્ષ્ય પદાર્થના ગુણો ...	૨૪૫
૪૧૭ મગ વગેરેના ભક્ષ્ય પદાર્થના ગુણો...
૪૧૮ અડદના ભક્ષ્ય પદાર્થના ગુણો
૪૧૯ કુચિકાના ગુણો
૪૨૦ મગના શણગામાંથી બનાવેલા ખોરાકના ગુણો
૪૨૧ ધીમાં બનાવેલા ખોરાકના ગુણો
૪૨૨ તેલમાં " " " "
૪૨૩-૪ ફળ, માંસ વગેરેના બનાવેલા ખોરાકના ગુણો	૨૪૬
૪૨૫ બગડેલા દુધના માવાના તથા તકપિંડમાંથી બનાવેલા પદાર્થોના ગુણો...
૪૨૬ ઘઉં વગેરેની ધુધરીના ગુણો...
૪૨૭ ઢોકળાના ગુણો
૪૨૮ જવની ધાણી તથા ચોખાના ગુણો...
૪૨૯ સાથવાના ગુણો
૪૩૦ શાળની ધાણીના ગુણો
૪૩૧ શાળની ધાણીના સાથવાના ગુણો
૪૩૨ પવાના ગુણો
૪૩૩ દુધ-પવાના ગુણો...
૪૩૪ નવા ચોખાના ગુણો
૪૩૫ જૂના " " " "
૪૩૬ કોને કયું અનુપાન પથ્ય (હિતકારક) છે ?...

ઇતિ ભક્ષ્યવર્ગ

૧૫ અથ અનુપાનવર્ગ

૪૩૭ સામાન્ય અનુપાન... ..	૨૪૭
૪૩૮ અનુપાનમાં વપરાતા પદાર્થો...
૪૩૯ ઋતુ, રોગ વગેરે જોધને અનુપાનની ગોઠવણ કરવા વિશે
૪૪૦ સર્વ અનુપાનોમાં જળનું અનુપાન ઉત્તમ છે...
૪૪૧ તેલ ઉપર અનુપાન
૪૪૨ ઉષ્ણ કાળમાં તથા શીત કાળમાં કેવું અનુપાન આપવું
૪૪૩ મધ, ચોખાના લોટના પદાર્થ વગેરે ખાલ ઉપર અનુપાનો
૪૪૪ ભાત, મગ વગેરેનાં ભોજન ઉપર અનુપાન...
૪૪૫ અડદ વગેરેનાં ભોજન ઉપર તથા માંસના ભોજન ઉપર અનુપાન
૪૪૬ તડકો સેવવાથી, પંથ કરવાથી, ઉષ્ણ સ્વરે ખાલવાથી, સ્ત્રીનું સેવન કરવાથી થાકી ગયેલાને માટે અનુપાનો	૨૪૮
૪૪૭ મધ પીવાથી દુર્બળ થયેલાઓને માટે, સ્થૂળોને માટે તથા આરોગ્ય મનુષ્યને માટે અનુપાન...
૪૪૮ દોષોને અનુકૂળ એવાં અનુપાનો
૪૪૯ ધાન્યાદિક વર્ગો ઉપર અનુપાન કહેવાની પ્રતિજ્ઞા
૪૫૦ શુક ધાન્યાદિ તથા વૈદલ ધાન્યાદિ ઉપર અનુપાન
૪૫૧ જુદાં જુદાં પ્રાણીઓના માંસ ઉપર આપવાનાં અનુપાનો

વિષય	પૃષ્ઠ
૪૫૨ દાડિમ વગેરે ફળોના ઉપર આપવાનાં અનુપાનો	૨૪૬
૪૫૩ ફળોનાં વગેરે શાક ઉપર આપવાનાં અનુપાનો	„
૪૫૪ તાડીની મળળ ઉપરનું અનુપાન
૪૫૫ સીંધાલુલુ વગેરે ઉપર અનુપાન
૪૫૬ અનુપાનના વિષયનો ઉપસંહાર
૪૫૭ આંતરિક્ષ જળનું અનુપાન...
૪૫૮ આંતરિક્ષ જળના અભાવમાં સાત્ત્વજળનું અનુપાન આપવું
૪૫૯ વાતાદિક દોષના પ્રકોપ ઉપર આપવાનાં અનુપાનો	„
૪૬૦ અધિક ભોજન કર્યું હોય તેના ઉપર આપવાનું અનુપાન	„
૪૬૧ અનુપાનના ગુણો (ફાયદાઓ)
૪૬૨ અનુપાન ક્યારે પીવું તે વિશે અને તે પીવાથી થનારા ફાયદા
૪૬૩ ભોજન કર્યા પછી અનુપાન પીવાનું કારણ	... ૨૫૦
૪૬૪ ભોજન પછી કોણે કોણે અનુપાન પીવું નહિ ?	„
૪૬૫ અનુપાન પીધા પછી કઈ કઈ ક્રિયા કરવી નહિ	„
૪૬૬ ભક્ષ્ય પદાર્થના હલકાપણાનો તથા ભારેપણાનો વિચાર તે તે પદાર્થના સ્વભાવાદિકનું ઉલ્લંઘન કરી શકતો નથી...
૪૬૭ આહારના ભારેપણાનો તથા હલકાપણાનો આધાર મનુષ્યના ઉપર હોય છે

ધતિ સર્વાનુપાનવર્ગ

૧૬-અથ ભોજનવિધિ

૪૬૮-૯-પાકશાળા અને તેમાં રાખવા યોગ્ય મનુષ્યો	૨૫૦
૪૭૦ વૈદ્યે અન્નની પરીક્ષા કરીને રાત્રને નિવેદન કરવું	„
૪૭૧ કયા પદાર્થો કેવા પાત્રમાં પીરસવા ?	... ૨૫૧
૪૭૨ ભોજનના પદાર્થોમાંથી કયો પદાર્થ ભોજન કરનારાની કઈ આબુપર મુકવો તે વિશે
૪૭૩ ભોજન કરવાનું સ્થાન કેવું જોઈએ ?...
૪૭૪ કેવું ભોજન ફાયદો કરે છે ?
૪૭૫ ભોજન વખતે આરંભમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં કેવા રસોનો ઉપયોગ કરવો ?
૪૭૬ ભોજન વખતે કયા પદાર્થો પ્રથમ ખાવા અને કયા પછી ખાવા ?
૪૭૭ ભોજન વિશે બીજા વિદ્વાનોનું મત
૪૭૮ ભોજનના આદિમાં અને અંતમાં આંખનાં ખાવાં	૨૫૨
૪૭૯ ભોજન કર્યા પછી નહિ ખાવા યોગ્ય પદાર્થ
૪૮૦ ક્યારે, કેમ બેસીને, કેવી રીતે, કેવું અને કેટલું ભોજન કરવું ?
૪૮૧ વિધિપૂર્વક ભોજન કરવાથી ઘણા ફાયદા થાય છે	„
૪૮૨ ઋતુપરત્વે ભોજનનો વિધિ
૪૮૩ ભોજન ક્યારે, કેવું અને કેટલું કરવું ?
૪૮૪ કેવું અન્ન જમવું નહિ ? ૨૫૩
૪૮૫ સ્વાદિષ્ટ અન્ન પાછળથી પીરસવું

વિષય	પૃષ્ઠ
૪૮૬ ભોજનની વચ્ચે પાણીના કોમળા કરીને મુખને સાફ કરવું ૨૫૩
૪૮૭ સ્વાદિષ્ટ અન્નના ફાયદાઓ
૪૮૮ સ્વાદ વિનાનાં ભોજનથી થતા ગેરફાયદાઓ
૪૮૯ સ્વાદિષ્ટ ભોજનનું લક્ષણ
૪૯૦ ભોજન કરતી વખતે પાણી પીવા વિશે
૪૯૧ દાંતોમાં ભરાઈ રહેલું અન્ન સળીથી કાઢી નાંખવું	„
૪૯૨ ભોજનના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં પ્રકોપ	„
પામનારા વાતાદિક
૪૯૩ ભોજન કર્યા પછી ધૂમપાન કરવું અથવા મુખવાસ કરવો
૪૯૪ ભોજન કર્યા પછી થોડીકવાર નિશ્ચાંતિ લઈને ૧૦૦ પગલાં ચાલવું ૨૫૪
૪૯૫ ભોજન પછી સુખ થાય તેવા પદાર્થ જોવા નહિ	„
૪૯૬ ભોજન કર્યા પછી શું શું કરવું નહિ ?
૪૯૭ રસોના સેવન કરવા વિશે
૪૯૮ જ્વેનો જઠરાગ્નિ મંદ હોય તેણે એક વખત ભોજન કરવું	„
૪૯૯ જ્વેનો જઠરાગ્નિ મંદ હોય તેણે કેવું ભોજન કરવું ?	„
૫૦૦ પેય, લેહ, ખાદ્ય અને ભક્ષ્ય પદાર્થો ઉત્તરોત્તર ગુરુ છે	„
૫૦૧ ભારે તથા હલકા પદાર્થ કેટલા પ્રમાણમાં ખાવા ?	„
૫૦૨ દ્રવ પદાર્થ વિશેષ પ્રમાણમાં ખાવા નહિ
૫૦૩ સુકું અન્ન એકલું ખાવાથી વિદાહને પામે છે	„
૫૦૪ અન્ન ક્યારે વિદાહને પામે ? ૨૫૫
૫૦૫ કેવાં ભોજનથી જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે ?
૫૦૬ ૩ દોષથી ૩ જાતનાં અજીર્ણ થાય છે
૫૦૭-૮ અન્ન ન પચવાનાં કારણો
૫૦૮ આમાજીર્ણનું સ્વરૂપ
૫૧૦ વિદગ્ધાજીર્ણનું
૫૧૧ વિષ્ણ્વિદગ્ધાજીર્ણનું
૫૧૨ રસશેષાજીર્ણનું
૫૧૩ અજીર્ણથી થનારા રોગો
૫૧૪-૬ ત્રણેય અજીર્ણની ચિકિત્સા
૫૧૭ અજીર્ણી મનુષ્યનાં શરીરને હલકું કરનારા ઉપચારો કરવા ૨૫૬
૫૧૮ સમશ્ન, વિષમાશ્ન અને અધ્યશનનાં લક્ષણ	„
૫૧૯ વિદગ્ધ અન્નનો ઉપાય
૫૨૦ ભોજન પછી છાતીમાં, ગળામાં અને પેટમાં દાહ થાતો હોય તો તેનો ઉપાય
૫૨૧ રસશેષાજીર્ણનો ઉપાય
૫૨૨ અજીર્ણમાં ભોજન કરવાથી મરણ થાય છે

ધતિ ભોજનવિધિ

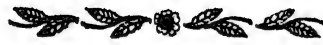
૧૭-અથ ગુણોનાં કર્મ

૫૨૩ ગુણોનાં કર્મોનું વર્ણન ૨૫૬
૫૨૪ શીત ગુણનાં કર્મ

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
૫૨૫ ઉષ્ણ ગુણનાં કર્મ ... ૨૫૬	૫૪૧ મદ ગુણનાં કર્મ ... ૨૫૭		
૫૨૬ સ્નિગ્ધ " " ... "	૫૪૨ વ્યવાયી " " ... "		
૫૨૭ રુક્ષ " " ... ૨૫૭	૫૪૩ વિકાસી " " ... "		
૫૨૮ પિચ્છિલ " " ... "	૫૪૪ આશુકારી " " ... "		
૫૨૯ વિશદ " " ... "	૫૪૫ સૂક્ષ્મ " " ... "		
૫૩૦-તીક્ષ્ણ " " ... "	ઈતિ ગુણોનાં કર્મ		
૫૩૧-મૃદુ " " ... "	૫૪૬ પાંચ ભૂતાત્મક આહાર શરીરના પાંચ ભૂતોનું		
૫૩૨ ગુરુ " " ... "	પોષણ કરે છે. ... ૨૫૮		
૫૩૩ લઘુ " " ... "	૫૪૭ કફ વગેરેની ઉત્પત્તિ આહારથી થાય છે		
૫૩૪ દ્રવ " " ... "	૫૪૮ વિકા તથા રસ રોમાંથી થાય છે ? ... "		
૫૩૫ સાર્દ " " ... "	૫૪૯ રસ ધાતુઓનું પોષણ કરે છે		
૫૩૬ સ્લેક્ષ્ણ " " ... "	૫૫૦ કફ આદિ મળ કયા કયા ધાતુના છે ?		
૫૩૭ કર્કશ " " ... "	૫૫૧ દિવસે ન પચ્યું હોય તો પણ રાત્રે જમવું,		
૫૩૮ સુગંધ " " ... "	પરંતુ રાત્રે ન પચ્યું હોય તો દિવસે જમવું નહિ		
૫૩૯ દુર્ગંધ " " ... "	૫૫૨ આ અધ્યાયનો અભ્યાસ કરનારો વિદ્વાન વૈદ્ય		
૫૪૦ સર ગુણનાં કર્મ " " ... "	બને છે ...		

મહર્ષિ સુશ્રુતે રચેલી આયુર્વેદની સંહિતા જે એના જ નામથી (સુશ્રુત સંહિતા) ઓળખાય છે, તેનું “સૂત્રસ્થાન” નામનું પહેલું સ્થાન પૂર્ણ થયું.

શ્રીકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ.

વૈદકીય પુસ્તકો

વૈદક વિલાસ ભાગ ૧ લો, કી. ૩. ૦-૧૨-૦ ભાગ ૨ જો, કી. ૩. ૧-૪-૦

આ બે ભાગોમાં એક એક રોગ ઉપર અનેક દવાઓ સૂચવવામાં આવી છે તે સર્વ જૂના વૈદકના હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાંથી ઉતારી લેવામાં આવી છે. ગામડાઓમાં અને શહેરોમાં આ પુસ્તક દરેક ઘરમાં રાખવા લાયક છે.

બૃહત્ વૈદક સાર-અનેક પ્રાચીન અર્વાચીન ગ્રંથોના દોહનરૂપ આ ગ્રંથ એક જૈન યતિનો રચેલો છે. એમાં એક રોગ ઉપર અનેક ઉપાયો સૂચવવામાં આવ્યા છે. ઔષધીનો કાશ આપવામાં આવેલો છે. વિભાયતી દવા નહિ વાપરનારા એવા શહેર અને ગામડાના લોકોને ઉપયોગી થઈ પડે એવો ગ્રંથ છે.

કી. ૩. ૧-૧૨-૦.

મળવાનું ઠેકાણું-“ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,

સાસુન બિલ્ડીંગ, એલ્ફ્રીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ નં. ૧.

સ્વ. શાસ્ત્રી પ્રાણજીવનનાં પુસ્તકો

પુસ્તકનું નામ.	કીમત.	૨. ખ.
	૩. આ. પૈ.	૩. આ. પૈ.
શ્રીમદ્ભાગવત (સચિત્ર) શ્રીકૃષ્ણોપનિષદ સંહિત ...	૮-૦-૦	૧-૪-૦
શ્રીમદ્ભાગવતનો એકાદશસ્કંધ	૧-૦-૦	૦-૫-૦
શ્રીઅધ્યાત્મ રામાયણ	૩-૦-૦	૦-૮-૦
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ		
{ ભાગ ૧ લો-વૈરાગ્ય, મુમુક્ષુ અને ઉત્પત્તિ-૩ પ્રકરણો...	૩-૦-૦	૦-૧૫-૦
{ ભાગ ૨ જો-સ્થિતિ અને ઉપશમ-૨ પ્રકરણો ...	૨-૦-૦	
{ ભાગ ૩ જો-નિર્વાણ પ્રકરણ-પૂર્વાર્ધ	૨-૦-૦	૦-૧૫-૦
{ ભાગ ૪ થો-નિર્વાણ પ્રકરણ-ઉત્તરાર્ધ	૩-૦-૦	
શ્રીધરી ગીતા-(નાગરી લિપિ, મોટા અક્ષરો, ગુજરાતી ભાષાંતર		
પણ નાગરી લિપિમાં)... ..	૦-૧૨-૦	૦-૬-૦
શ્રીધરી ભગવદ્ગીતા-કાચું પુઠું	૦-૮-૦	૦-૨-૦
” ” પાકું પુઠું	૦-૧૧-૦	૦-૩-૦
” ” રેશમી પુઠું	૦-૧૪-૦	૦-૨-૦
શ્રીધરી પંચરત્ન ગીતા-કાચું પુઠું	૧-૬-૦	૦-૩-૦
” ” પાકું પુઠું	૧-૮-૦	૦-૩-૦
” ” રેશમી પુઠું	૧-૧૦-૦	૦-૩-૦
શ્રીવિષ્ણુસહસ્ર નામ (શંકરાચાર્યના ભાષ્યાનુસાર) ...	૦-૨-૬	૦-૦-૬
શ્રીપારાશર સ્મૃતિ	૨-૦-૦	૦-૪-૬
શ્રીમનુસ્મૃતિ	૫-૦-૦	૦-૧૫-૦
ભર્તૃહરિ શતક ચતુષ્ઠય સંગ્રહ	૧-૪-૦	૦-૬-૦
ભર્તૃહરિકૃત નીતિશતક	૦-૬-૦	૦-૩-૦
” શૃંગારશતક	૦-૬-૦	૦-૩-૦
” વૈરાગ્યશતક	૦-૬-૦	૦-૩-૦
” વિજ્ઞાનશતક અને પ્રાસ્તાવિક શ્લોકો ...	૦-૬-૦	૦-૩-૦
કામંદક નીતિ	૨-૦-૦	૦-૪-૬
પંચતંત્ર (પંડિત વિષ્ણુ શર્માકૃત)	૨-૦-૦	૦-૪-૦
દશકુમાર ચરિત્ર (કવિ દંડીકૃત)	૨-૦-૦	૦-૩-૦
હેસ્ટીંગ્સની સોટી	૨-૦-૦	૦-૫-૦
શ્રીસુશ્રુત સંહિતા-(૧) સૂત્રસ્થાન	૩-૦-૦	૦-૮-૦
પતિવ્રતા સતીઓ	૩-૮-૦	૦-૬-૦
સત્સુખાનુભવ (નારાયણ ઉર્ફે ઈચ્છારામ સ્વામીકૃત)		છપાય છે.

પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું:-

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,

સાસુન બિલ્ડિંગ,

એલફીન્સ્ટન સર્કલ, કેટ, મુંબઈ નં. ૧.

શ્રી સુશ્રુતસંહિતા

ગુજરાતીભાષાન્તરસહિત.

સૂત્રસ્થાન.

અધ્યાય ૧ લો.

આયુર્વેદની ઉત્પત્તિ.

અથાતો વેદોત્પત્તિ નામાધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે, અહીંથી હું 'વેદોત્પત્તિ' એ નામના—આયુર્વેદની ઉત્પત્તિ એ વિષયના, અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન—કથન જે પ્રમાણે મને ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ 'વેદોત્પત્તિ' ના વિષયમાં કહેલું છે, તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨.

૧ અહીં મૂળમાં અથ એ શબ્દ ગ્રન્થના આરંભમાં મંગલાચરણને માટે મૂકવામાં આવેલો છે. જે કે સઘળી છાપેલી પ્રતિઓમાં આ સૂત્રની પહેલાં 'નમો બ્રહ્મપ્રજાપત્યાશ્વલભિદ્ધન્વન્તરિસુશ્રુતપ્રમુતિભ્યઃ' એટલે 'બ્રહ્મા, દક્ષપ્રજાપતિ, અશ્વિનીકુમાર, ઇદ્ર, ધન્વન્તરિ, સુશ્રુત વગેરેને હું નમસ્કાર કરું છું' એવું મંગલાચરણનું વાક્ય જેવામાં આવે છે. પરંતુ તે વાક્ય પાછળથી પ્રક્ષિપ્ત કરવામાં આવેલું હોય એમ જણાય છે. કેમકે, આમાં 'સુશ્રુત વગેરેને નમસ્કાર કરું છું' એમ લખેલું છે, તે સુશ્રુત સુશ્રુતને નમસ્કાર કરે એ સંભવતું નથી. તેમ જ સઘળા આર્ષગ્રન્થોમાં 'અથ' શબ્દથી જ મંગલાચરણ કરવાનો રીવાજ જેવામાં આવે છે. જેમ કે, ચરકસંહિતામાં 'અથાતો દીર્ઘજીવિતીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ', વૈશેષિકમાં 'અથાતો ધર્મ વ્યાખ્યાસ્યામઃ', પૂર્વમીમાંસામાં 'અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા' વગેરે સઘળા આર્ષગ્રન્થોમાં 'અથ' એ શબ્દથી જ મંગલાચરણ કરેલું જેવામાં આવે છે. 'અતઃ' એ શબ્દ અધ્યાયના આરંભની મર્યાદા બતાવનારો છે, જેનો અર્થ 'અહીંથી' એવો અર્થ કરેલો છે. આ અધ્યાયમાં વેદની એટલે આયુર્વેદની ઉત્પત્તિ કહેવામાં આવેલી છે, તેથી આ અધ્યાયને 'વેદોત્પત્તિ' એવું નામ આપવામાં આવેલું છે. અહીં આયુર્વેદની 'ઉત્પત્તિ' એ વાક્યથી 'પૂર્વે ન હતા એવા આયુર્વેદનું ઉત્પત્ત થયું' એવો અર્થ લેવો નહીં, પણ 'આયુર્વેદનું પ્રકટ થયું' એવો જ અર્થ લેવો. કેમકે, આયુર્વેદને નિત્ય માનવામાં આવે છે. 'જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને કહેલું છે તે પ્રમાણે' એમ કહેવાની મતલબ એ છે કે, કોઈને શંકા થાય કે, મહર્ષિ સુશ્રુત આ અધ્યાયમાં જે કાંઈ કહેવાના છે તે શું પોતાનું કપોલકલ્પિત કહેવાના છે કે કોઈ આપ્ત ગુરુ પાસેથી જે પ્રમાણે સાંભળેલું છે, તે પ્રમાણે કહેવાના છે? તો તેના સમાધાનમાં કહે છે કે, જે પ્રમાણે પરમ આપ્ત ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને આ બાબતમાં કહેલું છે, તે પ્રમાણે જ હું આ અધ્યાયમાં જણાવવાનો છું. આ પ્રમાણે દરેક અધ્યાયના પહેલા વિષયમાંના આ વાક્યનો આ પ્રમાણે જ મતલબ સમજવો. જે પુરુષ જગતની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય, પ્રાણીઓનું આવલું અને જવું તથા વિદ્યા અને

આયુર્વેદના અધ્યયન-શિક્ષણ માટે ઔપધેનવ વગેરે ઋષિઓનું ધન્વન્તરિ પાસે જવું.

અથ સ્વલુ મગવન્તમમવરમુષિગણપરિવૃતમા-
શ્રમસ્થં કાશિરાજં દિવોદાસં ધન્વન્તરિમૌપધેનવ-
વૈતરણૌરપૌષ્કલાવતકરવીર્યગોપુરરક્ષિતસુશ્રુત-
પ્રભૃતયઃ કુચુઃ ॥ ૩ ॥

મગવન્ ! શારીરમાનસાગન્તુમિર્વ્યાધિમિર્વિવિ-
ધવેદનામિઘાતોપદ્રુતાન્ સનાથાનપ્યનાથવદ્વિચે-
ષ્ટમાનાન્ વિક્રોશતશ્ચ માનવાનમિસર્માદ્ય મનસિ
નઃ પીડા ભવતિ; તેષાં સુસ્ત્રૈવિણાં રોગોપશમાર્થ-
માત્મનશ્ચ પ્રાણયાત્રાર્થં પ્રજાહિતહેતોરાયુર્વેદં શ્રોતુ-
મિચ્છામ્ હ્રોપદિશ્યમાનં; અત્રાયત્તમૈહિકમા-
મુષ્મિકં ચ શ્રેયઃ, તદ્ભગવન્તમુપપન્નાઃ સ્મઃ
શિષ્યત્વેનેતિ ॥ ૪ ॥

૨ દેવતાઓમાં-^૧વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ, ઋષિઓના સમૂ-
હથી વીટાયેલા અને વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં રહેલા કાશિ-
પ્રદેશના રાજા દિવોદાસ કે જેઓ ૨ 'ધન્વન્તરિ' એ ઉપ-
નામથી પ્રસિદ્ધ હતા, તેમની પાસે ઔપધેનવ, ઔરભ, વૈતરણ, પૌષ્કલાવત, કરવીર્ય, ગોપુરરક્ષિત અને સુશ્રુત વગેરે ઋષિઓએ જન્મને કહ્યું કે, હે ભગવન્ ! મનુષ્યો, સગાસંબંધીઓ વગેરેના સહાયવાળાં છતાં પણ વેશારીર, માનસિક અને આગન્તુક રોગોની નાના પ્રકારની વેદનાઓમાં દુઃખથી પીડા પામી, આયુર્વેદનું જ્ઞાન ન હોવાને

અવિદ્યા એ સઘળી બાબતોને જાણતો હોય, તેને 'ભગવાન્' કહેવામાં આવે છે. મૂળમાં બીજા સૂત્રમાં 'સુશ્રુતાય' એવું પદ છે, તે હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં જેવામાં આવતું નથી. તેમ જ ટીકાકાર અકપાણિદત્તે અને ડહહણે પણ આના સંબંધમાં કશો ઈસારો કર્યો નથી, પણ આ પદ દરેક ઇપેલી પ્રતિઓમાં જેવામાં આવે છે, તેથી આ પદને અમે પ્રક્ષિપ્ત માનીને દરેક અધ્યાયના બીજા સૂત્રમાં કૌંસની અંદર મૂક્યું છે.

૧ આ અર્થ રહે 'વિદ્વાંસો હ વૈ દેવાઃ' એટલે 'વિદ્વાનોને દેવો કહેવામાં આવે છે' એ શતપથના વચનને અનુસરીને કરેલો છે.

૨ 'ધનુષઃ શલ્યશાસ્ત્રના, અન્તં પારને, ર્ઐયર્તિં પામે, ર્ઐતિ ધન્વન્તરિઃ' એટલે ધન્વન્તરિઃ' આ વ્યુત્પત્તિ ઉપરથી 'ધન્વન્તરિ' એ શબ્દનો અર્થ 'શલ્યશાસ્ત્રના-શસ્ત્રચિકિત્સાના પારને પામેલા' એવો થાય છે. મહારાજ દિવોદાસનું ધન્વન્તરિ એવું નામ નહીં પણ ધન્વન્તરિ એવો ઇલકાળ હતો અને એ ઇલકાળથી જ તેઓ લોકમાં પ્રસિદ્ધ હતા.

૩ શારીર, માનસિક અને આગન્તુક રોગોનું વર્ણન આ અધ્યાયના ૧૯ મા વિષયમાં કરવામાં આવશે. જે કે એ સૂત્રમાં ભુખ, તરશ વગેરે ચોથા પ્રકારના સ્વાભાવિક રોગો પણ કહેલા છે, પરંતુ તે રોગોની ચિકિત્સાનું આ શાસ્ત્રમાં પ્રાધાન્ય નથી, તેથી અહીં તેનું ગ્રહણ કર્યું નથી. (ડહહણ). ટીકાકાર હારાણચંદ્ર કવિરાજ તો 'શારીરમાનસાગન્તુસ્વાભાવિકઃ' એવો જ પાઠ માને

લીધે અનાથોની પેઠે ^૧વિરુદ્ધ ઉપચારો કરે છે અને અતિ દુઃખી સ્વરથી રુવે છે. તેઓની આ સ્થિતિ જોઈ અમારા મનમાં પીડા (દુઃખ અથવા દયા) ઉત્પન્ન થાય છે, માટે આરોગ્ય મેળવવાની ઇચ્છા ધરાવતા તે લોકોના રોગોની શાન્તિ માટે, અમારા પોતાના આરોગ્યનાં રક્ષણ માટે તથા ભવિષ્યની પ્રબળતાં પણ હિતને માટે અહીં આપના મુખથી આયુર્વેદના ઉપદેશનું શ્રવણ કરવા ઇચ્છીએ છીએ. કારણ કે, આ લોક (આ જન્મ) સંબંધી અને પરલોક (જન્માન્તર) સંબંધી કલ્યાણ આયુર્વેદના જ્ઞાનને આધીન છે. એ કારણથી અમે શિષ્ય તરીકે આપની પાસે આવ્યા છીએ. ૩-૪.

ધન્વન્તરિએ તેઓના શિષ્ય તરીકે
કરેલો સ્વીકાર.

તાનુવાચ ભગવાન્-સ્વાગતં વઃ । સર્વં પવામી-
માંસ્યા અધ્યાપ્યાશ્ચ ભવન્તો વત્સાઃ ॥ ૫ ॥

૩ ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ તેઓને કહ્યું કે, -પુત્રો ! તમે ભલે આવ્યા. તમે અધ્યયન કરાવવાને યોગ્ય છો અને તમારી જાતિ વગેરે સુપ્રસિદ્ધ હોવાથી તમોને શિષ્ય તરીકે સ્વીકારવા કે નહીં, તે વિષયમાં કશો વિચાર કરવો પડે તેમ નથી. ૫.

આયુર્વેદની ઉત્પત્તિ.

હહ સ્વલ્યાયુર્વેદો નામ યદુપાઙ્ગમથર્વવેદસ્યાનુ-
ત્પાદૈવ પ્રજાઃ શ્લોકશતસહસ્રમધ્યાયસહસ્રં ચ કૃ-
તવાન્ સ્વયમ્ભૂઃ; તતોડલ્પાયુષ્કમલ્પમેધસ્ત્વં ચા-
વલોક્ય નરાણાં મૂયોડ્ઘ્રધા પ્રણીતવાન્ ॥ ૬ ॥

૪ આ 'આયુર્વેદ' નામનું શાસ્ત્ર, કે જે અથર્વવેદનું ઉપાંગ (નાનું અંગ) છે, તેને બ્રહ્માએ પ્રબળને ઉત્પન્ન કર્યા પહેલાં જ એક લાખ શ્લોકોના એક હજાર અધ્યાયોમાં ગોઠવીને પ્રગટ કર્યું હતું. ત્યાર પછી મનુષ્યોનું ટુંકું આયુષ્ય અને ટુંકી બુદ્ધિ જોઈને ઈરી આ શાસ્ત્રને જૂદા જૂદા આઠ વિભાગોમાં ગોઠવીને (સંક્ષેપમાં) રચ્યું. ૬.

૧ આ ઉપરથી એમ બતાવે છે કે, આયુર્વેદના જ્ઞાન વગર સગાસંબંધીઓ હોય તો પણ તેઓ દુઃખ મટાડવાને માટે નકામા જેવા છે.

૨ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે, -જેના કુલની અને ગોત્રની ખબર ન હોય એવા શિષ્યને ઉપનયન દેવું નહીં.'

૩ અંગ જ નાનું હોય તો તે 'ઉપાંગ' કહેવાય છે. જેમ કે-માથું, પગ વગેરે શરીરનાં અંગો કહેવાય છે; અને નાક, આંગળીઓ વગેરે ઉપાંગો કહેવાય છે. તેમ શિક્ષા, કલ્પ વગેરે અથર્વવેદનાં અંગો છે અને આયુર્વેદ એ અથર્વવેદનું ઉપાંગ છે. કવિરાજ હારાણચંદ્ર ઉપાંગ શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે કરે છે:- 'ઉપમિતમજ્જનેત્યુપાઙ્ગ' એટલે જે અંગના જેવું હોય, તે ઉપાંગ કહેવાય. અંગના જેવું એમ કહેવાથી, આયુર્વેદ દૃષ્ટાર્થનું પ્રતિ-
પાદન કરનાર છે, તોપણ કવચિત્ અદૃષ્ટાર્થનું-ધર્મનું પણ પ્રતિ-

આયુર્વેદનાં આઠ વિભાગોનાં નામો.

તથા-શલ્યં, શાલાક્યં, કાયચિકિત્સા, ભૂતવિદ્યા, કૌમારભૃત્યં, અગદતન્ત્રં, રસાયનતન્ત્રં, વાજીકરણતન્ત્રમિતિ ॥ ૭ ॥

૫ આયુર્વેદના આઠ વિભાગોનાં નામો આ પ્રમાણે છે.-
૧ શલ્ય,^૧ ૨ શાલાક્ય,^૨ ૩ કાયચિકિત્સા,^૩ ૪ ભૂત-
વિદ્યા,^૪ ૫ કૌમારભૃત્ય,^૫ ૬ અગદતન્ત્ર,^૬ ૭ રસા-
યનતન્ત્ર^૭ અને ૮ વાજીકરણતન્ત્ર.^૮ ૭.

આયુર્વેદનાં પ્રત્યેક અંગનું સંક્ષેપમાં લક્ષણ.

અથાસ્ય પ્રત્યક્કલક્ષણસમાસઃ । તત્ર શલ્યં
નામ વિવિધતુળકાષ્ટપાષાણપાંશુલોહલોષ્ટાસ્થિ-
બાલનલ્પપૂયાસ્થાવદુષ્ટવ્રણાન્તર્ગર્ભશલ્યોદ્ધરણાર્થં,
ચન્ત્રશસ્ત્રક્ષારાગ્નિપ્રણિધાનવ્રણવિનિશ્ચયાર્થં ચ;
શાલાક્યં નામ ઊર્ધ્વજઞ્ઞગતાનાં રોગાણાં શ્ર-
વણનયનવદનપ્રાણાદિસંશ્રિતાનાં વ્યાધીનામુપશ-
મનાર્થં; કાયચિકિત્સા નામ સર્વાઙ્ગસંશ્રિતાનાં
વ્યાધીનાં જ્વરાતિસારરક્તપિત્તશોષોન્માદાપસ્મા-
રકુષ્ઠમેહાદીનામુપશમનાર્થં; ભૂતવિદ્યા નામ દે-

૧ 'શલ્ય' એટલે શરીરની અંદર રહેલા-મનને અને શરીરને દુઃખ દેનારા પદાર્થો. તેઓને કહાડવા એ જે તન્ત્રમાં મુખ્ય વિષય હોય, તે તન્ત્રને પણ 'શલ્ય' કહેવામાં આવે છે.

૨ 'શાલાકા' એટલે પટલ વૃંધવાની શળી. તેનું જે કર્મ તે 'શાલાક્ય'. તે કર્મ જે તન્ત્રમાં પ્રધાન વિષય હોય, તે તન્ત્રને પણ 'શાલાક્ય' કહેવામાં આવે છે.

૩ 'કાય' એટલે જડરાગ્નિ; તેની (તેના વૈષમ્યથી થયેલા રોગોની) જે ચિકિત્સા તેને 'કાયચિકિત્સા' કહેવામાં આવે છે. તે કાયચિકિત્સા જે તન્ત્રમાં કહેવામાં આવી હોય એવા તન્ત્રને પણ 'કાયચિકિત્સા' કહેવામાં આવે છે.

૪ 'ભૂત' એટલે દેવતા, અસુર વગેરે; તેઓને જાણવાની અને તેઓના આવેશને-વળગાડને દૂર કરવાની જે વિદ્યા, તે 'ભૂતવિદ્યા' કહેવાય છે. તે ભૂતવિદ્યા જે તન્ત્રમાં કહેવામાં આવી હોય, તે તન્ત્રને પણ 'ભૂતવિદ્યા' જ કહેવામાં આવે છે.

૫ 'કુમાર' એટલે બાળક, તેની 'ભૂતિ' એટલે ભરણ-પોષણ, તેના માટે (તે જાણવા માટે) જે તન્ત્ર, તેને 'કૌમાર-ભૃત્ય' કહેવામાં આવે છે.

૬ 'અગદ' એટલે વિષને મટાડવાનો ઉપાય, તે જે તન્ત્રમાં કહેવામાં આવેલ હોય, તે તન્ત્રને 'અગદતન્ત્ર' કહેવામાં આવે છે.

૭ 'રસ' એટલે રસ, રક્ત વગેરે ધાતુઓ; અથવા રસ એટલે ઉત્તમ રસ, વીર્ય અને વિપાક; એઓને મેળવવાનો જે ઉપાય, તેનું નામ 'રસાયન'. તે રસાયન જે તન્ત્રમાં કહેવામાં આવેલાં હોય, તે તન્ત્રને 'રસાયનતન્ત્ર' કહેવામાં આવે છે.

૮ જે ઔષધના સેવનથી પુરુષ સ્ત્રીઓમાં વાજના-અશ્વના જેવા સામર્થ્યવાળા થાય, તે ઔષધને 'વાજીકરણ' કહેવામાં આવે છે અને તેવાં ઔષધો જે તન્ત્રમાં કહેવામાં આવ્યાં હોય તે તન્ત્રને 'વાજીકરણતન્ત્ર' કહેવામાં આવે છે.

વાસુરગન્ધર્વચક્ષુરક્ષપિતૃપિશાચનાગપ્રહાણુપસૃષ્ટ-
ચેતસાં શાન્તિકર્મબલિહરણાદિપ્રહોપશમનાર્થં;
કૌમારભૃત્યં નામ કુમારભરણધાત્રીક્ષીરદોષસં-
શોધનાર્થં, દુષ્ટસ્તન્યપ્રહસસુત્યાનાં ચ વ્યાધીનામુ-
શમનાર્થં; અગદતન્ત્રં નામ સર્પકીટલૂતાદૃશ્ચિક-
મૂષિકાદિદુષ્ટવિષવ્યઙ્ગનાર્થં વિવિધવિષસંયોગ-
વિષોપહતોપશમનાર્થં; રસાયનતન્ત્રં નામ વયઃ-
સ્થાપનમાયુર્મેધાબલકરં રોગાપહરણસમર્થં ચ;
વાજીકરણતન્ત્રં નામ અલ્પદુષ્ટવિશુષ્કક્ષીણરેતસા-
માપ્યાયનપ્રસાદોપચયજનનનિમિત્તં પ્રહર્ષજનના-
ર્થં ચ; એવમયમાયુર્વેદોઽષ્ટાઙ્ગ ઉપદિશ્યતે ॥ ૮ ॥

૬ હવે આયુર્વેદનાં પ્રત્યેક અંગનું સંક્ષેપમાં લક્ષણ કહું છું તે સાંભળો. દુષ્ટ વ્રણમાં રહેલાં અનેક જાતનાં ખડ, લાકડાં, પથરા, રેતી, ધાતુઓ (લોહું વગેરે), ઢેકાં, હાડકાં, વાળ, નખ, પરુ વગેરે શલ્યોને કહાડવા; પ્રસવ સમયે અટકેલા ગર્ભને કહાડવો; યન્ત્રો, શસ્ત્રો, ક્ષારો અને અગ્નિ એઓની યોજના કરવી તથા વ્રણનો નિશ્ચય કરવો, આ જે તન્ત્રનો મુખ્ય વિષય હોય તે તન્ત્રને 'શલ્ય' કહેવામાં આવે છે. જનુથી (છાતીના વચલા હાડકાથી) ઉપરના ભાગમાં એટલે આંખ, કાન, નાક અને મોઢાં વગેરેમાં થયેલા રોગોને મટાડવા, એ જે તન્ત્રનો મુખ્ય વિષય હોય તે તન્ત્રને 'શાલાક્ય' કહેવામાં આવે છે. સઘળાં અંગોમાં પ્રસરનારાં તાવ, અતિસાર, રક્તપિત્ત (ઉલટી, ઝાડા વગેરેમાં લોહીનું પડવું), ક્ષય, ઉન્માદ (ધિલાપણું) વાઈ, કુષ્ઠ (ચામડીના રોગો) અને પ્રમેહ વગેરે રોગોને મટાડવા, આ જે તન્ત્રનો મુખ્ય વિષય હોય તે તન્ત્રને 'કાયચિકિત્સા' કહેવામાં આવે છે. દેવતા, અસુર, ગન્ધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ, પિતૃ, પિશાચ અને નાગ એઓના આવેશથી (વળગાડથી) જેઓનું ચિત્ત દુષ્પિત થયેલું હોય તેઓના તે આવેશને મટાડવા માટે શાન્તિકર્મ, બલિદાન વગેરે કર્મો કરીને તે આવેશને દૂર કરવો, આ જે તન્ત્રનો મુખ્ય વિષય હોય તે તન્ત્રને 'ભૂતવિદ્યા' કહેવામાં આવે છે. બાલકોનું ભરણપોષણ કરવું, ધાત્રીનું (ધવરાવનારીનું) દૂધ બગડી ગયું હોય તો તેને સુધારવું અને બગડેલું દૂધ પીવાથી તથા દુષ્ટ ગ્રહોના વળગાડથી બાલકને થયેલા રોગોને મટાડવા, આ જે તન્ત્રનો મુખ્ય વિષય હોય તે તન્ત્રને 'કૌમારભૃત્ય' કહેવામાં આવે છે.^૧ સર્પ, કીડા, લૂતા (ઝેરી કરોળીયા) વીંછી અને ઉંદર વગેરેના દંશથી થયેલા વિપવિકારની પરીક્ષા કરવી તથા નાના પ્રકારનાં સ્થાવર વિષોથી, જંગમ વિષોથી અને સંયોગ રવિષોથી

૧ અહીં મૂળમાંના 'દુષ્ટસ્તન્યપ્રહસસુત્યાનાં ચ' એમાં 'ચ' શબ્દથી 'ચાનિરોગોને જાણવા અને તેની ચિકિત્સા કરવી' એટલો અર્થ લેવો. કેમકે કૌમારભૃત્યતન્ત્રમાં 'ચાનિવ્યાપ્તપ્રતિષેધ' એ અન્યાય પણ કહેવામાં આવેલ છે. (કવિરાજ હારણચંદ્ર).

૨ જે પદાર્થો સ્વાભાવિક રીતે વિષરૂપ ન હોય તેવા પદાર્થોના સંયોગથી જે વિષ ઉત્પન્ન થાય, તેને 'સંયોગવિષ' કહેવામાં આવે

પીડાતા લોકોની પીડાને મટાડવી, આ જે તન્ત્રનો મુખ્ય વિષય હોય તે તન્ત્રને 'અગદતન્ત્ર' કહેવામાં આવે છે. યુવાવસ્થાને લાંબા વખત સુધી ટકાવી રાખવી; આયુષ્ય, બુદ્ધિ અને બલ એઓને વધારવા તથા રોગોને ખીલકુલ દૂર કરવા આ જે તન્ત્રનો મુખ્ય વિષય હોય તે તન્ત્રને 'રસાયનતન્ત્ર' કહેવામાં આવે છે. જેઓનું વીર્ય સ્વભાવથી જ થોડું હોય તેઓનાં વીર્યને વધારવું, વાતાદિ દોષોથી બગડેલા વીર્યને શુદ્ધ કરવું, સૂકાઈ ગયેલા વીર્યને પાછું તાજું કરવું, નષ્ટ થયેલા વીર્યને પાછું ઉત્પન્ન કરવું અને પુરુષોને સ્ત્રીપ્રસંગમાં અતિ આનંદ ઉપજાવવો, આ જે તન્ત્રનો મુખ્ય વિષય હોય તે તન્ત્રને 'વાચકરણતન્ત્ર' કહેવામાં આવે છે. આવી રીતે આ આયુર્વેદ, શલ્ય વગેરે આઠ અંગોવાળો હોવાથી 'અષ્ટાંગ' કહેવાય છે. ૮.

શલ્યના વિષયને મુખ્ય રાખીને સમગ્ર આયુર્વેદનો

ઉપદેશ કરવાનો શિષ્યોએ કરેલી

માંગણી.

અગ્ર કસ્મૈ કિમુચ્ચતામિતિ ॥ ૯ ॥

ત ડુઝુઃ-અસ્માકં સર્વેષામેવ શલ્યજ્ઞાનં મૂલં
કૃત્વોપદિશતુ ભગવાનિતિ ॥ ૧૦ ॥

સ ઉવાચૈવમસ્તિવિતિ ॥ ૧૧ ॥

ત ડુઝુર્મયોઽપિ ભગવન્તં-અસ્માકમેકમતીનાં
મતમસિસમીક્ષ્ય સુશ્રુતો ભગવન્તં પ્રક્ષયતિ, અસ્મૈ
ચોપદિશ્યમાનં વયમપ્યુપધારયિસ્યામઃ ॥ ૧૨ ॥

સ ઉવાચૈવમસ્તિવિતિ ॥ ૧૩ ॥

૭ આ આઠ અંગોમાંથી કયા અંગનો તમારામાંના કોને ઉપદેશ કરવો તે કહો. શિષ્યોએ કહ્યું કે, અમને સર્વને શલ્યજ્ઞાનના વિષયને મુખ્ય રાખીને સમગ્ર આયુર્વેદનો ઉપદેશ કરો! ધન્વન્તરિએ કહ્યું, ભલે. શિષ્યોએ ફરી ધન્વન્તરિને કહ્યું કે, અમે સઘળા એકમત થઈને સુશ્રુતને અમારો અભિપ્રાય જણાવીશું, એટલે સુશ્રુત અમારા અભિપ્રાય ઉપર ધ્યાન રાખીને આપને પૂછશે ને આપ સુશ્રુતને જે ઉપદેશ કરશો, તે અમે પણ સમગ્રી લઈશું (જેથી અમને દરેકને જૂદો જૂદો ઉપદેશ કરવો પડશે નહીં.) ધન્વન્તરિએ કહ્યું કે, તથાસ્તુ! ૯-૧૩.

આયુર્વેદનું પ્રયોજન.

વત્સ સુશ્રુત! રૂઢિ ધર્મવાયુર્વેદપ્રયોજનં-વ્યાધ્યુ-
પસૃષ્ટાનાં વ્યાધિપરિમોક્ષઃ, સ્વસ્થસ્ય રક્ષણં
ચ ॥ ૧૪ ॥

છે. જેમ કે, મધ અને ધી એ બે પદાર્થો સ્વાભાવિક રીતે વિષ ન હોવા છતાં પણ તેઓને સમભાગે મેલવતાં તેમાં જે એક જાતનું વિષ ઉત્પન્ન થાય છે તેને 'સંયોગવિષ' કહેવામાં આવે છે. આવી જાતના 'સંયોગવિષો' સૂત્રસ્થાનના 'હિતાહિતીય' નામના ૨૦ માં અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે.

૮ હે પુત્ર સુશ્રુત! રોગોથી પીડાતા મનુષ્યોના રોગોને મટાડવા અને સ્વસ્થ (નિરાગી) પુરુષના આરોગ્યનું રક્ષણ કરવું, આ બે આયુર્વેદનાં પ્રયોજનો છે. ૧૪.

‘આયુર્વેદ’ શબ્દનો અર્થ.

આયુરસ્મિન્ વિદ્યતે, અનેન વા આયુર્બિન્દતી-
ત્યાયુર્વેદઃ ॥ ૧૫ ॥

૯ આ શાસ્ત્રમાં ^૧આયુષ્યનો વિચાર કરવામાં આવે છે તેથી, અથવા તો આ શાસ્ત્રના જ્ઞાનવડે મનુષ્ય આયુષ્ય મેળવી શકે છે તેથી, આ શાસ્ત્રને ^૨‘આયુર્વેદ’ કહેવામાં આવે છે. ૧૫

આ તન્ત્રમાં પ્રમાણસિદ્ધ વિષયો જ

કહેવામાં આવશે.

તસ્યાઙ્ગવરમાદ્યમાગમપ્રત્યક્ષાનુમાનોપમાનૈરવિ-
રુદ્ધમુચ્યમાનમુપધારય ॥ ૧૬ ॥

૧૦ આયુર્વેદના આઠ અંગોમાં શ્રેષ્ઠ અને આદિ ગણાતા શલ્યતન્ત્રનું ^૩આગમ, ^૪પ્રત્યક્ષ, ^૫અનુમાન અને ^૬ઉપમાન આ ચાર પ્રમાણોથી વિરુદ્ધ ન જાય એનું

૧ શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને આત્મા એઓનો જે સંયોગ તેને ‘આયુષ્ય’ કહેવામાં આવે છે.

૨ ‘વેદ’ શબ્દમાં ‘વિદ’ વિચારવું, અને ‘વિદલ’ મેળવવું એ બે ધાતુઓના અર્થોનો ઉપયોગ કર્યો છે. (જુઓ ઉત્તરતન્ત્રના ‘તન્ત્રયુક્તિ’ નામના ૬૫ માં અધ્યાયનો છઠ્ઠો વિષય.

૩ જોણે બહુ દૃઢપ્રમાણોથી પદાર્થોનો નિશ્ચય કરેલો હોય અને જે પ્રમાણે પોતે પદાર્થોને જોણેલા હોય તે પ્રમાણે જ ખીલતો જોણાવવાને પ્રવૃત્ત થયેલો હોય તેવા ઉપદેશ કરનારને ‘આપ્ત’ કહેવામાં આવે છે. તેવા આપ્ત પુરુષનો જે ઉપદેશ તેને ‘આગમ’ કહેવામાં આવે છે અને તે પ્રમાણ ગણાય છે.

૪ ઇન્દ્રિયોના વિષયોની સાથે સંબંધ થતાં તે જ ક્ષણે જે અન્યભિચારી અને સંશય વગરનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તેને ‘પ્રત્યક્ષ’ કહેવામાં આવે છે. ‘નાકની અંદર સૂતરની વાટ ખોસવાથી છીંક આવે છે’ વગેરે આયુર્વેદમાં કહેલી બાબતો પ્રત્યક્ષથી પણ સિદ્ધ થાય છે.

૫ અનેક સ્થળે લિંગલિંગીના નિત્યસંબંધનું પ્રત્યક્ષ થયા પછી બીજી જગ્યાએ કેવળ લિંગનું જ પ્રત્યક્ષ થતાં લિંગલિંગીના નિત્યસંબંધની સ્મૃતિવડે અપ્રત્યક્ષ લિંગીનું જે જ્ઞાન થાય તેને ‘અનુમાન’ કહેવામાં આવે છે. જેમકે રસોડા વગેરેમાં અનેક વેળા લિંગ જે ધૂમ અને લિંગી જે અગ્નિ તેના નિત્યસંબંધનું ગ્રહણ થયા પછી બીજી-પર્વતમાં કેવળ લિંગનું-ધૂમનું પ્રત્યક્ષ થતાં પૂર્વે રસોડા વગેરેમાં જોયેલા લિંગલિંગીના નિત્યસંબંધનું સ્મરણ થાય છે અને તેથી અપ્રત્યક્ષ એવા લિંગીનું-અગ્નિનું અનુમાન થાય છે. અનુમાનવિષે ન્યાયશાસ્ત્રમાં બહુ વિસ્તારથી કહેવામાં આવેલું છે. જેઓને વિશેષ જિજ્ઞાસા હોય તેઓએ ન્યાયદર્શનના પહેલા અધ્યાયના પ્રથમ આલેખના ૫ માં સૂત્રનું વાસ્તવ્યનબાધ્ય જેવું.

૬ જે વસ્તુ જણાવવાની હોય, તેનું કોઈ પ્રસિદ્ધ વસ્તુની સાથે સરખાપણું બતાવીને, તેને જે જણાવવી, તેને ઉપમાન કહેવામાં

એટલે એ ચાર પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય એવું, વ્યાખ્યાન આપું છું તે સાંભળો! ૧૬.

શલ્યતન્ત્ર પહેલું હોવાનું કારણ.

પતન્ત્રચક્ર પ્રથમ, પ્રાગભિઘાતવ્રણસંરોહાત્ યજ્ઞ-શિરઃસન્ધાનાચ્છ । શ્રૂયતે હિ યથા-રુદ્રેણ યજ્ઞસ્ય શિરઃસ્થિત્વમિતિ; તતો દેવા અશ્વિનાવભિગમ્યોચુઃ-ભગવન્તૌ નઃ શ્રેષ્ઠતમૌ યુવાં ભવિષ્યથઃ; ભવન્નચાં યજ્ઞસ્ય શિરઃસન્ધાતવ્યમિતિ । તાવૂચતુરેવમસ્થિતિ । અથ તયોરર્થે દેવા इन्द्रं યજ્ઞભાગેન પ્રાસાદ-યન્ । તાભ્યાં યજ્ઞસ્ય શિરઃ સંહિતમિતિ ॥ ૧૭ ॥

૧૧ સૃષ્ટિમાં શારીરરોગોની ઉત્પત્તિ પહેલાં જ દેવા અને અસુરોના સંગ્રામમાં-યુદ્ધમાં શસ્ત્રોના અભિઘાતથી (લાગવાથી) વ્રણો ઉત્પન્ન થયાં હતાં અને તે વ્રણો શલ્યતન્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે ઉપચારો (ચિકિત્સા-પદ્ધતિ) કરવાથી રુઝાયા હતા તેથી, તથા યજ્ઞનું કાપી નાંખેલું માથું શલ્યતન્ત્રની મદતવડે જ સાંધવામાં આવ્યું હતું, તેથી આ શલ્ય અંગ આવ્યુંવેદના સઘળા અંગોમાં પહેલું ગણાય છે. યજ્ઞપરંપરાથી સાંભળતા આવ્યા છીએ કે, ન્યારે રુદ્રે યજ્ઞનું (દક્ષ પ્રજ્ઞપતિનું) માથું કાપી નાંખ્યું ત્યારે દેવતાઓએ અશ્વિનીકુમારે કે જેઓ દેવતાઓના પેદા હતા તેમની પાસે જઈને કહ્યું કે:-જે આપ બંને ભાઈઓ યજ્ઞનું માથું સાંધી આપશો તો અમારામાં (દેવતાઓમાં) સૌથી અતિશ્રેષ્ઠ ગણાશો, માટે આપ યજ્ઞનું માથું સાંધી આપો. અશ્વિનીકુમારોએ કહ્યું કે, ભલે એમ કરીશું. પછી દેવતાઓએ અશ્વિનીકુમારોને યજ્ઞમાં ભાગ મેલવા માટે ઇન્દ્રને યજ્ઞવડે પ્રસન્ન કરી દીધા અને ઇન્દ્રે અશ્વિનીકુમારોને યજ્ઞમાં ભાગ આપવાની સંમતિ આપી, એટલે તેઓએ યજ્ઞનું માથું સાંધી દીધું. ૧૭.

શલ્યતન્ત્ર શ્રેષ્ઠ હોવાનું કારણ.

અષ્ટાસ્વપિ ચાપ્યુર્વેદતન્ત્રેષ્વેતદેવાધિકમભિ-મતમાશુક્રિયાકરણાત્, યન્ત્રશસ્ત્રક્ષારાગ્નિપ્રાણિધા-નાન્, સર્વતન્ત્રસામાન્યાચ્છ ॥ ૧૮ ॥

૧૨ આવ્યુંવેદના આઠ તન્ત્રોમાં શલ્યતન્ત્રને જ સઘળા-ઓએ શ્રેષ્ઠ માનેલું છે. કારણ કે, આ તન્ત્ર આવ્યુંવેદનાં બીજાં સાત તન્ત્રોના સરખું છે તથા યંત્રો, શસ્ત્રો, ક્ષારો અને અગ્નિ, એઓના ઉપયોગથી બીજાં તન્ત્રો કરતાં આ તન્ત્રથી બહુ જલદી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. ૧૮.

શલ્યતન્ત્રની પ્રશંસા.

તદિદં શાશ્વતં પુણ્યં સ્વર્ગ્યં યશસ્યમાયુષ્યં
‘શુક્તિકરં ચેતિ ॥ ૧૯ ॥

આવે છે. જેમ કે ‘જેવા કાળ તલ હોય છે તેવા જ તિલકાલક નામનો રોગ થાય છે.’ વગેરે આવ્યુંવેદમાં કહેલી બાબતો ઉપ-માન પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે.

૧ જેમ કાયચિકિત્સા વગેરે બીજાં તન્ત્રોમાં સ્નેહન વગેરે ક્રિયાઓ કહેવામાં આવી છે તેમ આમાં પણ કહી છે, તેથી આ તન્ત્ર બીજાં સાત તન્ત્રોના સરખું છે.

૧૩ આ શલ્યતન્ત્ર શાશ્વત (અવિનાશી અથવા અનાદિ), પુણ્યજનક, સ્વર્ગ આપનારું, યશ આપનારું, આયુષ્યને વધારનારું અને આરોગ્ય જળવવાનું ઉત્તમ સાધન છે. ૧૯.

આયુર્વેદ પૃથ્વીપર આવવાનો ક્રમ.

બ્રહ્મા પ્રોવાચ તતઃ પ્રજાપતિરધિજગે, તસ્માદ-શિવનૌ, અશ્વિભ્યામિન્દ્રઃ, इन्द्रादहं, મયા ત્વિહ પ્રદેયમર્થિભ્યઃ પ્રજાહિતહેતોઃ ॥ ૨૦ ॥

૧૪ આ આવ્યુંવેદ પ્રથમ બ્રહ્માએ દક્ષપ્રજ્ઞપતિને ભણાવ્યો હતો, દક્ષપ્રજ્ઞપતિ પાસેથી અશ્વિનીકુમારે આવ્યુંવેદ ભણ્યા હતા, અશ્વિનીકુમારે પાસેથી ઇન્દ્ર ભણ્યા હતા અને ઇન્દ્ર પાસેથી હું ભણ્યો છું. હું અહીં પ્રજ્ઞના હિતને અર્થે પ્રથમ જ આ આવ્યુંવેદ તમોને ભણાવું છું. ૨૦

ધન્યવન્તરિએ શિષ્યોને આપેલી પોતાની

ઓળખાણ.

ભવતિ ચાત્ર-

આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોક કહેવામાં આવે છે.

અહં હિ ધન્યવન્તરિરાદિદેવો

જરાઋજામૃત્યુહરોઽમરાણામ્ ।

શલ્યાન્નમઙ્ગૈરપરૈરુપેતં

પ્રાપ્તોઽસ્મિ ગાં ભૂયઃ હોપદેહમ્ ॥ ૨૧ ॥

૧૫ હું આદિદેવ? ધન્યવન્તરિ છું. મેં પૂર્વે દેવતાઓનાં જરાવસ્થા, રોગો અને મૃત્યુ એઓને દાહ્યાં હતાં. હમણાં હું આવ્યુંવેદના બીજાં અંગો સહિત શલ્યતન્ત્રનો ઉપદેશ કરવાને માટે ફરી અહીં પૃથ્વી ઉપર અવતર્યો છું. ૨૧.

આયુર્વેદ મનુષ્યને માટે જ છે.

અસ્મિન્ શાસ્ત્રે પશ્ચમહાભૂતશરીરિસમવાયઃ પુ-રુષદ્વિત્યુચ્યતે । તસ્મિન્ ક્રિયા, સોઽધિષ્ઠાનઃ; કસ્મા-ત્? લોકસ્ય દ્વૈવિધ્યાત્; લોકોહિ દ્વિવિધઃ સ્થાવરો જઙ્ગમશ્ચ; દ્વિવિધાત્મક પવાગ્નેયઃ સૌમ્યશ્ચ, તદ્-યસ્ત્વાત્; પશ્ચાત્મકો વા; તત્ર ચતુર્વિધો ભૂત-પ્રામઃ સ્વેદજાળ્ડજોઽગ્નિજજરાયુજસન્નઃ; તત્ર પુરુષઃ પ્રધાનઃ, તસ્યોપકરણમન્યત્; તસ્માત્ પુરુષોઽધિ-ષ્ઠાનમ્ ॥ ૨૨ ॥

૧ ‘વિદ્વાંસો હ વૈ દેવાઃ’ એ શતપથ બ્રાહ્મણના વચન પ્રમાણે જે આદિદેવ એ શબ્દનો અર્થ કરીએ તો ‘આયુર્વેદને પ્રજ્ઞમાં પ્રસિદ્ધ કરનાર આદિ વિદ્વાન’ એવો અર્થ થાય છે. દીકારે હલહલ આદિદેવ એ શબ્દનો અર્થ કરતાં કહે છે કે, -આદિદેવ એટલે શંકર. બીજા દીકારે કહે છે કે, -આદિદેવો (બ્રહ્મા વગેરે), કર્મદેવો (શતકૃત-ઇદ્ર વગેરે) અને પ્રજનનદેવો (સ્કંદ વગેરે) એમ દેવો ત્રણ પ્રકારના છે. તેમાંના ધન્યવન્તરિએ આદિ-દેવ છે. આ ધન્યવન્તરિએ પોતાને મહેટે કહેલું પોતાના માહાત્મ્યનું કથન, બીજાઓને જાણવા માટે તથા ખરું હોવાથી દોષરૂપ નથી. (હલહલ.)

૧૬ આ શાસ્ત્રમાં પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પંચમહાભૂતો અને જીવાત્માના સંયોગને એટલે પંચમહાભૂત અને જીવ એઓના સંયોગથી થયેલા મનુષ્યને પુરુષ ૧ કહેવામાં આવે છે. તે પુરુષમાં જ આયુર્વેદમાં કહેલી સઘળી ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે માટે તે પુરુષ જ આયુર્વેદનું અધિષ્ઠાન (અધિકરણ-આશ્રય) છે. (પુરુષ જ અધિષ્ઠાન હોવાનું કારણ કહે છે-) કેમકે સ્થાવર અને જંગમ એ ભેદોથી સૃષ્ટિ બે પ્રકારની છે, તે બંને પ્રકારની સૃષ્ટિ પાછી આગ્નેય અને સૌમ્ય? એવા ભેદોથી પણ બે પ્રકારની છે. કેમકે આ સૃષ્ટિમાં અગ્નિ અને સોમ એ બેના ગુણો વિશેષ જોવામાં આવે છે; અથવા આ સૃષ્ટિ પંચમહાભૂતમય હોવાથી તેને પંચમહાભૂતાત્મક પણ કહી શકાય છે. આ સૃષ્ટિમાં સ્વેદજ, ઉદ્ભિન્નજ, અંડજ અને જરાયુજ એ ભેદોથી પ્રાણીઓ ચાર પ્રકારનાં છે. આ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓમાં મનુષ્ય ઉપકાર્ય (સર્વનો ઉપભોગ કરનાર) છે અને બાકી જે કાંઈ છે તે સઘળું મનુષ્યનું ઉપકરણ (ઉપભોગ કરવાનું સાધન) છે. મનુષ્ય ઉપકાર્ય^૧ હોવાથી સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રધાન^૨ (શ્રેષ્ઠ) છે અને પ્રધાન હોવાથી તે જ આયુર્વેદનો આશ્રય છે. ૨૨.

આધિનું લક્ષણ.

તદુઃખસંયોગા વ્યાધય इत्युच्यन्ते ॥ ૨૩ ॥

૧ જો કે ‘પંચમહાભૂતો અને જીવ એઓના સંયોગને પુરુષ કહેવામાં આવે છે’ એમ કહેવાથી પુરુષ શબ્દવડે પશુઓ વગેરેનું પણ ગ્રહણ થવું જોઈએ; કેમકે પંચમહાભૂતો અને જીવ એઓના સંયોગ પશુઓ વગેરેમાં પણ છે, તો પણ સર્વ લોકમાં મનુષ્ય મુખ્ય હોવાથી અહીં પુરુષ શબ્દવડે મનુષ્યનું જ ગ્રહણ કરવું.

૨ અગ્નિનો-તેજનો અંશ જેમાં અધિક હોય તેને ‘આગ્નેય’ અને સોમનો-જલનો અંશ જેમાં અધિક હોય તેને ‘સૌમ્ય’ કહેવામાં આવે છે. જો કે આ સૃષ્ટિમાં સઘળા પદાર્થો પંચમહાભૂતથી બનેલા છે, તોપણ તેમાં અગ્નિનો-તેજનો ઉષ્ણગુણ અને સોમનો-જલનો શીતગુણ અધિક જોવામાં આવે છે. કેમકે દરેક પદાર્થ ઉષ્ણ અથવા શીત હોય છે, તેથી પંચમહાભૂતથી બનેલી સૃષ્ટિને આગ્નેય અને સૌમ્ય કહેવામાં કરી હરકત નથી.

૩ ચારે પ્રકારના પ્રાણીઓમાં સ્વેદ (બાફ-ગરમી) વિના કોઈની પણ ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહીં, તેથી અહીં સ્વેદજને પ્રથમ ગણ્યા છે.

૪ કેમકે ઉપભોગ કરનાર અને ઉપભોગ કરવાની વસ્તુ એ બંનેમાં ઉપભોગ કરનાર જ પ્રધાન ગણાય છે.

૫ ભગવાન મનુએ પણ કહેલું છે કે-“મૂતાનાં પ્રાણિનઃ શ્રેષ્ઠાઃ પ્રાણિષુ બુદ્ધિર્જીવિનઃ । બુદ્ધિમત્સુ નરાઃ શ્રેષ્ઠાઃ (મ. અ. ૧ શ્લો. ૧૬) એટલે સૃષ્ટિમાં પ્રાણીઓ (કીટાદિ) શ્રેષ્ઠ છે, પ્રાણીઓમાં પણ બુદ્ધિથી જીવનારા પક્ષાદિ શ્રેષ્ઠ છે અને તેઓથી પણ મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે.” માટે સર્વ સૃષ્ટિમાં શ્રેષ્ઠ જે મનુષ્ય તે જ આ શાસ્ત્રનું અધિષ્ઠાન છે અને તેને માટે જ આ શાસ્ત્ર કહેવામાં આવેલ છે.

૧૭ જોઓના સંયોગથી એટલે જોઓની પ્રાપ્તિથી અથવા જોઓના હોવાથી ઉપર કહેલા પુરુષને દુઃખ થાય, તેઓને વ્યાધિઓ એટલે રોગો કહેવામાં આવે છે. ૨૩

વ્યાધિના ભેદો.

તે ચતુર્વિધાઃ-આગન્તવઃ, શારીરાઃ, માનસાઃ, સ્વાભાવિકાશ્ચેતિ ॥ ૨૪ ॥

૧૮ ૧આગન્તુ, શારીર, માનસ અને સ્વાભાવિક એ ભેદોથી રોગો ચાર પ્રકારના છે. ૨૪.

આગન્તુ, વગેરે ચાર પ્રકારના રોગોનાં લક્ષણો.

તેષામાગન્તવોઽભિઘાતનિમિત્તાઃ, શારીરાસ્ત્વ-જ્વપાનમૂલા વાતપિત્તકફશોણિતસન્નિપાતવૈષમ્ય-નિમિત્તાઃ, માનસાસ્તુ ક્રોધશોકભયહર્ષવિષાદે-ર્ષ્યાસૂયાદૈન્યમાત્સર્યકામલોભપ્રમૃતય इच्छाद्वेष-ભેદૈર્ભવન્તિ, સ્વાભાવિકાઃ શ્રુતિપાસાજરામૃત્યુ-નિદ્રાપ્રમૃતયઃ ॥ ૨૫ ॥

૧૯ તેઓમાં અભિઘાતરૂપ (શસ્ત્ર વગેરેના પ્રહાર-રૂપ) કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોને ‘આગન્તુ’ (બહારના કારણોથી થયેલા) રોગો કહેવામાં આવે છે; અન્નપાનની વિષમતા એટલે અન્નપાનનો, અયોગ, અતિયોગ અને મિથ્યા-યોગ જેનું મૂલ^૨ કારણ છે એવા વાયુ, પિત્ત, કફ અને રક્ત એ ચાર દોષોમાંથી એકના, બેના, ત્રણના અથવા સઘળાના વૈષમ્યથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોને ‘શારીર’ (શરીર સંબંધી દોષોથી થયેલા) રોગો કહેવામાં આવે છે; ક્રોધ, શોક, ભય, હર્ષ, ઇર્ષ્યા, ગ્લાનિ, અસૂયા (પરાયા ગુણોમાં દોષદષ્ટિ), દીનતા, મત્સર, લોભ અને કામ

૧ આગન્તુ રોગો શરીરરોગોથી પહેલાં ઉત્પન્ન થયેલા છે તેથી આ સૂત્રમાં તેને પ્રથમ ગણેલા છે.

૨ આથી એમ બતાવે છે કે, અન્નપાનની વિષમતા એ રોગોનું વિમુક્ષ-દૂરનું કારણ છે અને વાતાદિ દોષોની વિષમતા એ રોગોનું સંનિષ્ઠ-નજીકનું કારણ છે. અંહી અન્નપાનની વિષમતાથી એમ કહેલું છે, તે સ્વસ્થવૃત્તિની (આરોગ્ય જળવવાના નિયમોની) વિષમતાનું ઉપલક્ષણ-સૂચક છે. તેથી કાળ, કર્મ, (દેહ, વાણિ અને મન એઓની પ્રવૃત્તિ) અને કાન વગેરે ઇન્દ્રિયોના શબ્દ, સ્પર્શ વગેરે વિષયો એઓની વિષમતા પણ વાતાદિ દોષોની વિષમતાનું કારણ છે એમ સમજ લેવું. કાળ, કર્મ અને ઇન્દ્રિયોના વિષયો એઓની વિષમતાનું અહીં સાક્ષાત્ ગ્રહણ નથી કર્યું તેથી એમ બતાવે છે કે, વાતાદિ દોષોની વિષમતા થવામાં જોમ અન્નપાનની વિષમતા મુખ્ય કારણ છે તેમ કાળ વગેરેની વિષમતા પ્રધાન કારણ નથી. (ડહ્હણ.)

૩ જો કે રક્ત દોષ (ધાતુઓને દૂધણ કરનાર) નહીં પણ દૂધ (વાત વગેરે દોષોથી દૂધિત થનાર) છે, તો પણ તેને અહીં દોષોની પંક્તિમાં મૂકેલું છે. તેનું કારણ એ છે કે, આ શાસ્ત્ર-ન્યામાં ત્રણની ચિકિત્સા એ મુખ્ય વિષય છે અને ત્રણના દૂધમાં રક્ત પ્રધાન છે, તેથી તેને અહીં દોષ કહેવામાં આવેલ છે. (ડહ્હણ.)

વગેરે મનના વિકારો કે જેઓ ઈચ્છાના ભેદોથી અને દ્રેષના ભેદોથી ઉત્પન્ન થાય છે તેઓને 'માનસ' (મન સંબંધી રજ્જેગુણ અને તમોગુણરૂપી દોષોથી થયેલા) રોગો કહેવામાં આવે છે; ભુખ, તરસ, જરા, મૃત્યુ અને નિદ્રા વગેરે ભાવોને 'સ્વાભાવિક' (સ્વભાવથી થયેલા) રોગો કહેવામાં આવે છે. ૨૫.

રોગોનાં સ્થાનકો.

ત एते मनःशरीराधिष्ठानाः ॥ ૨૬ ॥

૨૦ ઉપર કહેલા આ ચાર પ્રકારના રોગો મનમાં, શરીરમાં અથવા મન અને શરીર યજ્ઞનેમાં ઉત્પન્ન થાય છે, માટે મન અને શરીર એ સઘળા રોગોનું આશ્રય-સ્થાન (રહેવાનું ઠેકાણું) છે. ૨૬.

સઘળા રોગોની સંક્ષેપમાં ચિકિત્સા.

तेषां संशोधनसंशमनाद्वाराचाराः सम्यक् प्रयुक्ता निग्रहहेतवः ॥ ૨૭ ॥

૧ કોઈ પણ વસ્તુને મેળવવાની જે અતિશય અભિલાષા, તેને ઈચ્છા કહેવામાં આવે છે. એ ઈચ્છા અનેક વસ્તુઓનો આશ્રય કરનારી અને અનેક કામનાઓવાળી હોવાથી નહા નહા પ્રકારની છે. હર્ષ, શોક, દીનતા, કામ, લોભ વગેરે માનાસિક વિકારો ઈચ્છાના ભેદોથી થાય છે. દ્રેષ એટલે અપ્રીતિ, એ પણ અનેક વસ્તુઓનો આશ્રય કરનારો હોવાથી અનેક પ્રકારનો છે. ક્રોધ, ભય, ઈર્ષ્યા, અસૂચા, મત્સર વગેરે માનસિક વિકારો દ્રેષના ભેદોથી થાય છે.

૨ "માનસિક રોગો રજ્જેગુણથી અને તમોગુણથી ઉત્પન્ન થાય છે." એમ ચરકસંહિતામાં લખ્યું છે. જીવો ચ. સં. ૨૨ સ્થા. અ. ૧.

૩ જે કે ભુખ, તરસ વગેરે રોગો હરમેશાં શરીરના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે તે પાણી કોઈ કોઈ વખત વાયુ વગેરે દોષોથી પણ થાય છે. જ્યારે તેઓ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયા હોય ત્યારે તેઓને 'સ્વાભાવિક' કહેવામાં આવે છે અને જ્યારે તેઓ દોષોથી ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેઓને 'શારીર' કહેવામાં આવે છે. સ્વભાવથી થયેલા ભુખ, તરસ વગેરે રોગોની ચિકિત્સા ભુખ લાગે ત્યારે જમવું, રસાયનોનું સેવન કરવું વગેરે ઉપાયોથી કરવી; અને વાયુ વગેરે દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા ભુખ, તરસ વગેરે રોગોની ચિકિત્સા દોષના પ્રકોપ પ્રમાણે કરવી. જે કે સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી ભુખ, તરસ અને જરા પિત્તજન્ય છે અને નિદ્રા કફતમોજન્ય છે, તે પાણી તે અહપદોષથી થયેલી હોવાને લીધે દોષજન્ય ગણાતી નથી.

૪ ક્રુદ્ધ વગેરે રોગો શરીરમાં, ક્રોધ વગેરે રોગો મનમાં અને ઉન્માદ વગેરે રોગો મન અને શરીર બન્નેમાં થાય છે. જે કે માનસિક રોગો શરીરને પણ પીડે છે અને શારીર રોગો મનને પણ પીડે છે તે પાણી માનસિક રોગો પ્રથમ મનને અને પછી શરીરને પીડે છે તથા શારીર રોગો પ્રથમ શરીરને અને પછી મનને પીડે છે તેથી, ક્રોધ વગેરે માનસિક રોગો મનમાં થાય છે, અને ક્રુદ્ધ વગેરે શારીર રોગો શરીરમાં થાય છે, એમ કહેવામાં કરો દોષ નથી.

૨૧ ૧સંશોધન, ૨સંશમન, ૩આહાર અને ૪વિહાર એ ચાર પ્રકારની ક્રિયાઓનો સારી રીતે વિચાર કરીને વિધિપૂર્વક પ્રયોગ (યોગના) કરવામાં આવે તો તેથી ઉપર કહેલા ચારે પ્રકારના રોગોનો નિગ્રહ (ઉત્પન્ન થયેલા રોગોનો નાશ અને નહીં ઉત્પન્ન થયેલા રોગોનો અટકાવ) થાય છે. ૨૭.

આહારનું મુખ્યપાત્રું.

प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो बलवर्णौजसां च, स बट्सु रसेष्वायतः, रसाः पुनर्द्रव्याश्रयाः, द्रव्याणि पुनरोषधयः ॥ ૨૮ ॥

૨૨ આહાર સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિનું મૂલ છે. કેમ કે આહારથી જ ગર્ભ ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ એવું વીર્ય અને શોણિત-રજ ઉત્પન્ન થાય છે. આહાર સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિનું મૂલ છે એટલું જ નહીં પરંતુ તેઓના બલ, વર્ણ અને યજ્ઞ, એઓનું પણ મૂલ છે. તે આહાર મધુરાદિ ૭ રસોને આધીન છે. એ રસો દ્રવ્યોમાં રહેલા છે, અને ઔષધિઓને જ દ્રવ્યો કહેવામાં આવે છે. ૨૮.

૧ "જે સારી રીતે શોધન કરે (દોષોને શરીરમાંથી બહાર કઢાડે) તેને 'સંશોધન' કહેવામાં આવે છે. બહિરાશ્રય અને અભ્યન્તરાશ્રય એ ભેદોથી સંશોધન બે પ્રકારનું છે. જે સંશોધન શરીરના બહારના ભાગનો આશ્રય કરીને દોષોને કઢાડે, તેને 'બહિરાશ્રય' સંશોધન કહેવામાં આવે છે. જેમ કે, શસ્ત્ર, ક્ષાર, લેપ વગેરે. જે સંશોધન શરીરના અંદરના ભાગને આશ્રય કરીને (શરીરની અંદર દાખલ થઈને) દોષોને બહાર કઢાડે, તેને 'અભ્યન્તરાશ્રય' સંશોધન કહેવામાં આવે છે. જેમ કે, વમન, વિરેચન વગેરે.

૨ જે દોષોને બહાર કઢાડે નહીં તેમ વધારે પણ નહીં પરંતુ કોપ પામેલા દોષોને સમાનસ્થિતિમાં લાવે તેને 'સંશમન' કહેવામાં આવે છે. બહિરાશ્રય અને અભ્યન્તરાશ્રય એ ભેદોથી સંશમન પણ બે પ્રકારનું છે. લેપ, અભ્યંગ વગેરે બહિરાશ્રય સંશમન છે અને પાચન, રસાયન વગેરે અભ્યન્તરાશ્રય સંશમન છે.

૩ ભક્ષ્ય (દાંતે ચાવીને ખાઈ શકાય એવો), ભોજ્ય (દાંતે ચાપ્યા વગર પણ ખાઈ શકાય એવો), લેહ્ય (ચાટી શકાય એવો) અને પેય (પી શકાય એવો) એ ભેદોથી આહાર ચાર પ્રકારનો છે. વળી તે ચારે પ્રકારનો આહાર દોષપ્રશમન (દોષોને શાંત કરનારો), વ્યાધિપ્રશમન (રોગોને શાંત કરનારો) અને સ્વસ્થવૃત્તિહિત (આરોગ્ય જળવવા માટે ઉપયોગી) એવા ભેદોથી ત્રણ પ્રકારનો છે.

૪ વિહાર એટલે દેહની, વાણીની અને મનની ક્રિયાઓ.

૫ ઓજ એ શું છે તે વિષે સૂત્રસ્થાનના 'દોષધાતુમલ-ક્ષયવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય' નામના પંદરમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે.

૬ મીઠો, ખારો, તીખો, કડવો અને તુરો એ ૭ રસો કહેવાય છે.

૭ જે કે ઔષધિશાષ્ટ સ્થાવર, જંગમ, પાર્થિવ અને કાલકૃત આ ચારે પ્રકારના દ્રવ્યો મટે વાપરવામાં આવે છે તો પણ અહીં આહારનું પ્રકરણ હોવાથી આહારમાં ઉપયોગી એવા

આહારોપયોગી સ્થાવર અને જંગમ
ઔષધિઓ.

તાસ્તુ દ્વિવિધાઃ-સ્થાવરા જઙ્ગમાશ્ચ ॥ ૨૧ ॥
તાસાં સ્થાવરાશ્ચતુર્વિધાઃ-વનસ્પતયો, વૃક્ષા,
વીરુઘ, ઓષધય इति । તાસુ અપુષ્પાઃ ફલવન્તો
વનસ્પતયઃ, પુષ્પફલવન્તો વૃક્ષાઃ, પ્રતાનવન્તયઃ
સ્તમ્બિન્યશ્ચ વીરુઘઃ, ફલપાકપિષ્ટા ઓષધય
इति ॥ ૩૦ ॥

જઙ્ગમાઃ સ્વલ્પપિ ચતુર્વિધાઃ-જરાયુજાણ્ડજ-
સ્વેદજોદ્વિજાઃ । તન્ન પશુમનુષ્યવ્યાલાદયો જરા-
યુજાઃ, અગસર્પસરીસૃપપ્રમૃતયોઽણ્ડજાઃ, કૃમિ-
કીટપિપીલિકાપ્રમૃતયઃ સ્વેદજાઃ, ઇન્દ્રગોપમણ્ડ-
કપ્રમૃતય ઉદ્વિજાઃ ॥ ૩૧ ॥

૨૩ એ ઔષધિઓ સ્થાવર અને જંગમ એવા ભેદોથી
બે પ્રકારની છે. તેઓમાંથી સ્થાવર ઔષધિઓ વનસ્પતિ,
વાનસ્પત્ય, વીરુધ્ અને ઔષધિ એવા ભેદોથી ચાર
પ્રકારની છે. જેઓને પુષ્પો આપ્યા વગરજ ફલ લાગતાં
હોય તેઓને 'વનસ્પતિ' કહેવામાં આવે છે; જેમકે વડ,
પિપળો વગેરે. જેઓને પુષ્પો આપ્યા પછી ફલો લાગતાં
હોય તેઓને 'વાનસ્પત્ય' કહેવામાં આવે છે; જેમકે
આળો, નાંજુ વગેરે. જેઓના લાંબા પેલા ચાલે અને
જેઓના ગુચ્છાઓ થાય તેઓને 'વીરુધ્' કહેવામાં આવે
છે; જેમકે ગળો, નાંજુ વગેરે. જેઓનો ફળો પાકી રહેવા
પછી નાશ થાય છે તેઓને 'ઔષધિઓ' કહેવામાં આવે
છે; જેમકે-ધઉં, જુવાર વગેરે. જંગમ ઔષધિઓ પશુ
રજાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિન્નજ એવા ભેદોથી

સ્થાવર અને જંગમ એવા બે પ્રકારના દ્રવ્યો માટે જ વાપરવામાં
આવેલ છે એમ સમજવું. જો એમ નહોત તો પાર્થિવનું નૃદં
મહણુ ન કરત. કેમકે પાર્થિવનાં પાણુ સ્થાવરમાં જ અંતર્ભાવ
થાય છે. પાર્થિવ ઔષધિઓ ઘણુંકરીને આહારને માટે ઉપયો-
ગમાં આવતી નથી, માટે તેને અહીં સ્થાવરથી નહીં લખેલ છે.
(ઉદાહરણ.) આહાર અને ઔષધ એ ભેદથી દ્રવ્ય બે પ્રકારનું છે.
જે દ્રવ્ય રસપ્રધાન હોય (એટલે જેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતાં
જરૂરજિથી તેનો પાક થઈને તેમાંથી શીત, ઉષ્ણ વગેરે કોઈ પાણુ
વીર્યસંજ્ઞિક ગુણ ગૌણપણે ઉત્પન્ન થતાં શરીરોપક એવો રસ
મુખ્ય રીતે ઉત્પન્ન થાય) તેને આહારદ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે.
જેમકે-ધઉં. જે દ્રવ્ય વીર્યપ્રધાન હોય (એટલે જેનો ઉપયોગ
કરવામાં આવતાં જરૂરજિથી તેનો પાક થઈને તેમાંથી શરીર-
ોપક એવો રસ ગૌણપણે ઉત્પન્ન થતાં શીત, ઉષ્ણ વગેરે કોઈ
વીર્યસંજ્ઞિક ગુણ મુખ્ય રીતે ઉત્પન્ન થાય) તેને ઔષધદ્રવ્ય
કહેવામાં આવે છે. જેમકે-તજ. ઔષધના તેના વીર્યની અવ-
સ્થાના ન્યૂનાધિકપણથી મૃદુ, મધ્યમ, તીક્ષ્ણ અને અતિતીક્ષ્ણ
એવા ચાર ભેદો પાડવામાં આવે છે.

૨ પ્રથમના વિષયમાં કહેલા સંસ્વેદજ, ઉદ્ભિન્નજ, જરાયુજ
અને અંડજ એ ક્રમ છોડીને અહીં નૃદંજ ક્રમ લીધેલો છે, તે

ચાર પ્રકારની છે. તેઓમાં ૧ પશુઓ, મનુષ્યો વગેરે પ્રાણીઓ
જરાયુજ (ગર્ભાશયથી ઉત્પન્ન થનારા) કહેવાય છે; પક્ષીઓ,
અજગર સર્પો, પેટથી ચાલનારા સર્પો વગેરે પ્રાણીઓ
અંડજ (ઘડાથી ઉત્પન્ન થનારા) કહેવાય છે; કૃમીઓ, કીડાઓ,
કીડીઓ વગેરે પ્રાણીઓ સ્વેદજ (પરસેવાથી તથા જમી-
નની બાફથી ઉત્પન્ન થનારા) કહેવાય છે; તથા રઘ્નિગોપ
દેડકા વગેરે પ્રાણીઓ ઉદ્ભિન્નજ (જમીનને ફોડીને ઉત્પન્ન
થનારા) કહેવાય છે. ૨૬-૩૧.

સ્થાવર અને જંગમ ઔષધોનાં ચિકિત્સામાં
ઉપયોગમાં આવતાં અંગો.

તન્ન સ્થાવરેભ્યસ્વલ્પપુષ્પફલમૂલકન્દનિ-
યાસિસ્વરસાદયઃ પ્રયોજનવન્તઃ, જઙ્ગમેભ્યશ્ચર્મન-
ચરોમહધિરાદયઃ ॥ ૩૨ ॥

૨૪ તેઓમાંથી સ્થાવર ઔષધિઓના છાલ, પાનડાં, ફલ,
ફળ, મળ, કંદ, શુંદ, સ્વરસ વગેરે અંગો ઉપયોગમાં આવે
છે; અને જંગમ ઔષધિઓનાં ચામડાં, નખો, રવાડાં, લોહી
વગેરે અંગો ઉપયોગમાં આવે છે. ૩૨.

પાર્થિવ ઔષધ.

પાર્થિવાઃ-સુવર્ણરજતમણિમુક્તામનઃશિલામૃત્ક-
પાલાદયઃ ॥ ૩૩ ॥

૨૫ સોનું, રૂપું, મણિઓ, માતી, મનશીલ અને
માટી વગેરે જે પૃથ્વીના વિકારો છે, તેઓને 'પાર્થિવ'
ઔષધિ કહેવામાં આવે છે. ૩૩

કાલકૃત ઔષધ.

કાલકૃતાસ્તુ-પ્રવાતનિવાતાતપચ્છાયાજ્યોત્સ્ના-
તમઃશીતોષ્ણવર્ષાઽહોરાત્રપક્ષમાસર્ત્વયનાદયઃ કા-
લવિશેષાઃ ॥ ૩૪ ॥

૨૬ અતિવાત (ઘણા પવનવાળો સમય), નિવાત (પવન
વગરનો સમય), તડકો, ઢાયા, ચાંદની, અંધારું, થંડી,
પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિમાં થતી સંકરતા બતાવવા માટે છે. જેમ કે,
પક્ષીઓમાં બલાકા જરાયુજ પાણુ છે અને અંડજ પાણુ છે,
સર્પોમાં અહિપતાકા નામની એક જાત જરાયુજ પાણુ છે, સંસ્વે-
દજોમાં કેટલીક કીડીઓ અંડજ પાણુ છે અને કેટલીક ઉદ્ભિન્નજ
પાણુ છે. (ઉદાહરણ.)

૧ અહીં ઉપકરણના પ્રસ્તાવમાં પશુઓ મુખ્ય છે, માટે માણુ-
રોથી પહેલાં તેઓનું ગ્રહણ કર્યું છે.

૨ વર્ષાઋતુમાં રાતા રંગના કીડાઓ થાય છે, તેને 'ઘઘ્નિગોપ'
કહે છે. એનું હિન્દી નામ 'ખીરબહુડી' છે.

૩ સુવર્ણને કેટલાક નૈયાયિકો તૈજસ માને છે. પરંતુ વૈદ્યકમાં
તો ગુરુત્વ, કડિલુત્વ આદિ ગુણો તેમાં હોવાને લીધે તેને પાર્થિવ
જ માનવામાં આવે છે. વૈશેષિકદર્શનના ખીજ અધ્યાયના
પ્રથમ આદિકના સાતમા સૂત્રના ભાષ્યમાં મહામહોપાધ્યાય
ચંદ્રકાંતે સુવર્ણનું પાર્થિવત્વ અનેક યુક્તિઓથી સિદ્ધ કરેલું છે.
તે જિજ્ઞાસુઓને જોવા યોગ્ય છે.

ગરમી, વરસાદ, રાત, દિવસ, પખવાડીયાં, મહીનાઓ, ઋતુઓ અને (દક્ષિણામન તથા ઉત્તરાયણ એ બે) અધનો વગેરે ને કાલના ભેદો છે તેઓને 'કાલકૃત'¹ ઔષધિઓ કહેવામાં આવે છે. ૩૪

કાળકૃત ઔષધોનું પ્રયોજન.

ત યતે સ્વભાવત યથ દોષાણાં સંચયપ્રકોપ-
પ્રશમપ્રતીકારહેતવઃ, પ્રયોજનવન્તઃ ચ ॥ ૩૫ ॥

૨૭ આ ઉપર કહેલા કાલકૃત ઔષધો વાતાદિ દોષોના સંચય,² પ્રકોપ,³ પ્રશમન⁴ અને પ્રતિકારના કારણો છે અને ચિકિત્સામાં ઉપયોગી⁵ છે. ૩૫.

મવન્તિ ચાત્ર-

આ બાબતમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો કહેવામાં આવે છે-⁶

શારીરાણાં વિકારાણમેષ વર્ગશ્ચતુર્વિધઃ ॥

ચયે કોપે શમે ચૈવ હેતુરુક્તચિકિત્સકૈઃ ॥ ૩૬ ॥

૧ અહીં 'પ્રવાત' શબ્દથી વાયુ, 'ઉષ્ણ' શબ્દથી તેજ, 'વર્ષા' શબ્દથી જળ અને 'તમ' તથા 'ન્યોત્સ્ના' શબ્દથી આકાશ, એ રીતે ચારે મહાભૂતોનું ગ્રહણ કરેલું છે.

૨ પોતપોતાના સ્થાનોમાં દોષોની જે વૃદ્ધિ થવી તેને 'સંચય' કહેવામાં આવે છે.

૩ અહીં પ્રકોપશબ્દવડે પ્રકોપ, પ્રસર, સ્થાનસંગ્રહ અને અભિવ્યક્તિ એ સર્વેનું ગ્રહણ કરવું (કલ્પણ). સંચય, પ્રકોપ વગેરેનાં લક્ષણો સૂત્રસ્થાનના 'પ્રણામન' નામના ૨૧ મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે.

૪ પ્રશમ એટલે પુરુષપ્રયત્ન વિના પોતાની મેળે જ શાંત થવું. જેમ કે, ઔષ્મઋતુમાં અને મધ્યાહ્નકાળમાં કફજ્વરનો પ્રશમ થાય છે, એટલે તે પોતાની મેળે જ શાંત થાય છે. અહીં 'પ્રતિકાર' શબ્દવડે વૈધ તરફથી કરવામાં આવતા ઉપચારમાં કાલનું સહાયકારક તરીકે હેતુપણું બતાવેલ છે.

૫ અમુક ઔષધને રાતે ચાંદનીમાં મૂકવું, અમુક ઔષધને તડકે સુકવવું વગેરે આગલ કહેવામાં આવશે, તેપરથી એમ જણાશે કે, કાલકૃત ઔષધો પણ ચિકિત્સામાં ઉપયોગી છે.

૬ ઉપર જે બાબત ગદ્યમાં કહી છે તેજ બાબત પાછી ૨૮ મા વિષયમાં પદ્યમાં કહેલી છે. તેથી અહીં પુનરુક્તિ છે. પરંતુ તે ગદ્યમાં કહેલી બાબતને વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે જ શ્લોકથી કહેલી હોવાને લીધે દોષરૂપ ગણાતી નથી. એ વિષે ચરકસંહિતામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, "ગદ્યમાં કહેલા વિષય તેના સ્પષ્ટીકરણ માટે ફરીથી શ્લોકવડે કહેવામાં આવે તો તે પુનરુક્તિ, દોષરૂપ ગણાતી નથી." (ચ. સં. નિ. સ્થા. અ. ૧) આ પ્રમાણે આગળ પણ આ ગ્રન્થમાં અનેક જગ્યાએ ગદ્યમાં કહેલી બાબત પાછી શ્લોકથી કહેવામાં આવશે. ત્યાં પણ આ જ સમાધાન સમજવું.

૭ 'ચયે કોપે શમે ચૈવ' એ હારણચન્દ્ર કવિરાજે માનેલા પાઠ પ્રમાણે અર્થ કરેલા છે. કલ્પણ અને ચક્રપાણિ એ બંને તો 'પ્રકોપે પ્રશમે ચૈવ' એવા પાઠ માને છે. ને કલ્પણ પ્રકોપ-શબ્દવડે સંચયનું ગ્રહણ કરે છે; ને ચક્રપાણિ પ્રકોપશબ્દનો ઉત્પાદ-ઉત્પન્ન થવું એવા અર્થ કરે છે.

૨૮ સ્થાવર, જંગમ, પાથિવ (ખનિજ) અને કાલકૃત એ ચાર પ્રકારનાં ઔષધોને શારીર વિકારોના સંચયમાં, પ્રકોપમાં અને પ્રશમમાં કારણરૂપ કહેલાં છે. ૩૬.

આગન્તુ રોગના ભેદો ને તે રોગોની ચિકિત્સા.

આગન્તવસ્તુ ચે રોગાસ્તે દ્વિધા નિપતન્તિ હિ ।

મનસ્યન્યે શરીરેऽન્યે તેષાં તુ દ્વિવિધા ક્રિયા ૩૭

શરીરપતિતાનાં તુ શારીરવદુપક્રમઃ ।

માનસાનાં તુ શબ્દાદિરિદ્ધો વર્ગઃ સુસ્થાવહઃ ॥ ૩૮ ॥

૨૯ આગન્તુ રોગો બે પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાએક આગન્તુ રોગો મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને કેટલાએક આગન્તુ રોગો શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓની ચિકિત્સા પણ બે પ્રકારની છે. જે આગન્તુ રોગો શરીરમાં ઉત્પન્ન થયા હોય તેઓની ચિકિત્સા શારીર-રોગોની ચિકિત્સા પ્રમાણે જ કરવી, અને જે આગન્તુ રોગો મનમાં ઉત્પન્ન થયા હોય તેઓની ચિકિત્સા મનને અનુકુળ-પ્રિય એવા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ એઓથી તથા જ્ઞાન, ધૈર્ય, સમાધિ વગેરેથી કરવી. ૩૭. ૩૮.

ઉપસંહાર.

एवमेतत् पुरुषो व्याधिरौषधं क्रियाकाल इति
चतुष्टयं समासेन व्याख्यातम् । तत्र पुरुषग्रहणात्
तत्संभवद्रव्यसमूहो भूतादिरुक्तस्तदङ्गप्रत्यङ्गवि-
कल्पाश्च त्वङ्मांसशिरास्नायुप्रभृतयः; व्याधिग्रह-
णात् वातपित्तकफशोणितसन्निपातवैषम्यनिमि-
त्ताः सर्व एव व्याधयो व्याख्याताः; औषधग्रह-
णाद्द्रव्यगुणरसवीर्यविपाकानामादेशः; क्रियाग्रह-
णाच्छेद्यादीनि स्नेहादीनि च कर्माणि व्याख्या-
तानि; कालग्रहणात् सर्वक्रियाकालानामादेशः ३९

૩૦ એવી રીતે પુરુષ, વ્યાધિ, ઔષધ અને ક્રિયા-કાલ એ ચાર વિષયોનું સંક્ષેપથી નિરૂપણ કર્યું. તેમાં જેથી પુરુષની (મનુષ્યની) ઉત્પત્તિ થાય છે એવા શુક્ર-શોણિત વગેરે પાંચભૌતિકદ્રવ્યોનું, મનુષ્યના અંગ, ઉપાંગ વગેરેનું તથા ત્વચા, માંસ, શિરા, સ્નાયુ વગેરેનું જે વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવશે તે સધળું અહીં 'પુરુષ' શબ્દના ઉલ્લેખથી કહેલું છે એમ સમજવું; વાયુ, પિત્ત, કફ અને રક્ત એ ચાર દોષોમાંથી એક, બે, ત્રણ અથવા સધળાના વૈષમ્યથી થનારા તથા આગન્તુ વગેરે સર્વે રોગોનું જે વિસ્તારથી

૧ 'આહાર, આચાર, પાથિવ અને કાલકૃત એ ચાર પ્રકારના ઔષધો' એમ પંચિકાકાર અર્થ કરે છે. (કલ્પણ).

૨ અભિધાત વગેરેથી થનારા પ્રણ વગેરે આગન્તુ રોગો શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને પુત્રમરણ વગેરેથી થનારા શોક વગેરે આગન્તુ રોગો મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

૩ ક્રિયાકાલ એટલે ક્રિયાઓ જે ઉદનાદિ તથા સ્નેહાદિ, તેઓની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એઓને બતાવનારો કાલ.

વર્ણન આપવામાં આવશે તે સધળું અહીં 'વ્યાધિ' શબ્દના ઉલ્લેખથી કહેલું છે એમ સમજવું; જૂદા જૂદા ઔષધોનું તથા તેઓના રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક અને પ્રભાવ એઓનું જે વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવશે તે સધળું અહીં 'ઔષધ' શબ્દના ઉલ્લેખથી કહેલું છે એમ સમજવું; છેદન વગેરે તથા રનેહન વગેરે કર્યોનું જે વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવશે તે સધળું અહીં 'ક્રિયા' શબ્દના ઉલ્લેખથી કહેલું છે એમ સમજવું; તથા તે તે ક્રિયાઓ કરવાના તે તે સમયોનું જે વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવશે તે સધળું અહીં 'કાલ' શબ્દના ઉલ્લેખથી કહેલું છે એમ સમજવું. ૩૯.

મવતિ ચાત્ર-

આ બાબતમાં આ પ્રમાણે એક શ્લોક કહેવામાં આવ્યો છે.

બીજં ચિકિત્સિતસ્યૈતત્સમાસેન પ્રકીર્તિતમ્ ।

સંવિદશમધ્યાયશતમસ્ય વ્યાખ્યા મવિષ્યતિ ॥૪૦॥

૩૧ આ પ્રમાણે ચિકિત્સાશાસ્ત્રનું-આયુર્વેદનું આ બીજા સંક્ષેપવડે કહેવામાં આવ્યું છે. એટલે આયુર્વેદના બીજરૂપ એવા પુરુષ, વ્યાધિ, ઔષધ અને ક્રિયા-કાલ એ ચાર વિષય સંક્ષેપવડે કહ્યા છે. અને હવે પછીના ઉત્તરતંત્ર સહિત એકસોવીશ અધ્યાયોમાં આ બીજનું (આ ચાર વિષયોનું) વ્યાખ્યાન (વિસ્તાર) કરવામાં આવશે. ૪૦.

**એકસોવીશ અધ્યાયોની પાંચ સ્થાનોમાં
બહેચણ અને ઉત્તરતંત્રની પ્રાપ્તિ.**

**તથા સંવિદશમધ્યાયશતં પંચસુ સ્થાનેષુ । તત્ર
સૂત્રસ્થાનનિદાનશારીરચિકિત્સિતકલ્પેષુ અર્થવ-
શાત્ સંવિમજ્ય ઉત્તરે તન્ત્રે શોષાનર્થાન્ વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ ॥ ૪૧ ॥**

૩૨ એ એકસોવીશ અધ્યાયોને વિષયોની સંગતિ પ્રમાણે સૂત્રસ્થાન, નિદાનસ્થાન, શારીરસ્થાન, ચિકિત્સાસ્થાન અને કલ્પસ્થાન એ નામના પાંચ વિભાગોમાં વહેંચીને બાકીના પરિશિષ્ટ વિષયોનું ઉત્તરતંત્રમાં વ્યાખ્યાન કરીશું. ૪૧.

આ શાસ્ત્રે ભણવાનું ફળ.

મવતિ ચાત્ર-

અહીં આ પ્રમાણે શ્લોક કહેવામાં આવ્યો છે.

સ્વયમ્ભુવા પ્રોક્તમિદં સનાતનં

પઠેદ્ધિ વઃ કાશિપતિપ્રકાશિતમ્ ।

સ પુણ્યકર્મા ભુવિ પૂજિતો નૃપૈ-

રસુક્ષ્મયે શકસલોકતાં વ્રજેત ॥ ૪૨ ॥

૧ 'ક્રિયાકાલ' એ પદમાં લીધેલા ક્રિયાશબ્દના ઉલ્લેખથી.

૨ જેમ એક બીજ પૃથ્વીમાં વાવવામાં આવતાં તે મૂલ, કાંડ, શાખા, પાન વગેરેથી વિસ્તાર પામીને ફળ આપે છે તેમ આ ચિકિત્સાશાસ્ત્રનું બીજ પણ સૂત્ર, નિદાન, શારીર, ચિકિત્સા, કલ્પ વગેરે સ્થાનોથી વિસ્તાર પામીને આરોગ્યરૂપી ફળ આપનારું છે, તેથી આને બીજ કહેલ છે.

૩૩ બ્રહ્માએ કહેલા અને કાશિપતિ ધન્વન્તરિએ પ્રસિદ્ધ કરેલા આ આયુર્વેદશાસ્ત્રનો જે પુરુષ અભ્યાસ કરે છે, તે પુરુષ પૃથ્વીમાં લોકોને આરોગ્ય આપવાથી પુણ્યવાન થાય છે, રાજાઓ તરફથી સન્માન મેળવે છે અને મરણ પામ્યા પછી ઇંદ્રના લોકમાં (સ્વર્ગમાં) જાય છે. ૪૨.

અધ્યાય ૨ નો.

ઉપક્રમ.

**અથાતઃ શિષ્યોપનયનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ ॥ ૧ ॥**

યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે, -હવે અહીંથી હું 'શિષ્યોપનય-નીય' નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન, જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે, તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨.

**કેવા વિદ્યાર્થીને આયુર્વેદની દીક્ષા આપવી અને
કેવાને ન આપવી.**

**બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવૈશ્યાનામન્યતમમન્વજયવયઃશીલ-
શૌર્યશૌચાચારવિનયશક્તિબલમેધાધૃતિસ્મૃતિમ-
તિપ્રતિપત્તિયુક્તં તનુજિહ્વૌષ્ઠવન્તામ્રમુજુવક્ત્રાક્ષિ-
નાસં પ્રસન્નચિત્તવાકચેષ્ટં ક્લેશસહં ચ મિષક્
શિષ્યમુપનયેત્; અતો વિપરીતગુણં નોપનયેત્ ॥૩॥**

૨ જે વિદ્યાર્થી કુલીન,^૧ યોગ્ય અવસ્થાવાળો (બાળક અથવા તરુણ), સારા શીલવાળો, ક્રોધ પણ કામ કરવામાં ગભરાય નહિ એવો, પવિત્ર, સારા આચારવાળો, વિનયી (નમ્ર), ઉત્સાહવાળો, બળવાન (કામકાળ કરી શકે એવો), ગ્રન્થને ધારણ કરી (યાદ રાખી) શકે એવો, ધીરજવાળો, અનુભવેલી બાબતોને ભૂલી ન જાય એવો, ન આવેલી બાબતને પણ કલ્પી શકે એવો, અર્થનો નિશ્ચય કરવાની ચાતુરીવાળો, પાતળી જીભવાળો, નાજુક આંધવાળો, દાંતની ઝીણી અણીઓવાળો, સરળ મુખવાળો, સરળ નેત્રોવાળો, સરળ નાસિકા(નાક)વાળો, પ્રસન્ન ચિત્તવાળો, સારી વાણીવાળો, સારી ચાલચલણવાળો, દુઃખને સહન

૧ આ અધ્યાય 'શિષ્યોપનયન' એટલે શિષ્યને આયુર્વેદ ભણવા માટે ઉપનયન કરવું (દીક્ષા આપવી), એ વિષયને અધિકાર કરીને કહેવામાં આવ્યો છે, તેથી આ અધ્યાયને 'શિષ્યોપનયનીય' એવું નામ આપવામાં આવેલ છે. ઉપનીયતેન્નેત્યુપનયનં જે ક્રિયાવડે અધ્યયન માટે શિષ્યને ગુરુ પાસે લઈ જવામાં આવે તે ક્રિયાને 'ઉપનયન' કહેવામાં આવે છે. આ ઉપનયન, દ્વિજવ સંપાદન કરવા માટે જે ઉપનયન નામનો ગૃહ્યોક્ત સંસ્કાર કરવામાં આવે છે તે નથી, પરંતુ આયુર્વેદના અધ્યયનની ઇતિહાસિકતાનું એક મુખ્ય અંગ છે.

૨ કુલીન એટલે સારા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો અથવા જેના કુળમાં આયુર્વેદ ભણવાની પરંપરા ચાલી આવતી હોય એવો.

કરી શકે એવો અને બ્રાહ્મણ,^૧ ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય એ ત્રણ જાતિઓમાંથી કોઈ પણ જાતિનો હોય તેને વૈશે આયુર્વેદની દીક્ષા આપવી. જે વિદ્યાર્થી ઉપર કહેલા ગુણોથી ઉલટા ગુણોવાળો હોય તેને આયુર્વેદની દીક્ષા આપવી નહિ.૩.

આયુર્વેદની દીક્ષા આપવાનો વિધિ.

ઉપનયનીયસ્તુ બ્રાહ્મણઃ પ્રશસ્તેષુ તિથિકરણ-
મુદ્ધર્તનક્ષત્રેષુ પ્રશસ્તાયાં વિશિ શુચૌ સમે દેશે,
ચતુર્દશં ચતુરક્ષં સ્થાણ્ડિલમુપલિપ્ય ગોમયેન
દર્મેઃ સંસ્તીર્ય, પુષ્પૈર્લાઞ્જમકૈ રક્તૈશ્ચ દેવતાઃ પૂજ-
યિત્વા વિપ્રાન્ મિષજશ્ચ, તન્નોહિત્યામ્યુશ્ચ ચ
દક્ષિણતો બ્રહ્માણં સ્થાપયિત્વાઽમિમુપસમાધાય,
અદિરપલાશદેવદારુચિલ્લવાનાં સમિન્નિશ્ચતુર્ણાં વા
ક્ષીરવૃક્ષાણાં ન્યમ્રોધોદુમ્બરાશ્વત્થમધૂકાનાં દધિ-
મધુઘૃતાક્ષામિર્દાવીંદૌમિકેન વિધિના ઋણેનાજ્યા-
દુતીર્જુહુવાત્ સપ્રજ્ઞવામિર્મહાવ્યાહૃતિભિઃ, તતઃ
પ્રતિદેવતમૃર્ષીશ્ચ સ્વાહાકારં ચ કુર્યાત્, શિષ્યમપિ
કારયેત્ ॥ ૪ ॥

૩ દીક્ષા આપનારા બ્રાહ્મણે જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં કહેલા પ્રમાણે શુભ તિથિ, શુભ કરણ, શુભ નક્ષત્ર અને શુભ મુદ્ધર્ત જોઈ, પૂર્વ અથવા ઉત્તર દિશામાં સ્વચ્છ અને સપાટ પ્રદેશમાં, ચાર હાથનું ચોરસ સ્થંડિલ બનાવી, તેને ગાયના છાણથી લીપી, આસપાસ દર્ભો બીજાવી, પુષ્પ, શાલની ધાણી અને રત્ન એઓથી દેવતાઓની, બ્રાહ્મણોની અને વૈદ્યોની પૂજા કરી, સ્થંડિલ ઉપર ‘રક્ય’^૨ નામના યજ્ઞિય પાત્રથી પશ્ચિમથી પૂર્વ બાણી ત્રણ રેખાઓ કરી, દર્ભોથી સ્થંડિલ ઉપર જરા પાણી છાંટી, સ્થંડિલમાં અગ્નિ પધરાવી, ઉદક્ષિણ દિશામાં બ્રહ્માનું સ્થાપન કરી, (બ્રહ્માને

^૧ મૂળમાં ‘બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવૈશ્યાણાં’ એવું પદ છે, તે ગૃહ-સૂત્રમાં જેને ઉપનયનનો અધિકાર કહેલો છે એવા મૂર્ધોભિષિજ્ઞ (બ્રાહ્મણથી ક્ષત્રિયકન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલ પુત્ર), માહિષ્ય (ક્ષત્રિયથી વૈશ્યકન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલ પુત્ર) અને અંબષ્ઠ (બ્રાહ્મણથી વૈશ્યકન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલ પુત્ર) એઓનું ઉપલક્ષણ-સૂચક છે. તેથી એઓને પણ આયુર્વેદનો અધિકાર છે એમ જાણવું. મનુમાં પણ કહેલું છે કે, ‘અમ્બષ્ઠાનાં ચિકિત્સિતં’ એટલે ‘અંબષ્ઠોએ ચિકિત્સા કરવી’ (કવિરાજ હારાણુચંદ્ર). બંજાળમાં હાલમાં ‘વૈધ’ નામની એક જાતિ છે. તે અંબષ્ઠ છે. અને તે જાતિ ધણુંકરીને ત્યાં ચિકિત્સાવૃત્તિ કરે છે.

^૨ ‘રક્ય’ એ ખેરના લાકડાથી બનતું એક હાથ લાંબું અને તરવારના જેવી આકૃતિનું એક યજ્ઞિય પાત્ર છે. તેનાથી સ્થંડિલ ઉપર રેખાઓ કરવામાં આવે છે. એ પાત્ર ન હોય તો તેના બદલામાં દર્ભશલાકાથી કામ ચાલે છે. પારસ્કર ગૃહસૂત્રના પ્રથમ કાંડની પ્રથમ કંરિકાનું હરિહર બાપ્ત જુઓ.

^૩ બ્રહ્મા એટલે યજ્ઞમાં-ઉપનયનમાં કર્મે કરાવનાર એક ઋત્વિક્. તેને અગ્નિથી દક્ષિણમાં આસન આપવામાં (ખેસાડવામાં) આવે છે. જોકે, મૂળમાં ‘દક્ષિણતો બ્રહ્માણં સ્થાપયિત્વાઽમિમુપસમાધાય’

આસન આપી) ^૧દર્વિહોમના (સામાન્ય હોમના) વિધિ પ્રમાણે ખેર, ખાખરો, દેવદાર અને બિલી એ ચાર વૃક્ષોની અથવા વડ, ઉંખરો, પિપળો અને મહુડો એ ચાર છીર-વાળાં વૃક્ષોની સમિધોને દહી, મધ અને લીમાં ઘોળીને અગ્નિમાં હોમ કરવો. પછી ઐં મૂઃ સ્વાહા, ઐં મૂઃ સ્વાહા, ઐં સ્વઃ સ્વાહા, ઐં મૂર્મુઃ સ્વઃ સ્વાહા: એ રીતે ચાર મહા-વ્યાહૃતિઓથી પ્રતિમહાવ્યાહૃતિએ સુવામાં લી લઈ તેની આહુતિઓ આપવી; પછી બ્રહ્મા, દક્ષપ્રજાપતિ, અધિની-કુમારો અને ઈંદ્ર એ દેવતાઓને તથા ધન્વન્તરિ, બર-દાજ, આત્રેય વગેરે ઋષિઓને તેઓના નામની પૂર્વે પ્રણામ (ઐંકાર) તથા છેવટે ‘સ્વાહા’ એ પદો જોડી, ‘ઐં બ્રહ્મણે સ્વાહા:’ ઇત્યાદિ રીતે મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરી સુવામાં લી લઈ તેની આહુતિઓ હોમવી તથા શિષ્યની પાસેથી પણ ઉપર પ્રમાણે હોમ કરાવવો. ૪.

**બ્રાહ્મણસ્થાણાં વર્ણાનામુપનયનં કર્તુમર્હતિ,
રાજન્યો દ્વયસ્ય, વૈશ્યો વૈશ્યસ્યૈવેતિ ॥ ૫ ॥**

૪ બ્રાહ્મણ, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણના શિષ્યને ઉપનયન-દીક્ષા આપી શકે છે; ક્ષત્રિય, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ બે વર્ણના શિષ્યને ઉપનયન આપી શકે છે અને વૈશ્ય, વૈશ્યવર્ણના શિષ્યને જ ઉપનયન આપી શકે છે. ૫.

**શૂદ્રમપિ કુલગુણસંપન્નં મન્ત્રવર્જમુપનીતમ-
ધ્યાપયેદિત્યેકે ॥ ૬ ॥**

૫ શૂદ્ર પણ જો તેના કુલમાં આયુર્વેદનું અધ્યયન કરવાની પરંપરા હોય અને ઉપર કહેલા શિષ્યના ગુણોથી યુક્ત હોય તો તેને પણ ઉપનયન કરાવ્યા વગર મંત્ર-ભાગ રહિત આયુર્વેદનું અધ્યયન કરાવવું એમ કેટલાક આચાર્યો કહે છે.^૨ ૬.

**તતોઽગ્નિ ત્રિઃ પરિણીયાગ્નિસાક્ષિકં શિષ્યં
બ્રૂયાત્, કામક્રોધલોભમોહમાનાહકારેર્પ્યાપાદપ્ય-
પૈશુન્યાનૃતાલસ્યાયશસ્યાનિ હિત્વા નીચનસ્ત-
રોમ્ળા શુચિના કાષાયવાસસા સત્યવ્રતબ્રહ્મચ-
ર્યામિવાદનતત્પરેણાઽવશ્યં ભવિતવ્યં, મદ્વનુમત-
સ્થાનગમનશયનાસનમોજનાધ્યયનપરેણ મૃત્વા
મત્પ્રિયહિતેષુ વર્તિતવ્યં, અતોઽન્યથા તે વર્તમાન-**

એવો પાઠ છે, તોપણ ગૃહસૂત્રમાં ‘અમિમુપસમાધાય દક્ષિણતો બ્રહ્માસનમાસ્તીર્ય’ એમ કહેલું છે, તેથી અહીં ઉલટી રીતે અન્વય કરીને ‘અગ્નિ પધરાવી, દક્ષિણમાં બ્રહ્માને આસન આપી’ એવો અર્થ કરેલો છે.

^૧ મીમાંસાદર્શનના આઠમા અધ્યાયના ચોથા પાદમાં લોકિક અને વૈદિક હોમોને ‘દર્વિહોમ’ એ નામ આપેલું છે, તેથી અહીં દાર્વીહોમિકેન વિધિના એનો અર્થ ‘સામાન્ય હોમના વિધિ પ્રમાણે’ એવો કરવો. (કવિરાજ હારાણુચંદ્ર).

^૨ ચોથા તથા પાંચમા વિષયના પાઠને કેટલાક રીકાકારો અનાર્થ-પ્રક્ષિપ્ત માને છે.

સ્થાપ્યમૌ ભવત્યફલા ચ વિદ્યા ન ચ પ્રાકાશ્યં પ્રાપ્નોતિ । અહં વા ત્વયિ સમ્યગ્વર્તમાને યદ્યન્યથા-
ર્હર્ષી સ્યામેનોભાગ્ ભવેયમફલવિદ્યશ્ચ । દ્વિજગુ-
રુદરિદ્રમિત્રપ્રવ્રજિતોપનતસાધ્વનાથામ્યુપગતાનાં
જ્ઞાત્રમશાન્ધવાનામિવ સ્વમેષજૈઃ પ્રતિકર્તવ્યમેવં
સાધુ ભવતિ । વ્યાધશાકુનિકપતિતપાપકારિણાં
ન ચ પ્રતિકર્તવ્યમેવં વિદ્યા પ્રકાશતે મિત્રયશોધ-
માર્થકાર્માશ્ચ પ્રાપ્નોતિ ॥ ૭ ॥

૬ પછી અગ્નિને ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા ફરી, અગ્નિને સાક્ષી
રાખીને શિષ્યને કહેવું કે, તારે અભ્યાસ પૂરો થતાં સુધી
કામ, ક્રોધ, મોહ, અભિમાન, અહંકાર, ઇર્ષ્યા, કંદાર
વચન, આદી, બુદ્ધિ બોલવું, આળસ અને જેનાથી અપ-
કીર્તિ થાય એવું કામ એઓને લાગ કરવો; યોગ્ય સમયે
નખો તથા વાળો ઉતરાવી નાંખવા, પવિત્ર રહેવું; કષાય
વસ્ત્રો પહેરવાં; અવસ્થ (ખાસ) કરીને સત્યવ્રતમાં (સન્ન્યાસથી
ચાલવામાં), બ્રહ્મચર્યમાં (સમસ્ત ઇન્દ્રિયોના સંયમમાં) અને
માન્ય જનોને અભિવાદન કરવામાં તત્પર રહેવું; સ્થિતિ-
રહેવું, ગમન-ચાલવું, શયન-સુવું, આસન-બેસવું, ભોજન-
જમવું અને અધ્યયન-ભણવું એ કાર્યો મારી આસા
પ્રમાણે જ કરવાં; તથા મને પ્રસન્ન કરનારાં અને જેઓથી
મ્હારું હિત થાય એવાં કાર્યો કરવામાં હંમેશાં તત્પર
રહેવું. જે તું આ નિયમોથી ઉલટી રીતે વરતશે તો તને
અધર્મ થશે, તારી વિદ્યા ફલીભૂત નહિ થાય અને તું
ક્યાંય પણ પ્રસિદ્ધિને નહિ પામે; તેમ જ હું પણ જે તું
સારી રીતે ચાલતા છતાં તારા ઉપરના મ્હારા ધર્મથી ઉલટી
રીતે વર્તું તો મને પણ અધર્મ લાગે અને મ્હારી
વિદ્યા પણ નિષ્ફળ થાય. આયુર્વેદનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ
થયા પછી તારે બ્રાહ્મણ, ગુરુ, દરિદ્ર, મિત્ર, સંન્યાસી,
પડોસી, સત્પુરુષ, અનાથ અને દૂરથી આવેલા એઓને
પોતાના બાંધવો જેવા સમજીને પોતાના જ ધનથી તૈયાર
કરેલા ઔષધોથી તેઓના રોગોની ચિકિત્સા કરવી, એમ
કરવાથી કલ્યાણ થાય છે. પશુઓની હિંસા કરનારા, પક્ષી-
ઓની હિંસા કરનારા, પતિત (ગુરુપત્નિગમન વગેરે મહા-
પાતક કરનારા) અને ચોરી, બલિચાર વગેરે પાપકર્મ
કરનારા એઓના રોગોની ચિકિત્સા કરવી જ નહીં; એમ
કરવાથી વિદ્યા પ્રસિદ્ધિમાં આવે છે અને મિત્ર, યશ, ધર્મ,
ધન અને કામ એઓની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૭.

આયુર્વેદના અનધ્યાયો.

ભવતશ્ચાત્ર ॥

કૃષ્ણેષ્ટમી તન્નિધનેઽહની દ્વે
કૃષ્ણતરેઽપ્યેવમહર્દિસન્ધ્યમ્ ।

અકાલવિદ્યુત્સ્તનયિત્તુઘોષે
સ્વતન્ત્રરાટ્રક્ષિતિપવ્યથાસુ ॥ ૮ ॥

રમશાનયાનાદ્યતનાહવેષુ
મહોત્સવૌત્પાતિકદર્શનેષુ ।

નાધ્યેયમન્યેષુ ચ યેષુ વિપ્રા

નાધીયતે નાશુચિના ચ નિત્યમ્ ॥ ૯ ॥

૭ કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમી (આઠમ), ચતુર્દશી (ચૌદશ)
અને અમાવાસ્યા (અમાસ) તથા શુક્લપક્ષની અષ્ટમી,
ચતુર્દશી અને પૂર્ણિમા (પૂનમ) એ તિથિઓમાં, સાયંસ-
ન્ધ્યાના અને પ્રાતઃસન્ધ્યાના સમયમાં, ઋતુ વરગની ^૧વીજળી
અને ઋતુ વગરની મેઘની ગર્જના થતી હોય ત્યારે, પોતાને,
પોતાના દેશને, પોતાના માણસોને કે પોતાના રાજ્યને
કંઈ આપત્તિ આવી પડી હોય ત્યારે, રમશાનમાં, વાહન
(હાથી-ઘોડા વગેરે) ઉપર બેઠા હોઈએ ત્યારે, જે સ્થાનમાં
તે દિવસે યુદ્ધ કે યજ્ઞ થવાનો હોય ત્યાં, ^૨ મોટો ઉત્સવ હોય
તે દિવસે, ભૂકંપવગેરે ઉત્પાતના ચિન્હો જેવામાં આવતા
હોય ત્યારે તથા બીજા પણ મનુસ્મૃતિ વગેરે ધર્મશાસ્ત્રોમાં
કહેલા અનધ્યાયના સમયો કે જેમાં બ્રાહ્મણો વેદનું
અધ્યયન કરતા નથી તે સમયોમાં અને અપવિત્ર સ્થિતિમાં
કદી પણ આયુર્વેદનું અધ્યયન કરવું નહીં. ૮. ૯.

અધ્યાય ૩ જે.

ઉપક્રમ.

અથાતોઽધ્યયનસંપ્રદાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે, હવે હું અહીંથી ‘અધ્યયન-
સંપ્રદાનીય’^૩ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગ-
વાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે
કરું છું. ૧. ૨.

સૂત્રસ્થાન વગેરે પાંચ સ્થાનોના તથા ઉત્તર-
તન્ત્રના અધ્યાયોની સંખ્યા.

પ્રાગભિહિતં સર્વિશમધ્યાયશતં પંચસુ સ્થા-
નેષુ, તત્ર સૂત્રસ્થાનમધ્યાયાઃ ષડ્ચત્વારિંશત્,
બોદ્ધશ નિદાનાનિ, દશ શારીરાણિ, ચત્વારિંશ-
ત્ચિકિત્સિતાનિ, અષ્ટૌ કલ્પાઃ, તદુત્તરં ષડ્ષષ્ટિઃ ॥ ૩ ॥

૨ ખેલા અધ્યાયમાં કહી આવ્યા છઈએ કે એકસો-
વીશ અધ્યાયોને સૂત્રસ્થાન વગેરે પાંચ સ્થાનોમાં બહેચેલા
છે, તે બહેચણુ આ પ્રમાણે છે-સૂત્રસ્થાનમાં છૌતાલીશ

૧ માર્ગશીર્ષ અથવા પૌષથી ચૈત્ર માસ સુધીમાં જે વૃદ્ધિ
વગેરે થાય તેને અકાલમાં થયેલ માનવામાં આવે છે.

૨ આ અર્થ અમે ટીકાકાર હારણચંદ્રના મત પ્રમાણે કરેલો
છે. મૂલમાં ‘અદ્યતનાહવેષુ’ એવું પદ છે તેમાંના અદ્યતન શબ્દનો
અર્થ ટીકાકાર ચક્રપાણિદત્ત ‘વધસ્થાન’ એવો કરે છે.

૩ આ અધ્યાય ‘અધ્યયન’ એટલે શાસ્ત્ર, તેનું જે ‘સંપ્રદાન’
એટલે સારી રીતે વિભાગ કરીને આપવું, એ વિષયને અધિકાર
કરીને (લક્ષને) કહેવામાં આવેલ છે, તેથી આ અધ્યાયને
‘અધ્યયનસંપ્રદાનીય’ કહેવામાં આવે છે.

અધ્યાયો છે, નિદાનસ્થાનમાં સોળ અધ્યાયો છે, શારીર સ્થાનમાં દશ અધ્યાયો છે, ચિકિત્સાસ્થાનમાં ચાલીશ અધ્યાયો છે અને કલ્પસ્થાનમાં આઠ અધ્યાયો છે. એવી રીતે એકસો વીશ અધ્યાયોને પાંચ સ્થાનોમાં વહેંચેલા છે. તે શિવાય પછી ઉત્તરતન્ત્રમાં બીજા છાસઠ અધ્યાયો છે. ૩.

સૂત્રસ્થાનના છેતાલીશ અધ્યાયોનાં નામો.

વેદોત્પત્તિઃ શિષ્યનયસ્તથાધ્યયનદાનિકઃ ।
પ્રભાષણાપ્રહરણાવૃત્તચર્યાથ યાન્ત્રિકઃ ॥ ૪ ॥
શસ્ત્રાવચારણં યોગ્યા વિશિષ્ઠા ક્ષારકલ્પનમ્ ।
અગ્નિકર્મજલૌકાલ્યાવધ્યાયૌ રક્તવર્ણનમ્ ॥ ૫ ॥
દોષધાતુમલાધાનાં વિજ્ઞાનાધ્યાય એવ ચ ।
કર્ણવ્યધામપક્ષેષાવાલેપો વ્રણ્યુપાસનમ્ ॥ ૬ ॥
હિતાહિતો વ્રણપ્રશ્નો વ્રણાસ્ત્રાવશ્ચ યઃ પૃથક્ ॥
કૃત્યાકૃત્યવિધિવ્યાધિસમુદેશીય એવ ચ ॥ ૭ ॥
ચિનિશ્ચયઃ શસ્ત્રવિદ્યૌ પ્રણટ્ટજ્ઞાનિકસ્તથા ।
શલ્યોદ્ધૃતિવ્રણજ્ઞાનં દૂતસ્વપ્રનિર્દર્શનમ્ ॥ ૮ ॥
પચ્ચેન્દ્રિયં તથા છાયા સ્વભાવાદ્વૈકૃતં તથા ડ- ।
વારણો યુક્તસેનીય આતુરક્રમભૂમિકૌ ॥ ૯ ॥
મિશ્રકારવ્યો દ્રવ્યગણઃ સંશુદ્ધૌ શમને ચ યઃ ।
દ્રવ્યાદીનાં ચ વિજ્ઞાનં વિશેષો દ્રવ્યગોડપરઃ ॥ ૧૦ ॥
રસજ્ઞાનં વમનાર્થમધ્યાયો રેચનાય ચ ।
દ્રવદ્રવ્યવિધિસ્તદ્વદજ્ઞપાનવિધિસ્તથા ॥ ૧૧ ॥
સૂચનાત્સૂત્રણાચૈવ સન્ધાનાચાર્યસન્તતેઃ ।
ષટ્ચત્વારિંશદધ્યાયં સૂત્રસ્થાનં પ્રચક્ષતે ॥ ૧૨ ॥

૩ ૧ વેદોત્પત્તિ, ૨ શિષ્યોપનયનીય, ૩ અધ્યયન-સંપ્રદાનીય, ૪ પ્રભાષણીય, ૫ અપ્રોપહરણીય, ૬ ઋતુ-અર્થા, ૭ યન્ત્રવિધિ, ૮ શસ્ત્રાવચારણીય, ૯ યોગ્યાસૂત્રીય, ૧૦ વિશિષ્ટાતુપ્રવેશનીય, ૧૧ ક્ષારપાકવિધિ, ૧૨ અગ્નિકર્મવિધિ, ૧૩ જલૌકાવચારણીય, ૧૪ શોણિતવ-ર્ણનીય, ૧૫ દોષધાતુમલક્ષયવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય, ૧૬ કર્ણવ્યધ-ખન્ધવિધિ, ૧૭ આમપકડેપણીય, ૧૮ ત્રણાલેપનખન્ધવિધિ, ૧૯ ત્રણિતોપાસનીય, ૨૦ હિતાહિતીય, ૨૧ ત્રણપ્રશ્ન, ૨૨ ત્રણાસ્ત્રાવવિજ્ઞાનીય, ૨૩ કૃત્યાકૃત્યવિધિ, ૨૪ વ્યાધિસ-મુદેશીય, ૨૫ અષ્ટવિધશસ્ત્રકર્મણ્ય, ૨૬ પ્રનટ્ટશલ્યવિજ્ઞાનીય, ૨૭ શલ્યાપનયનીય, ૨૮ વિપરીતાવિપરીતત્રણવિજ્ઞાનીય, ૨૯ વિપરીતાવિપરીતદૂતશકુનસ્વપ્રનિર્દર્શનીય, ૩૦ પંચેન્દ્રિયાર્થવિપ્રતિપત્તિ, ૩૧ સ્વભાવવિપ્રતિપત્તિ, ૩૨ છાયા-વિપ્રતિપત્તિ, ૩૩ અવારણીય, ૩૪ યુક્તસેનીય, ૩૫ રઆતુ-

૧ મૂળમાં 'તદુત્તર' એવું પદ છે. એમાં 'તત્' શબ્દવડે ઉત્તરતન્ત્ર એ આગલા પાંચ સ્થાનોના પરિશિષ્ટરૂપ છે એમ ખતાવે છે. (કવિરાજ હારાણ્યંદ્ર).

૨ સઘળી છાપેલી પ્રતિઓમાં તથા કવિરાજ હારાણ્યંદ્રની દીકામાં મૂળમાં 'આતુરક્રમમિશ્રકૌ' ॥ મૂમિમાગો' એવો પાઠ માનીને મિશ્રકાધ્યાયને ૩૬ મો અને ભૂમિપ્રવિભાગીય અધ્યા-યને ૩૭ મો ગણેલ છે. પરંતુ દીકાકાર ઉલ્લેખ કરે છે કે, જેમણે,

રોપકમણીય, ૩૬ ભૂમિપ્રવિભાગવિજ્ઞાનીય, ૩૭ મિશ્રક, ૩૮ દ્રવ્યસંગ્રહણીય, ૩૯ સંરોધનસંશમનીય, ૪૦ દ્રવ્યસ-ગુણવીર્યવિપાકવિજ્ઞાનીય, ૪૧ દ્રવ્યવિશેષવિજ્ઞાનીય, ૪૨ રસ-વિશેષવિજ્ઞાનીય, ૪૩ વમનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીય, ૪૪ વિરે-ચનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીય, ૪૫ દ્રવદ્રવ્યવિજ્ઞાનીય અને ૪૬ અન-પાનવિધિ એ નામના છેતાલીસ અધ્યાયો સૂત્રસ્થાનમાં કહેલા છે. આ સ્થાનમાં સઘળા વિષયો સંક્ષેપથી કહે-વામાં આવેલા છે, તે તે વિષયોને યોગ્ય સ્થળમાં ગોઠ-વવામાં આવેલા છે અને છુટા છુટા વિષયોને ક્રમવાર સાંધી દીધા છે તેથી આ સ્થાનને સૂત્રસ્થાન^૧ કહેવામાં આવે છે. ૪-૧૨.

નિદાનસ્થાનના સોળ અધ્યાયોનાં નામો તથા 'નિદાનસ્થાન' એ શબ્દનો અર્થ.

વાતવ્યાધિકમર્શોસિ સાદ્મરિશ્ચ મગન્દરઃ ।

કુષ્ઠમેહોદરા મૂઢવિદ્રવ્યઃ પરિસર્પણમ્ ॥ ૧૩ ॥

પ્રત્યિવૃદ્ધીમગ્નશૂકશુદ્રાશ્ચ મુલ્લરોગિકમ્ ।

હેતુલક્ષણનિર્દેશાન્નિદાનાનીતિ શોદશ ॥ ૧૪ ॥

૪-૧ વાતવ્યાધિનિદાન, ૨ અર્શોનિદાન, ૩ અશ્મરીનિ-દાન, ૪ ભગંદરનિદાન, ૫ કુષ્ઠનિદાન, ૬ પ્રમેહનિદાન, ૭ ઉદરનિદાન, ૮ મૂઢગર્ભનિદાન, ૯ વિદ્રધિનિદાન, ૧૦ વિસર્પનાડીસ્તનરોગનિદાન, ૧૧ ગ્રન્થપચ્ચર્ચુદ્ગલગંડ-

ગચદાસ વગેરે પ્રાચીન દીકાકારોને આ ક્રમ સંમત નથી. તેઓ 'આતુરક્રમભૂમિકૌ' ॥ મિશ્રકારવ્યો' એવો પાઠ માને છે. અમે પણ એ પ્રાચીન પાઠ માન્ય રાખી ભૂમિપ્રવિભાગીય અધ્યાયને ૩૬ મો અને મિશ્રકાધ્યાયને ૩૭ મો ગણેલ છે.

૧ આ અર્થ અમે ઉલ્લેખની દીકા પ્રમાણે કર્યો છે. કવિ-રાજ હારાણ્યંદ્ર પોતાની દીકામાં સૂચનાત્, સૂત્રણાત્ અને સન્ધાનાત્ એ ત્રણ પદોનો અર્થ આ પ્રમાણે કહે છેઃ-સૂચનાત્ આ સ્થાનમાં વિષયોનું સૂચન એટલે આખા વિષયનો એકદેશ કહીને તેથી અનુક્ત (નહી કહેલા) વિષયનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે (જેમકે, 'સ્થાવર ઔષધોનાં છાલ, પાનડાં, ફુલ, ફળ, મૂળ, કંદ, ગુંદ, સ્વરસ આદિ પ્રયોજનવાળાં છે.' અહીં આદિશબ્દ-વડે કાંઠા, ભસ્મ વગેરે સૂચિત કરેલ છે) તેથી, અથવા સૂત્રણાત્ એટલે આ સ્થાનમાં 'જે વાક્ય અલ્પઅક્ષરોવાળું, સહેલરહિત, સારરૂપ, સર્વતોમુખ, નિરર્થકશબ્દ વગરનું અને દોષ વિનાનું હોય તેને 'સૂત્ર' કહેવામાં આવે છે.' એ લક્ષણવાળા સૂત્રોનું કથન છે (જેમકે, 'તે પુરુષને જેનાથી દુઃખ થાય તેનું નામ વ્યાધિ' એમ કહેવાથી સર્વ પ્રકારના વ્યાધિઓ સૂચિત કરેલા છે.) તેથી, અથવા સન્ધાનાત્ એટલે આ સ્થાનમાં વિષ-યોનું સંધાન-અનુસંધાન કરવામાં આવે છે (જેમકે, 'ઔષધ એ શબ્દના ઉલ્લેખથી અહીં દ્રવ્ય, રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક અને પ્રભાવ એઓનું કથન કરેલું છે.' અહીં 'ઔષધ' શબ્દ દ્રવ્યવાચક છે. દ્રવ્ય, રસ ગુણ વગેરેને છાડીને હોતું નથી, ઇલાદિ પ્રકારે અનુ-સંધાન કરવાથી જ રસ વગેરેનો લાભ થાય છે) તેથી આ સ્થાનને સૂત્રસ્થાન કહેવામાં આવે છે. એ સૂત્રો સંજ્ઞા, પરિભાષા, વિધિ, નિયમ, અતિદેશ અને અધિકાર એ બેદોથી છ પ્રકારનાં છે.

નિદાન, ૧૨ વૃદ્ધ્યુપદંશસ્લીપદનિદાન, ૧૩ ક્ષુદ્રોગનિદાન, ૧૪ શૂકદોષનિદાન, ૧૫ ભ્રમનિદાન અને ૧૬ મુખરોગનિદાન એ નામના સોળ અધ્યાયો નિદાનસ્થાનમાં કહેલા છે. આ સ્થાનમાં તે તે રોગોનાં હેતુઓ તથા લક્ષણો, ૧(પૂર્વ-રૂપ, રૂપ, ઉપશય અને સંપ્રાપ્તિ) કહેવામાં આવેલાં છે તેથી આ સ્થાનને 'નિદાનસ્થાન' કહેવામાં આવે છે. ૧૩-૧૪.

શારીરસ્થાનના દશ અધ્યાયોનાં નામો તથા 'શારીરસ્થાન' એ શબ્દનો અર્થ.

ભૂતચિન્તા રજઃશુદ્ધિર્ગર્ભવક્રાન્તિરેવ ચ ।

વ્યાકરણં ચ ગર્ભસ્ય શરીરસ્ય ચ યત્ સ્મૃતમ્ ॥૧૫॥

પ્રત્યેકં મર્મનિર્દેશઃ શિરાવર્ણનમેવ ચ ।

શિરાવ્યધો ધમનીનાં ગર્મિણ્યા વ્યાકૃતિસ્તથા ॥૧૬॥

નિર્દિષ્ટાનિ દશૈતાનિ શારીરાણિ મહર્ષિણા ।

વિજ્ઞાનાર્થે શરીરસ્ય મિષજાં યોગિનામપિ ॥૧૭॥

૫-૧ સર્વભૂતચિન્તાશારીર, ૨ શુકશેણિતશુદ્ધિશારીર, ૩ ગર્ભાવક્રાન્તિશારીર, ૪ ગર્ભવ્યાકરણશારીર, ૫ શરીર-સંખ્યાવ્યાકરણશારીર, ૬ પ્રત્યેકમર્મનિર્દેશશારીર, ૭ શિરા-વર્ણનશારીર, ૮ શિરાવ્યધવિધિશારીર, ૯ ધમનીવ્યાકરણ-શારીર અને ૧૦ ગર્ભાણીવ્યાકરણશારીર એ નામના દશ અધ્યાયો શારીરસ્થાનમાં કહેવામાં આવેલા છે. આ સ્થાનથી વૈદ્યો અને યોગીઓને શરીરની રચનાનું જ્ઞાન થાય છે તેથી આ સ્થાનને 'શારીરસ્થાન' કહેવામાં આવે છે. ૧૫-૧૭.

ચિકિત્સાસ્થાનના અધ્યાયોનાં નામો તથા

'ચિકિત્સાસ્થાન' એ શબ્દનો અર્થ.

દ્વિવ્રણીયો વ્રણઃ સઘો મગ્નાનાં વાતરોગિકમ્ ।

મહાવાતિકમશોસિ સાક્ષ્મરિશ્ચ મગન્દરઃ ॥૧૮॥

કુષ્ઠાનાં મહતાં ચાપિ મૈહિકં પૈડિકં તથા ।

મધુમેહચિકિત્સા ચ તથા ચોદરિણામપિ ॥૧૯॥

મુઢગર્મચિકિત્સા ચ વિદ્રધીનાં વિસર્પિણામ્ ।

પ્રત્યિવૃક્ષુપદંશાનાં તથા ચ ક્ષુદ્રોગિકમ્ ॥૨૦॥

શૂકદોષચિકિત્સા તથા ચ મુક્ષરોગિણામ્ ।

શોફસ્યાનાગતાનાં ચ નિષેધો મિશ્રકં તથા ॥૨૧॥

વાઙીકરં ચ યત્ક્ષીણે સર્વાવાધશમોઽપિ ચ ।

મેધાયુક્કરણં ચાપિ સ્વભાવવ્યાધિવારણમ્ ॥૨૨॥

નિવૃત્તસન્તાપકરં કીર્તિતં ચ રસાયનમ્ ।

જોહોપયૌગિકઃ સ્વેદો વમને સવિરેચને ॥૨૩॥

તયોર્વ્યાપચિકિત્સા ચ નેત્રબસ્તિવિભાગિકઃ ।

નેત્રબસ્તિવિપત્તિસ્તદિસ્તથાચોત્તરબસ્તિકઃ ॥૨૪॥

૧ 'લક્ષ્યન્તે જ્ઞાયન્તે વ્યાધય ઇમિરિતિ લક્ષણં' જેનાથી વ્યાધિઓ જાણાય તેનું નામ લક્ષણ' એ વ્યુત્પત્તિથી લક્ષણશબ્દ પૂર્વરૂપ, રૂપ, ઉપશય અને સંપ્રાપ્તિ એ ચારેનું ગ્રહણ થાય છે.

નિરુહકમસંજ્ઞા તથૈવાતુરસંજ્ઞકઃ ।

ધૂમનસ્યવિધિશ્ચાપ્યાશ્ચારિશ્ચિકિત્સાશાન્તિકર્મ ચ ।

પ્રાયશ્ચિત્તં પ્રશમનં ચિકિત્સા શાન્તિકર્મ ચ ।

પર્યાયાસ્તસ્ય નિર્દેશાચિકિત્સાસ્થાનમુચ્યતે ॥૨૬॥

૬-૧ દ્વિવ્રણીયચિકિત્સિત, ૨ સઘોવ્રણચિકિત્સિત, ૩ ભ્રમચિકિત્સિત, ૪ વાતવ્યાધિચિકિત્સિત, ૫ મહાવાત-વ્યાધિચિકિત્સિત, ૬ અર્શચિકિત્સિત, ૭ અક્ષમરીચિકિ-ત્સિત, ૮ ભગંદરચિકિત્સિત, ૯ કુષ્ઠચિકિત્સિત, ૧૦ મહા-કુષ્ઠચિકિત્સિત, ૧૧ પ્રમેહચિકિત્સિત, ૧૨ પ્રમેહપિડકા ચિકિત્સિત, ૧૩ મધુમેહચિકિત્સિત, ૧૪ ઉદરચિકિત્સિત, ૧૫ મૂઢગર્મચિકિત્સિત, ૧૬ વિદ્રધિચિકિત્સિત, ૧૭ વિસર્પ-નાડીસ્તનરોગચિકિત્સિત, ૧૮ અન્થપચ્ચર્મુદ્ગલગંડચિકિત્સિત, ૧૯ વૃદ્ધ્યુપદંશસ્લીપદચિકિત્સિત, ૨૦ ક્ષુદ્રોગચિકિત્સિત, ૨૧ શૂકરોગચિકિત્સિત, ૨૨ મુખરોગચિકિત્સિત, ૨૩ શોફચિકિત્સિત, ૨૪ અનગાતાપાધપ્રતિષેધનીય, ૨૫ મિશ્રકચિકિત્સિત, ૨૬ ક્ષીણુપલીયવાજીકરણચિકિત્સિત, ૨૭ સર્વોપધાતશમનીયરસાયન, ૨૮ મેધાયુક્કમીયરસાયન, ૨૯ સ્વભાવવ્યાધિપ્રતિષેધનીયરસાયન, ૩૦ નિવૃત્તસન્તાપીય-રસાયન, ૩૧ સ્નેહોપયૌગિકચિકિત્સિત, ૩૨ સ્વેદાવચારણીય-ચિકિત્સિત, ૩૩ વમનવિરેચનસાધ્યોપદ્રવચિકિત્સિત, ૩૪ નેત્રબસ્તિપ્રમાણપ્રવિભાગચિકિત્સિત, ૩૫ નેત્રબસ્તિવ્યાપ-ચિકિત્સિત, ૩૬ અનુવાસનોત્તરબસ્તિચિકિત્સિત, ૩૭ નિરુહકમચિકિત્સિત, ૩૮ આતુરોપદ્રવચિકિત્સિત અને ૪૦ ધૂમનસ્યકવલગ્રહચિકિત્સિત એ નામના ઉત્તમ ચાલીસ અધ્યાયો ચિકિત્સાસ્થાનમાં કહેવામાં આવ્યા છે. પ્રાય-શ્ચિત્ત, ૧ પ્રશમન, ચિકિત્સા અને શાન્તિકર્મ એ ચિકિ-ત્સાના પચાસ (સરખા અર્થવાળાં નામો) છે. તે ચિકિ-ત્સા આ સ્થાનમાં કહેવામાં આવેલ છે તેથી આ સ્થાનને 'ચિકિત્સાસ્થાન' કહેવામાં આવે છે. ૧૮-૨૬.

કલ્પસ્થાનના આઠ અધ્યાયોનાં નામો અને 'કલ્પ-સ્થાન' એ શબ્દનો અર્થ.

અન્નસ્ય રક્ષા વિજ્ઞાનં સ્થાવરસ્યેતરસ્ય ચ ।

સર્પદંષ્ટવિષજ્ઞાનં તસ્યૈવ ચ ચિકિત્સિતમ્ ॥૨૭॥

તુન્દુમેર્મૃષિકાણાં ચ કીટાનાં કલ્પ યવ ચ ।

અઘ્રૌ કલ્પાઃ સમાખ્યાતા વિષમેષજકલ્પનાત્ ॥૨૮॥

૭-૧ અન્નપાનરક્ષાકલ્પ, ૨ સ્થાવરવિષવિજ્ઞાનીય, ૩ જંગમ-વિષવિજ્ઞાનીય, ૪ સર્પદંષ્ટવિષવિજ્ઞાનીય, ૫ સર્પદંષ્ટચિકિત્સિત, ૬ તુન્દુભીસ્વનીય, ૭ મૃષિકકલ્પ અને ૮ કીટકલ્પ એ નામના આઠ અધ્યાયો કલ્પસ્થાનમાં કહેવામાં આવ્યા છે. આ સ્થાનમાં વિષના ઔષધોની કલ્પનાઓ કહેવામાં આવી છે તેથી આ સ્થાનને 'કલ્પસ્થાન' કહેવામાં આવે છે. ૨૭.

૧ જેમ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલું પ્રાયશ્ચિત્ત વ્યાધિને ઉત્પન્ન કરનારા અધર્મોનો નાશ કરીને વ્યાધિને મટાડે છે તેમ ચિકિત્સા યજ્ઞ વ્યાધિને મટાડે છે તેથી તેને 'પ્રાયશ્ચિત્ત' નામ આપેલું છે.

અધ્યાયાનાં શતં વિંશમેષમેતદુદીરિતમ્ ।

૮-એ પ્રમાણે સૂત્રસ્થાન વગેરે પાંચ સ્થાનોમાં એકસો વિંશ અધ્યાયો કહેવામાં આવેલા છે. ૨૭-૨૮.

ઉત્તરતન્ત્રમાંના શાલાક્યતન્ત્રના અધ્યાયોનાં નામો તથા તેના પેહલા અધ્યાયને 'ઔપદ્રવિક' નામ આપવાનું કારણ.

અતઃપરં સ્વનાન્નૈવ તન્ત્રમુત્તરમુચ્યતે ॥ ૨૯ ॥

અધિકૃત્ય કૃતં યસ્માત્તન્ત્રમેતદુપદ્રવાન્ ।

ઔપદ્રવિક इत्येष तस्याग्रयत्वाच्चिरुच्यते ॥ ૩૦ ॥

સન્ધૌ વર્ત્તમ્નિ શુક્લે ચ કૃષ્ણે સર્વત્ર દૃષ્ટિષુ ।

સંવિજ્ઞાનાર્થમધ્યાયા ગદાનાં તુ પ્રતિ પ્રતિ ॥ ૩૧ ॥

ચિકિત્સાપ્રવિભાગીયો વ્રાતામિખ્યન્દવારણઃ ।

પૈત્તસ્ય શ્લેષ્મિકસ્યાપિ રૌધિરસ્ય તથૈવ ચ ॥ ૩૨ ॥

લેખ્યમેધનિષેધૌ ચ હેઘાનાં વર્ત્તદૃષ્ટિષુ ।

ક્રિયાકલ્પોઽભિઘાતશ્ચ કર્ણોત્થાસ્તચ્ચિકિત્સિતમ્ ॥

ઘ્રાણોત્થાનાં ચ વિજ્ઞાનં તદ્વદપ્રતિષેધનમ્ ।

પ્રતિશ્યાયનિષેધશ્ચ શિરોગદવિવેચનમ્ ॥ ૩૪ ॥

ચિકિત્સા તદ્વદાનાં ચ શાલાક્યં તન્ત્રમુચ્યતે ।

૯-આ ઉત્તરતન્ત્ર ઉપદ્રવાને (અટલે શલ્યતન્ત્રમાં મુખ્ય પ્રતિપાદ જે ત્રણ તેના જે ન્વર વગેરે ઉપદ્રવો તેઓને તથા તેથી ઉપલક્ષિત-સૂચિત એવા જે નેત્રરોગ વગેરે તેઓને) અધિકાર કરીને રચવામાં આવેલ છે તેથી આ તન્ત્રના પ્રથમ અધ્યાયને 'ઔપદ્રવિક' એવું નામ આપવામાં આવેલ છે. ૧ ઔપદ્રવિક, ૨ સન્ધિગતરોગ-વિજ્ઞાનીય, ૩ વર્ત્તમ્નગતરોગવિજ્ઞાનીય, ૪ શુક્લગતરોગવિજ્ઞાનીય, ૫ કૃષ્ણગતરોગવિજ્ઞાનીય, ૬ સર્વગતરોગવિજ્ઞાનીય-૭ દષ્ટિગતરોગવિજ્ઞાનીય, ૮ ચિકિત્સિતપ્રવિભાગવિજ્ઞાનીય, ૯ વ્રાતાભિખ્યન્દપ્રતિષેધ, ૧૦ પિત્તાભિખ્યન્દપ્રતિષેધ, ૧૧ શ્લેષ્માભિખ્યન્દપ્રતિષેધ, ૧૨ રક્તાભિખ્યન્દપ્રતિષેધ, ૧૩ લેખ્ય-રોગપ્રતિષેધ, ૧૪ ભેદરોગપ્રતિષેધ, ૧૫ હેઘરોગપ્રતિષેધ, ૧૬ પદ્મકોષપ્રતિષેધ, ૧૭ દષ્ટિગતરોગપ્રતિષેધ, ૧૮ ક્રિયા-કલ્પ, ૧૯ નયનાભિઘાતપ્રતિષેધ, ૨૦ કર્ણગતરોગવિજ્ઞાનીય, ૨૧ કર્ણગતરોગપ્રતિષેધ, ૨૨ નાસાગતરોગવિજ્ઞાનીય, ૨૩ નાસાગતરોગપ્રતિષેધ, ૨૪ પ્રતિશ્યાયપ્રતિષેધ, ૨૫ શિરો-રોગવિજ્ઞાનીય અને ૨૬ શિરોરોગપ્રતિષેધ એ નામના છવીશ અધ્યાયો ઉત્તરતન્ત્રમાં આવેલા શાલાક્યતન્ત્રમાં કહેવામાં આવ્યા છે. (મુખ રોગ નિદાન અને ચિકિત્સા વગેરે આ તન્ત્રના કેટલાક વિષયો પૂર્વ તન્ત્રમાં પણ કહેલા છે.) ૨૮-૩૪.

ઉત્તરતન્ત્રમાંના કૌમારભૃત્યતન્ત્રના અધ્યાયનાં નામો.

નવપ્રહાકૃતિજ્ઞાનં સ્કન્દસ્ય ચ નિષેધનમ્ ॥ ૩૫ ॥

અપસ્મારશકુન્યોઽશ્ચ રેવત્યાશ્ચ પુનઃ પૃથક્ ।

પૂતનાયાસ્તથાન્ધાયા મષ્ટિકા શીતપૂતના ॥ ૩૬ ॥

નૈગમેષચિકિત્સા ચ પ્રહોત્પત્તિઃ સયોનિજા ।

કૌમારતન્ત્રમિત્યેતદ્દર્શીરેષુ ચ કીર્તિતમ્ ॥ ૩૭ ॥

૧૦-૧ નવપ્રહાકૃતિવિજ્ઞાનીય, ૨ સ્કન્દપ્રતિષેધ, ૩ સ્કન્દાપ-સ્મારપ્રતિષેધ, ૪ શકુનીપ્રતિષેધ, ૫ રેવતીપ્રતિષેધ, ૬ પૂત-નાપ્રતિષેધ, ૭ અંધપૂતનાપ્રતિષેધ, ૮ શીતપૂતનાપ્રતિષેધ, ૯ મુખમષ્ટિકાપ્રતિષેધ, ૧૦ નૈગમેષપ્રતિષેધ, ૧૧ પ્રહો-ત્પત્તિ અને ૧૨ યોનિવ્યાપ્તપ્રતિષેધ એ નામના આર અધ્યાયો કૌમારભૃત્યતન્ત્રમાં કહેવામાં આવ્યા છે. તેમ જ શારીરસ્થાનમાં પણ આ તન્ત્રને લગતા શુક્રશોણિતશુદ્ધિ, ગર્ભાવકાંતિ વગેરે વિષયો કહેલા છે. ૩૫-૩૭.

ઉત્તરતન્ત્રમાંના કાયચિકિત્સાતન્ત્રના અધ્યાયોનાં નામો.

જ્વરાતિસારશોષાણાં ગુલ્મહૃદ્રોગિણામપિ ।

પાણ્ડુનાં રક્તપિત્તસ્ય મૂર્છાંયાઃ પાનજાશ્ચ યો ॥ ૩૮ ॥

તૃણાયાશ્છર્દિદિક્કાનાં નિષેધઃ શ્વાસકાસયોઃ ।

સ્વરભેદચિકિત્સા ચ કૃમ્યુદાવર્તિનોઃ પૃથક્ ॥ ૩૯ ॥

વિસૂચિકારોચકયોર્મૂત્રાઘાતવિકૃચ્છયોઃ ।

इति कायचिकित्सायाः शेषमत्र प्रकीर्तितम् ॥ ૪૦ ॥

૧૧-૧ ન્વરપ્રતિષેધ, ૨ અતિસારપ્રતિષેધ, ૩ શોષપ્રતિ-ષેધ, ૪ ગુલ્મપ્રતિષેધ, ૫ હૃદ્રોગપ્રતિષેધ, ૬ પાંડુરોગ-પ્રતિષેધ, ૭ રક્તપિત્તપ્રતિષેધ, ૮ મૂર્છાપ્રતિષેધ, ૯ પાના-સ્યપ્રતિષેધ, ૧૦ તૃણાપ્રતિષેધ, ૧૧ ઇર્દિપ્રતિષેધ, ૧૨ હિક્કાપ્રતિષેધ, ૧૩ શ્વાસપ્રતિષેધ, ૧૪ કાસપ્રતિષેધ, ૧૫ સ્વરભેદપ્રતિષેધ, ૧૬ કૃમિરોગપ્રતિષેધ, ૧૭ ઉદાવર્ત-પ્રતિષેધ, ૧૮ વિસૂચિકાપ્રતિષેધ, ૧૯ અરોચકપ્રતિષેધ, ૨૦ મૂત્રાઘાતપ્રતિષેધ અને ૨૧ મૂત્રકૃમ્મરોગપ્રતિષેધ એ નામના એકવીશ અધ્યાયોમાં કાયચિકિત્સાતન્ત્રનો શેષ ભાગ (બાકી રહેલા વિષયો)^૧ કહેવામાં આવેલ છે. ૩૮-૪૦.

ઉત્તરતન્ત્રમાંના ભૂતવિદ્યાતન્ત્રના અધ્યાયોનાં નામો.

અમાનુષનિષેધશ્ચ તથાઽપસ્મારિકોઽપરઃ ।

ઉન્માદપ્રતિષેધશ્ચ ભૂતવિદ્યા નિરુચ્યતે ॥ ૪૧ ॥

૧૨-૧ અમાનુષપ્રતિષેધ, ૨ અપસ્મારપ્રતિષેધ અને ૩ ઉન્માદપ્રતિષેધ એ નામના ત્રણ અધ્યાયો ભૂતવિદ્યા તન્ત્રમાં કહેલા છે. ૪૧.

તન્ત્રના ભૂપણુરૂપ આર અધ્યાયોનાં નામો.

રસભેદાઃ સ્વસ્થવૃત્તિર્નુકયસ્તાન્નિકાશ્ચ યાઃ ।

દોષભેદા इति ज्ञेया अध्यायास्तन्त्रभूषणाः ॥ ૪૨ ॥

૧ કેમકે, શલ્યતન્ત્રમાં પણ કાયચિકિત્સાને લગતા ઘણા વિ-ષયો આવેલા છે. કુષ્ઠચિકિત્સા, ઉદરચિકિત્સા વગેરે કાયચિકિ-ત્સાના વિષયો શલ્યતન્ત્રના પણ વિષય હોવાને લીધે તેઓને શલ્યતન્ત્રમાં કહેલા છે.

૧૩-૧ રસભેદવિકલ્પ, ૨ સ્વસ્થવૃત્ત, ૩ તન્ત્રયુક્તિ અને ૪ દોષભેદવિકલ્પ એ નામના ચાર અધ્યાયો સમગ્ર તન્ત્રના બ્રુપણ-શણગારરૂપ કહેલા છે. ૪૨.

આ તન્ત્રને ઉત્તરતન્ત્ર નામ આપવાનું કારણ.

શ્રેષ્ઠત્વાદુચ્ચરં હોતતન્ત્રમાદુર્મહર્વયઃ ।

બહુર્થસંપ્રદાચ્છેષ્ટમુચ્ચરં ચાપિ પશ્ચિમમ્ ॥ ૪૩ ॥

૧૪-આ તન્ત્રમાં ઘણા વિષયોનો સંગ્રહ કરેલો હોવાને લીધે શ્રેષ્ઠ છે તેથી, અથવા આ તન્ત્ર છેવટ કહેવામાં આવેલું છે, તેથી આને 'ઉત્તરતન્ત્ર' કહેવામાં આવે છે. ૪૩.

આયુર્વેદના આઠે અંગોના આ ગ્રન્થમાં સમાવેશ.

શાલાક્યતન્ત્ર કૌમારં ચિકિત્સા ત્રકાયિકી ચ યા ।

ભૂતવિદ્યેતિ ચત્ત્વારિ તન્ત્રે તૂત્તરસંહિતે ॥ ૪૪ ॥

વાજીકરં ચિકિત્સાસુ રસાયનવિધિસ્તથા ।

વિષતન્ત્રં પુનઃ કલ્પાઃ શલ્યજ્ઞાનં સમન્તતઃ ॥ ૪૫ ॥

૧૫-શાલાક્યતન્ત્ર, કૌમારભૂત્યતન્ત્ર, કાયચિકિત્સાતન્ત્ર અને ભૂતવિદ્યાતન્ત્ર એ ચાર અંગો ઉત્તરતન્ત્રમાં કહેલાં છે, વાજીકરણતન્ત્ર અને રસાયનતન્ત્ર એ બે અંગો ચિકિત્સા-સ્થાનમાં કહેલાં છે, અગદતન્ત્ર નામનું અંગ કલ્પસ્થાનમાં કહેલું છે અને શલ્યતન્ત્ર નામનું અંગ સમગ્ર ગ્રન્થમાં વ્યાપ્ત-રેલાયલું છે. ૪૪-૪૫.

આ ગ્રન્થ ભણવાથી લાભ.

इत्यष्टाङ्गमिदं तन्त्रमादिदेवप्रकाशितम् ।

विधिनाऽधीत्य युञ्जाना भवन्ति प्राणदा भुवि ॥ ૪૬ ॥

૧૬-આ પ્રમાણે આઠ અંગોવાળા અને આદિદેવ ધન-વન્તરિએ પ્રકાશિત કરેલા આ શાસ્ત્રને વિધિપૂર્વક ભણીને આ શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે જેઓ ચિકિત્સા કરે છે તેઓ પૃથ્વીમાં લોકોને જીવિતદાન આપનારા થાય છે. ૪૬.

શાસ્ત્રનો અભ્યાસ અને અનુભવ બંનેની

આવશ્યકતા.

एतदवश्यमभ्येयमधीत्य च कर्माप्यवश्यमुपा-
सितव्यं, उभयज्ञो हि भिषग्नाजार्हो भवति ॥ ૪૭ ॥

૧૭-આ તન્ત્ર-શાસ્ત્ર અવશ્ય ભણવું જોઈએ અને ભણીને આ શાસ્ત્રમાં કહેલી છેદન, ભેદન વગેરે તથા રનેહન વગેરે ક્રિયાઓ પણ અવશ્ય કરવી જોઈએ. કેમકે શાસ્ત્ર અને ક્રિયા બંને જાણનાર વૈદ્ય, રાગ તરફથી સન્માન મેળવવાને યોગ્ય થાય છે. ૪૭.

भवन्ति चात्र ॥

यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः ।

स मुख्यत्यातुरं प्राप्य प्राप्य भीरुरिवाहवम् ॥ ૪૮ ॥

यस्तु कर्मसु निष्णातो धाष्टर्याच्छास्त्रबहिष्कृतः ।

स सप्तसु पूजां नाप्नोति वधं चार्हति राजतः ॥ ૪૯ ॥

उभावेतावनिपुणावसमर्थौ स्वकर्मणि ।

अर्धवेदधरावेतावेकपक्षाविव द्विजौ ॥ ૫૦ ॥

ઓષધ્યોઽમૃતકલ્પાસ્તુ શાસ્ત્રાદિનિવિષોપમાઃ ।

भवन्त्यैकरूपहृतास्तस्मादेतौ विवर्जयेत् ॥ ૫૧ ॥

એહાદિષ્વનભિજ્ઞો યક્ષેદાદિષુ ચ કર્મેષુ ।

स निहन्ति जनं लोभात् कुवैद्यो नृपदोषतः ॥ ૫૨ ॥

યસ્તુભયજ્ઞો મતિમાન્ સ સમર્થોઽર્થસાધને ।

आहवे कर्म निर्वोदुं द्विचक्रः स्यन्दनो यथा ॥ ૫૩ ॥

અહીં આ પ્રમાણે સ્લોકો કહેવામાં આવ્યા છે.

૧૮-જે વૈદ્ય કેવળ શાસ્ત્ર જાણતો હોય પરંતુ ક્રિયામાં-ચિકિત્સામાં અશિક્ષિત-અકુશળ હોય તે વૈદ્ય, જેમ બીકણ પુરુષ યુદ્ધને પ્રાપ્ત થઈને મુંઝાઈ જાય છે તેમ રોગીને પ્રાપ્ત થઈને મુંઝાઈ જાય છે. જે પુરુષ ક્રિયા-ઓમાં-ચિકિત્સામાં નિષ્ણાત-કુશળ હોય પણ ધૃષ્ટતાથી શાસ્ત્ર ન ભણેલ હોય તે પુરુષ સારા માણસોમાં સન્માન મેળવી શકતો નથી અને રાગ તરફથી સન્માનને પાત્ર થાય છે. જે કેવળ શાસ્ત્ર જાણતો હોય પણ ક્રિયામાં કુશળ ન હોય અને જે ક્રિયામાં કુશળ હોય છતાં શાસ્ત્ર ન ભણેલો હોય તે બંને અર્થ જ્ઞાન ધરાવનારા છે અને તેથી એક પાંખવાળા પક્ષીની પેઠે પોતાનું કાર્ય સારી રીતે કરવામાં અસમર્થ છે. અમૃતના જેવી ઔષધીઓ પણ જો અગ્ન-મૂર્ખને હાથે અપાયેલી હોય તો તે શસ્ત્ર, વિજળી અને વિષના જેવી નુકસાન કરનારી થઈ પડે છે. માટે અગ્ન-મૂર્ખ વૈદ્યનું ઔષધ લેવું નહી. જે કુવૈદ્યો રનેહાદિ ક્રિયાઓમાં તથા છેદન આદિ ક્રિયાઓમાં અજ્ઞ-ણ્યા હોય છે તેઓ રાગની ગફલતને લીધે લોભથી લોકોને મારી નાંખે છે. જે બુદ્ધિમાન્ વૈદ્ય શાસ્ત્ર અને ક્રિયા બંને જાણતો હોય તે વૈદ્ય, જેમ બે ચક્ર-પૈડાંવાળો રથ યુદ્ધમાં પોતાનું કામ કરી શકે છે તેમ રોગીને આરોગ્ય આપવાને સમર્થ થાય છે. ૪૮-૫૩.

આયુર્વેદનું અધ્યયન કેવી રીતે કરવું ?

अथ वत्स तदेतदभ्येयं यथा तथोपधारय
मया प्रोच्यमानं-अथ शुचये हृतोत्तरासङ्गाया-
व्याकुलायोपस्थितायाच्ययनकाले शिष्याय यथा-
शक्ति गुरुरुपदिशेत् पदं पादं श्लोकं वा, ते च पद-
पादश्लोका भूयः क्रमेणानुसन्धेयाः, एवमेकैकशो
घटयेदात्मना चानुपठेत् । अमृतमविलम्बितमवि-
शङ्कितमननुनासिकं व्यक्ताक्षरमपीक्षितवर्णमक्षि-
मुवौष्ठहस्तैरनभिनीतं सुसंस्कृतं नात्युच्चैर्नाति-
नीचैः स्वरैः पठेत्; न चान्तरेण कश्चिद्गन्धेस्तयो-
रधीयानयोः ॥ ૫૪ ॥

૧ શસ્ત્ર, વિજળી અને વિષ એ ત્રણેના દૃષ્ટાંતથી એમ બતાવે છે કે, કેટલાંક ઔષધો શાસ્ત્રની પેઠે તરત ખાણુ હરે છે, કેટલાંક વિજળીની પેઠે અકરમાત મરણ નિપજવે છે અને કેટલાંક વિષની પેઠે સંજ્ઞાનાશ વગેરે કરીને મરણ લાવે છે.

૧૯-પુત્ર સુશ્રુત ! હવે એ આયુર્વેદનું અધ્યયન કેવી રીતે કરવું જોઈએ તે કહું છું તે સાંભળ ! મલોત્સર્ગ-દન્ત-ધાવન-સ્નાન વગેરે પ્રાતઃકૃત્ય કરીને પવિત્ર થયેલા, જેણે ખભા ઉપર ઉત્તરીય વસ્ત્ર ધારણ કર્યું છે એવા, એક-ચિત્તવાળા અને અધ્યયનના સમયમાં પાસે આવેલા શિષ્યને તેની શક્તિ પ્રમાણે ગુરુએ એક પદ, પાદ કે શ્લોકનો ઉપદેશ કરવો અને તે પદ, પાદ તથા શ્લોકનો ક્રમથી અન્વય કરી બતાવવો. પછી અન્વય પ્રમાણે એક એક પદ, પાદ અને શ્લોકનો અર્થ બતાવવો અને શિષ્ય તે પ્રમાણે યોલી ગયા પછી પાછું ગુરુએ પોતે યોલી જવું. બહુ જલદીથી-ઉતાવળથી નહીં તેમ બહુ વિલંબથી પણ નહીં, સાંભળનારને શંકા ન પડે, અનુનાસિક વર્ણો શિવાય બીજે અનુનાસિક ઉચ્ચાર ન થાય, અક્ષરોનું સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ થાય, કોઈ પણ અક્ષર ઉપર દબાણ ન પડે, આંખ-ભ્રમર-ઝોઠ અને હાથથી કોઈ પણ પ્રકારના અભિનય કર્યા વગર અને કાનને મધુર લાગે એવી રીતે બહુ ઉંચે નહીં તેમ બહુ નીચે પણ નહીં એવે સ્વરે અધ્યયન કરવું. ગુરુ અને શિષ્ય અધ્યયન કરતા હોય તે બેની વચ્ચેથી કોઈએ પણ જવું નહીં. ૫૪.

મવતઃશ્વાત્ર-

અહીં આ પ્રમાણે બે શ્લોકો કહેવામાં આવે છે-

કેવો શિષ્ય શાસ્ત્રના પારને પામે છે ?

શુચિર્ગુરુપરો દક્ષસ્તન્દ્રાનિદ્રાવિવર્જિતઃ ।

પટેદતેન વિધિના શિષ્યઃ શાસ્ત્રાન્તમાપ્નુયાત ॥૫૫॥

૨૦-આહરથી અને અંતઃકરણથી પવિત્ર, ગુરુની સેવામાં તત્પર અને આલસ તથા અકાળનિદ્રા રહિત એવો ચતુર શિષ્ય ઉપર કહેલા વિધિ પ્રમાણે અધ્યયન કરે તો શાસ્ત્રના પારને પામે છે. ૫૫.

શાસ્ત્ર ભણ્યા પછી શું કરવું ?

વાક્સૌષ્ઠવેઽર્થવિજ્ઞાને પ્રાગલ્ભ્યે કર્મનૈપુણે ।

તદ્વ્યાસે ચ સિદ્ધૌ ચ યતેતાધ્યયનાન્તગઃ ॥૫૬॥

૨૧-જેણે સમગ્ર શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરેલું હોય એવા શિષ્યે સારી વાણી યોલવામાં, શાસ્ત્રનો અર્થ જાણવામાં, પ્રગલ્ભતા મેળવવામાં, ક્રિયાઓમાં કુશળ થવામાં, ક્રિયાઓનો અભ્યાસ કરવામાં અને લોકોને આરોગ્ય આપવામાં પ્રયત્ન કરવો. ૫૬.

અધ્યાય ૪ થો.

ઉપક્રમ.

અર્થાતઃ પ્રભાષણીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે, હવે અહીંથી હું 'પ્રભા-

ષણીય' નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે, ભગવાન્ ધન્વન્તરિયે મને તે વિષયમાં કહેલું છે, તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨.

અધિગતમપ્યધ્યયનમપ્રભાષિતમર્થતઃ સ્વરસ્ય-

ચન્દનભાર इव केवलं परिश्रमकरं भवति ॥ ૩ ॥

૨ જે શાસ્ત્ર ગુરુ પાસેથી ભણીને કંઈ કરવામાં આવે પણ તેનું અર્થપૂર્વક પ્રભાષણ (વારંવાર અર્થ સમજીને વિચાર) કરવામાં ન આવે તે શાસ્ત્ર, ભણનારને, જેમ ચંદનનો ભાર ગધેડાને કેવળ પરિશ્રમ કરનાર યોગ્યરૂપ થઈ પડે છે, તેમ કેવલ પરિશ્રમ આપનાર-યોગ્યરૂપ જ થઈ પડે છે. ૩.

भवति चात्र-

અહીં આ પ્રમાણે શ્લોક કહેવામાં આવે છે.

यथा खरश्चन्दनभारवाही

भारस्य वेत्ता नतु चन्दनस्य ।

एवं हि शास्त्राणि बह्वन्यधीत्य

चार्येषु मूढाः खरवद्भवन्ति ॥ ૪ ॥

૩ જેમ ચંદનનો ભાર ઉપાડનાર ગધેડો તેના ભારને જ જાણે છે એટલે મારા ઉપર કંઈક ભાર છે એમ જાણે છે પણ ચંદનને જાણતો નથી એટલે મારા ઉપર જે ભાર છે તે સામાન્ય વસ્તુનો નહીં પણ સુગન્ધ વગેરે ગુણવાળા ચંદનનો છે એમ જાણતો નથી (અર્થાત્ તેના ગુણને સમજતો નથી) તેમ જેઓ ધણાં શાસ્ત્રો ભણે છે (એટલે ભણીને-જોખીને કંઈ કરે છે) પણ તેના અર્થને જાણતા નથી તેઓ પણ કેવલ શાસ્ત્રનો ભાર જ ઉપાડે છે (અર્થાત્ તેનાથી કંઈ પણ લાભ મેળવી શકતા નથી). ૪.

तस्मात्सर्विशमध्यायशतमनुपदपादश्ચોકार्ध-

શ્લોકમનુવર્ણયિતવ્યમનુશ્રોતવ્યં ચ; કસ્માત્ ?

સૂક્ષ્મા હિ દ્રવ્યરસગુણવીર્યવિપાકદોષધાતુમલા-

શયમર્મશિરાસ્ત્રાયુસન્ધ્યસ્થિગર્ભસંભવદ્રવ્યસમૂહ-

વિભાગાસ્તથા પ્રણદ્રશલ્યોદ્ધરણવ્રણવિનિશ્ચયમગ્ન-

વિકલ્પાઃ સાધ્યયાપ્યપ્રત્યાલ્લેયતા ચ વિકારાણા-

મેવમાદયશ્ચાન્યે વિશેષાઃ સહસ્રશો યે વિચિન્ત્ય-

માના વિમલવિપુલબુદ્ધેરપિ બુદ્ધિમાકુલીકુર્યુઃ કિં

૧ આ અધ્યાય 'પ્રભાષણ' એટલે 'અર્થના વિચારપૂર્વક વારંવાર પઠન' એ વિષયને અધિકાર કરીને કહેવામાં આવેલ છે, તેથી આ અધ્યાયને 'પ્રભાષણીય' એ નામ આપવામાં આવ્યું છે.

૨-નિરૂક્તમાં ભગવાન્ યાસ્કે પણ કહેલું છે કે, "સ્થાનુરયં ભારવાહઃ કિલામૂદ્ધીલ્ય વેદાન્ન વિજાનાલ્યર્થમ્ । યોઽર્થજ્ઞ હસ્ત-કલં મદ્રમશ્રુતે નાકમોતિ જ્ઞાનવિધૂતપાપ્મા" એટલે જે પુરુષ વેદને ભણીને તેના અર્થને જાણતો નથી, તે પુરુષ ભારને ઉપાડનારા સ્થાણુ-કાષ્ઠના જેવો છે. પરંતુ જે વેદ ભણીને તેનું અર્થને પણ જાણે છે તે સર્વ કલ્યાણને પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્ઞાનવડે અજ્ઞાનનો નાશ કરીને સ્વર્ગને મેળવે છે.

પુનરલ્પબુદ્ધેઃ; તસ્માદવશ્યમનુપદપાદસ્ત્રોકાર્થ-
સ્ત્રોકમનુવર્ણયિતવ્યમનુશ્રોતવ્યં ચ ॥૫॥

૪ એટલા માટે આ ગ્રન્થમાં ઉત્તરતન્ત્ર સહિત જે એકસોવિંશ અધ્યાય કહેલા છે તેના એક એક પદ, પાદ, અર્ધશ્લોક અને શ્લોકનું ગુરુએ વ્યાખ્યાન કરવું અને શિષ્યે તે સાંભળવું. કેમ કે, દ્રવ્ય, રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક, દોષ, ધાતુ, મલ, આશય, મર્મ, શિરા, સ્નાયુ, સન્ધિ, અસ્થિ અને ગર્ભની ઉત્પત્તિમાં કારણભૂત દ્રવ્યો (રસ, આત્મા, સત્ત્વ, શુદ્ધ અને શોષિત) એ-
આના વિભાગો; ત્વચા વગેરેમાં નષ્ટ-અદશ્ય થયેલા શલ્યને બહાર ખેંચી કહાડવું, પ્રણુના ભેદોનો નિશ્ચય, ભક્ષના પ્રકારો, તેમ જ રોગોનું સાધ્ય-યાપ્ય અને અસા-
ધ્યપણું અને એવા જ બીજા દેશ-કાળના ભેદો વગેરે વિશેષો-વિષયો એવા છે કે જેનો અનેક રીતે વિચાર કરતાં વિમલ-નિર્મલ અને વિપુલ બુદ્ધિવાળાની બુદ્ધિ પણ આકુલ થઈ જાય-ગુંથવાઈ જાય, તો પછી અલ્પ-
બુદ્ધિવાળાની તો વાત જ શી? એટલા માટે જરૂર દરેક પદ, પાદ, અર્ધશ્લોક અને શ્લોકનું ગુરુએ વ્યાખ્યાન કરવું અને શિષ્યે તે સાંભળવું. ૫.

બીજા શાસ્ત્રોના વિષયો કેવી રીતે જાણવા?

અન્યશાસ્ત્રવિષયોપપન્નાનાં ચાર્થાનામિહોપનિ-
પતિતાનામર્થવશાત્તેષાં તદ્વિદ્યેભ્ય એવ વ્યાખ્યા-
નમનુશ્રોતવ્યં, કસ્માત્? ન હોકસ્મિન્ચ્છાસ્તે શક્યઃ
સર્વશાસ્ત્રાણામવરોધઃ કર્તુમ્ ॥ ૬ ॥

૫ વ્યાકરણ, સાંખ્ય, વૈશેષિક વગેરે બીજા શાસ્ત્રના વિષયો કે જેઓ પ્રસંગવશાત્ આ ગ્રન્થમાં આવેલા હોય તેનું તે તે શાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત એવા માણસો પાસેથી જ વ્યાખ્યાન સાંભળવું, કેમકે એક જ શાસ્ત્રમાં સર્વ શાસ્ત્રનો સમાવેશ કરવો એ શક્ય (બની શકે તેવું) નથી. ૬.

भवन्ति चात्र ।

અહીં આ પ્રમાણે શ્લોક કહેવામાં આવે છે:-

વૈદને ધણા શાસ્ત્રો જાણવાની જરૂર.

एकं शास्त्रमधीयानो न विद्याच्छास्त्रनिश्चयम् ।

તસ્માદ્બુદ્ધુતઃ શાસ્ત્રં વિજાનીયાશ્ચિકિત્સકઃ ॥૭॥

૬ જે માણસ એક જ શાસ્ત્ર ભણે છે તે, શાસ્ત્રના નિશ્ચયને જાણી શકતો નથી, એટલા માટે વૈદે બુદ્ધિશ્રુત થઈને (ધણાં શાસ્ત્રો સાંભળીને) આ શાસ્ત્ર જાણવું. ૭.

ખરે વૈદ કેને કેવો.

शास्त्रं गुरुमुखोद्गीर्णमादायोपास्य चासकृत् ।

યઃ કર્મ કુરુતે વૈદઃ સ વૈદોઽન્યે તુ તસ્કરાઃ ॥૮॥

૭ જે માણસ ગુરુમુખેથી શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરી, અનેક-
વાર તેનો અભ્યાસ કરીને કર્મ કરે છે તે જ ખરે વૈદ

છે, બીજા તો વૈદના વેશમાં લોકના ધન અને પ્રાણને હરનારા ચોર જ છે. ૮.

શલ્યતન્ત્રના વિષયમાં શંકા પડે તો શું કરવું?

औपघेनवमौरभं सौश्रुतं पौष्कलावतम् ।

રોષાણાં શલ્યતન્ત્રાણાં મૂલાન્યેતાનિ નિર્દિશેત્ ॥૯॥

૮ ઔપધેનવ, ઔરભ, સૌશ્રુત અને પૌષ્કલાવત એ ચાર તન્ત્રો બાકીનાં સઘળાં શલ્યતન્ત્રોનાં મૂળ છે અર્થાત્ આ તન્ત્રના કોઈ વિષયમાં શંકા પડે તો ઔરભ વગેરે તન્ત્રોમાં તે વિષય જોઈ તેની સાથે તુલના કરીને શંકાની નિવૃત્તિ કરવી. ૯.

અધ્યાય ૫ મો.

ઉપક્રમ.

अथातोऽप्रोपहरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ૧ ॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે, હવે અહીંથી હું ‘અગ્રો-
પહરણીય’ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગ-
વાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨.

ચિકિત્સાકર્મના ત્રણ પ્રકારો.

ત્રિવિધં કર્મ-પૂર્વકર્મ, પ્રધાનકર્મ, પશ્ચાત્ક-
ર્મેતિ; તદ્વાધિ પ્રતિ પ્રત્યુપદેશ્યામઃ । અસ્મિ-
ન્ચ્છાસ્તે શાસ્ત્રકર્મપ્રાધાન્યાચ્છાસ્ત્રકર્મેવ તાવત્પૂર્વ-
મુપદેશ્યામસ્તત્સમ્ભારાંશ્ચ ॥ ૩ ॥

૨ પૂર્વકર્મ (મુખ્યકર્મ કરવાની પેઢલાં તેના સાધનરૂપે કરવાનું કર્મ), પ્રધાનકર્મ (મુખ્યકર્મ) અને પશ્ચાત્કર્મ (મુખ્યકર્મ કર્યા પછી કરવાનું કર્મ) એ રીતે કર્મ ત્રણ

૧ આ અધ્યાય ‘અગ્રોપહરણ’ એટલે શસ્ત્રકર્મ કરવાની પેઢલાં તૈયાર રાખવાની સામગ્રીઓ, એ વિષયને અધિકાર કરીને કહેવામાં આવ્યા છે માટે આ અધ્યાયને ‘અગ્રોપહરણીય’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

૨ જેમ કે વમન અથવા વિરેચન કરાવવું હોય ત્યારે પ્રથમ દોષોને પકાવી પીધાળીને બહાર નિકળવા ચોખ્ખ કરવા માટે સ્નેહન અને સ્વેદન કર્મ કરવું તે પૂર્વકર્મ, પછી વમન અથવા વિરેચન કરાવવું તે પ્રધાનકર્મ, અને ત્યાર પછી જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવા માટે પેચા વગેરે આપવી તે પશ્ચાત્કર્મ કહેવાય છે; તે પ્રમાણે શસ્ત્રકર્મ કરવું હોય ત્યારે પ્રથમ શોભને પોટીસથી પકાવવો વગેરે પૂર્વકર્મ, શસ્ત્રકર્મ કરવું તે પ્રધાનકર્મ અને પછી પ્રણું રોપણ વગેરે કરવું તે પશ્ચાત્કર્મ કહેવાય છે.

કર્મનું પૂર્વપણું અને પશ્ચિમપણું એ પ્રધાનકર્મની અપેક્ષાએ હોય છે. તેથી જે કર્મ એકની અપેક્ષાએ પૂર્વકર્મ હોય છે તેજ બીજાની અપેક્ષાએ પશ્ચાત્કર્મ પણ હોય છે. જેમકે, અભ્યંગ એ સ્વેદ વગેરેની અપેક્ષાએ પૂર્વકર્મ છે, કેમકે તેમાં તે પ્રથમ કરવામાં આવે છે; અને જાવણ વગેરે કર્મની અપેક્ષાએ પશ્ચાત્કર્મ છે, કેમકે તેમાં તે પાછલથી કરવામાં આવે છે.

પ્રકારનું છે. તે ત્રણે પ્રકારનાં કર્મોનો અહીં પણ ઉપદેશ કરવામાં આવે તો ગ્રન્થનો વિસ્તાર થઈ નય માટે તે તે વ્યાધિઓના પ્રકરણમાં એ ત્રણે પ્રકારનાં કર્મો કહેવામાં આવશે. હાલ પ્રથમ તો આ તન્ત્રમાં શસ્ત્રકર્મ જ મુખ્ય છે માટે તે કર્મનો અને તે કર્મની સામગ્રીઓનો ઉપદેશ કરીએ છીએ. ૩

શસ્ત્રકર્મના આઠ પ્રકાર.

તથા શસ્ત્રકર્માઽષ્ટવિધં; તદ્યથા-છેદ્યં, મેદ્યં, લેખ્યં, વેધ્યં, પચ્યં, આહાર્યં, વિસ્નાવ્યં, સીવ્યમિતિ ॥ ૪ ॥

૩ છેદ (કાપવું), ભેદ (ચિરવું), લેખ્ય (છાલવું), વેધ્ય (વિંધવું), એષ્ય (નાડીપ્રણ વગેરેની ગતિને તપાસવું), આહાર્ય (ખેંચી કાઢવું), વિસ્નાવ્ય (રક્ત, પર વગેરેનો સાવ કરાવવો) અને સીવ્ય (સીવવું) એ રીતે શસ્ત્રકર્મના આઠ પ્રકાર છે. ૪.

શસ્ત્રકર્મ કરવાનો પહેલાં તૈયાર રાખવાની સામગ્રીઓ.

અતોઽન્યતમં કર્મ ચિકીર્ષતા વૈદ્યેન પૂર્વમેવોપકલ્પયિતવ્યાનિ; તદ્યથા-યન્ત્રશસ્ત્રક્ષારાગ્નિશલા-કાશુઙ્ગજલૌકાલાબુજામ્બવોષ્ઠપિચ્છોતસૂત્રપત્રપદ્મમધુધૂતવસાપયસ્તૈલતર્પણકષાયાલેપનકલ્કવ્ય-જનશીતોષ્ણોદકકટાદ્યાદીનિ પરિકર્મિણશ્ચ ક્ષિ-ગ્ધાઃ સ્થિરા બલવન્તઃ ॥ ૫ ॥

૪ એઓમાંનું કોઈ પણ કર્મ કરવું હોય ત્યારે વૈદ્યે પ્રથમથી જ યન્ત્રો, શસ્ત્રો, ક્ષારો, અગ્નિ, શલાકાઓ (સળીઓ), શિંગડું, જળો, તુંબડાં, નંબવોષ, ૧ રુ, લુગડાના કડકા, સુતર, પાનડાં, જખમ ઉપર બાંધવાના પાટાઓ, મધ, ઘી, ચરબી, દુધ, તેલો, તર્પણ, ક્વાથો, લેપો, કલ્કો, પંખો, ઠંડું પાણી, ઉત્તું પાણી અને વાસણો વગેરે સામાગ્રીઓ તૈયાર રાખવી; તેમ જ પ્રીતિવાળા, દૃઢ મનવાળા અને બલવાન પરિચારકો (નોકરો-સારવાર કરનારા) પણ તૈયાર રાખવા. ૫.

શસ્ત્રપ્રયોગનો વિધિ.

તતઃ પ્રશસ્તેષુ તિથિકરણમુદ્ઘર્તનક્ષત્રેષુ દ્ય-ક્ષતાજ્જપાનરત્નૈરગ્નિ વિપ્રાન્ ભિષજશ્ચાર્ચયિત્વા કૃતબલિમઙ્ગલસ્વસ્તિવાચનં લઘુ મુક્તવન્તં પ્રાહ્યુ-ક્ષમાતુરમુપવેશ્ય યન્ત્રયિત્વા પ્રત્યઙ્મુખો વૈદ્યો મર્મશિરાસ્ત્રાયુસન્ન્યસ્થિધમનીઃ પરિહરન્નુલોમં શસ્ત્રં નિદધ્યાદાપૂયદર્શનાત્સકૃદેવાપહરેચ્છસ્ત્ર-

૧ ડહામ દેવાના કામમાં આવતો નંબુ જેવા મ્હોડાવાળો લાંબો શળીઓ.

૨ આ યંત્રાદિક સામગ્રીઓમાં કેટલીક સામગ્રીઓ ખુદ શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવા માટે છે અને કેટલીક સામગ્રીઓ જે શસ્ત્રક્રિયા કરતાં કંઇપણ ખરાબી થાય તો તેને દૂર કરવા માટે છે.

માશુ ચ; મહત્સ્વપિ ચ પાકેષુ ઘાતુલં ત્ર્યઙ્ગુલં વા શસ્ત્રપદમુક્તમ્ ॥ ૬ ॥

૫ પછી જોશીને પછી જે દિવસે તિથિ, કરણ અને નક્ષત્ર એઓનો સારો યોગ આવતો હોય તે દિવસે શુભ-મુદ્ઘર્તમાં રોગીના હાથથી દહીં, ચોખા, અનખાન અને રત્નોવડે અગ્નિની, બ્રાહ્મણોની અને વૈદ્યોની પૂજા કરાવી તથા બલિદાન, ગાયન આદિ મંગલ કૃત્યો અને સ્વસ્તિ-વાચન કરાવીને તે રોગીને હલકું જમાડવું. પછી રોગીને ઊગમણે મોઢે બેસાડી, શસ્ત્રપ્રયોગ ટાણે રોગી હાથ-પગ વગેરે અંગો હલાવે નહીં માટે તેના અંગોને નિયમિત કરી (બાંધી) વૈદ્યે પોતાનું મોઢું પશ્ચિમ તરફ રાખી ૧ મર્મ-સ્થાન, શિરા, સ્નાયુ, સંધિ, અસ્થિ અને ધમની એઓને બચાવી એટલે એઓમાં જખમ ન થવા દેતાં રોગીનાં રુવાડાંઓની વલણને અનુસરી ૨ પરુ દેખાય ત્યાં સુધી ઉંડું એકી વખતે જ અડપથી શસ્ત્ર (નસ્તર) ઘોંચી દેવું અને અડપથી પાછું કહાડી લેવું. મ્હોટા પકામાં પણ, શસ્ત્રવડે જે આંગળ અથવા ત્રણ આંગળ લાંબો જખમ કરવો. ૬.

વૈદ્યે શસ્ત્રવડે કેવો છેદ કરવો.

તન્નાયતો, વિશાલઃ, સમઃ, સુવિમક્ત, ઇતિ વ્રણગુણાઃ ॥ ૭ ॥

૬ વૈદ્યે શસ્ત્રવડે જે છેદ કરવો તે લાંબો, પોહળો, સરખો અને સારી રીતે વિભક્ત અવયવોવાળો કરવો. કેમ કે આ ત્રણ (છેદ)ના ગુણો છે. ૭.

મવતશ્ચાત્ર ॥

આયતશ્ચ વિશાલશ્ચ સુવિમક્તો નિરાશ્રયઃ ॥

પ્રાત્કાલકૃતશ્ચાપિ વ્રણઃ કર્મણિ શસ્યતે ॥ ૮ ॥

૭ આ વિષયમાં કહેલું છે કે-શસ્ત્રક્રિયામાં લાંબો, પોહળો, સારી રીતે વિભાગ કરાયેલો અને યોગ્ય સમયે કરવામાં આવેલો ત્રણ (છેદ) વખણાય છે. ૮.

શસ્ત્રકર્મ કરનારા વૈદ્યમાં કેવા ગુણ હોવા જોઈએ.

શૌર્યમાશુક્રિયા શસ્ત્રતૈક્ષ્ણ્યમસ્વેદવેપથૂ ॥

અસંમોહશ્ચ વૈદ્યસ્ય શસ્ત્રકર્મણિ શસ્યતે ॥ ૯ ॥

૧ રોગીએ પૂર્વ તરફ અને વૈદ્યે પશ્ચિમ તરફ મોઢું રાખીને બેસવાનું લખેલું છે તે પ્રાતઃકાળ માટે છે. કેમકે એ સમયે સૂર્ય સન્મુખ હોવાથી રોગનું સ્થાન ખરાબર જોઈ શકાય છે. પરંતુ જો અપેર પછી શસ્ત્રકર્મ કરવાનું હોય તો એથી ઉલટી રીતે વૈદ્યે પૂર્વ અને રોગીએ પશ્ચિમ તરફ મોઢું રાખી બેસવું.

(કવિરાજ હારાણ્યંદ્ર)

૨ અહિં મૂળમાં 'અનુલોમં' એવું પદ છે. તેનો 'રુવાડાંઓની વળણને અનુસરી' એવો અર્થ અમે ઉલ્લેખના મત પ્રમાણે કરેલા છે. કવિરાજ હારાણ્યંદ્ર અનુલોમ શબ્દનો 'યથાયોગ્ય' એવો અર્થ કરે છે.

૩ કેમકે આવા ત્રણમાં કલ્ક તથા ક્વાથ વગેરેને દાખલ કરવાનું સગવડબદેલું થઈ પડે છે.

૮ શસ્ત્રક્રિયા કરનારા વૈધમાં નિર્લેષપણું, હાથનું હલ-કાપણું (ઝડપ), શસ્ત્રની તીક્ષ્ણતા, પરસ્પેશ ન આવવો, હાથ ન કંપવો અને ન ગભરાતાં સ્થિર બુદ્ધિથી કામ કરવું એ ગુણો^૧ હોવા જોઈએ. ૯.

એક વખત છેદ કરવાથી સધળો પર નીકળી ન જાય તો શું કરવું.

પ્રકેનવા વ્રણેનાશુચ્યમાને નાન્તરા બુદ્ધ્યાડવે-
ક્ષ્યાપરાન્ વ્રણાન્ કુર્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

ભવતિ ચાત્ર ॥

યતો યતો ગતિ વિદ્યાદુત્સજ્જો યત્ર યત્ર ચ ।

તત્ર તત્ર વ્રણં કુર્યાદ્યથા દોષો ન તિષ્ઠતિ ॥ ૧૧ ॥

૯ જો એક છેદ કરવાથી સધળો પર નીકળી ન જાય તો વધે બુદ્ધિથી વિચાર કરીને થોડે છેટે બીજા છેદ કરવા. અહીં કહેવામાં આવે છે કે-શીત્તમાં ન્યાં ન્યાં પ્રભૂની ગતિ જોવામાં આવે અને ન્યાં ન્યાં ઉચાર્થ જોવામાં આવે ત્યાં ત્યાં છેદ કરવા, કે જોથી પર રહે નહીં. ૧૦-૧૧.

સરખો પ્રણ કરવાનો અપવાદ.

તત્ર મૂળગ્ધશક્તિલાટાક્ષિપુટૌષ્ઠદન્તવેષ્ટકક્ષા-
કુક્ષિવંક્ષણેષુ તિર્યક્છેદ ઉક્તઃ ॥ ૧૨ ॥

ચન્દ્રમણ્ડલવચ્છેદાન્પાણિપાદેષુ કારયેત્ ।

અર્ધચન્દ્રાકૃતૌશ્ચાપિ ગુદે મેદ્રે ચ બુદ્ધિમાન્ ॥ ૧૩ ॥

૧૦ ભમ્બર, ગાલ, લમણાં, કપાળ, આંખના પાંપણ, આંઠ, દાંતના પેટા, કાખ (બગલ), પેટ અને સાથળોના સાંધા એઓમાં આડો છેદ કરવો; હાથમાં અને પગમાં ચંદ્રમંડલના જેવો ગોળ છેદ કરવો અને ગુદામાં તથા લિંગમાં અર્ધચંદ્રના જેવો છેદ કરવો. (એ શિવાયના બીજા પ્રદેશોમાં સરખોજ છેદ કરવો.) ૧૨-૧૩.

અવિધિયે પ્રણ કરવાથી હાનિ.

અન્યથા તુ શિરાસ્ત્રાયુચ્છેદનાદનિમાત્રં વેદના
ચિરાદ્વ્રણસંરોહો માંસકન્દીપ્રાદુર્ભાવશ્ચેતિ ॥ ૧૪ ॥

૧૧ ઉપર કહેલાં સ્થાનો શિવાય જો બીજા સ્થાનોમાં આડો, ચંદ્રમંડલના જેવો કે અર્ધચંદ્રના જેવો છેદ કરવામાં આવે તો શિરા કે સ્નાયુ કપાઈ જાય છે અને તેથી રોગીને બહુ વેદના થાય છે, પ્રણ ધણે દિવસે રુઝાય છે તથા અંદર માંસના કંદ જેવા અંકુરો ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૪.

૧ કેમકે વૈધ જો બીજા હોય તો સાધ્યરોગમાં પણ શસ્ત્ર-ક્રિયા કરવાની હીમત કરતો નથી અને કરે તો પણ શસ્ત્રને છેક સુધી પહોંચાડી શકતો નથી અને પ્રણમાં પર રહેવા દીએ છે. ઝડપ રાખવાથી તથા હાથની હલકાઈ રાખવાથી રોગીને વધારે વખત દુઃખ ખમવું પડતું નથી. શસ્ત્ર જો તીક્ષ્ણ હોય તો રોગીને પીડા ઓછી થાય છે.

૨ એક પ્રણ કર્યા પછી તેથી બે આંગળ અથવા ત્રણ આંગળ છેટે બીજો પ્રણ કરવો જોઈએ. જુઓ વાગ્બહુ સૂત્રસ્થાન અ. ૨૮, શ્લોક ૧૯ મે

કયા રોગોમાં રોગીને જમાડ્યા વગર જ
શસ્ત્રક્રિયા કરવી.

મૂઢગર્ભોદરાડશ્મરીમુક્ષરોગેષ્વશુક્તવતઃ કર્મે
કુર્વાતિ ॥ ૧૫ ॥

૧૨ મૂઢગર્ભ, ઉદરરોગ, પથરી, અને મોઢાના રોગ એઓમાં રોગીને જમાડ્યાવગર જ^૧ શસ્ત્રક્રિયા કરવી. ૧૫

શસ્ત્રક્રિયા કર્યા પછી શું કરવું.

તતઃ શસ્ત્રમવચાર્ય શીતાભિરઙ્ગિરાતુરમા-
શ્વાસ્ય સમન્તાત્પરિપીડ્યાહુલ્યા વ્રણમભિમૃદ્ય પ્ર-
ક્ષાલ્ય કષાયેણ પ્લોતેનોદકમાદાય તિલકલ્કમધુ-
સર્પિઃપ્રગાઢામૌષધયુક્તાં વર્તિ પ્રણિદધ્યાત્, તતઃ
કલ્કેનાચ્છાદ્ય નાતિશ્લિગ્ધાં નાતિરુક્ષાં ઘનાં કષ-
લિકાં દત્ત્વા વસ્ત્રપટ્ટેન લપ્તીયાન્નેદનારક્ષૌઘ્નૈર્ધૂપૈર્ધૂ-
પયેદ્રક્ષૌઘ્નૈશ્ચ મન્ત્રૈ રક્ષાં કુર્વાતિ ॥ ૧૬ ॥

૧૩ શસ્ત્રક્રિયા કરી લીધા પછી રોગીને શીતળજળથી આશ્વાસન કરી, પ્રણને ચોતરફ આંગળીથી દબાવીને સાવ (પર) કાઢી નાખી, આંગળીઓ વડે પ્રણને ચોળીને શસ્ત્રથી કરેલી જગ્યાને સરખી કરી, પ્રણને ત્રિકલા-લિપ્તો વગેરેના કવાથથી^૨ ઘોઈ નાખી, પ્રણની અંદર રહેલા પાણીને લુગડાના કકડાથી ખેંચી લેઈ, પછી સૂત્રસ્થાનના ૩૬ મા અધ્યાયમાં કહેલા સંશોધનીય ઔષધોવાળી વાટને તલનો કલ્ક, મધ અને ઘીમાં સારી રીતે ખરડી, પ્રણની અંદર ખોંસવી. પછી ચિકિત્સાસ્થાનના બીજા અધ્યાયમાં કહેલા સઘોત્રણનાં ઔષધોના કલ્ક(ચટણી)થી પ્રણને ઢાંકી દઈ તેની ઉપર બહુ સિંગધ નહીં તેમજ બહુ રુક્ષ પણ નહીં એવી જાડી કવલિકા^૩ (પટ્ટી) મૂકી કપડાથી પાટો

૧ કેમકે મૂઢગર્ભ વગેરે રોગોમાં જો પેટ અત્રથી ભરેલું હોય તો ચન્દ્રપ્રયોગ વગેરેથી રોગી કષ્ટ પામે છે અથવા મરી જાય છે અને વાણુ પ્રકોપ પામે છે; તથા મોઢાના રોગોમાં આંગળી વગેરેના દબાણથી અથવા સૂગથી આહાર બહાર નીકળે (હલદી થાય) તો ક્રિયામાં મોઢા અડચણ આવે છે. અહીં કેટલાક ટીકા-કારો મૂઢગર્ભોદરાશોશ્મરીમુક્ષરોગેષુ એવો પાઠ માનીને અર્શ અને ભગંદર એ બે રોગો વધારે ગણાવે છે. પણ તે ઠીક નથી. કેમકે, તેઓની ચિકિત્સામાં પ્રથમ લઘુભોજન કરાવવું લખેલ છે તેમજ આજ ગધનો અનુવાદ કરનારા વાગ્બહે પણ અર્શ તથા ભગંદરનું ગ્રહણ કરેલું નથી. (કવિરાજ હારાણુચંદ્ર.)

૨ પ્રણને ઘોવાને માટે સાત દિવસ સુધી સધોત્રણચિકિ-ત્સિત નામના ચિકિત્સાસ્થાનના બીજા અધ્યાયમાં કહેલા કષાયોનો ઉપયોગ કરવો અને ત્યાર પછી વાતાદિ દોષોનો વિચાર કરીને કષાયની કલ્પના કરી લેવી. (ડહ્મણ)

૩ બેવડા કે ચોવડા કરેલા કપડાની પટ્ટી-ધડીને કવલિકા કહેવામાં આવે છે. કેટલાકો ઔષધોના સ્વરસોને નીકળતો અટ-કાવવા સારું ચિકિત્સાસ્થાનનાં ભન્નચિકિત્સિત નામના ત્રીજા અધ્ય-યમાં કહેલા ખાખરો, ઉગરો વગેરે વૃક્ષોની છાલ તથા પાનડા વગેરેથી બનાવેલી પટ્ટીને કવલિકા કહે છે.

બાંધી દેવા. પછી વેદનાને તથા રાક્ષસોને મટાડનારા ધૂપોની ધૂમાડી દેવી^૧ અને રાક્ષસોને ભગાડનારા મંત્રોથી રક્ષા કરવી. ૧૬.

વેદનાને તથા રાક્ષસોને મટાડનારો ધૂપ.

તતો ગુણુલ્લગુરુસર્જરસવચાગૌરસર્ષપચૂર્ણ-
લેષણનિમ્બપત્રવ્યામિશ્વૈરાજ્યયુક્તૈર્ધૂપૈર્ધૂપયેત્ । આ-
જ્યશોષેણ चास्य प्राणान् समालमेत् ॥ ૧૭ ॥

૧૪ યુગળ, અગર, રાળ, વજ, ઘોળા સર્ષવ, સિંધા-
લુણુ અને લિપ્પડાનાં પાનડાં એઓને ઘીમાં કાલવીને તેની
ધૂમાડી દેવી અને પછી તે ધૂપોને કાલવવાના વાસણમાં
જે ઘી ખરડાઈ રહેલું હોય તેથી રોળીના હૃદય વગેરે
અંગો કે જગ્યા પ્રાણોને રહેવાના સ્થાનક છે તેઓપર
અભ્યંગ કરવો. ૧૭.

રક્ષાકર્મ કરવાનો વિધિ.

उदकुम्भाच्चापो गृहीत्वा प्रोक्षयन्नक्षાकर्म कु-
र्यात् । तद्वक्ष्यामः ॥ ૧૮ ॥

૧૫ પછી જલના કલશમાંથી પાણી લેઈ નીચે લખેલા
મંત્રો બોલી તે પાણી છાંટી રક્ષાકર્મ કરવું. ૧૮.

તે મંત્રો આ પ્રમાણે છે.

૨“કૃત્યાનાં પ્રતિઘાતાર્થં તથા રક્ષોભયસ્ય ચ ।

રક્ષાકર્મ કરિષ્યામિ બ્રહ્મા તદનુમન્યતામ્ ॥ ૧૯ ॥

નાગાઃ પિશાચા ગન્ધર્વાઃ પિતરો યક્ષરાક્ષસાઃ ।

અભિદ્રવન્તિ યે યે ત્વાં બ્રહ્માઘ્ના ઇન્તુ તાન્ સદા ૨૦

પૃથિવ્યામન્તરીક્ષે ચ યે ચરન્તિ નિશાચરાઃ ।

દિશ્વ વાસ્તુનિવાસાશ્ચ પાન્તુ ત્વાં તે નમસ્કૃતાઃ ૨૧

પાન્તુ ત્વાં મુનયો બ્રહ્મા દિવ્યા રાજર્પયસ્તથા ।

પવર્તાશ્ચૈવ નદ્યશ્ચ સર્વાઃ સર્વેઽપિ સાગરાઃ ॥ ૨૨ ॥

અગ્ની રક્ષતુ તે જિહ્વાં પ્રાણાન્વાયુસ્તથૈવ ચ ।

સોમો વ્યાનમપાનં તે પર્જન્યઃ પરિરક્ષતુ ॥ ૨૩ ॥

૧ કૃત પ્રાણને જ નહીં પણ રોળીની શય્યા વગેરેને પણ
ધૂમાડી દેવી. પ્રાણની દુર્ગન્ધ મટાડવી, પ્રાણ ઉપર માખીઓ
વગેરે જન્તુઓને ખેસતા અટકાવવા અને હવાને શુદ્ધ કરવી એ
ધૂમાડી આપવાનો હેતુ છે.

૨ કેટલાક ટીકાકારો ‘મંત્રોનો શબ્દમાં તાત્પર્ય હોય છે અર્થમાં
હોતો નથી, એમ માની આ મંત્રોની વ્યાખ્યા કરતા નથી. તેઓને
અભિપ્રાય એવો છે કે આ મંત્રો જે પ્રમાણે લખેલા છે તે
પ્રમાણે બોલી જઠને રક્ષા કરવી. એથી અમે મૂલમાં મંત્રોનો
અર્થ કયા નથી. એ મંત્રોનો શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે છે. “અભિ-
ચારના તથા રાક્ષસોના ભયને દૂર કરવા માટે રક્ષાકર્મ કરે છે
તેને બ્રહ્મા અનુમતિ આપો. નાગો, પિશાચો, ગંધર્વો, પિતરો,
યક્ષો અને રાક્ષસો જેઓ તને પીડતા હોય તેનો બ્રહ્માદિ દેવો
નાશ કરો. પૃથ્વીમાં, અંતરીક્ષમાં તથા દિશાઓમાં જે રાક્ષસો
ફરતા હોય અને જે રાક્ષસો ગૃહોમાં રહેતા હોય તેઓ નમ-
સ્કાર કરવાથી તારી રક્ષા કરો. સ્વર્ગમાં રહેનારા બ્રહ્માના પુત્રો
એવા સનકાદિ મુનિઓ, રાજર્ષિઓ, પર્વતો, નદીઓ અને સર્વ

ઉદારને વિદ્યુતઃ પાન્તુ સમાનં સ્તનયિજ્ઞવઃ ।

બલમિન્દ્રો બલપતિર્મનુર્મન્યે મતિં તથા ॥ ૨૪ ॥

કામાંસ્તે પાન્તુ ગન્ધર્વાઃ સત્ત્વમિન્દ્રોઽભિરક્ષતુ ।

પ્રજ્ઞાં તે વરુણો રાજા સમુદ્રો નાભિમણ્ડલમ્ ॥ ૨૫ ॥

ચક્ષુઃ સૂર્યો દિશઃ શ્રોત્રે ચન્દ્રમાઃ પાતુ તે મનઃ ।

નક્ષત્રાણિ સદા રૂપં છાર્યાં પાન્તુ નિશાસ્તવ ॥ ૨૬ ॥

રેતસ્ત્વાપ્યાયયન્ત્વાપો રોમાણ્યોષધયસ્તથા ।

આકાશં જ્ઞાનિ તે પાતુ દેહં તવ વસુન્ધરા ॥ ૨૭ ॥

વૈશ્વાનરઃ શિરઃ પાતુ વિષ્ણુસ્તવ પરાક્રમમ્ ।

પૌરુષં પુરુષશ્રેષ્ઠો બ્રહ્માત્માનં ધ્રુવો ધ્રુવૌ ॥ ૨૮ ॥

પતા દેહે વિશેષેણ તવ નિત્યા હિ દેવતાઃ ।

પતાસ્ત્વાં સતતં પાન્તુ દીર્ઘમાયુરવાપ્નુહિ ॥ ૨૯ ॥

સ્વસ્તિ તે ભગવાન્ બ્રહ્મા સ્વસ્તિ દેવાશ્ચ કુર્વતામ્ ।

સ્વસ્તિ તે ચન્દ્રસૂર્યૌ ચ સ્વસ્તિ નારદપર્વતૌ ॥ ૩૦ ॥

સ્વસ્ત્યગ્નિશ્ચૈવ વાયુશ્ચ સ્વસ્તિ દેવાઃ સહેન્દ્રગાઃ ।

પિતામહકૃતા રક્ષા સ્વસ્ત્યાયુર્વર્ધતાં તવ ॥ ૩૧ ॥

ઈતયસ્તે પ્રશામ્યન્તુ સદા ભવ ગતવ્યથઃ ।

इति स्वाहा” ॥ ૩૨ ॥

પૈતૈર્વેદાત્મકૈર્મન્ત્રૈઃ કૃત્યાવ્યાધિવિનાશનૈઃ ।

મયૈવં કૃતરક્ષસ્ત્વં દીર્ઘમાયુરવાપ્નુહિ ॥ ૩૩ ॥

૧૬ આવી રીતે અભિચારકર્મનો અને રોગોનો નાશ
કરનારા આ વેદમય મંત્રોથી મેં તારી રક્ષા કરેલી છે.
માટે તું લાંબાં આયુષ્યને પ્રાપ્ત થા. ૧૯-૩૩.

પશ્ચાત્કર્મ.

તતઃ કૃતરક્ષમાતુરમાગારં પ્રવેશ્યાચારિક-
માદિશેત્ । તતસ્તૃતીયેઽહનિ વિમુચ્યૈવં બધ્મીયા-
દ્વલ્લપટ્ટેન; ન ચૈનં ત્વરમાણોઽપરેદ્યુર્મોક્ષયેત્ ।
દ્વિતીયદિવસે પરિમોક્ષણાદિપ્રથિતો વ્રણશ્ચિરા-
દુપસંરોહતિ તીવ્રરુજશ્ચ ભવતિ । અતઃ ઋર્ધ્વં દોષ-
કાલબલાદીનવેશ્ય કષાયાલેપનબન્ધાહારાચારા-

સાગરો એઓ તારી રક્ષા કરો, અગ્નિ તારી જીહ્વાની, વાયુ
પ્રાણોની, સામ વ્યાનવાયુની, મેઘ અપાનવાયુની, વિદ્યુત ઉદાન-
વાયુની, મેઘ સમાનવાયુની, બળના પતિ એવા ઇંદ્ર બળની,
મનુ મન્યા અને મતિની, ગંધર્વો કામની, ઇંદ્ર સત્ત્વની, રાજ
વરુણ બુદ્ધિની, સમુદ્ર નાભિમંડળની, સૂર્ય નેત્રની, દિશાઓ
કાનની, ચંદ્રમા મનની, નક્ષત્રો રૂપની, રાત્રિ છાયાની, જળ
વીર્યની, ઔષધિઓ રોમની, આકાશ છિદ્રોની, પૃથ્વી શરીરની,
વૈશ્વાનર મસ્તકની, વિષ્ણુ પરાક્રમની, પુરુષ શ્રેષ્ઠ એવા ઈશ્વર
પુરુષાર્થની, બ્રહ્મા આત્માની અને ધ્રુવ ભગ્મરની રક્ષા કરો. આ
દેવતાઓ વિશેષ કરીને નિત્ય તારા દેહમાં રહેલા છે. એઓ
તારી નિરંતર રક્ષા કરો. તું દીર્ઘ આયુષ્યને પ્રાપ્ત થા. ભગવાન
બ્રહ્મા, ચંદ્ર, સૂર્ય, નારદ, પર્વત, અગ્નિ, વાયુ અને ઇંદ્ર સહવર્ત-
માન દેવો તારે કલ્યાણ કરો. આ રક્ષા બ્રહ્માઓ કરેલી છે તેથી
તારે કલ્યાણ થાઓ, તારે આયુષ્ય વધે, તારી ઈશ્વરી આપત્તિઓ
શાંત થાઓ અને તું રોગરહિત થા.”

નિવિઘ્ન્યાત્ । ન ચૈનં ત્વરમાણઃ સ્નાન્તર્દોષં રોપયેત્ ;
સ હ્યલ્પેનાપ્યપચારેણાભ્યન્તરમુત્સર્જ્ઞં કૃત્વા મૂયો-
ઽપિ વિકરોતિ ॥ ૩૪ ॥

૧૭ ઉપર પ્રમાણે રક્ષા કર્યા પછી રોગીને આતુરા-
ગાર(રોગીને માટે ખાસ જુદા રાખેલા મકાન)માં
લાઈ જઈ સૂત્રસ્થાનના ત્રણિતોપાસનીય નામના ૧૯ મા
અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે આહાર-વિહાર કરવાની આજ્ઞા
કરવી. પછી ત્રિજે દિવસે પાટો છોડી પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે જ
ત્રણુને ક્વાથથી ઘાષને સાફ કરી, અંદર વાટ મુકી,
કદકથી ઢાંકી, ઉપર પટ્ટી મુકાને પાટો બાંધવો.^૧ ઉતાવળ
કરીને બીજે દિવસે પાટો છોડવો નહીં. બીજે દિવસે પાટો
છોડવાથી ત્રણુ ક્વઠાષને નહીં ભરાતાં ગ્રન્થી જેવો થઈ
જાય છે, ઘણે દિવસે રૂઝાય છે અને ત્રણુમાં તીવ્ર વેદના
થાય છે. ત્રિજી દિવસ પછી દોષ, કાળ અને રોગીના
બળ વગેરેનો વિચાર કરીને ક્વાથ, લેપ, પાટા અને
આહાર-વિહાર વગેરેની વ્યવસ્થા કરવી. ૩૪.

પરુવાળા ત્રણુને રૂઝવવાની મનાઈ.

भवन्ति चात्र ॥

અહીં આ પ્રમાણે શ્લોકો કહેવામાં આવ્યા છે.

तस्मादन्तर्बहिश्चैव सुशुद्धं रोपयेद्भणम् ॥ ૩૫ ॥

૧૮ જ્યાં સૂધી ત્રણુમાં જરા પણ પરુ રહેલું હોય
ત્યાં સૂધી તેને ઉતાવળ કરીને રૂઝાવવો નહીં. કારણ કે
એવી રીતની જરા પણ વિરુદ્ધ ક્રિયા થઈ તો તે પરુ
અંદરના ભાગમાં કોતર પાડીને પાછો પણ વિકાર ઉત્પન્ન
કરે છે. એટલા માટે જ્યારે ત્રણુ અંદર અને બાહરથી
શુદ્ધ થઈ જાય ત્યારે તેને રૂઝાવવાનો ઉપાય કરવો. ૩૫.

ત્રણુવાળાએ કંઈ બાબતો વર્જ્ય કરવી.

रुद्धेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन्निवर्जयेत् ।

हर्षं क्रोधं भयं चापि यावदास्थैर्यસंભવાत् ॥ ૩૬ ॥

૧૯ ત્રણુ ભરાઈ આવ્યા પછી પણ રોગી જ્યાં સૂધી
પાછો સ્થિર (બલાદિસંપન્ન) ન થાય ત્યાં સૂધી તેણે હર્ષ,
ક્રોધ, ભય, અજીર્ણ ભોજન, કસરત અને મૈથુન વગેરેનો
લાગ કરવો. ૩૬.

કંઈ ઋતુમાં કેટલે દિવસે પાટો છોડવો.

हेमन्ते शिशिरे चैव वसन्ते चापि मोक्षयेत् ।

ज्यहाद्व्याहच्छरद्रीष्मवर्षास्वपि च बुद्धिमान् ॥ ૩૭ ॥

૨૦ જુદામાન વૈદ્યે હેમંત, શિશિર અને વસંત એ ત્રણ
ઋતુઓમાં ત્રીજે દિવસે પાટો છોડવો; તથા ગ્રીષ્મ, વર્ષા અને
શરદ્ધ એ ત્રણ ઋતુઓમાં બીજે દિવસે પાટો છોડવો.^૨ ૩૭.

^૧ પાટાઓ કેવી રીતે બાંધવા વગેરે બાબતો આ સ્થાનનાં
ત્રણુલેપનઅન્ધવિધિ નામના ૧૮ મા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કહે-
વામાં આવશે.

^૨ હેમન્ત વગેરે ત્રણ ઋતુઓ કંડી હોવાને લીધે તેમાં પાકનો
ભય નથી તેથી એ ઋતુઓમાં ત્રીજે દિવસે અને શરદ્ધ ગ્રીષ્મ અને

ઉપર કહેલા નિયમોનો અપવાદ.

अतिपातिषु रोगेषु नेच्छेद्विधिभिर्मિषक् ।

प्रदीप्तागारवच्छीघ्रं तत्र कुर्यात् प्रतिक्रियाम् ॥ ૩૮ ॥

૨૧ જે રોગોમાં શસ્ત્રક્રિયાને વિલંબ થતાં મોઠો
પરિણામ આવવાનો સંભવ હોય, ત્યાં તો વૈદ્યે ઉપર કહેવા
પ્રમાણે સઘળી સામગ્રીઓ તૈયાર કરવા વગેરેમાં વખત
ન ગુમાવતાં જેમ ઘરમાં આગ લાગી હોય તો તેને જલદી
બુળવવામાં આવે છે તેમ ત્યાં તે રોગને શાન્ત કરવાને
માટે જલદી ઉપાયો ચોજવા (શસ્ત્રક્રિયા કરવી). ૩૮.

શસ્ત્રપ્રયોગથી ઉત્પન્ન થએલી વેદનાને શાંત
કરવાનો ઉપાય.

या वेदना शस्त्रनिपातजाता

तीव्रा शरीरं प्रदुनोति जन्तोः ।

घृतेन सा शान्तिमुपैति सिक्ता

कोष्णेन यष्टीमधुकान्वितेन ॥ ૩૯ ॥

૨૨ ઘીમાં જેઠીમધ મેળવી, તે ઘીને જરા ગરમ કરીને
તેનું ત્રણુ ઉપર સેચન કરવાથી, શસ્ત્ર લાગવાથી ઉત્પન્ન
થએલી અને માણસના શરીરને બહુ પરિતાપ આપનારી
તીવ્ર વેદના શાંત થાય છે. ૩૯.

અધ્યાય છઠ્ઠા.

ઉપક્રમ.

૧ અથાત ઋતુચર્યાધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે, હવે અહીંથી હું ‘ઋતુ-
ચર્યા’ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે મને
ભગવાન ધન્વન્તરિએ તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે
કરું છું. ૧-૨.

કાળનો મહિમા.

कालो हि नाम भगवान् स्वयम्भूरनादि-
मच्यनिधनोऽत्र रसव्यापत्संपत्ती जीवितमरणे च
मनुष्याणामायत्ते ॥ ૩ ॥

૨ કાળ એ ભગવાન (સર્વ ઐશ્વર્યવાળો-મહાસમર્થ),
સ્વયંભૂ (પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થએલો અર્થાત્ જેને
કોઈએ ઉત્પન્ન કરેલો નથી એવો) તથા આદિ-મધ્ય
અને અન્ત વિનાનો છે.^૧ મધુરાદિ રસોની (મધુરાદિ રસ-
વાળા દ્રવ્યોની) વ્યાપતિ (વિગુણતા) અને સંપત્તિ
વર્ષાએ ત્રણ ઋતુઓ ગરમ હોવાને લીધે તેમાં પાક થવાનો ભય
રહે છે તેથી તેમાં બીજે દિવસે પાટો છોડવાનું લખેલું છે.

^૧ ચર્યા એટલે આચરણ, કંઈ ઋતુમાં શું આચરણ કરવું તે
આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવેલ છે તેથી આ અધ્યાયને ‘ઋતુ-
ચર્યાધ્યાય’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

૨ કાળનો ધર્મ બતાવીને હવે કર્મ બતાવે છે, કે જેથી કાળનું
ચિકિત્સામાં ઉપયોગી પડ્યું જણાય.

(યુથુવતા) તથા મનુષ્યોનું જીવિત અને મરણ એ કાળને આધીન છે. ૩

કાળ શબ્દનો નિરૂક્તિ.

સ સૂક્ષ્મામપિ કલાં ન લીયત इति कालः, संकलयति कालयति वा भूतानीति कालः ॥ ૪ ॥

૩ કાળ હમેશાં ગતિ કરે છે છતાં જરાવાર પણ થાકતો (ખોભરતો) નથી તેથી, ^૧ અથવા સંકલન એટલે સંહારવાથી સર્વ પ્રાણીઓને એકઠાં કરે છે તેથી, અથવા સંકલન કરે છે એટલે સર્વ પ્રાણીઓને સુખદુઃખથી ભેડી દીધે છે તેથી, અથવા સર્વને મરણના સમીપમાં લઈ જાય છે તેથી 'કાળ' કહેવાય છે. ૪.

કાળના વિભાગો.

तस्य संवत्सरात्मनो भगवानादित्यो गतिविशेषेणाक्षिनिमेषकाष्टाकलामુहूर्ताहोरात्रपक्षमासर्त्तुः यनसंवत्सरयुगप्रविभागं करोति ॥ ૫ ॥

૪ ભગવાન સૂર્યનારાયણ પોતાની ખાસ ગતિથી તે સંવત્સરાત્મક (વર્ષરૂપી) કાળના અક્ષિનિમેષ, કાષ્ઠા, કલા, મુહૂર્ત, અહોરાત્ર, પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન, સંવત્સર અને યુગ એ નામના વિભાગો કરે છે. ૫.

કાળના વિભાગોનું વર્ણન

तत्र लघुक्षरोच्चारणमात्रोऽक्षिनिमेषः, पञ्चदश-
क्षिनिमेषाः काष्ठा, त्रिंशत्काष्ठाः कला, विंशतिकलो
मुहूर्तः कलादशभागश्च, त्रिंशन्मुहूर्तमहोरात्रं,
पञ्चदशाहोरात्राणि पक्षः, स च द्विविधः शुक्लः
कृष्णश्च, तौ मासः ॥ ૬ ॥

૫ એક લઘુ અક્ષરનું ઉચ્ચારણ કરવામાં જેટલો સમય લાગે તેટલા સમયને 'અક્ષિનિમેષ' કહેવામાં આવે છે. પંદર અક્ષિનિમેષ થાય ત્યારે 'કાષ્ઠા' કહેવાય છે. ત્રિંશ કાષ્ઠા થાય ત્યારે 'કલા' કહેવાય છે. વિંશ કલા થાય ત્યારે એક 'મુહૂર્ત' (બે ઘડી) કહેવાય છે. કોઈ રથે ત્રણ કાષ્ઠાનો મુહૂર્ત પણ કહેવામાં આવે છે. ત્રિંશ મુહૂર્ત થાય ત્યારે 'અહોરાત્ર (દિવસ રાત)' કહેવાય છે. અને પંદર અહોરાત્ર થાય ત્યારે 'પક્ષ (પખવાડીયું)' કહેવાય છે. શુકલપક્ષ અને કૃષ્ણપક્ષ એ બેદોથી પક્ષ બે પ્રકારના છે. બે પક્ષ થાય ત્યારે 'માસ (મહિનો)' કહેવાય છે. ૬.

ઋતુઓનું વર્ણન

तत्र माघादयो द्वादश मासाः, द्विमासिकमृतुं
कृत्वा षडृतवो भवन्ति, ते शिशिरवसन्तग्रीष्म-
वर्षाशरद्धेमन्ताः, तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः,
मधुमाघवौ वसन्तः, शुचिशुक्रौ ग्रीष्मः, नभोन-

૧ કેટલાકો મૂલમાં 'સૂક્ષ્મામપિ કલાં ન લીયતે' એવી જગ્યાએ 'કાલીયતે' એજ પાઠ બહુ જોવા મળે છે. 'જેની સંખ્યા કરવામાં આવે છે તે કાલ' એવો અર્થ કરે છે.

मस्यौ वर्षाः, इषोजौ शरत्, सहःसहस्यौ
हेमन्त इति ॥ ७ ॥

તપ્તે શીતોષ્ણવર્ષલક્ષણાશ્ચન્દ્રાદિત્યયોઃ કાલ-
વિભાગકરત્વાદયને દ્વે ભવતો દક્ષિણમુક્તરં ચ ।
તયોર્દક્ષિણં વર્ષાશરદ્દેમન્તાઃ, તેષુ ભગવાનાપ્યાયતે
સોમોઽમ્લલવણમધુરાશ્ચ રસા બલવન્તો ભવન્ત્યુ-
ત્તરોત્તરં ચ સર્વપ્રાણિનાં બલમભિવર્ધતે, ઉત્તરં
ચ શિશિરવસન્તગ્રીષ્માઃ, તેષુ ભગવાનાપ્યાયતેઽ-
ર્કસ્તિક્કષાયકટુકાશ્ચ રસા બલવન્તો ભવન્ત્યુ-
ત્તરોત્તરં ચ સર્વપ્રાણિનાં બલમપહીયતે ॥ ૮ ॥

भवति चात्र ॥

शीतांशुः क्लेदयत्युर्वी विवस्वाञ्छोषयत्यपि ।
तावुभावपि संश्रित्य वायुः पालयति प्रजाः ॥ ९ ॥

અથ સ્તવ્યને દ્વે યુગપત્સંવત્સરો ભવતિ ।
તે તુ પશ્ચ યુગમિતિ સંજ્ઞાં લભન્તે । સ ણ નિમે-
ષાદિયુગપર્યન્તઃ કાલઃક્રવત્પરિવર્તમાનઃ કાલચ-
ક્રમુચ્યત इत्येके ॥ ૧૦ ॥

૬ માઘ, ફાલ્ગુન, ચૈત્ર, વૈશાખ, જેષ્ઠ, આષાઢ, શ્રાવણ, ભાદ્રપદ, આશ્વિન, કાર્તિક, માર્ગશીર્ષ અને પૌષ એ બાર મહિનાઓ છે. બે બે મહિનાની એક એક ઋતુ થાય છે એટલે બાર મહિનાઓમાં ૭ ઋતુઓ થાય છે. તે ઋતુઓનાં નામો આ પ્રમાણે છે—શિશિર, વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ્, અને હેમંત. એઓમાં માઘ, અને ફાલ્ગુન એ બે માસોને શિશિરઋતુ કહેવામાં આવે છે. ચૈત્ર અને વૈશાખ એ બે માસોને વસંતઋતુ કહેવામાં આવે છે, જેષ્ઠ અને આષાઢ એ બે માસોને ગ્રીષ્મઋતુ કહેવામાં આવે છે, શ્રાવણ અને ભાદ્રપદ એ બે માસોને વર્ષાઋતુ કહેવામાં આવે છે, આશ્વિન અને કાર્તિક એ બે માસોને શરદ્-ઋતુ કહેવામાં આવે છે તથા માર્ગશીર્ષ અને પૌષ એ બે માસોને હેમંતઋતુ કહેવામાં આવે છે. એ ૭ ઋતુઓ શીત (થંડી), ઉષ્ણ (ગરમી) અને વર્ષા (વરસાદ) રૂપી ત્રણ લક્ષણોવાળી છે. એટલે હેમંત અને શિશિર એ બે ઋતુઓ શીતલક્ષણોવાળી છે, વસંત અને ગ્રીષ્મ એ બે ઋતુઓ ઉષ્ણલક્ષણોવાળી છે અને વર્ષા અને શરદ્ એ બે ઋતુઓ વર્ષાલક્ષણોવાળી છે. ચંદ્રના કાળનો અને સૂર્યના કાળનો વિભાગ^૧ કરવાથી એ ૭ ઋતુઓના દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ^૨ એવાં બે અયનો થાય છે. વર્ષા, શરદ્ અને હેમંત એ ત્રણ ઋતુઓમાં દક્ષિણાયન થાય છે. એ ત્રણ ઋતુઓમાં ભગવાન ચંદ્રમા ઉત્તરોત્તર અધિક બળ પામે છે, ખાટો-ખારો અને મધુર એ ત્રણ રસો ઉત્ત-

૧ દક્ષિણાયન ચંદ્રના કાળનો અને ઉત્તરાયણ સૂર્યના કાળનો વિભાગ કરે છે.

૨ દક્ષિણાયન એટલે દક્ષિણ દિશા તરફ સૂર્યનું જવું અને ઉત્તરાયણ એટલે ઉત્તર દિશા તરફ સૂર્યનું જવું.

રોત્તર અધિક બળવાળા થાય છે અને સર્વ પ્રાણીઓનું બળ પણ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામે છે. શિશિર, વસંત અને ગ્રીષ્મ એ ત્રણ ઋતુઓ દક્ષિણાયનરૂપ છે, એ ત્રણ ઋતુઓમાં સૂર્ય ઉત્તરોત્તર અધિક બળ પામે છે, કડવો-તુરો અને તિષ્ઠો એ ત્રણ રસો ઉત્તરોત્તર અધિક બળવાળા થાય છે અને સર્વ પ્રાણીઓનું બળ પણ ઉત્તરોત્તર ઓછું થતું જાય છે. દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ એ બન્ને મળીને વર્ષ થાય છે અને એવાં પાંચ વર્ષો મળીને એક યુગ થાય છે. ચક્રની પેઠે કયાં કરતો નિમેષથી માંડીને યુગ સૂધીનો આ કાળ 'કાલચક્ર' કહેવાય છે, આમ કેટલા-એક કહે છે. ૭-૧૦.

બીજી રીતે ઋતુઓનો વિભાગ.

इह तु वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मप्रावृषः षडृतवो भवन्ति दोषोपचयप्रकोपोपशमनि-मिच्छं; ते तु भाद्रपदाद्येन द्विमासिकेन व्याख्याताः । तद्यथा-भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः, कार्तिकमार्गशीर्षौ शरत्, पौषमाघौ ह्रमन्तः, फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः, वैशाखज्यैष्ठौ ग्रष्मिः, आषाढश्रावणौ प्रावृडिति ॥ ११ ॥

૭ આ તન્ત્રમાં તો વાતાદિ દોષોનાં ઉપચય (વૃદ્ધિ), પ્રકોપ અને ઉપશમ સમજવા માટે વર્ષા, શરદ્, હેમન્ત, વસંત, ગ્રીષ્મ અને પ્રાવૃષ્ એ છ ઋતુઓ માનવામાં આવે છે. ૩ એ ઋતુઓ ભાદ્રપદ આદિ બે બે માસોથી થાય છે. જેમ કે-ભાદ્રપદ અને આશ્વિન એ બે માસો વર્ષાઋતુ, કાર્તિક અને માર્ગશીર્ષ એ બે માસો શરદ્ઋતુ, પૌષ અને માઘ એ બે માસો હેમન્તઋતુ, ફાલ્ગુન અને ચૈત્ર એ બે માસો વસંતઋતુ, વૈશાખ અને જ્યેષ્ઠ એ બે માસો ગ્રીષ્મઋતુ અને અષાઢ તથા શ્રાવણ એ બે માસો પ્રાવૃદ્ઋતુ કહેવાય છે. ૧૧.

૧ વર્ષાઋતુમાં ખાટો રસ, શરદ્ઋતુમાં લવણરસ અને હેમન્તઋતુમાં મધુરરસ અધિક બલવાળા થાય છે.

૨ શિશિરઋતુમાં કડવો રસ, વસન્તઋતુમાં તુરો રસ અને ગ્રીષ્મઋતુમાં તિષ્ઠો રસ અધિક બલવાળા થાય છે.

૩ ઉપર કહેલો શિશિરાદિ ઋતુવિભાગ રસોની તથા પ્રાણીઓના બળની વૃદ્ધિ અને હાનિ બતાવવાને માટે કહેલો છે અને આ પ્રાવૃદાદિ ઋતુવિભાગ સંશોધનને માટે દોષોનો સંચય, પ્રકોપ અને ઉપશમ બતાવવાને માટે કહેલો છે. ચરકસંહિતામાં પણ 'તર્યાશિતીય' નામના સૂત્રસ્થાનના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં રસોની ઉપપત્તિ તથા બળની વૃદ્ધિ હાનિ બતાવવા માટે શિશિરાદિ ઋતુવિભાગ કહેલો છે અને વિમાનસ્થાનના 'રોગભિષગ્બિજિતીય' નામના ૮ મા અધ્યાયમાં સંશોધનને માટે પ્રાવૃદાદિ ઋતુવિભાગ કહેલો છે. કાશ્યપતન્ત્રમાં તો કહેલું છે કે-"ગંગાનદીના ઉત્તર ભાગમાં શીત અધિક પડે છે માટે ત્યાં શિશિરાદિ ઋતુવિભાગ બહુવો અને ગંગા નદીના દક્ષિણ ભાગમાં વૃષ્ટિ અધિક થાય છે માટે ત્યાં પ્રાવૃદાદિ ઋતુવિભાગ બહુવો."

ઋતુઓમાં દોષોનો સંચય અને પ્રકોપ કેવી રીતે થાય છે.

તत्र वर्षास्वोषधयस्तरुण्योऽल्पवीर्या आपश्चा-प्रसन्नाः क्षितिमलप्रायास्ता उपयुज्यमाना नमसि मेघावतते जलप्रक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातविष्टव्याघ्रीनां विदहन्ते, विदाहात् पित्तसंचयमापादयन्ति, स संचयः शरदि प्रबि-रलमेघे वियत्युपशुष्यति पङ्केऽर्ककिरणप्रविलायितः पैत्तिकान् व्याधीत् जनयति । ता एवौषधयः काल-परिणामात्परिणतवीर्या बलवत्यो हेमन्ते भवन्त्या-पश्च प्रसन्नाः स्निग्धा अत्यर्थं गुर्व्यस्ता उपयुज्य-माना मन्दकिरणत्वाद्भानोः सतुषारपवनोपष्टम्भित-देहानां देहिनामविदग्धाः स्नेहाच्छैत्याद्गौरवादुप-लेपाच्च श्लेष्मणः संचयमापादयन्ति, स संचयो वसन्तेऽर्करश्मिप्रविलायित ईषत्स्तब्धदेहानां दे-हिनां श्लेष्मिकान् व्याधीत् जनयति । ता एवौषधयो नदाद्य निःसारा रूक्षा अतिमात्रं लक्ष्यो भवन्त्या-पश्च, ता उपयुज्यमानाः सूर्यप्रतापोपशोषितदेहानां देहिनां रौक्ष्याल्लघुत्वाद्द्वैशद्याच्च वायोः संचयमापा-दयन्ति, स संचयः प्रावृषि चात्यर्थं जलोपक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातवर्षेरितो वाति-कान् व्याधीन् जनयति । एवमेष दोषाणां संचय-प्रकोपहेतुरुक्तः ॥ १२ ॥

૮ વર્ષાઋતુમાં ઔષધોનો નવી તથા થોડી શક્તિ-વાળી થાય છે અને જળ પણ અસ્વચ્છ થાય છે તથા તેમાં પૃથ્વીનો મેલ ઝાઝા પરિમાણમાં બળે છે. એ સમયમાં આકાશ વાદળાંઓથી ઘેરાએલું તથા પૃથ્વી પાણીથી કચકચતી હોવાને લીધે મનુષ્યોના દેહો ક્ષેદ- (ભેજ)વાળાં તથા જઠરાગ્નિ થંડીથી કોપ પામેલા અંદરના વાયુને લીધે મંદ થઈ જાય છે. એથી તે સમયમાં તે નવી તથા ઓછી શક્તિવાળી ઔષધિઓનો તથા મેલાં જળનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેઓનો વિદાહ (ખાટો પાક) થાય છે અને ઔષધિઓનો તથા જળનો ખાટો પાક થવાથી વર્ષાઋતુમાં પિત્તનો સંચય થાય છે. ૨ તે એકઠો થએલો પિત્ત ન્યારે શરદ્ઋતુમાં આકાશમાં વાદળાં પાંખાં પડી જાય છે અને પૃથ્વીપરનો કાદવ સુકાવા લાગે છે ત્યારે સૂર્યના કિરણોવડે પીધળીને પિત્તસંબન્ધી રોગોને

૧ જો કે વર્ષાઋતુમાં ઘઉં વગેરે ધાન્યો ન્હાં જ હોય છે તો પણ તેઓમાં સૂક્ષ્મ જળ પેસી જવાને લીધે તેઓ ડુંભાં, કંઇક શક્તિવગરનાં, કોંટા કુટવા જેવાં અને કુલેલાં થઈ જાય છે તેથી તેઓને નવીન કલાં છે. શાક વગેરે તો તે સમયમાં નવાં જ વપરાય છે.

૨ વર્ષાઋતુમાં પિત્તસંચય પામે છે, પરંતુ વર્ષાઋતુની શીતતાને લીધે તેમાં પ્રકોપ પામીશકું નથી.

ઉત્પન્ન કરે છે. હેમંતઋતુમાં તેજ (વર્ષા ઋતુમાં ઉત્પન્ન થએલી) ઔષધિઓ કાલના શરદારને લીધે સંપૂર્ણશક્તિવાળી તથા શરીરની વૃદ્ધિ કરે એવી થાય છે, જળ પશુ સ્વચ્છ, સ્નિગ્ધ અને અત્યંત ભારે થાય છે. એ સમયમાં સૂર્યનાં કિરણો મંદ થવાને લીધે તથા પવન તુષાર- (ઝાકળ) વાળો હોવાને લીધે મનુષ્યના શરીર પશુ પુષ્પ થાય છે. એથી હેમંતઋતુમાં ઉપર કહેલા ગુણોવાળા ઔષધોનો તથા જળનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેનો વિદાહ થતો નથી, પરંતુ તે ઔષધિઓ અને જળોના સ્નેહ, શૈલ, ભારેપણું અને ઉપલેપ (ચોપડાઈ રહેવાપણું) એ ગુણોને લીધે કફનો સંચય થાય છે.^૧ પછી એ એકઠો થએલો કફ વસંતઋતુમાં જેઓના શરીરના જરા જડ થએલાં છે એવા પ્રાણીઓનાં શરીરમાં સૂર્યના કિરણોથી પીધાળીને^૨ કફસંબંધી રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. એજ ઔષધિઓ તથા જળ ગ્રીષ્મઋતુમાં નિઃસાર (કસ વિનાના -ઝાઢી શક્તિવાળાં), રુક્ષ અને અત્યંત હલકાં થઈ જાય છે. એ સમયમાં સૂર્યના તાપથી જેઓનાં શરીરો સુકાઈ ગએલાં છે એવાં પ્રાણીઓ તે ઔષધિઓનો અને જળનો ઉપયોગ કરે છે તેથી તે ઔષધિઓ અને જળ પોતાના રુક્ષપણાથી, હલકાપણાથી અને વિશદ (ચોખ્ખા)-પણાથી, વાયુનો સંચય કરે છે.^૩ પછી તે એકઠો થએલો વાયુ, પ્રાણીઓમાં પૃથ્વી જળથી અત્યંત પલળવાને લીધે જેઓનાં શરીરો પલળેલાં છે એવા પ્રાણીઓનાં શરીરમાં થંડા પવનથી અને વરસાદથી પ્રેરાઈને વાયુસંબંધી રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે દોષોના સંચયના અને પ્રકોપનાં કારણો કહ્યાં. ૧૨.

સંચય પામેલા દોષોનું સંશોધન ક્યારે કરવું.

તત્ર વર્ષાહેમન્તગ્રીષ્મેષુ સંચિતાનાં દોષાણાં શરદ્વસન્તપ્રાણ્દસુ ચ પ્રકુપિતાનાં નિર્હરણં કર્તવ્યમ્ ॥ ૧૩ ॥

૯ વર્ષાઋતુમાં સંચય પામેલું પિત્ત શરદ્ઋતુમાં પ્રકોપ પામે છે માટે શરદ્ઋતુમાં તેનું સંશોધન કરવું, હેમંતઋતુમાં સંચય પામેલો કફ વસંતઋતુમાં પ્રકોપ પામે છે માટે વસંતઋતુમાં તેનું સંશોધન કરવું અને ગ્રીષ્મઋતુમાં

૧ થંડીને લીધે હેમંતઋતુમાં કફ એકઠો થઈને બંધાઈ રહે છે, તેનો પ્રકોપ થતો નથી.

૨ વસંતઋતુમાં સૂર્યના તાપથી કફ ફક્ત ધીની પેટે પીગળે છે પરંતુ તેનું શોષણ થતું નથી, કેમકે વસંતઋતુમાં સૂર્યનો તાપ બહુ તીક્ષ્ણ હોતો નથી અને કફ પશુ વધારે હોય છે.

૩ જે કે વાયુ શીત છે તેથી ઉષ્ણ એવી ગ્રીષ્મઋતુમાં તેનો સંચય થવો ન જોઈએ, તો પશુ ગ્રીષ્મઋતુમાં અતિરુક્ષ ઔષધિઓના સેવનથી વાયુનો સંચય થાય છે. કેમકે વાયુના સર્વ ગુણોમાં રુક્ષતા પ્રધાન છે. ગ્રીષ્મઋતુમાં વાયુ ફક્ત સંચય જ પામે છે, પરંતુ ગ્રીષ્મઋતુની ઉષ્ણતાને લીધે તેમાં પ્રકોપ પામતો નથી.

તુમાં સંચય પામેલો વાયુ પ્રાણીઓમાં પ્રકોપ પામે છે માટે પ્રાણીઓમાં તેનું સંશોધન કરવું.^૧ ૧૩.

દોષોના પોતાની મેળે ઉપશમ ક્યારે થાય છે?

તત્ર પૈત્તિકાનાં વ્યાધીનામુપશમો હેમન્તે, શ્લેષ્મિકાણાં નિદ્રાદે, વાતિકાનાં ઘનાત્યયે, સ્વભાવતઃ ૧૪ ॥

૧૦ પિત્તસંબંધી વ્યાધિઓ હેમંતઋતુમાં સ્વાભાવિક રીતે-પોતાની મેળે શાંત થઈ જાય છે, કફના રોગો ગ્રીષ્મઋતુમાં સ્વાભાવિક રીતે-પોતાની મેળે શાંત થઈ જાય છે અને વાયુના રોગો શરદ્ઋતુમાં સ્વાભાવિક રીતે-૪

૧ વર્ષા, હેમંત અને ગ્રીષ્મ એ ઋતુઓમાં વરસાદ, થંડી અને ગરમી ઘણી હોય છે માટે તે ઋતુઓમાં સંશોધન આપવું યોગ્ય નથી. પરંતુ પ્રાણી, વસંત અને શરદ્ એ ઋતુઓમાં વરસાદ, થંડી અને ગરમી સાધારણ હોય છે માટે તે ઋતુઓમાં સંશોધન કરવું યોગ્ય છે. વર્ષા, હેમંત અને ગ્રીષ્મ એ ઋતુમાં પાણી જે કોઈ એવો રોગ થયો હોય કે જેમાં સંશોધન કરવાની બહુ જરૂર હોય તો કૃત્રિમગુણોથી તે ઋતુઓના શીતોષ્ણાદિ ગુણોનો પ્રતિકાર કરીને સંશોધન કરવું. વર્ષા, હેમંત અને ગ્રીષ્મ એ ઋતુઓમાં શા માટે સંશોધન ન કરવું, કરવાથી શું હાનિ થાય છે, કેવી રીતે હાનિ થાય છે, આત્મચિકિત્સા રોગોમાં જે એ ઋતુઓમાં સંશોધન કરવાની જરૂર પડે તો કેવી રીતે સંશોધન કરવું, આ સર્વ બાબતો વિષે ચરકસંહિતાના વિમાનસ્થાનના ૮ મા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે. જે સઘળું અહીં લખવામાં આવે તો વિસ્તાર થઈ જાય માટે અહીં ન લખતાં જેઓને જાણસા હોય તેઓને તે સ્થળ જોવાની ભલામણ કરું છું.

શરદ્ વગેરે ઋતુઓના બીજા માસમાં સંશોધન કરવું. એટલે માર્ગશીર્ષ માસમાં પિત્તનું, ચૈત્ર માસમાં કફનું અને શ્રાવણ માસમાં વાયુનું સંશોધન કરવું. અહીં 'પ્રકોપ' એ શબ્દમાં 'પ્ર' મુકેલો છે તેથી એમ બતાવે છે કે, દોષોનો સંપૂર્ણ કોપ થાય ત્યારે જ સંશોધન કરવું, કેમકે-બરાબર કોપ નહીં પામેલા અને નહીં પીગળેલા દોષોનું બરાબર સંશોધન થઈ શકતું નથી. શરદ્ વગેરે ઋતુઓના ખેલા માસમાં એટલે કાર્તિક, આષાઢ અને ફાગણ એ માસોમાં દોષોનો કોપ પ્રકર્ષાવસ્થાને પ્રાપ્ત થએલો હોતો નથી, માટે શરદ્ વગેરે ઋતુઓના ખેલા માસમાં સંશોધન ન કરતાં બીજા માસમાં જ સંશોધન કરવું.

આગળ 'ત્રણપ્રશ્ન' નામના સૂત્રસ્થાનના ૨૧ મા અધ્યાયમાં 'સંચયેઽપહૃતા દોષા હમન્તે નોત્તરા ગતીઃ' એટલે 'સંચયાવસ્થામાં જ જે દોષોનું હરણ કરવામાં આવે તો તે પ્રકોપ વગેરે ઉત્તર અવસ્થાને પ્રાપ્ત થતા નથી.' એમ કહેવામાં આવશે, તે વચ્ચે સાથે આનો વિરોધ દેખાય છે. પશુ તેમ નથી. કેમકે ઋતુસ્વભાવ વગર બીજાં કારણોથી સંચય થયેલા દોષોના હરણ માટે તે વચ્ચે છે અને આ વચ્ચે ઋતુસ્વભાવથી જ સંચય પામેલા દોષોના હરણ માટે છે.

૨ હેમંત ઋતુના શીતાદિ સ્વભાવને લીધે.

૩ ગ્રીષ્મઋતુના ઉષ્ણતા આદિ સ્વભાવને લીધે.

૪ શરદ્ ઋતુના ઉષ્ણતા આદિ સ્વભાવને લીધે.

પોતાની મેળે શાંત થઈ જાય છે.^૧ એવી રીતે વાતાદિ દોષોનાં સંચય, પ્રકાપ અને ઉપશમ એ ત્રણેનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું. ૧૪.

એક દિવસ રાતમાં છએ ઋતુનાં લક્ષણો.

તત્ર પૂર્વાહે વસન્તસ્ય લિઙ્ગં, મધ્યાહે ગ્રીષ્મસ્ય, અપરાહે પ્રાવૃષઃ, પ્રદોષે વાર્ષિકં, શારદમર્ધરાત્રે, પ્રત્યુષસિ હૈમન્તમુપલક્ષયેત્ । एवमहोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षलक्षणं दोषोपचयप्रकोपोपश-
मैर्જानीयात् ॥ ૧૫ ॥

૧૧ એક દિવસરાતમાં પણ પૂર્વાહ્નમાં (દિવસના પેહલા ભાગમાં) વસન્તઋતુનું લક્ષણ, મધ્યાહ્નમાં (દિવસના વચલા ભાગમાં) ગ્રીષ્મઋતુનું લક્ષણ, અપરાહ્નમાં (દિવસના છેલા ભાગમાં) પ્રાવૃષ્ઠઋતુનું લક્ષણ, આગલી રાતે વર્ષાઋતુનું લક્ષણ, મધ્યરાતે શરદઋતુનું લક્ષણ અને પાછલી રાતે હૈમન્તઋતુનું લક્ષણ થાય છે. આ પ્રમાણે એક અહોરાત્ર- (દિવસરાત)માં પણ શીત, ઉષ્ણ અને વરસાદરૂપી લક્ષણવાળાં આખાં વર્ષની પેઠે દોષોનો સંચય, પ્રકાપ અને ઉપશમ થાય છે એમ જાણવું.^૨ ૧૫.

તત્રાવ્યાપન્નેષ્ટુત્વવ્યાપન્ના ઔષધયો ભવન્ત્યા-
પચ્ચ; તા ઉપયુજ્યમાનાઃ પ્રાણાયુર્બલવીર્યૌજસ્કર્યો
ભવન્તિ ॥ ૧૬ ॥

૧૨ જે ઋતુઓ બગડેલી ન હોય તો ઔષધિઓ અને જળ પણ બગડતાં નથી; અને તે નહીં બગડેલી ઔષધિઓનો તથા નહીં બગડેલાં જળનો ઉપયોગ કરવાથી પ્રાણ, આયુષ્ય, બળ, વીર્ય અને ઝાજ એઓની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૬.

ઋતુઓ બગડે તો શું થાય છે ?

તેષાં પુનર્ધ્યાપદોઽદૃષ્ટકારિતાઃ । શીતોષ્ણવા-
તવર્ષાણિ ચ્ચલુ વિપરીતાન્યોષધીર્વ્યાગદ્યન્યા-
પચ્ચ; તાસામુપયોગાદિવિધરોગપ્રાદુર્ભાવો મરકો
વા ભવેદિતિ ॥ ૧૭ ॥

૧૩ ઋતુઓનો બગાડો એટલે શીત, ઉષ્ણ, વાયુ અને વરસાદ એઓનો હીનયોગ, મિથ્યાયોગ અને અતિયોગ

૧ અર્થાત્ એ ઋતુઓમાં દોષોની શાંતિને માટે કંઈ પણ ઉપાય ન કરવામાં આવે તોપણ તે ઋતુઓના શીતોષ્ણાદિ સ્વભાવને લીધે જ તેઓમાં દોષોની શાંતિ થઈ જાય છે.

૨ દિવસરાતમાં દોષોના જે અલ્પ સંચયો અને અલ્પ પ્રકાપો થાય છે તેઓનું સંશોધન ‘અનાગતાબાધપ્રતિધનીય’ નામના ચિકિત્સાસ્થાનના ૨૪ મા અધ્યયમાં કહેલા દન્તધાવન (દાંતણુ કરવું) વગેરે વિધિઓથી કરવું. કેમકે દિવસરાતમાં થતા સંચય પ્રકાપો ચંદ્ર, સૂર્ય અને વાયુ એઓના ઉષ્ણતા વગેરે ગુણોરૂપ અલ્પકારણોથી થાય છે; માટે તેઓની અનાગતાબાધપ્રતિધનીયમાં કહેલા અલ્પવિધિઓથી જ શાંતિ થાય છે; અને ઋતુઓમાં થતાં સંચયપ્રકાપો તો બીજા માર્ગોમાં ગયેલા ચંદ્ર, સૂર્ય અને વાયુ એઓએ કરેલા દ્રવ્ય, રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક વગેરેના ફેરફારરૂપ મ્હોટા કારણોથી થયેલા હોવાને લીધે અતિબલવાન હોય છે માટે તેઓની વસન-વિરેચન, વગેરે મ્હોટા સંશોધન વિધિઓથી જ શાંતિ થાય છે.

સર્વજનોના અધર્મને લીધે થાય છે. વિપરીતતાને એટલે હીનયોગ, મિથ્યાયોગ કે અતિયોગને પામેલા શીત, ઉષ્ણ, વાયુ અને વરસાદ એઓ ઔષધિઓને તથા જળને ખરાબ કરી નાંખે છે. તે ખરાબ થયેલી ઔષધિઓનો અને જળનો ઉપયોગ કરવાથી અનેક પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે અથવા મરકી^૧ ફાટી નિકળે છે. ૧૭.

ઋતુઓ બગડે હોય ત્યારે શું કરવું.

તત્રાવ્યાપન્નાનામોષધીનામપાં ચોપયોગઃ ॥૧૮॥

૧૪ બ્યારે ઋતુઓમાં બગાડ થયો હોય ત્યારે નહીં બગડેલી જૂની ઔષધિઓનો તથા નહીં બગડેલાં જૂનાં જળનો ઉપયોગ કરવો. ૧૮.

ઋતુઓના બગાડા શિવાય દેશનો નાશ થવાનાં બીજાં કારણો.

કદાચિદવ્યાપન્નેષ્ટુત્વુ કૃત્યામિશાપરક્ષઃ-
ક્રાંધાધર્મૈરુપચ્ચસ્યન્તે જનપદાઃ । વિષૌષધીપુ-
ષ્પગન્ધેન વાયુનોપનીતેનાક્રમ્યતે યો દેશસ્તત્ર દોષ-
પ્રકૃત્યવિશેષેન કાસશ્વાસવમથુપ્રતિશ્યાયશિરો-
ગ્જ્વરૈરુપતપ્યન્તે ગ્રહનક્ષત્રચરિતૈર્વા, ગૃહદારશય-
નાસનયાનવાહનમણિરત્નોપકરણગર્હિતલક્ષણનિ-
મિત્તપ્રાદુર્ભાવૈર્વા ॥ ૧૯ ॥

૧૫ કોઈ વખતે ઋતુઓ બગડેલી ન હોય તો પણ અભિચારથી, ગુરુઓ વગેરેના શાપથી, રાક્ષસોથી કે અધર્મોથી દેશો ઉજડ થઈ જાય છે; જે દેશમાં વાયુએ આણેલો ઝેરી ઔષધોના પુષ્પોનો ગંધ ફેલાય છે તે દેશમાં દોષોનો કે પ્રકૃતિનો કશો મેળ ન રહેતાં ઉધરસ, શ્વાસ, ઉલટી, શલખમ, માથાનો દુઃખાવો અને તાવ એ રોગોથી તે દેશ પીડાય છે; કોઈ વખત ગ્રહો અને નક્ષત્રોની વિપરીત ગતિથી અથવા ધર, સ્ત્રી, શય્યા, આસન, યાન (રથ વગેરે), અસ્ત્ર વગેરે વાહન, મણિ (સૂર્યકાંત વગેરે), રત્નો (હીરા વગેરે) અને ઉપકરણો એઓના નિહિત લક્ષણો, અથવા વારંવાર ભૂકંપ વગેરે નિમિત્તો ઉત્પન્ન થવાથી પણ અનેક રોગો ઉત્પન્ન થઈ દેશનો નાશ થાય છે. ૧૯.

બ્યારે દેશનો નાશ કરે એવા રોગો ઉત્પન્ન થયા હોય ત્યારે શું કરવું ?

તત્ર સ્થાનપરિત્યાગશાન્તિકર્મપ્રાયશ્ચિત્તમઙ્ગ-
લજ્જપહોમોપહારેજ્યાજ્જલિનમસ્કારતપોનિયમદયા-
દાનદીક્ષાભ્યુપગમદેવતાબ્રાહ્મણગુરુપરૈર્ભવિતવ્યમેવ
સાધુ ભવતિ ॥ ૨૦ ॥

૧ જેઓના પ્રકૃતિ, આહાર, દેહ, બળ, સાત્ત્વ, સાત્વ અને વય સમાન ન હોય એવા મનુષ્યોનું વાયુ, જળ, દેશ અને કાળ એ બાવો-બાળતો કે જેઓ સર્વેને સમાન છે તેઓના વૈગુણ્યથી ઉત્પન્ન થયેલા એક રોગથી એક સમયમાં જે મરણ થાય તેને ‘જનપદોષ્વસન’ એટલે મરકી કહેવામાં આવે છે.

૧૬ તેવા સમયમાં જે સ્થાનમાં રોગોનો ઉપદ્રવ હોય તે સ્થાનનો ભાગ કરવો, એટલે તે સ્થાન છોડી દઈ ખીજ ઉપદ્રવ વગરના સ્થાનમાં જવું, વેદમન્ત્રોથી યજ્ઞનાદિ શાંતિકર્મો કરવાં, ચાંદ્રાયણ વગેરે પ્રાયશ્ચિત્તનાં વ્રતો કરવાં, ઉત્તમ ઔષધિઓ તથા ઉત્તમ મણિઓ વગેરેને ધારણ કરવાં, જપ કરવો, હોમ કરવો, દેવતાઓને બલિદાનો આપવાં, યજ્ઞો કરવા, દેવતાઓને તથા મહાત્માઓને હાથ ભેડવા તથા નમસ્કાર કરવા, ઉપવાસ વગેરે તપશ્ચર્યા કરવી, નિયમો (મૌન વગેરે) પાળવા, સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયા રાખવી, દાનો આપવાં, ગુરુઓની પાસેથી મન્ત્રાદિની દીક્ષાઓ લેવી, ગુરુઓની આજ્ઞા માનવી અને દેવતાઓ, બ્રાહ્મણો તથા ગુરુઓની સેવામાં તત્પર રહેવું. આ પ્રમાણે કરવાથી સારું થાય છે. ૨૦.

**ઋતૂનામત ઋર્ધ્વમવ્યાપન્નાનાં લક્ષણાન્યુપદે-
શ્યામઃ ॥ ૨૧ ॥**

૧૭ હવે નહીં બગડેલી ઋતુઓનાં લક્ષણો કહીએ છીએ. ૨૧.

નહીં બગડેલી હેમન્તઋતુનાં લક્ષણો.

વાયુર્વાત્યુત્તરઃ શીતો રજોધૂમાકુલા દિશઃ ।

છન્નસ્તુષિરઃ સચિતા હિમાનદ્યા જલાશયાઃ ॥૨૨॥

દર્પિતા ધ્વાજ્જ્વલ્લાહમહિષોરન્નકુજ્જરાઃ ।

રોધ્રપ્રિયકુપુષ્પાગાઃ પુષ્પિતા હિમસાહ્વયે ॥ ૨૩ ॥

૧૮ હેમન્તઋતુમાં ઉત્તરદિશાનો શીતળ પવન વાય છે, દિશાઓ રજ્જી અને ધૂમસથી વ્યાપ્ત થઈ રહે છે, સૂર્ય ઝાકળથી ઢંકારી જાય છે, જળાશયો બરફથી ઢંકારી રહે છે; કાગડા, ગેંડા, પાડા, ઘેંટા અને હાથીઓ મસ્ત થાય છે; તથા લોધર, ઘંઊલા અને પુનાગનાં વૃક્ષોમાં પુલો આવે છે. ૨૨-૨૩.

નહીં બગડેલી શિશિરઋતુનાં લક્ષણો.

શિશિરે શીતમધિકં વાતવૃષ્ઠાકુલા દિશઃ ।

શેષં હેમન્તવત્સર્વં વિજ્ઞેયં લક્ષણં બુધેઃ ॥ ૨૪ ॥

૧૯ શિશિરઋતુમાં હેમન્તઋતુ કરતાં થંડી વધારે પડે છે, અને દિશાઓ પવન સહિત વરસાદથી તોફાની બને છે તથા ખીજ સઘળાં લક્ષણો હેમન્તઋતુના જેવાં જ થાય છે. ૨૪.

નહીં બગડેલી વસંતઋતુનાં લક્ષણો.

દિશો વસન્તે વિમલાઃ કાનનૈરુપશોભિતાઃ ।

કિંશુકામ્મોજબકુલચૂતાશોકાદિપુષ્પિતૈઃ ॥ ૨૫ ॥

કોકિલાષ્ટપદગણેરુપગીતા મનોહરાઃ ।

દક્ષિણાનિલસંવીતાઃ સુમુખાઃ પલ્લવોજ્જ્વલાઃ ॥૨૬॥

૧ એટલે અહીં નહીં બગડેલા ઋતુઓનાં જે લક્ષણો કહેવામાં આવ્યાં છે તેથી હલકા લક્ષણો જે જેવામાં આવે તેો ઋતુઓ બગડેલી છે એમ સમજવું.

૨૦ વસંતઋતુમાં દિશાઓ નિર્મળ થાય છે, વનો જેઓમાં પુલો આવેલાં છે એવા ખાખરા, કમળ, બોલસરી, આંબા અને અશોકનાં વૃક્ષોથી શોભી નિકળે છે, કાકિલોના ટોકાઓ તથા બ્રમરોના ગુંગરો મનનું આકર્ષણ કરે છે અને દક્ષિણ દિશાનો પવન વાય છે. ૨૫-૨૬.

નહીં બગડેલી ગ્રીષ્મઋતુનાં લક્ષણો.

ગ્રીષ્મે તદ્દિશાંશુરાદિત્યો મારુતો નૈર્ઋતોડસુખઃ ।

મૃસ્તસા સરિતસ્તન્વ્યો વિશઃ પ્રજ્વલિતા દ્યવઃ ॥૨૭॥

ધ્રાન્તચક્રાહ્વયુગલાઃ પયઃપાનાકુલા મૃગાઃ ।

ધ્વસ્તવીરુત્તૃણલતાવિપર્ણાક્લિતપાદપાઃ ॥ ૨૮ ॥

૨૧ ગ્રીષ્મઋતુમાં સૂર્યનો તાપ બહુ સખત પડે છે, અસુખકારી નૈર્ઋત દિશાનો પવન વાય છે, પૃથ્વી સૂર્યના તાપથી તપી જાય છે, નદીઓનો પ્રવાહ પાતળો પડી જાય છે, દિશાઓ સળગેલી જેવી દેખાય છે, ચક્રવાક પક્ષીનાં ભેડાંઓ જળાશયો ગોતવાને માટે ભટકતાં ફરે છે, મૃગો પાણી પીવાને માટે વ્યાકુળ થઈ રહે છે, છોડ-વાઓ, ખડો અને લતાઓ સુકાઈ જાય છે તથા વૃક્ષો પાનડાં વગરનાં થઈ જાય છે. ૨૭-૨૮.

નહીં બગડેલી પ્રાવૃષ્ઠઋતુનાં લક્ષણો.

પ્રાવૃષ્ઠ્યમ્વરમાનદ્વં પશ્ચિમાનિલકર્ષિતૈઃ ।

અમ્બુદૈર્વિંદ્યદુદ્ધચોતપ્રસુતૈસ્તુમુલસ્વનૈઃ ॥ ૨૯ ॥

કોમલશ્યામશણ્પાઢ્યા શક્રગોપોજ્જ્વલા મહી ।

કદમ્બનીપકુટજસર્જકેતકિમ્ભૂષિતા ॥ ૩૦ ॥

૨૨ પ્રાવૃષ્ઠઋતુમાં પશ્ચિમ દિશાના વાયુએ ખેંચી આણેલાં, વિજળીઓના ચમકાટવાળાં, ખુબ વરસતાં અને ભારે ગર્જના કરતાં વાદળોથી આકાશ ઢંકાઈ રહે છે; અને પૃથ્વી કામળ હરીઆળા ધાસવાળી, ઈર્દ્રગોપ નામના કાડાઓથી દીપી નિકળેલી અને કદમ્બ, ધૂળીકદમ્બ, કડાયો, રાળનું ઝાડ તથા કેતકી (કેવડા)ઓના વૃક્ષોથી શોભીતી થઈ રહે છે. ૨૯-૩૦.

નહીં બગડેલી વર્ષાઋતુનાં લક્ષણો.

તન્ન વર્ષાસુ નદ્યોડમ્મઃપૂરોઝ્ઞગ્નતટદ્રુમાઃ ।

વાપ્યઃ પ્રોત્ફુલ્લકુમુદનીલોત્પલવિરાજિતાઃ ॥૩૧॥

મૂરવ્યક્તસ્થલશ્વમ્ના બહુશસ્યોપશોભિતા ।

નાતિગર્જત્સ્થવન્મેઘનિરુદ્ધાર્કગ્રહં નમઃ ॥ ૩૨ ॥

૨૩ વર્ષા ઋતુમાં નદીઓના કિનારાપરનાં વૃક્ષો જલના પૂરથી ભાંગી પડે છે, વાવો ખીલેલા પોયણાઓથી તથા કમળોથી શોભી રહે છે, પૃથ્વીના સપાટ પ્રદેશો કે ખાડાઓ કાદવને લીધે વરતી શકાતા નથી, પૃથ્વી અનેક તરેહના ધાન્યોથી શોભી નિકળે છે, અને આકાશમાં અતિ ગર્જના વગરનાં અને જળને વરસતાં વાદળોથી સૂર્ય તથા ખીજ ચંદ્રાદિ ગ્રહો ઢંકાઈ જાય છે. ૩૧-૩૨.

નહીં બગડેલી શરદ્ઋતુનાં લક્ષણો.

વસુરુણઃ શરદ્યર્કઃ શ્વેતામ્રવિમલં નમઃ ।
તથા સરાંસ્યમ્બુરુહૈર્માન્તિ હંસાંસઘટ્ટિતૈઃ ॥૩૩॥
પદ્મશુષ્કદ્રુમાકીર્ણા નિશ્ચોજ્જતસમેષુ મૂઃ ।
બાણસસાહબન્ધૂકકાશાસનવિરાજિતાઃ ॥ ૩૪ ॥

૨૪ શરદ્ઋતુમાં સૂર્ય પિંગળા રંગનો દેખાય છે, આકાશ સફેદ વાદળાંઓવાળું તથા સાફ દેખાય છે, સરોવરો હંસોની કાંધાથી ચલાયમાન થતા કમળોથી શોભી રહે છે; પૃથ્વીનીચા પ્રદેશોમાં કાદવવાળી, ઉંચા પ્રદેશોમાં સૂકી, સપાટ પ્રદેશોમાં ઝાડવાંઓવાળી, તથા કાંટાશળીઓ, સમપર્ણ, બપોરીઓ અને બીયો એઓનાં વૃક્ષોથી શોભી રહે છે. ૩૩-૩૪.

ઋતુઓના ફેરફારથી દોષોનો પ્રકોપ થાય છે,

સ્વગુણૈરતિયુક્તેષુ વિપરીતેષુ વા પુનઃ ।

વિષમેષ્વપિ વા દોષાઃ કુપ્યન્ત્યૃતુષુ દેહિનામ્ ॥૩૫॥

૨૫ જો ઋતુઓ પોતપોતાના ગુણોના અતિયોગ, અયોગ અથવા મિથ્યાયોગને પામી હોય તો તેમાં માણુ-સોના વાયુ, પિત્ત અને કફ એ દોષો પ્રકોપ પામે છે. ૩૫.

કઈ ઋતુમાં કયા દોષનું હુરણ કરવું?

હરેદ્વસન્તે શ્લેષ્માણં પિત્તં શરદિ નિર્હરેત્ ।

વર્ષાસુ શમયેદ્વાયું પ્રાગ્વિકારસમુચ્છયાત્ ॥૩૬॥

૨૬ રોગોની ઉત્પત્તિ થયા પહેલાં જ વસંતઋતુમાં કફનું અને શરદ્ઋતુમાં પિત્તનું સંશોધન કરવું તથા વર્ષાઋતુમાં વાયુનું શમન કરવું. ૩૬.

અધ્યાય ૭ મો.

ઉપક્રમ.

અથાતો યન્ત્રવિધિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે-હવે અહીંથી હું ‘૧-યન્ત્રવિધિ’ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિયે મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨.

યન્ત્રોની સંખ્યા અને તેમાં હાથનું પ્રધાનપાત્રું.

યન્ત્રશતમેકોત્તરં, અન્ન હસ્તમેવ પ્રધાનતમં
યન્ત્રાણામવગચ્છ । (કિં^૧ કારણં? યસ્માદ્વસ્તાદ્વતે
યન્ત્રાણામપ્રવૃત્તિરેવ,) તદ્ધીનત્વાદ્યન્ત્રકર્મણામ્ ॥

૧ આ અધ્યાયમાં યન્ત્રોનો વિધિ એટલે યન્ત્રોની કહ્વના અથવા યન્ત્રોના ભેદો કહેવામાં આવ્યા છે માટે આ અધ્યાયને ‘યન્ત્રવિધિ’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

૨ કૌંસમાં મુકેલો પાઠ દીકાકાર ચક્રપાણિહતને તથા હાથે લેવાને ક્રમ નથી.

૨ યન્ત્રો એકસો^૨ ને એક છે. યન્ત્રોમાં હાથ જ સર્વથી પ્રધાન છે. (કારણ કે, હાથ વિના યન્ત્રોની પ્રવૃત્તિ જ થતી નથી-યન્ત્રો વાપરી જ શકાતાં નથી), કેમકે યન્ત્રનાં કર્મો હાથને જ આધીન છે. ૩.

યન્ત્રનું તથા શલ્યનું સ્પ્રમાન્ય લક્ષણ.

તન્ન મનઃશરીરાબાધકારાણિ શલ્યાનિ, તેષામાહ-
રણોપાયો યન્ત્રાણિ ॥ ૪ ॥

૩ મનને તથા શરીરને પીડા કરનારા જે દ્રવ્ય તેઓને ‘શલ્ય’ કહેવામાં આવે છે; અને તે શલ્યોને કહાડવાનાં જે સાધનો તેઓને ‘યન્ત્રો’^૨ કહેવામાં આવે છે. ૪.

યન્ત્રોના ભેદો તથા તેઓની સંખ્યા.

તાનિ વદ્પ્રકારાણિ । તદ્વથા-સ્વસ્તિકયન્ત્રાણિ,
સંદંશયન્ત્રાણિ, તાલયન્ત્રાણિ, નાડીયન્ત્રાણિ,
શલાકાયન્ત્રાણિ, ઉપયન્ત્રાણિ ચેતિ । તન્ન
ચતુર્વિંશતિઃ સ્વસ્તિકયન્ત્રાણિ, દ્વે સંદંશયન્ત્રે,
દ્વે એવ તાલયન્ત્રે, વિંશતિર્નાડ્યઃ, અષ્ટાવિંશતિઃ
શલાકાઃ, પચ્ચવિંશતિરુપયન્ત્રાણિ ॥ ૫ ॥

૪ એ યન્ત્રો છ પ્રકારનાં છે. જેમકે-સ્વસ્તિકયન્ત્રો,^૩ સંદંશયન્ત્રો,^૪ તાલયન્ત્રો, નાડીયન્ત્રો,^૫ શલાકાયન્ત્રો^૬ અને ઉપયન્ત્રો. એઓમાં સ્વસ્તિકયન્ત્રો એવીશ પ્રકારનાં છે, સંદંશયન્ત્રો બે પ્રકારનાં છે, તાલયન્ત્રો બે જ^૭ પ્રકારનાં છે, નાડીયન્ત્રો વીશ પ્રકારનાં છે, શલાકાયન્ત્રો અઠ્યાવીશ પ્રકારનાં છે અને ઉપયન્ત્રો પચીશ પ્રકારનાં છે. ૫.

૧ અહીં મૂલમાં ‘યન્ત્રમેકોત્તરં શતં’ એમ છે. તેમાં શતશબ્દનો અર્થ અસંખ્ય એવો કરવામાં આવે તો ‘યન્ત્રો અસંખ્ય છે પણ તેમાં એક પ્રધાન છે’ એવો અર્થ થાય, વૃદ્ધવાગ્બદ્ધમાં કહ્યું છે કે “યન્ત્રોનાં કર્મો અસંખ્ય હોવાથી યન્ત્રો આટલાં જ છે એમ તેઓની નફી સંખ્યા કહેવી એ અશક્ય છે”

૨ યન્ત્રનું લક્ષણ વાગ્બદ્ધમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે:- ‘શરીરના ભૂદા ભૂદા ભાગને પીડા કરનારાં જે નાનાં પ્રકારનાં શલ્યો તેઓને કહાડવાં; અર્શ, બગદર વગેરે અંદરના રોગોને બેવા; શસ્ત્ર, ક્ષાર અને અગ્નિ એઓની યોજના કરતાં બાકીનાં અંગની રક્ષા કરવી; તેમ જ બસ્તિ, નસ્ય વગેરેનો ઉપયોગ કરવો, એ સઘળી ક્રિયા કરવામાં સાધનભૂત જે પદાર્થ તે, તથા વાટકી, તુંબડી, શીંગડું અને નાંબવોળ વગેરે એ સર્વને ‘યન્ત્ર’ કહેવામાં આવે છે. વા. સૂ. સ્થા. અ. ૨૫ શ્લો ૧-૨.

૩ ‘સ્વસ્તિક’ એટલે ‘સાથીઓ,’ જે યન્ત્રને કહાડતાં તેને આકાર સાથીઓના જેવો થઇ જાય તેને ‘સ્વસ્તિક યન્ત્ર’ કહેવામાં આવે છે. ૪ સાણસી તથા ચીપીઓ. ૫ જે યન્ત્રો નાડી એટલે નળી જેવાં પોલા હોય તે ‘નાડીયન્ત્રો’ કહેવાય છે. નાડી-યન્ત્રોને ઇંગ્રેજીમાં ‘ટ્યુબ્યુલર’ (Tubular) કહેવામાં આવે છે.

૬ શળીઓ. શલાકાયન્ત્રોને ઇંગ્રેજીમાં કેન્યુલા (Cannula) કહેવામાં આવે છે.

૭ બીજાં યન્ત્રોની સંખ્યા પછી નિશ્ચયાર્થક ‘જ’ (અવ્યય) મુક્યો નથી અને અહીં મુકેલો છે, તેથી એમ બતાવે છે કે,-

યન્ત્રો શાનાં બનાવવાં.

તાનિ પ્રાયશો લૌહાનિ મહન્તિ, તત્પ્રતિરૂપકાણિ
વા તદલાભે ॥ ૬ ॥

૫ એ યન્ત્રો ધાતુંકરીને લોહ^૧વગેરે ધાતુઓનાં બનાવ-
વામાં આવે છે. પરંતુ ધાતુ ન મળે તો પછી તેના જેવા
બીજા દ્રવ્યોથી^૨ પણ તે યન્ત્રો બનાવી શકાય છે. ૬.

યન્ત્રો કેમ બનાવવાં.

તત્ર નાનાપ્રકારાણાં વ્યાલાનાં મૃગપક્ષિણાં મુષ્કૈ-
મુષ્કાનિ યન્ત્રાણાં પ્રાયશઃ સદશાનિ, તસ્માત્ત-
ત્સારૂપ્યાદાગમાદુપદેશાદન્યયન્ત્રદર્શનાદ્યુક્તિતઃ
કારયેત્ ॥ ૭ ॥

૬ એ યન્ત્રોનાં મોડાઓ ધાતુંકરીને હિંસક^૩ પશુઓનાં
૩ હિંસક પક્ષીઓના મોડાં જેવાં થાય છે. એટલા માટે
તે પશુપક્ષીઓનાં મોડાના આકારોની સરખામણી કરીને,
શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે, વૃદ્ધવૈદ્યોના ઉપદેશથી, બીજા (તૈયાર
બનેલાં) યન્ત્રોને જોઈને અને માણસોના અવયવ વગેરેના
વિભાગોના વિચાર કરીને સઘળાં યન્ત્રો કરાવવાં. ૭.

યન્ત્રો કેવાં બનાવવાં.

સમાહિતાનિ યન્ત્રાણિ સ્વરશ્લક્ષણમુખ્યાનિ ચ ।

સુદૃઢાનિ સુરૂપાણિ સુગ્રહાણિ ચ કારયેત્ ॥ ૮ ॥

૭ એ સઘળાં યન્ત્રો યોગ્ય^૪ માપવાળાં (બહુ મોટા નહીં
તેમ બહુ ન્હાનાં પણ નહીં એવાં), બહુ મજબૂત, સારા
દેખાવવાળાં અને સારી રીતે પકડી શકાય એવી પાંખો-
વાળાં (અથવા જેઓથી પકડેલી વસ્તુ આમ તેમ હટી

બીજાં યન્ત્રો શલ્યોની આકૃતિ પ્રમાણે વધારે પણ બનાવી
શકાય છે તેથી તેમની સંખ્યામાં વધારો પણ થાય છે. પણ
તાલયન્ત્રો તો બે પ્રકારનાં જ થાય છે, તેથી તેની સંખ્યા બેથી
વધતી જ નથી. (૬૯૯ન)

૧ અહીં મૂલમાં જે 'લોહ' શબ્દ છે તે સોનું, રૂપું, ત્રાંચું,
કલશ અથવા શીશું અને લોહડું એ પાંચ ધાતુઓનો વાચક છે.
માટે યન્ત્રો ઉપયોગને અનુસરીને સોનું વગેરે પાંચ ધાતુઓમાંથી
ગમે તે ધાતુનાં કરવાં એમ ૬૯૯જુ વગેરે ટીકાકારો કહે છે.
હાલમાં પણ કેટલાંક યન્ત્રો રૂપાના બનાવવામાં આવે છે અને
કેટલાંક યન્ત્રો ઉપર સ્વચ્છતાને માટે રૂપાનો ઢોલ (ગીલીટ)
ચઢાવવામાં આવે છે.

૨ દાંત, શીંગડાં, લાકડું વગેરે.

૩ હિંસક (શિકારી) પશુ પક્ષિઓ જેમ પેતાના મોડાથી
શિકારને પકડી લે છે અને પકડ્યા પછી ખેંચ્યા વગર રહેતા
નથી તેમ યન્ત્રો પણ શરીરમાં રહેલા શલ્યને પકડી લઇ બહાર
ખેંચી કહાડે માટે યન્ત્રોના મોડાં હિંસક-શિકારી પશુપક્ષિઓનાં
મોડાં જેવાં બનાવવાં.

૪ મૂળમાં સમાહિતાનિ એવું પદ છે. તેનો અર્થ ૬૯૯જુ
'યોગ્યમાપવાળાં' એવો કરે છે અને ચક્રપાણિદત્ત 'જેના અવ-
યવો પોતપોતાના સ્થાનમાં બરાબર ગોઠવાયલાં હોય' એવો
અર્થ કરે છે.

નહીં જાય એવાં) કરાવવાં. તેઓમાં ઉપયોગ પ્રમાણે કોઈનાં
મોડાં તીક્ષ્ણ તો કોઈનાં મોડાં લાસાં^૧ કરાવવાં. ૮.

ચોવીશ પ્રકારનાં સ્વસ્તિક યન્ત્રોનાં નામ,
લક્ષણ અને ઉપયોગ.

૪ તત્ર સ્વસ્તિકયન્ત્રાણ્યષ્ટાદશાક્ષુલપ્રમાણાનિ
સિંહવ્યાઘ્રવૃક્તરક્ષુક્ષત્રીપિમાર્જારગૃગાલમૃગૈર્વા-
રુકકાકકક્કુરુરચાસમાસશશઘાત્યુલૂકચિહ્નિ-
શ્યેનગૃધ્રકૌશ્ભૃજરાજાક્ષલિકર્ણાવમઞ્જનનન્દિમુ-
ક્ષમુખ્યાનિ મસૂરાકૃતિભિઃ કીલૈરલ્લક્ષ્યાનિ મૂલે-
ડકુશવદાવૃક્તવારજ્ઞાણ્યસ્થિવિદ્વદશલ્યોચ્છરણાર્થ-
મુપદિશ્યન્તે ॥ ૯ ॥

૮ એઓમાં ચોવીશ પ્રકારનાં સ્વસ્તિક યન્ત્રોનાં નામો
આ પ્રમાણે છે, -સિંહમુખ,^૨ વ્યાઘ્રમુખ,^૩ વૃક્કમુખ,^૪
તરક્કમુખ,^૫ રુક્કમુખ,^૬ દ્વીપિમુખ,^૭ માર્જારમુખ,^૮
મૃગાલમુખ,^૯ મૃગૈર્વારુકમુખ,^{૧૦} કાકમુખ,^{૧૧} કંકમુખ,^{૧૨}
કુરુરમુખ,^{૧૩} ચાસમુખ,^{૧૪} લાસમુખ,^{૧૫} શશઘાતિમુખ,^{૧૬}
ઉલૂકમુખ,^{૧૭} ચિહ્નિમુખ,^{૧૮} શ્યેનમુખ,^{૧૯} ગૃધ્રમુખ,^{૨૦}
કૌંચમુખ,^{૨૧} ભૃંગરાજમુખ,^{૨૨} અંજલિકર્ણમુખ,^{૨૩} અવ-
ભંજનમુખ^{૨૪} અને નન્દિમુખ.^{૨૫} આ યન્ત્રો અદાર આંગળ
લાંબાં કરાવવાં, એઓની કાંધમાં મસૂરના દાણા જેવી
જડ નખાવવી અને એઓના મૂળભાગમાં અંકુશની પેઠે

૧ જેમકે કંકમુખ વગેરેના મોડાં તીક્ષ્ણ હોય છે અને સિંહમુખ
વગેરેના મોડાં લાસાં હોય છે. ૨ સિંહના જેવા મોડાવાળું.
૩ વાઘના જેવા મોડાવાળું. ૪ વરુ (નાર)ના જેવા મોડાવાળું.
૫ ઝરખના જેવા મોડાવાળું. ૬ રીંછના જેવા મોડાવાળું.
૭ ચિતાના જેવા મોડાવાળું. ૮ બિલાડાના જેવા મોડાવાળું.
૯ શિયાળના જેવા મોડાવાળું. ૧૦ મૃગૈર્વારુક એ હરણના
જેવું એક હિંસક પશુ છે એમ હારાણચંદ્ર લખે છે. આનું ગુજરાતી
નામ મળતું નથી. તેના જેવા મોડાવાળું. ૧૧ કાગ-
ડાના જેવા મોડાવાળું. ૧૨ કંક એ એક લાંબી ચાંચવાળું
હિંસક પક્ષી છે. તેના પીછાં બાણમાં નાખવામાં આવે છે. (૬૯૯જુ)
આનું ગુજરાતી નામ મળ્યું નથી. તેના જેવા મોડાવાળું.
૧૩ ટિટાડાના જેવા મોડાવાળું. ૧૪ ચાસ (આને મરાઠીમાં
તાસ પક્ષી અથવા ચારગા કહે છે. તે)નાં જેવા મોડાવાળું.
ચાસનું ગુજરાતી નામ મળ્યું નથી. ૧૫ 'લાસ' એ એક પ્રકારના
ગીધનું નામ છે. તેના જેવા મોડાવાળું. ૧૬ મોટી સમળા
(બાજ) જેવા મોડાવાળું. (હારાણચંદ્ર) ૧૭ ધુવડના જેવા
મોડાવાળું. ૧૮ સમળી (સમરા) ના જેવા મોડાવાળું.
૧૯ સકરા-સૌચાણાના જેવા મોડાવાળું. ૨૦ ગીધના જેવા
મોડાવાળું. ૨૧ કૌંચ (મરાઠી-કરકોંચા, ગુજરાતી કુંઝડો?) ના
જેવા મોડાવાળું. કૌંચ એ એક બગલાની જાતનું પક્ષી છે એમ
હારાણચંદ્ર કહે છે. ૨૨ ભૃંગરાજ (બંગાલી ફિંગા, મરાઠી-કાળ
વટપક્ષી) ના જેવા મોડાવાળું. ભૃંગરાજ એ એક જાતની કાળી
ચકલી છે એમ ૬૯૯જુ કહે છે. ૨૩ અંજલિકર્ણ (આનું ગુજરાતી
નામ મળ્યું નથી. તે) ના જેવા મોડાવાળું. ૨૪ અવભંજન (આનું
નામ ગુજરાતીમાં મળતું નથી. તે)ના જેવા મોડાવાળું. ૨૫ નંદિ-
મુખ (આનું ગુજરાતી નામ મળતું નથી. તે)ના જેવા મોડાવાળું.

વળેલાં પાંખાઓ કરાવવાં. આ સધળા સ્વસ્તિક્યન્ત્રો હાડકાઓમાં ધુસેલા શલ્યોને કહાડવા માટે ઉપયોગમાં લેવાં. ૯.

બે પ્રકારના સંદંશયન્ત્રો, તેઓનું પ્રમાણ અને તેઓનો ઉપયોગ.

સનિગ્રહોડનિગ્રહશ્ચ સંદંશૌ ષોડશાઙ્ગુલૌ ભવતઃ; ત્વચ્છાસશિરાસ્નાયુગતશલ્યોદ્ધરણાર્થમુપદિશ્યેતે ॥ ૧૦ ॥

૯ સંદંશયન્ત્રો બે પ્રકારનાં છે,^૧ એમાંના એકને કાંધના ભાગમાં જડ નાંખવામાં આવે છે (જેમકે, સાણસી) અને બીજાને તેવી જડ નાંખવામાં આવતી નથી. (જેમકે, ચી-પીચી) આ યન્ત્રો સોળ આંગળ લાંબાં બનાવવાં જોઈએ. એ બે સંદંશયન્ત્રો ત્વચામાં, માંસમાં, શિરામાં અને સ્નાયુમાં રહેલાં શલ્યોને કહાડવાને માટે ઉપયોગમાં લેવાં. ૧૦.

બે પ્રકારના તાલયન્ત્રો, તેઓનું લક્ષણ અને ઉપયોગ.

તાલયન્ત્રે દ્વાદશાઙ્ગુલે, મત્સ્યતાલુવદેકતાલ-ક્ષિતાલકે, કર્ણનાસાનાડીશલ્યાનામાહરણાર્થમ્ ॥

૧૦ તાલયન્ત્રો^૨ બે પ્રકારનાં છે.^૩ તેઓ બાર આંગળ લાંબાં હોય છે. એમાંના એકને માછલાના તાળવા જેવો (અર્ધલંબગોળ અને વચમાં ખાડાવાળો) એક ભાગ હોય છે અને બીજાને તેવા બે ભાગ હોય છે. ૧૧.

૧ સનિબન્ધન (જડવાળા) સંદંશને અંગ્રેજીમાં ફેસેપ્સ Farceps) અને અનિબન્ધન (જડ વગરના) સંદંશને અંગ્રેજીમાં (ટોંગ Tongue) કહેવામાં આવે છે. વૃદ્ધવાગ્બદ્ધમાં બીજા બે સંદંશ યન્ત્રો વધારે આપેલાં છે તેના લક્ષણો આ પ્રમાણે છે, “૧ બીજું એક છ આંગળ લાંબું, અર્ધો આંગળ પહોળું, જેના બંને પાંખો વાંકાં હોય એવું અને અંગુઠો તથા તેને પાસેની આંગળીના છેડાઓને ભેગા કર્યાં હોય તે તેની જેવી આકૃતિ થાય તેવી આકૃતિવાળું સંદંશયન્ત્ર બનાવવું અને તેનો ઉપયોગ સૂક્ષ્મ શલ્યોને, પરબાલને તથા પ્રણી અંદરના વધારે માંસને ખેંચી કહાડવામાં કરવો” આ સંદંશ અનિબન્ધ સંદંશનો જ એક ભેદ છે. આનો આકાર હજીમોની પાસે રહેતા વાળ છોટવાના ચીપીયા જેવો છે. ૨ “બીજું મુચુંડી નામનું સંદંશયન્ત્ર છ આંગળ લાંબું, અર્ધા આંગળ પહોળાં અને સીધાં પાંખવાળું, જેના પાંખાનાં અંદરના ભાગમાં ઝીણા ઝીણા દાંતા હોય એવું અને જેના મૂલમાં કાતરના જેવાં બે પકડવાના હોય એવું બનાવવું અને તેનો કાપેલા અર્ધ (આંખની સફેદાઈમાં વધેલું માંસ Pterygium) ના બાજી વધેલા ભાગને તથા ગંભીર પ્રણી અંદરના માંસને કાપી કહાડવા માટે ઉપયોગ કરવો. આ સનિબન્ધન સંદંશનો ભેદ છે આને અંગ્રેજીમાં (આર્ટરી ફેસેપ્સ) કહેવામાં આવે છે.

૨ અહીં હારાણુચંદ્ર કવિરાજ ‘તાલ’ એ શબ્દનો કરતાલ (એક પ્રકારનું વાદ્ય) એવો અર્થ માની ‘માછલાના તાળવા જેવો મૃદુ-પાતળો અને કરતાલ જેવા આકારનો એક ભાગને જેને હોય તે એક તાલક અને તેવા બે ભાગ જેને હોય તે દ્વિતાલક એવો અર્થ કરે છે.

૩ સુશ્રુતે કહેલા તાલયન્ત્રોનું હાલમાં ડૉક્ટરો વાપરતા (સ્કૅપ Scoop) નામના યન્ત્રોની સાથે સરખાપણું જેવામાં આવે છે.

નાડીયન્ત્રાણ્યનેકપ્રકારાણ્યનેકપ્રયોજનાન્યેકતો-મુશ્વાન્યુભયતોમુશ્વાનિ ચ; તાનિ સ્ત્રોતોગતશલ્યોદ્ધરણાર્થે રોગદર્શનાર્થમાચૂષણાર્થે ક્રિયાસૌ-કર્યાર્થે ચેતિ; તાનિ સ્ત્રોતોદ્ધારપરિણાહાનિ યથા-યોગપરિણાહદીર્ઘાણિ ચ; મગન્દરાશોઘ્રણબસ્ત્યુ-સરવસ્તિમૂત્રવૃદ્ધિદકોદરધૂમનિરુદ્ધપ્રકશસાન્નિરુ-દ્ધગુદયન્ત્રાણ્યલાવૂશૃઙ્ગયન્ત્રાણિ ચોપરિષ્ટાદ્ધ-શ્યામઃ ॥ ૧૨ ॥

૧૧ નાડીયન્ત્રો અનેક પ્રકારનાં છે અને તેઓથી ઘણાં કાર્યો કરી શકાય છે. કેટલાંએક નાડીયન્ત્રો એક મ્હોડાવાળાં થાય છે અને કેટલાંએક નાડીયન્ત્રો ઘણા મ્હોડાવાળાં થાય છે. સ્ત્રોતોમાં રહેલા શલ્યોને કહાડવા માટે,^૨ રોગોને જોવાને માટે,^૩ રક્ત વગેરેને ચૂસવાને માટે^૪ તથા બીજી ક્રિયાઓની સુગમતા માટે આ નાડીયન્ત્રોનો ઉપયોગ કરવો.^૫ આ નાડીયન્ત્રો સ્ત્રોતોનાં^૬ દ્વારો જેવાં દ્વારોવાળાં (એટલે સ્ત્રોતોના દ્વારોનો જેટલો વિસ્તાર હોય તેટલા વિસ્તારવાળાં) તથા યોગ્યતા પ્રમાણે બડાં અને લાંબાં બનાવવાં.^૭ વીશ પ્રકારના નાડીયન્ત્રોનાં નામો આ પ્રમાણે છે, —બે પ્રકારના ભગંદરયન્ત્રો, બે^૮ પ્રકારના અર્શો-યન્ત્રો, પ્રણયન્ત્ર, ચાર^૯ પ્રકારના બસ્તિયન્ત્રો, બે^{૧૦} પ્રકારના ઉત્તરબસ્તિયન્ત્રો, મૂત્રવૃદ્ધિયન્ત્ર, દકોદરયન્ત્ર, ત્રણ^{૧૧} પ્રકારનાં

૧ જેમકે અલાબૂયન્ત્ર વગેરે એક મુખવાળાં અને અર્શો-યન્ત્ર વગેરે અનેક મુખવાળાં છે.

૨ સૂત્રસ્થાનના ૨૭ મા અધ્યાયનું ૧૯ મું સૂત્ર જુલો.

૩ અંદરના અર્શો, ભગંદર, યોનિરોગ વગેરે રોગો જોવાને માટે બંને પાર્શ્વમાં છિદ્રવાળું અર્શોયન્ત્ર, ભગંદરયન્ત્ર અને યોન્યેક્ષણયન્ત્ર વગેરે યન્ત્રો જોવાને માટે વપરાય છે.

૪ વાયુ, ખરાબ લોહી, ખરાબ ધાવણ વગેરે ચૂસવાને માટે. ધરીયન્ત્ર (કર્પોગ ગ્લાસ), અલાબૂ, અને સ્તનચૂષણ (એષ્ટપંપ Breast Pump) વગેરે યન્ત્રો ચૂસવાને માટે વપરાય છે.

૫ અંદરના અર્શો વગેરે રોગોમાં શસ્ત્રક્રિયા કરવી, દ્વાર મુકવા, હુદામ દેવા વગેરે ક્રિયાઓમાં સુગમતા કરવા માટે. નાક વગેરેમાં કુંકે મારી દેવા પહોંચાડવા માટે પાણુ નાડી યન્ત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

૬ જેમ કે ‘નિરુદ્ધપ્રકશ’ રોગમાં સ્ત્રોતના દ્વારને વધારવા માટે સ્ત્રોતના-છિદ્રના પ્રમાણનું નાડીયન્ત્ર કહેવામાં આવશે.

૭ એટલે જે સ્ત્રોતોમાં જેટલાં બડાં અને લાંબાં નાડીયન્ત્રો ઉપયોગમાં આવતાં હોય તે સ્ત્રોતને માટે તેટલાં બડાં અને લાંબાં નાડીયન્ત્રો બનાવવાં. જેમ કે મોટા એવા ગુદસ્ત્રોતમાં પણુ કનિષ્ઠિકા, અનામિકા અને મધ્યમા અંગુળી જેટલાંજ બડાં બસ્તિ-યન્ત્રો ઉપયોગમાં આવે છે. (હારાણુચંદ્ર).

૮ એક જેવા માટે અને એક ક્રિયા માટે એ રીતે ભગંદરયન્ત્ર તથા અર્શો યન્ત્ર બે પ્રકારનાં છે.

૯—૬, ૮, ૧૦ અને ૧૨ આંગળની લંબાઈના ભેદથી બસ્તિ-યન્ત્ર ચાર પ્રકારનાં છે.

૧૦ એક પુરુષને માટે અને બીજું સ્ત્રીને માટે.

૧૧ પ્રાયોગિક, સ્નેહિક અને વૈદ્યનિક એ ભેદથી ધૂમયન્ત્રો ત્રણ

ધૂમયન્ત્રો, નિરુદ્ધપ્રકશયન્ત્ર, સંનિરુદ્ધગુહયન્ત્ર, અલાબુયન્ત્ર અને શૃંગયન્ત્ર. આ યન્ત્રો વિશે વિશેષ વ્યાખ્યાન આગલ^૧ આપવામાં આવશે.^૨ ૧૨.

પ્રકારનાં છે, કાસપ્ર અને વામનીય એ બેનો વૈરચનિકમાં જ અંતર્ભાવ થતો હોવાથી તેને બ્રુદા ગણવા નહીં (ચક્રપાણીદત્ત).

૧ ભગંદર યન્ત્રનું વર્ણન ચિં ૨થાં ના ૮૪ માં અધ્યાયમાં, અશૌચયન્ત્રનું વર્ણન ચિં ૨થાં ના ૯૬ માં અધ્યાયમાં, ખસ્તિયન્ત્રનું વર્ણન ચિં ૨થાં ના ૩૫ માં અધ્યાયમાં, ઉત્તર-ખસ્તિયન્ત્રનું વર્ણન ચિં ૨થાં ના ૩૭ માં અધ્યાયમાં, મૂત્ર-વૃદ્ધિયન્ત્રનું વર્ણન ચિં ૨થાં ના ૧૯ માં અધ્યાયમાં, દકોદર-યન્ત્રનું વર્ણન ચિં ૨થાં ના ૧૪ માં અધ્યાયમાં, ધૂમયન્ત્રનું વર્ણન ચિં ૨થાં ના ૪૪ માં અધ્યાયમાં, નિરુદ્ધપ્રકશયન્ત્ર અને સંનિરુદ્ધગુહયન્ત્રનું વર્ણન ચિં ૨થાં ના ૨૦ માં અધ્યાયમાં તથા અલાબુયન્ત્રનું અને શૃંગયન્ત્રનું વર્ણન સૂં ૨થાં ના ૧૩ માં અધ્યાયમાં આપવામાં આવશે. આ યન્ત્રો કેવાં બનાવવાં, ખીખ અંથોમાં આ યન્ત્રોના સંબંધમાં શું લખ્યું છે અને હાલ અંગ્રેજીમાં આ યન્ત્રોને શું કહેવામાં આવે છે વગેરે બાબતો ઉપર તે તે સ્થલમાં ટિપ્પણમાં વિવેચન કરવામાં આવશે.

વાગ્મટમાં નીચે લખેલાં નાડી યન્ત્રો વધારે કહેલાં છે. ૧ ‘કંઠની અંદર રહેલા શલ્યને જેવા માટે દશ આંગળ લાંબું અને પાંચ આંગળ ઘેરાઈવાળું એક નાડી યન્ત્ર બનાવવું. ૨ ‘ચતુષ્કર્ણ વારંગને પકડવાને માટે પાંચ મ્હોડા (છિદ્રો)વાળું એક નાડીયન્ત્ર બનાવવું અને દ્વિકર્ણવારંગને પકડવાને માટે ત્રણ છિદ્રોવાળું એક નાડીયન્ત્ર બનાવવું.” ૩ ‘એજ પ્રકારની ખીખ નાડી શલ્યને જેવાને માટે બનાવવી અને તેની લંબાઈ, જડાઈ અને ઘેરાઈ વારંગકર્ણને અનુસરીને રાખવી. ૪ ‘શલ્યને હલાવવાને માટે બાર આંગળ લાંબું, ત્રણ આંગળ ઘેરાઈદ્રવાળું એક નાડીયન્ત્ર બનાવવું અને તેનું મ્હોડું કમળની કાંઈકા જેવું રાખવું.’ ૫ ‘અંગુલિત્રાણુક નામનું નાડીયન્ત્ર લાકડાનું અથવા હાથીદાંતનું, ગાયના આંચળના આકારનું, ચાર આંગળ લાંબું અને બે છિદ્રોવાળું બનાવવું, દાંતની ડોઢ વળી ગઈ હોય ત્યારે આ યન્ત્રથી મ્હોડું સ્ફેલાઈથી ઉધાડી શકાય છે.’ ૬ ‘ચોનિ-પ્રણેશુ નામનું યન્ત્ર શોળ આંગળ લાંબું, વચમાં પેહું, કમળની કળીના આકારનું, ચાર ભિત્તવાળું અને ચાર શલાકાવાળું બનાવવું અને તેના ઉપર એક ઉપરથી નીચે હાલનારું કડું બેસાડવું. આ યન્ત્રને મૂલ તરફ દાખવાથી તેનું મ્હોડું ઉઘડે છે. આને અંગ્રેજીમાં (Vaginal Speculum) કહે છે. ૭ ‘નાડીપ્રણુ ધોવાને માટે તથા તેમાં તેલ નાખવાને માટે ખસ્તિ-યન્ત્રના આકારની અને ૭ આંગળ લાંબી પિચકારી બનાવવી; તેના મૂલનું છિદ્ર અંગુડા જેટલું અને મ્હોડાનું છિદ્ર વટાણા જેટલું રાખવું; ખસ્તિયન્ત્રની પેઠે આ યન્ત્રના આગલા ભાગમાં કાંઈકા રાખવી નહીં તથા તેના મૂલમાં એક નરમ ચામડાની કુંકળી બાંધવી.’

૨ વીરા પ્રકારના નાડીયન્ત્રોની જે આ ગણના આપી છે તે ચક્રપાણિ તથા રુદ્રહાસના મત પ્રમાણે આપી છે. અત્રે હારાણુ-ચન્દ્ર કવિરાજ આથી જુદી જ રીતે વીરા નાડીયન્ત્રો ગણી બતાવે છે. જેમ કે, બે પ્રકારના અશૌચયન્ત્રો (એક પુરુષ તથા એક સ્ત્રી માટે), ચાર પ્રકારના ખસ્તિયન્ત્રો (૬, ૮, ૧૦ અને ૧૨ આંગળના લેદથી), પાંચ પ્રકારના ઉત્તરખસ્તિયન્ત્રો (એક શિરન જેટલું અને

શલાકાયન્ત્રાણ્યપિ નાનાપ્રાકારાણિ નાનાપ્ર-યોજનાનિ યથાયોગપરિણાદ્દીર્ઘાણિ ચ; તેષાં ગણ્ઠ-પદસર્પફળશરપુલ્કલ્લશિશુમુખે દ્વે દ્વે પ્ષણવ્યૂહ-નચાલનાહરણાર્થમુપદિશ્યેતે, મસૂરદલમાત્રમુખે દ્વે કિંચિદાનતાપ્રે સ્ત્રોતોગતશલ્યોદ્ધરણાર્થ, ષટ્કાર્પાસકૃતોષ્ણીષાણિ પ્રમાર્જનક્રિયાસુ, ત્રીણિ દર્વ્યાકૃતીનિ સ્વલુમુખાનિ ક્ષારૌષધપ્રણિધાનાર્થ, ત્રીણ્યન્યાનિ જામ્બવદનાનિ ત્રીણ્યકુશલવદનાનિ ષડેવાન્નિકર્મસ્વભિપ્રેતાનિ, નાસાર્બુદહરણાર્થમેકં કોલાસ્થિદલમાત્રમુખં સ્વલુતીક્ષ્ણોષ્ઠં, અઙ્ગનાર્થ-મેકં કલાયપરિમણ્ડલમુખયતો મુકુલાગ્રં, મૂત્રમાર્ગ-વિશોધનાર્થમેકં માલતીપુષ્પવૃન્તાગ્રપ્રમાણપરિ-મણ્ડલમિતિ ॥ ૧૩ ॥

૧૨ શલાકાયન્ત્રો પણ અનેક પ્રકારનાં છે. અને તેઓથી અનેક પ્રકારના કાર્યો કરી શકાય છે શલાકાયન્ત્રોની જડાઈ તથા લંબાઈ યોગ્યતા પ્રમાણે રાખવી. એઓમાંથી બે શલાકાયન્ત્રો અણુશલિઆના જેવા મ્હોડાવાળાં^૧ બનાવવાં અને તેના ઉંડા પાક વગેરેમાં પરુ વગેરે શોધવાનાં કામમાં ઉપયોગ કરવો, બે યન્ત્રો^૨ સર્પની ફણ જેવા મ્હોડાવાળાં બનાવવાં અને તેના તોડેલી પથરીને એકઠી કરવાને માટે^૩ ઉપયોગ કરવો, બે^૪ શલાકાયન્ત્રો બાણના પુખ્તના જેવાં મ્હોડાવાળાં બનાવવાં અને તેના શલ્યને હટાવવાના કામમાં ઉપયોગ કરવો, બે શલાકાયન્ત્રો માછલાં પકડવાના કાંટાના જેવાં મ્હોડાવાળાં^૫ બનાવવાં

ખીજું ચોદ આંગળ લાંબું એ લેદથી બે પુરુષને માટે, એક ચોનિમાર્ગ માટે અને ખીજું મૂત્રમાર્ગ માટે એ રીતે બે સ્ત્રીઓ માટે, અને એક કન્યા માટે એ લેદથી), એક દકોદર યન્ત્ર, પાંચ ધૂમયન્ત્રો (પ્રાયોગિક, સ્નેહિક, વૈરચનિક, કાસપ્ર અને પ્રણુધૂપન એ લેદથી), એક નિરુદ્ધપ્રકશયન્ત્ર, એક અલાબુયન્ત્ર, અને એક શૃંગયન્ત્ર એ રીતે વીશ નાડીયન્ત્રો છે. ભગંદરયન્ત્ર અશૌચયન્ત્રના જેવું, પ્રણુયન્ત્ર ખસ્તિના જેવું, મૂત્રવૃદ્ધિયન્ત્ર દકોદરના જેવું અને સંનિરુદ્ધગુહયન્ત્ર સંનિરુદ્ધપ્રકશના જેવું હોવાને લીધે તેની જુદી ગણના કરવાની જરૂર નથી.

૧ આ શલાકાયન્ત્રને ‘એષણી’ કહેવામાં આવે છે, એષણી તે અંગ્રેજીમાં પ્રોબ (Probes) કહેવામાં આવે છે.

૨ આમાંનું એક સોળ આંગળ અને ખીજું બાર આંગળ લાંબું બનાવવું. વાગ્મટ.

૩ જેમ કે વાગ્મટમાં લખેલું છે કે, “પથરી કહાડવા માટે આગળના ભાગમાં સર્પના ફણા સરખું વાંડું વળેલું એક ‘સર્પફણ’ નામનું શલાકાયન્ત્ર બનાવવું.

૪ આમાંનું એક દશ આંગળ અને ખીજું બાર આંગળ લાંબું બનાવવું. વાગ્મટ.

૫ આ શલાકાયન્ત્રને ‘વરિશ’ કહેવામાં આવે છે, આને અંગ્રેજીમાં હુક (Hook) કહે છે. આ બે યન્ત્રોમાંનું એક વળેલી અણીવાળું (અચિતાગ્ર) અને ખીજું સીધી અણીવાળું (પ્રયતાગ્ર) હોય છે.

અને તેના શલ્યને ખેંચી કહાડવાના કામમાં ઉપયોગ કરવો, બે^૧ શલાકાયન્ત્રો મસૂરની દાળ જેવાં મ્હોડાવાળાં તથા કાંઈક નમેલી અણીવાળાં બનાવવાં અને તેના સ્ત્રોતોમાં રહેલા શલ્યોને કહાડવા માટે ઉપયોગ કરવો, લોહી પરુ વગેરે લુછી નાખવા માટે જેઓના છેડા ઉપર રુ વીટવામાં આવ્યું હોય એવી છ^૨ શલાકાઓ બનાવવી, ત્રણ^૩ શલાકાયન્ત્રો કડછી જેવી આકૃતિવાળાં અને ઉંડા મ્હોડાવાળાં બનાવવાં તથા શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં ક્ષાર મુકવાને માટે તેઓનો ઉપયોગ કરવો, ત્રણ^૪ શલાકાયન્ત્રો બંધુ જેવા મ્હોડાવાળાં તથા ત્રણ શલાકાયન્ત્રો અંકુશના જેવા મ્હોડાવાળાં બનાવવાં અને તે છ યન્ત્રોનો અગ્નિકાર્યમાં (કામ દેવાના કામમાં) ઉપયોગ કરવો, નાકમાંથી રસોળી કહાડવા માટે બારના અર્ધાં ઇળીઆ જેવડા મ્હોડાવાળું, વચમાં ઉંડું અને તીક્ષ્ણ આકૃતિવાળું એક શલાકાયન્ત્ર બનાવવું, આંખમાં અંજન નાખવા માટે વટાણા જેટલું બંદું (ગોળ) અને બન્ને તરફના છેડામાં પુલની કળી જેવા આકારનું એક શલાકાયન્ત્ર બનાવવું તથા મૂત્રમાર્ગને સાફ કરવાને માટે બાધના પુલના દીંટીયાના અગ્ર ભાગ જેટલી ગોળાકાવાળું એક શલાકાયન્ત્ર બનાવવું. ૧૩.

પચીશ ઉપયન્ત્રો અને તેઓનો ઉપયોગ.

ઉપયન્ત્રાણ્યપિ રજ્જુવેણિકાપટ્ટચર્માન્તવલ્કલ-
લતાવસ્ત્રાષ્ટીલાદમમુદ્રરપાણિપાદતલાઙ્ગુલિજિહ્વા-

૧ આમાંનું એક આઠ આંગળ અને બીજું નવ આંગળ લાંબું બનાવવું. વાગ્બટ.

૨ આ છ શલાકાઓનો ઘણું કરીને નાક, કાન અને ગુદા સંબંધી ક્ષાર વગેરેની ક્રિયાઓમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેઓમાંની બે શલાકાઓ નાકસંબંધિ પાસેના અને છેટેના કાર્યને માટે અનુક્રમે છ આંગળ અને સાત આંગળ લાંબી બનાવવી, કાનસંબંધિ પાસેના કામને માટે એક આઠ આંગળ લાંબી અને બીજી છેટેના કામને માટે નવ આંગળ લાંબી બનાવવી. ગુદા-સંબંધિ પાસેના કામને માટે એક દશ આંગળ લાંબી અને છેટેના કામને માટે બીજી બાર આંગળ લાંબી કરવી. વાગ્બટ.

૩ આ ત્રણ યન્ત્રો આઠ આંગળ લાંબાં રાખવાં અને તેના મ્હોડાં તર્જની (અંગુઠાની જેડેની આંગળી) મધ્યમા (વચલી આંગળી) અને અનામિકા (વચલી અને ટચલીને વચેની આંગળી) એઓના નખો પ્રમાણે બનાવવાં. વાગ્બટ.

૪ બંધવેણ નામના ત્રણ શલાકાયન્ત્રોની કુલ લંબાઈ બાર આંગળ, દશ આંગળ અને આઠ આંગળ રાખવી તથા તેઓના ફલાની લંબાઈ અનુક્રમે દોઢ આંગળ, એક આંગળ અને અર્ધો આંગળ રાખવી અને તેઓનો સ્થાનપરત્વે ઉપયોગ કરવો (વૃદ્ધ વાગ્બટ). વાગ્બટમાં નીચે લખેલાં શલાકાયન્ત્રો વધારે કહેવામાં આવ્યાં છે, ૧ 'મૂઠકર્ણ' (અટકેલા ગર્ભને) કહાડવાને માટે શંકુના આકારનું, આંગળના ભાગમાં વાંકુ વળેલું અને આઠ આંગળ લાંબુ 'ગર્ભશંકુ' નામનું એક શલાકાયન્ત્ર બનાવવું. ૨ 'દાંત કહાડવા માટે' (દાંત કહાડવા પહેલાં દાંતને મૂળમાંથી ઢીલા કરવા માટે) ચાર આંગળ લાંબું અને બેના મ્હોડાનો આકાર બાણના પુંખના સરખો હોય એવું એક 'શરપુંખ' મુખ નામનું શલાકાયન્ત્ર બનાવવું, ૩ 'કાનમાંથી મેલ વગેરે કહાડવા માટે સ્ત્રુવાના આકારના મ્હોડાવાળું એક શલાકાયન્ત્ર બનાવવું.

દન્તનશ્ચમુખલાભ્વકટકશાસ્ત્રાષ્ટીવનપ્રવાહનહ-
ર્ષાયસ્કાન્તમયાનિ ક્ષારાગ્નિમેષજાનિ ચેતિ ॥ ૧૪ ॥

પતાનિ દેહે સર્વસ્મિન્ દેહસ્યાવયવે તથા ।

સન્ધૌ કોષ્ઠે ધમન્યાં ચ યથાયોગં પ્રયોજયેત્ ॥ ૧૫ ॥

૧૩ દોરી, ત્રેવડી વણેલી દોરી, પાટીયું, આમડું, વૃક્ષોની અતર્જાલ,^૧ વેલાઓ, વસ્ત્ર, અઘીલા (એક લંબ-ગોળ પથરો), હથોડો, હાથનું અને પગનું તળું, આંગળી, જીભ, દાંત, નખ, મ્હોડું, વાળ, ઘોડાના^૨ ચોકડાની કડી, ઝાડની ડાળ, ચુંકવું, પ્રવાહણ (વમન, વિરેચન, છીંક વગેરે ગતિ આપનાર ક્રિયાઓ), હર્ષ, લોહચુંબક,^૩ ભય, ક્ષાર, અગ્નિ અને ઔષધ એ પચીશ ઉપયન્ત્રો છે. આ ઉપયન્ત્રોનો સઘળા શરીરમાં, શરીરના અવયવમાં, સંધિ-સ્થલમાં, કોષ્ટ (કાઠા)માં અને ધમનીમાં યોગ્યતા પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો. ૧૪-૧૫.

ચોવીશ પ્રકારનાં યન્ત્રોનાં કામો.

યન્ત્રકર્માણિ તુ નિર્ઘાતનપૂરણબન્ધનવ્યૂહ-
નવર્તનચાલનવિવર્તનવિવરણપીડનમાર્ગવિશોધન-
વિકર્ષણાહરણાઞ્છનોક્ષમનવિનમનમજ્જનોન્મથના-
ચૂષ્ણૈષણદારણર્જૂકરણપ્રક્ષાલનપ્રધમનપ્રમાર્જનનિ-
ચતુર્વિંશતિઃ ॥ ૧૬ ॥

૧૪ હલાવવું, પૂરવું, બાંધવું, ગોઠવવું, ગોળ કરવું, એક સ્થાનમાંથી બીજા સ્થાનમાં લેવું, ફેરવવું, ફેલાવવું, દબાવવું, રસ્તો સાફ કરવો, ખેંચવું, કહાડી લેવું, જરા અગ્રમાં (મ્હોડા તરફ) લાવવું, ઉંચે ઉપાડવું, નમાવવું, મર્દન કરવું, મથવું, ચૂસવું, તપાસવું, ફાડવું, સરખું કરવું, ઘાવું, પુંકવું અને લુછી નાખવું એ ચોવીશ યન્ત્રોનાં કામો છે. ૧૬.

સ્વબુદ્ધ્યા ચાપિ વિમજ્જેદ્યન્ત્રકર્માણિ બુદ્ધિમાન્ ।

અસંલ્પેયવિકલપત્વાચ્છલ્યાનામિતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૧૭ ॥

૧૫ શલ્યના ભેદો અસંખ્ય છે એટલા માટે બુદ્ધિમાન વૈદો પોતાની બુદ્ધિથી પણ યન્ત્રોના કામો કલ્પી લેવાં. ૧૭.

કેવા યન્ત્રો દોષવાળા ગણાય છે.

તત્રાતિસ્થૂલમસારમતિદીર્ઘમતિદ્વસ્વમગ્રાહિ વિ-
ષમગ્રાહિ વક્ત્રં શિથિલમત્યુન્નતં મૃદુકીલં મૃદુ-
મુક્તં મૃદુપાશમિતિ દ્વાદશ યન્ત્રદોષાઃ ॥ ૧૮ ॥

૧૬ બહુ જડું, હલકી જાતનાં લોઢાથી બનાવેલું,

૧ વૃક્ષોની છાલો ભગને બાંધવામાં કામ આવે છે. જુલો ચિકિત્સાસ્થાનના ૩ ના અધ્યાયનો ૫ મો શ્લોક.

૨ ઘોડાનાં ચોકડાનો ઉપયોગ સૂત્રસ્થાનના ૨૭ માં અધ્યાયના ૧૬ માં સૂત્રમાં કહેવામાં આવશે.

૩ આ પથરો આકર્ષક (લોહાનું આકર્ષણ કરનાર), ચુંબક (લોહાનું ચુંબન કરનાર), દ્રાવક (લોહાને પીગળાવનાર) અને ભ્રામક (લોહાને ભ્રમણ કરાવનાર) એમ ચાર પ્રકારનો થાય છે.

(ડહલન)

બહુ લાંબું, બહુ ડુંકું, શલ્યને બીલકુલ પકડી ન શકે એવું શલ્યને બરાબર પકડી ન શકે એવું, વાંકું, ઢીલું, બહુ ઉંચું, નરમ જડવાળું, નરમ મ્હોડાવાળું અને નરમ એ બાર પ્રકારનાં યન્ત્રો દોષવાળાં ગણાય છે.

ઉત્તમ યન્ત્રનું લક્ષણ.

एतैर्दोषैर्विनिर्मुक्तं यन्त्रमष्टादશાङ्गुलम् ।

प्रशस्तं भिषजा ज्ञेयं तद्धि कर्मसु योजयेत् ॥ ૧૯ ॥

૧૭ જે અઢાર આંગળનું યન્ત્ર ઉપર કહેલા દોષ વિનાનું હોય તેને ઉત્તમ સમજવું, અને તેવા જ યન્ત્રનો વેલે ચિકિત્સાકર્મમાં ઉપયોગ કરવો. ૧૯.

કેવાં કેવાં શલ્યોને કયા કયા યન્ત્રોથી કહાડવાં.

दृश्यं सिंहमुखाद्यैस्तु गूढं कङ्कमुखादिभिः ।

निर्हरेत्तु शनैः शल्यं शस्त्रयुक्तिव्यपेक्षया ॥ ૨૦ ॥

૧૮ જે શલ્ય બહાર દેખાતું હોય તેને સિંહમુખ વગેરે યન્ત્રોથી અને જે શલ્ય અંદર છુપાયેલું હોય તેને કંકમુખ વગેરે યન્ત્રોથી કાઢાડવું. અથવા જે શસ્ત્ર ન્યાં યોગ્ય જણાય ત્યાં તે શસ્ત્રવડે શલ્યને ખેંચી કાઢાડવું. ૨૦.

હાથ વિના બીજા યન્ત્રોમાં કંકમુખનું પ્રધાનપણું.

निवर्तते साध्ववगाहते च

शल्यं निगृह्योद्धरते च यस्मात् ।

यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं

स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि चैव ॥ ૨૧ ॥

૧૯ કંકમુખયન્ત્ર સેહેલાઈથી વણુની અંદર પેસે છે, સેહેલાઈથી વણુમાંથી બહાર નિકળે છે, સારી રીતે શલ્યને પડકારે બહાર ખેંચી કહાડે છે અને સઘળી જગોમાં તેનો ઉપયોગ કરી શકાય છે માટે તે સઘળા યન્ત્રોમાં પ્રધાન-મુખ્ય છે. ૨૧.

અધ્યાય ૮ મો.

ઉપક્રમ.

**अथातः शस्त्रावचारणीयमध्यायं व्याख्या-
स्यामः ॥ ૧ ॥**

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે, હવે હું અહીંથી 'શસ્ત્રાવચારણીય' નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧. ૨.

૧ શસ્ત્રોનું જે અવચારણ (ઉપયોગ) તેનું નામ 'શસ્ત્રાવચારણ્ય', એ વિષયને અધિકાર કરીને આ અધ્યાય કહેવામાં આવેલ છે તેથી આને 'શસ્ત્રાવચારણીય,' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

વીશ પ્રકારનાં શસ્ત્રોનાં નામો.

**विंशतिः शस्त्राणि; तद्यथा मण्डलाप्रकरणवृद्धि-
पत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्धधारसूचीकुशप-
त्राटीमुखशरारीमुखान्तमुखत्रिकूर्चककुठारिकात्री-
हिमुखारावेतसपत्रકવડિશદન્તશડ્કેષણ્ય इति ૩**

૨ શસ્ત્રો વીશ પ્રકારનાં છે, જેમ કે-^૧ મંડલાત્ર, ^૨ કરપત્ર, ^૩ વૃદ્ધિપત્ર, ^૪ નખશસ્ત્ર, ^૫ મુદ્રિકા, ^૬ ઉત્પલપત્ર, ^૭ અર્ધધાર,

૧ આ શસ્ત્ર છ આંગળ લાંબું કરવું અને તેના પાનાની આકૃતિ અંગુઠાની પાસેની આંગળીના નખના મૂળના ધોળા ભાગ (અન્તર્નખ) જેવી રાખવી. તેનો પોથકી (આંખના પાપણનો એક રોગ) અને ગળશુંડિકા-પડજીબ વગેરેમાં લેખન તથા છેદન માટે ઉપયોગ કરવો (વાગ્બટ). મંડલાત્રની હાલમાં ડોક્ટરો તરફથી વપરાતા 'સ્પૂન Spoon' નામના શસ્ત્રની સાથે સરખામણી કરી શકાય છે.

૨ કરપત્ર એટલે કરવતી, તે તીક્ષ્ણ ઝીણા દાંતાવાળી, દશ આંગળ લાંબી અને બે આંગળ ખેડોળી કરવી તથા તેને પકડવાને માટે એક મળખૂત મૂઠ (હાથો) રાખવી (વાગ્બટ). કરપત્રને અંગ્રેજીમાં 'સો Sickle' કહેવામાં આવે છે.

૩ વૃદ્ધિ નામની ઔષધિના પાંડા જેવું જેનું પાનું હોય તે વૃદ્ધિપત્ર કહેવાય છે. વૃદ્ધિપત્ર બે ભાગમાં થાય છે. એક અંચિતાત્ર એટલે જેનો આગલો ભાગ સીધો હોય એવું અને બીજું પ્રચ-તાત્ર એટલે જેનો આગલો ભાગ પીઠની તરફ નમેલો હોય એવું. બન્નેની લંબાઈ સાત આંગળની રાખવી. તેમાં સાડા ચાર આંગ-ળની મૂઠ અને અઢી આંગળનું પાનું રાખવું. અંચિતાત્ર વૃદ્ધિ-પત્રને ક્ષુર (અસ્ત્રો અથવા ચાકુ) કહેવામાં આવે છે. (ડલ્લન). વાગ્બટ કહે છે કે, જે સોળે ચામડી ઉપર હોય તેને માટે સોઠ જેવી અણીવાળું અને જે સોળે ચામડીથી ઉંડો હોય તેને માટે પીઠ તરફ નમેલી ધારવાળું વૃદ્ધિપત્ર બનાવવું. અંચિતાત્ર વૃદ્ધિપત્રને અંગ્રેજીમાં 'સ્કેલપલ Scalpel' કહેવામાં આવે છે. ને પ્રચતાત્રને 'એબ્સેસ નાઇફ Abscess knife' કહેવામાં આવે છે.

૪ નખશસ્ત્ર એટલે નેરણી, તેનું પાનું બે આંગળ લાંબું અને એક આંગળ ખેડોળું રાખવું (ડલ્લન). વાગ્બટ કહે છે કે, નેરણી નવ આંગળ લાંબી અને બે મ્હોડાવાળી બનાવવી. તેના એક મ્હોડાની ધાર સીધી રાખવી અને બીજા મ્હોડાની ધાર વાંકી રાખવી. નેરણીને અંગ્રેજીમાં 'નેલપેરર Nailpaier' કહેવામાં આવે છે.

૫ વાગ્બટ કહે છે કે-ગળાની અંદરના રોગોને કાપવા માટે તથા ચીરવામાટે 'અંગુલીશસ્ત્ર' નામનું શસ્ત્ર બનાવવું, તેનું પાનું તે તે રોગ તથા સ્થાનને અનુસરીને મંડલાત્ર કે વૃદ્ધિપત્રના આકારનું અને અર્ધો આંગળ લાંબું રાખવું અને તેને અંગુઠાની પાસેની આંગળીના આગલા પુરામાં બરાબર બેસે એવી એક અંગુઠીમાં બેસાડી દેવું અને શસ્ત્રક્રિયા કરતી વખતે તે અંગુઠી આંગળીમાં ઘાલ્યા પછી હટી ન જાય તે માટે દોરાથી બાંધી લેવી. વાગ્બટ કહેલું અંગુલીશસ્ત્ર તે આ મુદ્રિકાજ સમજવી.

૬ ઉત્પલ એટલે કમળ એની પાંખડી જેવું જેનું પાનું હોય તે. આ શસ્ત્ર છ આંગળનું અને તીક્ષ્ણ ધારવાળું કરવું. તેનું પાનું લાંબું અને એક આંગળ ખેડોળું રાખવું (ભોળ).

૭ આ શસ્ત્ર આઠ આંગળ લાંબું કરવું. ત્રણ આંગળનું પાનું અને પાંચ આંગળની મૂઠ રાખવી, પાનામાં પણ એક આંગળનો

૧ સૂત્રી, ૨ કુશપત્ર, ૩ આટીમુખ, ૪ શારીરમુખ, ૫ અન્તર્મુખ, ૬ ત્રિકૂર્ચક, ૭ કુઠારિકા, ૮ વ્રીહિમુખ, ૯ આરા,

ભાગ ધારવિનાનો રહેવા દેવા અને બે આંગળમાં ધાર રાખવી. કેટલાકો મૂળમાં 'અધ્યર્ધધાર' એવો પાઠ ભણી જેના પાનાના નીચેના ભાગમાં આખામાં ધાર હોય અને ઉપરના ભાગમાં અર્ધમાં ધાર હોય તે અધ્યર્ધધાર કહેવાય છે એવો અર્થ કરે છે (૩૯૬ન). અધ્યર્ધધારનું હાલમાં ડાકટરો તરફથી વપરાતા 'પેનેટ્રસ નાઇફ Pagets knife' નામના શસ્ત્રની સાથે સરખાપણું બેવામાં આવે છે.

૧ સૂત્રી એટલે સોઈ. સોઈને વિષે સૂત્રસ્થાનના ૨૫ મા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવેલો.

૨ 'કુશ' એટલે દર્ભ, તેના પત્ર એટલે પાંતડા જેવું જેનું પાનું હોય તે. આ શસ્ત્રનું પાનું દર્ભના પાંતડા જેવું, એક આંગળ લાંબું, મૂઠ ત્રણ આંગળ લાંબી અને મધ્યમાં ત્રણ આંગળનો શળી જેવો ભાગ રાખવો (૩૯૬ન).

૩ આ શસ્ત્ર પાણીમાં રહેતાર આટી નામના પક્ષીના મોઢા જેવા અને બે આંગળ લાંબા પાનાવાળું કરવું (વાગ્બટ).

૪ આ શસ્ત્ર શારીર નામના પક્ષીના મોઢા જેવા મોઢાવાળું, બાર આંગળ લાંબું અને ચપળ પાંખીઆઓવાળું કરવું. આ શસ્ત્ર કાતર કહેવાય છે (૩૯૬ન). વાગ્બટે તે શારીરમુખ અને કર્તેરી (કાતર) એ નામનાં બે શસ્ત્રો જુદાં જ કહેલાં છે. કાતરને અંગ્રેજીમાં 'સીસર્સ Scissors' કહેવામાં આવે છે.

૫ આ શસ્ત્ર આઠ આંગળ લાંબું અને દોઢ આંગળના અર્ધ-અંદાકાર પાનાવાળું કરવું (વાગ્બટ).

૬ આ શસ્ત્ર આઠ આંગળ લાંબું અને ત્રણ પાનાવાળું કરવું તથા એક એક પાનાની વચ્ચે શાળ જેટલું અંતર રાખવું. આનાં પાનાં ત્રણ આંગળ લાંબાં અને દાંડો પાંચ આંગળ લાંબાં અને મૂઠવાળો બનાવવો. (૩૯૬ન.)

૭ કુઠારિકા એટલે કુહાડી. આ શસ્ત્ર ગાયના દાંત જેવા બંડા અને અર્ધા આંગળ લાંબા પાનાવાળું કરવું અને તેને પકડવાને માટે સાડાસાત આંગળ લાંબો એક દાંડો રાખવો. હાડકાની ઉપરની શિરાને વીંધવા માટે આ શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો. કુઠારિકાને અંગ્રેજીમાં 'એક્સશેપ્ડ Axe-shaped' કહેવામાં આવે છે.

૮ વ્રીહિમુખશસ્ત્ર છ આંગળ લાંબું કરવું. તેનું મુખ વ્રીહિ-શાળ જેટલા વિસ્તારવાળું અને દોઢ આંગળ લાંબું રાખવું. વચ્ચે અઢી આંગળનો દાંડો રાખવો ને બે આંગળની મૂઠ રાખવી. વ્રીહિમુખને અંગ્રેજીમાં 'ટ્યુકર Teocar' કહે છે.

૯ આ શસ્ત્ર મોતીની આર જેવું થાય છે માટે તેને 'આરા' કહેવામાં આવે છે. આરાના મોઢાનો અર્ધો આંગળ ભાગ ગોળ અને બાકીનો ભાગ ચોખ્ખો રાખવો. અને તેનો ગોળ ભાગ માત્ર સોળમાં પેસવા દેવો. સોળે કચો છે કે પાકો તે તપાસવા માટે તથા કાનની બાજી છુટ વીંધવા માટે તેનો ઉપયોગ કરવો (વાગ્બટ). આરાને અંગ્રેજીમાં 'ઓલ લાઇફ નાઇફ Owl-like-knife' કહેવામાં આવે છે.

૧ વેતસપત્ર, ૨ વડિશ, ૩ દન્તશંકુ અને એપણી. ૪ ૩.

શસ્ત્રોનો ઉપયોગ.

તત્ર મળ્ડલાપ્રકરપત્રે સ્યાતાં છેદને લેખને ચ, વૃદ્ધિપત્રનસ્વશસ્ત્રમુદ્રિકોત્પલપત્રકાર્ધધારાણિ છેદને મેદને ચ, સૂચીકુશપત્રાટીમુક્ષશારીરમુક્ષાન્તર્મુખત્રિકૂર્ચકાણિ વિસ્થાવણે, કુઠારિકાવ્રીહિમુક્ષારાવેતસપત્રકાણિ વ્યધને સૂચી ચ, વડિશં દન્તશંકુકુશાહરણે, ઇષણ્યેષણે આનુલોમ્યે ચ, સૂચ્યઃ સેવને, હત્યષ્ટવિધે કર્મણ્યુપયોગઃ શસ્ત્રાણાં વ્યાખ્યાતઃ ॥ ૪ ॥

૩ એઓમાં મંડલાત્ર અને અને કરપત્ર એ બે શસ્ત્રોનો કાપવામાં તથા છોલવામાં ઉપયોગ કરવો; વૃદ્ધિપત્ર, પનખ-

૧ આ શસ્ત્રનું પાનું વેતસપત્ર એટલે નેતરના પાંતડા જેવું, તીક્ષ્ણ, એક આંગળ ખેાળું અને ચાર આંગળ લાંબું કરવું તથા ચાર આંગળની મૂઠ કરવી. (૩૯૬ન.) વેતસપત્રનું હાલમાં ડાકટરો તરફથી વપરાતા 'નેરોબ્લેડેડ નાઇફ Narrow-bladed knife' નામના શસ્ત્ર સાથે સરખાપણું બેવામાં આવે છે.

૨ આ શસ્ત્ર માછલા પકડવાના કાંટાની પેંઠ નમેલા મોઢાવાળું કરવું. (વાગ્બટ.) વડિશ શસ્ત્ર છ આંગળ લાંબું કરવું. તે બે બંતનાં કરવાં. તેમાં એક સ્વાનત-સારી રીતે નમેલું ને બીજું નાસ્વાનત-થોડું નમેલું કરવું. સાડાપાંચ આંગળનો દાંડો રાખવો ને બાકીના ભાગનું તેનું મુખ કરવું. થોડા નમેલાનું મુખ અર્ધ-ચન્દ્રના જેવું ને સ્વાનતનું તેથી વધારે નમેલું કરવું ને તેની આણી તથા દાંડા વચ્ચે અર્ધા આંગળનો અવકાશ રાખવો. વડિશશસ્ત્રને અંગ્રેજીમાં 'શાર્પહુક્સ Sharp Hooks' કહેવામાં આવે છે.

૩ આ શસ્ત્ર ચોખ્ખું કરવું. આના એક તરફમાં ધાર રાખવી અને એક તરફમાં મૂઠ જેવું રાખવું (વાગ્બટ). આને વાગ્બટે 'દંતલેખનક' એવું નામ આપેલું છે.

૪ વાગ્બટમાં નીચે લખેલાં શસ્ત્રો વધારે કહેલાં છે.

નાકની અંદરના અને કાનની અંદરના અરોને કાપવા માટે અર્ધા આંગળના પાનાનું 'સર્પમુખ' નામનું એક શસ્ત્ર બનાવવું.

આંખની અંદરના મોતીઆનાં પાણીને દબાવીને નીચે સરકાવવા માટે કાંટાશલિઆની કળીના જેવા બે મોઢાવાળી એક ત્રાંબાની શળી બનાવવી.

ચાર આંગળ લાંબી અને ગોળ સાત અથવા આઠ સોઇઓ લઇ તેઓને એક ગોળ છેડાની મૂઠમાં બરાબર મળ્યુત બેસાડવી તેને કૂચ કહેવામાં આવે છે. તેનો ઉપયોગ નીલિકા (ચામડી ઉપરના કળા દાગ), વ્યંગ અને કેશપાત એ રોગો ટાંચવાને માટે કરવો.

કાનની ખૂટ વીંધવાને માટે જીર્ણની કળી જેવા મોઢાવાળું એક કણ્વેધન નામનું શસ્ત્ર બનાવવું.

અર્ધા આંગળ લાંબા આઠ કાંટા જેના છેડામાં ખોંસેલા હોય એવી એક રવઈ (ખજ) બનાવવી. તે રવઈ નાકની અંદર નાખી હાથથી હલાવી લોહી કહાડવા માટે તેનો ઉપયોગ કરવો.

૫ વાગ્બટે નખશસ્ત્રનો ઉપયોગ સૂક્ષ્મ શલ્યોને કહાડવા માટે અને પ્રચ્છાન એટલે તુંબડી વગેરે મુઠીને લોહી કહાડવા ખેલાં ચામડી ઉપર ટાંચા મારવાને માટે પણ કલો છે.

શસ્ત્ર, મુદ્રિકા, ઉત્પલપત્ર અને અર્ધધાર એ પાંચ શસ્ત્રોના કાપવામાં, ચીરવામાં (ફેડવામાં) તથા છોલવામાં ઉપયોગ કરવો; સૂચી, કુશપત્ર, આટીમુખ, શરારીમુખ, અન્તર્મુખ અને ત્રિકૂચક એ શસ્ત્રોના પરુ-રક્ત વગેરેના સાવ કરાવવામાં ઉપયોગ કરવો; કુઠારિકા, વ્રીહિમુખ, આરા, વેતસપત્ર અને સૂચી એ પાંચ શસ્ત્રોના વીધવામાં ઉપયોગ કરવો; વડિશ અને રેદન્તશંકુ એ બે શસ્ત્રોના શલ્યને બહાર ખેંચી કઢાડવામાં ઉપયોગ કરવો; એષણી એ શસ્ત્રનો પરુ વગેરેની ગતિને તપાસવામાં અને રેભગંદર વગેરેના છેદ વખતે છેદનો અનુક્રમ બતાવવામાં ઉપયોગ કરવો તથા સૂચીઓના સીવવામાં ઉપયોગ કરવો. આ પ્રમાણે શસ્ત્રોના, આઠ પ્રકારનાં શસ્ત્રકર્મોમાં ઉપયોગ કહ્યો છે. ૪.

શસ્ત્રોને પકડવાની રીત.

તેષામથ યથાયોગગ્રહણસમાસોપાયઃ કર્મસુ વક્ષ્યતે—તત્ર વૃદ્ધિપત્રં વૃન્તફલસાધારણે ભાગે ગૃહીયાત્, મેદનાન્યેવં સર્વાણિ, વૃદ્ધિપત્રં મણ્ડલાગ્રં ચ કિંચિદુત્તાનપાણિના લેખને બહુશોડચાર્ય, વૃન્તાગ્રે વિસ્લાવણાનિ, વિશેષેણ બાલવૃદ્ધસુકુમારમીરુનારીણાં રાક્ષાં રાજપુત્રાણાં ચ ત્રિકૂચકેન વિસ્લાવયેત્, તલપ્રચ્છાદિતવૃન્તમઙ્ગુષ્ઠપ્રદેશિનીભ્યાં વ્રીહિમુખં, કુઠારિકાં વામહસ્તન્યસ્તામિતરહસ્તમધ્યમાઙ્ગુલ્યાઙ્ગુષ્ઠવિષ્ઠ્ઠયામિહન્યાત્, આરાકરપત્રૈષ્ણ્યો મૂલે, શોષાણિ તુ યથાયોગં ગૃહીયાત્॥૫॥

૪ હવે જુદી જુદી શસ્ત્રક્રિયા કરતી વખતે ઉપર કહેલાં શસ્ત્રોને કેવી રીતે પકડવાં તે સંક્ષેપથી કહેવામાં આવે છે—વૃદ્ધિપત્ર નામનું શસ્ત્ર અને બીજાં પણ ચીરવાનાં શસ્ત્રો તેમના હાથાનાં અને ફળા (પાના)ના મધ્ય ભાગમાં પકડવાં; વૃદ્ધિપત્રથી કે મંડલાગ્રથી લેખન કરવું (છોલવું) હોય ત્યારે તેઓને કંધક ચતા હાથથી પકડીને દરદવાળી જગા ઉપર વારંવાર તેઓની યોજના કરવી; જે શસ્ત્રોના પરુ વગેરેનો સાવ કરાવવાના કામમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેઓને હાથાના અગ્રભાગમાં પકડવાં; વિશેષ કરી બાલક, વૃદ્ધ, સુકુમાર (સુંવાળા), બીકણુ, સ્ત્રી, રાજા અને રાજકુમારો એઓના પરુ વગેરેનો સાવ કરાવવો હોય તો ત્રિકૂચક નામના શસ્ત્રથી જ સાવ કરાવવો; વ્રીહિમુખના ઉપયોગ કરવો હોય ત્યારે તેના હાથાને હથેળીમાં

૧ જે વાગ્બટે કહેલું ‘દંતલેખન’ શસ્ત્ર આજ હોય તો વાગ્બટે તેનો ઉપયોગ દંતશર્કરા (દાંત ઉપર જમતી રેતી) ને શોધવામાં કહેલો છે.

૨ આનુલોચ્ય શબ્દનો સાવ કરાવવો એવો અર્થ ઉલ્લેખ તથા ચક્રપાણિએ કરેલો છે તે બરાબર નથી. અમે હારાણ્યદ્રના મત પ્રમાણે અર્થ કરેલો છે. બગન્દરની ચિકિત્સામાં પણ કહેલું છે કે, ‘પ્રણી દત્ત્વા શક્તં પાતયેત્’ એટલે એષણી રાખીને શસ્ત્રથી છેદ કરવો.

ઢાંકી અંગુઠાથી અને અંગુઠાની જોડેની આંગળીથી તેનાં ફળાને પકડવું; કુઠારિકા શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો હોય ત્યારે તેને ડાબા હાથમાં પકડી જમણા હાથની વચલી આંગળીને અંગુઠાનો ટેકો દઈ તે આંગળીથી ઠોકવી; આરા, કરપત્ર અને એષણી એ ત્રણ શસ્ત્રોને મૂળમાં જ પકડવાં અને બાકીનાં શસ્ત્રોને જેમ શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં સગવડ પડે તેમ પકડવાં. ૫.

શસ્ત્રો કેવી આકૃતિવાળાં બનાવવાં.

તેષાં નામભિરેવાકૃતયઃ પ્રાયેણ વ્યાખ્યાતાઃ । તત્ર નક્ષત્રાષ્ટૈષણ્યાવઘ્નહુલે, સૂચ્યો વક્ષ્યન્તે, (પ્રદેશિન્યગ્રપર્વપ્રદેશપ્રમાણા મુદ્રિકા । દશાઙ્ગુલા શરારીમુખી સા કર્તરીતિ કથ્યતે ।) શોષાણિ તુ વડંગુલાનિ ॥ ૬ ॥

૫ આ શસ્ત્રોની આકૃતિઓ ધાતુંકરીને તેઓનાં નામો ઉપરથી જ કહી દીધી છે, નખશસ્ત્ર અને એષણી આ બે શસ્ત્રો આઠ આંગળ લાંબાં કરવાં. સૂચીઓનું પ્રમાણ સૂત્રસ્થાનના ‘અષ્ટવિધશસ્ત્રકર્મણ્ય’ નામના ૨૫ મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે. (મુદ્રિકા—વીંટી નામનું શસ્ત્ર અંગુઠાના પડખાની આંગળીના ત્રણ પુરામાંનું પહેલું પુરું પેસે તેવડું કરવું, શરારીમુખ નામનું શસ્ત્ર દશ આંગળ લાંબું કરવું. આ શસ્ત્ર કાતર કહેવાય છે. ૧) બાકીનાં શસ્ત્રો ધાતુંકરીને છ છ આંગળ રેલાંબાં કરવાં. ૬.

શસ્ત્રોની ધાર કેટલી પાતળી ને કેવી રાખવી.

તત્ર ધારા મેદનાનાં માસૂરી, લેખનાનામર્ધમાસૂરી, વ્યધનાનાં વિસ્લાવણાનાં ચ કૈશિકી, છેદનાનામર્ધકૈશિકીતિ બડિશો દન્તશંકુશ્રાનતાગ્રે તીક્ષ્ણકણ્ટકપ્રથમ યવપત્રમુખે ચ ષ્ણી ગણ્ઢપદાકારમુખી ॥ ૭ ॥

૬ વૃદ્ધિપત્ર, નખશસ્ત્ર વગેરે શસ્ત્રો કે જેઓના ચીરવામાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેઓની ધાર મસૂરીની દાળની ધાર જેટલી પાતળી રાખવી. મંડલાગ્ર વગેરે શસ્ત્રો કે જેઓના છોલવામાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેઓની

૧ આટલો પાઠ કેટલાએક ટીકાકારો મૂલમાં ન બાલુતા હોવાથી અમે કાંઉસમાં દાખલ કરેલ છે. શરારીમુખ અને કર્તરી આ બે શસ્ત્રો વાગ્બટમાં જુદાં જ કહેલાં છે અને અહીં પણ શસ્ત્રોનો ઉપયોગ બતાવતાં શરારીમુખનો સાવ કરાવવામાં ઉપયોગ કરવો એમ કહેલું છે અને કર્તરીનો મુખ્ય ઉપયોગ તો કાપવામાં થાય છે તેથી શરારીમુખ અને કર્તરી એ બે શસ્ત્રો જુદાં જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી ‘શરારીમુખ’ આ શસ્ત્ર કાતર કહેવાય છે, આ પાઠ પ્રક્ષિપ્ત હોય એમ લાગે છે.

૨ આ અધ્યાયના સૂત્રની નોટમાં શસ્ત્રોનાં પ્રમાણો વિશે આંગળોની જે જે સંખ્યા આપી છે તે અન્યાંતરના મત ઉપરથી છે માટે આ અન્યની સાથે તે નોટની વિરુદ્ધતાની શંકા કરવી નહીં.

ધાર મસૂરની દાળની ધાર કરતાં અર્ધી પાતળી રાખવી. કુકારિકા, ત્રીહિમુખ વગેરે શસ્ત્રો કે જેઓનો વીંધવામાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને સૂચી, કુશપત્ર વગેરે શસ્ત્રો કે જેઓનો સાવ કરાવવામાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, તેઓની ધાર વાળના અગ્રભાગ જેટલી ખારીક કરવી. ચીરવામાં તથા છોલવામાં જે શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેઓનો જ બ્યારે કાપવામાં ઉપયોગ કરવો હોય ત્યારે તેઓની ધાર વાળના અર્ધ ભાગ જેટલી પાતળી રાખવી.^૧ વડિશ નમેલી અણીવાળું અને તીક્ષ્ણ કાંટાના જેવા મ્હોડાવાળું કરવું. દંતશંકુ નામનું શસ્ત્ર આગલા ભાગમાં નમેલું અને જવના પેહલા નીકળતા પાનડાના જેવા મ્હોડાવાળું કરવું. રંધ્રપણી નામનું શસ્ત્ર તીક્ષ્ણ કાંટાના જેવા મ્હોડાવાળું અને જવના પેહલા નીકળતા પાનડાના જેવા મ્હોડાવાળું એમ બે પ્રકારનું કરવું. ૭.

શસ્ત્રોના ગુણો.

તાનિ સુગ્રહાણિ સુલોહાણિ સુધારાણિ સુરૂ-
પાણિ સુસમાહિતમુખાગ્રાણ્યકરાલાણિ ચેતિ શસ્ત્ર-
સમ્પત્ ॥ ૮ ॥

૭ જે શસ્ત્રો સારી રીતે પકડી શકાય એવાં (સારી મૂકવાળાં), સારા લોઢા (પોલાદ)થી બનાવેલાં, સારી ધારવાળાં, સારાં દેખાવવાળાં, અને જેઓના મુખના અગ્રભાગો-અણીઓ સારી રીતે બનાવેલ હોય એવાં અને કરકરી વગરનાં હોય તે શસ્ત્રો સારાં ગણાય છે. ૮.

શસ્ત્ર કેવું લેવું.

તત્ર વર્ક કુળંદં ચ્વળંદં ચ્વરધારમતિસ્થૂલમ-
ત્યલ્પમતિદીર્ઘમતિહ્રસ્વમિત્યષ્ટૌ શસ્ત્રદોષાઃ । અતો
વિપરીતગુણમાદદીતાન્યત્ર કરપત્રાત્ , તદ્ધિ ચ્વર-
ધારમતિચ્છેદનાર્થમ્ ॥ ૯ ॥

૮ વાંકું, જાડી ધારવાળું હોવાને લીધે રૂવાડાંમાં ન પેસી શકે એવું (બુઝું), ખંડિત (લાંગેલું), ખરસટ ધારવાળું, બહુ જાડું, બહુ પાતળું, બહુ લાંબું અને બહુ ટુંકું એ આઠ-જાતનું શસ્ત્ર દોષવાળું ગણાય છે. ઉપર કહેલા આઠ દોષોથી

૧ જે કે યન્ત્રોમાં કહેલા વડિશનું અને આ વડિશનું પ્રયોજન એક જ છે તેપણ વડિશને બે જગ્યાએ કહેલું છે તેનું કારણ એ છે કે યન્ત્રોમાં કહેલું વડિશ યોગ્યતા પ્રમાણે જાડું અને લાંબું તથા લાસા મ્હોડાવાળું કરવું અને શસ્ત્રોમાં કહેલું વડિશ તે છે આંગળ લાંબું અને તીક્ષ્ણ કાંટાના જેવા મ્હોડાવાળું જ કરવું.

૨ યન્ત્રરૂપ એપણીનું પ્રમાણ યોગ્યતા પ્રમાણે કરવું તથા તેઓનું મ્હોડું આણુશલિઆના મોઢા જેવું લાસું કરવું અને શસ્ત્ર-રૂપ એપણીની લંબાઈ તે આઠ આંગળ જ રાખવી અને તેનું મ્હોડું તીક્ષ્ણ કાંટા જેવું તથા જવના નવા પાંનડા જેવું કરવું, એ કારણથી એપણીને યન્ત્રોમાં અને શસ્ત્રોમાં બન્નેમાં ગણી છે. તીક્ષ્ણ કાંટા જેવા મોઢાવાળી એપણીને અંગ્રેજીમાં 'શાર્પપ્રોબ્સ' Sharp Probes અને જવના પેહલા પાનડા જેવા મ્હોડાવાળી એપણીને અંગ્રેજીમાં 'ડાયરેક્ટર Director' કહે છે.

ઉલટા ગુણોવાળું એટલે સરખું, રૂવાડાંમાં પેસી શકે એવી ઝીણી ધારવાળું, અખંડિત, લાસી ધારવાળું તથા બહુ જાડું, બહુ પાતળું, બહુ લાંબું કે બહુ ટુંકું ન હોય એવું શસ્ત્ર ઉપયોગમાં લેવું. પરંતુ કરપત્ર તો લાસી ધાર-વાળું નહીં પણ ખરસટ ધારવાળું જ બનાવવું જોઈએ, કારણ કે તેનો ઉપયોગ હાડકાંને કાપવાને માટે કરવાનો છે અને હાડકાંને કાપવામાં તો ખરસટ ધારની જ જરૂર છે. ૯.

શસ્ત્રોને શાનું પાણી પાવું.

તેષાં પાયના ત્રિવિધા ક્ષારોદકતૈલેષુ । તત્ર
ક્ષારપાયિતં શરશલ્યાસ્થિચ્છેદનેષુ, ઉદકપા-
યિતં માંસચ્છેદનમેદનપાટનેષુ, તૈલપાયિતં
શિરાવ્યધનચ્ચાયુચ્છેદનેષુ, તેષાં નિશાનાર્થં શ્લ-
ક્ષણશિલા માષવર્ણા, ધારાસંસ્થાપનાર્થં શાલ્મ-
લીફલકમિતિ ॥ ૧૦ ॥

૯ ક્ષાર, પાણી અને તેલ એ ત્રણ ચીજો શસ્ત્રોને પાવામાં આવે છે એટલે શસ્ત્રોને પાણી ચ્હડાવવા માટે અગ્નિમાં તપાવીને ક્ષારમાં, પાણીમાં કે તેલમાં બુઝાવવામાં આવે છે. બાણને કે હાડકાંને કાપવાને માટે જે શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવો હોય તેને ક્ષારનું પાણી પાવું. માંસને કાપવા માટે, ચીરવા માટે કે ફાડવા માટે જે શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવો હોય તેઓને પાણી પાવું. શિરાઓને વિંધવા માટે તથા રનાયુઓને કાપવા માટે જે શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવો હોય તેઓને તેલ પાવું. એ શસ્ત્રોની ધારને તીક્ષ્ણ કરવા માટે લાસી અને અડદ જેવા રંગની શિલા રાખવી અને તીક્ષ્ણ કરેલી ધારને સર્વત્ર સરખી કરવા માટે શેમળાનું ટપલું રાખવું. ૧૦.

કેવાં શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવો.

भवति चात्र ।

यदा सुनिश्चितं शस्त्रं रोमच्छेदि सुसंस्थितम् ।
सुगृहीतं प्रमाणेन तदा कर्मसु योजयेत् ॥ ११ ॥

૧૦ શસ્ત્ર બ્યારે સારી પેઠું સજેલું, રૂવાડાંને ઉતારી નાંખે એવું, ટપલાંપર ચ્હડાવીને સમી કરેલી ધારવાળું અને યોગ્ય પ્રમાણવાળું હોય ત્યારે તેને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પકડીને તેનો શસ્ત્રક્રિયામાં ઉપયોગ કરવો. ૧૧.

અનુશસ્ત્રોનાં નામો.

अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुवि-
न्दजलौकाग्निक्षारनखगोजीशेफालिकाशाकपत्रक-
रीरबालाङ्गुल्य इति ॥ १२ ॥

૧૧. વાંસ, સ્ફટિક, કાચ, કુરુવિંદ, જળો, અગ્નિ,

૧ કુરુવિંદ એ એક જાતનો પત્થર છે. તેને ગુજરાતીમાં કરંજનો પત્થર કહે છે. ખંભાતના અકીક ઘસનારાઓ અકીક ઘસવા માટે આની સરાણ બનાવે છે, આને મરાઠીમાં કુરુંદ અને અંગ્રેજીમાં કોરંડમ (Correndum) કહે છે.

ક્ષાર, નખ, ભોંધપાથરીનાં પાન, નગડનાં પાન, સાગનાં પાન, અંકુરો, વાળ અને આંગળીઓ એ ચૌદ અનુશસ્ત્રો છે. ૧૨.

અનુશસ્ત્રોનો ઉપયોગ.

શિશૂનાં શસ્ત્રભીરૂણાં શસ્ત્રાભાવે ચ યોજયેત્ ।
ત્વક્સારાદિચતુર્વર્ગં છેદ્ય મેદ્યે ચ બુદ્ધિમાન્ ॥૧૩॥
આહાર્યચ્છેદ્યમેદ્યેષુ નલ્લં શક્યેષુ યોજયેત્ ।
વિધિઃ પ્રવક્ષ્યતે પશ્ચાત્ક્ષારવહ્નિજલૌકસામ્ ॥૧૪॥
યે સ્યુર્મુલ્લગતા રોગા નેત્રવર્તમ્ગતાશ્ચ યે ।
ગોજીશોફાલિકાશાકપત્રૈર્વિસ્ત્રાવયેત્તુ તાન્ ॥
જ્વેજ્વેષ્ણયલામે તુ બાલાહુલ્યહુન્રા હિતાઃ ॥૧૫॥

૧૨ શસ્ત્રો મળે નહીં એવા સમયમાં તથા બાળકોના અંગોમાં કે શસ્ત્રોથી ભય પામનારા લોકોના અંગોમાં શસ્ત્રક્રિયા કરવી હોય તો બુદ્ધિમાન વૈદ્યે કાપવાને માટે તથા ચીરવાને માટે શસ્ત્રોને બદલે વાંસ, સ્ફટિક, કાચ અને કુર્ણવદ એઓને ઉપયોગ કરવો. જો બની શકે એમ જણાય તો ખેંચી કહાડવામાં, કાપવામાં અને ચીરવામાં નખોનો ઉપયોગ કરવો. ક્ષારનો, અગ્નિનો તથા જળો મુકવાનો વિધિ આગળ કહેવામાં આવશે. મ્હોડામાં કે આંખોની પાંપણોમાં સ્ત્રાવ કરાવવા યોગ્ય રોગો થયા હોય તો તેઓને ભોંધપાથરીનાં પાનડાં, નગડનાં પાનડાં અને સાગનાં પાનડાં એઓથી સ્ત્રાવ કરાવવો. પરૂની ગતિ વગેરેને તપાસવા યોગ્ય રોગોમાં એષણી નામનું શસ્ત્ર ન મળે તો વાળથી, આંગળીથી કે અંકુરોથી કામ ચલાવવું. ૧૩-૧૫.

શસ્ત્રો કેાની પાસે તૈયાર કરાવવાં.

શસ્ત્રાણ્યેતાનિ મતિમાન્ શુદ્ધશૈકયાયસાનિ તુ ।
કારયેત્કરણપ્રાપ્તં કર્મારં કર્મકોવિદમ્ ॥૧૬॥

૧૩ બુદ્ધિમાન વૈદ્યે એ શસ્ત્રો પૂરા સાધનોવાળા અને શિલ્પમાં ચતુર એવા લુહાર પાસે શુદ્ધ તીક્ષ્ણ લોહનાં (પોલાદનાં) કરાવવાં. ૧૬.

વૈદ્યને શસ્ત્રોનો અભ્યાસ રાખવાની જરૂર.

પ્રયોગશ્ચ વૈદ્યસ્ય સિદ્ધિર્ભવતિ નિત્યશઃ ।
તસ્માત્પરિચયઃ કાર્યઃ શસ્ત્રાણામાદિતઃ સદા ॥૧૭॥

૧૪ શસ્ત્રોની ઉત્તમ યોજના જાણનારા વૈદ્યને હમેશાં પોતાના કામમાં યશ મળે છે એટલા માટે વૈદ્યે અધ્યયનના આરંભથી જ નિત્ય શસ્ત્રોનો પ્રયોગ જાણવાનો અભ્યાસ કરવો. ૧૭.

અધ્યાય ૬ મો.

ઉપક્રમ.

અથાતો યોગ્યાસૂત્રીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥૧॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે, હવે અહીંથી હું 'યોગ્યા-

સૂત્રીય' નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨.

શિષ્યને શસ્ત્રક્રિયાનો અભ્યાસ કરાવવાની જરૂર.

અધિગતસર્વશાસ્ત્રાર્થમપિ શિષ્યં યોગ્યાં કાર-
યેત્ । છેદ્યાદિષુ ક્ષેદ્યાદિષુ ચ કર્મપથમુપદિશેત્ ।
સુબદ્ધુશ્રુતોપ્યકૃતયોગ્યઃ કર્મસ્વયોગ્યો ભવતિ ॥૩॥

૨ શિષ્ય સર્વ આયુર્વેદશાસ્ત્રના અર્થને સમજી ચુક્યો હોય તો પણ તેને શુરુએ ક્રિયાઓનો અભ્યાસ કરાવવો. છેદન (કાપવું) વગેરે ક્રિયાઓમાં તથા સ્નેહન વગેરે ક્રિયાઓમાં તે તે ક્રિયાઓ કરવાની રીતિનો શુરુએ ઉપદેશ કરવો (શિષ્યના હાથથી તે ક્રિયાઓ કરાવવી). કેમકે શિષ્ય ધણું જ અધ્યયન કરીને પણ જો ક્રિયાઓનો અભ્યાસ ક્યાં વિનાનો રહે તો તે ચિકિત્સા કરવામાં યોગ્ય થતો નથી. ૩.

શસ્ત્રક્રિયાનો અભ્યાસ કેવી રીતે કરાવવો.

તત્ર પુષ્પફલાલાબૂકાલિન્દકત્રપુસૈર્વારુકકર્કાર-
રુકપ્રભૃતિષુ છેદ્યવિશેષાન્ દર્શયેદુત્કર્તનપરિ-
કર્તનાનિ ચોપદિશેત્; દતિબસ્તિપ્રસેવકપ્રભૃતિ-
ષૂદકપદ્મપૂર્ણેષુ મેદ્યયોગ્યાં; સરોમ્ણિ ચર્મણ્યા-
તતે લેખ્યસ્ય; મૃતપશુશિરાસૂત્પલનાલેષુ ચ
વેધ્યસ્ય; ઘુણોપહતકાષ્ટવેણુનલનાલીશુષ્કાલા-
બુમુક્ષેષ્ણ્યસ્ય; પનસવિમ્બીબિલ્વફલમજ્જમૃતપ-
શુદન્તેષ્વાહાર્યસ્ય; મધૂચ્છિષ્ટોપલિષ્તે શાલ્મલી-
ફલકે વિસ્ત્રાવ્યસ્ય; સૂક્ષ્મઘનવસ્ત્રાન્તયોર્મૃદુચ-
ર્માન્તયોશ્ચ સીવ્યસ્ય; પુસ્તમયપુરુષાઙ્ગપ્રત્યઙ્ગ-
વિશેષેષુ બન્ધયોગ્યાં; મૃદુમાંસપેશીષૂત્પલનાલેષુ ચ
કર્ણસન્ધિબન્ધયોગ્યાં; મૃદુષુ માંસસ્ત્રણ્ડેષ્વાગ્નિશ્વા-
રયોગ્યાં; ઉદકપૂર્ણઘટપાર્શ્વસ્તોતસ્યલાબૂમુસ્તાદિષુ
ચ નેત્રપ્રણિધાનવસ્તિપીડનયોગ્યામિતિ ॥૪॥

૩ કોઈ, દુધળાં, તરબુજ (કલીંગર), કાકડી, એર્વારુક (કાકડીની જાત) અને કોહળું વગેરેમાં ગોતીર્થ આદિ છેદન (કાપવા) ના પ્રકારો દેખાડવા. એટલે જે જે પ્રકારે કાપવું જોઈએ તે તે પ્રકારો તે જળો કાપીને શિષ્યને શિખવવા. પખાલ, મૂત્રાશય અને આમડાનો કોસ એઓમાં પાણી તથા કાદવ વગેરે ભરી તેઓ ઉપર શસ્ત્રપ્રયોગો કરીને ચીરવાનો

૧ કર્તવ્ય કર્મના સમ્યગ્થોગને માટે તેના જેવા કર્મનો જે અભ્યાસ તેનું નામ 'યોગ'; એ યોગને માટે સમર્થ એવી જે ક્રિયા તેનું નામ 'યોગ્યા'; યોગ્યાનું જે સૂત્ર શાસ્ત્ર તેનું નામ 'યોગ્યાસૂત્ર' એ 'યોગ્યાસૂત્ર' વિષયને અધિકાર કરીને આ અધ્યાય કહેવામાં આવેલ છે માટે આ અધ્યાયને 'યોગ્યાસૂત્રીય' કહેવામાં આવે છે. (ચક્રપાણિદત્ત.)

અભ્યાસ કરાવવો. ^૧રૂંવાડાંઆવાળું ચામડું પાથરીને તેમાં છોલવાનો અભ્યાસ કરાવવો. મરેલા પશુઓની શિરાઓમાં તથા કમળોના નાળોમાં વીંધવાની ક્રિયાનો અભ્યાસ કરાવવો. ધણુ નામના કીડાઓએ ફેલેલાં લાકડાઓમાં, વાંસીમાં, બરુઓમાં, દાંડલીઓમાં, સુકાયેલાં તુંબડાઓના મ્હોડામાં શલ્યાદિક શોધી કહાડવાનો અભ્યાસ કરાવવો. ફણુસ, ઘોલાં (તિડારાં) અને ખીલાં એઓના ગર્ભોમાં અને મરેલા પશુઓનાં દાંતોમાં શલ્યોને ખેંચી કહાડવાનો અભ્યાસ કરાવવો એટલે ફણુસ વગેરેના ગર્ભમાંથી ખીને તથા દાંતના પેઢાંમાંથી દાંતને કહાડી બતાવીને કહાડવાની ક્રિયા શીખવવી. જેના ઉપર મીણુ ચોપડયું હોય એવા શેમળાના પાટિયામાં સાવ કરાવવાની ક્રિયાનો અભ્યાસ કરાવવો. ઝીણુ અને જડા વસ્ત્રોના છેડાઓમાં તથા કોમળ ચામડાઓના છેડાઓમાં સીવવાનો અભ્યાસ કરાવવો. વસ્ત્ર વગેરેથી બનાવેલાં માણસના પુતળાના તે તે અંગોમાં તથા ઉપાંગોમાં પાટા બાંધવાનો અભ્યાસ કરાવવો. કોમળ માંસપેશીઓમાં તથા કમળોના નાળાઓમાં કાનના સાંધાઓને બાંધવાનો અભ્યાસ કરાવવો. નરમ માંસના ટુકડાઓમાં ડહામ દેવાનો અને ક્ષાર મુકવાનો અભ્યાસ કરાવવો. જળથી ભરેલા ધડાના પડખામાં છિદ્ર કરીને તે છિદ્રમાં તથા તુંબડાના મ્હોડા વગેરેમાં બસ્તિ (પિચકારી)ની નળી દાખલ કરવાની અને પિચકારી દબાવવાની ક્રિયાનો અભ્યાસ કરાવવો. ૪.

મવતશ્ચાત્ર ॥

एवमादिषु मेधावी योग्याहंषु यथाविधि ।
द्रव्येषु योग्यां कुर्वाणो न प्रमुह्यति कर्मसु ॥ ५ ॥
तस्मात्कौशलमन्विच्छन् शस्त्रक्षाराम्निकर्मसु ।
यस्य यत्रेह साधर्म्यं तत्र योग्यां समाचरेत् ॥ ६ ॥

૪ બુદ્ધિમાન પુરુષ જેઓમાં યુક્તિ દ્વાવે એવા ઉપર કહેલા કહેળા વગેરે દ્રવ્યોમાં શાસ્ત્રરીતિને અનુસરીને છેદન વગેરે ક્રિયાઓનો અભ્યાસ કરે તો પછી સાચેસાચી તે ક્રિયાઓ કરવામાં મુંઝાતો નથી. એટલા માટે શસ્ત્રકર્મ, ક્ષારકર્મ અને અગ્નિકર્મ એઓમાં કુશલતા મેળવવાની ધ્વિષ્ટ રાખનારા પુરુષે જે જે દ્રવ્યમાં જે જે ક્રિયા કરવાની સરખાઈ જોવામાં આવે તે તે દ્રવ્યમાં તે તે ક્રિયા કરવાનો અભ્યાસ કરવો. ૬.

અધ્યાય ૧૦ મો.

ઉપક્રમ.

अथातो विशिखानुप्रवेशनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે-હવે અહીંથી હું 'વિશિખાનુપ્રવેશનીય'^૧ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિયે મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨.

વૈદ્યે કેવી રીતે પોતાના ધંધાની શરુઆત કરવી.

अधिगततन्त्रेणोपासिततन्त्रार्थेन दृष्टकर्मणा कृतयोग्येन शास्त्रार्थं निगदता राज्ञाऽनुज्ञातेन नीचनखरोम्णा शुचिना शुक्लवस्त्रपरिहितेन छत्रवता दण्डहस्तेन सोपानत्केनानुद्धतवेष्टेण सुमनसा कल्याणाभिब्याहारेणाकुहकेन बन्धुभूतेन भूतानां सुसहायवता वैद्येन विशिखाऽनुप्रवेशव्या ॥ ३ ॥

૨ વૈદ્યે આયુર્વેદશાસ્ત્ર અને તેનો અર્થ સંપૂર્ણ રીતે જાણી લઈ, ખીજા વૈદ્યોના હાથથી થતી છેદનાદિ તથા સ્નેહનાદિ ક્રિયાઓનું પ્રત્યક્ષ અવલોકન કરી, પોતાના હાથથી પણ તે તે ક્રિયાઓ કરવાનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી, શાસ્ત્રનો અર્થ ખીજા વિદ્વાનોની પાસે કહેવો હોય તો તે સંપૂર્ણ અને યથાર્થ કહી શકાય એવી શક્તિનું સંપાદન કરી, રાજાને પરીક્ષા આપી તેની પાસેથી અનુમતિપત્ર (સનદ) મેળવીને પોતાના ધંધાની શરુઆત કરવી. વૈદ્યે પોતાના નખો તથા દહાડી વગેરેના વાળ ઉતરાવી નાખવા, પવિત્ર રહેવું, ઘોળાં વસ્ત્રો પહેરવાં, હાથમાં છત્રી તથા લાકડી રાખવી, પગરખાં-જોડો પહેરવાં, વેશ ઉદ્ધતાઈ ભરેલા નહીં પણ સાદો રાખવો, મનમાં પ્રસન્ન રહેવું, સારું (હિત, મિત અને મધુર) બોલવાની ટેવ રાખવી, કોઈ જાતની ઠગાઈ કે કોઈ જાતનો ઢોંગ કરવાથી દૂર રહેવું, સર્વ પ્રાણીઓ તરફ બન્ધુભાવ રાખવો અને જ્યાં જવું હોય ત્યાં પોતાની સાથે કામકાજ કરવા માટે એક સારો સહાય (નોકર) રાખવો. ૩.

૧ વિશિખા એટલે કર્મમાર્ગ-(ચિકિત્સાના વ્યવસાયનો-ધંધાનો માર્ગ), તેને માટે જે અનુપ્રવેશ-શરુઆત તેને 'વિશિખાનુપ્રવેશ' કહેવામાં આવે છે. અથવા વિશિખા એટલે રસ્તો-બનર, તેમાં ચિકિત્સાને માટે જે અનુપ્રવેશ તેને 'વિશિખાનુપ્રવેશ' કહેવામાં આવે છે એ વિશિખાનુપ્રવેશ વિષયને અધિકાર કરીને આ અધ્યાય કહેવામાં આવેલ છે તેથી આ અધ્યાયને 'વિશિખાનુપ્રવેશનીય' એવું નામ આપવામાં આવેલ છે. (ચક્રપાણિદત્ત). કવિશાળ હારાણ્યંદ્ર વિશિખા એ શબ્દનો અર્થ રોગીના રહેવાના ઘરનો માર્ગ એવો કરે છે.

૧ રૂંવાડાંવાળું ચામડું પાથરીને એમ કહેવાથી રૂંવાડાની વલણને અનુસરીને જ લેખન કરવું એમ બતાવે છે. કેમ કે, પ્રતિલેખ, રૂંવાડાંની વલણની સામે લેખન કરવાથી વેદના થાય છે અને રક્તની અતિપ્રવૃત્તિ થાય છે. (હારાણ્યંદ્ર.)

રોગ જાણવાનાં સાધનો.

તતો દૂતનિમિત્તશકુનમજ્જલાનુલોમ્યેનાતુર-
ગૃહમભિગમ્યાપવિશ્યાતુરમભિપદ્યેત્ સ્પૃશોત્પૃચ્છે-
ચ્છ । ત્રિભિરેતૈર્વિજ્ઞાનોપાયૈ રોગાઃ પ્રાયશો વેદિ-
તવ્યા હત્યેકે । તત્તુ ન સમ્યક્ । ષડ્વિધો હિ
રોગાનાં વિજ્ઞાનોપાયઃ । તદ્યથા પચ્ચભિઃ શ્રોત્રા-
દિભિઃ પ્રશ્નેન ચેતિ ॥ ૪ ॥

૩ પછી પોતાને યોલાવવા આવેલા રોગીના દૂતની, વાયુ
વગેરે નિમિત્તોની, પક્ષીઆનું યોલવું વગેરે શકુનોની
અને સ્વસ્તિકપૂર્ણુ ઘટ આદિ માંગલિક પદાર્થોની અનુ-
કુલતા-શુભતા જોઈને રોગીને ઘેર જવું. પછી ત્યાં જઈ
રોગીની પાસે બેસીને રોગીને જોવા, રોગીના સ્પર્શ કરવો
અને રોગીને તેની સ્થિતિની હકીકત પૂછવી. કેટલાએક
કહે છે કે-દર્શન, સ્પર્શ અને પ્રશ્ન એ ત્રણ ઉપાયોથી
એટલે જોવાથી, સ્પર્શ કરવાથી અને પૂછવાથી ધણું-
કરીને સધળા રોગો જાણી શકાય છે; પણ તે વાત
બરાબર નથી. કારણ કે-એ ત્રણ ઉપયોગોથી જ સધળા
રોગો વિશેષરૂપે જાણી શકાતા નથી; પરંતુ સાંભળવું,
જોવું, આખવું, સ્પર્શ કરવો, સુંઘવું અને પૂછવું એ છ ઉપા-
યોથી જ સધળા રોગો વિશેષરૂપે જાણી શકાય છે. ૪.

કયા સાધનથી કયા રોગો જાણાય છે.

તત્ર શ્રોત્રેન્દ્રિયવિજ્ઞેયા વિશેષા રોગેષુ વ્રણા-
સ્નાવવિજ્ઞાનીયાદિષુ વક્ષ્યન્તે 'સપેનં રક્તમીરયન્ન-
નિલઃ સશબ્દો નિર્ગચ્છતિ'હત્યેવમાદયઃ; સ્પર્શને-
ન્દ્રિયવિજ્ઞેયાઃ શીતોષ્ણશ્લક્ષ્ણકર્કશમૃદુકઠિનત્વા-
દયો જ્વરશોફાદિષુ; ચક્ષુરિન્દ્રિયવિજ્ઞેયાઃ શરી-
રોપચયાપચયાયુર્લક્ષણબલવર્ણવિકારાદયઃ; રસ-
નેન્દ્રિયવિજ્ઞેયાઃ પ્રમેહાદિષુ રસવિશેષાઃ; ઘ્રાણેન્દ્રિ-
યવિજ્ઞેયા અરિષ્ટલિઙ્ગાદિષુ વ્રણાનામવ્રણાનાં ચ
ગન્ધવિશેષાઃ; પ્રશ્નેન ચ વિજ્ઞાનીયાદેશં કાલં
જાતિં સાત્મ્યમાતઙ્કસમુત્પત્તિં વેદનાસમુચ્છ્રાયં
બલં દીપ્તાગ્નિતાં વાતમૂત્રપુરીષરજસાં પ્રવૃત્યપ્રવૃત્તી
કાલપ્રકર્ષાદીંશ્ચ વિશેષાન્; આત્મસદૃશોષુ વિજ્ઞા-
નાભ્યુપાયેષુ તત્સ્થાનીયૈર્જાનીયાત્ ॥ ૫ ॥

૪ રોગોની અંદર કેટલીક ખાસ બાબતો સાંભળવાથી
જાણી શકાય છે. જેઓ વિષે આગળ 'ત્રણાસ્નાવવિજ્ઞાનીય'
વગેરે અધ્યાયોમાં કહેવામાં આવશે. જેમકે ત્યાં કહેલું છે
કે-'શીલુવાળા રુધિરને પ્રવર્તાવતો વાયુ શબ્દ કરતો નીકળે
છે' વગેરે. તાવ, સાંભળે વગેરે રોગોમાં થંડાપણું, ગરમપણું,
લાસાપણું, ખરસટપણું, કામળપણું અને કઠણપણું વગેરે
ખાસ બાબતો સ્પર્શ કરવાથી જાણાય છે. શરીરનું
સ્થૂલપણું અને કૃશપણું, અયુષ્યનાં લક્ષણો, બળ અને
શરીરના વર્ણોના ફેરફાર વગેરે કેટલીક ખાસ બાબતો

જોવાથી જ જાણાય છે. પ્રમેહ વગેરે રોગોમાં મૂત્ર વગે-
રેના મધુરાદિ રસવિશેષો જાહેર આખવાથી જ જાણાય છે.
અરિષ્ટ લક્ષણોમાં ત્રણોના તથા ત્રણોથી જુદા જુદા રોગોના
જે જુદા જુદા ખાસ ગન્ધો કહેવામાં આવશે તે સુંઘ-
વાથી જાણાય છે. પૂછવાથી જે દેશમાં રોગ ઉત્પન્ન થયો
હોય તેની, રોગની ઉત્પત્તિના સમયની, રોગીની જાતિની
(અથવા રોગની સંપ્રાપ્તિની), રોગીને અનુકૂલ પડતા
આહારવિહારોની, રોગનાં કારણોની, વેદનાના વધારા
ઘટારાની, શરીરની શક્તિની, જઠરાગ્નિની સ્થિતિની, અધો-
વાયુ મલમૂત્ર અને રજ વગેરેની પ્રવૃત્તિની કે અપ્રવૃત્તિની,
કેટલો સમય થયા રોગ થયો છે તેની તથા એવી જ બીજી
પણ ખાસ બાબતોની ખબર પડે છે.^૧ વૈદે જે રોગો
શાસ્ત્રમાં કહેલા ન હોય તેઓને પણ ઉપર કહેલા પાંચ
ઇન્દ્રિયો અને પ્રશ્ન એ છ રોગ જાણવાના ઉપાયોવડે
વાતાદિ દોષોના લક્ષણો ઉપરથી જાણી લેવા. ૫.

કેવા રોગો વૈદને મોહ પમાડે છે.

भवति चात्र ॥

મિથ્યાદૃષ્ટા વિકારા હિ દુરાલ્ખ્યાતાસ્તથૈવ ચ ।

તથા દુષ્પરિમૃષ્ટાશ્ચ મોહયેયુઃપ્રિકિત્સકમ્ ॥ ૬ ॥

૫ જે રોગો ખોટી રીતે જોવામાં આવે એટલે એક
રોગને બીજા રોગરૂપે જાણવામાં આવે અથવા ખોટી
રીતે જાણવામાં આવે એટલે રોગી પોતાના રોગની
ખરી હકીકત વૈદને જાણાવે નહીં અથવા વૈદ રોગના
તત્વને સારી રીતે સમજી શકે નહીં તો તે રોગો વૈદને
સુંઘવી નાંખે છે. ૬.

રોગ પરત્વે વૈદનું કર્તવ્ય.

एवमभिसमक्ष्य साध्यान् साधयेत्, याप्यान्
यापयेत्, असाध्यान्नापक्रमेत्, परिसंवत्सरोत्थि-
तांश्च विकारान् प्रायशो वर्जयेत् ॥ ७ ॥

૬ એવી રીતે ઉપર કહેલા રોગોને જાણવાના છ ઉપા-
યોથી રોગની બરાબર પરીક્ષા કરીને વૈદે સાધ્ય રોગોને
મટાડવાની ચિકિત્સા કરવી, યાપ્ય રોગોને થોભાવી રાખવા
એટલે રોગીનું જીવન બાકી હોય ત્યાં સુધી તે રોગોને
વધવા ન દેતાં તેજ સ્થિતિમાં ટકાવી રાખવા ચિકિત્સા કરવી
અને અસાધ્ય રોગોની ચિકિત્સા કરવી જ નહીં. જે રોગોને

^૧ કવિરાજ હારાજ્યંદ્રે તે અહીં 'આત્મસદૃશોષુ' એની જગ્યાએ
'આત્માસદૃશોષુ' એવો પાઠ માનીને એનો અર્થ વૈદને પોતાને
વિજ્ઞાનના ઉપાયો-ઇન્દ્રિયો અસદૃશ એટલે હીન હોય તો તેણે
તત્સ્થાનીય એટલે રોગીના ઘરનાં માણસો પાસેથી રોગની હકીકત
જાણવી એટલે વૈદને પોતાને આખ વગેરે કોઈ ઇન્દ્રિય કમ-
બોલી હોય તો રોગીના ઘરના માણસને પૂછી રોગની હકીકત
જાણવી. 'આત્મસદૃશોષુ' એ પાઠને તે પ્રમાણપાઠ માને છે.

^૨ એવા વિષયમાં કહેલી બાબતને પંચિકાકાર પ્રક્ષિપ્ત માને છે.

કિપત્ર થયાને એક વર્ષ વિતેલું હોય તે રોગોની ધણુંકરીને ચિકિત્સા કરવી નહીં. ૭.

કેવા માણસોના રોગો કષ્ટસાધ્ય થઈ પડે છે.

તત્ર સાધ્યા અપિ વ્યાધયઃ પ્રાયેષૈષાં દુશ્ચિ-
કિત્સ્યતમા ભવન્તિ; તદ્યથા-શ્રોત્રિયનૃપતિ-
સ્ત્રીબાલવૃદ્ધમીરુરાજસેવકકિતવદુર્બલવૈદ્યવિદગ્ધ-
વ્યાધિગોપકદરિદ્રકૃપણક્રોધવતામનાત્મવતામના-
થાનાં ચ; एवं નિરુપ્ય ચિકિત્સાં કુર્વન્ ધર્માર્થ-
કામયશાંસિ પ્રાપ્નોતિ ॥ ૮ ॥

૭ વેદીઆ બ્રાહ્મણો, રાજાઓ, સ્ત્રીઓ, બાળકો, વૃદ્ધો, બીકણો, રાગના નોકરો, જુગારીઓ, નબળાઓ, વૈદ્યકનું થોડુંક જ્ઞાન મળવાથી પોતાને વૈદ્ય માનનારાઓ, રોગને છુપાવનારાઓ, દરિદ્ર લોકો, કંબૂસ લોકો, ક્રોધી લોકો, ઈદ્રિયોને વશ નહીં રાખી શકનારાઓ અને અનાથ લોકો એઓના રોગો સાધ્ય છતાં પણ ધણુંકરીને ચિકિત્સા કરવામાં બહુ મુશ્કેલી ભરેલા થઈ પડે છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને ચિકિત્સા કરનારો વૈદ્ય ધર્મ, ધન, કામ અને યશ એઓને મેળવે છે. ૮.

વૈદ્યે સ્ત્રીઓ સાથે કેવી રીતે વર્તવું.

ભવતિ ચાત્ર ॥

સ્ત્રીભિઃ સહાસ્યાં સંવાસં પરિહાસં ચ વર્જयेत् ।

દત્તં ચ તાભ્યો નાદેયમન્નાદન્યઙ્ગિષ્ણવૈઃ ॥ ૯ ॥

૯ વૈદ્યે સ્ત્રીઓની સાથે એક આસન ઉપર બેસવાની, એકાન્તમાં રહેવાની અને હાંસી કરવાની ટેવ રાખવી નહીં. ઉત્તમ વૈદ્યોએ સ્ત્રીઓની પાસેથી અન્ન શિવાય બીજું કશું તેઓ આપે તો પણ લેવું નહીં. ૯.

અધ્યાય ૧૧ મો.

ક્ષારપાક વિધિ. (ક્ષારની બનાવટ

અને તેનો ઉપયોગ.)

અથાતઃ ક્ષારપાકવિધિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ૧

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે; હવે અહીંથી હું ‘ક્ષાર-
પાકવિધિ’ એ નામના (ક્ષાર બનાવવો અને તેનો ઉપ-
યોગ કરવો એ વિષયના) અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે
ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે
પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨.

૧ ધણુંકરીને એ શબ્દથી રક્તશુદ્ધિ વગેરે રોગો વર્ષ પછી
પણ સાધ્ય છે એમ ખતાવે છે.

૨ ક્ષારનો પાક એટલે પકાવવું-બનાવવું, અને વિધિ એટલે
ઉપયોગ, એ જે વિષયને અધિકાર કરીને આ અધ્યાય કહેવામાં
આવેલ છે તેથી આ અધ્યાયને ‘ક્ષારપાકવિધિ’ એવું નામ
આપવામાં આવેલ છે.

શસ્ત્રોમાં ક્ષારનું પ્રધાનપણું.

શસ્ત્રાનુશસ્ત્રેભ્યઃ ક્ષારઃ પ્રધાનતમઃ, હેઘમેઘલે-
ચ્યકરણાત્રિદોષઘ્નત્વાદ્વિશેષક્રિયાવચારણાચ્ચ ૩
તત્ર ક્ષરણાત્ક્ષણનાદ્વા ક્ષારઃ ॥ ૪ ॥

નાનૌષધિસમવાયાત્રિદોષઘ્નઃ, શુક્લત્વાત્સૌમ્યઃ;
તસ્ય સૌમ્યસ્યાપિ સતો દહનપચનદારણાદિ-
શક્તિરવિરુદ્ધા, આગ્નેયૌષધિગણભૂયિષ્ટત્વાત્કટુક
ઉષ્ણસ્તીક્ષ્ણઃ પાચનો વિલયનઃ શોધનો રોપણઃ
શોષણઃ સ્તમ્ભનો લેખનઃ કૃમ્યામકફકુષ્ઠવિષમે-
દસામુપહન્તા પુસ્ત્વસ્ય ચાતિ સેવિતઃ ॥ ૫ ॥

સ દ્વિવિધઃ પ્રતિસારણીયઃ, પાનીયશ્ચ ॥ ૬ ॥

૨ ક્ષાર, કાપવું, ચીરવું અને છોલવું એ ત્રણ ક્રિયાઓ
કે જે જોળો અને અગ્નિથી નથી થઈ શકતી તે (જે
હેકાણે શસ્ત્રપ્રયોગ ન કરી શકાતો હોય તેવા વિપમસ્થા-
નામાં પણ) કરે છે, વાતાદિ ત્રણ દોષોને મટાડે છે અને
બીજા શસ્ત્રોથી ન થઈ શકતી વિશેષક્રિયામાં (પીવામાં)
પણ તેનો શસ્ત્રના જેવો ઉપયોગ થાય છે, તેથી ક્ષાર
મંડલાત્ર વગેરે સઘળા શસ્ત્રો અને વાંસ વગેરે અનુશસ્ત્રો
કે જે આમાં જોળો પ્રધાન અને અગ્નિ પ્રધાનતર છે તેઓ
કરતાં પણ પ્રધાનતમર-વિશેષ પ્રધાન છે. ૩.

‘ક્ષાર’ શબ્દની નિરુક્તિ.

૩ ક્ષરણ કરે છે (માંસ, ચામડી વગેરેને ખેરવી નાખે
છે) તેથી અથવા ક્ષણ કરે છે (માંસ, ચામડી વગે-
રનો નાશ કરે છે) તેથી તેને ‘ક્ષાર’ કહેવામાં આવે છે. ૪.

ક્ષારના ગુણ.

૪ ક્ષાર નાના પ્રકારની ઔષધિઓના સંયોગથી બને
છે તેથી વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષોને મટાડે છે. ૫

૧ નાદીત્રણ વગેરેને છોલવામાં, ત્રણ શોષ વગેરેને ચીરવામાં
અને જેમાં કકણ અને ઉત્તમ માંસ હોય એવા ત્રણોમાં છોલ-
વામાં-લેખન કરવામાં ક્ષારનો ઉપયોગ થાય છે.

૨ હેઠન વગેરે અનેક ક્રિયાઓ કરવાપણું, મંડલાત્ર વગેરે શસ્ત્રો
તથા વાંસ વગેરે અનુશસ્ત્રોમાં પ્રત્યેકમાં નથી અને ક્ષારમાં છે
તેથી ક્ષારનું પ્રધાનપણું સિદ્ધ થાય છે. ‘ક્ષારથી અગ્નિ પ્રધાન
છે’ એમ જે આગલ કહેવામાં આવશે તે, વાત અને કફના
સંબન્ધવાળા અર્શના દાહમાં અને અગ્નિથી બળેલા રોમો પાછા
ન થવાના હેતુથી છે, તે એક ખાસ બાબત માટે છે, તેથી ઘણાં
કાર્યો કરવાથી જે ક્ષારનું પ્રધાનપણું કહેલું છે તેને બાધ આવતો
નથી. કોઈ શંકા કરે કે, શસ્ત્રોથી પણ ન્યારે ક્ષારને પ્રધાનપણું
છે તો શસ્ત્રો કરતાં પ્રથમ તેનું કથન કરવું જોઈએ? પણ તેમ
નથી. કેમ કે, અનુશસ્ત્રોમાં ગણના હોવાને લીધે અપ્રધાનપણું પણ
ક્ષારમાં વિવક્ષિત છે. (ચક્રપાણિદત્ત.)

૩ ઔષધોને બાળી નાખવાથી ભસ્મમાં તેના અસલ ગુણો
આવશે નહીં એમ માનવું નહીં. કેમકે ભસ્મમાં પણ ઔષધના
ગુણો ઉતરે છે એ વિષે પ્રમાણો જેવામાં આવે છે. જેમકે-
રક્તપિત્તની ચિકિત્સામાં કહેલું છે કે, ‘કમળની ભસ્મ પાણીમાં
ઘોળી તેમાં મધ નાંખીને પીવાથી રક્તપિત્ત મટે છે.’

ક્ષાર સફેદ હોવાને લીધે સૌમ્ય^૧ છે. સૌમ્ય હોવા છતાં પણ તેની બનાવટમાં આગ્નેય(ગરમ) ઔષધિઓનો જથ્થો ઘણો હોવાને લીધે^૨ તેમાં બાળવાની, પકાવવાની અને ફાડવાની વગેરે શક્તિનું હોવું વિરુદ્ધ નથી. ક્ષાર રસમાં-સ્વાદમાં તીખો^૩ અને ખારો, ઉષ્ણ-વીર્ય, અન્નના અશુભને તથા વ્રણને પકાવનાર, વાયુ તથા કફની અધિકતાવાળા સોમને પીંગળાવનાર, દુષ્ટ વ્રણનું શોષન કરનાર, વ્રણને રૂઝવનાર, વ્રણના ક્ષેદનુ-ભેજનું શોષણ કરનાર, રક્તની અતિપ્રવૃત્તિનું સ્તંભન કરનાર અને ઉખેડનાર છે તથા કૃમિ, આમ, કફ, કુષ્ઠ, વિષ અને મેદવદ્ધિ (ચરબીનું વધવું) એઓને મટાડનાર છે. જે ક્ષારનું વધારે સેવન કરવામાં આવે તો તેથી વીર્યનો નાશ થાય છે. ૫.

ક્ષારના બે ભેદો.

૫ પ્રતિસારણીય (ઓપડવાને-લગાડવાને યોગ્ય) અને પાનીય (પીવાને યોગ્ય) એ બેદોથી ક્ષાર બે પ્રકારનો છે. ૬.

પ્રતિસારણીય ક્ષારનો ઉપયોગ.

તત્ર પ્રતિસારણીયઃ કુષ્ઠકિટિભદ્રકુલિાસમ-ગન્દર્વાર્બુદદુષ્ટવળનાડીચર્મકીલતિલકાલકન્યચ્છ-વ્યક્તમશકલાહાવિદ્રધિકૃમિવિષાર્શસ્સૂપદિશ્યતે સ-પ્તસુ ચ મુશ્વરોગેષ્વપજિહ્વાધિજિહ્વોપકુશદન્તવૈદ-ર્મેષુ તિસ્તૃષુ ચ રોહિણીષ્વેતેષુ ચૈવાનુશસ્ત્રપ્રણિધાન-મુક્તમ્ ॥ ૭ ॥

૧ ક્ષાર સૌમ્ય હોવા છતાં પણ શીતવર્ય નથી, કેમકે તેમાં ઉષ્ણપણું જ જેવામાં આવે છે. મહાભૂતોનો કોઈ એક અદૃષ્ટ વિશેષથી ઘડાયેલો એવો સંબંધ થાય છે, કે જે સમાન આશ્રય-વાળા ગુણને પણ ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. જેમ કે આમળામાં તેજ અમ્લ રસને ઉત્પન્ન કરે છે પરંતુ ઉષ્ણવીર્યને ઉત્પન્ન કરતું નથી. તેમ ક્ષારની અંદરનો સૌમ્ય ભાગ શુકલપણું જ ઉત્પન્ન કરે છે ઉષ્ણપણું ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી (ચક્રપાણિદત્ત).

કવિરાજ હારાણ્યન્દ્રે તો 'સ સ્વલ્પ ભાગેયગુણભૂષિષ્ઠત્વાદ્' એવો પાઠ માનીને 'ક્ષારની બનાવટમાં ગરમ ઔષધો ઘણાં હોવાને લીધે તે કટુ, ઉષ્ણ વગેરે ગુણવાળો છે, એમ અર્થ કરે છે.

૨ ક્ષાર ત્રણે દોષોને મટાડનાર હોવાથી જ પિત્તાર્શમાં પણ તેનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. 'ક્ષાર' સફેદ હોવાને લીધે સૌમ્ય છે એમ કહેવાને તાત્પર્ય એવો છે કે, ક્ષાર પોતાના શુકલ-રૂપને લીધે રૂપમાં જ સૌમ્ય છે, કેમકે શુકલરૂપ સોમનું-જળનું જ છે. બાકી ગુણોમાં તો ક્ષાર ઉષ્ણ જ છે. તેથી જ તેના ગુણો કહેતી વખતે તેને ઉષ્ણ જ કહેવામાં આવેલ છે.

૩ અહીં મૂળમાં ક્ષારનો તીખો જ રસ લખેલો છે. લવણ રસ લખેલો નથી તેનું કારણ એ છે કે ક્ષારનો લવણ વર્ગમાં પાઠ હોવાને લીધે તેનો લવણ રસ તો સિદ્ધ જ છે. આથી ક્ષારનો લવણ અને તીખો એ બે રસો છે એમ સમજવું. આગળ વિષયના શ્લોકમાં પણ ક્ષારનો મુખ્ય રસ લવણ અને અનુરસ તીખો લખવામાં આવેલ છે.

૬ કુષ્ઠ (ચામડીના રોગો), કિટિભ, દાદર, સફેદ કાઠ, ભગંદર, રસોળી, દુષ્ટ વ્રણ, નાડીવ્રણ (નાસર), ચર્મકીલ, તલ, ન્યસ્થ, વ્યંગ, મસ, બહારના કૃમિ, બહારનો વિદ્રધિ, બહારનું ઝેર, અર્શ વગેરે રોગો ઉપર પ્રતિસારણીય ક્ષારનો ઉપયોગ કરવો. તેમ જ મુખ-રોગોમાંના ઉપજિહ્વ, અધિજિહ્વ, ઉપકુશ, દંતવૈદર્ભ, વાતરોહિણી અને કફરોહિણી એ સાત જ રોગોમાં પ્રતિસારણીય ક્ષારનો ઉપયોગ કરવો, કેમકે એ સાત રોગોમાં જ અનુશસ્ત્રનો-ક્ષારનો ઉપયોગ કરવાનું ચિકિ-ત્સામાં કહેલું છે. ૭.

પાનીય ક્ષારનો ઉપયોગ.

પાનીયસ્તુ ગરગુલ્માદરાગ્નિસંગાજીર્ણોચ્ચકા-નાહશર્કરાશ્મર્યામ્યન્તરવિદ્રધિકૃમિવિષાર્શસ્સૂપ-યુજ્યતે ॥ ૮ ॥

૭ કૃત્તિમવિષ, ગુદમ, ઉદરના રોગો, અગ્નિમાંઘ, અશુભ, અરુચિ, આનાહ (કબજઆત), શર્કરા, પથરી, અંદરનો વિદ્રધિ, પેટના કૃમિ, અંદરનું વિષ અને અર્શ એ રોગો ઉપર પાનીયક્ષારનો ઉપયોગ કરવો. ૮

કોને પાનીય ક્ષાર ન આપવો ?

અહિતસ્તુ રક્તપિત્તજ્વરિતપિત્તપ્રકૃતિબાલ-વૃદ્ધદુર્બલભ્રમમદમૂર્છાતિમિરપરીતેભ્યોડન્યેભ્યશ્ચૈવં-વિધેમ્યઃ ॥ ૯ ॥

૮ પિત્તપ્રકૃતિવાળો મનુષ્ય, બાળક, વૃદ્ધ, દુર્બળ, તથા રક્તપિત્ત, જ્વર, ખમ (માથામાં ચકરી આવવી), મદ (દાર, સાપારી વગેરેનો નિશો-મીણો), મૂર્છા અને તિમિર (આંખનો રોગ) એ રોગોમાંના કાઈ પણ રોગથી પીડાતા મનુષ્યો અને એવા જ બીજા રોગી-ઓને પાનીય ક્ષાર નુકસાન કરનારો છે (માટે તેઓને પાનીય ક્ષાર આપવો નહિ.) ૯

પાનીય ક્ષાર બનાવવાનો સંક્ષિપ્ત વિધિ.

તં ચેતરક્ષારવદ્ગધ્વાપરિસ્થાવયેત્તસ્ય વિસ્તારોડન્યત્ર ॥ ૧૦ ॥

૯ આગળ પ્રતિસારણીય ક્ષાર બનાવવાનો જે વિધિ કહેવામાં આવશે તે પ્રમાણે મરખા વગેરેના વૃક્ષોને બાળી, તેઓની ભસ્મને ૭ ગુણા પાણીમાં ઘોળી, એકવીશવાર વસ્ત્રથી ગાળી, અગ્નિ ઉપર પકાવી, ત્રીજા ભાગ જેટલું પાણી બાકી રહે સારે તેને વસ્ત્રથી ગાળી લેવું, એટલે પાનીય ક્ષાર બને છે. પ્રતિસારણીય ક્ષાર અને પાનીય ક્ષારમાં ફેર એટલો જ છે કે-પ્રતિસારણીય ક્ષારને

૧ 'પાનીયક્ષારની ઉત્તમ માત્રા એક પલ (૪ તોલા), મધ્યમ માત્રા ત્રણ કર્ષ (૩ તોલા) અને અધમ માત્રા અર્ધપલ (બે તોલા) છે, એમ ઉલ્લેખ કરેલ છે.

૨ એ પ્રમાણે તૈયાર થયેલા ક્ષારનો સાત દિવસ પછી ઉપ-યોગ કરવો (વાગ્બટ).

જેમ ખીજવાર પકાવવામાં આવે છે તેમ પાનીય ક્ષારને ખીજવાર પકાવવામાં આવતો નથી. આ પાનીય ક્ષારના સંબંધમાં જે કાંઈ વિસ્તારથી કહેવાનું છે તે આગળ 'અધ્ય-ચિકિત્સિત' વગેરે અધ્યાયોમાં કહેવામાં આવશે. ૧૦.

પ્રતિસારણીય ક્ષારના ભેદા.

અથેતરસ્ત્રિવિધો મૃદુર્મધ્યસ્તીક્ષ્ણઃ ॥ ૧૧ ॥

૧૦ પ્રતિસારણીય ક્ષાર મૃદુ, મધ્ય અને તીક્ષ્ણ એમ ત્રણ પ્રકારનો થાય છે. ૧૧.

પ્રતિસારણીય ક્ષાર બનાવવાનો વિધિ.

તં ચિકીર્ષુઃ શરદિ ગિરિસાનુજં શુચિરૂપાંષ્ય પ્રશસ્તેઽહનિ પ્રશસ્તદેશજાતમનુપ્રહતં મધ્યમવયસં મહાન્તમસિતમુષ્કકમધિવાસ્યાપરેદ્યુઃ પાટયિત્વાઽ-મિમન્ડ્યાનં મન્ત્રેણ--“અગ્નિવીર્યં મહાવીર્યં મા તે વીર્યં પ્રણયતુ । હૈવ તિષ્ઠ કલ્યાણ મમ કાર્યં કરિષ્યસિ । મમ કાર્યં કૃતે પશ્ચાત્સ્વર્ગલોકં ગમિષ્યસિ” શ્વેતપુષ્પ-રક્તપુષ્પસહસ્રં જુહુયાત્, ચ્ચન્દશઃ પ્રકલ્યાવપાત્ય નિર્વાતે દેશે નિચિતં કૃત્વા સુધાશર્કરાશ્ચ પ્રક્ષિપ્ય તિલનાલૈરાદીપયંત્, અથાપશાન્તેઽગ્નૌ તદ્ભસ્મ પૃથગ્ગૃહ્ણીયાદ્ભસ્મશર્કરાશ્ચ । અથાનેનૈવ વિધાનેન કુટજપલાશાશ્વકર્ણપારિમદ્રકાભિભીતકારગ્વધતિ-લ્વકાર્કસ્તુહ્યપામાર્ગપાટલાનક્તમાલવૃષકદલીચિ-ત્રકપૂર્તીકેન્દ્રવૃક્ષાસ્ફોતાશ્વમારકસપ્તચ્છદાગ્નિમ-ન્યગુઝાશ્ચતસ્રશ્ચ કોશાતકીઃ સમૂલફલપત્રશાખા દહેત્ । તતઃ ક્ષારદ્રોણમુદકદ્રોણૈઃ ષડ્ભિરાલોઢ્ય મૂત્રૈર્વા યથાકૈરેકવિંશતિવારાન્ વિસ્ત્રાવ્ય મહતિ કટાહે શનૈર્દર્શ્યા વિગદ્યન્ વિપચેત્ સ યદા ભવત્યચ્છો રક્તસ્તીક્ષ્ણઃ પિચ્છિલશ્ચ, તમાદાય મ-હતિ વસ્ત્રે પરિસ્ત્રાવ્યેતરદ્વિસૃજ્ય ચ પુનરગ્નાવધિશ્ર-યેત્ । તત્ત એવ ચ ક્ષારોદકાત્કુડવમધ્યર્થે વાડપન-યેત્ । તતઃ કટશર્કરાભસ્મશર્કરાક્ષીરપાકશઙ્ખના-ભીરગ્નિવર્ણાઃ કૃત્વાઽઽયસે પાત્રે તસ્મિન્નેવ ક્ષારોદકે નિષિચ્ય પિષ્ઠા તેનૈવ દ્વિદ્રોણેઽપ્પલસંમિતં શઙ્ખ-નાભ્યાદીનાં પ્રમાણં પ્રતિવાપ્ય સતતમપ્રમત્તશ્ચૈન-મવગદ્યન્ વિપચેત્ । સ યથા નાતિસાન્દ્રો નાતિ-દ્રવશ્ચ ભવતિ તથા પ્રયતેત । અથૈનમાગતપાકમ-વતાર્યોનુગુપ્તમાયસે કુસ્મે સંવૃતમુલે નિદધ્યાત્ ।

૧૧ મધ્યમઃ ॥ ૧૨ ॥

૧૧ પ્રતિસારણીય ક્ષાર બનાવવાની ઇચ્છા ધરાવનારા વૈદે શરદ્ ઋતુમાં શુભ દિવસ જોઈ, તે દિવસે સ્નાના-દિકથી પવિત્ર થઈ, ઉપવાસ કરી, પર્વતના શિખર ઉપર (અથવા જંગલ દેશની) સપાટ અને સારી ભૂમિમાં ઉગેલા, મધ્યમ અવસ્થાવાળા, અને મોટા પ્રમાણના અને કીડ વગેરેથી નુકસાન નહીં પામેલા કાળાં ફૂલવાળા મરખાને

આગલે દિવસે અધિવાસન^૧ કરી આવીને ખીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં મરખાની પાસે જઈ નીચેના મંત્રથી તેને અભિમંત્રણ કરીને તેના કટકા કરવા. અભિમંત્રણનો મંત્ર આ પ્રમાણે છે:-

“અગ્નિવીર્યં મહાવીર્યં મા તે વીર્યં પ્રણયતુ ।

હૈવ તિષ્ઠ કલ્યાણ મમ કાર્યં કરિષ્યસિ ।

મમ કાર્યં કૃતે પશ્ચાત્સ્વર્ગલોકં ગમિષ્યસિ ॥”

હે અગ્નિ સરખા વીર્યવાળા! હે મહાવીર્ય! તારી શક્તિનો નાશ નહિ થાઓ! હે કલ્યાણકર! તું અહીં જ રહે અને મારું કામ કર; મારું કામ કર્યા પછી સ્વર્ગ-માં જાજે.” આ મંત્રથી મરખાનું અભિમંત્રણ કર્યા પછી એક હજાર ઘાળાં પુષ્પ અને રાતાં પુષ્પનો હોમ કરવો અને પછી તેને મૂળ, પાનડાં, શાખા વગેરેની સાથે કાપી નાંખી, તેની ફાડો કરી, ફાડોના પાણી ન્હાના ન્હાના ટુકડા-ઓ કરી. તે ટુકડાઓને પવન વગરના પ્રદેશમાં ખડકી, તે ટુકડામાં જેમાંથી ચૂનો બને છે તે પથરાઓ નાંખી, તેને તલસરાઓથી (તલનાં ઘાસથી) સળગાવી દેવો. એ સળગાં લાકડાંઓ બાળી જાતે અગ્નિ શાન્ત થઈ (કરી) બન્ય ત્યારે તે ભસ્મ, મરખાના લાકડાં બાળતી વખતે તેનો રસ જમીન ઉપર પડતાથી મારીના જે મોટા ગાંગડાઓ બંધાઈ બન્ય તે (ભસ્મશર્કરા) તથા ચૂનાની પાણી અને કાગળી કાંકરીઓ એઓને જુદાં જુદાં કા-લેવાં. તે પછી એવી જ રીતે જે બાતનો રકડો કડાવો. આખરો, રાળનું ઝાડ, દેવદાર (અથવા પાંડરવો), ગેહડાનું ઝાડ, ગરમાળો, લોધર, આંકડો, થોર, અધેડો, પાડલ, કરંજ, અરકુશી, કેળ, ચિત્રો, કાંકય, કપુરીમધુરી (અથવા ગરણી), કણેર, સમપર્ણ, અરણી, ચણોલીના વેલા અને ચાર પ્રકારની કોશાતકીઓ (કડવાં તુરીયાં, કડવાં જુમખડાં, કડવાં ગલકાં અને કુકડવેલાં) એ ઔષધિઓ મૂળ, ફળ, પાનડાં અને શાખાઓ સાથે બાળી તેઓની ભસ્મને પણ જુદી લઈ લેવી. ઉપર કહેવા પ્રમાણે સળગા ઔષધાની ભસ્મને તૈયાર કરી પછી તે ભસ્મોમાંથી

૧ પ્રત્યેક વૃક્ષમાં અમુક ભૂતનાં એટલે દેવનો વાસો હોય છે. તેને તેમાંથી દૂર કરવામાટે પ્રાર્થના કરવી પડે છે. તંત્રકાર ભાજ કહે છે કે:-જે ઔષધીનો ઉપયોગ કરવો હોય તે ઔષધીની સન્મુખ હભા રહીને નિચે પ્રમાણે મંત્ર બોલવો:- નિવસંતીહ ભૂતાનિ યાન્યસ્મિન્ કાનિચિદ્ દુઃમે । અપક્રામંત્વતઃ-ચ્છેદ્યઃ પરાર્થે શ્વો હ્યયં દુઃમઃ ॥ આ વૃક્ષમાં જે કોઈ ભૂતો વસતાં હોય તેઓએ આમાંથી બહાર નિકળી જવું, કારણ કે આવતી કાલે આ વૃક્ષને પરને માટે કાપવાનું છે.

૨ જો કે મરખાની ભસ્મ અને કડા વગેરેની ભસ્મનો સાથે જ ક્ષાર કરવાનો છે તો પણ મરખાની ભસ્મનો ભાગ વધારે લેવાનો હોવાને લીધે જ તેની ભસ્મ જુદી કરવાનું કહેલું છે. કેટલાકો તો એમ કહે છે કે મરખાની એકલી ભસ્મથી પણ ક્ષાર થઈ શકે છે તેથી તેની ભસ્મ જુદી કરવાનું કહેલું છે.

એ ભાગ મરખાની ભસ્મનો અને એક ભાગ કડાયા વગેરેની ભસ્મનો મળીને એક દ્રોણ પ્રમાણે લઈ તેને છ દ્રોણ પાણીમાં અથવા છ દ્રોણ ગોમૂત્રમાં ઘોળી નાખીને મ્હોટી કડાઈમાં એકવીશ વાર વસ્ત્રથી ગાળી લેવું. પછી તે કડાઈને ચુલા ઉપર ચ્હડાવી નીચે આંચ-અગ્નિ કરી ધીરે ધીરે કડાઈથી હલાવતાં હલાવતાં પકાવવું. પછી એ ક્વાથ જ્યારે સ્વચ્છ, રાતો, તીક્ષ્ણ અને ચીકણો થઈ જાય ત્યારે (આશરે એ દ્રોણ (૨૦૪૮ તોલા) પાણી બાકી રહે ત્યારે) તેને ચુલા ઉપરથી હેઠે ઉતારી મ્હોટા વસ્ત્રથી ગાળી લઈ કીટાંને ફેંકી દેવો અને તે પાણી-માંથી એક કુડવ (૧૬ તોલા) અથવા દોઢ કુડવ (૨૪ તોલા) પાણી કહાડી લઈ જુદું રાખવું. તથા તે ક્વાથને ફરીવાર અગ્નિ ઉપર ચ્હડાવવો. પછી ચૂનાની ભસ્મ, ભસ્મશર્કરા, ધીપો અને શંખના વળીઓવાળા ભાગો એ દરેક આઠ આઠ પલભાર (૩૨ તોલા) લઈ તેઓને અગ્નિમાં લાલચોળ થાય એવા તપાવી, ક્ષારના ક્વાથ-માંથી જુદા કહાડી લીધેલા કુડવ અથવા દોઢ કુડવ ભાર ક્વાથમાં યુક્તાવી, તેજ પાણીમાં વાટી તે સર્વના કલ્કને ચૂલા ઉપરના એ દ્રોણ પ્રમાણવાળા ક્વાથમાં નાખી દેવો. અને અવિચ્છિન્ન રીતે કંઈ પણ ગફલત નહિ રાખતાં કડાઈથી હલાવતાં હલાવતાં પકાવવો અને એવી તળવીજ રાખવી કે તે ક્વાથ બહુ ઘાટો પણ થાય નહિ, તેમ બહુ પાતળો પણ ન રહે. જ્યારે એ ક્વાથ બરાબર પાક ઉપર આવી જાય ત્યારે તેને ઉતારી લઈ લોહના ઘડામાં નાખી ઘડાનું મ્હોડું બન્ધ કરી યોગ્ય રક્ષણમાં રાખવો. આ પ્રમાણે બનાવેલા પ્રતિસારણીય ક્ષારને, 'મધ્યમ' કહેવામાં આવે છે. ૧૨.

મૃદુ પ્રતિસારણીય ક્ષાર બનાવવાનો વિધિ.

एष एवाप्रतीवापः पक्वः संव्यूहिमो मृदुः ॥ १३ ॥

૧૨ ઉપર મધ્યમ પ્રકારનો પ્રતિસારણીય ક્ષાર બનાવવાનો જે વિધિ કહેલો છે તે પ્રમાણે જ જે ક્ષાર બનાવવામાં આવે, પરંતુ મધ્યમ ક્ષારમાં જે ચૂનાની કાંકરીઓ વગેરેનો પ્રતિવાપ-કલ્ક નાખવામાં આવે છે તે પ્રતિવાપ જેમાં નાખવામાં આવે નહિ તે ક્ષારને 'મૃદુ' અથવા 'સંવ્યુહિમ' કહેવામાં આવે છે. ૧૩.

તીક્ષ્ણ પ્રતિસારણીય ક્ષાર બનાવવાનો વિધિ.

**प्रतिवापे यथालाभं दन्तीद्रवन्तीचित्रकलाङ्गल-
कीपूतिकप्रवालतालपत्रीबिडसुवर्चिकाकनकक्षीरी-
हिङ्गुवचाविषाः समाः श्लक्ष्णचूर्णाः शुक्तिप्रमाणाः
प्रतिवापः । स एव सप्रतीवापः पक्वः पाक्य-
स्तीक्ष्णः ॥ १४ ॥**

૧ કેટલાકે ચૂનાના પત્થરા વગેરે ચારે મળીને આઠ પલ લેવાં એમ કહે છે.

૧૩ મધ્યમ પ્રકારના પ્રતિસારણીય ક્ષારમાં જ તેને તૈયાર કરતી વખતે તેમાં ચૂનાની કાંકરી વગેરે ચાર ચિન્ને ઉપરાંત નેપાલો, રતનજેત, ચિત્રો, દુધીયો વછનાગ, કાંકચનાં પાનડાં, કાળી મુસળી, ખીડલૂણ, સંચલ, દારુડી (અથવા રેવંદ્યીની), હીંગ, વજ અને અતિવિષની કળી એઓમાંથી જેટલી દવાઓ મળી શકે તેટલી એ એ તોલા-ભાર લઈ તેનું બારીક ચૂર્ણ કરી તે સઘળાનો પ્રતિવાપ^૧ નાખી જે ક્ષાર તૈયાર કરવામાં આવે તેને 'તીક્ષ્ણ' અથવા 'પાક્ય' કહેવામાં આવે છે. ૧૪.

રોગના બળને અનુસરીને ત્રણે પ્રકારના ક્ષારનો ઉપયોગ.

तेषां यथाव्याधिबलमुपयोगः ।

૧૪ આ મધ્યમ, મૃદુ અને તીક્ષ્ણ એ ત્રણ પ્રકારના ક્ષારનો રોગના બળને અનુસરીને ઉપયોગ કરવો^૨ એટલે રોગનું બળ મધ્યમ હોય તો મધ્યમ ક્ષારનો, ઓછું હોય તો મૃદુ ક્ષારનો અને વધારે હોય તો તીક્ષ્ણ ક્ષારનો ઉપયોગ કરવો.

ક્ષાર નિર્બળ થઈ ગયો હોય તો તેને પાછો બળવાન કરવાનો વિધિ.

क्षीणबले तु क्षारोदकमावपदबलकरणार्थम् ॥ १५ ॥

૧૫ બનાવ્યા પછી બણે કાળ જવાને લીધે અથવા ઓષધો આછી હોવાને લીધે ક્ષાર જે નિર્બળ થઈ જાય તો તેને બળ આપવામાટે તેમાં ઉપર કહેલું ક્ષારોદક (એકવીશવાર ગાળેલું ભસ્મનું પાણી) નાખીને તેને ફરીવાર પકાવવો. એટલે ક્ષાર પાછો બળવાન થઈ જશે. ૧૫

કેવો ક્ષાર ગુણવાળો ગણાય છે.

भवतश्चात्र ।

**नैवातितीक्ष्णो न मृदुः शुक्लःश्लक्ष्णोऽथ पिच्छिलः ।
अविष्यन्दी समः शीघ्रः क्षारो ह्यष्टगुणः स्मृतः ॥ १६ ॥**

૧૬ આ વિષયમાં ધન્વંતરિના એ શ્લોક આ પ્રમાણે છે:-જે ક્ષાર બહુ જ તીક્ષ્ણ ન હોય, બહુ મૃદુ ન હોય, સફેદ હોય, લાસો હોય, ચીકણો હોય, ફેલાઈ ન જાય એવો હોય, સરખો હોય (બહુ ઘાટો ન હોય તેમ બહુ પાતળો પણ ન હોય) અને તુરત કામ કરે એવો હોય આ રીતે ક્ષાર આઠ ગુણવાળો ગણાય છે. ૧૬

૧ અવલોક વગેરે તૈયાર કરતી વખતે તેમાં પ્રથમ જે કલ્ક વગેરે નાખવામાં આવે છે તેને 'આવાપ' કહેવામાં આવે છે અને ખીજ વખત પાછાં જે ચૂર્ણો વગેરે નાખવામાં આવે છે તેને, 'પ્રતિવાપ' કહેવામાં આવે છે.

૨ વાયુ, કફ અને મેદથી થયેલા અર્બુદ વગેરે ઉપર તીક્ષ્ણ ક્ષારનો ઉપયોગ કરવો અને પિત્ત તથા રક્તથી થયેલા અર્શો ઉપર મૃદુક્ષારનો ઉપયોગ કરવો, એમ વાગ્યટ કહે છે.

કેવો ક્ષાર દોષવાળો ગણાય છે.

અતિમાર્દવશ્વેત્યૌણ્યતૈક્ષ્ણ્યપૈચ્છિલ્યસર્પિતાઃ ।

સાન્દ્રતાઽપકતા હીનદ્રવ્યતા દોષ ઉચ્યતે ॥ ૧૭ ॥

૧૭ જે ક્ષાર અહુ મૃદુ હોય, અહુ સફેદ હોય, અહુ ગરમ હોય, અહુ તીક્ષ્ણ હોય, અહુ ચીકણો હોય, ફેલાઈ જાય એવો હોય, સાન્દ્ર હોય, કાચો રહી ગયો હોય અને ઓછી શક્તિવાળો અથવા ઓછા ઓષધોથી બનાવેલો હોય તે ક્ષાર દોષવાળો કહેવાય છે. ૧૭.

પ્રતિસારણીય ક્ષાર મુકવાનો વિધિ.

તન્ન ક્ષારસાધ્યવ્યાધિવ્યાધિતમુપવેશ્ય નિર્વાતા-
તપે દેશેઽસમ્બાધેઽપ્રોપહરણીયોક્તેન વિધાનેનોપ-
સંભૃતસંભારં, તતોઽસ્ય તમવકાશં નિરીક્ષ્યાવઘ્ર-
વ્યાવલિભ્ય પ્રચ્છયિત્વા શલાકયા ક્ષારં પાત-
યિત્વા વાક્ક્રતમાત્રમુપેક્ષેત ॥ ૧૮ ॥

૧૮ જેને ક્ષારથી મંદ તેવો વ્યાધિ થયો હોય તેને જ્યાં પવન ન હોય, જ્યાં તડેડા પણ ન હોય, એવા મનુષ્યની બીડ પિનાના પ્રદેશમાં બેસાડવો, અને સૂત્રસ્થાનના 'અપ્રોપહરણીય' નામના પાત્રમાં અધ્યાયમાં ક્ષણ પ્રમાણે યોગ્ય મુદૂર્તમાં તે દરદીની પાસે યંત્ર, શસ્ત્ર, ક્ષાર, અગ્નિ, તથા સળી વગેરે સામગ્રીઓ મંદ્રાને શરીરના જે ભાગમાં રોગ થયેલો હોય તે ભાગને યરાબર બેઈ તપાસી, તે રોગ જે પિત્તથી થયેલો હોય તો તે પ્રદેશને ઘસીને, વાયુથી થયેલો હોય તો તે જગોને છોલીને અને કફથી થયેલો હોય તો તે જગોને શસ્ત્રથી ઘોંચીને તેના ઉપર શળીવડેરે ક્ષાર મુકવો અને મુક્યા પછી સો ગુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ કરતાં જેટલો સમય લાગે તેટલા સમય સુધી તેને એમને એમ રહેવા દેવો. ૧૮.

૧ જે રોગવાળી જગોમાં દાહ, રેતારા વગેરે જણાતાં હોય તો જાણવું કે તે રોગ પિત્તથી થયેલો છે, જે તે જગોની આમડી બ્હેર મારી ગઈ હોય અને કઠણ હોય તો જાણવું કે, તે રોગ વાયુથી થયેલ છે અને જે તે જગો ખરબ અને સોજવાળી હોય તો જાણવું કે, તે રોગ કફથી થયેલ છે.

૨ ક્ષાર મુક્યા માટે કેવી શળીઓ લેવી તેનું વર્ણન યન્ત્રવિધિ અધ્યાયનામા વિષયમાં જુવો. વાગ્બટ કહે છે કે: ક્ષાર મુકતી વખતે વૈદ્યની આંગળીને ક્ષારનો સ્પર્શ ન થાય એટલા માટે શળીને તેના પકડવાના ભાગમાં કપડાથી લપેટી લેવી.

૩ આ ઉપરથી એમ પણ બતાવે છે કે, જે ક્ષાર સો ગુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે તેટલા સમયમાં રોગને બાળી શકે તે ક્ષારને જ ઉપર કહેલા ગુણોવાળો જાણવો.

૪ ક્ષાર મુકવાના સંબંધમાં વાગ્બટ કેટલીક બાબદ આ પ્રમાણે વિશેષ કહે છે, -અર્શની તેના ઉપર ક્ષાર મુક્યા પછી અર્શોચન્ત્ર હાથથી ઢાંકી મુકવું. પાંપણના રોગોમાં ક્ષાર મુકવો હોય તો પાંપણ આંગળી કે યન્ત્રથી ઉલટાવી, ડોળાના ભાગને રૂના પુંખડાથી ઢાંકીને કમળની પાંખડી જેટલો પાતળો ક્ષારનો લેપ કરવો. નાકમાં અર્બુદ વગેરે રોગો થયા હોય તો રોગીને સૂર્યની સામે બેસાડી, નાકના અગ્રભાગને ઊંચો કરીને કમળની

ક્ષારથી રોગ યરાબર બળી જવાનાં લક્ષણો.

તસ્મિન્નિપતિતે વ્યાધૌ કૃષ્ણતા દગ્ધલક્ષણમ્ ॥

૧૯ રોગવાળી સ્થાન ઉપર ક્ષાર મુક્યા પછી જે તે સ્થાન કાળું થઈ જાય તો જાણવું કે તે સમ્યગ્દગ્ધ થયું છે - યરાબર બળ્યું છે.

ક્ષાર મુકવાથી થયેલી વેદનાને શાન્ત કરવાનો ઉપાય

તન્નામ્લવર્ગઃ શમનઃ સર્પિર્મધુકસંયુતઃ ॥ ૧૯ ॥

૨૦ બ્યારે રોગવાળું સ્થાન ક્ષારથી યરાબર બળ્યું છે એમ જણાય ત્યારે તે જગોને કપડાથી લુછીને તે પર અમ્લ વર્ગની (ખાટા પદાર્થોની) સાથે ઘી અને જેહીમધનું ચૂર્ણ મેળવી તેનો લેપ કરવો, તેથી વેદના શાન્ત થાય છે. ૧૯

અથ ચેત્સ્થિરમૂલત્વાત્ક્ષારદગ્ધં ન શીયંતે ।

ઇદમ્લેપનં તત્ર સમગ્રમવચારયેત્ ॥ ૨૦ ॥

અમ્લકાન્નિકવીજાનિ તિલાન્મધુકમેવ ચ ।

પ્રપેષ્ય સમભાગાનિ તેનૈવમનુલેપયેત્ ॥ ૨૧ ॥

૨૧ પરંતુ જે ક્ષાર મુક્યા છતાં પણ રોગવાળી જગા ઉડા મૂળવાળી હોવાને લીધે ખરી ન પડે તો તેને ખેરવવા માટે ખાટી કાંજીનો નીચેનો બંદો ભાગ, તલ અને જેહીમધ એવાને સરખે ભાગે લઈ વાટીને તેનો લેપ કરવો. ૨૦-૨૧

ક્ષાર મુકવાથી થયેલા પ્રણુને રુઝવવાનો ઉપાય.

તિલકલકઃ સમધુકા મૃતાક્તો વ્રણરોપણઃ ।

૨૨ તલ અને જેહીમધને વાટી તેમાં ઘી મેળવીને તેનો લેપ કરવાથી ક્ષારથી થયેલો પ્રણુ રુઝાઈ જાય છે.

ખાટો રસ ક્ષારની વેદનાને શાન્ત કરવાનું કારણ.

રસેનામ્લેન તીક્ષ્ણેન વીર્યોષ્ણેન ચ યોજિતઃ ॥ ૨૨ ॥

આન્નેયેનાન્નિના તુલ્યઃ કથં ક્ષારઃ પ્રશામ્યતિ ।

एवं चेन्मन्यसे वत्स प्रोच्यमानं निबोध मे ॥ ૨૩ ॥

અમ્લવર્જ્યાન્નસાન્કારે સર્વાનેવ વિમાવયેત્ ।

કટુકસ્તત્ર મૂયિષ્ઠો લવણાનુરસસ્તથા ॥ ૨૪ ॥

અમ્લેન સહ સંયુક્તઃ સ તાંક્ષણલવણોરસઃ ।

માધુર્યં મજતેઽત્યર્થં તીક્ષ્ણમાર્થં વિમુચ્ચતિ ॥ ૨૫ ॥

માધુર્યાચ્છમમાપ્નોતિ વહ્નિરહ્નિરિવાપ્તુતઃ ॥ ૨૬ ॥

૨૩ ભગવાન ધન્વન્તરિ સુશ્રુતને કહે કે, હે પુત્ર! ખાટા પદાર્થો તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણવીર્ય અને આગ્નેય-અગ્નિ-ગુણપ્રધાન હોવાથી તેઓવડે ક્ષારનું શમન કેમ થાય એમ જે તારા મનમાં કદાચ શંકા થાય તો તેનું હું સમાધાન કહું છું તે સાંભળ-ક્ષારમાં એક ખાટા રસ

પાંખડી જેટલો પાતળો લેપ કરવો અને પચાસ ગુરુ અક્ષરોનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવે તેટલો વખત સુધી રહેવા દેવો. કાનના અર્શ ઉપર ક્ષાર મુકવો હોય તો અજ પ્રમાણે મુકવો.

સિવાય બીજા પાંચે રસો છે અને તેઓમાં પણ ખારો રસ વિશેષ છે અને તીજો રસ ખારા રસથી કંઈક ઓછો છે. ક્ષારમાં રહેલો એ તીક્ષ્ણ ખારો રસ ખાટા રસના સંયોગથી અત્યંત મધુર થઈ જાય છે અને પોતાના તીક્ષ્ણપણાને છોડી દે છે. જેમ અમ્લિ પાણીથી ભીંજાઈને શાન્ત થઈ જાય છે તેમ ક્ષાર, ખારા રસના અને ખાટા રસના સંયોગથી થયેલી મધુરતાથી શાન્ત થઈ જાય છે. ૨૨-૨૬.

ક્ષારના સમયોગનાં લક્ષણો.

તત્ર સમ્યગ્દગ્ધે વિકારોપશમો લાઘવમનાસ્ત્રાવશ્ચ ॥ ૨૭ ॥

૨૪ રોગવાળી જગો ક્ષારથી બરાબર બળેલી હોય તો રોગની શાંતિ થઈ જાય છે, અંગ દલકું થાય છે અને લોહી તથા પરુ વગેરેનો સાવ બંધ પડી જાય છે. ૨૧૭.

ક્ષારના હીનયોગનાં લક્ષણો.

હીનદગ્ધે તોદકણ્ડજાઙ્ગ્યાનિ વ્યાધિવૃદ્ધિશ્ચ ॥ ૨૮ ॥

૨૫ રોગવાળી જગો ક્ષારથી ઓછી બળેલી હોય તો તેમાં સોયો ભાંકાયા જેવી વેદના થાય છે, ખરબચડા આવે છે, જડપણું થાય છે અને રોગનો વધારો થાય છે. ૨૮.

ક્ષારના અતિયોગનાં લક્ષણો.

અતિદગ્ધે દાહપાકરાગમ્નાવાદ્ગમર્દક્લમપિપાસામૂર્છાઃ સ્યુર્મગ્નં વા ॥ ૨૯ ॥

૨૬ રોગવાળી જગો ક્ષારથી વધારે બળેલી હોય તો તેમાં બળતરા થાય છે, તે ભાગ પાપી આવે છે અને લાલ થઈ જાય છે, તેમાંથી લોહી, પરુ વગેરેનો સાવ થાય છે, અંગમાં મર્દનના સરખી પીડા થાય છે, ઝાનિ થાય છે, તરસ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે અને વખતે મરણ પણ થઈ જાય છે. ૨૯

ક્ષાર મુકવાથી થયેલા પ્રણુમાં બગાડાની ચિકિત્સા.

ક્ષારદગ્ધવ્રણં તુ યથાદોષં યથાવ્યાધિ ચોપક્રમેત્ ૩૦

૨૧૭ ક્ષાર મુકવાથી થયેલા વ્રણમાં જે કંઈ પણ બગાડો થાય તો તેની ચિકિત્સા રોગ અને દોષના પ્રકાર ઉપર લક્ષ આપીને તે પ્રમાણે કરવી. ૩૦

કેને ક્ષાર ન મુકવો ?

અથ નૈતે ક્ષારકૃત્યાઃ-તદ્યથા, દુર્બલબાલસ્થ-વિરભીરુસર્વાઙ્ગગૃનોદરિરક્તપિત્તિગર્ભિણ્યૃતમત્રીપ્ર-

૧ આ રોગની શાન્તિ થવી વગેરે લક્ષણો ક્ષારની વેદના શાન્ત થઈ ગયા પછી જ જાણાય છે.

૨ ક્ષાર પોતાનું કામ કેવી રીતે કરે છે તેના વિષે વાગબટ કહે છે કે-ક્ષાર ક્ષાભ પમાડીને જાણે અવયવને ચૂષતો ન હોય અને પીડતો ન હોય એવી રીતે બધી રોગવાળી જગોમાં ફેલાઈને દોષોને જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાંખે છે અને પછી પોતાનું કામ કરી, વેદના વગરના થઈને પોતાની મેળે જ શાન્ત પામે છે.

વૃદ્ધજ્વરિપ્રમેહોરઃક્ષતક્ષીણતૃષ્ણામૂર્છોપદ્રુતક્લીબાપ-વૃત્તોદ્રુતફલયોનયઃ ॥ ૩૧ ॥

૨૮ દુર્બલ, બાલક, વૃદ્ધ, બીકણ, ગર્ભિણી સ્ત્રી, ઋતુ-વાળી સ્ત્રી, નયુંસક, તથા સર્વાંગશોથ (સર્વ અંગનો સોજો) ઉદરરોગ, રક્તપિત્ત, પ્રબલજ્વર, પ્રમેહ, ઉરઃક્ષત, ક્ષય, તૃષ્ણા (તરસ), અને મૂર્છા એ રોગોમાંના કોઈ પણ રોગથી પીડાયેલા મનુષ્યો, જેના વ્રણો (ગોળી) પોતાના સ્થાનથી નીચે ઉતરી ગયેલા હોય અથવા ઉપર ચઢી ગયા હોય એવા મનુષ્યો અને જેની ચેતિ અથવા ગર્ભાશય પોતાના સ્થાનથી ઉપર ચઢી ગયેલાં હોય અથવા નીચે ઉતરી ગયાં હોય એવી સ્ત્રીઓ એઓને ક્ષારક્રિયા કરવી નહીં. ૩૧.

શરીરના કયા સ્થાનોમાં ક્ષાર ન મુકવો

તથા મર્મસિરાસ્નાયુધમનીસન્ધિતરુણાસ્થિલેવ-નાંગલનાર્મનિશ્ચાન્તરશ્ફોતસ્વલ્પમાંસેષુ ચ પ્ર-દેશેષ્વક્ષોશ્ચ ન દદ્યાદન્યત્ર વર્ત્મરાંગાત્ ॥ ૩૨ ॥

૨૯ મર્મસ્થલ, સિરા, સ્નાયુ, ધમની, સાંધાનાં સ્થલ, ક્રામળ અસ્થિ, સેવની, ગળું, નાભિ, નખોનો અંદરનો ભાગ, લિંગ અને સ્ત્રોતસ્થાન એઓમાં તથા થોડા માંસ-વાળા ગાંડણુ-કપાલ વગેરે પ્રદેશોમાં અને પાંપણના રોગો શિવાયના બીજાં આંખના રોગોમાં ક્ષાર મુકવો નહીં. ૩૨.

કેવા માણસના રોગો ક્ષારથી મટી શકતા નથી.

તત્ર ક્ષારસાધ્યેષ્વપિ વ્યાધિષુ ગૃનગાત્રમસ્થિ-ગૃલિનમગ્નદ્વેષિણં હૃદયમન્ધિપીડોપદ્રુતં ક્ષારો ન સાધયતિ ॥ ૩૩ ॥

૩૦ જેના શરીરમાં સોજો થયેલો હોય, જેને લાડ-કાઓમાં શૂલ નિકળતું હોય, જેને અત્ર ઉપર અસ્થિ હોય તથા જેને હૃદયના રોગો કે સાંધાના રોગો થયેલા હોય એવા પુરુષોને ક્ષારથી મટી શકે એવો રોગ થયો હોય તો પણ તે રોગને ક્ષાર મટાડી શકતો નથી. ૩૩.

બુદ્ધિમાન વૈદ પાસે જ ક્ષારકર્મ કરાવવું.

ભવતિ ચાત્ર ॥

વિષાગ્નિશસ્ત્રાશનિમૃત્યુકલ્પઃ

ક્ષારો ભવત્યલ્પમતિપ્રયુક્તઃ ।

સ ધીમતા સમ્યગનુપ્રયુક્તો

રંગાન્નિહન્યાદાચિરં ઘોરાન્ ॥ ૩૪ ॥

૩૧ આ વિષયમાં એક ગ્રાચીન શ્લોક આ પ્રમાણે છેઃ-અલ્પ બુદ્ધિવાળા વેદે યોજેલો (મુકેલો અથવા પાયેલો) ક્ષાર, વિષ, અમ્લિ, શસ્ત્ર અને વીજળીની પેઠે માણસને મારી નાંખે છે, પરંતુ જે તે જ ક્ષાર બુદ્ધિ-માન વેદે સારી રીતે યોજેલો હોય તો લયંકર રોગોને પણ તરત નાશ કરી નાંખે છે. ૩૪.

અધ્યાય ૧૨ મો.

‘અગ્નિકર્મવિધિ (હ્રામ દેવાનો વિધિ.)

અથાતોઽગ્નિકર્મવિધિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥૧॥

યથોવાચ મગવાન ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે,—હવે અહીંથી હું (અગ્નિ કર્મવિધિ) એ નામના (હ્રામ દેવાનો વિધિ એ વિષયના) અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨.

ક્ષાર કરતાં ક્રિયામા અગ્નિનું શ્રેષ્ઠપણું.

ક્ષારાદગ્નિર્ગરીયાનક્રિયાસુ વ્યાખ્યાતઃ, તદ્ગ્રાનાં રોગાણામપુનર્ભાવાદ્વેષજશસ્ત્રક્ષારૈરસાધ્યાનાં તત્સાધ્યત્વાચ્ચ ॥ ૩ ॥

૨ અગ્નિ, ક્ષાર કરતાં (ગુણોમાં નહીં પણ) ક્રિયામાં પધારે શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે,—અગ્નિથી બળેલા રોગો પાછા ઉત્પન્ન થતા નથી અને ઔષધ, શસ્ત્ર તથા ક્ષાર એઓથી સારા ન થયેલા રોગો અગ્નિથી સારા થાય છે. ૩.

હ્રામ દેવાનાં સાધનો.

અથમાનિ દહનોગકરણાનિ, તદ્ગ્રા પિપ્પલ્ય-જાશકુદ્રાંદન્તશરશલાકાજામ્બવૌષ્ઠેતરલૌહાઃ ક્ષૌદ્રગુડસ્નેહાશ્ચ । તત્ર પિપ્પલ્યજાશકુદ્રાંદન્તશરશલાકાસ્ત્વગ્ગતાનાં, જામ્બવૌષ્ઠેતરલૌહાનિ માંસગતાનાં, ક્ષૌદ્રગુડસ્નેહાઃ સિરાસ્નાયુસન્ધ્યસ્થિગાનામ્ ॥૪॥

૩ લિડીપિપળ, બકરીની લિડી, ગાયના દાંત, લોહાની સળી, બંધુ જેવા મહોડાવાળી કાળા પથરાની (અથવા લોહાની) સળી, તાંબા વગેરે ધાતુઓ, મધ, ગોળ અને તેલ વગેરે સ્નેહ એ સઘળા પદાર્થો રોગોને અગ્નિથી બાળવાનાં સાધનો છે (એટલે એ ચીજોને અગ્નિમાં

૧ આ અધ્યાયમાં અગ્નિકર્મવિધિ એટલે હ્રામ દેવાનો વિધિ કહેવામાં આવ્યો છે તેથી આ અધ્યાયનું નામ ‘અગ્નિકર્મવિધિ’ એવું છે.

૨ ત્રણે દોંગાને મટાડવા વગર ગુણોમાં તે ક્ષારજ શ્રેષ્ઠ છે એટલે ગુણોમાં ક્ષાર શ્રેષ્ઠ છે અને ક્રિયામાં અગ્નિ શ્રેષ્ઠ છે. એ રીતે પોતપોતાના કામમાં બન્ને એક બીજા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એમ સમજવું. જે રોગો સાધ્ય હોય અને બરાબર બળેલા હોય તે બકરી ઉત્પન્ન થતા નથી. પણ તેમ ન હોય તો બાળ્યા પછી પણ પાછા ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાએક કહે છે કે,—અગ્નિએ મૂળમાંથી ઉખેડી નાંખેલા રોગો પાછા ઉત્પન્ન થતા નથી પરંતુ અત્યુદ વગેરે રોગો દાહ કર્યા પછી પણ જે પાછા ઉત્પન્ન થતા તેવામાં આવે છે તે, મિથ્યા આહાર વગેરેથી પાછો દોષનો પ્રકોપ થવાને લીધે ન ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે. બાકી તેના તે તો પાછા ઉત્પન્ન થતા નથી. જે રોગ ઔષધથી ન મટે તો શસ્ત્રનો, શસ્ત્રથી ન મટે તો ક્ષારનો અને ક્ષારથી પણ ન મટે એવો હ્રામ મૂળવાળો રોગ થયો હોય તો અગ્નિનો પ્રયોગ કરવો.

તપાવીને કે બાળીને રોગવાળી જગો ઉપર હ્રામ દેવાય છે.) એઓમાંથી લિડીપિપળ, બકરીની લિડી અને લોહાની સળી એ ત્રણ ચીજોનો ચામડીમાં થયેલા રોગોને માટે ઉપયોગ કરવો; બંધુના જેવા મહોડાવાળી સળી અને તાંબા વગેરે ધાતુઓનો માંસમાં થયેલા રોગોને બાળવા માટે ઉપયોગ કરવો; તથા મધ, ગોળ અને તેલ વગેરે સ્નેહ એઓનો સિરા, સ્નાયુ, સંધિ અને અસ્થિ-હાડકાં એઓમાં થયેલા રોગોને બાળવા માટે ઉપયોગ કરવો. ૪.

કઈ ઋતુમાં અગ્નિકર્મ કરવું અને કઈ ઋતુમાં અગ્નિકર્મ ન કરવું.

તત્રાગ્નિકર્મ સર્વર્તુષુ કુર્યાદન્યત્ર શરજીષ્માભ્યાં; તત્રાપ્યાત્યયિકેઽગ્નિકર્મસાધ્યે વ્યાધૌ તત્પ્રત્યનીકં વિધિં કૃત્વા ॥ ૫ ॥

૪ શરદ્ અને ગ્રીષ્મ એ બે ઋતુઓ શિવાય સઘળી ઋતુઓમાં અગ્નિકર્મ કરવું-હ્રામ દેવા. પરંતુ શરદ્ અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં પણ જે અગ્નિકર્મથી-હ્રામ દેવાથી જ મટે એવા ઝડપદાર (અગ્નિકર્મને વિલંબ થતાં તુરંત પ્રાણનો નાશ કરે એવો) રોગ થયો હોય તો તે ઋતુઓની ગરમીને શાંત કરે એવા શીતળા ઉપચાર કરીને અગ્નિકર્મ કરવું-હ્રામ દેવા. ૫.

કયા રોગોમાં રોગીને જમાડીને અગ્નિકર્મ કરવું અને કયા રોગોમાં જમાડ્યા વગર અગ્નિકર્મ કરવું.

સર્વવ્યાધિષ્વૃતુષુ ચ પિપ્પિલ્લમન્નં મુક્તવતઃ; કર્મ કુર્વાત, મૂઢગર્ભાશ્મરીમગ્નદરાશાંમુલ્કરોગેષ્વ મુક્તવતઃ કર્મ કુર્વાત ॥ ૬ ॥

૫ સઘળા રોગોમાં અને સઘળી ઋતુઓમાં રોગીને પિપ્પિલ્લ (ચીકણું) અન્ન જમાડીને અગ્નિકર્મ કરવું-હ્રામ દેવા. પરંતુ મૂઢગર્ભ, પથરી, ભગંદર, અશં અને મહોડાનાં રોગો એઓમાં તો રોગીને જમાડ્યા વગર જ અગ્નિકર્મ કરવું-હ્રામ દેવા. ૬.

અગ્નિકર્મ વિષે એકીયમત અને પોતાના તંત્રનો સિદ્ધાન્ત.

તત્ર દ્વિવિધમગ્નિકર્માદુરેકે ત્વગદ્ગ્ધં માંસદગ્ધં ચ; હ્રામ તુ સિરાસ્નાયુસન્ધ્યસ્થિષ્વપિ ન પ્રતિસિદ્ધોઽગ્નિઃ ૭

૬ કેટલાએક આચાર્યોરે કહે છે કે,—‘ચામડીમાં અને

૧ કેમકે, એ રોગોમાં ભોળન કર્યું હોય તો ક્રિયા કરતી વખતે હાડકાં કે જાડો થવાથી કર્મમાં અડચણ આવવાનો સંભવ રહે છે. માટે એ રોગોમાં રોગીને જમાડ્યા વગર જ અગ્નિકર્મ કરવું.

૨ શિરા વગેરેમાં દાહ ન કરવો એમ કારણ મુનિનું માનવું છે. જેમકે તેઓએ પોતાના તંત્રમાં કહેલું છે,—‘શિરા, સ્નાયુ, સંધિ, અસ્થિ અને મર્મસ્થાન એઓમાં વૈષ્ણે અગ્નિથી દાહ કરવો

માંસમાં જ હામ દેવા," પરંતુ અમારા તન્ત્રમાં તો સિરા, સ્નાયુ, સન્ધિ અને અસ્થિ-હાડકાં એઓમાં પણ હામ દેવાનો નિષેધ નથી. ૭

આમડી વગેરેમાં કરવામાં આવેલાં અગ્નિ-કર્મનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો.

તત્ર શબ્દપ્રાદુર્ભાવો દુર્ગન્ધતા ત્વક્સંકોચશ્ચ ત્વગ્દગ્ધે, કપોતવર્ણતાડલપશ્વયથુવેદના શુષ્કસં-કુચિતવ્રણતા ચ માંસદગ્ધે, કૃષ્ણોન્નતવ્રણતા સ્નાવસન્નિરોધશ્ચ સિરાસ્નાયુદગ્ધે, રુક્ષારુણતા કર્કશસ્થિરવ્રણતા ચ સન્ધ્યસ્થિદગ્ધે ॥ ૮ ॥

૭. આમડીમાં હામ દેવામાં આવે તો ફદ ફદ અવાજ થાય છે, દુર્ગન્ધ નીકળવા લાગે છે, અને આમડી સંકોચાઈ જાય છે. માંસમાં હામ દેવામાં આવે તો તે જગોનો હોલાના જેવો (ધોળો) રંગ થઈ જાય છે, જરા સોળે ચડી આવે છે, જરા વેદના થાય છે અને વળુ સુકાઈ જાય છે તથા સંકોચાઈ જાય છે. સિરામાં કે સ્નાયુમાં હામ દેવામાં આવે તો વળુ કાળો અને ઢિયો થઈ જાય છે તથા સ્નાવ બંધ પડી જાય છે. અને સન્ધિમાં કે અસ્થિમાં હામ દેવામાં આવે તો વ્યાધિ-વાળી જગો રુક્ષ અને લાલ થઈ જાય છે તથા વળુ કઠોર અને સ્થિર થઈ જાય છે. ૮.

કયા રોગોમાં કઈ જગોએ અને કેવી રીતે અગ્નિકર્મ કરવું.

તત્ર શિરોરોગાધિમન્થયોર્મૂલલાટશઙ્ક્રપ્રદેશેષુ દહેત્, વર્ત્મરોગેષ્વાદ્રાલક્ષકપ્રતિચ્છન્નાં દષ્ટિં કૃત્વા વર્ત્મરોમકૂપાન્ દહેત્ ॥ ૯ ॥

૮ માથાનો દુખાવો અને અધિમન્થ એ રોગોમાં ભમરમાં, કપાલમાં અને લમણામાં હામ દેવા; પાંપણના

નહીં. તેમ જ એ સ્થાનોમાં કોઈ ઝરી પ્રાણી કરેલ હોય તો તે દંશવાળા ભાગને શસ્ત્રથી કાપી નાંખવો નહીં." પરંતુ ધન્વન્તરિ તો આહીં શિરા વગેરેમાં પણ દાહ કરવાનું કહે છે. આ મત-ભેદનું સમાધાન કરવા માટે ડહડણુ કહે છે કે, -અહીં શિરા વગેરેમાં દાહ કરવાનું ને લખ્યું છે તે શિરા વગેરેમાં થયેલા રોગોને મટાડવાને માટે નહીં પણ શિરા વગેરે કપાઈ જવાને લીધે રક્તની અત્યંત પ્રવૃત્તિ થવા લાગે તો તે વ્યાપત્તિને મટાડવાને માટે જ દાહ કરવાનું કહ્યું છે. કેમકે શિરા વગેરેમાં થયેલા રોગો તો માંસનો દાહ કરવાથી જ મટી જાય છે. જેમકે ભદ્રશૌનક ઋષિએ કહેલું છે, -"આમડી અને માંસમાં થયેલા રોગો આમડીનો દાહ કરવાથી જ મટી જાય છે. અને શિરા, સ્નાયુ, સંધિઓ અને અસ્થિઓ એઓમાં થયેલા રોગો માંસનો દાહ કરવાથી મટી જાય છે." કેટલાએક ટીકાકારો તો કહે છે કે, -જે શિરા વગેરેમાં અગ્નિકર્મથી જ મટે એવો કોડપદાર રોગ થયો હોય તો શિરા, સ્નાયુ, સંધિ અને અસ્થિ એઓમાં પણ દાહ કરવો.

રોગોમાં દષ્ટિમંડળને બીના કપડાથી ઢાંકીને પાંપણના રેવાડાના ખાડાએને હામ દેવા. ૯

કેવા રોગોમાં હામ દેવા.

ત્વક્કાંસસિરાસ્નાયુસન્ધ્યસ્થિસ્થિતેડત્યુગ્રરુજે વાયુચ્છિન્નકઠિનસુત્રમાંસે વ્રણે ગ્રન્થ્યશોડ્ધુદ-ભગન્દ્રાપચીત્રીપદચર્મકીલતિલકાલકાન્ત્રવૃદ્ધિ-સન્ધિસિરાચ્છેદનાદિષુ નાડીશોણિતાતિપ્રવૃત્તિષુ ચાગ્નિકર્મ કુર્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

૯ આમડી, માંસ, સિરા, સ્નાયુ, સન્ધિ અને અસ્થિ એઓમાં રહી વાયુ અતિતીવ્ર પીડા કરતો હોય ત્યારે; વળુનું માંસ ઊંચું, કઠણુ અને સ્પર્શજ્ઞાન વગરનું થઈ ગયું હોય ત્યારે; ગાંઠ, રસોળી, અર્શ, ભગંદર, અપચી, રક્તીપદ, ચર્મકીલ, તલ, અન્ત્રવૃદ્ધિ અને નાડીવળુ એ રોગોમાંનો કોઈ પણ રોગ થયો હોય ત્યારે; સન્ધિનું કે સિરાનું છેદન વગેરે થયું હોય ત્યારે અને લોહી બહુ જ બહેવા લાગ્યું હોય ત્યારે હામ દેવા. ૧૦.

આકૃતિ ઉપરથી હામના ચાર ભેદ.

તત્ર રંગાધિષ્ઠાનભેદાદગ્નિકર્મ ચતુર્ધા ભિદ્યતે. તચથા-વલયબિન્દુવિલેખપ્રતિસારણાનીતિ દહન-વિશેષાઃ ॥ ૧૧ ॥

૧૦ રોગોનાં સ્થાનોના ભેદોથી હામના વલય, બિન્દુ, વિલેખા અને પ્રતિસારણુ એવા ચાર ભેદો છે. તેઓમાં સળી તપાવીને રોગવાળી જગો ઉપર વલય કહેતાં કડા-ચક્રડા જેવો જે હામ દેવામાં આવે તેને 'વલય' (ગોળ હામ) કહેવામાં આવે છે. બિન્દુ-ટીપા-ચાંદલા જેવો જે હામ દેવામાં આવે તેને 'બિન્દુ' કહેવામાં આવે છે. ઉભી, આડી, વાંકી વગેરે વિવિધ પ્રકારની રેખાઓના આકારમાં જે હામ દેવામાં આવે તેને 'વિલેખા' કહેવામાં આવે છે અને તપાવેલી સળી વગેરે આમ તેમ જે વ્રસવામાં આવે તેને 'પ્રતિસારણુ' કહેવામાં આવે છે. ૧૧.

હામ દેવામાં તપાસવા યોગ્ય બાબતો.

મવતિ ચાત્ર ।

રોગસ્ય સંસ્થાનમવેક્ષ્ય સમ્યક્ નરસ્ય મર્માણિ બલાબલં ચ । વ્યાધિં તથર્તુ ચ સમીક્ષ્ય સમ્યક્ તતો વ્યવસ્યેદ્ગ્નિષગ્નિકર્મ ॥ ૧૨ ॥

૧૧ આ વિષયમાં એક પ્રાચીન વચન આ પ્રમાણે છે:-ગ્રંથિ વગેરે રોગની આકૃતિનું સારી રીતે અવલોકન કરીને તથા રોગ, રોગીનું બલાબલ, મર્મસ્થાનો અને ઋતુ એઓનો સારી રીતે વિચાર કરીને પછી વૈદ્યે અગ્નિકર્મ કરવું. ૧૨.

૧ જેમકે રોગી જે બળવાન હોય તો અગ્નિકર્મ કરવું, દુર્બળ હોય તો ન કરવું; વાયુ કે કફથી થયેલા રોગોમાં અગ્નિકર્મ કરવું અને રક્ત કે પિત્તથી થયેલા રોગોમાં અગ્નિકર્મ ન કરવું; હેમંત, શિશિર, વસંત અને વર્ષા એ ચાર ઋતુમાં અગ્નિકર્મ કરવું અને

સારી રીતે હાલ દેવાયા પછી કરવાની ચિકિત્સા.

તત્ર સમ્યગ્દ્યં મધુસર્પિર્મ્યામભ્યક્તઃ ॥ ૧૩ ॥

૧૨ સારી રીતે દાહ થયો હોય-જેવો જેમણે તેવો હાલ દેવાયો હોય, તો તે ઉપર મધ અને ઘી મેળવીને તેનો અભ્યંગ કરવો-ચોળવું. ૧૩.

કેને હાલ ન દેવા.

અથેમાનગ્નિના પરિહરેત્-પિત્તપ્રકૃતિમન્તઃશોણિતં
ભિન્નકોષ્ટમનુદ્વૃતશલ્યં તુર્બલં વાલં વૃદ્ધં મોરુમને-
કવ્રણપીડિતમસ્વેદ્યાંશ્ચેતિ ॥ ૧૪ ॥

૧૦ દુર્બલ, રુદ્ધ, બાલક, બીકણ અને પિત્તપ્રકૃતિ તથા જેના શરીરમાં રક્તનો સંચય થયેલો હોય, જેનો કોઈ તરવાર વગેરેથી ચીરાઈ ગયો હોય અને રક્ત અંદર જ રહી ગયેલું હોય, જેના શરીરમાં શલ્ય હોય, જે ઘણા પ્રયત્નથી પીડતો હોય અને જેને 'સ્વેદ આપવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો હોય તેઓને અગ્નિકર્મ કરવું નહિ (હાલ દેવા નહીં). ૧૪

બીજે પ્રકારે દાહના ચાર ભેદો.

અતઃ કુર્ચ્વમિતરથા દગ્ધલક્ષણં વક્ષ્યામઃ-તત્ર સ્નિગ્ધં રૂક્ષં વાડઽશ્નિત્ય દ્રવ્યમગ્નિર્દહતિ, અગ્નિ-
સન્તતો હિ સ્નેહઃ સૂક્ષ્મસિરાનુસારિત્વાત્ત્વગાદીન-
નુપ્રવિશ્યાશુ દહતિ, તસ્માત્સ્નેહદગ્ધેડધિકા રુજો
ભવન્તિ તત્ર પ્લુટં, દુર્દગ્ધં સમ્યગ્દગ્ધમતિદગ્ધં
ચેતિ ચતુર્વિધમાગ્નિદગ્ધમ્ । તત્ર યદ્વિવર્ણં પ્લુપ્યતેડ-
તિમાત્રં તત્પ્લુટં । યત્રોત્તિષ્ઠન્તિ સ્ફોટાસ્તીવા-
શ્ચોષદાહરાગપાકવેદનાશ્ચરોપશામ્યન્તિ તદ્-
દુર્દગ્ધં । સમ્યગ્દગ્ધમનવગાદં તાલફલવર્ણં સુસં-
સ્થિતં પૂર્વલક્ષણયુક્તં ચ, અતિદગ્ધે માંસાવલમ્બનં
ગાત્રવિસ્તૃપઃ સિરાસ્નાયુસન્ધ્યસ્થિવ્યાપાદનમતિ-
માત્રં જ્વરદાહપિપાસામૂર્છાશ્ચોપદ્રવા ભવન્તિ વ્ર-
ણશ્ચાસ્ય ચિરં રોહતિ રૂઢશ્ચ વિવર્ણો ભવતિ ।
તદેતદ્ચતુર્વિધમગ્નિદગ્ધલક્ષણમાત્મકમ્પ્રસાધકં ભ-
વતિ ॥ ૧૫ ॥

૧૪ હવે ઉપર વલ્લય વગેરે જે ચાર પ્રકારના દાહના ભેદો કહ્યા તેથી જુદે જ પ્રકારે બીજા ચાર પ્રકારના દાહના ભેદો કહીએ છીએ. અગ્નિ, ઘી વગેરે સ્નિગ્ધ દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને અથવા તો લોહ, પથ્થર વગેરે રુદ્ધ

શરદ્ તથા વર્ષા એ જે ઋતુઓમાં અગ્નિકર્મ ન કરવું. અગ્નિ-
કર્મ કરતી વખતે મર્મસ્થાનોનો બચાવ કરવો વગેરે બાબદો અગ્નિકર્મ કરતી વખતે વૈદે વિચારવા જેવી છે.

૧ જેને પાંદુરોગ, પ્રમેહ, રક્તપિત્ત, ક્ષય, કૂશતા, અછાતું, ઉદર, વિષવિકાર, તૂષા, ઉલટી, અને અતિસાર એ રોગો થયેલા હોય તેઓ, જેણે મધ પીધું હોય તે અને ગર્ભિણી સ્ત્રી એઓને સ્વેદ આપવાની મનાહ કરવામાં આવી છે.

દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને બાળે છે. તેમાં અગ્નિથી તપેલા ઘી વગેરે સ્નેહ દ્રવ્યો પોતાના બારીક સ્રોતોમાં પ્રવેશ કરવાના સ્વભાવને લીધે ચામડી વગેરેમાં ઘુસી જઈને તરત બાળે છે. તેથી સ્નેહથી દાઝેલામાં વધારે વેદનાઓ થાય છે. પ્લુટ (સહેજ દગ્ધ), દુર્દગ્ધ,^૧ સમ્યગ્દગ્ધ અને અતિદગ્ધ એવા ભેદોથી દાહના ચાર પ્રકાર છે. તેઓમાં જે દાહમાં-હાલમાં દાહની જગોનો સ્વાભાવિક રંગ બદલાઈ જાય અને અત્યંત બળતરા થાય પરંતુ ફેડલા ન થાય તેને 'પ્લુટ (દગ્ધ)' કહેવામાં આવે છે; જે દાહમાં ફેડલા ઉઠી આવે, આકર્ષણ થતું-ખેંચાતું હોય એવી વેદના થાય, બળતરા થાય, દાહની જગો રાત્રી થઈ જાય, પાકી આવે અને તેમાં વેદના થાય તથા હાલ ઘણું દિવસે સારું થાય તેને 'દુર્દગ્ધ' કહેવામાં આવે છે; જે હાલ ઉઠા ન ગયો હોય, પાકેલા તાલના ફળ જેવા રંગવાળો હોય, બહુ ઉંચાપણું બહુ નીચાપણું વગેરે દોષોવાળો ન હોય અને પહેલાં ચામડી વગેરેમાં દાહ થયાનાં જે લક્ષણો કહેલાં છે તે લક્ષણોવાળો હોય તેને 'સમ્યગ્દગ્ધ' કહેવામાં આવે છે; તથા જે હાલમાં માંસ લટકી પડે, અંગ વીખાઈ જાય, સિરા-સ્નાયુ-સન્ધિ અને અસ્થિમાં તુકસાન પુગે, તાવ-દાહ-તરસ અને મર્હા એ ઉપદ્રવો થાય, ઘણું દિવસે જખમ રુઝાય અને જખમ રુઝાયા પછી તે જગોનો રંગ બદલાયલો જ રહે તેને 'અતિદગ્ધ' કહેવામાં આવે છે. આ ચાર પ્રકારના દાહના લક્ષણોનું ગાન, વેદન પોતાના કામમાં (ચિકિત્સા કરવામાં) મદદગાર થઈ પડે છે. ૧૫.

હાલ દેવાથી રક્ત અને પિત્તના પ્રકાપ થવાનાં કારણો.

મવન્તિ ચાત્ર-

અગ્નિના કોપિતં રક્તં મૃશં જન્તોઃ પ્રકુપ્યન્તિ ।

તતસ્તેનૈવ વેગેન પિત્તમસ્યામ્યુદીર્યતે ॥ ૧૬ ॥

તુલ્યવીર્યં ઉમે હ્યેતે રસતો દ્રવ્યસ્તથા ।

તેનાસ્ય વેદનાસ્તીવાઃ પ્રકૃત્યા ચ વિદહ્યતે ॥ ૧૭ ॥

સ્ફોટાઃ શીઘ્રં પ્રજાયન્તે જ્વરસ્તૃષ્ણા ચ વર્ધતે ।

૧૫ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો છે:-અગ્નિથી પ્રાણિનું રક્ત અત્યંત પ્રકાપ પામે છે અને રક્તનો પ્રકાપ થતાં અને તે અગ્નિએ કાપાવેલા રુધિરવડે, તેનું પિત્ત પણ ઝડપથી પ્રકાપ પામે છે. કેમકે અગ્નિ અને પિત્ત બન્ને સમાન વીર્યવાળા છે એટલે બન્ને ઉષ્ણવીર્ય છે, રસમાં પણ બન્ને સરખાં છે એટલે બન્ને તીખા રસવાળાં છે અને દ્રવ્યમાં પણ બન્ને સમાન છે

૧ પ્લુટદગ્ધ અને દુર્દગ્ધ એ બન્ને હીનદગ્ધના જ ભેદો હોવા છતાં પણ તેઓને જુદા જુદા ગણ્યા છે તેનું કારણ એ છે કે-તેઓનાં લક્ષણો અને ચિકિત્સાઓ ભિન્ન ભિન્ન છે. વાગ્બટે પ્લુટદગ્ધને 'તુરહદગ્ધ' એવું નામ આપેલું છે.

એટલે બને તૈજસ છે; તેથી રક્તનો પ્રકાપ થતાં તેની સાથે પિત્તનો પણ પ્રકાપ થાય છે. પિત્ત કે જે સ્વભાવથી જ દાહ વગેરે કરનારું છે તેનો પ્રકાપ થવાથી પિત્ત-સંબન્ધી તીવ્ર દાહ વગેરે વેદનાઓ થાય છે, તુરત ફાડલાઓ ઉઠી આવે છે. અને જ્વર તથા તૃષ્ણા તરત વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૬-૧૭.

પ્લુપ્તદગ્ધની (રહેજ દાહેલાની) ચિકિત્સા.

દગ્ધસ્યોપશમાર્થાય ચિકિત્સા સંપ્રવક્ષ્યતે ॥૧॥

પ્લુપ્તસ્યાગ્નિપ્રતપનં કાર્યમુષ્ણં તથૌષધમ્ ।

શરીરે સ્વિન્નમૂયિષ્ઠે સ્વિન્નં ભવતિ શોણિતમ્ ૧૯

પ્રકૃત્યા હ્યુદકં શીતં સ્કન્દયત્યતિશોણિતમ્ ।

તસ્માત્સુખયતિ હ્યુષ્ણં ન તુ શીતં કથંચન ॥ ૨૦ ॥

૧૬ હવે દગ્ધની-અળેલાની શાંતિને માટે ચિકિત્સા કહું છું-પ્લુપ્તદગ્ધ થયું હોય એટલે અગ્નિથી રહેજ દાહી ગયું હોય તો તે દાહેલાં અંગને અગ્નિમાં તપાવવું, ગરમ ઔષધોનો લેપ કરવો અને ગરમ ઉપચારો કરવા. શરીરને અગ્નિમાં ખુબ તપાવવાથી લોહી પણ તપે છે અને તે તપવાથી પાતળું થાય છે, લોહી પાતળું થતાં ગરમી ખદાર નીકળી જાય છે અને વાયુ, માર્ગ ખુલ્લો હોવાને લીધે અનુલોમગતિવાળો થાય છે, અને તેથી ઉષ્ણ ઉપચારો કરવાથી સુખ થાય છે. જળ સ્વાભાવિક રીતે શીતળ હોવાને લીધે લોહીને એકદમ જમાવી દે છે અને લોહી જમી જવાથી ગરમી ખદાર નીકળી શકતી નથી તથા વાયુની ગતિ પણ રોકાઈ જાય છે તેથી દાહમાં શૂલ, સોજા, રતાસ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે એટલા માટે પ્લુપ્તદગ્ધમાં ગરમ ઉપચારો જ કરવા, શીતળ ઉપચારો કદી પણ કરવા નહિ. ૧૮-૨૦.

દુર્દગ્ધની (ઓછા પ્રમાણમાં દવાથેલા શ્હામની) ચિકિત્સા.

શીતામુષ્ણાં ચ દુર્દગ્ધે ક્રિયાં કુર્યાદ્ઘ્નિષક્ પુનઃ ।

ઘૃતાલેપનસેકાંસ્તુ શીતાનેવાસ્ય કારયેત્ ॥ ૨૧ ॥

૧૭ દુર્દગ્ધ થયું હોય તો શીતળ અને ઉષ્ણ બંને પ્રકારના ઉપચારો કરવા એટલે શ્હામનું મૂલ ઉંડું ગયું હોય તો તપેલા લોહીને શાંત કરવાને માટે શીતળ ઉપચારો કરવા અને શ્હામનું મૂલ ઉંડું ન ગયું હોય તો લોહીને પાતળું કરવાને માટે ઉષ્ણ ઉપચારો કરવા. ઘીનો લેપ અને સેચન એ ઉપચારો તો શીતળ જ કરવા. ૨૧.

સમ્યગ્દગ્ધની (બરોબર અળેલાની) વિશેષ ચિકિત્સા.

સમ્યગ્દગ્ધે તુગાક્ષીરીપ્લક્ષચન્દનગૈરિકૈઃ ।

સામૃતૈઃ સર્પિષા સ્નિગ્ધૈરાલેપં કારયેદ્ઘ્નિષક્ ॥૨૨॥

ગ્રામ્યાનૂપૌદકૈઃચૈનં પિષ્ટૈર્મૈસૈઃ પ્રલેપયેત્ ।

પિત્તવિદ્રધિવચ્ચૈનં સંતતોષ્માણમાચરેત્ ॥ ૨૩ ॥

૧૮ સમ્યગ્દગ્ધ થયું હોય તો વંશલોચન, પીપરની છાલ, રતાંજળી, સોનાગેરુ અને ગળો એઓને પાણીમાં વાટી તેમાં ઘી મેળવીને તેનો લેપ કરવો. ગામમાં રહેનારા ઘોડા વગેરે પશુઓનું માંસ, જલપ્રાય દેશમાં રહેનારા સુવરવગેરે પ્રાણિઓનું માંસ અને કાચા વગેરે જલચર પ્રાણિઓનું માંસ એઓને વાટીને તેનો લેપ કરવો. સમ્યગ્દગ્ધમાં જે બહુ જ ગરમી હોય તો તની પિત્તવિદ્રધિની પંઠ ચિકિત્સા કરવા. (પિત્તવિદ્રધિમાં કહેલી ચિકિત્સા કરવી.) ૨૨-૨૩.

અતિદગ્ધની (વધારે અળેલાની) ચિકિત્સા.

અતિદગ્ધે વિશીર્ણાનિ માંસાન્યુદૃત્ય શીતલામ્ ।

ક્રિયાં કુર્યાદ્ઘ્નિષક્પશ્ચાચ્છાલિતપ્તુલકણ્ડનૈઃ ૨૪

તિન્દુકીત્વક્રવાયૈર્વા ઘૃતમિષ્ટૈઃ પ્રલેપયેત્ ।

ઘ્રણં ગુદ્ગુચીપત્રૈર્વા હ્રાદયેદથવૌદકૈઃ ॥ ૨૫ ॥

ક્રિયાં ચ નિશ્ચિલાં કુર્યાદ્ઘ્નિષક્ પિત્તવિસર્પવત્ ।

૧૯ અતિદગ્ધ થયું હોય તો લટકી રહેલાં માંસોને કઢાડી નાખીને શીતળ ઉપચારો કરવા. પછી શ્હામની ઉપર રાતા ચોખ્ખાનું ચૂર્ણ ભરભરાવવું અથવા ટીબરની છાલના ચૂર્ણમાં ઘી મેળવીને તેનો લેપ કરવો અથવા ગળોનાં પાનડાંઓ કે કમળ વગેરે જળમાં ઉગેલી વનસ્પતિઓનાં પાનડાંઓ ઘણુ ઉપર ઢાંકવા તથા પિત્તવિસર્પની જે ચિકિત્સા કહેલી છે, તે સઘળી અતિદગ્ધમાં પણ કરવી. ૨૪-૨૫.

અગ્નિથી અળેલી ચામડી ઉપર ૩૪

લાવનારું ઘી.

મધુચ્છિદ્રં સમધુકં રોષ્ઠં સર્જરસં તથા ॥ ૨૬ ॥

મઙ્ગિષ્ઠાં ચન્દનં મૂર્વાં પિષ્ઠા સર્પિર્વિપાચયેત્ ।

સર્વેપામઙ્ગિદગ્ધાનામેતદ્રોષણમુત્તમમ્ ॥ ૨૭ ॥

૨૦ મીણુ, જેડીમધ, લોધર, રાળ, મજ્જક, રતાંજળી અને મૂર્વા એ સઘળાં ઔષધો સમાન ભાગે લઈ તેઓને વાટીને તેનો કલ્ક કરવો. પછી તે કલ્કથી ચારગણું ઘી અને ઘીથી ચારગણું પાણી લઈ તેઓને પકાવીને ઘી તૈયાર કરવું. આ ઘી સઘળા પ્રકારના અગ્નિદગ્ધોમાં રજ લાવવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે. ૨૬-૨૭.

સ્નેહથી અળેલાની ચિકિત્સા.

સ્નેહદગ્ધે ક્રિયાં રૂક્ષાં વિશેષેણાવચારયેત્ ।

૨૧ ઘી વગેરે સ્નેહથી અળી ગયેલ હોય તો તે ઉપર વિશેષ કરીને રૂક્ષ ઉપચારો કરવા.

ધુંવાડો લાગવાનાં લક્ષણો.

અતઃ ઊર્ધ્વં પ્રવક્ષ્યામિ ધૂમોપહતલક્ષણમ્ ॥ ૨૮ ॥

શ્વસિતિ ક્ષૌતિ ચાત્યર્થમત્યાધમતિ કાસતે ।

ચક્ષુષોઃ પરિદાહશ્ચ રાગશ્ચૈવોપજાયતે ॥ ૨૯ ॥

સધૂમકં નિઃશ્વસિતિ ગ્રેયમન્યજ્ઞ વેત્તિ ચ ।

તથૈવ ચ રસાન્સર્વાન્ શ્રુતિશ્ચાસ્યોપહન્યતે ॥ ૩૦ ॥

તૃણાદાહજ્વરયુતઃ સીદત્યથ ચ મૂર્છતિ ।

ધૂમાપહત ઇત્યેવં

૨૨ હવે જેને ધૂમાડો લાગ્યો હોય તે મનુષ્યનાં લક્ષણ કહું છું:-જે માણસને ધૂમાડો લાગ્યો હોય તે માણસ હાંકે છે, અત્યંત છીંકા ખાય છે, બહુ આફરી જાય છે (તેને બહુ આફરો ચડે છે), ઉધરસ ખાય છે, સઘળા રસોને જાણી શકતો નથી, તેને આંખોમાં બળતરા થાય છે અને આંખો લાલ થઈ આવે છે, તેના નિશ્વાસમાં ધૂમાડો નીકળે છે, તેને બીજા કોઈ પણ ગંધની ખબર પડતી નથી, તેના કાન બહેરા થઈ જાય છે અને તેને તરસ, તાવ, ગ્લાનિ તથા મૂર્છા એ ઉપદ્રવો થઈ આવે છે. ૨૮-૩૦.

ધૂમાડો લાગવાની ચિકિત્સા.

શૃણુ તસ્ય ચિકિત્સિતમ્ ॥ ૩૧ ॥

સર્પિરિશ્ચુરસં દ્રાક્ષાં પયો વા શર્કરામ્બુ વા ।

મધુરામ્લૌ રસૌ વાપિ વમનાય પ્રદાપયેત્ ॥ ૩૨ ॥

વમતઃ કોષ્ઠશુદ્ધિઃ સ્યાદ્ગ્રમગન્ધશ્ચ નશ્યતિ ।

વિધિનાડનેન શામ્યન્તિ સદનક્ષવથુજ્વરાઃ ॥ ૩૩ ॥

દાહમૂર્છાતૃડાધ્માનશ્વાસકાસાશ્ચ દારુણાઃ ।

મધુરૈર્લવણામ્લૈશ્ચ કટુકૈઃ કવલગ્રહૈઃ ॥ ૩૪ ॥

સમ્યગ્વૃક્ષાતીન્દ્રિયાધાન્મનશ્ચાસ્ય પ્રસીદતિ ।

શિરોવિરેચનં ચાસ્મૈ દયાદ્યાગેન શાસ્ત્રવિત્ ॥ ૩૫ ॥

દૃષ્ટિર્વિશુદ્ધ્યતે ચાસ્ય શિરોગ્રીવં ચ દેહિનઃ ।

અવિદાહિ લઘુ સ્નિગ્ધમાહારં ચાસ્ય કલ્પયેત્ ૩૬

૨૩ હવે ધૂમાડો લાગવાથી રોગી થયેલા મનુષ્યની ચિકિત્સા કહું છું તે સાંભળો. જેને ધૂમાડો લાગ્યો હોય તેને ઉલટી કરાવવા માટે ઘી અને શેરડીનો રસ અથવા કાળી દરાખ અને દુધ અથવા શાકરનું પાણી અથવા મધુર અને ખાટા રસવાળા પદાર્થો આપવા. ઉલટી થવાથી કોઠો સાફ થઈ જાય છે. ધૂમાડાનો ગન્ધ નાશ પામે છે, તથા આ વિધિ કરવાથી ભયંકર એવી અંગતી ગ્લાનિ, છીંક, તાવ, દાહ, મૂર્છા, તરસ, આફરો, શ્વાસ અને ઉધરસ શાંત પડી જાય છે. તે માણસને મીઠા, ખારા, ખાટા અને તીખા રસવાળા પદાર્થોના ક્રોગળા કરાવવા. આથી તે ઇન્દ્રિયોના ગન્ધ વગેરે વિષયોને સારી રીતે ગ્રહણ કરી શકે છે અને તેનું મન પ્રસન્ન થાય છે. શાસ્ત્રજ્ઞ વૈદ્યે તેને યોગ્યમાત્રાથી શિરોવિરેચન આપવું. શિરોવિરેચનથી તેની દૃષ્ટિ, મગજ અને કંઠ શુદ્ધ થઈ જાય છે. તે માણસને દાહ ન કરે, પચવામાં હલકો હોય અને સ્નિગ્ધ હોય એવો આહાર-ખોરાક આપવો. ૩૧-૩૬

હુ કે તડકો લાગ્યો હોય તેની ચિકિત્સા.

ઉષ્ણવાતાતૈર્પદગ્ધે શીતઃ કાર્યો વિધિઃ સદા ।

૨૪ જે માણસને હુ કે તડકો લાગ્યો હોય તેને હરમેશાં શીતળ ઉપચાર કરવા.

જે માણસ ઉપર અરક પડ્યું હોય તેની ચિકિત્સા.

શીતવર્ષાનિર્લૈર્દગ્ધે ઉષ્ણં સ્નિગ્ધં ચ શસ્યતે ॥ ૩૭ ॥

૨૫ જે માણસ અરક પડવાથી બળી ગયો હોય અથવા જેને પવનની સાથે વરસાદ લાગ્યો હોય તેની ચિકિત્સા ગરમ અને સ્નિગ્ધ ઉપચારોથી કરવી. ૩૭.

જે માણસ ઉપર વિજળી પડી હોય તેની ચિકિત્સા.

તથાડતિતંજસા દગ્ધે સિદ્ધિર્નાસ્તિ કથંચન ।

ઇન્દ્રવજ્રાગ્નિદગ્ધેડપિ જીવતિ પ્રતિકારયેત્ ।

સ્નેહાભ્યક્તપરીષેકૈઃ પ્રદેહૈશ્ચ તથા મિષક્ ॥ ૩૮ ॥

૨૬ જે માણસ વિજળી પડવાથી બળી ગયો હોય તે માણસ કોઈ પણ ઉપાયથી બચી શકતો નથી. વિજળીથી બળ્યા છતાં પણ જે માણસ જીવતો રહે તો વૈદ્યે ઘી વગેરે સ્નિગ્ધ પદાર્થોના અભ્યંગોથી, સેચનોથી તથા ખડા લેપોથી તેની ચિકિત્સા કરવી. ૩૮.

અધ્યાય ૧૩ મો

જલૌકાવચારણીય (જળો મુકવાનો વિધિ)

ઉપક્રમ.

અથાતો જલૌકાવચારણીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે, -હવે આવીથી હું 'જલૌકાવચારણીય' એ નામના-(જળો મુકવી એ વિષયના) અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨.

૨૨ કહાડવાના સાધનોમાં જળા શ્રેષ્ઠ છે.

નૃપાલ્યબાલસ્થવિરભીરુર્બલનારીસુકુમારાણા-
મનુગ્રહાર્થં પરમસુકુમારોડયં શોણિતાવસેચનો-
પાયોડમિહિતો જલૌકસઃ ॥ ૩ ॥

૨ રાજા, ધનવાન, બાલક, વૃદ્ધ, બીકણ, દુર્બલ, સ્ત્રી અને સુકુમાર-નાબુક એઓના ઉપકાર માટે (એઓનું લોહી વગર પીડાયે કહાડવા માટે) આ જળો મુકવારૂપી પરમ સુકુમાર-નાબુક (બહુજ સહેલો) ઉપાય કહેલો છે. ૩.

અમુક દોષથી બગડેલા રક્તને અમુક સાધનથી

કહાડવા વિષે.

તત્ર વાતપિત્તકફદુષ્ણોણિતં યથાસંખ્યં શૂઙ્ગ-
જલૌકાલાબુભિરવસેચયેત્, સ્નિગ્ધશીતરુક્ષત્વાત્;
સર્વાણિ સર્વૈર્વા ॥ ૪ ॥

૧ આ અધ્યાય જલૌકા એટલે જળોના અવચારણ એટલે ઉપયોગના વિધિનો અધિકાર કરીને કહેવામાં આવ્યો છે તેથી આને 'જલૌકાવચારણીય' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

૩ ગાયનું શીંગડું સ્નિગ્ધ છે તેથી રક્ત જો વાયુથી અગડેલું હોય તો તેને શીંગડાવડે (શીંગડું મુકીને) કહાડવું. જળો શીતળ-હંડી છે તેથી રક્ત જો પિત્તથી અગડેલું હોય તો તેને જળોવડે (જળો મુકીને) કહાડવું અને તુંબડું ઉષ્ણ-ગરમ છે તેથી રક્ત જો કફથી અગડેલું હોય તો તેને તુંબડીવડે (તુંબડી મુકીને) કહાડવું. અથવા વાયુ, પિત્ત અને કફ એમાંના કોઈ પણ દોષથી અગડેલા લોહીને શીંગડું, જળો અને તુંબડી એમાંના ગમે તે સાધનવડે (એમાંનું જે મળી આવે તેનાવડે) કહાડવું. ૪.

આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો કહેવામાં આવેલા છે.

भवन्ति चात्र ।

उष्णं समधुरं स्निग्धं गवां शृङ्गं प्रकीर्तितम् ।
तस्माद्वातोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥ ५ ॥
शीताश्रिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा ।
तस्मात्पित्तापसृष्टे तु हिता सा ह्यवसेचने ॥ ६ ॥
अलावु कटुकं रुक्षं तीक्ष्णं च परिकीर्तितम् ।
तस्माच्छ्लेष्मोपસ્રુષ્ટે तु हितं तदवसेचने ॥ ७ ॥

૪ ગાયનું શીંગડું ઉષ્ણવીર્ય, કાંઈક મધુર અને સ્નિગ્ધ છે, તેથી વાયુથી અગડેલા લોહીને કહાડવામાં તે હિતકારી છે. જળો શીતળ સ્થળમાં રહેનારી, મધુર અને પાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલી છે તેથી પિત્તથી અગડેલા લોહીને કહાડવામાં તે હિતકારી છે. તુંબડી કડવી, રુક્ષ અને તીક્ષ્ણ છે. તેથી કફથી અગડેલા લોહીને કહાડવામાં તે હિતકારી છે. ૫-૭.

શીંગડાથી અને તુંબડીથી રક્ત કહાડવાનો વિધિ.

तत्र प्रच्छिते तनुवस्त्रपटलसूत्राबद्धेन शृङ्गेण शोणितमवसेचयेदाचूषणात्; सान्तर्दोषयाऽ-
लाब्ध्वा ॥ ८ ॥

૫ શીંગડાથી લોહી કહાડવું હોય તો, જે ભાગમાં લોહી અગડેલું હોય તે ભાગને પ્રથમ શસ્ત્રથી ટોચી, જેના છેડાના ભાગમાં એવડું ત્રેવડું બારીક કપડું સૂતરથી બાંધેલું હોય એવા શીંગડાને ટોચેલા ભાગ ઉપર મૂકીને બ્યાંસૂધી લોહી ચૂસાય ત્યાં સૂધી મોઢેથી ચૂષીને કહાડવું. તુંબડીવડે લોહી કહાડવું હોય તો જે ભાગમાં લોહી અગડેલું હોય તે ભાગને પ્રથમ શસ્ત્રથી ટોચી, તુંબડીની અંદર રૂ-કાપુસ સળગાવીને મૂકવું અને તે તુંબડીને ટોચેલા ભાગ ઉપર લગાવીને બ્યાં સૂધી લોહી ચૂસાય ત્યાં સૂધી કહાડવું. ૮.

‘જલાયુકા’ અને ‘જલૌકસ’ શબ્દની નિરુક્તિ.

अथ जलायुका वक्ष्यन्ते-जलमासामायुरिति जलायुकाः, जलमासामोक इति जलौकसः ॥ ९ ॥

૬ સંસ્કૃત ભાષામાં જળોનાં ‘જલાયુકા’ અને ‘જલૌકસ’ એવાં બે નામ છે. જલ એઓનું આયુસ છે

તેથી એઓ ‘જલાયુકા’ કહેવાય છે અને જલ એઓનું આકસ્-સ્થાન છે તેથી એઓ ‘જલૌકસ’ કહેવાય છે. ૯.

જળોના બેદો.

ता द्वादश; तासां सविषाः षट्, तावत्य एव निर्विषाः ॥ १० ॥

૭ જળો બાર જાતની થાય છે. તેઓમાં ૬ જાત ઝેરવાળી છે અને ૬ જાત ઝેર વગરની છે. ૧૦.

છ જાતની ઝેરી જળોનાં લક્ષણ અને તેઓના વિષની ચિકિત્સા.

तत्र सविषाः-कृष्णा कर्बुरा अलर्गदा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति । तास्वञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा, वर्मिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नत कुक्षिः कर्बुरा, रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुख्यल-
गर्दा, इन्द्रायुधवदुर्ध्वराजिभिश्चित्रिता इन्द्रायुधा, ईषदसितपीनिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सामु-
द्रिका, गोवृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृतिरणुमुखी गोचन्दनेति । ताभिर्दष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरतिमात्रं कण्डूर्मूर्छा ज्वरो दाहश्छर्दिर्मदः सदनमिति लि-
ङ्गानि भवन्ति । तत्र महागदः पानालेपननस्य-
कर्मादिषूपयोज्यः । इन्द्रायुधादग्रमसाध्यम् ।
इत्येताः सविषाः सचिकित्सिता व्याख्याताः ॥ ११ ॥

૮ તેઓમાં કૃષ્ણા, કર્બુરા, અલર્ગદા, ઇન્દ્રાયુધા, સામુદ્રિકા અને ગોચન્દના એ ૬ જાતની જળો ઝેરી છે. તેઓમાં જે જળો કાજળના (અથવા સુરમાના) ચૂર્ણ જેવા રંગવાળી અને મોટા માથાવાળી હોય તે જળોને કૃષ્ણા જાણવી. જે જળો વર્મી નામના માછલાના જેવી લાંબી અને કાંઈક જગોએ ચીરાયલા પેટવાળી તો કાંઈક જગોએ ઉંચા પેટવાળી હોય તે જળોને ‘કર્બુરા’ જાણવી. જે જળો રુવાંટાવાળી, મોટા પડખાવાળી અને કાળા મોઢાવાળી હોય તે જળોને ‘અલર્ગદા’ જાણવી; જે જળો ચોમાસામાં દેખાતા ઇન્દ્રધનુષના જેવા વિચિત્ર રંગોની ઉંચી રેખાઓવાળી હોય તે જળોને ‘ઇન્દ્રાયુધા’ જાણવી; જે જળો કંઈક કાળી, કંઈક પીળી અને વિચિત્ર પુષ્પોની પેઠે નાના પ્રકારના બિન્દુઓવાળી હોય તે જળોને ‘સામુદ્રિકા’ અને જે જળો નીચેના ભાગમાં બળદના ટપ્પણોની પેઠે બે ભાગવાળી અને ઝીણા મોઢાવાળી હોય તે જળોને ગોચન્દના જાણવી. આ ૬ જાતની જળોમાંથી કોઈ જાતની જળો માણસને કરડે તો તેના ડંખમાં સોજો થાય છે અને અત્યંત ખરજ આવે છે; તથા મૂર્છા, તાવ, દાહ, ઉલટી, મદ (મીણો) અને સુસ્તી એ ચિહ્નો થાય છે. આ અવસ્થામાં ‘મહાગદ’ નામના વિષદ્રવ્ય ઔષધપ્રયોગના પીવામાં, લેપમાં અને નસ્ય આપવા વગેરેમાં ઉપયોગ કરવો. ઇન્દ્રાયુધા

૧ કદપરથાનના અધ્યાય ૫માં ‘મહાગદ’ પ્રયોગ જુઓ.

નામની જળો કરડી હોય તો તેનું ઝેર અસાધ્ય છે. આ પ્રમાણે જ જાતની ઝેરી જળોનું અને તેઓના ડંખની ચિકિત્સાનું વર્ણન કર્યું. ૧૧.

છ પ્રકારની નિર્વિષ જળોનું વર્ણન.

અથ નિર્વિષાઃ-કપિલા પિઙ્ગલા શંકુમુખી મૂષિકા પુણ્ડરીકમુખી સાવરિકા ચેતિ । તત્ર મનઃશિલારક્ષિતાભ્યામિવ પાર્શ્વાભ્યાં પૃષ્ઠે સ્નિગ્ધમુદ્રવર્ણા કપિલા, કિંચિદ્રક્તા વૃત્તકાયા પિઙ્ગાડડશુગા ચ પિઙ્ગલા, ચક્રદર્ણા શીઘ્રપાયિની દીર્ઘતીક્ષ્ણમુખી શંકુમુખી, મૂષિકાકૃતિવર્ણાડનિષ્ઠગન્ધા ચ મૂષિકા, મુદ્રવર્ણા પુણ્ડરીકતુલ્યવક્ત્રા પુણ્ડરીકમુખી, સ્નિગ્ધા પદ્મપત્રવર્ણાડપ્રાદશાઙ્ગુલપ્રમાણા સાવરિકા સા ચ પશ્વર્થે; इत्येता अविषा व्याख्याताः ॥ ૧૨ ॥

૯ હવે ઝેર વગરની જળોનું વર્ણન કરીએ છીએ. કપિલા, પિંગલા, શંકુમુખી, મૂષિકા, પુંડરીકમુખી અને સાવરિકા આ જ જાતની જળો ઝેર વગરની છે. તેઓમાં જે જળો મણુશીલથી રંગેલા જેવા પડખાંવાળી અને પીઠમાં લીલા મગના જેવા રંગવાળી હોય તેને 'કપિલા' જાણવી; જે જળો કાંઈક રાતી, ગોળ શરીરવાળી, પિંગળી (પીળચરી) અને ઝડપથી ચાલનારી હોય તેને 'પિંગલા' જાણવી; જે જળો ચક્રતના-કલેબના જેવા કાળા અને રાતા રંગવાળી, ઝડપથી લોહી પીનારી અને તીક્ષ્ણ તથા લાંબા મ્હોડાવાળી હોય તેને 'શંકુમુખી' જાણવી; જે જળો કિંદરની પુછડીના જેવા આકાર અને રંગવાળી તથા ખરાબ ગન્ધવાળી હોય તેને 'મૂષિકા' જાણવી; જે જળો મગના જેવા વર્ણવાળી અને કમળના જેવા મ્હોડાવાળી હોય તેને 'પુંડરીકમુખી' જાણવી; તથા જે જળો સ્નિગ્ધ, કમળના પાનડા જેવા વર્ણવાળી અને અદાર આંગળ લાંબી હોય તેને 'સાવરિકા' જાણવી. આ સાવરિકા નામની જળોનો ઘોડા, બળદ વગેરે પશુઓનું લોહી કહાડવામાં ઉપયોગ કરવો. આ પ્રમાણે વગરઝેરવાળી જળોની જ જાતોનું વર્ણન કર્યું. ૧૨.

નિર્વિષ જળોની ઉત્પત્તિ નાં સ્થાનો.

तामां यव-पाण्ड्य ह्यपैतनाशीने क्षेत्राणि ।
तेषु महा रोग बलप्रयः शङ्खरायिन्यो महाशना
निर्विषाश्च विशेषेण भवन्ति ॥

૧ વૃક્ષસ્થાન, પાંડ્યદેશ તથાદ્રિપર્વત અને મથુરા પ્રાંત વગેરે દેશો ઝેર વગરની જળોને ઉત્પન્ન થવાનાં ક્ષેત્રો છે. એ દેશોમાં ઘણું કરીને મ્હોટા શરીરવાળી, બળવાન, ઝડપથી લોહી પીનારી, ખૂબ ખાનારી અને ઝેરવગરની જળો ઉત્પન્ન થાય છે.

ઝેરી જળોને ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થો.

तत्र सविषमत्स्यकीटदर्दुरमूत्रपुरीषकोथजाताः
कलुषेष्वम्भस्तु च सविषाः ॥ ૧૩ ॥

૧૧ ઝેરી જળો ઝેરી માછલાં, ઝેરી કીડા અને ઝેરી દેડકાના મૂત્રના અને વિષાના સડામાંથી તથા ગન્ધા પાણીમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૩.

ઝેરવગરની જળોને ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થો.

पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरी-
कक्षौवालकोथजाता विमलेष्वम्भस्तु च निर्विषाः ૧૪
भवति चात्र ।

ક્ષેત્રેષુ વિચરન્ત્યેતાઃ સલિલેષુ સુગન્ધિષુ ।

न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्केशयाः सुखाः ૧૫

૧૨ ઝેરવગરની જળો પદ્મ, ઉત્પલ, નલિન, કુમુદ, સૌગન્ધિક, કુવલય, પુંડરીક અને શેવાળ એઓના ફાથથી (સડામાંથી) તથા નિર્મળ પાણીમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોક કહેલો છે. એ ઝેરવગરની જળો સુગન્ધિ પાણીવાળાં સ્થળમાં રહે છે, વિષા વગેરે ખરાબ આહારનું ભોજન કરતી નથી (પરંતુ શેવાળ વગેરેનું ભોજન કરે છે), કાદવમાં સુતી નથી (પરંતુ ઘાસ-પાનડાં વગેરેમાં સુવે છે) આ જળો સુખ-કારી છે (તેનાવડે લોહી કહાડવાથી કોઈ પણ જાતનું દુઃખ થાતું નથી પરંતુ સુખ-આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.) ૧૪-૧૫.

જળોને પકડવાનો અને પાળવાનો વિધિ.

तासां प्रग्रहणमार्द्रचर्मणाऽन्यैर्वा प्रयोगैर्गृह्णीयात् ।
अथैनानां नवे महति घटे सरस्तडागोदकपङ्कमावाप्य
निदध्यात्, भक्ष्यार्थे चासामुपहर्च्छैवलं वहुर-
मौदकांश्च कन्दांश्चूर्णीकृत्य, शय्यार्थं तृणमौदकानि
च पत्राणि, द्यहात्रयहाच्चाभ्यांऽन्यज्जलं भक्ष्यं च
दद्यात्, सप्तरात्रात्सप्तरात्राच्च घटमन्यं संक्रामयेत् १६

૧૩ જળોને લીલાં ચામડાથી અથવા બીજી કોઈ તળખીજથી પકડવી, અને પછી તેઓને મોટા અને નવા ઘડામાં સરોવરનું અથવા તો તળાવનું પાણી અને કાદવ નાખીને તેમાં રાખવી. અને એઓને ખાવાને માટે શેવાળ, સુકાયેલું માંસ અને પાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલા કંદોનું ચૂર્ણ આપવું. સુવાને માટે ખડ અને પાણીમાં ઉગતા રાપાઓનાં પાનડાં આપવાં. બપો દિવસે અથવા તો ત્રણ ત્રણ દિવસે બીજો ખોરાક તથા બીજું પાણી જળોને આપવું અને સાત સાત રાત્રીએ બીજા ઘડામાં નાખવી. ૧૬.

લોહી કહાડવામાટે અયોગ્ય જળો.

भवति चात्र ।

स्थूलमध्याः परिक्लिष्टाः पृथ्व्यो मन्दविचेष्टिताः ।

अग्राहिण्योऽल्पपायिन्यः सविषाश्च न पूजिताः ૧૭

૧૪ આ વિષયમાં એક શ્લોક આ પ્રમાણે છે:-જે જળોનો મધ્ય દેહ (શરીરનો વચલો ભાગ) બળે હોય

તથા જોએ કલેશ પામેલી, પહોળી, મંદ ચેષાવાળી (સુસ્ત), રોગવાળી જગ્યાને નહીં પકડનારી, થોડું લોહી પીનારી અને ઝેરી હોય તે જળો લોહી કહાડવાના કામમાં ઉપયોગી નથી. ૧૭.

જળો મુકવાનો વિધિ

અથ જલૌકોઽવસેકસાધ્યવ્યાધિતમુપવેશ્ય સં-
વેશ્ય વા વિરુક્ષયેચ્ચાસ્ય તમવકાશં મૃદ્ધોમયચૂ-
ર્ણેયંચરુજઃ સ્યાત્ । ગૃહીતાશ્ચ તાઃ સર્પરજની-
કલ્કોદકપ્રદિગ્ધગાત્રીઃ સલિલસરકમધ્યે મુહૂર્ત-
સ્થિતા વિગતક્રમા જ્ઞાત્વા તામી રોગં ગ્રાહયેત્ ।
સૂક્ષ્મશુક્લાર્દ્રપિચુપ્લોતાવચ્છન્નાં કૃત્વા મુખમપા-
વૃણુયાત્, ગૃહ્ણત્યૈ ક્ષીરબિન્દું શોણિતબિન્દું વા દદ્યા-
ચ્છસ્ત્રપદાનિ વા કુર્વીત; યદ્યેવમપિ ન ગૃહ્ણીયાત્-
દાન્યાં ગ્રાહયેત્ । યદા ચ નિવિશતેઽશ્વચુરવદા-
નનં કૃત્વોન્નમ્ય ચ સ્કન્ધં તદા જાનીયાદ્ગૃહ્ણતીતિ,
ગૃહ્ણતીં ચાર્દ્રવસ્ત્રાવચ્છન્નાં ધારયેત્સેચયેચ્ । દંશે
તોદકપ્રદુપ્રાદુર્ભવેર્જાનીયાચ્છુદ્ધમિયમાદત્ત ઇતિ ।
શુદ્ધમાદદાનામપનયેત્ । અથ શોણિતગન્ધેન ન
મુઞ્ચન્મુશ્નમસ્યાઃ સૈન્ધવચૂર્ણેનાવકિરેત્ ॥ ૧૮ ॥

૧૫ જોના રોગ જળો મુકવાથી સારો થઈ શકે એમ હોય અર્થાત્ જે રોગીનું લોહી જળોવડે કહાડવું હોય તે રોગીને બેસાડીને અથવા સુવડાવીને જે જગા ઉપર જળો લગાડવી હોય તે જળો બે વ્રણ વગરની હોય તો તેના ઉપર માટીનું તથા છાણનું ચૂર્ણ ધસીને તે જળોને રક્ષ કરવી (કે જેથી જળો ભાંગે). પછી ઘડામાંથી જળોને પકડીને બહાર કહાડી, સર્પવના અને હળદરના કલ્કનું પાણી તેઓનાં શરીરપર ખરડીને તેઓને પાણીના વાસણમાં થોડો સમય રાખવી. જ્યારે એમ લાગે કે હવે તેઓ આળસ વગરની થઈ ગઈ છે, ત્યારે તેઓને રોગવાળી જગા ઉપર લગાડવી અને નરમ-સાફ કરેલું ઘાળું રુ અથવા કપડું પાણીમાં ભીંજવી તેનાવડે તેના શરીરને ઢાંકી દેવું, ફક્ત મોઢું ખુલ્લું રહેવા દેવું. જળો બે રોગનાં સ્થાનને પકડે નહીં તો તે સ્થાન પર દુધનું ટીપું અથવા લોહીનું ટીપું નાખવું અથવા શસ્ત્રવડે ટોચા કરવા કે જેથી જળો તે સ્થાનને પકડે. આમ કર્યા છતાં પણ જો ન પકડે તો તે જળોને છોડી દેખને બીજી જળો લગાડવી. જ્યારે જળો મોહાડાને ઘોડાની ખરી જેવું કરીને અને કાંધને ઉંચી કરીને ચોંટે ત્યારે બાણવું કે, હવે તે લોહી પીયે છે. જ્યારે તેઓ લોહી પીવા લાગે ત્યારે તેના શરીરને બીનાં કપડાથી ઢાંકી રાખવું અને તેનાપર પાણી રેસા કરવું. જળોના દંશમાં જ્યારે સોઈ ભોંકાવા જેવી વેદના થાય અને ચળ થવા લાગે ત્યારે બાણવું કે તે શુદ્ધ લોહી પીયે છે. જ્યારે તે શુદ્ધ લોહી પીવા માંડે ત્યારે

તેને ભાંધી ખસેડી લેવી. જો જળો લોહીના ગંધથી તે જગાને ન છોડે તો તેના મોહાડા ઉપર સિન્ધાલુણું ચૂર્ણ ભરભરાવવું એટલે તે પોતાની મેળે છોડી દેશે. ૧૮.

જળોના ખસેડી લીધા પછી તેણે પીધેલું રક્ત ઓઢાવી કાઢવાનો વિધિ

અથ પતિતાં તણ્ડુલકણ્ડનપ્રદિગ્ધગાત્રીં તૈલ-
લવણામ્યક્તમુર્લી વામહસ્તાદ્ગુષ્ઠાદ્ગુલીભ્યાં ગૃહીત-
પુચ્છાં દક્ષિણહસ્તાદ્ગુષ્ઠાદ્ગુલીભ્યાં શનૈઃ શનૈરનુ-
લોમમનુમાર્જયેદામુશ્વાદ્વામયેત્તાવદ્યાવત્સમ્યગ્વાન્ત-
લિઙ્ગાનીતિ । સમ્યગ્વાન્તા સલિલસરકન્યસ્તા
મોક્તુકામા સતી ચરેત્ । યા સીદતિ ન ચેષ્ટે સા
દુર્વાન્તા, તાં પુનઃ સમ્યગ્વામયેત્ । દુર્વાન્તાયા
વ્યાધિરસાધ્ય ઇન્દ્રમદો (રક્તમદો) નામ ભવતિ ।
અથ સુવાન્તાં પૂર્વવત્સન્નિદધ્યાત્ ॥ ૧૯ ॥

૧૬ જળો રુધિર પીને પડી બપો એટલે તેના શરીર ઉપર ઓખાના લોટને લેપ કરી તથા મોહાડા ઉપર તેલમાં વાટેલું સિન્ધાલુણું ચોળી, ડાખા હાથના અંગુ-
ઠાથી તથા અંગુઠાની પાસેની આંગળીથી તેનું પુખ્ત પકડીને જમણા હાથના અંગુઠાથી તથા અંગુઠાની પાસેની આંગળીથી ધીરે ધીરે અનુલોમ રીતે (પુછડાથી મોહાડા તરફ) છેક મોહાડા સુધી દબાવતા જવું અને દબાવી દબાવીને સારી પેઠે લોહી ઓઢા નાખ્યાનાં ચિહ્નો દેખાય ભાંડા સુધી લોહી ઓઢાવવું. (સારી રીતે લોહી ઓઢી નાખ્યાનું લક્ષણ—) જો જળોને પાણીના વાસ-
ણમાં નાખવામાં આવતાં ખાવાની ઇચ્છાથી ફરતા લાગે ત્યારે બાણવું કે, તેણે સંપૂર્ણ રીતે લોહી ઓઢી નાખ્યું છે. (સારી રીતે લોહી નહીં ઓઢી નાખ્યાનું લક્ષણ—) પરંતુ જો જળો પાણીના વાસણમાં સુસ્ત થઈને પડી રહે અને હરેફરે નહિ તો બાણવું કે તેણે સંપૂર્ણ રીતે લોહી ઓઢી નાખ્યું નથી. જો તેણે બરોબર લોહી ઓઢી નાખ્યું ન હોય તો તેને ઉપર કહેવા પ્રમાણે ફરીથી લોહી ઓઢાવવું. જો જળોને સારી પેઠે લોહી ઓઢાવવામાં ન આવે તો તેને ઇન્દ્રમદ (રક્તમદ) નામનો અસાધ્ય રોગ થાય છે. જેણે સારી રીતે લોહી ઓઢી નાખ્યું હોય એવી જળોને પાછી પ્રથમની પેઠે ઘડામાં નાખવી. ૧૯.

લોહી કાઢ્યા પછીનો વિધિ.

શોણિતસ્ય ચ યોગાયોગાનવેશ્ય જલૌકોઽવ્રણા-
ન્મધુનાઽવઘટ્ટયેચ્છીતામિરદ્ધિશ્ચ પરિષેચયેદ્વધ્ની-
ત વા વ્રણં કષાયમધુરસ્નિગ્ધશીતૈશ્ચ પ્રદેહૈઃ પ્રદિ-
હ્યાદિતિ ॥ ૨૦ ॥

૧૭ લોહી નીકળવાના સમયોગ, હીનયોગ, અતિયોગ અને મિથ્યાયોગ બેઠને જો સમયોગ થયો હોય તો જળોએ

કરેલા ત્રણ ઉપર સો પાણીએ ઘોચેલા ઘીનો લેપ કરવો, હીનયોગ થયો હોય તો મધ ચોળવું, અતિયોગ થયો હોય તો ત્રણ ઉપર થંડું પાણી રેડવું અથવા તો પાટો આંધવો અને મિથ્યાયોગ થયો હોય તો ત્રણ ઉપર તુરા, મધુર, સિન્ધુ તથા શીતળ પદાર્થોના કલકાનો લેપ કરવો. ૨૦.

જળો મુકવાનો વિધિ જાણનારા વૈદ્યની પ્રશંસા. મવતિ ચાત્ર ।

ક્ષેત્રાણિ ગ્રહણં જાતીઃ પોષણં સાવચારણમ્ ।

જલૌકસાં ચ યો વેત્તિ તત્સાધ્યાન્સ જયેદ્દદાન ૨૧

૧૮ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે એક શ્લોક છે:—જે વૈદ્ય જળોને રહેવાનું તથા ઉત્પન્ન થવાનું સ્થાન, પકડવાના ઉપાયો, જ્ઞાતિઓ, પોષણ કરવાની રીતિ અને રાગવાળી જગો ઉપર લગાડવાની રીતિ એઓને સારી રીતે જાણતો હોય તે વૈદ્ય જળો લગાડવાથી મટી શકે એવા રાગોને જીતે છે. (મટાડી શકે છે). ૨૧.

અધ્યાય ૧૪ મો

‘શોણિતવર્ણનીય (લોહીના વર્ણન વિશેનો).

ઉપક્રમ.

અથાતઃ શોણિતવર્ણનીયમધ્યાયં વ્યાख्याસ્યામઃ । ૧ ।
યથોવાચ ભગવાન ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે, હવે અહીંથી હું ‘શોણિત-વર્ણનીય’ એ નામના (લોહીના વર્ણનના અધિકારવાળા) અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨.

રસની ઉત્પત્તિ અને તેનું કર્મ.

તત્ર પાશ્વભૌતિકસ્ય ચતુર્વિધસ્ય ષડ્સસ્ય દ્વિવિધવીર્યસ્યાષ્ટવિધવીર્યસ્ય વાડનેકગુણસ્યોપયુક્તસ્યાહારસ્ય સમ્યક્પરિણતસ્ય યસ્તેજોભૂતઃ સારઃ પરમસૂક્ષ્મઃ સ રસ इत्यુચ્યતે । તસ્ય ચ હૃદયં સ્થાનં, સ હૃદયાચ્ચતુર્વિધાર્તિ ધમનીરનુપ્રવિશ્યોધ્વંગા દશ દશ ચાધોગામિન્યશ્ચતસ્તિર્યંગાઃ કૃત્સ્નં શરીરમહરહસ્તર્પયતિ વર્ધયતિ ધારયતિ યાપયતિ ચાહૃદ્દેહતુકેન કર્મણા ॥

૨ પૃથ્વી વગેરે પાંચમહાભૂતોના વિકારરૂપ, મધુર વગેરે છ રસોવાળા, પેય-લેણ-ભોજ્ય અને ભક્ષ્ય એવા ભેદોથી ચાર પ્રકારના, શીત અને ઉષ્ણ એમ બે વીર્યવાળા અથવા તો શીત-ઉષ્ણ-સિન્ધુ, રક્ષ-વિશદ-પિચ્છલ મૃદુ અને તીક્ષ્ણ એમ આઠ પ્રકારના વીર્યવાળા અને દ્રવ-સ્થૂલ વગેરે અનેક શુભોવાળા એવા આહારોના

૧ આ અધ્યાય શોણિતના કહેતાં રુધિરનાં-લોહીનાં વર્ણનનો અધિકાર કરીને કહેવામાં આવ્યો છે તેથી આ અધ્યાયનું નામ શોણિતવર્ણનીય એવું છે.

યોગ્ય રીતે પ્રકૃતિ વગેરેનો વિચાર કરીને ઉપયોગ કર્યા પછી જઠરાગ્નિથી તેનો સારી રીતે પાક થતાં દૂધ-માંથી ઘીની પેઠે જે પરમ સૂક્ષ્મ (સૂક્ષ્મસ્તોત્રમાં પણ ગતિ કરી શકે એવો) સાર (મલ વગરનો ભાગ) ઉત્પન્ન થાય છે તેને ‘રસ’ કહેવામાં આવે છે. (રસ જે કે આખા શરીરમાં ફરનારો છે તોપણ) તેનું મુખ્ય સ્થાન હૃદય છે. એ રસ હૃદયમાંથી નીકળેલી એવિશ ધમનીઓ કે જેઓમાંની દશ ઉપર ગયેલી છે, દશ નીચે ગયેલી છે અને ચાર આડી ગયેલી છે તેઓ દ્વારા જેનું કારણ અદૃષ્ટ છે (પ્રત્યક્ષ થતું નથી) એવાં કર્મવડે—(એવી ક્રિયાવડે) પ્રતિદિન સર્વ શરીરને તૃપ્ત કરે છે, વધારે છે, ધારણ કરે છે અને ટકાવી રાખે છે.

રસની ગતિવિધે અનુમાન.

તસ્ય શરીરમનુધાવતોડનુમાનાદ્ગતિરુપલક્ષયિ-તત્ત્વા ક્ષયવૃદ્ધિવૈકૃતૈઃ ॥

૩ શરીરમાં ગતિ કર્યા કરતા તે રસની હૃદયની પીડા, કંપ વગેરે લક્ષણોપરથી ક્ષયરૂપ વિકૃતગતિ જાણવી; જાતીમાં મોળ મોળ થવી વગેરે વૃદ્ધિનાં લક્ષણોથી વૃદ્ધિરૂપ વિકૃતગતિ જાણવી અને શરીરને બરાબર પોષણ આપવું વગેરે સમત્વનાં લક્ષણો ઉપરથી સમત્વ-રૂપ અવિકૃતગતિ અનુમાનથી જાણી લેવી.

રસના સૌમ્યપણાનો નિર્ણય.

તસ્મિન્ સર્વશરીરાવયવદોષધાતુમલાશયાનુ-સારિણિ રસે જિજ્ઞાસા કિમયં સૌમ્યસ્તૈજસ ? इति ।
અત્રોચ્યતે-સંસ્કૃત દ્રવાનુસારી સ્નેહનજીવનતર્પણ-ધારણાદિભિર્વિશેષૈઃ સામ્ય इत्यवगम्यते ॥ ૩ ॥

૪ સર્વ શરીરના અવયવો, દોષો, ધાતુઓ, મલો અને આશયો એઓમાં ગતિ કરનારા-ફરનારા રસના વિષયમાં એવી જિજ્ઞાસા થાય કે-‘તે સૌમ્ય છે કે તૈજસ છે,’ તો તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે કે-તે રસ શરીરમાં દ્રવરૂપે ગતિ કરે છે અને સ્નેહન, (સિન્ધુ કરવું) જીવન, તર્પણ, ધારણ વગેરે સૌમ્યગુણની ક્રિયાઓ કરે છે તેથી તે સૌમ્ય છે એમ જાણાય છે. ૩.

રસમાંથી લોહી બનવા વિશે

સંસ્કૃતવાપ્યો રસો યકૃત્પ્લીહાનો પ્રાપ્ય રાગ-મુપૈતિ ॥ ૪ ॥

૫ તે રસ આપ્ય (જલનો અંશ જેમાં અધિક છે એવો) હોવા છતાં પણ યકૃતમાં અને પ્લીહામાં આવીને ત્યાં રહેલા રંજક પિત્તના સંબન્ધથી રાતાપણાને પામે છે. (લોહીરૂપે થાય છે). ૪.

મવતિ ચાત્ર ।

રક્ષિતાસ્તૈજસા ત્વાપઃ શરીરસ્થેન દેહિનામ્ ।

અવ્યાપન્નાઃ પ્રસન્નેન રક્તમિત્યાભિધીયતે ॥ ૫ ॥

૬ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે બે શ્લોકો કહેવામાં આવેલા છે—રસ બે કાર્ષ્ણ્ય પાણી જાતના બગાડને ન પામ્યો હોય તો પ્રાણિઓના શરીરમાં (ચક્ર અને પ્લીહામાં) રહેલા પ્રસન્ન (વિકારને નહીં પામેલા) એવા રંજક નામના પિત્તથી રંગાઈને ‘રક્ત’ એવા નામને પ્રાપ્ત થાય છે. (લોહી બને છે). ૫.

આર્તવનું વર્ણન

રસાદેવ સ્ત્રિયા રક્તં રજઃસંજ્ઞં પ્રવર્તતે ।

તદ્વર્ષાદ્વાદશાદૂર્ધ્વં યાતિ પચ્ચાશતઃ ક્ષયમ્ ॥ ૬ ॥

૭ સ્ત્રીએને જે મહીને મહીને ત્રણથી પાંચ દિવસ સુધી યોનિદ્વારમાંથી ‘રજ’ નામનું રક્ત પ્રવર્તે છે તે રક્ત પણ રસમાંથી જ બને છે. આ રક્તની પ્રવૃત્તિ બારમાં વર્ષ પછી શરૂ થાય છે અને પચાસમાં વર્ષ પછી ક્ષય પામે છે—બંધ થાય છે. ૬.

આર્તવનું આગ્નેયપાણું

આર્તવં શોણિતં ત્વાગ્નેયમગ્રીષોમીયત્વાદ્ગર્ભસ્ય ॥ ૭ ॥

૮ બેકે સ્ત્રીઓનું ઋતુ સંબન્ધી રક્ત (રજ) જળનો અંશ જેમાં અધિક છે એવા રસમાંથી બનેલું છે તે પણ તે આગ્નેય (અગ્નિનો અંશ જેમાં અધિક છે એવું) છે. કારણ કે આયુર્વેદમાં ગર્ભને અગ્નિષોમીય માનવામાં આવ્યો છે. તે કહેવું બે રજ આગ્નેય હોય તો જ ઘટે—સંભવે. (એટલે સ્ત્રીનું રજ અને પુરુષનું વીર્ય એ બન્નેના સંયોગથી ગર્ભની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તે ગર્ભને અગ્નિષોમીય કહેવામાં આવે છે. તેમાં વીર્યને સૌમ્ય (જળનો અંશ જેમાં અધિક છે એવું) માનવામાં આવે છે ત્યારે હવે બે રજને આગ્નેય માનવામાં આવે તો જ ગર્ભ અગ્નિષોમીય છે એ કહેવું ઘટી શકે.) ૭.

ધાતુરક્તનું પાંચભૌતિકપાણું.

પચ્ચામૌતિકં ચાપરે જીવરક્તમાહુરાચાર્યાઃ ॥ ૮ ॥

વિસ્મતા દ્રવતા રાગઃ સ્યન્દનં લઘુતા તથા ।

ભૂમ્યાદીનાં ગુણા હોતે દૃશ્યન્તે ચાત્ર શોણિતે ॥ ૯ ॥

૯ કેટલાએક આચાર્યો કહે છે કે, ધાતુરક્ત કે જે પ્રાણિઓનાં જીવનરૂપ છે તે પૃથ્વી વગેરે પાંચે મહાભૂતોના વિકારરૂપ છે. ૮.

૧૦ રક્તમાં જે કાચા માંસના જેવો ગન્ધ છે તે પૃથ્વીનો ગુણ છે, જે દ્રવપાણું છે તે જળનો ગુણ છે, જે રાતાપણું છે તે તેજનો ગુણ છે, જે ચલન-ગતિ છે તે વાયુનો ગુણ છે અને જે હલકાપણું છે તે આકાશનો ગુણ છે; આ પ્રમાણે પૃથ્વી વગેરે પાંચે મહાભૂતોના ગન્ધ વગેરે પાંચે ગુણો રક્તમાં જેવામાં આવે છે (માટે રક્ત પાંચભૌતિક-પંચમહાભૂતોના વિકારરૂપ, છે એમ નિશ્ચય થાય છે.) ૯

રસથી સર્વ ધાતુઓનું પોષણ થાય છે.

રસાદ્રક્તં તતો માસં માંસાન્મેદઃ પ્રજાયતે ।

મેદસોઽસ્થિ તતો મજ્જા મજ્જઃ શુક્રસ્ય સમ્ભવઃ ૧૦

૧૧ રસ અનુક્રમે રક્ત, માંસ, મેદ-ચરબી, અસ્થિ-હાડકાં, મજ્જા અને વીર્ય આ સર્વ ધાતુઓનું પોષણમાં રહેલા તે તે ધાતુના સમાન ભાગથી પોષણ કરે છે. ૧૦.

આહારરસનું શ્રેષ્ઠપાણું.

તત્રૈષાં ધાતુનામન્નપાનરસઃ પ્રીણયિતા ॥ ૧૧ ॥

૧૨ ઉપર કહેલા રસ વગેરે સાતેય ધાતુઓનું અન્ન-પાનથી ઉત્પન્ન થયેલો આહારરસ પોષણ કરે છે. ૧૧.

રસનું રક્ષણ કરવાની જરૂર.

રજસં પુરુષં વિદ્યાદ્રસં રક્ષેત્ પ્રયત્નતઃ ।

અન્નાત્પાનાચ્ચ મતિમાનાચારાચ્ચાપ્યતન્દ્રિતઃ ॥ ૧૨ ॥

૧૩ આ પ્રમાણે મનુષ્યનું આહારરસથી જ પોષણ થાય છે એમ જાણવું અને બુદ્ધિમાન પુરુષે આલસ્ય નહીં રાખતાં યોગ્ય અન્નપાનથી અને યોગ્ય વિહારથી આહાર રસનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. ૧૨.

રસ શબ્દની નિરુક્તિ.

તત્ર ‘રસ ગતૌ’ ધાતુઃ અહરહર્ગચ્છતીત્યતો રસઃ ૧૩

૧૪ ગતિ એટલે ગમન કરવું એ અર્થવાળા રસ-ધાતુ ઉપરથી રસ શબ્દ થયો છે તે પ્રતિદિવસ શરીરમાં ગતિ કર્યા કરે છે માટે રસ કહેવાય છે. ૧૩.

રસમાંથી કેટલે દિવસે વીર્ય બને છે ?

સ ચ્ચલુ ત્રીણિ ત્રીણિ કલાસહસ્રાણિ પચ્ચદશ ચ કલા ઇકૈકસ્મિન્ ધાતાવવતિષ્ઠત એવં માસેન રસઃ શુક્રીભવતિ સ્ત્રીણાં ચાર્તવમિતિ ॥ ૧૪ ॥

મવતિ ચાત્ર ।

અષ્ટાદશ સહસ્રાણિ સંખ્યા હાસ્તિમ્નસમુચ્ચયે ।

કલાનાં નવતિઃ પ્રાંક્તા સ્વતન્ત્રપરતન્ત્રયોઃ ॥ ૧૫ ॥

૧૫ એ આહારરસ શરીરમાં એક દિવસમાં જ ઉત્પન્ન થઈને રસથી મજ્જા પર્યન્તે જ ધાતુઓમાંના પ્રત્યેક એક ધાતુની અંદર ત્રણ હજાર અને પંદર કલા એટલે પાંચ પાંચ દિવસ રહે છે અને એક મહીને એ રસ પુરુષોના શરીરમાં વીર્યપણાને અને સ્ત્રીઓના શરીરમાં આર્તવપણાને પામે છે.

આ વિષયમાં એક શ્લોક આ પ્રમાણે છે—રસનો વીર્યરૂપે અને આર્તવરૂપે પરિણામ થવામાં કુલ અઢાર હજાર અને નેવું કલાઓ એટલે એક માસ લાગે છે. આ વાત આ તન્ત્રમાં અને બીજા તન્ત્રોમાં એક રીતે જ કહેવામાં આવી છે. ૧૪-૧૫.

સ શબ્દાર્ચિર્જલસન્તાનવદ્ગુના વિશેષેણાનુદ્યા વત્યેવ શરીરં કેવલમ્ ॥ ૧૬ ॥

૧૬ એ રસ આખા શરીરમાં શબ્દના પ્રવાહની પેઠે આકો, અગ્નિના પ્રવાહની પેઠે ઉંચે અને જળના પ્રવાહની પેઠે નીચે સૂક્ષ્મ પ્રકારથી દોઝા કરે છે. ૧૬.

મહીને દિવસે રસમાંથી વીર્ય થવાના નિયમનો અપવાદ

**વાજીકરણ્યસ્વોષધયઃ સ્વબલગુણોત્કર્ષાદિરે-
ચનવદુપયુક્તાઃ શુક્રં શીઘ્રં વિરેચયન્તિ ॥ ૧૭ ॥**

૧૭ કોઈ એમ શંકા કરે કે-જ્યારે એક મહીને જ રસનું વીર્ય અને છે તો પછી તુરત વીર્ય ઉત્પન્ન કરવાને માટે વાજકરણ્ય ઔષધોનો જે ઉપયોગ કહેલો છે તે વ્યર્થ જશે, તેનો ઉત્તર એ છે કે-જેમ વિરેચન ઔષધો પોતાના ગુણાદિકના પ્રભાવથી તુરત રેચ લગાડે છે તેમ વાજકરણ્ય ઔષધો પણ જે ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યાં હોય તો પોતાના દ્રવ્યના સ્વભાવથી અને ગુણના ઉત્કર્ષથી-સ્વભાવથી તુરત જ રસનું વીર્યરૂપે પરિણામ કરીને પ્રવર્તાવે છે. ૧૭.

આળકોના શરીરમાં વીર્ય ન દેખાવામાં દૃષ્ટાંત.

યથાહિ પુષ્પમુકુલસ્થો ગન્ધો ન શક્યમિહા-
સ્તીતિ વક્તું નૈવ નાસ્તીત્યથવાડસ્તિ સતાં માવા-
નામભિવ્યક્તિરિતિ કૃત્વા કેવલં સૌક્ષ્મ્યાન્નાભિ-
વ્યજ્યતે, સ एव ગન્ધો વિવૃતપત્રકેશરૈઃ કાલાન્ત-
રેણાભિવ્યક્તિ ગચ્છત્યેવં બાલાનામપિ વયઃપરિણા-
માચ્છ્રુકપ્રાદુર્ભાવો ભવતિ, રોમરાજ્યાદયોઽથાર્ત-
વાદયશ્ચ વિશેષા નારીણાં (રજસિ ચોપચીયમાને
શનૈઃ શનૈઃ સ્તનગર્ભાશયયોન્યભિવૃદ્ધિર્ભવતિ) ॥૧૮॥

૧૮ જેમ પુલની કાચી કળીમાં ગન્ધ છે એમ કહી શકાતું નથી. કેમકે તેમાં ગન્ધ પ્રલક્ષ થતો નથી-દ્રાણેન્દ્રિયથી અનુભવાતો નથી. પરંતુ તેથી એમ સમજવું નહીં કે તેમાં ગન્ધ છે જ નહીં. કેમ કે તે જ કળીમાં કાલાંતરે પાંખડીઓ અને કેસરો વિસ્તૃત થતાં-કળી પુટતાં, ગન્ધ અભિવ્યક્ત થાય છે તેથી જે પદાર્થો પ્રથમ અવ્યક્ત હોય તે જ પદાર્થો પાછળથી કારણ, સામગ્રીને પ્રાપ્ત થઈને અભિવ્યક્ત થાય છે પરંતુ જે પદાર્થોનું અસ્તિત્વ-હોવાપણું હોતું જ નથી તે પદાર્થો કદી પણ અભિવ્યક્ત થતા નથી, એ સિદ્ધાન્તને-નિયમને અનુસરીને અનુમાન કરી શકાય છે કે, પુલની કળીમાં ગન્ધ છે, પણ તે સૂક્ષ્મ હોવાથી અભિવ્યક્ત થતો નથી. તેમ આળકોના શરીરમાં વીર્ય પ્રલક્ષ થતું નથી તેથી એમ સમજવું નહીં કે, તેઓના શરીરમાં વીર્ય બીલકુલ છે જ નહીં, તે યુવાવસ્થા આવતાં અભિવ્યક્ત થાય છે તેથી અનુમાનવડે એમ માનવું જ જોઈએ કે, આળકોના શરીરમાં વીર્ય છે, પરંતુ તે સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે અભિવ્યક્ત થાતું નથી. જેમ પુલની કળીમાં

રહેલો ગન્ધ કાલાન્તરે કળીની પાંખડીઓ અને કેસરો વિસ્તૃત થતાં-કળી પુટતાં, અભિવ્યક્ત થાય છે તેમ આળકોના શરીરમાં રહેલું વીર્ય પણ કાલાન્તરે વયનો પરિણામ થતાં-યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં, અભિવ્યક્ત થાય છે, તથા દાદી મુછ વગેરે પણ પુટે છે; અને સ્ત્રીઓને પણ ઉમ્મરમાં આવતાં ઋતુ દેખાય છે તથા જેમ જેમ આર્તવ-રજ વધતું જાય તેમ તેમ સ્તન, ગર્ભાશય અને યોનિની અભિવૃદ્ધિ થતી જાય છે. ૧૮.

સ ઇવાન્નરસો વૃદ્ધાનાં જરાપરિપક્વશરીરત્વાન્ન પ્રાણનો ભવતિ ॥ ૧૯ ॥

૧૯ તે જ (સમગ્ર ધાતુઓનું પોષણ કરનારો) અન્નનો રસ વૃદ્ધોનું શરીર જરાવસ્થાને લીધે પરિપક્વ-ક્ષીણ થયેલું હોવાને લીધે તેઓના શરીરમાં થોડી તૃપ્તિ કરે છે-થોડું પોષણ કરે છે. (અર્થાત્ તેનાં શરીરને ટકાવી રાખવા જેટલું જ પોષણ કરે છે પરંતુ તેને વધારી શકતો નથી. ૧૯.

રસાદિકને ધાતુ કહેવાનું કારણ.

ત एते શરીરધારણાદ્વાતવ इत्युच्यन्ते ॥ ૨૦ ॥

૨૦ તે એ રસ વગેરે સાત પદાર્થો શરીરને ધારણ કરે છે માટે તેઓને 'ધાતુઓ' કહેવામાં આવે છે. ૨૦.

રક્ત વિષે વિવેચનની પ્રતિજ્ઞા.

તેષાં ક્ષયવૃદ્ધિ શોણિતનિમિત્તે તસ્માત્તદધિકૃત્ય વક્ષ્યામઃ ॥ ૨૧ ॥

૨૧ ધાતુઓના ક્ષયનું અને ધાતુઓની વૃદ્ધિનું કારણ રક્તજ (લોહીજ) છે. માટે હવે રક્તના સંબંધમાં કેટલુંક વિવેચન કરીએ છીએ. ૨૧.

વાતાદિ દોષોથી દૂષિત થયેલા રક્તનાં લક્ષણો.

તન્ન ફેનિલમરુણં કૃષ્ણં પરુષં તનુ શીઘ્રગમ-
સ્કન્દિ ચ વાતેન દુષ્ટં, નીલં પીતં હરિતશ્યાવં
વિસ્મનિષ્ટં પિપીલિકામક્ષિકાણામસ્કન્દિ ચ પિત્ત-
દુષ્ટં, ગૈરિકોદકપ્રતીકાશં સ્નિગ્ધં શીતલં વહલં
પિચ્છિલં ચિરસ્નાવિ માંસપેશીપ્રમં ચ શ્લેષ્મદુષ્ટં,
સર્વલક્ષણસંયુક્તં કાઞ્ચિકામં વિશેષતો દુર્ગન્ધિ
ચ સન્નિપાતદુષ્ટં । દ્વિદોષલિઙ્ગં સંસૃષ્ટં જીવિત
શોણિતમન્યત્ર વક્ષ્યામઃ ॥ ૨૨ ॥

૨૨ જે રક્ત શીણાવાળું, જરાક રાતું, કાળું, રુક્ષ, પાતળું, ઝડપથી ચાલનારું અને જામે નહીં એવું હોય તે રક્તને વાયુથી બગડેલું જાણવું. જે રક્ત ગળીના જેવા રંગવાળું, પીળું, લીલા રંગનું, કાળું, કાચા માંસના જેવા ગન્ધવાળું, કઠીડીઓને તથા માખીઓને ગમે નહીં એવું અને જામે નહીં એવું હોય તે રક્તને પિત્તથી બગડેલું જાણવું. જે રક્ત ગેરુના પાણી જેવું, સ્નિગ્ધ, શીતળ,

ધાતું, ચીકણું, ઘણીવારે સ્વે એવું અને માંસની પેશી જેવું હોય તે રક્તને કફથી બગડેલું બાણુવું. જે રક્ત ઉપર કહેલા સધળા લક્ષણોવાળું, કાંજના જેવું અને વિશેષે કરીને દુર્ગન્ધવાળું હોય તે રક્તને ત્રણે દોષોથી બગડેલું બાણુવું. જે રક્ત બે દોષોનાં લક્ષણોવાળું હોય તેને બે દોષોથી બગડેલું બાણુવું. જીવિત શોષિત વિષે બીજે સ્થળે કહેયું. ૨૨.

શુદ્ધ રક્તનું લક્ષણ

इन्द्रगोपप्रतीकाशमसंहतमविवर्णं च प्रकृतिस्थं जानीयात् ॥ ૨૩ ॥

૨૩ જે રક્ત ઇન્દ્રગોપ નામના જીવડાના જેવું રાતું હોય, બહુ પાતળું કે બહુ જાડું ન હોય અને વિકૃત-વર્ણવાળું ન હોય (એટલે પોતાના અસલ વર્ણવાળું હોય) તે રક્તને શુદ્ધ બાણુવું. ૨૩.

રક્ત કાઢવાને અથોગ્ય પુરુષો.

विस्त्राव्यान्यत्र वक्ष्यामः; अथाऽविस्त्राव्याः-
सर्वाङ्गशोफः क्षीणस्य चाग्लभोजननिमित्तः पाण्डु-
रोग्यर्शसोदरिशोषिगर्भिणीनां च श्वयथवः ॥ ૨૪ ॥

૨૪ કેવા સ્થલમાંથી રક્તનો સ્વાવ કરાવવો તે વિશે બીજા સ્થલમાં (આ સ્થાનના ૨૫ મા અધ્યાય વગેરેમાં) કહેવામાં આવશે. અહીં તો કેવા સોજાઓમાંથી રક્તનો સ્વાવ ન કરાવવો તે કહેવામાં આવે છે. સર્વ અંગોમાં થયેલા સોજામાંથી, ક્ષીણ માણસને ખાટાં પદાર્થો જમવાથી થયેલા સોજામાંથી તથા પાંડુરોગી, અર્શરોગી, ઉદરરોગી, ક્ષયરોગી અને ગર્ભિણી એઓને થયેલા સોજામાંથી રક્તનો સ્વાવ કરાવવો નહી. ૨૪.

શસ્ત્રથી રક્ત કાઢવાના બે પ્રકાર.

तत्र शस्त्रविस्त्रावणं द्विविधं प्रच्छानं शिराव्य-
धनं च ॥ ૨૫ ॥

૨૫ શસ્ત્રથી બે પ્રકારે લોહી સ્વાવવામાં (કહાડવામાં) આવે છે. એક પ્રચ્છાનથી એટલે શસ્ત્રવડે ટોંચા મારીને રક્ત સ્વાવવામાં આવે છે અને બીજું સિરાવેધથી એટલે ફસ ખોલીને, રક્ત સ્વાવવામાં આવે છે. ૨૫.

પ્રચ્છાનથી (ટોંચા મારીને) રક્ત કહાડવાનો વિધિ.

तत्र ऋज्वसङ्कीर्णं सूक्ष्मं सममनवगाढमनुत्तान-
माशु च शस्त्रं पातयेन्मर्मसिरास्त्रायसन्धीनां
चानुपघાતિ ॥ ૨૬ ॥

૨૬ ટોંચા મારીને લોહી કહાડવું હોય તો મર્મસ્થલ, સિરા, સ્નાયુ અને સન્ધિ એઓને ધગ ન પહોંચે તેમ ઝડપથી શસ્ત્રવડે સરલ, એક બીજાને અડકે કે નહીં એવા,

ઝીણાં, સરખી રેખાવાળા, બહુ હંડા ઉતરે નહીં એવા અને કંઈક માંસ સુધી પહોંચે એવા ટોંચા મારવા. ૨૬.

રક્તનો સ્વાવ ઠીક ન થવાનાં કારણો.

तत्र दुर्दिने दुर्विद्धे शीतवातयोरस्विन्नेऽभुक्त-
वतः स्कन्नत्वाच्छोणितं न स्रवत्यल्पं वा स्रवति २७

૨૭ દિવસ (આકાશ) વાદળાંઓથી ઘેરાયેલો હોય અથવા બરાબર રીતે ટોંચા મારવામાં આવ્યા ન હોય અથવા ટાઢ કે પવન પ્રબળ હોય અથવા રોગીને સ્વેદન-ક્રિયા કરવામાં આવી ન હોય અથવા રોગી તુરતનો જમ્મેલો હોય તો લોહી ધાતું હોવાને લીધે સ્રવતું નથી અથવા તો ઓછું સ્રવે છે. ૨૭

કેવા પુરુષોને રક્તનો સ્વાવ થાતો નથી ?

भवति चात्र ।

मदमूर्च्छाश्रमार्तानां वातविण्मूत्रसङ्गिनाम् ।

निद्राभिभूतभीतानां नृणां नासृक् प्रवर्तते ॥ ૨૮ ॥

૨૮ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોક છે:-જેઓ મદ, મૂર્છા કે શ્રમથી-થાકથી પીડાયેલા હોય, જેઓને અધોવાયુ, મલ કે મૂત્ર પ્રવૃત્ત થતાં ન હોય અને જેઓ નિદ્રાથી ઘેરાયેલા હોય કે ભય પામેલા હોય તેઓનું લોહી સ્રવતું નથી. ૨૮.

બગડેલું રુધિર ન કહાડવાથી ગુક્સાન થાય છે

तद्गुष्ठं शोणितमनिर्हियमाणं कण्डूशोफरागदाह-
पाकवेदना जनयेत् ॥ ૨૯ ॥

૨૯ બગડેલું રુધિર જે ટોંચા મારવા છતાં પણ સ્રવીને નીકળી ન જાય તો તે ખરજ, સોજા, રતાશ, પાક અને વેદનાને કરે છે. ૨૯.

રક્તનો અતિસ્વાવ થવાનાં લક્ષણો

अत्युष्णातिस्विन्नातिविद्धेऽप्यैर्वિस्त्रावितमतिप्र-
वर्तते ॥

૩૦ અતિ ઉગ્ર કાલમાં અથવા તો શરીરને બહુ સ્વેદ આપીને લોહી કહાડવામાં આવે અથવા શસ્ત્રવડે બહુ દૂર સુધી વિધવામાં આવે અથવા અનુભવ વગરના વેદના હાથથી લોહી કહાડવામાં આવે તો રક્તનો અતિ-સ્વાવ થાય છે (લોહી બહુ જ બહેવા લાગે છે).

રક્તનો અંતિસ્વાવ થવાથી થનારા વિકારો

तदतिप्रवृत्तं शिरोमितापमान्यमधिमन्थं ति-
मिरप्रादुर्भावं धातुक्षयमाक्षेपकं पक्षाघातमेकाङ्ग-
विकारं तृष्णादाहौ हिक्कां कासं श्वासं पाण्डुरोगं
मरणं चापादयति ॥ ૩૦ ॥

૩૧ રક્તની જે અતિપ્રવૃત્તિ (બહુ સ્વાવ) થાય છે તો તેથી માથાનો દુખાવો, આંધળાપણું, અધિમન્થ (એક જાતનો આંખનો રોગ), તિમિર, ધાતુઓનો ક્ષય,

આંચકી, એક અંગમાં વિકાર થવારૂપી પક્ષાઘાત, તરસ, દાહ, હેડકી, ઉધરસ, શ્વાસ અને પાંદુરોગ થાય છે તથા વખતે રોગીનું મરણ પણ થઈ જાય છે. ૩૦

કેવા સમયમાં રક્ત ન કહાડવું ?

भवन्ति चात्र ।

તસ્માન્ન શતિ નાત્યુષ્ણે નાસ્વિન્ને નાતિતાપિતે ।

यवागूं प्रतिपीतस्य शोणितं मोक्षयेद्भिषक् ॥ ૩૧ ॥

૩૨ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે સ્લોકો છે. તે માટે વેદો અતિશીત કાળમાં કે અતિ ઉષ્ણકાળમાં, સ્વેદન-ક્રિયા કર્યા વગર અથવા સૂર્ય વગેરેના તાપ ધણો જ લાગ્યો હોય તો રક્ત સ્રવાવનું-કહાડવું નહી. લોહી કહાડવા પહેલાં રોગીને યોગ્ય પ્રમાણમાં યવાગૂ-રાખ પાવી. અને પછી લોહી કહાડવું. ૩૧

બરેબર રક્તસ્રાવ થયાનાં લક્ષણો.

सम्यग्गत्वा यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते ।

शुद्धं तदा विजानीयात्सम्यग्विस्त्रावितं च तत् ૩૨
લાઘવં વેદનાશાન્તિર્વ્યાધેર્વેગપરિક્ષયઃ ।

सम्यग्विस्त्राविते लिङ्गं प्रसादो मनसस्तथा ॥ ૩૩ ॥

૩૩ જ્યારે લોહી સારી રીતે સ્ત્રવીને પોતાની મેળે જ બન્ધ થઈ જાય ત્યારે જાણવું કે હવે લોહી શુદ્ધ થયું છે અને સારી રીતે સ્રવામાં આવ્યું છે. હલકા-પણું, વેદનાની શાન્તિ, આધિના વેગનો ક્ષય (રોગના જોરનું ઓછું થવું) તથા મનનું પ્રસન્ન થવું આ બરા-બર રક્તસ્રાવ થયાનાં લક્ષણો છે. ૩૨-૩૩.

લોહી કહાડાવવાનો અભ્યાસ રાખવાથી થતા ફાયદાઓ.

त्वग्दोषा ग्रन्थयः शोफा रोगाः शोणितजाश्च ये ।

रक्तमोक्षणशीलानां न भवन्ति कदाचन ॥ ૩૪ ॥

૩૪ જેઓને રક્તસ્રાવ કરાવવાનો-લોહી કહાડાવવાનો અભ્યાસ છે તેઓને આમડીના રોગો, ગ્રન્થિઓ, સો-જાઓ અને લોહીના બગાડથી થતા નિર્સર્પ વગેરે રોગો કદી પણ થતા નથી. ૩૪.

શસ્ત્રપ્રયોગ કર્યા છતાં લોહી ન નિકળે ત્યારે કરવાના ઉપચારો.

अथ खल्वप्रवर्तमाने रक्ते पलाशीतशिवकुष्ठत-
गरपाठाभद्रदारुविडङ्गचित्रकत्रिकटुकागारधूमह-

૧ હારાણુચંદ્ર કહે છે કે;-યવાગ્વાઃ માત્રા વયાગૂ પ્રતિ એવી રીતે યવાગૂ શબ્દનો પ્રતિની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ છે તેથી અહીં યવાગૂની એટલે રાખની માત્રા પાવી અર્થાત્ થોડીક રાખ પાવી એમ કહે છે અને એ અર્થ બરાબર છે ઉલ્લેખ કહે છે કે;-પ્રતિ પીતસ્ય એમાં જે પ્રતિ શબ્દ છે તે બીજવાર પીવાનું સૂચવે છે તેથી બીજવાર, ત્રીજવાર એમ બે ત્રણવાર યવાગૂ પાયા પછી લોહી કાઢવું એમ કહે છે. ઉલ્લેખ પણ પ્રતિ શબ્દનો અર્થ માત્રા જ કરે છે. અને કહે છે કે યવાગૂ માત્રા પ્રમાણે પાવી.

रिद्रार्काङ्कुरनक्तमालफलैर्यथालામં ત્રિભિશ્ચતુર્ભિઃ
સમસ્તૈર્વા ચૂર્ણીકૃતૈઃ સર્ષપતૈલલવણપ્રગાઢૈર્વ્રણમુલ-
મવઘર્ષયેદેવં સમ્યક્ પ્રવર્તતે ॥ ૩૫ ॥

૩૫ શસ્ત્રપ્રયોગ કર્યા છતાં પણ લોહીની પ્રવૃત્તિ ન થાય તો એલચી, છડીલો-પત્થરફુલ (અથવા વરીયાળી?) કઠ, તગર, કાળીપાડ, દેવદાર, વાવડીંગ, ચિત્રો, સુંક, લીંડી પિપળ, મરી, ધરના ધૂમાડાની મસ, હળદર, આંક-ડાના કુંપળા અને કરંજના ફલ આ ઔષધોમાંના સઘળાં અથવા ત્રણ ચાર જેટલાં મળે તેટલાંઓનું ચૂર્ણ કરી તેમાં સરસીનું તેલ અને સિંધાલૂણનું ચૂર્ણ સારી પેઠે મેળવીને ત્રણના મ્હોડા ઉપર ધસવું. આમ કર-વાથી રક્તની સારી રીતે પ્રવૃત્તિ થશે. ૩૫.

રક્તની અતિ પ્રવૃત્તિને અટકાવવાના બહારના ઉપાયો.

अथातिप्रवृत्ते रोध्रमधुकप्रियङ्गुपतङ्गगैरिकसर्ज-
रसरसाञ्जनशालमलीपुष्पशङ्खशुक्तिमाषयवगोधूम-
चूर्णैः शनैः शनैर्व्रणमुखमवचूर्ण्यद्रुल्यग्रेणावपीड-
येत्। सालसर्जार्जुनारिमेदमेषशृङ्गध्वधन्वनत्वग्भिर्वा
चूर्णिताभिः क्षौमेण वा ध्मापितेन समुद्रफेनलाक्षा-
चूर्णैर्वा यथोक्तैर्व्रणबन्धनद्रव्यैर्गाढं बध्नीयात् ।
શીતાચ્છાદનમોજનાગારૈઃ શીતૈઃ પરિષેકપ્રદેહૈશ્ચાં-
પાચરેત્, ક્ષારેણાગ્નિના વા દહેદ્યથાક્તવ્યધનાદનન્તરં
વા તામેવાતિપ્રવૃત્તાં શિરાં વિધ્યંત ॥

૩૬ રક્તની અતિપ્રવૃત્તિ થવા લાગે (લોહી વધારે નિકળવા માંડે) તો લોધર, જેડામધ, ઘઉંલા, પતંગ, ગેરુ, રાખ, રસવંતી, શેમળાનાં ફૂલ, રાંખ, છીપ, અડદ, જવ અને ઘઉં એઓનું ચૂર્ણ ધીરે ધીરે ત્રણના મ્હોડા ઉપર ભરભરાવીને આંગળીના અગ્ર ભાગવડે (આંગળીના ટેરવાથી) ત્રણના મ્હોડાને દબાવવું; અથવા સાલ, રાખનું ઝાડ, અર્જુન, અરિમેદ, મરડાશીંગી, ધાવડો અને ધામણ એઓની છાલનું ચૂર્ણ ધીરે ધીરે ત્રણના મ્હોડા ઉપર ભર-ભરાવીને આંગળીના ટેરવાવડે ત્રણના મ્હોડાને દબાવવું. અથવા અલસીના રેસાઓમાંથી બનાવેલાં વસ્ત્રને બાળીને તેની ભસ્મ-રાખ ધીરે ધીરે ત્રણના મોઢા ઉપર ભરભરાવીને આંગળીના ટેરવાવડે દબાવવું. અથવા સમુદ્રશીણ અને લાખના ચૂર્ણને ત્રણના મોઢા ઉપર ભરભરાવીને આંગ-ળીના ટેરવાવડે દબાવવું. અથવા ત્રણ ઉપર પાટો બાંધવા માટે કહેલા સણુ-સૂતર વગેરેથી ત્રણના મોઢા ઉપર મજબૂત પાટો બાંધવો. રોગીને દંડા કપડાં પહેરાવવાં, દંડું ભોજન જમાડવું, શીતળતાવાળા ધરમાં રાખવો અને ત્રણ ઉપર શીતવીર્ય ઔષધોની શીતળ ધારા કરવી અને શીતવીર્ય ઔષધોનો ત્રણ ઉપર લેપ કરવો અથવા ત્રણ ઉપર ક્ષાર મુકવો અથવા અમિકર્મવિધિ નામના અધ્યાયમાં કહેવા પ્રમાણે અમિથી ડહામ દેવો

અથવા રક્તની ગતિ બંધ કરવા માટે જે ઠંડાણે સિરા વિધેલી હોય તેથી નીચેના ભાગમાં (જેમાંથી રક્ત વધારે નીકળતું હોય એવી) તેજ સિરાને વિધવી.

રક્તની અતિપ્રવૃત્તિને અટકાવવાના
આભ્યન્તર ઉપચારો.

કાકોલ્યાદિકાથં વા શર્કરામધુમધુરં પાયયેત્,
एणहरिणोरभ्रशशमहिषवराहाणां वा रुधिरं,
क्षीरयूषरसैः सुस्निग्धैश्चाश्रीयાત્, उपद्रवांश्च
यथास्वमुपाचरेत् ॥ ૩૬ ॥

भवन्ति चात्र ॥

धातુक्षયાत्ક્રુતે રક્તે મન્દઃ સંજાયતેડનલઃ ।

पवनश्च परं कापं याति तस्मात्प्रयत्नतः ॥ ૩૭ ॥

તન્નાતિશીતૈર્લઘુભિઃ સ્નિગ્ધૈઃ શોણિતવર્ધનૈઃ ।

इषदम्लैरनम्लैर्वा भोजनैः समुपाचरेत् ॥ ૩૮ ॥

૩૭ અથવા તો કાકોલ્યાદિગણુનો ક્વાથ, મીઠા થાય તેટલી સાકર તથા મધ તેમાં નાખીને રોગીને પાવો. અથવા તો કાળું હરણ, રાતું હરણ, મેદો, શશકું, પાડો, ભેંસ અને ટુકર, એઓનું લોહી પાવું. જેમાં સારી રીતે થી નાખ્યું હોય એવાં દૂધ, યૃષ (ઓસાણ), અને માંસના રસની સાથે ભાત જમાડવો અને રક્તના (લોહીના) વધારે સાવથી જે ઉપદ્રવ થયા હોય તેઓનો લક્ષણાનુસાર ઉપચાર કરવો. ૩૬

આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો કહેલા છે:-લોહીનો સાવ થવાથી ધાતુનો ક્ષય થાય છે તેથી જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે અને વાયુ અત્યંત ક્રોધાયમાન થાય છે. માટે જેને લોહીનો અતિસ્રાવ થયો હોય તેને કંઈક થંડાં, હલકાં, સ્નિગ્ધ, લોહીને વધારનારાં અને થોડાં ખાટાં અથવા તો અટાશ વગરનાં ભોજનો જમાડવાં. ૩૭-૩૮.

રક્તની અતિ પ્રવૃત્તિને અટકાવનારા ચાર ઉપાયો
અને તેઓનો ઉપયોગ.

चतुर्विधं यदेतद्भि रुधिरस्य निवारणम् ।

संधानं स्कन्दनं चैव पाचनं दहनं तथा ॥ ૩૯ ॥

વ્રણં કષાયઃ સંધત્તે રક્તં સ્કન્દયતે હિમમ્ ।

તથા સંપાચયેદ્ગ્નસ્મ દાહઃ સંકોચયેચ્છિરાઃ ॥ ૪૦ ॥

અસ્કન્દમાને રુધિરે સંધાનાનિ પ્રયોજયેત્ ।

સંધાને ભ્રશ્યમાને તુ પાચનૈઃ સમુપાચરેત્ ॥ ૪૧ ॥

કલ્પૈરેતૈસ્ત્રિભિર્વૈધઃ પ્રયતેત યથાવિધિ ।

असिद्धिमत्सु चैतेषु दाहः परम इष्यते ॥ ૪૨ ॥

૩૯ અત્યંત વહેતાં લોહીને અટકાવવા માટે સંધાન એટલે શસ્ત્રથી કરેલા ટોચાને સાંધવા, સ્કન્દન કહેતાં લોહીને ધાડું કરવું, પાચન કહેતાં શસ્ત્રથી કરેલા ટોચાને ક્ષારથી પચાવવા અને દહન કહેતાં શસ્ત્રથી કરેલા ટોચાને અગ્નિથી હામ દેવા આ ચાર ઉપાય કલા છે. તુરારસવાળા પદાર્થો વ્રણને (શસ્ત્રથી કરેલા ટોચાને) સાંધી

છે (સાંધીને લોહીને અટકાવે છે). થંડા પદાર્થો લોહીને ધાડું કરે છે. અને ધાડું કર્યા પછી તેના વેગને અટકાવે છે. ક્ષાર વ્રણને પકાવે છે અને પકાવીને લોહીના પ્રવાહને બંધ કરે છે અને દાહ (હામ) સિરાઓનો સંક્રાંચ કરે છે (સિરાઓનો સંક્રાંચ કરીને લોહીના વેગને અટકાવે છે). લોહીને અટકાવવા માટે પ્રથમ શીતલ ઉપચાર કરવા, જે શીતલ ઉપચારથી લોહી ધાડું થઈને વહેતું બંધ ન થાય તો વ્રણને સાંધવામાટે તુરારસવાળા પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો. જે તેનાથી પણ ક્ષાયદો ન થાય તો ક્ષારથી વ્રણને પકાવીને લોહીને બંધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. ઉપર કહેલા વ્રણે ઉપાયોથી વેદો લોહીને બંધ કરવા માટે યથાવિધિ પ્રયત્ન કરવો. પરંતુ આ વ્રણે ઉપાયોથી ક્ષાયદો ન થાય તો છેવટે અગ્નિથી હામ દેવો એ પરમ-શ્રેષ્ઠ છે. ૪૧-૪૨.

વધારે લોહી કહાડવાનો નિષેધ.

सशेषदोषे रुधिरं न व्याधिरतिवर्तते ।

सावशेषे ततः स्थेयं न तु कुर्यादतिक्रमम् ॥ ૪૩ ॥

દેહસ્ય રુધિરં મૂલં રુધિરેણૈવ ધાર્યતે ।

તસ્માદ્યત્નેન સંરક્ષ્યં રક્તં જીવંતિ સ્થિતિ ॥ ૪૪ ॥

૩૯ લોહીનો સાવ કરાવતી વખતે દોષવાળું લોહી થોડું બાકી રહી ગયું હોય તો તેથી વ્યાધિ વધતો નથી માટે બગડેલું લોહી થોડુંક બાકી રહે એટલે લોહી સાવ કરાવવાનું બંધ કરવું. પરંતુ લોહીનો વધારે સાવ કરાવવો નહિ. કેમકે;-શરીરનું મૂલ રક્ત છે અને રક્ત જ શરીરને ટકાવી રાખે છે. તે માટે યત્નથી રક્તનું રક્ષણ કરવું. રક્ત એ જ જીવ છે આવા આયુર્વેદનો સિદ્ધાન્ત છે. ૪૩-૪૪.

રક્તસાવ પછી કરેલા શીતલ ઉપચારથી થયેલી
વેદનાનો ઉપાય.

सुतरक्तस्य सेकाद्यैः शीतैः प्रकुपितेऽनिले ।

शोफं सतोदं कोष्णेन सर्पिषा परिवेचयेत् ॥ ૪૫ ॥

૪૦ રક્તસાવ કરાવ્યા પછી શીતલ એવા જળધારા, લેપ વગેરે ઉપાયો કરવાથી જે વાયુનો પ્રક્રોધ થઈને વ્રણમાં સોજો થાય અને તેમાં સોયો ભોંકવા જેવી વેદના થાતી હોય તો સહેજ ગરમ કરેલા ઘીની તે વ્રણ ઉપર ધાર કરવી. ૪૫.

અધ્યાય ૧૫ મો.

દોષધાતુમલક્ષયવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય.

ઉપક્રમ.

अथातो दोषधातुमलक्षयवृद्धिविज्ञानीयमध्यायं
व्याख्यास्यामः ॥ ૧ ॥

૧ આ અધ્યાય વાતાદિ દોષ, રસાદિ ધાતુ, અને વિષાદિ-મલના ક્ષયનાં અને વૃદ્ધિનાં વિજ્ઞાનનો અધિકાર કરીને કહેવામાં આવ્યો છે તેથી આ અધ્યાયનું દોષધાતુમલક્ષયવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય એવું નામ છે.

યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે, હવે અહીંથી હું 'દોષધાતુ-મલક્ષયત્રિવિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨.

દોષધાતુનાં લક્ષણો કહેવાનું પ્રયોજન.

દોષધાતુમલમૂલં हि शरीरं तस्मादेतेषां लक्षण-
मुच्यमानमुपधारय ॥ ૩ ॥

૨ દોષો, (વાત-પિત્ત-કફ) ધાતુઓ (રસાદિ) (અને ઉપધાતુઓ) તથા મલો એઓ શરીરનાં મૂલરૂપ છે; એટલા માટે એઓનાં લક્ષણો કહું છું તે એકાચ મનથી સાંભળ. ૩.

પ્રકૃતિસ્થ વાયુનાં લક્ષણો (કર્મો અને ભેદો).

तत्र प्रस्पन्दनोद्धहनपूरणविवेकधारणलक्षणो
वायुः पञ्चधा प्रविभक्तः शरीरं धारयति ॥ ૪ ॥

૩ પ્રસ્પન્દન (સંકોચન પ્રસારણાદિરૂપે શરીરને ચલાવવું). ઉદ્ઘાન (ધન્દ્રિયોના વિષયોને લઈ જવા અથવા દોષો, ધાતુઓ અને મળોને શરીરમાં અહીં તહીં લઈ જવા), પૂરણ (ખાઈલા આહારને આમાશયમાં લઈ જવો), વિવેક (રસ, મલ, મૂત્ર વગેરેનું પૃથક્કરણ કરવું) અને ધારણ (મલ મૂત્ર વગેરેને વેગના-હાજતના સમયમાં પ્રવર્તાવવા અને અવેગના-હાજત ન હોય તે સમયમાં રોકી રાખવા) એ જેનાં કર્મો છે એવો વાયુ વ્યાન, ઉદાન, પ્રાણ, સમાન અને અપાન એ નામનાં પાંચ પ્રકારોમાં વહેંચાઈને શરીરને ધારણ કરે છે. ૪.

પ્રકૃતિસ્થ પિત્તનાં લક્ષણો (કર્મ અને ભેદો.)

रागपक्त्योजस्तेजोमेधोष्मकृत्पित्तं पञ्चधाप्रवि-
भक्तमग्निकर्मणाऽनुग्रहं करोति ॥ ૫ ॥

૪ રસને રંગવું, આહારને પકવવું, રૂપને ગ્રહણ કરવું, મેધા-ધારણશક્તિ-યાદદાસ્તને ઉત્પન્ન કરવી અને શરીરને ગરમી આપવી એ જેનાં કર્મો છે એવું પિત્ત રંજક, પાચક, સાધક, આલોચક અને બ્રાજક એ નામનાં પાંચ પ્રકારોમાં વહેંચાઈ, અગ્નિનું કામ કરીને શરીરનો ઉપકાર કરે છે. (શરીરને ફાયદો પહોંચાડે છે.) ૫

પ્રકૃતિસ્થ કફનાં લક્ષણો (કર્મ અને ભેદો)

संधिसंश्लेषणस्नेहनरोपणपूरणबलस्थैर्यकृच्छ्रे-
ष्मा पञ्चधा प्रविभक्त उदककर्मणाऽनुग्रहं
करोति ॥ ૬ ॥

૫ હાડકાંઓના સંધિઓને ભેડવા, શરીરમાં સ્નિગ્ધતા રાખવી, પ્રણોનું રોપણ કરવું (પ્રણોને રુઝવવા), શરીરને અંદરના શૂન્ય અવકાશોને (ખાલી ભાગોને) પૂરવા, શરીરને પુષ્ટ કરવું, ધન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરવી (પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ રાખવી), શરીરને બળ આપવું, અને

શરીર મજબૂત કરવું એ જેનાં કર્મો છે એવો કફ શ્લેષક, ક્લેદક, બોધક, તર્પક અને અવલંબક એ નામના પાંચ ભેદોમાં વહેંચાઈ, શરીરમાં જળનું કાર્ય કરીને શરીરનો ઉપકાર કરે છે. ૬

પ્રકૃતિસ્થ રસાદિ ધાતુઓનાં લક્ષણો-કર્મો

रसः प्रीणयति रक्तपुष्टिं च करोति, रक्तं वर्ण-
प्रसादं मांसपुष्टिं जीवयति च, मांसं शरीरपुष्टिं
मेदसश्च, मेदः स्नेहस्वेदौ दृढत्वं पुष्टिमस्त्रાં च,
अस्थि देहधारणं मज्जः पुष्टिं च, मज्जा प्रीति
स्नेहं बलं शुक्रपुष्टिं पूरणमस्त्रાં च करोति, शुक्रं
धैर्यं चयवनं પ્રીતિં દેહબલં હર્ષં बीजार्थं च ॥ ૭ ॥

૬ રસ તૃપ્તિ આપે છે અને રક્તનું પોષણ કરે છે. રક્ત શરીરના વર્ણને પ્રસન્ન-સારો રાખે છે, માંસનું પોષણ કરે છે અને જીવાડે છે. માંસ શરીરની પુષ્ટિ કરે છે અને મેદ-ચરબીનું પોષણ કરે છે. મેદ-ચરબી શરીરને સ્નિગ્ધ અને દૃઢ કરે છે, પરસેવો ઉત્પન્ન કરે છે તથા અસ્થિઓનું પોષણ કરે છે. અસ્થિઓ-હાડકાંઓ શરીરને ધારણ કરે છે અને મજ્જાનું પોષણ કરે છે. મજ્જા સ્ત્રીઓ વિષે પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે છે, શરીરને સ્નિગ્ધ રાખે છે, બલ આપે છે, વીર્યનું પોષણ કરે છે, અસ્થિઓનું પૂરણ કરે છે અને અસ્થિઓની અંદર ભરતી રાખ્યા કરે છે. વીર્ય ધીરજ રખાવે છે, શરીરને શક્તિ આપે છે, સ્ત્રી વિષે હર્ષને ઉત્પન્ન કરે છે, સ્ત્રીઓ ઉપર પ્રીતિ કરાવે છે, સંભોગ સમયમાં સ્ખલિત થાય છે અને ગર્ભને ઉત્પન્ન કરે છે. ૭.

પ્રકૃતિસ્થ મળનાં લક્ષણો-કર્મો.

पुरीषमुपष्टम्भं वाय्वग्निधारणं च, बस्तिपूरण-
विक्लेदकन्मूत्रं, स्वेदः क्लेदत्वक्सौकुमार्यकृत ॥ ૮ ॥

૭ વિષ્ટા-મળ શરીરને ટકાવી રાખે છે તથા વાયુનું અને અગ્નિનું ધારણ કરે છે, મૂત્ર મૂત્રાશયને પૂર્ણ કરે છે અને બીનું રાખ્યા કરે છે, પરસેવો શરીરને બીનું કરે છે અને ચામડીને સુવાળી રાખે છે. ૮.

પ્રકૃતિસ્થ ઉપધાતુઓનાં લક્ષણો-કર્મો.

रक्तलक्षणमार्तवं गर्भकृच्च, गर्भो गर्भलक्षणं,
स्तन्यं स्तनयोरापीनत्वजननं जीवनं चेति ॥ ૯ ॥

૯ આર્તવ (સ્ત્રીઓનું રજ) રક્તાના જેવાં લક્ષણો-વાળું છે અને ગર્ભને ઉત્પન્ન કરે છે (ગર્ભની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ છે). ગર્ભ સ્તનોનાં મુખોનું-ચુંચીનું કાળાપણું વગેરે ગર્ભનાં લક્ષણોને ઉત્પન્ન કરે છે. ધાવણુ સ્તનોને પુષ્ટ કરે છે અને આલકાને જીવાડે છે. ૯.

પ્રકૃતિસ્થ દોષો, ધાતુઓ અને મળોનાં

લક્ષણોના વિધિ.

तेषां विधिवत्परिरक्षणं कुर्वीत ॥ ૧૦ ॥

૯ પોતાની પ્રકૃતિમાં-સમાનસ્થિતિમાં રહેલા એવા દોષો, ધાતુઓ, મળો અને ઉપધાતુઓ તેઓનું આયુ-વેદમાં કહેલા સ્વસ્થવ્રત્તના વિધિવડે સારી રીતે રક્ષણ કરવું (આયુવેદમાં કહેલા તન્દુરુસ્તી જાળવવાના નિયમો પાળીને ઉપર કહેલા વાતાદિ દોષો વગેરે સમાન સ્થિતિમાં રહે ક્ષીણ કે વૃદ્ધ ન થાય એવી તજવીજ રાખવી). ૧૦.

દોષ વગેરેનો ક્ષય થવાનાં કારણો.

અતઃ ઊર્ધ્વમેષાં ક્ષીણલક્ષણં વક્ષ્યામઃ-ક્ષયઃ પુનરેષામતિસંશોધનાતિસંશમનવેગવિધારણાસા-ત્મ્યાન્નમનસ્તાપઙ્ગાયામાનશનાતિમૈથુનૈર્ભવતિ ।

૧૦ હવે એ દોષો, ધાતુઓ, મળો અને ઉપધાતુઓ એઓની ક્ષીણતાનાં (ઓછા થવાનાં) લક્ષણો કહું છું. વમન વિરેચન વગેરેથી, અતિસંશોધન કરવાથી, અતિ સંશમન કરવાથી, મૂત્ર વગેરેના વેગોને-હાજતને રોકવાથી, પ્રકૃતિને અનુકૂલ ન હોય એવા પદાર્થો ખાવાથી, મનના સંતાપથી, મહેનત કરવાથી, ઉપવાસ કરવાથી અને અતિમૈથુન કરવાથી દોષો વગેરેનો ક્ષય થાય છે.

દોષોના ક્ષયનાં લક્ષણો.

તત્ર વાતક્ષયે મન્દચેષ્ટતાડલપવાક્ત્વમપહર્ષો મૂઢસંજ્ઞતા ચ, પિત્તક્ષયે મન્દોષ્માશ્નિતા નિષ્પ્રમત્ત્વં ચ, શ્લેષ્મક્ષયે રૂક્ષતાડન્તર્દાહ આમાશયેતરાશય-શ્લેષ્માશયશૂન્યતા સંધિશૈથિલ્યં તૃષ્ણા દૌર્બલ્યં પ્રજાગરણં ચ ॥ ૧૧ ॥

૧૧ તેઓમાં વાયુનો ક્ષય થયો હોય તો શરીરનો વ્યાપાર મંદ થઈ જાય છે, બાપણુ અદ્ય થઈ જાય છે (વધારે બોલી શકાતું નથી), હર્ષ ઓછો થાય છે તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોની અને બુદ્ધિની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે. પિત્તનો ક્ષય થયો હોય તો જઠરાગ્નિ-પાચનશક્તિ મંદ થાય છે, શરીરની ગરમી ઓછી થાય છે, તથા શરીર નિસ્તેજ થઈ જાય છે. કફનો ક્ષય થયો હોય તો શરીર રુક્ષ અને દુર્બળ થઈ જાય છે, શરીરની અંદર દાહ થાય છે, શરીરના સંધળા સન્ધિઓ શિથિલ-ઢીલા થઈ જાય છે, તરસ લાગ્યા કરે છે, નિદ્રા આવતી નથી તથા આમાશય વગેરે કફના આશયો શૂન્ય (ખાલી) થઈ જાય છે. ૧૧

વાતાદિ દોષોના ક્ષયની ચિકિત્સા.

તત્ર સ્વયોનિવર્ધનદ્રવ્યણ્યેવ પ્રતીકારઃ ॥ ૧૨ ॥

૧૨ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષોમાંના કોઈ પણ દોષનો ક્ષય થયો હોય તો તે (ક્ષય પામેલા) દોષને વધારનારા પદાર્થોનું (દ્રવ્યોનું અને કર્મનું) સેવન કરવું એ જ તેની ચિકિત્સા (તેને સમાન સ્થિતિમાં લાવવાનો ઉપાય) છે. ૧૨.

ધાતુઓના ક્ષયનાં લક્ષણો.

રસક્ષયે દૃત્વીડા કમ્પઃ શોષઃ શૂન્યતા તૃષ્ણા ચ, શોણિતક્ષયે ત્વક્પારુણ્યમમ્લશીતપ્રાર્થના સિરા-શૈથિલ્યં ચ, માંસક્ષયે સ્પિગ્ગણઢૌણ્યોપસ્થોરુવક્ષઃ-કક્ષાપિણ્ડકોદરગ્રીવાશુશ્કતા રૌક્ષ્યતોદૌ ગાત્રાણાં સદનં ધમનીશૈથિલ્યં ચ, મેદઃક્ષયે પ્લીહાભિવૃદ્ધિઃ સન્ધિશૂન્યતા રૌક્ષ્યં મેદુરમાંસપ્રાર્થના ચ, અસ્થિ-ક્ષયેડસ્થિતોદૌ દન્તનલ્લમદ્ગો રૌક્ષ્યં ચ, મજ્જાક્ષ-યેડલ્પશુશ્કતા પર્વભેદોડસ્થિનિસ્તોદૌડસ્થિશૂન્યતા ચ, શુક્રક્ષયે મેદૂવૃષ્ણવેદનાડશક્તિર્મૈથુને ચિરાદ્વા પ્રસેકઃ પ્રસેકે ચાલ્પરક્તશુક્રદર્શનમ્ ॥ ૧૩ ॥

૧૩ રસનો ક્ષય થયો હોય તો હૃદયમાં પીડા થાય છે, હૃદય કંપે છે, તથા શૂન્ય-ખાલી થઈ જાય છે અને તરસ લાગ્યા કરે છે. રક્તનો ક્ષય થયો હોય તો ચામડી કઠોર થઈ જાય થાય છે, સિરાઓ શિથિલ-ઢીલી થઈ જાય છે તથા ખાટા અને શીતળ-થંડા પદાર્થો ખાવાની ઇચ્છા થાય છે. માંસનો ક્ષય થયો હોય તો ફૂલા-ગાલ-ઓઠ-ઉપસ્થ (શિસ્ન અને યોનિ)-સાથળ-છાતી-કાંખ (બગલ) પિંડિઓ-પેટ અને ગરદન એઓ સુકાઈ જાય છે, શરીર રુક્ષ થઈ જાય છે, સોયો ભોંકાવા જેવી વેદના થાય છે, અંગો દુર્બળ-સુસ્ત થઈ જાય છે અને ધમનીઓ શિથિલ-ઢીલી થઈ જાય છે. મેદનો-ચરખીનો ક્ષય થયો હોય તો પ્લીહા-પ્રેશળ વધે છે, સન્ધિઓ શૂન્ય-ખાલી થઈ જાય છે, શરીર રુક્ષ થાય છે અને સ્નિગ્ધ (ચરખીવાળાં) માંસો ખાવાની ઇચ્છા થાય છે. અસ્થિઓનો ક્ષય થયો હોય તો અસ્થિ-ઓમાં સોયો ભોંકાવા જેવી વેદના થાય છે, દાંતો તથા નખો ભાંગે છે અને શરીર તથા દાંત, નખ વગેરે રુક્ષ થઈ જાય છે. મજ્જાનો ક્ષય થયો હોય તો વીર્ય ઓછું થાય છે, સાંધાઓમાં તુટવા જેવી વેદના થાય છે, હાડ-કાંઓમાં સોધઓ ભોંકાવા જેવી વેદના થાય છે અને હાડકાંઓ શૂન્ય-ખાલી થઈ જાય છે. વીર્યનો ક્ષય થયો હોય તો લિંગમાં તથા વૃષણોમાં વેદના થાય છે, મૈથુ-નમાં અશક્તિ આવે છે, મૈથુન કરવામાં આવે તો પણ ધણીવારે વીર્ય સ્ખલિત થાય છે અને તે વીર્ય થોડું તથા રક્ત-લોહીમિશ્રિત બેવામાં આવે છે. ૧૩.

ધાતુઓના ક્ષયની ચિકિત્સા.

તત્રાપિ સ્વયોનિવર્ધનદ્રવ્યોપયોગઃ પ્રતીકારઃ ॥ ૧૪ ॥

૧૪ ધાતુનો ક્ષય થયો હોય તો તેમાં પણ તે ધાતુને વધારનારા પદાર્થોનાં સેવનથી તેની ચિકિત્સા કરવી. ૧૪.

મળોના ક્ષયનાં લક્ષણો.

પુરીષક્ષયે હૃદયપાર્શ્વપીડા સશબ્દસ્ય ચ વાયો-રૂર્ધ્વગમનં કુક્ષૌ સંચરણં ચ, મૂત્રક્ષયે ષસ્તિતોદૌડ-લ્પમૂત્રતા ચ ॥

૧૫ વિષાનો ક્ષય થયો હોય તો હૃદયમાં અને પડખાંઓમાં પીડા થાય છે તથા ગડગડાટ કરતો વાયુ પેટમાં ફરે છે અને ઉંચે પહોં ચઢે છે. મૂત્રનો ક્ષય થયો હોય તો મૂત્રાશયમાં સોષાઓ ભોંકાવા જેવી વેદના થાય છે તથા મૂત્ર ઓછું થઈ જાય છે.

મળમૂત્રના ક્ષયની ચિકિત્સા.

અત્રાપિ સ્વયોનિવર્ધનદ્રવ્યાણયેવ પ્રતીકારઃ ॥

૧૬ મળનો-વિષાનો કે મૂત્રનો ક્ષય થયો હોય તો તેમાં પહોં તેઓને વધારનારા દ્રવ્યોનું સેવન કરવું એ તેનો ઉપાય છે.

પરસેવાના ક્ષયનાં લક્ષણો અને તેની ચિકિત્સા.

સ્વેદક્ષયે સ્તબ્ધગેમકૃપતા ત્વક્કોષઃ સ્પર્શ

વૈગુણ્યં સ્વેદનાશશ્ચઃ તત્રાભ્યક્તઃ સ્વેદોપયોગશ્ચ ૧૫

૧૭ પરસેવાનો ક્ષય થયો હોય તો સંવાડાના છિદ્રો અક્રમક થઈ જાય છે, આમડી સુકાઈ જાય છે. સ્પર્શનું અભાવ જ્ઞાન થતું નથી અને પરસેવા આવતો નથી. જો પરસેવાનો ક્ષય થયો હોય તો શરીર ઉપર તેલ વગેરે સ્નેહ પદાર્થો ઓળવા તથા સ્વેદ (બાફ) લેવો અને પરસેવા ઉત્પન્ન કરનારા ઔષધોનો ઉપયોગ કરવો. ૧૫.

આર્તવાદિકના ક્ષયનાં લક્ષણો અને તેની ચિકિત્સા.

આર્તવક્ષયે યથોચિતકાલાદર્શનમલ્પતા વા યોનિવેદના ચ, તત્ર સંશોધનમાગ્નેયાનાં ચ દ્રવ્યાણાં વિધિવદુપયોગઃ ॥

૧૮ આર્તવ (રજ)નો ક્ષય થયો હોય તો યોગ્ય સમયે ઋતુ આવતું-દેખાતું નથી અને આવે-દેખાય તો પહોં થોડું આવે છે-દેખાય છે તથા યોનિમાં વેદના થાય છે. આર્તવ-રજનો ક્ષય થયો હોય તો સંશોધન કરવું તથા તલ, અડદ વગેરે ગરમ પદાર્થોનો વિધિ પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો.

ધાવણુનો ક્ષય થવાનાં લક્ષણો અને તેની ચિકિત્સા

સ્તન્યક્ષયે સ્તનયોર્મ્લાનતા સ્તન્યાસમ્ભવોડ-લ્પતા વા, તત્ર શ્લેષ્મવર્ધનદ્રવ્યોપયોગઃ ॥

ધાવણુનો ક્ષય થયો હોય તો સ્તનો કરમાઈ-સુકાઈ જાય છે, ધાવણુ આવતું નથી અને આવે તો થોડું આવે છે. ધાવણુનો ક્ષય થયો હોય તો કફને વધારનારા દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરવો.

ગર્ભનો ક્ષય થવાનાં લક્ષણો અને તેની ચિકિત્સા.

ગર્ભક્ષયે ગર્ભાસ્પન્દનમનુભતકુક્ષિતા ચ, તત્ર પ્રાપ્તવસ્તિકાલાયાઃ ક્ષીરવસ્તિપ્રયોગો મેઘ્યાન્નોપયોગશ્ચેતિ ॥ ૧૬ ॥

ગર્ભનો ક્ષય થયો હોય તો ગર્ભ પેટમાં ફરકતો નથી અને પેટ ઉચું થતું નથી. જો ગર્ભનો ક્ષય થયો હોય તો સ્નિગ્ધ અન્નોનો ઉપયોગ કરવો તથા અસ્તિ દેવાનો

કાલ (આઠમો માસ) પ્રાપ્ત થયો હોય તો ક્ષીરઅસ્તિનો પ્રયોગ કરવો (દુધની પીચકારી દેવી). ૧૬

દોષ વગેરેની અતિવૃદ્ધિ થવાનાં કારણો.

અતઃ કુર્ધ્વમતિવૃદ્ધાનાં દોષધાતુમલાનાં લક્ષણં વક્ષ્યામઃ । વૃદ્ધિઃ પુનરેષાં સ્વયોનિવર્ધનાત્યુપસેવનાદ્ભવતિ ॥

૧૯ હવે અતિવૃદ્ધિ પામેલા દોષો, ધાતુઓ, મલો અને ઉપધાતુઓનાં લક્ષણો કહું છું. દોષો, ધાતુઓ, મલો અને ઉપધાતુઓ એઓની વૃદ્ધિ એઓને વધારનારા-પોષણ કરનારા પદાર્થોનું અતિ સેવન કરવાથી થાય છે.

દોષોની વૃદ્ધિ થવાનાં લક્ષણો.

તત્ર વાતવૃદ્ધૌ વાકપાનુચ્યં કાર્શ્યં કાળ્પ્યં ગાત્રસ્ફુરણમુષ્ણકામિતા નિદ્રાનાશોડલ્પબલત્વં ગાઢવર્ચસ્વં ચ, પિત્તવૃદ્ધૌ પીતાવભાસતા સન્તાપઃ શીતકામિત્વમલ્પનિદ્રતા મૂર્છાં બલહાનિરિન્દ્રિયદૌર્બલ્યં પીતવિષ્ણમૂત્રનેત્રત્વં ચ, શ્લેષ્મવૃદ્ધૌ શૌકલ્યં શૈત્યં સ્થૈર્યં ગૌરવમવસાદસ્તન્દ્રા નિદ્રા સન્ધ્યસ્થિવિશ્લેષશ્ચ ॥ ૧૭ ॥

૨૦ જો વાયુની વૃદ્ધિ થઈ હોય તો વાણીમાં કંઠાર-પાણું આવે છે, શરીર કૃશ-પાતળું અને કાળું થઈ જાય છે, અંગો ફરકે છે, ઉષ્ણ પદાર્થોની ઇચ્છા થાય છે, નિદ્રા આવતી નથી, ઉત્સાહ ઓછો થઈ જાય છે અને વિષા-મળ કઠણ થાય છે. જો પિત્તની વૃદ્ધિ થઈ હોય તો સથળા પદાર્થો પીળા દેખાય છે, શરીર અને મનમાં સંતાપ થાય છે, થંડા પદાર્થોની ઇચ્છા થાય છે, નિદ્રા થોડી આવે છે, મૂર્છા આવે છે, ઓળનો-જીવન-શક્તિનો ક્ષય થાય છે, ઇન્દ્રિયો દુર્બળ થઈ જાય છે તથા વિષા-મળ-મૂત્ર અને નેત્રો પીળાં થઈ જાય છે. જો કફની વૃદ્ધિ થઈ હોય તો શરીર ઘોળું અને થંડું થઈ જાય છે, અંગો ઝલાઈ જાય છે, શરીર ભારે થાય છે, ગ્લાનિ થાય છે, તન્દ્રા-ઘેન આવે છે, નિદ્રા વધારે આવે છે તથા અસ્થિના સન્ધિઓ છુટા પડી જતા હોય એમ લાગે છે. ૧૭

ધાતુઓની અતિવૃદ્ધિ થવાનાં લક્ષણો.

રસોડતિવૃદ્ધો હૃદયોક્લેદં પ્રસેકં ચાપાદયતિ । રક્તં રક્તાઙ્ગાક્ષતાં શિરાપૂર્ણત્વં ચ । માંસં સ્ફિગ્ગળઢૌ-છોપસ્થોરુબાહુજંઘાસુ વૃદ્ધિઃ ગુરુગાત્રતાં ચ । મેદઃ સ્નિગ્ધાઙ્ગતામુદરપાર્શ્વવૃદ્ધિઃ કાસશ્વાસાદીન્ દૌર્ગન્ધ્યં ચ । અસ્થિ અધ્યસ્થિન્યધિદન્તાંશ્ચ । મજ્જા સર્વાઙ્ગનેત્રગૌરવમ્ । શુક્રં શુક્રાશ્મરીમતિપ્રાદુર્ભાવં ચ ॥ ૧૮ ॥

૨૧ જો રસની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો મોળ-હીબકા આવે છે અને મ્હોડામાંથી લાળ ઝર્પા કરે છે, જો

રક્તાની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો શરીર અને આંખો લાલ થઈ જાય છે તથા શિરાઓ રક્તથી પૂર્ણ થયેલી-ભરાઈ ગયેલી લાગે છે. જે માંસની અતિ-વૃદ્ધિ થઈ હોય તો ફૂલા, ગાલ, ઓઠ, ઉપસ્થ (લિંગ અને યોનિ), સાથળ, લુન્ગઓ અને પિંડીઓ એ-ઓની વૃદ્ધિ થાય છે (એઓ જડાં થઈ જાય છે) તથા શરીર ભારી થઈ જાય છે. જે મેદની ચરબીની અતિ-વૃદ્ધિ થઈ હોય તો શરીર સિંગધ થાય છે, પેટ અને પડખાં વૃદ્ધિ પામે છે, ઉધરસ, સ્વાસ વગેરે રોગો થાય છે તથા શરીર દુર્ગન્ધ મારે છે. જે અસ્થિઓની-હાડ-કાંની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો અધિક અસ્થિ તથા અધિક દાન્તો ઉત્પન્ન થાય છે. જે મજ્જાની અતિ-વૃદ્ધિ થઈ હોય તો સઘળાં અંગો તથા આંખો ભારી થઈ જાય છે. જે વીર્યની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો વીર્યની પથરી થાય છે અને વીર્ય અતિ સ્ત્રવ્યા કરે છે. ૧૮

મળોની અતિ વૃદ્ધિ થવાનાં લક્ષણો.

પુરીષમાટોપં કુક્ષૌ શૂલં ચ । મૂત્રં મુદુર્મુદુઃ પ્રવૃત્તિં વસ્તિતોદમાધ્માનં ચ । સ્વેદસ્ત્વચ્ચૌ દૌર્ગન્ધ્યં કળદ્વં ચ ॥ ૧૯ ॥

૨૨ વિદ્યાની-મળની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો પેટમાં ગડગડાટ થાય છે તથા શૂલ નીકળે છે (પેટમાં દુખે છે). જે મૂત્રની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો વારંવાર પેસાળ આવ્યા કરે છે, મૂત્રાશયમાં સોષાઓ ભોંકાવા જેવી વેદના થાય છે અને મૂત્રાશય-પેટુ ડુલી જાય છે-ચહડી આવે છે. જે પરસવાની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો ચામડી દુર્ગન્ધ મારે તથા ખરજ-ચળ આવે છે. ૧૯

ઉપધાતુઓની અતિવૃદ્ધિ થવાનાં લક્ષણો.

આર્તવમક્ષમર્દમતિપ્રવૃત્તિં દૌર્ગન્ધ્યં ચ । સ્તન્યં સ્તનયોરાપીનત્વં મુદુર્મુદુઃ પ્રવૃત્તિં તોદં ચાગમૌ જઠરાભિવૃદ્ધિં શોથં ચ ॥ ૨૦ ॥

૨૩ આર્તવની-રજની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો અંગોમાં મર્દન જેવી પીડા થાય છે, રજનો બહુ સ્ત્રાવ થાય છે તથા શરીર દુર્ગન્ધ મારે છે. જે ધાવણની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો સ્તનો બહુ પુષ્ટ થાય છે, વારંવાર ધાવણ સ્ત્રવ્યા કરે છે તથા સ્તનોમાં સોષાઓ ભોંકાવા જેવી વેદના થાય છે. ગર્ભની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો પેટ બહુ વધી જાય છે અને સોજે થાય છે. ૨૦

અતિવૃદ્ધિ પામેલા દોષાદિની ચિકિત્સા

તેષાં યથાસ્વં સંશોધનં ક્ષપણં ચ ક્ષયાદવિરુદ્ધૈઃ ક્રિયાવિશેષૈઃ કુર્વીત ॥ ૨૧ ॥

૨૪ અતિવૃદ્ધિ પામેલા દોષો, ધાતુઓ, મલો અને ઉપધાતુઓ એઓને સંશોધન, સંશમન, આહાર અને આચાર-વિહાર એ ચાર પ્રકારની ક્રિયાઓમાંથી તે તે રસ

રક્તાદિ ધાતુઓ માટે જે ક્રિયા યોગ્ય જણાય તે ક્રિયાવટે તેઓનો પોતાના પ્રમાણથી ક્ષય ન થાય તેવી રીતે સંશોધન અથવા સંશમન, કરીને પોતાના પ્રમાણમાં લાવવા. ૨૧

શરીરના સઘળા ધાતુઓને સમાન સ્થિતિમાં રાખવાની જરૂર.

પૂર્વઃ પૂર્વોડતિવૃદ્ધત્વાદ્વર્ચયેદિ પરં પરમ્ ।

તસ્માદતિપ્રવૃદ્ધાનાં ધાતૂનાં હાસનં હિતમ્ ॥ ૨૨ ॥

૨૫ કાંઈ પણ પહેલો પહેલો ધાતુ અતિ વૃદ્ધિ પામે તો તે પોતપોતાથી પછી પછીના ધાતુને વધારે છે અને કાંઈ પણ પછી પછીનો ધાતુ અતિ વૃદ્ધિ પામે તો તે પોતપોતાથી પહેલાં પહેલાનાં ધાતુને વધારે છે તેમજ કાંઈ પણ પહેલો પહેલો ધાતુ અતિ ક્ષીણ થયો હોય તો પોતાપોતાથી પછી પછીના ધાતુને ક્ષીણ કરે છે અને કાંઈ પણ પછી પછીનો ધાતુ અતિ ક્ષીણ થયો હોય તો પોતપોતાથી પહેલા પહેલા ધાતુને ક્ષીણ કરે છે. આ પ્રમાણે ધાતુઓનો પરસ્પર સંબંધ છે માટે અતિ વૃદ્ધિ પામેલા ધાતુઓને ઓછા કરવા અને અતિ ક્ષીણ થયેલા ધાતુઓને વધારવા અર્થાત્ શરીરના સઘળા ધાતુઓ જે રીતે પ્રકૃતિસ્થ રહે (સમાન સ્થિતિમાં રહે) તેમ કરવું હિતકારક છે. ૨૨

બળ અથવા ઓજનું લક્ષણ અને તેના ક્ષયનું લક્ષણ.

બલલક્ષણં બલક્ષયલક્ષણમતઃ ऊर्ध्वं વक्ष્યામઃ ।

તત્ર રસાદીનાં શુક્લાન્તાનાં ધાતૂનાં યત્પરં તેજ-સ્તત્ત્વલ્વોજસ્તદેવ બલમિત્યુચ્યતે સ્વશાસ્ત્રસિદ્ધાન્તાત્ ॥ ૨૩ ॥

૨૬ હવે બલનું તથા બલના ક્ષયનું લક્ષણ કહું છું. રસથી વીર્ય સુધીના સઘળા ધાતુઓનો જે ઉત્તમ સાર છે તેજ ઓજ છે અને તે ઓજને જ અમારા તન્ત્રના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે 'બલ' કહેવામાં આવે છે. ૨૩

ઓજનું સ્વાભાવિક કર્મ,

તત્ર બલેન સ્થિરોપચિત્તમાંસતા સર્વચેષાસ્થ-પ્રતિઘાતઃ સ્વરવર્ણપ્રસાદો બાહ્યાનામાભ્યન્તરાણાં કરણાનામાત્મકાર્યપ્રતિપત્તિર્ભવતિ ॥ ૨૪ ॥

૨૭ એ બલથી-ઓજથી માંસ સ્થિર-દૃઢ તથા પુષ્ટ રહે છે, શરીરના-વાણીના તથા મનના વ્યાપારો અપ્રતિ-હતપણે-કંઈ પણ અડચણ વગર ચાલ્યા કરે છે, સ્વર તથા શરીરનો વર્ણ પ્રસન્ન-નિર્મળ રહે છે અને બાહ્યે-ન્દ્રિયો (કર્મેન્દ્રિયો) તથા આબ્યન્તરેન્દ્રિયો (જ્ઞાનેન્દ્રિયો) પોતપોતાના કામમાં પ્રવર્તે છે. ૨૪

મવન્તિ ચાત્ર ॥

ઓજઃ સોમાત્મકં સિંગધં શુદ્ધં શીતં સ્થિરં સરમ્ ।

વિવિક્તં મૃદુ મૃત્સ્નં ચ પ્રાણાયતનમુત્તમમ્ ॥ ૨૫ ॥

દેહઃ સાવયવસ્તેન વ્યાસો ભવતિ દેહિનામ્ ।

તદભાવાન્ન શરીર્યન્તે શરીરાણિ શરીરિણામ્ ॥૨૬॥

૨૮ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો કહેવામાં આવ્યા છે:-ઓજ સૌમ્ય (સામનો-જલનો અંશ જેમાં અધિક છે એવું), સ્નિગ્ધ, ઘાળું, શીતળ, શરીરના અવયવોને સ્થિરતા આપનારું, ગતિવાળું, નિર્મળ, કામળ, લાસું અને પ્રાણોનું ઉત્તમ સ્થાન છે. દેહધારીઓનો સઘળા અવયવોવાળો દેહ તેનાથી વ્યાપ્ત છે. એ ઓજનો નાશ થવાથી પ્રાણીઓના શરીરો નાશ પામે છે. ૨૫-૨૬

ઓજનો ક્ષય થવાનાં કારણો.

અભિઘાતાત્ક્ષયાત્કોપાચ્છોકાદ્ધ્યાનાચ્છ્રમાત્ક્ષયઃ । ઓજઃ સંક્ષીયતે હ્યેભ્યો ધાતુગ્રહણનિઃસૃતમ્ ।
તેજઃ સમીરિતં તસ્માદ્વિસ્તંશયતિ દેહિનઃ ॥ ૨૭ ॥

૨૯ શસ્ત્ર વગેરેનો અભિઘાત (માર), ધાતુઓનો ક્ષય, ક્રોધ, શોક, ચિન્તા, શ્રમ અને લુપ્ત આ કારણોથી પ્રકાપ પામેલા વાયુવડે ઓજ ચલાયમાન થઈને પોતાના સ્ત્રોતોમાંથી બ્રષ્ઠ થાય છે (બહાર નિકળી પડે છે) તેથી દેહધારીઓ-મનુષ્યો સર્વ કર્મોમાંથી અહિષ્કૃત થાય છે. (સર્વ કર્મો કરવાને અસમર્થ થઈ પડે છે.) ૨૭

ઓજના ક્ષયના ભેદો.

તસ્ય વિસ્તંસો વ્યાપત્ ક્ષય इति लिङ्गानि व्यापन्नस्य भवन्ति ॥ ૨૮ ॥

૩૦ અભિઘાત વગેરે કારણોથી વિકાર પામેલા ઓજના વિસ્તંસ-પોતાના સ્થાનમાંથી બ્રષ્ઠ થવું, વ્યાપત-અન્યથા-ભાવ થવો, અને ક્ષય-ઓછું થવું, એ રીતે ત્રણ લક્ષણો (વિકારો) થાય છે. ૨૮

ઓજના વિસ્તંસ વગેરે ત્રણ વિકારોનાં લક્ષણો.

સન્ધિવિશ્લેષો ગાત્રાણાં સદનં દોષચયવનં ક્રિયાસન્નિરોધશ્ચ વિસ્તંસે । સ્તબ્ધગુરુગાત્રતા વાતશોફો વર્ણમેદો ગ્લાનિસ્તન્દ્રા નિદ્રા ચ વ્યાપન્ને ।

મૂર્છા માંસક્ષયો મોહઃ પ્રલાપો મરણમિતિ ચ ક્ષયે ૨૯

૩૧ જે ઓજ પોતાના સ્થાનમાંથી બ્રષ્ઠ થયું હોય તો શરીરના સઘળા સન્ધિઓ શિથિલ-ઢીલા થાય છે, અંગોમાં ગ્લાનિ થાય છે, વાતાદિ દોષો પોતાના સ્થાનમાંથી બ્રષ્ઠ થાય છે તથા શરીરના, વાણીના અને મનના સઘળા વ્યાપારો અટકી પડે છે. જે ઓજનો અન્યથાભાવ-વિપરીતભાવ થયો હોય તો અંગો અક્રુડ અને ભારે થઈ જાય છે, વાતશોથ થાય છે, શરીરનો વર્ણ બદલાઈ જાય છે, અંગમાં ગ્લાનિ થાય છે તથા તન્દ્રા-ધેન અને નિદ્રા રહ્યા કરે છે. જે ઓજનો ક્ષય થયો હોય તો મૂર્છા આવે છે, માંસનો ક્ષય થાય છે, પ્રલાપ થાય છે તથા મરણ પણ થાય છે. ૨૯

भवन्ति चात्र ॥

ત્રયો દોષા બલસ્યોક્તા વ્યાપદ્વિસ્તંસનક્ષયાઃ ।

વિશ્લેષસાદૌ ગાત્રાણાં દોષવિસ્તંસનં શ્રમઃ ॥ ૩૦ ॥

અપ્રાચુર્યં ક્રિયાણાં ચ બલવિસ્તંસલક્ષણમ્ ।

ગુરુત્વં સ્તબ્ધતાક્ષેષુ ગ્લાનિર્વર્ણસ્ય ભેદનમ્ ॥ ૩૧ ॥

તન્દ્રા નિદ્રા વાતશોફો બલવ્યાપદિ લક્ષણમ્ ।

મૂર્છા માંસક્ષયો મોહઃ પ્રલાપોઽજ્ઞાનમેવ ચ ॥૩૨॥

પૂર્વોક્તાનિ ચ લિંગાનિ મરણં ચ બલક્ષયે ॥

૩૨ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો કહેલા છે:-બલના (ઓજના) પોતાના સ્થાનમાંથી બ્રષ્ઠ થવું. અન્યથા ભાવ થવો અને ક્ષય થવો એ રીતે ત્રણ વિકારો થાય છે. ઓજ પોતાના સ્થાનમાંથી બ્રષ્ઠ થયું હોય તો શરીરના સઘળા સન્ધિઓ શિથિલ-ઢીલા થાય છે, શરીરમાં ગ્લાનિ થાય છે, વાતાદિ દોષો પોતાના સ્થાનમાંથી બ્રષ્ઠ થાય છે, (મેહનત કર્યા વગર) થાક લાગે છે તથા શરીર વાણી અને મનની ક્રિયાઓ મંદ થઈ જાય છે. ઓજનો અન્યથાભાવ થયો હોય તો અંગોમાં ભારેપણું, અંગોનું ક્રુદ્ધાઈ જવું, ગ્લાનિ, શરીરના વર્ણનું બદલાઈ જવું ધેન, નિદ્રા અને વાયુ સંબંધી સોજો એ લક્ષણો થાય છે. ઓજનો ક્ષય થયો હોય તો મૂર્છા, માંસનો ક્ષય, મોહ, પ્રલાપ-અકવાદ, અજ્ઞાન, ઉપર કહેલા સઘળાં લક્ષણો તથા મરણ આટલાં લક્ષણો થાય છે. ૩૦-૩૨

ઓજ-બળના ક્ષયની ચિકિત્સા.

તत्र विस्त्रंसे व्यापन्ने च क्रियाविशेषैरविरुद्धैर्बलमास्थापयेत् । नष्टसंज्ञमितरं च वर्जयेत् ॥ ૩૩ ॥

૩૩ ઓજ પોતાના સ્થાનમાંથી બ્રષ્ઠ થયું હોય અથવા ઓજનો અન્યથાભાવ થયો હોય તો ઓજની સમાન ગુણવાળી એવી રસાયન વાજવકરણ વગેરે ક્રિયાઓથી ઓજને વધારવું. પરંતુ ઓજનો ક્ષય થવાને લીધે જે રોગીની સંજ્ઞા જતી રહી હોય તો તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં. ૩૩

તેજનું લક્ષણ, તેજની ક્ષીણતાનું લક્ષણ અને તેની ચિકિત્સા.

તેજોઽપ્યાગ્નેયં ક્રમશઃ પચ્યમાનાનાં ધાતૂનામ-ભિનિર્વૃત્તમન્તરસ્થં ક્ષેહજાતં વસાહ્યં સ્ત્રીણાં વિશેષતો ભવતિ, તેન માર્દવસૌકુમાર્યમૃદ્વલ્પરોમતોત્સાહદૃષ્ટિસ્થિતિપક્તિકાન્તિવીક્ષયો ભવન્તિ । તત્ કષાયતિક્તશીતરુક્ષવિષ્ટમ્ભિવેગવિઘાતવ્યવાયવ્યાયામ-વ્યાધિકર્ષણેશ્ચ વિક્રિયતે । તસ્યાપિ પારુષ્યવર્ણમેદ-તોદનિષ્પ્રમત્વાનિ વિસ્તંસને ભવન્તિ । કાર્શ્યમન્દા-મ્નિતાધસ્તિર્યક્ ચ વિચ્યુતિર્વ્યાપતૌ, દૃષ્ટ્યગ્નિબલહા-ન્યનિલપ્રકોપમરણાનિ ક્ષયે; તન્નાપિ સ્નેહપાનાભ્ય-ઙ્ગપ્રદેહપરિષેકસ્નિગ્ધલઘ્વજ્ઞાનિ ક્ષયે વિદધીત ૩૪

૩૪ તેજ પણુ આગ્નેય પદાર્થ છે, અનુક્રમે પાકતી ધાતુઓમાંથી ઉત્પન્ન થનારો 'વસા' નામનો સ્નેહ શરીરમાં રહે છે તેનું નામ તેજ છે. આ તેજ સ્ત્રીઓમાં અધિક હોય છે તેથી સ્ત્રીઓના શરીરમાં કામળતા, સુકુમારતા, મૃદુતા શરીરપર થોડાં રુવાડાપણું, ઉત્સાહ, દષ્ટિની સ્થિરતા, અન્નાદિકનું પાકવું, કાંતિ અને દીપ્તિ અધિક હોય છે. તુરાં, કડવાં, તાઢાં, લુખાં તથા ઝાડાનો અટકાવ કરનારાં અન્નાદિકથી, મૂત્રાદિકના વેગને રોકવાથી, અતિ મૈથુન કરવાથી, અત્યંત કસરત કરવાથી, વ્યાધિઓથી, અને ઉપવાસ વગેરે કરવાથી આ તેજ ક્ષીણુતાને પામે છે. તેજની વિશ્લેષ નામની ક્ષીણુતા થઈ હોય તો ત્વચાનું કઠોરપણું, વર્ણનું બદલાઈ જવું, બથા અને કાંતિરહિતપણું આટલાં ચિન્હો થાય છે. તેજની વ્યાપ્ત નામની ક્ષીણુતા થઈ હોય તો કૃશપણું, અગ્નિની મંદતા, અને વસાનું વિઘ્નના દ્વારથી અથવા તો મૂત્રદ્વારથી નિકળવું થાય છે. તેજની ક્ષય નામની ક્ષીણુતા થઈ હોય તો દષ્ટિના અને અગ્નિના બળની હાનિ થાય છે અને વાયુનો પ્રકોપ થાય છે તથા મરણુ પણુ થાય છે. આ રીતે તેજની ક્ષીણુતા થઈ હોય તો સ્નેહનાં પાન, અબ્યંગ, પ્રદેહ (લેપ) અને પરિષેક કરવા તથા સ્નિગ્ધ અને હલકાં અન્નો જમાડવાં. ૩૪

દોષાદિકોના ક્ષયનું સામાન્ય લક્ષણ.

भवन्ति चात्र ।

दोषधातुमलक्ष्णो बलक्ष्णोऽपि वा नरः ।

स्वयोनिवर्धनं यत्तदन्नपानं प्रकाङ्क्षति ॥ ૩૫ ॥

૩૫ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો કહેલા છે:-જે માણસના દોષો, ધાતુઓ, મલો, ઉપધાતુઓ અને બલ-ઓજ એઓમાંથી કોઈનો પણુ ક્ષય થયો હોય તો માણસ જેનો ક્ષય થયો હોય તેને વધારનારા અન્નની અને પાનની ઇચ્છા કરે છે. ૩૫

દોષાદિકોના ક્ષયની સામાન્ય ચિકિત્સા.

यद्यदाहारजातं हि क्षीणः प्रार्थयते नरः ।

तस्य तस्य स लाभे तु तं તં ક્ષયમપોહતિ ॥ ૩૬ ॥

૩૬ ક્ષીણુ થયેલા (જેને દોષો વગેરેમાંના કોઈનો પણુ ક્ષય થયો હોય તેવા) માણસને જે જે આહારની ઇચ્છા થાય તે તે આહાર જે તેને મળે તો તે તે દોષ વગેરેનો ક્ષય મટી જાય છે. ૩૬

यस्य धातुक्षयाद्वायुः संज्ञां कर्म च नाशयेत् ।

प्रक्षीणं च बलं यस्य नासौ शक्यश्चिकित्सितुम् ३७

૩૭ જે માણસની ધાતુઓના ક્ષયથી પ્રકોપ પામેલા વાયુએ સંજ્ઞા અને ક્રિયાનો (શરીરના વ્યાપારોનો) નાશ કરેલો હોય તથા જેનું બળ ક્ષીણુ થયેલું હોય તે માણસ ચિકિત્સાથી સારો થઈ શકતો નથી. ૩૭

૬

શરીર સ્થૂલ અને કૃશ થવામાં રસનું કારણપણું. રસનિમિત્તમેવ સ્થૌલ્યં કાર્શ્યં ચ ॥

૩૮ શરીર સ્થૂલ-બળું થવાનું (મધ્યમ થવાનું) અને કૃશ-પાતળું થવાનું કારણ રસ જ છે.

શરીર અતિસ્થૂલ થવાનાં કારણો.

तत्र श्रेष्मलाहारसंविनोऽध्यशनशीलस्याव्या-
यामिनो दिवास्वप्नरतस्य चाम एवान्नरसो मधुर-
तरश्च शरीरमनुकामन्नतिस्नेहान्मेदो जनयति, त-
दतिस्थौल्यमापादयति ॥

૩૯ જે માણસ કદને વધારનારા આહારોનું સેવન કરનારો, એક વખત આદિલો ખોરાક પાચન નહી થયા છતાં જ બીજી વખત જમવાની આદત-ટેવવાળો, મ્હેનત નહી કરનારો અને દિવસે સુવાના અભ્યાસ (ટેવ)વાળો હોય તે માણસનો અન્નરસ ૧આમ-અપકવ-કાચો જ રહે છે તથા બહુ મધુર થઈ જાય છે. તે (કાચો અને બહુ મધુર) અન્નરસ શરીરમાં ગતિ કરતો પોતાનાં અતિસ્નિગ્ધપણુને લીધે મેદનું જ વિશેષ પોષણ કરે છે. (મેદની જ વિશેષ વૃદ્ધિ કરે છે.) તે વૃદ્ધિ પામેલું મેદ શરીરને અતિસ્થૂલ-બહુ બળું કરે છે.

શરીર અતિસ્થૂલ થવાથી થતા ઉપદ્રવો.

तमतिस्थूलं क्षुद्रश्वासपिपासाक्षुत्स्वप्नસ્વેदगात्र-
दौर्गन्ध्यक्रयनगात्रसादगद्गदत्वानि क्षिप्रमेवाविश-
न्ति, सौकुमार्यान्મેदसः सर्वक्रियास्वसमर्थः, कफ-
मेदोनिरुद्धमार्गत्वाच्चाल्पव्यवायो भवति आवृतमा-
र्गत्वादेवं शेषा धातवो नाप्यायन्तेऽत्यर्थमतोऽल्प-
प्राणो भवति, प्रमेहपिडकाज्वरभगन्दरविद्रधि-
वातविकाराणामन्यतमं प्राप्य पञ्चत्वमुपयाति, सर्व
एव चास्य रोगा बलवन्तो भवन्त्यावृतमार्गत्वात्
स्रोतसाम् ॥

૪૦ અતિસ્થૂલ-બહુબળા માણસના ઉપર તુરત જ ક્ષુદ્ર શ્વાસ, તરસ, લુપ્ત, નિદ્રા, પરસેવો, શરીરમાંથી દુર્ગન્ધ નીકળવી, નિદ્રાવસ્થામાં કંકમાં ધુર ધુર અવાજ થવો, અંગોનું અશક્તપણું અને વાણીનું ગદ્ગદપણું (અસ્પષ્ટ બોલવું) એ રોગો હુમલો કરે છે. મેદના સુકુમાર-સુવાળાપણુને લીધે બહુ બળે માણસ સઘળાં કામો કરવામાં અસમર્થ થાય છે (કંઈ પણુ કામ કરી શકતો નથી). કફ અને મેદથી સઘળા માર્ગો રોકાયેલા હોવાને લીધે તે અલ્પમૈથુનવાળો થઈ જાય છે (વધારે મૈથુન કરી શકતો નથી), એજ પ્રમાણે મેદથી માર્ગ રોકાઈ

૧ મેદસ્થી મનુષ્યનો જઠરાગ્નિ પ્રતીક્ષ હોવા છતાં પણુ તેને નિત્ય અધ્યશન કરવાની ટેવ હોવાથી તેના શરીરમાં આમરસ ઉત્પન્ન થાય છે. જઠરાગ્નિથી રસ ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ ધાત્વ-ગ્નિથી તેનો પાક ન થવાથી તેને આગ એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

જવાને લીધે અત્તરસ અસ્થિ, મગ્ગ અને વીર્ય એ ધાતુઓનું સારી રીતે પોષણ કરી શકતો નથી, તેથી તે માણસ અલ્પ શક્તિવાળો-કમતાગાત-નાકૌવત થઈ જાય છે. છેવટે એ માણસ પ્રમેહ, પ્રમેહપિડકા, જ્વર, ભગન્દર, વિદ્રધિ અને વાતરોગો એ રોગોમાંના કોઈ પણ રોગનો ભોગ થઈને મરણ પામે છે. દોષાદિકને વહન કરનારા (લઈ જનારા) સ્ત્રોતોના માર્ગો મેદથી રોકાયેલા હોવાને લીધે તેના સર્વ રોગો બલવાન થઈ પડે છે.

મેદની વૃદ્ધિ થતી અટકાવવાનો ઉપાય.

અતસ્તસ્યોત્પત્તિર્હેતું પરિહરેત્ ॥

૪૧ એટલા માટે (મેદની વૃદ્ધિ થવાને લીધે શરીર અતિરથૂલ થવાથી ઉપર કહેલાં નુકસાનો થાય છે માટે) મેદની વૃદ્ધિ થવાની પહેલાં જ જે કારણોથી મેદની વૃદ્ધિ થતી હોય તે કારણોનો ભાગ કરવો.

મેદની વૃદ્ધિ થઈ હોય તેનો ઉપાય.

**ઉત્પન્ને તુ શિલાજતુગુગ્ગુલુગોમૂત્રત્રિફલાલંહ-
રજોરસાન્નમધુયવમુદ્રકારંદૂષકદયામાકોદાલકા-
દીનાં વિરુક્ષણચ્છેદનીયાનાં ચ દ્રવ્યાણાં વિધિવ-
દુપયોગો વ્યાયામો લેહનવસ્ત્યુપયોગશ્ચેતિ ॥૩૮॥**

૪૨ છતાં મેદની વૃદ્ધિ થાય તો શિલાજીત, ગુગળ, ગોમૂત્ર (ગૌમૂત્ર), ત્રિફલા (હરડા, ખંડુડા અને આંબળા), લોહભસ્મ, રસવંતી, મધ, જવ, મગ, કાદરા, સામે, જંગલી કાદરા અને ખીજ પણુ શરીરને રક્ષા કરનારા તથા માર્ગોને શુદ્ધ કરનારા પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો. કસરત કરવી, તથા લેખન અસ્તિઓનો (મેદ અને કફને ઉખેડીનારા દ્રવ્યોથી બનાવેલી પીચકારીઓનો) પણ ઉપયોગ કરવો. ૩૮

શરીર બહુ કૃશ-પાતળું થવાનાં કારણો.

**તત્ર પુનર્વાતિલાહરસેવિનોડતિવ્યાયામવ્યવાયા-
ધ્યયનમયશોકધ્યાનરાત્રિજાગરણપિપાસાશ્લુત્કષા-
યાલ્પાશનપ્રમૃતિમિરુપશોષિતો રસધાતુઃ શરીર-
મનુક્રામન્નલ્પત્વાન્ન પ્રાણયતિ, તસ્માદતિકાર્દ્યં ચ
ભવતિ ॥**

૪૩ વાયુને વધારનારા દ્રવ્યોનું સેવન કરવું, બહુ મ્હેનત કરવી, બહુ મૈથુન કરવું, બહુ ભય રાખવો, બહુ શોક કરવો, બહુ ચિન્તા કરવી, રાતના બહુ જાગવું, બહુ તરસું રહેવું, બહુ ભુખું રહેવું, તુરા રસ-વાળા આહારોનું સેવન કરવું તથા બહુ થાકું જમવું વગેરે કારણોથી સુકાયેલા (રક્ષ થયેલા-ઓછા થયેલા) રસ શરીરમાં ફરતાં છતાં પણ પોતાના રક્ષણને લીધે તથા ઓછાપણને લીધે ધાતુઓનું સારીરીતે પોષણ કરી શકતો નથી અને તેથી શરીર બહુ કૃશ-પાતળું થઈ જાય છે.

બહુ પાતળા માણસને થનારા ઉપદ્રવો.

**સોડતિકૃશઃ શ્રુત્પિપાસાશીતોળ્ણવાતવર્ષમારા-
દાનેષ્વસાદિળ્ણુર્વાતરોગપ્રાયોડ્લપપ્રાણશ્ચ ક્રિયાસુ
ભવતિ, શ્વાસકાસશોષપ્લીહોદરાગ્નિસાદગુલમરક્ત-
પિત્તાનામન્યતમં પ્રાપ્ય મરણમુપયાતિ, સર્વં યવ
ચાસ્ય રોગા બલવન્તો ભવન્ત્યલ્પપ્રાણત્વાત્ ॥**

૪૪ અતિકૃશ-બહુપાતળો માણસ ભુખ, તરસ, થંડી, ગરમી, પવન, વરસાદ તથા ભાર એઓને સહન કરી શકતો નથી; તેને ઘણા પ્રકારના વાયુના રોગો થાય છે; તથા તે માણસ શરીરના, મનના અને વાણીના વ્યાપારોમાં અશક્ત થઈ જાય છે. છેવટે તે માણસ શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, પ્લીહા-અરોળ, ઉદરરોગ, અગ્નિ-માન્ધ, ગુલ્મ અને રક્તપિત્ત એ રોગોમાંના કોઈ પણ રોગનો ભોગ થઈને મરણ પામે છે. બહુ પાતળા માણસના શરીરમાં શક્તિ થોડી હોય છે તેથી તેને સધળા રોગો બળવાન થઈ પડે છે.

શરીરને પાતળું થતું અટકાવવાના ઉપાય.

અતસ્તસ્યોત્પત્તિર્હેતું પરિહરેત્ ।

૪૫ એટલા માટે (શરીર અતિકૃશ થવાથી ઉપર કહેલાં નુકસાનો થાય છે માટે) શરીર અતિકૃશ થવાની પહેલાં જ જે કારણોથી શરીર અતિકૃશ થાય છે તે કારણોનો ભાગ કરવો.

કૃશ શરીરને મધ્યમ કરવાના ઉપાય.

**ઉત્પન્ને તુ પયસ્યાશ્વગન્ધાવિદારીવિદારીગન્ધા-
શતાવરીબલાતિબલાનાગબલાનાં મધુરાણામન્યાસાં
ચૌષધીનામુપયોગઃક્ષીરદધિચૃતમંસશાલિષષ્ટિક-
યવગોધૂમાનાં ચ, દિવાસ્વપ્નમ્ન્રહચર્યાવ્યાયામવૃંહણ-
વસ્ત્યુપયોગશ્ચેતિ ॥ ૩૯ ॥**

૪૬ શરીરમાં અતિકૃશપણું ઉત્પન્ન થયું હોય તો ક્ષીર-કોકોલી, આસન્ધ, વિદારીકન્દ, શાલિપણી (ત્રિપાની સમેરવો), શતાવરી, ઘોળા પુલની ખપાટ, પીળા પુલની ખપાટ અને ગંગેટી એઓનો તથા ખીજ પણુ મધુર ઔષધિઓનો ઉપયોગ કરવો. ખોરાક માટે દુધ, દહીં, ઘી, માંસ, ચોખા, સાડી ચોખા, જવ અને ઘઉં એઓનો ઉપયોગ કરવો. દિવસે સુવું, બ્રહ્મચર્ય પાળવું (મૈથુન ન કરવું), મ્હેનત ન કરવી તથા બહુભુખસ્તિઓનો ઉપ-યોગ કરવો. ૩૯.

શરીરને મધ્યમ રાખવાના ઉપાય અને તેના ગુણો.

**યઃ પુનરુભયસાધારણાન્યુપસેવેત તસ્યાન્નરસઃ
શરીરમનુક્રામન્ સમાન્ ધાતુનુપચિનોતિ, સમધાતુ-
ત્વાન્મધ્યશરીરો ભવતિ, સર્વક્રિયાસુ સમર્થઃશ્રુત્પિ-
પાસાશીતોળ્ણવર્ષાતપસહો બલવાન્ન્રહ; સ સતતમનુ-
પાલયિતવ્ય ઇતિ ॥ ૪૦ ॥**

૪૭ જે માણસ ઉભય સાધારણ (અત્યંત સ્નિગ્ધ પણ નહિ તેમ અત્યંત રક્ષ પણ નહિ એવા) આહાર-વિહારોનું સેવન કરે છે તે માણસનો અન્નરસ, શરીરમાં ફરતો ફરતો સધળા ધાતુઓનું સરખી રીતે પોષણ કરે છે અને સધળા ધાતુઓને સરખી રીતે પોષણ મળવાથી સધળા ધાતુઓ સમાન રહે છે તેથી સધળા ધાતુઓની સમાનતાને લીધે તે માણસ મધ્યમ શરીરવાળો (બહુ જડો નહીં તેમ બહુ પાતળો પણ નહીં એવો) થાય છે. મધ્યમ શરીરવાળો માણસ સધળાં કામો કરવામાં સમર્થ, લુપ્ત-તરસ-થંડી-ગરમી-વરસાદ અને તડકાને સહન કરી શકે એવો તથા બલવાન હોય છે, એટલા માટે હમેશાં સ્વસ્થવૃત્તનું આચરણ કરીને મધ્યમ શરીરનું રક્ષણ કરવું (શરીર મધ્યમ રહે એવી તજવીજ રાખવી). ૪૦.

મધ્યમ શરીરની પ્રશંસા.

भवन्ति चात्र ।

अत्यन्तगर्हितावेतौ सदा स्थूलकृशौ नरौ ।

श्रेष्ठो मध्यशरीरस्तु कृशः स्थूलास्तु पूजितः ॥ ૪૧ ॥

૪૮ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો કહેલા છે:- જડા શરીરવાળો અને પાતળા શરીરવાળો એ બંને માણસો સદા અત્યંત નિન્દિત છે. તોપણ જડા શરીરવાળા કરતાં પાતળા શરીરવાળો શ્રેષ્ઠ છે અને મધ્યમ શરીરવાળો એ બંને કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. ૪૧.

દોષના પ્રકોપથી ધાતુઓનો ક્ષય.

दोषः प्रकुपितो धातून् क्षययत्यात्मतेजसा ।

इन्द्रः स्वतेजसा वह्निर्स्वागतमिवोदकम् ॥ ૪૨ ॥

૪૯ વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષોમાંનો કોઈ પણ દોષ પ્રકોપ પામ્યો હોય તો, પોતાની શક્તિથી જેમ પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ પોતાના તેજથી તપેલીમાં રહેલાં જલને ક્ષીણ કરે છે (ઓછું કરે છે) તેમ ધાતુઓને ક્ષીણ કરે છે. ૪૨.

શરીરમાં દોષાદિકોનું ચોક્કસ પ્રમાણ ન હોવાનાં કારણો.

वैलक्षण्याच्छरीराणामस्थायित्वात्तथैव च ।

दोषधातुमलानां तु परिमाणं न विद्यते ॥ ૪૩ ॥

૫૦ દોષો, ધાતુઓ, મલો અને ઉપધાતુઓ એઓ કાલાનુસારે ફેરફાર પામ્યા કરે છે તેથી તથા પ્રકૃતિ, દેહ

૧ અહીં ધાતુ શબ્દથી ઉપધાતુઓને તથા મળોને પણ જાણવા કારણ કે તેઓ પણ પ્રાકૃતાવસ્થામાં શરીરને ધારણ કરે છે.

૨ ધાવણ વગેરે શરીરને ધારણ કરનારાં છે છતાં તેને ઉપધાતુ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ ધાતુ કહેવામાં આવતાં નથી કેમકે જેમાં ધારણ તથા પોષણ બંને કાર્ય કરવાના ગુણ હોય એવા રસાદિકનેજ મુખ્યપણે ધાતુ સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે, માટે જેઓ શરીરને ધારણ કરતા હોય અને બીજા ધાતુ-

વગેરેના ભેદોથી શરીરે નાના પ્રકારનાં છે તેથી તેઓનું શરીરમાં કશું સુકરર પ્રમાણ છેજ નહીં (અને તેથી જ અમોએ અહીં તેઓનું પ્રમાણ કહ્યું નથી.) ૪૩.

દોષાદિકોનું સમાનપણું જાણવાનો ઉપાય.

एषां समत्वं यच्चापि भिषग्भिरवधारयते ।*

न तत्स्वास्थ्यार्हते शक्यं वक्तुमन्येन हेतुना ॥ ૪૪ ॥

૫૧ વૈદ્યોએ શરીરની સ્વસ્થતા ઉપરથી એ દોષો વગેરેના સમાનપણાનો નિશ્ચય કરી લેવો. કેમકે દોષો વગેરેનું સમાનપણું સ્વસ્થતાનાં લક્ષણો સિવાય બીજા કોઈ પણ કારણથી-ઉપાયથી કહી શકાય-જાણી શકાય એમ નથી. ૪૪.

દોષાદિકનાં ક્ષય વૃદ્ધિ જાણવાનો ઉપાય.

दोषादीनां त्वसमतामनुमानेन लक्षयेत् ।

अप्रसन्नेन्द्रियं वीक्ष्य पुरुषं कुशलो भिषक् ॥ ૪૫ ॥

૫૨ કુશલ વૈદ્યે પુરુષને અપ્રસન્ન ઇન્દ્રિયોવાળો જોઈને દોષ વગેરેના ક્ષયરૂપ અથવા વૃદ્ધિરૂપ અસમાનપણાને અનુમાનથી જાણી લેવું. ૪૫

દોષાદિકનાં ક્ષય વૃદ્ધિની સામાન્ય ચિકિત્સા.

स्वस्थस्य रक्षणं कुर्यादस्वस्थस्य तु बुद्धिमान् ।

क्षपयेद्बृंहयेद्वाऽपि दोषधातुमलान् भिषक् ।

तावद्यावदरोगः स्यान्नरो रोगसमन्वितः ॥ ૪૬ ॥

૫૩ સ્વસ્થના આરોગ્યની રક્ષા કરવી અને અસ્વસ્થની-(રોગી)ની બુદ્ધિમાન વૈદ્યે તે મનુષ્ય રોગથી રહિત થાય ત્યાં સુધી, જે દોષો, ધાતુઓ, મલો અને ઉપધાતુઓ વૃદ્ધિ પામેલા જણાય તો તેઓને જ્યાં સુધી રોગીને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય (રોગી સાજો થાય) ત્યાં સુધી ઓછા કરવા અને ક્ષીણ થયેલા જણાય તો જ્યાં સુધી તેને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી તેઓને વધારવા. ૪૬.

આરોગ્યનું લક્ષણ.

समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः ।

प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥ ૪૭ ॥

૫૪ જેના વાત પિત્ત અને કફ સમ^૧ (સરખા) હોય, જેનો અગ્નિ સમ હોય, જેની સાત ધાતુઓ સમ હોય, જેના મળ સમ હોય, -પ્રમાણસર ઝાડો ઉતરતો હોય,

ઓનું પોષણ કરતા હોય એવા રસાદિકનેજ ધાતુ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ ધાવણ વગેરેને ધાતુ કહેવામાં આવતા નથી. કેમકે તેઓ શરીરને ધારણ જ કરે છે. પરંતુ બીજા ધાતુનું પોષણ કરતાં નથી.

૧ આ શ્લોકમાં સમશબ્દ છે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે ઓછા પણ નહિ તેમ વિશેષ પણ નહિ પરંતુ સરખા. વાત, પિત્ત, કફ એ જે સમ કહેતાં સરખા હોય તો મનુષ્ય આરોગ્ય કહેવાય છે.

તથા જેની^૧ ક્રિયાઓ પણ સમ હોય, જેનું શરીર તેજસ્વી હોય, જેની દ્રિષ્ટિ અને મન પ્રસન્ન રહેતાં હોય તે મનુષ્ય સ્વસ્થ કહેવાય છે. ૪૭

અધ્યાય ૧૬ મો.

૨ કર્ણવ્યવસ્થાવિધિ (કાનને વીંધવાનો તથા પાટા બાંધવાનો વિધિ).

ઉપક્રમ.

અથાતઃ કર્ણવ્યવસ્થાવિધિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ૧
યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ૨

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે-હવે અહિંથી હું 'કર્ણ-વ્યવસ્થાવિધિ' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨.

બાળકોના કાન વિંધવાનું કારણ.

રક્ષાભૂષણનિમિત્તં બાલસ્ય કર્ણો વિધ્યંતે ॥

૨ કેટલાએક રોગોથી રક્ષણ કરવા માટે તથા અલંકારો-દાગીનાઓ પહેરાવવા માટે બાળકોના કાનો વિંધવામાં આવે છે.

કાન વિંધવાનો સમય, તેની રીત તથા વિંધ્યા પછીની ક્રિયા.

તૌષ્ઠે માસિ સપ્તમે વા શુક્લપક્ષે પ્રશસ્તેષુ તિથિફરણમુદ્ઘર્તનક્ષત્રેષુ કૃતમજ્જલસ્વસ્તિવાચનં કુમારં ધાત્ર્યકુ ઉપવેશ્ય બાલક્રીડનકૈઃ પ્રલોભ્યા-ભિસાન્વયન્ ભિષગ્વામહસ્તેનાઋણ્ય કર્ણં દૈવકૃતે છિદ્રે આદિત્યકરાવભાસિતે શનૈઃ શનૈર્દક્ષિણહસ્તેન ઋતુ વિધ્યેત્; પ્રતનુકં સૂચ્યા, બહલમાર્યા; પૂર્વ દક્ષિણં કુમારસ્ય, વામં કન્યાયાઃ; તતઃ પિતૃવર્તિ પ્રવેશ્ય સમ્યગ્વિદ્ધમામતૈલેન પરિવેચયેત્ ॥ ૩ ॥

૩ જન્મથી છઠ્ઠું મહિને અથવા તે સાતમે મહિને શુક્લ પક્ષમાં જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં કલા પ્રમાણે શુભ તિથિ, શુભકરણ, શુભ નક્ષત્ર અને શુભ મુહૂર્ત બેઠી, તે દિવસે બ્રાહ્મણો પાસે મંગલ તથા સ્વસ્તિવાચન કરાવી, વેદો બાલકને ધાવના બોળામાંએસાડી, કૃત્રિમ હાથી ઘોડા વગેરે બાળકનાં રમકડાંઓથી તેને લલચાવી, સાન્વનના કરતાં કરતાં તેના કાનને ડાબા હાથથી પકડી, તે કાનમાં સૂર્યના કિરણોના પ્રકાશથી દેખાઈ રહેલા દૈવકૃત (સ્વાભાવિક-

કુદરતી રીતે જ ઉત્પન્ન થયેલા) છિદ્રમાં જમણા હાથમાં સોઈ પકડીને તેથી ધીરે ધીરે સરળ વિંધ કરવો. કાન પાતળો હોય તો સોઈવડે અને જાડો હોય તો આર-વડે વિંધ કરવો. છોકરાનો પ્રથમ જમણો કાન વિંધવો અને પછી ડાબો કાન વિંધવો તથા કન્યાનો પ્રથમ ડાબો કાન વિંધવો અને પછી જમણો કાન વિંધવો. કાન બરાબર વિંધાયો છે એમ જણાય એટલે તે વિંધમાં રતી વાટ નાખવી અને તેની ઉપર કાચું તેલ રેડવું. ૩

કાન યોગ્ય સ્થાનમાં વિંધાયા છે કે નહિ તેની પરીક્ષા.

શોણિતબહુત્વેન વેદનયાવાડન્યદેશવિદ્ધમિતિ જાનીયાત્, નિરુપદ્રવતયા તદ્દેશવિદ્ધમિતિ ॥ ૪ ॥

૪ કાનને વિંધ્યા પછી જો લોહી બહુ નીકળવા લાગે અથવા વેદના થાય તો જાણવું કે દૈવકૃત છિદ્રમાં નહિ પણ બીજા પ્રદેશમાં વિંધાઈ ગયો છે અને જો કંઈ પણ ઉપદ્રવ ન થાય તો જાણવું કે કાન બરાબર દૈવકૃત છિદ્રમાં વિંધાયો છે. ૪

કાનની સિરાઓ વિંધાવાથી થનારા ઉપદ્રવો.

તત્રાજ્ઞેન યદ્વચ્છયા વિદ્ધાસુ સિરાસુ કાલિકા-મર્મરિકાલોહિતિકાસૂપદ્રવા ભવન્તિ; તત્ર કાલિ-કાયાં જ્વરો દાહઃ શ્વયથુર્વેદના ચ ભવતિ, મર્મરિ-કાયાં વેદના જ્વરો ગ્રન્થયશ્ચ, લોહિતિકાયાં મન્યાસ્તમ્ભાપતાનકશિરોગ્રહકર્ણશૂલાનિ ભવન્તિ; તેષુ યથાસ્વં પ્રતિકુર્વાત ॥ ૫ ॥

૫ જો મૂર્ખ વૈદના હાથથી ગમે તેમ કાન વિંધતાં કાનની કાલિકા, લોહિતિકા કે મર્મરિકા નામની સિરાઓ વિંધાઈ જાય તો ઘણા પ્રકારના ઉપદ્રવો થાય છે. તેઓમાં કાલિકા નામની સિરા વિંધાઈ ગઈ હોય તો જ્વર, દાહ, સોજો અને વેદના એ ઉપદ્રવો થાય છે; મર્મરિકા નામની સિરા વિંધાઈ ગઈ હોય તો વેદના, જ્વર અને ગ્રન્થિઓ-ગાંઠો એ ઉપદ્રવો થાય છે; તથા લોહિતિકા નામની સિરા વિંધાઈ ગઈ હોય તો મન્યાસ્તંભ, અપતાનક, શિરોગ્રહ (માથાનું ઝલાઈ જવું) અને કર્ણશૂલ (કાનમાં ચસ્કા નીકળવા) એ ઉપ-દ્રવો થાય છે. આ જ્વર વગેરે ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા આગળ તે તે રોગની ચિકિત્સાના પ્રકરણમાં કહેવામાં આવશે તે પ્રમાણે કરવી. ૫

કટાયલી સોઈ વગેરેથી વિંધેલા કાનની ખીડાની ચિકિત્સા.

ક્ષિપ્રજિહ્વાપ્રશસ્તસૂચિવ્યધાદ્વાદતરવર્તિત્વા-દ્વોષપ્રકોપાદપ્રશસ્તવ્યધાદ્વા યત્ર સંરમ્ભો વેદના વા ભવતિ, તત્ર વર્તિમપહૃત્યાશુ મધુકૈરણ્ડમૂલ-મઙ્ગિષ્ઠાયવતિલકલૈર્મધુઘૃતપ્રગાઢૈરાલેપયેત્તાવ-ધાવત્સુરુદ્ધ ઇતિ ॥

૧ જેની ક્રિયા સમ હોય એટલે જેને રાત્રે બરાબર નિદ્રા આવતી હોય તથા જે દિવસે બરાબર જાગૃત રહેતો હોય એવો પુરુષ.

૨ કાનને વિંધવાનો તથા વિંધેલા કાન ફાટી જાય તો તેને સાંધવાનો વિધિ કહેતાં પ્રકાર આ અધ્યાયમાં કહેલો છે તેથી આ અધ્યાયનું 'કર્ણવ્યવસ્થાવિધિ' એવું નામ છે.

૬ કટાયેલી, વાંકી કે બીજી કાઈ પણ આમીવાળી સોયવડે વિધાયથી અથવા બહુ મજબૂત વાટ નાખવાથી અથવા દૈવકૃત છિદ્ર સિવાય બીજા સ્થાનમાં વિધાયથી કે વાતાદિ દોષના પ્રકાપથી જો કાનમાં સોજો કે વેદના થાય તો તુરત વાટને કહાડી લઇને જોડીમધ, એરડાનાં મૂલ, મજીઠ, જવ અને તલ એએનો કલ્ક કરી તેમાં મધ અને ઘી મેળવીને, જખમ સઝાઈ બધાં સાં સૂધી હમેશાં તેનો લેપ કર્યા કરવો.

જખમી કાનને ફરીથી ક્યારે વિધવો ?

સુરુદં ચૈન પુનર્વિધ્યેત્; વિધાનં તુ પૂર્વોક્તમેવ ॥૬॥

૭ જખમ સઝાયા પછી પૂર્વે કહેલા વિધિ પ્રમાણે જ ફરીથી કાનને વિધવો. ૬

કાનના છિદ્રમાં નાખેલી વાટ ક્યારે બદલાવવી ?

ઽપહાઽપહાઽચ્ચ વર્તિ સ્થૂલંતરાં દદ્યાત્પરિષેકં ચ તમેવ ॥ ૭ ॥

૮ ત્રણ ત્રણ દિવસે વાટ બદલાવીને ક્રમે ક્રમે વધારે વધારે જાડી વાટ નાખવી તથા તે ઉપર કાચું તેલ રેડવું. ૭

કાનનું છિદ્ર વધારવાનો ઉપાય.

અથ વ્યવગતદોષોપદ્રવે કર્ણ વર્ધનાર્થં લઘુ વર્ધનકં કુર્યાત્ ॥ ૮ ॥

૯ કાનમાંથી સઘળા દોષો તથા ઉપદ્રવો મરી ગયા પછી કાનના છિદ્રને વધારવા માટે તેમાં અઘેડો, મોર-ખીંજ વગેરેની એક હલકી શળી નાખવી. ૮

ચિરાઈ ગયેલા કાનને સાંધવામાટે

બંધનો (પાટાઓ).

भवति चात्र ।

एवं विवर्धितः कर्णश्छिद्यते तु द्विधा नृणाम् ।

दोषतो वाऽभिघाताद्वा संधानं तस्य मे शृणु ॥૯॥

૧૦ એ પ્રમાણે કાનનું છિદ્ર વધારતાં વધારતાં વાતાદિ દોષના પ્રકાપથી અથવા તો અભિઘાતથી—ચોટ લાગવાથી કાન છેદાઈ—ચીરાઈ બધાં છે. આ પ્રમાણે કાન ચીરાઈ ગયો હોય તો તેને કેવી રીતે સાંધવો તે હું કહું છું તે સાંભળો. ૯

કાનના બંધની પંદર આકૃતિઓનાં નામ. ૧

तत्र समासेन पञ्चदश कर्णबन्धनाकृतयः;

तद्यथा—नेमिसंधानक उत्पलमेघक वल्लूरक आसंगिमो गण्डकर्ण आहार्यो निर्वेधिमो व्यायोजिमः

૧ આ આકૃતિઓમાં બર્ધકપાટસંધિક સૂધીની દશ આકૃતિઓ જ કર્ણના બંધનરૂપ છે છતાં પંદરનેય કર્ણબંધનરૂપ કહી છે. એ છત્રીન્યાયથી કહી છે. જેમ એક છત્રવાળાની સાથે બીજા વગર છત્રના જતા હોય તો પણ તે છત્રી બધાં છે એટલે છત્રવાળા બધાં છે એમ કહેવાય છે તેમ.

कपाटसंधिकोऽर्धकपाटसंधिकः संक्षिप्तो हीनकर्णो वल्लीकर्णो यष्टिकर्णः काकोष्ठक इति ॥

૧૧ સંક્ષેપમાં કર્ણબંધનની પંદર આકૃતિઓ આ પ્રમાણે છે:—૧ નેમિસંધાન, ૨ ઉત્પલભેદક, ૩ વલ્લૂરક, ૪ આસંગિમ, ૫ ગણ્ડકર્ણ, ૬ આહાર્ય, ૭ નિર્વેધિમ, ૮ વ્યાયોજિમ, ૯ કપાટસંધિક, ૧૦ અર્ધકપાટસંધિક, ૧૧ સંક્ષિપ્ત, ૧૨ હીનકર્ણ, ૧૩ વલ્લીકર્ણ, ૧૪ યષ્ટિકર્ણ અને ૧૫ કાકોષ્ટક.

साध्य दश बंधनानुं विवेचन.

તેણે પૃથુલાયતસમોભયપાલિર્નેમિસંધાનક; વૃત્તાયતસમોભયપાલિરુત્પલભેદક; હ્રસ્વવૃત્ત-સમોભયપાલિર્વલ્લૂરક; અભ્યન્તરદીર્ઘકપાલિરાસંગિમ; બાહ્યદીર્ઘકપાલિર્ગણ્ડકર્ણ; અપાલિ-રુમયતોઽપ્યાહાર્ય; પોટોપમપાલિરુમયતઃ ક્ષીણ-પુત્રિકાશ્રિતો નિર્વેધિમ; સ્થૂલાણુસમવિષમપા-લિર્વ્યાયોજિમ; અભ્યન્તરદીર્ઘકપાલિરિતરાલ્પ-પાલિઃ કપાટસંધિક; બાહ્યદીર્ઘકપાલિરિતરાલ્પ-પાલિર્અર્ધકપાટસંધિક; તત્ર દશૈતે કર્ણબન્ધવિ-કલ્પાઃ સાધ્યાસ્તેષાં સ્વનામભિરેવાકૃતયઃ પ્રાયેણ વ્યાખ્યાતાઃ ॥

૧૨ કાનની ખૂટના બન્ને ભાગ પોહોળા, લાંબા તથા સરખા હોય તો તેને નેમિની પેઠે એટલે રથના પૈડાની ધારની પેઠે સાંધી શકાય છે, તેથી તે કર્ણબંધ નેમિસંધાનક કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બન્ને ભાગ ગોળ, લાંબા, તથા સમાન હોય તો તેને ભેદાયલાં કમળની પેઠે સાંધી શકાય છે માટે તે કર્ણબંધ ઉત્પલભેદક કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બન્ને ભાગ ટૂંકા, ગોળ અને સરખા હોય તો તેને સુકા માંસની ફાડની પેઠે સાંધી શકાય છે તેથી તે કર્ણબંધ વલ્લૂરક કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બે ભાગમાંથી ગાલની તરફનો એક જ લાંબો ભાગ બચ્યો હોય, તો તે બચેલા ભાગને ફાડીને, કાપીને જતા રહેલા ભાગના મૂળની સાથે ચોટાડવામાં આવે છે તેથી તે કર્ણબંધ આસંગિમ કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બે ભાગમાંથી આહારનો ભાગ એટલે ગાલ તરફના ભાગની સાથેનો એક જ ભાગ રહી ગયો હોય તો તેને ગાલ તરફના જતા રહેલા બીજા ભાગના મૂળની સાથે સાંધી દેવામાં આવે છે તેથી તે કર્ણબંધ ગંડકર્ણ કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બન્ને ભાગ થોડા થોડા રહ્યા હોય તો ગાલના પ્રદેશમાંથી જીવતું માંસ કાઢી તેનો ખૂટના જેવો આકાર કરીને સાંધવામાં આવે છે તે કર્ણબંધને આહાર્ય કહેવામાં આવે છે. (આમાં ગાલમાંથી જે માંસ લેવું તે માંસમાં સુધિરનો સંચાર થવા માટે તે માંસના એક છેડાને ગાલના માંસની સાથે સંબંધ રાખવો અને કાન સારો થયા પછી તે માંસના છેડાને કાતરથી કાપી નાખવો).

કાનની ખૂટના બન્ને ભાગ જરા પણ રહ્યા ન હોય તો કાનની પુતળીના ઉપરના ભાગને વિધીને કર્ણબંધ કરવામાં આવે છે તે કર્ણબંધને નિર્વેધિમ કહેવામાં આવે છે. કાનના બે ભાગ સમવિષમ એટલે જડા તથા પાતળા હોય તો તે બન્નેને શસ્ત્રથી કાતરીને અનેક પ્રકારથી સાંધવામાં આવે છે તેથી તે કર્ણબંધ વ્યાયોજિમ કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બે ભાગમાંથી ગાલની તરફનો ભાગ લાંબો હોય અને સામેનો ભાગ ટુંકા હોય, તો લાંબા ભાગને ટુંકા ભાગની સાથે બહારથી કપાટની પેઠે (કમાડની પેઠે) સાંધવામાં આવે છે તેથી તે કર્ણબંધ કપાટસંધિક કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બે ભાગમાંથી ગાલની તરફના ભાગની સામેનો ભાગ લાંબો હોય, અને ગાલની તરફનો ભાગ ટુંકા હોય તો લાંબા ભાગને ટુંકા ભાગની સાથે અંદરના ભાગમાં અર્ધા કપાટની પેઠે સાંધી દેવામાં આવે છે તેથી તે કર્ણબંધ અર્ધકપાટસંધિક કહેવાય છે. કર્ણબંધનોના પંદર ભેદોમાં આ દશ ભેદ સાંધ્ય છે અને તેઓના આકારો ધણું-કરીને તેઓનાં નામોથી જ કહેવામાં આવ્યા છે.

અસાંધ્ય પાંચ બંધનોનું વિવેચન.

સંક્ષિપ્તાદયઃ પચ્ચાસાધ્યાઃ; તત્ર શુષ્કશક્તુલિ-
સ્તસન્નપાલિરિતરાલ્પપાલિઃ સંક્ષિપ્તઃ, અનધિ-
ષ્ઠાનપાલિઃ પર્યન્તયોશ્ચ ક્ષીણમાંસો હીનકર્ણઃ,
તનુવિપમાલ્પપાલિર્વહ્લીકર્ણઃ, ગ્રથિતમાંસઃ સ્ત-
વ્ધસિરાતતઃ સૂક્ષ્મપાલિર્યષ્ટિકર્ણઃ, નિર્માસસંક્ષિ-
પ્તાગ્રાલ્પશોણિતપાલિઃ કાકૌષ્ઠક ઇતિ, બદ્ધેષ્વપિ
તુ શોફદાહરાગપાકપિંડકાસ્ત્રાવયુક્તા ન સિદ્ધિ-
મુપયાન્તિ ॥ ૧૦ ॥

૧૩ સંક્ષિપ્ત વગેરે પાંચ કર્ણબંધ અસાંધ્ય છે. કાનની ખૂટના બે ભાગમાં ગાલની તરફના ભાગની સામેના જતા રહેલા ભાગનું મૂળ પણ સુકાઈ ગયું હોય, અને ગાલની તરફનો ભાગ અદ્ય રહેલો હોય, તે કાન સંક્ષિપ્ત કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બન્ને ભાગનાં મૂળ સુકાઈ ગયાં હોય, અને કાનની ખૂટની આસપાસની જગ્યાનું ગાલ વગેરેનું માંસ પણ સુકાઈ ગયું હોય તો તે કાન હીનકર્ણ કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બન્ને ભાગ પાતળા, વિષમ (ખડખડા) અને નાના હોય તો તે કાન તનુવિપમ કહેવાય છે. જેમાં માંસની ગાંઠો પડી ગઈ હોય, જે કાન ગ્રથિત સિરાઓથી ભરપૂર હોય, અને જે કાનની ખૂટ ઝીણી હોય તે કાન વ્ધસિરાતત કહેવાય છે. જે કાનની ખૂટ માંસ વિનાની હોય, જે ખૂટના છેડા ટુકા હોય, અને જેમાં લોહી થોડું હોય તે કાન, કાકૌષ્ઠક કહેવાય છે. પ્રથમના દશ બંધોમાં પણ જે કાનમાં સોજા, દાહ, લાલાસ, પાક, ફાડલાઓ, અને રુધિરાદિકનો સ્વાવ થતો હોય તે કાન બંધનો બાંધ્યા છતાં પણ સારા થતા નથી. ૧૦

નિર્વેધિમ નામના બંધનું સંધાનસૂત્ર
ભવતિ ચાત્ર ।

યસ્ય પાલિદ્વયમપિ કર્ણસ્ય ન ભવેદિહ ।

કર્ણપીઠં સમે મધ્યે તસ્ય ચિદ્ધવા વિવર્ધયેત્ ૧૧

૧૪ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોક છે:-જે કાનની ખૂટની બન્નેય ચીર રહી ન હોય તેવા કાનની પુતળીની ઉપરના સરખા અને મધ્યમ ભાગને વિધીને તેવા કાનને વધારવો. ૧૧

અર્ધકપાટસંધિક અને કપાટસંધિકનું
સંધાનસૂત્ર

બાહ્યાયામિહ દીર્ઘાયાં સંધિરાખ્યન્તરો ભવેત્ ।

આખ્યન્તરાયાં દીર્ઘાયાં બાહ્યસંધિરુદાહતઃ ॥૧૨॥

૧૫ કાનની ખૂટના બે ભાગમાંથી ગાલની સામી બાજુનો ભાગ લાંબો હોય અને ગાલ તરફનો ભાગ ટુંકા હોય તો બહારના ભાગથી અંદરના ભાગને સાંધી દેવો. આ સંધાનને કપાટસંધાનક કહે છે અને જે કાનની ખૂટના બે ભાગમાંથી ગાલની તરફનો ભાગ લાંબો હોય અને તેની સામેનો ભાગ ટુંકા હોય તો અંદરના ભાગથી બહારના ભાગને સાંધવો. આ સંધાનને અર્ધકપાટસંધાનક કહે છે. ૧૨

આસંગિમનું સંધાનસૂત્ર.

एकैव तु भवेत्पालिः स्थूला पृथ्वी स्थिरा च या ।

तां द्विधा पाटयित्वा तु छित्त्वा चोपरि संधयेत् ॥

૧૬ જે જડી, પોહોળી અને સ્થિરતાવાળી કાનની ખૂટની એક જ ફાડ બાકી રહેલી હોય તો તેને ચીરીને તેના બે ભાગ કરવા, અને પછી ઉપરના ભાગમાં શસ્ત્રથી છેદન કરી પેલી ચીરને ચોટાંડીને કાનને સાંધવો. ૧૩

આહાર્યનું સંધાનસૂત્ર.

गण्डादुत्पाद्य मांसेन सानुबन्धेन जीवता ।

कर्णपालिमपालेस्तु कुर्यान्निलिख्य शास्त्रवित् ॥ ૧૪

૧૭ કાનની ખૂટના બન્ને ભાગ થોડા થોડા રહેલા હોય તો શાસ્ત્રવેત્તા વૈદે એ ભાગમાં શસ્ત્રથી ટોચા મારવા અને પછી ગાલમાંથી તેની સાથે વળગી રહે તે પ્રમાણે જીવતું (લોહીવાળું) માંસ કાઢીને તે માંસથી કાનની ખૂટના બન્ને ભાગને સાંધવો. ૧૪

કાન ઉપર બંધન (પાટો) બાંધવાનો વિધિ.

अतोऽन्यतमं बन्धं चिकीर्षुरग्नोपहरणीयोक्तोप-
संभृतसम्भारं विशेषतश्चाग्नोपहरेत् सुरामण्डं
क्षीरमुदकं धान्याम्लं कपालचूर्णं चेति; ततोऽ-
ङ्गनां पुरुषं वा ग्रथितकेशान्तं लघु भुक्तवन्तमांसैः
सुपरिगृहीतं च कृत्वा बन्धमुपधार्य छेद्यमेद्यलेख्य-
व्यधनैरुपपन्नैरुपपाद्य कर्णशोणितमवेक्षेत तद्दुष्ट-
मदुष्टं वेति; तत्र वातदुष्टे धान्याम्लोष्णोदकाभ्यां

પિત્તદુષ્ટે શીતોદકપયોભ્યાં શ્લેષ્મદુષ્ટે સુરામણ્ડો-
ણોદકાભ્યાં પ્રક્ષાલ્ય કર્ણૌ પુનરવલિલ્પ્યાનુન્નત-
મહીનમવિષમં ચ કર્ણસંધિ સંનિવેદ્ય સ્થિતરક્તં
સંદધ્યાત્, તતો મધુઘૃતેનાભ્યજ્ય પિચ્છુલોતયોર-
ન્યતરેણાવગુણ્ય સૂત્રેણાનવગાઢમનતિશિથિલં ચ
વદ્ધા કપાલચૂર્ણેનાવકીર્યાડ્ડચારિકમુપદિશેદ્ધિ-
વર્ણીયોક્તેન ચ વિધાનેનોપચરેત્ ॥ ૧૫ ॥

૧૮ ઉપર કહેલા કર્ણબન્ધોમાંનો (કાનના પાટાઓમાં-
થી) કાઠી પણ બન્ધ-પાટા બાંધવાની ઇચ્છા હોય ત્યારે
સૂત્રસ્થાનના 'અત્રોપહરણીય' નામના ૫ મા અધ્યાયમાં
કહેલી સામગ્રીઓ હાજર રાખવી તથા ખાસ કરીને
સુરામંડ (દારુની ઉપરનો આછો ભાગ), દુધ, પાણી,
કાંચ અને ઠીકરાનો ભુખો એ સર્વ પદાર્થ પણ હાજર
રાખવા. પછી સ્ત્રી કે પુરુષ જેનો કાન સાન્ધવો હોય તેના
વાળોને બન્ધાવી-ગુથાવી, તેને હલકું ભોજન જમાડી,
તેના સગાસંબન્ધીઓની પાસે તેને બરાબર પકડાવી-સ્થિર
રખાવી, કેવો બન્ધ બાંધવો છે (પાટો બાંધવો છે) તેનો
નિશ્ચય કરી, કાન ઉપર છેદન-કાપવું, ભેદન-ચીરવું, લે-
ખન-છોલવું અને વ્યધન-વીંધવું એ ક્રિયાઓમાંથી જે
ચોગ્ય જણાય તે ક્રિયા કરીને લોહીની તપાસ કરવી કે
લોહી બગડેલું છે કે શુદ્ધ છે? લોહી જે વાયુથી બગડેલું
જણાય તો કાંચ અને ઉઠ્ઠાં પાણીથી, પિત્તથી બગડેલું
જણાય તો થંડા પાણી અને દુધથી તથા કફથી બગડેલું
જણાય તો સુરામંડ અને ઉનાં પાણીથી કાનને ઘાંઘને
કપડાથી લુછી, ઉંચો નહી, નીચો નહી તેમ વાંકાચુકા
પણ નહી એવો બરાબર સાંધો મેળવીને, લોહી વહેતું
બન્ધ પડે એટલે કાનને સાન્ધીદેવો. પછી તે ઉપર મધ
અને ઘી ચોપડી, રુ અથવા કપડું વીંટી, તેને દોરાવડે
બહુ મજબૂત નહી તેમ બહુ ઢીલું પણ નહી એવી
રીતે બાન્ધી તેના ઉપર ઠીકરાનું ચૂર્ણ ભર્જરાવી દેવું.
તે પછી રોગીએ શું પથ્ય લેવું (ખારાક ખાવો) તથા
કેવી રીતે વર્તવું તે આચારનો ઉપદેશ કરવો અને
ચિકિત્સા સ્થાનના 'દ્વિવણીયચિકિત્સિત' નામના બીજા
અધ્યાયમાં કહેલા લેપ વગેરે ઉપચારો પણ કરવાં. ૧૫

કાનને સાંધ્યા પછી રોગીને વર્તવાની રીત.

મવતશ્ચાત્ર ।

વિઘટ્ટનં દિવાસ્વપ્નં વ્યાયામમતિમોજનમ્ ।

વ્યવાયમગ્નિસંતાપં વાકશ્રમં ચ વિવર્જયેત્ ॥ ૧૬ ॥

૧૬ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે બે શ્લોકો છે:-જેનો
કાન સાન્ધવામાં આવ્યો હોય તેણે કાનને હલાવવો કે
ચોળવો-રગડવો નહીં, દિવસે સુવું નહીં, મહેનત કરવી
નહીં, બહુ જમવું નહીં, મૈથુન કરવું નહીં, અમિના તાપ
આગળ બેસવું નહીં અને ઝાઝું બોલવું નહીં. ૧૬

સાંધેલા કાન ઉપર તેલ સિંચવાનો અવધિ.

આમતૈલપરીષેકં ત્રિરાત્રમવચારયેત્ ।

તતસ્તૈલેન સંસૃષ્ટં ત્ર્યહાદપનયેત્પિચ્છુમ્ ॥ ૧૭ ॥

૨૦ કાન ઉપર ત્રણ દિવસ સુધી હમેશાં કાચું તેલ
રેડવું અને ત્રણ દિવસ પછી તેલથી બીજાંયેલું રતું
પુંગડું કે કપડું કહાડી નાખવું. ૧૭

કેવા કાનને સાંધવા નહિ?

ન ચાશુદ્ધરક્તમતિપ્રવૃત્તરક્તં ક્ષીણરક્તં વા
સંદધ્યાત્ । સ હિ વાતદુષ્ટે રક્તે રૂઢોડપિ પરિપુટ-
નવાન્, પિત્તદુષ્ટે દાહપાકરાગવેદનાવાન્, શ્લેષ્મ-
દુષ્ટે સ્તબ્ધઃ કણ્ઠમાન્, અતિપ્રવૃત્તરક્તે ક્યાવશો-
ફવાન્, ક્ષીણોડલ્પમાંસો ન વૃદ્ધિમુપૈતિ ॥ ૧૮ ॥

૨૧ જે કાનનું લોહી વાતાદિ દોષોથી બગડેલું હોય
તે કાનને સાન્ધવો નહીં, લોહી શુદ્ધ છતાં પણ લોહી બહુ
વહેતું હોય ત્યાં સુધી કાનને સાન્ધવો નહીં, અને જે
કાનમાં લોહી ક્ષીણ થઈ ગયું હોય તે કાનને પણ
સાન્ધવો નહિ. લોહી જે વાયુથી બગડેલું હોય અને
કાનને સાન્ધી દેવામાં આવે તો તે કાન રુઝાયા પછી
પણ પાછો ફાટી જાય છે, લોહી જે પિત્તથી બગડેલું
હોય અને કાનને સાન્ધવામાં આવે તો કાનમાં દાહ,
પાકવું, રતાશ અને વેદના થાય છે. લોહી જે કફથી
બગડેલું હોય અને કાનને સાન્ધવામાં આવે તો કાનમાં
ખરજ-ચેળ આવે છે અને કાન અક્રડ થઈ જાય છે.
લોહી બહુ વહેતું હોય છતાં કાનને સાન્ધવામાં આવે
તો તેમાં કાળા રંગનો સોજો થાય છે. શુદ્ધ લોહી બહુ
વહેવાથી કાનનું લોહી ક્ષીણ થયેલું હોય તે હાલતમાં
જે કાનને સાન્ધવામાં આવે તો માંસ ક્ષીણ થવાને લીધે
કાન વધતો નથી. ૧૮

કાનને ક્યારે વધારવો?

સ યદા સુરૂઢો નિરુપદ્રવઃ સવર્ણો મવતિ તદૈનં
શનૈઃ શનૈરભિવર્ધયેત્ ॥

૨૨ માટે કાન જ્યારે સારીપેટે રુઝાઈ જાય, ઉપદ્રવ
વિનાનો થઈ જાય અને તેનો વર્ણ પ્રથમના જેવો થઈ
જાય ત્યારે તેને ધીરે ધીરે વધારવો.

નહિ રુઝાયેલા કાનને વધારવાથી ઉપદ્રવો થાય છે.

અતોડન્યથા સંરમ્મદાહપાકરાગવેદનાવાન્ પુન-
રિચ્છયતે વા ॥ ૧૯ ॥

૨૩ જે બરાબર રુઝાયા વિના, ઉપદ્રવો સધળા
મટ્યા વિના અને પ્રથમના જેવો વર્ણ થયા વિના
કાનને વધારવામાં આવે તો તેથી સોજો, દાહ, પાક,
રતાશ અને વેદના થાય છે અથવા તો કાન પાછો
ચીરાઈ જાય છે. ૧૯

કાનને વધારવાનું તેલ બનાવવાનો વિધિ.

અથાસ્યાપ્રદુષ્ટસામિવર્જનાર્થમભ્યંગઃ । તદ્યથા
ગંધાપ્રતુદવિષ્કિરાનપૌદકવસામજ્ઞાનૌપયઃ સર્પિ-
સ્તૈલં ગૌરસર્પપજં ચ યથાલાભં સમ્ભૂત્યાર્કાલર્ક-
બલાતિવલાનન્તાપામાર્ગાશ્વગન્ધાવિદારિગન્ધાક્ષીર
ગુક્કાજલગૃકમધુરવર્ગપયસ્યાપ્રતિવાપં તૈલં વા
પાચયિત્વા સ્વનુગુપ્તં નિદધ્યાત્ ॥ ૨૦ ॥

૨૪ હવે જેમાં કશો દોષ ન રહ્યો હોય એવા કાનને
વધારવા માટે અભ્યંગ-યોગવાનું તેલ કઢીએ છીએ. -ચંદન
ધો તથા પ્રતુદ, વિષ્કિર, આનૂપ, અને આદક એ વર્ગોના
પ્રાણિઓની ચરખી તથા મજ્જન, અને ઘી તથા ઘાળા
સર્પવનું તેલ એ ચાર સ્નેહોમાંથી જેટલાં મળી શકે તેટલાં
એકઠાં કરીને તેમાં રાત્રા ઝુલનો આંકડો, ઘાળા ઝુલનો
આંકડો, ઘાળા ઝુલની અપાટ, પીળા ઝુલની અપાટ,
કપુરીમધુરી, અંધડો, આસન્ધ, સમેરવો, વિદારી-કંદ,
જલશૂક (એક જાતનો પાણીનો ફોડો) અને કોકિલાદિ
મધુરગણની ઓપધિઓનો કલક નાખી ઉપર કહેલા
સ્નેહોનો એથો હિરસો અને સ્નેહોથી ચારગણું દુધ નાખી,
સ્નેહના પાકની વિધિથી પકાવીને તેને સારા ખંદોઅસ્તથી
સાંચવી રાખવું અથવા તો ફક્ત તલના તેલમાં જ ઉપર
કહેલી આંકડો વગેરે ઓપધિઓનો કલક તથા દુધ નાખી
તેલને પકાવીને તૈયાર કરવું. ૨૦

તેલના અભ્યંગનો વિધિ.

સ્વંદિતોન્મર્દિતં કર્ણં સ્નેહનાનેન યોજયેત્ ।

અથાનુપદ્રવઃ સમ્યગ્બલવાંશ્ચ વિવર્ધતે ॥ ૨૧ ॥

યવાશ્વગન્ધાયપ્રત્યાઘૈસ્તિલૈશ્ચાઢર્તનં હિતમ્ ।

૨૫ કાનને સંકીર્ણ તથા ચોળીને તે ઉપર એ સ્નેહનો
અથવા તો તેલનો અભ્યંગ કરવો (યોગવું-માલીસ
કરવી તે). એથી કાન-કાનની ખૂટ બલવાન અને
ઉપદ્રવો વગરની થઇને વૃદ્ધિ પામે છે. અભ્યંગ કર્યા
પછી જવ, આસન્ધ, જેઠીમધ અને તલ એઓને વાટીને
તેનાથી કાનને માલીસ કરવી (ચોળીને સાફ કરવો.) ૨૧

ખીજું અભ્યંગ તેલ બનાવવાનો વિધિ.

શતાવર્યશ્વગન્ધાભ્યાં પયસ્યૈરણડજીવનૈઃ ॥ ૨૨ ॥

તૈલં વિપક્કં સક્ષીરમભ્યંગાત્પાલિવર્ધનમ્ ।

૨૬ શતાવરી, આસન્ધ, વિદારીકંદ, એરંડ અને
ઊવનીયગણ એઓનો કલક કરી તેથી ચારગણું તેલ
તથા તેલથી ચારગણું દુધ લઇને તેમાં તેલ પકાવવું. આ
તેલનો અભ્યંગ કરવાથી કાનની ખૂટ વધે છે. ૨૨

કાન ન વધે તો કેવી ચિકિત્સા કરવી ?

યં તુ કર્ણા ન વર્ધન્તે વિધિનાનેન યોજિતાઃ ॥ ૨૩ ॥

તેષામપાંગદેશેષુ કુર્યાત્પ્રચ્છાનમેવ તુ ॥

બાહ્યચ્છેદં ન કુર્વાતિ વ્યાપદસ્તુ તતો ધ્રુવાઃ ॥ ૨૪ ॥

૨૭ કાનને વધારવાના ઉપાયો કર્યા છતાં પણ જે
કાન વધે નહિ તો તે કાનની પુતળીના નીચેના ભાગમાં
શસ્ત્રથી જરાક છરકોજ કરવો. પરંતુ કાનની પુતળીના
બાહારના ભાગમાં કદી પણ છેદન કરવું નહિ. બાહારના
ભાગમાં જે છેદન-છરકો કરવામાં આવે તો તેથી
કાયમની પીડાઓ થાય છે. ૨૩-૨૪

નહિ રુઝાયલા કાનને વધારવાથી કાન
તુટી જાય છે.

વદ્ધમાત્રં તુ યઃ કર્ણં સહસૈવાભિવર્ધયેત્ ।

આમકોશી સમાધમાતઃ ક્ષિપ્રમેવ વિમુચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

૨૮ જે પુરુષ કર્ણબન્ધ કરીને (કાનને સાંધીને) તુરત
જ કાનને વધારવાની ઇચ્છા કરે છે તો તે કાન મધ્યભાગ
બરાબર નહિ રુઝાવાથી સુઝ જઇને તુરત જ તુટી જાય
છે. (કર્ણબન્ધ છૂટા પડી જાય છે). ૨૫

કાનને ક્યારે વધારવો ?

જાતરોમા સુવર્ત્મા ચ ત્રિપ્રસંધિઃ સમઃ સ્થિરઃ ।

સુરુઢાંડવદનો યસ્તુ તં કર્ણં વર્ધ્યેચ્છનૈઃ ॥ ૨૬ ॥

૨૯ કાન જ્યારે સારી પેઠે રુઝાઈ જાય, તેની વેદના
મટી જાય, સ્વાંગઓ ઉગી નીકળે, સાંધાઓ બરાબર
મળી જાય, છિદ્ર સારું થઈ જાય, તથા તે સરખો અને
મજબૂત થઈ જાય, ત્યારે તેને ધીરે ધીરે વધારવો. ૨૬

ક્યાં કયો કર્ણબન્ધ બાંધવો ?

અમિતાઃ કર્ણબન્ધાસ્તુ વિજ્ઞેયાઃ કુશલૈરિહ ।

યો યથા સુનિવિષ્ટઃ સ્યાત્તં તથા વિનિયોજતેત્ ૨૭

૩૦ કુશળ વૈદ્યોએ કર્ણના અપાર બંધો છે એમ
જાણવું; અને તેમાંથી જ્યાં જે બંધ યોગ્ય જણાય ત્યાં તે
બંધની યોજના કરવી. ૨૭

કાનની ખૂટના વ્યાધિઓ અને તેની ચિકિત્સા.

(કર્ણપાલ્યામયાદ્રૂણાં પુનર્વક્ષ્યામિ સુશ્રુત ।

કર્ણપાલ્યાં પ્રકુપિતા વાતપિત્તકફાત્મકાઃ ॥ ૧ ॥

દ્વિધા વાપ્યથ સંસૃષ્ઠાઃ કુર્ધતિ વિવિધા રુજઃ ।

વિસ્ફોટઃસ્તબ્ધતા શોફઃ પાલ્યાં દોષે તુ વાતિકે ૨

દાહવિસ્ફોટજનનં શોફઃ પાકશ્ચ પૈત્તિકે ।

કણ્ઠઃ સશ્વયથુઃ સ્તમ્ભો ગુરુત્વં ચ કફાત્મકે ॥ ૩ ॥

યથાદોષં ચ સંશોધ્ય કુર્યાત્તેષાં ચિકિત્સિતમ્ ।

સ્વેદાભ્યંગપરીષેકૈઃ પ્રલેપાસૃગ્વિમોક્ષણૈઃ ॥ ૪ ॥

મૃદ્ધાં ક્રિયાં વૃંહણીયૈર્યથાસ્વં મોજનૈસ્તથા ।

ય एवં વેત્તિ દોષાણાં ચિકિત્સાં કર્તુમર્હતિ ॥ ૫ ॥

૩૧ હે સુશ્રુત ! હવે મનુષ્યોને કાનની ખૂટમાં જે
રોગો થાય છે તે રોગો ફરીથી કહું છું:-કાનની ખૂટમાં
કોપાયમાન થયેલા વાત પિત્ત અને કફ આ ત્રણ દોષો
જૂદા જૂદા, બળે મળીને, અથવા તો ત્રણેય મળીને

અનેક જાતના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. જે વાયુનો પ્રકાપ થયો હોય તો ફેડલા, જડતા, અને સોજો થાય છે. પિત્તનો પ્રકાપ થયો હોય તો દાહ, ફેડલા, સોજો, અને પાક થાય છે. જે કફનો પ્રકાપ થયો હોય તો ખરજ, સોજા, જડતા અને બારેપણું થાય છે. દોષને અનુસરતું સંશોધન કરીને યોગ્યતા પ્રમાણે સ્વેદનોથી, અભ્યંગોથી, સ્નેહાદિકની ધારાઓ કરવાથી, પ્રલેપોથી, અને લોહી કાઢવાથી તે તે વ્યાધિઓની ચિકિત્સા કરવી, તથા યોગ્યતા પ્રમાણે બૃહણ્ણીય ઔષધોથી તથા બૃહણ્ણીય ભોજનોથી સુકુમાર ચિકિત્સા કરવી. જે વૈદ્ય આ પ્રમાણે દોષોની પરીક્ષા કરી શકે છે તે વૈદ્ય ચિકિત્સા કરવાને લાયક છે. ૧-૫

કાનના બૂટના રોગોનાં નામ અને તેની સામાન્ય ચિકિત્સા

અત ઋધ્વં નામર્લિગૈર્વશ્યે પાલ્યામુપદ્રવાન્ ।
ઉત્પાટકશ્ચોત્પુટકઃ શ્યાવઃ કણ્ઠ્યુતો ભૃશમ્ ॥ ૬ ॥
અવમન્થઃ સકણ્ઠકો ગ્રન્થિકો જમ્બુલસ્તથા ।
સ્નાવી ચ દાહવાંશ્ચૈવ શૃણ્વેષાં ક્રમશઃ ક્રિયામ્ ॥ ૭ ॥
અપામર્ગઃ સર્જરસઃ પાટલાલકુચત્વચૌ ।
ઉત્પાટકે પ્રલેપઃ સ્યાત્તૈલમેભિશ્ચ પાચયેત્ ॥ ૮ ॥
શમ્યાકશિયુપૂતીકગોધામેદોઽથ તદ્વસા ।
વારાહં ગવ્યમેળયં પિત્તં સર્પિશ્ચ સંસૃજેત્ ॥ ૯ ॥
લેપમુત્પુટકે દદ્યાત્તૈલમેભિશ્ચ સાધિતમ્ ।
ગૌરીં સુગન્ધાં સદ્યામામનન્તાં તળુલીયકમ્ ૧૦
શ્યાવે પ્રલંપનં દદ્યાત્તૈલમેભિશ્ચ સાધિતમ્ ।
પાટાં રસાંજનં શ્વૈદ્રં તથા સ્યાદુષ્ણકાજિકમ્ ૧૧
દદ્યાલેપં સકણ્ઠકે તૈલમેભિશ્ચ સાધિતમ્ ।
વ્રણીભૂતસ્ય દેયં સ્યાદિદં તૈલં વિજાનતા ॥ ૧૨ ॥
મધુકક્ષીરકાકોલીજીવકાઘૈર્વિપાચિતમ્ ।
ગોધાવરાહસર્પાણાં વસાઃ સ્યુઃ કૃતવૃંહણે ॥ ૧૩ ॥
પ્રલંપનમિદં દદ્યાદવસિચ્યાવમન્થકે ।
પ્રપૌંડરીકં મધુકં સમંગાં ધ્રુવમેવ ચ ॥ ૧૪ ॥
તૈલમેભિશ્ચ સંપક્કં શૃણુ કણ્ઠ્યમતઃ ક્રિયામ્ ।
સહદેવા વિશ્વદેવા અજાક્ષીરં સસૈન્ધવમ્ ॥ ૧૫ ॥
પૈતૈરાલેપનં દદ્યાત્તૈલમેભિશ્ચ સાધિતમ્ ।
ગ્રન્થિકે ગુટિકાં પૂર્વે સ્નાવયેદવપાટ્ય તુ ॥ ૧૬ ॥
તતઃ સૈન્ધવચૂર્ણં તુ ઘૃષ્ઠા લેપં પ્રદાપયેત્ ।
લિખિત્વા તત્સ્મૃતં દૃષ્ટ્વા ચૂર્ણે રોધ્રસ્ય જમ્બુલે ૧૭
ક્ષીરેણ પ્રતિસાર્યેનં શુદ્ધં સંરોપયેત્તતઃ ।
મધુપર્ણીં મધૂકં ચ મધુકં મધુના સહ ॥ ૧૮ ॥
લેપઃ સ્નાવિણિ દાતવ્યસ્તૈલમેભિશ્ચ સાધિતમ્ ।
પંચવલકૈઃ સમધુકૈઃ પિષ્ટૈસ્તૈશ્ચ ઘૃતાન્વિતૈઃ ॥ ૧૯ ॥
જીવકાઘૈઃ સસર્પિષ્કૈર્દહમાનં પ્રલેપયેત્ ॥

૩૨ હે સુશ્રુત ! હવે કાનની બૂટમાં જે રોગો થાય

છે તે રોગોનાં નામ તથા લક્ષણ કહું છું:-^૧ઉત્પાટક, ^૨ઉત્પુટક, ^૩શ્યાવ, ^૪સકંઠક, ^૫અવમંથ, ^૬કંઠમાન્, ^૭ગ્રંથિક, ^૮જંબુલ, ^૯સ્નાવી અને ^{૧૦}દાહવાન્ આવા નામના દશ કાનની બૂટના રોગ છે. એઓની અનુક્રમથી ચિકિત્સા કહું છું તે તું સાંભળ:-ઉત્પાટક થયો હોય તો અધેડો, રાળ, પાડળ અને ક્ષુદ્ર ફણુસની છાલનો લેપ કરવો તથા આ ઔષધીનો કલ્ક નાખીને પકાવેલું તેલ લગાડવું. ઉત્પુટક થયો હોય તો ગરમાળો, સરગવો, કરંજ, ચંદનધોની મેદા, ચંદનધોની વસા, સુવરનું પિત્ત, બળદનું પિત્ત, કાળા હરિણનું પિત્ત અને ઘી આ બધાંને વાટીને તેનો લેપ કરવો તથા તેઓના કલ્કથી પકાવેલું તેલ લગાડવું. શ્યાવ થયો હોય તો હળદર, નગડ, ઘઉંલા, ઘાળી ધરો અને તાંદળાને આ સર્વને વાટીને તેનો લેપ કરવો, તથા એઓનો કલ્ક નાખીને પકાવેલું તેલ લગાડવું. સકંઠક થયો હોય તો કાળીપાટ, રસવંતી, મધ, અને ગરમ કાંજ આ સર્વનો લેપ કરવો, અને તેઓનો કલ્ક નાખીને પકાવેલું તેલ લગાડવું. જે સકંઠક પ્રણુવાળો થયો હોય તો ડાહ્યા વૈદ્ય જેડીમધ, ક્ષીરકાકાળી, અને જીવક ઇત્યાદિ ઔષધોથી પકાવેલું તેલ લગાડવું તથા બૃહણ્ણીયા કરીને ચંદનધો, સુવર અને સર્પની ચરખીનો લેપ કરવો. અવમંથક થયો હોય તો લોહી કાઢી નાખીને પાંડરવો, જેડીમધ, મજીક, અને ધાવડો આનો લેપ કરવો, અને તેઓનો કલ્ક નાખીને પકાવેલું તેલ લગાડવું. કંઠમાન્ થયો હોય તો સેદરડી અને ગંગેટીને બકરીના દુધમાં સૈંધવની સાથે વાટીને તેનો લેપ કરવો, અને તેઓનો કલ્ક નાખીને પકાવેલું તેલ લગાડવું. ગ્રંથિક થયો હોય તો પ્રથમ ગાંઠને ચીરીને તેમાંથી લોહી કાઢી નાંખવું. તે પછી તેના ઉપર સીંધાણુનું ચૂર્ણ ધસીને તેનો જ લેપ કરવો. જંબુલ થયો હોય તો શસ્ત્રથી તેને ખોતરીને તેમાંથી લોહી કાઢી નાંખવું અને તેના ઉપર લોદરનું ચૂર્ણ ધસવું અને પછી દુધથી તેને ઘાઈ નાખીને તે શુદ્ધ થાય કે તેના ઉપર રોપણુક્રિયા (૨૪

૧ કાનની બૂટમાં દાહ, પાકને પીડા સાથે જે સોજો થાય તે ઉત્પાટક કહેવાય છે. ૨ કાનની બૂટમાં સોજો થઈ આવે ને તેથી કાનની બૂટ ફાટી જાય તે ઉત્પુટક કહેવાય છે. ૩ દાહ તથા પાકની સાથે કાનની બૂટમાં જે કાળો સોજો થાય છે તે શ્યાવ કહેવાય છે. ૪ કાનની બૂટમાં ખરજ સાથે જે સોજો થાય છે તે સકંઠક કહેવાય છે. ૫ કાનની બૂટમાં કફથી જે સોજો થાય છે ને તેમાં વેદના થાય છે તે અવમંથ કહેવાય છે. ૬ કાનની બૂટમાં ખરજની સાથે જે સોજો થાય છે તે કંઠમાન્ કહેવાય છે. ૭ કાનની બૂટમાં ગાંડરૂપ સોજો થાય તે ગ્રંથિક કહેવાય છે. ૮ કાનની બૂટમાં જંબુલ જેવા રંગનો કાળો સોજો થાય તે જંબુલ કહેવાય છે. ૯ કાનની બૂટમાં ખરજ, દાહ અને વેદનાવાળી સર્પના જેવી ફેડલાંયા થાય, અને તેમાંથી લોહી કે પરુ સળ્યા કરે તે સ્નાવી કહેવાય છે. ૧૦ કાનની બૂટમાં બારે દાહવાળો સોજો થાય તે દાહવાન્ કહેવાય છે.

લાવવાની ક્રિયા) કરવી. સ્નાવી થયો હોય તો સીવણુ, જેઠીમધ, મહુડો, અને મધ આ બધાને વાટીને તેનો લેપ કરવો, તથા ઝેજ દ્રવ્યોના કદકથી પકાવેલું તેલ લગાડવું. દાહવાન થયો હોય તો પંચવલ્કલ તથા જેઠી-મધને વાટી, તેમાં ઘી મેળવીને તેનો લેપ કરવો, અથવા તો જીવકાદિક દ્રવ્યો વાટી તેમાં ઘી મેળવીને તેનો લેપ કરવો. ૧-૧૯

કપાઈ ગયેલા નાકને સાંધવાનો વિધિ.

વિશ્લેષિતાયાસ્ત્વથ નાસિકાયા
વશ્યામિ સંધાનવિધિં યથાવત્ ।
નાસાપ્રમાણં પૃથિવીરુહાણાં
પત્રં ગૃહીત્વા ત્વલમ્બિતસ્ય ॥ ૨૮ ॥
તેન પ્રમાણેન હિ ગણ્ડપાશ્વા-
દુત્કૃત્યં વદ્ધં ત્વથ નાસિકાપ્રમ્ ।
વિલિખ્ય ચાશુ પ્રતિસંદધીત
તત્સાધુબંધૈર્મિષગપ્રમત્તઃ ॥ ૨૯ ॥
સુસંહિતં સમ્યગથો યથાવત્
નાડીદ્વયેનાભિસમીક્ય વદ્ધુઃ ।
પ્રોત્તમ્ય ચૈનામ્

૩૩ હવે નાક કપાઈ ગયું હોય તો તેને સાંધવાનો વિધિ યથાર્થ રીતે કહું છું:-જેટલો ભાગ નાકનો કપાઈ ગયો હોય તેવડા પ્રમાણનું કાઈ ઝાડનું પાંદડું લઈને તેને ગાલ ઉપર મૂકીને બરાબર તેટલું જ ગાલને વળગી રહેલા છેડાવાળું માંસ કાપી લેવું અને પછી શસ્ત્રથી નાકના આગળના ભાગ ઉપર ટોચા દબને તુરત જ સાવધાનીથી તે નાકના આગળના ભાગને પેલા ગાલના માંસથી સારા બંધનોવડે સાંધી દેવો. તે પછી તે નાક બરાબર સંધાઈ ગયું છે એમ જોઈને શ્વાસ લેવામાટે બરાબર અથવા તો એરડાની બે નળી નાકને ઉંચું કરીને તેની નીચે નાખવી અને રુના પૂંખડાથી તે બંને નળીને બાંધી લેવી. ૨૮-૨૯

સાંધેલા નાકની ચિકિત્સા.

અવચૂર્ણયેષ્ઠ
પતઙ્ગયદ્દીમધુકાંજનૈશ્ચ ॥ ૩૦ ॥
સંછાદ્ય સમ્યક્ પિચુના સિતેન
તૈલેન સિંચેદસકૃત્તિલાનામ્ ।
ઘૃતં ચ પાચ્યઃ સ નરઃ સુજીર્ણે
ક્ષિગ્ધો વિરેચ્યઃ સ યથોપદેશમ્ ॥ ૩૧ ॥
રૂઢં ચ સન્ધાનમુપાગતં સ્યાત્
તદર્ધશેષં તુ પુનર્નિકૃત્તેત્ ।
હીનાં પુનર્વર્દ્ધયિતું યતેત
સમાં ચ કુર્યાદતિવૃદ્ધનાસામ્ ॥ ૩૨ ॥

૧ વડ, ઉંબરો, પીપળો, પારસપીપળો, અને પીપર આ પાંચ ક્ષીરવાળો વૃક્ષની છાલ પંચવલ્કલ કહેવાય છે.

૨ આ ૧૯ શ્લોકોને પૂર્વાચાર્યોએ ક્ષેપક માન્યા છે. અને ૩૬હજી પાણુ આટલા ભાગ ઉપર ટીકા કરી નથી.

નાકને સાંધ્યા પછી એના ઉપર રતાંજલિ, જેઠીમધ, અને રસવંતીનું ચૂર્ણ બરબરાવીને, રુના સફેદ પૂંખડાથી સંપૂર્ણ રીતે ઢાંકી દેવું અને તેના ઉપર વારંવાર તલનું તેલ સીંચ્યા કરવું. તે પછી એ મનુષ્યને ઘી પાછને સ્નિગ્ધ કરવો, અને તે સ્નિગ્ધ થાય એટલે તેને ભોજન કરાવવું અને ભોજન સારી રીતે પચી ગયા પછી તેને શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વિરેચન આપવું. નાકની સાથે સાંધેલો ભાગ સારી રીતે રુઝાઈ જાય અને તેના સાંધા મળી જાય, એટલે ગાલની સાથે વળગી રહેલા માંસના છેડાને કાપી નાખવો આમ કર્યા છતાં પણ જો નાક ટુંકું રહી જાય તો તેને વધારવામાટે ફરીને યત્ન કરવો અને નાક જો બહુ વધી જાય તેને સરખું કરવું. ૩૦-૩૨

કપાઈ ગયેલા હોડાને સાંધવાનો વિધિ.

નાડીયોગં વિનૌષ્ઠસ્ય નાસાસંધાનવદ્ધિધિમ્ ।

ય યવમેવ જાનીયાત્સ રાજ્ઞઃ કર્તુમર્હતિ ॥ ૩૩ ॥

૩૪ કપાઈ ગયેલા હોડાને સાંધવાનો વિધિ પણ નાકને સાંધવાના વિધિના જેવો જ છે. માત્ર તેમાં નળીઓ લગાડવી નહિ. જે વેદ્ય આ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરી જાણે છે તે વેદ્ય રાજાની ચિકિત્સા કરવાને યોગ્ય ગણાય છે. ૩૩

અધ્યાય ૧૭ મો.

આમપકૈવલ્યીય (કાચા તથા પાકેલા સોજાની સમજણુ વિશેનો).

ઉપક્રમ.

અથાત આમપકૈવલ્યીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥૧॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે, હવે અહીંથી હું 'આમ-પકૈવલ્યીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

સોજાનું સ્વરૂપ.

શોફસમુત્થાના ગ્રન્થિવિદ્રધ્યલજીપ્રભૃતયઃ પ્રા-
યેળ વ્યાધયોઽભિધાસ્યન્તેઽનેકાકૃતયસ્તૈર્વિલક્ષણઃ
પૃથુપ્રથિતઃ સમો વિષમો વા ત્વહ્માંસસ્થાયી દોષ-
સંઘાતઃ શરીરૈકદેશોત્થિતઃ શોફ ઇત્યુચ્યતે ॥ ૩ ॥

૨ ધણું કરીને સોજાની પેટ ઉપજ થનારા અને જીદા જીદા પ્રકારના અનેક આકારોવાળા ગ્રન્થિ, વિદ્રધિ, અલજી વગેરે રોગો કે જેઓ (જેઓનાં લક્ષણો) આગળ કહેવામાં આવશે તેથી જીદા જ પ્રકારના (જીદા જ લક્ષણોવાળા) ચામડી અને માંસનો આશ્રય કરીને રહે-

૧ આમ કહેતાં કાચા અને પક કહેતાં પાકતા તથા પાકી ગયેલા એવા સોજાનાં ઇષણમ્ કહેતાં વિજ્ઞાનને ઉદ્દેશીને આ અધ્યાય કહેવામાં આવ્યો છે માટે આ અધ્યાયનું નામ આમપકૈવલ્યીય છે.

નારો, દોષોથી ભરપૂર શરીરના, એક દેશમાં જે વિસ્તીર્ણ, ગાંઠના જેવો ઉચો અને સરખો, વાંકાચુકો અથવા તો ઉચો નીચો ઉભરો ઉત્પન્ન થાય તેને શોફ-શોથ-સોજો કહેવામાં આવે છે. ૩

સોજના છ પ્રકાર.

**સ ષદ્વિધો વાતપિત્તકફશોગિતસન્નિપાતાઽ-
ગન્તુનિમિત્તઃ ॥**

૩ વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલો, પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલો, કફથી ઉત્પન્ન થયેલો, સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલો, રક્તથી ઉત્પન્ન થયેલો અને આગન્તુ કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલો એ રીતે સોજો છ પ્રકારનો છે (એટલે વાયુ, પિત્ત કફ, સન્નિપાત, રક્ત અને આગન્તુ એ છ કારણોથી સોજો ઉત્પન્ન થાય છે).

વાયુના સોજનાં લક્ષણ.

તસ્ય દોષરૂપવ્યંજકૈર્લક્ષણાનિ વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

**તત્ર વાતશોફોઽરુણઃ કુળ્ળો વા પરુષો મૃદુર્ગ્નવ-
સ્થિતઃસ્તોદાદયશ્ચાત્ર વેદનાવિશેષા ભવન્તિ ॥**

૪ વાતાદિદોષોના વર્ણો અને ચિહ્નો ઉપરથી તે સોજનાં લક્ષણો કહીને કીચેઃ વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલો સોજો લાલ અથવા કાળો, રક્ષ (ખરસટ), નરમ અને ચંચલ (એક જ જગો ઉપર નહીં રહેનારો) હોય છે તથા તેમાં સોયો ભોકાયાજેલી વગેરે અનેક પ્રકારની વેદનાઓ થાય છે.

પિત્તના સોજનાં લક્ષણ.

**પિત્તશોફઃ પીતો મૃદુઃ સરક્તો વા શીઘ્રાનુસારી
ચોષાદયશ્ચાત્ર વેદનાવિશેષા ભવન્તિ ॥**

૫ પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલો સોજો ખીલકુલ પીળો, અથવા કંઈક રાતો અને પીળો, ક્રામળ અને તુરત પ્રસરનારો હોય છે તથા તેમાં ચોપ (ખળતરા આકર્ષણ) વગેરે અનેક પ્રકારની વેદનાઓ થાય છે.

કફના સોજનાં લક્ષણ.

**શ્લેષ્મશોફઃ પાણ્ડુઃ શુક્લો વા કઠિનઃ શીતઃ
સ્નિગ્ધો મન્દાનુસારી કણ્ઠ્ઠાદયશ્ચાત્ર વેદનાવિશેષા
ભવન્તિ ॥**

૬ કફથી ઉત્પન્ન થયેલો સોજો ખીલકુલ સફેદ અથવા કંઈક પીળો અને સફેદ, કઠણ, થંડો, સ્નિગ્ધ અને મંદગતિવાળો (જલદી નહીં પ્રસરનારો) હોય છે તથા એમાં ખરજ વગેરે અનેક જાતની વેદનાઓ થાય છે.

સંનિપાતના સોજનાં લક્ષણ.

સર્વવર્ણવેદનઃ સન્નિપાતશ્વયથુઃ ॥

૭ સંનિપાતથી થયેલા સોજમાં ઉપર કહેલાં સધળાં લક્ષણો હોય છે તથા ઉપર કહેલી સધળી વેદનાઓ થાય છે.

રક્તથી થયેલા સોજનાં લક્ષણ.

પિત્તવચ્છોગિતજોઽતિકુળ્ળશ્ચ ॥

૮ રક્તથી ઉત્પન્ન થયેલો સોજો પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા સોજના જેવો અને બહુ કાળો હોય છે.

આગન્તુ સોજનાં લક્ષણ.

પિત્તરક્તલક્ષણ આગન્તુર્લોહિતાવભાસશ્ચ ॥ ૪ ॥

૯ અભિધાત વગેરે આગન્તુ કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલા સોજમાં પિત્તથી થયેલા અને રક્તથી થયેલા સોજનાં જે લક્ષણો કહેલાં છે તે સધળાં લક્ષણો જોવામાં આવે છે. આ સોજનો રંગ લાલ હોય છે. ૪

સોજો પાકપર આપવાનાં કારણ.

**સ યદા બાહ્યાભ્યન્તરૈઃ ક્રિયાવિશેષૈર્ન સમ્ભા-
વિતઃ પ્રશમયિતું ક્રિયાવિપર્યયાદ્બહુત્વાદ્વા દોષાણાં
તદા પાકામિમુખો ભવતિ ॥**

૧૦ એ સોજો જ્યારે લેપ કરવો, લોહી કઢાવવું વગેરે બાહરના ઉપચારોથી અને વમન-ઉલટી કરાવવી, વિરેચન-રેચ આપવો વગેરે અંદરના ઉપચારોથી પણ દોષોના બહુપણને લીધે અથવા તો એ ઉપચારોમાં કંઈક ભૂલ થવાને લીધે શમાવી શકાય નહીં ત્યારે પાકવા લાગે છે.

કાચા સોજનાં લક્ષણ.

**તસ્યાઽઽમસ્ય પચ્યમાનસ્ય પક્વસ્ય ચ લક્ષણ-
મુચ્યમાનમવધારય । તત્ર મન્દોષ્મતા ત્વક્સર્વર્ણતા
શીતશોફતા સ્થૈર્ય મન્દવેદનતાલ્પશોફતા ચામ-
લક્ષણમુદ્દિષ્ટમ્ ॥**

૧૧ કાચા સોજનાં, પાકવા લાગેલા સોજનાં અને પાકી ગયેલા સોજનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો કહું છું તે સાંભળઃ જે સોજમાં ઉદ્ભાપણું થોડું હોય, સાંઘનો રંગ ચામડીના અસલ રંગ જેવો જ હોય, સ્પર્શ થંડો હોય, સોજો કઠણ હોય, તેમાં વેદના થોડી થતી હોય અને તેનો અહડાવ થોડો હોય તો જાણવું કે સોજો કાચો છે.

પાકવા માંડેલા સોજનું લક્ષણ.

**સૂચીમિરિવ નિસ્તુચતે દશ્યતે ઇવ પિપીલિકા-
મિસ્તામિશ્ચ સંસૃગ્ધત ઇવ ચ્છિદ્યત ઇવ શસ્ત્રેણ
મિદ્યત ઇવ શક્તિમિસ્તાઞ્યત ઇવ દળ્ઢેન પીઞ્યત
ઇવ પાણિના ઘટ્ટ્યત ઇવ ચાઢ્ઢુલ્યા દશ્યતે પચ્યત
ઇવ ચાગ્નિક્ષારાભ્યામોષચોષપરીદાહશ્ચ ભવન્તિ ।
વૃશ્ચિકવિદ્ઢ ઇવ ચ સ્થાનાસનશયનેષુ ન શાંતિ-
મુપૈતિ । આઘ્માતબસ્તિરિવાતતશ્ચ શોફો ભવતિ ।
ત્વગ્વૈવર્ણ્ય શોફામિવૃદ્ધિર્જ્વરદાહપિપાસા મક્તા-
રુચિશ્ચ પચ્યમાનલિઙ્ગમ્ ॥**

૧૨ જે સોજમાં જાણે સોયો ભોકાતી હોય, કાઠીઓ

ચટકા ભરતી હોય અથવા તો સળવળતી હોય, શસ્ત્રથી છેદન થતું (કપાતું) હોય, લાલાંઓથી ભેદન થતું (ચીરાતું) હોય, લાકડીથી માર પડતો હોય, હાથથી દબાણ થતું-દબાતું હોય, આંગળીઓથી મર્દન થતું-ચોળાતું હોય, અમિથી બળતરા થતી હોય અને ક્ષારથી રંધાતું હોય તથા ચારે તરફથી દાહ થતો હોય એવી વેદનાઓ થાય, સોજના એક પ્રદેશમાં અથવા તો સર્વત્ર બળતરા થાય તથા રોગીને વિછી કરજો હોય તેવા માણસની પેઠે ઉક્તાં, ખેસતાં કે સુતાં ક્યાંય પણ શાન્તિ મળે નહીં. સોજને ટુંકથી ઝુલાવેલા મૂત્રાશયની પેઠે ચામડીના સંક્રાંચથી રહિત-કરચલી વિનાનો થઈ જાય, ચામડીનો રંગ બદલાઈ જાય, સોજનો ચઢાવો વધી જાય, તાવ આવે, શરીરમાં દાહ થાય, તરસ લાગ્યા કરે અને અન્ન ઉપર અરચિ થાય તો જાણવું કે સોજને પાકવા માંજો છે.

પાકેલા સોજનાં લક્ષણ.

વેદનોપશાન્તિઃ પાણ્ડુતાલ્પશોફતા વલીપ્રાદુર્ભાવસ્ત્વકપરિપુટનં નિસ્પર્શનમજ્જુલ્યાઽવપીડિતે પ્રત્યુન્નમનં વસ્તાવિવાંદકસંચરણં પૂયસ્ય પ્રપીડયત્યેકમન્તમન્તે વાવપીડિતે મુદુર્મુદુસ્તોદઃ કણ્ઠ્ઠુરુન્નતતા ચ વ્યાધેરુપદ્રવશાન્તિર્મક્કામિકાઙ્ગા ચ પક્કલિઙ્ગમ્ ॥ ૫ ॥

૧૩ જો સોજમાં વેદના ઓછી થઈ જાય, સોજનો રંગ ફીકો-સફેદ થઈ જાય, સોજનો ઘેરાવો ઓછો થઈ જાય, સોજની ઉપર કરચલીઓ પડી જાય, ચામડી ઉખડી (અથવા ફાટી) જાય, સોજની કાર (છેડાનો ભાગ) નમી જાય, સોજના એક પ્રદેશને આંગળીથી દબાવતાં બીજા પ્રદેશનું ઉંચાણ થતું જેવામાં આવે, સોજના એક છેડાને દબાવવામાં આવે અથવા તે છેડો પોતાની મેળે દબાય તો જેમ મૂત્રાશયની કેથળીને દબાવતાં તેમાં પાણી આમ તેમ ફરે તેમ સોજમાં પરુ ફરે, વારંવાર સોજમાં સોયો ભોંકાયા જેવી વેદના થાય, ખરજ-ચળ આવે, સોજે વચમાં ઉંચો થઈ જાય, દાહ, ચોષ વગેરે ઉપદ્રવો શાંત થઈ જાય અને અન્ન ઉપર રચિ થાય તો જાણવું કે સોજને પાકી ગયો છે. ૫

પાકેલા સોજના સંબંધમાં વૈદને સૂચના.

કફજેષુ તુ રોગેષુ ગમ્ભીરગતિત્વાદભિઘાતજેષુ ચ કેષુચિદસમસ્તં પક્કલક્ષણં દૃષ્ટ્વા પક્કમપક્કમિતિ મન્યમાનો મિષગ્મોહમુપૈતિ । યત્ર હિ ત્વકસર્વર્ણતા શીતશોફતા સ્થૌલ્યમલ્પરુજતાઽક્રમવદ્ધનતા ન તત્ર મોહમુપેયાદિતિ ॥ ૬ ॥

૧૪ કફથી થયેલા સોજ મંદગતિવાળા હોય છે, અને અભિઘાતથી થયેલા કેટલાએક સોજઓમાં શુભ ભાગમાં શલ્ય વગેરે પેસી જવાથી પાકવાનાં સંપૂર્ણ લક્ષણો જોવામાં આવતાં નથી તેથી વૈદ પાકેલા સોજને પણ

કાચો માનીને ભૂલ ખાય છે. કફજન્ય તથા અભિઘાતજન્ય સોજ પાકી ગયા હોય તોપણ તેઓનો પાક ઉઠેા હોવાથી ઉપરનો રંગ ચામડીના જેવો જ હોય છે અંદરના ભાગમાં સ્પર્શ ગરમ રહે છે અને બાહ્યરના ભાગમાં શીતળ રહે છે, સોજે સ્થૂલ રહે છે, તેમાં પીડા થોડી થાય છે, સોજનો ભાગ પથરાના જેવો કઠિન રહે છે, તેથી વૈદને કાચાપણની ભ્રાંતિ થવાનો સંભવ છે તોપણ જો ઉપર કહેલાં પાકી જવાનાં લક્ષણો તેના જેવામાં આવે તો વૈદ તેને માટે જરા પણ મુઝાવું નહિ પણ સોજને પાકી ગયેલા જાણવા. ૬

તરકર (ચોર) વૈદનું લક્ષણ.

મવન્તિ ચાત્ર ॥

આમં વિપચ્યમાનં ચ સમ્યક્ પક્કં ચ યો મિષક્ ।

જાનીયાત્સ મવંદ્વૈદ્યઃ શોષાસ્તસ્કરવૃત્તયઃ ॥ ૭ ॥

૧૫ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો છે:—વૈદ કાચા સોજને, પાકવા લાગેલા સોજને અને પાકી ગયેલા સોજને સારી પેઠે ઓળખી શકે તેને જ ખરો વૈદ સમજવો. બાકીના (સોજના કાચાપણ વગેરેનાં લક્ષણો નહિ જાણીને જ ચિકિત્સા કરનારા) વૈદોને (તો રોગીના પ્રાણ અને ધનને હુડી લેનારા હોવાથી) ચોરનો ધંધો લઈ ખેડેલા સમજવા. ૭

પાકેલા સોજમાં ત્રણે દોષોનું હોવાપણું.

વાતાદતે નાસ્તિ રુજા ન પાકઃ

પિત્તાદતે નાસ્તિ કફાચ્ચ પૂયઃ ।

તસ્માત્સમસ્તાન્ પરિપાકકાલં

પચંતિ શોફાંસ્ત્રય એવ દોષાઃ ॥ ૮ ॥

૧૬ વાયુ વિના વેદના થાતી નથી, પિત્ત વિના પાક થાતો નથી અને કફ વિના પર થાતું નથી તેથી સિદ્ધ થાય છે કે પાકના સમયમાં ત્રણે દોષો સોજને પકાવે છે એટલે કે પાકના સમયમાં સોજમાં વેદના, પાક અને પરુ એ ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો જેવામાં આવે છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે શરૂઆતમાં સોજે એક દોષથી ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ પાકના સમયમાં સોજમાં ત્રણેય દોષોનો સંબંધ થાય છે. ૮

સોજના પાકવિશે બીજા વિદ્વાનોનું મત.

કાલાન્તરેણાઽમ્યુદિત્તં તુ પિત્તં

કૃત્વા વશે વાતકફો પ્રસજ્ય ।

પચત્યતઃ શોણિતમેષ પાકો

મતોઽપરેષાં વિદુષાં દ્વિતીયઃ ॥ ૯ ॥

૧૭ બીજા વિદ્વાનો તો સોજના પાકવાના સંબંધમાં આ પ્રમાણે જુદો જ મત ધરાવે છે કે:—પોતાના પ્રકાપનો સમય પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જોરમાં આવેલું પિત્ત વાયુ અને કફને (કે જેઓ પચનક્રિયામાં પ્રતિબંધ કરનારા

છે તેઓને) પોતાના કબજામાં લઇને (કબજેર કરી નાખીને) લોહીને પકાવે છે (લોહીને પકાવીને પરના રૂપમાં ફેરવી નાખે છે) એટલે સોજે પાકે છે. (ઉપરના મતમાં કહ્યું પર અને છે અને આ મતમાં લોહીનું પર અને છે આટલો બે મતમાં તફાવત છે.) ૯

કાચા અથવા તો પાકવા લાગેલા સોજને કાપવાથી ઉપદ્રવો થાય છે.

તત્રામચ્છેદે માંસશિરાસ્નાયુસ્થિસંધિવ્યાપાદન-મતિમાત્રં શોણિતાતિપ્રવૃત્તિર્વેદનાપ્રાદુર્ભાવોઽવદર-ગમનેકોપદ્રવદર્શનં ક્ષતવિદ્રધિર્વા ભવતિ ॥

૧૮ કાચા સોજને અથવા તો પાકવા લાગેલા સોજને કાપવાથી માંસ, શિરા, સ્નાયુ અને સંધિના ભાગ એઓને બહુ જ તુકસાન પડે છે લોહીનો બહુ સાવ થાય છે, અનેક પ્રકારની વેદનાઓ થાય છે, સોજમાં હંડા ચીરો પડી જાય છે, અનેક ઉપદ્રવો જોવામાં આવે છે અથવા ક્ષતવિદ્રધિ થાય છે.

પાકેલા સોજને નહિ કાપવાથી તે અસાધ્ય થાય છે.

સ યદા મયમોહાભ્યાં પક્કમન્યપક્કમિતિ મન્ય-માનશ્ચિરમુપેક્ષતે વ્યાધિં વૈદ્યસ્તદા ગમ્ભીરાનુગતો દ્વારમલભમાનઃ પૃથઃ સ્વમાશ્રયમવદીર્યોત્સંગં મહા-તમવકાશં કૃત્વા નાડીં જનયિત્વા કૃચ્છ્રસાધ્યો ભવત્યસાધ્યો વતિ ॥ ૧૦ ॥

૧૯ જે વૈદ્ય અજ્ઞાનથી પાકેલા સોજને પણ કાચો સમજીને અથવા પાકેલો સમજ્યા છતાં પણ ખીકથી લાંબા વખત સુધી તેની ઉપેક્ષા (બેદરકારી) કરે (તેને કાપે નહિ) તો પર બહાર નીકળવાનો રસ્તો નહિ મળવાને લીધે અંદર ઉંડુ પેસી જઈ, પોતાનાં સ્થાનને ફાડી નાખી, અંદર ઉંડાણવાળી મોટી કાતર પાડી નાડીવચ્ચે ઉત્પન્ન કરીને કષ્ટસાધ્ય અથવા અસાધ્ય થઈ પડે છે. ૧૦

ચંડાલ વૈદ્યનું લક્ષણ.

भवन्ति चात्र ॥

यदिङ्गनत्याममज्ञानाद्यश्च पक्कमुपेक्षते ।

श्वपचाविव मन्तव्यौ तावनिश्चितकारिणौ ॥ ૧૧ ॥

૨૦ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો છે:-જે વૈદ્ય અજ્ઞાનને લીધે કાચા સોજને કાપે અને જે વૈદ્ય અજ્ઞાનને લીધે પાકેલા સોજની ઉપેક્ષા-બેદરકારી કરે (પાકેલા સોજને વખતસર કાપે નહિ) તે અને અવિચારી (વિચાર નહિ કરનારા) વૈદ્યને ચંડાળ જોવા માનવા. ૧૧

શસ્ત્રક્રિયા કર્યા પહેલાં ભોજન કરાવવાનું કારણ.

प्राक्छस्त्रकर्मणश्चेष्टं भोजयेदातुरं भिषक् ।

मद्यपं पाययेन्मद्यं तीक्ष्णं योऽवेदनासहः ॥ ૧૨ ॥

न मूर्च्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ।

तस्मादवश्यं भोक्तव्यं रोगेषूक्तेषु कर्मणि ॥ ૧૩ ॥

प्राणो ह्याभ्यन्तरो नृणां बाह्यप्राणगुणान्वितः ।

धारयत्यविरोधेन शरीरं पांचभौतिकम् ॥ ૧૪ ॥

૨૧ વૈદ્યે શસ્ત્રક્રિયા કર્યા પહેલાં રોગીને હિતકારી અન્ન જમાડવું અને જો રોગી વેદનાને સહન ન કરી શકે એવો હોય અને તેને મધ પીવાની ટેવ હોય તો તેને તીક્ષ્ણ મધ પણ પાવું. રોગીએ જો અન્ન ખાધેલું હોય તો તેને શસ્ત્રપ્રયોગથી મૂર્છા આવતી નથી અને જો મધ પીને મત્ત થયો હોય તો તેને શસ્ત્રકર્મની વેદના જણાતી નથી. માટે શસ્ત્રપ્રયોગ કર્યાની પહેલાં મૂઢગર્ભ, ઉદર વગેરે રોગો સિવાય ખીજ રોગોમાં શસ્ત્ર-કર્મ કરતી વખતે રોગીને અવશ્ય જમાડવો અને જો મધ પીવાની ટેવ હોય તો મધ પણ પાવું. મનુષ્યોના આભ્યંતર પ્રાણ-ઓજથી ઉત્પન્ન થનારી શક્તિ, આજ પ્રાણના કહેતાં અન્નના, તૃપ્તિકરવી વગેરે ગુણોથી તૃપ્ત થઈને મનુષ્યનાં પાંચભૌતિક શરીરને અડચણ વગર ટકાવી રાખે છે. ૧૨-૧૪

સોજને અસાધ્ય થવાનું કારણ.

अल्पोमहान्वा क्रियया विना यः

समुच्छ्रितः पाकमुपैति शोफः ।

विशालमूलं विषमं विदग्धः

स कृच्छ्रतां यात्यवगाढदंष्ट्रः ॥ ૧૫ ॥

૨૨ શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલો ન્હોતો કે મોટો સોજ જે ચિકિત્સા વગરજ પોતાની મેળે સારી રીતે ઉઘે થઈને પાકે છે તો તે બહુ હંડાણમાં ફેલાઈ જાય છે, સરખી રીતે પાકતો નથી. (કાઈ જગ્યાએ પાકે તો કાઈ જગ્યાએ કાચો રહી જાય છે) તેનું પર બહુ હંડું ઉતરી જાય છે અને તે સોજે બહુ મુશ્કેલીથી મટી શકે છે. ૧૫

ચિકિત્સા કરવાથી સોજે સાધ્ય સ્થિતિમાં આવે છે.

आलेपविस्त्रावणशोधनैश्च

सम्यक्प्रयुक्तैर्यदि नोपशाम्येत् ।

पचयेत् शीघ्रं सममल्पमूलः

स पिण्डितश्चोपरि चोन्नतः स्यात् ॥ ૧૬ ॥

૨૩ લેપ કરવો, લોહી કઢાવવું અને વમન-વિરેચન વગેરેથી શોધન કરવું. એ ક્રિયાઓનો જે સારી રીતે પ્રયોગ કરવામાં આવે તો સોજે પાક્યા વગરજ શાંત થઈ જાય છે અને કદાચ શાન્ત ન થાય અને પાકે તો પણ પુરત અને સરખી રીતે પાકે છે, વધારે જગ્યામાં ફેલાતો નથી અને તે બરાબર જોળ થઈને ઉપરના ભાગમાં ઉઘે થાય છે. ૧૬

પ્રણમાંથી પર કાઢવાની જરૂર.

कक्षं समासाद्य यथैव वह्नि-

वर्धिवीरितः सन्दहति प्रसह्य ।

તથૈવ પૂયોડપ્યવિનિઃસૃતો હિ
માંસં શિરાઃસ્નાયુ ચ સ્નાદતીહ ॥ ૧૭ ॥

૨૪ જેમ અગ્નિ ખડની ગંજીમાં પડે અને પવન તેને મદદ કરે છે તો તે જેમ ગંજીને એકદમ આળી નાખે છે. તેમ જ વ્રણની અંદરથી જો પરને કઢાડવામાં ન આવે તો તે વાયુ વગેરે દોષોથી પ્રેરાઈને માંસ, શિરાઓ અને સ્નાયુઓને અળપૂર્વક આઈ જાય છે-સોડવી નાખે છે. ૧૭

સોળ ઉપર કરવાની સાત ક્રિયાઓ.

આદૌ વિમ્લાપનં કુર્યાદ્દ્વિતીયમવસેચનમ્ ।

તૃતીયમુપનાહં ચ ચતુર્થી પાટનક્રિયામ્ ॥ ૧૮ ॥

પંચમં શોધનં કુર્યાત્ષષ્ઠં રોપણમિષ્યતે ।

एते क्रमा व्रणस्योक्ताः सप्तमं वैकृतापहम् ॥ ૧૯ ॥

૨૫ સોળ ઉપર પ્રથમ વિમ્લાપન ક્રિયા (સોળને બેસાડી દેનારા લેપ, પરિપેક વગેરે ક્રિયાઓ) કરવી તેથી જો સોળને ન મટે તો બીજી અવસરેન ક્રિયા (લોહી કઢાવવું, ઉલટી કરાવવી, રેચ આપવો વગેરે ક્રિયાઓ) કરવી તેથી પણ સોળને ન મટે તો ત્રીજી ઉપનાહ ક્રિયા કરવી (પાટીસ બાંધવી). ઉપનાહ ક્રિયાથી સોળને બેસી જાય છે અથવા પાકે છે. જો પાકે તો ચોથી પાટનક્રિયા કરવી (શસ્ત્રથી સોળને ચીરવો). શસ્ત્રપ્રયોગ કર્યા પછી વ્રણને સાફ કરવાને માટે (વ્રણમાં આકા રહેલાં પરને કઢાડી નાખવામાટે) પાંચમી શોધક્રિયા કરવી. વ્રણ શુદ્ધ થયા પછી તેને રક્તવવાને માટે છટ્ટી રોપણક્રિયા કરવી (મલમ વગેરે લગાડવાં) અને વ્રણ રક્તાર્ક ગયા પછી તે જગોને અસલના જેવી બનાવવામાટે તથા સ્વાડાં ઉગાડવા માટે સાતમી વૈકૃતાપહ એટલે વિકૃતિનો (વ્રણના વિકારનો) નાશ કરનારી ક્રિયા કરવી. ૧૮-૧૯

અધ્યાય ૧૮ મો.

વ્રણાલેપનબંધવિધિ (વ્રણના ઉપર લેપ કરવાનો અને પાટો બાંધવાનો વિધિ).

ઉપક્રમ.

अथातो व्रणालेपनबन्धविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ૧ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે; હવે અહીંથી હું 'વ્રણાલેપનબંધવિધિ' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

૧ વ્રણના ઉપર કહેતાં સોળના ઉપર આલેપન કહેતાં ઔષધનો લેપ કરવો અને બંધ કહેતાં પાટો બાંધવો આ બે વિષયનો અધિકાર કરીને આ અધ્યાય કહેવામાં આવ્યો છે તેથી આ અધ્યાયનું વ્રણાલેપનબંધવિધિ એવું નામ છે.

સોળ ઉપર લેપ કરવો એ શ્રેષ્ઠ છે અને તેના કરતાં પણ પાટો બાંધવો એ શ્રેષ્ઠ છે.

आलेप आद्य उपक्रम एष सर्वशोफानां सामान्यः

प्रधानतमश्च, तं च प्रतिरोगं वक्ष्यामः । ततो बन्धः प्रधानं तेन शुद्धिर्व्रणरोगममस्थिसंधिर्यै च ३

૨ લેપ કરવો એ મુખ્ય ક્રિયા છે, વાત આદિ સર્વ પ્રકારના સોળઓને માટે સામાન્ય ચિકિત્સા છે, લેપ કરવાથી પીડા તુરત મટે છે તેથી સર્વ ચિકિત્સાઓમાં લેપ ઉત્તમોત્તમ ચિકિત્સા છે. પ્રત્યેક રોગના વિષયમાં તે લેપ વિશે અમે કહીશું. તે લેપના કરતાં પણ બંધ (પાટો) વધારે ઉત્તમ છે. (પાટાની ખાસ આવશ્યકતા છે) કારણ કે પાટાથી (ઔષધ સાથે પાટો બાંધવાથી) વ્રણની શુદ્ધિ થાય છે, વ્રણ રક્તાય છે, અને હાડકાઓના સાંધાઓ મજબૂત થાય છે. ૩

લેપ કરવાની રીત અને તેનું ફળ.

तत्र प्रतिलोममालिम्पेन्नानुलोमम् । प्रतिलोमे हि सम्यगौषधमवतिष्ठतेऽनुप्रविशति रोमकृपान् स्वे-
दवाहिभिश्च शिरामुखैर्वीर्यं प्राप्नोति ॥ ૪ ॥ न च
शुष्यमाणमुपेक्षेतान्यत्र पीडयितव्यात् । शुष्को
ह्यपार्थકોरुकरश्च ॥ ૫ ॥

૩ લેપ કરવો તે સ્વાડાંઓનાં વલણથી ઉલટી આળુથી કરવો, પરંતુ સ્વાડાંઓનાં વલણને અનુસરીને કરવો નહિ. સ્વાડાંઓનાં વલણથી ઉલટી આળુથી લેપ કરવામાં આવે છે તો તે ઔષધ સારી રીતે ચોટી રહે છે, સ્વાડાંઓના છિદ્રોમાં પ્રવેશ કરે છે, અને પર-સેવાને વહન કરનારી શિરાઓનાં મુખો દ્વારા શરીરમાં પ્રવેશ કરીને શક્તિમાન થાય છે. લેપ કર્યા પછી તે લેપને સુકાવા દેવો નહિ. પરંતુ જે લેપ વ્રણને દબાવવા માટે તથા નાણુવા માટે કરવામાં આવ્યો હોય તે લેપને સુકાવા દેવો. કારણ કે લેપ સુકાઈ ગયા પછી નિષ્ફળ થઈ પડે છે-કોઈ પણ જાતનો ફાયદો કરતો નથી. પરંતુ ઉલટી પીડા કરે છે. ૪-૫

વ્રણ પ્રકારના લેપ અને કયા દોષમાં કયો લેપ કરવો તે વિશે.

स त्रिविधः प्रलेपः, प्रदेह, आलेपश्च । तेषामन्तरं प्रलेपः शीतस्तनुरविशोषी विशोषी च । प्रदेह-
स्तूष्णः शीतो वा बहलो बहुरविशोषी च । मध्य-
मोऽत्रालेपः । तत्र रक्तपित्तप्रसादकृदालेपः । प्रदेहो
वातश्लेष्मप्रशमनः सन्धानः शोधनो रોपणः शैफ-
वेदनापहश्च, तस्योपयोगः क्षताक्षतेषु । यस्तु
क्षतेषूपयुज्यते स भूयः कल्क इति संज्ञां लभते.
निरुद्धालेपसंज्ञः, तेनास्त्रावसन्निरोधो मृदुता पूति-
मांसापकर्षणमस्तर्निर्दोषता व्रणशुद्धिश्च भवति ६

૪ પ્રલેપ, પ્રદેહ અને આલેપ એવા નામનો ત્રણ પ્રકારનો લેપ છે. તેમાં જે લેપ પાતળો કરવામાં આવે, જે શીતળ હોય, સુકાવા દેવાને અયોગ્ય અને જ્યાં સુકાવા દેવો જોઈએ ત્યાં સુકાવા દેવાને યોગ્ય હોય, તે પ્રલેપ કહેવાય છે. જે લેપ શીતળ અથવા તો ગરમ હોય અને જે જાડો, ઝાઝો, અને સુકાય નહિ તેવો કરવામાં આવે તે પ્રદેહ કહેવાય છે. જેમાં પ્રલેપનાં લક્ષણ પણ હોય અને જેમાં પ્રદેહનાં લક્ષણ પણ હોય એવો મધ્યમ સ્થિતિવાળો લેપ આલેપ કહેવાય છે. આ લેપોમાં આલેપ નામનો લેપ લોહીને અને પિત્તને શુદ્ધ કરે છે. પ્રદેહ વાયુને તથા કફને શાંત કરે છે, બાંગેલાં હાડને સાંધે છે, શુદ્ધ કરે છે, ત્રણમાં ભરતી લાવીને ત્રણને રુઝાવે છે, અને સોજાની વેદનાને મટાડે છે. જખમથી થયેલા સોજાઓમાં તથા જખમ વગર થયેલા સોજાઓમાં તે લેપનો ઉપયોગ કરવો. જખમથી થયેલા સોજાઓ ઉપર જ્યારે લેપ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે લેપને આલેપ એવું નામ આપવામાં આવતું નથી પણ કલ્ક એવું નામ આપવામાં આવે છે. કલ્ક (ઔપધનો લોહી) મૂકવાથી ત્રણમાંથી રુધિર વગેરેનો સ્વાવ બંધ પડે છે, ત્રણમાં કામળપણ આવે છે, ત્રણમાંથી બગડેલું માંસ નીકળી જાય છે, અંદરના ભાગમાં થયેલું પરમટી જાય છે. ત્રણમાં રહેલા દોષો દૂર થઈ જાય છે અને ત્રણ સારું થઈ જાય છે. ૬

અવિદગ્ધેષુ શોફેષુ હિતમાલેપનં મહેત્ ।

યથાસ્વં દોષશમનં દાહકણ્ડૂરુજાપહમ્ ॥ ૭ ॥

ત્વક્પ્રસાદનમેવાશ્યં માંસરક્તપ્રસાદનમ્ ।

દાહપ્રશમનં શ્રેષ્ઠં તોદકણ્ડૂવિનાશનમ્ ॥ ૮ ॥

મર્મદેશેષુ યે રોગા ગુહ્યેષ્વપિ તથા નૃણામ્ ।

સંશોધનાય તેષાં હિ કુર્યાદાલેપનં ભિષક્ ॥ ૯ ॥

૫ કાયા સોજાઓ ઉપર આલેપ નામનો લેપ હિતકારક છે, (પાકા સોજાઓ ઉપર પ્રદેહ હિતકારક છે અને આ પ્રદેહને ઉપનાહ પણ કહે છે). વિકારોનું શમન કરે તેવાં યોગ્ય ઔપધાથી કરવામાં આવેલો આલેપ નામનો લેપ દોષોને શાંત કરે છે, પિત્ત સંબંધી દાહને, કફ સંબંધી ખરજને અને વાત સંબંધી વેદનાને મટાડે છે, આમટીને શુદ્ધ કરવામાં આલેપ મુખ્ય છે. માંસને તથા રુધિરને સ્વચ્છ કરે છે, તથા રુધિર આદિ દૂષ્યોએ (દૂષણ પામવા યોગ્ય ધાતુઓએ) કરેલા દાહને, વ્યથાને તથા ખરજને મટાડે છે. મનુષ્યોને મર્મસ્થળોમાં તથા ગુહ્ય પ્રદેશોમાં પણ જે રોગો થયા હોય, તેઓનાં સંશોધન કરવામાટે વૈદ્ય આલેપનો ઉપયોગ કરવો. ૭-૯

લેપમાં સ્નેહ કેટલો નાખવો તે વિશે.

(વજ્રમાર્ગ પૈત્તિકે સ્નેહં ચતુર્માસં તુ વાતિકે ।

અષ્ટમાર્ગ તુ કફજે સ્નેહમાત્રાં પ્રદાપયેત્ ॥૧૦॥)

૬ પિત્તથી થયેલા સોજા ઉપર જે લેપ કરવો હોય તે લેપમાં લેપના છઠ્ઠા ભાગ જેટલી, વાતથી થયેલા ત્રણ ઉપર જે લેપ કરવો હોય તે લેપમાં તે લેપના ચોથા ભાગ જેટલી, અને કફથી થયેલા ત્રણ ઉપર જે લેપ કરવો હોય તે લેપમાં તે લેપના આઠમા ભાગ જેટલી સ્નેહની માત્રા નાખવી. ૧૦

આલેપ નામનો લેપ કેટલો જાડો કરવો તથા ક્યારે કરવો ?

તસ્ય પ્રમાણમાર્દ્રમાહિષચર્મોત્સેધમુપદિશંતિ ૧૧
ન ચાલેપં રાત્રૌ પ્રયુજ્ઞોત મામૂચ્છૈત્યપિહિતોષ્મણ-
સ્તદનિર્ગમાદિકારપ્રવૃત્તિરિતિ ॥ ૧૨ ॥

પ્રદેહસાધ્યે વ્યાધૌ તુ હિતમાલેપનં દિવા ।

પિત્તરક્તામિઘાતોત્થે સચિષે ચ વિશેષતઃ ॥ ૧૩ ॥

૭ આલેપનો (મધ્યમ પ્રકારના લેપનો) થર પાડાના આળાં ચામડાં જેટલો જાડો કરવો. એમ પ્રાચીન વૈદ્યો કહે છે. આલેપ નામના લેપનો પ્રયોગ રાત્રે કરવો નહિ. કારણકે જો રાત્રે તેનાથી લેપ કરવામાં આવે છે તો સ્વાડાંનાં છિદ્રો રૂંધાઈ જવાથી અંદરની ગરમી બહાર નીકળી શકતી નથી તેથી રોગની વૃદ્ધિ થાય છે. પ્રદેહથી મટી શકે એવા વ્યાધિમાં પણ દિવસે લેપ કરવાથી ફાયદો થાય છે તથા રક્તથી, પિત્તથી અને અમિઘાતથી થયેલા વ્યાધિમાં અને ઝેરથી થયેલા વ્યાધિમાં તો દિવસે લેપ કરવાથી વિશેષ ફાયદો થાય છે. ૧૧-૧૩

વાસી લેપ નુકસાન કરે છે.

ન ચ પર્યુષિતં લેપં કદાચિદવચારયેત્ ।

ઉષ્માણં વેદનાં દાહં ઘનત્વાજ્ઞનયેત્સ હિ ॥ ૧૪ ॥

૮ રાતવાસી લેપ કાઈ પણ દિવસ લગાડવો નહિ. કારણ કે વાસી લેપ ઘાટાપણાથી ગરમી, વેદના અને દાહ ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૪

એક લેપ ઉપર બીજો લેપ કરવો નહિ તથા

વાપરેલા લેપનો ફરી ઉપયોગ કરવો નહિ.

ઉપર્યુપરિ લેપં તુ ન કદાચિત્પ્રદાપયેત્ ।

ન ચ તેનૈવ લેપેન પ્રદેહં દાપયેત્પુનઃ ॥

શુષ્કમાવાત્સ નિર્વીર્યો યુક્તોઽપિ સ્યાદપાર્થકઃ ૧૫

૯ એક લેપ કર્યો હોય તેના ઉપર બીજો લેપ કાઈ પણ દિવસ કરાવવો નહિ. તેમ શરીર ઉપરથી કાઢી નાખેલા લેપથી પણ ફરીથી લેપ કરાવવો નહિ. કારણ કે તે લેપ સુકાઈ જવાથી નિર્વીર્ય-વીર્ય-શક્તિ વિનાનો થઈ જાય છે તેથી લગાડવામાં આવ્યા છતાં પણ ફાયદો કરતો નથી. ૧૫

ત્રણ ઉપર પાટા બાંધવાના પદાર્થો.

અતઃ કુર્ષ્વં વ્રણબન્ધનદ્રવ્યાણ્યુપદેશ્યામઃ । ત-
દથા । ક્ષૌમકાર્પાસાવિકદુકૂલકૌશોયપત્રોર્ણચીન-

પટ્ટચર્માન્તર્વલકલાલામ્બુશકલલતાવિદલરજ્જુતુલ-
ફલસંતાનિકાલૌહાનીતિ ॥૧૬॥ તેષાં વ્યાધિ કાલં
ચાવેક્યોપયોગઃ પ્રકરણતઞ્ચૈવામાદેશઃ ॥ ૧૭ ॥

૧૦ હવે પછી પ્રણ ઉપર પાટા બાંધવાના પદાર્થો^૧ કહીએ છીએ. અળસીનાં વસ્ત્ર, કપાસનાં વસ્ત્ર, ઉતનાં વસ્ત્ર, શણનાં વસ્ત્ર, રેશમીનાં વસ્ત્ર, ધાત્રેલાં રેશમી વસ્ત્ર, ચીન દેશનાં વસ્ત્ર, આમડાં, ઝાડની અંતર છાલ, તુંબડાની ફાડ, વેલા, વાંસ વગેરેની ચીરો, દોરી, રૂ, દુધની તર (સુતરની આટી) અને સુવર્ણ વગેરે ધાતુઓ, આ પ્રણને પાટા બાંધવાનાં સાધન છે. રોગને તથા સમયને જોઈને તે પાટાના પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો. પ્રકરણને અનુસરીને એટલે જેવું પ્રણ હોય તેવો પાટો બાંધવા માટે કહેવામાં આવ્યું છે. ૧૬-૧૭

ચૌદ પ્રકારના પાટાનાં નામ.

તત્ર કોશદામસ્વસ્તિકાનુવેલ્લિતપ્રતોલીમણ્ડલ-
સ્થગિકાયમકલ્પવાચીનવિબન્ધવિતાનગોફળાઃ
પંચાંગી ચેતિ ચતુર્દશ બન્ધવિશેષાઃ । તેષાં નામ-
ભિરેવાકૃતયઃ પ્રાયેણ વ્યાખ્યાતાઃ ॥ ૧૮ ॥

૧૧ રેશમબંધ, દામબંધ, સ્વસ્તિકબંધ, અનુવેલ્લિત-
બંધ, પ્રતોલીબંધ, મંડલબંધ, સ્થગિકાબંધ, યમકબંધ,

૧ ને વાયુ અથવા તો ક્ષ્ સંબંધી વ્યાધિ હોય અને વ્યાધિની જગ્યા દૃઢ-મજબૂત હોય તો પાટો બાંધવામાં પાટા પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો, પિત્ત સંબંધી વ્યાધિ હોય, ઉષ્ણકાળ (ઉનાળો) હોય અને વ્યાધિનું સ્થાન મૃદુ હોય તો પાટો બાંધવામાં પાતળા પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો. મસ્તક ઉપર પ્રણ થયેલું હોય તો તુંબડાની ફાડથી પાટો બાંધવો. જેમ સ્થાનનો તથા કાળનો વિચાર કરવા તેમ ચાલતા પ્રકરણનો પણ વિચાર કરવો. જેમ કે કોઈને સર્પ કરજ્યો હોય તો રક્ષાના મંત્રો બોલીને જે રૂકાને સર્પ કરજ્યો હોય તેથી ચાર આંગળ દૂર દોરો બાંધવો, વાગવાથી લોહી વધારે નીકળતું હોય તો તેને અટકાવવા માટે સત્રાલિકા નામનો પાટો બાંધવો એટલે વહેતું લોહી અટકી જાય, હાડકું ભાંગી ગયું હોય તો તેને સાંધવા માટે કાળા રંગની ઉપજસરી વગેરેનો પાટો બાંધવો, માથા ઉપર પ્રણ થયું હોય તો તુંબડાના કટકાથી પાટો બાંધવો. વગેરે વગેરે.

૨ રેશમનો કાંટો પોતાની લાળમાંથી એક કોશ બનાવીને તેમાં રહે છે અને તેમાંથી બહાર નીકળવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે તેના એક ભાગને ફરડી, તેમાં કાણું પાડીને બહાર નીકળી જાય છે તેવા આકારનો જે બંધ (પાટો) બાંધવામાં આવે તે કોશબંધ કહેવાય છે. દામ માળાનું નામ છે. તેના આકાર જેવો જે પાટો બાંધવામાં આવે છે તેને દામબંધ કહેવામાં આવે છે. સ્વસ્તિક એ સાથીઆનું નામ છે તેના આકાર જેવો ચોખંડો જે પાટો બાંધવામાં આવે છે તે સ્વસ્તિકબંધ કહેવાય છે. ઉત્તરોત્તર આંટાઓ દઈને જે બંધ-પાટો બાંધવામાં આવે છે તેને અનુ-વેલ્લિતબંધ કહેવામાં આવે છે. પ્રતોલી એ વિશાળ શેરીનું અથવા તો માર્ગનું નામ છે. જેમ વિશાળ શેરીમાંથી મનુષ્યો, હાથી, ઘોડા વગેરે સુખથી આવજવ કરી શકે છે તેમ આ

ખટ્વાબંધ, ચીનબંધ, વિબંધબંધ, વિતાનબંધ, ગોફળા-
બંધ અને પંચાંગીબંધ આ રીતે ચૌદ જાતના બંધો (પાટાઓ) છે. આ બંધોની આકૃતિઓ વર્ણ કરીને તેઓનાં નામો ઉપરથી જ કહેવામાં આવી છે. ૧૮

કયા સ્થાનમાં કયો પાટો બાંધવો?

તત્ર કોશમજ્જુષ્ણાહ્નિપર્વસુ વિદધ્યાત્ । દામ
સમ્બાધેડ્ઙ્ગે । સન્ધિકૂર્ચકમ્પૂસ્તાનતરતલકર્ણેષુ
સ્વસ્તિકમ્ । અનુવેલ્લિતં તુ શાશ્વાસુ । ગ્રીવામેદ્વયોઃ
પ્રતોલીમ્ । વૃત્તેડ્ઙ્ગે મણ્ડલમ્ । અહ્નિષ્ણાહ્નિમેદ્વા-
ગ્રેષુ સ્થગિકામ્ । યમલઘ્નયોર્યમકમ્ । હનુશઙ્ગ-
ગણ્ડેષુ ચટ્વામ્ । અપાઙ્ગયોર્ચીનમ્ । પૃષ્ઠોદરોઃસુ
વિબન્ધમ્ । મૂર્ધ્ને વિતાનમ્ । ચિબુકનાસૌષ્ઠાંસ-
બસ્તિષુ ગોફળામ્ । જત્રૂણ ઊર્ધ્વં પંચાંગીમિતિ ।
યો વા યસ્મિન્ શરીરપ્રદેશે સુનિવિષ્ટો ભવતિ ।
તં તસ્મિન્ વિદધ્યાત્ । યંત્રણં ઊર્ધ્વમધસ્તિ-
ર્યકચ ॥ ૧૯ ॥

૧૨ અંગુઠાના અને આંગળીઓના પર્વ ભાગમાં કોશ-
બંધ બાંધવો, સંકડાશવાળા અંગમાં દામબંધ બાંધવો, સાંધાઓના મધ્ય ભાગમાં, કૂચકાના મધ્ય ભાગમાં, બ્રહ્મીઓના મધ્ય ભાગમાં, સ્તનોના મધ્ય ભાગમાં, હાથ પગના તળીયાઓમાં, અને કાનમાં સ્વસ્તિકબંધ બાંધવો, પગમાં અને બાહુમાં અનુવેલ્લિતબંધ બાંધવો, કંઠમાં અને શિશ્નમાં પ્રતોલીબંધ બાંધવો, ગોળા અંગમાં મંડલબંધ બાંધવો, અંગુઠાના આગલા ભાગમાં, આંગ-
ળીના આગલા ભાગમાં, તથા શિશ્નના આગલા ભાગમાં સ્થગિકાબંધ બાંધવો, બે પ્રણ હારદોર થયાં હોય ત્યાં યમકબંધ બાંધવો, હડપચી, લમણા અને ગાલના ભાગમાં ખટ્વાબંધ બાંધવો, નેત્રના છેડામાં ચીન-
બંધ બાંધવો, પીડ, પેટ અને છાતીના ભાગમાં વિબંધ-
બંધ બાંધવો, મસ્તક ઉપર વિતાનબંધ બાંધવો, ડાઠી,

પાટો બાંધવાથી પવન, મૂત્ર વગેરેનો પણ સારી રીતે ખુલાસો થઈ શકે છે તેથી આ બંધને (પાટાને) પ્રતોલીબંધ કહેવામાં આવે છે. જે પાટો ટાપીની પેઠે ગોળ આકૃતિથી બાંધવામાં આવે છે તે મંડલબંધ કહેવાય છે. જે પાટો દરજીની અંગુઠીના જેવા આકારનો બાંધવામાં આવે છે તેને સ્થગિકાબંધ કહેવામાં આવે છે. જે પાટો જોડા રૂપે બાંધવામાં આવે છે તેને યમ-
કબંધ કહેવામાં આવે છે. જે પાટો ખાટલાના આકારે બાંધ-
વામાં આવે છે તેને ખટ્વાબંધ કહે છે. જે પાટો વસ્ત્રના ચીરાઓથી બાંધવામાં આવે છે તે ચીનબંધ કહેવાય છે. જે પાટો ઉંચે બાંધેલા ચંદ્રવાની પેઠે બાંધવામાં આવે છે તેને વિતાન-
બંધ કહે છે. જે પાટો વિવિધ પ્રકારના બંધોથી બાંધવામાં આવે છે તેને વિબંધ કહે છે. જે પાટો પાંચરાઓ ફેંકવાની ગોફળાના આકારનો બાંધવામાં આવે છે તેને ગોફળાબંધ કહે છે. જે પાટો પાંચ તરફથી બાંધવામાં આવે છે તેને પંચાંગી કહે છે.

નાક, હોઠ, ખભા અને મૂત્રાશય ઉપર ગોઠણ બંધ બાંધવો, કંઠની હાંસડીના ઉપરના ભાગમાં પંચાંગી બંધ બાંધવો. અથવા તો શરીરના જે પ્રદેશમાં જે પાટો અનુકૂળ આવે તે પ્રદેશમાં તે પાટો બાંધવો. પાટાના છેડાની ગાંઠ ઉપરના ભાગમાં પણ બાંધી શકાય, નીચેના ભાગમાં પણ બાંધી શકાય અને આડા પ્રદેશમાં પણ બાંધી શકાય. ૧૯

પાટો કેવી રીતે બાંધવો ?

તત્ર ઘનાં કવલિકાં દત્વા વામહસ્તપરિક્ષેપ-
મૃતુમનાવિદ્મસંકુચિતં મૃદુપદ્મં નિવેશ્ય બધ્ની-
યાત્ । ન ચ વ્રણસ્યોપરિ કુર્યાદ્ઋનિથિમાબાધ-
કરં ચ ॥

૧૩ ત્રણ ઉપર ઔષધ લગાડી, તે ઔષધને ઘ્રાટી એવી કવલિકાથી ઢાંકી દઈને, ડાબા હાથથી સુક્રમાર પાટાને પકડી રાખીને તે સીધા, ઊંદ્ર (કાંણા) વિનાના અને કરચલી વિનાના પાટાને ત્રણના પ્રદેશ ઉપર ગોઠવી દેવો અને જમણા હાથથી તેને બાંધવો. પાટાની ગાંઠ ત્રણના ઉપર ન આવે તેમ બાંધવી. તેમ ત્રણને પીડા કરે તે પ્રમાણે પણ બાંધવી નહિ.

ત્રણમાં નાખવાની વાટ તથા ઔષધનો કલક કેવો જોઈએ ?

ન ચ વિકંશિકૌષધે અતિસ્નિગ્ધે અતિરુક્ષે
વિષમે વા કુર્વાત । યસ્માદતિસ્નેહાત્કેદો રૌક્ષ્યા-
ચ્છેદો દુર્ન્યાસાદ્ઘ્રણવર્તમાવઘર્ષણમિતિ ॥ ૨૦ ॥

૧૪ ત્રણમાં નાખવાની (કલક, મધ અથવા તો ઘીથી ભીંજવેલાં વસ્ત્રની અથવા તો સૂત્રની) વાટ તથા ત્રણ ઉપર લગાડવાનાં ઔષધનો કલક (લોંદો) અત્યંત સ્નિગ્ધ હોવો ન જોઈએ, અત્યંત રુક્ષ પણ હોવો ન જોઈએ, તેમ તેને ત્રણમાં વિષમરીતે પણ દાખલ કરવાં નહિ; કારણ કે અત્યંત સ્નિગ્ધ હોવાથી ત્રણમાં આદ્રપણું (ભીનાશ) થાય છે, અત્યંત રુક્ષ હોવાથી ત્રણના એકત્ર થતા બે હોઠને ફાડી નાખે છે, અને વિષમ રીતે દાખલ કરવાથી ત્રણનું મુખ ધસાય છે. ૨૦

૧ મૂળમાં કવલિકા શબ્દ છે તેનો આ પ્રમાણે અર્થ છે. કવલયતિ પ્રચ્છાદનેન વ્રણાન્ન ઇતિ કવલિકા ત્રણોને ઢાંકી દઈને કેળીયારૂપ કરે. અર્થાત્ ગ્રસી લે તે કવલિકા કહેવાય. ત્રણના ઉપર ઔષધ લગાડીને તે ઉખડી ન જાય તેને માટે પાતળું હુગડું પાંદડું અથવા તો ઉખરા વગેરે ઝાડની છાલ મૂકવામાં આવે છે અથવા તો બેવડું ત્રેવડું કરેલું પાતળું વસ્ત્ર ત્રણ ઉપર ઢાંકવામાં આવે છે અને તે ત્રણને ઢાંકી દે છે તેથી તે કવલિકા કહેવાય છે. વળી તે કવલિકાને ઘનાં એવું વિશેષણ આપીને કહે છે કે તે કવલિકા-ઘના એટલે ઘાટી હોવી જોઈએ. પાતળા વસ્ત્રને બેવડું ત્રેવડું કરવામાં આવે એટલે તે ઘાટું થાય તેને ત્રણના ઉપર મૂકવું. કવલના સ્વરૂપ વિશે બીજા તંત્રમાં કહ્યું છે કે:- શૂષિસૂક્ષ્માં દૃઢાઃ પટ્ટાઃકવલાઃ ॥ સાફ, પાતળા અને મજબૂત પાટા કવલ કહેવાય છે.

ત્રણ પ્રકારના પાટા અને કયા સ્થાનના ત્રણ ઉપર કયો પાટો બાંધવો તે વિશે.

તત્ર વ્રણાયતનવિશેષાદ્બન્ધવિશેષસ્ત્રિવિધો ભવતિ
ગાઢઃ સમઃ શિથિલ ઇતિ ॥ ૨૧ ॥

પીંડયન્નરુજો ગાઢઃ સોલ્લવાસઃ શિથિલઃ સ્મૃતઃ ।

નૈવ ગાઢો ન શિથિલઃ સમો બન્ધઃ પ્રકીર્તિતઃ ૨૨

તત્ર સ્ફિક્કુક્ષિક્ષાવજ્જ્વળોરઃશિરસ્સુ ગાઢઃ ।

શાખાવદનકર્ણકંઠમેદુમુષ્કપૃષ્ઠપાશ્વોદરોરસ્સુ
સમઃ । અક્ષ્ણોઃ સંધિષુ ચ શિથિલ ઇતિ ॥ ૨૩ ॥

૧૫ ત્રણનાં સ્થાનના ભેદને લીધે ગાઢ (દઢ) સમ, અને શિથિલ (ઢીલો) એમ ત્રણ પ્રકારના પાટા બાંધવામાં આવે છે. જે બંધ (પાટો) ત્રણને દબાવે પરંતુ વેદના કરે નહિ તે પાટો ગાઢ કહેવાય છે, જે બંધ (પાટો) ઉચ્છ્વાસવાળો-પોચો હોય તે શિથિલ કહેવાય છે અને જે બંધ ગાઢ પણ ન હોય અને શિથિલ પણ ન હોય તે બંધ 'સમ' કહેવાય છે. તેઓમાં ફૂલા, પેટ, કાખ, બંધના કાતરા, હૃદય, અને માથું આ પ્રદેશમાં, ગાઢ બંધ બાંધવો. હાથ, પગ, મુખ, કાન, કંઠ, શિશ્ન, વૃષણ, પીઠ, પડખાં, પેટ, અને વક્ષઃસ્થળ આ પ્રદેશમાં સમ બંધ બાંધવો. અને નેત્ર ઉપર અને સંધિઓના ભાગમાં શિથિલ બંધ બાંધવો. ૨૧-૨૩

વાતાદિક દોષાનુસાર પાટાઓ બાંધવા વિષે.

તત્ર પૈત્તિકં ગાઢસ્થાને સમં બધ્નીયાત્ સમ-
સ્થાને શિથિલં શિથિલસ્થાને ન, एवं શોણિતદુષ્ટં ચ ।
શ્લેષ્મિકં શિથિલસ્થાને સમં, સમસ્થાને ગાઢં,
ગાઢસ્થાને ગાઢતરમેવં વાતદુષ્ટં ચ ॥ ૨૪ ॥

૧૬ જો ત્રણ પિત્તથી થયું હોય તો ગાઢ બંધ બાંધવાના સ્થાન ઉપર સમ બંધ બાંધવો. સમ બંધ બાંધવાના સ્થાન ઉપર શિથિલ બંધ બાંધવો. અને શિથિલ બંધ બાંધવાના સ્થાન ઉપર બંધ બાંધવાનું નહિ. ત્રણ જો દુષ્ટ (અગડેલાં) રુધિરથી થયું હોય તો પણ પિત્તના ત્રણ પ્રમાણે પાટો બાંધવો. ત્રણ જો કફથી થયો હોય તો શિથિલ બંધ બાંધવાના સ્થાન ઉપર સમ બંધ બાંધવો. સમ બંધ બાંધવાનાં સ્થાન ઉપર ગાઢ બંધ બાંધવો, અને ગાઢ બંધ બાંધવાનાં સ્થાન ઉપર અતિગાઢ બંધ બાંધવો. ત્રણ જો વાયુથી થયો હોય તો પણ કફ સંબંધી ત્રણની પેઠે બંધ બાંધવો. ૨૪

ઋતુ પ્રમાણે પાટાઓ બાંધવાનો ક્રમ.

તત્ર પૈત્તિકં શરદિ ગ્રીષ્મે દ્વિરહ્નો બધ્નીયાદ્રક્તો-
પદ્મતમપ્યેવમ્ । શ્લેષ્મિકં હેમન્તવસન્તયોરુચ્યા-
દ્વાતોપદ્મતમપ્યેવમ્ ॥ ૨૫ ॥

૧૭ ત્રણ જો પિત્તથી થયું હોય તો શરદઋતુમાં અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં તેના ઉપર એક દિવસમાં બે વાર બંધ-પાટો

આંધવો. ત્રણ જો રુધિરથી દુષ્ટ થયું હોય તોપણ પિત્તના ત્રણની પેટુંજ પાટો આંધવો. ત્રણ જો કફથી થયું હોય તો હેમંત ઋતુમાં અને વસંત ઋતુમાં તેના ઉપર ત્રણ ત્રણ દિવસે એકવાર પાટો આંધવો. વાયુ સંબંધી ત્રણ હોય તોપણ એ પ્રમાણેજ વર્તવું. ૨૫

વૈદે પોતાના તર્કથી પાટાઓમાં ફેરફાર કરવો.

एवमभ्यूह्य बन्धविपर्ययं च कुर्वीत ॥ २६ ॥

૧૮ ઉપર જે પાટો આંધવાનાં સ્થાનો કહ્યાં છે તેના તરફ ધ્યાન આપીને વૈદે પંડે પણ તર્કવિતકાં કરીને પાટાઓમાં ફેરફાર કરવો. ૨૬

જે ડોકાણે જે પાટો આંધવો જોઈએ ત્યાં તે ન આંધવાથી હાનિ થાય છે.

तत्र समशिथिलस्थानेषु गाढं बद्धे विकेशिकौष-
धनैरर्थक्यं शोफवेदनाप्रादुर्भावश्च । गाढसमस्या-
नेषु शिथिलं बद्धे विकेशिकौषधपतनं पटुसंचारा-
द्गणवर्त्मावघर्षणमिति । गाढशिथिलस्थानेषु समं
बद्धे च गुणाभाव इति ॥ २७ ॥

૧૯ શરીરના જે પ્રદેશોમાં સમ કે શિથિલ બંધ આંધવા જોઈએ તે પ્રદેશોમાં ગાઢ બંધ આંધવામાં આવે તો ત્રણમાં નાખેલી વાટ, તથા ઔષધનો કલક ફાયદો કરતાં નથી. અને સોજામાં વેદના થાય છે. શરીરના જે પ્રદેશોમાં ગાઢ કે સમ બંધ આંધવા જોઈએ તે પ્રદેશોમાં શિથિલ બંધ આંધવામાં આવે તો ત્રણમાં નાખેલી વાટ તથા લગાડેલું ઔષધ પડી જાય છે અને પાટાનો સંચાર થવાથી અર્થાત્ પાટો હાલવાથી ત્રણનું સુખ ધસાય છે. શરીરના જે પ્રદેશોમાં ગાઢ કે શિથિલ બંધ આંધવા જોઈએ તે પ્રદેશોમાં સમ બંધ આંધવામાં આવે તો ફાયદો થાતો નથી. ૨૭

अविपरीतबन्धे वेदनोपशान्तिरसूक्ष्मप्रसादो मा-
र्दवं च ॥ २८ ॥

૨૦ ચોગ્ય રીતે બંધ (પાટો) આંધવાથી ફાયદો થાય છે, વેદના બંધ પડે છે, લોહી સ્વચ્છ થાય છે, અને ત્રણ કામળ થાય છે. ૨૮

પાટો નહિ આંધવાથી હાનિ થાય છે.

अबध्यमानो दंशमशकृत्तृणकाष्ठोपलपांशुशीत-
वातातपप्रभृतिभिर्विशेषैरभिहन्यते व्रणो विविध-
वेदनोपद्रुतश्च दुष्टतामुपैत्यालेपनादीनि चास्य वि-
शेषमुपयान्ति ॥ २९ ॥

૧ જેમ કે પિત્ત અને કફ સંબંધી ત્રણ હોય તો ગ્રીષ્મ ઋતુમાં તથા શરદ્ ઋતુમાં નિલ સવારમાં પાટો આંધવો, હેમંત ઋતુમાં પિત્ત સંબંધી ત્રણ થયું હોય તો નિલ પાટો આંધવો, અને વર્ષા વગેરે ઋતુમાં પિત્ત તથા કફ સંબંધી ત્રણ થયું હોય તો તેને બે દિવસે સાચકાણે પાટો આંધવો. વગેરે વગેરે.

૨૧ ત્રણના ઉપર પાટો આંધવામાં ન આવે તો ત્રણ ડાંસ, મચ્છર, ખડ, કાષ, પથરા, રજ (ધૂળ) થંડી, પવન તથા તડકો વગેરેથી ખરાબ થાય છે. વિવિધ વેદનાથી પીડા પામીને દૂષિત થાય છે—વકરે છે અને ત્રણ ઉપર કરેલા લેપાદિક પણ સુકાઈ જાય છે. ૨૯

પાટો આંધવાથી થનારા લાભ.

चूर्णितं मथितं भग्नं विस्त्रिष्टमतिपातितम् ।

अस्थिक्षायશिराच्छिन्नमाशु बन्धेन रोहति ॥ ૩૦ ॥

सुखमेवं व्रणी रोते सुखं गच्छति तिष्ठति ।

सुखं शय्यासनस्थस्य क्षिप्रं संरोहति व्रणः ॥ ૩૧ ॥

૨૨ ચૂર્ણરૂપ થઈ ગયેલાં, હલખલી ગયેલાં, ભાંગી ગયેલાં, સંધિસ્થાનમાંથી છુટાં પડી ગયેલાં, સ્થાનમાંથી છુટાં પડીને લટકતાં અને છેદાઈ ગયેલાં હાડકાંઓ, સ્નાયુઓ અને શિરાઓ પાટો આંધવાથી તુરત સારાં થાય છે. વળી ત્રણવાળો મનુષ્ય પણ પાટો આંધવાથી સુખે સુઈ શકે છે, સુખે ચાલી શકે છે, સુખે ઉભી શકે છે, અને સુખથી સુઈ શક્તા તથા સુખથી બેસી શક્તા એવા તે મનુષ્યના ત્રણો પણ તુરત રૂઝાઈ જાય છે. ૩૦-૩૧.

કેવા ત્રણો ઉપર પાટો આંધવો નહિ?

अबन्ध्याः पित्तरक्ताभिघातविषनिमित्ता यदा
चोषदाहपाकरागवेदनाभिभूताः । क्षाराग्निदग्धाः
पाकात्प्रकुपिताः प्रविशीर्णमांसाश्च भवन्ति ॥ ૩૨ ॥

कुष्ठिनाમग्निदग्धानાં પિડકા મધુમેહિનામ્ ।

કર્ણિકાશ્ચોન્દુરુવિષે વિષજુષ્ઠવ્રણાશ્ચ યે ॥ ૩૩ ॥

માંસપાકે ન બધ્યન્તે ગુદપાકે ચ દારુણે ॥

૨૩ પિત્તથી, રુધિરના બગાડથી, પ્રહારથી, કે વિષથી થયેલા ત્રણોના એક પ્રદેશમાં અથવા તો સર્વ પ્રદેશમાં ખેંચાણ, બળતરા, પાક અને પાકવાથી, રતાસ અથવા તો વેદના થતાં હોય ત્યારે તેઓના ઉપર પાટો આંધવો નહિ. ક્ષારથી કે અગ્નિથી બળેલા ભાગ ઉપર તથા પાકવાથી કાપાયમાન થયેલા અને વિખાયેલા માંસવાળા ત્રણો ઉપર પણ પાટો આંધવો નહિ. કાઢવાળાઓનું તથા અગ્નિથી દાઝેલા મનુષ્યોનું માંસ પાક્યું હોય ત્યારે તેઓના ઉપર પાટો આંધવો નહિ. મધુ પ્રમેહવાળા મનુષ્યોની પીડિકાઓ ઉપર (ફેડલીઓ ઉપર) પાટો આંધવો નહિ. ઉદરના ઝેરથી થયેલી કર્ણિકાઓ (કમળની ટોડી જેવી આકૃતિની ફેડલીઓ) ઉપર તથા બીજા વિષથી થયેલા ત્રણો ઉપર પણ પાટો આંધવો નહિ. અને દારુણ એવો ગુદપાક થયો હોય તેના ઉપર પણ પાટો આંધવો નહિ. ૩૨-૩૩

વૈદે પાટો આંધવામાં પોતાની બુદ્ધિનો

ઉપયોગ કરવો.

स्वबुद्ध्या चापि विभजत् कृत्याकृत्याश्च बुद्धि-
मान् ॥ ૩૪ ॥

દેશં દોષં ચ વિજ્ઞાય વ્રણં ચ વ્રણકોવિદઃ ।

ઋતૂંશ્ચ પરિસંખ્યાય તતો બંધાન્નિવેશયેત્ ॥૩૫॥

૨૪ બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે પોતાની બુદ્ધિથી પણ કેવા વ્રણ ઉપર પાટા બાંધવા અને કેવા વ્રણ ઉપર પાટા બાંધવા નહિ તે વિશે વિભાગ પાડી લેવા. વ્રણને જાણનારા વૈદ્યે પ્રદેશ (વ્રણની જગ્યા), વાતાદિ દોષ, વ્રણ તથા ઋતુઓના ઉપર અરાબર ધ્યાન આપીને તે પછી બંધા-પાટાઓ બાંધવા. ૩૪-૩૫

ઉપર કહેલા વિષયનું સંક્ષેપમાં વર્ણન

ઊર્ધ્વં તિર્યગ્ધસ્તાશ્ચ યન્ત્રણા ત્રિવિધા મતા ।

યથા ચ વધ્યતે બન્ધસ્તથા વક્ષ્યામ્યશેષતઃ ॥૩૬॥

ઘનાં કવલિકાં દત્ત્વા મૃદુ ચૈવાપિ પટ્ટકમ્ ।

વિકેશિકામૌષધં ચ નાતિસ્નિગ્ધં સમાચરેત્ ॥૩૭॥

પ્રક્રેદયત્યતિસ્નિગ્ધા તથા રૂક્ષા ક્ષિણોતિ ચ ।

યુક્તસ્નેહા રોપયતિ દુર્ન્યસ્તા વર્ત્મ ઘર્ષતિ ॥ ૩૮ ॥

વિષમં ચ વ્રણં કુર્યાત્સ્તમ્ભયેત્સ્ત્રાવયેત્તથા ।

યથાવ્રણં વિદિત્વા તુ યોગં વૈદ્યઃ પ્રયોજયેત્ ॥૩૯॥

પિત્તજે રક્તજે વાપિ સકૃદેવ પરિક્ષિપેત્ ।

અસકૃત્કફજે વાપિ વાતજે ચ વિચક્ષણઃ ॥ ૪૦ ॥

તલેન પ્રતિપીડ્યાથ સ્ત્રાવયેદનુલોમતઃ ।

સર્વાંશ્ચ બંધાન્મૂઢાન્તાન્ સંધીંશ્ચ વિનિવેશયેત્ ૪૧

ઓષ્ઠસ્યાપ્યેષ સંધાને યથોદિષ્ટો વિધિઃ સ્મૃતઃ ।

બુદ્ધ્યોત્પ્રેક્ષ્યાભિયુક્તેન તથા ચાસ્થિષુ જ્ઞાનતા ૪૨

ઉત્તિષ્ઠતો નિષ્પણસ્ય શયનં ચાપિ ગચ્છતઃ ।

ગચ્છતો વિવિધૈર્યાનૈર્નાસ્ય દુગ્ધ્યતિ સ વ્રણઃ ॥૪૩॥

યે સ્યુર્માસસંસ્થા વૈ ત્વગ્ગતાશ્ચ તથા વ્રણાઃ ।

સંધ્યસ્થિકોષ્ઠપ્રાપ્તાશ્ચ શિરાસ્નાયુગતાસ્તથા ॥૪૪॥

તથાવગાદગમ્મીરાઃ સર્વતો વિષમસ્થિતાઃ ।

નૈતે સાધયિતું શક્યા ઋતુતે બન્ધાઙ્ગવન્તિ હિ ૪૫

૨૫ પાટાની ગાંઠ ઉપરના ભાગમાં, આડા ભાગમાં તથા નીચેના ભાગમાં એમ ત્રણ પ્રકારે બાંધવાનું કહેલું છે. હવે પાટો કેમ બાંધવો તે સંપૂર્ણ રીતે હું કહીશ. વ્રણના ઉપર ઔષધ લગાવીને તેના ઉપર બેવડું ત્રેવડું કરેલું થાટું વસ્ત્ર દબાવીને તેના ઉપર મૃદુ પાટો બાંધવો. અંદર નાખવાની વાટ અને ઔષધ અત્યંત સ્નિગ્ધ કરવાં નહિ તેમ રૂક્ષ પણ કરવાં નહિ. કારણ કે વાટ અતિ સ્નેહવાળી હોય છે તો વ્રણને ક્ષેદવાળો-ભીના-સવાળો કરે છે અને રૂક્ષ હોય છે તો વ્રણના હોઠોને છેદી નાંખે છે તેમ વાટને અને ઔષધને વ્રણમાં વિષમ રીતે પણ દાખલ કરવાં નહિ, કારણ કે વિષમ રીતે નાંખાયલી વાટ અને ઔષધ વ્રણના મુખને ઘસે છે. વાટ બેઠાએ તેટલા સ્નેહવાળી હોય તો વ્રણમાં ભરતી લાવીને રુઝાવે છે. વૈદ્યે વ્રણની પરીક્ષા કરીને તેને ઉચો નીચો કરવાની, વ્રણમાંથી નિકળતા પરુને અટકાવવાની

અને તેમાંથી પરુને બહાર કાઢવાની યોજના કરવી, તથા તેના ઉપર ઔષધનો પ્રયોગ કરવો. વ્રણ જે પિત્તથી કે રુધિરથી થયો હોય તો વિચક્ષણ વૈદ્યે એકવડો પાટો બાંધવો. કફથી કે વાતથી વ્રણ થયો હોય તો બેવડો કે ત્રેવડો પાટો બાંધવો. વૈદ્યે પોતાના હાથના તલીયાથી સવળી રીતે વ્રણને દબાવીને તેમાંથી પરુને કાઢી નાંખવું તથા સર્વ જાતના પાટાઓને તથા તેના સાંધાઓને તેઓના છેડા ગુપ્ત રહે એવી રીતે ગોઠવણ કરવી. ઝુટી ગયેલા હોઠને સાંધવા માટે પણ પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે જ ગોઠવણ કરવી. શારીર જાણનારા બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે અસ્થિઓને સાંધવામાં પણ બુદ્ધિથી તર્ક કરીને અસ્થિઓને સાંધવાં. જે વ્રણને યોગ્ય રીતે પાટાઓ બાંધીને ચિકિત્સા કરી હોય તો ઉઠતાં, બેસતાં, સુતાં, અને વિવિધ વાહનો ઉપર ચઢીને જતાં જતાં પણ વ્રણને નુકસાન પહોંચતું નથી. જે વ્રણો માંસને, ત્વચાને, સંધિને, અસ્થિને, કાઠાને, શિરાને, તથા સ્નાયુને પ્રાપ્ત થયા હોય, ઉંડા પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવાથી ગંભીર ગતિવાળા હોય અને સંપૂર્ણ રીતે વિષમ સ્થિતિ-વાળા હોય તો તેઓને પાટા બાંધ્યા વગર સારા કરી શકાતા નથી. ૩૬-૪૫

અધ્યાય ૧૯ મો

વ્રણિતોપાસનીય (વ્રણવાળાની ઉપાસના વિશે).

ઉપક્રમ.

અથાતો વ્રણિતોપાસનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ૧

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે, હવે અહીંથી હું ‘વ્રણિ-તોપાસનીય’ એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

વ્રણના રોગીને માટે ધરની ગોઠવણ.

વ્રણિનઃ પ્રથમમેવાગારમન્વિચ્છેત્તજ્ઞાગારં પ્રશ-સ્તવાસ્વાદિકં કાર્યમ્ ॥ ૩ ॥

૨ વ્રણના રોગીને રહેવામાટે પહેલાં જ ધરની સગવડ કરવી: તે ધર સારી જગ્યામાં આવેલું, સુવા-બેસવા શૌચ જગ્યા વગેરેની જેમાં સારી સગવડ હોય એવું અને જેમાં બેઠો સરસામાન ગોઠવેલો હોય એવું હોવું જોઈએ. ૩

* જેને વ્રણ થયું હોય તે વ્રણિત કહેવાય છે અને તે વ્રણિતની ઉપાસના કહેતાં સેવા તે વ્રણિતોપાસના કહેવાય છે. વ્રણિતની ઉપાસનાને માટે ધર, શય્યા, આસન વગેરેની જરૂર પડે છે. તેથી ઉપાસના શબ્દ લક્ષણથી ધર વગેરેનો વાચક છે. તેનો અધિકાર કરીને આ અધ્યાય કહેવામાં આવ્યો છે તેથી આ અધ્યાયનું વ્રણિતોપાસનીય એવું નામ છે.

સ્વચ્છ ધરમાં રહેવાના ફાયદા.

પ્રશસ્તવાસ્તુનિ ગૃહે શુચાવાતપવર્જિતે ।

નિવાતે ન ચ રોગાઃ સ્યુઃશારીરાગન્તુમાનસાઃ ॥ ૪ ॥

૪ સારા પ્રદેશવાળા, સારા આરીઆરણ્યવાળા, સ્વચ્છ-સાફ અને તડકા તથા પવન વિનાના ધરમાં રહેવાથી શારીર, આગંતુ તથા માનસિક કષ્ટ પણુ જાતના રોગો થાતા નથી. ૪

રોગીની શય્યા કેવી રીતે પાથરવી અને તેનું ઓસીકું કઈ દિશામાં રાખવું?

તસ્મિન્શયનમસમ્વાથ્રં સ્વાસ્તીર્ણં મનોજ્ઞં પ્રા-
કિચ્છરસ્કં સશસ્ત્રં કુર્વૌત ॥ ૫ ॥

સુખચેષ્ટાપ્રચારઃ સ્યાત્સ્વાસ્તીર્ણે શયને વ્રણી ।

પ્રાચ્યાં દિશિ સ્થિતા દેવાસ્તપૂજાર્થં ચ તચ્છિદ્રાઃ ૬

૪ ઉપર કહેલા ધરમાં રોગીને સુવા માટે સારી રીતે બીછાવેલી-પાથરેલી, મનને ગમે એવી, સંકડાસ વગરની, પૂર્વ દિશા તરફ ઓસીકાવાળી અને જેની પાસે શસ્ત્રો-હથીયારો રાખેલાં હોય એવી શય્યા (પથારી) તૈયાર કરવી. શય્યા-પથારીને બે સારી રીતે બીછાવેલી હોય તો વ્રણ-વાળો રોગી તેમાં પડખાં ફેરવાં વગેરે ચેષ્ટાઓ સુખેથી કરી શકે છે. પૂર્વ દિશા તરફ ઓસીકું રાખવાનું કહેલું છે તેનું કારણ એ છે કે-પૂર્વ દિશામાં દેવતાઓ રહે છે, માટે તેઓને માન આપવા સારું વ્રણીએ પૂર્વ દિશાતરફ માથું રાખવું જોઈએ. ૫-૬

મિત્રોએ વ્રણવાળાની સેવા કરવી.

તસ્મિન્સુહૃદ્ગિરનુકુલૈઃ પ્રિયંવદૈરુપાસ્યમાનો ય-
થેષ્ટમાસીત ॥ ૭ ॥

સુહૃદો વિશ્વપન્ત્યાશુ કથાભિર્વ્રણવેદનાઃ ।

આશ્વાસયન્તો बहुशस्त्वनुकूलाः प्रियंवदाः ॥ ૮ ॥

૫ વ્રણવાળાએ તે શય્યામાં પોતાને ઠીક લાગે (વ્રણમાં વેદના વગેરે ન થાય) તેમ બેસવું (અથવા સુવું) અને પ્રિય બોલનારા તથા અનુકૂલ વર્તનવાળા મિત્રોએ ત્યાં હાજર રહીને તેની યોગ્ય રીતે સેવાચાકરી કરવી. પ્રિય બોલનારા તથા અનુકૂલ વર્તનવાળા મિત્રો પૂર્વ પુરુષોની કથાઓ કહી રોગીને ઘણી આશ્વાસનાઓ કરીને વ્રણની વેદનાઓને તુરત દૂર કરી દે છે. ૭-૮

દિવસે સુવાથી વ્રણને નુકસાન થાય છે.

ન ચ દિવા નિદ્રાવશગઃ સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

દિવાસ્વપ્નાદ્વે કણ્ઠગાત્રાણાં ગૌરવં તથા ।

શ્વયથુર્વેદના રાગઃ સ્નાવશ્ચૈવ ભૃશં ભવેત્ ॥ ૧૦ ॥

૬ વ્રણવાળાએ દિવસે નિદ્રા કરવી નહીં (સુવું નહીં.) દિવસે સુવાથી શરીર ભારે થઈ જાય છે તથા વ્રણમાં ખરજ-ચળ, સોજો, વેદના અને રતાસ થઈ આવે છે તથા વ્રણમાંથી અત્યંત સ્નાવ થાય છે, (થવા લાગે છે.) ૯-૧૦

વ્રણવાળાએ બહુ ઉંઝેસ કરવી નહિ.

ઉત્થાનસંવેશનપરિવર્તનચક્ષ્મણોચ્છૈર્ભાષણાદિપુ

ચાત્મચેષ્ટાસ્વપ્રમત્તો વ્રણં સંરક્ષેત્ ॥ ૧૧ ॥

સ્થાનાસનં ચક્રક્રમણં દિવાસ્વપ્નં તથૈવ ચ ।

વ્રણવાન્ન નિષેવેત શક્તિમાનપિ માનવઃ ॥ ૧૨ ॥

ઉત્થાનાદ્યાસનં સ્થાનં શય્યા ચાતિનિષેવિતા ।

પ્રાપ્નુયાન્મારુતાદંગે રુજસ્તસ્માદ્વિવર્જયેત્ ॥ ૧૩ ॥

૭ ઉઠતાં, બેસતાં, પડખાં ફેરવતાં, હાલતાં, તાણીને બોલતાં અને એવી જ બીજી શારીરિક ચેષ્ટાઓ કરતાં વ્રણવાળાએ સાવધાનીથી-સંભાળથી વ્રણની સારી રીતે રક્ષા કરવી. વ્રણવાળો મનુષ્ય બલવાન હોય તો પણ તેણે વધારે ઉભા રહેવું, બેસવું, ફરવું તથા દિવસે સુવું નહીં. વ્રણવાળો માણસ બે ઉપર કહેલા ઉંઝવા વગેરેનું તથા ઉભા રહેવાનું, બેસવાનું અને શય્યાનું અતિસેવન કરે છે તો તેથી વાયુ પ્રક્રાપ પામવાથી અંગોમાં અનેક પ્રકારની વેદનાઓને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ઉંઝવા વગેરેના અતિસેવનનો ભાગ કરવો. ૧૧-૧૩

વ્રણવાળાએ સ્ત્રીસહવાસ કરવો નહિ

ગમ્યાનાં ચ સ્ત્રીણાં સંદર્શનસંભાષણસંસ્પર્શનાનિ

દૂરતઃ પરિહરેત્ ॥ ૧૪ ॥

૮ વ્રણવાળાએ જે સ્ત્રીઓ ગમન કરવા યોગ્ય હોય તેઓને જોવી, તેઓની સાથે સંભાષણ કરવું-બોલવું અને તેઓનો સ્પર્શ કરવો એ બાબતોને દૂરથી જ છોડી દેવી. ૧૪

સ્ત્રીસહવાસથી થનારી હાનિ.

સ્ત્રીદર્શનાદિભિઃ શુક્રં કદાચિચ્છલિતં સ્ત્રવેત્ ।

ગ્રામ્યધર્મકૃતાન્દોષાન્ સોડસંસર્ગેડપ્યવાપ્નુયાત્ ૧૫

૯ કારણ કે સ્ત્રીઓને જોવા વગેરેથી કદાચ વીર્ય ચલિત થઈને સ્ત્રવે તો સ્ત્રીઓનો સંગ નહીં કર્યા છતાં પણ મૈથુન કરવાથી થનારા દોષો-નુકસાનોને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૫

વ્રણવાળાએ કેવા પદાર્થો ખાવા નહિ?

નવધાન્યમાષતિલકલાયકુલત્યનિષ્પાવહરિતક-

શાકામ્લલવણકટુકગુડપિષ્ટવિકૃતિવહુરશુષ્કશા-

કાજાવિકાનૃપૌદકમાંસવસાશીતોદકકૃશરાપાય-

સદધિદુઘતક્રમ્ભૃતીન્પરિહરેત્ ॥ ૧૬ ॥ તક્ષાન્તો

નવધાન્યાદિર્યોડયં વર્ગઃ પ્રકીર્તિતઃ । દોષસંજનનો

હોષ વિજ્ઞેયઃ પૂયવર્ધનઃ ॥ ૧૭ ॥

૧૦ નવાં ધાન્યો, અડદ, તલ, વટાણા, કલથી, વાલ, લીલાં શાક, ખાટા, ખારા અને તીખા પદાર્થો, ગોળથી બનાવેલા પદાર્થો, લોટના પદાર્થો, સૂકું માંસ, બકરા-ગાડર, આનૂપ દેશમાં રહેનારાં પ્રાણીઓનું અને જલચર પ્રાણીઓનું માંસ, ચરબી, થંકું પાણી, કૃશરા (તલ, ચોખા

ને અડદની બનાવેલી રાખ), દુધપાક, દહીં, દુધ અને છાસ તથા એના જેવા બીજા પદાર્થો વ્રણવાળાએ લાગ કરવા (ખાવામાં ઉપયોગ કરવો નહીં). નવાં ધાન્યોથી માંડીને છાશ સુધીનો જે આ વર્ગ કહ્યો તે વ્રણને દુષ્ટ કરનારો તથા પરૂને વધારનારો છે. ૧૬-૧૭

વ્રણવાળાએ કયાં મધ પીવાં નહિ.

મધપશ્ચ મૈરેયાડરિષ્ઠાસવસીધુસુરાવિકારાન પરિહરેત્ ॥ ૧૮ ॥

૧૧ વ્રણ રોગવાળાને જે મધ પીવાનો અભ્યાસ હોય તો તેણે મૈરેય,* અરિષ્ઠ, આસવ, સીધુ અને સુરા એ જાતનાં મધોનો લાગ કરવો. ૧૮

તેનાં કારણ

મધમમ્લં તથા રુક્ષં તીક્ષ્ણમુષ્ણં ચ વીર્યતઃ ।

આશુકારિ ચ તત્પીતં ક્ષિપ્રં વ્યાપાદયેદ્રણમ્ ॥ ૧૯ ॥

૧૨ કારણ કે મધો ખાટાં, રુક્ષ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણવીર્ય અને આશુકારી (જલદી પોતાનું કાર્ય કરનારો) હોય છે તેથી જે તે મધો પીધાં હોય તો તુરંત જ વ્રણને ખરાબ (નુકસાન) કરે છે. ૧૯

વ્રણવાળાએ કઈ વસ્તુ સેવવી નહિ?

વાતાતપરજોધૂમાવશ્યાયાતિસેવનાતિભોજનાનિ પૃથ્વવળદર્શનેર્પ્યામર્ષમયક્રોધશોકધ્યાનરાત્રિજાગરણવિષમાસનાશનશયનોપવાસવાગ્ધ્યાધ્યામસ્થાનચક્રક્રમણશીતવાતવિરુદ્ધાશનાર્જીર્ણમશિકાદ્યા બાધાઃ પરિહરેત્ ॥ ૨૦ ॥

૧૩ વ્રણવાળાએ પવન, તડકો, રજ-ધૂળ, ધુમાડો અને ઝાકળ એઓનું અતિસેવન, અતિભોજન, અનિષ્ટ વાત સાંભળવી, ખરાબ રૂપો જેવાં, અદેખાઈ, અસહનતા, લય, ક્રોધ, શોક, ચિન્તા, રાતે જાગવું, વિષમતાથી બેસવું, વિષમભોજન કરવું, (બહુ થોડું, અથવા તો સમય વગર જમવું) વિષમ રીતે શયન, ઉપવાસ, બહુ બોલવું, ઉભા રહેવું, ક્રૂર્ય કરવું, હાલચાલ કરવી, થંડો પવન, વિરુદ્ધ ભોજન, અશુભ અને મનઝર-માખી વગેરેનો ઉપદ્રવ એઓનો લાગ કરવો. ૨૦

નિષિદ્ધ વસ્તુ સેવવાથી હાનિ થવાનો સંભવ

વ્રણિનઃ સંપ્રતપ્તસ્ય કારણૈરેવમાદિભિઃ ।

ક્ષીણશોણિતમાંસસ્ય મુક્તં સમ્યક્ન જીર્યતિ ॥ ૨૧ ॥

* સુરાને અને આસવને એકઠાં કરીને તેમાં મધ મેળવવાથી મૈરેય બને છે. પકાવેલાં ઔષધોથી તથા પાણીથી જે મધ કરવામાં આવે છે તે અરિષ્ઠ કહેવાય છે. અપકવ ઔષધોથી અને અપકવ જળથી જે મધ તૈયાર કરવામાં આવે છે તે આસવ કહેવાય છે. શેલડીના પાકા અથવા તો કાચા રસમાંથી જે મધ તૈયાર કરવામાં આવે છે તે સીધુ કહેવાય છે. ચોખાના લોટમાંથી બનાવેલું મધ સુરા કહેવાય છે.

અઝીર્ણાત્પવનાદીનાં વિભ્રમો બલવાન્મવેત્ ।

તતઃ શોફરુજાસ્રાવદાહપાકાનવાપ્નુયાત્ ॥ ૨૨ ॥

૧૪ કારણ કે જેનું રુધિર અને માંસ ક્ષીણ થયેલું હોય છે એવા વ્રણવાળાને જે ઉપર કહેલા પવનાદિકના અતિસેવન વગેરે કરવાથી સંતાપ થાય છે એટલે તેણે ખાધેલું અન્ન સારી રીતે પચવું નથી; તેથી તેને અશુભ થાય છે અને અશુભ થવાથી વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષોની મોટી ગડબડ થાય છે. -તેઓ પોતાનાં સ્થાનમાંથી ચલાયમાન થાય છે અને વાતાદિ દોષોના ચલાયમાન થવાથી વ્રણમાં સોજો, વેદના, બળતરા, પાક અને પરૂ વગેરેનો અતિસાવ થાય છે. ૨૧-૨૨

વ્રણવાળાની દિનચર્યા

સદા નોચનસ્વરોમ્ણા શુચિના શુક્લવાસસા શાન્તિમઙ્ગલદેવતાબ્રાહ્મણગુરુપરેણ ભવિતવ્યમિતિ ।

નિમિત્તમઙ્ગલદેવતાબ્રાહ્મણગુરુપરેણ ભવિતવ્યમિતિ ।

૧૫ વ્રણવાળાએ હમેશાં પોતાના નજી અને વાળો ઉતરાવવા, પવિત્ર રહેવું, ઘોળાં વસ્ત્રો પહેરવાં, શાંતિ-કર્મ અને મંગળ કાર્ય કરવાં તથા દેવતાઓ, બ્રાહ્મણો અને ગુરુઓના પૂજનમાં તત્પર રહેવું.

મહાદેવાદિકના દૂતો વ્રણવાળાનું લોહી પીવાની ઈચ્છાથી તેની પાસે આવે છે.

તત્કસ્ય હેતોર્હિસાવિહારાણિ હિ મહાવીર્યાણિ રક્ષાંસિ પશુપતિકુબેરકુમારાનુચરાણિ માંસશોણિ-તપ્રિયત્વાત્ક્ષતજનિમિત્તં વ્રણિનમુપસર્પન્તિ સત્કારાર્થં જિઘાંસુનિ વા કદાચિત્ ॥ ૨૩ ॥

૧૬ કારણ કે મહાદેવની, કુબેરની તથા કાર્તિક સ્વામીની સેવા કરનારા રાક્ષસો મહાવીર્યવાળા અને હિંસાને જ એક જાતની ક્રીડા-ગમ્મત માનનારા છે. તેઓ પોતાને માંસ તથા લોહી પ્રિય હોવાથી લોહી પીવાના લોકથી વ્રણવાળાની પાસે આવે છે. તેઓ ઘણું કરીને પૂજને માટે અને કાઈ વખત મારી નાખવાની ઈચ્છાથી વ્રણવાળાની પાસે આવે છે. (એટલે રોગીનું આયુષ્ય લાંબું હોય તો પૂજા મેળવવામાટે અને રોગીનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયેલું હોય તો મારી નાખવામાટે આવે છે.) ૨૩

વૈદે મહાદેવાદિકના અનુચરોનો બલિ વગેરેથી સત્કાર કરાવવો.

ભવતિ ચાત્ર ॥

તેણાં સત્કારકામાનાં પ્રયત્નેતાન્તરાત્મના ।

ધૂપબલ્યુપહારાંશ્ચ મહ્યાંશ્ચૈવોપહારયેત્ ॥ ૨૪ ॥

તે તુ સંતર્પિતા આત્મવન્તં ન હિંસ્યુઃ ॥ ૨૫ ॥

૧૭ આ વિષયમાં એક શ્લોક આ પ્રમાણે છે:-પૂજા લેવાની ઈચ્છાથી આવેલા એ રાક્ષસોના સત્કાર માટે વૈદે મન દમને ધૂપો કરાવવા, બલિઓ અપાવવાં, પશુ-

આનાં બલિદાનો પણ દેવરાવવાં અને બીજા પણ લાડુ વગેરે ભક્ત્ય પદાર્થો અપાવવા. આ પ્રમાણે સત્કાર મળવાથી તૃપ્ત થયેલા એ રાક્ષસો જિતેન્દ્રિય (સાવધાન) રહેનારા વ્રણવાળાને દુઃખ દેતા કે મારતા નથી. ૨૪-૨૫

વ્રણવાળાએ પવિત્ર સ્થાનમાં રહેવું તથા
માંગલિક કથા સાંભળવી.

નસ્માન્સતતમતન્દ્રિતો જનપરિવૃતો નિત્યં દીપો-
દકશસ્ત્રચ્છદામપુષ્પલાજાદ્યલંકૃતે વેશ્મનિ સમ્પ-
ન્મજ્જલમનોકૂલાઃ કથાઃ શૃણ્વન્નાસીત ॥ ૨૬ ॥

સમ્પદાદ્યનુકૂલાભિઃ કથાભિઃ પ્રીતમાનસઃ ।

આશાવાન્ વ્યાધિમોક્ષાય ક્ષિપ્રં સુખમવાપ્નુયાન્ ૨૭

૧૮ રાક્ષસોના લાથથી ઘાત ન થવામાં સાદાર્થ, પવિત્રતા, શુભસ્થાનમાં નિવાસ વગેરે બધું ઉપયોગી છે એટલા માટે વ્રણવાળાએ હમેશાં આળસ છોડી દહને સારા લોકોનો સમાગમ રાખવો તથા અખંડ દીવો, પુષ્પોની માળાઓ, પાણી, શસ્ત્રો, પુષ્પા અને ચોખાની ધાણી વગેરે પદાર્થોથી શણગારેલા ઘરમાં રહેવું. તેમજ સંપત્તિને અને મંગળને આપનારી તથા મનને પ્રિય લાગે એવી કથાઓ સાંભળવી. ૨૬

રોગમાંથી છુટવાની આશાવાળો માણસ સંપાત વગેરેને અનુકૂળ એવી કથાઓ સાંભળવાથી મનમાં પ્રસન્ન રહે છે અને તુરત સુખ પામે છે. ૨૭

પુરોહિતોએ તથા વૈદ્યોએ વેદના મંત્રોથી વ્રણ-
વાળાને આશીર્વાદ આપવો.

ઋગ્યજુઃસામાથર્વવેદાભિહિતૈરપરૈશ્ચાશીર્વિધાનૈ-
રુપાધ્યાયા મિષજશ્ચ સંધ્યયો રક્ષાં કુર્યુઃ ॥ ૨૮ ॥

૧૯ પુરોહિતોએ અને વૈદ્યોએ હમેશાં પ્રાતઃકાલે તથા સાયંકાલે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અને અથર્વ વેદ એઓમાં કહેલા તથા બીજા પણ આયુર્વેદ વગેરેમાં કહેલા આશીર્વાદના વિધિઓથી વ્રણવાળાની રક્ષા કરવી. ૨૮

વ્રણવાળા પાસે ધૂપ કરવો.

સર્વપારિષ્પત્રાભ્યાં સર્વિષા લવણેન ચ ।

દ્વિરહ્નઃ કારયેદ્ધૂપં દશરાત્રમતન્દ્રિતઃ ॥ ૨૯ ॥

૨૦ વૈદ્યે આળસ રાખ્યા વિના વ્રણવાળા પાસે દિવસમાં બેવાર (પ્રાતઃકાલે અને સાયંકાલે) સરશવ, લીંબડાનાં પાન, ઘી અને સિંધાલુણ એઓનો દશ રાત્રિ સૂધી ધૂપ કરાવવો. ૨૯

વ્રણવાળાએ માથે ધારણ કરવા ચોગ્ય ઓપધીઓ

છત્રાતિચ્છન્ને લાઙ્ગુલીં જટિલાં વ્રહ્મચારિણીં

લક્ષ્મીં ગુહામતિગુહાં શતવીર્યાં સહસ્રવીર્યાં સિ-
દ્ધાર્થકાંશ્ચ શિરસા ધારયેત્ ॥ ૩૦ ॥

૨૧ છત્રા, અતિછત્રા, કવચ, જટામાંસી, બ્રાહ્મી, લક્ષ્મી (બીજડી, ઋદ્ધિ અથવા ઘોળી તુલસી), સમે-
રવો, શતાવરી (અથવા કાળી ધ્રો-દ્રોકડ), ઘોળી ધ્રો-

દ્રોકડ અને ઘોળા સરસવ એ ઓપધીઓ વ્રણવાળાએ પોતાના માથા ઉપર ધારણ કરવી. ૩૦

વ્રણ ઉપર પંખાથી પવન ફાળવા વગેરે કર્મ કરવાં

વ્યજ્યેત વાલગ્યજનૈર્વ્રણં ન ચ વિચદ્યેત્ ।

ન તુદેન ચ કણ્ઠ્યેચ્છયાનઃ પરિપાલયેત્ ॥ ૩૧ ॥

૨૨ વ્રણને ચામર અને વાળાના પંખાથી પવન નાખ-
વો, વ્રણને ચલાયમાન કરવો નહી, દુખવવો નહીં, તેમ ખોતરવો પણ નહી, પરંતુ સુતાં સુતાં તેની રક્ષા કરવી (તેને ધબક થવા દેવી નહી). ૩૧

વિધિ પ્રમાણે વર્તનારા વ્રણીને પડખે રાક્ષસો
ચડતા નથી.

અનેન વિધિના યુક્તમાદાવેવ નિશાચરાઃ ।

વનં કેસરિણાક્રાન્તં વર્જયન્તિ મૃગા इव ॥ ૩૨ ॥

૨૩ જેમ કેસરીસિંહ ઘેરેલાં વનને મૃગો છોડી દે છે, તેમ શરઆતથી જ આ વિધિ પાળનારા રોગીને રાક્ષસો છોડી દે છે-પડખે ચડતા નથી. ૩૨

વ્રણવાળાનાં અન્નપાન.

જીર્ણશાલ્યોદનં સ્निग्धમल्पમુષ્ણં દ્રવોત્તરમ્ ।

મુઝ્જાનો જાઙ્ગલૈર્મૈસૈઃ શીઘ્રં વ્રણમપોહતિ ॥ ૩૩ ॥

તળ્લુલૈર્ગૃહ્યકર્ત્ત્વિવન્તીસુનિષ્ણ્ણકવાસ્તુકૈઃ ।

વાલમૂલકવાર્તાકપટોલૈઃ કારવેલૈકૈઃ ॥ ૩૪ ॥

સદાહિમૈઃ સામલકૈર્ઘૃતમૃષ્ટૈઃ સસૈન્ધવૈઃ ।

અન્યૈરેવંગુણૈર્વાપિ મુદ્ગાદીનાં રસેન વા ॥ ૩૫ ॥

સન્નન્ વિલેપીં કુલ્માષં જલં ચાપિ શૃતં પિબેત્ ।

૨૪ વ્રણવાળા માણસને દ્રવ વગરનો, ઘી નાખીને સ્નિગ્ધ કરેલો અને ઉંડો જૂનો ચોખાનો ભાત થોડા (ચોગ્ય) પ્રમાણમાં હરણ વગેરે જંગલ વર્ગના પ્રાણી-ઓના માંસની સાથે અથવા તાંદળજા, ખરખોડી (દોડી), લાંપડીની ભાજી, ટાંકા, ફળાં મૂળા, રીંગણા, પરવળ અને કારેલાં એઓને અથવા એના જેવાં જ ગુણવાળાં બીજાં કંટોલાં વગેરે શાકોને ઘીમાં વધારી, તેમાં સિંધાલુણ, દાડમસાર તથા આંબળા નાખી તેની સાથે અથવા મગ વગેરેનાં ઓસાણની સાથે ખાવાને આપવો તથા સાથ-વાઓ, દ્રવ વગરની ઘાટી રાખ અને મગની ધુધરીઓ ખાવાને આપવી, તેથી વ્રણ તુરત જ રુઝાર્થ જાય છે. વ્રણવાળાને પીવાને માટે પાણી આપવું તે ગરમ કરી (ઠારી)ને આપવું. ૩૩-૩૫

વ્રણવાળાએ પાળવાની કરી.

વ્રણે શ્વયથુરાયાસાત્સ ચ રાગશ્ચ જાગરાત્ । ૩૬

તૌ ચ રુક્ચ દિવાસ્વાપાત્તાશ્ચ મૃત્યુશ્ચ મૈથુનાત્

૨૫ મ્હેનત કરવાથી વ્રણમાં સોજો થાય છે; રાતે જાગવાથી વ્રણમાં સોજો અને રતાસ થાય છે; દિવસે સુવાથી સોજો, રતાસ અને વેદના થાય છે; તથા મૈથુન

કરવાથી સોજે, રતઃસ, વેદના અને મરણુ સુધાં થાય છે. ૩૬

નિયમો પાળવાથી વ્રણવાળો સાજો થાય છે.

દિવા ન નિદ્રાવશગો નિવાતગૃહગોચરઃ । ॥ ૩૭ ॥

વ્રણી વૈદ્યવશે તિષ્ઠ્ઠ્ઠીઘ્રં વ્રણમપોહતિ

પવંવૃત્તસમાચારો વ્રણી સમ્પદ્યતે સુખી । ॥ ૩૮ ॥

આયુશ્ચ દીર્ઘમાપ્નોતિ ધન્વન્તરિવચો યથા

૨૬ વ્રણવાળો માણસ જે દિવસે સુવે નહી, પવન પિનાના ધરમાં રહે અને વૈદ્યના કહેવા પ્રમાણે કરે તો તેનો વ્રણ જલદી સારો થઈ જાય છે. વ્રણવાળો માણસ જે ઉપર કહેલા સઘળા નિયમો બરાબર પાળે તો આરોગ્ય મેળવે છે અને લાંબું આયુષ્ય ભોગવે છે એમ ભગવાન ધન્વન્તરિએ કહેલું છે. ૩૭-૩૮

અધ્યાય ૨૦ મો.

* હિતાહિતીય (હિત તથા અહિત દ્રવ્યોનું વર્ણન).

ઉપક્રમ

અથાતો હિતાહિતીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥૧॥

યથોવાચ ભગવાન ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે, હવે અહીંથી હું 'હિતા-હિતીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

પદાર્થના હિત અહિતપણાવિશે ખીજા

આચાર્યોનું મત.

યદ્વાયોઃ પથ્યં તત્પિત્તસ્યાપથ્યમિત્યનેન હેતુના ન કિંચિદ્વ્યમેકાન્તેન હિતમહિતં વાસ્તીતિ કેચિ-દાચાર્યા ભુવતે ॥ ૩ ॥

૨ દ્રવ્યોના હિતપણાના અને અહિતપણાના સં-બંધમાં કેટલાએક આચાર્યો કહે છે કે- 'જે દ્રવ્ય વાયુને પથ્ય-હિત છે, તે જ દ્રવ્ય પિત્તને અપથ્ય-અહિત છે' (એટલે જે દ્રવ્ય એક દોષને પથ્ય-હિત હોય છે તે જ દ્રવ્ય અનેક સ્થળમાં ખીજા દોષોને અપથ્ય-અહિત હોય છે (જેમ કે-તેલ અને કાંજ એ બે દ્રવ્યો વાયુને માટે પથ્ય-હિતકારી છે અને પિત્તને માટે અપથ્ય-અહિતકારી છે) એ કારણને લીધે 'અમુક દ્રવ્ય હિત જ છે અને અમુક દ્રવ્ય અહિત જ છે' એવો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી (એટલે એનું કોઈ દ્રવ્ય છે જ નહીં કે જે કેવળ હિત જ હોય અથવા તો કેવળ અહિત જ હોય.) ૩

* હિત એટલે હિતકારક પદાર્થો અને અહિત એટલે અહિત-કારક પદાર્થો તથા હિતાહિત એટલે હિત તથા અહિત કરનારા પદાર્થ એ વિષયોનું વર્ણન આ અધ્યાય કરવામાં આવ્યું છે. તેથી આ અધ્યાયનું નામ હિતાહિતીય છે.

પદાર્થના હિત અહિતપણાનાં ઉદાહરણો.

તત્તુ ન સમ્યક્ । इह खलु यस्माद्द्रव्याणि स्व-भावतः संयोगतश्चैकान्तहितान्येकान्ताहितानि हि-ताहितानि च भवन्ति । तत्रैकान्तहितानि जाति-सात्म्यात् सलिलघृतदुग्धौदनप्रभृतीनि । एका-न्ताहितानि दहनपचनमारणादिषु प्रवृत्तान्याग्नि-क्षारीविषादीनि । संयोगादपराणि विषतुल्यानि भवन्ति । हिताऽहितानि तु यद्वायोः पथ्यं तत्पित्तस्यापथ્યमिति ॥ ૪ ॥

૩ પરંતુ તેઓનું એ કહેવું બરાબર નથી કેમકે, આ જગતમાં સ્વભાવથી અથવા તો સંયોગથી (એ પદાર્થો એકઠા થવાથી) કેટલાંએક દ્રવ્યો કેવળ હિત-શાયદો કરનારાં છે. કેટલાંએક દ્રવ્યો કેવળ અહિતજ-નુક-સાન જ કરનારાં છે અને કેટલાંએક દ્રવ્યો હિત અને અહિત (શાયદો અને નુકસાન) બન્ને કરનારાં છે. જેમકે પાણી, ધી, દુધ, ભાત વગેરે દ્રવ્યો મનુષ્ય જાતિના દેહને-શરીરને સાત્ત્વ-અનુકૂલ માફક હોવાથી કેવળ હિત જ-શાયદો કરનારાં જ છે; અગ્નિ, ક્ષાર, ઝેર વગેરે દ્રવ્યો દહન-આળવું, પચન-પકાવું અને મારણ-મારવું વગેરે કાર્યો કરનારાં હોવાથી કેવળ અહિત જ-નુકસાન કરનારાં જ છે; કેટલાંએક દ્રવ્યો પરસ્પર મળવાથી વિષતુલ્ય થાય છે. તથા ઉપર કહેવામાં આવ્યું કે જે દ્રવ્ય વાયુને પથ્ય હોય તે જ દ્રવ્ય પિત્તને અપથ્ય હોય છે, એ પ્રમાણે જે દ્રવ્યો એકને શાયદો કરનારાં હોય તો ખીજાને નુકસાન કરનારાં હોય, તે દ્રવ્યોને હિત અહિત (શાયદો અને નુકસાન બન્ને કરનારાં) જાણવાં. ૩-૪

અત્યંત હિતકારક આહારના પદાર્થો

અતઃ સર્વપ્રાણિનામયમાહારાર્થં વર્ગ ઉપદિશ્યતે ૫ તથા । રક્તશાલિષઠિકાંગુકમુકુન્દકપાણ્ડુ-કપીતકપ્રમોદકકાલકાશનકપુષ્પકર્દમકશકુના-હતસુગન્ધકકલમનીવારકોદ્રવોદાલકશ્યામાકગો-ધ્રુમવેણુયવાદયઃ । ણહરિણકુરુક્કમૃગમાતૃકાશ્વ-દંટ્રાકરાલકકરકપોતલાવતિત્તિરિકપિજ્જલવર્તી-રવર્તિકાદીનાં માંસાનિ । મુદ્રવનમુદ્રમકુષ્ઠકલાય-મસૂરમજ્જલ્યચ્છનકહરંજવાદકીસતીનાઃ । ચિહ્નિવા-સ્તુકસુનિષ્ણકજીવન્તીતંડુલીયકમણ્ડકપર્ણ્યઃ । ગવ્યં ઘૃતં સૈન્ધવદાડિમામલકમિત્યેષ વર્ગઃ સર્વ-પ્રાણિનાં સામાન્યતઃ પથ્યતમઃ ॥ ૬ ॥

૪ આ પ્રમાણે કેટલાંએક દ્રવ્યો સ્વભાવથી કેવળ હિતજ-શાયદો કરનારાંજ-છે, કેટલાંએક દ્રવ્યો સ્વભાવથી કેવળ અહિતજ-નુકસાન કરનારાં જ છે અને કેટલાં-એક દ્રવ્યો, સ્વભાવથી હિતાહિત-શાયદો અને નુકસાન બન્ને કરનારાં છે એટલામાટે સર્વ પ્રાણીઓના આહાર માટે ઉપયોગમાં આવનાં અને સામાન્ય રીતે અત્યંત

પથ્ય-હિત એવાં દ્રવ્યોના વર્ગનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. શૂક ધાન્યોમાં રાતો ચોખા, સાકી ચોખા, કાંચુક, મુકુન્દ, પાંડુક, પીતક, પ્રમોદક, કાલક, અશનક, પુષ્પક, કર્દમક, શકુનાહિત, સુગન્ધક અને કલમ એ નામની ચોખાની બુદી બુદી જતો, નમાર, કાદરા, જંગલી કાદરા, શામો, ઘઉં તથા વાંશીયા ઘઉં વગેરે ધાન્યો; જંગલ પશુઓના માંસોમાં કાળો હરણુ, રાતો હરણુ, કુરંગ (એક જાતનો હરણુ), મૃગમાતૃકા, શ્વેદ્યા વગેરે અને કરતૂરી મૃગ એઓનાં માંસો; જંગલ પક્ષીઓના માંસોમાં કકર, હોલો, લાવા, કાળો તેતર, ઘોળો તેતર, બટાવડાં અને ચકલી વગેરે પક્ષીઓનાં માંસો; શિંખી ધાન્યોમાં મગ, જંગલી મગ, મઠ, વટાણા, મસૂર, શ્વેત મસૂર, ચણા, તુવર અને મટર એ સઘળાં ધાન્યોની દાળ; શાકોમાં ચીલની ભાજી, ટાંકાની ભાજી, લાંબીની ભાજી, ખરખોડી-દાડી, તાંદળજાંત્રી ભાજી અને બ્રહ્મી એઓનાં શાકો; સ્નેહોમાં ગાયનું ઘી, લવણોમાં સિંધાણુ; તથા ફલોમાં દાડમ અને આમળાં, આ સર્વ આહારદ્રવ્યો (પદાર્થો) મનુષ્યોને સાધારણ રીતે ધણુજ પથ્ય-હિતકારી છે. ૫-૬

અત્યંત હિતકારક વિહારો.

તથા બ્રહ્મચર્યનિવાતશયનોષ્ઠાંદકનિશાસ્વપ્ર-
વ્યાયામાશ્ચૈકાન્તતઃ પથ્યતમાઃ ॥ ૭ ॥

૫ મનુષ્યોને જેમ આહારોમાં ઉપર કહેલો વર્ગ બહુ હિતકારી છે તેમ વિહારોમાં બ્રહ્મચર્ય (મૈથુન ન કરવું તે), બહુ પવન વગરની જગ્યામાં સુતું, ઉંઠા, પાણીથી સ્નાન વગેરે કરવાં, રાતે જ નિદ્રા કરવી અને નિયમિત કસરત કરવી. આ સઘળા વિહારો અવશ્ય બહુ જ હિતકારી છે. ૭

હિતઅહિત દ્રવ્યો વિશે સુશ્રુતને ધન્વતરિનો ઉપદેશ

एकान्तहितान्येकान्तहितानि च प्रागुपदिष्टानि
हिताहितानि तु यद्वायोः पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्य-
मिति ॥ ૮ ॥

૬ જે દ્રવ્યો કેવળ હિત જ છે અને જે દ્રવ્યો કેવળ અહિત જ છે તેઓ પહેલાં કહ્યાં. તેમ જ હિતાહિત દ્રવ્યો પણ પહેલાં કહેવાઈ ગયાં છે કે; 'જે વાયુને પથ્ય છે તે પિત્તને અપથ્ય છે.' ૮

रोगं सात्म्यं च देशं च कालं देहं च बुद्धिमान् ।

अवेक्ष्याग्न्यादિકान्भावान्प्रोक्तैः प्रयोजयेत् ॥ ૧ ॥

अवस्थान्तरबाहुल्याद्रोगादीनां व्यवस्थितम् ।

द्रव्यं नेच्छन्ति मिषज इच्छन्ति स्वस्थरक्षणे ૧૦

द्वयोरन्यतरादाने वदन्ति विषदुग्धयोः ।

दुग्धस्यैकान्तहिततां विषमेकान्ततोऽहितम् ॥ ૧૧ ॥

एवं युक्तसाहच्येषु द्रव्येषु सलिलादिषु ।

एकान्तहिततां विद्धि वत्स सुश्रुत नान्यथा ॥ ૧૨ ॥

૭ એટલા માટે બુદ્ધિમાન વૈદ્યે રોગ, સાત્મ્ય, દેશ, કાલ, દેહ, જરૂરિયાત વગેરે સઘળી બાબતોનો સારી રીતે વિચાર કરીને રોગી પુરુષને માટે અગ્નિ, વિષ વગેરે કેવળ અહિત પદાર્થોનો પણ ઉપયોગ કરવો. કેમકે બુદ્ધિ-માન વૈદ્યો રોગ, દેશ, કાલ વગેરેની અવસ્થાઓના ફેરફારો અનેક પ્રકારના હોવાને લીધે રોગના સંબંધમાં 'આ દ્રવ્ય કેવળ હિત જ છે કે આ દ્રવ્ય કેવળ અહિત જ છે' એમ માનતા નથી. પરંતુ સ્વસ્થ મનુષ્યનાં રક્ષણને માટે આ દ્રવ્ય કેવળ હિત છે અને આ દ્રવ્ય કેવળ અહિત છે એમ માને છે. સ્વસ્થ અને રોગી એ બેમાંથી સ્વસ્થને દુધ કે વિષ એ બેમાંનું એક પણ આપવામાં આવે તો વૈદ્યો દુધને કેવળ હિત અને વિષને કેવળ અહિત માને છે. હે પુત્ર સુશ્રુત! એ પ્રમાણે જ ઉપર કહેલા સંપૂર્ણ જળ, ઘી વગેરે રસવાળા પદાર્થો સ્વસ્થને માટે જ કેવળ હિત સમજ, રોગીને માટે નહી. ૯-૧૨

સંયોગથી વિષ જવા અહિત થનારા પદાર્થો.

संयोगतस्त्वपराणि विषतुल्यानि भवन्ति ।

તથા । વહ્નીફલકવકકરીરામ્લફલલવણકુલ-
ત્થપિણ્યાકદધિતૈલવિરોહિપિષ્ટશુષ્કશાકાજાવિક-
માંસમદ્યજામ્બવચિલિચિમમત્સ્યગોધાવરાહાંશ્ચ નૈ-
કધ્યમશ્ચીયાત્પયસા ॥ ૧૩ ॥

૯ કેટલાંક દ્રવ્યો ખીન્ન દ્રવ્યોના સંયોગથી વિષના જેવાં કેવળ નુકસાન કરનારાં, થઈ પડે છે. તે કહીએ છીએ. જેમકે વેલાઓમાંથી ઉત્પન્ન થતાં કહેાળાં વગેરે ફળો, મીઠાડાની બળી, -મીઠાડાની ટોપી), વાંસના અંકુર, કાકમ વગેરે ખાટાં ફળો, લૂણ, કળથી, ખોળ, દહીં, તેલ, કોટા ઇટેલાં ધાન્યો, ચોખાના લોટના બનાવેલા પદાર્થો, શાકોની સુકવણી, બકરાનું માંસ, ઘેટાનું માંસ, મધ, જાંબુ, ચિલિચિમ (એક જાતનાં માછલાં)નું માંસ ઘેાનું માંસ અને સુવર-કુકરનું માંસ એઓ દુધના સંયોગથી વિષ જેવાં થઈ જાય છે માટે તેઓને દુધની સાથે ખાવાં નહી. ૧૩

अतोऽन्यान्यपि संयोगादहितानि वक्ष्यामः । न
च विरूढधान्यैर्वसामधुपयोगुडमाषैर्वाग्राभ्यान्पौ-
दकपिशितादीन्यभ्यवहरेत् । न पयोमधुभ्यां रो-
हिणीशाकं जातुशाकं वाश्चीयात् । बलाकं वारुणी-
कुलमाषाभ्याम् । काकमाचीं पिप्पलीमरिचाभ्याम् ।
नाडीमङ्गशाककुङ्कुटदधीनि च नैकध्यम् । मधु
चोष्णोदकानुपानं । पित्तेन वा मांसानि । सुराकृश-
रापायसांश्च नैकध्यं । सौवीरकेण सह तिलश-
कुली । मत्स्यैः सहेशुविकारान् । गुडेन काक-
माचीं । मधुना मूलकं । गुडेन वाराहं मधुना च
सह विरूढं । क्षीरेण मूलकं । आम्रजाम्बवश्चा-
विच्छूकरगोघ्राश्च; सर्वाश्च मत्स्यान्विशेषेण चिलि-

ચિમં પયસા । કદલીફલં તાલફલેન પયસા દધ્ના
તક્રેણ વા । લકુચફલં પયસા દધ્ના માષસૂપેન વા
મધુના ઘૃતેન ચ । પ્રાક્પયસઃ પયસોઽન્તે વા ॥૧૪॥

૯ સંયોગથી અહિત થનારા બીજાં પણ કેટલાંએક દ્રવ્યો કહું છું. ગ્રામ્ય, આનૂપ અને ઔદક એ વર્ગોનાં પ્રાણીઓનાં માંસો વગેરેને કોટા પુટેલાં ધાન્યો, ચરબી, મધ, દુધ, ગોળ અને અડદ એમાંના કોઈ પણ પદાર્થની સાથે ખાવાં નહીં. દુધ અને મધની સાથે કડું શાક કે હીંગનું શાક ખાવું નહીં. બલાકાનું માંસ વારુણી (તાડી)ની કે ધઉની ધુધરીની સાથે ખાવું નહીં. લિંડી પિપળ અને મરીની સાથે પીલુડીનું શાક ખાવું નહીં. નાળાની ભાજી, કુકડાનું માંસ અને દહીં એઓને એક સાથે ખાવાં નહીં. મધ ખાધને તેના ઉપર ઉનું પાણી પીવું નહીં. પિત્તાની સાથે માંસ ખાવું નહીં. મદિરા, કૃશરા, (તલ, અડદ, અને ચોખાની ખીચડી) અને દુધપાક એઓને એક સમયે ખાવાં નહીં. સૌવીરક (કાંજી)ની સાથે તલની પુરીઓ ખાવી નહીં. માછલાં-એઓની સાથે શેલડીમાંથી બનતા ગોળ વગેરે પદાર્થો ખાવા નહીં. ગોળની સાથે પીલુડી, મધની સાથે મૂળા તથા ગોળ અને મધની સાથે સુવરનું માંસ વિરુદ્ધ છે. માટે તેઓને સાથે ખાવાં નહીં. દુધની સાથે મૂળા વિરુદ્ધ છે માટે દુધને મૂળા સાથે ખાવાં નહીં. આંખા, જાંબુ, શેઠાઇનું માંસ, સુવરનું માંસ, ઘોનું માંસ અને માછલાં એઓ દુધની સાથે વિરુદ્ધ છે માટે તેઓને દુધની સાથે ખાવાં નહીં. તાડનાં ફળ, દુધ, દહીં અને છાશ એઓની સાથે ટેળાં ખાવાં નહીં. દુધ, દહીં, અડદની દાળ, મધ અને ઘી એઓની સાથે ક્ષુદ્રફલુસ ખાવું નહીં. દુધ પીવાની પહેલાં અથવા તે દુધ પીધા પછી ક્ષુદ્રફલુસ ખાવું નહીં. ૧૪

સંસ્કારથી વિરુદ્ધ (અહિત) થનારા પદાર્થો.

અતઃ કર્મવિરુદ્ધાન્ વક્ષ્યામઃ ॥ કપોતાન્સર્વપ-
તૈલભૃષ્ટાન્નાદ્યાત્ । કપિજ્વલમયૂરલાવતિચ્ચિરિંગો
ધાશ્ચૈરણ્ડદાર્વણિસિદ્ધા પરણ્ડતૈલસિદ્ધા વા ના-
દ્યાત્ । કાંસ્યભાજને દશરાત્રપર્યુષિતં સર્પિર્મધુ
ચોષ્ણૈરુષ્ણે વા । મત્સ્યપરિપચને શૃંગ્ગવેરપરિપચને
વા સિદ્ધાં કાકમાર્ચીં । તિલકલ્કસિદ્ધમુપો-
દિકાશાકં । નારિકેલેન વરાહવસાપરિભૃષ્ટાં
બલાકાં । માસમદ્ગારશૂલ્યં નાશ્વીયાદિતિ ॥ ૧૫ ॥

૧૦ હવે કર્મથી-સંસ્કારથી વિરુદ્ધ-અહિત થનારા પદાર્થો કહીએ છીએ-સરસીયા તેલમાં તળેલું હોલાઓનું માંસ ખાવું નહીં. ઘોળાં તેતર, મોર, લાવાં, રાતાં તેતર અને ઘો એઓનાં માંસને એરંડીઆ તેલમાં તળીને કે એરડાના લાકડાથી પકાવીને ખાવાં નહીં. કાંસાના

વાસણમાં દશ રાત સુધી રહેલું ઘી ખાવું નહીં. ઉબ્બુ-કાળમાં મધ ખાવું નહીં. ગરમ કરેલું મધ ખાવું નહીં. માછલાં પકાવવાના અથવા આદુ પકાવવાના વાસણમાં પકાવેલું-રાંધેલું પીલુડીનું શાક ખાવું નહીં. તલના કલ્કની સાથે પકાવેલું પોથીનું-પોઇનું શાક ખાવું નહીં. સુવરની ચરબીમાં તળેલું બલાકાનું માંસ નાળીએરની સાથે ખાવું નહીં. ભાસના માંસને સોયામાં ખોસી અંગારામાં પકાવીને-શેકીને ખાવું નહીં. ૧૫

સરખા વજનથી અહિત થનારા પદાર્થો.

અતો માનવિરુદ્ધાન્ વક્ષ્યામઃ ॥ મધ્વમ્બુની મધુ-
સર્પિર્ધી માનતસ્તુલ્યે નાશ્વીયાત્ । ક્ષેહૌ મધુક્ષેહૌ
જલક્ષેહૌ વા વિશેષાદાન્તરીક્ષોદકાનુપાનો ॥૧૬॥

૧૧ મધ અને જળ અથવા મધ અને ઘી સરખે વજન મેળવીને ખાવાં નહીં. કોઈ પણ બે પ્રકારના સ્નેહોને સરખે વજન મેળવીને ખાવાં નહીં. મધને કોઈ પણ સ્નેહની સાથે સરખે વજન મેળવીને ખાવું નહીં. જળને અને સ્નેહને સરખે વજન પીવાં નહીં. ખાસ કરીને મધ અને સ્નેહ પીધા પછી તેના ઉપર વરસાદનું પાણી પીવું નહીં. ૧૬

રસ, વીર્ય, અને વિપાકથી દ્રવ્યોની
પરસ્પર વિરુદ્ધતા.

અત ऊर्ध्वं रसद्वन्द्वानि रसतो वीर्यतो विपाक-
तश्च विरुद्धानि वक्ष्यामः ॥ तत्र मधुराम्लौ रस-
वीर्यविरुद्धौ, मधुरलवणौ च मधुरकटुकौ च स-
र्वतः । मधुरतिक्तौ रसविपाकाभ्यां, मधुरकषायौ
चाम्ललवणौ रसतः । अम्लकटुकौ रसविपाका-
भ्यामम्लतिक्तावम्लकषायौ च सर्वतः । लवणकटुकौ
रसविपाकाभ्यां, लवणतिक्तौ लवणकषायौ च स-
र्वतः । कटुतिक्तौ रसवीर्याभ्यां कटुकषायौ तिक्त-
कषायौ च रसतः ॥ १७ ॥

૧૨ હવે પછી રસથી, વીર્યથી તથા વિપાકથી વિરુદ્ધ થતા બે બે રસોનું વર્ણન કરું છું-મીઠો અને ખાટો એ બે રસો તથા મીઠો અને ખારો એ બે રસો એક બીજાની સાથે રસથી અને વીર્યથી વિરુદ્ધ છે. મીઠો અને તીખો એ બે રસો સધળા રીતે એટલે રસથી, વીર્યથી તથા વિપાકથી પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, મીઠો અને કડવો એ બે રસો તથા મીઠો અને તુરો એ બે રસો એક બીજાની સાથે રસથી તથા વિપાકથી વિરુદ્ધ છે, ખાટો અને ખારો એ બે રસો રસથી વિરુદ્ધ છે, ખાટો અને તીખો એ બે રસો રસથી તથા વિપાકથી વિરુદ્ધ છે, ખાટો અને કડવો તથા ખાટો અને તુરો એ બે રસો રસથી, વીર્યથી અને વિપાકથી વિરુદ્ધ છે, ખારો અને તીખો એ બે રસો રસ અને વિપાક બન્નેથી વિરુદ્ધ

છે, ખારો અને કડવો તથા ખારો અને તુરો એ બે રસો રસ, વીર્ય અને વિપાક એ ત્રણેથી વિરુદ્ધ છે, કડવો અને તીખો એ બે રસો રસ અને વીર્ય બન્નેથી વિરુદ્ધ છે, તીખો અને તુરો તથા કડવો અને તુરો એ બે રસો રસ, વીર્ય અને વિપાક એ ત્રણેથી વિરુદ્ધ છે. ૧૭

અતિશયવાળા પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો.

તરતમયોગયુક્તાંશ્ચ ભાવાનતિરુક્ષાનતિશ્લિગ્ધા-
નત્યુષ્ણાનતિશીતાનિત્યેવમાદીન્ વિવર્જयेत् ॥ ૧૮ ॥

૧૩ જે જે પદાર્થો પોતાની ભતના પદાર્થ કરતાં અતિશય ગુણવાળા હોય, અર્થાત્ અતિરુક્ષા, અતિ સ્નિગ્ધ, અતિઉષ્ણ કે અતિશીત હોય તેઓને તથા તેવા જ અતિશય ધરાવનારા બીજા અતિ તીક્ષ્ણ આદિ પદાર્થોના પણ ત્યાગ કરવો. અર્થાત્ ખાવા નહીં. ૧૮ રસથી, વીર્યથી અને વિપાકથી પરસ્પર વિરુદ્ધતા ધરાવનારા પદાર્થો અહિત છે.

भवन्ति चात्र ॥

વિરુદ્ધાન્યેવમાદીનિ રસવીર્યવિપાકતઃ ।

તાન્યેકાન્તાહિતાન્યેવ શેષં વિદ્યાદ્વિતાહિતમ્ ॥ ૧૯ ॥

૧૪ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો છે કે:-જે દ્રવ્યોને પરસ્પર રસથી, વીર્યથી કે વિપાકથી અથવા તેઓમાંના બેની સાથે કે ત્રણની સાથે વિરોધ હોય, તે દ્રવ્યો તથા એવી રીતે બીજી ભતની વિરુદ્ધતા ધરાવનારાં દ્રવ્યોને અહિત જ બાળવાં અને આકીનાં દ્રવ્યોમાંથી કોઈ દ્રવ્ય કે કોઈને હિતકારક હોય છે અને કોઈને અહિતકારક હોય છે એમ બાળવું. ૧૯

વિરુદ્ધ રસાદિવાળા પદાર્થો ખાવાથી
મરણ નિપજે છે.

व्याधिमिन्द्रियदौर्बल्यं मरणं चाधिगच्छति ।

વિરુદ્ધરસવીર્યોદીન્ભુજ્ઞાનોડનાત્મવાન્નરઃ ॥ ૨૦ ॥

૧૫ મૂર્ખ (પોતાનાં શરીરની દરકાર નહીં રાખનારો-ભોજનની બહુ લાલસાવાળો) માણસ રસ, વીર્ય વગેરેથી વિરુદ્ધ એવાં દ્રવ્યો ખાધને વિરુદ્ધાટક, ભગંદર વગેરે રોગોને અને ઇન્દ્રિયોની દુર્બલતા-નબળાઈને પ્રાપ્ત થાય છે એટલું જ નહીં પણ મરણ સુધાં પામે છે. ૨૦

રોગ ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થો ખાવા નહિ.

यत्किंचिदोषमुत्क्रैश्य भुक्तं कायाश्च निहरेत् ।

રસાદિષ્વયથાર્થે વા તદ્વિકારાય કલ્પતે ॥ ૨૧ ॥

૧૬ ઉપર જે વિરુદ્ધ દ્રવ્યો કહ્યાં તે શિવાય બીજાં પણ

૧ ગાયના દુધ કરતાં ભેંસનું દુધ અતિસ્નિગ્ધ છે તેને સમ અગ્નિવાળા મનુષ્યે સેવવું નહિ પરંતુ તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળા સ્વસ્થ મનુષ્યે સેવવું વગેરે નિર્ણય આ ઉપરથી કરી લેવો.

જે દ્રવ્યો વાતાદિ દોષોને ફક્ત પ્રકુપિત કરે-કોપાયમાન કરે પણ તેઓને શરીરમાંથી ઝાડા, ઉલટી વગેરેને વાટેથી બહાર કહાડે નહીં તથા જે દ્રવ્યો રસાદિ ધાતુઓમાં અગાડ કરે તે દ્રવ્યો પણ વિકારને (રોગને) ઉત્પન્ન કરે છે. (તેટલા માટે તે દ્રવ્યોને પણ અહિત બાળવાં). ૨૧

વિરુદ્ધ પદાર્થોના ભક્ષણથી થનારા
રોગોની ચિકિત્સા.

વિરુદ્ધાશનજાત્રાંગાન્પ્રતિહંતિ વિરેચનમ્ ।

વમનં શમનં વાપિ પૂર્વં વા હિતસેવનમ્ ॥ ૨૨ ॥

૧૭ વિરુદ્ધ પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગો વિરેચનથી, વમનથી અથવા તે શમનથી મટે છે. અથવા તે વિરુદ્ધ ભોજન કરવું હોય તેની પહેલાં જ એવા પ્રભાવવાળાં હિત પદાર્થોનું સેવન કરવું કે જેઓના પ્રભાવથી વિરુદ્ધભોજનો કોઈ પણ રોગને ઉત્પન્ન કરી શકે નહીં. ૨૨

વિરુદ્ધભોજન કોને રોગ ઉત્પન્ન કરે નહિ?

સાત્મ્યતોડલ્પતયા વાપિ દીપ્તાગ્રેસ્તરુણસ્ય ચ ।

શ્લિગ્ધવ્યાયામબલિનાં વિરુદ્ધં વિતથં ભવેત્ ॥ ૨૩ ॥

૧૮ વિરુદ્ધ ભોજન હંમેશાંના અભ્યાસને લીધે માફક આવી ગયું હોય, અથવા પ્રમાણમાં થોડું હોય, અથવા તે જેઓનો જરૂરિયાત પ્રદીપ્ત હોય, અથવા જેઓ બુ-વાન હોય, અથવા જેઓ સ્નેહપાન કરવાથી કે કસરત કરવાથી બલવાન થયેલા હોય તેવા માણસો જે વિરુદ્ધ ભોજન કરે તે તે વિરુદ્ધ ભોજન નિષ્ફળ થાય છે એટલે કે તે કોઈ પણ રોગને ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી. ૨૩

વ્યાયામશીલો બલવાન્નિચ્છશુશ્ચ

સ્નિગ્ધોડ્ગ્નિમાંશ્ચાપિ મહાશનશ્ચ ।

આપ્રોતિ રોગાન્ન વિરુદ્ધજાતા

નભ્યાસતો વાલ્પતયા ચ જન્તુઃ ॥ ૨૪ ॥

૧૯ વળી જે મનુષ્યને કસરત કરવાનો અભ્યાસ છે, જે બળવાન છે જે શિશુ-નાની ઉમરનો છે, જેણે સ્નેહપાન કર્યું છે, જેનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત છે, જે ધણું ભોજન કરનારો છે, જેને વિરુદ્ધ ભોજન કરવાનો અભ્યાસ પડી ગયો છે, અથવા તે જે વિરુદ્ધ ભોજન થોડું કરે છે, તે મનુષ્યને વિરુદ્ધ ભોજન કરવાથી રોગો થતા નથી. ૨૪

પૂર્વ દિશાના પવનના ગુણો.

અથ વાતગુણાન્વક્ષ્યામઃ ॥ ૨૫ ॥

પૂર્વઃ સમધુરઃ સ્નિગ્ધો લવણશ્ચૈવ મારુતઃ ।

ગુરુર્વિદાહજનનો રક્તપિત્તાભિવર્ધનઃ ॥ ૨૬ ॥

૨ અહીં આદિ પદાર્થો જેના દોષોને કોપાયમાન કરે તેને અહિત છે અને જેના દોષોને મટાડે તેને હિતકારક છે એમ બાળવું.

ક્ષતાનાં વિષજુષ્ટાનાં વ્રણિનઃ શ્લેષ્મલાશ્ચ યે ।
તેષામેવ વિશેષેણ સદા રોગવિવર્ધનઃ ॥ ૨૭ ॥
વાતલાનાં પ્રશસ્તશ્ચ શ્રાન્તાનાં કફશોષિણામ્ ।
તેષામેવ વિશેષેણ વ્રણક્રેદવિવર્ધનઃ ॥ ૨૮ ॥

૨૦ હવે વાયુના ગુણો કહીશું: પૂર્વ દિશાનો વાયુ કંઠક મધુર, ખારો, સ્નિગ્ધ, ભારે અનેનો વિદાહ કરનારો, અને રક્તપિત્તને તથા વિશેષે કરીને ક્ષતવાળો, વિપથી પીડાયલા, ત્રણવાળો અને કફપ્રકૃતિવાળો મનુષ્યોના રોગોને વધારનારો છે તથા વાતપ્રકૃતિવાળાઓને, થાકેલાઓને અને જેઓને કફનો ક્ષય થયેલો હોય તેઓને માટે સારો છે. પરંતુ જે તેઓને ત્રણ થયેલા હોય તો તેઓના જ ત્રણોમાં વિશેષેકરીને કલેદ (કચકાણું)ને વધારનારો છે. ૨૫-૨૮

દક્ષિણ દિશાના પવનના ગુણો.

મધુરશ્ચાવિદાહી ચ કષાયાનુરસો લઘુઃ ।
દક્ષિણો મારુતઃ શ્રેષ્ઠશ્ચુષ્યો બલવર્ધનઃ ॥ ૨૯ ॥
રક્તપિત્તપ્રશમનો ન ચ વાતપ્રકોપણઃ ।

૨૧ દક્ષિણ દિશાનો પવન કંઠક તુરો, મધુર, હલકો, ખીછ દિશાઓનાં પવન કરતાં શ્રેષ્ઠ, નેત્રને હિતકારક બલને વધારનારો અને રક્તપિત્તને મટાડનારો છે તથા અનેનો વિદાહ કરનાર કે વાયુનો પ્રકોપ કરનાર નથી. ૨૯

પશ્ચિમ દિશાના પવનના ગુણો.

વિશદો રુક્ષપરુષઃ સ્વરઃ સ્નેહબલાપહઃ ॥ ૩૦ ॥
પશ્ચિમો મારુતસ્તીક્ષ્ણઃ કફમેદોવિશોષણઃ ।
સઘઃ પ્રાણક્ષયકરઃ શોષણસ્તુ શરીરિણામ્ ॥ ૩૧ ॥

૨૨ પશ્ચિમ દિશાનો પવન સ્વચ્છ સ્નિગ્ધપણા વિનાનો, રક્ષ, કઠોર, ખરસટ સ્પર્શવાળો, તીક્ષ્ણ, સ્નેહ અને બલનો નાશ કરનારો, તુરત બલને હરનારો અને કફ, ચરબી તથા શરીરને સુકાવનારો છે. ૩૦-૩૧

ઉત્તર દિશાના પવનના ગુણો.

ઉત્તરો મારુતઃ સ્નિગ્ધો મૃદુર્મધુર एव च ।
કષાયાનુરસઃ શીતો દોષાણાં ચાપ્રકોપણઃ ॥ ૩૨ ॥
તસ્માન્ન પ્રકૃતિસ્થાનાં ક્રેદનો બલવર્ધનઃ ।
ક્ષીણક્ષતવિષાતાર્તાનાં વિશેષેણ તુ પૂજિતઃ ॥ ૩૩ ॥

૨૩ ઉત્તર દિશાનો પવન કંઠક તુરો, મધુર, સ્નિગ્ધ, કામળ, શીતળ, અને ક્ષીણ થયેલાઓને, ક્ષતવાળાઓને, તથા વિપથી પીડાયલા માણસોને માટે બહુ જ સારો છે. આ વાયુ કોઈ પણ દોષને કોપાવતો નથી અને એટલા જ માટે સ્વસ્થ પુરુષોને સ્નિગ્ધતા આપનારો તથા બલ વધારનારો છે. ૩૨-૩૩

અધ્યાય ૨૧ મો

ત્રણપ્રશ્ન (વાત, પિત્ત અને કફનાં સ્થાન, લક્ષણ, કર્મ વિશેનો પ્રશ્ન.)

ઉપક્રમ.

અથાતો વ્રણપ્રશ્નમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે; હવે અહીંથી હું ત્રણ-પ્રશ્ન એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

શરીરની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા નાશ દોષોથી અને સ્પર્ધિથી થાય છે.

વાતપિત્તશ્લેષ્માણ एव देहसम्भवहेतवः । तैरे-
वाव्यापन्नैरધોमध्योर्ध्वसन्निविष्टैः शरीरमिदं धार्य-
तेऽगारमिव स्थूणाभिस्तिसृभिरतश्च त्रिस्थूणमा-
हुरेके । त एव च व्यापन्नाः प्रलयहेतवस्तदेभिरेव
शोणितचतुर्थैः सम्भवस्थितिप्रलयेष्वप्यविरहितं
शरीरं भवति ॥ ૩ ॥

૨ વાયુ, પિત્ત અને કફ એઓ શરીરની ઉત્પત્તિનાં કારણો છે. એ વાયુ, પિત્ત અને કફ શરીરમાં ક્રમે કરીને નીચે પડવાશયમાં, મધ્યમાં (પચ્યમાનાશયમાં) અને ઉપરમાં (આમાશયમાં) રહેલા છે. તેઓ જે બ-ગડેલા ન હોય તો જેમ ત્રણ સ્થૂણાઓ-થાભલાઓ ધરને ધારણ કરી રાખે છે, તેમ આ શરીરને ધારણ કરી છે. એટલાજ માટે કેટલાએક આચાર્યો શરીરને 'ત્રિ-સ્થૂણ' (ત્રણ થાંભલાવાળું) એમ પણ કહે છે. જે વાત, પિત્ત અને કફ બગડ્યા ન હોય તો શરીરનું રક્ષણ કરે છે અને તે જ વાત, પિત્ત અને કફ વિકારને પામેલા એટલે બગડ્યા હોય તો શરીરના નાશમાં કારણ થઈ પડે છે-શરીરનો નાશ કરે છે. આ શરીરની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ આ ત્રણ અવસ્થાઓ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષો અને કેટલાએકના મતથી ચોથું રક્ત એઓના વિના કદી પણ થતી નથી. ૩ મવતિ ચાત્ર ॥

नर्तं देहः कफादस्ति न पित्तान्न च मारुतात् ।

शोणितादपि वा नित्यं देह एतैस्तु धार्यते ॥ ૪ ॥

૩ આ વિષયમાં આ રીતે શ્લોક છે: કફ, પિત્ત, વાયુ અને રક્ત એઓ વિના કદી પણ શરીરની ઉત્પત્તિ થતી નથી એટલે એ ચાર પદાર્થોથી જ શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે એટલું જ નહીં પણ એઓ જ શરીરને ધારણ પણ કરે છે. ૪

વાત આદિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ.

તત્ર વા ગતિગન્ધનયોરિતિ ધાતુઃ । તપ સન્તાપે ।
શ્લિષ્ણ આલિઙ્ગને । પતેષાં કુદ્ધિહિતૈઃ પ્રત્યયૈર્વાતઃ
પિત્તં શ્લેષ્મેતિ ચ રૂપાણિ ભવન્તિ ॥ ૫ ॥

૪ ગતિ તથા ગંધને લઈ જવો એવા અર્થમાં વા ધાતુ છે. તેનાથી પર કૃત્ સંજ્ઞક-ક્ત પ્રત્યય આવવાથી વાત શબ્દ થાય છે. સંતાપ અર્થવાળા તપ ધાતુની પર કૃત્ સંજ્ઞક ક્ત પ્રત્યય આવવાથી અને પૃષ્ઠોદરાદિ ગણમાં આ શબ્દનો પાઠ હોવાથી વર્ણનો વિપર્યય થવાથી પિત્ત શબ્દ થાય છે. અને આલિંગન અર્થવાળા શ્લિષ્ણ ધાતુની પર કૃત્સંજ્ઞા-વાળો મનિ પ્રત્યય આવવાથી અને ઉપધાનો ગુણ થવાથી શ્લેષ્મન્ શબ્દ થાય છે. આ રીતે વાત, પિત્ત અને કફ શબ્દો થાય છે. ૫

વાયુ વગેરેનાં સ્થાનો.

દોષસ્થાનાન્યત ઋર્ધ્વં વક્ષ્યામઃ ॥ તત્ર સમાસંત
વાનઃ શ્રોણિગુદસંશ્રયઃ । શ્રોણિગુદયોરુપર્યંશો નાભેઃ
પક્વાશયઃ પક્વામાશયમધ્યં પિત્તસ્ય । આમાશયઃ
શ્લેષ્મણઃ । અતઃપરં પંચથા વિભજ્યન્તે । તત્ર વા-
તસ્ય વાતવ્યાધૌ વક્ષ્યામઃ । પિત્તસ્ય ચક્ર્ણ્મૂ-
હાનૌ હૃદયં દષ્ટિસ્ત્વક્ પૂર્વોક્તં ચ । શ્લેષ્મણસ્તૂરઃ
શિરઃકણ્ઠોઽજિહ્વામૂલં સંશ્રય્ય ઇતિ પૂર્વોક્તં ચ ।
પતાનિ સ્વલુ દોષાણાં સ્થાનાન્યવ્યાપન્નાનામ્ ॥ ૬ ॥

૫ હવે વાયુ વગેરે દોષોનાં સ્થાનોનું પ્રથમ સંક્ષેપમાં વર્ણન કરું છું. કડી-કડ અને ગુદા એ વાયુનું સ્થાન છે. કડ અને ગુદાની ઉપર અને નાભિની નીચે પક્વાશયનું સ્થાન છે. પક્વાશય અને આમાશયનો મધ્યભાગ એ પિત્તનું સ્થાન છે અને આમાશય એ કફનું સ્થાન છે. વાયુ વગેરે દોષોનાં સ્થાનો સંક્ષેપમાં કહ્યાં. હવે વિસ્તારથી કહું છું-વાયુ, પિત્ત અને કફ એમાંનો પ્રત્યેક દોષ પાંચ પાંચ સ્થાનોમાં વહેંચાયેલ છે. તેઓમાંથી વાયુનાં પાંચ સ્થાનો 'વાતવ્યાધિનિદાન' નામના નિદાનસ્થાનના પહેલા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે. (તેથી અંહી કહેતા નથી); ૧ યકૃત અને પ્લીહા. ૨ હૃદય, ૩ દષ્ટિમંડળ, ૪ ત્વચા અને ૫ ઉપર કહેલું પક્વાશય અને આમાશયનું મધ્યસ્થાન આ પાંચ પિત્તનાં સ્થાનો છે; ૧ છાતી, ૨ માથું, ૩ કંઠ, જીહ્વામૂલ, ૪ સન્ધિઓ તથા ૫ ઉપર કહેલું આમાશય આ પાંચ કફનાં સ્થાનો છે. નહીં અગડેલા વાતાદિ દોષોનાં આ મુખ્ય સ્થાનો છે. ૬

વાત, પિત્ત અને કફની સોમ, સૂર્ય અને પવનની સાથે સરખામણી.

ભવતિ ચાત્ર ॥

વિસર્ગાદાનવિક્ષેપૈઃ સોમસૂર્યાનિલા યથા ।

ધ્રારયન્તિ જગદ્દેહં કફપિત્તાનિલાસ્તથા ॥ ૭ ॥

૬ આ વિષયમાં એક શ્લોક આ પ્રમાણે છેઃ જેમ આજી જગતમાં ચન્દ્ર રસના દાનથી (રસને આપવાથી), સૂર્ય, રસના આદાનથી (રસને ખેંચી લેવાથી) અને વાયુ વિવિધ પ્રકારે શીતોષ્ણાદિની પ્રેરણા કરવાથી જગતનું ધારણ (પાલન) કરે છે તેમ શરીરમાં કફ બલને આપવાથી, સૂર્ય બલને ખેંચવાથી અને વાયુ વિવિધ પ્રકારે શીતોષ્ણાદિની પ્રેરણા કરવાથી શરીરનું ધારણ-પાલન કરે છે. ૭

પિત્ત અને અગ્નિ એક જ છે.

અત્ર જિજ્ઞાસા કિં પિત્તવ્યતિરેકાદન્યોઽગ્નિરાહો-
સ્વિત્પિત્તમેવાગ્નિરિતિ । અત્રોચ્યતે । ન સ્વલુ પિત્ત-
વ્યતિરેકાદન્યોઽગ્નિરુપલભ્યતે । આગ્નેયત્વાત્પિત્તે
દહનપચનાદિષ્વભિપ્રવર્તમાનેઽગ્નિવદુપચારઃ ક્રિય-
યતેઽન્તરગ્નિરિતિ । ક્ષીણહ્યગ્નિગુણ તત્સમાન
દ્રવ્યોપયોગાદતિવૃદ્ધં શીતક્રિયોપયોગાદાગમાશ્ચ
પશ્યામાં ન સ્વલુ પિત્તવ્યતિરેકાદન્યોઽગ્નિરિતિ ૮

૭ અહીં કોઈને જાણાસા થાય કે-પિત્તથી જુદો જ બીજો શરીરમાં અગ્નિ (દેહાગ્નિ) છે (કે જે શરીરમાં અગ્નિનું કાર્ય કરે છે) કે પિત્ત જે છે તે જ અગ્નિ છે (અગ્નિનું કાર્ય કરે છે)? આનો ઉત્તર એ છે કે-પિત્તથી જુદો બીજો અગ્નિ શરીરમાં જોવામાં આવતો જ નથી. પિત્ત પોતાનાં આગ્નેયપણાને (અગ્નિના ગુણના અધિકપણાને) લીધે અગ્નિની પેઠે આળવું, પકાવવું વગેરે અગ્નિનાં કાર્યો કરે છે તેથી તેને જ-પિત્તને જ (અંતરગ્નિ (દેહાગ્નિ) એમ કહેવામાં આવે છે. અગ્નિના અધિકગુણવાળું પિત્ત જ્યારે ક્ષીણ થયું હોય ત્યારે અગ્નિના સરખા ગુણવાળા (તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ વગેરે ગુણવાળા) દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરવાથી પિત્તનો ક્ષય મટી જાય છે (પિત્ત વધીને સમાન થાય છે) અને જ્યારે પિત્ત બહુ વધ્યું હોય ત્યારે અગ્નિથી વિરુદ્ધ એવી શીતળ ક્રિયાઓ કરવાથી પિત્ત ઓછું થઈ જાય છે તેથી અનુમાન થાય છે કે શરીરમાં જે પિત્ત છે તે જ અગ્નિ છે પિત્તથી જુદો બીજો અગ્નિ નથી. તેમ આયુર્વેદ શાસ્ત્રમાં પણ 'શરીરમાં પિત્તથી જુદો બીજો અગ્નિ છે' એમ ક્યાર્થ પણ કહેવામાં આવ્યું નથી. તેથી શરીરમાં પિત્તથી જુદો બીજો અગ્નિ હોય એમ અમારા જોવામાં અરેખર આવતું નથી. ૮

પાચકાગ્નિનું સ્વરૂપ.

તચ્ચાદૃષ્ટહેતુકેન વિશેષેણ પક્વામાશયમધ્યસ્થં
પિત્તં ચતુર્વિધમન્નપાનં પચતિ; વિવેચયતિ ચ રસ-
દોષમૂત્રપુરીષાણિ; તત્રસ્થમેવ ચાત્મશક્ત્યાશેષાણાં
પિત્તસ્થાનાનાં શરીરસ્ય ચાગ્નિકર્મણાનુગ્રહં કરોતિ
તસ્મિન્ પિત્તે પાચકોઽગ્નિરિતિ સંજ્ઞા ॥ ૯ ॥

૯ તે પિત્ત અદૃષ્ટ (નહીં જણાયેલા) કારણ વિશે-

પથી પકવાશય અને આમાશય એઓના મધ્યમાં રહીને ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય અને પેય એવા ભેદોથી ચાર પ્રકારના અન્નને તથા પાનને પકાવે છે; રસ, દોષો, મૂત્ર અને વિષા એઓનું પૃથક્કરણ કરે છે અને ત્યાં જ રહીને પોતાની શક્તિથી બાકીનાં પિત્તનાં સ્થાનોનો અને આખા શરીરનો અગ્નિનું કર્મ કરીને ઉપકાર કરે છે. આ પિત્તને ‘પાચકાગ્નિ’ એવા નામથી કહેવામાં આવે છે. ૯

રંજકાગ્નિનું સ્વરૂપ.

યત્તુ યદ્વૃક્ષીહોઃ પિત્તં તસ્મિન્ રંજકાંડગ્નિરિતિ સંજ્ઞા સ રસસ્ય રાગકુદુક્તઃ ॥ ૧૦ ॥

૯ જે પિત્ત યદ્વૃક્ષ અને પ્લીહા એઓમાં રહેલું છે તે રસને રંગે છે (રસને રંગીને રક્તના લોહીના) રૂપમાં ફેરવી નાંખે છે) માટે તેને ‘રંજકાગ્નિ’ એમ કહેવામાં આવે છે. ૧૦

સાધકાગ્નિનું સ્વરૂપ.

યત્ પિત્તં હૃદયસંસ્થિતં તસ્મિન્ સાધકોડગ્નિરિતિ સંજ્ઞા સોડમિપ્રાર્થિતમનોરથસાધનકુદુક્તઃ ૧૧

૧૦ જે પિત્ત હૃદયમાં રહેલું છે તે પિત્ત પોતાના સત્વ-ગુણથી હૃદયમાં રહેલા કફના તમોગુણને દૂર કરી મનને સત્વગુણી બનાવી ધારેલા મનોરથને (ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એઓને) સિદ્ધ કરાવે છે માટે તેને ‘સાધકાગ્નિ’ એમ કહેવામાં આવે છે. ૧૧

આલોચકાગ્નિનું સ્વરૂપ.

યદ્વૃષ્ટ્યાં પિત્તં તસ્મિન્નાલોચકોડગ્નિરિતિ સંજ્ઞા સ રૂપગ્રહણેડધિકૃતઃ ॥ ૧૨ ॥

૧૧ જે પિત્ત દષ્ટિમંડળમાં રહેલું છે તે પિત્ત રૂપને ગ્રહણ કરવાનું કામ કરે છે તેથી તેને ‘આલોચકાગ્નિ’ એમ કહેવામાં આવે છે. ૧૨

બ્રાજકાગ્નિનું સ્વરૂપ.

યત્તુ ત્વચ્ચિ પિત્તં તસ્મિન્ બ્રાજકોડગ્નિરિતિ સંજ્ઞા સોડમ્યક્ષપરિષેકાવગાહાવલેપનાદીનાં ક્રિયા-દ્રવ્યાણાં પક્તા છાયાનાં ચ પ્રકાશકઃ ॥ ૧૩ ॥

૧૨ જે પિત્ત ત્વચામાં રહેલું છે તે પિત્ત અભ્યંગ (ચોળવું), પરિષેક (ઉપરથી જલ વગેરે દ્રવ પદાર્થોની ધારા કરવી), અવગાહન (જલ વગેરેથી ભરેલી કુંડી વગેરેમાં ઉતરીને નાહવું), આલેપન (લેપ કરવો) વગેરે ક્રિયાઓમાં ઉપયોગમાં આવેલા દ્રવ્યોને પકાવે છે અને છાયાને-કાન્તિને પ્રકાશે છે તેથી તેને ‘બ્રાજકાગ્નિ’ એમ કહેવામાં આવે છે. ૧૩

પિત્તનું સ્વાભાવિક લક્ષણ.

ભવતિ ચાત્ર ॥

પિત્તં તીક્ષ્ણં દ્રવં પૂતિ નીલં પીતં તથૈવ ચ ॥

ઉષ્ણં કટુરસં ચૈવ વિદગ્ધં ચામ્લમેવ ચ ॥ ૧૪ ॥

૧૩ આ વિષયમાં એક શ્લોક આ પ્રમાણે છે:-પિત્ત તીક્ષ્ણ, દ્રવ, કાચા માંસના જેવા ગન્ધવાળું, આમ વગેરેના ભેળ વગરનું, સ્વચ્છ હોય તો પીળું, ભેળવાળું, હોય તો નીલ (કાલા, પોપટીયા કે ગંભુડા) રંગનું, ગરમ અને સ્વાદમાં કડવું છે. પિત્ત જ્યારે વિદગ્ધ થાય છે (તેનો વિરુદ્ધ પાક થાય છે) ત્યારે તે ખાટું થઈ જાય છે. ૧૪ કફનું સ્થાન અને તેનું કર્મ.

શ્લેષ્મસ્થાનાન્યત ઊર્ધ્વં વક્ષ્યામઃ । તન્નામાશયઃ પિત્તાશયસ્યોપરિષ્ઠાત્તત્પ્રત્યનીકત્વાદૂર્ધ્વગતિત્વાસે-જસશ્ચન્દ્ર ઇવાદિત્યસ્ય સ ચતુર્વિધસ્યાહારસ્યા-ધારઃ । સ ચ તત્રૌદકૈર્ગુણૈરાહારઃ પ્રક્લિષ્ઠો ભિન્ન-સંઘાતઃ સુખજરશ્ચ ભવતિ ॥ ૧૫ ॥

૧૪ હવે અમે કફનાં સ્થાનો કહીશું: તેઓમાં આમાશય કે જે કફનું પહેલું સ્થાન છે તે પિત્તાશયની ઉપર આવેલું છે. આમાશયને પિત્તાશયની ઉપર બનાવવાનું કારણ એ છે કે-તેજના-અગ્નિના અધિક ગુણવાળું પિત્ત કે જે અગ્નિની પેઠ ઉંચી ગતિવાળું છે તે જ પોતાની ઉપર પોતાથી વિરુદ્ધ ગુણોવાળો (સ્નિગ્ધતા વગેરે જળના ગુણોવાળો) આમાશય ન હોય તો સ્વચ્છ ગતિવાળું થઈને શરીરને બાળી નાંખે, એટલા માટે જેમ સૂર્યના તેજની ઉર્ધ્વ ગતિને અટકાવવામાટે જેમ સૂર્યની ઉપર ચંદ્રની રચના કરવામાં આવી છે. તેમ પિત્તની ઉર્ધ્વગતિ અટકાવવા માટે પિત્તાશયની ઉપર આમાશય બનાવવામાં આવ્યો છે. વળી આમાશય ચાર પ્રકારના આહારોનો આધાર છે જે તેની નીચે પિત્તરૂપ અગ્નિ ન હોય તો આહાર કાચો જ રહે તેથી પણ આમાશયની સ્થિતિ પિત્તાશયની ઉપરજ સંભવે છે (યોગ્ય છે). તે ત્યારે પ્રકારનો આહાર આમાશયમાં ગયા પછી આમાશયમાં રહેલા કફના જલસંબંધી દ્રવ, સ્નિગ્ધ વગેરે ગુણોને લીધે પલળી તેના ધન અંશો છુટા પડીને એક રસ થઈ રહેજમાં-જલદી પચી જાય એવો થઈ જાય છે. આ કફ આહારને ક્લિષ્ણ-બીનો કરે છે તેથી તેને ‘કલેદનક-કફ’ એમ કહેવામાં આવે છે. ૧૫

આમાશય અને કફ એક ગુણવાળા છે.

માધુર્યાત્પિચ્છિલત્વાશ્ચ પ્રક્લેદિત્વાત્તથૈવ ચ ॥

આમાશયે સંભવતિ શ્લેષ્મા મધુરશીતલઃ ॥ ૧૬ ॥

૧૫ આમાશયમાં મધુરતા, ચીકણાપાણું અને આર્દ્રતા વગેરે ગુણો રહેલા છે તેથી મધુરતા અને શીતળતા ગુણવાળો કફ તેમાં સારી રીતે રહી શકે છે. ૧૬

આમાશયમાં રહેલા કફનું કાર્ય.

સ તત્રસ્થ એવ સ્વશક્ત્યા શેષાણાં શ્લેષ્મસ્થા-નાનાં શરીરસ્ય ચોદકકર્મણાનુગ્રહં કરોતિ ॥ ૧૭ ॥

૧૬ તે કફ આમાશયમાં જ રહીને પોતાની શક્તિથી બીજા કફનાં સ્થાનોનો અને આખા શરીરનો જલનાં પૂરણ, કલેદન વગેરે કાર્ય કરીને ઉપકાર કરે છે. ૧૭

સ્તનના મધ્યમાં રહેલા કફનું કાર્ય.

उरःस्थलिकसंधारणमात्मवीर्येणान्नरससहितेन हृदयावलम्बनं करोति ॥१८॥

૧૭ સ્તનોના મધ્યમાં રહેલો કફ અન્નના રસસહિત પોતાની શક્તિથી કાંધનાં તથા બે હાથના સંધિ સ્થાનને ધારણ કરે છે, અને હૃદયને કાર્ય કરવામાં સમર્થ કરે છે. ૧૮

જીભના મૂળમાં રહેલા કફનું કાર્ય.

जिह्वामूलकण्ठस्थो जिह्वेन्द्रियस्य सौम्यत्वात् सम्यग्रसंज्ञाने वर्तते ॥१९॥

૧૮ જીભના મૂળમાં અને કંઠમાં રહેલો કફ પોતાના સૌમ્યપણાને (જલના ગુણના અધિકપણાને) લીધે રસનેન્દ્રિયને-જીભને રસનું જ્ઞાન કરાવે છે (જીભને રસનું જ્ઞાન થવામાં સહાય કરે છે). (તેથી તેને 'ઓધક કફ' એમ કહેવામાં આવે છે. ૧૯

માથામાં રહેલા કફનું કાર્ય.

शिरस्थः स्नेहसंतर्पणाधिकृतत्वादिन्द्रियाणा- मात्मवीर्येणानुग्रहं करोति ॥२०॥

૧૯ માથામાં રહેલો કફ મસ્તિષ્કમજ્જાને તૃપ્ત કરીને પોતાની શક્તિથી ઇન્દ્રિયોને પોતાનું કાર્ય કરવામાં સમર્થ કરે છે. તેથી તેને 'તર્પકરલેખા' એમ કહેવામાં આવે છે. ૨૦

સંધિઓમાં રહેલા કફનું કાર્ય.

संधिस्थस्तु श्लेष्मा सर्वसंधिसंश्लेषात्सर्वसं- ध्यनुग्रहं करोति ॥ २१ ॥

૨૦ સંધિઓમાં રહેલો કફ સર્વ સંધિઓને એક સાથે ભેડી રાખવાથી તેઓના ઉપર ઉપકાર કરે છે (તેઓને મજબૂત રાખે છે). તેથી તેને 'શ્લેષ્મ કફ' એમ કહેવામાં આવે છે. ૨૧

કફનું સ્વાભાવિક લક્ષણ.

भवति चात्र ॥

श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीत एव च ।

मधुरस्त्वविदग्धः स्याद्वિदग्धो लवणः स्मृतः ॥२२॥

૨૧ આ વિષયમાં એક શ્લોક છે: કફ ઘોળો, ભારી, સ્નિગ્ધ, ચીકણો અને શીતવીર્ય-યંત્ર છે. કફ પ્રકૃતિસ્થ (પોતાના ખરા સ્વરૂપમાં) હોય ત્યારે મીઠો હોય છે અને બહુ પાકે છે ત્યારે ખારો થઈ જાય છે. ૨૨

રક્તનું સ્થાન.

शोणितस्य स्थानं यकृत्प्लोहानौ तच्च प्रागभिहितं तत्रस्थमेव शेषाणां शोणितस्थानानामनुग्रहं करोति ॥२३॥

૨૨ યકૃત અને પ્લીહા એઓ રક્તનાં (લોહીનાં) સ્થાનો છે. એ વિશે આ સૂત્રસ્થાનના 'શોણિત વર્ણનીય'

નામના યૌદ્ધમાં અધ્યાયમાં કહેવાઈ ગયું છે. રક્ત ત્યાં જ રહીને પોતાનાં બીજાં સ્થાનોનું પોષણ કર્યા કરે છે. ૨૩
રક્તનું સ્વાભાવિક લક્ષણ અને તેને વિદગ્ધ થવાનાં કારણ.

भवति चात्र ॥

अनुष्णशीतं मधुरं स्निग्धं रक्तं च वर्णतः ।

शोणितं गुरु विस्त्रं स्याद्वિदाहश्चास्य पित्तवत् २४

૨૩ રક્ત ગરમ પણ નથી, તેમ થંડું પણ નથી, એટલે સમધારણ, મીઠું, સ્નિગ્ધ, રાતું, ભારી અને કાચા માંસના જેવા ગન્ધવાળું છે. જે પદાર્થોથી પિત્તને વિદાહ થાય છે તે પદાર્થોથી રક્તને પણ વિદાહ થાય છે. ૨૪

દોષોના સંચયનાં સ્થાનકો.

एतानि खलु दोषस्थानान्येषु संचयीन्ते दोषाः ।

प्राक्संचयहेतुरुक्तः ॥२५॥

૨૪ ઉપર દોષોનાં જે સ્થાનો કહ્યાં તેઓમાં દોષોનો સંચય (જમાવ) થાય છે. દોષોને સંચય થવાનાં કારણો પહેલાં 'ઋતુચર્યા' નામના સૂત્રસ્થાનના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહેલાં છે. ૨૫

વાયુ વગેરે દોષોના સંચયનું લક્ષણ અને

તેની ચિકિત્સાનો પ્રથમ સમય.

तत्र संचितानां दोषाणां स्तब्धपूर्णकोष्ठता पीतावभासता मन्दोष्मता चाङ्गानां गौरवमालस्यं चयकारणविद्वेषश्चेति लिङ्गानि भवन्ति तत्र प्रथमः क्रियाकालः ॥ २६ ॥

૨૫ એકઠા થયેલા તે દોષોમાંથી જે વાયુનો સંચય થયો હોય તો કોઠો (પેટ) ભરેલું અને સ્તબ્ધ (જ-કડાઈ ગયા જેવું) થાય છે; પિત્તનો સંચય થયો હોય તો શરીર પીળું લાગે છે અને થોડી થોડી ગરમી રહે છે; કફનો સંચય થયો હોય તો શરીરમાં ભારેપણું અને આલસ થાય છે; અને જે પદાર્થોથી દોષોનો સંચય થયો હોય તે પદાર્થો ઉપરના અભાવો થાય છે. આ લક્ષણ સાધારણ રીતે કોઈ પણ દોષનો સંચય થયો હોય ત્યારે થાય છે. આ પ્રમાણે વાયુ વગેરે દોષોનો સંચય થાય ત્યારે ચિકિત્સા કરવાનો પહેલો સમય-અવસર છે એમ સમજવું. ૨૬

વાયુના પ્રકોપનું કારણ.

अत ऊर्ध्वं प्रकोपणानि वक्ष्यामः । तत्र बलव- द्विग्रहातिव्यायामव्यवायाध्ययनप्रपतनप्रधावनप्र- पीडनाभिघातलंघनप्लवनतरणरात्रिजागरणभारह- रणगजतुरङ्गरथपदातिचर्याकटुकषायतिकरुक्षलघु- शीतवीर्यशुष्कशकवल्लरवरकोहलककोरदूषव्या- माकनीवारमुद्गमसूराढकोहरेणुकलायनिष्पावानश-

નવિષમાશનાધ્યશનવાતમૂત્રપુરીષશુકચ્છર્દિક્ષવ-
યૂક્તારબાષ્પવેગવિઘ્નાતાદિભિર્વિશેષૈવોયુઃ પ્રકોપમા-
ચ્યતે ॥ ૨૭ ॥

૨૬ હવે દોષોને પ્રકોપ થવાનાં કારણો કહું છું. બલવાનની સાથે કુસ્તી કરવી, બહુ કસરત-મહેનત કરવી, અતિમૈથુન કરવું, બહુ બાણુવું-અભ્યાસ કરવો, ભેસથી પડવું, બહુ દોડવું, ઘણું દબાવું-દબાઈ જવું, બહુ લાગવું. માર પડવો, ઝડપથી ખાડા વગેરે ટપી જવા, કુદતાં કુદતાં ચાલવું, પાણીમાં બહુ તરવું. રાતના ઉબગરા કરવા, ઘણો ખોળે ઉપાડવો, હાથી ઘોડા કે રથના ઉપર બહુ સવારી કરવી, પગે વધારે ફરવું, તથા તીખા, તુરા, કડવા, રુક્ષ, હલકા અને શીતવીર્ય દ્રવ્યો, શાકોની કાચરીઓ-સુકવણીઓ, સુકાયેલું માંસ, વરા-ટિકા (જંગલી ધાન્ય) જંગલી કોદરા, કોદરા, શામો, ન-માર-ચોખા, મગ, મસૂર, તુવર, ચણા, વટાણા અને વાલ એ દ્રવ્યો ખાવાથી, ઉપવાસ કરવાથી અથવા થોડું જમવાથી, અનિયમિત રીતે જમવાથી, ભોજન ક્યાં ઉપર ભોજન કરવાથી અધોવાયુ, મૂત્ર, ઝાડો, વીર્ય, ઉલટી, છોંક, ઓડકાર અને આંસુ એઓના વેગોને રોકવા વગેરે કારણોથી વાયુ પ્રકોપ પામે છે. ૨૭

વાયુના પ્રકોપનો સમય.

સ શીતાન્નપ્રવાતેષુ ઘર્માન્તે ચ વિશેષતઃ ।

પ્રત્યૂષસ્યપરાહ્ને તુ જીર્ણેઽન્ને ચ પ્રકુપ્યતિ ॥ ૨૮ ॥

૨૭ વિશેષે કરીને શીતકાળમાં, આકાશ વાદળાંઓથી ઘેરાયેલું હોય ત્યારે, બહુ ભેરમાં પવન ફુંકતો હોય ત્યારે, વર્ષાઋતુમાં, પ્રભાતમાં, સાયંકાલે અને અન્ન પચી જવા પછી વાયુ પ્રકોપ પામે છે. ૨૮

પિત્તના પ્રકોપનાં કારણ.

ક્રોધશોકભયાયાસોપવાસવિદગ્ધમૈથુનોપગમ-
નકદ્વમ્લલવળતીક્ષ્ણોણલઘુવિદાહિતિલતૈલપિ-
ણ્યાકકુલત્થસર્ષપાતસીહરિતકશાકગોધામત્સ્યા-
જાવિકમાંસદધિતક્રકૂર્ચિકામસ્તુસૌવીરકસુરા-
વિકારામ્લફલકદ્વરાર્કપ્રભૃતિભિઃ પિત્તં પ્રકોપમા-
પચ્યતે ॥ ૨૯ ॥

૨૮ ક્રોધ, શોક, ભય, શારીરિક પરિશ્રમ-મહેનત, ઉપવાસ, બળતરા, મૈથુન, કડવા-ખાટાં-ખારા-તીક્ષ્ણ-ઉષ્ણવીર્ય-હલકા અને વિદાહી પદાર્થો, તેલ, ખોળ કલથી, સર્ષવ, અલસી, લીલોતરી શાક, ઘેા, માછલાં બકરાનું અને ઘેટાનું માંસ, દહી, છાશ, ડાહી નાખેલું દુધ, મરતુ (દહીની કે છાશની તર અથવા દહીનું પાણી), ખાટી કાંજી, સુરાના વિકારો, ખાટાં ફલો અને સૂર્યનાં કિરણો અથવા આંકડો વગેરેના સેવનથી પિત્ત પ્રકોપ પામે છે. ૨૯

પિત્ત પ્રકોપનો સમય.

તદુષ્ણૈરુષ્ણકાલે ચ મેઘાન્તે ચ વિશેષતઃ ।

મધ્યાહ્ને ચાર્દ્રરાત્રે ચ જીર્યત્યન્ને ચ કુપ્યતિ ॥ ૩૦ ॥

૨૯ વિશેષે કરીને ગરમ પદાર્થોના સેવનથી, ઉષ્ણ કાલમાં, શરદઋતુમાં, મધ્યાહ્ન સમયે, અર્ધ રાત્રે અને અન્ન પચતું હોય ત્યારે પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે. ૩૦

કફ પ્રકોપનાં કારણ.

દિવાસ્વપ્નાવ્યાયામાલસ્યમધુરામ્લલવળશીત-
સ્નિગ્ધગુરુપિચ્છિલામિષ્યન્દિહાયનકયવકનૈષધે-
ત્કટમાષમહામાષગોધૂમતિલપિષ્ટવિકૃતિદધિદુગ્ધ-
કૃશરાપાયસેશ્નુવિકારાનૃપૌદકમાંસવસાબિસમૃગા-
લકશેરુકશૂક્લાટકમધુરવહ્લીફલસમશનાધ્યશનપ્ર-
ભૃતિભિઃ ફલેષ્મા પ્રકોપમાપચ્યતે ॥ ૩૧ ॥

૩૦ દિવસે સુવું, મહેનત ન કરવી, આલસ્ય, મીઠા-ખાટા-ખારા-શીતવીર્ય-સ્નિગ્ધ-ભારી-ચીકણા અને અ-ભિષ્યન્દિ પદાર્થો, હાયનક-યવક-નૈષધ અને ધૃતકટ એ નામનાં સુદ્ર ધાન્યો, અડદ, ચોળા, ઘઉં, તેલ, લોટ-માંથી બનાવેલા પોળી વગેરે પકવાન્નો, દહી, દુધ, કૃશરા (તેલ, ચોખા અને અડદથી બનાવેલી ખીચડી), દુધપાક, શેલડીના રસમાંથી બનતા ખાંડ વગેરે પદાર્થો, આનૃપ અને ઔદક વર્ગનાં પ્રાણીઓનું માંસ તથા ચરબી, કમળનાં મૂળ, કમળનાં નાળાં, કસેલાં, શીંધાડાં, મીઠાં ફળો, (તાલફળ નારીયેલ વગેરે) વેલામાં થતા દુધલાં-કહોળાં વગેરે ફળો, પથ્થ અને અપથ્થ દ્રવ્યોને એક સાથે ખાવાં અને અજીર્ણમાં જમવું વગેરે કારણોથી કફ પ્રકોપ પામે છે. ૩૧

કફ પ્રકોપના સમય.

સ શીતૈઃ શીતકાલે ચ વસન્તે ચ વિશેષતઃ ।

પૂર્વાહ્ને ચ પ્રદોષે ચ મુક્તમાત્રે પ્રકુપ્યતિ ॥ ૩૨ ॥

૩૧ વિશેષે કરીને થંડા પદાર્થોના સેવનથી, શીત-કાલમાં, વસન્તઋતુમાં, પ્રભાતમાં, પ્રદોષના (રાતના પહેલા પહોરના) સમયમાં અને જમ્યા પછી તુરત કફનો પ્રકોપ થાય છે. ૩૨

રક્ત (લોહી) પ્રકોપનાં કારણ.

પિત્તપ્રકોપૈરેવ ચામીક્ષ્ણં દ્રવસ્નિગ્ધગુરુમિ-
રાહારૈર્દિવાસ્વપ્રકોધાનલાતપશ્રમામિઘાતાજીર્ણવિ-
રુદ્ધાધ્યશનાદિભિર્વિશેષૈરસ્મૃક પ્રકોપમાચ્યતે ॥ ૩૩ ॥

૩૨ દ્રવરુપ-સ્નિગ્ધ અને ભારે આહારોનું વારંવાર સેવન કરવું, દિવસે સુવું, ક્રોધ કરવો, અમિસંતાપ, તડકો, પરિશ્રમ, પ્રહાર થવો (વાગવું) અજીર્ણ, વિરુદ્ધ પદાર્થોનું ભોજન અને એક વખત ખાધેલું પચ્યા પહેલાં ખીજ વખત જમવું વગેરે કારણોથી તથા જે કારણોથી પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે તે સઘળાં કારણોથી રક્તનો (લોહીનો) પ્રકોપ થાય છે. ૩૩

રક્ત પ્રકોપના સમય.

यस्माद्रक्तं विना दोषैर्न कदाचित् प्रकुप्यति ।

तस्मात्तस्य यथादोषं कालं विद्यात्प्रકોપणे ॥ ૩૩ ॥

૩૩ વાતાદિ દોષો (દોષોના સંબંધ) વિના રક્ત કદી પણ પ્રકોપ પામતું નથી. એટલામાટે જે દોષનો પ્રકોપ થવાના જે કાલો કહેલા છે તેજ કાલો તે દોષથી દૂષિત થયેલા રક્તનો પ્રકોપ થવાના કાલો સમજવા. એટલે જે કાલમાં જે દોષનો પ્રકોપ થાય છે તેજ કાલમાં તે દોષથી દૂષિત થયેલા રક્તનો પણ પ્રકોપ થાય છે. અર્થાત્ વાયુથી દુષ્ટ થયેલું રક્ત વાયુનો પ્રકોપ થવાના સમયોમાં પિત્તથી દુષ્ટ થયેલું રક્ત પિત્તનો પ્રકોપ થવાના સમયોમાં અને કફથી દુષ્ટ થયેલું રક્ત કફનો પ્રકોપ થવાના સમયોમાં પ્રકોપ પામે છે. ૩૪

વાતાદિકના પ્રકોપનાં લક્ષણો અને તેની

ચિકિત્સાનો બીજો સમય.

तेषां प्रकोपात्कोष्ठतोदसंचरणाम्लिकापिपासा-
परिदाहान्नद्वेषहृदयोत्કેदाश्च जायन्ते । तत्र द्वि-
तीयः क्रियाकालः ॥ ૩૫ ॥

૩૪ વાયુનો પ્રકોપ થયો હોય તો પેટમાં દુખાવો થાય છે અને પેટમાં વાયુ ફરવા માંડે છે. પિત્તનો પ્રકોપ થયો હોય તો ખાટા ઓડકાર આવે છે, તરશ લાગે છે અને અંગોમાં દાહ થાય છે. તથા કફનો પ્રકોપ થયો હોય તો અન્ન ઉપર અરુચિ થાય છે અને મોળ તથા હેબકા આવે છે. આ પ્રમાણે દોષોનો પ્રકોપ થાય ત્યારે ચિકિત્સા કરવાનો બીજો સમય-અવસર છે એમ સમજવું. ૩૫

દોષોનો પ્રસર-ફેલાવો થવાનાં કારણો.

अत ऊर्ध्वं प्रसरं वक्ष्यामः । तेषामेभिरातङ्कवि-
शैबैः प्रकुपितानां पर्युषितकिण्वोदकपिष्टसमवाय
इवोद्विक्तानां प्रसरो भवति ॥ ૩૬ ॥

૩૫ હવે પ્રકોપ પામેલા દોષોના પ્રસરનું (પોતાના સ્થાનમાંથી બીજા સ્થાનમાં જવાનું) વર્ણન કરું છું. ઉપર કહેલા બલવાનની સાથે કુસ્તી કરવી વગેરે કારણોથી દોષોનો પ્રકોપ થયા પછી તેઓનો પ્રસર-ફેલાવો થાય છે. જેમ સુરાબીજ, પાણી અને લોટ એઓને મેળવીને રાખી મુકવાથી તેમાં એક બીજાના ગુણોનો પ્રવેશ થવાથી તે આથો બેશમાં આવી, ઉભરાઈને ફેલાઈ જાય છે (પોતાના સ્થાનમાંથી બીજા સ્થાનમાં જાય છે) તેમ વાતાદિ દોષોને દુષ્ટ થવાનાં કારણોના સંયોગ થવાથી વાતાદિ દોષો પ્રકોપ પામી, બેશમાં આવી, ઉભરાઈને ફેલાઈ જાય છે. (પોતાના સ્થાનમાંથી બીજા સ્થાનમાં જાય છે). આ પ્રમાણે દોષોના ફેલાવને 'દોષોનો પ્રસર' કહેવામાં આવે છે. ૩૬

વાયુથી દોષોનો ફેલાવો થાય છે.

तेषां वायुर्गतिमस्वात्प्रसरणहेतुः सत्यप्यचैतन्ये
स हिरजोभूयिष्ठो रजश्च प्रवर्तकं सर्वभावानाम् ३७

૩૬ દોષોનો પ્રસર વાયુથી જ થાય છે. વાયુ બે કે એતન વિનાનો પદાર્થ છે તો પણ ગતિવાળો હોવાથી દોષોનો પ્રસર-ફેલાવો થવામાં તે કારણ થઈ પડે છે. (દોષોને એક સ્થાનમાંથી બીજા સ્થાનમાં લઈ જાય છે.) વાયુમાં રમેશુણુ વિશેષ છે અને રમેશુણુ સઘળા પદાર્થોને ગતિ આપનાર હોવાથી વાયુ પણ ગતિવાળો છે. ૩૭

દોષોનો ફેલાવો અટકાવવામાટે

સંશોધનની જરૂર.

यथा महानुदकसंचयोऽतिवृद्धः सेतुमवदर्या-
परेणोदकेन व्यामिश्रः सर्वतः प्रधावत्येवं दुष्टा
दोषाः कदाचिदेकशो द्विशः समस्ताः शोणितस-
हिता वाऽनेकधा प्रसरन्ति ॥ ૩૮ ॥

૩૭ જેમ એક તલાવમાં મોટો પાણીનો જથ્થો એકઠો થાતો હોય પરંતુ તેની નીકાસ થાતી ન હોય તો કાલક્રમે તે પાણીનો જથ્થો ઘણો વધી જઈ પોતાને અટકાવવા માટે બાંધેલી પાળને તોડી નાખી એકઠો અથવા બીજાં બહારનાં પાણીની સાથે મળીને ચોતરફ ફોડે છે- ફેલાઈ જાય છે, તેમ દોષોનું પણ બે સંશોધન કરવામાં ન આવે તો તેઓ એકઠમ વધી જઈ પોતાની કલાને મુકીને એકલા, અથવા બેબે મળીને અથવા સઘળા મળીને અથવા રક્તની સાથે મળીને આખા શરીરમાં અનેક રીતે પ્રસરે છે (ફેલાય છે). ૩૮

દોષોનો પંદર જાતનો ફેલાવો.

तद्यथा । वातः, पित्तं, श्लेष्मा, शोणितं । वात-
पित्ते, वातश्लेष्माणौ, पित्तश्लेष्माणौ, वातशोणिते,
पित्तशोणिते, श्लेष्मशोणिते । वातपित्तशोणितानि,
वातश्लेष्मशोणितानि, पित्तश्लेष्मशोणितानि । वात-
पित्तकफा, वातपित्तकफशोणितानित्येवं पंचदशधा
प्रसरन्ति ॥ ૩૯ ॥

૩૮ જેમ કે વાયુ, પિત્ત, કફ અને રક્ત એઓ એકલા એકલા પ્રસરે છે. એ રીતે પૃથક્ પ્રસર (એકનું પ્રસરવું) તે ચાર પ્રકાર થાય છે; વાયુ અને પિત્ત, વાયુ અને કફ, પિત્ત અને કફ, વાયુ અને રક્ત, પિત્ત અને રક્ત, કફ અને રક્ત એઓ બેબે મળીને પ્રસરે છે, એવી રીતે દ્વન્દ્વપ્રસર (બેબે દોષોનો ફેલાવ) છ પ્રકારનો છે. વાત, પિત્ત અને રક્ત, વાત-કફ અને રક્ત, પિત્ત-કફ અને રક્ત, વાત-પિત્ત અને કફ તથા વાત-પિત્ત-કફ અને રક્ત એ રીતે બેબે દોષો અને રક્ત એ ત્રણ ત્રણ પાંચ પ્રકારે મળીને તથા ત્રણે દોષો અને રક્ત એ ચારે મળીને પ્રસરે છે. આ અનેક દોષોનો પ્રસર પાંચ

પ્રકારનો છે. આ પ્રમાણે સઘળા મળીને દોષોના પ્રસરોના પંદર પ્રકાર થાય છે. ૩૯

દોષના પ્રસરથી-દેહાવાથી શરીરમાં રોગની ઉત્પત્તિ.

કૃત્સ્નેઽર્ધેઽવયવે વાપિ યત્રાઙ્ગે કુપિતો મૃશમ્ ।

દોષો વિકારં નભસિ મેઘવત્તત્ર વર્ષતિ ॥ ૪૦ ॥

૩૯ આખા શરીરમાં અથવા તે અર્ધા શરીરમાં અથવા તે શરીરના કોઈએક અવયવમાં જ્યારે દોષ બહુ પ્રકોપ પામીને પ્રસરે છે ત્યારે મેઘ જેમ આકાશમાં જે સ્થાનમાં જાય તે સ્થાનમાં વૃષ્ટિ કરે તેમ ત્યાં તે વિકારને (રોગને) ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૦

સ્રોતમાં છુપાયેલા દોષ ક્યારે કોપાયમાન થાય છે ?

નાત્યર્થે કુપિતશ્ચાપિ લીનો માર્ગેષુ તિષ્ઠતિ ।

નિપ્રત્યનીકઃ કાલેન હેતુમાસાઘ કુપ્યતિ ॥ ૪૧ ॥

૪૦ દોષ જે બહુ પ્રકોપ ન પામ્યો હોય એટલે સ્હેજ પ્રકોપ પામ્યો હોય તે તે વિકારને (રોગને) ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. પરંતુ સ્રોતમાં છુપાઈ રહે છે. અને એ છુપાઈ રહેલા દોષની જે ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે તો તે દોષ કોઈ વખત પ્રકોપ થવાનું કારણ મળતાં પ્રકોપને પામે છે. ૪૧

કોપેલા વાતાદિકની ચિકિત્સા કેવી રીતે કરવી ?

**તત્ર વાયોઃ પિત્તસ્થાનગતસ્ય પિત્તવત્ પ્રતી-
કારઃ । પિત્તસ્ય કફસ્થાનગતસ્ય કફવત્ ।
કફસ્ય ચ વાતસ્થાનગતસ્ય વાતવદેષ ક્રિયા-
વિભાગઃ ॥ ૪૨ ॥**

૪૧ પ્રકોપ પામેલો વાયુ પ્રસરીને પિત્તના સ્થાનમાં ગયો હોય તો તેની પિત્તની પેઠે ચિકિત્સા કરવી, પ્રકોપ પામેલું પિત્ત જે પ્રસરીને કફના સ્થાનમાં ગયું હોય તો તેની કફની પેઠે ચિકિત્સા કરવી, અને પ્રકોપ પામેલો કફ જે પ્રસરીને વાયુના સ્થાનમાં ગયો હોય તો તેની વાયુની પેઠે ચિકિત્સા કરવી. આ ચિકિત્સા કરવાનો વિભાગ કહ્યો છે. ૪૨

કોપેલા વાતાદિકનાં સ્વરૂપ અને તેની ચિકિત્સા કરવાનો ત્રીજો સમય.

**एवं प्रकुपितानां प्रसरतां च वायोर्विमार्गगम-
नाटोपौ । ओषचोषपरिदाहधूमायनानि पित्तस्य ।
अरोचकाविपाकाङ्गसादश्छर्दिश्चेति श्लेष्मणो लि-
ङ्गानि भवन्ति । तत्र तृतीयः क्रियाकालः ॥ ४३ ॥**

૪૨ વાયુ જે પ્રકોપ પામીને પ્રસર્યો હોય તો પોતાના માર્ગને મુકીને આડે માર્ગે ચાલે છે અને પેટમાં દુખાવો તથા ગડગડાટ ઉત્પન્ન કરે છે; પિત્ત જે પ્રકોપ પામીને પ્રસર્યું હોય તો શરીર પાસે પડેલા અગ્નિથી બળતું હોય અને ચૂસાતું હોય એવી વેદના થાય છે, આખા શરીરમાં

બળતરા થાય છે, અને શરીરમાંથી ધૂવાડા નીકળતા હોય એવું લાગે છે; તથા કફ જે પ્રકોપ પામીને પ્રસર્યો હોય તો અન્ન ઉપર અરુચિ થાય છે, ખાધેલું ખરાબર પચતું નથી, શરીરમાં ગ્લાનિ થાય છે અને ઉલટી થાય છે. દોષો જ્યારે પ્રકોપ પામીને શરીરમાં પ્રસરે-રેલાય ત્યારે ચિકિત્સા કરવાનો ત્રીજો સમય-અવસર છે એમ સમજવું. ૪૩

પ્રકોપ પામેલા દોષો ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનનો આશ્રય કરીને ભિન્ન ભિન્ન રોગો ઉત્પન્ન કરે છે.

**अत ऊर्ध्वं स्थानसंश्रयं वक्ष्यामः ॥ एवं कुपि-
तास्तांस्ताञ्छरीरप्रदेशानागत्य तांस्तान् व्याधीञ्ज-
नयन्ति । ते यदोदरसन्निवेशं कुर्वन्ति तदा गुल्म-
विद्रध्युदराग्निसङ्गानाहविसूचिकातिसारप्रभृतीञ्ज-
नयन्ति । वस्तिगताः प्रमेहाश्मरीमूत्राघातमूत्रदोष-
प्रभृतीन् । मेद्वगता निरुद्धप्रकशोपदंशशूकदोष-
प्रभृतीन् । गुदगता भगंदरार्शःप्रभृतीन् । वृषणगता
वृद्धीः । ऊर्ध्वजन्तुगतास्तूर्ध्वजान् । त्वङ्मांसशो-
णितस्थाः श्रुद्रोगान् कुष्ठानि विसर्पाश्च । मेदो-
गता ग्रन्थ्यपच्यवृंदगलगण्डालजीप्रभृतीन् । अ-
स्थिगता विद्रध्यनुशयीप्रभृतीन् । पादगताः इली-
पदवातशोणितवातकण्टकप्रभृतीन् । सर्वांगगता
ज्वरसर्वांगप्रभृतीन् ॥ ४४ ॥**

૪૩ હવે દોષોના સ્થાનસંશ્રયનું (પ્રકોપ પામીને શરીરમાં પ્રસરતાં કોઈ પણ સ્થાન પકડવાનું) વર્ણન કરીએ છીએ. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પ્રકોપ પામીને પ્રસરેલા દોષો સ્રોતોના વૈશુણ્યને (માર્ગની ખરાબીને) લીધે શરીરના તે તે સ્થાનોમાં આવી અટકી જઈને જે જે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે તે તે રોગો આ પ્રમાણે છેઃ જેમકે એઓ જ્યારે ઉદરમાં પોતાનું સ્થાન કરે છે ત્યારે ગુલ્મ, અંતર્વિદ્રધિ, ઉદરરોગ, જઠરાગ્નિની-પાચનશક્તિની મંદતા, આનાહ-(મળબન્ધ-ઝાડાની કબજીયત) વિસૂચિકા-કોલેરા, અતિસાર વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે; મૂત્રાશયમાં પોતાનું સ્થાન કરે છે ત્યારે પ્રમેહ, પથરી, મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે; જ્યારે ત્રિગમાં પોતાનું સ્થાન કરે છે ત્યારે નિરુદ્ધપ્રકશ, ઉપદંશ, શૂકદોષ વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે; જ્યારે ગુદામાં પોતાનું સ્થાન કરે છે ત્યારે ભગંદર, અર્શ વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે; જ્યારે વૃષણમાં-અંડકોશમાં પોતાનું સ્થાન કરે છે ત્યારે વૃદ્ધિને-વધરાગને ઉત્પન્ન કરે છે; જ્યારે જનુ, -છાતીના હાડકાથી ઉપરના મ્હોડું, નાક, કાન વગેરે અંગોમાં પોતાનું સ્થાન કરે છે ત્યારે તે અંગોમાં થતા રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે; જ્યારે ત્વચા, માંસ અને રક્તમાં પોતાનું સ્થાન કરે છે ત્યારે ક્ષુદ્રરોગો, કુષ્ઠરોગો અને વિસર્પને ઉત્પન્ન કરે છે; જ્યારે મેદમાં-ચરબીમાં પોતાનું સ્થાન કરે છે ત્યારે અન્થિ-ગાંઠ,

અપચી, અર્બુદ-રસોળી, ગલગંડ, અલજી વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે; જ્યારે અસ્થિમાં-હાડકામાં પોતાનું સ્થાન કરે છે ત્યારે વિદ્રધિ, અનુશયી વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે; જ્યારે પગમાં પોતાનું સ્થાન કરે છે ત્યારે શ્લીપદ, વાતરક્ત, વાતકંટક વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે; તથા જ્યારે આખા શરીરમાં પોતાનું સ્થાન કરે છે ત્યારે જ્વર તથા સધળા શરીરમાં થતા પાંડુરોગ, ક્ષય વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૮

ચિકિત્સા કરવાનો યોગ્ય સમય.

**તંવામેવમભિનિવિષ્ટાનાં પૂર્વરૂપપ્રાદુર્ભાવસ્તત્પ્રતી-
શાંગં વક્ષ્યામઃ । તત્ર પૂર્વરૂપગતેષુ ચતુર્થઃ ક્રિયા-
કાલઃ ॥ ૪૫ ॥**

૪૪ આવી રીતે જ્યારે દોષો કોઈ પણ અંગમાં પોતાનું સ્થાન કરે ત્યારે પ્રથમ તે સ્થાનમાં થતા રોગોનાં થનારાં પૂર્વરૂપો (રોગ થવાની પ્લેલાંના ચિન્હો) ઉત્પન્ન થાય છે. તે સધળા રોગોનાં પૂર્વરૂપો અહીં લખીએ તો અન્યને વિસ્તાર થઈ જાય તેથી અહીં નહીં લખતાં તે તે રોગોના પ્રકરણમાં તેમના પૂર્વ-રૂપોનું પણ વર્ણન કર્યું. પૂર્વરૂપો ઉત્પન્ન થયાં હોય ત્યારે આ પ્રમાણે દોષો-રોગો પૂર્વરૂપાવસ્થાને પામેલા હોય ત્યારે ચિકિત્સા કરવાનો યોગ્ય સમય-અવસર છે એમ સમજવું. ૪૫

વ્યાધિદર્શન અને ચિકિત્સા કરવાનો પાંચમો સમય.

**અતઃ કુર્ષ્વં વ્યાધિદર્શનં વક્ષ્યામઃ । શોફાર્બુદ-
ગ્રન્થિવિદ્રધિવિસર્પપ્રભૃતીનાં પ્રવ્યક્તલક્ષણતા જ્વ-
રાતિસારપ્રભૃતીનાં ચ । તત્ર પञ्ચમઃ ક્રિયાકાલઃ ૪૬**

૪૫ હવે 'વ્યાધિદર્શન' એટલે રોગ જાહેર થવાનું વર્ણન કરું છું:-સોળે, અર્બુદ, ગાંઠ, વિદ્રધિ, વિસર્પ, જ્વર, અતિસાર વગેરે રોગોનાં લક્ષણોનું જે સારી રીતે સ્પષ્ટ થવું તેને વ્યાધિદર્શન 'રોગનું જાહેર થવું' એમ કહેવામાં આવે છે એટલે સોળે, જ્વર વગેરે રોગોનાં લક્ષણો સારી રીતે જાણવામાં આવે એટલે સમજવું કે હવે રોગ ઉત્પન્ન થયો છે. આ પ્રમાણે 'વ્યાધિદર્શન' થાય-રોગ જાહેર થાય ત્યારે ચિકિત્સા કરવાનો પાંચમો સમય-અવસર છે. ૪૬

ચિકિત્સા કરવાનો છઠ્ઠો સમય.

**અતઃ કુર્ષ્વં મેતેષામવદીર્ણાનાં વ્રણભાવમાપન્નાનાં પથ્થઃ
ક્રિયાકાલઃ । જ્વરાતિસારપ્રભૃતીનાં ચ દીર્ઘકાલા-
નુષ્ઠઃ । તત્રાપ્રતિક્રિયામાણે ડાહ્યતામુપયાન્તિ ૪૭**

૪૬ સોજા, અર્બુદ, ગ્રંથિ, વિદ્રધિ અને વિસર્પ વગેરે રોગો જ્યારે ફાટી જઈને ત્રણરૂપ થાય છે અને જ્વર, અતિસાર વગેરે રોગ લાંબા સમય સુધી ચાલે છે ત્યારે દોષોનો ભેદ થયો છે એમ જાણવું આ ભેદ

ચિકિત્સાનો છઠ્ઠો સમય છે. તે સમયમાં પણ જે ચિકિત્સા કરવામાં આવે નહિ તો રોગો અસાધ્ય થાય છે. ૪૭

વૈધનું લક્ષણ.

भवन्ति चात्र ॥

संचयं च प्रकोपं च प्रसरं स्थानसंश्रयम् ।

व्यक्तिं भेदं च यो वेत्ति दोषाणां स भवेद्विषक् ४८

૪૭ આ વિષયમાં એક શ્લોક આ પ્રમાણે છે:-જે વૈધ દોષોનાં સંચય, પ્રકોપ, પ્રસર, સ્થાનસંશ્રય, વ્યક્તિ અને ભેદ એઓને સારી રીતે જાણતો હોય તેને જ ખરો વૈધ સમજવો. ૪૮

પ્રથમ સમયમાં જ ચિકિત્સા કરવાથી થનારા લાભ.

संचयेऽपहृता दोषा लभन्ते नोत्तरा गतीः ।

ते तूत्तरास्तु गतिषु भवन्ति बलवत्तराः ॥ ૪૯ ॥

૪૮ સંચયના સમયમાં જ દોષોને વમન, વિરેચન વગેરેથી જહાર કહાડવામાં આવે તો તેઓ ઉત્તરોત્તર પ્રકોપ, પ્રસર વગેરે અવસ્થાને પ્રાપ્ત થતા નથી. પરંતુ દોષો જેમ જેમ ઉત્તરોત્તર અવસ્થાને પામતા જાય છે તેમ તેમ અતિશય બલવાન થતા જાય છે. ૪૯

દોષોના સંસર્ગમાં પ્રથમ કોની ચિકિત્સા કરવી ?

सर्वैर्भावैस्त्रिभिर्वापि द्वाभ्यामेकेन वा पुनः ।

संसर्गे कुपितः क्रुद्धं दोषं दोषोऽनुधावति ॥ ૫૦ ॥

સંસર્ગે યો ગરીયાન્ સ્યાદુપક્રમ્યઃ સ વૈ ભવેત્

શેષદોષાવિરોધેન સન્નિપાતે તથૈવ ચ ॥ ૫૧ ॥

૪૯ સંસર્ગ એટલે એ દોષ એકઠા મળ્યા હોય તેમાં જે દોષ સંપૂર્ણ ભાવોથી એટલે વાત હોય તો રક્ત-ત્વાદિ પિત્ત હોય તો ઉષ્ણત્વાદિ અને કફ હોય તો શુસ્ત્વ, શીતત્વાદિક સર્વ ધર્મોથી, ત્રણ ધર્મથી, એ ધર્મથી અથવા તો એક ધર્મથી યુક્ત થઈને કોપાય-માન થાય છે ને કોપાયમાન થયેલા બીજા દોષને અનુસરે છે તેવે પ્રસંગે જે દોષ *બળવાન હોય તેની પ્રથમ ચિકિત્સા કરવી અને તે ચિકિત્સા એવી કરવી કે બીજા દોષ કોપાયમાન થાય નહિ. સન્નિપાત એટલે વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષો એકઠા મળ્યા હોય તેમાં પણ જે દોષ સંપૂર્ણ ધર્મની સાથે કોપાયમાન થઈને બીજા દોષો અનુસરે છે. ત્યાં પણ પ્રથમ બળવાન દોષની ચિકિત્સા કરવી. અને તે પણ બીજા દોષોને નુકસાન કરે તે પ્રમાણે કરવી. ૫૦-૫૧

* સન્નિપાત જ્વરમાં પ્રથમ પિત્તનું જ શમન કરવું. કારણ કે જ્વરથી પીડાયેલાં શરીરમાં પિત્તને મટાડવું કઠિન છે. સન્નિપાત જ્વરમાં અને સન્નિપાતાતિસારમાં તો પ્રથમ પિત્તનું જ નિવારણ કરવાનો ઉપાય કરવો ઇલાદિક વચનો સમ સન્નિપાતને માટે છે. અને વિષમ સન્નિપાતમાં તો જે દોષ વિશેષ બળવાન જણાય તેની જ ચિકિત્સા કરવી. (૩૬૯ન).

પ્રણ શબ્દનો અર્થ.

વૃણોતિ યસ્માદ્દેડપિ વ્રણવસ્તુ ન નશ્યતિ ।

અદેહધારણાત્તસ્માદ્વ્રણ ઇત્યુચ્યતે બુદ્ધૈઃ ॥ ૫૨ ॥

૫૦ પ્રણ જે ભાગમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે ભાગને ઢાંકી દે છે, ધરતી આવીને રૂઝાઈ ગયા પછી પણ શરીર રહે ત્યાં સુધી પ્રણનું ચિહ્ન નાશ પામતું નથી. માટે વિદ્વાનો તેને 'પ્રણ' એમ કહે છે. ૫૨

અધ્યાય ૨૨ મો

*પ્રણાસ્ત્રાવવિજ્ઞાનીય (પ્રણમાંથી થતા સ્ત્રાવોના વિજ્ઞાન વિશે) ઉપક્રમ.

અથાતો વ્રણાસ્ત્રાવવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે; હવે અહીંથી હું 'પ્રણા-સ્ત્રાવવિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

પ્રણનાં આઠ સ્થાન.

ત્વદ્ઘ્માંસશિરાસ્ત્રાવસ્થિસંધિકોષ્ટમર્માણીત્યષ્ટૌ
વ્રણવસ્તુનિ અત્ર સર્વવ્રણસંનિવેશઃ ॥૩॥

૨ ત્વચા-ચામડી, માંસ, શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ હાડકું, કોઠો અને મર્મસ્થલ આ આઠ પ્રણોનાં સ્થાન છે. આ સ્થાનોમાં સર્વ પ્રકારનાં પ્રણો ઉત્પન્ન થાય છે. ૩

કયા પ્રણની ચિકિત્સા સહેલી છે અને કયા
પ્રણની ચિકિત્સા કઠિન છે.

તત્રાદ્યૈકવસ્તુસંનિવેશી ત્વગ્મેદી વ્રણઃ સૂપચરઃ ।
શેષાઃ સ્વયમવદીર્યમાણા દુરુપચારાઃ ॥૪॥ ત-
ત્રાયતશ્ચતુરસૌ વૃત્તસ્ત્રિપુટક ઇતિ વ્રણાકૃતિસમાસઃ;
શેષાસ્તુ વિકૃતાકૃતયો દુરુપક્રમા ભવન્તિ સર્વે પચ
વ્રણાઃ ક્ષિપ્રં સંરોહન્યાત્મવતાં સુમિષગ્મિશ્ચોપક્રા-
ન્તાઃ । અનાત્મવતામજ્ઞૈશ્ચોપક્રાન્તાઃ પ્રદુષ્યન્તિ
પ્રવૃદ્ધત્વાદોષાણામ્ ॥ ૫ ॥

૩ આ સઘળા પ્રણોનાં સ્થાનોમાંથી પ્રથમસ્થાનમાં જે પ્રણ ધર કર્યું હોય એટલે જે પ્રણ ત્વચાને બેદીને ઉત્પન્ન થયો હોય તેની ચિકિત્સા સહેલાઈથી થઈ શકે છે અને બીજા પ્રણો (એટલે માંસ વગેરેમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રણો) ને લેપ વગેરે ઉપચારો વિના પોતાની મેળે જ પાકીને પુટ્યા હોય તો તેઓની ચિકિત્સા

* આ અધ્યાયમાં પ્રણમાંથી થતા પચના સ્ત્રાવનું વિજ્ઞાન-માહિતી આપવામાં આવી છે અને તે વિજ્ઞાનનો અધિકાર કરીને આ અધ્યાય કહેવામાં આવ્યો છે તેથી આ અધ્યાયનું નામ વ્રણાસ્ત્રાવવિજ્ઞાનીય એવું છે.

મુશ્કેલીથી થઈ શકે છે. ૪ પ્રણ લાંબી, ચોરસ, ગોળ અને ત્રિકોણ એમાંની કોઈ પણ આકૃતિવાળો હોય તો તેની ચિકિત્સા સહેલાઈથી થઈ શકે છે અને જે પ્રણો ઉપર કહેલી આકૃતિઓથી ભુદી જ આકૃતિવાળા (સાથીયા વગેરે જેવી આકૃતિવાળા) હોય તો તેઓની ચિકિત્સા મુશ્કેલીથી થઈ શકે છે. હિત આહાર અને હિત વિહાર કરનારા પુરુષોના પ્રણોની જે સારા વૈદ્યોના હાથથી ચિકિત્સા કરાતી હોય તો તે ઝટ રૂઝાઈ જાય છે અને અહિત આહાર વિહાર કરનારા પુરુષોના પ્રણોની મૂર્ખ વૈદ્યોને હાથે ચિકિત્સા કરાતી હોય તો તે પ્રણો દોષોની વૃદ્ધિ થવાથી કચળી પડે છે. ૪-૫

દુષ્ટ પ્રણનાં લક્ષણો

તત્રાતિસંવૃતોડતિવિવૃતોડતિકઠિનોડતિમૃદુરુક્સ-
ન્નોડવસન્નોડતિશીતોડત્યુષ્ણઃ કૃષ્ણરક્તપીતશુક્લા-
દીનાં વર્ણોનામન્યતમવર્ણો ભૈરવઃ પૂતિપૂયમાંસ-
શિરાસ્ત્રાયુપ્રભૃતિભિઃપૂર્ણઃ પૂતિપૂયાસ્ત્રાવ્યુન્માર્ગ્યુત્સ-
ક્લચમનોક્ષદર્શનગન્ધોડત્યર્થં વેદનાવાન્ દાહપાક-
રાગકળ્દુશોફપિડકોપદુતોત્યર્થં દુષ્ટશોણિતાસ્ત્રાવી
દીર્ઘકાલાનુબન્ધી ચેતિ દુષ્ટવ્રણલિઙ્ગાનિ ॥ ૬ ॥

૪ જે પ્રણ બહુ સંકોચાયલો, બહુ ખુદા મ્હોડા-વાળો, બહુ કઠણ, બહુ કામળ, જેનું માંસ બહાર નિકળતું હોય તેવો અથવા તો ઉડો, બહુ શીતળ, અત્યંત ઉન્હો, કાળા રાતા પીળા કે ઘાળ વગેરે વર્ણવાળો, ભયંકર આકૃતિવાળો, દુર્ગન્ધી પચુ-દુર્ગન્ધી માંસ-દુર્ગન્ધી શિરાઓ, દુર્ગન્ધી સ્નાયુઓ વગેરેથી ભરેલો, દુર્ગન્ધી પચુના સ્ત્રાવવાળો, આડી ગતિવાળો, ઉડી કાતરવાળો, ખરાબ દેખાવવાળો, ખરાબ ગન્ધવાળો, અત્યંત વેદનાવાળો, દાહ-પાક-રતાશ-ખરજ-સોજો તથા ફેડલીઓ એ ઉપ-દ્રવોથી પીડાયલો, દુષ્ટ રક્તના સ્ત્રાવવાળો કે લાંબા કાળથી થયેલો હોય તે પ્રણને દુષ્ટ પ્રણ જાણવો.

દોષાનુસાર ચિકિત્સા કરવાવિશે.

તસ્ય દોષોચ્છ્રાયેણ ષટ્ત્વં વિભજ્ય યથાસ્વં
પ્રતીકારે પ્રયતેત ॥ ૬ ॥

૫ પ્રણનો દોષોના ઉત્કટપણા ઉપરથી વાયુ, પિત્ત, કફ, રક્ત, સન્નિપાત અને આગન્ટુ એ છ કારણોમાંના કયા કારણથી પ્રણ થયેલો છે તેનો દોષોનાં ઉત્કટપણા ઉપરથી નિશ્ચય કરીને દોષાનુસાર તેની ચિકિત્સા કરવી. ૬ ચામડીમાં થયેલા પ્રણમાંથી થતા સ્ત્રાવનું સ્વરૂપ.

અતઃ ઊર્ધ્વં સર્વસ્ત્રાવાન્ વક્ષ્યામઃ । તત્ર ઘૃણાસુ
છિન્નાસુ વા ત્વક્ષુ સ્ફોટેષુ મિન્નેષુ વિદારિતેષુ વા
સલિલપ્રકાશો ભવત્યાસ્ત્રાવઃ કિંચિદ્વિસ્તઃ પીતાવ-
માસશ્ચ ॥ ૭ ॥

૬ હવે પ્રણના સર્વ સ્થાનોમાંથી થતા સ્ત્રાવોનું, વાતાદિ દોષોથી થયેલા પ્રણોમાંથી થતા સ્ત્રાવોનું અને આગ-

ન્તુ વ્રણોમાંથી થતા સ્ત્રાવોનું વર્ણન કરું છું:-ચામડી ધસાયાથી કે કપાયાથી અથવા તો ચામડીમાં થયેલા ફેડલાઓ પોતાની મેળે પુટી જાય કે શસ્ત્રથી ફેડવામાં આવે તો તેમાંથી પાણીના જેવો, કંઈક કાચા માંસના જેવો ગન્ધવાળો અને પીળા રંગનો સ્ત્રાવ થાય છે. ૭

માંસમાં થયેલા વ્રણોમાંથી થતા સ્ત્રાવનું સ્વરૂપ.

માંસગતઃ સર્પિઃપ્રકાશઃ સાન્દ્રઃ શ્વેતઃ પિચ્છિલશ્ચ ॥ ૮ ॥

૭ માંસમાં થયેલા વ્રણોમાંથી ઘી જેવો, ઘાટો, ઘોળા રંગનો અને ચીકણો સ્ત્રાવ થાય છે. ૮

શિરામાં થયેલા વ્રણોના સ્ત્રાવનું સ્વરૂપ.

શિરાગતઃ સઘ્નચ્છિન્નાસુ શિરાસુ રક્તાતિપ્રવૃત્તિઃ પક્વાસુ ચ તોયનાડીભિરિવ તોયાગમનં પૂયસ્યા-સ્ત્રાવશ્ચાત્ર તનુર્ધિચ્છિન્નઃ પિચ્છિલોઽવલમ્બી શ્યા-વોઽવશ્યાયપ્રતિમશ્ચ ॥ ૯ ॥

૮ શિરાઓમાં શસ્ત્ર વગેરેથી શિરા કપાઈ જવાથી જો વ્રણ થયો હોય તો તેમાંથી રક્ત એકદમ અત્યંત વહેવા લાગે છે અને શિરાઓ પાકી જવાથી જો વ્રણ થયો હોય તો તેમાંથી જેમ પાણીના નળમાંથી પાણી વહેતું હોય તેમ પાતળા, ચીકણા, કાળા રંગના, ઝાકળના જેવા, લટકતા અને ફેદા ફેદા જેવા પરુનો સ્ત્રાવ થાય છે. ૯

સ્નાયુમાં થયેલા વ્રણોમાંથી થતા સ્ત્રાવનું સ્વરૂપ.

સ્નાયુગતઃ સ્નિગ્ધો ઘનઃ સિંઘાણકપ્રતિમઃ સર-ક્તશ્ચ ॥ ૧૦ ॥

૯ સ્નાયુઓમાં થયેલા વ્રણોમાંથી સ્નિગ્ધ, ઘાટો, લીંટના જેવો અને કંઈક રતાશવાળો (અથવા રક્ત-મિશ્રિત) સ્ત્રાવ થાય છે. ૧૦

અસ્થિમાં (હાડકામાં) થયેલા વ્રણોમાંથી થતા સ્ત્રાવનું સ્વરૂપ.

અસ્થિગતોઽસ્થિન્યમિહતે સ્ફુટિતે મિત્રે દોષા-વદારિતે વા દોષમક્ષિતત્વાદસ્થિ નિઃસારં શુક્તિઘૌ-તમિવાભાત્યાસ્ત્રાવશ્ચાત્ર મજ્જમિશ્રઃ સરુધિરઃ સ્નિ-ગ્ધશ્ચ ॥ ૧૧ ॥

૧૦ અસ્થિ (હાડકું) અભિઘાત પામતાં, પુટી જતાં, ભેદાતાં, અથવા તો દોષોથી ચીરાઈ જતાં, અસ્થિમાં વ્રણ થાય છે તેથી દોષને લીધે અસ્થિ ખર્વાઈ જઈને નિરસાર (હલકું) થઈ જાય છે. છીપના જેવું થઈ જાય છે ઘાયેલાં જેવું લાગે છે અને તેમાંથી મજ્જાથી મિશ્રિત સુધિરવાળો સ્નિગ્ધ સ્ત્રાવ થાય છે. ૧૧

સંધિમાં થયેલા વ્રણોમાંથી થતા

સ્ત્રાવનું સ્વરૂપ.

સંધિગતઃ પીઙ્ગમાનો ન પ્રવર્તત આકુચ્ચનપ્રસા-

રણોન્નમનવિનમનપ્રધાવનોત્કાસનપ્રવાહૃષૈશ્ચ સ્ત્રવ-ત્યાસ્ત્રાવશ્ચાત્ર પિચ્છિલોઽવલમ્બી સર્ફેનપૂયરુધિ-રોન્મથિતશ્ચ ॥ ૧૨ ॥

૧૧ સંધિમાં થયેલા વ્રણને દબાવવામાં આવે તો પણ તેમાંથી સ્ત્રાવ થતો નથી; પરંતુ વ્રણવાળા અંગને સંકેચતાં, ફેલાવતાં-લાણું કરતાં, ઉંચું કરતાં કે નીચું કરતાં અથવા દોડતાં કે ખાંસી વગેરે આવવાથી તે અંગને બળ પડતાં તેમાંથી ચીકણો, લટકતો, શીણવાળો અને રક્ત પરુથી મિશ્રિત સ્ત્રાવ થાય છે. ૧૨

કોઠાના વ્રણોના સ્ત્રાવનું સ્વરૂપ.

કોષ્ઠગતોઽસુઙ્મૂત્રપુરીષપૂયોદકાનિ સ્ત્રવતિ ૧૩

૧૨ કોઠામાં થયેલા વ્રણોમાંથી રક્ત, મૂત્ર, વિષા, પરુ અને પિત્ત એઓનો સ્ત્રાવ થાય છે. ૧૩

મર્મસ્થાનમાં થયેલા વ્રણોના સ્ત્રાવનું સ્વરૂપ.

મર્મગતસ્ત્વગાદિષ્વવરુદ્ધત્વાન્નોચયતે ॥ ૧૪ ॥

૧૩ મર્મસ્થાનમાં થયેલા વ્રણોના ત્વચા વગેરેમાં થયેલા વ્રણોમાં અન્તર્ભાવ થાય છે તેથી મર્મસ્થાનમાં થયેલા વ્રણોમાંથી થતા સ્ત્રાવો વિશે જુદું કહેવામાં આવતું નથી. એટલે ત્વચા-માંસ વગેરેના મર્મોમાં થયેલા વ્રણો-માંથી ઉપરમાં કહેલા ત્વચા-માંસ વગેરેના વ્રણો જેવાજ સ્ત્રાવ થાય છે. ૧૪

વાયુના વ્રણનું લક્ષણ.

તત્ર ત્વગાદિગતાનામાસ્ત્રાવાણાં યથાક્રમં પારુષ્ય-શ્યાવાવશ્યાયદધિમસ્તુક્ષારોદકમાંસધાવનપુલાકો-દકસંનિમત્વાનિ મારુતાઙ્ગવન્તિ ॥ ૧૫ ॥

૧૪ જો ત્વચામાં-ચામડીમાં થયેલા વ્રણોમાંથી પરુ (મલિન અથવા વિચિત્ર રંગનો), માંસમાં થયેલા વ્રણો-માંથી કાળો, શિરામાં થયેલા વ્રણોમાંથી ઝાકળ જેવો, સ્નાયુમાં થયેલા વ્રણોમાંથી દહીંના પાણી જેવો, અસ્થિ-હાડકામાં થયેલા વ્રણોમાંથી ક્ષારના પાણી જેવો, સંધિમાં થયેલા વ્રણોમાંથી માંસના ઘોણુ જેવો અને કોઠામાં થયેલા વ્રણોમાંથી ભાતના ઘોણુ જેવો સ્ત્રાવ થતો હોય તો જાણવું કે તે વ્રણ વાયુથી થયેલો છે. ૧૫

પિત્તના વ્રણનું લક્ષણ.

પિત્તાદ્રોમેદગોમૂત્રમસ્મશ્લ્કકષાયોદકમાધ્વીક-તૈલસંનિમત્વાનિ ॥ ૧૬ ॥

૧૫ જો ત્વચામાં થયેલા વ્રણોમાંથી ગોમેદ (લસણીઆ) નામના મણિ જેવો, માંસમાં થયેલા વ્રણોમાંથી ગોમૂત્રના જેવો, શિરામાં થયેલા વ્રણોમાંથી રાખના જેવા રંગનો, સ્નાયુમાં થયેલા વ્રણોમાંથી શંખના જેવા રંગનો, હાડકામાં થયેલા વ્રણોમાંથી ક્વાથ-ઉકાળાના જેવો, સંધિમાં થયેલા વ્રણોમાંથી 'માધ્વીક' નામના મદ્ય જેવો, અને કોઠામાં થયેલા વ્રણોમાંથી તેલના જેવો સ્ત્રાવ થતો હોય તો જાણવું કે, તે સ્ત્રાવ પિત્તના પ્રકારનો થાય છે. ૧૬

રક્તના પ્રકોપથી થયેલા વ્રણનું લક્ષણ.

પિત્તવદ્રક્તાદિતિવિસ્તૃત્વં ચ ॥ ૧૭ ॥

૧૬ જે પિત્તના પ્રકોપથી થતા સ્ત્રાવ જેવો અને અત્યંત કાચા માંસના જેવા ગન્ધવાળો સ્ત્રાવ થાતો હોય તો જાણવું કે, તે સ્ત્રાવ રક્તના પ્રકોપથી થાય છે. ૧૭

કફના પ્રકોપથી થતા સ્ત્રાવનું લક્ષણ.

કફાન્નવનીતકાસીસમજાપિષ્ઠતિલનારિકેલોદક-
વરાહવસાસંનિભત્વાનિ ॥ ૧૮ ॥

૧૭ જે ચામડીમાં થયેલા વ્રણમાંથી માખણના જેવો, માંસમાં થયેલા વ્રણમાંથી હીરાકશીના જેવા રંગનો, શિરામાં થયેલા વ્રણમાંથી મજ્જા જેવો, સ્નાયુમાં થયેલા વ્રણમાંથી લોટના પાણી જેવો, હાડકામાં થયેલા વ્રણમાંથી જેમાં તલ ભીજવેલા હોય એવા પાણીના જેવો, સન્ધિમાં થયેલા વ્રણમાંથી નારીયેળના પાણી જેવો અને કાઠામાં થયેલા વ્રણમાંથી સુવરની ચરખી જેવો સ્ત્રાવ થતો હોય તો જાણવું કે તે સ્ત્રાવ કફના પ્રકોપથી થાય છે. ૧૮

ત્રણે દોષોના પ્રકોપથી થતા સ્ત્રાવનું લક્ષણ.

સન્નિપાતાત્તિલનારિકેલોદકૈર્વારુકરસકાઞ્જિ-
કપ્રસાદારુકોદકપ્રિયઙ્ગુફલયકૃન્મુદ્ગચૂષસવર્ણત્વા-
નીતિ ॥ ૧૯ ॥

૧૮ જે ચામડીમાં થયેલા વ્રણમાંથી જેમાં તલ ભીજવેલા હોય એવા પાણીના જેવો, માંસમાં થયેલા વ્રણમાંથી નારીયેળના પાણીના જેવો, શિરામાં થયેલા વ્રણમાંથી કાકડીના રસના જેવો, સ્નાયુમાં થયેલા વ્રણમાંથી કાંઠાની ઉપરની આછના જેવો, હાડકામાં થયેલા વ્રણમાંથી અરકના પાણી જેવો, સન્ધિમાં થયેલા વ્રણમાંથી ધઉલાના જેવા રંગનો અને કાઠામાં થયેલા વ્રણમાંથી કલેબના જેવા રંગનો કે મગના ઓસાણ જેવો સ્ત્રાવ થાતો હોય તો જાણવું કે તે સ્ત્રાવ ત્રણે દોષોના પ્રકોપથી થાય છે. ૧૯

અસાધ્ય સ્ત્રાવો.

શ્લોકૌ ચાત્ર ભવતઃ ।

પક્વાશયાદસાધ્યસ્તુ પુલાકોદકસન્નિભઃ ।

ક્ષારોદકનિભઃ સ્ત્રાવો વર્જ્યો રક્તાશયાત્સવન્ ॥૨૦॥

આમાશયાત્કલાયામ્બોનિભશ્ચ ત્રિકસંધિજઃ ।

સ્ત્રાવાનેતાન્પરીક્ષ્યાદૌ તતઃ કર્માચરેન્નિષ્ઠક ॥૨૧॥

૧૯ આ વિષયમાં બે શ્લોકો આ પ્રમાણે છે:—જે પક્વાશયમાંથી અનાજના ઘોણ જેવો, રક્તાશયમાંથી ખારાના પાણી જેવો અને આમાશયમાંથી તથા ત્રિક-
ના સંધિના સ્થાનમાંથી મટરના ઘોણ જેવો સ્ત્રાવ થાતો

* જે હાથનાં અને એક કંઠનું એમ ત્રણ હાડકાંને અહીં ત્રિક શબ્દથી કહેવામાં આવ્યાં છે. તે ત્રણે હાડકાના સંધિમાં જે વ્રણ થાય છે તે ત્રિકસંધિ કહેવાય છે.

હોય તો આ સ્ત્રાવોને અસાધ્ય જાણવા. આ પ્રમાણે વૈદ્યે પ્રથમ ત્રણોના સ્ત્રાવોની પરીક્ષા કરીને તે પછી વ્રણની ચિકિત્સા કરવામાં પ્રવૃત્ત થવું. ૨૦-૨૧

વાયુથી થયેલા વ્રણનું લક્ષણ.

અતઃ ऊर्ध्वं सर्वत्रणवेदना वक्ष्यामः ॥ तोदनभे-
दनताडनच्छेदनायामनमन्थनविक्षेपणचुमचुमायन-
निर्दहनावभञ्जनस्फोटनविदारणोत्पादनकम्पनवि-
विधशूलविश्लेषणविकिरणपूरणस्तम्भनस्वपनाकु-
ञ्चनाङ्कुशिकाः संभवन्त्यानिमित्तविविधवेदना-
प्रादुर्भावो वा मुहुर्मुहुर्ब्राम्हागच्छन्ति वेदनाविशे-
षास्तं वातिकमिति विद्यात् ॥ ૨૨ ॥

૨૦ હવે પછી સર્વ પ્રકારનાં વ્રણની વેદના કહીશું. જે વ્રણમાં જાણે સોષાઓ ભોંકાતી હોય, ચામડી ચીરાતી હોય, લાકડી વગેરેથી માર પડતો હોય, શસ્ત્રથી કપાતો હોય, સંક્રાચાયલા અંગને લાંબુ કરવામાં આવતું હોય, રવાઈથી વળોવાતો હોય, ઉપાડીને ફેંકી નંખાતો હોય, રાઈના કલ્કનો લેપ કરવાથી ચમચમાટ થાતો હોય, અગ્નિથી બાળી નાખવામાં આવતો હોય, ચૂરો કરવામાં આવતો હોય, પથરા વગેરેથી ફેડી નાખવામાં આવતો હોય, નખથી ચીરવામાં આવતો હોય, ઉખેડી નાખવામાં આવતો હોય, હાથ વગેરેથી કંપાવવામાં આવતો હોય, અનેક પ્રકારનું શૂળ નીકળતું હોય, વ્રણના ભાગને છુટો પાડવામાં આવતો હોય, વિખેરવામાં આવતો હોય, તેમાં કંઈક ભરવામાં આવતું હોય, જકડી લેવામાં આવતો હોય, જહેર મારી ગયો હોય, સંક્રાચવામાં આવતો હોય કે તેમાં ભાલાઓ ભોંકાતાં હોય એવી વેદનાઓ થાતી હોય અથવા તો કંઈ પણ કારણ વગર અનેક પ્રકારની વેદનાઓ થાતી હોય અથવા વારંવાર નવી નવી વેદનાઓ ઉત્પન્ન થાતી હોય તે વ્રણ વાયુથી થયેલો છે એમ સમજવું. ૨૨

પિત્તથી થયેલા વ્રણનું લક્ષણ.

ओषचोषपरिदाहधूमायनानि यत्र गात्रमङ्गारा-
वकीर्णमिव पच्यते यत्र चोष्माभिवृद्धिः क्षते
क्षारावसिक्तवच्च वेदनाविशेषास्तं पैत्तिकमिति
विद्यात् ॥ ૨૩ ॥

૨૧ જે વ્રણમાં પાસે પડેલા અગ્નિથી જેવો દાહ થાય તેવો દાહ થતો હોય, ચૂસાતો હોય, ધૂવાડો નીકળતો હોય એમ લાગે, જાણે ચોતરફ મુકેલા બળતા અંગારાથી શરીર રંધાઈ જતું હોય, અને જાણે ક્ષતમાં (ઘાવમાં) ક્ષાર મુકવામાં આવતો હોય અને જેવી વેદના થાય એવી અનેક પ્રકારની વેદના થાતી હોય અને ગરમી વધતી જતી હોય તો તે વ્રણ પિત્તથી થયેલો છે એમ સમજવું. ૨૩

રક્તથી થયેલા પ્રણું લક્ષણ.

પિત્તવદ્રક્તસમુત્થં જાનીયાત્ ॥ ૨૪ ॥

૨૨ રક્તથી થયેલા પ્રણમાં પિત્તથી થયેલા પ્રણના જેવી જ વેદનાઓ થાય છે. ૨૪

કફથી થયેલા પ્રણું લક્ષણ.

કણ્ઠગુસ્ત્વં સુત્ત્વમુપદેહોડલ્પવેદનાત્વં સ્તમ્ભઃ
શૈત્યં ચ યત્ર તં શ્લેષ્મિકમિતિ વિદ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

૨૩ જે પ્રણમાં યળ-ખરજ આવતી હોય, જે પ્રણમાં ભાર લાગતો હોય, જેમાં માખી વગેરેના ડંખથી વેદના થાય નહિ, ચામડી ખેર મારી ગઈ હોય-શૂન્ય થઈ ગઈ હોય, તથા જે પ્રણ કફથી લીપાયેલો, અક્રૂડ અને થંડો લાગતો હોય તે પ્રણ કફથી થયેલો છે એમ સમજવું. ૨૫

સંનિપાત પ્રણું લક્ષણ.

યત્ર સર્વાસાં વેદનાનાં સમુત્પત્તિસ્તં સાંનિપા-
તિકમિતિ વિદ્યાત્ ॥ ૨૬ ॥

૨૪ જે પ્રણમાં સઘળા પ્રકારના પ્રણોની વેદનાઓ થાતી હોય તે પ્રણ સંનિપાતથી થયેલો છે એમ સમજવું. ૨૬ વાયુથી થયેલા પ્રણનો વર્ણ.

અતઃ ઋધ્વં વ્રણવર્ણાન્વિદ્યામઃ ॥ મસ્મકપોતા-
સ્થિવર્ણઃ પરુષોડરુણઃ કૃષ્ણ इति મારુતજસ્ય ૨૭

૨૫ હવે કયા દોષથી થયેલા પ્રણનો કેવો વર્ણ (રંગ) થાય છે તે કહું છું:-વાયુથી થયેલા પ્રણનો વર્ણ ભસ્મના જેવો, હોલાના જેવો, હાડકાના જેવો, ખરસટ, રાતો અથવા કાળો હોય છે. ૨૭

પિત્તથી તથા રક્તથી થયેલા પ્રણનો વર્ણ.

નીલઃ પીતો હરિતઃ શ્યાવઃ કૃષ્ણો રક્તઃ કપિલઃ
પિંગલ इति રક્તપિત્તસમુત્થયોઃ ॥ ૨૮ ॥

૨૬ પિત્તથી તથા રક્તથી થયેલા પ્રણનો વર્ણ આસ-
માની, પીળો, લીલો, જામુડીઓ, કાળો, રાતો કે પીંગળો હોય છે. ૨૮

કફથી થયેલા પ્રણનો વર્ણ.

શ્વેતઃ સ્નિગ્ધઃ પાણ્ડુરિતિ શ્લેષ્મજસ્ય ॥ ૨૯ ॥

૨૭ કફથી થયેલા પ્રણનો વર્ણ ધોળો, સ્નિગ્ધ અથવા કંઈક ધોળો અને પીળો હોય છે. ૨૯

સંનિપાતથી થયેલા પ્રણનો વર્ણ.

સર્વવર્ણોપેતઃ સાન્નિપાતિક इति ॥ ૩૦ ॥

૨૮ સંનિપાતથી થયેલા પ્રણમાં ઉપર કહેલા સઘળા પ્રકારના પ્રણોના વર્ણો જોવામાં આવે છે. ૩૦

સોજાઓના વર્ણોની પરીક્ષા.

ભવતિ ચાત્ર ॥

ન કેવલં વ્રણેષુકો વેદનાવર્ણસંગ્રહઃ ।

સર્વશોષવિકારિણુ વ્રણવલ્લક્ષયેદ્વિષક્ ॥ ૩૧ ॥

૨૯ આ વિષયમાં એક શ્લોક આ પ્રમાણે છે:-ઉપર પ્રણોની વેદનાઓ તથા પ્રણોના વર્ણો માટે જે કહેવામાં આવ્યું છે તે કેવળ પ્રણોને માટે જ નહીં પણ સઘળી જાતના સોજાઓના રોગની વેદનાનાં તથા વર્ણનાં લક્ષણ પણ વૈદે પ્રણની પેઠે જાણવાં. ૩૧

અધ્યાય ૨૩ મો

*કૃત્યાકૃત્યવિધિ (સાધ્ય તથા અસાધ્ય
પ્રણના ભેદો વિશે.)

ઉપક્રમ.

અથાતઃ કૃત્યાકૃત્યવિધિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ૧
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ૨

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે; હવે અહીંથી હું 'કૃત્યા-
કૃત્ય વિધિ' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

સુખસાધ્ય પ્રણું લક્ષણ.

તત્ર વયસ્થાનાં દૃઢાનાં પ્રાણવતાં સત્ત્વવતાં ચ
સુચિકિત્સ્યા વ્રણાઃ । એકસ્મિન્વા પુરુષે યત્રૈતદ્ગુણ
ચતુષ્ટયં તસ્ય સુખસાધનીયતમાઃ ॥ ૩ ॥

૨ જીવાનો, દૃઢ (મજબૂત) શરીરવાળો, શક્તિવાળો અને દુઃખ પડતાં છતાં વ્યાકૃત નહીં થનારો (ગભરાઈ નહીં જનારો) એઓના પ્રણો સુખસાધ્ય છે (સ્હેલા-
ધથી મટી શકે છે.) જે માણસમાં જીવાનપણું, શરીરનું મજબૂતપણું, શક્તિમાનપણું અને દુઃખ પડતાં છતાં પણ નહીં ગભરાવાપણું આ ચાર ગુણોમાંનો એક પણ ગુણ હોય તેના પ્રણો જ્યારે સ્હેલાધથી મટી શકે છે ત્યારે જે માણસમાં ઉપર કહેલા ચારે ગુણો હોય તે માણસના પ્રણો બહુજ સ્હેલાધથી મટી શકે એમાં કશો સંદેહ નથી. ૩

તેનાં કારણો.

તત્ર વયસ્થાનાં પ્રત્યગ્રધાતુત્વાદાશુ વ્રણા રો-
હન્તિ । દૃઢાનાં સ્થિરબહુમાંસત્વાચ્છ્રમવચાર્ય-
માણં શિરાસ્નાયવાદિવિશેષાન્ન પ્રાપ્નોતિ । પ્રાણવતાં
વેદનામિદાતાહારયંત્રણાદિભિર્ન ગ્લાનિરુત્પદ્યતે ।
સત્ત્વવતાં દારુણૈરાપિ ક્રિયાવિશેષૈર્ન વ્યથા ભવતિ ।
તસ્મદિતેષાં સુખસાધનીયતમાઃ ॥ ૪ ॥

૩ જીવાનોના સઘળા ધાતુઓ નવા હોવાને લીધે તેઓના પ્રણો તુરંત રુઝાઈ જાય છે. મજબૂત શરીર-
વાળાનું માંસ સ્થિર અને વધારે હોવાને લીધે શસ્ત્ર

* કૃત્ય કહેતાં સાધ્ય પ્રણ અને અકૃત્ય કહેતાં અસાધ્ય પ્રણ તેના વિધિ કહેતાં ભેદ આ અધ્યાયમાં કલા છે તેથી આ અધ્યાયનું કૃત્યાકૃત્યવિધિ એવું નામ છે.

પ્રયોગથી તેઓના શિરા સ્નાયુ વગેરે મર્મસ્થાનેને હરકત પહોંચતી નથી. શક્તિવાળા માણસોને વેદનાઓ થવાથી આઘાત થવાથી કે આહારની પરેણ વગેરેથી શરીર શિથિલ થતું નથી અને દુઃખ પડતાં છતાં પણ ગભરાઈ નહીં જનારા માણસોને કેટલીક દારુણ ક્રિયાઓથી (સખ્ત ધિલાજેથી) પણ વેદના થતી નથી તેથી એઓના પ્રણો સ્હેલાઈથી મટી શકે છે. ૪

કબ્જસાધ્ય પ્રણું લક્ષણ.

ત एव विपरीतगुणा वृद्धकशालप्राणभीरुषु
द्रष्टव्याः ॥ ૫ ॥

૪ વૃદ્ધ, કૃશ, થોડી શક્તિવાળા અને બીકણ એઓના પ્રણો કબ્જસાધ્ય છે.—મુશ્કેલીથી મટે છે. ૫

કેવા સ્થાનમાં થયેલા પ્રણુ સુખસાધ્ય ?

સ્ફિક્તપાયુપ્રજનનલલાટગण्डौष्ठपृष्ठकर्णफलको-
पदरजत्रुमुखाम्बन्तरसंस्थाः सुखरोपणीया व्रणाः ६
૫ કુલા, ગુદા, (ગાંડ) ઉપસ્થ (લિંગ અને યોનિ), કપાલ, ગાલ, ઓઠ, પીઠ, કાન, વૃષણ, ઉદર, જતુ (કંઠનો મૂળ ભાગ, ગળાનો કાંઠો) અને મ્હોડાનો અંદરનો ભાગ આ અંગમાં થયેલા પ્રણો સ્હેલાઈથી સ્કાવી શકાય છે. ૬

કેવા સ્થાનમાં થયેલા પ્રણુ કબ્જસાધ્ય છે ?

અક્ષિદન્તનાસાપાદ્મશ્રોત્રનામિજઠરસેવનીનિત-
મ્પ્રાર્શ્વકુક્ષિવક્ષઃકક્ષાસ્તનસંધિભાગગતાઃ; સફેન-
પૃયરક્તાનિલવાહિનોઽન્તઃશલ્યાશ્ચ દુશ્ચિકિત્સ્યાઃ ।
અધોભાગાશ્ચોર્ધ્વભાગનિર્વાહિણો રોમાન્તોપનલમર્મ-
જઙ્ઘાસ્થિસંશ્રિતાશ્ચ । મગંદરમપિ ચાન્તર્મુખં સે-
વનીકુટકાસ્થિસંશ્રિતમ્ ॥ ૭ ॥

भवति चात्र ॥

કુષ્ઠિનાં વિષજુણનાં શોષિણાં મધુમેહિનામ્ ।

व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः । ८ ।

૬ આંખ, દાંતનાં પેદાં, નાક, આંખોના છેડાના ભાગ, કાનનો અંદરનો ભાગ, નાભિ (ડુંગી) પેટ, સેવનીઓ, નિતંબ-દગરા, પડખાં, કુખ, છાતી, બગલ અને સ્તનોની સન્ધિનો ભાગ એ અંગમાં થયેલા પ્રણો મુશ્કેલીથી મટાડી શકાય છે. જે પ્રણોમાંથી શીણાની સાથે પરુ, રક્ત અને પવન નીકળતાં હોય અને જે પ્રણોમાં શલ્ય રહી ગયું હોય તે પ્રણો તથા જે પ્રણો નીચેના ભાગમાં થયેલા હોય પણ તેનું મ્હોડું ઉપરના ભાગમાં થયેલું હોય તે પ્રણો અને વાળના છેડાના ભાગમાં, નખની પાસે, મર્મસ્થાનમાં અને પીંડીના હાડકામાં થયેલા પ્રણો પણ મુશ્કેલીથી મટાડી શકાય છે. ભગંદર પણ જે અંદર મુખવાળું હોય અને તે સીવનીમાં થયું હોય કે શ્રોણીના એટલે કુલાના હાડકામાં થયું હોય તો તે કબ્જસાધ્ય છે. આ વિષયમાં એક શ્લોક

આ પ્રમાણે છે:—જેઓ કુષ્ઠ, દૂષીવિષ, ક્ષય અને પ્રમેહ-થી પીડાતા હોય તથા જેઓને એક વ્રણમાં બીજા વ્રણો થતા હોય તેઓના પ્રણો કબ્જસાધ્ય છે—મુશ્કેલીથી મટી શકે છે. ૮-૮

યાપ્ય પ્રણું લક્ષણ

अवपाटिकानिरुद्धप्रकशसंनिरुद्धगुदजठरग्रन्थि-
क्षतक्रिमयः प्रतिश्यायजाः कोष्ठजाश्च कृमयस्त्व-
ग्दोषिणां प्रमेहिनां वा ये परिक्षतेषु दृश्यन्ते शर्करा-
सिकतामेहो वातकुण्डलिका अष्टीला दन्तशर्करो-
पकुशःकण्ठशालूकं निष्कोषणदूषिताश्च दन्तवेष्टा
विसर्पोस्थिक्षतोरःक्षतव्रणग्रन्थिप्रभृतयश्च याप्याः ९

૭ અવપાટિકા, નિરુદ્ધપ્રકશ, સંનિરુદ્ધગુદ, ઉદર-રોગ, અને ગ્રંથિ એ સઘળા રોગોના સ્થાનોમાં થયેલા પ્રણોમાં, પ્રતિશ્યાયમાં, કોઠાના ક્ષતમાં અને ચામડીના રોગવાળાને તથા પ્રમેહવાળાને થયેલા પ્રણોમાં જે ક્રિમિઓ પડે તો તે પ્રણો યાપ્ય થાય છે. તેમજ શર્કરા, સિકતામેહ, વાતકુંડલિકા, અષ્ટિલા, કંઠશાલૂક, ઝેરી દાંતણ કે મશી ધસવાથી દાંતના પેદીયાનું દુષ્ટ થવું, વીસર્પ, અસ્થિક્ષત, ઉરક્ષત અને વ્રણગ્રન્થિ એ સઘળા રોગોમાં થયેલા પ્રણો પણ યાપ્ય છે. ૯

ચિકિત્સા નહિ કરવાથી મરણ થાય છે.

साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा ।

घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम् १०

૮ જે રોગીઓની બીલકુલ ચિકિત્સા કરવામાં આવે જ નહીં અથવા વિરુદ્ધ ચિકિત્સા કરવામાં આવે તો સાધ્યરોગો યાપ્ય થઈ જાય છે. યાપ્યરોગો અસાધ્ય થઈ જાય છે અને અસાધ્ય રોગો પ્રાણુ હરે છે. ૧૦

યાપ્યનું લક્ષણ.

यापनीयं विजानीयात्क्रिया धारयते तु यम् ।

क्रियायां तु निवृत्तायां सद्य एव विनश्यति ॥ ૧૧ ॥

પ્રાપ્તા ક્રિયા ધારયતિ યાપ્યવ્યાધિતમાતુરમ્ ।

प्रपतिष्यदिवागारं विष्कम्भः साधुयोजितः ॥ ૧૨ ॥

૯ જે રોગ ચિકિત્સાવડે ટકી રહે (વધી શકે નહીં) પરંતુ ચિકિત્સા બંધ કરવામાં આવતાં તુરંત જ પ્રાણુનો નાશ કરે એવો હોય તે રોગને યાપ્ય જાણવો. જેમ પડવાને તૈયાર થયેલા ઘરને સારી રીતે યોજેલો થાંભલો ટકાવી રાખે છે—પડવા દેતો નથી તેમ સારા વૈદ્યે યોગ્ય રીતે યોજેલી ચિકિત્સા યાપ્ય રોગવાળા આતુર મનુષ્યને ટકાવી રાખે છે—મરવા દેતી નથી. ૧૧-૧૨

અસાધ્ય પ્રણોનાં લક્ષણ.

अत ऊर्ध्वमसाध्यान्वक्ष्यामः । मांसपिण्डव-
दुद्धताः प्रसेकिनोऽन्तःपृथवेदनावन्तोऽश्वापानव-
दुद्धतौष्ठाः । केचित्कठिना गोष्ठ्यवदुद्धतमृदुमांस-

પ્રરોહાઃ અપરે દુષ્ટરુધિરાસ્ત્રાવિણસ્તનુશિતપિચ્છિ-
લાસ્ત્રાવિણો વા મધ્યોન્નતાઃ કેચિદવસન્નસુચિરપર્ય-
ન્તાઃ શણતૂલવત્સ્નાયુજાલવન્તો દુર્દર્શાઃ । વસા-
મેદોમજ્જમસ્તુલુક્કસ્ત્રાવિણશ્ચ દોષસમુત્થાઃ । પીતા-
સિતમૂત્રપુરીષવાતવાહિનશ્ચ કોષ્ઠસ્થાઃ । ક્ષીણમાં-
સાનાં ચ સર્વતોગતયશ્ચાણુમુખાઃ । માંસવુદ્બુદ-
વન્તઃ સશબ્દવાતવાહિનશ્ચ શિરઃકણ્ઠસ્થાઃ । ક્ષીણ-
માંસાનાં ચ પૂયરક્તનિર્બાહિણોઽરોચકાવિપાકકા-
સશ્વાસોપદ્રવયુક્તાઃ । મિન્ને વા શિરઃકપાલે યત્ર
મસ્તુલુક્કદર્શનં ત્રિદોષલિઙ્ગપ્રાદુર્ભાષઃ કાસશ્વાસૌ
વા યસ્યેતિ ॥ ૧૩ ॥

૧૦ હવે અસાધ્ય વ્રણો કહીએ છીએ:-જે વ્રણો માંસના પિંડની પેઠે બહાર નીકળેલા હોય, જેમાંથી ઘણો સ્રાવ થતો હોય, જેઓની અંદર પરુને લીધે વેદના થતી હોય અને જેના ઓઠ ઘાટીની ચોનિની પેઠે ઉઘડેલાં હોય તે વ્રણો અસાધ્ય છે-મટી શકતાં નથી. જે વ્રણો કઠણ હોય અને તેમાં ગાયના શીંગડાની પેઠે ઉંચા તથા નરમ માંસના અંકુરો ઉગેલા હોય તે વ્રણો અસાધ્ય છે. જે વ્રણો વચમાંથી ઉંચા હોય અને તેમાંથી બગડેલા રક્તનો અથવા પાતળા અને ચીકણા પદાર્થનો સ્રાવ થતો હોય તે વ્રણો અસાધ્ય છે. જે વ્રણો નીચા હોય અને તેઓના છેડાના ભાગમાં ઉંડાં છિદ્રો હોય તે વ્રણો અસાધ્ય છે. જે વ્રણો શણના તથા રૂના તાંતડાની પેઠે સ્નાયુના જાળાવાળા અને ભયંકર દેખાવાળા હોય તથા તેમાંથી વસા, ચરખી, મજ્જા અને મગજ એઓનો સ્રાવ થતો હોય તે વ્રણો જે દોષોથી થયેલા હોય તે અસાધ્ય છે. કાઠમાં થયેલા વ્રણમાંથી જે પીળાં કે કાળાં મૂત્ર અને વિષ તથા વાયુ નીકળતો હોય તે તે અસાધ્ય છે. ક્ષીણમાંસવાળાઓના જે વ્રણો રસ, માંસ વગેરે સઘળા વ્રણના સ્થાનોમાં ફેલાયલા હોય અને તેઓનું મુખ જીણું હોય તે તે અસાધ્ય છે. માથામાં થયેલા અને કંઠમાં થયેલા વ્રણો જે માંસના પરપોટાવાળા હોય અને તેમાંથી વાયુ અવાજ કરતો નીકળતો હોય તે તે વ્રણો અસાધ્ય છે. ક્ષીણ માંસવાળાઓને થયેલા વ્રણમાંથી જે પરુ અને રક્ત બહાર હોય તથા રોગીને અન્ન ઉપર અરુચિ, અપચો, ઉધરસ અને શ્વાસ એ ઉપદ્રવો થયેલા હોય તે તે વ્રણો અસાધ્ય છે. માથાનું હાડકું ભેદાઈ જતાં જે તેમાંથી મગજ દેખાય, અથવા તે વ્રણો દોષોનાં લક્ષણો જેવામાં આવે અથવા તે ઉધરસ અને શ્વાસનો ઉપદ્રવ થાય તે તેનું વ્રણ અસાધ્ય છે. ૧૩

સાધ્ય અસાધ્ય વ્રણોના વિચાર.
ભવન્તિ ત્રણ ॥

વસાં મેદોઽથ મજ્જાનં મસ્તુલુક્કં ચ યઃ સ્ત્રવેત્ ।

આગન્તુસ્તુ વ્રણઃ સિધ્યેન્ન સિધ્યેદ્દોષસમ્ભવઃ ૧૪

૧૧ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો છે:-જે વ્રણ-માંથી વસા, ચરખી, મજ્જા અને મગજ એઓનો સ્રાવ થતો હોય તે વ્રણો જે આગન્તુ (બહારના અ-ભિધાત વગેરે કારણોથી થયેલો હોય) તે સાધ્ય છે-મટી શકે છે પરન્તુ જે વાતાદિ દોષોથી થયેલો હોય તે અસાધ્ય છે-મટી શકતો નથી. ૧૪

અસાધ્ય વ્રણનું લક્ષણ.

અમમાંપહિતે દેશે શિરાસંધ્યસ્થિર્વર્જિતે ।

વિકારો યોઽનુપર્યેતિ તદસાધ્યસ્ય લક્ષણમ્ ॥૧૫॥

૧૨ જે વ્રણ મર્મ પ્રદેશથી દૂર થયેલો હોય, શિરા, સંધિ અને અસ્થિ વગેરેથી જિત્ત પ્રદેશમાં થયો હોય અને ચિકિત્સા કરવામાં આવતી હોય તે વ્રણો જે વ્રણો સર્વ ધાતુઓમાં ફેલાતો જતો હોય તે અસાધ્ય વ્રણનું લક્ષણ છે. ૧૫

ચિકિત્સા ન કરવાથી સાધ્ય અસાધ્ય થાય છે.

ક્રમેણોપચયં પ્રાપ્ય ધાતૂનનુગતઃ શનૈઃ ।

ન શક્ય ઉન્મૂલયિતું વૃદ્ધો વૃક્ષ ઇવામયઃ ॥ ૧૬ ॥

૧૩ જેમ વૃક્ષ ધીરે ધીરે વધીને મોટું થઈ જાય ત્યારે તેને મૂલમાંથી ઉખેડી નાખવું અશક્ય થઈ પડે છે. તેમ જ રોગ પણ ક્રમે ક્રમે વધીને ધીરે ધીરે સઘળા ધાતુઓમાં ફેલાઈ જાય છે ત્યારે તેને મૂલમાંથી કાઢી નાખવાનું કામ અશક્ય થઈ પડે છે. ૧૬

રોગની ઉપેક્ષા કરવાથી ઔષધો કાર્ય કરતાં નથી.

સ સ્થિરત્વાન્મહત્વાન્ન ધાત્વનુક્રમણેન ચ ।

નિહન્ત્યૌષધવીર્યાણિ મન્ત્રાન્દુષ્ટગ્રહો યથા ॥ ૧૭ ॥

૧૪ દુષ્ટ ગ્રહ જેમ મંત્રોની શક્તિનો નાશ-પરા-ભવ કરે છે. તેમ શરૂઆતમાં ઉપેક્ષા કરવામાં આવેલો રોગ ઘણા કાલ સુધી રહેવાને લીધે, સ્થિર થઈ જાય છે, (પોતાની જમાવટ કરે છે) વધી જાય છે તથા સર્વ ધાતુઓમાં ફેલાઈ જાય છે તેથી ઔષધોના વીર્યોનો નાશ કરી નાખે છે. ૧૭

રોગની આરંભથીજ ચિકિત્સા કરવાની જરૂર.

અતો યો વિપરીતઃ સ્યાત્સુખસાધ્યઃ સ ઉચ્યતે ।

અવદ્ધમૂલઃ શુપ્કો યદ્વદુત્પાટને સુખઃ ॥ ૧૮ ॥

૧૫ જે રોગ ઉપર કહેલી સ્થિતિથી ઉલટી સ્થિતિ-વાળો હોય તે રોગ સુખસાધ્ય કહેવાય છે. જેમ જેનાં મૂલ ઉડા ગયેલાં ન હોય એવા વૃક્ષના નાના શોષાને સહેજમાં ઉખેડી શકાય છે તેમ. ૧૮

શુદ્ધ વ્રણનું લક્ષણ.

ત્રિભિર્દૌર્વૈરનાક્રાન્તઃ શ્યાવૌષ્ઠોઽપિડકી સમઃ ।

અવેદનો નિરાસ્ત્રાવો વ્રણઃ શુદ્ધ ઇહોચ્યતે ॥ ૧૯ ॥

૧૬ જે વ્રણમાં વાયુ વગેરે કાઈ પણ દોષનાં લક્ષણો (વેદના, વર્ણ, ગન્ધ વગેરે) જેવામાં આવતાં ન હોય,

જેના ઓઠો કંઈક કાળાસ ઉપર આવેલા હોય અને જે સરખો તથા ફેડલીઓ, વેદના અને સ્નાવ વિનાનો હોય તે વ્રણને શુદ્ધ સમજવો. ૧૯

રુઝપર આવનારા વ્રણનું લક્ષણ

કપોતવર્ણપ્રતિમા યસ્યાન્તાઃ ક્લેદવર્જિતાઃ ।

સ્થિરાશ્ચિપિટિકાવન્તો રોહતીતિ તમાદિશેત્ ૨૦

૧૭ જ્યારે વ્રણના ઓઠો હોલાના જેવા રંગના અને સ્થિર થાય, વ્રણમાંથી પરુ નીકળતું બન્ધ થાય અને વ્રણમાં માંસના અંકુરો ઝુટવા લાગે ત્યારે બ્રણનું કે વ્રણ રુઝાવા લાગ્યો છે. ૨૦

રુઝાયલા વ્રણનું લક્ષણ.

રૂઢવર્ત્તનમગ્રન્થિમશ્નનમરુજં વ્રણમ્ ।

ત્વક્સવર્ણં સમતલં સમ્યગ્રૂઢં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૨૧ ॥

૧૮ જ્યારે વ્રણનો માર્ગ ભરાઈ આવે, વ્રણમાં સોજો, ગાંઠ કે વેદના રહે નહી, વ્રણનો રંગ ચામડીના જેવો થઈ જાય અને વ્રણની જગો સપાટ થઈ જાય ત્યારે બ્રણનું કે વ્રણ બરાબર રુઝાઈ ગયો છે. ૨૧

વ્રણ રુઝાઈ ગયા પછી કેવી રીતે વર્તવું ?

દોષપ્રકોપાદ્યામાદમિઘાતાદર્જીર્ણતઃ ।

હર્ષાત્ક્રોધાદ્વ્યાદ્યાપિ વ્રણો રૂઢોઽપિ દીર્યતે ॥ ૨૨ ॥

૧૯ વ્રણ રુઝાઈ ગયા છતાં પણ દોષોના પ્રકાપથી, મહેનત કરવાથી, અજીર્ણ થવાથી, હર્ષથી, ક્રોધ કરવાથી શોકથી કે ભયથી પાછો ફાટે છે. (એટલા માટે વ્રણ રુઝાઈ ગયા પછી પણ જ્યાં સુધી વ્રણની જગો મજબૂત થાય નહીં ત્યાં સુધી બહુજ સંભાળથી રહેવું.) ૨૨

અધ્યાય ૨૪ મો

***વ્યાધિસમુદેશીય (રોગોનું સંક્ષેપમાં વર્ણન)**

ઉપક્રમ

અથાતો વ્યાધિસમુદેશીયમધ્યાયં વ્યાख्याસ્યામઃ ૧

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે; હવે અહીંથી હું 'વ્યાધિ-સમુદેશીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

એ પ્રકારના રોગ અને તેની ચિકિત્સા

દ્વિવિધા વ્યાધયઃ શસ્ત્રસાધ્યાઃ સ્નેહાદિક્રિયા-સાધ્યાશ્ચ । તત્ર શસ્ત્રસાધ્યેષુ સ્નેહાદિક્રિયા ન પ્રતિષિધ્યતે । સ્નેહાદિક્રિયાસાધ્યેષુ શસ્ત્રકર્મ ન ક્રિયતે ॥ ૩ ॥

* વ્યાધિ કહેતાં રોગ અને સમુદેશ કહેતાં સંક્ષેપમાં નામોનું કીર્તન-કથન. અર્થાત્ વ્યાધિઓના-રોગોના નામોનું સંક્ષેપમાં કથન-આ વિષયનો અધિકાર કરીને આ અધ્યાય કહેવામાં આવ્યો છે તેથી આ અધ્યાયનું નામ વ્યાધિસમુદેશીય છે.

૨ રોગો એ પ્રકારના છે:-એક શસ્ત્રક્રિયાસાધ્ય-શસ્ત્રાક્રિયાથી મટી શકે એવા અને બીજા સ્નેહાદિ ક્રિયા સાધ્ય-સ્નેહ, સ્વેદ વગેરે ક્રિયાઓથી મટી શકે એવા. તેઓમાંથી જે રોગો શસ્ત્રક્રિયાથી મટી શકે એવા છે તેઓમાં સ્નેહ-સ્વેદ વગેરે ક્રિયાઓનો નિષેધ કરવામાં આવતો નથી એટલે શસ્ત્રક્રિયાથી મટી શકે એવા રોગોમાં યોગ્યતા પ્રમાણે સ્નેહ, સ્વેદ વગેરે ક્રિયાઓ પણ કરી શકાય છે; પરંતુ જે રોગો સ્નેહ, સ્વેદ વગેરે ક્રિયાઓથી મટી શકે એવા છે તેઓમાં શસ્ત્રક્રિયા કરી શકાતી નથી. ૩

આ સંહિતામાં સર્વ રોગોનો સંગ્રહ છે.

અસ્મિન્પુનઃ શાસ્ત્રે સર્વતન્ત્રસામાન્યાત્સર્વેષાં વ્યાધીનાં યથાસ્થૂલમવરોધઃ ક્રિયતે ॥ ૪ ॥

૩ આ શાસ્ત્રમાં-સંહિતામાં શાલાક્ય વગેરે સર્વ તન્ત્રોના વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો હોવાને લીધે આ સંહિતામાં સઘળા રોગોનો સ્થૂલ રીતે સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. ૪

'વ્યાધિ' શબ્દનો અર્થ

પ્રાગભિહિતં તદુઃખસંયોગો વ્યાધિરિતિ તચ્ચ

દુઃખં ત્રિવિધમાધ્યાત્મિકમાધિભૌતિકમાધિદૈવિક-મિતિ તત્તુ સત્તવિધે વ્યાધાવુપનિપતતિ ॥ ૫ ॥

૪ આ સ્થાનના પહેલા અધ્યાયના ૨૩ મા સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે:-“તદુઃખસંયોગો વ્યાધય ઇત્યુચ્યન્તે જેઓના સંયોગથી એટલે જેઓની પ્રાપ્તિથી દેહધારી પ્રાણીને દુઃખ થાય છે તેઓને વ્યાધિઓ-રોગો કહેવામાં આવે છે.” તે દુઃખ આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક, અને આધિદૈવિક એમ ત્રણ પ્રકારનાં છે અને તે ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખનો સાત પ્રકારના વ્યાધિમાં અંતર્ભાવ થાય છે. ૫

સાત રોગનાં નામ.

તે પુનઃ સત્તવિધા વ્યાધયઃ । તદ્યથા આદિબલ-પ્રવૃત્તા, જન્મબલપ્રવૃત્તા, દોષબલપ્રવૃત્તા, સંઘાત-બલપ્રવૃત્તા, કાલબલપ્રવૃત્તા, દૈવબલપ્રવૃત્તા, સ્વભા-વલપ્રવૃત્તા इति ॥ ૬ ॥

૫ તે સાત પ્રકારના રોગો આ પ્રમાણે છે:-આદિ બલપ્રવૃત્ત, જન્મબલપ્રવૃત્ત, દોષબલપ્રવૃત્ત, સંઘાત-બલપ્રવૃત્ત, કાલબલપ્રવૃત્ત, દૈવબલપ્રવૃત્ત અને સ્વભાવ-બલપ્રવૃત્ત. ૬

આદિબલપ્રવૃત્ત રોગનું લક્ષણ અને તેના ભેદ.

તત્રાદિબલપ્રવૃત્તા યે શુક્લરોણિતદોષાન્વયાઃ

કુષ્ઠાર્શઃપ્રભૃતયઃ । તેઽપિ દ્વિવિધા માતૃજાઃ

પિતૃજાશ્ચ ॥ ૭ ॥

૬ જે કુષ્ઠ અર્શ વગેરે રોગો પિતાના વીર્યના અને માતાના રજના દોષથી (એટલે પિતાનું વીર્ય અને

માતાનુ રજ કુષ્ઠ અર્શ વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરનારા વાતાદિ દોષોના સંસર્ગથી દુષિત થયેલું હોવાને લીધે) તેઓથી ઉત્પન્ન થયેલા સન્તાનમાં પણ ઉતરી આવે તે રોગોને ‘આદિબલપ્રવૃત્ત’ એટલે ‘મનુષ્ય શરીરના આદિ બીજરૂપ એવા જે વીર્ય અને રજ તેઓના બલથી પ્રવૃત્ત-ઉત્પન્ન થયેલા રોગો, એમ કહેવામાં આવે છે. આદિબલપ્રવૃત્ત રોગો માતૃજ (માતાના રજના દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા) અને પિતૃજ (પિતાના વીર્યના દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા) એવા ભેદોથી બે પ્રકારના છે. ૭

જન્મબલપ્રવૃત્ત રોગાનું લક્ષણ અને તેના ભેદ.

**જન્મબલપ્રવૃત્તા યે માતુરપચારાત્પદ્મજાત્યન્ધ-
બધિરમૂકમિષ્ણિમણવામનપ્રભૃતયો જાયન્તે । તેડપિ
દ્વિવિધા રસકૃતા દૌહદાપચારકૃતાશ્ચ ॥ ૮ ॥**

૭ ગર્ભિણી અવસ્થામાં માતાએ કરેલા વિપરીત આહાર વિહારોથી તેનાં સન્તાનને જે લંગડાપણું, જન્મથી આંધળાપણું, બ્હેરાપણું, મુંગાપણું, યુંગળાપણું, દીંગળાપણું વગેરે રોગો થાય છે તે રોગોને ‘જન્મબલપ્રવૃત્તરોગ’ કહેવામાં આવે છે. જન્મબલપ્રવૃત્ત રોગોના પણ ‘રસકૃત’ અને ‘દૌહદાપચારકૃત’ એવા બે ભેદો છે. જે રોગો માતાએ કરેલા આહાર વિહારની ભૂલથી થાય છે તે રસકૃત કહેવાય છે અને જે રોગો ગર્ભ રક્ષા પછી થોડા માસથી થતા અભાવાને પૂર્ણ કરવા માટે માતા આહારવિહારમાં જે ભૂલ કરે છે તેથી થાય છે તે રોગો ‘દૌહદાપચારકૃત’ કહેવાય છે. ૮

દોષબલપ્રવૃત્ત રોગાનું લક્ષણ અને તેના ભેદ.

**દોષબલપ્રવૃત્તા ય આતઙ્કસમુત્પન્ના મિથ્યાહારા-
ચારભવાશ્ચ । તેડપિ દ્વિવિધા આમાશયસમુત્થાઃ
પક્વાશયસમુત્થાશ્ચ । પુનશ્ચ દ્વિવિધાઃ શારીરા
માનસાશ્ચ ॥ ૯ ॥**

૮ વિપરીત આહારવિહારોથી પ્રકાપ પામેલા દોષો જે ઉત્તરોત્તર રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે તે રોગોને ‘દોષબલપ્રવૃત્ત’ કહેવામાં આવે છે, દોષબલપ્રવૃત્ત રોગો આમાશયસમુત્થ (આમાશયમાં ઉત્પન્ન થયેલા) અને પક્વાશયસમુત્થ (પક્વાશયમાં ઉત્પન્ન થયેલા) એવા ભેદોથી બે પ્રકારના છે. વળી શારીર (શરીર સંબંધી દોષોથી વાત, પિત્ત અને કફથી ઉત્પન્ન થયેલા) અને માનસ (મન સંબંધી દોષોથી રમેણુથી અને તમેણુથી ઉત્પન્ન થયેલા) એવા ભેદોથી બે પ્રકારના છે. ૯

આધ્યાત્મિક રોગો.

ત एत आध्यात्मिकाः ॥ ૧૦ ॥

૯ આ દોષબલપ્રવૃત્ત, જન્મબલપ્રવૃત્ત અને આદિબલપ્રવૃત્ત એ ત્રણ પ્રકારના રોગોને ‘આધ્યાત્મિક’ રોગો કહેવામાં આવે છે. ૧૦

સંઘાતબલપ્રવૃત્ત રોગાનું લક્ષણ અને તેના ભેદ.

**સંઘાતબલપ્રવૃત્તા ય આગન્ત્વો દુર્બલસ્ય બલ-
વદ્વિપ્રહાત્ । તેડપિ દ્વિવિધાઃ શસ્ત્રકૃતા વ્યાલા-
દિકૃતાશ્ચ ॥ ૧૧ ॥**

૧૦ બળવાનની સાથે લડાઈ કરવાથી દુર્બળ પુરુષને જે આગન્તુ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે તે રોગોને ‘સંઘાતબલપ્રવૃત્ત’ રોગો કહેવામાં આવે છે. સંઘાતબલપ્રવૃત્ત રોગો શસ્ત્રકૃત (શસ્ત્ર લાગવાથી ઉત્પન્ન થયેલા) અને વ્યાલાદિકૃત (સિંહ વગેરે હિંસક જાનવરોએ કરેલા અભિધાતથી ઉત્પન્ન થયેલા) એવા ભેદોથી બે પ્રકારના છે. ૧૧

આધિભૌતિક રોગ.

एत आधिभौतिकाः ॥ ૧૨ ॥

૧૧ આ સંઘાતબલપ્રવૃત્ત રોગોને ‘આધિભૌતિક’ રોગો કહેવામાં આવે છે. ૧૨

કાલબલપ્રવૃત્ત રોગાનું લક્ષણ અને તેના ભેદ.

**કાલબલપ્રવૃત્તા યે શીતોષ્ણવાતવર્ષાપ્રભૃતિનિ-
મિત્તાઃ । તેડપિ દ્વિવિધા વ્યાપન્નતુકૃતા અવ્યાપન્ન-
તુકૃતાશ્ચ ॥ ૧૩ ॥**

૧૨ થંડી, ગરમી, પવન, વરસાદ વગેરે કારણોથી જે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે તે રોગોને ‘કાલબલપ્રવૃત્ત’ કહેવામાં આવે છે. કાલબલપ્રવૃત્ત રોગો વ્યાપન્ન ઋતુકૃત (બગેરેલી ઋતુઓથી ઉત્પન્ન થયેલા) અને અવ્યાપન્ન ઋતુકૃત (નહિ બગેરેલી ઋતુઓથી થયેલા) એવા ભેદોથી બે પ્રકારના છે. ૧૩

દૈવબલપ્રવૃત્ત રોગાનું લક્ષણ અને તેના ભેદ.

**દૈવબલપ્રવૃત્તા યે દેવદ્રોહાદભિશસ્ત્રકા અથર્વ-
કૃતા ઉપસર્ગકૃતાશ્ચ । તેડપિ દ્વિવિધા વિદ્યુદશનિ-
કૃતાઃ પિશાચાદિકૃતાશ્ચ । પુનશ્ચ દ્વિવિધાઃ સંસ-
ર્ગજા આકસ્મિકાશ્ચ ॥ ૧૪ ॥**

૧૩ જે રોગો દેવ યજ્ઞ, ગુરુ વગેરેનો દ્રોહ કરવાથી અને ઋષિ વગેરેનો અપરાધ કરવાથી તેઓના શાપ આદિ કારણથી અથવા તો શત્રુઓએ કરેલા અથર્વવેદોક્ત અભિચારના પ્રયોગોથી અથવા તો ધૂમકેતુ વગેરે દુષ્ટ ગ્રહના ઉદયથી થાય છે, તે દૈવબલપ્રવૃત્તરોગ કહેવાય છે. તે રોગો પણ વિજળીના અને અશનિના પડવા વગેરેથી થયેલા તથા પિશાચ આદિથી થયેલા એમ બે પ્રકારના છે. અને તેઓમાં પણ વળી સંસર્ગજન્ય અને આકસ્મિક એવા બે ભેદ છે.* ૧૪

* લતાના જેવા આકારની વાંછી પડનારી અને અગ્નિ સમાન જળહળતી હોય તે વિદ્યુત-વિજળી, અને મુસલની પેઠે નીચે પડનારો દંડાકાર જે તેજનો સમુદ્ધ અશનિ. દેવાદિકોનો દ્રોહ કરનારા મનુષ્યોના સંસર્ગમાં આવવાથી થનારા તે સંસર્ગજન્ય રોગો અને પૂર્વજન્મનાં પાપકર્મને લીધે એકદમ થનારા રોગો આકસ્મિક રોગો કહેવાય છે.

સ્વભાવબલપ્રવૃત્ત રોગાનું લક્ષણ અને તેના ભેદ.

સ્વભાવબલપ્રવૃત્તાઃ ક્ષુત્પિપાસાજરામૃત્યુનિદ્રા-
પ્રમૃતયઃ । તેઽપિ દ્વિવિધાઃ કાલકૃતા અકાલ-
કૃતાશ્ચ । તત્ર પરિરક્ષણકૃતાઃ કાલકૃતા અપરિ-
ક્ષણકૃતા અકાલકૃતાઃ ॥ ૧૬ ॥

૧૪ ભૂખ, તરસ, જરા, મૃત્યુ, નિદ્રા વગેરે સ્વાભા-
વિક રીતે ઉત્પન્ન થનારા રોગોને ‘સ્વભાવબલપ્રવૃત્ત’
રોગો કહેવામાં આવે છે. સ્વભાવબલપ્રવૃત્ત રોગો કાલ-
કૃત અને અકાલકૃત એવા ભેદોથી બે પ્રકારના છે. જે
જરા, મૃત્યુ વગેરે સ્વભાવબલપ્રવૃત્ત રોગો આરોગ્ય રક્ષ-
ણના ઉપાયો લેવાથી પોતાના યોગ્ય સમયે પ્રાપ્ત થાય
તેઓને કાલકૃત સ્વભાવબલપ્રવૃત્ત રોગો કહેવામાં આવે
છે અને જે સ્વભાવબલપ્રવૃત્ત રોગો આરોગ્યરક્ષણના
ઉપાયો ન લેવાથી પોતાના સમય પહેલાં પ્રાપ્ત થાય
તેઓને અકાલકૃત સ્વભાવબલપ્રવૃત્ત રોગો કહેવામાં
આવે છે. ૧૫

આધિદૈવિક રોગો.

एत आधिदैविकाः । तत्र सर्वव्याधयवरोधः ॥ १६ ॥

૧૫ આ કાલબલપ્રવૃત્ત, દૈવબલપ્રવૃત્ત અને સ્વભાવ-
બલપ્રવૃત્ત એ ત્રણ પ્રકારના રોગોને ‘આધિદૈવિક’ રોગો
કહેવામાં આવે છે. આ જગતમાં જેટલા પ્રકારના રોગો
છે તે સધળાઓનો યોગ્યતા પ્રમાણે ઉપર કહેલા સાત
ભેદોમાં જ સમાવેશ થાય છે. ૧૬

વાત, પિત્ત અને કફ એ સર્વ રોગાનું મૂળ છે.

सर्वेषां च व्याधीनां वातपित्तश्लेष्माण एव मूलं
तल्लिङ्गत्वाद्दृष्टफलत्वादागमाच्च । यथा हि कृत्स्नं वि-
कारजातं विश्वरूपेणावस्थितं सत्त्वरजस्तमांसि न
व्यतिरिच्यन्ते । एवमेव कृत्स्नं विकारजातं विश्व-
रूपेणावस्थितमव्यतिरिच्य वातपित्तश्लेष्माणो व-
र्तन्ते ॥ १७ ॥

૧૬ વાયુ, પિત્ત અને કફ એઓ જ સધળા રોગોનું
મૂળ કારણ છે. કેમકે-સધળા રોગોમાં વાયુ, પિત્ત અને
કફ એઓનાં જ લક્ષણો જોવામાં આવે છે તથા એઓની
શાન્તિ કરવાથી રોગોની પણ શાન્તિ થાય છે અને
આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં પણ એઓને જ સધળા રોગોના મૂળ
તરીકે વર્ણવેલા છે. તેથી વાયુ, પિત્ત અને કફ એઓ જ
સધળા રોગોનું મૂળ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જેમ કે
જગદ્રૂપે રહેલો વિકારસમૂહ (મહત્ત્વ વગેરે ૨૩ તત્ત્વો)
સત્ત્વ, રજઃ અને તમ એ ત્રણ ગુણો સિવાય હોઈ શકતા
નથી. એ પ્રમાણે જ જગદ્ગ્રાહ્યમાં વ્યાપીને રહેલા
સધળા રોગો પણ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષો
સિવાય થાતા નથી. ૧૭

રોગોના ભેદો કલ્પવામાં કારણ.

दोषधातुमलसंसर्गादायतनविशेषान्निमित्ततच्चै-
षां विकल्पा भवन्ति ॥ १८ ॥

૧૭ દોષો, ધાતુઓ અને મળોના પરસ્પર સંસર્ગોથી,
રોગોને ઉત્પન્ન થવાનાં સ્થાનોના ભેદોથી અને રોગોનાં
કારણોને લઈને રોગોના ભેદો કલ્પવામાં આવે છે. ૧૮
આ રોગ રસથી થયો છે, આ રોગ માંસથી થયો
છે એ રીતે નામ પાડવાનું કારણ.

दोषदूषितेष्वत्यर्थं धातुषु संज्ञा क्रियते रसजोऽ-
यं मांसजोऽयं मेदोजોऽयमस्थिजોऽयं मज्जजોऽयं
शुक्रजોऽयं व्याघ्रिरिति ॥ १९ ॥

૧૮ જેમ લોકમાં અગ્નિથી ઉના થયેલાં ઘી, તેલ, લોઢું
વગેરે પદાર્થોથી માણસનું અંગ બળી જતાં જો કે અરેખર
તો તે અગ્નિના ગુણથી જ બળેલું હોય છે, કેમકે કેવળ
ઘી, તેલ, લોઢું વગેરેમાં બાળવાની શક્તિ નથી,
તોપણ આ અગ્નિથી બળી ગયું એમ ન કહેતાં ઘીથી
બળી ગયું, તેલથી બળી ગયું, લોઢુંથી બળી ગયું એમ
કહેવામાં આવે છે. તેમ અહીં વાતાદિ દોષોથી અતિ
દૂષિત થયેલા રસ, રક્ત વગેરે ધાતુઓથી થનારા રોગો
જો કે અરેખર તો તે રોગો વાતાદિ દોષોથી જ થયેલા
હોય છે. કારણ કે રસ, રક્ત વગેરે ધાતુઓમાં દોષોના
સંબંધ વગર રોગ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે જ નહીં
તોપણ આ વાતાદિ દોષોથી થયેલો છે એમ ન કહેતાં
આ રોગ રસથી થયેલો છે, આ રક્તથી થયેલો છે, આ
માંસથી થયેલો છે, આ મેદથી થયેલો છે, આ અસ્થિથી
થયેલો છે, આ મજ્જાથી થયેલો છે, આ વીર્યથી થયેલો
છે’ એમ કહેવામાં આવે છે. ૧૯

રસના દોષથી થનારા રોગો.

तत्रान्नाश्रद्धारोचकाविपाकाङ्गमर्दज्वरहृत्तासृ-
सिगौरवहृत्पाण्डुरोगमाणोपरोधकार्श्यवैरस्याङ्गसा-
दाकालवलीपलितदर्शनप्रभृतयो रसदोषजा वि-
काराः ॥ २० ॥

૧૯ અન્ન ઉપર અશ્રદ્ધા અને અરુચિ, ખોરાકનું પાચન
ન થવું, અંગોનું ભાંગવું, તાવ, મોળ, તૃષ્ણિ (જમેલાની
પેટે અન્ન ઉપર અભાવ), શરીરનું ભારેપણું, હૃદ્રોગ,
સોતોનું રોકાઈ જવું, શરીરનું કૃશ થવું, મ્હોડાનું બદ-
સ્વાદપણું, શરીરનું સુસ્ત થવું અને સમય-અવસ્થા વગર
શરીરમાં કરચલી પડવી અને વાળનું સફેદ થવું વગેરે
રોગો રસના દોષથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૦

પિત્તના દોષથી થનારા રોગ.

कुष्ठविसर्पपिडकामशकनीलिकातिलकालकन्य-
च्छव्यङ्गेन्द्रलुप्तप्लीहविद्रधिगुल्मवातशोणितार्शोऽ-
र्बुदाङ्गमर्दासृग्दररक्तपित्तप्रभृतयो रक्तदोषजा गु-
दमुखमेढ्रपाकाश्च ॥ २१ ॥

૨૦ કુષ્ઠ, રતવા, ફેડલી, મસ, નીલિકા, તલ, ન્યચ્છ, બ્યંગ, ઉદરી, અરોળના રોગો, વિદ્રધિ, ગુદમ, વાતરક્ત, અર્શી, રસોળી, અંગોનું લાંગવું, રક્તપ્રદર, રક્તપિત્ત, ગુદાનું પાકવું, મ્હોડાનું પાકવું અને લિંગનું પાકવું વગેરે રોગો રક્તના દોષથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૧

માંસના દોષથી થનારા રોગો.

અધિમાંસાનુંદાર્શોઽધિજિહ્વોપજિહ્વોપકુશગલશુ-
ળિકાઽલજીમાંસસંઘાતૌષ્ઠપ્રકોપગલગણ્ડગણ્ડમા-
લાપ્રભૃતયો માંસદોષજાઃ ॥ ૨૨ ॥

૨૧ અધિમાંસ, રસોળી, અર્શી, અધિજિહ્વા, ઉપશ્લ્હા ઉપક્રુશ, ગલશુલિકા, અલશ્, માંસસંઘાત, ઓષ્ઠપ્રકોપ, ગલગંડ, ગંડમાળા વગેરે રોગો માંસના દોષથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૨

મેદના દોષથી થનારા રોગ.

ગ્રન્થિવૃદ્ધિગલગણ્ડાર્બુદમેદોજૌષ્ઠપ્રકોપમધુમેહા-
તિસ્થૌલ્યાતિસ્વેદપ્રભૃતયો મેદોદોષજાઃ ॥ ૨૩ ॥

૨૨ ગાંઠ, વધરાવળ, ગલગંડ, રસોળી, મેદથી થતો ઓષ્ઠપ્રકોપ, મધુમેહ, શરીરનું બહુ જડાપણું, બહુ પરસેવો વળવો વગેરે રોગો મેદના દોષથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૩

અસ્થિ (હાડકા)ના દોષથી થનારા રોગ.

અધ્યસ્થ્યધિદન્તાસ્થિતોદગૂલકુનલપ્રભૃતયોઽ-
સ્થિદોષજાઃ ॥ ૨૪ ॥

૨૩ અધ્યસ્થિ (હાડકાનું વધવું), અધિદંત (દાંતનું વધવું), હાડકાંઓમાં સાંધો ભાંકાતી હોય એવી વેદના થવી અને શૂળ નીકળવું, નખોનું બગડવું વગેરે રોગો અસ્થિના દોષથી થાય છે. ૨૪

મજ્જાના દોષથી થનારા રોગ.

તમોદર્શનમૂર્છાભ્રમપર્વગૌરવસ્થૂલમૂલૌર્જનમ-
નેત્રાભિગ્ન્યન્દ્રપ્રભૃતયો મજ્જદોષજાઃ ॥ ૨૫ ॥

૨૪ આંખે અંધારા આવવાં, મૂર્છા આવવી, ચકરી આવવી, પર્વોને વિશે જડા મૂળવાળાં અને મોટા પ્રણે ઉત્પન્ન થવા, આંખો દુખવા ઉઠવી વગેરે રોગો મજ્જાના દોષથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૫

વીર્યના દોષથી થનારા રોગ.

ક્લેવ્યાપ્રહર્ષશુક્રાદમરીશુક્રમેહશુક્રદોષાદ્યશ્ચ ત-
દોષજાઃ ॥ ૨૬ ॥

૨૫ નપુંસકપણું, સ્ત્રીઓને જોઇને કામ ઉત્પન્ન ન થવો, વીર્યની પથરી, શુક્રમેહ, વીર્ય સંબંધી દોષો વગેરે રોગો વીર્યના દોષથી થાય છે. ૨૬

મળસ્થાનના દોષથી થનારા રોગ.

ત્વગ્દોષાઃ સજ્જોઽતિપ્રવૃત્તિરયથાપ્રવૃત્તિર્વા મલા-
યતનદોષાઃ ॥ ૨૭ ॥

૨૬ ચામડીના રોગો, મળોની પ્રવૃત્તિ ન થવી, બહુ પ્રવૃત્તિ થવી અથવાતો જોઇએ તેના કરતાં વિરુદ્ધ થવી એ રોગો મળોના સ્થાનોના દોષથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૭ ઇંદ્રિયોના સ્થાનના દોષથી થનારા રોગ.

ઇન્દ્રિયાણામપ્રવૃત્તિરયથાપ્રવૃત્તિર્વેન્દ્રિયાયતન-
દોષાઃ । इत्येवं समास उक्तो विस्तरं निमित्तानि
चैषां प्रतिरोगं वक्ष्यामः ॥ २८ ॥

૨૭ ઇંદ્રિયોની પોતાના કાર્યમાં બીલકુલ પ્રવૃત્તિ ન થવી અથવાતો જેવી જોઇએ તે કરતાં ઉલટી રીતે પ્રવૃત્તિ થવી એ રોગો ઇંદ્રિયોના સ્થાનોના દોષથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે જુદા જુદા વ્યાધિઓની ઉત્પત્તિ સંક્ષેપમાં કહી. આ રોગોના વિસ્તાર તથા એઓનાં કારણો પ્રત્યેક રોગના પ્રકરણમાં કહીશું. ૨૮ શરીરના અવયવોમાં રોગો ઉત્પન્ન થવાનું કારણ. ભવતિ ચાત્ર ॥

કુપિતાનાં હિ દોષાણાં શરીરે પરિધાવતામ્ ।

यत्र सङ्गः स्ववैगुण्याद्याधिस्तत्रोपजायते ॥ २९ ॥

૨૮ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોક છે:—દોષો કાપાયમાન થઇને શરીરમાં પ્રસરવા લાગે છે અને માર્ગોના બગાડને લીધે અટકાને જ્યાં જ્યાં એકઠા થાય છે ત્યાં ત્યાં તેઓ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૯

દોષોના અને વ્યાધિઓના નિત્ય સંબંધ

છ કે અનિત્ય ?

भूयोऽत्र जिज्ञास्यं किं वातादीनां ज्वरादीनां
च नित्यः संश्लेषः परिच्छेदो वेति ॥ ३० ॥

૨૯ દોષો કારણ છે અને વ્યાધિઓ તેનાં કાર્ય છે એમ કહ્યું એટલે ફરીને આ વિષયમાં જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય છે કે, જેમ અગ્નિને અને ઉષ્ણતાને નિત્ય સંબંધ છે એમ દોષોને અને વ્યાધિઓને પણ નિત્ય સંબંધ છે ? અથવા તો કુભારને અને ધડાને જેમ જુદા જુદા સ્થળમાં રહેવારૂપી અનિત્ય સંબંધ છે તેમ દોષોને અને જ્વર આદિ વ્યાધિઓને જુદા જુદા રહેવારૂપ અનિત્ય સંબંધ છે. ૩૦

वातादिकेनो नित्य संबंध मानवामां पणु दोष
आवे छे અને अनित्य संबंध मानवामां
पणु दोष आवे छे.

यदि नित्यः संश्लेषः स्यात्तर्हि नित्यातुराः सर्व
एव प्राणिनः स्युः । अथाप्यन्यथा वातादीनां ज्व-
रादीनां चान्यत्र वर्तमानानामन्यत्र लिङ्गं न भव-
तीति कृत्वा यदुच्यते वातादयो ज्वरादीनां मूला-
नीति तन्न ॥ ३१ ॥

૩૦ જો વાતાદિકનો રોગોની સાથે નિત્ય સંબંધ હોય તો સર્વેય પ્રાણીઓ નિત્ય રોગી રહેવાં જોઇએ અને

અને મેદથી થયેલા રોગો ભેદન કરવાને-ચીરવાને યોગ્ય છે. મૂત્રાશયને પથરી કહાડવામાટે જ ચીરવું, બીજાં કારણથી કદી પણ ચીરવું નહીં. ૫-૮

લેખન કરવા (છોલવા) યોગ્ય રોગો.

લેખ્યાશ્ચત્સો રોહિણ્યઃ કિલાસમુપજિહ્વિકા ।

મેદોજો દન્તવૈદર્ભો ગ્રન્થિર્વર્તમાધિજિહ્વિકા ॥ ૯ ॥

અર્શોસિ મળ્ડલં માંસકન્દી માંસોન્નતિસ્તથા ।

૪ વાયુથી, પિત્તથી, કફથી અને સન્નિપાતથી થયેલી રોહિણી, કિલાસ-કાઠ, ઉપજિહ્વિકા, મેદથી થયેલા રોગો, દંતવૈદર્ભ, ગ્રન્થિ, ત્રણું મ્હોટું તથા આંખની પાપણ, અધિજિહ્વિકા, અર્શ, કાઠ વગેરેનાં મંડલો, માંસના ન્હાના અંકુરો અને માંસતું ઉંચું થયું એ રોગો લેખન કરવાને-છોલવાને યોગ્ય છે. ૬-૧૦

વેધન કરવા (વીંધવા) યોગ્ય રોગો.

વેધ્યાઃ શિરાઃ સ્ત્રીવિધા મૂત્રવૃદ્ધિર્દકોદરમ્ ॥ ૧૦ ॥

૫ ધણા પ્રકારની શિરાઓ, મૂત્રવૃદ્ધિ અને જલોદર એ રોગો વેધન કરવાને (વીંધવાને) યોગ્ય છે. ૧૦

સળીથી તપાસવાને યોગ્ય રોગો.

एष्या नाड्यः सशल्याश्च व्रणा उन्मार्गिणश्च ये ।

૬ નાડીવ્રણો, જેની અંદર શલ્ય રહી ગયેલું હોય એવા વ્રણો અને આડાઅવળા માર્ગમાં ગયેલા વ્રણો એપણુ કરવાને (સોડાડા વગેરેની સળીથી અંદરનો માર્ગ તપાસવાને) યોગ્ય છે. ૧૧

આહાર્ય (ખેંચી કહાડવાયોગ્ય) રોગો.

आहार्याः शर्करास्तिस्रो दन्तकर्णमलाश्च ॥ ૧૧ ॥

શલ્યાનિ મૂઢગર્ભાશ્ચ વર્ચશ્ચ નિચિતં ગુદે ।

૭ દન્તશર્કરા, મૂત્રશર્કરા અને પાદશર્કરા એ ત્રણ પ્રકારની શર્કરાઓ-કાંકરીઓ; અહુ હલતા દાંતો, કાનનો મેલ, પથરી, શલ્યો, મૂઢગર્ભ અને ગુદામાં એકઠી થયેલી વિષા એ સઘળા રોગો આહાર્ય (ખેંચી કહાડવા યોગ્ય) છે. ૧૧

સ્નાવ કરાવવાયોગ્ય રોગો.

स्नाय्या विद्रथयः पंच भवेयुः सर्वजाहते ॥ ૧૨ ॥

કુષ્ઠાનિ વાયુઃ સરુજઃ શોફો યશ્ચૈકદેશજઃ ।

પાલ્યામયાઃ શ્લીપદાનિ વિષજુષ્ઠં ચ શોણિતમ્ ૧૩

અર્બુદાનિ વિસર્પાશ્ચ ગ્રન્થયશ્ચાદિતસ્તુ ચે ।

ત્રયસ્રયશ્ચોપદંશાઃ સ્તનરોગા વિદારિકા ॥ ૧૪ ॥

શૌષિરો ગલશાલૂકં કણ્ટકઃ કૃમિદન્તકઃ ।

દન્તવેષ્ટઃ સોપકુશઃ શીતાદો દન્તપુષ્પુટઃ ॥ ૧૫ ॥

પિત્તાસૃક્કફજાશ્ચૌષ્ઠ્યાઃ ક્ષુદ્રરોગાશ્ચ ભૂયશઃ ।

૮ સન્નિપાતથી થયેલા વિદ્રધિ શિવાયના આક્રાંના પાંચે પ્રકારના દુષ્ટ વિદ્રધિઓ, ચામડીના રોગો, જેમાં વેદના થતી હોય એવા વાતરોગ, એક દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા સોળે (ત્રણશાય-ગુમકું), કાનની ખૂટોના રોગો,

શ્લીપદ, (હાથી પગાનો રોગ) વિપથી દૂષિત થયેલું રક્ત, રસોળી, રતવા, વાયુથી, પિત્તથી અને કફથી થયેલી ગ્રન્થિઓ, વાયુથી-પિત્તથી અને કફથી થયેલા ઉપદંશો, સ્તનના રોગો, વિદારિકા, શૌષિર, ગલશાલૂક, કંટક, કૃમિદંતક, દંતવેષ્ટક, ઉપકુશ, શીતાદ, દંતપુષ્પુટ, પિત્ત, રક્ત અને કફ એઓથી ઉત્પન્ન થયેલા ઓઠના રોગો અને ધણાખરા ક્ષુદ્ર રોગો એઓ સ્નાવ કરાવવા યોગ્ય છે. ૧૨-૧૫

સીવવાયોગ્ય રોગો.

સીવ્યા મેદઃસમુત્થાશ્ચ મિશ્નાઃ સુલિખિતા ગદાઃ ।

સઘોવ્રણાશ્ચ યે ચૈવ ચલસંધિવ્યપાશ્રયાઃ ॥ ૧૬ ॥

૯ મેદથી ઉત્પન્ન થયેલા, ચીરેલા તથા સારી રીતે ખોતરેલા રોગો સીવવા યોગ્ય છે. તુરતમાં થયેલાં ત્રણો તથા હાથ પગ વગેરેના હાલતા સાંધાઓમાં થયેલા ત્રણો પણ સીવવા યોગ્ય છે. ૧૬

સીવવાને અયોગ્ય ત્રણો.

न क्षाराग्निविषैर्जुष्टा न वा मारुतवाहिनः ।

નાન્તર્લોહિતશલ્યાશ્ચ

૧૦ જે ત્રણો ક્ષાર, અગ્નિ અને વિષ એઓથી થયેલા હોય, જે ત્રણોમાંથી પવન નીકળતો હોય અને જે ત્રણોની અંદર બગડેલું લોહી કે શલ્ય રહી ગયું હોય તે ત્રણોને સીવવા નહીં. ૧૭

સીવવાને અયોગ્ય ત્રણોની ચિકિત્સા.

तेषु सम्यग्विशोधनम् ॥ ૧૭ ॥

પાંશુરોમનસ્નાદીનિ ચલમસ્થિ ભવેચ્ચ યત્ ।

અદ્વતાનિ યતોઽમૂનિ પાચયેયુર્મૃશં વ્રણમ્ ॥ ૧૮ ॥

રુજશ્ચ વિવિધાઃ કુર્યુઃ

૧૧ ઉપર કહેલા ત્રણોને એકદમ સીવવા નહિ પરંતુ તેઓને સારીરીતે શુદ્ધ કરવા જોઈએ. કેમકે ત્રણની અંદર રહેલા રજ, વાળ, નખ વગેરે શલ્યો અને ખંડિત થયેલું હાડકું એઓને ખંઠાર કહાડ્યા વિના જે ત્રણને સીવી દેવામાં આવે તો એ સઘળાં શલ્યો ત્રણને એકદમ પકાવે છે અને ત્રણમાં અનેક પ્રકારની વેદનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. (એટલામાટે ત્રણોને શુદ્ધ કરવા જોઈએ એટલે તેઓની અંદર રહેલા દુષ્ટ રક્ત, શલ્ય વગેરેને કહાડી નાંખવા જોઈએ). ૧૭-૧૮

ત્રણને ક્યારે સીવવો ?

तस्मादेतान् विशोधयेत् ।

તતો વ્રણં સમુન્નમ્ય સ્થાપયિત્વા યથાસ્થિતમ્ ૧૯

૧૨ તે માટે ત્રણોને શુદ્ધ કરવા અને ત્રણને શુદ્ધ કર્યા પછી તેને ઉંચો કરી તથા ચામડી વગેરેને બરાબર બેસતાં કરીને પછી તેને સીવવો. ૧૯

વ્રણુને સીવવામાં કેવા દોરાઓનો
ઉપયોગ કરવો ?

સીવ્યેત્ સૂક્ષ્મેણ સૂત્રેણ વલ્કેનાશ્મન્તકસ્ય વા ।
શણઙ્ગક્ષૌમસૂત્રાભ્યાં સ્નાયવા વાલેન વા પુનઃ ॥૨૦॥
મૂર્વાગુહ્વચીતાનૈર્વા સીવ્યેત્ ;

૧૩ વ્રણુને સીવવામાટે ઝીણા સુતરના દોરા અથવા
આસોંદરાની છાલની રેશાઓ, અથવા શણુના દોરા,
અથવા અળસીના દોરા, અથવા સ્નાયુ, અથવા વાળ,
અથવા મૂર્વાના કે ગળોના તાંતણાઓ એમાંની જે
વસ્તુ જે સ્થાનમાં યોગ્ય જણાય અથવા જે વસ્તુ તે
સમયે મળી આવે તેના દોરા તરીકે ઉપયોગ કરવો અને
તેનાથી વ્રણુને સીવવો. ૨૦

વ્રણુને સીવવાના ચાર પ્રકાર.

વેલ્લિતકં શનૈઃ ।

સીવ્યેદ્ગોફણિકાં વાપિ સીવ્યેદ્વા તુન્નસેવનીમ્ ૨૧
ઋજુગ્રન્થિમથો વાપિ યથાયોગમથાપિ વા ।

૧૪ અનુવેલ્લિતક, ગોફણિકા, તુન્નસેવની અને ઋજુ-
ગ્રન્થિ એવા નામના વ્રણુને સીવવાના ચાર પ્રકારો છે.
એ ચાર પ્રકારોમાંના કોઈ પણ પ્રકારથી અથવા તેો જે
વ્રણુને જે પ્રકાર યોગ્ય જણાય તે પ્રકારથી તે વ્રણુને
ધીરે ધીરે સીવવો. ૨૧

વ્રણુને સીવવામાટે સોધઓ.

દેશેડલપમાંસે સંધૌ ચ સૂચી વૃત્તાદ્ગુલદ્વયમ્ ॥૨૨॥

આયતા ડ્યદ્ગુલા ડ્યસ્ત્રા માંસલે વાપિ પૂજિતા ।

ધનુર્વકા હિતા મર્મફલકોશોદરોપરિ ॥ ૨૩ ॥

દ્યત્યેતાસ્ત્રિવિધાઃ સૂચીસ્તીક્ષ્ણાગ્રાઃ સુસમાહિતાઃ ।

કારયેન્માલતીપુષ્પવૃન્તાગ્રપરિમણ્ડલાઃ ॥ ૨૪ ॥

૧૫ થોડા માંસવાળા ભાગમાં થયેલા વ્રણુને સીવવા
માટે ગોળ અને જે આંગળ લાંબી સોઈ હોવી જોઈએ.
ધણા માંસવાળા ભાગમાં થયેલા વ્રણુને સીવવામાટે
ત્રણ આંગળ લાંબી અને છેડાના ભાગમાં ત્રણ હાંસીયા-
વાળી સોઈ હોવી જોઈએ. મર્મસ્થળોમાં, વૃષણોમાં કે
પેટમાં થયેલા વ્રણુને સીવવામાટે ધનુષના જેવી વાંકી
સોઈ હોવી જોઈએ. આ ત્રણે પ્રકારની સોઈઓ તીક્ષ્ણ
અણીવાળી, બરાબર પકડી શકાય એવી અને જાડાના
પુલના ડીંટીઆના આગલા ભાગના જેવી ગોળ
બનાવવી. ૨૨-૨૪

વ્રણુમાં કયા સ્થાનમાં ટાંકા મારવા ?

નાતિદૂરે નિકૃષ્ટે વા સૂચીં કર્મણિ પાતયેત્ ।

દૂરાદ્ગુજો વ્રણૌષ્ઠસ્ય સન્નિકૃષ્ટેડવલુચ્ચનમ્ ॥ ૨૫ ॥

૧૬ વ્રણુને સીવતી વખતે વ્રણુના મ્હોડાથી બહુ
સમીપમાં કે બહુ દૂર સોઈથી ટાંકા મારવા નહી. કેમકે
વ્રણુના મ્હોડાની બહુ સમીપમાં ટાંકા મારીને સીવવાથી
ટાંકા ઉતરડાઈ જાય છે-તુટી જાય છે અને વ્રણુના

મ્હોડાથી બહુ દૂર ટાંકા મારીને સીવવાથી વ્રણુમાં
વેદના થાય છે. ૨૫

વ્રણુને સીવ્યા પછીની ચિકિત્સા.

અથ ક્ષૌમપિચુચ્છન્નં સુસ્યૂતં પ્રતિસારયેત્ ।

પ્રિયઙ્ગવજ્જનયદ્યદ્ગોધ્રચૂર્ણૈઃ સમન્તતઃ ॥ ૨૬ ॥

શલ્લકીફલચૂર્ણૈર્વા ક્ષૌમધ્યામેન વા પુનઃ ।

તતો વ્રણં યથાયોગં બદ્ધાચારિક્કમાદિશેત્ ॥ ૨૭ ॥

પતદદૃષ્ટિધં કર્મ સમાસેન પ્રકીર્તિતમ્ ।

વિકિત્સિતેષુ કાર્ત્સ્યેન વિસ્તરસ્તસ્ય વક્ષ્યતે ૨૮

૧૭ વ્રણુને સારી રીતે સીવી લીધા પછી અલસીના
રેશાઓથી બનાવેલા વસ્ત્રથી તથા સુના પુંબડાથી વ્રણુને
ઢાંકી, તેની ચોતરફ ઘઉંલા, રસવન્તી, જેડીમધ અને
લોધર એઓનું ચૂર્ણ અથવા સાલેડાના ફળનું ચૂર્ણ
અથવા અલસીના રેશાઓથી બનાવેલા વસ્ત્રની રાખનું
ચૂર્ણ ભરભરાવીને તેને યોગ્ય બંધથી બાંધી લેવો. તે પછી
(સૂત્રસ્થાનના 'વ્રણિતોપાસનીય' નામના ૧૮મા અધ્યાયમાં
કહેલા) આહારાવહારના નિયમો તેને બતાવી દેવા. આ
આઠ પ્રકારના શસ્ત્રકર્મવિષે અહીં સંક્ષેપથી કહેવામાં
આવ્યું છે. ચિકિત્સાસ્થાનમાં એ વિશે વિસ્તારથી વિ-
વેચન કરવામાં આવશે. ૨૬-૨૮

શસ્ત્રપ્રયોગ કરતી વખતે ચાર પ્રકારની

આપત્તિની સંભાળ રાખવી.

હીનાતિરિક્તં તિર્યક્ચ ગાત્રચ્છેદનમાત્મનઃ ।

પતાશ્ચત્સોડશ્વિધે કર્મણિ વ્યાપદઃ સ્મૃતાઃ ॥૨૯॥

૧૮ આઠે પ્રકારનાં શસ્ત્રકર્મ કરતી વખતે શસ્ત્રનો
જેટલો જોઈએ તેથી ઓછો પ્રયોગ થવો અથવા વધારે
પ્રયોગ થવો, શસ્ત્રનું વાંકું જતું તથા શસ્ત્રપ્રયોગ કર-
નારનું પોતાનું અંગ કપાઈ જતું એ રીતે ચાર પ્રકારની
આપત્તિ બને છે. એટલા માટે એવી રીતે સાવધાની
રાખીને શસ્ત્રપ્રયોગ કરવો કે જેથી આ ચાર પ્રકારની
આપત્તિઓ બનવા પામે નહીં. ૨૯

શસ્ત્રપ્રયોગના હીનયોગથી વિકારો થવાનો સંભવ.

અજ્ઞાનલોભાહિતવાક્યયોગ-

મયપ્રમોહૈરપરૈશ્ચ ભાવૈઃ ।

યદા પ્રયુક્ત મિષકુશલ્લં

તદા સશેષાન્કુરતે વિકારાન્ ॥ ૩૦ ॥

૧૯ જે વૈદ્ય અજ્ઞાન, લોભ, શત્રુઓની શીખવણી,
ભય તથા મોહ એ કારણોથી અથવા તે બીજાં કારણોથી
શસ્ત્રનો હીનપ્રયોગ કરે તેો તેથી બીજા પણ કેટલાએક
વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૦

શસ્ત્રાદિકની ક્રિયા નહિ જાણનારા મૂર્ખ વૈદ્ય પાસે
શસ્ત્રાદિકની ક્રિયા કરાવવી નહિ.

તં ક્ષારશસ્ત્રાગ્નિભિરૌષધૈશ્ચ

ભૂયોડમિયુજ્ઞાનમયુક્તિયુક્તમ્ ।

જિજીવિષુર્દુરત एव वैद्यं
विवर्जयेदुग्रविषाग्नितुल्यम् ॥ ૩૧ ॥

૨૦ શસ્ત્રની બરોબર યોજના કરી નહિ બાણનારો મૂર્ખ વૈદ્ય જો ફરીવાર પણ ક્ષાર, શસ્ત્ર, અગ્નિ કે ઔષધ એઓનો પ્રયોગ કરવાને તૈયાર થાય તો જીવવાની ઇચ્છા રાખનારા રોગીએ તેને ભયંકર વિષ અને અગ્નિના જેવો પ્રાણ હરનાર સમજીને દૂરથી જ સાગ કરી દેવો. ૩૧

મૂર્ખ વૈદ્ય પ્રાણનો પણ નાશ કરે છે.

तदेव युक्तं त्वतिमर्मसंधीन्
हिंस्याच्छिरां स्नायुमथास्थि चैव ।

मूर्खप्रयुक्तं पुरुषं क्षणेन
प्राणैर्वियुज्ज्यादथवा कथंचित् ॥ ૩૨ ॥

૨૧ જો મૂર્ખ વૈદ્ય શસ્ત્રનો અતિયોગ કરે તો તેથી મર્મ, સન્ધિ, શિરા, સ્નાયુ અને અસ્થિ કપાઈ જાય છે અથવા તો કોઈ વખત ક્ષણમાત્રમાં મનુષ્યના પ્રાણનો પણ નાશ કરે છે. ૩૨

મર્મમાં શસ્ત્રનો જખમ થવાથી થનારા રોગો.

भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो
विचेष्टनं संस्वपनोष्णता च ।

स्वस्तांगता मूर्छनमूर्ध्वात-
स्तीव્રा रुजो वातकृताश्च तास्ताः ॥ ૩૩ ॥

मांसोदकामं रुधिरं च गच्छे-
त्सर्वेन्द्रियाथोपरमस्तથैव ।

दशार्द्धसंख्येष्वपि हि क्षतेषु
सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तम् ॥ ૩૪ ॥

૨૨ માંસમર્મ, શિરામર્મ, સન્ધિમર્મ, સ્નાયુમર્મ અને અસ્થિમર્મ એ પાંચ પ્રકારના મર્મોમાં શસ્ત્રથી જખમ થયો હોય તો માથામાં ચકરી આવવી, બકબું, પડી જવું, ચિત્તનું અસ્વસ્થ થવું, શરીરના વ્યાપારોનું બંધ પડી જવું, બલનો ક્ષય થવો, શરીરમાં ઉખળતા થવી, અંગોનું શિથિલ થવું, મૂર્છા આવી જવી, શ્વાસ થવો, વાયુથી નાના પ્રકારની વેદનાઓ થવી અને સઘળી ઇન્દ્રિયાની ક્રિયાઓનું બંધ પડી જવું એ લક્ષણો થાય છે તથા જખમમાંથી માંસના ઘોણુ જેવો સ્વાદ અને રક્ત વહેવા માટે છે. ૩૩-૩૪

શિરા કપાઈ ગઈ હોય તેનાં લક્ષણ.

सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं

रक्तं स्ववेदै क्षततश्च वायुः ।

करोति रोगान् विविधान् यथोक्ता-

च्छिन्नासु भिन्नास्त्वथवा शिरासु ॥ ૩૫ ॥

૨૩ શસ્ત્રપ્રયોગ કરતાં શિરા કપાઈ જાય કે ચીરાઈ જાય તો જખમમાંથી ઇન્દ્રગોપ નામના કીડાના જેવું શત્રું લોહી બહુ જ સ્રવવા લાગે છે અને તેથી (સૂત્ર-

સ્થાનના 'શોણિતવર્ણનીય' નામના ૧૪ મા અધ્યાયમાં કહેલા) રક્તનો અતિસ્ત્રાવ થવાથી કોપાયમાન થયેલો વાયુ માથું દુખવું વગેરે વિવિધ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૩૫

સ્નાયુ કપાઈ ગયો હોય તેનાં લક્ષણ.

कौज्यं शरीरावयवावसादः

क्रियास्वशक्तिस्तुमुला रुजश्च ।

चिराद्गणो रोहति यस्य चापि

तं स्नायुविद्धं मनुजं व्यवस्येत् ॥ ૩૬ ॥

૨૪ શસ્ત્રક્રિયા કરતાં સ્નાયુમાં જખમ થયો હોય તો શરીર ખુંધું થઈ જાય છે, શરીરના અવયવોમાં પીડા થાય છે, સઘળું શરીર સઘળી ક્રિયાઓ કરવામાં અશક્ત થઈ જાય છે, ગંભીર વેદનાઓ થાય છે અને વ્રણ ઘણું દિવસે રજાય છે. ૩૬

ચલ અને અચલ સંધિમાં જખમ થયો હોય તેનાં લક્ષણ.

शोफातिवृद्धिस्तुमुला रुजश्च

बलक्षयः पर्वसु भेदशोफौ ।

क्षतेषु संधिष्वचलाचलेषु

स्यात्संधिकर्मोपरतिश्च लिङ्गम् ॥ ૩૭ ॥

૨૫ શસ્ત્રક્રિયા કરતાં ચલ કે અચલ સન્ધિમાં જખમ થયો હોય તો સોજો બહુ જ વધી પડે છે, ભયંકર વેદનાઓ થાય છે, બલનો ક્ષય થાય છે, સાંધાઓમાં ભાંગવા જેવી પીડા અને સોજો થાય છે તથા તે સન્ધિની સઘળી ક્રિયાઓ બંધ પડી જાય છે. ૩૭

હાડકામાં જખમ થયો હોય તેનાં લક્ષણ.

घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु

सर्वास्ववस्थासु न शान्तिरस्ति ।

तृष्णाङ्गसादौ श्वयथुश्च रुक्च

तमस्थिविद्धं मनुजं व्यवस्येत् ॥ ૩૮ ॥

૨૬ શસ્ત્રક્રિયા કરતાં હાડકામાં જખમ થયો હોય તો રાતદિવસ ભયંકર વેદનાઓ થાય છે, કોઈ પણ અવસ્થાઓમાં રોગીને શાંતિ મળતી નથી, તરશ લાગ્યા કરે છે, શરીર સુસ્ત થઈ જાય છે, જખમમાં સોજો ચઢી આવે છે અને પીડા થાય છે. ૩૮

સંધિ, શિરા, સ્નાયુ, અથવા તો હાડકું પોતાના મર્મ સાથે જખમમાં હોય તો તેનાં લક્ષણો.

यथास्वमेतानि विभावयेयु-

लिङ्गानि मर्मस्वभिताडितेषु ।

૨૭ સંધિ, શિરા, સ્નાયુ કે હાડકું પોતાનાં મર્મ સાથે છેદાયાં હોય તો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે એક એકનાં ચિહ્ન થાય છે તથા આ અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે ભ્રમ, અસંબદ્ધભાવણ વગેરે ચિહ્નો પણ થાય છે.

માંસના મર્મમાં જખમ થવાથી થનારાં ચિહ્ન.

સ્પર્શ ન જાનાતિ વિપાણ્ડુવર્ણો

યો માંસમર્મણ્યમિતાહિતઃ સ્યાત્ ॥ ૩૯ ॥

૨૮ શસ્ત્રક્રિયા કરતી વખતે માંસના મર્મભાગમાં જખમ થાય તો તે મનુષ્યને કોઈપણ પ્રકારના સ્પર્શની ખબર પડતી નથી અને શરીરનો વર્ણ (રંગ) અત્યંત શીઠા પડી જાય છે. ૩૯

શસ્ત્રક્રિયા કરતાં પોતાનાં જ શરીરને કાપી

નાખનારા વૈદ્યનો ત્યાગ કરવો.

આત્માનમેવાથ જઘન્યકારી

શસ્ત્રેણ યો હન્તિ હિ કર્મ કુર્વન્ ।

તમાત્મવાનાત્મહનં કુવૈદ્યં

વિવર્જયેદાયુરમીક્ષમાનઃ ॥ ૪૦ ॥

૨૯ ખરાબ રીતે શસ્ત્રક્રિયા કરનારો જે વૈદ્ય શસ્ત્રકર્મ કરતી વખતે શસ્ત્રથી પોતાનું જ અંગ કાપી નાખે તે આત્મહાતી વૈદ્યને જીવવાની ઇચ્છા રાખનારા બુદ્ધિમાન રોગીએ છોડી જ દેવો. ૪૦

શસ્ત્રો આહાંઅવળાં નાંખવાથી થનારા દોષો.

તિર્યક્પ્રણિહિતે શસ્ત્રે દોષાઃ પૂર્વમુદાહૃતાઃ ।

તસ્માત્પરિહરન્દોષાન્કુર્યાંછસ્ત્રાનિપાતનમ્ ॥ ૪૧ ॥

૩૦ શસ્ત્ર આહુંઅવળું નાંખવાથી જે દોષો (તુક-સાનો) થાય છે તે પૂર્વે (સૂત્રસ્થાનના અગ્રોપહરણીય નામના પાંચમા અધ્યાયના ૧૪ માં સૂત્રમાં) કહેલા છે. તે માટે પાંચમા અધ્યાયમાં કહેલા દોષોનો ભાગ કરીને અર્થાત્ તેવા દોષો નહિ કરતાં શસ્ત્રક્રિયા કરવી. ૪૧

વૈદ્યે રોગીનું પુત્રવત્ પાલન કરવાનાં કારણ.

માતરં પિતરં પુત્રાન્બાન્ધવાનપિ ચાતુરઃ ।

અથૈતાનમિશક્તૈઃ વૈદ્યે વિશ્વાસમેતિ ચ ॥ ૪૨ ॥

વિસ્તૃજત્યાત્મનાત્માનં ન ચૈનં પરિશક્તૈઃ ।

તસ્માત્પુત્રવદૈવૈનં પાલયેદાતુરં મિષક ॥ ૪૩ ॥

૩૧ રોગી પોતાનાં મા, બાપ, પુત્રો અને સગાસંબંધીઓ એઓના ઉપર પણ કદાચ શંકા રાખે છે પરંતુ વૈદ્યના ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખે છે અને પંડે જ પોતાનું શરીર વૈદ્યના હાથમાં સોંપી દે છે તેમ તેની ઉપર કદી પણ શંકા લાવતો નથી. તે માટે વૈદ્ય પુત્રની પેઠે જ રોગીનું પાલન કરવું જોઈએ. ૪૨-૪૩

રોગને માટે ક્રિયાઓનો નિર્ણય.

કર્મણા કશ્ચિદેકેન દ્વાભ્યાં કશ્ચિન્નિમિસ્તથા ।

વિકારઃ સાધ્યતે કશ્ચિન્નુર્મિરપિ કર્મભિઃ ॥ ૪૪ ॥

૩૨ કોઈ રોગ એક ક્રિયાથી, કોઈ રોગ બે ક્રિયાથી, કોઈ રોગ ત્રણ ક્રિયાથી અને કોઈ રોગ ચાર ક્રિયાથી પણ મટી શકે છે. ૪૪

૧૫

ઉત્તમ ચિકિત્સા કરવાથી ધર્માદિકનો

લાભ થાય છે.

ધર્માર્થો કીર્તિમત્યર્થ સતાં ગ્રહણમુક્તમમ્ ।

પ્રાપ્તુયાત્સ્વર્ગવાસં ચ હિતમારભ્ય કર્મણા ॥ ૪૫ ॥

૩૩ વૈદ્ય ચિકિત્સાથી રોગીનું હિત કરીને ધર્મ, અર્થ, મહાન્ કીર્તિ, સત્પુરુષો તરફથી ઉત્તમ માન અને સ્વર્ગ-મા વાસ એઓને પ્રાપ્ત કરે છે. ૪૫

અધ્યાય ૨૬ મો

૧ પ્રનષ્ટશલ્યવિજ્ઞાનીય (શરીરમાં ગુમ થઈ ગયેલાં શલ્યના વિજ્ઞાન વિશે.)

ઉપક્રમ.

અથાતઃ પ્રણષ્ટશલ્યવિજ્ઞાનનિમગ્ધાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે-હવે અંહીથી હું 'પ્રનષ્ટ-શલ્યવિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

શલ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ.

'શલ' 'શ્વલ' આગુગમને ધાતુસ્તસ્ય શલ્યમિતિ
રૂપમ્ ॥ ૩ ॥

૨ સંસ્કૃત ભાષામાં 'શલ' ધાતુનો અર્થ 'જલદી જવું' એવો થાય છે અને એ ધાતુને 'શ્વ' એવો કૃત પ્રલય લાગવાથી 'શલ્ય' એવું રૂપ થાય છે. ૩

શલ્યના ભેદો.

તદ્વિવિધં શારીરમાગન્તુકં ચ ॥ ૪ ॥

૩ તે શલ્ય શારીર અને આગન્તુ એ ભેદોથી બે પ્રકારનું છે. ૪

આ શાસ્ત્રનું શલ્યશાસ્ત્ર નામ પડવાનું કારણ.

સર્વશરીરાબાધકરં શલ્યં તદિહોપદિદ્યત હત્યતઃ
શલ્યશાસ્ત્રમ્ ॥ ૫ ॥

૪ સર્વ શરીરને અથવા તેના કોઈ પણ ભાગને પીડા કરનારી જે વસ્તુ તેને 'શલ્ય' કહેવામાં આવે છે અને તે 'શલ્ય'નું આ તન્ત્રમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એટલા માટે આ શાસ્ત્રને 'શલ્યશાસ્ત્ર' એવું નામ આપવામાં આવે છે. ૫

૧ શલ્ય કહેતાં શરીરમાં ઝડપથી પ્રવેશ કરીને પીડા કરનારો પદાર્થ. અને પ્રણુ કહેતાં ગુમ થઈ જવું. શરીરમાં ગુમ થઈ ગયેલાં શલ્યના જ્ઞાનનો અધિકાર કરીને આ અધ્યાય કહ્યો છે તેથી આ અધ્યાય પ્રણુશલ્યવિજ્ઞાનીય નામનો કહેવાય છે.

શારીર અને આગંતુ શલ્યનાં લક્ષણો.

તત્ર શારીરં રોમનલાદિ ધાતવોડન્નમલા દોષાશ્ચ
દુષ્ટાઃ । આગન્ત્વપિ શારીરશલ્યવ્યતિરેકેણ યા-
વન્તો ભાવા દુઃસ્ખમુત્પાદયન્તિ ॥ ૬ ॥

૫ શારીર અને આગંતુ એ બે પ્રકારના શલ્યોમાં
દુષ્ટ થયેલાં—રોગગ્રસ્ત થયેલાં સ્વાંડા, નખ, પાંપણ વગેરે
વસ્તુઓ, રસ, રક્ત વગેરે ધાતુઓ, મૂત્ર, પુરિષ વગેરે
અન્નના મળો અને વાયુ વગેરે દોષો એઓને ‘શારીર-
શલ્ય’ કહેવામાં આવે છે અને શારીર શલ્યો શિવાય
બીજા તૃણ, કાષ્ઠ, પાપાણુ વગેરે જેટલા પદાર્થો શરીરમાં
અને મનમાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે તેઓને ‘આગન્તુ શલ્ય’
કહેવામાં આવે છે. ૬

શલ્યનું સ્વરૂપ.

અધિકારો હિ લોહવેણુવૃક્ષતૃણશૃન્ગાસ્થિમયેષુ
તત્રાપિ વિશેષતો લોહેષ્વેવ, વિશસનાથોપપન્ન-
ત્વાલ્લોહસ્ય । લૌહાનામપિ દુર્વારત્વાદણુમુખત્વા-
દૂરપ્રયોજનકરત્વાશ્ચ શર પવાધિકૃતઃ ॥ ૭ ॥

૬ લોહું, વાંસ, લાંકડાં, ખડ, શીંગડાં, અને હાડકાં
એ પદાર્થોમાં શલ્ય થવાની યોગ્યતા છે (એટલે એ
પદાર્થોનાં શલ્યો અને છે) તેઓમાં પણ વળી લોહમાં
શલ્ય થવાની વિશેષ યોગ્યતા છે. કેમકે બીજા પદાર્થો
કરતાં લોહું મારવાના કામમાં વધારે ઉપયોગી છે.
લોહાના પદાર્થોમાં પણ બાણમાંજ શલ્ય થવાની વિશેષ
યોગ્યતા છે કેમકે બાણનું મુશ્કેલીથી વારણ થઈ શકે
છે, તેનું મ્હોડું ઝીણી અણીવાળું હોય છે અને તે છટેથી
ધારેલા પ્રયોજનને (નીશાનને) પાર પાડી શકે છે
(વીંધી શકે છે). ૭

એ પ્રકારનાં બાણ.

સ દ્વિવિધઃ કર્ણી શ્રુક્ષણશ્ચ । તત્ર પ્રાયંણ વિવિધ-
વૃક્ષપત્રપુષ્પફલતુલ્યાકૃતયો વ્યાખ્યાતા વ્યાલમૃગ-
પક્ષિવક્ત્રસદશાશ્ચ ॥ ૮ ॥

૭ એ બાણો કર્ણી (કાનવાળા) અને શ્વક્ષુ—(કાન
વગરના—સીધા) એમ બે પ્રકારના થાય છે. બાણનું
મ્હોડું ઘણું કરીને નાના પ્રકારના વૃક્ષાનાં પાનડા, પુલ
અને ફલ એઓના જેવી આકૃતિવાળું અથવા હિંસક
પશુઓ અને પક્ષિઓના મ્હોડાના જેવી આકૃતિવાળું
હોય છે. ૮

શરીરમાં શલ્યની પાંચ પ્રકારે ગતિ થાય છે.

સર્વશલ્યાનાં તુ મહતામણૂનાં વા પશ્ચવિધો
ગતિવિશેષ ઋર્ધ્વમધોડર્વાચીનસ્તિર્યગ્જુરિતિ ॥ ૯ ॥

૮ મ્હોડાં કે ન્હાનાં સઘળાં શલ્યો શરીરમાં ઉંચે,
નીચે પાછળથી આડાં અને સીધાં એમ પાંચ પ્રકારે ગતિ
કરે છે (પ્રવેશ કરે છે—ન્ય છે.) ૯

શલ્યો શરીરના કયા સ્થાનોમાં રહે છે?

તાનિ યદા વેગક્ષયાત્પ્રતિઘાતાદ્વા ત્વગાદિષુ ઘ્ર્ણ-
વસ્તુષ્વવતિષ્ઠન્તે ધમનીસ્રોતોડસ્થિતદ્વિવરપેશો-
પ્રમૃતિષુ વા શરીરપ્રદેશેષુ ॥ ૧૦ ॥

૯ તે શલ્યો શરીરમાં દાખલ થયા પછી વેગ બંધ
પડવાથી અથવા તે વેગને પ્રતિઘાત થવાથી શરીરમાં
જ અટકીને ત્વચા, માંસ, શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ, સન્ધિ,
કોઠા અને મર્મ એ આઠ વસ્તુને ઉત્પન્ન થવાના સ્થાનોમાં
અથવા ધમનીઓમાં, સ્રોતોમાં, અસ્થિઓમાં, અસ્થિઓ-
નાં ફિસ્ટોમાં અથવા તે માંસની પેશીઓમાં એ રીતે
શરીરના પ્રદેશોમાં દાખલ થઈને રહે છે. ૧૦
શરીરમાં રહેલાં શલ્યનાં લક્ષણ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા.

તત્ર શલ્યલક્ષણમુચ્યમાનમુપધારય ।

તચ્ચ દ્વિવિધં સામાન્યં વૈશેષિકં ચ ॥ ૧૧ ॥

૧૦ શરીરમાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ કહું છું તે
સાંભળોઃ—શરીરમાં રહેલા શલ્યનાં સામાન્ય લક્ષણો
અને વિશેષ લક્ષણો એ રીતે બે પ્રકારનાં લક્ષણો છે. ૧૧

શરીરમાં રહેલાં શલ્યનાં સામાન્ય લક્ષણ.

શ્યાવં પિડકાવન્તં શોફવેદનાવન્તં મુદુર્મુદુઃ
શોણિતાસ્ત્રાવિણં બુદ્બુદવદુન્નતં મૃદુમાંસં ચ વ્રણં
જાનીયાત્સશલ્યોડયમિતિ સામાન્યલક્ષણમેતદુ-
ક્તમ્ ॥ ૧૨ ॥

૧૧ જે વ્રણ કાળો પડી ગયો હોય, તેમાં ફેડલીઓ
થયેલી હોય, સોજા ચ્હડેલા હોય, વેદનાઓ થતી હોય,
વારંવાર માંહેથી રક્ત સ્રવતું હોય, વ્રણ પરપોટાની પેઠે
ઉપસેડો હોય અને તેનું માંસ નરમ હોય તે બાણનું
કે આ વ્રણમાં શલ્ય રહી ગયું છે. આ પ્રમાણે શરીરમાં
રહેલાં શલ્યનાં સામાન્ય લક્ષણ કહ્યાં. ૧૨

શરીરમાં રહેલાં શલ્યનાં વિશેષ લક્ષણ.

વૈશેષિકં તુ ત્વગતે વિવર્ણઃ શોફો ભવત્યાયતઃ
કઠિનશ્ચ ॥ ૧૩ ॥

૧૨ શરીરમાં રહેલા શલ્યનાં વિશેષ લક્ષણ આ
પ્રમાણે છેઃ—શલ્ય જે ત્વચામાં રહેલું હોય તે તે સ્થા-
નમાં ચામડીના રંગથી જુદા રંગનો, લાંબો અને કઠણ
સોજા થાય છે. ૧૩

માંસમાં રહેલાં શલ્યનાં લક્ષણ.

માંસગતે શોફાભિવૃદ્ધિઃ શલ્યમાર્ગાનુપસંરોહઃ
પીડનાસદ્ધિણુતા ચોષપાકૌ ચ । પેદ્યન્તરસ્થેપ્યે-
તદેવ ચોષશોફવર્જમ્ ॥ ૧૪ ॥

૧૩ શલ્ય જે માંસમાં રહેલું હોય તે તે સ્થાનમાં
એકદમ સોજા ચ્હડે છે, શલ્યનો માર્ગ સ્પષ્ટો નથી,
દબાણુ ખમી શકાતું નથી (દબાવ તો વેદના થાય છે),
ચૂસાવા જેવી વેદના થાય છે અને વ્રણ પાડી આવે
છે. શલ્ય જે માંસપેશીમાં રહેલું હોય તે સોજા અને

ચૂસાવા જેવી વેદના સિવાય બાકીનાં સધળાં ઉપર કહેલાં લક્ષણો થાય છે. ૧૪

શિરામાં રહેલાં શલ્યનાં લક્ષણ.

શિરાગતે શિરાધ્માનં શિરાશૂલં શિરાશોફશ્ચ ॥૧૫॥

૧૪ શલ્ય ને શિરામાં રહેલું હોય તો શિરા પુલી આવે છે અને શિરામાં સોજે તથા શૂળ થાય છે. ૧૫

સ્નાયુમાં રહેલાં શલ્યનાં લક્ષણ.

સ્નાયુગતે સ્નાયુજાલોક્ષેપણં સંરમ્મશ્ચોગ્રા રુક્ચ ૧૬

૧૫ શલ્ય ને સ્નાયુમાં રહેલું હોય તો સ્નાયુનું જાણું ઉંચું થઈ આવે છે, તેમાં સોજે થાય છે અને ઉગ્ર વેદનાઓ થાય છે. ૧૬

સ્રોતસમાં રહેલાં શલ્યનાં લક્ષણ.

સ્રોતોગતે સ્રોતસાં સ્વકર્મગુણહાનિઃ ॥ ૧૭ ॥

૧૬ શલ્ય ને સ્રોતમાં રહેલું હોય તે તે સ્રોતોના પોતપોતાના ગુણોની અને કર્મોની હાનિ થાય છે. ૧૭

ધમનીમાં રહેલાં શલ્યનાં લક્ષણ

ધમનીસ્થે સફેનં રક્તમીર્યન્નનિલઃ સશબ્દો નિર્ગચ્છત્યક્કમર્દઃ પિપાસા હૃલ્લાસશ્ચ ॥ ૧૮ ॥

૧૭ શલ્ય ને ધમનીમાં રહેલું હોય તો પવન પ્રણુમાંથી શીણવાળાં રુધિરને બહાર કહાડતો અને અવાજ કરતો નીકળે છે, અંગો ભાંગે છે, તરશ લાગ્યા કરે છે અને મોળ આવે છે. ૧૮

હાડકામાં રહેલાં શલ્યનું લક્ષણ.

અસ્થિગતે વિવિધવેદનાપ્રાદુર્ભાવઃ શોફશ્ચ । અસ્થિવિવરગતેઽસ્થિપૂર્ણતાઽસ્થિતોદઃ સંદર્શોં બલવાશ્ચ ॥ ૧૯ ॥

૧૮ શલ્ય ને હાડકામાં રહેલું હોય તો સોજે તથા અનેક પ્રકારની વેદનાઓ થાય છે અને હાડકાના છિદ્રમાં રહેલું હોય તો હાડકું ભરાઈ ગયા જેવું લાગે છે, હાડકામાં સોજ્યા ભોંકાતી હોય એવી વેદના થાય છે અને રવાડાં એકદમ ઉભાં થઈ જાય છે. ૧૯

સંધિમાં રહેલાં શલ્યનું લક્ષણ.

સંધિગતેઽસ્થિવચ્છેદોપરમશ્ચ ॥ ૨૦ ॥

૧૯ શલ્ય સંધિમાં રહેલું હોય તો હાડકામાં રહેલા શલ્યનાં જે લક્ષણો ઉપર કહેલાં છે તે સધળાં લક્ષણો થાય છે અને તે સંધિની અંગને સંકાયવાની અને પ્રસારવાની ક્રિયાની હાનિ થાય છે. શક્તિ ઓછી થઈ જાય છે. ૨૦

કોઠામાં રહેલાં શલ્યનાં લક્ષણ.

કોષ્ઠગત આટોપાનાહૌ મૂત્રપુરીષાહારદર્શનં ચ વ્રણમુક્તાત્ ॥ ૨૧ ॥

૨૦ શલ્ય ને કોઠામાં રહેલું હોય તો પેટમાં દુખાવો અને મૂત્રપુરીષાહારદર્શનં ચ વ્રણમુક્તાત્ ॥ ૨૧ ॥

કળ્બજ્યત રહે છે તથા વ્રણના મ્હોડામાંથી મૂત્ર-વિષા અને ખાધેલું અન્ન નીકળે છે. ૨૧

મર્મસ્થાનમાં રહેલાં શલ્યનાં લક્ષણ.

મર્મગતે મર્મવિદ્વચ્છેદતે ॥ ૨૨ ॥

૨૧ શલ્ય ને મર્મસ્થાનમાં રહેલું હોય તો (સૂત્ર-સ્થાનના 'અષ્ટવિધશસ્ત્રકર્મીય' એ નામના ૨૫ મા અધ્યાયમાં) શિરા વગેરેના મર્મોમાં જખમ થવાનાં જે લક્ષણો કહેલાં છે તે લક્ષણો થાય છે, અને મર્મમાં વિંધાયલા પુરુષની પેઠે તે પુરુષ હાલચાલ કરે છે. ૨૨

લક્ષણો અસ્પષ્ટ દેખાવાનું કારણ.

સૂક્ષ્મગતિષુ શલ્યેષ્વેતાન્યેવ લક્ષણાન્યસ્પષ્ટાનિ ભવન્તિ ॥ ૨૩ ॥

૨૨ ને શલ્યોની ગતિ સૂક્ષ્મ હોય તો ઉપર કહેલાં સધળાં લક્ષણો અસ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે. ૨૩

કેવી સ્થિતિમાં શલ્યો શરીરમાં ગુમ થાય છે અને તે ક્યારે પીડા કરે છે ?

મહાન્તિ સ્વલ્પાનિ વા શુદ્ધદેહાનામનુલોમસન્નિ-વિષ્ટાનિ રોહન્તિ વિશેષતઃ કણ્ઠસ્રોતઃશિરાત્વકૂપે-દ્યસ્થિવિવરેષુ । દોષપ્રકોપવ્યાયામાભિઘાતાજીર્ણે-ભ્યઃ પ્રચલિતાનિ પુનર્બાધન્તે ॥ ૨૪ ॥

૨૩ મ્હોટાં અથવા તો ન્હાનાં શલ્યો, જેઓનાં શરીરો શુદ્ધ હોય (વાયુ વગેરે દોષોથી દૂષિત થયેલાં ન હોય) તેઓનાં શરીરોમાં વિશેષ કરીને કંઠ, સ્રોતસ, શિરા, ચામડી, માંસપેશી અને હાડકાંના છિદ્રો એઓમાં ને અનુલોમ (સવળી) રીતે પેઠેલાં હોય તો પાક વિગેરે થાતાં નથી અને શલ્યનો માર્ગ રજાઈ જઈને શલ્ય અંદર જ ગૂમ થઈ જાય છે. પરંતુ તે ગૂમ થયેલાં શલ્યો ને દોષના પ્રકોપથી, મ્હેનત કરવાથી, અભિઘાત થવાથી (લાગવાથી) કે અજીર્ણ થવાથી ચલાયમાન થાય છે (હલે છે) તો પાછાં પીડા કરે છે. ૨૪

ચામડીમાં રહેલાં શલ્યની પરીક્ષા.

તત્ર ત્વક્પ્રણે સ્નિગ્ધસ્વિન્નાયાં મૃન્માષય-ગોધૂમગોમયમૃદિતાયાં ત્વચિ યત્ર સંરમ્મો વેદના વા ભવતિ તત્ર શલ્યં જાનીયાત્ । સ્ત્યાનઘૃતમૃ-ચ્ચન્દનકલ્કૈર્વા પ્રદિગ્ધાયાં શલ્યોષ્મણાશુ વિસરતિ ઘૃતમુપશુણ્યતિ વા લેપો યત્ર તત્ર શલ્યં વિજાની-યાત્ ॥ ૨૫ ॥

૨૪ શલ્ય ને ચામડીમાં ગૂમ થઈ ગયું હોય તો ચામડી ઉપર પ્રથમ સ્નેહ (ઘી તેલ વગેરે) ચોળી, તેને સ્વેદ (સેક કે બાફ) આપીને પછી તેના ઉપર માટી, અડદ, જવ, ઘઉં, અને છાંણા એઓનું ચૂર્ણ ચોળતાં ચામડીમાં જે જગોએ સોજે અથવા તો વેદના થાય તે જગોએ શલ્ય છે, એમ જાણવું. અથવા ચામડી ઉપર શીળા દીગે અથવા ચામડીના જે શલ્યનાં લક્ષણો દેખાય

કરતાં જે જગોએ શલ્યની ગરમીથી તુરત ઘી પીંગળી જળને સરકી જાય અથવા માટીનો કે ચંદનનો લેપ સુકાઈ જાય તે જગોએ શલ્ય છે એમ જાણવું. ૨૫

માંસમાં રહેલાં શલ્યની પરીક્ષા.

માંસપ્રણે સ્નેહસ્વેદાદિભિઃ ક્રિયાવિશેષૈરવિ-
રુદ્ધૈરાતુરમુપપાદયેત્ । કર્શીતસ્ય તુ શિથિલી-
ભૂતમનવવદ્દં શ્રુભ્યમાણં યત્ર સંરમ્ભો વેદના વા
ભવતિ તત્ર શલ્યં વિજાનીયાત્ ॥ ૨૬ ॥

૨૫ શલ્ય જે માંસમાં ગૂમ થઈ ગયું હોય તે રોગીને અનુકૂળ આવે એવી સ્નેહ, સ્વેદ વગેરે ક્રિયાઓ કરવી. આ ક્રિયાઓથી રોગીનું શરીર કૃશ થવાથી તેનું શલ્ય ઠીકું થઈ, છુટું પડીને ક્ષોભ પામતાં-હાલતાં જે જગોએ સોજે કે વેદના થાય તે જગોએ શલ્ય છે એમ જાણવું. ૨૬

કેઠા વગેરેમાં રહેલાં શલ્યની પરીક્ષા.

કોષ્ઠાસ્થિસંધિપેશીવિવરેષ્વવસ્થિતમેવં પરીક્ષેત ૨૭

૨૬ શલ્ય જે કેઠામાં, હાડકાના છિદ્રમાં, સંધિના છિદ્રમાં કે માંસપેશીના છિદ્રમાં ગૂમ થઈ ગયું હોય તે તેની પછી એવીજ રીતે પરીક્ષા કરવી. ૨૭

શિરા, ધમની, સ્ત્રોતસ્ કે સ્નાયુમાં ગુમ થયેલાં શલ્યની પરીક્ષા.

શિરાધમનીસ્ત્રોતઃસ્નાયુપ્રણે સ્વપ્નચક્રસંયુક્તે
યાને વ્યાધિતમારોગ્યાશુ વિષમેઽધ્વનિ યાયાદ્યત્ર
સંરમ્ભો વેદના વા ભવતિ તત્ર શલ્યં જાનીયાત્ ૨૮

૨૭ શલ્ય જે શિરામાં, ધમનીમાં, સ્ત્રોતોમાં કે સ્નાયુ-માં ગૂમ થઈ ગયું હોય તે રોગીને એક ભાંગેલા પછડા-વાળી ગાડીમાં બેસાડીને ઊંચા નીચા માર્ગમાં બેસથી-વેગથી ફેરવે. એમ કરતાં ગાડીનો ધબકારો લાગવાથી જે જગોએ સોજે કે વેદના થાય તે જગોએ શલ્ય છે એમ જાણવું. ૨૮

હાડકામાં ગુમ થયેલાં શલ્યની પરીક્ષા.

અસ્થિપ્રણે સ્નેહસ્વેદોપપન્નાન્યસ્થીનિ બન્ધન-
પીડનાભ્યાં મૃશમુપચરેદ્યત્ર સંરમ્ભો વેદના વા
ભવતિ તત્ર શલ્યં જાનીયાત્ ॥ ૨૯ ॥

૨૮ શલ્ય જે હાડકામાં ગૂમ થયેલું હોય તે પ્રથમ રોગીના હાડકાને ઘી વગેરે સ્નેહપદાર્થ ચોળી, સ્વેદ (સેક કે બાફ) આપી પછી તેને બેરથી બાંધવાં અને દબાવવાં. એમ કરવાથી હાડકામાં જે જગોએ સોજે કે વેદના થાય તે જગોએ શલ્ય છે એમ જાણવું. ૨૯

સંધિઓમાં ગુમ થયેલાં શલ્યની પરીક્ષા.

સંધિપ્રણે સ્નેહસ્વેદોપપન્નાન્ સંધીન્પ્રસારણા-
કુશ્વનબન્ધનપીડનૈર્મૃશમુપાચરેદ્યત્ર સંરમ્ભો વેદના
વા ભવતિ તત્ર શલ્યમિતિ જાનીયાત્ ॥ ૩૦ ॥

૨૯ શલ્ય જે સંધિઓમાં ગૂમ થઈ ગયું હોય તે

પ્રથમ સંધિનાં સ્થાનોને ઘી વગેરે સ્નેહપદાર્થ ચોળી, સ્વેદ આપીને પછી સંધિનાં સ્થાનોને સારી પેટે ફેલાવવાં, સંકોચાવવાં, બાંધવાં તથા દબાવવાં. એમ કરતાં સંધિના જે સ્થાનમાં સોજે કે વેદના થાય તે સ્થાનમાં શલ્ય છે એમ સમજવું. ૩૦

મર્મમાં ગુમ થયેલાં શલ્યની પરીક્ષા.

મર્મપ્રણે ત્વનન્યમાવાન્મર્મણામુક્તં પરીક્ષણં ભ-
વતિ ॥ ૩૧ ॥

૩૦ શલ્ય જે મર્મસ્થાનમાં ગુમ થઈ ગયું હોય તે મર્મો ત્વચાઆદિ સ્થાનોથી ભિન્ન સ્થાનમાં હોતાં નથી તેથી મર્મમાં રહેલાં શલ્યની પરીક્ષા ત્વચાઆદિ સ્થાનોમાં ગુમ થયેલાં શલ્યોની પરીક્ષા પ્રમાણે જ કરવી એમ કહેવાઈ ગયું. ૩૧

શરીરમાં ગુમ થયેલાં શલ્યની સામાન્ય રીતે પરીક્ષા.

સામાન્યલક્ષણમપિ ચ હસ્તિસ્કન્ધાશ્વપૃષ્ઠપર્વત-
દુમારોહણધનુર્વ્યાયામદ્રુતયાનનિયુદ્ધાધ્વગમનલ-
ક્ષ્મપ્રતરણપ્લવનવ્યાયામૈર્જૃમ્ભોદ્વારકાસક્ષવથુષ્ટીવ-
નહસનપ્રાણાયામૈર્વાતમૂત્રપુરીષશુક્રોત્સર્ગૈર્વા યત્ર
સંરમ્ભો વેદના વા ભવતિ તત્ર શલ્યં જાનીયાત્ ૩૨

૩૧ શરીરમાં ગુમ થયેલાં શલ્યનું સામાન્ય લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:-હાથીની કાંધ ઉપર કે ઘોડાની પીઠ ઉપર બેસીને ફરવાથી, પર્વત ઉપર કે ઊંચા ઝાડ ઉપર ચઢવાથી, ધનુષ ખેંચવાની મહેનત કરવાથી, ઉતાવળે દોડવાથી, કુસ્તી કરવાથી, પંથ કરવાથી, ખાડાઓ વગેરેને ટપવાથી, પાણીમાં તરવાથી, ભીંત વગેરેને ઠેકી જવાથી, મહેનત કરવાથી, બગાસું ખાવાથી, ઓડકાર આવવાથી, ઉધરસ આવવાથી, છીંક ખાવાથી, ચુંકવાથી, હસવાથી, પ્રાણાયામ કરવાથી અથવા તે અધોવાયુ, મૂત્ર, મળ કે વીર્યનો લાગ કરવાથી (કરતાં) જે જગોએ સોજે કે વેદના થાય તે જગોએ શલ્ય છે એમ જાણવું. ૩૨

શલ્ય જાણવાનાં કેટલાંએક ચિહ્ન.

भवन्ति चात्र ॥

यस्मिंस्तोदादयो देशे सुप्तता गुरुतापि च ।

घट्टते बहुशो यत्र स्यूयते तुद्यतेऽपि च ॥ ૩૩ ॥

આતુરશ્ચાપિ યં દેશમભીક્ષ્ણં પરિરક્ષતિ ।

સંવાહ્યમાનો બહુશસ્ત્ર શલ્યં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૩૪ ॥

૩૨ આ વિષયમાં બે શ્લોક આ પ્રમાણે છે:-શરીરના જે પ્રદેશમાં સોઈ ભોંક્યા જેવી અનેક પ્રકારની વેદનાઓ થાતી હોય, સ્પર્શની બળર પડતી ન હોય (ચામડી બહેર મારી ગઈ હોય), ભારેપણું જણાતું હોય; રોગી જે પ્રદેશને વારંવાર પોતાની મેળે હલાવ્યા કરતો હોય, જે સ્થાનમાંથી સાવ નીકળતો હોય, જે સ્થાનમાં સોઈઓ ભોંક્યા જેવી વેદના થાતી હોય તથા શરીરને

ચોળતાંચાપતાં રોગી જે સ્થાનને વારંવાર અચાબ્યા કરતો હોય તે સ્થાનમાં શલ્ય છે એમ જાણવું. ૩૩-૩૪

રોગીનું શલ્ય નીકળી ગયાની પરીક્ષા.

અલ્પવાધમશૂનં ચ નીરુજં નિરુપદ્રવમ્ ।

પ્રસન્નં મૃદુપર્યન્તં નિરાઘટ્ટમનુન્નતમ્ ॥ ૩૫ ॥

પષण्या સર્વતો દૃષ્ટ્વા યથામાર્ગં ચિકિત્સકઃ ।

પ્રસારાકુચ્ચનાશ્ચૂનં નિઃશલ્યમિતિ નિર્દિશેત્ ॥ ૩૬ ॥

૩૩ જ્યારે વ્રણમાં દુઃખ ઓછું થઈ જાય, સોજો, શૂલ વગેરે વેદનાઓ અને ઉપદ્રવો મટી જાય, વ્રણ સ્વચ્છ થઈ જાય અને બેસી જાય, વ્રણના છેડાઓ નરમ થઈ જાય, વ્રણમાં શલ્ય હાલતું જણાય નહીં, વ્રણને તપાસવાની એષણી નામની જાળીથી વ્રણનો માર્ગ તપાસતાં તે ચોખો જણાય અને તે અંગને પ્રસારતાં (લાંછું કરતાં) કે સંકોચતાં કરી અડચણ આવતી ન હોય ત્યારે વૈધે કહેવું કે વ્રણમાંથી શલ્ય નીકળી ગયું છે. ૩૫-૩૬

શરીરમાં દાખલ થયેલાં શલ્યોનાં પરિણામ વિશે.

અસ્થ્યાત્મકં મજ્યતે તુ શલ્યમન્તઃ શીર્યતે ।

પ્રાયો નિર્મુજ્યતે શાર્ફમાયસં ચેતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૩૭ ॥

વાર્ક્ષવૈળવતાર્ણાનિ નિર્હિંચન્તે તુ નો યદિ ।

પચન્તિ રક્તં માંસં ચ ક્ષિપ્રમેતાનિ દેહિનામ્ ॥ ૩૮ ॥

કાનકં રાજતં તામ્રં રૈતિકં ત્રપુ સીસકમ્ ।

ચિરસ્થાનાઢિલીચન્તે પિત્તેજઃપ્રતાપનાત્ ॥ ૩૯ ॥

સ્વભાવશીતા મૃદવો યે ચાન્યેડપીદશા મતાઃ ।

દ્રવીભૂતાઃ શરીરેડસ્મિન્નેકત્વં યાન્તિ ધાતુભિઃ ૪૦

વિષાણદન્તકેશાસ્થિવેણુદારૂપલાનિ તુ ।

શલ્યાનિ ન વિશીર્યન્તે શરીરે મૃમય્યાનિ ચ ૪૧

૩૪ અસ્થિ (હાડકાં)રૂપી શલ્ય શરીરમાં દાખલ થયાં પછી ભાંગી જાય છે ત્યારે કાષ્ટક અસ્થિ અંદર ભાંગીને ભુકારૂપ થઈ જાય છે. (માટે તેને કહાડતી વખતે તેના અવયવો શરીરમાં રહી ન જાય તેની સંભાળ રાખવી.) શીંગડાનું તથા લોઢાનું શલ્ય ધણું કરીને અંદર વાકું વળી જાય છે, આવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. વૃક્ષનાં-ઝાડનાં, વાંસનાં, કે ખડનાં શલ્ય જે કાઢી નાંખવામાં આવે નહિ તો તેઓ તુરત મનુષ્યનાં રુધિરને અને માંસને પકાવે છે, અને પકાવ્યા પછી પોતાની મેળે નીકળી પડે છે. (માટે તેઓ જે વિશલ્યમ્ એટલે જેમાંથી શલ્ય કાઢવામાં આવે તો ત્રાણ નાશ પામે એવાં મર્મોમાં પડ્યાં હોય તો તેઓને કાઢવાં જ નહિ.) સોનું, રૂપું, ત્રાંચું, પીતળ, કથીર અને સીસું આનાં શલ્ય ધણું વખત શરીરમાં રહે છે તો પિત્તરૂપી અગ્નિને તાપ લાગવાથી પોતાની મેળે જ પીંગળીને શરીરના ધાતુઓની સાથે એક થઈ જાય છે. (માટે તેઓ જે વિશલ્યમ્ મર્મોમાં પડ્યાં હોય તો તેઓને નહિ કાઢવાથી જરા પણ અડચણ નથી.)

સ્વાભાવિક રીતે શીતળ તથા ક્રોમળ એવા સુવર્ણના જેવા ખીજ પદાર્થો પણ શરીરમાં પિત્તરૂપી અગ્નિના તાપથી દ્રવરૂપ-રસરૂપ થઈને ધાતુઓની સાથે એકત્ર થઈ જાય છે. શીંગડાં, દાંત, કેશ, અસ્થિ (હાડકાં) વાંસ, કાષ્ટ, પથ્થર અને માટી એઓનાં શલ્યો તો શરીરમાં સડતાં નથી તેમ શરીરમાં મળી પણ જતાં નથી. ૩૭-૪૧

શલ્ય શાસ્ત્ર જાણનારો રાજવૈધ થઈ શકે છે.

દ્વિવિધં પશ્ચગતિકં ત્વગાદિવ્રણવસ્તુષુ ।

યો વેત્યધિષ્ઠિતં શલ્યં સ રાજઃ કર્તુમર્હતિ ॥ ૪૨ ॥

૩૫ જે પ્રકારનાં શલ્યને, શલ્યની પાંચ ગતિઓને, તથા ત્વચા આદિ વ્રણનાં સ્થાનોમાં ચોટી ખેડેલાં શલ્યને જે જાણે છે તે વૈધ રાજની ચિકિત્સા કરવાને યોગ્ય છે (રાજવૈધ થવાને યોગ્ય છે.) ૪૨

અધ્યાય ૨૭ મો

***શલ્યાપનયનીય (શલ્યને બહાર કાઢવાના**

ઉપાય.)

ઉપક્રમ.

અથાતઃ શલ્યાપનયનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ૧

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે; હવે અહીંથી હું 'શલ્યાપનયનીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

જે પ્રકારનાં શલ્ય.

શલ્યં દ્વિવિધમવવદ્ધમનવવદ્ધં ચ ॥ ૩ ॥

૨ અવવદ્ધ (મજબૂત ચોટી ખેડેલું) અને અનવવદ્ધ (નહી ચોટી ખેડેલું) એમ શલ્ય જે પ્રકારનું છે. ૩

શલ્યને બહાર કાઢવાના પંદર ઉપાય.

તત્ર સમાસેનાવવદ્ધશલ્યોદ્ધરણાર્થં પશ્ચદશ હેતૂન્વહ્યામઃ । તદ્યથા । સ્વભાવઃ, પાચનં, મેદનં, દારણં, પીડનં, પ્રમાર્જનં, નિર્ધર્માપનં, વમનં, વિરેચનં, પ્રક્ષાલનં, પ્રતિમર્શઃ, પ્રવાહનં, આચૂષણં, અયસ્કાન્તો, હર્ષશ્ચેતિ ॥ ૪ ॥

૩ તેમાંથી અવવદ્ધ શલ્યને બહાર ખેંચી કહાડવાના પંદર ઉપાય સંક્ષેપમાં કહું છું:-૧સ્વભાવ, ૨પાચન, ૩મેદન, ૪દારણ, ૫પીડન, ૬પ્રમાર્જન, ૭નિર્ધર્માપન, ૮વમન, ૯વિરેચન, ૧૦પ્રક્ષાલન, ૧૧પ્રતિમર્શ, ૧૨પ્ર-

* શલ્ય કહેતાં શરીરના અંદરના ભાગમાં ખુચી ગયેલો આ-ભાદિક પદાર્થ અને અપનયનમ્ કહેતાં તેને બહાર કાઢવું. શલ્યને બહાર કાઢવા ઉપાયોનો અધિકાર કરીને આ અધ્યાય કહેવામાં આવ્યો છે તેથી આ અધ્યાયનું 'શલ્યાપનયનીય' એવું નામ છે.

વાહણ, ૧૮આયુષણ, ૧૪અયસ્કાન્ત અને ૧૫હર્ષ (એ પંદર ઉપાયથી અવખદ્ધ શલ્ય કહાડી શકાય છે.) ૪

નેત્ર વગેરેનાં શલ્યોને કાઢવાનો ઉપાય.

તત્રાશ્રુક્ષવથૂદ્ધારકાસમૂત્રપુરીષાનિલૈઃ સ્વમાવ-
બલપ્રવૃત્તૈર્નયનાદિભ્યઃ પતતિ ॥ ૬ ॥

૪ સ્વભાવની-પ્રકૃતિની શક્તિથી પ્રવર્તેલાં આંસુ, છિક, ઓડકાર, ઉધરસ, મૂત્ર, મળ અને પવન એઓથી નેત્ર વગેરેમાં રહેલાં ધૂળ વગેરે શલ્યો બહાર નીકળી જાય છે. ૫

માંસમાં રહેલાં શલ્યને કાઢવાનો ઉપાય.

માંસાવગદ્ શલ્યમવિદહ્યમાનં પાચયેત્ પ્રકોથા-
ત્તસ્ય પૂયશોણિતવેગાદ્ઘૌરવાદ્વા પતતિ । પક્વમભિચ-
માનં મેદયેદ્ધારયેદ્ધા મિશ્રમનિરસ્યમાનં પીડનીયૈઃ
પીડયેન્પાણિભિર્વા ॥ ૬ ॥

૫ માંસમાં અંદર ગયેલું શલ્ય જે પોતાની મેળે પાક્યું ન હોય તો તેને પાચન દ્રવ્યોથી પકાવવું એટલે માંસનો પાક થતાં પરુના અને રુધિરના વેગથી અથવા તો પોતાના ભારથી તે શલ્ય બહાર નીકળી આવશે. શલ્ય (શલ્ય જેમાં ઘુસેલું હોય એવું માંસ) પાક્યું હોય પરંતુ તે જે પોતાની મેળે ચીરાતું ન હોય તો તેને શસ્ત્રથી ચીરી નાખવું અથવા તો ફાડી નાખનારા દ્રવ્યોથી ફાડી નાખવું એટલે શલ્ય નીકળી જશે અને તેમ કર્યા છતાં પણ જે શલ્ય ન નીકળે તો પીડન કહેતાં દવાવ-
નારાં ઔષધોના લેપો કરીને અથવા હાથોથી દબાવીને તેને કહાડી નાખવું. ૬

આંખ વગેરે ઇન્દ્રિયોમાં પડેલાં ઝીણાં શલ્યો
કાઢવાનો ઉપાય.

અળૂન્યશ્લયાનિ પરિષેચનાધ્માપનૈર્વાલવસ્ત્ર-
પાણિમિઃ પ્રમાર્જયેત્ ॥ ૭ ॥

૬ આંખ વગેરે ઇન્દ્રિયોમાં પડેલાં શલ્યો જે બહુ ઝીણાં હોય તો તેઓને પાણીની ધાર કરવાથી, ટુંક મારવાથી, વાળથી (અસ)થી, વસ્ત્રથી, કે હાથથી લુછી નાખવાં (કહાડી નાખવાં.) ૭

કંઠમાં અટકી ગયેલા અન્નના કોળીયાને બહાર
કાઢવાનો ઉપાય.

આહારશેષશ્લેષ્મહીનાણુશ્લયાનિ શ્વસનોત્કા-
સનપ્રધમનૈર્નિર્ધમેત્ ॥ ૮ ॥

૭ ભોજન કરતાં નાક, ગળા વગેરેમાં અટકી રહેલા અન્નના કોળીયાને, કફને તથા નીકળી ગયેલા શલ્યોના આકી રહી ગયેલા ભાગોને શ્વાસથી, ખાંસીથી અથવા નાકમાં ઔષધનું ચૂર્ણ નાંખીને આણેલી છીંકથી કહાડી નાખવાં. ૮

આમાશયમાં તથા પક્વાશયમાં રહેલા અન્નનાં
શલ્યોને કાઢવાના ઉપાય.

અન્નશ્લયાનિ વમનાહ્નુલિપ્રતિમર્શપ્રમૃતિમિઃ ।

વિરેચનૈઃ પક્વાશયગતાનિ ॥ ૯ ॥

૮ આમાશયમાં રહેલાં અન્નનાં શલ્યોને વમન (ઉલટી) થી અથવા તો ગળામાં આંગળી વગેરેથી ધસીને કાઢી નાંખવાં અને પક્વાશયમાં રહેલાં અન્નનાં શલ્યોને વિરેચનો આપીને કાઢી નાંખવાં. ૯

વ્રણનાં પરુને તથા ધૂળને કાઢવાના ઉપાય.

વ્રણદોષાશ્રયગતાનિ પ્રક્ષાલનૈઃ ॥ ૧૦ ॥

૯ વ્રણમાં રહેલાં પરુને તથા ખીજાં ધૂળ વગેરે શલ્યોને ઘોષને કહાડી નાંખવાં. ૧૦

અધોવાયુ, મળ મૂત્ર વગેરેને કાઢવાના ઉપાય.

વાતમૂત્રપુરીષગર્ભસંક્રેષુ પ્રવાહનમુક્તમ્ ॥ ૧૧ ॥

૧૦ અધોવાયુ, મૂત્ર, મળ અને ગર્ભ એઓ અટકી રહેલા હોય તો તેઓને પ્રવાહણથી-જેર કરાવવાથી કાઢી નાખવા એમ કહ્યું છે. ૧૧

ઝેરી લોહી, બગડેલું ધાવણ વગેરેને કાઢી
નાખવાના ઉપાય.

મારુતોદ્ધકસવિષરુધિરદુષ્ટસ્તન્યેષ્વાત્પૂષણમા-
સ્યેન વિષાણૈર્વા ॥ ૧૨ ॥

૧૧ પવન, પાણી, ઝેરવાળું રક્ત અને બગડેલું ધાવણ એઓને મ્હોડાવડે કે શીંગડાવડે ચૂસીને કહાડી નાખવાં. ૧૨ લોહચુંબકથી કાઢવાયોગ્ય વ્રણ.

અનુલોમમનવબદ્ધમકર્ણમનલ્પવ્રણમુખમયસ્કા-
ન્તેન ॥ ૧૩ ॥

૧૨ જે શલ્ય વ્રણમાં અનુલોમ (સવળી) રીતે રહેલું હોય, મજબૂત ઓટી બેઠેલું ન હોય અને કાન વગરનું હોય તથા વ્રણનું મ્હોડું મ્હોડું હોય તે શલ્યને (જે તે શલ્ય લોહાનું હોય તો) લોહચુંબકથી ખેંચી કાઢવું. ૧૩

શોકશલ્ય કાઢવાના ઉપાય.

હૃદયસ્થિતમનેકકારણોત્પન્નં શોકશલ્યં હર્ષે-
નેતિ ॥ ૧૪ ॥

૧૩ અનેક કારણોથી ઉત્પન્ન થઈને હૃદયમાં રહેલાં શોકરૂપી શલ્યને હર્ષથી કહાડી નાખવું. ૧૪

શલ્યને બહાર ખેંચી કાઢવાના બે ઉપાય.

સર્વશ્લયાનાં તુ મહતામણૂનાં ચા દ્વાવેવાહરણ-
હેતુ ભવતઃ પ્રતિલોમોઽનુલોમશ્ચ । તત્ર પ્રતિલોમમ-
ર્વાચીનમાનયેદનુલોમં પરાચીનમ્ ॥ ૧૫ ॥

૧૪ મોટાં કે નાનાં સર્વ શલ્યોને આહરણ કરવાના-બહાર ખેંચી કહાડવાના બે જ ઉપાયો-માર્ગો છે-એક પ્રતિલોમ અને બીજો અનુલોમ. (શલ્ય જે રસ્તેથી શરીરમાં પેદું હોય તે રસ્તેથી તેને બહાર ખેંચી

કહાડવાને 'પ્રતિલોભ આહરણુ' કહેવામાં આવે છે અને શલ્ય જે રસ્તેથી શરીરમાં પેદું હોય તેને સામેના (તેની પછવાડેના-તેથી ઉલટે) રસ્તેથી તેને બહાર ખેંચી કહાડવાને 'અનુલોભ આહરણુ' કહેવામાં આવે છે). અર્વાચીન શલ્યને પ્રતિલોભ માર્ગથી બહાર ખેંચી કાઢવું અને પરાચીન શલ્યને અનુલોભ માર્ગથી બહાર ખેંચી કહાડવું. (જે શલ્ય શરીરના આગલા અર્ધ ભાગ સુધી ગયેલું હોય તેને 'અર્વાચીન શલ્ય' કહેવામાં આવે છે અને જે શલ્ય શરીરના પાછલા અર્ધ ભાગમાં ગયેલું હોય તેને 'પરાચીન શલ્ય' કહેવામાં આવે છે. આનો ખુલ્લો અર્થ એ છે કે જે શલ્ય શરીરમાં પેસીને બહુ દૂર નહીં જઈ શકતાં નજીકમાં શરીરના આગલા અર્ધ ભાગમાં રહી જાય તે શલ્યને અર્વાચીન શલ્ય કહેવામાં આવે છે એ અર્વાચીન શલ્યને પ્રતિલોભ માર્ગથી એટલે જે માર્ગથી શરીરમાં પેટેલું હોય તે જ માર્ગથી બહાર ખેંચી કાઢવું અને જે શલ્ય પેસીને બહુ દૂર એટલે શરીરના પાછલા અર્ધ ભાગમાં બીજા છેડાની પાસે સુધી પહોંચી જાય તે શલ્યને પરાચીન શલ્ય કહેવામાં આવે છે. એ પરાચીન શલ્યને અનુલોભ માર્ગથી એટલે જે માર્ગથી તે શરીરમાં પેટેલું હોય તેથી ઉલટે માર્ગેથી તેને બહાર ખેંચી કહાડવું). ૧૫

કેવાં શલ્યનાં મુખને કાપીને બહાર કાઢવું?

ઉત્તુણ્ડતં છિત્ત્વા નિર્ઘાતયેદ્દનીયમુખમ્ ॥૧૬॥

૧૫ શલ્યનું મુખ પરાઈ-પાછલા અર્ધ ભાગમાંથી બહાર નિકળ્યું ન હોય પરંતુ શલ્યના મુખના ગોદાથી પાછળનો અર્ધ ભાગ ઉંચો થઈ ગયો હોય અને તેનું મુખ કાપવા યોગ્ય જણાય તો તેને કાપીને શલ્યને હાથથી કે મુદ્ગર આદિથી હલાવીને જે માર્ગેથી પેદું હોય તેથી ઉલટે માર્ગેથી તેને બહાર કાઢવું. ૧૬

કેવાં શલ્યોને હાથવડે કાઢવાં?

**છેદનીયમુખાન્યપિ કુક્ષિવક્ષઃકક્ષાવહ્નગપર્ણકા-
ન્તરપતિતાનિ ચ હસ્તશક્યં યથામાર્ગં હસ્તેનૈવાપ-
હર્તુ પ્રયતેત ન નિર્ઘાતયેત્ ॥ ૧૭ ॥**

૧૬ પેટ, છાતિ, કાખ, સાથળનાં મૂળ અને પાસળાં આ સ્થાનોમાં રહેલાં શલ્યોએ પરાઈ ભાગને ઉંચો કર્યો હોય અને તે ભાગનાં મુખો કાપવા યોગ્ય જણાય તોપણ તેને કાપવાં નહિ. પરંતુ હાથથી બહાર કાઢી શકાય તેમ હોય તો હાથવડે જ જે માર્ગેથી પેદાં હોય તે માર્ગેથી બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવો. પરંતુ તે શલ્યોને હલાવવાં નહિ. ૧૭

શરીરમાં પેટેલાં શલ્યને હલાવવામાં જોખમ છે.

અનુત્તુણ્ડિતશલ્યાનિ છેદનીયમુખાનિ ચ ।

અનિર્ઘાત્યાનિ જાનીયાઙ્ઘ્યદ્દેદાનુબન્ધતઃ ॥ ૧૮ ॥

૧૭ શલ્ય શરીરમાં ધણું જ ઉંડું પેદું હોય પરંતુ

તેણે પોતાનાં મુખથી પરાઈના ભાગને ઉંચો કર્યો ન હોય તો, પરાઈના ભાગનું મુખ કાપવા યોગ્ય જણાય તોપણ શલ્યને હાથથી હલાવવું નહિ. કારણ કે હાથથી હલાવવાથી પેટ વગેરેનો ભાગ વિશેષ કપાઈ જાય છે. ૧૮

શલ્યને બહાર કાઢવામાટે યંત્રનો તથા

શસ્ત્રોનો કયારે ઉપયોગ કરવો ?

**હસ્તેનાપહર્તુમશક્યં વિશસ્ય શસ્ત્રેણ યન્ત્રેણ
વાપહરેત્ ॥ ૧૯ ॥**

૧૮ પરંતુ તે શલ્ય જે હાથવડે બહાર ખેંચી કહાડાય એમ ન હોય તો યોગ્ય યંત્રવડે પકડીને બહાર ખેંચી કાઢવું અને જે તે યંત્રવડે પણ કાઢી શકાય એમ ન હોય તો શસ્ત્રવડે અંગને કાપી જોડતો માર્ગ કરીને બહાર ખેંચી કહાડવું. ૧૯

શલ્ય કાઢતી વખતે મૂર્છિત થયેલા

રોગીની ચિકિત્સા.

મવતિ ચાત્ર ॥

શીતલેન જલેનૈનં મૂર્છન્તમવસેચયેત્ ।

સંરક્ષેદસ્ય મર્માણિ મુહુરાશ્વાસયેચ્ચ તમ્ ॥ ૨૦ ॥

૧૯ આ વિષયમાં એક શ્લોક આ પ્રમાણે છે-શલ્ય કાઢતાં રોગીને મૂર્છા આવી જાય તો તેના મુખ વગેરે ઉપર થંડું પાણી છાંટવું, તેના મર્મસ્થાનોનું રક્ષણ કરવું અને વારંવાર દૂધનું તર્પણ વગેરે આપીને તેનું આશ્વાસન કરવું. ૨૦

શલ્ય કાઢી લીધા પછીની ચિકિત્સા.

**તતઃ શલ્યમુદ્ઘૃત્ય નિર્લોહિતં વ્રણં કૃત્વા સ્વેદા-
ર્દમગ્નિઘૃતપ્રભૃતિભિઃ સંસ્વેદ્ય વિદહ્ય પ્રદિહ્ય સર્પિ-
ર્મધુર્યાં વઙ્ગવાઽઽચારિકમુપદિશેત્ ॥ ૨૧ ॥**

૨૦ શલ્યને કાઢી લીધા પછી ત્રણમાંથી લોહી-પરુ વગેરેને ઘોઈ, લોઈ સાફ કરી, ત્રણને સ્વેદ આપવાની જરૂર જણાય તો અગ્નિથી કે ઉદ્ધા ઘીથી સ્વેદ આપવો અને ડહામ દેવાની જરૂર જણાય તો ડહામ દેવો, તે પછી તેના ઉપર મધ અને ઘીનો લેપ કરી, વસ્ત્રથી પાટો બાંધીને ('ત્રણિતોપાસનીય' નામના સૂત્રસ્થાનના ૧૯ અધ્યાયમાં કહેલા) આહાર વિહારના નિયમો પાળવાનો ઉપદેશ કરવો. ૨૧

શિરામાં કે સ્નાયુમાં પેટેલાં શલ્યને

બહાર કાઢવાનો ઉપાય.

શિરાસ્નાયુવિલગ્નં શલાકાદિભિર્વિમોચ્યાપનયેત્ ૨૨

૨૧ જે શલ્ય શિરામાં કે સ્નાયુમાં ચોટી રહેલું હોય તો તેને શલાકા-સળી વગેરેથી, શિરાથી કે સ્નાયુથી છુટું પાડીને પછી બહાર ખેંચી કાઢવું. ૨૨

કયારે સોજાને દબાવીને શલ્ય કાઢવું.

શ્વયથુપ્રસ્તવારઙ્ગં સમવપીઙ્ગ્ય શ્વયથું ॥ ૨૩ ॥

૨૨ જે આણના શલ્યના પાંખા ઉપર સોજા આવી

ગયો હોય તો બન્ને બાળુથી સોજને દબાવીને શલ્ય કહાડી લેવું. ૨૩

શલ્યના પાંખાને બહાર કાઢવાનો ઉપાય.
દુર્બલવારક્કં કુશાદિભિર્બદ્ધવા ॥ ૨૪ ॥

૨૩ શલ્યનું પાંખું નબળું હોય તો તેને દર્ભ વગેરેની દોરીવડે બાંધીને બહાર ખેંચી કાઢવું. ૨૪

હૃદયના સમીપમાં પેડેલાં શલ્યને બહાર
કાઢવાનો ઉપાય.

હૃદયમભિતો વર્તમાનં શલ્યં શીતજલાદિભિરુ-
દ્વેજિતસ્યાપહરેચથામાર્ગમ્ ॥ ૨૫ ॥

૨૪ હૃદયની આલુઆલુના પ્રદેશમાં શલ્ય હોય તો થંડા પાણીના ઇંટકાવ વગેરેથી રોગીને ચમકાવીને અતિલોભ માર્ગથી (જે માર્ગથી શલ્ય પેડું હોય તેજ માર્ગથી) તેને બહાર ખેંચી કહાડવું. ૨૫

નિરુપાયે શસ્ત્રક્રિયાથી શલ્યને બહાર કાઢવું.

દુરુપહરમન્યતોડપબાધ્યમાનં પાટયિત્વોદ્ધરેત્ ॥ ૨૬ ॥

૨૫ જે અતિલોભ માર્ગથી શલ્ય બહાર કહાડી શકાય એમ ન હોય અને તે શલ્ય મર્મસ્થાનમાં પીડા કરતું હોય તો બીજા પ્રદેશમાં (ન્યાંથી શલ્ય કહાડવાની સુગમતા જણાય ત્યાં) શસ્ત્રથી ચીરીને પણ તે શલ્યને બહાર કાઢી લેવું. ૨૬

શલ્યોને બહાર કાઢવાના ઉપાયો.

અસ્થિચિવરપ્રવિષ્ટમસ્થિવિદ્રં વાડવગૃહ્ય પા-
દાભ્યાં યન્ત્રેણાપહરેદશક્યમેવં વા બલવદ્ભિઃ સુપ-
રિગૃહીતસ્ય યન્ત્રેણ ગ્રાહયિત્વા શલ્યવારક્કં પ્રવિ-
ભુજ્ય ધનુર્ગુણૈર્બદ્ધા એકતશ્ચાસ્ય પશ્ચાદ્ગચામુપસંય-
તસ્યાશ્વસ્ય વક્ત્રકટકે વા બધ્નીયાદયૈનં કશયા
તાડયેચથોન્નામયચ્છિરો વેગેન શલ્યમુદ્ધરતિ । દદાં
વા વૃક્ષશાખામવનમ્ય તસ્યાં પૂર્વવદ્બદ્ધોદ્ધરેત્ ૨૭

૨૬ જે શલ્ય હાડકાના છિદ્રમાં અથવા હાડકામાં ભરાઈ ગયું હોય તો વૈષે પોતાના પગ હાડકામાં ભરાવીને યન્ત્રવડે શલ્યને બહાર ખેંચી કહાડવું. જે આ ઉપાયથી પણ શલ્ય કહાડી નહિ શકાય તો રોગીને એક બેસાવર માણસ પાસે પકડાવીને યન્ત્રથી શલ્ય ખેંચી કાઢવું. તેમ કરતાં પણ જે શલ્ય ન નીકળે તો યન્ત્રવડે શલ્યના પાંખીઆને વાંકું વાળી, એક ધનુષ લેઈ તેની દોરી શલ્યના પાંખીયામાં ભરાવી ઉપરનો લાકડીનો ભાગ પંચાંગી* બંધથી બાંધી દોડાના મ્હેડાના ચોકડામાં બાંધીને પછી દોડાને એવી રીતે એક ચાલુકનો ફટકો મારવો કે તે પોતાનું માથું ઉંચું કરતાંની સાથેજ શલ્યને

* પંચાંગીબંધ એટલે દોડાના ચાર પગને અને પાંચમાં મુખને એવી રીતે બાંધવામાં આવે કે જેને દોડો જરા પણ હલાવી શકે નહિ. આવા બંધને પંચાંગી બંધ કહેવામાં આવે છે.

પણ બહાર ખેંચી કહાડે. અથવા તો એક ઝાડની મ-
જબૂત ડાળને નમાવી, એક દોરીના એક છેડાને શલ્યના પાંખીઆમાં બાંધી બીજે છેડા તે ડાળમાં બાંધીને પછી તે ડાળને છોડી દેવી એટલે તે ડાળ ઉંચી થતાંની સાથે શલ્યને પણ ખેંચી કહાડશે. ૨૭

હાડકામાં પેડેલાં શલ્યને બહાર કાઢવાનો ઉપાય.

અસ્થિદેશોક્તુડિન્તમષ્ટીલાશ્મમુદ્ગરાણામન્યતમ-
સ્ય પ્રહારેણ વિચાલ્ય ચથામાર્ગમેવ યન્ત્રેણ ॥ ૨૮ ॥

૨૭ જે હાડકામાં ભરાયેલું શલ્ય ઉત્તુંડિત (ઉચ્ચ મુખવાળું) થયેલું હોય તો તેને અઘીલા (લાઠ), પથરા અથવા મુદ્ગર આમાંના એકના પ્રહારથી હલાવીને જે માર્ગથી તે શરીરમાં પેડેલું હોય તે માર્ગથી જ તેને યંત્રથી બહાર ખેંચી કહાડવું. ૨૮

કાનવાળાં શલ્યને બહાર કાઢવાનો ઉપાય.

વિમૃદિતકર્ણાણિ કર્ણવન્ત્યનાવાધકરદેશોક્તુડિ-
તણિ પુરસ્તાદેવ ॥ ૨૯ ॥

૨૮ કાનવાળું શલ્ય શરીરના પીડા ન કરે એવા પ્રદેશમાં પેસીને ઉત્તુંડિત થયેલું હોય તો પ્રથમ તે શલ્યના કાનેને મરડીને પછી તેને બહાર ખેંચી કાઢવું. ૨૯

ગળામાં ચોટલી લાખને બહાર કાઢવાનો ઉપાય.
જાતુષે કણ્ઠાસકે કણ્ઠે નાર્દી પ્રવેશ્યાગ્નિતપ્તાં
ચ શલાકાં તયાવગૃહ્ય શીતાભિરદ્ભિઃ પરિષિચ્ય
સ્થિરીભૂતમુદ્ધરેત્ ॥ ૩૦ ॥

૨૯ જે લાખ ગળાની અંદર ચોટી ગઈ હોય તો તાંબા વગેરે ધાતુથી બનાવેલી એક નળીને ગળા-
માં નાંખવી. તે પછી અગ્નિમાં તપાવેલી એક લોઢાની શળી તે નળીમાં થઇને લાખ સુધી પહોંચાડી દેવી. અગ્નિની ગરમીથી પીંગળીને લાખ તે શળીને ચોટે એટલે શળી ઉપર થંકું પાણી રેડીને તે લાખને ધટ કરવી અને પછી તે શળીને બહાર ખેંચી લેવી એટલે લાખ તેની સાથે ચોટીને બહાર નીકળી આવશે. ૩૦

લાખ શિવાયની બીજી વસ્તુ ગળામાં ચોટી ગઈ
હોય તેને બહાર કાઢવાનો ઉપાય.

અજાતુષં જતુમધૂચ્છિષ્ટલિસયા શલાકયા પૂર્વ-
કલ્પેનેત્યેકે । અસ્થિશલ્યમન્યદ્વા તિર્યક્કણ્ઠાસક્ત-
મવેશ્ય કેશોણ્ડકં દૃઢૈકસૂત્રબદ્ધં દ્રવમક્તોપહિતં
પાયયેદાકણ્ઠાચ્છ પૂર્ણકોષ્ઠે વામયેદ્વમતશ્ચ શલ્યૈ-
કદેશસક્તં જ્ઞાત્વા સૂત્રં સહસા ત્વાક્ષિપેત્ । મૃદુના
વા દન્તધાવનકૂર્ચકેનાપહરેત્ પ્રણુવેદ્ધાન્તઃ । ક્ષત-
કણ્ઠાય ચ મધુસર્પિષી લેહું પ્રયચ્છેન્નિફલાચૂર્ણં
વા મધુશર્કરામિશ્રમ્ ॥ ૩૧ ॥

૩૦ લાખ શિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ ગળામાં અટકી
ગઈ હોય તો ગળામાં એક ધાતુની નળી નાંખી, તે નળીમાં લોહડાની શળીને અગ્નિમાં તપાવી તેના ઉપર

લાખ કે મીણુ ચોપડીને તે શળીને તે નળીમાં નાંખી તે શળીમાં શલ્યને ચોટાડી લઈ, શળી ઉપર થંડું પાણી રેડી જ્યારે તે શલ્ય શળીમાં બરાબર ચોટી જાય ત્યારે કહાડી લેવું. માછલીના કાંટા વગેરે હાડકાનું શલ્ય અથવા બીજું કાંઈ શલ્ય ગળામાં આડું આવીને અટકી રહ્યું છે એમ જોવામાં આવે તો વાળના ગુંચળાને એક મજા-ખૂટ દોરાથી બાંધી તે ગુંચળું રાખ વગેરે કાંઈ પાતળા ખોરાકની સાથે રોગીને પાઈ દેવું (અને દોરીના બીજે છેડા બહારજ રહેવા દેવો) ગળા સુધી રાખ પીવાથી રોગીનો કાંટો પૂર્ણ થતાં (પેટ ભરાતાં) તેને ઉલટી કરાવવી. ઉલટી કરતાં કરતાં જ્યારે જણાય કે તે વાળ-નું ગુંચળું ગળામાં આવીને શલ્યના એક ભાગને ચોટી રહ્યું છે ત્યારે તુરત દોરાના બહારના છેડાને ખેંચી લેવો એટલે શલ્ય તે ગુંચળાની સાથે બહાર નીકળી આવશે. અથવા દાંતણના આગલા ભાગને કચરીને તેનો નરમ કુચો કરવો. પછી તે કુચાથી ગળામાં અટકેલા શલ્યને બહાર ખેંચી કહાડવું, અને બહાર કહાડી લેવાનું ન બને તો ઢેલીને અંદર પેસાડી દેવું. શલ્ય કહાડતાં ગળું છાલાઈ ગયું હોય તો રોગીને મધ અને ઘી એકાદ વધતા પરિમાણે મેળવીને ચાટવા આપવાં અથવા ત્રિફલના ચૂર્ણમાં શાકર અને મધ મેળવીને ચાટવાને આપવું. ૩૧

પેટમાં ભરાઈ ગયેલાં પાણીને બહાર કાઢવાના ઉપાય.

ઉદકપૂર્ણમવાક્ષિરસમવપીડયેદ્ધુનીયાદ્વામયેદ્વા મસ્મરાશૌ વા નિશ્ચનેદામુશ્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

૩૧ પાણીમાં ડુબી જવાથી જેના પેટમાં પાણી ભરાઈ ગયું હોય તેને ઉંઘ માથે લટકાવીને તેનું પેટ દબાવવું, તેને ખુબ હલાવવો, અથવા તેને ઉલટી કરાવવી અથવા તેને રાખના ઢગલામાં ગળા સુધી દાટી દેવો. ૩૨

ગળામાં અટકી ગયેલા અન્નના કોળીયાને બહાર કાઢવાનો ઉપાય.

ગ્રાસશલ્યે તુ કળ્થાસક્તે નિઃશઙ્કમનવબુદ્ધં સ્કન્ધે મુષ્ટિનામિહન્યાત્ । સ્નેહં મધં પાનીયં વા પાયયેત્ ॥ ૩૩ ॥

૩૨ જેના ગળામાં આહારનો કોળીયો અટકી રહ્યો હોય તેની કાંધ ઉપર બેઘડક સામો મનુષ્ય જાણે નહિ તેમ મુઠી મારવી. અથવા તો તેને સ્નેહ, મધ કે પાણી પાવું એટલે કોળીયો અંદર ઉતરી જશે. ૩૩

કેવા શલ્યવાળા રોગીને અભ્યંગાદિકની ક્રિયા કરવી ?

આહુરજ્જુલતાપાશૈઃ કળ્થપીડનાદ્વાયુઃ પ્રકુપિતઃ શ્લેષ્મણં કોપયિત્વા સ્ત્રોતો નિરુણદ્ધિ લાલાશ્ચાવં

ફેનાગમનં સંજ્ઞાનાશં ચાપાદયતિ । તમભ્યજ્ય સંસ્વેદ્ય શિરોચિરેચ્ચનં તસ્મૈ તીક્ષ્ણં દદ્યાદ્રસં ચ વાતઘ્નં વિદધ્યાદિતિ ॥ ૩૪ ॥

૩૩ હાથથી, દોરીથી, અથવા તો લતાથી ગળાને ફાંસી આવી જાય છે ત્યારે ગળું દબાઈ જવાથી વાયુ કોપાયમાન થઈને કફને કોપાયમાન કરીને સ્ત્રોતસના માર્ગોને રંધી દે છે, મુખમાંથી લાળનો સ્ત્રાવ કરાવે છે, શીણુ લાવે છે, અને સંજ્ઞાનો (ભાનનો) પણ નાશ કરે છે આવા રોગીને વૈદ્યે અભ્યંગ કરીને, સ્વેદન ક્રિયા કરીને તથા તીક્ષ્ણ શિરોચિરેચ્ચન (માથાને હલકું કરનારું વિરેચન) આપવું તથા વાયુનો નાશ કરનારો રસ પણ આપવો. ૩૪

શલ્ય કાઢતાં પહેલાં વૈદ્યે ધ્યાન આપવા યોગ્ય બાબતો.

भवन्ति चात्र ॥

શલ્યાકૃતિવિશેષાંશ્ચ સ્થાનાન્યાવેક્ષ્ય બુદ્ધિમાન્ ।

તથા યન્નપૃથક્ત્વં ચ સમ્યક્છલ્યમથાહરંત્ ॥ ૩૫ ॥

૩૪ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે સ્ત્રોતો છે:-બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે શલ્યને કાઢતાં પહેલાં શલ્યની જુદી જુદી આકૃતિ-ઓનું, શલ્યને રહેવાનાં મસ્તક, હૃદય વગેરે સ્થાનોનું, તથા જુદી જુદી જગતનાં યંત્રોનું સારી રીતે અવલોકન કરીને પછી શલ્યને બહાર કાઢવું. ૩૫

શલ્ય કાઢતી વખતે યોગ્ય યુક્તિનો ઉપયોગ કરવો.

कर्णवन्ति तु शल्यानि दुःखाहार्याणि यानि च ।

આદદીત મિષક્તસ્માત્તાનિ યુક્ત્યા સમાહિતઃ ૩૬

૩૫ જે શલ્યો કાનવાળાં હોય તથા જે શલ્યો મહા કષ્ટથી બહાર નિકળી શકે તેવાં હોય, તેવાં શલ્યોને વૈદ્યે સાવધાન થઈને યુક્તિથી (એટલે હીનયોગ, અતિ-યોગ અને મિથ્યાયોગ ન થાય તે પ્રમાણે) બહાર કાઢવાં. ૩૬

યંત્રોથી શલ્યોને ક્યારે બહાર કાઢવાં ?

एतैरुपायैः शल्यं तु नैव निर्घात्यते यदि ।

મત્યા નિપુણયા વૈદ્યો યન્ત્રયોગેશ્ચ નિર્હરંત્ ॥ ૩૭ ॥

૩૬ ઉપર કહેલા ઉપાયોથી જે શલ્યને બહાર કાઢી શકાય જ નહિ તો પછી વૈદ્યે નિપુણબુદ્ધિથી યંત્રો વડે શલ્યોને બહાર કાઢવાં. ૩૭

શલ્યોને બહાર ન કાઢવાથી થનારી હાનિઓ.

शोथपाकौ रुजश्चोग्राः कुर्याच्छल्यमनिर्हृतम् ।

વૈકલ્યં મરણં વાપિ તસ્માદ્યત્નાદ્વિનિર્હરંત્ ॥ ૩૮ ॥

૩૭ શલ્યને બહાર કાઢવામાં ન આવે તો તે શલ્ય સોજો, પાક, ઉગ્ર વેદના, શરીરના અવયવમાં ખોડ-આપણુ અને વખતપર મરણુ પણ કરે છે. તે માટે શલ્યને યત્નથી બહાર કાઢવું જોઈએ. ૩૮

અધ્યાય ૨૮ એ

*વિપરીતાવિપરીત પ્રણવિજ્ઞાનીય (અસાધ્ય અને સાધ્ય પ્રણના વિજ્ઞાનવિશે.)

ઉપક્રમ.

અથાતો વિપરીતાવિપરીતવ્રણવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે, હવે અહીંથી હું 'વિપરીતાવિપરીતવ્રણવિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મારી પાસે તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

અરિષ્ટનાં લક્ષણો મરણની આગમચેતી આપે છે.

ફલાગ્નિજલવૃષ્ટીનાં પુણ્યધુમામ્બુદા યથા ।

ચ્યાપયન્તિ ભવિષ્યત્ત્વં તથાઽરિષ્ટાનિ પञ્ચતામ્ ૩

૨ જેમ પુષ્પો ફળોની, ધૂમાડો અગ્નિની, અને વાદળાંઓ વૃષ્ટિની ભવિષ્યતાને સૂચવે છે. એમ અરિષ્ટનાં લક્ષણો મરણની ભવિષ્યતાને સૂચવે છે એટલે જેમ પુષ્પો ભવિષ્યમાં થનારા ફળોની, ધૂમાડો અગ્નિની અને વાદળાંઓ ભવિષ્યમાં થનારી વૃષ્ટિની આગમચેતી આપે છે તેમ અરિષ્ટનાં લક્ષણો ભવિષ્યમાં થનારા રોગીના મરણની આગમચેતી આપે છે. ૩

અરિષ્ટનાં લક્ષણો વિના મરણ થતું જ નથી.

તાનિ સૌશ્મ્યાત્પ્રમાદાદ્વા તથૈવાશુ વ્યતિક્રમાત્ ।

ગૃહ્યન્તે નોદ્રતાન્યજ્ઞૈર્મૂર્ખોર્નેત્વસમ્ભવાત્ ॥ ૪ ॥

૩ મરવા પડેલા રોગીઓને અરિષ્ટ-મરણસૂચક લક્ષણો સારી રીતે પ્રકટ થયાં હોય છતાં પણ તે મૂર્ખો એ લક્ષણો સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે અથવા તો પ્રમાદને-ખેદરકારીને લીધે અથવા એ લક્ષણો ઝડપદાર હોવાને લીધે તેઓને સમજી શકતા નથી. પરંતુ તેથી એમ માનવાનું નથી કે મરણની પહેલાં અરિષ્ટ લક્ષણો ઉત્પન્ન થતાં જ નથી. અર્થાત્ મરણની પહેલાં અરિષ્ટ લક્ષણો અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. ૪

અરિષ્ટ (મરણસૂચકચિહ્ન)નો ઉપાય.

ધ્રુવં તુ મરણં રિપે બ્રાહ્મણૈસ્તત્કિલામલૈઃ ।

રસાયનતપોજપ્યતપૈર્વા નિવાર્યતે ॥ ૫ ॥

૪ દોષજન્ય અરિષ્ટોએ સૂચવેલું મરણ અવશ્ય થાય છે. તથાપિ રાગાદિક દોષોથી રહિત મહાત્મા બ્રાહ્મણો તે અરિષ્ટને અવશ્ય મટાડે છે તથા રસાયનોનાં

* વિપરીત (અરિષ્ટસૂચક-મરણસૂચક) તથા અવિપરીત (સાધ્ય) એવા પ્રણના વિજ્ઞાનનો અધિકાર કરીને આ અધ્યાય કહેવામાં આવ્યો છે તેથી આ અધ્યાયનું વિપરીતાવિપરીતવ્રણ વિજ્ઞાનીય એવું નામ છે.

સેવનથી, તપ કરવામાં તત્પર રહેવાથી, અને જપ કરવામાં તત્પર રહેવાથી પણ અરિષ્ટનું નિવારણ થાય છે. ૫

અરિષ્ટના પરિપાકવિશે.

નક્ષત્રપીડા बहुधा यथा कालाद्विपच्यते ।

तथैवारिष्टपाकं च ब्रुवते बहवो जनाः ॥ ૬ ॥

૫ જેમ ધણું પ્રકારની નક્ષત્ર પીડાઓ-અહ પીડાઓ લાંબે કાળે પરિપાક પામે છે (પોતાના પરિપાકનો સમય આવતાં ફળ આપે છે) એમ ધણું અરિષ્ટ લક્ષણો પણ લાંબે કાળે પરિપાક પામે છે-મરણ નીપજવે છે. આમ ધણું વિદ્વાનો કહે છે. ૬

વૈદે અરિષ્ટનાં લક્ષણો જાણવાની જરૂર.

असिद्धिमाप्नुयाल्लोके प्रतिकुर्वन्गतायुषः ।

अतो रिष्टानि यत्नेन लक्षयेत्कुशलो भिषक् ॥ ૭ ॥

૬ જેનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું હોય એવા રોગીની ચિકિત્સા કરવાથી લેદ્ધિમાં વૈદની અપકીર્તિ થાય છે એટલામાટે કુશળ વૈદે યત્નથી અરિષ્ટનાં લક્ષણો જાણવાં જોઈએ. ૭

પ્રણવાળા રોગીના મરણનું લક્ષણ.

गन्धवर्णरसादीनां विशेषाणां समासतः ।

वैकृतं यत्तदाचष्टे व्रणितः पक्वलक्षणम् ॥ ૮ ॥

૭ પ્રણના સ્વાભાવિક ગંધ, વર્ણ, રસ, સ્પર્શ અને શબ્દ એઓમાં જે વિકાર-ફેરફાર થવો તેને ટુંકમાં પ્રણવાળા રોગીના મરણનું લક્ષણ જાણવું. ૮

પ્રણનો સ્વાભાવિક ગંધ

कटुस्तीक्ष्णश्च विस्त्रश्च गन्धस्तु पवनादिभिः ।

लोहगन्धिस्तु रक्तेन व्यामिश्रः सान्निपातिकः ॥ ૯ ॥

લાજાતસીતૈલસમાઃ કિંચિદ્વિસ્ત્રાશ્ચ ગન્ધતઃ ।

જેયાઃ પ્રકૃતિગન્ધાઃ સ્યુ—

૮ સ્વાભાવિક રીતે વાયુથી થયેલા પ્રણમાં તીક્ષ્ણ, પિત્તથી થયેલા પ્રણમાં તીક્ષ્ણ, કફથી થયેલા પ્રણમાં કાયા માંસના જેવો, રક્તથી થયેલા પ્રણમાં લોહાના જેવો, ત્રણે દોષોના સંનિપાતથી થયેલા પ્રણમાં મિશ્રિત (ઉપર કરેલા સઘળા લક્ષણોવાળો), વાયુ અને પિત્તથી થયેલા પ્રણમાં કંઈક કાયા માંસના જેવો અને શાળની ધાણીના જેવો, વાયુ અને કફથી થયેલા પ્રણમાં કંઈક કાયા માંસના જેવો અને અલસીના તેલના જેવો તથા પિત્ત અને કફથી થયેલા પ્રણમાં કંઈક કાયા માંસના જેવો અને તેલના તેલના જેવો ગન્ધ હોય (એટલે જો પ્રણમાં ઉપર કહેવા પ્રમાણે ગન્ધો હોય તો) એ ગન્ધો પ્રણનો સ્વાભાવિક ગન્ધ છે એમ જાણવું. ૯

પ્રણનો અસ્વાભાવિક ગંધ અરિષ્ટ ગણાય છે.

स्तोन्यद्रन्धवैकृतम् ॥ ૧૦ ॥

મચાગુર્વાજ્યસુમનઃપદ્મચન્દનચમ્પકૈઃ ।

સગન્ધા દિવ્યગન્ધાશ્ચ મુમૂર્ષુનાં વ્રણાઃ સ્મૃતાઃ ॥૧૧॥
શ્વવાજિમૂષિકધ્વાજ્ઞપૂતિવહુરમત્કુળૈઃ ।

સગન્ધાઃ પદ્મગન્ધાશ્ચ ભૂમિગન્ધાશ્ચ ગર્હિતાઃ ॥૧૨॥

૯ જે ઉપર કહેલા વ્રણના સ્વાભાવિક ગન્ધો શિવાય બુદ્ધા જ પ્રકારનો ગન્ધ વ્રણમાં હોય તો જાણવું કે વ્રણના ગન્ધમાં વિકાર (અરિષ્ટરૂપવિકાર) થયેલો છે. જે વ્રણમાંથી મધ, અગર, ઘી, જાંબુનાં ફુલ, કમળના ફુલ, ચંદન, કે ચંપાના ફુલના જેવો ગન્ધ નીકળતો હોય અથવા દિવ્ય (વરતી નહીં શકાય એવો. અદ્ભુત) ગન્ધ નીકળતો હોય અથવા કુતરાં, ઘોડા, ઉંદર, કાગડા, પક્ષ, સુકાયેલું માંસ, માંકડ, કાદવ, અને પૃથ્વી એઓના જેવો ગર્હિત-ખરાબ ગન્ધ નીકળતો હોય તો તે ગન્ધ વ્રણવાળા રોગીનું મરણ સૂચવનારું ચિહ્ન છે એમ જાણવું. ૧૧-૧૨

ચિકિત્સા નહિ કરવા યોગ્ય વ્રણો.

ધ્યામકુઙ્કમકુઙ્કુચસવર્ણાઃ પિત્તકોપતઃ ।

ન દહ્યન્તે ન ચૂર્ણ્યન્તે ભિષક્તાન્પરિવર્જયેત્ ॥૧૩॥

કળ્પમન્તઃ સ્થિરાઃ શ્વેતાઃ સ્નિગ્ધાઃ કફનિમિત્તતઃ ।

દૂયંતે ચ વિદહ્યન્તે ભિષક્તાન્પરિવર્જયેત્ ॥૧૪॥

કૃષ્ણાસ્તુ યે તનુસ્રાવા વાતજા મર્મતાપિનઃ ।

સ્વલ્પામપિ ન કુર્વન્તિ રુજં તાન્પરિવર્જયેત્ ॥૧૫॥

ઘ્રેણન્તે ઘુર્ધુરાયન્તે જ્વલન્તીવ ચ યે વ્રણાઃ ।

ત્વગ્માંસસ્થાશ્ચ પવનં સશબ્દં વિસૃજન્તિ યે ॥૧૬॥

યે ચ મર્મસ્વસમ્ભૂતા ભવન્ત્યત્યર્થવેદનાઃ ।

દહ્યન્તે ચાન્તરત્યર્થે બહિઃ શીતાશ્ચ યે વ્રણાઃ ॥૧૭॥

દહ્યન્તે બહિરત્યર્થે ભવન્ત્યન્તશ્ચ શીતલાઃ ।

શક્તિકુન્તધ્વજરથા વાજિવારણગોવૃષાઃ ॥૧૮॥

યેષુ ચાપ્યવમાસેરન્પ્રાસાદાકૃતયસ્તથા ।

ચૂર્ણાવકીર્ણાં ઇવ યે માંતિ વા ન ચ ચૂર્ણિતાઃ ૧૯

પ્રાણમાંસક્ષયશ્વાસકાસારોચકપીડિતાઃ ।

પ્રવૃદ્ધપૂયરુધિરા વ્રણા યેષાં ચ મર્મસુ ॥૨૦॥

ક્રિયામિઃ સમ્યગારબ્ધા ન સિધ્યન્તિ ચ યે વ્રણાઃ ।

વર્જયેત્તાન્નિષકપ્રાજ્ઞઃ સંરક્ષન્નાત્મનો યશઃ ॥૨૧॥

૧૦ પિત્તના કોપથી થયેલા વ્રણોનો વર્ણ રોહિસ-ધાંસ, કેશર કે યોદારના વર્ણના જેવો હોઈ તેમાં જે દાઢ કે ચૂસાવા જેવી વેદના થાતી ન હોય તો વૈદે તે વ્રણની ચિકિત્સા કરવી નહી. કફના કોપથી થયેલા વ્રણો ઘોળા, કઠણુ, સ્નિગ્ધ અને ખરજવાળા હોઈ જે તેમાં દાઢ અને પીડા થતી હોય તો વૈદે તે વ્રણની ચિકિત્સા કરવી નહી. વાતના કોપથી થયેલા વ્રણો કાળા, પાતળા સ્ત્રાવવાળા અને મર્મમાં પીડા કરનારા હોઈ જે તેમાં જરા પણ વેદના થતી ન હોય તો વૈદે તે વ્રણની ચિકિત્સા કરવી નહિ. જે વ્રણોમાં ખડ-ખડાટ કે ધુરધુરાટ (ખડખડ કે ધુરધુર અવાજ) થતો

હોય જે વ્રણોમાં દાઢ થાતો હોય, ચામડીમાં અને માંસમાં થયેલા જે વ્રણમાંથી શબ્દ (અવાજ)ની સાથે વાયુ નીકળતો હોય અને જે વ્રણો મર્મોમાં નહી થયેલા છતાં ખડુ જ વેદનાવાળાં હોય તે વ્રણોની વૈદે ચિકિત્સા કરવી નહી. જે વ્રણોની અંદર દાઢ થતો હોય અને ખડાર સ્પર્શ કરવાથી શીતળતા જણાતી હોય તથા જે વ્રણોમાં અંદર શીતળતા જણાતી હોય અને ખડાર સ્પર્શ કરવાથી ગરમી જણાતી હોય તે વ્રણોની પણ વૈદે ચિકિત્સા કરવી નહી. જે વ્રણો શક્તિ, ભાલાં, ધ્વજ, રથ, ઘોડા, હાથી, બળદ કે મહેલ એઓની જેવી આકૃતિઓવાળા દેખાય તથા જે વ્રણો ઉપર ચૂર્ણ ભરભરાવેલું ન હોય છતાં તે ઉપર ચૂર્ણ ભરભરાવેલું હોય એવા દેખાય તે વ્રણોની વૈદે ચિકિત્સા કરવી નહી. જે વ્રણોમાંથી પરુ અને રક્ત ખડુ બહોતું હોય તથા જે વ્રણોથી રોગીને બળ અને માંસનો ક્ષય, શ્વાસ, ઉધરસ અને અન્ન ઉપર અરુચિ એ ઉપદ્રવો થયેલા હોય અને જે વ્રણો મર્મસ્થલમાં થયેલા હોય તે વ્રણોની વૈદે ચિકિત્સા કરવી નહી. જે વ્રણો સારી રીતે ચિકિત્સા કરવામાં આવતાં છતાં પણ મટતા ન હોય તે વ્રણોની પણ પોતાનો યશ જાળવવાની ઇચ્છા રાખનારા વૈદે ચિકિત્સા છોડી જ દેવી. ૧૩-૨૧

અધ્યાય ૨૯ મો.

*વિપરીતાવિપરીતદૂતશકુનસ્વપ્નનિર્દર્શનીય

(અશુભ તથા શુભ એવા દૂત, શકુન,

અને સ્વપ્નોનું સંક્ષેપમાં કથન.)

ઉપક્રમ.

અથાતો વિપરીતાવિપરીતદૂતશકુનસ્વપ્નનિર્દર્શ-નીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે; હવે અહીંથી હું 'વિપરીતાવિપરીતદૂતશકુનસ્વપ્નનિર્દર્શનીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

રોગીનાં શુભ અશુભની પરીક્ષા કરવાના પદાર્થો.

દૂતદર્શનસંભાષાવેષાશ્ચેષ્ટિમેવ ચ ।

ઋક્ષં વેલા તિથિશ્ચૈવ નિમિત્તં શકુનોઽનિલઃ ॥૩॥

દેશો વૈદ્યસ્ય વાગ્દેહમનસાં ચ વિચેષ્ટિત્મ ।

કથયન્ત્યાતુરગતં શુભં વા યદિ વાઽશુભમ્ ॥૪॥

* વિપરીત(અશુભ) તથા અવિપરીત (શુભ) એવા દૂત, શકુન અને સ્વપ્ન એઓનું નિર્દર્શન કહેતાં એકદેશથી કથન આ અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે તેથી આ અધ્યાયનું નામ 'વિપરીતાવિપરીતદૂતશકુનસ્વપ્નનિર્દર્શનીય' છે.

૨ દૂતોનાં દર્શન, સંભાષણ, વેષ અને ચેષ્ટા (લીલચાલ) તથા નક્ષત્ર, વેળા, નિધિ, નિમિત્ત, શકુન, પવન, દેશ અને વૈદ્યની શારીરિક, વાચિક તથા માનસિક ચેષ્ટા એઓ રોગીનાં શુભ કે અશુભ ભવિષ્યને સૂચવી આપે છે. (એટલે રોગીનું શુભ કે અશુભ એઓથી જાણી શકાય છે). ૩-૪

કેવા દૂતોથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે ને કેવા દૂતોથી કાર્ય બગડે છે.

પાષણ્ડાશ્રમવર્ણનાં સ્વપક્ષાઃ કર્મસિદ્ધયે ।

ત एव विपरीताः स्युर्दूताः કર્મવિપત્તયે ॥ ૫ ॥

૩ રોગી જે પાખંડધર્મનો, જે આશ્રમવાળો અને જે વર્ણનો હોય તેના તરફથી જે તે જ પાખંડધર્મવાળો, તે જ આશ્રમવાળો અને તે જ વર્ણવાળો દૂત જે આવે તો રોગીના કાર્યની સિદ્ધિ થશે. રોગીને આરામ થશે એમ સમજવું અને રોગી જે પાખંડધર્મવાળો, જે આશ્રમવાળો તથા જે વર્ણવાળો હોય તેથી જે વિપરીત-બુદ્ધા જ પાખંડધર્મવાળો, આશ્રમવાળો કે વર્ણવાળો દૂત આવે તો રોગીનું કાર્ય બગડશે. રોગીને આરામ નહીં થાય, એમ સમજવું. (એટલે કાપાલિક વગેરે પાખંડધર્મવાળા તરફથી કાપાલિક વગેરે પાખંડધર્મવાળો અને બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ વગેરે આશ્રમવાળા તરફથી બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ વગેરે આશ્રમવાળો આવે તો રોગીને આરામ થાય છે એમ જાણવું.) ૫

અશુભ દૂતો.

નપુંસકં સ્ત્રીં વહ્નો નૈકકાર્યા અસૂચકાઃ ।

ગર્વભોષ્ટ્રથપ્રાપ્તાઃ પ્રાપ્તા વા સ્યુઃ પરમ્પરાઃ ॥ ૬ ॥

વૈદ્યં ય ઉપસર્પન્તિ દૂતાસ્તે ચાપિ ગર્હિતાઃ ।

૪ નપુંસક દૂત, સ્ત્રી દૂત, વહુ દૂત, અનેક કાર્યમાં ગુંથાયલા દૂતો, ધર્ષાળુ દૂતો, ગર્વિષ્ટા અથવા તો હંટ બેટેલા રથમાં બેસીને આવેલા દૂતો, ટોળારૂપે એકઠા થઈને આવનારા દૂતો આ રીતે જે દૂતો વૈદ્યના તરફ આવે છે તેઓને પણ અશુભ જાણવા. ૬

પાશદળ્ડાયુધધરાઃ પાણ્ડુરેતરવાસસઃ ॥ ૭ ॥

આર્દ્રર્જીર્ણપસંચૈકમલિનધ્વસ્તવાસસઃ ।

ન્યૂનાધિકાઙ્ગા ઉદ્વિગ્ના વિકૃતા રૌદ્રરૂપિણઃ ॥ ૮ ॥

૫ જે દૂતો પાશ (પશુ વગેરેને બાન્ધવાનું દોરડું), દંડ કે તરવાર વગેરે કાંઈ પણ જાતનું હથિયાર ધારણ કરીને વૈદ્યની પાસે આવે, જે દૂતોએ કાળાં, પીળા, રાતાં, ભીનાં, મેલાં કે ફાટેલાં કપડાં પહેરેલાં હોય અથવા જમણા ખભા ઉપર કપડું નાંખીને અથવા એક જ કપડું પહેરીને વૈદ્યની પાસે આવેલા હોય, જે દૂતો ઓછા કે વધારે અંગાવાળા, ખીનેલા, ખોડવાળા કે ભયંકર રૂપવાળા હોય તે સર્વે દૂતોને અશુભ સમજવા. ૭-૮

રૂક્ષનિષ્ઠુરવાદાશ્ચાપ્યમાઙ્ગલ્યામિધાયિનઃ ।

૬ જે દૂતો સ્નેહ વગરનું, કઠોર કે અમંગળ વચન બોલતા વૈદ્યની પાસે આવે તે દૂતોને અશુભ સમજવા.

છિન્દન્તસ્તૃણકાષ્ઠાનિ સ્પૃશન્તો નાસિકાં સ્તનમ્ ९

વચ્ચાન્તાનામિકાકેશનચ્ચરોમદ્દશાસ્પૃશઃ ।

સ્ત્રોતોડવરોધદ્વંડમૂર્ઝોરઃ કુક્ષિપાણયઃ ॥ ૧૦ ॥

કપાલોપલમસ્માસ્થિતુષાઙ્ગારકરાશ્ચ યે ।

વિલિચ્ચન્તો મર્હીં કિંચિન્મુશ્ચન્તો લોષ્ઠમેદિનઃ ॥ ૧૧ ॥

તૈલકર્દમદિગ્ધાઙ્ગા રંક્તચ્ચગ્નુલેપનાઃ ।

ફલં પક્કમસારં વા ગૃહીત્વાન્યથા તદ્વિધમ્ ॥ ૧૨ ॥

નચ્ચૈર્નચ્ચાન્તરં વાપિ કરેણ ચરણં તથા ।

ઉપાનચ્ચર્મહસ્તા વા વિકૃતવ્યાધિપીડિતાઃ ॥ ૧૩ ॥

વામાચારા રુદ્ધન્તશ્ચ શ્વાસિનો વિકૃતેક્ષણાઃ ।

યામ્યાં દિશં પ્રાઙ્ગલયો વિષમૈકપદેસ્થિતાઃ ॥ ૧૪ ॥

વૈદ્યં ય ઉપસર્પન્તિ દૂતાસ્તે ચાપિ ગર્હિતાઃ ।

૭ જે દૂતો ખડ અને લાકડાંનું છેદન કરતા કરતા અથવા નાક, સ્તન, કપડાનો છેડો, ટચળી આંગળીની બેડતી આંગળી, વાળ, રુવાંડાં, કે કપડાના લટકતા છોગાં એઓનો સ્પર્શ કરતા કરતા અથવા કાન વગેરે શરીરનાં છિદ્રો, કાંધ, હૃદય, ગાલ, માથું, છાતી કે કુખ એઓની ઉપર હાથ મુકીને અથવા માથાની ખોપરી, પથરો, રાખ, હાડકાં કે ફેતરા હાથમાં લેઈને અથવા તો ધરતીને ખોતરતા કે કાંઈ વસ્તુને મુકી દેતા, કે માટીનાં ઢેફાંને ભાંગતા અથવા તેલ કે કાદવ શરીર ઉપર ચોપડીને અથવા રાતાં ઝૂલની માળાઓ પહેરીને કે રાતું ચંદન શરીર ઉપર ચોપડીને અથવા સાર વગરનું પાકું ફલ કે એના જેવી જ ખીજ વસ્તુને હાથમાં લઈને અથવા નખથી ખીજ નખને કે હાથથી પગને પકડતા, અથવા હાથમાં બેડા કે ચામડું લઈને અથવા રાતા રાતા, હાંફતા હાંફતા કે દક્ષિણ દિશામાં હાથ બેડતા વૈદ્યની પાસે આવે તથા જે દૂતો ગલતક્રુષ્ટ વગેરે વિકૃત રોગોથી પીડાયલા, ખરાબ આચરણવાળા, આંખની ખોડવાળા, અથવા વિષમ સ્થાનમાં ઉભા રહેલા હોય અથવા એક પગથી ઉભા રહેલા હોય તે દૂતોને પણ અશુભ જાણવા. ૧૦-૧૪

દક્ષિણામિમુખં દેશે ત્વશુચૌ વા હુતાશનમ્ ॥ ૧૫ ॥

જ્વલયન્તં પચન્તં વા ક્રૂરકર્મણિ ચોદ્યતમ્ ।

નગ્નં ભૂમૌ શયાનં વા વેગોત્સર્ગેષુ વાડશુચિમ્ ॥ ૧૬ ॥

પ્રકીર્ણકેશમભ્યક્તં સ્વિન્નં વિક્લવમેવ ચ ।

વૈદ્યં ય ઉપસર્પન્તિ દૂતાસ્તે ચાપિ ગર્હિતાઃ ॥ ૧૭ ॥

૮ વૈદ્ય દક્ષિણ દિશા તરફ મ્હોડું કરીને બેડો કે ઉભો હોય, અપવિત્ર પ્રદેશમાં ઉભો હોય, અગ્નિ સળગાવતો હોય, કંઈ પણ રાંધતો હોય, પશુવધ વગેરે ક્રૂર કર્મો કરવાને તૈયાર થયો હોય, નાગો હોય, ધરતી ઉપર સૂતો હોય, મળ-મૂત્ર વગેરેનો ત્યાગ કરવાથી અપવિત્ર સ્થિતિ-

માં હોય, છુટા વાળવાળો હોય, તેલ ચોળીને બેઠેલો હોય, પસીનાથી ભીંજાયેલો હોય કે વિદ્યલ હોય તે સમયે જે દૂતો આવે તેઓ અશુભ સમજવા. ૧૫-૧૭

વૈદ્યસ્ય પિડ્યે દૈવે વા કાર્યે ચોત્પાતદર્શને ।

મધ્યાહ્ને ચાર્ધરાત્રે વા સંધ્યયોઃ

૮ વૈદ્ય શ્રાદ્ધ વગેરે પિતૃકાર્ય કે હોમ વગેરે દેવકાર્ય કરતો હોય તે સમયે, ઉત્કાપાત વગેરે ઉત્પાત થતો હોય તે સમયે, મધ્યાહ્ને, અર્ધરાત્રે અથવા સૂર્યોદયના કે સૂર્યાસ્તના સમયમાં જે દૂતો આવે તે દૂતોને અશુભ સમજવા.

કૃત્તિકાસુ ચ ॥ ૧૮ ॥

આદ્રાશ્લેષામધામૂલપૂર્વાસુ મરણીષુ ચ ।

૧૦ જે દૂતો કૃત્તિકા, આદ્રા, આશ્લેષા, મધા, મૂલ, પૂર્વાશ્લેષુની, પૂર્વાભાદ્રપદા, પૂર્વાષાઢા અને ભરણી એ નક્ષત્રોમાં વૈદ્યની પાસે આવે તે દૂતોને અશુભ સમજવા. ૧૮

ચતુર્થ્યાં વા નવમ્યાં વા ષષ્ઠ્યાં સંધિદિનેષુ ચ ૧૯
વૈદ્યં ચ ઉપસર્પન્તિ દૂતાસ્તે ચાપિ ગર્હિતાઃ ।

૧૧ જે દૂતો ચોથ, નોમ, છઠ, અમાસ, પુનમ કે પ્રતિપદા (એકમ) એ તિથિઓમાં વૈદ્યની પાસે આવે તે દૂતોને પણ અશુભ સમજવા. ૧૯

અમુક સંયોગમાં દૂતોનું શુભાશુભપણું.

સ્વિન્નામિતસા મધ્યાહ્ને જ્વલનસ્ય સમીપતઃ ॥૨૦॥

ગર્હિતાઃ પિત્તરોગેષુ દૂતા વૈદ્યમુપાગતાઃ ।

ત એવ કફરોગેષુ કર્મસિદ્ધિકરાઃ સ્મૃતાઃ ॥૨૧॥

એતેન શેષં વ્યાખ્યાતં બુદ્ધ્યા સંવિભજેતુ તત્ ।

રક્તપિત્તાતિસારેષુ પ્રમેહેષુ તથૈવ ચ ॥ ૨૨ ॥

પ્રશસ્તો જલરોધેષુ દૂતવૈદ્યસમાગમઃ ।

વિજ્ઞાયૈવં વિભાગં તુ શેષં બુદ્ધ્યેત પળિડતઃ ॥ ૨૩ ॥

૧૨ જે દૂતો અગ્નિના સમીપમાંથી પરસેવાથી ભીંજાઈને તથા તપીને મધ્યાહ્ન સમયમાં વૈદ્યની પાસે આવે તે દૂતોને જે રોગીને પિત્ત સંબંધી રોગ થયો હોય તો અશુભ સમજવા અને જે રોગીને કફ સંબંધી રોગ થયો હોય તો શુભ સમજવા. વાયુ વગેરેના રોગોમાં પણ વૈદ્યે આ ઉપરથી વિચાર કરીને પોતાની બુદ્ધિથી દૂતોના શુભ અશુભપણો નિર્ણય કરી લેવો. રક્તપિત્ત, અતિસાર અને પ્રમેહ એ રોગોમાં જ્યાં જળનો અટકાવ થતો હોય તે સ્થલમાં જે દૂતોને અને વૈદ્યનો સમાગમ થાય તો તે શુભ છે. પંડિત વૈદ્યે આ ઉપરથી વિચાર કરીને બીજા રોગોમાં પણ દૂત અને વૈદ્યના સમાગમના સ્થલ ઉપરથી રોગીના શુભ અશુભ ભવિષ્યનો નિર્ણય કરી લેવો. ૨૦-૨૩

કાર્યસિદ્ધિ કરનારા દૂતો.

શુક્લવાસાઃ શુચિર્ગૌરઃ શ્યામો વા પ્રિયદર્શનઃ ॥

સ્વસ્થ્યાં જાતૌ સગોત્રો વા દૂતઃ કાર્યકરઃ સ્મૃતઃ ૨૪

ગોયાનેનાગતસ્તુષ્ઠઃ પાદાભ્યાં શુભચેષ્ટિતઃ ।

ધૃતિમાન્વિધિકાલજ્ઞઃ સ્વતન્ત્રઃ પ્રતિપત્તિમાન્ ૨૫

અલંકૃતો મજ્જલવાન્દૂતઃ કાર્યકરઃ સ્મૃતઃ ।

૧૩ જે દૂતે, સફેદ વસ્ત્ર પેચી હોય, ગૌરવર્ણવાળો અથવા શ્યામવર્ણવાળો છતાં પણ રૂપાળો હોય, રોગીની ભતનો કે રોગીના ગોત્રનો હોય, શુભ ચેષ્ટાવાળો, ધીરજવાળો, કર્તવ્યને તથા સમયને સમજનારો હોય, અને શણગારેલો, સ્વતન્ત્ર, સ્વિનિગ્ધ તથા કોમળ વચન બોલનારો હોય તથા માંગલિગ પદાર્થો લઈ, બળદની ગાડીમાં બેસીને અથવા તો પગે ચાલીને વૈદ્યની પાસે આવેલો હોય તે દૂતને કાર્યની સિદ્ધિ કરનારો સમજવો. ૨૪-૨૫

સ્વસ્થં પ્રાજ્ઞુસ્વમાસીનં સમે દેશે શુચૌ શુચિમ્ ૨૬
ઉપસર્પતિ યો વૈદ્યં સ ચ કાર્યકરઃ સ્મૃતઃ ।

૧૪ જે દૂત આરોગ્યતાવાળો, પવિત્ર તથા સરખા પ્રદેશમાં ઉગમણે મ્હોડે બેઠેલા અને પવિત્ર સ્થિતિમાં રહેલા વૈદ્યની પાસે આવે તે દૂતને કાર્યની સિદ્ધિ કરનારો સમજવો. ૨૬

કાર્યસિદ્ધિ કરનારાં શુભ શકુન.

માંસોદકુસ્માતપત્રવિપ્રવારણગોવૃષાઃ ॥ ૨૭ ॥

શુક્લવર્ણાશ્ચ પૂજ્યન્તે પ્રસ્થાને દર્શનં ગતાઃ ।

સ્ત્રી પુત્રિણી સવત્સા ગૌર્વર્ધ્ધમાનમલંકૃતા ॥૨૮॥

કન્યા મત્સ્યાઃ ફલં ચામં સ્વસ્તિકં મોદકા દ્વિધિ ।

હિરણ્યાક્ષતપાત્રં વા રત્નાનિ સુમના નૃપઃ ॥ ૨૯ ॥

અપ્રશાન્તોઽનલો વાજી હંસશ્ચાષઃ શિશ્વી તથા ।

૧૫ વૈદ્યને રોગીને ઘેર જવાના સમયમાં કાચું માંસ, પાણીનો ઘડો, છત્ર, બ્રાહ્મણો, હાથી, ગાય, બળદ, શુક્લ વર્ણવાળાં પદાર્થો, પુત્રવાળી સ્ત્રી, વાછળા સહિત ગાય, માટીનાં કોડીયાં, શણગારેલી કન્યા, માછલાં, કાચું ફળ, સાથીયો, લાડુ, સોનું, જેમાં ચોખ્ખા ભરેલા હોય એવું પાત્ર, પ્રસન્ન ચિત્તવાળો રાજા, બળતો અગ્નિ, ઘોડો, હંસ પક્ષી, ચાપ પક્ષી કે મોર જેવામાં આવે તો કાર્યની સિદ્ધિ થશે એમ સમજવું. ૨૭-૨૯

બ્રહ્મદુન્દભિર્જીમૂતશઙ્ખવેણુરથસ્વનાઃ ॥ ૩૦ ॥

સિંહગોવૃષનાદાશ્ચ હેષિતં ગજવૃંહિતમ્ ।

શસ્તં હંસરુતં નૃણાં કૌશિકં ચૈવ વામતઃ ॥૩૧॥

પ્રસ્થાને યાયિનઃ શ્રેષ્ઠાઃ વાચશ્ચ હૃદયંગમાઃ ।

પત્રપુષ્પફલોષેતાન્સક્ષીરાશ્વીરુજો દુમાન્ ॥૩૨॥

આશ્રિતા વા નભોવેશ્મધ્વજતોરણવેદિકાઃ ।

દિશ્તુ શાન્તાસુ વક્તારો મધુરં પૃષ્ઠતોઽનુગાઃ ॥૩૩॥

વામા ચા દક્ષિણા વાપિ શકુનાઃ કર્મસિદ્ધયે ।

૧૬ વૈદ્યને રોગીને ઘેર જવાના સમયમાં વેદનો ધ્વનિ, નોખતનો અવાજ, મેઘની ગર્જના, શંખનો શબ્દ, વાંસળીનો શબ્દ, રથનો શબ્દ, સિંહની ત્રાડ, બળદના હીચોરા, ઘોડાની હજીજાડી, હાથીની ગર્જના, હંસનો શબ્દ, ડાખી તરફ ધ્રુવડોનો શબ્દ અને રાજદ્વારમાં જતા લોકોની હૃદયને પ્રિય લાગે એવી વાણી એ સધળા શબ્દોનું સાંભળવું શુભ છે. પાનડાં, ધુલો અને ફળોથી શોભાયમાન તથા રોગ વગરના અને છીરવાળા વૃક્ષો ઉપર બેઠેલાં, આકાશમાં ઉડતાં અથવા ઘર, ધાન કે છાબડીઓ અથવા તો વેદિઓ ઉપર બેઠેલાં પક્ષીઓ મધુર ધ્વનિ કરતાં હોય અથવા તો શાંત એવી દિશાઓમાં, પાછળ ડાબે પડખે અથવા જમણે પડખે રહીને પક્ષીઓ મધુર અવાજ કરતાં કરતાં આલ્યાં જાય તો કાર્યની સિદ્ધિ થાશે એમ સમજવું. ૩૦-૩૩

અશુભ શકુનો.

શુન્કેડશનિહતે પત્રે વહ્નીનક્ષે સકળ્ટકે ॥૩૪॥

વૃક્ષેડયવાડમ્મમસ્માસ્થિવિટ્તુપાક્કારપાંસુપુ ।

ચૈત્યવલ્મીકવિપમસ્થિતા દીપ્તસ્વરસ્વરાઃ ॥૩૫॥

પુરતો દિશ્વ દીપ્તાસુ વક્તારો નાર્થસાધકાઃ ।

૧૭ વૈદ્યને રોગીને ઘેર જવાના સમયમાં સુકાયેલાં, બીજળી પડવાથી બળી ગયેલાં, લતાઓથી ઘેરાયેલાં અને કાંટાવાળા વૃક્ષો ઉપર, વિજળી પડવાથી બળી ગયેલાં પાદડાં ઉપર, અથવા પથરા, રાખ, હાડકાં, વિષા, ફેતરાં, કોલસા, ધૂળ, ચૈસ, રાફડા અને વિપ-મસ્થાન એઓ ઉપર બેઠેલાં અથવા તો સન્મુખ દ્વ લાગવાથી પ્રદીપ્ત થયેલી દિશાઓમાં પક્ષીઓ અતિ કંઠાર સ્વરથી બોલતાં હોય તો એ શકુનો અર્થની સિદ્ધિ કરનારાં નથી. ૩૪-૩૫

શુભ તથા અશુભ શકુનો.

પુન્નામાનઃસ્રગા વામાઃ સ્ત્રીસંજ્ઞા દક્ષિણાઃ શુભાઃ ૩૬
દક્ષિણાદ્વામગમનં પ્રશસ્તં શ્વશૃગાલયોઃ ।

વામં નકુલચાષાણાં નોભયં શશસર્પયોઃ ॥ ૩૭ ॥

ભાસકૌશિકયોશ્ચૈવ ન પ્રશસ્તં કિલોભયમ્ ।

દર્શનં વા સ્તં ચાપિ ન મોઘાકુકલાસયોઃ ॥ ૩૮ ॥

દૃતૈરનિષ્ઠૈસ્તુલ્યાનામશસ્તં દર્શનં નૃણામ્ ।

કુલત્થતિલકાર્પાસનુષપાષાણમસ્મનામ્ ॥ ૩૯ ॥

પાત્રં નેષ્ટં તથાક્કારતૈલકર્દમપુરિતમ્ ।

પ્રસન્નેતરમદ્યાનાં પૂર્ણં વા રક્તસર્પપૈઃ ॥ ૪૦ ॥

શવકાષ્ઠપલાશાનાં શુન્કાણાં પથિ સંગમાઃ ।

નેપ્યન્તે પતિતાન્તસ્થદીનાન્ધરિપવસ્તથા ॥ ૪૧ ॥

૧૮ વૈદ્યને રોગીને ઘેર જવાના સમયમાં પુલ્લિંગ-નામવાળાં પક્ષીઓ ડાખી તરફ અને સ્ત્રીલિંગનામવાળાં પક્ષીઓ જમણી તરફ બેવામાં આવે તો તે શકુન શુભ છે; કુતરો કે શીયાળ જમણી તરફથી ડાખી

તરફ ઉતરે (આલ્યાં જાય) તો તે શકુન શુભ છે; નોળીઓ અને ચાપપક્ષી એઓ પણ ડાખાં ઉતરે તો શુભ છે; પરંતુ શશલો, સર્પ, ગરંજ અને ધ્રુવડ એઓનું કાર્ષ પણુ તરફ ઉતરવું અશુભ છે; ઘો અને કાકીડો એઓનું દર્શન અને બોલવું બન્નેય અશુભ છે; અશુભસૂચક દૂતોના જેવાં જ લક્ષણોવાળા બીજા પણુ કાર્ષ માણસો બે-વામાં આવે તો તેઓનું દર્શન પણ અશુભ છે; કળથી, તલ, કપાસ, ફેતરાં, પથરા, રાખ, કોલસા, તેલ, કાદવ, પ્રસન્ન શિવાયનું બીજી જાતનું મઘ અથવા રાતા સર્પવ એઓથી ભરેલા પાત્રનું દર્શન અશુભ છે; રસ્તામાં ચાલતાં સુકાયેલાં શબો, સુકાયેલાં લાકડાઓ અને સુકાયેલાં પાનડાઓનો સમાગમ થાય તો તે અશુભ છે. તેમ જ પતિત, મરવા પડેલા, દીન અને આધિના માણસો તથા શત્રુ એઓનો સમાગમ થાય તો તે પણ અશુભ જ છે. ૩૬-૪૧

મૃદુઃ શીતોડનુકૂલશ્ચ સુગન્ધિશ્ચાનિલઃ શુભઃ ।

સ્વરોણોડનિષ્ઠગન્ધશ્ચ પ્રતિલોમશ્ચ ગર્હિતઃ ॥ ૪૨ ॥

૧૯ વૈદ્યને રોગીને ઘેર જવાના સમયમાં કોમળ, થંડો, અનુકૂલ (પાછળથી આવતો) અને સુગન્ધવાળો પવન શુભકારી છે. પરંતુ કંઠાર, ગરમ, પ્રતિકૂલ (સામેથી આવતો) અને દુર્ગન્ધવાળો પવન અશુભ છે. ૪૨

ગ્રંથ્યર્વુદાદિપુ સદા હેદશબ્દશ્ચ પૂજિતઃ ।

વિદ્રધ્યુદરગુલમેષુ મેદશબ્દસ્તયૈવ ચ ॥ ૪૩ ॥

રક્તપિત્તાતિસારેષુ રુદ્ધશબ્દઃ પ્રશસ્યતે ।

પર્વં વ્યાધિવિશેષેણ નિમિત્તમુપધારયેત્ ॥ ૪૪ ॥

૨૦ વૈદ્યને રોગીને ઘેર જવાના સમયમાં ગ્રંથિ, અર્બુદ વગેરે રોગવાળાની પાસે જવું હોય ત્યારે બે કાપવાના અર્થવાળો શબ્દ સાંભળવામાં આવે તો તે શુભ છે; વિદ્રધિ, ઉદર કે ગુદમ રોગવાળાની પાસે જવું હોય ત્યારે ચીરવાના અર્થવાળો શબ્દ સાંભળવામાં આવે તો તે શુભ છે અને રક્તપિત્ત તથા અતિસાર રોગ-વાળાની પાસે જવું હોય ત્યારે બે રોકવાના અર્થ-વાળો શબ્દ કાને પડે તો તે શુભ છે. એટલે એ રોગોમાં એવા શબ્દો સાંભળીને બે વૈદ્ય રોગીને ઘેર જાય તો રોગીને આરામ થાય છે. આ પ્રમાણે બીજા રોગોમાં પણ શબ્દો ઉપરથી રોગીના શુભ અશુભ ભવિષ્યનો નિર્ણય કરી લેવો. ૪૩-૪૪

અભાંગલિક શબ્દો.

તથૈવાકુપ્તહાકષ્ટમાક્રન્દરુદિતસ્વનાઃ ।

હૃદ્યાં વાતપુરીષાણાં શબ્દો વૈ ગર્દભોપ્રયોઃ ॥ ૪૫ ॥

૨૧ આક્રોશનો (ગાળનો અથવા તિરસ્કારનો) શબ્દ, હાય મરી ગયો એવો શબ્દ, દુઃખનો શબ્દ, રોવાનો અવાજ, ઉલટી કરવાનો અવાજ, અધોવાયુનો (પાદવા-નો અવાજ, ઝાડે ફરવાનો અવાજ, ગધેડાનું બુંકવું,

અને ઉંટનું ગાંગરું એ શબ્દો વૈદ્યને રોગીને ઘેર જવાના સમયમાં અમંગલ સૂચવનારા છે. ૪૫

પ્રતિષિદ્ધં તથા મગ્નં ક્ષુતં સ્ખલિતમાહતમ્ ।

દૌર્મનસ્ય ચ વૈદ્યસ્ય યાત્રાયાં ન પ્રશસ્યતે ॥ ૪૬ ॥

૨૧ વૈદ્ય રોગીને જોવા માટે પોતાને ઘેરથી આવે તે સમયમાં તેને કાંઈ જવા માટે નિષેધ-મનાહ કરે, કાંઈ વસ્તુ ભાંગી જાય, છીંક થાય, વૈદ્ય પડી જાય, કે તેને કંઈ લાગી જાય અથવા તો તેના મનમાં ખેદ થાય તો તે અશુભ છે. ૪૬

વૈદ્યના પોતાના ધરમાંથી નિકળતી વખતનાં

અથવા તો રોગીના ધરમાં પેસતી વખતનાં

અશુભ શકુન.

પ્રવેશેષ્યેતદુદ્દેશાદવેદ્યં ચ તથાતુરે ।

પ્રતિદ્વારં ગૃહે વાસ્ય પુનરેતન્ન ગણ્યતે ॥ ૪૭ ॥

કંશમસ્માસ્થિકાષ્ટાશ્મતુષકાર્પાસકણ્ટકાઃ ।

ચત્ત્વોર્ધ્વપાદા મદ્યાપો વસા તૈલં તિલાસ્તૃણમ્ ૪૮

નપુંસકવ્યઙ્ગમગ્નનગ્નમુણ્ડાસિતામ્બરાઃ ।

પ્રસ્થાને વા પ્રવેશે વા નેષ્યન્તે દર્શનં ગતાઃ ॥ ૪૯ ॥

૨૨ રોગીના ધરમાં પ્રવેશ કરતી વખતે પોતાની તથા રોગીની એ સર્વ સ્થિતિ વૈદ્યે જોવી. પરંતુ રોગીના ધરમાં ગયા પછી રોગીના ધરના દાર આગળ કે તે ધરમાં એવી જાતનો બનાવ બને તો તેને અશુભ ગણવો નહિ. વૈદ્ય પોતાના ધરમાંથી નીકળે તે સમયમાં અથવા રોગીના ધરમાં પ્રવેશ કરે તે સમયમાં જો તેને વાળ, રાખ, હાડકાં, લાકડાં, પથરા, ફેતરાં કપાસ, કાંટા, ઉંઘો પડેલો ખાટલો, મધ, જળ, ચરખી, તેલ, ખડ, નપુંસક, ખોડવાળો માણસ, ભાંગેલા અંગવાળો માણસ, નમ્ર, માથે મુંઠો કે તમામ કાળા વસ્ત્રોવાળો માણસ જોવામાં આવે તો તે અશુભ છે. ૪૭-૪૯

રોગીના ધરમાં પ્રવેશ કરતી વખતનાં તથા

ખેસતી વખતનાં અશુભ શકુનો.

માળાનાં સઙ્કરસ્થાનાં સ્થાનાત્સંચરણં તથા ।

નિખાતોત્પાટનં મજ્જઃ પતનં નિર્ગમસ્તથા ॥ ૫૦ ॥

વૈદ્યાસનાવસાદો વા રોગી વા સ્યાદધોમુખઃ ।

૨૩ વૈદ્ય રોગીના ધરમાં પ્રવેશ કરે અથવા તો ખેસે તે સમયમાં એકઠાં કરેલાં વાસણો પોતાના સ્થાનમાંથી ખસી જાય, ઉડી ખોડેલી વસ્તુ ઉખેડવામાં આવતી હોય, કાંઈ પશુ વસ્તુ ભાંગી નાખવામાં આવતી હોય, કાંઈ વસ્તુ પડી જતી હોય, કાંઈ વસ્તુને ખૂદાર લેઈ જવામાં આવતી હોય, વૈદ્યને ખેસવાનું આસન પડી જાય કે રોગી નીચું મ્હોડું કરીને બેઠો હોય તો તે અશુભ છે. ૫૦

કેવા રોગીને આરામ થાતો નથી ?

વૈદ્યં સંભાષમાણોઽજ્ઞં કુઙ્કમાસ્તરણાનિ વા ॥ ૫૧ ॥

પ્રમૃચાદ્વા ધુનીયાદ્વા કરૌ પૃષ્ઠં શિરસ્તથા ।

હસ્તં ચાકૃષ્ય વૈદ્યસ્ય ન્યસેચ્છિરસિ ચોરસિ ૫૨

યો વૈદ્યમુનુષ્ઠઃ પૃચ્છેદુન્માર્ષિં સ્વાજ્ઞમાતુરઃ ।

ન સ સિધ્યતિ વૈદ્યો વા ગૃહે યસ્ય ન પૂજ્યતે ૫૩

મવને પૂજ્યતે વાપિ યસ્ય વૈદ્યઃ સ સિધ્યતિ ।

૨૪ રોગી વૈદ્યની સાથે વાત કરતાં કરતાં પોતાના અંગને, ભીંતને અથવા ખીજાનાને હલાવ્યા કરે, અથવા તો હાથ, પીઠ કે માથું હલાવ્યા કરે અથવા વૈદ્યનો હાથ ખેંચીને પોતાના માથા ઉપર કે છાતી ઉપર મુકે તો તે અશુભ છે. જે રોગી ઉંચું મ્હોડું કરીને વૈદ્યને પ્રશ્ન પૂછે અથવા તો પ્રશ્ન પૂછતી વખતે પોતાના અંગને સાફ કર્યા કરે તે રોગીને આરામ થતો નથી. જે રોગીના ધરમાં વૈદ્યનો સત્કાર થાય તે રોગીને આરામ થાય છે અને જે રોગીના ધરમાં વૈદ્યનો સત્કાર થાય નહીં તે રોગીને આરામ થતો નથી. ૫૧-૫૩

વૈદ્યે રોગીના દૂતોની પરીક્ષા કરવી.

શુભં શુભેષુ દૂતાદિષ્વશુભં હ્યશુભેષુ ચ ॥ ૫૪ ॥

આતુરસ્ય ધ્રુવં તસ્માદ્દૂતાદીલક્ષયેન્દ્રિયકઃ ।

૨૫ જે રોગીના દૂત વગેરે સારા લક્ષણોવાળા હોય તે રોગીનું શુભ થાય છે અને જેના દૂત વગેરે ખરાબ લક્ષણોવાળા હોય તે રોગીનું અશુભ થાય છે એટલા માટે રોગીનું લવિષ્ય જાણવા સારું વૈદ્યે અવશ્ય રોગીના દૂત વગેરેની પરીક્ષા કરવી. ૫૪

શુભાશુભ સ્વપ્નો કહેવાની પ્રતિજ્ઞા.

સ્વપ્નાનતઃ પ્રવક્ષ્યામિ મરણાય શુભાય ચ ॥ ૫૫ ॥

સુદ્વેદો યાંશ્ચ પશ્યન્તિ વ્યાધિતો વા સ્વયં તથા ।

૨૫ હવે જે સ્વપ્નો રોગીના સગાસંબંધીઓના અથવા રોગીના પોતાના જોવામાં આવતાં મરણની અથવા રોગમાંથી મુક્ત થવાની સૂચના આપે છે તે સ્વપ્નાવિશે કહું છું. ૫૫

અશુભ સ્વપ્નો.

સ્નેહાભ્યક્તશરીરસ્તુ કરમવ્યાલગર્દમૈઃ ॥ ૫૬ ॥

વરાહૈર્મહિષૈર્વાપિ યો યાયાદક્ષિણામુખઃ ।

રક્તામ્બરધરા કૃષ્ણા હસન્તી મુક્તમૂર્દ્ધજા ॥ ૫૭ ॥

યં વા કર્ષતિ બદ્ધા સ્ત્રી નૃત્યન્તી દક્ષિણામુખમ્ ।

અન્યાવસાયિભિર્યો વા કૃષ્યતે દક્ષિણામુખઃ ૫૮

પરિષ્વજેરન્યં વાપિ પ્રેતાઃ પ્રવ્રજિતાસ્તથા ।

મૂર્દ્ધન્યાપ્રાયતે યસ્તુ શ્વાપદૈર્વિકૃતાનનૈઃ ॥ ૫૯ ॥

પિબેન્મધુ ચ તૈલં ચ યો વા પક્કેઽવસીદતિ ।

પક્કપ્રદિગ્ધગાત્રો વા પ્રનૃત્યેત્પ્રહસેત્તથા ॥ ૬૦ ॥

નિરમ્બરશ્ચ યો રક્તાં ધારયંચ્છિરસિ સ્વજમ્ ।

યસ્ય વંશો નલો વાપિ તાલો ચોરસિ જાયતે ॥ ૬૧ ॥

યં વા મત્સ્યો ગ્રસેદ્યો વા જનનીં પ્રવિશેન્નરઃ ।

પર્વતાગ્રાત્પતંદ્યો વા શ્વમે વા તમસાવૃતે ॥ ૬૨ ॥

હીયતે સ્નોતસા યો વા યો વા મૌળ્યમવાપ્નુયાત્ ।

પરાજીયેત બધ્યેત કાકાઘૈર્વામિભૂયતે ॥ ૬૩ ॥

પતનં તારકાદીનાં પ્રણાદં દીપચક્ષુષોઃ ।

યઃ પદ્યેદેવતાનાં વા પ્રકમ્પમવનેસ્તથા ॥ ૬૪ ॥

યસ્ય છર્દિર્વિરેકો વા દશનાઃ પ્રપતન્તિ વા ।

શાલ્મલીં કિંશુકં ચૂપં વલ્મીકં પારિભદ્રકમ્ ॥ ૬૫ ॥

પુષ્પાલ્યં કોવિદારં વા ચિતાં વા યોડધિરોહતિ ।

કર્પાસતૈલપિણ્યાકલોહાનિ લવણં તિલાન્ ॥ ૬૬ ॥

લભેતાશ્રીત વા પક્કમન્નં યશ્ચ પિબેત્સુરામ્ ।

સ્વસ્થઃ સલભતે વ્યાધિં વ્યાધિતો મૃત્યુમૃચ્છતિ ૬૭

૨૭ જે માણસ સ્વપ્નામાં આ રીતે દેખે કે-તે જાણે શરીરે તેલ ચોળી ઉંટ, વાઘ વગેરે અથવા તો હિસક પ્રાણી, ગધેડા, સુવર કે પાડો એઓના ઉપર બેસીને દક્ષિણ દિશા તરફ જાય છે, અથવા જોણે રાતાં કપડાં પહેરેલાં હોય, જેના વાળ છટા હોય અને જેનો વર્ણ કાળો હોય એવી કાઈ સ્ત્રી હસતી હસતી અને નાચતી નાચતી તેને આંધીને દક્ષિણ દિશા તરફ ખેંચી જાય છે; અથવા ચંડાલ વગેરે નીચ જાતના લોકો તેને દક્ષિણ દિશા તરફ ખેંચી જાય છે; અથવા જાણે પ્રેતો કે સંન્યાસીઓ તેને આલિંગન કરે છે; અથવા જાણે ખરાબ મ્હોડા-વાળાં ફાડી ખાનારા પ્રાણીઓ તેનું માથું મુઘે છે; અથવા તો તે જાણે તેલ કે મઘ પીયે છે; અથવા જાણે તે કાદવમાં ડુબી જાય છે; અથવા જાણે તે શરીર ઉપર કાદવ ચોપડીને નાચે છે અને હસે છે; અથવા જાણે નાગો થઈને રાત્રી માળા માથા ઉપર પહેરે છે; અથવા જાણે તેની છાતી ઉપર વાંશ, યરુ કે તાડનું ઝાડ ઉગ્યું હોય એમ તેને લાગે છે; અથવા જાણે માછલું તેને ગળી જાય છે; અથવા તો તે માતાના ઉદરમાં પ્રવેશ કરે છે; અથવા જાણે તે પર્વતની ટોચ ઉપરથી અંધારા ખાડામાં પડી જાય છે; અથવા જાણે તે નદી વગેરેના પ્રવાહમાં તણાઈ જાય છે; અથવા જાણે તે માથું મુઘાવે છે; અથવા જાણે તે યુદ્ધમાં હારી જાય છે, અંધાય છે કે કાગડાઓ વગેરેથી પરાભવ પામે છે; અથવા જાણે તારા વગેરે ખરી પડે છે, દીવો ધુઝાઈ જાય છે, નેત્રો નાશ પામે છે, અથવા દેવતાઓની મૂર્તિઓ કે પૃથ્વી કંપે છે; અથવા જાણે રોગીને ઉલટી થાય છે કે રેચ લાગે છે; અથવા જાણે તેના દાંતો પડી જાય છે; અથવા જાણે તે શેમળો, ખાખરો, યજ્ઞમાં પશુને આંધવા માટે ખોડેલું લાકડું, રાફડો, લિંબડો, પુલોથી ભરપૂર ચંપાકાડીનાં ઝાડ કે ચિત્તા એઓના ઉપર ચઢે છે; અથવા જાણે તે કપાસ, તેલ, ખોળ, લોહડું, મીઠું, તલ મેળવે છે; અથવા તો રાંધેલાં અન્નનું સ્વપ્નામાં ભોજન કરે છે કે દારુ પીયે છે આવાં સ્વપ્ન જોવાથી સાંભળે મનુષ્ય રોગી થાય છે અને રોગી હોય તો મરણ પામે છે. ૫૬-૬૭

નિષ્કુળ નીવડનારાં સ્વપ્નો.

યથાસ્વં પ્રકૃતિસ્વપ્નો વિસ્મૃતો વિહતશ્ચ ।

ચિન્તાકૃતો દિવા દૃષ્ટો ભવન્ત્યફલદાસ્તુ તે ॥ ૬૮ ॥

૨૮ જે માણસની જે પ્રકૃતિ હોય તે પ્રકૃતિ પ્રમાણે તે જ સ્વપ્ન દેખે (એટલે જેમકે-વાત પ્રકૃતિવાળો માણસ સ્વપ્નામાં આકાશમાં જાય, પિત્ત પ્રકૃતિવાળો માણસ સ્વપ્નામાં અગ્નિ, વીજળી વગેરેને દેખે અને કફ પ્રકૃતિવાળો માણસ સ્વપ્નામાં જલાશય વગેરે દેખે), અથવા જેણેલું સ્વપ્ન ખીલકુલ ભુલાઈ જાય, અથવા ખરાબ સ્વપ્ન જોયા પછી સારું સ્વપ્ન કે સારું સ્વપ્ન જોયા પછી ખરાબ સ્વપ્ન જોવામાં આવે અથવા જે સ્વપ્ન અમુક ખાખતનો વારંવાર વિચાર કરવાથી આવે અને જે સ્વપ્ન દીવસે જોવામાં આવે તે સ્વપ્નાનું કંઈ પણ ફળ મળતું નથી. ૬૮

અશુભ ફળ આપનારાં વિશિષ્ટ સ્વપ્ન.

ઝવરિતાનાં શુના સચ્યં કપિસચ્યં તુ શોષિણામ્ ।

ઉન્માદે રાક્ષસૈઃ પ્રેતૈરપસ્મારે પ્રવર્તનમ્ ॥ ૬૯ ॥

મેહાતિસારિણાં તોયપાનં ક્ષેહસ્ય કુષ્ટિનામ્ ।

ગુલ્મેષુ સ્થાવરોત્પત્તિઃ કોષ્ઠે મૂર્ધ્નિ શિરોરુજિ ૭૦

શ્વકુલીમક્ષણં છર્દ્યામધ્વા શ્વાસપિપાસયોઃ ।

હારિદ્રં મોજનં વાપિ યસ્ય સ્યાત્પાણ્ડુરોગિણઃ ૭૧

રક્તપિત્તી પિબેદ્યશ્ચ શોણિતં સ વિનશ્યતિ ।

૨૯ જેઓને જ્વર આવેલો હોય તે માણસને જ સ્વપ્નામાં કુતરાની સાથે દોસ્તી થાય, જેઓને ક્ષય રોગ થયેલો હોય તે રોગીઓને જ સ્વપ્નામાં વાંદરાની સાથે દોસ્તી થાય, જેઓને ઉન્માદ થયો હોય તે રોગીને જ સ્વપ્નામાં રાક્ષસોની સાથે સમાગમ થાય, જેઓને અપસ્માર રોગ થયેલો હોય તે રોગીને જ સ્વપ્નામાં પ્રેતોના સમાગમ થાય, જેને પ્રમેહ કે અતિસાર રોગ થયેલો હોય તે રોગી જ સ્વપ્નામાં પાણી પીયે, જેને કુષ્ટ રોગ થયેલો હોય તે રોગી જ સ્વપ્નામાં ઘી, તેલ વગેરે સ્નેહનું પાન કરે, જેને ગુલ્મ રોગ થયેલો હોય તે રોગીના પેટ ઉપર સ્વપ્નામાં ઝાડ ઉગી નીકળે, માથામાં દુખાવો થતો હોય તે રોગી પોતાના માથામાં જ સ્વપ્નામાં ઝાડ ઉગી નીકળેલું દેખે, જેને ઉલટી થતી હોય તે માણસ જ સ્વપ્નામાં પુરી ખાય, જેને શ્વાસ કે તૃપા રોગ થયેલો હોય તે માણસ જ સ્વપ્નામાં પંથ કરે, જેઓને પાંડુરોગ થયેલો હોય તે રોગીઓ જ સ્વપ્નામાં હળદરવાળું ભોજન કરે અને જેને રક્તપિત્ત રોગ થયેલો હોય તે માણસ જ સ્વપ્નામાં લોહી પીયે તો તે મરી જાય છે. ૬૯-૭૧

અશુભ સ્વપ્નોનું નિવારણ.

સ્વપ્નાનેવંચિધાન્દૃષ્ટ્વા પ્રાતઃસ્થાય યત્નવાન્ ॥ ૭૨ ॥

દયાન્માર્ષાસ્તિલાંછોહં વિપ્રેભ્યઃ કાશ્ચન્નં તથા ।

જપેષ્ટાપિ શુભાન્મન્ત્રાન્ગાયત્રીં ત્રિપદાં તથા ૭૩
દૃષ્ટ્વા ચ પ્રથમે યામે સુપ્યાદ્ ધ્યાત્વા પુનઃ શુભમ્ ।
જપેદ્વાન્યતમં વેદં બ્રહ્મચારી સમાદિતઃ ॥ ૭૪ ॥
ન ચાવક્ષીત કસ્મૈચિદ્દૃષ્ટ્વા સ્વપ્નમશોભનમ્ ।
દેવતાયતને ચૈવ વસેદ્રાગ્નિત્રયં તથા ॥ ૭૫ ॥
વિપ્રાંશ્ચ પૂજયેન્નિત્યં દુઃસ્વપ્નાત્પ્રવિમુચ્યતે ॥

૩૦ આવી જાતનાં ખરાબ સ્વપ્નો જોવામાં આવે
તો પ્રભાતમાં ઉઠી યતની બ્રાહ્મણને અડદ, તલ, લોદું,
અને સોનું એઓનું દાન આપવું. વેદના શુભ મંત્રોનો
તથા ત્રિપદા ગાયત્રીનો જપ કરવો. રાત્રિના પહેલા પહેરમાં
ખરાબ સ્વપ્ન જોવામાં આવ્યું હોય તો મંગલદાયક
વિષયનું ધ્યાન કરીને પાછું સુઈ જવું અથવા તો બ્રહ્મચર્ય
રાખી, એકાગ્રચિત્ત થઈને ચાર વેદમાંથી એક વેદનો
પાઠ કરવો. ખરાબ સ્વપ્ન જોવામાં આવેલું હોય તે
કાઠને કહેવું નહિ, દેવમંદિરમાં (અગ્નિહોત્રની યજ્ઞશાળામાં)
ત્રણ રાત સુધી રહેવું તથા બ્રાહ્મણોનું નિલ પૂજન કરવું.
આમ કરવાથી ખરાબ સ્વપ્નનું ફળ થતું નથી. ૭૨-૭૫.

શુભ સ્વપ્નો.

અતઃ ऊर्ध्वं પ્રવક્ષ્યામિ પ્રશસ્તં સ્વપ્નદર્શનમ્ ॥૭૬॥
દેવાન્દિજાન્ગોવૃષભાઝીવતઃ સુદૃઢો નૃપાન્ ।
સમિદ્ધમગ્નિં વિપ્રાંશ્ચ નિર્મલાનિ જલानि च ॥૭૭॥
પદ્યેત્કલ્યાણલાભાય વ્યાધેરપગમાય ચ ।
માંસં મત્સ્યાન્નજઃ શ્વેતા વાસાંસિ ચ ફલાનિ ચ ૭૮
લભન્તે ધનલાભાય વ્યાધેરપગમાય ચ ।
મહાપ્રાસાદસફલવૃક્ષવારણપર્વતાન્ ॥ ૭૯ ॥
આરોહેદ્રવ્યલાભાય વ્યાધેરપગમાય ચ ।
નદીનદસમુદ્રાંશ્ચ શ્રુમિતાન્કલુષોદકાન્ ॥ ૮૦ ॥
તરેત્કલ્યાણલાભાય વ્યાધેરપગમાય ચ ।
ઊરગો વા જલૌકા વા ભ્રમરો વાપિ યં દશેત્ ૮૧
આરોગ્યં નિર્દિશંસ્ય ધનલાભં ચ બુદ્ધિમાન્ ।

૩૧ હવે સારાં સ્વપ્નોનાં દર્શનોનું ફળ કહું છું:-જે
માણસ સ્વપ્નમાં દેવો, દિવ્ય, ગાય, બલદ, જીવતા સ્નેહી-
ઓ, રાજા, બળતો અગ્નિ, બ્રાહ્મણો કે નિર્ભળ પાણી
એઓને જુવે તે માણસ જો સાંજે હોય તો કલ્યાણને
પ્રાપ્ત થાય છે અને રોગી હોય તો રોગમાંથી મુક્ત થાય છે.
જે માણસને સ્વપ્નમાં માંસ, માછલાં, ઘોળાં ફુલની
માળાઓ, ઘોળાં વસ્ત્રો કે ફળોની પ્રાપ્તિ થાય તે માણસ
જો સાંજે હોય તો તેને ધન મળે છે અને રોગી હોય તો
તે રોગમાંથી મુક્ત થાય છે. જે માણસ સ્વપ્નમાં મોટો
મહેલ, ફળવાળાં વૃક્ષો, હાથી કે પર્વત એઓનાં ઉપર
ચઢે છે તે માણસ જો સાંજે હોય તો ધન મેળવે છે
અને રોગી હોય તો રોગમાંથી મુક્ત થાય છે. જે
માણસ સ્વપ્નમાં પૂરમાં આવેલી અને મેલાં પાણીવાળી

નદીઓ, નદો કે સમુદ્રો એઓને તરી જાય છે તે માણસ
જો સાંજે હોય તો કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરે છે અને રોગી
હોય તો રોગમાંથી મુક્ત થાય છે. જે માણસને સ્વપ્નમાં
સર્પ, જળો કે ભમરો કરડે તે માણસ જો સાંજે હોય
તો ધન મેળવે છે અને રોગી હોય તો રોગમાંથી
મુક્ત થાય છે. એમ બુદ્ધિમાન વૈદો સ્વપ્નનું ફળ
કહેવું. ૭૬-૮૧

શુભ સ્વપ્નને જોનારાની ચિકિત્સા કરવી.

एवं रूपाञ्छुभान्स्वप्नान्यः पश्येद्वाधितो नरः ।

સ દીર્ઘાયુરિતિ-જેયસ્તસ્મૈ કર્મ સમાચરેત્ ॥ ૮૨ ॥

૮૨ જે રોગી માણસ આવી જાતના સારાં સ્વપ્નઓ-
ને દેખે તે રોગીને લાંબા આયુષ્યવાળો જાણવો અને તેની
ચિકિત્સા કરવી. ૮૨

અધ્યાય ૩૦ મો

*પંચેન્દ્રિયાર્થવિપ્રતિપત્તિ (પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષ-
યનું વિપરીત જ્ઞાન થવારૂપી

અરિષ્ટનું વર્ણન.)

ઉપક્રમ.

अथातः पञ्चेन्द्रियार्थविप्रतिपत्तिमध्यायं व्या-
ख्यास्यामः ॥ ૧ ॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે-હવે અહીંથી હું; 'પંચે-
ન્દ્રિયાર્થવિપ્રતિપત્તિ' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન
જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું
છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

અરિષ્ટનું સંક્ષિપ્ત લક્ષણ.

शरीरशीलयोर्या तु प्रकृतेर्विकृतिर्भवेत् ।

તત્ત્વરિષ્ટં સમાસેન વ્યાસતસ્તુ નિબોધ મે ॥ ૩ ॥

૨ શરીર અને શીલ-(મનનો ભાવ) એઓની જે
પ્રકૃતિ-(સ્વાભાવિક ધર્મ) તેની વિકૃતિ-તેનું જે ઉલટા-
પાછું થવું તેને સંક્ષેપમાં અરિષ્ટ-મરણ્યુચ્ચક લક્ષણ જા-
ણવું. હવે તે અરિષ્ટનાં લક્ષણોનું વિસ્તારથી વર્ણન કરું
છું તે મારી પાસેથી સાંભળો. ૩

* શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુષ, જીભ અને નાસિકા આ પાંચ
જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહેવાય છે અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ રસ, અને ગંધ
આ પાંચ તેના વિષય કહેવાય છે. આ પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષ-
યોનું હીનયોગથી અથવા તો મિથ્યા યોગથી વિપ્રતિપત્તિ એટલે
વિપરીત-ઉલટું જ્ઞાન થવું તે વિષયનો અધિકાર કરીને આ
અધ્યાય કહેવામાં આવ્યો છે તેથી આ અધ્યાયનું પંચેન્દ્રિયાર્થવિ-
પ્રતિપત્તિ એવું નામ છે.

શબ્દોના વિપરીતપણાસ્પી અરિષ્ટ.

શૂળોતિ વિવિધાઙ્ગદ્વાન્યો દિવ્યાનામભાવતઃ ।

સમુદ્રપુરમેધાનામસંપત્તૌ ચ નિઃસ્વનાન્ ॥ ૪ ॥

તાન્સ્વનાન્નાવગૃહ્ણાતિ મન્યતે ચાન્યશબ્દવત્ ।

ગ્રામ્યારણ્યસ્વનાંશ્ચાપિ વિપરીતાઙ્ગુણોત્યપિ ॥ ૫ ॥

દ્વિષચ્છબ્દેષુ રમતે સુહચ્છબ્દેષુ કુપ્યતિ ।

ન શૂળોતિ ચ યોઽકસ્માત્તં બ્રુવન્તિ ગતાયુષમ્ ॥ ૬ ॥

૩ જે માણસ આસપાસમાં ગંધર્વાદિ દિવ્ય પ્રાણીઓ નહીં છતાં તેઓના વિવિધ પ્રકારના શબ્દોને સાંભળે છે અથવા સમુદ્રનો ધ્રુવવાટ, શહેરના લોકોનો ઘોંઘાટ અને મેઘની ગર્જનાને સમુદ્રાદિકના અભાવમાં પણ સાંભળે છે અથવા એઓના શબ્દો થવા છતાં પણ તેઓને સાંભળતો નથી અથવા એ શબ્દોને ખીજા શબ્દોની પેઠે માને છે અથવા ગામના શબ્દોને વનના શબ્દો જેવા અને વનના શબ્દોને ગામના શબ્દો જેવા સાંભળે છે. (માને છે.) અથવા વગર કારણે શત્રુઓની વાતો સાંભળીને રાજ થાય છે અને મિત્રોની વાતો સાંભળીને ગુસ્સે થાય છે અથવા અકસ્માત્ કથું સાંભળતો જ નથી. તે માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે એમ વિદ્વાનો કહે છે. ૪-૬

સ્પર્શના વિપરીતપણાસ્પી અરિષ્ટ.

યસ્તૂષ્ણમિવ ગૃહ્ણાતિ શીતમુષ્ણં ચ શીતવત્ ।

સંજાતશીતપિડકો યશ્ચ દાહેન પીઢ્યતે ॥ ૭ ॥

ઉષ્ણગાત્રોઽતિમાત્રં ચ યઃ શીતેન પ્રવેપતે ।

પ્રહારાન્નામિજાનાતિ યોઽક્ષ્ણચ્છેદમથાપિ વા ॥ ૮ ॥

૪ જે માણસ શીતસ્પર્શવાળી વસ્તુને ઉષ્ણસ્પર્શવાળી અને ઉષ્ણસ્પર્શવાળી વસ્તુને શીતસ્પર્શવાળી જાન કરે-સમજે છે. અથવા જ્હારથી શીતસ્પર્શવાળી ફેડલીઓ થયા છતાં પણ અંદર દાહથી પીડાય છે. અથવા બહુ જ ગરમ શરીરવાળો છતાં પણ જે થંડીથી અત્યંત ઘુજે છે. અથવા લાકડી વગેરેના મારને અથવા તો અંગના કપાઈ જવાને પણ જાણતો નથી. તે માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે એમ જાણવું. ૭-૮

રૂપના વિપરીતપણાસ્પી અરિષ્ટ.

પાંસુનેવાવર્કીર્ણાનિ યશ્ચ ગાત્રાણિ મન્યતે ।

વર્ણાન્યભાવો રાજ્યો વા યસ્ય ગાત્રે ભવન્તિ હિ ૯

૫ જે માણસ પોતાના અંગોને રજથી-ધૂળથી અરડાયેલાં જેવાં માને છે અથવા જે માણસના શરીરનો રંગ બદલાઈ જાય છે અથવા જે માણસના શરીરમાં કાળા રાતા વગેરે રંગની રેખાઓ જેવામાં આવે છે તે માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે એમ સમજવું. ૯

રસના વિપરીતપણાસ્પી અરિષ્ટ.

જ્ઞાતાનુલિપ્તં યં ચાપિ મજન્તે નીલમશ્લિષ્કાઃ ।

૬ જે માણસના શરીર ઉપર નાહીને ચંદન વગેરેના લેપ કરેલો હોય છતાં પણ કાળી માખીઓ બેસે છે તે માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયેલું છે એમ સમજવું.

ગંધના વિપરીતપણાસ્પી અરિષ્ટ.

સુગન્ધિર્વાતિ યોઽકસ્માત્તં બ્રુવન્તિ ગતાયુષમ્ ॥ ૧૦ ॥

૭ જે માણસના શરીરમાંથી અકસ્માત્ એટલે સુગન્ધી ઔષધોના પ્રયોગ નહીં કર્યા છતાં પણ, સુગન્ધ નીકળવા લાગે છે તે માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે એમ જાણવું. ૧૦

રસના વિપરીતપણાસ્પી અરિષ્ટ.

વિપરીતેન ગૃહ્ણાતિ રસાન્યશ્ચોપયોજિતાન્ ।

ઉપયુક્તાઃ ક્રમાદ્યસ્ય રસા દોષાભિવૃદ્ધયે ॥ ૧૧ ॥

યસ્ય દોષાન્નિસામ્યં ચ કુર્યુર્મિથ્યોપયોજિતાઃ ।

યો વા રસાન્ન સંવેત્તિ ગતાસું તં પ્રચક્ષતે ॥ ૧૨ ॥

૮ જે માણસ ઉપયોગમાં લીધેલા મધુર વગેરે સર્વ રસોને વિપરીત (ઉલટી) રીતે ગ્રહણ કરે-સમજે એટલે મીઠાને ખાટો અને ખાટાને મીઠો એમ વિપરીત રીતે જાણે અથવા રસો ભોજનવિધિમાં કહેલા ક્રમ પ્રમાણે ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યા હોય છતાં પણ તેથી જેના દોષોનો જ વધારો થાય અથવા અયોગ્ય રીતે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા રસો પણ જેના દોષોની અને જઠરાગ્નિની સમાનતા કરે અથવા જે માણસને રસોનું મુદ્દલ જ્ઞાન થાય જ નહીં-કોઈ પણ રસનો સ્વાદ જાણી શકે નહીં, તે માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે એમ વિદ્વાનો કહે છે. ૧૧-૧૨

સુગન્ધં વેત્તિ દુર્ગન્ધં દુર્ગન્ધસ્ય સુગન્ધિતામ્ ।

યો વા ગન્ધાન્ન જાનાતિ ગતાસું તં વિનિર્દિશેત્ ૧૩

ગંધના વિપરીતપણાસ્પી અરિષ્ટ.

૯ જે માણસ સુગન્ધને દુર્ગન્ધ જાણે અને દુર્ગન્ધને સુગન્ધ જાણે અથવા કોઈ પણ જાતના ગન્ધને ખીલકુલ જાણી શકે જ નહીં. તે માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે એમ સમજવું. ૧૩

દ્વન્દ્વાન્યુષ્ણહિમાદીનિ કાલાવસ્થા વિશસ્તથા ।

વિપરીતેન ગૃહ્ણાતિ ભાવાનન્યાંશ્ચ યો નરઃ ॥ ૧૪ ॥

સ્પર્શના વિપરીતપણાસ્પી અરિષ્ટ.

૧૦ જે માણસ શીત અને ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રુક્ષ વગેરે દ્વન્દ્વ ગુણોને તેઓની સ્થિતિથી ઉલટા સમજે એટલે શીતને ઉષ્ણ અને ઉષ્ણને શીત, સ્નિગ્ધને રુક્ષ અને રુક્ષને સ્નિગ્ધ સમજે, અથવા પ્રવાત (પવન ખુબ વાવો) નિવાત (પવન ન વાવો) વરસાદ, દિવસ રાત વગેરે કાલની અવસ્થાઓને તેઓની સ્થિતિથી ઉલટી રીતે સમજે એટલે પવન ખુબ વાવો હોય તો પણ પવન નથી વાવો એમ સમજે, પવન ન વાવો હોય તો પણ ખુબ

વાય છે એમ સમજે, રાત હોય તો દિવસ છે, અને દિવસ હોય તો રાત છે એમ ઉલટી રીતે સમજે; અથવા પૂર્વ પશ્ચિમ વગેરે દિશાઓને ઉલટી રીતે સમજે એટલે પૂર્વને પશ્ચિમ અને પશ્ચિમને પૂર્વ દિશા સમજે તથા દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મોને તેના ખરા સ્વરૂપથી વિપરીત જાણે તે માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે એમ સમજવું. ૧૪

રૂપના વિપરીતપણાં પી અરિષ્ટ.

દિવા જ્યોતીષિ યશ્ચાપિ જ્વલિતાનીવ પશ્યતિ ।
રાત્રૌ સૂર્યં જ્વલન્તં વા દિવા વા ચન્દ્રવર્ચસમ્ १૫
અમેઘોપપ્લવે યશ્ચ શક્રવાપતદિદુગ્ધાન્ ।
તદિત્વતોડસિતાન્યો વા નિર્મલે ગગને ઘનાન્ ॥૧૬॥
વિમાનયાનપ્રાસાદૈર્યશ્ચ સદ્ગુલમમ્બરમ્ ।
યશ્ચાનિલં મૂર્તિમન્તમન્તરીક્ષં ચ પશ્યતિ ॥ ૧૭ ॥
ધૂમનીહારવાસોભિરાવૃતામિવ મેદિનીમ્ ।
પ્રદીપ્તમિવ લોકં ચ યો વાડ્પુતમિવામ્મસા ॥૧૮॥
ભૂમિમણપદાકારાં લેખામિર્યશ્ચ પશ્યતિ ।
ન પશ્યતિ સનક્ષત્રાં યશ્ચ દેવીમરુન્ધતીમ્ ॥ ૧૯ ॥
ધ્રુવમાકાશગઙ્ગાં વા તં વદન્તિ ગતાયુષમ્ ।
જ્યોત્સ્નાદર્શોણતોયેષુ છાયાં યશ્ચ ન પશ્યતિ ॥૨૦॥
પશ્યત્યેકાઙ્ગવીનાં વા વિકૃતાં વાડ્ન્યસત્વજામ્ ।
શ્વકાકકઙ્કગૃધ્રાણાં પ્રેતાનાં યક્ષરક્ષસામ્ ॥ ૨૧ ॥
પિશાચોરગનાગાનાં ભૂતાનાં વિકૃતામપિ ।
યો વા મયૂરકણ્ઠામં વિધૂમં વહ્નિમીક્ષતે ॥

આતુરસ્ય ભવેન્મૃત્યુઃ સ્વસ્થો વ્યાધિમવાપ્નુયાત્ ૨૨

૧૧ જે માણસ દિવસે તારાઓને ચલકતા જેવા દેખે છે અને રાતે સૂર્યને પ્રકાશ પામેલો દેખે છે, અથવા દિવસે ચન્દ્રનાં કિરણો-ચાંદની દેખે અથવા આકાશમાં મેઘ ચઢી આવેલો ન હોય છતાં પણ ઇન્દ્રધનુષ કે વીજળીના ચમકારાઓ દેખે છે અથવા નિર્મળ આકાશમાં પણ વીજળીના ચમકારાવાળાં કાળાં વાદળાંઓ દેખે છે અથવા વિમાનોથી, હાથીઘોડા વગેરે વાહનોથી કે મહેલોથી ઘેરાયેલું આકાશ દેખે છે અથવા વાયુ અને આકાશ કે જે અમૂર્ત દ્રવ્યો છે તેઓને મૂર્તિમાન દેખે છે અથવા પૃથ્વીને ધ્રુવાડાથી, ઝાંકળથી કે વસ્ત્રોથી ઢંકાયેલી જેવી દેખે છે અથવા જગતને સલગતા જેવું કે જળમાં કુબી ગયેલા જેવું દેખે છે અથવા પૃથ્વીને રેખાઓથી ચોપટ રમવાના પટ જેવી દેખે છે અથવા રાતે નક્ષત્રો, અરુન્ધતીને તારો, ધ્રુવનો તારો કે આકાશગંગા દેખે નહીં અથવા ચન્દ્રની ચાંદનીમાં, ચંદ્રીસામાં, સૂર્યના તડકામાં તથા પાણીમાં પોતાનો પડછાયો દેખે નહીં અને દેખે તોપણ એકાદ અંગ વગરનું, વિકાર પામેલું (બદસીકલ) કે કોઈ બીજા પ્રાણીના જેવું દેખે અથવા કુતરા, કાગડા, કંક, ગીધ, પ્રેત, યક્ષ, રક્ષસ, પિશાચ, સર્પ અને ભૂતો એઓની વિકૃત છાયાને જોયા કરે અથવા ધ્રુવાડા

વિનાના અગ્નિને મોરના કંઠના જેવો દેખે, તે માણસ રોગી હોય તો મરી જાય છે અને સાને હોય તો રોગી થાય છે. ૧૫-૨૨

અધ્યાય ૩૧ મો*

છાયાવપ્રતિપત્તિ (છાયાનું બદલાઈ જવારૂં પી અરિષ્ટ અને તેનું પરિણામ.)

ઉપક્રમ

અથાતશ્છાયાવિપ્રતિપત્તિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ૧
યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે, હવે અહીંથી હું 'છાયા-વિપ્રતિપત્તિ' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિયે મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

છાયાનાં વિપરીતપણાં પી અરિષ્ટ.

શ્યાવા લોહિતિકા નીલા પીતિકા વાપિ માનવમ્ ।
અભિદ્રવન્તિ યં છાયાઃ સ પરાસુરસંશયમ્ ॥ ૩ ॥

૨ જે માણસના શરીરની છાયા-અસલ કાન્તિ અકસ્માત્ બદલાઈ જઈને કાળી, રાતી, આશમાની કે પીળી થઈ જાય છે તે માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે એમાં સંશય નથી એમ જાણવું. ૩

લાજ વગેરેના વિપરીતપણાં પી અરિષ્ટ.

દ્વીશ્ચિયૌ નશ્યતો યસ્ય તેજ ઓજઃ સ્મૃતિઃ પ્રમા ।
અકસ્માદ્યં મજન્તે વા સ પરાસુરસંશયમ્ ॥ ૪ ॥

૩ જે માણસનાં લાજ, શોભા, તેજ, ઓજ (બલ), સ્મરણશક્તિ અને પ્રભા એઓ અકસ્માત્ નાશ પામે

* છાયા એટલે શરીરની અસલ કાન્તિ અને વિપ્રતિપત્તિ એટલે તેનું બદલાઈ જવું. અહીં છાયા ઉપરાંત રૂડી (લાજ) શ્રી (શરીરની શોભા) તેજ, બળ વગેરે પણ જાણવાં. આ સર્વનું અકસ્માત્ બદલાઈ જવારૂં પી અરિષ્ટ આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે તેથી આ અધ્યાયનું છાયાવિપ્રતિપત્તિ એવું નામ છે. છાયાને અને પ્રભાને શાસ્ત્રમાં જુદી જુદી માની છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે; વર્ણમાક્રમતિ ચ્છાયા પ્રમા વર્ણપ્રકાશિની । આસન્ના લક્ષ્યતે છાયા પ્રમા દૂરાન્ન લક્ષ્યતે । છાયા વર્ણમાં રહે છે અને પ્રભા વર્ણનો પ્રકાશ કરનારી છે. છાયા પાસેથી જોવામાં આવે છે અને પ્રભા છોટથી દેખાય છે. પ્રભા, વર્ણ અને છાયાનાં જેમ ભિન્નભિન્ન લક્ષણ છે તેમ તેની સંખ્યામાં પણ ફેરફાર છે. ગૌર, કૃષ્ણ, શ્યામ અને ગૌરશ્યામ એમ ચાર પ્રકારનો વર્ણ છે. રક્ત, પીત, સિત (શ્વેત) શ્યામ રંગની, હરિત (લીલા રંગની) પાંદુર (શ્વેત રક્ત રંગની) અને કૃષ્ણ વર્ણની આમ સાત પ્રકારની પ્રભા છે, સ્નિગ્ધ, વિમલ, રક્ષ, મલિન અને સંક્ષિપ્ત એમ પાંચ પ્રકારની છાયા છે. આ છાયાના તથા લગ્ન, શરીરશોભા, તેજ વગેરેના બદલાઈ જવારૂં પી અરિષ્ટનો આ અધ્યાયમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

અથવા જે માણસને લાજ, શોભા, તેજ, ઓજ (અળ), સ્મરણશક્તિ અને પ્રભા એઓ અકસ્માત્ પ્રાપ્ત થાય તે માણસનું કશો પણ સંદેહ રાખ્યા વગર આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે એમ સમજવું. ૪

શરીરના અવયવોમાં વિકારથવારૂપી અરિષ્ટ.

યસ્યાધરોષ્ઠઃ પતિતઃ ક્ષિપ્તઞ્ચોર્ધ્વં તથોત્તરઃ ।

હમૌ વા જામ્બવામાસૌ દુર્લભં તસ્ય જીવિતમ્ ॥૫॥

૪ અકસ્માત્ જે માણસનો નીચેનો ઓઠ નીચે ઉતરી જાય તથા ઉપલો ઓઠ ઉંચે ચઢી જાય અથવા બંને ઓઠો પાકલા બંધુના જેવા કાળા રંગના થઈ જાય તે માણસનું જીવન દુર્લભ છે. ૫

આરક્તા દશના યસ્ય શ્યાવા વા સ્યુઃ પતન્તિ વા ।

અજ્ઞનપ્રતિમા વાપિ તં ગતાયુષમાદિશેત્ ॥ ૬ ॥

૫ જે માણસના દાંતો જરાક લાલ-રાતા, કાળા કે આશમાની રંગના થઈ જાય અથવા પડી જાય તે માણસનું આયુષ્ય પુરું થયું છે એમ સમજવું. ૬

કૃણા સ્તબ્ધાડવલિતા વા જિહ્વા શના ચ યસ્ય વૈ ।

કર્કશા વા ભવેદ્યસ્ય સોઽચિરાદ્વિજહાત્યસૂત્ ॥૭॥

૬ જે માણસની જીભ કાળી, અકડ, ખરસટ કે કફથી લીપાયેલી થઈ જાય અથવા સૂજી જાય તે માણસ થોડા સમયમાં પ્રાણોને છોડે છે. ૭

કુટિલા સ્ફુટિતા વાપિ શુષ્કા વા યસ્ય નાસિકા ।

અવસ્ફૂર્જતિ મગ્ના વા ન સ જીવતિ માનવઃ ॥ ૮ ॥

૭ જે માણસનું નાક અકસ્માત્ વાંકું થઈ જાય, ફાટી જાય, સુકાઈ જાય, કે તુટી જાય અથવા તેમાંથી ઘરઘરર અવાજ નીકળ્યા કરે તે માણસ જીવતો નથી. ૮

સંક્ષિપ્તે વિષમે સ્તબ્ધે રક્તે સ્વસ્તે ચ લોચને ।

સ્યાતાં વા પ્રસૂતે યસ્ય સ ગતાયુર્નરો ધ્રુવમ્ ॥૯॥

૮ જે માણસની આંખો સંકોચાઈ જાય, તેઓ વાંકાં ચુકાં થઈ જાય, સ્તબ્ધ (અક્લડ-નિશ્ચેષ્ટ) થઈ જાય, રાતાં થઈ જાય, નીચે લડખડી પડે અથવા તેમાંથી પાણી ઝર્પા કરે તે માણસ નિશ્ચય મરી જાય છે. ૯

કેશાઃ સીમન્તિનો યસ્ય સંક્ષિપ્તે વિનતે મુઠ્ઠૌ ।

લુનન્તિ ચાક્ષિપદમાણિ સોઽચિરાદ્યાતિ મૃત્યવે ૧૦

૯ જેનાં વાળોની વચ્ચે સેંથાઓ પડી જાય, જેની ભમ્ભરે સંકોચાઈ જાય કે નમી-લડખડી પડે, અને આંખના પાંપણોના વાળો હમેશાં કંપ્યા કરે તે માણસ થોડા સમયમાં મૃત્યુ પામે છે. ૧૦

અવયવોની ક્રિયાના વિપરીતપણારૂપી અરિષ્ટ.

નાહરત્યજમાસ્યસ્થં ન ધારયતિ યઃ શિરઃ ।

પકાગ્રહષ્ટિર્મૂઢાત્મા સઘઃ પ્રાણાજ્ઞહાતિ સઃ ॥ ૧૧ ॥

બલવાન્દુર્બલો વાપિ સંમોહં યોઽધિગચ્છતિ ।

ઉત્થાપ્યમાનો બહુશસ્તં ધીરઃ પરિવર્જયેત્ ॥ ૧૨ ॥

ઉત્તાનઃ સર્વદા શેતે પાદૌ વિકુરુતે ચ યઃ ।

વિપ્રસારણશીલો વા ન સ જીવતિ માનવઃ ॥ ૧૩ ॥

શીતપાદકરોહ્યાસચ્છિન્નશ્વાસશ્ચ યો ભવેત્ ।

કાકોહ્યાસશ્ચ યો મર્ત્યસ્તં ધીરઃ પરિવર્જયેત્ ॥ ૧૪ ॥

નિદ્રા ન ચ્છિદ્યતે યસ્ય યો વૈ જાગર્તિ સર્વદા ।

મુહ્યેદ્યા વક્તુકામસ્તુ પ્રત્યાચ્ચેયઃ સ જાનતા ॥ ૧૫ ॥

ઉત્તરોષ્ઠં ચ યો લિહ્યાદુત્કારાંશ્ચ કરોતિ યઃ ।

પ્રેતૈર્વા ભાષતે સાર્ધં પ્રેતરૂપં તમાદિશેત્ ॥ ૧૬ ॥

૧૦ જે માણસ મ્હોડામાં નાંખેલા અનન ગળી શકે નહીં, જે માથાને સ્થિર રાખી શકે નહીં એટલે જેનું માથું લટકી પડે, નજર એક તરફ જ રાખ્યા કરે અથવા મૂઢ ચિત્તવાળો બની જાય તે માણસ તુરત પ્રાણ છોડે છે. જે બલવાન કે દુર્બળ માણસને ઉઠાડવાના સમયમાં વારંવાર મૂર્છા આવી જતી હોય તે માણસની પિદ્ધાન્ વૈદ્યે ચિકિત્સા કરવી નહીં. જે રોગી હમેશાં ચતો જ સુવે છે, પગને લાંબા ટુંકા કર્યા કરે છે અથવા પગને સંકોચી રાખે છે તે રોગી મનુષ્ય મરણ પામે છે. જે રોગીના હાથ, પગ અને શ્વાસ થંડા પડી ગયા હોય અથવા તેનો શ્વાસ તુટતો હોય અથવા જે રોગી કાગડાની પેઠે મ્હોડું ફાડીને શ્વાસ છોડ્યા કરતો હોય તે રોગીની બુદ્ધિમાન વૈદ્યે ચિકિત્સા કરવી નહીં. જે રોગી હમેશાં ઉંઘ્યા કરતો હોય અથવા તો જગ્યા જ કરતો હોય અથવા બાલવાની ધમ્મ્મા કરે સારે ગભરાઈ જતો હોય તે રોગીની સમજી વૈદ્યે ચિકિત્સા કરવી નહીં. જે રોગી ઉપલા હોઠને ચાટ્યા કરતો હોય અથવા ઉપરા ઉપર ઓઝકાર ખાધા કરતો હોય અથવા મરેલાઓની સાથે વાતો કર્યા કરતો હોય તે રોગીને મરેલો જ સમજવો. ૧૧-૧૬

શરીરના અવયવોમાં થયેલાં વ્યાધિરૂપી અરિષ્ટા.

સ્થેમ્યઃ સરોમકૂપેભ્યો યસ્ય રક્તં પ્રવર્તતે ।

પુરુષસ્યાવિષાર્તસ્ય સઘો જહ્યાત્સ જીવિતમ્ ॥ ૧૭ ॥

૧૧ જે માણસ ઝેરથી પીડાતો ન હોય છતાં તેનાં મ્હોડા, નાક વગેરે ધન્દ્રિયોના છિદ્રોમાંથી તથા સ્વાડાના છિદ્રોમાંથી લોહી બહા કરતું હોય તે માણસ તરત મરી જાય છે. ૧૭

વાતાષ્ટીલા તુ હૃદયે યસ્યોર્ધ્વમનુયાયિની ।

રુજાન્નવિદ્વેષકરી સ પરાસુરસંશયમ્ ॥ ૧૮ ॥

૧૨ જેના હૃદયમાં (જેની છાતિમાં) વાતાષ્ટીલાના જેવી ગાંઠ ઉંચે ચઢતી હોય અને તેથી વેદના તથા અન્ન ઉપર અભાવો થાતો હોય તે માણસ અવશ્ય મરી જાય છે. ૧૮

અનન્યોપદ્રવકૃતઃ શોફઃ પાદસમુત્થિતઃ ।

પુરુષં હન્તિ નારીં તુ મુલ્લજો ગુહ્યજો દ્વયમ્ ॥ ૧૯ ॥

૧૩ શ્વાસ, તૃષા, દુર્બલતા વગેરે રોગો કે જેઓ સોળમાં પાછલથી ઉપદ્રવ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે તેજ ઉપદ્રવો સાથે જો સોળે પુરુષને પગમાં ઉત્પન્ન થઈને આખા શરીરમાં ફેલાય, સ્ત્રીને મ્હોડા ઉપર ઉત્પન્ન થઈને આખા શરીરમાં ફેલાય અને સ્ત્રી તથા પુરુષ બન્નેને ગુદા ભાગમાં ઉત્પન્ન થઈને આખા શરીરમાં ફેલાય તો તે સોળે તેઓને મારી નાંખે છે. ૧૯

અતિસારો જ્વરો હિકા છર્દિઃ શૂનાણ્ડમેદૂતા ।

શ્વાસિનઃ કાસિનો વાપિ યસ્ય તં પરિવર્જયેત્ ૨૦

૧૪ જે શ્વાસના કે ઉધરસના રોગીને અતિસાર-ઝાડો, જ્વર, હેડકી, ઉલટી અને લિંગનો તથા વૃષણનો સોળે એ રોગો થાય તેની વૈદ્યે ચિકિત્સા ન કરવી. ૨૦

સ્વેદો દાહશ્ચ બલવાન્ હિકા શ્વાસશ્ચ માનવમ્ ।

બલવન્તમપિ પ્રાણૈર્વિયુજ્જન્તિ ન સંશયઃ ॥ ૨૧ ॥

૧૫ સ્વેદ (પરસેવો નીકળવો), બળવાન્ દાહ (બળતરા થવી), હેડકી અને શ્વાસ એ રોગો જો બહુ બેરમાં થયા હોય તો બલવાન માણસને પણ મારી નાંખે છે એમાં સંશય નથી. ૨૧

શ્વાવા જિહ્વા મવેદ્યસ્ય સવ્યં ચાક્ષિ નિમજ્જતિ ।

મુખં ચ જાયતે પૂતિ યસ્ય તં પરિવર્જયેત્ ॥ ૨૨ ॥

૧૬ જે રોગીની જીભ કાળી પડી ગઈ હોય, ડાબી આંખ ઉડી ઉતરી ગઈ હોય અને જેનું મ્હોડું દુર્ગન્ધી થઈ ગયું હોય તે રોગીની ચિકિત્સા છોડી દેવી. ૨૨

વક્ત્રમાપૂર્યતેઽશ્રુભિઃ સ્વિચતશ્ચરણાવુમૌ ।

ચક્ષુઃકુલતાં યાતિ યમરાષ્ટ્રં ગમિષ્યતઃ ॥ ૨૩ ॥

અતિમાત્રં લઘૂનિ સ્યુર્ગાત્રાણિ ગુરુકાણિ ચ ।

યસ્યાકસ્માત્સ વિજ્ઞેયો ગન્તા વૈવસ્વતાલયમ્ ૨૪

૧૭ જે રોગીનું મ્હોડું આંસુઓથી ભરાઈ જાય, જેના બન્ને પગ પરસેવાથી ભીંજાઈ જાય અને જેનાં નેત્રો વ્યાકુલ-અસ્થિર થઈ જાય તે રોગી મરી જશે એમ સમજવું. જે રોગીનું શરીર અકસ્માત્ હલકું થઈ જાય અથવા તો અકસ્માત્ ભારે થઈ જાય તે રોગી પણ મરી જાય છે. ૨૩-૨૪

પક્વમત્સ્યવસાતૈલઘૃતગન્ધાશ્ચ યે નરાઃ ।

મૃષ્ટગન્ધાંશ્ચ યે વાન્તિ ગન્તારસ્તે યમાલયમ્ ॥ ૨૫ ॥

૧૮ જે રોગીઓના શરીરમાંથી કાદવ, માછલાં, ચરખી, તેલ, કે ઘી એઓના જેવો ગન્ધ નીકળે અથવા કોઈ જાતનો સારો ગન્ધ નીકળે છે તે રોગીઓ યમમંદિરમાં જાય છે. ૨૫

યૂકા લલાટમાયાન્તિ બલિ નાશ્નન્તિ વાયસાઃ ।

યેષાં વાપિ રતિર્નાસ્તિ યાતારસ્તે યમાલયમ્ ॥ ૨૬ ॥

૧૯ જે રોગીના માથા ઉપરથી જૂઓ કપાલ ઉપર

ઉતરી આવે, જેના હાથથી નંખાયેલા કાકબલિને કાગ-ડાઓ ખાય નહી, અને જેને કોઈ પણ બાબતમાં ચેહેન પડે નહી તે માણસ મરી જાય છે. ૨૬

જ્વરાતિસારશોષાઃ સ્યુર્યસ્યાન્યોન્યાવસાદિનઃ ।

પ્રક્ષીણવલમાંસસ્ય નાસૌ શક્યશ્ચિકિત્સિતુમ્ ૨૭

૨૦ જેનાં માંસ અને બલ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય એવા રોગીને જો જ્વર, અતિસાર અને સોળે એ રોગો પરસ્પર એકબીજાના ઉપદ્રવ તરીકે ઉત્પન્ન થાય તો તે રોગીની ચિકિત્સા કરી શકાતી નથી. ૨૭

ક્ષીણસ્ય યસ્ય શુત્તૃણે દૃઢૈર્મિષ્ટૈર્હિતૈસ્તથા ।

ન શામ્યતોઽન્નપાનૈશ્ચ તસ્ય મૃત્યુરુપસ્થિતઃ ૨૮

૨૧ જે ક્ષીણ થયેલા રોગીની ભૂખ અને તરસ મન-ગમતાં સ્વાદિષ્ટ અને હિતકારક અન્નપાનોથી પણ શાંત પામે નહી તે રોગીનું મરણ પાસે આવેલું જાણવું. ૨૮

પ્રવાહિકા શિરઃશૂલં કોષ્ઠશૂલં ચ દારુણમ્ ।

પિપાસા બલહાનિશ્ચ તસ્ય મૃત્યુરુપસ્થિતઃ ॥ ૨૯ ॥

૨૨ ક્ષીણ થયેલા જે માણસને પ્રવાહિકા, દારુણ એવો માથાનો તથા પેટનો દુખાવો, તૃષા અને બલનો-ઓજનો નાશ એ રોગો ઉત્પન્ન થાય તે માણસનું મરણ પાસે આવી ચુકેલું સમજવું. ૨૯

પ્રાણીના મરણનાં ત્રણ કારણો.

વિષમેળોપચારેણ કર્મમિશ્ચ પુરાકૃતૈઃ ।

અનિત્યત્વાન્ન જન્તૂનાં જીતિતં નિધનં વ્રજેત્ ॥ ૩૦ ॥

૨૩ વિષમ-ઉલટી ચિકિત્સા થવાથી અથવા પૂર્વે કરેલાં કર્મોના યોગથી અથવા શરીરના અનિત્ય-નાશ-વન્ત સ્વભાવથી પ્રાણીઓનું જીવન નાશ પામે છે. ૩૦

ચિકિત્સા લાગુ નહી પડવાનાં કારણો.

પ્રેતભૂતપિશાચાશ્ચ રક્ષાંસિ વિવિધાનિ ચ ।

મરણાભિમુખં નિત્યમુપસર્પન્તિ માનવમ્ ॥ ૩૧ ॥

તાનિ મેષજવીર્યાણિ પ્રતિઘ્નન્તિ જિઘાંસયા ।

તસ્માન્મોઘાઃ ક્રિયાઃ સર્વા ભવન્ત્યેવ ગતાયુષઃ ૩૨

૨૪ જે મનુષ્યનું મૃત્યુ પાસે આવ્યું હોય છે તે મનુષ્યની પાસે પ્રેતો, ભૂતો, પિશાચો, અને અનેક જાતના રાક્ષસો સદા આવે છે અને તેઓ તે મનુષ્યનો નાશ કરવાની ઇચ્છાથી ઔષધોનાં વીર્યોનો નાશ કરે છે. માટે જેનું આયુષ્ય નાશ પામ્યું હોય તે મનુષ્યને કરેલી સર્વે ચિકિત્સાઓ નિષ્ફળ જ થાય છે. ૩૧-૩૨

અધ્યાય ૩૨ મો*

સ્વભાવવિપ્રતિપત્તિ (સ્વભાવમાં ફેરફાર
થવારૂપ અરિષ્ટ) ઉપક્રમ.

અથાતઃ સ્વભાવવિપ્રતિપત્તિમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ સુશ્રુતાય ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે; હવે અહીંથી હું 'સ્વભાવ-
વિપ્રતિપત્તિ' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે
ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે
પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

અવયવોના સ્વભાવમાં ફેરફાર થવો એ
મરણનાં ચિહ્ન છે.

સ્વભાવપ્રસિદ્ધાનાં શરીરૈકદેશાનામન્યભાવિત્વં
મરણાય । તથથા । શુક્લાનાં કૃષ્ણતા કૃષ્ણાનાં
શુક્લતા રક્તાનામન્યવર્ણત્વં સ્થિરાણામસ્થિરત્વં મૃ-
દૂનાં સ્થિરતા ચલનામચલત્વમચલનાં ચલતા
પૃથૂનાં સંક્ષિપ્તત્વં સંક્ષિપ્તાનાં પૃથુતા દીર્ઘાણાં દ્રુસ્વ-
ત્વં દ્રુસ્વાનાં દીર્ઘતાપતનધર્મિણાં પતનધર્મિત્વં
પતનધર્મિણામપતનધર્મિત્વમકસ્માદ્ ચૈત્યૌષ્ણ્ય-
ઐશ્વર્યૌષ્યપ્રસ્તમ્ભવૈવર્ણ્યાવસાદનં ચાઙ્ગાનામ્ ॥૩॥

૨ મનુષ્યના શરીરના અવયવોનો જે પ્રસિદ્ધ સ્વભાવ
છે તે સ્વભાવમાં ફેરફાર થવાથી તે મનુષ્યનું મરણ થાય
છે. જેમ કે આંખોની આસપાસના ખુણાઓ; જે ઘોળા
રંગના હોય તેઓ એકદમ કાળા રંગના થઈ જાય.
આંખોના વચલા ડોળા કાળા રંગના હોય છે તે અકસ્માત
ઘોળા રંગના થઈ જાય. હાઠ, તાળવું, જીભ વગેરે રાતા
રંગનાં હોય છે તે અકસ્માત ઘોળાં, કાળાં કે પીળા
રંગનાં થઈ જાય. દાંતો, શિરાઓ, સ્નાયુ વગેરે કઠણ
હોય છે તે અકસ્માત ક્રોમળ થઈ જાય. માંસ,
લોહી, મેદ, મજ્જા વગેરે જે ક્રોમળ હોય છે તે
અકસ્માત કઠણ થઈ જાય. સંધિ, જીભ વગેરે જેઓ ચળ-
ચળાયમાન છે તે અકસ્માત અચળ થઈ જાય. માંસ, મેદ,
અસ્થિ વગેરે પદાર્થો અચળ છે તેઓ અકસ્માત ચળ
થઈ જાય. માથું, લલાટ, છાતી તથા પીઠ વગેરે જે
મોટાં છે તેઓ અકસ્માત નાનાં (સંકુચિત) થઈ જાય.
કીકી, નખ, રવાડાં, તથા ઘુંટી વગેરે નાનાં છે તેઓ
અકસ્માત મોટાં થઈ જાય. નેત્રો, નાસિકાઓ તથા
બુઝાઓ વગેરે લાંબાં છે તેઓ અકસ્માત ટુંકાં થઈ

* સ્વભાવ એટલે અસલરૂપ અને વિપ્રતિપત્તિ કહેતાં તેમાં
ફેરફાર આ અધ્યાયમાં શરીરના અવયવોના સ્વભાવમાં કહેતાં
અસલરૂપમાં વિપ્રતિપત્તિ કહેતાં ફેરફાર થવારૂપી અરિષ્ટનો
અધિકાર કરીને આ અધ્યાય કહેવામાં આવ્યો છે તેથી આ
અધ્યાયનું સ્વભાવવિપ્રતિપત્તિ એવું નામ છે.

જાય, પીડી, કંઠ વગેરે ટુંકાં હોય છે તેઓ અકસ્માત
લાંબાં થઈ જાય, નહિ પડવાના સ્વભાવવાળી આંગળીઓ
વગેરે અકસ્માત પડવા લાગે, પડવાના સ્વભાવવાળાં
રવાડા વગેરે અકસ્માત નહિ પડે તેવાં થઈ જાય, ઉજી
સ્વભાવવાળા હાથ પગ વગેરે અકસ્માત શીતળ થઈ
જાય. શીતળ સ્વભાવવાળા જીભ વગેરે અકસ્માત ઉજી
થઈ જાય. સ્નિગ્ધ સ્વભાવવાળી આંખની કીકીઓ વગેરે
અકસ્માત રૂક્ષ થઈ જાય, રૂક્ષ સ્વભાવવાળા કેશ તથા
રવાડાં અકસ્માત સ્નિગ્ધ થઈ જાય, અક્કડ રહેવાના
સ્વભાવવાળા પગના ફણાઓ તથા કાંડાની ઉપરના ભાગો
અકસ્માત શિથિલ થઈ જાય, વસ્ત્રોથી ઢંકાયેલા સારા
વર્ણુવાળા અવયવો ખરાબ વર્ણુના થઈ જાય, પ્રવૃત્તિના
સ્વભાવવાળા હાથ પગ વગેરે શરીરના અવયવો અક-
સ્માત પ્રવૃત્તિ વિનાના વિકળ-જડ થઈ જાય, આનું
નામ સ્વભાવનો ફેરફાર થવો ગણાય છે. ૩

અવયવોનું પોતાના સ્થાનમાંથી ખસી જવું તથા
તેના વજનમાં ફેરફાર થવો એ મરણનાં ચિહ્ન છે.

સ્વેભ્યઃ સ્થાનેભ્યઃ શરીરૈકદેશાનામવસ્ત્રસ્તોત્ક્ષિ-
પ્તધ્માન્તાવક્ષિપતિતવિમુક્તનિર્ગતાન્તર્ગતગુરુલઘુ-
ત્વાનિ ॥ ૪ ॥

૩ શરીરના અવયવોનું પોતપોતાનાં સ્થાનમાંથી
જરાક ખસી જવું તથા અવયવોના વજનમાં ફેરફાર
થવો આ મરણનાં ચિહ્નરૂપ છે. જેમકે:-ભમરો તથા
પાપણો વગેરેનું પોતાનાં સ્થાનમાંથી નિચે લટકી
જવું, તેઓનું ઉંચે ચઢી જવું, નેત્ર વગેરેનું પરિભ્રમણ
થવું, નેત્ર વગેરેનું આડું થઈ જવું, મસ્તક, કંઠ વગેરેનું
નમી જવું, સાંધાઓ વગેરેનું પરસ્પરમાં છુટા પડી જવું,
જીભ, નેત્ર તથા નાક વગેરેનું બહાર નિકળી પડવું, જીભ,
નેત્ર તથા નાક વગેરેનું અંદર પેસી જવું. હાથ, સાથળ
વગેરેનું હલકું થઈ જવું, આંખની પાપણો વગેરેનું ભારે
થઈ જવું, આ સર્વ ચિન્હો મરણની સૂચના આપે છે. ૪
મરણની સૂચના આપનારાં વિપરીત ચિહ્નો.

પ્રવાલવર્ણવ્યક્તપ્રાદુર્ભાવો વાપ્યકસ્માત્ । શિરાણાં
ચ દર્શનં લલાટે નાસાવંશે વા પિઙ્કોત્પત્તિઃ ।
લલાટે પ્રમાતકાલે વા સ્વેદઃ । નેત્રોગાહિના
વાપ્રવૃત્તિઃ । ગોમયચૂર્ણપ્રકાશસ્ય વા રજસો
દર્શનમુત્તમાન્ને નિલયનં વા કપોતકઙ્કાકપ્રમૃતીનાં ।
મૂત્રપુરીષવૃદ્ધિરમુજ્જાનાનાં તત્પ્રણાશો મુજ્જાનાનાંવા ।
સ્તનમૂલહૃદયોરઃસુ ચ ગૂલોત્પત્તયઃ । મધ્યે શૂન-
ત્વમન્તેષુ પરિસ્થાયિત્વં વિપર્યયો વા તથાદ્ધાક્ષે
શ્વયથુઃ । શોષોક્ષ્ણપશ્ચયોર્વા નષ્ટહીનવિકલવિકૃતસ્વ-
રતા વિવર્ણપુષ્પપ્રાદુર્ભાવો વા દન્તમુક્તનિર્ગતશરીરેષુ
યસ્ય વાપ્સુ કફપુરીષરેતાંસિ નિમજ્જન્તિ । યસ્ય

વા દૃષ્ટિમણ્ડલે મિજ્જવિકૃતાનિ રૂપાણ્યાલોક્યન્તે ।
ક્ષેહાશ્વયક્તકેશાઙ્ગ દ્વય યો ભાતિ ॥ ૬ ॥

૪ અથવા શરીરમાં થયેલા વ્યંગ નામના શ્યામ રંગના ક્ષુદ્ર રોગનો વર્ણુ અકસ્માત્ પરવાળાના જેવો અત્યંત લાલ રંગનો થઈ જાય, લલાટમાં રાતા રંગની શિરાઓ જેવામાં આવે, નાકની ડાંડીમાં અત્યંત રાતા રંગની ફેડલીયો ઉત્પન્ન થાય, પ્રભાતમાં લલાટમાં પરસેવો વળે, નેત્રરોગ વગર નેત્રોમાંથી આંસુઓ ઝરવા માંડે, માથા ઉપર છાણુના ચૂર્ણુ જેવી રજ પડેલી જેવામાં આવે, માથા ઉપર હોલા, કંક કે કાગડા વગેરે અશુભ પક્ષીઓ ખેસી જાય, ભોજન કર્યા વિના પણ મૂત્રની તથા વિષ્ણીની વૃદ્ધિ થાય, ભોજન કરતાં છતાં પણ મૂત્રનો અને વિષ્ણનો નાશ થાય, સ્તનનાં મૂળ, હૃદય તથા છાતી એઓમાં શૂળ નિકળે, અંગોના મધ્યમાં સોજો, અને છેડાના ભાગમાં ગ્લાનિપણું અથવા તે અંગોના મધ્યમાં ગ્લાનિ અને અંતના ભાગમાં સોજો થાય, અર્ધા અંગમાં સોજો અને અરધા અંગમાં ગ્લાનિ થાય, અંગો અથવા તે અરધું શરીર સુકાઈ જાય, સ્વર નાશ પામે, સ્વર હીન થઈ જાય, સ્વર ગળગળો થઈ જાય, સ્વર વિકારવાળો થઈ જાય, દાંત, મુખ, નખ, તથા શરીર એઓમાં કીકા રંગવાળા પુષ્પોના જેવા બિંદુઓ ઉત્પન્ન થાય, કફ, વિષ્ણ તથા વીર્ય પાણીમાં ડુબી જાય, નેત્રોની કિડાઓમાં પ્રતિબિંબરૂપે દેખાતા પદાર્થો છિન્ન ભિન્ન તથા ભયંકર આકારના દેખાય અને કેશોમાં અથવા તે અંગોમાં તેલનું મર્દન કર્યા વિના પણ તેઓ જાણે તેલના મર્દનવાળાં હોય તેવાં દેખાય આ ચિહ્નો મરણનાં છે. ૫

અમુક વ્યાધિઓમાં અમુક ઉપદ્રવો થાય એ પણ મરણનાં ચિહ્ન છે.

યશ્ચ દુર્બલો મક્તદ્વેષાતિસારાશ્ચ પીડ્યતે ।
કાસમાનશ્ચ તૃષ્ણામિભૂતઃ ક્ષીણશ્ચર્દિમક્તદ્વેષયુક્તઃ ।
સફેનપૂયરુધિરોદ્ધામી હતસ્વરઃ શૂલામિપન્નશ્ચ મનુષ્યઃ ।
ગૂનકરચરણવદનઃ ક્ષીણોઽન્નદ્વેષી સ્વસ્તપિણ્ડકાંસપાણિપાદો જ્વરકાસામિભૂતઃ ।
યસ્તુ પૂર્વાઙ્કે મુક્તમપરાઙ્કે હર્દયત્યવિદગ્ધમતિસાર્યતે વા જ્વરકાસામિભૂતઃ સશ્વાસો મ્રિયતે ॥ ૬ ॥
સ્તવદ્વિલપન્યશ્ચ ભૂમૌ પતતિ સ્વસ્તમુપ્કઃ ।
સ્તબ્ધમેદ્ધો મગ્નગ્રીવઃ પ્રનષ્ટમેહનશ્ચ મનુષ્યઃ ॥ ૭ ॥

૫ જે મનુષ્ય દુર્બળ હોય અને તે ભોજન ઉપર અરુચિથી તથા અતિસારથી પીડાતો હોય તે તે બંને ઉપદ્રવ મરણનાં ચિહ્ન છે. ખાંસીના રોગમાં તરસના રોગથી પીડાતો હોય તે તે ઉપદ્રવ મરણનાં ચિહ્નરૂપ છે. ક્ષીણરોગમાં, ઉલટી, અન્ન ઉપર દ્વેષ, શીણ

તથા પરની સાથે લોહીની ઉલટી થવી, સ્વરભંગ થવો તથા શૂલ નિકળવું આ ઉપદ્રવો મરણનાં ચિહ્નરૂપ છે. જ્યારે તથા ઉધરસ આ બે રોગના સંયોગમાં હાથ, પગ તથા મુખ ઉપર સોજા થવા, ક્ષીણતા, અન્ન ઉપર અરુચિ, અને સ્તન, પીડીઓ, ખભા તથા હાથ પગની શિથિલતા, આ ઉપદ્રવો મરણનાં ચિહ્નરૂપ છે. તાવ, ઉધરસ અને શ્વાસ આ વ્યાધિઓના સંયોગમાં પૂર્વાઙ્કેશમાં ખાંધેલા અન્નની ઉલટી થવી, અથવા તે કાચા અન્નવાળો અતિસાર થવો, આ ઉપદ્રવો મરણનાં ચિહ્નરૂપ છે. વૃષણોનું પોતાના સ્થાનમાંથી ખસી જવું, લિંગનું સ્તબ્ધ થઈ જવું અથવા તે અંદર પેસી જવું, ગળાનું નીચે નમી પડવું, ખાટકીને હાથે કપાતાં બકરાની પેઠે ચીસો પાડતાં પાડતાં નીચે પડી જવું આ ઉપદ્રવો પણ મરણનાં ચિહ્નરૂપ છે. ૬-૭

અમુક સ્થિતિ તથા અમુક ચેષ્ટાઓ પણ મરણનાં ચિહ્નરૂપ છે.

પ્રાગ્વિશુષ્યમાણહૃદય આર્દ્રશરીરો યશ્ચ લોષ્ઠં
લોષ્ઠેનામિહન્તિ કાષ્ઠં કાષ્ઠેન તૃણાનિ વા છિન્નચ્ચ-
ધરોષ્ઠં દશત્યુત્તરોષ્ઠં વા લેહ્યાલુચ્ચતિ વા કર્ણો
કેશાંશ્ચ દેવદ્વિજગુરુસુહૃદ્વેદ્યાંશ્ચ દ્વેષ્ટિ ॥ ૮ ॥

૬ જે મનુષ્ય આખે શરીર ભીનો હોય ત્યારે જેનું હૃદય પ્રથમ સુકાવા માંડે છે, જે મનુષ્ય ઢેકાંથી ઢેકાંને ભાંગ્યા કરે છે, કાષ્ઠથી કાષ્ઠને ભાંગ્યા કરે છે, નખ વગેરેથી તૃણને કાપ્યા કરે છે, નીચલા હોઠને દાંતોથી ડસ્યા કરે છે, ઉપરના હોઠને ચાટ્યા કરે છે, કાનને અથવા તે માથાના વાળોને હાથથી તોડ્યા કરે છે, દેવતાઓની, બ્રાહ્મણોની, ગુરુઓની, સ્નેહીઓની, અથવા તે વૈદ્યોની નિંદા કર્યા કરે છે, તે મનુષ્ય મરણ પામે છે. ૮

જન્મનક્ષત્રની અને જન્મભક્ષની પીડા પણ મરણનાં ચિહ્ન છે.

યસ્ય વક્રાનુવક્રગા ગ્રહા ગર્હિતસ્થાનગતાઃ
પીડયન્તિ જન્મર્ક્ષ વા યસ્યોલ્કાશનિભ્યામમિહન્યતે
હોરા વા ॥ ૯ ॥

૭ વક્ર થયેલા અથવા તે વક્ર થઈને તુરત સીધા ચાલેલા ગ્રહો ન્યોતિઃશાસ્ત્રમાં કહેલાં દુષ્ટ સ્થાનોમાં રહીને જેના જન્મના નક્ષત્રને પીડતા હોય, અથવા તે જેનું જન્મભક્ષ ઉલ્કાપાતથી કે વિજળીના કડાકાના અગ્નિથી પીડાતું હોય તે મનુષ્ય મરણ પામે છે. ૯

ધર વગેરેમાં દુષ્ટ નિમિત્તોનો પ્રાદુર્ભાવ પણ મરણનાં ચિહ્નરૂપ છે.

ગૃહદારશયનાસનયાનવાહનમણિરત્નોપકરણગ-
ર્હિતલક્ષણનિમિત્તપ્રાદુર્ભાવો વેતિ ॥ ૧૦ ॥

૮ જેના ધરમાં, સ્ત્રીમાં, શયનમાં, આસનમાં, ગાડી ઘોડા વગેરે વાહનોમાં, મણિઓમાં, રત્નોમાં અથવા તેા ધરનાં રાચરચીલાઓમાં જે વાસ્તુવિદ્યામાં કહેલાં દુષ્ટ લક્ષણવાળાં નિમિત્તોના પ્રાદુર્ભાવ થાય તેા તે મનુષ્ય પણ મરણ પામે છે. ૧૦

ચિકિત્સા કર્યા છતાં રોગની વૃદ્ધિ, મોટા વ્યાધિનું એકદમ મટી જવું તથા આહારનું ફળ ન થવું આ પણ મરણનાં ચિહ્ન છે.

भवन्ति चात्र ॥

चिकित्स्यमानः सम्यक्च विकारो योऽभिवर्द्धते ।

प्रक्षीणबलमांसस्य लक्षणं तद्रतायुषः ॥ ૧૧ ॥

निवर्तते महाव्याधिः सहसा यस्य देहिनः ।

न चाहारफलं यस्य दृश्यते स विनश्यति ॥ ૧૨ ॥

૮ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે પ્રાચીન શ્લોકો છે:—

જેનાં બળ તથા માંસ ક્ષીણ થયાં હોય, એવા મનુષ્યને કોઈ રોગ સારી રીતે ચિકિત્સા કરવામાં આવ્યા છતાં પણ વૃદ્ધિ પામે તેા તે રોગને આયુષ્યના ક્ષયનું ચિહ્ન જાણવું. જે મનુષ્યનેા વાતવ્યાધિ વગેરે કોઈ મોટા વ્યાધિ ધીરે ધીરે નહિ પરંતુ એકદમ મટી જાય, તથા જે મનુષ્યને આહારનું (ભોજનનું) ફળ જેવામાં આવે નહિ, તે મનુષ્ય પણ મરણ પામે છે. ૧૧-૧૨

રાજા તરફથી માન મેળવવાને યોગ્ય વૈદ.

एतान्यरिष्टरूपाणि सम्यग्बुध्येत यो भिषक् ।

साध्यासाध्यपरीक्षायां स राज्ञः संमतो भवेत् ૧૩

૧૦ જે વૈદ ઉપર કહેલાં અરિષ્ટોનાં (મરણના ચિહ્નોનાં) રૂપોને સારી રીતે જાણે છે, તે વૈદ સાધ્ય તથા અસાધ્ય રોગોની પરીક્ષા કરવામાં રાજાનેા સારી રીતે માનીતો થાય છે. ૧૩

અધ્યાય ૩૩ મો*

અવારણીય (ઉપદ્રવોથી અસાધ્ય થનારા

રોગોનું વર્ણન)

ઉપક્રમ

अथातोऽवारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ૧ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે—હવે અહીંથી હું ‘અવારણીય’ એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિયે મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

* જે રોગ મટાડી શકાય તેવા હોય તે વારણીય કહેવાય છે અને જે રોગ મટાડી શકાય તેવા ન હોય અર્થાત્ અસાધ્ય હોય તે રોગ અવારણીય કહેવાય છે. આ અધ્યાયમાં અવારણીય એટલે અસાધ્ય રોગોને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યું છે તેથી આ અધ્યાયનું અવારણીય નામ છે.

રસાયન વિના અસાધ્ય થઈ જનારા રોગો

કહેવાની પ્રતિજ્ઞા.

उपद्रवैस्तु ये जुष्टा व्याधयो यान्त्यचार्यताम् ।

रसायनाद्विना वत्स ताच्छृण्वेकमना मम ॥ ૩ ॥

૨ વત્સ સુશ્રુત ! જે રોગો જે ઉપદ્રવોથી સંયુક્ત થઈને રસાયનના પ્રયોગો વિના અસાધ્ય થઈ જાય છે—મટાડી શકાતા નથી, તે રોગોવિશે હું કહું છું તે તું એકાગ્રચિત્ત થઈને મારી પાસેથી સાંભળ. ૩

વાતવ્યાધિ વગેરે મહાવ્યાધિઓ અને તેઓને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો.

वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमर्शो भगंदरः ।

अश्मरी मूढगर्भश्च तथैवोदरमष्टमम् ॥ ૪ ॥

अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चિકित्स्या महागदाः ।

प्राणमांसक्षयश्वासतृष्णाशोषवर्माज्वरैः ॥ ૫ ॥

मूर्च्छातिसारहिक्काभिः पुनश्चैतैरुपद्रुताः ।

वर्जनीयाविशेषेण भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥૬॥

૩ વાતરોગ, પ્રમેહ, કુષ્ઠ, અર્શ, ભગંદર, પથરી, મૂઢગર્ભ અને આઠમો ઉદરરોગ એ આઠ મહારોગો સ્વાભાવિક રીતે જ મુશ્કેલીથી મટાડી શકાય એવા છે. એઓમાં વળી જે બલનો ક્ષય, માંસનો ક્ષય, શ્વાસ, તરસ, ધાતુઓનો શોષ, ઉલટી, તાવ, મૂર્છા, અતિસાર અને હેડકા એ ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય તેા કાર્યસિદ્ધિની ઇચ્છા રાખનારા વૈદે એ રોગોની વિશેષે કરીને ચિકિત્સા છોડી જ દેવી. ૪-૬

વાતવ્યાધિને અસાધ્ય કરનારા વિશિષ્ટ ઉપદ્રવો.

शूनं सुप्तत्वचं भग्नं कम्पाध्माननिपीडितम् ।

नरं रुजार्तमन्तश्च वातव्याधिर्विनाशयेत् ॥ ૭ ॥

૪ જે રોગીને વાતરોગમાં સાંભે, ચામડીનું ખૂદર મારી જવું (સ્પર્શનું જ્ઞાન ન થવું), હાડકાનું ભાંગી જવું, કંપ, પેટ ચઢી આવવું અને શૂલ વગેરે અંદરની ગંભીર વેદનાઓ થવી એ ઉપદ્રવો રોગીને મારી નાખે છે. ૭

પ્રમેહને અસાધ્ય કરનારા વિશિષ્ટ ઉપદ્રવો.

यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रसृतमेव वा ।

पिडकापीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥ ૮ ॥

૫ જે પ્રમેહવાળા રોગીને પ્રમેહનિદાનમાં કહેલા ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય, અથવા વધારે પ્રમાણમાં મૂત્રનો સાવ થાય અથવા શરાવિકા વગેરે પિડકાઓ—કેડલી-ઓથી જે અત્યંત પીડાતો હોય તે પ્રમેહના રોગીને પ્રમેહ મારી નાખે છે. ૮

કેઠને અસાધ્ય કરનારા વિશિષ્ટ ઉપદ્રવો.

प्रभिन्नं प्रसृताङ्गं च रक्तनेत्रं हतस्वरम् ।

पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम् ॥ ૯ ॥

૬ જે કુષ્ઠરોગીનેા કેઠ ફાટી જાય, કેઠમાંથી બહુ જ

સાવ થવા લાગે, આંખો લાલ થઈ જાય, સ્વર-અવાજ ઘેસી જાય અને વમન, વિરેચન, આસ્થાપન, અનુવાસન તથા શિરોવિરેચન એ પાંચકર્મોથી જરા પણ ગુણુ-ફાયદો થાય નહીં તે કુષ્ઠરોગી મરી જાય છે. ૯

હરસને અસાધ્ય કરનારા વિશિષ્ટ ઉપદ્રવો.

તૃષ્ણારોચકશૂલાર્તમતિપ્રસ્રુતશોણિતમ્ ।

શોફાતીસારસંયુક્તમશોવ્યાધિર્વિનાશયેત્ ॥ ૧૦ ॥

૭ જે માણસને અર્શરોગમાં તરસ, અન્ન ઉપર અરુચિ, શૂલ, સોજો અને અતિસાર એ ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય તથા અર્શમાંથી બહુ જ રક્ત સ્રવવા લાગે તે માણસ મરી જાય છે. ૧૦

ભગંદરને અસાધ્ય કરનારા વિશિષ્ટ ઉપદ્રવો.

વાતમૂત્રપુરીષાણિ ક્રિમયઃ શુક્રમેવ ચ ।

મગંદરાત્પ્રસ્રવન્તિ યસ્ય તં પરિવર્જયેત્ ॥ ૧૧ ॥

૮ જે રોગીને ભગંદરમાંથી અધોવાયુ, મૂત્ર, વિષ્ણ, ક્રિમિ અને વીર્ય નીકળવા લાગે તે રોગીની વેદો ચિકિત્સા છોડી દેવી. ૧૧

પથરીને અસાધ્ય કરનારા વિશિષ્ટ ઉપદ્રવો.

પ્રશૂનનાભિવૃષ્ણં રુદ્ધમૂત્રં રુગન્વિતમ્ ।

અશ્મરી ક્ષપયત્યાશુ સિકતા શર્કરાન્વિતા ॥ ૧૨ ॥

૯ અશ્મરી (પથરી), શર્કરા (રેતી) અને સિકતા (કાંકરી) એ રોગોમાં જે રોગીને નાભિમાં અને વૃષણુ-અંડકાશમાં સોજો થાય, મૂત્ર રોકાઈ જાય અને શૂલના જેવી વેદના થવા લાગે તો રોગી તુરત મરી જાય છે.

મૂઢગર્ભને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો.

ગર્ભકોષપરાસજ્ઞો મક્કલો યોનિસંવૃતિઃ ।

હન્યાત્સ્ત્રિયં મૂઢગર્ભે યથોક્તાઞ્ચાપ્યુદ્ઘવાઃ ॥ ૧૩ ॥

૧૦ મૂઢગર્ભમાં (ગર્ભની અટકાયતમાં) જે ગર્ભને અત્યંત અટકાવ, મક્કલ, યોનિનો સંકોચ અને નિદાનસ્થાનના અધ્યાય ૮ માં કહેલા મૂઢગર્ભના નિદાનમાં કહેલા આક્ષેપક-તાણુ, શ્વાસ વગેરે ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય તો ગર્ભિણી સ્ત્રી મરી જાય છે. ૧૩

ઉદરરોગને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો.

પાર્શ્વમજ્જાન્નવિદ્વેષશોફાતીસારપીડિતમ્ ।

વિરિક્તં પૂર્યમાણં ચ વર્જયેદુદરાદિતમ્ ॥ ૧૪ ॥

૧૧ ઉદર રોગમાં જે રોગીને પડખાંઓમાં ભંગાવા જેવી વેદના, અન્ન ઉપર અભાવા, સોજો અને અતિસાર એ ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય તથા વિરેચન કરાવવા છતાં પણ પેટ પાછું ભરાઈ જાય તો તે રોગીની ચિકિત્સા છોડી દેવી. ૧૪

જવરને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો.

યસ્તામ્યતિ વિસંજ્ઞશ્ચ શેતે નિપતિતોડપિ વા ।

શીતાદિતોન્તરુણશ્ચ જ્વરેણ મ્રિયતે નરઃ ॥ ૧૫ ॥

૧૨ જે જવરમાં રોગી એકદમ ગભરાઈ જતો હોય, ભાનવિનાનો થઈ જતો હોય, સુતો સુતો પડ્યો જ રહેતો હોય એટલે ઉડી શકતો ન હોય અને ખૂદાર શીતથી તથા અંદર દાહથી પીડાતો હોય તે જવર રોગીને મારી નાંખે છે. ૧૫

યો હૃષ્ટરોમા રક્તાક્ષો દ્વિદિ સંઘાતશૂલવાન ।

નિત્યં વક્ત્રેણ ચોચ્છ્રસ્યાત્તં જ્વરો હન્તિ માનવમ્ ૧૬

હિક્કાશ્વાસપિપાસાર્તે મૂઢં વિભ્રાન્તલોચનમ્ ।

સંતતોચ્છાસિનં ક્ષીણં નરં ક્ષપયતિ જ્વરઃ ॥ ૧૭ ॥

આવિલાક્ષં પ્રતામ્યન્તં નિદ્રાયુક્તમતીવ ચ ।

ક્ષીણશોણિતમાંસં ચ નરં ક્ષપયતિ જ્વરઃ ॥ ૧૮ ॥

૧૩ જે જવરમાં રોગીનાં સ્વાડાં ઉભાં થઈ જાય, આંખો લાલ થઈ આવે, હૃદયમાં એકદમ શૂલ નીકળે અને રોગી નિત્ય મ્હોડાથી જ શ્વાસ છોડ્યા કરે તે જવર રોગીને મારી નાંખે છે. જે જવરમાં રોગી હેડકી, શ્વાસ, તરસ અને મૂર્છાથી પીડાતો હોય, આંખોને આમ તેમ ફેરવ્યા કરતો હોય અને ક્ષીણ થઈ ગયો હોય તથા રોગીનો શ્વાસ હમેશાં ઉઘો જ રહેતો હોય તે જવર રોગીને મારી નાંખે છે. જે જવરમાં રોગીની આંખો આંસુથી ભરાઈ આવે, રોગી બેભાન થઈ જાય અને બહુ ઉઘ્યા કરે તથા રોગીનું રક્ત અને માંસ ક્ષીણ થઈ જાય તે જવર રોગીને મારી નાંખે છે. ૧૬-૧૮

અતિસારને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો.

શ્વાસશૂલપિપાસાર્તે ક્ષીણં જ્વરનિપીડિતમ્ ।

વિશેષેણ નરં વૃદ્ધમતીસારો વિનાશયેત્ ॥ ૧૯ ॥

૧૪ અતિસાર રોગમાં જે શ્વાસ, શૂલ, તરસ, બલ અને માંસનો ક્ષય તથા જવર એ સઘળા ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય અને ખાસ કરીને રોગી વૃદ્ધ હોય તો તેને અતિસાર મારી નાંખે છે (એટલે જે અતિસાર રોગમાં શ્વાસ વગેરે ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય અને રોગી વૃદ્ધ હોય તો તે કદી પણ બચતો નથી પરંતુ જે રોગી જુવાન હોય તો કદાચ બચી જાય છે.) ૧૯

ક્ષયરોગને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો.

શુક્લાક્ષમન્નદ્વેષારમૂર્ધ્વશ્વાસનિપીડિતમ્ ।

કુચ્છ્રેણ बहु मेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम् ॥ ૨૦ ॥

૧૫ ક્ષયરોગમાં જે રોગીની આંખો સફેદ થઈ જાય, રોગી અન્નનો દ્વેષ કરે, રોગીનો શ્વાસ ઉઘો રહેતો હોય અને રોગી બહુ મુશ્કેલીથી ઘણા મલનો લાગ કરતો હોય તો ક્ષયરોગ તે રોગીને મારી નાંખે છે. ૨૦

ગુદમરોગને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો.

શ્વાસશૂલપિપાસાન્નવિદ્વેષગ્રન્થિમૂઢતાઃ ।

भवन्ति दुर्बलत्वं च गुल्मिनो मृत्युमेष्यतઃ ॥ ૨૧ ॥

૧૬ ગુદમરોગમાં જે શ્વાસ, શૂલ, તરસ, અન્ન ઉપર

અભાવો, અકસ્માત્ ગુલ્મનું દબાઈ જવું અને દુર્બલતા
એ ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય તો રોગી મરી જાય છે. ૨૧

વિદ્રધિરોગને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો.

આધ્માતં વદ્ધનિપ્યન્દં છર્દિહિકાતૃડન્વિતમ્ ।

રુજાશ્વાસસમાવિષ્ટં વિદ્રધિનાશયેન્નરમ્ ॥ ૨૨ ॥

૧૭ વિદ્રધિરોગમાં જે પેટનું ચઢી આવવું, મૂત્રનું
રોકાવું-મૂત્રની અટકાયત, ઉલટી, હેડકી, તરશ, શૂલ
વગેરે વેદનાઓ અને શ્વાસ એ ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય
તો તે વિદ્રધિ રોગીને મારી નાંખે છે. ૨૨

પાંડુરોગને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો.

પાણ્ડુદન્તનલો યશ્ચ પાણ્ડુનેત્રશ્ચ માનવઃ ।

પાણ્ડુસજ્જાતદર્શી ચ પાણ્ડુરોગી વિનશ્યતિ ॥ ૨૩ ॥

૧૮ જે પાંડુરોગમાં જેનાં દાંતો, નખો અને આંખો
પીળાં થઈ જાય તથા જે સઘળી વસ્તુઓને પીળી દેખે
તે રોગી મરી જાય છે. ૨૩

રક્તપિત્તને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો.

લોહિતં છર્દયેચશ્ચ बहुशो लोहितेक्षणः ।

રક્તાનાં ચ દિશાં દ્રષ્ટા રક્તપિત્તી વિનશ્યતિ ॥ ૨૪ ॥

૧૯ રક્તપિત્તરોગમાં જે રોગી વારંવાર લોહીની ઉલટી
કરે, જેની આંખો લાલ થઈ જાય અને જે સઘળી
દિશાઓને રાતી દેખે તે રોગી મરી જાય છે. ૨૪

ઉન્માદને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો.

અવાચ્ચુઃ । મુક્તો વા ક્ષીણમાંસવલો નરઃ ।

જાગરિણુરસંદેહમુન્માદેન વિનશ્યતિ ॥ ૨૫ ॥

૨૦ ઉન્માદ રોગમાં જે રોગી પોતાનું મોઢું હમેશાં
ઉચું અથવા નીચું જ રાખ્યા કરતો હોય અને હમેશાં
બગ્યા જ કરતો હોય તથા જેનાં માંસ અને બલ ક્ષીણ
થઈ ગયાં હોય તે રોગી અવશ્ય મરી જાય છે. ૨૫
અપરમાર (વાઈ) ને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો.

बहुशोऽपस्मरन्तं तु प्रक्षीणं चलितभ्रुवम् ।

નેત્રાભ્યાં ચ વિકુર્વાણમપસ્મારો વિનાશયેત્ ॥ ૨૬ ॥

૨૧ અપરમાર (વાઈના)ના રોગમાં જે વારંવાર
અપરમારનો વેગ આવવો (વારંવાર વાઈ આવવી),
બન્ને ભમ્મરોનું ખસી જવું, નેત્રોનો વિકાર અને બલ
તથા માંસની ક્ષીણતા એ ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય તો
રોગી મરી જાય છે. ૨૬

અધ્યાય ૩૪ મો.

*યુક્તસેનીય (શત્રુની ઉપર ચઢાઈ કરનારા
રાજાની રક્ષા કરવાવિશે.)

ઉપક્રમ.

અથાતો યુક્તસેનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે; હવે હું અહીંથી 'યુક્ત-
સેનીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે
ભગવાન્ ધન્વન્તરિયે મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે
પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

અંથનો વિષય કહેવાની પ્રતિજ્ઞા.

યુક્તસેનસ્ય નૃપતેઃ પરાનભિજિગીષતઃ ।

મિષજા રક્ષણં કાર્યં યથા તદુપદેક્ષ્યતે ॥ ૩ ॥

૨ શત્રુઓને જીતવાની ઇચ્છાથી સેનાને તૈયાર કરીને
(સાથે લેઈને) શત્રુઓના દેશ ઉપર ચઢાઈ લઈ જનારા
રાજાનું વૈધે જે પ્રમાણે રક્ષણ કરવું નેઈએ તેનો ઉપ-
દેશ છું. ૩

વૈધે રાજાની વિપથી ખાસ રક્ષા કરવી.

વિજિગીષુઃ સહામાતૈર્યાત્રાયુક્તઃ પ્રયત્નતઃ ।

રક્ષિતવ્યો વિશેષેણ વિપાદેવ નરાધિપઃ ॥ ૪ ॥

૩ રાજા જ્યારે શત્રુઓને જીતવાની ઇચ્છાથી પોતાના
મંત્રીઓની સાથે યુદ્ધને માટે પ્રયાણ કરે ત્યારે
વૈધે તેની બહુ કાળજીથી સર્વ પ્રકારના આગન્તુ મૃત્યુ-
ઓથી તથા વિશેષે કરીને વિપથી રક્ષા કરવી. ૪
વિપથી ખરાબ થયેલા માર્ગાદિકને વૈધે શુદ્ધ કરવા.

પન્થાનમુદકં છાયાં ભક્તં યવસમિન્ધનમ્ ।

દૂષયન્ત્યરયો યસ્માજ્ઞાનીયાચ્છોધયેત્તથા ।

તસ્ય લિઙ્ગં ચિકિત્સા ચ કલ્પસ્થાને પ્રવક્ષ્યતે ॥ ૫ ॥

૪ શત્રુઓ માર્ગ, જળ, વૃક્ષોની છાયા, ખોરાક,
ધાંસ અને બળતણ એઓને વિપના સંયોગથી દૂષિત-
ખરાબ કરી નાંખે છે. એટલા માટે વૈધે એ સર્વ
પદાર્થોની પરીક્ષા કરી જોવી. અને જે તેઓ વિપના
સંયોગથી દૂષિત થયેલા જણાય તો તેઓની ચિકિત્સા
કરીને તે પદાર્થોને શુદ્ધ કરવા. વિપથી દૂષિત થયેલા
માર્ગ વગેરેનાં લક્ષણો અને તેની ચિકિત્સા કલ્પસ્થાનમાં
કહેવામાં આવશે. ૫

* યુક્ત સંગ્રામાર્થ સેના ચતુરંગબલં અસ્ય इति युक्तसेनः જે રાજાની
ચતુરંગિણી સેના સંગ્રામમાટે નિયુક્ત થયેલી હોય તે રાજા
યુક્તસેન કહેવાય છે. તેવા શત્રુની ઉપર ચઢાઈ લઈ જનારા
રાજાની તથા તેની સેનાની વિપાદિકથી રક્ષા કરવાનો અધિકાર
કરીને આ અધ્યાય કહેવામાં આવ્યો છે તેથી આ અધ્યાયનું
યુક્તસેનીય એવું નામ છે.

કાળમૃત્યુ તથા અકાળમૃત્યુની વ્યાખ્યા.

एकोत्तरं मृत्युशतमथर्वाणः प्रचक्षते ।

तत्रैकः कालसंज्ञस्तु शेषास्त्वागन्तवः स्मृताः ॥ ६ ॥

૫ અર્થર્થ વેદને જાણનારા પંડિતો કહે છે કે-મૃત્યુ એક જ જાતનું છે એમ નથી પરંતુ મૃત્યુઓ અસંખ્ય છે અને તેમાં એક મૃત્યુ મુખ્ય છે. તે મૃત્યુને કાલમૃત્યુ અને બાકીનાં સઘળાં મૃત્યુઓને અકાળ મૃત્યુઓ કહેવામાં આવે છે. ૬

वैद्ये तथा पुरोहिते अकाल मृत्युथी राजनी रक्षा करवी.

दोषागन्तुजमृत्युभ्यो रसमन्त्रविशारदौ ।

रक्षेतां नृपतिं नित्यं यत्नाद्वैद्यपुरोहितौ ॥ ७ ॥

૬ અકાળ મૃત્યુઓ અસંખ્ય પ્રકારનાં છે એટલા માટે રસમાં-ઔષધોમાં નિપુણતા ધરાવનારા વૈદ્ય અને મંત્રોમાં નિપુણતા ધરાવનારા પુરોહિતે વાતાદિ દોષોથી થતા અકાલ મૃત્યુઓથી અને આગન્તુ કારણોથી થતાં અકાલ મૃત્યુઓથી યત્નપૂર્વક કાળજી રાખીને, રાજાનું રક્ષણ કરવું. ૭

वैद्ये पुरोहितनी सलाहथी જ કાર્ય કરવાં.

ब्रह्मा वेदाङ्गमष्टाङ्गमायुर्वेદमभाषत ।

पुरोहितमते तस्माद्भૂતં મિષગાત્મવાન્ ॥ ૮ ॥

૭ બ્રહ્માએ આઠ અંગોવાળા આયુર્વેદને અર્થર્થવેદનું એક અંગ તરીકે કહેલું છે અને તે અર્થર્થવેદનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પુરોહિતને હોય છે માટે હિત-અહિતને સમજનારા વૈદ્યે પુરોહિતનો મત લઈને સઘળાં કાર્યો કરવાં. (એટલે પુરોહિતને સમગ્ર અર્થર્થવેદનું જ્ઞાન હોય છે અને વૈદ્યને તો માત્ર અર્થર્થવેદના એક અંગરૂપ આયુર્વેદનું જ જ્ઞાન હોય છે. એટલા માટે વૈદ્યે પુરોહિતની સલાહથી જ સઘળાં કાર્યો કરવાં જોઈએ.) ૮

રાજાના અભાવે પ્રજાનો નાશ થાય છે.

सङ्करः सर्ववर्णानां प्रणाशो धर्मकर्मणाम् ।

प्रजानामपि चोच्छिच्छिर्नृपव्यसनहेतुतः ॥ ૯ ॥

૯ જો રાજા વિપત્તિમાં આવી પડે અથવા મરણ પામે (અને તેથી પ્રજા રાજા વગરની રહે) તો પ્રજા ઉપર દંડ નહીં હોવાને લીધે બ્રાહ્મણ આદિ સર્વ વર્ણોમાં વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે (અથવા બ્રાહ્મણ વગેરે સર્વ વર્ણોમાં એકાકાર થઈ જાય છે). વર્ણશ્રમ ધર્મનો અને ધંધારોજગારનો નાશ થઈ જાય છે અને ધંધારોજગાર ન રહેવાને લીધે છેવટે પ્રજાનો પણ નાશ થઈ જાય છે. ૯

વિદ્વાન્ વૈદ્યે રાજાનું હિતચિંતન કર્યા કરવું.

पुरुषाणां नृपाणां च केवलं तुल्यमूर्तिता ।

आज्ञा त्यागः क्षमा धैर्यं विक्रमश्चाप्यमानुषः ૧૦

तस्माद्देवमिवाभीक्ष्णं वाङ्मनःकर्मभिः शुभैः ।

चिन्तयेन्नृपतिं नित्यं શ્રેયાંસીચ્છન્વિચક્ષણઃ ॥ ૧૧ ॥

૯ જો કે સાધારણ માણસોનું અને રાજાનું મૂર્તિમાં-આકારમાં સરખાપણું છે (એટલે જોમ સાધારણ માણસોને હાથ પગ નાક કાન મોઢાં વગેરે હોય છે તેમ જ રાજાને પણ હોય છે) પરંતુ રાજાનાં દાન, આજ્ઞા, ક્ષમા, ધૈર્ય અને પરાક્રમ અમાનુષિક (સાધારણ માણસોથી વિલક્ષણ પ્રકારના-સાધારણ માણસોમાં ન હોઈ શકે એવાં) હોય છે. એટલા માટે હૃમ્મેશાં પોતાનું મંગળ થાય એવી ઠગ્ગા રાખનારા વિદ્વાન્ વૈદ્ય શુભ એવાં વાણી મન અને કર્મોવડે નિત્ય રાજાનું દેવની પેઠે ચિન્તન કરવું. ૧૦-૧૧

વૈદ્યે રાજાના તંબુની પડોસમાં રહેવું.

स्कन्धावारे च महति राजगेहादनन्तरम् ।

भवेत्संनिहितो वैद्यः सर्वोपकरणान्वितः ॥ ૧૨ ॥

तत्रस्थमेनं ध्वजवद्यशःख्यातिसमुच्छ्रितम् ।

उपसर्पन्त्यमोहेन विपशल्यामयार्दिताः ॥ ૧૩ ॥

स्वतन्त्रकुशलोऽन्येषु शास्त्रार्थेष्वबहिष्कृतः ।

वैद्यो ध्वज इवाभाति नृपतद्विधपूजितः ॥ ૧૪ ॥

૧૦ સેનાના મોઢા પડાવની અંદર જ્યાં રાજાને માટે તંબુ નાખવામાં આવેલ હોય તેની પાસે જ વૈદ્યે પોતાનો તંબુ નાખવો-પોતાનો મુકામ કરવો અને તેમાં યંત્રો, શસ્ત્રો, ક્ષાર, ઔષધો વગેરે સર્વ સામગ્રીઓ હૃમ્મેશાં તૈયાર રાખવી. યજ્ઞની ખ્યાતિને લીધે પ્રખ્યાત થયેલા એવા વૈદ્યે દેવજની પેઠે ઉંચા સ્થાનમાં રહેવું કે જોઈ ઝેરથી શલ્યથી તથા રોગોથી પીડાતા પુરુષો મુઝાયા વગર ત્યાં રહેલા વૈદ્યની પાસે જઈ શકે છે. પોતાના શાસ્ત્રમાં (આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં) કુશળ, ખીજા શાસ્ત્રોના વિષયોનું પણ જ્ઞાન ધરાવનારો અને રાજા તથા તેના જેવા જ ખીજા સરદારો તરફથી સન્માન પામેલો વૈદ્ય સૈન્યમાં જેમ ધ્વજ શોભે તેમ શોભે છે. ૧૨-૧૪

ચિકિત્સાના ચાર પાદ (ચાર પાયા).

वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भेषजं परिचारकः ।

एते पादाश्चિકित्सायाः कर्मसाधनहेतवः ॥ ૧૫ ॥

૧૧ વૈદ્ય, રોગી, ઔષધ અને પરિચારક (રોગીની સારવાર કરનાર નોકર) એ ચાર ચિકિત્સાના પાયાઓ એટલે અંગો છે. અને એ ચાર અંગો જ ચિકિત્સાની સિદ્ધિના (રોગીની શાન્તિના) ઉપાયો છે. ૧૫

ગુણવાન્ અંગોની સહાયતાથી વૈદ્ય મોટા રોગને પણ મટાડે છે.

गुणवद्भिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान्मिषक् ।

व्याधिमल्लेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥ ૧૬ ॥

૧૨ પોતાના ગુણોથી સંપન્ન વૈદ્ય જો રોગી, ઔષધ

અને પરિચારક આ ત્રણ અંગો પોતાના ગુણોથી સંપન્ન હોય તો તેઓના સહાયથી થોડા સમયમાં મ્હોટા રોગને પણ મટાડે છે. ૧૬

ચાર પાદમાં વૈદ્યની શ્રેષ્ઠતા.

વૈદ્યહીનાસ્ત્રયઃ પાદા ગુણવન્તોઽપ્યપાર્થકાઃ ।

ઉદ્ગાતૃહોતૃબ્રહ્માણો યથાધ્વર્યુ વિનાધ્વરે ॥ ૧૭ ॥

૧૩ રોગી વગેરે ચિકિત્સાના ત્રણ અંગો પોતપોતાના ગુણોથી સંપન્ન હોય તો પણ વૈદ્ય વિના તેઓ નકામાં થઈ પડે છે. (એટલે આરોગ્ય સંપાદન કરવામાં સમર્થ થઈ શકતા નથી). જેમ યજ્ઞમાં અધ્વર્યુ (સર્વ કર્મોના ઉપદેશ કરનારા આચાર્ય) વિના ઉદ્ગાતા, હોતા અને બ્રહ્મા એ ત્રણ ઋત્વિજો સારા હોય તોપણ નકામાં છે (એટલે અધ્વર્યુ વિના હોતા વગેરેથી યજ્ઞ થઈ શકતો નથી) તેમ વૈદ્ય વિના રોગી વગેરે ત્રણ અંગો ગુણવાન્ હોય તો પણ નકામાં છે.) ૧૭

ગુણવાન્ વૈદ્યનાં વખાણ.

વૈદ્યસ્તુ ગુણવાનેકસ્તારયેદાતુરાન્સદા ।

પ્લવં પ્રતિતરૈર્હીનં કર્ણધાર ઇવામ્મસિ ॥ ૧૮ ॥

૧૪ જેમ ખલાસીઓ ગુણવાન્ ન હોય તો પણ સૂકાની ગુણવાન્ હોય તો તે જેમ વાહાણને પાણીમાંથી તારે છે તેમ ખીજ પાયા ગુણવાન્ ન હોય તોપણ વૈદ્યરૂપી એક પાયો ગુણી (વિદ્વાન્) હોય તો તે રોગીઓને રોગોમાંથી સદા તારે છે. ૧૮

વૈદ્યરૂપી પાયો કેવો જોઈએ.

તત્ત્વાધિગતશાસ્ત્રાર્થો દૃષ્ટકર્મા સ્વયં કૃતી ।

લઘુહસ્તઃ શુચિઃ શૂરઃ સજ્જોપસ્કરમેષજઃ ॥ ૧૯ ॥

પ્રત્યુત્પન્નમતિર્ધર્માન્વ્યવસાયી વિશારદઃ ।

સત્યધર્મપરો યશ્ચ સ ભિષકપાદ ઉચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

૧૫ જે વૈદ્યે આયુર્વેદના વિષયને યથાર્થ રીતે જાણેલો હોય, છેદન (કાપતું) ભેદન (ચીરતું) વગેરે (શસ્ત્ર) ક્રિયાઓ તથા સ્નેહન-સ્વેદન વગેરે ક્રિયાઓ કરવામાં કુશળ હોય (અથવા જેણે ખીજ સારા વૈદ્યોના હાથે થતી છેદન વગેરે તથા સ્નેહન વગેરે ક્રિયાઓ જોયેલી હોય) પોતાની ખુદ્ધિથી પણ ચિકિત્સામાં પ્રવૃત્ત થઈ શકે એવો હોય. (અથવા પોતાને હાથે પણ જેણે છેદન વગેરે તથા સ્નેહન વગેરે ક્રિયાઓ કરેલી હોય એવો), હલકા હાથવાળો હોય (શસ્ત્ર પ્રયોગ કરવામાં કંપ વગેરે દોષો વિનાનો હોય), બહારની અને અંદરની-અંતઃ-કરણની પવિત્રતાવાળો હોય, ઉત્સાહી હોય, મુશ્કેલીના સમયમાં શુ કરવું તેનો તરત વિચાર કરી શકે એવો (એટલે મુંઝાય નહીં એવો) હોય, શાસ્ત્રમાં નહીં કહેલી અથવા સંક્ષેપમાં કહેલી બાબતોનો ઉઠાપોહ કરી શકે એવો હોય, હૃમ્મેશાં ચિકિત્સાનો વ્યવસાય-ધંધો કરનારો

હોય, સસ બાપણ કરવામાં અને ધર્મનું આચરણ કરવામાં તત્પર રહેનારો હોય તથા જેણે અગ્રોપ-હરણીય નામના સૂત્રસ્થાનના પાંચમા અધ્યાયમાં કહેલી યંત્ર, શસ્ત્ર વગેરે સામગ્રીઓ અને ઔષધો તૈયાર રાખેલાં હોય એવા વૈદ્યને ચિકિત્સાના અંગરૂપ સમજવો. ૧૯-૨૦

રોગીરૂપી પાયો કેવો જોઈએ?

આયુષ્માન્સત્ત્વવાન્સાધ્યો દ્રવ્યવાનાત્મવાનપિ ।

આસ્તિકો વૈદ્યવાક્યસ્થો વ્યાધિતઃ પાદ ઉચ્યતે ૨૧

૧૬ જે રોગી લાંબા આયુષ્યનાં ચિહ્નોવાળો, દુઃખને સહન કરી શકે એવો, સાધ્યરોગથી પીડાયેલો, ધન-વાળો (જોઈતી સામગ્રીઓવાળો), ઇન્દ્રિયોની લોલુપતા વગરનો, આસ્તિક અને વૈદ્યના કહેવા પ્રમાણે વર્તનારો હોય એવા રોગીને ચિકિત્સાના અંગરૂપ સમજવો. ૨૧

ઔષધરૂપી પાયો કેવો જોઈએ.

પ્રશસ્તદેશસંભૂતં પ્રશસ્તેઽહનિ ચોદ્દૃતમ્ ।

યુક્તમાત્રં મનઃકાન્તં ગન્ધવર્ણરસાન્નિવૃતમ્ ॥ ૨૨ ॥

દોષપ્રમગ્લાનિકરમવિકારિ વિપર્યયે ।

સમીક્ષ્ય દત્તં કાલે ચ ભેષજં પાદ ઉચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

૧૭ જે ઔષધ સારા પ્રદેશમાં (સારી જમીનમાં) ઉત્પન્ન થયેલું સારે દિવસે લેવામાં આવેલું, મનને પ્રિય લાગે એવું, (મનને પ્રિય લાગે એવી બનાવટવાળું), ઉપયુક્તગન્ધ વર્ણ અને રસવાળું, વાત આદિ દોષોને તથા રોગોને મટાડે એવું, ગ્લાનિ (સુગ) ઉત્પન્ન ન કરે એવું, ક્રિયામાં ફેરફાર થતાં પણ કશી નુકસાની નહીં કરનારું અને યોગ્ય સમયમાં દેશ, અવસ્થા, ઋતુ, સાત્ત્વ વગેરે બાબતોનો વિચાર કરીને યોગ્ય માત્રામાં આપવામાં આવેલું હોય એવાં ઔષધોને ચિકિત્સાના ત્રીજા અંગરૂપ ભેષજપાદ કહેવામાં આવે છે. ૨૨-૨૩

પરિચારકરૂપી (સેવા કરનારો) પાયો

કેવો જોઈએ ?

સ્નિગ્ધોઽજુગુપ્સુર્બલવાન્યુક્તો વ્યાધિતરક્ષણે ।

વૈદ્યવાક્યકૃદશ્રાન્તઃ પાદઃ પરિચરઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૪ ॥

૧૮ જે પરિચાર (રોગીની સારવાર કરનારો નોકર) પોતાના ધણી ઉપર પ્રીતિવાળો, રોગીની ગમે એવી સ્થિતિ હોય તો પણ તેની સુગ કે નિંદા નહીં કરનારો, બલવાન્, રોગીનું રક્ષણ કરવામાં તત્પર, વૈદ્યના કહેવા પ્રમાણે સધળું કામકાજ કરનારો અને કામકાજ કરવામાં થાકે નહીં એવો હોય તેવા પરિચારકને ચિકિત્સાના ચોથા પાયો-ચોથું અંગ કહેવામાં આવે છે. ૨૪

અધ્યાય ૩૫ મો.

*આતુરોપક્રમણીય (કેવા રોગીની ચિકિત્સા કરવી તે વિશે).

ઉપક્રમ.

અથાત આતુરોપક્રમણીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ૧
યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુતકહે છે કે હવે અંહીથી હું 'આતુરોપક્રમણીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિયે મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

ચિકિત્સા કર્યા પહેલાં રોગીનાં આયુષ્યની તથા વ્યાધિ વગેરેની પરીક્ષા કરવાની જરૂર.

આતુરમુપક્રમમાણેન મિષજાયુરેવાદૌ પરીક્ષ્યેત ।
સત્યપ્યાયુષિ વ્યાધૃત્વગ્નિવયોદેહબલસત્ત્વસાત્મ્ય-
પ્રકૃતિમેષજદેશાન્પરીક્ષેત ॥ ૩ ॥

૨ રોગીની ચિકિત્સા કરવા ધારતા વૈદ્યે પ્રથમ તે એ રોગીના આયુષ્યની જ પરીક્ષા કરવી જોઈએ. રોગીનું આયુષ્ય (લાંબું) છે એમ સિદ્ધ થયા પછી (પછી) રોગ, ઋતુ, જઠરાગ્નિ, અવસ્થા-ઉન્નત, દેહ, બલ, મન, સાત્ત્વ (માદૃક આવતી વસ્તુઓ), પ્રકૃતિ, ઔષધ અને દેશ એઓની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. ૩

દીર્ઘાયુષી મનુષ્યનાં લક્ષણો અને તેની સર્વથા ચિકિત્સા કરવી.

તન્ન મહાપાણિપાદપાર્શ્વપૃષ્ઠસ્તનાગ્રદશનવદન-
સ્કન્ધલલાટં દીર્ઘાક્ષુલિપર્વોચ્છ્રાસપ્રેક્ષણવાહું વિ-
સ્તીર્ણભ્રૂસ્તનાન્તરોરસ્કં હ્રસ્વજંઘામેદ્રગ્રીવં ગમ્भी-
રસત્ત્વસ્વરનામિમનુષ્ણૈર્જસ્તનમુપચિતમહારોમશ-
કર્ણં પશ્ચાન્મસ્તિષ્કં ક્ષાતાનુલિપ્તં મૂર્ઘાનુપૂર્વ્યાં
વિશુષ્યમાણશરીરં પશ્ચાન્ન વિશુષ્યમાણહૃદયં પુરુષં
જાનીયાદીર્ઘાયુઃ સ્વલ્પયમિતિ । તમેકાન્તેનોપ-
ક્રમેત્ ॥ ૪ ॥

૩ જેનાં હાથ, પગ, પડખાં, પીઠ, સ્તનના અગ્ર ભાગો, દાન્તો, મોઢું, કાંધ અને લલાટ (કપાલ) આ અધ્યાયના વિષયમાં કહેલા પ્રમાણથી કંઈક મોટાં હોય; આંગળીઓનાં પર્વો-વેદાઓ, નિશ્વાસ, નેત્રો અને બાહુઓ લાંબા હોય; ભ્રૂઓ, જે સ્તનોનો વચ્ચે ભાગ અને છાતી વિસ્તીર્ણ-પહેળાં હોય; પિંડીઓ, લિંગ અને કંઠ ટુંકા હોય; મન અને સ્વર ગંભીર હોય; નાભિ-ટુંટી ઊંડી હોય; સ્તનો કંઈક ઊંચાં અને ઘટ્ટ

* આતુર એટલે રોગી અને ઉપક્રમ એટલે ચિકિત્સા-ક્રિયા-આ અધ્યાય રોગીની ચિકિત્સાનો અધિકાર કરીને કહેવામાં આવ્યો છે તેથી આ અધ્યાયનું આતુરોપક્રમણીય એવું નામ છે.

હોય; કાન માંસથી ભરેલા, પેળા અને રંવાડાવાળા હોય; અને માથાના પાછલા ભાગમાં મસ્તિષ્ક-મગજ અધિક હોય; તથા જેના નાહ્યા પછી અથવા શરીર ઉપર ચંદન વગેરેનો લેપ કર્યા પછી જેનું શરીર માથાથી માંડીને સુકાય અને છાતી પાછળથી સુકાય તે પુરુષને લાંબા આયુષ્યવાળો જાણવો. અને વૈદ્યે તે પુરુષની ચિકિત્સા મનમાં જરા પણ સંદેહ લાવ્યા વગર કરવી. ૪

અદ્ય આયુષ્યવાળાનાં લક્ષણો.

પ્રમિલક્ષણૈર્વિપરીતૈરત્પાયુઃ ॥ ૫ ॥

૪ જે પુરુષમાં ઉપર કહેલા લાંબા આયુષ્યવાળા પુરુષનાં લક્ષણોથી ઉલટાં જ લક્ષણો જેવામાં આવતાં હોય તે પુરુષને અદ્ય આયુષ્યવાળો જાણવો. ૫

મધ્યમ આયુષ્યવાળાનાં લક્ષણો.

મિશ્રૈર્મધ્યમાયુરિતિ ॥ ૬ ॥

૫ જે પુરુષમાં લાંબા આયુષ્યવાળાનાં તથા અદ્ય આયુષ્યવાળાનાં લક્ષણો મિશ્ર જેવામાં આવે તેને મધ્યમ આયુષ્યવાળો જાણવો. ૬

દીર્ઘાયુષી પુરુષની પરીક્ષા.

મવન્તિ જ્ઞાત્ર ॥

ગૂઢસંધિશિરાસ્નાયુઃ સંહતાઙ્ગઃ સ્થિરેન્દ્રિયઃ ।

ઉત્તરોત્તરસુક્ષેત્રો યઃ સ દીર્ઘાયુરુચ્યતે ॥ ૭ ॥

ગર્ભાત્પ્રભૃત્યરોગો યઃ શનૈઃ સમુપચીયતે ।

શરીરજ્ઞાનવિજ્ઞાનૈઃ સ દીર્ઘાયુઃ સમાસતઃ ॥ ૮ ॥

૬ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો છે:-જેના સાંધાઓ, શિરાઓ અને સ્નાયુ માંસથી ભરેલા હોવાને લીધે દેખાતા ન હોય, જેનાં અંગો મજબૂત હોય, જેની ઈન્દ્રિયો પોતાનું કાર્ય કરવાને સમર્થ હોય અને જેના પગની આંગળીથી માંડીને શરીરના અવયવો ઉત્તરોત્તર સુંદર હોય, તે પુરુષ દીર્ઘઆયુષ્યવાળો કહેવાય છે. જે પુરુષ ગર્ભમાં આવે ત્યારથી રોગ વગરનો હોય, જેનાં શરીર, તત્ત્વઓ અને કારીગીરી વગેરેનું જ્ઞાન ધીરે ધીરે વધતાં હોય, તે પુરુષ દીર્ઘ (લાંબા) આયુષ્યવાળો હોય છે આ લક્ષણો સંક્ષેપમાં કહ્યાં છે. ૭-૮

મધ્યમ આયુષ્યવાળાની પરીક્ષા.

મધ્યમસ્યાયુષો જ્ઞાનમત ઋર્ધ્વં નિબોધ મે ।

અથસ્તાદક્ષયોર્યસ્ય લેક્ષ્ઞાઃ સ્યુર્વ્યકમાયતાઃ ॥ ૯ ॥

દ્વે વા તિસ્તોઽધિકા વાપિ પાદૌ કર્ણૌ ચ માંસલૌ ।

નાસાગ્રમૂર્ધ્વં ચ મહેદૂર્ધ્વલેક્ષ્ઞાશ્ચ પૃષ્ઠતઃ ॥ ૧૦ ॥

યસ્ય સ્યુસ્તસ્ય પરમમાયુર્મવતિ સપ્તતિઃ ।

૭ હવે પછી મધ્યમ આયુષ્યવાળાની પરીક્ષા કહું છું તે તું મારી પાસેથી સાંભળ ! જેનાં અક્ષક* નામનાં બે હાડકાંની નીચેના ભાગમાં બે, ત્રણ અથવા તો તેથી

* શારીરસ્થાનના અધ્યાય ૫ માંમાં જુઓ.

પણ વિશેષ લાંબી અને સ્પષ્ટ લીટીઓ હોય, જે પગ તથા જે કાન માંસથી ભરેલા હોય, નાકની અણી ઉંચી હોય, અને પીઠમાં ઉંચી લીટીઓ હોય. તેનું પરમ આયુષ્ય સીતેર વર્ષનું હોય છે. ૯-૧૦

અદ્ય આયુષ્યવાળાની પરીક્ષા.

જઘન્યસ્યાયુષો જ્ઞાનમત ઋર્ધ્વ નિબોધ મે ॥ ૧૧ ॥

હસ્વાનિ યસ્ય પર્વાણિ સુમહચ્ચાપિ મેહનમ્ ।

તથોરસ્યવલીલાનિ ન ચ સ્યાત્પૃષ્ઠમાયતમ્ ॥ ૧૨ ॥

ઋર્ધ્વ ચ શ્રવણૌ સ્થાનાન્નાસા ચોચ્ચા શરીરિણઃ ।

હસતો જલપતો વાપિ દન્તમાંસં પ્રદશ્યતે ।

પ્રેક્ષતે યશ્ચ વિભ્રાન્તં સ જીવેત્પશ્ચવિંશતિમ્ ॥ ૧૩ ॥

૮ હવે અદ્ય આયુષ્યવાળાની પરીક્ષા કરું છું તે તું મારી પાસેથી સાંભળ ! જેની આંગળીના વેદાઓ ટુંકા હોય, શિશ્ન અહુ મોટું હોય, છાતી ઉપર વાળની આડી અવળી ચકરીઓ હોય, પીઠ વિશાળ ન હોય, કાન તથા નાક પોતાનાં સ્થાનકથી ઉંચાં હોય, હસતાં તથા ખેલતાં જેના દાંતનાં પેદાં દેખાતાં હોય, તથા જે નેત્રથી ચકળ વકળ-(ભ્રમ સહિત) જોતો હોય તે પુરુષનું પરમ આયુષ્ય પચીસ વર્ષનું હોય છે. ૧૧-૧૩

આયુષ્યના જ્ઞાનને માટે અંગોનાં તથા પ્રત્યંગોનાં પ્રમાણો અને સત્વ આદિક સારનું વર્ણન.

અથ પુનરાયુષો વિજ્ઞાનાર્થમક્ષપ્રત્યક્ષપ્રમાણસારાનુપદેશ્યામઃ । તત્રાજ્ઞાન્યન્તરાધિસંસ્થિતવાદુશિરાંસિ તદવયવાઃ પ્રત્યક્ષાનીતિ । તત્ર સ્વૈરજ્ઞુલૈઃ પાદાક્ષુષ્ઠપ્રદેશિન્યૌ દ્યઙ્ગુલાયતે । પ્રદેશિન્યાસ્તુ મધ્યમાડનામિકાકનિષ્ઠિકા યથોક્તરં પશ્ચમભાગ-હીનાઃ । ચતુરજ્ઞુલાયતે પશ્ચાદ્ગુલવિસ્તૃતે પ્રપદપાદ-તલે । પશ્ચચતુરજ્ઞુલાયતવિસ્તૃતા પાર્ણિણઃ । ચતુર્દશાદ્ગુલાયતઃ પાદઃ । ચતુર્દશાદ્ગુલપરિણાહાનિ પાદગુલ્ફજઙ્ગાજાનુમધ્યાનિ । અષ્ટાદશાદ્ગુલા જઙ્ગા । જાનૂપરિણદ્વાત્રિશદ્ગુલમ્ । एवं પશ્ચાશત્ । જઙ્ગા-યામસમાવૃત્તુ । દ્યઙ્ગુલાનિ વૃષણચિવુકદશનનાસા-પુટભાગકર્ણમૂલનયનાન્તરાણિ । ચતુરજ્ઞુલાનિ મેહન-વદનાંતરનાસાકર્ણલલાટગ્રીવોચ્છ્રાયદૃષ્ટ્યન્તરાણિ । દ્વાદશાદ્ગુલાનિ મગવિસ્તારમેહનનામિહદયગ્રીવા-સ્તનાન્તરમુખાયામમણિબન્ધપ્રકોષ્ઠસ્થૌલ્યાનિ । ઇન્દ્રવસ્તિપરિણાહાંસપીઠકૂર્પરાન્તરાયામઃ પોડશા-દ્ગુલઃ । ચતુર્વિંશત્યજ્ઞુલો હસ્તઃ । દ્વાત્રિશદ્ગુલપરિ-માણૌ મુજૌ । દ્વાત્રિશતપરિણાહાવૃત્તુ । મણિવન્ધ-કૂર્પરાન્તરં પોડશાદ્ગુલમ્ । તલં ષડ્ચતુરજ્ઞુલાયા-મવિસ્તારમ્ । અદ્યુષ્ઠમૂલપ્રદેશિનીશ્રવણાપાજ્ઞાન્તરં મધ્યમાદ્ગુલ્યૌ પશ્ચાદ્ગુલે । અર્ધપશ્ચાદ્ગુલે પ્રદેશિ-ન્યનામિકે । સાર્દઙ્યજ્ઞુલૌ કનિષ્ઠાદ્ગુણૌ । ચતુ-

વિંશતિવિસ્તારપરિણાહં મુખગ્રીવમ્ । ત્રિભાગાદ્ગુ-લવિસ્તારા નાસાપુટમર્યાદા । નયનત્રિભાગપરિ-ણાહા તારકા । નવમસ્તારકાંશો દૃષ્ટિઃ । કેશાન્ત-મસ્તકાન્તરમેકાદશાદ્ગુલમ્ । મસ્તકાદવટુકેશા-ન્તો દશાદ્ગુલઃ । કર્ણાવદ્વન્તરં ચતુર્દશાદ્ગુલમ્ । પુરુષોરઃ પ્રમાણવિસ્તીર્ણા સ્ત્રીશ્રોણિઃ । અષ્ટાદશા-દ્ગુલવિસ્તીર્ણમુરઃ । તત્પ્રમાણા પુરુષસ્ય કટી । સર્વિશમદ્ગુલશતં પુરુષાયામ્ इति ॥ ૧૪ ॥

૯ હવે ફરીથી આયુષ્યના જ્ઞાનને માટે અંગોનાં અને પ્રત્યંગોનાં પ્રમાણોનો અને સત્વ આદિ સારનો ઉપદેશ કરીએ છીએ. શરીરનો મધ્ય ભાગ, કમરની સંધિથી માંડીને પગની આંગળીઓ સુધીનો ભાગ, જે હાથ, અને મસ્તક આ અંગ કહેવાય છે અને આ અંગોના જે અ-વયવો તેઓને તેઓનાં પ્રત્યંગો કહેવામાં આવે છે. પગનો અંગુઠો અને અંગુઠાની પાસેની આંગળી એઓ નખના ભાગોને છોડી દૃઢને પોતપોતાની આંગળીના માપથી ભરતાં જે આંગળ લાંબાં હોવાં જોઈએ. પગના અંગુઠાની પાસેની આંગળી પછીની વચલી આંગળી, તે પછીની અનામિકા આંગળી અને તે પછીની કનિ-ષ્ઠિકા-ટચલી) આંગળી એઓ અંગુઠાની પાસેની આંગળી કરતાં લંબાઈમાં ઉત્તરોત્તર એક બીજાથી પાંચમે પાંચમે ભાગે ટુંકી હોવી જોઈએ. પગના ફણા-પંજે અને તળાં (વચલી ભાગ) ચાર આંગળ લાંબાં અને પાંચ આંગળ પહોળાં હોવાં જોઈએ. પગની પેની પાંચ આંગળ લાંબી અને ચાર આંગળ પહોળી હોવી જોઈએ. પગ ચૌદ આંગળ લાંબો હોવો જોઈએ. પગનો મધ્ય ભાગ, ઘુંટીનો મધ્ય ભાગ, પીડીનો મધ્ય ભાગ અને ગોઠણનો મધ્ય ભાગ ચૌદ આંગળના ઘેરાવવાળો હોવો જોઈએ. પિડી (ઘુંટી અને ગોઠણનો વચલી ભાગ) અઠાર આંગળ લાંબી હોવી જોઈએ. ગોઠણની ઉપરનો ભાગ એટલે ગોઠણની નીચેના સંધિથી કટિસંધિ (કેડની સંધિ) સુધીનો વચલી ભાગ બત્રિશ આંગળ લાંબો હોવો જોઈએ. આ પ્રમાણે પગની ઘુંટીથી કમરના સંધિ સુધીનો વચલી ભાગ કુલ પચાસ આંગળ લાંબો (૧૮+૩૨=૫૦) હોવો જોઈએ. બન્ને સાથળો પિડીની જેટલા જ લાંબા (અઠાર આંગળ લાંબી) હોવા જોઈએ. વૃણુ (અંડકોશ), દાઢી, દાંત, નાકનાં ફેણવા-નસકોરાં, કાનનાં મૂળ અને આંખનો વચલી ભાગ એઓ બન્ને આંગળ લાંબાં હોવાં જોઈએ. લિંગ, ફાડેલા મ્હોડાનું મધ્ય અને નાકની દાંડી એઓ લંબાઈમાં ચાર આંગળ હોવાં જોઈએ. કાન, લલાટ, (કપાળ) અને કંઠ એઓની લંબાઈ ચાર આંગળ હોવી જોઈએ. આંખોની બન્ને કીટીઓનો અંતરાય ચાર આંગળ હોવો જોઈએ. સ્ત્રીની ચેનિની લંબાઈ તથા ઘેરાવ, લિંગ અને નાભિનો અંતરાય-વચલી ભાગ,

નાભિ અને હૃદયનો અંતરાય, હૃદય અને કંઠનો અંતરાય, બન્ને સ્તનોનો અંતરાય, દાહડીથી કપાળ સુધીની મ્હોડાની લંબાઈ, મણિબન્ધ-હાથના ખૂંચાની અને પ્રક્રાઈ-કાંડાની સ્થૂલતા-ગ્હાઈ-ઘેરાવો એઓ બાર બાર આંગળ હોવાં નેધએ. પિંડીના ઉપરના ભાગની ઘેરાવો અને ખભાથી કાણી-સુધીની ભુગ્ગની લંબાઈ સોળ આંગળની હોવી નેધએ. હાથની એટલે કાણીથી વચલી આંગળીના અગ્ર ભાગ સુધીના ભાગની લંબાઈ ચોવીસ આંગળની હોવી નેધએ. સાથળોની ઘેરાઈ-ગ્હાઈ બત્રીશ આંગળની હોવી નેધએ. મણિબન્ધની અને કાણીના વચલા ભાગની લંબાઈ સોળ આંગળ હોવી નેધએ. હાથનું તળું છ આંગળ લાંબું અને ચાર આંગળ પહોળું હોવું નેધએ. અંગુઠાનું મૂળ અને અંગુઠાની પાસેની આંગળી એઓનો વચલો ભાગ, કાન અને આંખના છંડા એઓની વચ્ચેનો અંતરાય અને વચલી આંગળીઓ એઓની લંબાઈ પાંચ પાંચ આંગળ હોવી નેધએ. પ્રદેશની તથા અનામિકા (અંગુઠાની પાસેની આંગળી તથા ટચલી આંગળીની પાસેની આંગળી) સાડાચાર સાડાચાર આંગળ લાંબી હોવી નેધએ. ટચલી આંગળી અને અંગુઠો એઓ સાડાત્રણ સાડાત્રણ આંગળ લાંબાં હોવાં નેધએ. મ્હોડું ચાર આંગળ પહોળું હોવું નેધએ. કંઠની ઘેરાઈ-ગ્હાઈ વીશ આંગળ હોવી નેધએ. એક એક નાકના ફાણવાની મર્યાદા પોણા બે આંગળ હોવી નેધએ. આંખના ડોળાના કાળા ભાગની ગાળાઈ આંખના ડોળાના ત્રીજા ભાગ જેટલી હોવી નેધએ. કીકીનું પ્રમાણ કાળા ભાગના નવમા ભાગ જેટલું હોવું નેધએ. માથાના આગલા ભાગના કેશોનાં અંતની સીમા અને માથાના વચલા ભાગ વચ્ચે અગ્યાર આંગળનો અંતરાય હોવો નેધએ. માથાના પાછલા ભાગના કેશોના અંતની સીમા અને માથાના વચલા ભાગ વચ્ચે દશ આંગળનો અંતરાય હોવો નેધએ. બન્ને કાનો વચ્ચેનો અને માથાના પાછલા ભાગ તરફનો અંતરાય ચૌદ આંગળનો હોવો નેધએ. પુરુષના ઉરઃસ્થલ-છાતી (હૃદય અને કંઠની વચ્ચેના ભાગ)નું જે (બાર આંગળનું) પ્રમાણ છે તેજ પ્રમાણનો સ્ત્રીઓનો શ્રોણિ પ્રદેશ (કમ્મરનો પાછલો ભાગ) હોવો નેધએ. સ્ત્રીઓનું વક્ષઃસ્થલ અને પુરુષની કમ્મર બન્ને અદાર આંગળના વિસ્તારવાળાં હોવાં નેધએ. હાથ ઉંચા કરીને પગના ફણ ઉપર ઉભા રહેલા પુરુષની લંબાઈ એકસો વીશ આંગળ હોવી નેધએ. ૧૪

પુરુષ તથા સ્ત્રીના રસ રક્ત વગેરેને

પરિપક્વ થવાનો સમય.

भवन्ति चात्र ॥

પચ્ચવિંશે તતો વર્ષે પુમાન્નારી તુ પોઢશે ।

સમત્વાગતવીર્યૌ તૌ જાનીયાકુશલો મિષક ૧૫

૧૦ આ વિષયમાં પ્રાચીન શ્લોકો આ પ્રમાણે છે:-
પચ્ચીસમે વર્ષે પુરુષનાં અને સોળમે વર્ષે સ્ત્રીનાં રસ, રક્ત વગેરે સર્વ ધાતુઓ પરિપૂર્ણ-પરિપક્વદશાને પામે છે એટલા માટે વિદ્વાન્ વેદે તેઓનાં અંગ પ્રત્યંગોનું જે પ્રમાણ ઉપર કહેવામાં આવેલું છે તે ઉપર કહ્યા પ્રમાણેનું પ્રમાણ તેજ અવસ્થામાં થાય છે તેથી અલ્પ વયમાં થતું નથી એમ સમજવું. ૧૫

અંગપ્રત્યંગોનું પ્રમાણ પોતાના આંગળથી ભરવું.

देहः स्वैङ्गलैरेष यथावदनुकीर्तितः ।

૧૧ ઉપર મનુષ્યદેહનાં અંગપ્રત્યંગોનું જે પ્રમાણ યથાર્થ રીતે કહેવામાં આવ્યું તે પોતપોતાના આંગળના પ્રમાણથી થાય છે, માટે શરીરના અંગ પ્રત્યંગોનું જે પ્રમાણ લેવું હોય તો પોતાના આંગળથી ભરીને લેવું.

અંગપ્રત્યંગ ઉપરથી ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ

આયુષ્યની પરીક્ષા.

युक्तः प्रमाणेनानेन पुमान्वा यदि वाऽङ्गना ॥ ૧૬ ॥

દીર્ઘમાયુરવામોતિ વિત્તં ચ મહદ્દૃષ્ટિ ।

મધ્યમં મધ્યમૈરાયુર્વિત્તં હીનૈસ્તથાઽવરમ્ ॥ ૧૭ ॥

૧૨ જે પુરુષના અથવા જે સ્ત્રીનાં શરીરનું પ્રમાણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણેનું હોય તે પુરુષ અને સ્ત્રી લાંબું આયુષ્ય ભોગવે છે અને ધણું ધન મેળવે છે. જેનાં કેટલાક અંગ પ્રત્યંગોનું પ્રમાણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે હોય અને કેટલાક અંગ પ્રત્યંગોનું પ્રમાણ તેથી વધારે ઘટાડે હોય તે મધ્યમ આયુષ્ય ભોગવે છે અને સાધારણ ધન મેળવે છે તથા જેનાં સઘળા અંગ પ્રત્યંગોનું પ્રમાણ ઉપર લખેલાં પ્રમાણથી વિશેષ ઓછું હોય તે બહુ થોડું આયુષ્ય ભોગવે છે અને નિર્ધન રહે છે. ૧૬-૧૭

સત્વસાર (બળ)વાળા પુરુષનું લક્ષણ.

अथ सारान्वक्ष्यामः ॥

સ્મૃતિમક્તિપ્રજ્ઞાશૌર્યશૌચોપેતં કલ્યાણાભિનિવેશં

સત્ત્વસારં વિદ્યાત્ ॥ ૧૮ ॥

૧૩ હવે સારો (બળો) કહીએ છીએ:-જે પુરુષ સ્મરણ-શક્તિ, ભક્તિ (ગુરુ, વૃદ્ધ વગેરે ઉપર ભક્તિ), બુદ્ધિ, શૂરપણું અને શરીર તથા મન સંબંધી પવિત્રતાથી યુક્ત હોય તથા હૃમ્મેશાં કલ્યાણકારી બાબતોમાંજ તત્પર રહેતો હોય તેને સાત્ત્વિક સાર (બળ)વાળો ગણવો. ૧૮

વીર્યસારવાળા પુરુષનું લક્ષણ.

स्निग्धसंहतश्चेतास्थिदन्तनखं बहुकामप्रजं शु-

क्लेण ॥ ૧૯ ॥

૧૪ જેનાં અસ્થિઓ-હાડકાંઓ, દાંતો અને નખો સ્નિગ્ધ, ઘાટા અને શ્વેતવર્ણના હોય, તથા જેને કામ અધિક હોય અને સંતાન ધણું હોય તેને શુક્ર (વીર્ય) સંબંધી સારવાળો ગણવો. ૧૯

મજ્જના સારવાળા પુરુષનું લક્ષણ.

અકુશમુક્તમબલં સ્નિગ્ધગમ્भीરસ્વરં સૌભાગ્યો-
પપન્નં મહાનેત્રં ચ મજ્જા ॥ ૨૦ ॥

૧૫ જેનું શરીર કંઠક કૃશ-પાતળું હોય તથા જે ઉત્તમ બળવાળો, સ્નિગ્ધ અને ગંભીર સ્વરવાળો, સૌભાગ્યવાળો અને વિશાળ નેત્રોવાળો હોય તેને મજ્જના સારવાળો જાણવો. ૨૦

અસ્થિના સારવાળાનું લક્ષણ.

મહાશિરઃસ્કન્ધં દૃઢદન્તહન્વસ્થિનલ્લમસ્થિમિઃ ૨૧

૧૬ જેનું માથું તથા કાંધ મોટાં હોય, દાંતો, હડપચી, હાડકાંઓ અને નખો મજબૂત હોય તેને અસ્થિ(હાડકાં)-ના સારવાળો જાણવો. ૨૧

મેદના સારવાળા પુરુષનું લક્ષણ.

સ્નિગ્ધમૂત્રસ્વેદસ્વરં વૃહચ્છરીરમાયાસસહિષ્ણું
મેદસા ॥ ૨૨ ॥

૧૭ જેનાં મૂત્ર, સ્વેદ-પરસેવો અને સ્વર સ્નિગ્ધ હોય, જેનું શરીર મોટું હોય તથા જે પરિશ્રમને-મહેનતને સહન કરી શકે એવો હોય તેને મેદના સારવાળો જાણવો. ૨૨

માંસના સારવાળા પુરુષનું લક્ષણ.

અચ્છિદ્રગાત્રં ગૂઢાસ્થિસંધિ માંસોપચિતં ચ
માંસેન ॥ ૨૩ ॥

૧૮ જેનું શરીર ઉચું-કઠાવર અને માંસથી ભરેલું હોય તથા જેનાં હાડકાંઓના સાંધાઓ માંસથી ઢંકાયેલા હોય તેને માંસના સારવાળો જાણવો. ૨૩

રુધિરના સારવાળા પુરુષનું લક્ષણ.

સ્નિગ્ધતામ્રનલ્લયનતાલુજિહ્વોષ્ઠપાણિપાદતલં
રક્તેન ॥ ૨૪ ॥

૧૯ જેનાં નખો, નેત્રો, તાળવું, જીભ, હોઠ અને હાથ પગનાં તળાં સ્નિગ્ધ તથા રાતાં હોય તેને રુધિરના સારવાળો જાણવો. ૨૪

રસના સારવાળા પુરુષનું લક્ષણ.

સુપ્રસન્નમૃદુત્વગ્રોમાણં ત્વક્સારં વિદ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

૨૦ જેની ત્વચા-ચામડી અને રંગાડ અતિ પ્રસન્ન અને ક્રોમળ હોય તે પુરુષને રસના સારવાળો જાણવો. ૨૫

સત્વસાર આદિમાં પૂર્વ પૂર્વને શ્રેષ્ઠ માનવો.

જ્ઞેયેષાં પૂર્વ પૂર્વ પ્રધાનમાયુઃસૌભાગ્યયોરપિ ૨૬

૨૧ ઉપર કહેલા આ આઠ પ્રકારનાં સારોમાં પૂર્વ પૂર્વ સારવાળો માણસ પછી પછીના સારવાળા માણસોના કરતાં આયુષ્ય અને સૌભાગ્યની બાબતમાં શ્રેષ્ઠ છે. એટલે સત્વસારવાળો પોતા પછીના વીર્ય વગેરે સાત સારવાળાઓના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, વીર્યસારવાળો પોતા પછીના મજ્જના વગેરે છ સારવાળાઓના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. એ પ્રમાણે બીજાઓ વિશે પણ સમજી લેવું. ૨૬

અંગ પ્રત્યંગોની પરીક્ષા કરવાથી વૈદ્યને પોતાના કાર્યમાં સિદ્ધિ મળે છે.

સામાન્યતોડ્ગ્ગપ્રત્યક્કપ્રમાણાદથ સારતઃ ।

પરીક્ષાયુઃ સુનિપુણો મિષકિસધ્યતિ કર્મસુ ॥૨૭॥

૨૨ સુનિપુણ વૈદ્ય જે ઉપર કહેલા અંગ પ્રત્યંગોનાં પ્રમાણો ઉપર તથા સારો ઉપરથી વિશેષરૂપે આયુષ્યની પરીક્ષા કરીને ચિકિત્સા કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે તો ચિકિત્સાનાં કામમાં સિદ્ધિ મેળવે છે. ૨૭

રોગોની પરીક્ષા કરવાથી વૈદ્યને પોતાના કાર્યમાં સિદ્ધિ મળે છે.

વ્યાધિવિશેષાસ્તુ પ્રાગ્મિહિતાઃ । સર્વં પૈવૈતે

ત્રિવિધાઃ સાધ્યાઃ યાગ્યાઃ પ્રત્યાલ્પયેયાશ્ચ । તત્રૈતાન્
ભૂયસ્ત્રિધા પરીક્ષેત કિમસાવૌપસર્ગિકઃ પ્રાક્કેવ-
લોડન્યલક્ષણ ઇતિ ॥ ૨૮ ॥

૨૩ આ સૂત્રસ્થાનના 'વેદોત્પત્તિ' નામના પહેલા અધ્યાયમાં તથા 'વ્યાધિસમુદેશીય' નામના એવિશમાં અધ્યાયમાં જે વિશેષ રોગો (રોગોનાં ભેદો) કહેવામાં આવેલા છે તે સર્વ રોગો સાધ્ય, યાગ્ય અને પ્રત્યાલ્પય-અસાધ્ય એવા ભેદોથી ત્રણ પ્રકારના છે. એ ત્રણ પ્રકારનાં રોગોની વળી પણ ત્રણ પ્રકારે પરીક્ષા કરવી કે-આ રોગ શું ઔપસર્ગિક છે, પ્રાક્કેવલ છે કે અન્યલક્ષણ છે. ૨૮

ઔપસર્ગિક-ઉપદ્રવ રોગનું લક્ષણ.

તત્રૌપસર્ગિકો યઃ પૂર્વોત્પન્નં વ્યાધિં જઘન્યકાલ-
જાતો વ્યાધિરુપસૃજતિ સ તન્મૂલ ઇવોપદ્રવસંજઃ ૨૯

૨૪ અમુક રોગ ઉત્પન્ન થયા પછી જે રોગ ઉત્પન્ન થઈને પ્રથમથી ઉત્પન્ન થયેલા તે રોગની સાથે મળી જાય તે રોગને 'ઔપસર્ગિક' રોગ કહેવામાં આવે છે. તે ઔપસર્ગિક રોગનું મૂલ-કારણ પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલો રોગ છે. (એટલે પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા રોગને મિથ્યા આહાર વિહાર વગેરેથી કારણભૂત દોષની વૃદ્ધિ થવાને લીધે જે તેની મદત મળે તો તે બીજા રોગને-ઔપસર્ગિક-રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. એટલે પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલો રોગ જ તેની ઉત્પત્તિનું કારણ છે). આ ઔપસર્ગિક રોગને 'ઉપદ્રવ' એવું નામ આપવામાં આવે છે. ૨૯

પ્રાક્કેવલ રોગનું લક્ષણ.

પ્રાક્કેવલો યઃ પ્રાગેવોત્પન્નો વ્યાધિરૂપ્વરૂપોડનુ-
પદ્રવશ્ચ ॥ ૩૦ ॥

૨૫ જે રોગ પ્રથમથી જ સ્વતન્ત્ર રીતે ઉત્પન્ન થયેલો હોય, કોઈ પણ રોગનું લક્ષણ કે કોઈ પણ રોગોનો ઉપદ્રવ ન હોય તે રોગને 'પ્રાક્કેવલ' રોગ એટલે મૂળ રોગ કહેવામાં આવે છે. ૩૦

અન્યલક્ષણ રોગનું લક્ષણ.

અન્યલક્ષણો યો ભવિષ્યદ્વ્યાધિચ્યાપકઃ સ
પૂર્વરૂપસંજઃ ॥૩૧॥

૨૬ જે બીજા રોગનાં લક્ષણરૂપે ઉત્પન્ન થયે હોય અને ભવિષ્યમાં થનારા રોગને જણાવનારો હોય તે રોગને 'અન્યલક્ષણ' રોગ કહેવામાં આવે છે. અન્યલક્ષણ રોગને આયુર્વેદમાં 'પૂર્વરૂપ' એવું નામ આપવામાં આવેલું છે. ૩૧

ઉપદ્રવવાળા રોગની ચિકિત્સા કરવાનો ક્રમ.

તત્ર સોપદ્રવમન્યોન્યાવિરોધેનોપક્રમેત્ત બલવન્ત-મુપદ્રવં વા ॥ ૩૨ ॥

૨૭ જે ઉપદ્રવવાળા રોગની ચિકિત્સા કરવી હોય તો પ્રથમ મૂળ વ્યાધિની જ ચિકિત્સા ઉપદ્રવોની સાથે વિરોધ ન આવે (ઉપદ્રવોને વધારે નહીં) એવી રીતે કરવી. એટલે મૂળ વ્યાધિની શાંતિ થવાથી ઘણુંકરીને ઉપદ્રવોની પણ શાંતિ થઈ જાય છે. મૂળ વ્યાધિની ચિકિત્સા કરવાથી મૂળ વ્યાધિની શાંતિની સાથે ઉપદ્રવોની પણ શાંતિ ન થાય તો મૂળ વ્યાધિ અને ઉપદ્રવો બન્નેની ચિકિત્સા એકબીજાને વિરોધ ન આવે એવી રીતે સાથે જ કરવી. પરંતુ જે ઉપદ્રવ બહુ જ બલવાન હોય તો પ્રથમ ઉપદ્રવની ચિકિત્સા કરવી, અને પછી મૂળ વ્યાધિની ચિકિત્સા કરવી. ૩૨

પ્રાક્ટેવળ રોગની ચિકિત્સા કરવાવિશે.

પ્રાક્ટેવલં યથાસ્વં પ્રતિકુર્વીત ॥ ૩૩ ॥

૨૮ પ્રાક્ટેવળ રોગની ચિકિત્સા તેને પોતાને માટે જે ખાસ ચિકિત્સા કહેલી હોય તે જ કરવી. ૩૩

અન્યલક્ષણ રોગની ચિકિત્સા કરવાવિશે.

અન્યલક્ષણે ત્વાદિવ્યાધૌ પ્રયતેત ॥ ૩૪ ॥

૨૯ અન્યલક્ષણ (બીજા રોગનાં લક્ષણ તરીકે ઉત્પન્ન થયેલા) રોગને માટે તે રોગ જે રોગનાં લક્ષણ તરીકે ઉત્પન્ન થયેલો હોય તે આદિ રોગની ચિકિત્સા કરવી. (એટલે મૂળ રોગની સાથે તેનાં લક્ષણ તરીકે ઉત્પન્ન થયેલો રોગ પણ મટી જશે.) ૩૪

જે રોગનાં લક્ષણ, ચિકિત્સા વગેરે કહ્યાં ન હોય તેની ચિકિત્સા કરવાવિશે.

ભવતિ ચાત્ર ॥

નાસ્તિ રોગો વિના દોષૈર્યસ્માત્તસ્માદ્વિચક્ષણઃ ।

અનુક્રમપિ દોષાણાં લિઙ્ગૈર્યાધિમુપાચ્ચેત્ ॥ ૩૫ ॥

૩૦ આ વિષયમાં એક શ્લોક આ પ્રમાણે છે. વાતાદિ દોષો વગર કોઈ પણ રોગ ઉત્પન્ન થાતો નથી. માટે જે કોઈ રોગનાં લક્ષણ ચિકિત્સા વગેરે કહેવામાં ન આવેલાં હોય તે રોગની વિચક્ષણ વૈદે વાત વગેરેનાં લક્ષણો ઉપરથી પરીક્ષા કરીને તે રોગની ચિકિત્સા કરવી. ૩૫

ઋતુઓની પરીક્ષા કરવાવિશે.

પ્રાગ્મિહિતા ઋતુત્વઃ ॥ ૩૬ ॥

૩૧ સૂત્રસ્થાનના 'ઋતુત્વ' નામના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ૧૯

ઋતુઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી ઋતુઓની પરીક્ષા કરવી. ૩૬

જે ઋતુમાં જે ક્રિયા વિરુદ્ધ હોય તે ઋતુમાં તે ક્રિયાથીજ મટે તેવો કોઈ આત્યયિક

રોગ ઉત્પન્ન થાય તો તેની ચિકિત્સા

કરવાની પદ્ધતિ.

શીતે શીતપ્રતિકાર ઉષ્ણે ચોષ્મનિવારણમ્ ।

કૃત્વા કુર્યાત્ક્રિયાં પ્રાપ્તાં ક્રિયાકાલં ન હાપયેત્ ૩૭

૩૨ શીતકાળમાં તે કાળને વિરુદ્ધ પડે એવી ક્રિયાથીજ મટી શકે એવો અને ઉષ્ણકાળમાં તે કાળને વિરુદ્ધ પડે એવી ક્રિયાથીજ મટી શકે એવો કોઈ આત્યયિક (જેનો તરત ઉપાય કર્યા વગર ચાલે જ નહીં એવો) રોગ ઉત્પન્ન થયો હોય તો શીતકાળમાં કૃત્રિમ ઉપાયોથી ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન કરીને અને ઉષ્ણકાળમાં કૃત્રિમ ઉપાયોથી શીતતા (થંડી) ઉત્પન્ન કરીને શાસ્ત્રની આજ્ઞાથી પ્રાપ્ત થયેલી તે તે ક્રિયા કરવી પરંતુ ઋતુના સ્વભાવને વળગી રહીને તે ક્રિયા કરવાનો વખત યુમાવવો નહીં. ૩૭

કેવી ચિકિત્સાથી સાધ્ય રોગ અસાધ્ય થાય છે?

અપ્રાપ્તે વા ક્રિયાકાલે પ્રાપ્તે વા ન કૃતા ક્રિયા ।

ક્રિયા હીનાઽતિરિક્તા વા સાધ્યેષ્વપિ નસિધ્યતિ ૩૮

૩૩ જે ક્રિયાનો-ચિકિત્સાનો સમય પ્રાપ્ત થયા વિના ક્રિયા-ચિકિત્સા કરવામાં આવે અથવા ક્રિયાનો સમય વીસા પછી ક્રિયા કરવામાં આવે અથવા મહોટા રોગમાં એટલી ક્રિયા કરવામાં આવે અથવા નાનહા રોગમાં મહોટી ક્રિયા કરવામાં આવે તો સાધ્યરોગોમાં પણ તે ક્રિયા નિષ્ફળ થાય છે. ૩૮

ખરી ચિકિત્સા કેને કહેવી?

યા હૃદીર્ણ શમયતિ નાન્યં વ્યાધિં કરોતિ ચ ।

સા ક્રિયા ન તુ યા વ્યાધિં હરત્યન્યમુદીરયેત્ ॥ ૩૯ ॥

૩૪ જે ક્રિયા-ચિકિત્સા વૃદ્ધિ પામેલા રોગને મટાડે અને બીજા રોગને ઉત્પન્ન કરે નહીં તે જ ખરી ક્રિયા-ચિકિત્સા કહેવાય છે. પરંતુ જે ક્રિયા એક રોગને મટાડે પણ બીજા રોગને ઉત્પન્ન કરે તે ક્રિયા-ચિકિત્સા-ક્રિયા-ચિકિત્સા કહેવાતી નથી. ૩૯

સમ, વિષમ, મંદ અને તીક્ષ્ણ એમ ચાર

પ્રકારનો અગ્નિ.

પ્રાગ્મિહિતોઽગ્નિરન્નસ્ય પાચકઃ । સ ચતુર્વિધો ભવતિ દોષાનભિષન્ન ઇકો વિક્રીયામાપન્નસ્ત્રિવિધો ભવતિ વિષમો વાતેન, તીક્ષ્ણઃ પિત્તેન, મન્દઃ શ્લેષ્મણા, ચતુર્થઃ સમઃ સર્વસામ્યાદિતિ ॥ ૪૦ ॥

૩૫ અન્નને પકાવનારા જઠરાગ્નિનું આ સૂત્રસ્થાનના 'ત્રણપ્રસ્ન' નામના એકવીસમા અધ્યાયમાં વર્ણન કરી ગયા છીએ. તે જઠરાગ્નિના દોષોથી વિકાર નહિ પામ-

વાને લીધે 'સમ' નામનો એક પ્રકાર અને વાત આદિ દોષોથી વિકાર પામવાને લીધે વિષમ, તીક્ષ્ણ અને મંદ એવા નામના ત્રણ પ્રકારો એમ સધળા મળીને ચાર પ્રકાર થાય છે. વાયુના પ્રકોપથી જઠરાગ્નિ વિષમ થાય છે, પિત્તના પ્રકોપથી જઠરાગ્નિ તીક્ષ્ણ થાય છે, કફના પ્રકોપથી જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે અને વાયુ વગેરે ત્રણે દોષો સમાન સ્થિતિમાં હોય તો જઠરાગ્નિ સમ રહે છે. ૪૦

સમ અગ્નિનું લક્ષણ.

તત્ર યો યથાકાલમગ્નમુપયુક્તં સમ્યક્પચતિ સ સમઃ સમૈર્દોષૈઃ ॥ ૪૧ ॥

૩૬ જે જઠરાગ્નિ યથાકાળે-યોગ્ય સમયે માત્રા વગેરેનો વિચાર કરીને ખાધેલા આહારને સારી રીતે પકાવે તે જઠરાગ્નિને "સમાગ્નિ" કહેવામાં આવે છે. વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષો જે સમાન હોય તો જઠરાગ્નિ સમ થાય છે. ૪૧

વિષમ અગ્નિનું લક્ષણ.

યઃ કદાચિત્સમ્યક્પચતિ કદાચિદાધ્માનશૂલો-
દાવર્તાતિસારજઠરગૌરવાન્નકૂજનપ્રવાહણાનિ કૃ-
ત્વા સ વિષમઃ ॥ ૪૨ ॥

૩૭ જે જઠરાગ્નિ કોઈ સમયે આહારને સારી રીતે પકાવે અને કોઈ સમયે આફરો (પેટ ચ્હડવું), શૂલ (પેટ દુખવું), ઉદાવર્ત, અતિસાર, પેટનું ભારેપણું, ગડગડાટ કે પ્રવાહણ (મળના વેગને માટે જોર કરવું) એ રોગોને ઉત્પન્ન કરીને આહારને પકાવે તે જઠરાગ્નિને 'વિષમાગ્નિ' કહેવામાં આવે છે. ૪૨

તીક્ષ્ણ અગ્નિનું લક્ષણ.

યઃ પ્રભૂતમપ્યુપયુક્તમન્નમાશુ પચતિ સ તીક્ષ્ણઃ
સ પવાભિવર્જમાનોડત્યગ્નિરિત્યામાપ્યતે સ મુદુર્મુદુઃ
પ્રભૂતમપ્યુપયુક્તમાશુતરં પચતિ પાકાન્તે ચ ગલ-
તાલ્વોષ્ઠશોષદાહસન્તાપાઞ્જનયતિ ॥ ૪૩ ॥

૩૮ જે જઠરાગ્નિ ધણું પ્રમાણમાં ખાવામાં આવેલા આહારને પણ તરત પકાવી નાંખે તે જઠરાગ્નિને 'તીક્ષ્ણ' કહેવામાં આવે છે. તે જ તીક્ષ્ણ અગ્નિ જે એકદમ વધી જાય તો તેને 'અલગ્નિ અથવા 'ભસ્મકાગ્નિ' કહેવામાં આવે છે, તે અલગ્નિ-ભસ્મકાગ્નિ વારંવાર ધણા પ્રમાણમાં ખાધેલા આહારને પણ બહુ જલદી પકાવે છે અને આહારને પકાવ્યા પછી ગળું, તાંબું અને હોઠ એઓના શોષને તથા દાહ અને સંતાપને ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૩

મંદ અગ્નિનું લક્ષણ.

યઃ સ્વલ્પમપ્યુપયુક્તમુદરશિરોગૌરવકાસશ્વા-
સપ્રસેકચ્છર્દિગાત્રસદનાનિ કૃત્વા મહતા કાલેન
પચતિ સ મન્દઃ ॥ ૪૪ ॥

૩૯ જે જઠરાગ્નિ બહુ થોડા પ્રમાણમાં ખાધેલા આહારને પણ પેટનું તથા માથાનું ભારેપણું, ઉધરસ, શ્વાસ, મુખમાંથી લાળનો સ્રાવ, ઉલટી તથા શરીરની સુસ્તાઈ એ રોગોને ઉત્પન્ન કરીને લાંબે કાળે પકાવે તે જઠરાગ્નિને 'મંદ' અગ્નિ કહેવામાં આવે છે. ૪૪

વિષમ વગેરે અગ્નિથી થનારા રોગ.

વિષમો વાતજાનરોગાંસ્તીક્ષ્ણઃ પિત્તનિમિસજ્ઞાન ।

કરોત્યગ્નિસ્તથા મન્દો વિકારાન્કફસંભવાન્ ॥ ૪૫ ॥

૪૦ વિષમ અગ્નિ વાયુ સંબંધી રોગોને, તીક્ષ્ણ અગ્નિ પિત્ત સંબંધી રોગોને અને મંદ અગ્નિ કફ સંબંધી રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૫

સમ વિષમ વિગેરે જઠરાગ્નિની ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ.

તત્ર સમે પરિરક્ષણં કુર્વાત । વિષમે સ્નિગ્ધામ્લ-
લવણૈઃ ક્રિયાવિશેષૈઃ પ્રતિકુર્વાત । તીક્ષ્ણે મધુર-
સ્નિગ્ધશીતૈર્વિરેકૈશ્ચ । પવમેવાત્યગ્નૌ વિશેષેણ મા-
હિષૈશ્ચ ક્ષીરદધિસર્પિર્ભિઃ । મન્દે કટુતિક્તકષાયૈ-
ર્વમનૈશ્ચ ॥ ૪૬ ॥

૪૧ જઠરાગ્નિ સમ હોય તો તેનું રક્ષણ કરવું એટલે જેથી તે સમ જ રહે એવી ચિકિત્સા કરવી (એવા આહાર વિહાર ઔષધ વગેરેનો ઉપયોગ કરવો.) જઠરાગ્નિ વિષમ થયો હોય તો સ્નિગ્ધ, ખાટા અને ખારા આહાર અને ઔષધથી તેની ચિકિત્સા કરવી. જઠરાગ્નિ તીક્ષ્ણ થયેલો હોય તો મધુર, સ્નિગ્ધ અને શીતવીર્ય-હંડા આહારો અને ઔષધોથી તથા વિરેચન આપવાથી તેની ચિકિત્સા કરવી. અલગ્નિની પણ એ પ્રમાણે જ ચિકિત્સા કરવી, વિશેષ કરીને અલગ્નિમાં ભેંસનાં દુધ, દહીં અને ઘી હિતકારી છે. જઠરાગ્નિ જે મંદ થઇ ગયો હોય તો કડવા, તીખા અને તુરા પદાર્થોથી તથા વમન-ઉલટી કરાવવાથી તેની ચિકિત્સા કરવી. ૪૬

જઠરાગ્નિનું સ્વરૂપ તેનાં કાર્ય ઉપરથી

જાણવામાં આવે છે.

જાઠરો મગવાનગ્નિરીશ્વરોડન્નસ્ય પાચકઃ ।

સૌદમ્યાદ્રસાનાદદાનો વિવેક્તું નૈવ શક્યતે ॥ ૪૭ ॥

પ્રાણાપાનસમાનૈસ્તુ સર્વતઃ પવનૈસ્ત્રિભિઃ ।

ધમાયતે પાલ્યતે ચાપિ સ્વે સ્વે સ્થાને વ્યવસ્થિતૈઃ ૪૮

૪૨ ભગવાન જઠરાગ્નિ (પેટમાં રહેલો અગ્નિ) મોટા મહિમાવાળો છે, સમર્થ છે, અને અન્નને પકાવનારો છે. તે અન્નના રસોને પકાવવામાટે ગ્રહણ કર્યા કરે છે પરંતુ સૂક્ષ્મ (ઝીણામાં ઝીણા-ખારીક) હોવાથી આવો છે એમ તેનું વિવેચન કરી શકાતું નથી. વાયુ જેમ બહારના અગ્નિને સહાય કરે છે તેમ અંદરના અગ્નિને પણ સહાય કરે છે. પેટની અંદરના સર્વ વાયુ-ઓમાંથી પ્રાણ, અપાન અને સમાન એ ત્રણ વાયુઓ

પોતપોતાના સ્થાનકમાં રહીને એમાંથી પ્રાણ તથા અપાન અગ્નિને ધમ્યા કરે છે અને સમાન વાયુ અગ્નિનું પાલન કર્યા કરે છે. ૪૭-૪૮

અવસ્થાના ત્રણ ભેદ અને તેનું સ્વરૂપ.

વયસ્તુ ત્રિવિધં બાલં મધ્યં વૃદ્ધમિતિ । તત્રોન-
બોડશવર્ષા બાલાઃ । તેડપિ ત્રિવિધાઃ ક્ષીરપાઃ
ક્ષીરાન્નાદા અન્નાદા ઇતિ । તેષુ સંવત્સરપરાઃ ક્ષીરપા
દ્વિસંવત્સરપરાઃ ક્ષીરાન્નાદાઃ પરતોન્નાદા ઇતિ ।
બોડશસત્તયોરન્તરે મધ્યં વયસ્તસ્ય વિકલ્પો વૃદ્ધિ-
યૌવનં સંપૂર્ણતા હાનિરિતિ । તત્રાવિંશતેર્વૃદ્ધિરા-
ત્રિંશતો યૌવનમાચ્છત્વારિંશતઃ સર્વધાત્વિન્દ્રિયબલ-
વીર્યસંપૂર્ણતા । અત ઉર્ધ્વમીષત્પરિહાણિર્યાવત્સમતિ-
રિતિ । સસતેરુર્ધ્વં ક્ષીયમાણધાત્વિન્દ્રિયબલવીર્યો-
ત્સાહમહન્યહનિ ઘલીપલિતસ્થાલિત્યજુષ્ટં કાસ-
શ્વાસપ્રભૃતિમિરુપદ્રવૈરમિભૂયમાનં સર્વક્રિયાસ્વ-
સમર્થં જીર્ણાંગારમિવામિવૃષ્ટમવસીદન્તં વૃદ્ધમા-
ચક્ષતે ॥ ૪૯ ॥

૪૩ બાલ, મધ્ય અને વૃદ્ધ એ રીતે વયના-અવસ્થાના ત્રણ ભેદો છે. સોળ વર્ષ પૂરાં ન થયાં હોય ત્યાં સુધી બાલ અવસ્થા ગણાય છે એટલે સોળ વર્ષની અંદરના માણસો બાલક કહેવાય છે. એ બાલકોના પણ ક્ષીરાદ, ક્ષીરાન્નાદ અને અન્નાદ એવા ત્રણ ભેદો છે. એક વર્ષ સુધીનાં બાલકો ક્ષીરાદ (ફક્ત દુધ ઉપર જ આધાર રાખનારા) કહેવાય છે, બે વર્ષ સુધીનાં બાલકો ક્ષીરાન્નાદ (ક્ષીર અને અન્ન બન્ને ઉપર આધાર રાખનારાં) અને બે વર્ષ પછીના બાલકો ‘અન્નાદ’ (અન્ન ઉપર આધાર રાખનારાં) કહેવાય છે. સોળ અને સીતેર વર્ષની વચ્ચેની (સોળ વર્ષથી સીતેર વર્ષ સુધીની) અવસ્થા મધ્ય અવસ્થા ગણાય છે. મધ્ય અવસ્થાના પણ વૃદ્ધિ, યૌવન, સંપૂર્ણતા અને હાનિ એવા ચાર ભેદ છે. સોળથી વીશ વર્ષ સુધીમાં સઘળા ધાતુઓ, ઇંદ્રિયો, બલ અને વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે તેથી સોળથી વીશ વર્ષ સુધીની અવસ્થાને વૃદ્ધિ-વૃદ્ધિની અવસ્થા કહેવામાં આવે છે; વીશથી ત્રીશ વર્ષ સુધીની અવસ્થામાં ધાતુઓ વગેરેની વૃદ્ધિનો અને સંપૂર્ણતાનો મિશ્રીભાવ થાય છે તેથી તે અવસ્થાને ‘યૌવન’ (મિશ્રીભાવની અવસ્થા) કહેવામાં આવે છે. ત્રીશથી ચાળીશ વર્ષ સુધીની અવસ્થામાં ધાતુઓ વગેરેની સંપૂર્ણતા રહે છે તેથી તે અવસ્થાને સંપૂર્ણતા (ધાતુઓ વગેરેની સંપૂર્ણતાની અવસ્થા) કહેવામાં આવે છે. ચાલીશથી સીતેર વર્ષ સુધીમાં સર્વ ધાતુઓ વગેરેની ધીરે ધીરે હાનિ થવા લાગે છે તેથી તે અવસ્થાને હાનિ (હાનિની અવસ્થા) કહેવામાં આવે છે. સીતેર વર્ષ પછી ધાતુઓ, ઇંદ્રિયો, બલ, વીર્ય અને ઉત્સાહ એઓ દિવસે દિવસે ઓછાં થતાં જાય

છે, એ અવસ્થામાં માણસને શરીર વળીયો (ચામડીમાં કરચલીઓ) પડી જાય છે, વાળ સફેદ થઈ જાય છે, માથામાં ટાલ પડે છે તથા ઉધરસ, શ્વાસ વગેરે રોગો હુમલા કરે છે, માણસ સઘળાં કામો કરવાને અશક્ત થઈ જાય છે અને શરીર, વરસાદથી ભીંજાયેલા જુના ધરની પેઠે પડવાની હાલતમાં આવી જાય છે. આ અવસ્થાને વૃદ્ધાવસ્થા કહેવામાં આવે છે. ૪૯

અવસ્થાને અનુસરીને ચિકિત્સા કરવી.

તત્રોત્તરોત્તરાસુ વયોડવસ્થાસૂતરોત્તરા મેષજ-
માત્રાવિશેષા ભવન્નયૂતે ચ પરિહાણેસ્તત્રાધ્યાપેક્ષ્યા
પ્રતિકુર્વૈતિ ॥ ૫૦ ॥

૪૪ ચઢતી ચઢતી અવસ્થામાં-(ઉમરમાં) ઔષધિની માત્રા પણ અધિક અધિક આપવી. પરંતુ સીતેરમા વર્ષ પછી તે પ્રમાણે કરવું નહિ. સીતેરમા વર્ષ પછી બાળકની ચિકિત્સા જે પ્રમાણે કરવામાં આવે તે પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. (સોળ વર્ષના બાળકને જેટલી ઔષધની માત્રા અપાય તેટલી માત્રા સીતેરવર્ષના પુરુષને પણ આપવી.) ૫૦

વૈદ્યે વાત, પિત્ત અને કફ તરફ ખાસ
ધ્યાન આપવું.

ભવન્તિ ચાત્ર ॥

બાલે વિવર્જ્યતે શ્લેષ્મા મધ્યમે પિત્તમેવ તુ ।

ભૂયિષ્ઠં વર્જ્યતે વાયુર્વૃદ્ધે તદ્વીક્ષ્ય યોજયેત્ ॥ ૫૧ ॥

૪૫ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો છે:-ધણું કરીને બાલ અવસ્થામાં કફ વધે છે, મધ્યમ અવસ્થામાં પિત્ત વધે છે અને વૃદ્ધ અવસ્થામાં વાયુ વધે છે. માટે, વૈદ્યે તે બાળક ઉપર ધ્યાન આપીને ચિકિત્સાની યોજના કરવી. ૫૧

આળકની અને વૃદ્ધની ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ.

અગ્નિક્ષારવિરેકૈસ્તુ બાલવૃદ્ધૌ વિવર્જયેત્ ।

તત્સાધ્યેષુ વિકારેષુ મૃદ્ધીં કુર્યાત્ક્રિયાં શનૈઃ ॥ ૫૨ ॥

૪૬ બાલકની તથા વૃદ્ધની અગ્નિથી, ક્ષારથી કે વિરેચનથી ચિકિત્સા કરવી નહી. પરંતુ બાલકને તથા વૃદ્ધને અગ્નિથી, ક્ષારથી કે વિરેચનથી જ મરી શકે એવો કોઈ રોગ થયો હોય તો વૈદ્યે ધીરે ધીરે કામળ ચિકિત્સા કરવી. ૫૨

દેહઃ સ્થૂલઃ કૃશો મધ્ય ઇતિ પ્રાગુપદિષ્ટઃ ॥ ૫૩ ॥

૪૭ સ્થૂલ, કૃશ અને મધ્ય એમ દેહ ત્રણ પ્રકારનો (શરીર ત્રણ પ્રકારનું) હોય છે. આ વિષે આ સૂત્રસ્થાનના ‘દોષધાતુમલક્ષ્યવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય’ એ નામના ૧૫ મા અધ્યાયમાં ઉપદેશલું છે. ૫૩

સ્થૂલ, કૃશ અને મધ્યમ શરીરવાળા રોગીની

ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ.

કર્ષયેદ્બુંદયેષ્વાપિ સદા સ્થૂલકૃશૌ નરૌ ।

રક્ષણં ચૈવ મધ્યસ્ય કુર્વૈત સતતં મિષક્ ॥ ૫૪ ॥

૪૮ વૈદ્યે હરમેશાં સ્થૂલદેહવાળા માણસની કર્ષણ (શરી-

રને કૃશ-પાતળું કરનારા) ઉપચારોથી ચિકિત્સા કરવી, કૃશ દેહવાળા માણસોની યૃહણુ (શરીરને પુષ્ટ કરનારા) ઉપચારોથી ચિકિત્સા કરવી અને મધ્ય દેહવાળો માણસ તેવી ને તેવી જ સ્થિતિમાં રહે એવી રીતે તેનું રક્ષણ કરવું. ૫૪

ચિકિત્સા કર્યા પહેલાં રોગીના બલાબલની પરીક્ષા કરવી.

बलमभिहितगुणम् । दौर्बल्यं च स्वभावदोष-
जरादिभिरवेक्षितव्यम् । यस्माद्बलवतः सर्वक्रि-
याप्रवृत्तिस्तस्माद्बलमेव प्रधानमधिकरणानाम् ॥ ૫૫

૪૯ આ સૂત્રસ્થાનના 'દોષધાતુમલક્ષ્યવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય' નામના પંદરમાં અધ્યાયમાં બલના ગુણો વિષે કહ્યું છે. તે ઉપરથી વૈદ્યે રોગીના બળની પરીક્ષા કરવી. જે રોગીના શરીરમાં દૌર્બલ્ય-દુર્બળપણું જોવામાં આવે તો તપાસ કરવી કે તે દુર્બળપણું શું સ્વાભાવિક (માતા-પિતાનાં રજ અને વીર્ય દુર્બળ હોવાને લીધે જન્મથી જ) છે, અથવા વાયુ વગેરે દોષોથી થયેલું છે કે જરા-વસ્થાને લીધે થયેલું છે. જે રોગી બળવાન હોય તો જ અગ્નિ, ક્ષાર, શસ્ત્ર, વમન, વિરેચન વગેરે સધળી ક્રિયાઓ કરી શકાય પરંતુ જે રોગી દુર્બળ હોય તો તે ક્રિયાઓ કરી શકાતી નથી. માટે બળ જ ક્રિયાઓનાં સધળા આધારોમાં પ્રધાન (મુખ્ય) છે (એટલા માટે જ રોગીની ચિકિત્સા કરવી હોય સારે તેના બળની પરીક્ષા કરવાની આવશ્યકતા છે.) ૫૫

મનુષ્યના બલાબલના અનુમાનનાં સાધનો.

केचित्कृशाः प्राणवन्तः स्थूलाश्चाल्पबला नराः ।

तस्मात्स्थिरत्वं व्यायामैर्बलं वैद्यः प्रतर्कयेत् ॥ ૫૬

૫૦ કોઈ માણસને સ્થૂલ શરીરવાળો જોઈને આ બલવાન છે અને કોઈ માણસને કૃશ-પાતળા શરીરવાળો જોઈને આ દુર્બળ છે એમ માની લેવું નહીં. કેમકે- ઘણાં માણસો કૃશ છતાં બળવાન જોવામાં આવે છે અને ઘણાં માણસો સ્થૂલ-જડા છતાં દુર્બળ જોવામાં આવે છે. માટે શરીરની સ્થિરતા (દુઃખોને સહન કરવાનું સામર્થ્ય) અને વ્યાયામ-મહેનતથી થાય એવાં કામો, જોઈને વૈદ્યે બલનું અનુમાન કરવું. ૫૬

સત્વગુણી, રજેગુણી, અને તમોગુણી મનુષ્યનાં લક્ષણ.

सत्त्वं तु व्यसनाभ्युदयक्रियास्थानेष्ववैकल्य-
करम् ॥ ૫૭ ॥

સત્ત્વવાન્સહતે સર્વં સંસ્તમ્યાત્માનમાત્મના ।

રાજસઃ સ્તમ્યામાનોઽન્યૈઃ સહતે નૈવ તામસઃ ॥ ૫૮

૫૧ મનના જે ગુણને લીધે સંપત્તિના (સુખના) સમય-માં કે વિપત્તિના-દુઃખના સમયમાં માણસનું મન વિકાર પામે નહીં તે મનના ગુણને 'સત્ત્વ'ગુણ કહેવામાં આવે

છે. સત્ત્વગુણવાળો માણસ પોતાની બુદ્ધિથી પોતાના મનને દૃઢ રાખીને સધળાં સુખ દુઃખોને સહન કરે છે, રજેગુણવાળો માણસ ખીળાએ કરેલા ઉપદેશથી પોતાનાં મનને દૃઢ રાખીને સર્વ સુખ દુઃખોને સહન કરી શકે છે પરંતુ તમોગુણવાળો માણસ કોઈ પણ રીતે મનને દૃઢ નહીં રાખી શકવાથી કશું સુખદુઃખ સહન કરી શકતો નથી. ૫૭-૫૮

ઔષધોની તથા પ્રકૃતિની પરીક્ષા કરવાવિશે. પ્રકૃતિ મેષજં ચોપરિષ્ટાદ્વક્ષ્યામઃ ॥ ૫૯ ॥

૫૨ પ્રકૃતિ વિષે આગળ શારીર સ્થાનના (ગર્ભવ્યાકરણ) નામના ૪ થા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે તથા ઔષધો વિષે આગળ સૂત્રસ્થાનના 'ભૂમિપ્રવિભાગીય' વગેરે અધ્યાયોમાં કહેવામાં આવશે. તે ઉપરથી ઔષધોની અને પ્રકૃતિની પરીક્ષા કરવી. ૫૯

સાત્મ્યની પરીક્ષા.

सात्म्यानि तु देशकालजात्यतुरोगव्यायामो-
दकदिवास्वप्नरસप्रभृतीनि प्रकृतिविरुद्धान्यपि
यान्यबाधकराणि भवन्ति ॥ ૬૦ ॥

૫૩ જે દેશ, કાળ, જાતિ, ઋતુ, રોગ, વ્યાયામ-મહેનત, જળ, દિવસની નિદ્રા, રસ વગેરે પદાર્થો જે-એને પોતાની પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ છતાં પણ નિરંતર સેવન વગેરે કારણોને લીધે કરી બાધા-પીડા કરતા ન હોય તે પદાર્થો તેઓને સાત્મ્ય (માદક) છે એમ સમજવું. ૬૦

યો રસઃ કલ્પતે यस્ય સુખાયૈવ નિષેવિતઃ ।

વ્યાયામજાતમન્યદ્વા તત્સાત્મ્યમિતિ નિર્દિશેત્ ૬૧

૫૪ જે રસ અથવા મહેનત અથવા ખીજ બાખતો પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ હોવા છતાં પણ નિરંતર સેવન વગેરે કારણોને લીધે સુખજ આપે છે તેને 'સાત્મ્ય' કહેવામાં આવે છે. ૬૧

ત્રણ પ્રકારના દેશ.

देशस्त्वानूपो जाङ्गलः साधारण इति ॥ ૬૨ ॥

૫૫ આનૂપ, જંગલ અને સાધારણ એ રીતે દેશના ત્રણ ભેદ છે. ૬૨

આનૂપ દેશનું લક્ષણ.

तत्र बहुदकनिम्नोन्नतनदीवर्षगहनो मृदुशीता-
निलो बहुमहापर्वतवृक्षो मृदुसुकुमारोपचितशरी-
रमनुष्यप्रायः कफवातरोगभूयिष्ठश्चानूपः ॥ ૬૩ ॥

૫૬ જે દેશમાં જળ, પૃથ્વીના નીચા ઉંચા પ્રદેશો, નદી, નાળા અને વરસાદ ઘણો હોય; પવન ઠંડો અને કામળ હોય; ઘણા મોટા મોટા પર્વતો અને વૃક્ષો આવેલાં હોય; ઘણાખરાં માણસો કામળ શરીરવાળા, સુવાળા અને હૃષ્ટપુષ્ટ હોય; તથા કફ અને વાયુ

સંબન્ધી રોગો જે દેશમાં વિશેષ થાતા હોય તે દેશને 'આનૂપ' જાણવો. ૬૩

નંગલ દેશનું લક્ષણ.

આકાશસમઃ પ્રવિરલાલ્પકણ્ટકિવૃક્ષપ્રાયોડલ્પ-
વર્ષપ્રસ્ત્રવણોદપાનોદકપ્રાય ઉણ્ણદારુણવાતઃ પ્રવિર-
લાલ્પશૈલઃ સ્થિરકૃશશરીરમનુષ્યપ્રાયો વાતપિત્ત-
રોગભૂયિષ્ઠઃ જાઙ્ગલઃ ॥ ૬૪ ॥

૫૭ જે દેશ ઉંચી નીચી પૃથ્વી વગરનો આકાશના જેવો સપાટ હોય, જે દેશમાં કાઈ કાઈ જગોએ થોડાં કાંટાવાળાં વૃક્ષો થતાં હોય; ઝરણાંઓમાં તથા કુવા વગેરે જલાશયોમાં પાણી થોડાં હોય, પવન ઉઠ્ઠો અને સખ્ત વાતો હોય, કાઈ જગોએ નાના પર્વતો હોય, માણસો ઘણું કરીને મજબૂત અને કૃશશરીરવાળા હોય; તથા વાયુ અને પિત્તસંબન્ધી રોગો વિશેષ થતા હોય તે દેશને 'નંગલ' સમજવો. ૬૪

સાધારણ દેશનું લક્ષણ.

ઉભયદેશલક્ષણઃ સાધારણ ઇતિ ॥ ૬૫ ॥

૫૮ જે દેશમાં ઉપર કહેલાં આનૂપ અને નંગલ બન્ને દેશોનાં લક્ષણો જોવામાં આવતાં હોય તે દેશને સાધારણ દેશ જાણવો. ૬૫

भवन्ति चात्र ॥

સમાઃ સાધારણે યસ્માચ્છીતવર્ષોષ્મમાસ્તાઃ ।

દોષાણાં સમતા જન્તોસ્તસ્માત્સાધારણો મતઃ ૬૬

૫૯ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો છેઃ-સાધારણ દેશમાં તાદ, વરસાદ, ગરમી, તડકો અને પવન સમ-સાધારણ હોય છે અને મનુષ્યોનાં શરીરો પણ સમ દોષવાળાં હોય છે તેથી તે દેશને સાધારણ માનવામાં આવે છે. ૬૬

રોગીને દેશબદ્ધો કરવાની (પાણી ફેર કરવાની) જરૂર.

न तथा बलवन्तः स्युर्जलजा वा स्थलाहताः ।

સ્વદેશે નિચિતા દોષા અન્યસ્મિન્કોપમાગતાઃ ૬૭

૬૦ આનૂપ દેશમાં કે નંગલ દેશમાં સંચય પામેલા દોષો બીજા દેશમાં એટલે આનૂપ દેશમાં સંચય પામેલા દોષો નંગલ દેશમાં અને નંગલ દેશમાં સંચય પામેલા દોષો આનૂપ દેશમાં જઈને પ્રકોપ પામે તો જે પ્રમાણે પોતાને સંચય થવાના દેશમાં બળવાન થાય છે તે પ્રમાણે તે દેશમાં બળવાન થતા નથી. (એટલા માટે સંચય થયેલા દોષોનો પ્રકોપ થવા પહેલાં જ-પૂર્વરૂપાવસ્થામાં જ બીજા દેશમાં જવું જોઈએ કે જેથી તે દોષો બળવાન થવા પામે નહીં.) ૬૭

યોગ્ય આહારવિહારાદિકથી દેશસંબંધી ભય રહેતો નથી.

उचिते वर्तमानस्य नास्ति देशकृतं भयम् ।

આહારસ્વપ્નચેષ્ટાદૌ તદેશસ્ય ગુણે સતિ ॥ ૬૮ ॥

૬૧ પરંતુ જે દેશમાં દોષોનો સંચય થયો હોય તે દેશમાં જ રહીને પણ જે યોગ્ય આહાર, યોગ્ય નિદ્રા અને યોગ્ય ચેષ્ટાઓ કરવામાં આવે તો તે દેશસંબંધી ભય રહેતું નથી. ૬૮

સુખસાધ્ય રોગનાં લક્ષણ.

देशप्रकृतिसात्म्यर्तुविपरीतोऽचिरोस्थितः ।

સંપત્તૌ મિપગાદીનાં બલસત્વાયુષાં તથા ॥ ૬૯ ॥

કેવલઃ સમદેહાગ્નેઃ સુખસાધ્યો મતો ગદઃ ।

૬૨ જે રોગ દેશ, પ્રકૃતિ, સાત્ત્વ અને ઋતુ એ-ઓથી વિપરીત હોય, થોડા સમયથી (તરતનો) ઉત્પન્ન થયેલો હોય; એક જ દોષથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય, ઉપદ્રવો વગરનો હોય, શમ શરીરવાળા, સમ અગ્નિ-વાળા તથા ઉત્તમ બલ, સત્ત્વ અને આયુષ્યવાળા માણસને થયેલો હોય તથા તેમાં વૈદ્ય, ઔષધ, પરિ-ચારક અને રોગી એ ચિકિત્સાના ચાર પાદોની સંપત્તિ હોય તો તે રોગને સુખસાધ્ય જાણવો. ૬૯

અસાધ્ય રોગનાં લક્ષણ.

अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात्

૬૩ જે રોગ ઉપર કહેલા ગુણોથી ઉલટા ગુણોવા-ળો હોય એટલે દેશ, પ્રકૃતિ, સાત્ત્વ અને ઋતુ એઓના સમાન ગુણવાળો હોય, ઘણા સમયથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય, ત્રણે દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય, ઉપદ્રવોવાળો હોય, સ્થૂલ કે કૃશ શરીરવાળા, વિપમાગ્નિ, તીક્ષ્ણાગ્નિ કે મંદાગ્નિવાળા અને હીન બલ, સત્ત્વ તથા આયુષ્યવાળા માણસને થયેલો હોય તથા તેમાં વૈદ્ય વગેરે ચિકિ-ત્સાના ચાર પાદોની સંપત્તિ ન હોય તો તે રોગને અસાધ્ય જાણવો.

કષ્ટસાધ્ય રોગનું લક્ષણ.

कृच्छ्रो व्यामिश्रलक्षणः ॥ ૭૦ ॥

૬૪ જે રોગમાં ઉપર કહેલાં સુખસાધ્ય અને અસાધ્ય એ બન્ને પ્રકારના રોગોનાં લક્ષણો જોવામાં આવતાં હોય તે રોગને કષ્ટસાધ્ય જાણવો. ૭૦

કેવા સંયોગમાં ઔષધ બદલાવવું નહિ

गुणालाभेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया हिता ।

કર્તવ્યૈવ તદા વ્યાધિઃ કૃચ્છ્રસાધ્યો મહેદ્યદિ ૭૧

૬૫ પરંતુ જે રોગ કષ્ટસાધ્ય હોય ને ઔષધનો ગુણ તરત ન જણાય તો પણ જે તે ઔષધ હિતકારી હોય તો તે ઔષધ જ આપ્યા કરવું. ૭૧

એક ઔષધ આપ્યા પછી બીજું ઔષધ

ક્યારે આપવું ?

क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ।

પૂર્વસ્યાં શાન્તવેગાયાં ન ક્રિયાસફ્ફરોઃ હિત ॥ ૭૨ ॥

૬૬ *એક ક્રિયા કરવાથી (એક ઔષધ આપવાથી)

* પ્રથમ ક્રિયાને પાંચ અથવા તેનાં છ રાત્રિ વીતી ગયા પછી બીજી ક્રિયા કરવી. (ઉદ્દન)

જે તેના ગુણ થયેલો જોવામાં ન આવે તો તે ક્રિયાના-
ઔષધનો વેગ શાંત થયા પછી બીજી ક્રિયા કરવી
(બીજું ઔષધ આપવું). પરંતુ ચિકિત્સાની ભેળસેળ
કરવી હિતકારક નથી. (એક ઔષધ આપ્યા પછી તુરત
બીજું ઔષધ આપવું હિતકારક નહિ.) ૭૨

ય યવમેનં વિધિમેકરૂપં

ચિમર્તિ કાલાદિવશેન ધીમાન્ ।

સ મૃત્યુપાશાઙ્ગતો ગદૌઘા-

ચ્છિનન્તિ મૈષજ્યપરશ્વઘેન ॥ ૭૩ ॥

૬૭ જે બુદ્ધિમાન્ વૈદ્ય આ અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે
કાળ વગેરેના સામર્થ્યની પરીક્ષા કરીને એકમાર્ગપિણથી
ચિકિત્સા કરે છે તે વૈદ્ય ઔષધરૂપી ફરસીથી જગતના
મૃત્યુના પાશો જેવા રોગોના સમૂહોને કાપી નાંખે છે. ૭૩

અધ્યાય ૩૬ મો

***મિશ્રક (સોળ ઉપર અને ત્રણ ઉપર
ઔષધોપચાર.)**

ઉપક્રમ.

અથાતો મિશ્રકમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે-હવે અહીંથી હું 'મિશ્રક'
એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન
ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે
કરું છું. ૧-૨

વાયુથી થયેલા સોળને મટાડનારો લેપ.

માતુલિક્કાગ્નિમન્યૌ ચ દેવદાર મહૌષધમ્ ।

અર્હિસ્ત્રા ચૈવ રાક્ષા ચ પ્રલેપો વાતશોફહત્ ॥ ૩ ॥

૨ બીજેરું, અરણી, દેવદાર, સુંક, કપારી અને
રાસ્ના એઓને સમભાગે લેઈ તેનું ચૂર્ણ કરી પાણીમાં
વાટીને તેના લેપ કરવાથી વાયુથી થયેલા સોળને મટી-
એસી જાય છે. ૩

પિત્તથી થયેલા સોળને મટાડનારો લેપ.

દૂર્વા ચ નલમૂલં ચ મધુકં ચન્દનં તથા ।

શીતલાશ્ચ ગળાઃ સર્વે પ્રલેપઃ પિત્તશોફહત્ ॥ ૪ ॥

૩ ઘ્રા-દ્રોકડ, બરૂનાં મૂળ, જેડીમધ, રતાંજળી
અને કાકાસ્યાદિ, ઉત્પલાદિ અને ન્યગ્રોધાદિ એ ત્રણ
શીતવીર્ય ઔષધોવાળા ગણો એઓને સમભાગે લઈ
તેનું ચૂર્ણ કરી પાણીમાં વાટીને લેપ કરવાથી પિત્તથી
થયેલા સોળને મટી-એસી જાય છે. ૪

* સોળની તથા પ્રણોની ચિકિત્સાઓમાં વિસ્લાપન, પાચન,
દારણ, પ્રપીડન, શોધન, શેપણ, ઉત્સાદન તથા અવસાદન
આ આઠ પ્રધાન ક્રિયા આ અધ્યાયમાં કહેલી છે તેથી આ
અધ્યાયનું નામ મિશ્રક છે.

**રક્તથી તથા અભિધાતથી થયેલા સોળને
મટાડનારો લેપ.**

આગન્તુજે રક્તજે ચ યથ યથ વિધિઃ સ્મૃતઃ ।

વિધિર્વિષ્ણો વિષજે પિત્ત્વોઽપિ હિતસ્તથા ॥ ૫ ॥

૪ રક્તથી તથા અભિધાત વગેરે આગન્તુ કારણથી
થયેલા સોળમાં પણ ઉપર પિત્તના સોળને માટે કહેલો
લેપ કરવો. વિષથી થયેલા સોળમાં વિષને હરનારી
ચિકિત્સા કરવી તથા ઉપર પિત્તના સોળને માટે કહેલો
લેપ પણ હિતકારી છે. ૫

કફથી થયેલા સોળને મટાડનારો લેપ.

અજગન્ધાઽશ્વગન્ધા ચ કાલા સરલયા સહ ।

પૈકૈષિકાઽજશૃઙ્ગી ચ પ્રલેપઃ શ્લેષ્મશોફહત્ ॥ ૬ ॥

૫ અજમોદ, આસંધ, કારીજરી, ઘાળું નસોતર,
કાળું નસોતર અને મરડાશિંગી એઓને સમભાગે લેઈ
તેનું ચૂર્ણ કરી પાણીમાં વાટીને તેના લેપ કરવાથી કફથી
થયેલા સોળને એસી જાય છે. ૬

ત્રણે દોષોને મટાડનારા લેપ.

પ્રતે વર્ગાશ્ચ લોઘં પથ્યા પિણ્ડીતકાનિ ચ ।

અનન્તા ચેતિ લેપોઽયં સાન્નિપાતિકશોફહત્ ॥૭॥

૬ ઉપર વાયુના, પિત્તના અને કફના સોળને માટે
કહેલા ત્રણ લેપોનાં ઔષધો તથા લોધર, હરડે, તગર
(અથવા મીઠોળ), અને કપુરી મધુરી એઓને સરખે
ભાગે લઈ તેઓનું ચૂર્ણ કરી પાણીમાં વાટીને તેના લેપ
કરવાથી ત્રણે દોષોથી થયેલા સોળને મટી જાય છે. ૭

દોષપરત્વે કહેલા લેપોમાં નાખવાના પદાર્થ.

સ્નિગ્ધામ્લલવણો વાતે કોણઃ શીતઃ પયોયુતઃ ।

પિત્તે ચોણઃ કફે ક્ષારમૂત્રાલ્પસ્તત્પ્રશાન્તયે ॥૮॥

૭ વાયુથી થયેલા સોળ ઉપર જે લેપ કહેલો છે
તેમાં સ્નિગ્ધ, ખાટા અને ખારા પદાર્થો મેળવી તેને
જરા ઉઠ્ઠો કરીને લગાડવો. પિત્તથી થયેલા સોળ ઉપર
જે લેપ કહેલો છે તેમાં દુધ મેળવીને તેને ઠંડો જ
લગાડવો. કફથી થયેલા સોળની ઉપર જે લેપ કહેલો છે
તેમાં ક્ષાર અને મૂત્રો મેળવી તેને ઉઠ્ઠો કરીને લગાડવો.
આમ કરવાથી તે સોળઓ તરત શાંત થાશે. ૮

સોળને પકવનારા લેપ.

શણમૂલકશિઘ્રાણાં ફલાનિ તિલસર્ષપાઃ ।

સક્તવઃ કિણ્વમતસી દ્રવ્યાણ્યુણ્ણાનિ પાચનમ્ ૯

૮ શણનાં બી, મૂળનાં બી, સરગવાનાં બી, તલ,
સર્ષવ, સાથવો, મદિરાની નીચેનો ખમીર (જડો ભાગ)
અને અળસી તથા બીજા કફ, અગર વગેરે ઉર્ણવીર્યવાળા
પદાર્થોના લેપ સોળને પકાવે છે. ૯

પાકેલા સોળને ફાડનારા લેપ.

ચિરબિલ્વોઽગ્નિકો વન્તી ચિત્રકો હયમારકઃ ।

કપોતગૃધ્રકક્કાનાં પુરીષાણિ ચ દારણમ્ ॥

ક્ષારદ્રવ્યાણિ વા યાનિ ક્ષારો વા દારણં પરમ્ ૧૦

૯ કાંકય, ભીલામું, નેપાળો, ચિત્રો, કણ્ઠર તથા કપૂતર, ગરંજ અને કંકપક્ષી એઓની ચરક, એઓનો લેપ કરવાથી, અથવા ક્ષારવાળા પદાર્થોના લેપ કરવાથી સોજનું દારણ થાય છે (પાકી ગયેલો સોજો ફાટી જાય છે) પ્રતિસારણીય ક્ષાર કેવળ પણ સોજને ફાટી નાંખવામાં ઉત્તમ છે. ૧૦

સોજાએને પ્રપીડન (દબાવનારા) લેપ.

દ્રવ્યાણાં પિચ્છિલાનાં તુ ત્વચ્છુલાનિ પ્રપીડનમ્ ।

યવગોધૂમમાષાણાં ચૂર્ણાનિ ચ સમાસતઃ ॥ ૧૧ ॥

*૧૦ શેમળો, ગુંદા વગેરે ચીકણા વૃક્ષોની છાલ તથા મૂળ અને જવ, ઘઉં તથા અડદ એઓને સરખે ભાગે લઈ પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી સોજનું પ્રપીડન થાય છે, સોજો દબાઈને તેમાંનું પરુ સધળું બહાર નીકળી આવે છે. ૧૧

પ્રણું શોધન કરનારા કવાથ.

શક્તિન્યક્કોટસુમનઃ કરવીરસુવર્ચલાઃ ।

શોધનાનિ કપાયાણિ વર્ગશ્ચારગ્વધાદિકઃ ॥ ૧૨ ॥

૧૧ શંખાવળી, અંકાલ, જાંઘના પાન, કણ્ઠર અને સૂરજમુખીનું ટુલ તથા આરગ્વધાદિ ગણનાં ઔષધો એઓનો કવાથ પ્રણું શોધન કરે છે (એટલે એ ઔષધના કવાથથી પ્રણુને ધોવાથી પ્રણુ શુદ્ધ થાય છે.) ૧૨

પ્રણું શોધન કરનારી વાટ અને કલ્ક.

અજગન્ધાડજશૂઙ્ગી ચ ગવાક્ષી લાક્ષ્ણલાહ્યા ।

પૂતીકશ્ચિત્રકઃ પાઠા વિઙ્કજ્જૈલાહરેણવઃ ॥ ૧૩ ॥

કટુત્રિકં યવક્ષારો લવણાનિ મનઃશિલા ।

કાસીસં ત્રિવૃતા દન્તી હરિતાલં સુરાષ્ટ્રજા ॥ ૧૪ ॥

સંશોધનીનાં વર્તીનાં દ્રવ્યાણ્યેતાનિ નિર્દિશેત્ ।

પતૈરૈવૌષધૈઃ કુર્યાત્કલકાનપિ ચ શોધનાન્ ॥ ૧૫ ॥

૧૨ અજમોદ, મરડાશીંગી, ઈંદ્રવારણાં, દુધીયો વછનાગ, કાંકય, ચિત્રો, કાળીપાડ, વાવડીંગ, એલચી, રેણુક-ખીજ, ગુંદ, મરી, લીંડીપિપર, જવખાર, સંચલ, સિંધાલૂણ, ખીડલૂણ, વડાગરં મીઠું, મનશિલ, હીરાકસી, નસોતર, નેપાલો, હરતાળ અને ફટકડી, એઓની વાટ તૈયાર કરીને પ્રણમાં ખોસી મુકવાથી પ્રણની શુદ્ધિ થાય છે. ઉપર લખેલાં અજમોદ વગેરે ઔષધોનો કલ્ક કરીને પ્રણની ઉપર ચોપડવાથી પણ પ્રણ શુદ્ધ થાય છે. ૧૩-૧૫

પ્રણું શોધન કરનારાં તેલ તથા ઘી.

કાસીસકટુરોહિણ્યોર્જાતીકન્દહરિદ્રયોઃ ।

પૂર્વોદિષ્ટેષુ ચાક્ષેષુ કુર્યાત્સૈલઘૃતાનિ વૈ ॥ ૧૬ ॥

૧૩ હીરાકસી, કટુ, જાંઘનાં મૂળ, હળદર અને ઉપર લખેલાં અજમોદ વગેરે વાટનાં દ્રવ્યો એઓથી ઘી

* પ્રણના મુખને ખુલ્લું રાખી, પ્રણના ઉપર પ્રપીડન પદાર્થોના લેપ કરીને તેને સુકાવા દેવો. આ લેપ સુકાઈ જવા પછી સોજને દબાવે છે.

અને તેલ બનાવીને તેનો પ્રણ ઉપર ઉપયોગ કરવાથી પ્રણ શુદ્ધ થાય છે. ૧૬

અર્કોત્તમાં સ્નુહીક્ષીરં પિષ્ટા ક્ષારોત્તમાનપિ ।

જાતીમૂલં હરિદ્રે દ્વે કાસીસંકટુરોહિણીમ્ ॥ ૧૭ ॥

૧૪ આંકડાનાં મૂળ, હરડા, ખહેડા, આંબળા, થોરનું છીર, ખાખરો વગેરે ક્ષારવાળાં વૃક્ષો, જાંઘનાં મૂળ, હળદર, દારુહળદર, કટુ અને ઉપર લખેલાં અજમોદ વગેરે વાટનાં ઔષધો એઓથી ઘી બનાવીને પ્રણ ઉપર લગાડવાથી પ્રણ શુદ્ધ થાય છે. ૧૭

પૂર્વોદિષ્ટાનિ ચાન્યાનિ કુર્યાત્સંશોધનં ઘૃતમ્ ।

મયૂરકો રાજવૃક્ષો નિમ્બઃ કોષાતકી તિલાઃ ૧૮

વૃહતી કણ્ટકારી ચ હરિતાલં મનઃશિલા ।

શોધનાનિ ચ યોજ્યાનિ તૈલે દ્રવ્યાણિ શોધને ૧૯

૧૫ અધેડો, ગરમાળો, લખડો, કડવી ઘીઓડી, તલ, ઉભી રીંગણી, ખેડી રીંગણી, હરતાળ અને મણુ-શીળ તથા ઉપર લખેલાં અજમોદ વગેરે વાટનાં ઔષધો એઓથી તેલ બનાવીને પ્રણ ઉપર લગાડવાથી પ્રણ શુદ્ધ થાય છે. ૧૮-૧૯

પ્રણુને શોધન કરનારાં ચૂર્ણ.

કાસીસે સૈન્ધવે કિણ્વે વચાયાં રજનીદ્વયે ।

શોધનાક્ષેષુ ચાન્યેષુ ચૂર્ણં કુર્વીત શોધનમ્ ॥ ૨૦ ॥

૧૬ હીરાકસી, સિંધાલૂણ, દારુનું ખમીર, વજ, હળદર, દારુહળદર અને ખીજાં નસોતર વગેરે શોધન કરનારાં ઔષધો એઓનું ચૂર્ણ કરીને પ્રણ ઉપર ભરભરાવવાથી પ્રણ શુદ્ધ થાય છે. ૨૦

સાલસારાદિસારેષુ પટોલત્રિફલાસુ ચ ।

રસક્રિયા વિધાતવ્યા શોધની શોધનેષુ ચ ॥ ૨૧ ॥

૧૭ *શાલસારાદિગણુમાં કહેલાં ઔષધોના સારો, કડવાં પડવળ, હરડા, ખહેડા અને આંબળા તથા ખીજાં સંશોધન કરનારા (વમન વિરેચન કરનારાં) ઔષધોની રસક્રિયા કરવી. આ રસક્રિયા પ્રણુને શુદ્ધ કરનારી છે. ૨૧

પ્રણુને શુદ્ધ કરનારો ધૂપ.

શ્રીવેપ્તકે સર્જરસે સરલે દેવદારુણિ ।

સારેષ્વપિ ચ કુર્વીત મતિમાન્વળધૂપનમ્ ॥ ૨૨ ॥

૧૮ ગંધાખિરોજન, રાજ, સરજ, દેવદાર અને સાલસારાદિ ગણુમાં કહેલાં ઔષધોના સારો એઓની શુદ્ધિમાન વૈદ્ય પ્રણુને ધૂમાડી દેવી. ૨૨

*જે પદાર્થની રસક્રિયા કરવી હોય તે પદાર્થ કરતાં આઠગણું અથવા તે સોળગણું પાણી નાખીને તેને ઉકાળવો અને આઠમો અથવા તે સોળમો ભાગ પાણી બાકી રહે એવો કવાથ કરવો, અને તેને કપડાથી ગાળી લઈને પાછો તેને અગ્નિ ઉપર ચઢાવવો અને તેનો મલમ જેવો જડો રંગડો થાય એટલે તેને ઉતારી લેવો આ રસક્રિયા કહેવાય છે.

પ્રણુને રુઝાવનારા ક્વાથ તથા હિમ.

કષાયણામનુષ્ણાનાં વૃક્ષાણાં ત્વક્ષુ સાધિતમ્ ।

શૃતં શીતં કષાયં વા રોપણાર્થેષુ શસ્યતે ॥ ૨૩ ॥

૧૯ વડ, ઉંચરા, પિપળો વગેરે તુરાં વૃક્ષો કે જેઓ ઉષ્ણવીર્યવાળાં ન હોય તેઓની છાલનો ક્વાથ કે હિમ કરીને તેથી પ્રણુને ધોવાથી પ્રણુ રુઝાય છે. ૨૩

પ્રણુને રુઝાવનારી વાટ.

સોમામૃતાશ્વગન્ધાસુ કાકોલ્યાદૌ ગણે તથા ।

ક્ષીરિપ્રરોહેષ્વપિ ચ વર્તયો રોપણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૨૪ ॥

૨૦ સોમલતા, ગળો, આસંધ, કાકોલ્યાદિગણુમાં કહેલાં દ્રવ્યો, વડ વગેરે છીરવાળાં વૃક્ષોનાં અંકુરો એઓની વાટ બનાવીને પ્રણુમાં ખોંસી રાખવાથી પ્રણુ રુઝાઈ જાય છે. ૨૪

પ્રણુને રુઝાવનારો કલ્ક.

સમક્ષા સોમસરલા સોમવલ્કા સચન્દના ।

કાકોલ્યાદિશ્ચ કલ્કઃ સ્યાત્પ્રશસ્તો વ્રણરોપણે ૨૫

૨૧ રીસામણી, સોમલતા, સરલ (એક જાતનો દેવદાર), ઘોળા સારવાળો ખેર, રતાંજળી અને કાકોલ્યાદિગણુમાં કહેલાં ઔષ્ધો એઓનો કલ્ક પ્રણુને રુઝાવવાને માટે ઉત્તમ છે. ૨૫

પ્રણુને રુઝાવનારું ઘી.

પૃથક્પર્ણાત્મગુપ્તા ચ હરિદ્રે માલતી સિતા ।

કાકોલ્યાદિશ્ચ યોજ્યઃ સ્યાત્પ્રશસ્તો રોપણે ઘૃતે ૨૬

૨૨ સમેરવો, કૌંચાં, હળદર, દારુહળદર, જાંઘનાં પાન, સાકર અને કાકોલ્યાદિગણુમાં કહેલાં ઔષ્ધો એઓથી ઘી બનાવીને પ્રણુ ઉપર લગાડવાથી પ્રણુ રુઝાઈ જાય છે. ૨૬

પ્રણુને રુઝાવનારું તેલ.

કાલાનુસાર્યાગુરુણી હરિદ્રે દેવદારુ ચ ।

પ્રિયક્વચ્ચ રોધં ચ તૈલે યોજ્યાનિ રોપણે ॥ ૨૭ ॥

૨૩ તગર, અગર, હળદર, દારુહળદર, દેવદાર, ઘંઉલા, અને લોધર એઓથી તેલ બનાવીને પ્રણુ ઉપર લગાડવાથી પ્રણુ રુઝાઈ જાય છે. ૨૭

પ્રણુને રુઝાવનારું ચૂર્ણ.

કઢુકા ત્રિફલા રોધં કાસીસં શ્રવણાદ્યૌ ।

ધવાશ્વકર્ણયોસ્ત્વકચ રોપણં ચૂર્ણમિષ્યતે ॥ ૨૮ ॥

૨૪ કાંગ, હરડા, ખેડા, આંબળાં, લોધર, હીરાકસી, ગોરખમુંડી, અને ધાવડાની તથા રાળના વૃક્ષની છાંદ એઓનું ચૂર્ણ કરીને પ્રણુ ઉપર ભરભરાવવાથી પ્રણુ રુઝાઈ જાય છે. ૨૮

પ્રિયકુકા સર્જરસઃ પુષ્પં કાસીસમેવ ચ ।

ત્વક્ચૂર્ણં ધવજં ચૈવ રોપણાર્થં પ્રશસ્યતે ॥ ૨૯ ॥

૨૫ ઘંઉલા, રાળ, લાલ હીરાકસી અને ધાવડાની છાલ એઓનું ચૂર્ણ કરીને પ્રણુ ઉપર ભરભરાવવાથી પ્રણુ રુઝાઈ જાય છે. ૨૯

પ્રણુને રુઝાવવામાટે રસક્રિયા

ત્વક્ષુ ન્યગ્રોધવર્ગસ્ય ત્રિફલાયાં તથૈવ ચ ।

રસક્રિયાં રોપણાર્થે વિદધીત યથાક્રમમ્ ॥ ૩૦ ॥

૨૬ વડ વગેરે છીરવાળાં વૃક્ષોની છાલ, હરડાં, ખેડાં અને આંબળાં આનો ક્વાથ કરી, તેને ગાળી લઈને પાછો અગ્નિ ઉપર ચડાવવો. અને તેનો જાડો રગડો કરવો અને રસક્રિયા કહે છે. આ રસક્રિયા પ્રણુને રુઝાવવા માટે અનુક્રમે કરીને પ્રણુ ઉપર લગાડવી. ૩૦

પ્રણુમાં માંસની વૃદ્ધિ કરનારો લેપ.

અપામાર્ગોઽશ્વગન્ધા ચ તાલપત્રી સુવર્ચલા ।

ઉત્સાદને પ્રશસ્યન્તે કાકોલ્યાદિશ્ચ યો ગણઃ ૩૧

૨૭ અધેડો, આસંધ, કાળી મુસળી, સૂરજમુખીનું ટુલ અને કાકોલ્યાદિગણુમાં કહેલાં ઔષ્ધો એઓનો લેપ કરવાથી પ્રણુની અંદર માંસ વધે છે. ૩૧

પ્રણુના લટકી પડેલા માંસને તોડી નાખનારું ચૂર્ણ.

કાસીસં સૈન્ધવં કિષ્કિં કુરુવિન્દો મનઃશિલા ।

કુકુટાણ્ડકપાલાનિ સુમનોમુકુલાનિ ચ ॥ ૩૨ ॥

ફલે શૌરીષકારજ્ઞે ધાતુચૂર્ણાનિ યાનિ ચ ।

વ્રણેષૂત્સન્નમાંસેષુ પ્રશસ્તાન્યવસાદને ॥ ૩૩ ॥

૨૮ હીરાકસી, સિંધાલૂણુ, દારુનું ખમીર, મનશિલ, કુકડીનાં ઈંડાંના ખોપરાં, જાંઘની કળી, સરપડાનાં ફળ, કરંજનાં ફળ, હરતાળ, હીરાકસી વગેરે ધાતુઓ એઓનું ચૂર્ણ પ્રણુની અંદર લટકી પડેલા માંસને તોડી-ખેરવી નાંખવાને માટે ઉત્તમ છે. ૩૨-૩૩

શોધનાદિક ગણુમાં કહેલાં ઔષ્ધો ન મળે તો શું કરવું ?

સમસ્તં વર્ગમર્દ્ધં વા યથાભિમત્યાપિ વા ।

પ્રયુક્તિમિષકપ્રાણો યથોદિદ્રેષુ કર્મસુ ॥ ૩૪ ॥

૨૯ વિદ્વાનવેલે આ મિશ્રકાષ્યાયમાં જે શોધન-રોપણુ વગેરે જે ગણુ કહેલા છે તથા બીજા દ્રવ્યસંગ્રહણીય વગેરે અધ્યાયોમાં જે ગણુ કહેલા છે તે ગણુમાંનાં સર્વ દ્રવ્યો મળે તો સર્વનો, અર્ધો મળે તો અર્ધનો અને અર્ધો પણ ન મળે તો એક બે જેટલાં મળે તેટલાં દ્રવ્યોનો ઉપર કહેલા લેપાદિક કર્મોમાં ઉપયોગ કરવો. ૩૪

અધ્યાય ૩૭ મો

*ભૂમિપ્રવિભાગવિજ્ઞાનીય (ઔષધીઓ લેવામાટે સામાન્ય અને વિશેષ ભૂમિનું વર્ણન.)

ઉપક્રમ.

અથાતો ભૂમિપ્રવિભાગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યા-
ખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે-હવે અંદીથી હું 'ભૂમિ-
પ્રવિભાગ-વિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન
જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું
છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

કેવી ભૂમિમાંથી ઔષધ લેવું ?

શ્વન્નશર્કરાશ્મવિષમવલ્મીકશ્મશાનાઘાતન
દેવતાયતનસિકતાભિરનુપહતામનૂષરામમહુરામ-
દુરોદકાં સ્નિગ્ધાં પ્રરોહવર્તીં મૃદ્વીં સ્થિરાં સમાં
કૃષ્ણાં ગૌરીં લોહિતાં વા ભૂમિમૌષધાર્થં પરીક્ષેત ૩

૨ જે પૃથ્વી ખાડા, કાંકરા અને પથરા એઓથી
ઉંચી નીચી ન હોય, જે ઘણા રાક્ષાઓવાળી ન હોય,
જેના ઉપર સ્મશાન, ગ્રાણીઓને વધ કરવાનાં સ્થાન કે
દેવસ્થાન આવેલાં ન હોય, જે રેતાળ (રેતીવાળી) કે
ખારી ન હોય, જેમાં ફાડો પડેલી ન હોય, જેનાથી
પાણી દૂર ન હોય, જે ચીકણી હોય, જેમાં ખીજેમાંથી
અંકુરો ઉત્પન્ન થઈ શકે એવી હોય, જે કામળ, સ્થિર
અને સપાટ હોય તથા જે કાળા, ઘાળા કે રાતા વર્ણ-
વાળી હોય એવી પૃથ્વીને ઔષધ લેવાને માટે પસંદ
કરવો. અટલે એવી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલું ઔષધ
લેવું. ૩

ઉત્તમ ભૂમિમાંથી કેવી ઔષધ લેવી ?

તસ્યાં જાતમપિ કૃમિર્વિષશસ્ત્રાતપપવનદહન-
તોયનંબાધમાર્ગેનુપહતમેકરસં પુષ્પં પૃથ્વવગાઢ-
મૂલમુદીચ્યાં ચૌષધમાદદીત । इत्येषधूमि-
પરીક્ષાવિશેષઃ સામાન્યઃ ॥ ૪ ॥

૩ ઉપર લખેલા ગુણવાળી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલું
ઔષધ પણ જે કાડા, ત્રિપ્પ, શસ્ત્ર, તડકો, પવન, આગ,
પાણીની રેલ કે સાંકડો રસ્તો (માર્ગમાં આવતાં જતાં
માણસ ગાડા વગેરે) એઓથી નુકસાન પામેલું ન હોય
તથા ઉત્તમ (સંપૂર્ણ) રસવાળું, પુષ્પ (ભરેલું), જાડી
છાલવાળું અને ઉંડા મૂળવાળું જે ઔષધ હોય તે ઔષધ

* ભૂમિના સામાન્ય વિભાગને અને વિશેષ વિભાગને પ્રવિભાગ
કહેવામાં આવે છે. કઈ ઔષધીઓ કેવી ભૂમિમાંથી લેવી તેને
માટે ભૂમિના કહેતાં પૃથ્વીના સામાન્ય વિભાગના અને વિશેષ
વિભાગના વિજ્ઞાનનો વિષય આ અધ્યાયમાં વર્ણવ્યો છે તેથી
આ અધ્યાયનું નામ ભૂમિપ્રવિભાગવિજ્ઞાનીય છે.

વૈદ્યે ઉત્તર દિશા તરફ મ્હોડું કરીને ગ્રહણ કરવું.
આ પ્રમાણે ઔષધ લેવાને યોગ્ય એવી પૃથ્વીની અને
ઔષધની સામાન્ય પરીક્ષા કહી; હવે વિશેષ પરીક્ષા
કહું છું. ૪

પાર્થિવ ગુણવાળી પૃથ્વીનું લક્ષણ.

વિશેષતસ્તુ । તન્નાશ્મવતી સ્થિરા ગુર્વી ઇયામા
કૃષ્ણા વા સ્થૂલવૃક્ષશસ્યપ્રાયા સ્વગુણભૂયિષ્ઠા ॥૫॥

૪ વિશેષ કરીને જે પૃથ્વી પથરાઓવાળી, કઠણ, ભારે
અને કાળા કે ભુરા રંગની હોય તથા જેમાં જાડાં વૃક્ષો
અને તૂણા વધારે થતાં હોય તે પૃથ્વીમાં પોતાનો-પૃથ્વીનો
ગુણ-અંશ અધિક છે એમ સમજવું. ૫

જળીના ગુણવાળી પૃથ્વીનું લક્ષણ.

સ્નિગ્ધા શીતલાડસન્નોદકા સ્નિગ્ધશસ્યતૃણા
કોમલવૃક્ષપ્રાયા શુક્લાડસ્તુગુણભૂયિષ્ઠા ॥ ૬ ॥

૫ જે પૃથ્વી સ્નિગ્ધ, શીતળ અને ઘાળા-સફેદ રંગની
હોય તથા જેમાં પાણી નજીક હોય અને સ્નિગ્ધ
ધાન્યો, સ્નિગ્ધ તૂણા તથા કામળ વૃક્ષો વધારે થતાં
હોય તે પૃથ્વીમાં જળનો ગુણ-અંશ અધિક છે એમ
સમજવું. ૬

અગ્નિના ગુણવાળી પૃથ્વીનું લક્ષણ.

નાનાવર્ણા લઘ્વશ્મવતી પ્રવિરલાલ્પપાણ્ડુવૃક્ષપ્ર-
રોહાડ્ઞિગુણભૂયિષ્ઠા ॥ ૭ ॥

૬ જે પૃથ્વી નાના પ્રકારના વર્ણોવાળી અને હલકા
વજનના પથરાઓવાળી હોય તથા જેમાં બહુ થોડા
પ્રમાણમાં નાહ્યાં અને પીળા રંગનાં વૃક્ષો અને તૂણા
થતાં હોય તે પૃથ્વીમાં અગ્નિનો ગુણ-અંશ અધિક
છે એમ સમજવું. ૭

વાયુના ગુણવાળી પૃથ્વીનું લક્ષણ.

રુક્ષા મસ્મરાસમર્વર્ણા તનુરુક્ષકાંટરાલ્પરસ-
વૃક્ષપ્રાયાડનિલગુણભૂયિષ્ઠા ॥ ૮ ॥

૭ જે પૃથ્વી રુક્ષ અને રાખના જેવા (રાખોડી) કે
ગંધડાના જેવા રંગની હોય તથા જેમાં કણુંકરીને નાહ્યાં,
રુક્ષ, કાંટરવાળાં અને ઓછા રસવાળાં વૃક્ષો થતાં હોય તે
પૃથ્વીમાં વાયુનો ગુણ-અંશ અધિક છે એમ સમજવું. ૮

આકાશના ગુણવાળી પૃથ્વીનું લક્ષણ.

મૃદ્વી સમા શ્વન્નવત્યવ્યક્તરસજ્ઞા સર્વેતાડસાર-
વૃક્ષા મહાપર્વતવૃક્ષપ્રાયા ઇયામા ચાકાશગુણભૂ-
યિષ્ઠા ॥ ૯ ॥

૮ જે પૃથ્વી કામળ, સપાટ, કાંટરોવાળી (પોલી) અને
ભુરા રંગની હોય તથા જેમાં ચોતરફ સાર વગરના મ્હોટાં
મ્હોટાં વૃક્ષો થતાં હોય અને મ્હોટા મ્હોટા પર્વતો આવેલા
હોય તથા જેનું પાણી અવ્યક્ત રસવાળું-જેનો રસ વરતી
ન શકાય એવું હોય તે પૃથ્વીમાં આકાશનો ગુણ-અંશ
અધિક છે એમ સમજવું. ૯

કઈ ઋતુમાં ક્યાં ઔષધ લેવાં.

તત્ર કેચિદાહુરાચાર્યાઃ-પ્રાવૃદ્ધર્ષાશરદ્દેમન્ત-
વસન્તગ્રીષ્મેષુ યથાસંચ્યં મૂલપત્રત્વક્ષીરસારફ-
લાન્યાદદીતેતિ । તત્તુ ન સમ્યક્ । કસ્માત્સૌમ્યા-
ગ્નેયત્વાજ્ઞગતઃ । સૌમ્યાન્યૌષધાનિ સૌમ્યેષ્વૃતુષ્વા-
દદીતાન્નેયાન્યાગ્નેયેષ્વેવમવ્યાપજ્ઞગુણાનિ ભવન્તિ ।
સૌમ્યાન્યૌષધાનિ સૌમ્યેષ્વૃતુષુ ગૃહીતાનિ સોમ-
ગુણભૂયિષ્ઠાયાં ભૂમૌ જાતાન્યતિમધુરસ્નિગ્ધશી-
તાનિ જાયન્તે । एतेन શેષં વ્યાખ્યાતમ્ ॥ ૧૦ ॥

૯ કેટલાએક આચાર્યો કહે છે કે; ઔષધનાં મૂળ, પાનડાં, છાલ, સાર, દુધ અને ફલ એ અંગો લેવાં હોય તો દરેક ઋતુમાં બધાંએ અંગો ન લેતાં પ્રાચીન ઋતુમાં મૂળ, વર્ષા ઋતુમાં પાનડાં; શરદ્ ઋતુમાં છાલ, હેમન્તઋતુમાં ક્ષીર-ક્ષીર-દુધ, વસન્ત ઋતુમાં સાર અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ફળો લેવાં. પરંતુ તેઓનું એ કહેવું બરાબર નથી. કારણ કે આ જગતમાં ઉત્પન્ન થયેલા સઘળા પદાર્થો-ઔષધો સૌમ્ય (ચન્દ્રના-જળના અધિક ગુણવાળાં) અથવા આગ્નેય (અગ્નિના અધિક ગુણવાળાં) છે. અને સૌમ્ય ઔષધો સૌમ્ય ઋતુઓમાં અને આગ્નેય ઔષધો આગ્નેય ઋતુમાં સંપૂર્ણ ગુણવાળાં હોય છે એટલા માટે અમુક ઋતુમાં મૂળ લેવાં, અમુક ઋતુમાં પાનડાં લેવાં વગેરે નિયમ ન રાખતાં સૌમ્ય ઋતુમાં સૌમ્ય ઔષધોનાં અને આગ્નેય ઋતુમાં આગ્નેય ઔષધોનાં સઘળાં અંગો લેવાં. સૌમ્ય ઋતુઓમાં અને સૌમ્ય ગુણ જેમાં અધિક છે એવી ભૂમિમાંથી સૌમ્ય ઔષધો લેવામાં આવેલાં હોય તો તેઓ બહુ મધુર, બહુ સ્નિગ્ધ અને બહુ શીતળ હોય છે તથા આગ્નેય ઔષધો આગ્નેય ઋતુમાં આગ્નેય ગુણવાળી પૃથ્વીમાંથી લેવામાં આવેલાં હોય તો તેઓ પોતાના ગુણોથી ભરપૂર રહે છે. ૧૦

વિરેચન વગેરેનાં ઔષધો કેવી ભૂમિમાંથી લેવાં ?

તત્ર પૃથિવ્યમ્બુગુણભૂયિષ્ઠાયાં ભૂમૌ જાતાનિ વિ-
રેચનદ્રવ્યાણ્યાદદીત । અન્યાકાશમારુતગુણભૂયિ-
ષ્ઠાયાં ષમનદ્રવ્યાણિ । ઉભયગુણભૂયિષ્ઠાયામુભય-
તોમાગાનિ । આકાશગુણભૂયિષ્ઠાયાં સંશમનાનિ ।
एवं बलवत्तराणि भवन्त ॥ ૧૧ ॥

૧૦ વિરેચનનાં ઔષધો જેમાં પૃથ્વીનો અને જળનો ગુણ અધિક હોય એવી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલાં હોય, તે લેવાં; વશનનાં ઔષધો જેમાં અગ્નિનો, વાયુનો અને આકાશનો ગુણ અધિક હોય એવી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલાં હોય તે લેવાં; વિરેચન અને વશન બન્ને કાર્યો કરનારાં ઔષધો જેમાં પાંચે મહાભૂતોનો ગુણ અધિક હોય એવી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલાં હોય તે લેવાં; તથા સંશમનનાં ઔષધો જેમાં આકાશનો ગુણ અધિક હોય

એવી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલાં હોય તે લેવાં. આ પ્રમાણે લેવામાં આવેલાં ઔષધો પોતાનું કાર્ય કરવામાં અતિ બળવાન નિવડે છે. ૧૧

ક્યાં ઔષધો નવાં લેવાં અને ક્યાં બુનાં લેવાં ?

સર્વાણ્યેવ ચામિનવાન્યન્યત્ર મધુઘૃતગુડાપિપ્પ-
લીવિડક્કેભ્યઃ । સર્વાણ્યેવ સક્ષીરાણિ વીર્યવન્તિ ।
तेषामसंपत्तावनतिक्रान्तसंवत्सराण्याददतीति १२

૧૧ મધ, ઘી, ગોળ, લિંડીપિપર અને વાવડીંગ એઓ સિવાય સર્વેય ઔષધો નવાં હોય તો વિશેષ ગુણ કરે છે. કેમકે સર્વ ઔષધો રસવાળાં તાળં હોય તો જ સામર્થ્યવાળાં હોય છે. પરંતુ જો એવાં રસવાળાં-તાળં ઔષધો ન મળે તો જેને એક વર્ષ વીતી ગયું ન હોય (એક વર્ષની અંદર ઉત્પન્ન થયેલાં હોય) એવાં ઔષધો લેવાં. ૧૨

ઔષધિઓને ઓળખવાનાં સાધનો.

भवन्ति चात्र ॥

गोपालास्तापसा व्याधा ये चान्ये वनचारिणः ।

मूलाहाराश्च ये तेभ्यो भेषजव्यक्तिरिष्यते ॥ ૧૩ ॥

૧૨ વૈદે ગાય, ભેંસ વગેરે પશુઓને ચારનારા ગોવાળ, ભરવાડ વગેરે લોકો, વનમાં રહેનારા તપસ્વીઓ, પારાધીઓ, જંગલમાં જ રહેનારા ખીજા બીલ વગેરે લોકો અને કેવળ ફળમૂળનો જ આહાર કરીને જીવનારા લોકો એઓને પુછીપુછીને સઘળાં ઔષધિઓ ઓળખી લેવી. કારણ કે તેઓ પાસેથી ઔષધોઓનું જ્ઞાન થાય છે. ૧૩

અમુક સમયમાં અમુક ઔષધનું અમુક

અંગ લેવું આવો નિયમ નથી.

सर्वावयवसाध्येषु पलाशलवणादिषु ।

व्यवस्थितो न कालाऽस्ति तत्र सर्वो विधीयते १४

૧૩ મૂળ, પાનડાં વગેરે એક એક અંગોથી બનતા પત્રલવણ વગેરે પ્રયોગો કે જેઓમાં અમુક ઋતુમાં મૂળ લેવાં, અમુક ઋતુમાં પાનડાં લેવાં એવો કાળનો ચોક્કસ નિયમ કલ્પો નથી. સાં તો સર્વ ઋતુઓમાં મૂળ વગેરે અંગોને લેવાં. ૧૪

ઔષધિઓ છ રસવાળી છે.

गन्धवर्णरसोपेता षड्विधा भूमिरिष्यते ।

तस्मान्भूमिस्वभावेन दीजिनः षड्रसायुताः ॥ ૧૫ ॥

૧૪ ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ એ પાંચે ગુણોવાળી પૃથ્વી વગેરે પાંચમહાભૂતોના ગુણોના-અંશોના અધિકપણાથી પૃથ્વીના ગુણના અધિકપણાવાળી, જળના ગુણના અધિકપણાવાળી, વાયુના ગુણના અધિકપણાવાળી, તેજસૂના ગુણના અધિકપણાવાળી અને આકાશના ગુણના અધિકપણાવાળી એમ પાંચ પ્રકારની અને પંચમહાભૂતોના ગુણોના સાધારણપણાથી

એક પ્રકારની એમ છ પ્રકારની થાય છે. આ પ્રમાણે પૃથ્વી છ પ્રકારની છે તેથી પૃથ્વીના સ્વભાવને લીધે ઔષધિઓ પણ છ રસવાળી થાય છે. ૧૫

અગ્ન્યક્તઃ કિલ તોયસ્ય રસો નિશ્ચયનિશ્ચિતઃ ।

રસ યવ સ ચાગ્ન્યક્તો વ્યક્તો ભૂમિરસાદ્ભવેત્ ॥૧૬॥

૧૫ જે કે રસ એ જળનો ગુણ છે, પૃથ્વીનો ગુણ નથી એ વાત પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયેલી છે તો પણ—પરંતુ જળમાં જે રસ છે તે અગ્ન્યક્ત-અસ્પષ્ટ છે અને તે જ રસ પૃથ્વીના સંબન્ધથી વ્યક્ત-સ્પષ્ટ થાય છે તેથી પૃથ્વીના સ્વભાવને લીધે છ રસોવાળી ઔષધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ૧૬

સાધારણ ભૂમિનું લક્ષણ.

સર્વલક્ષણસંપન્ના ભૂમિઃ સાધારણી સ્મૃતા ।

૧૬ જે પૃથ્વી ઉપર કહેતા પાંચે મહાભૂતોનાં લક્ષણોવાળી હોય તે પૃથ્વીને સાધારણ ભૂમિ જાણવી.

ભૂમિના ગુણો ઔષધિઓમાં ઉતરે છે.

દ્રવ્યાણિ યત્ર તત્રૈવ તદ્ગુણાણિ વિશેષતઃ ॥ ૧૭ ॥

૧૭ જે પૃથ્વી જે મહાભૂતના વિશેષ ગુણવાળી હોય તે પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલું દ્રવ્ય પણ વિશેષે કરીને તે જ ગુણવાળું હોય છે. ૧૭

નવું અથવા તો જીવનું ઔષધ કેવું લેવું?

વિગન્ધેનાપરામૃષ્ટમવિપન્નં રસાદિભિઃ ।

નવં દ્રવ્યં પુરાણં વા ગ્રાહ્યમેવં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૧૮ ॥

૧૮ જે ઔષધ નવું લેવાનું હોય કે જીવનું લેવાનું હોય પણ જે તે વિરુદ્ધ ગંધવાળું ન હોય અને તેના રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ એઓ પણ અગડેલા ન હોય એવું ઔષધ લેવું. ૧૮

ક્યાં ઔષધો જીવનું લેવાં અને ક્યાં નવાં?

વિઙ્ગં પિપ્પલી ક્ષૌદ્રં સર્પિશ્ચાપ્યનવં હિતમ્ ।

શેષમન્યત્ત્વભિનવં ગૃહ્ણીયાદોષવર્જિતમ્ ॥ ૧૯ ॥

૧૯ વાવડીંગ, લિડીપિપર, મધ, ઘી અને ગોળ એ ઔષધો જીવનું હોય તોપણ હિતકારી છે માટે તે લેવાં, પરંતુ આક્રીના સઘળાં ઔષધો નવાં અને જેના ગંધ, રસ વગેરે અગડેલાં ન હોય એવાં જ લેવાં. ૧૯

પ્રાણીજ ઔષધો કેવાં પ્રાણીઓનાં લેવાં?

જઙ્ગમાનાં વયઃસ્થાનાં રક્તરોમનસ્નાદિકમ્ ।

ક્ષીરમૂત્રપુરીષાણિ જીર્ણાહારેષુ સંહરેત્ ॥ ૨૦ ॥

૨૦ જંગમ પ્રાણીઓનાં રક્ત, રવાડાં, નખ વગેરે લેવાં હોય તો જીવાનોનાં જ લેવાં. વૃદ્ધ કે બાળકનાં લેવાં નહીં. તથા લેવાં હોય તો તેઓનાં દુધ, મૂત્ર અને છાણ તેઓએ ખાધેલો આહાર પચી ગયા પછી જ લેવાં. ૨૦

ઔષધશાળા કેવી કરવી ?

છોતમૃદ્ધાણ્ડફલકશઙ્કુવિન્યસ્તમેષજમ્ ।

પ્રશસ્તાયાં દિશિ શુચૌ મેષજાગારમિચ્યતે ॥૨૧॥

૨૧ પૂર્વ દિશામાં અથવા ઉત્તર દિશામાં અને પવિત્ર-સ્વચ્છ પ્રદેશમાં ઔષધશાળા બનાવવી. અને એ ઔષધ-શાળાની અંદર એકઠાં કરેલાં ઔષધોને યોગ્યતા પ્રમાણે કપડામાં, માટીનાં વાસણોમાં, પાટીયાંઓ ઉપર અથવા તો ખીલાઓ ઉપર મૂકી રાખવાં. ૨૧

અધ્યાય ૩૮ મો.

*દ્રવ્યસંગ્રહણીય (ઔષધોના ગણોનું સંક્ષેપમાં વર્ણન.)

ઉપક્રમ.

અથાતો દ્રવ્યસંગ્રહણીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યમઃ ॥૧॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે:-હવે અહીંથી હું 'દ્રવ્ય-સંગ્રહણીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિયે મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

ઔષધોના ગણોની સંખ્યા.

સમાસેન સપ્તત્રિંશદ્રવ્યગણા ભવન્તિ ॥ ૩ ॥

૨ આ અધ્યાયમાં સંક્ષેપમાં દ્રવ્યોના-ઔષધોના સાડ-ત્રીશ ગણ કહેવામાં આવેલા છે. ૩

વિદારિગન્ધાદિ ગણ અને તેના ગુણો.

તદ્યથા । વિદારિગન્ધા વિદારી સહદેવા વિશ્વ-દેવા શ્વદંટ્રા પૃથક્કર્ણી શતાવરી સારિવા કૃષ્ણ-સારિવા જીવકર્ષમકૌ મહાસહા શુદ્રસહા બૃહત્યૌ પુનર્નૈવૈરણ્ડો હંસપાદી વૃશ્ચિકાલ્યૃષમી ચેતિ ॥૪॥

વિદારિગન્ધાદિરયં ગણઃ પિત્તાનિલાપહઃ ।

શોષગુલ્માક્ષ્મર્દોર્ધ્વશ્વાસકાસવિનાશનઃ ॥ ૫ ॥

૩ સમેરવો, વિદારીકંદ, પીળાં ફુલવાળી ખપાટ, ઘોળાં ફુલવાળી ખપાટ, ગોખરુ, નાનો સમેરવો, શતાવરી, રાતાં મૂળની કપુરી મધુરી, કાળાં મૂળની કપુરી મધુરી, જીવક, ઋષભક, જંગલી મગ, જંગલી અડદ, ઉભી રીંગણી, બેડી રીંગણી, સાટોડી, એરંડ, હંસરાજ, રુછ-ડાવાળી મરડાશીંગી અને કવચાં આ વીશ ઔષધો, મળીને વિદારી ગન્ધાદિ ગણ કહેવાય છે. આ વિદારી ગન્ધાદિગણ પિત્ત, વાયુ, ધાતુઓનો શોષ, ગુલ્મ, અંગ-મર્દ (અંગોમાં મર્દન કરવામાં આવતું હોય એવી પીડા થવી તે), ઊર્ધ્વશ્વાસ અને ઉધરસ એઓને મ-ટાડનારો છે. ૪-૫

* આ અધ્યાયમાં ઔષધોના ગણોનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેથી આ અધ્યાયનું નામ દ્રવ્યસંગ્રહણીય છે.

આરગ્વધ આદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

આરગ્વધમદનગોપધોષ્ટાકુટજપાઠાકણ્ટકિપા-
ટલામૂર્ચેન્દ્રયવસપર્ણનિમ્બકુરુષ્ટકદાસીકુરુષ્ટક-
ગુહ્ચીચિત્રરુશર્ક્ષાકરજ્ઞદ્વયપટોલકિરાતતિક-
કાન સુષવી ચેતિ ॥ ૬ ॥

આરગ્વધાદિરિત્યેષ ગણઃ શ્લેષ્મવિષાપહઃ ।

મેહકુષ્ઠજ્વરવર્માકણ્ઠુદ્ધો વ્રણશોધનઃ ॥ ૭ ॥

૪ ગરમાળો, મીઠાળ, ગોપધોટા, કડો-કડાચો, કાળી
પાડ, કેટકી (વીકળો), પાડળ, મૂર્ચા, ઇંદરજવ, સપ્તપર્ણ,
લિંબડો, પીળાં પુલનો કાંટાશલીઓ, આસમાની પુલનો
કાંટાશલીઓ, ગળો, ચિત્રો, શાર્ક્ષા, (કાકમાચી) કરંજ,
ગુચ્છા કરંજ, કડવાં પરવળ, કરીયાતું અને કારેલી એ
એકવીશ ઔષધોના વર્ગને આરગ્વધાદિગણુ કહેવામાં
આવે છે. આ આરગ્વધાદિગણુ કફ, એર, પ્રમેહ, કુષ્ઠ,
ચમડીના રોગો, તાવ, ઉલટી અને ખરજને-એળને
મટાડનારો તથા વ્રણને શુદ્ધ કરનારો છે. ૬-૭

વરુણુઆદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

વરુણાર્તગલશિશ્રુમધુ શશ્રુતર્કાગિમેષગઙ્ગાપૂર્તીક-
ન્નક્તમાલમોરટાન્નિમ્ન્યસરે વકદ્વચ્ચિમ્બીવસુકવ-
સિરચ્ચિત્રકશતાવરીબિલ્વાજશૃફેદર્મા વૃહતીદ્વયં
ચેતિ ॥ ૮ ॥

વરુણાદિર્ગણોહ્યેષ કફમેદોનિવારણમ્ ।

વિનિહન્તિ શિરઃશૂલં ગુલમાખ્યન્તરવિદ્રધીન્ ॥૯॥

૫ વરુણો, આર્તગળ, કડવો સરગવો, મીઠો સર-
ગવો, તકોરી, મરડાશીંગી, કાંકચ, કરંજ, નક્તમાલ,
મોરટ, પીળા પુલનો કાંટાશલીઓ, આશમાની પુલનો
કાંટાશલીઓ, ઘોળ ટીકોરા, અગથીઓ, અધેડો, ચિત્રો,
શતાવરી, બિલી, કાકડાશીંગી, દાહડો, ઉભીરીંગણી
અને બેહીરીંગણી એ બીજીશ ઔષધોના વર્ગને 'વરુણાદિ-
ગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ વરુણાદિગણુ કફ, મેદો-
રોગ, માથાનો દુખાવો, ગુદમ અને અંદરનો વિદ્રધિ
એએને મટાડે છે. ૮-૯

વીરતર્વાદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

વીરતરુસહચરદ્વયદર્ભવૃક્ષાદનીગુન્દ્રાનલકુશ-
કાશાશ્મમેદકાન્નિમ્ન્યમોરટાવસુકવસિરમલ્લકકુ-
રુષ્ટિકેન્દીવરકપોતવઙ્કાઃ શ્વદંષ્ટ્રા ચેતિ ॥ ૧૦ ॥

વીરતર્વાદિરિત્યેષ ગણો વાતવિકારનુત્ ।

અશ્મરીશર્કરામૂત્રકુચ્છાઘાતરુજાપહઃ ॥ ૧૧ ॥

૬ વીરતરુ,* પીળાં પુલનો કાંટાશલીઓ, આશમાની
પુલનો કાંટાશલીઓ, દાહડો, આંદો, મેથ, બરુ, દરહ,
કાશડો, પાખાણુભેદ, અરણી, મોરવેલ, અગથીઓ,
અધેડો, અરડૂસો, બાણુપુષ્પ, મોડું બાણુપુષ્પ, આહી

* નર્મદાના તટ ઉપર આ ઔષધી થાય છે તેને તેનું નામ
ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ નથી.

અને ગોખરુ એ ઓગણીશ ઔષધોના વર્ગને 'વીર-
તર્વાદિગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ વીરતર્વાદિગણુ વાયુ-
ના રોગો, પથરી, રેતી, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાધાત એ
રોગોને મટાડે છે. ૧૦-૧૧

સાલસાર આદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

સાલસાગજકર્ણજિરકદરકાલસ્કન્ધત્રમુક્ત-
ભૂર્જમેષગઙ્ગોતિનિશચન્દનકુચન્દનશિશપા શી-
ષાસનધર્વાર્જુનતાલશાકનક્તમાલપૂર્તીકાશ્વર્ણાડ-
ગુરુણિ કાલીયકં ચંતિ ॥ ૧૨ ॥

સાલસારાદિરિત્યેષ ગણઃ કુષ્ઠવિનાશનઃ ।

મેહપાણ્ડુમયહરઃ કફમેદોવિશોષણઃ ॥ ૧૩ ॥

૭ સાગનો સાર, રાળનું ઝાડ, ખેર, સફેદ ખેર,
ઉંખરો, સાપારી, ભોળપત્રનું ઝાડ, કાકડાશીંગી, મીણો
દરમો, સુખડ, રાંજળી, શીખમ, સરસડો, બીબલો,
વાવડો, કડાચો, તાડ, શાક, કરંજ, ગુચ્છા કરંજ, રાળનું
ઝાડ, અગર અને પીળું સુખડ એ ત્રેવીશ ઔષધોના
વર્ગને 'સાલસારાદિગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ સાલ-
સારાદિગણુ કુષ્ઠ, પ્રમેહ અને પાંડુરોગને મટાડનારો તથા
કફ અને મેદને સુકાવનારો છે. ૧૨-૧૩

લોધરાદિ ગણુ ને તેના ગુણો.

રોધ્રસાવરોધ્રપલાશકુટન્નટાશોકફર્ણીકદ્ફ-
લૈલવાલુકસલુકીજિઙ્ગીનીકદમ્બસાલાઃ કદલી
ચંતિ ॥ ૧૪ ॥

एष रोध्रादिरित्युक्तो मदःकफहरः गणः ।

योनिदोषहरः स्तम्भी व्रण्यो विषविनाशनः १५

૮ લોધર, પઠાણી લોધર, ખાખરો, અરડૂસો, આસો-
પાલવ, ભારંગી, કાયફલ, એલવાલુક, સાલેડું, મવેડી, કદંબ,
સાગ અને કુળ એ તેર ઔષધોના વર્ગને 'રોધ્રાદિગણુ'
કહેવામાં આવે છે. આ રોધ્રાદિગણુ મેદોરોગ, મેદવૃદ્ધિ,
કફ, યોનિરોગ અને વિષને મટાડનારો, સ્તંભન (અતિસાર
વગેરેને રોકનારો) તથા વ્રણને કાયદો કરનારો છે. ૧૪-૧૫

અર્કાદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

અર્કાલર્કકરજ્ઞદ્વયનાગદન્તીમયૂરકમાર્ગીરાક્ષે-
ન્દ્રપુર્ણાશ્વેતામહાશ્વેતાવૃશ્ચિકાલ્યલવણાસ્તા-
પસવૃક્ષથેતિ ॥ ૧૬ ॥

અર્કાદિકો ગણો હ્યેષ કફમેદોવિષાપહઃ ।

કૃમિકુષ્ઠપ્રશમનો વિશેષાદ્વ્રણશોધનઃ ॥ ૧૭ ॥

૯ આંકડો, ઘોળા પુલનો આંકડો, કરંજ, કાંકચ,
તેપાળો, અધેડો, ભારંગી, રાસ્ના, દુધીયો વછનાગ,
ઘોળા પુલની ગરણી, કાળાં પુલની ગરણી, ખાળવણી,
માલકાંગણી અને ઇંગોડીયો એ ચૌદ ઔષધોના વર્ગને
'અર્કાદિગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ અર્કાદિગણુ કફ,
મેદવૃદ્ધિ, વિષ, કૃમિ અને કુષ્ઠ એએને મટાડનારો તથા
વિશેષેકરીને વ્રણને શુદ્ધ કરનારો છે. ૧૬-૧૭

સુરસાદિ ગણ અને તેના ગુણો.

સુરમાશ્વેતસુરસાફણિઞ્જકાર્જકમૂસ્તૃણસુગન્ધ-
કસુમુખ મલમાલકાસમર્દક્ષવક્ષરપુષ્પાવિઙ્ગ-
કટ્ફલસુરસીર્નિર્ગુણકુલાહલો દુરુકાર્ણિકાફ-
ઝાપ્રાત્નીચલકાકમાચ્યો વિષમુષ્ટિક ઐતિ ॥ ૧૮ ॥
સુરસાદિર્ગણાં શ્લેષ કફહૃત્કમિસૂદનઃ ।
પ્રતિશ્યાયારુચિશ્વાસકાસઘ્નાં વ્રણશોધનઃ ॥ ૧૯ ॥

૧૦ કાળી તુલસી, શ્વેત તુલસી, મરવો, રામતુલસી,
રોહિસ ખડ, મોટું સુગંધી ખડ, રાઈ, તુલસીની એક
બીજ, કા-ઈરો, નાકઈઈકણી, જંગલી તુલસી, વાવડીંગ,
કાચફલ, ધાળી નગડ, કાળી નગડ, ચોરખમુંડી, ઉદરકરની,
ભારંગી, અધેડી, પીંડુડી અને બકાન એ એકત્રીશ
ઔષધોના વર્ગને 'સુરસાદિગણ' કહેવામાં આવે છે. આ
સુરસાદિ ગણ કફ, કૃમિઓ, સલેખમ, અન્ન ઉપર
અરુચિ, શ્વાસ અને ઉધરસ આ સર્વને મટાડનારો તથા
ત્રણને શુદ્ધ કરનારો છે. ૧૮-૧૯

મુષ્કાદિગણ અને તેના ગુણો.

મુષ્કપલાશધવચિત્રકમદનવૃક્ષશિંશપાવજ્જવૃક્ષા-
શ્ચિફલા ચેતિ ॥ ૨૦ ॥

મુષ્કકાર્દિર્ગણો દ્વેષ મેદોઘ્નઃ શુક્રદોષહૃત્ ।

મેહાર્શઃપાણ્ડુરોઘ્નઃ શકરાશ્મરિનાશનઃ ॥ ૨૧ ॥

૧૧ મરખો, ખાખરો, ધાવડો, ચિત્રો, મીઠોળનું
ઝાડ, શીશમ, ચોર અને ત્રિકલા (હરડાં, બેડાં તથા
આંબળાં) એ દશ ઔષધોના વર્ગને 'મુષ્કકાર્દિગણ' કહે-
વામાં આવે છે. આ મુષ્કકાર્દિગણ મેદવૃદ્ધિ, પ્રમેહ,
અર્શ, પાંડુરોગ, પથરી, રેતી અને શુક્રદોષ (વીર્યનો
અગાડ) એ રોગોને મટાડનારો છે. ૨૦-૨૧

પિપ્પલ્યાદિ ગણ અને તેના ગુણો.

પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલચવ્યચિત્રકશૃંગ્ગવેરમરિચ-
હસ્તિપિપ્પલીહરેણુકૈલાજમોદેન્દ્રયવપાટાજીરકસ-
ર્વપમહાનિમ્બફલહિંદુભાર્ગીમધુરસાતિવિષાવચ્ચાવિ-
ઙ્ગાનિ કટુરોહિણી ચેતિ ॥ ૨૨ ॥

પિપ્પલ્યાદિઃ કફહરઃ પ્રતિશ્યાયાનિલારુચીઃ ।

નિહન્યાદીપનો ગુલ્મશૂલઘ્નશ્રામપાચનઃ ॥ ૨૩ ॥

૧૨ લિંડીપિપર, પિપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રો, સુંઠ,
મરી, ગળપિપળ, રેણુકખીજ, એલચી, બોડી અન્નમેહ,
ઈદરજવ, કાળીપાટ, જીરું, સરખવ, બકાનનાં ફળ,
હિંગ, ભારંગી, મોરવેલ, અતિવિપની કળી, વજ,
વાવડીંગ અને કડુ એ બીજીશ ઔષધોના વર્ગને 'પિપ્પ-
લ્યાદિગણ' કહેવામાં આવે છે. આ પિપ્પલ્યાદિગણ કફ,
શ્લેખમ, વાયુ, અરુચિ, ગુલ્મ અને શૂળ એ રોગોને
મટાડનારો, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા આમને
પકાવનાર છે. ૨૨-૨૩

એલાદિ ગણ અને તેના ગુણો.

પલાતગાકુષ્ઠમાંનીધ્યામકત્વકપત્રનાગપુષ્પપ્રિય-
હુર્ગણુકાઘ્યાઘ્રનલશુક્તિચણ્ડાસ્થોણેયકર્ધાવેષ્ટક-
ચાચચોગકવાલુકગુગ્ગુલુમર્જરસતુરુષ્કકુન્દરુકાડ-
ગુરુસ્પૃક્કોશીમદ્રદારુકુમાનિ પુષ્પાગઃ કેસરં
ચેતિ ॥ ૨૪ ॥

પલાદિકો વાતકફો નિહન્યાદિષમેવ ચ ।

વર્ણપ્રસાદનઃ કણ્ઠપિડકાકોઠનાશનઃ ॥ ૨૫ ॥

૧૩ એલચી, તગર, કઠ, જટામાંસી, રોસ નામનું
ખડ, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેશર, ઘંઉલા, રેણુકખીજ,
મોટા નખલા, નાના નખલા, કરમાણી, સ્થોણેયક,
ચંદ્રસ, ઝીણી તજ, ચોરક (તગરની એક બીજ) સફેદ
વાળો, ગુગળ, રાગ, શિંશારસ, કુંદર-ધ્રુવસ, અગર,
સુગંધી પાંદડી, કાળો વાળો, દેવદારુ, કેસર, નાગકેસર
અને બોલસરી એ એલાગણત્રીશ ઔષધોના ગણને
'એલાદિગણ' કહેવામાં આવે છે. આ એલાદિગણ વાયુ,
કફ, વિષ, ખરજ-ચેળ, ફાડતી અને ધામઠાંએને
મટાડનારો તથા વર્ણને સ્વચ્છ કરનારો છે. ૨૪-૨૫
વચ્ચાદિ ગણ અને હરિદ્રાદિગણ તથા તેના ગુણો.

વચ્ચામુસ્તાતિવિષામયામદ્રદારુણિ નાગકેશરં
ચેતિ ॥ ૨૬ ॥

હરિદ્રાદારુહરિદ્રાકલશીકુટજબીજાનિ મધુકં
ચેતિ ॥ ૨૭ ॥

પતૌ વચ્ચાહરિદ્રાદી ગણૌ સ્તન્યવિશોધનૌ ।

આમાતીસારશમનૌ વિશેષાદોષપાચનૌ ॥ ૨૮ ॥

૧૪ વજ, નાગરમોચ, અતિવિપની કળી, હરડે,
દેવદાર અને નાગકેશર એ છ ઔષધોના વર્ગને 'વચ્ચાદિ-
ગણ' કહેવામાં આવે છે. હળદર, દારુહળદર, સમેરવો,
ઈદરજવ અને જેઠીમધ એ પાંચ ઔષધોના વર્ગને
'હરિદ્રાદિગણ' કહેવામાં આવે છે. આ વચ્ચાદિ અને
હરિદ્રાદિ એ બન્ને ગણો ધાવણને શુદ્ધ કરનારા, આમા-
તિસારને મટાડનારા અને વિશેષે કરી દોષોનું પાચન
કરનારા-દોષોને પકાવનારા છે. ૨૬-૨૮

શ્યામાદિક ગણ અને તેના ગુણો.

શ્યામામહાશ્યામાત્રિવૃહન્તીશક્તિનીતિલ્લકક-
મ્પિલ્લકરમ્યકકમુકપુત્રશ્રેણીગવાક્ષીરાજવૃક્ષકરજ-
દ્વયગુડ્ડચીસત્તલાચ્છગલાન્ત્રીસુધાઃ સુવર્ણક્ષીરી
ચેતિ ॥ ૨૯ ॥

ઉક્તઃ શ્યામાદિરિત્યેષ ગણો ગુલ્મવિષાપહઃ ।

આનાહોદરવિઙ્ગમેદી તથોદાવર્તનાશનઃ ॥ ૩૦ ॥

૧૫ ઘોળું નસોતર, વરધારો, કાળું નસોતર, નેપાળો,
શંખાવળી, લોધર, કપીલો, બકાન, સોપારી, ઉદરકાની,
ઈદરાવળ, ગરમાળો, કરંજ, કાંકચ, ગળો, હાથલોથોર,

છગલાંત્રી (થોરની જાત) અને દારૂડી એ ઔષધીશ ઔષધોના વર્ગને શ્યામાદિ ગણુ, કહેવામાં આવે છે. આ શ્યામાદિ ગણુ ગુલ્મ, વિષ, કબજિયત, ઉદરરોગ અને ઉદાવર્ત એ રોગોને મટાડનાર મળને પાતળો કરનાર તથા દસ્ત લાવનારો છે. ૨૯-૩૦

બૃહતીઆદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

બૃહતીકણ્ટકાગિકાકુટજફલપાઠા મધુકં ચેતિ ૩૧
પાચનાયો બૃહત્યાદિગણઃ પિત્તાનિલાપહઃ ।

કફારોચકહૃદ્લાસમૂત્રકૃન્નરુજાપહઃ ॥ ૩૨ ॥

૧૬ ઉબી ભોંય-નીંગણી, બેડી ભોંય-નીંગણી, ઇંદરજવ, કાળીપાટ અને જેડીમધ એ પાંચ ઔષધોના વર્ગને 'બૃહત્યાદિગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ બૃહત્યાદિગણુ પાચન કરનાર તથા પિત્ત, વાયુ, કફ, અરુચિ, મોળ અને મૂત્રકૃન્ન એઓને મટાડનાર છે. ૩૧-૩૨

પટોલાઆદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

પટોરચન્દનકુચન્દનમૂર્વાગુહ્ણીપાઠાઃ કદુરો-
હિણાં ચેતિ ॥ ૩૩ ॥

પટોલાદિગણઃ પિત્તકફારોચકનાશનઃ ।

જ્વરોપશમનો વ્રણ્યશ્લર્ધિકણ્ઠવિષાપહઃ ॥ ૩૪ ॥

૧૭ પરવળ, સુખડ, રતાંજળી, મૂર્વા, ગળો, કાળીપાટ અને કડુ એ સાત ઔષધોના વર્ગને 'પટોલાદિગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ પટોલાદિ ગણુ પિત્ત, કફ, અરુચિ, જ્વર, ઉલટી, ખરજ અને વિષ એઓને મટાડનારો તથા વળુને કાયદો કરનારો છે. ૩૩-૩૪

કાકોલીઆદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

કાકોલીક્ષીરકાકોલીજીવકર્ષમકમુદ્રર્ણમાષ-
ર્ણમિદામહામેદાચ્છિન્નરુદ્ધાકર્કટશૃઙ્ગીતુગાક્ષીરી-
પન્નકપ્રપૌંડરીકર્જિવૃદ્ધિમૃદ્ધીકાજીવન્ત્યો મધુકં
ચેતિ ॥ ૩૫ ॥

કાકોલ્યાદિરયં પિત્તશોણિતાનિલનાશનઃ ।

જીવનો વૃંહણો વૃણ્યઃ સ્તન્યશ્લેષ્મકરસ્તથા ૩૬

૧૮ કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, જીવક, ઋષભક, જંગલી મગ, જંગલી અડદ, મેદા, મહામેદા, ગળો, કાકડાશિંગી, વંશલોચન, પન્નક, પ્રપૌંડરીક, ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, કાળી દરાખ, ખરખોડી-ડોડી અને જેડીમધ એ આઠ ઔષધોના વર્ગને 'કાકોલીઆદિ ગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ કાકોલી-આદિગણુ પિત્ત, રુધિરનો વિકાર અને વાયુના રોગને મટાડે છે, પ્રાણને ટકાવનાર, પુષ્ટિ આપનાર, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર, ધાવળુને હિતકારક અને કફ કરનાર છે. ૩૫-૩૬

ઉષકાદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

ઋષકસૈન્ધવશિલાજતુકાસીસદ્વયહિજ્ઞૂનિ તુત્થં
ચેતિ ॥ ૩૭ ॥

ઋષકાદિઃ કફં હન્તિ ગળો મેદોવિશોષણઃ ।

અશ્મરીશર્કરામૂત્રકૃન્નગુલ્મપ્રણાશનઃ ॥ ૩૮ ॥

૧૯ ખારી માટી, સીંધાલુણુ, શીલાજીત, હીરાકસી, લાલ હીરાકસી, હીંગ અને મોરથુથુ એ સાત ઔષધોના વર્ગને 'ઉષકાદિગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ ઉષકાદિગણુ કફ, પથરી, રેતી, મૂત્રકૃન્ન અને ગુલ્મને મટાડનાર તથા મેદને-ચરખીને સુકાવનાર છે. ૩૭-૩૮

સારિવાદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

સારિવામધુકચન્દનકુચન્દનપદ્મરુકાદમરીફલ-
મધૂરપુષ્પાણ્યુશીરં ચેતિ ॥ ૩૯ ॥

સારિવાદિઃ પિપાસાદ્ગો રક્તપિત્તહરો ગણઃ ।

પિત્તજ્વરપ્રશમનો વિશંષાદ્વાહનાશનઃ ॥ ૪૦ ॥

૨૦ કપુરીમધુરી, જેડીમધ, સુખડ, રતાંજળી, પદ્મક, સવનનાં ફળ, મહુડાનાં ફળ અને કાળો વાળો એ આઠ ઔષધોના વર્ગને 'સારિવાદિગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ સારિવાદિગણુ તરસને, રક્તપિત્તને પિત્તજ્વરને તથા વિશેષ કરીને દાદને મટાડનારો છે. ૩૯-૪૦

અંજના આદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

અંજનરસાંજનનાગપુષ્પપ્રિયદુર્નીલોત્પલનલદન-
લિનકેસરાણિ મધુકં ચેતિ ॥ ૪૧ ॥

અંજનાદિર્ગળો હોષ રક્તપિત્તનિર્બહ્ણઃ ।

વિષોપશમનો દાહં નિહન્ત્યામ્યન્તરં તથા ॥ ૪૨ ॥

૨૧ સુરમો. (૧) રસવંતી, નાગદેશર, ઘંઉલા, નીલ-કમળ, જટામાંસી, કમળનાં ફેશરાં અને જેડીમધ, એ આઠ ઔષધોના વર્ગને 'અંજનાદિગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ અંજનાદિગણુ રક્તપિત્ત, વિષ અને અંદરના દાહને મટાડે છે. ૪૧-૪૨

પરુષકાદિગણુ અને તેના ગુણો.

પરુષકદ્રાક્ષાકટ્ફલદાડિમરાજાદનકતકફલ-
શાકફલાનિ ત્રિફલા ચેતિ ॥ ૪૩ ॥

પરુષકાદિરિત્યેષ ગળોડનિલવિનાશનઃ ।

મૂત્રદોષહરો હૃદયઃ પિપાસાદ્ગો રુચિપ્રદઃ ॥ ૪૪ ॥

૨૨ ફાલસા, કાળીદરાખ, કાયફળ, દાડમ, રાણુ (અથવા ચારોલી), નિર્મળીનાં ફળ, સાગનાં ફળ, હરડાં, ખેડાં અને આંબળાં એ દશ ઔષધોના વર્ગને 'પરુષકાદિગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ પરુષકાદિગણુ વાયુ, મૂત્રના રોગો અને તરસને મટાડનારો તથા હૃદયને-મનને પ્રિય લાગે એવો અને અન્ન ઉપર રુચિ કરનારો છે. ૪૩-૪૪

પ્રિયંગુઆદિગણુ, અંબળાં આદિગણુ અને
તેના ગુણો.

પ્રિયદુસમજ્ઞાધાતકીપુષ્પાગનાગપુષ્પચન્દનકુચ-
ન્દનમોચરસરસાંજનકુમ્ભોક્સોતોડાંજનપદ્મકેસર-
યોજનવલ્લ્યો દીર્ઘમૂલા ચેતિ ॥ ૪૫ ॥

અમ્બઘાતકીકુસુમસમજ્ઞાકદ્વક્ષમધુકબિલ્વપે-

શિકારોધ્રસાવરોધ્રપલાશનન્દીવૃક્ષપદ્મકેસરાણિ
ચેતિ ॥ ૪૬ ॥

ગળૌ પ્રિયઙ્ગ્વમ્બઘ્તાદી પક્ષાતિસારનાશનૌ ।

સંધાનીયૌ હિતૌ પિત્તે વ્રણાનાં ચાપિ રોપણૌ ૪૭

૨૩ ઘઉંલા, રીસામણી, ધાવણીનાં પુલ, નાગકેશર, ચંદન, રતાંજળી, મોચરસ, રસવંતી, પાડલ, સુરમો, કમળનું ફેશર, મજ્જા અને ધમાસો એ તેર ઔષધોના વર્ગને 'પ્રિયંગ્વાદિગણ' કહેવામાં આવે છે. કાળીપાડ, ધાવણીનાં પુલ, રીસામણી, અરૂંસો, જેઠીમધ, બિલાંતો ગરલ, લોધર, પઠાણી લોધર, ખાખરો, નાંદરુખ, અને કમળનાં ફેસરાં એ અગ્યાર ઔષધોના ગણને 'અંબઘાદિગણ' કહેવામાં આવે છે. આ પ્રિયંગ્વાદિ અને અંબઘાદિ એ બે ગણો પકવ થયલા અતિસારને મટાડનારા, ભાંગેલા અસ્થિ વગેરેને સાંધનારા, વ્રણને રુઝવનારા અને પિત્તરોગને ક્ષયદો કરનારા છે. ૪૫-૪૭

ન્યગ્રોધાદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

ન્યગ્રોધોદુમ્બરાશ્વત્થપુશ્પમધૂકકપીતનકકુમા-
મ્નકોશામ્નસોમવલ્કજમ્બૂદ્વયપ્રિયાલમધૂકરોહિણી-
વજ્રુલકદમ્બવદરીતિન્દુકીસલ્લકીરોધ્રસાવરોધ્ર-
મહાતકપલાશા નન્દીવૃક્ષશ્ચેતિ ॥ ૪૮ ॥

ન્યગ્રોધાદિર્ગળો વ્રણ્યઃ સંગ્રાહી મગ્નસાધકઃ ।

રક્તપિત્તહરો દાહમેદોગ્નો યોનિદોષહત્ ॥ ૪૯ ॥

૨૪ વડ, ઉંબરો, પીપળો, પીપર, જેઠીમધ, અંબાડા, કડાચો, આંબો, પહાડી આંબો, ઘોળાસારવાળો ખેર, મ્હોટાં જંબુનું ઝાડ, ન્હાનાં જંબુનું ઝાડ, રાણુંનું ઝાડ, મહુડો, હરડેનું ઝાડ (?) આસોપાલવ, કદંબ, બેરડી, ટીંબરુ, સાલેડો, લોધર, પઠાણી લોધર, ભીલામો, ખાખરો અને નાંદરુખ એ પચીસ ઔષધોના વર્ગને 'ન્યગ્રોધાદિગણ' કહેવામાં આવે છે. આ ન્યગ્રોધાદિગણ વ્રણને ક્ષયદો કરનારો, ગ્રાહી, ભાંગેલાં અસ્થિ વગેરેને સાંધનારો અને રક્તપિત્ત, દાહ, મેદવૃદ્ધિ અને યોનિરોગ એઓને મટાડનારો છે. ૪૮-૪૯

ગુડુચીઆદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

ગુડુચાન્નિમ્બકુસ્તુમ્બુરુચન્દનાનિ પદ્મકં ચેતિ ૫૦

પષ સર્વજ્વરાન્હન્તિ ગુડુચ્યાદિસ્તુ દીપનઃ ।

હૃલ્લાસારોચકવમીપપાસાદાહનાશનઃ ॥ ૫૧ ॥

૨૫ ગળો, કિંચિડો, ધાણા, સુખડ અને પદ્મક એ પાંચ ઔષધોના વર્ગને 'ગુડુચ્યાદિ ગણ' કહેવામાં આવે છે. આ ગુડુચ્યાદિગણ સઘળા પ્રકારના જ્વર, મોળ, ઉલટી, અન્ન ઉપર અરુચિ, તરસ અને દાહ એઓને મટાડે છે તથા જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. ૫૦-૫૧

ઉત્પલ્લઆદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

ઉત્પલરક્તોત્પલકુમુદસૌગન્ધિકુવલયપુન્ડરી-
કાણિ મધુકં ચેતિ ॥ ૫૨ ॥

ઉત્પલાદિરયં દાહપિત્તરક્તવિનાશનઃ ।

પિપાસાવિષહૃદ્રોગચ્છર્દિમૂર્છાહરો ગળઃ ॥ ૫૩ ॥

૨૬ ઉત્પલ (નીલકમળ) રક્ત કમળ, કુમુદ, (પી-
યણું) સુગંધી નીલકમળ, જરા શ્યામ કમળ તથા જરા-
શ્વેત રાત્રિ વિકાશી કમળ, શ્વેત કમળ અને જેઠી-
મધ આ સાત દ્રવ્ય 'ઉત્પલાદિગણ' કહેવાય છે. ૫૨
આ ઉત્પલાદિગણ દાહ, પિત્ત, રુધિરનો વિકાર,
તરસ, વિષ, હૃદયના રોગ, ઉલટી અને મૂર્છાને
મટાડે છે. ૫૩

મુસ્તાદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

મુસ્તાહરિદ્રાદારુહરિદ્રાહરીતકયામલકબિમીત-
કકુષ્ઠૈમવતીવચાપાટાકટુરોહિણીશાર્કંગાતિવિષા-
દ્રાવિડીમહાતકાનિ ચિત્રકશ્ચેતિ ॥ ૫૪ ॥

પષ મુસ્તાદિકો નાસ્ત્તા ગળઃ શ્લેષ્મનિષૂદનઃ ।

યોનિદોષહરઃ સ્તન્યશોધનઃ પાચનસ્તથા ॥ ૫૫ ॥

૨૭ નાગરમોથ, હળદર, દારુહળદર, હરડે, આંબળાં,
ખેડેડાં, કઠ-ઉપલેટ, પુરાસાનીવજ, ઘોડાવજ, કાળીપાડ,
કડુ, કાંકચ, અતિવિષની કળી, એલચી, ભીલામાં અને
ચિત્રક એ સાણ ઔષધોના વર્ગને 'મુસ્તાદિગણ' કહે-
વામાં આવે છે. આ મુસ્તાદિગણ કફ તથા યોનિરોગને
મટાડનારો, ધાવણને શુદ્ધ કરનારો અને પાચન
કરનારો છે. ૫૪-૫૫

ત્રિક્ષ્ણાગણુ અને તેના ગુણો.

હરીતકયામલકબિમીતકાનિ ત્રિફલા ॥ ૫૬ ॥

ત્રિફલા કફપિત્તઘ્ની મેહકુષ્ઠવિનાશની ।

ચક્ષુષ્યા દીપની ચૈવ વિષમજ્જવરનાશની ॥ ૫૭ ॥

૨૮ હરડાં, ખેડેડાં અને આંબળાં એ ત્રણ ઔષ-
ધોના વર્ગને 'ત્રિક્ષ્ણા' કહેવામાં આવે છે. આ ત્રિક્ષ-
ણાગણ કફ, પિત્ત, પ્રમેહ, કુષ્ઠ અને વિષમજ્જર
એઓને મટાડનારો, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારો અને
આંખને ક્ષયદો કરનારો છે. ૫૬-૫૭

ત્રિકટુક ગણુ અને તેના ગુણો.

પિપ્પલીમારચશૂલ્કવેરાણિ ત્રિકટુકમ્ ॥ ૫૮ ॥

ઝ્યૂષણં ક.ફમદોષ્ણં મેહકુષ્ઠત્વગામયાન્ ।

નિહન્યાદીપનં ગુલ્મપીનસાન્ન્યલ્પનામપિ ॥ ૫૯ ॥

૨૯ ત્રિંડી પિપર, મરી અને સુંઠ એ ત્રણ ઔષધોના
વર્ગને 'ત્રિકટુક' અથવા 'ઝ્યૂષણ' કહેવામાં આવે છે.
આ ઝ્યૂષણ ગણ કફ, મેદવૃદ્ધિ, પ્રમેહ, કુષ્ઠ, ચામડીના
રોગો, ગુલ્મ, પીનસ અને મંદાગ્નિ એઓને મટાડનારો
તથા જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારો છે. ૫૮-૫૯

આમલકીઆદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

આમલકીહરીતકીપિપ્પલ્યાશ્ચિત્રકશ્ચેતિ ॥ ૬૦ ॥

આમલક્યાદિરિત્યષ ગળઃ સર્વજ્વરાપહઃ ।

ચક્ષુષ્યો દીપનો વૃષ્યઃ કફારોચકનાશનઃ ॥ ૬૧ ॥

૩૦ આંખળાં, હરડાં, લિંડી પિપર અને ચિત્રા એ ચાર ઔષધોના વર્ગને 'આમલક્યાદિ ગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ આમલક્યાદિ ગણુ સર્વ પ્રકારના જવરો, કફ અને અજ ઉપર અરુચિ એએને મટાડનારો, આંખને કાયદો કરનારો, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારો તથા વીર્યને વધારનારો છે. ૬૦-૬૧

કલ્પઆદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

ત્રપુસીસતામ્રરજતકૃષ્ણલોહસુવર્ણાનિ લોહમલં
ચેતિ ॥ ૬૨ ॥

ગણસ્ત્રવાદિરિત્યેષ ગરક્રિમિહરઃ પરઃ ।

પિપાસાવિષહ્રોગપાણ્ડુમેહહરસ્તથા ॥ ૬૩ ॥

૩૧ કલ્પ, સીસું, ત્રાંબું, રૂપું, ગજવેલ, સોનું અને લોહાનો કાટોડો એ સાત દ્રવ્યોના વર્ગને ત્રપ્વાદિગણુ કહેવામાં આવે છે. આ ત્રપ્વાદિગણુ કૃત્રિમ (સંયોગ-જન્ય) વિષ, ક્રિમિઓ, તરસ, વિષ, હૃદયના રોગો, પાંદુરોગ અને પ્રમેહ એએને મટાડનારો છે. ૬૨-૬૩

લાખઆદિ ગણુ અને તેના ગુણો.

લાક્ષાડરેવતકુટજાડશ્વમારકદ્ધલહરિદ્રાદ્ય-
નિમ્બસસત્ત્વદમાલત્યસ્ત્રાયમાણા ચેતિ ॥ ૬૪ ॥

કષાયસ્તિક્તમધુરઃ કફપિત્તાતિનાશનઃ ।

કુષ્ઠક્રિમિહરશ્ચૈવ દુષ્ટવ્રણવિશોધનઃ ॥ ૬૫ ॥

૩૨ લાખ, ગરમાળો, કડો-કડાયો, કણેર, કાયકળ, હળદર, દારુ હળદર, લીંબડો, જાંઘ અને ત્રાયમાણુ એ અગ્યાર ઔષધોના વર્ગને 'લાક્ષાદિગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ લાક્ષાદિગણુ તુરો, કડવો, મધુર, બગ-ડેલા વ્રણને શુદ્ધ કરનારો તથા કફના રોગો, પિત્તના રોગો, કુષ્ઠ અને ક્રિમિરોગ એએને મટાડનારો છે. ૬૪-૬૫

લઘુપંચમૂળ અને તેના ગુણો.

પञ्च પञ્ચ મૂલાન્યત ऊर्ध्वं वक्ष्यामः । तत्र त्रि-
कण्टकवृहतीद्वयपृथक्पण्यौ विदारगन्धा चेत
કનીયાન ॥ ૬૬ ॥

કષાયતિક્તમધુરં કનીયઃ પञ્ચમૂલકમ્ ।

વાતઘ્નં પિત્તશમનં વૃંહણં બલવર્દનમ્ ॥ ૬૭ ॥

૩૩ હવે પાંચ પ્રકારનાં પંચમૂળો કહું છું. ગોખરુ, ઉભી રીંગણી, મેઠી રીંગણી, સમેરવો અને વિદારીકંદ એ પાંચ ઔષધોના વર્ગને 'લઘુપંચમૂલ' કહેવામાં આવે છે. આ લઘુપંચમૂલગણુ, તુરો, કડવો, મધુર, શરીરને પુષ્ટ કરનાર, બળને વધારનાર તથા વાયુ અને પિત્ત એએને મટાડનાર છે. ૬૬-૬૭

બૃહત્પંચમૂળ અને તેના ગુણો.

बिल्वाग्निसन्ध्यटिण्डुकपाटलाकाशमर्यञ्चेति म-
हान् ॥ ૬૮ ॥

સત્તિકં કફવાતઘ્નં પાકે લઘ્વગ્નિરૂપનમ્ ।

મધુરાનુરસં ચૈવ પञ्चમૂલં મહત્સ્મૃતમ્ ॥ ૬૯ ॥

૩૪ બિલી, અરણી, અરડૂસો, કાકય અને સીવન એ પાંચ દ્રવ્યોના વર્ગને 'બૃહત્પંચમૂલ' કહેવામાં આવે છે. આ બૃહત્પંચમૂલ નામનો ગણુ કડવો, કંઠક મધુર, પચવામાં હલકો, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારો તથા કફ અને વાયુ એએને મટાડનાર છે. ૬૮-૬૯

દશમૂળ અને તેના ગુણો.

अनयोर्दशमूलमुच्यते ॥

ગણઃ શ્વાસહરો હ્રોષ કફપિત્તાનિલાપહઃ ।

આમસ્ય પાચનશ્ચૈવ સર્વજ્વરાવિનાશનઃ ॥ ૭૦ ॥

૩૫ ઉપર કહેલાં લઘુપંચમૂલ અને બૃહત્પંચમૂલ એ બન્ને ગણો મળીને 'દશમૂલ' કહેવાય છે. આ દશમૂલ-ગણુ શ્વાસ, કફ, પિત્ત, વાયુ અને સર્વ પ્રકારના જવરો એએને મટાડનારો તથા આમને પ્રકાવનારો છે. ૭૦

વલ્લી પંચમૂળ અને તેના ગુણો.

विदारीसारिवारजनीगुडच्योऽजशृङ्गा चेत
व-
ल्लीसंज्ञः ॥ ૭૧ ॥

૩૬ વિદારીકંદ, કપૂરીમધુરી, હળદર, ગળો અને કાકડાશીંગી એ પાંચ ઔષધોના વર્ગને 'વલ્લીપંચમૂલ-ગણુ' કહેવામાં આવે છે. ૭૧

કંટક પંચમૂળ અને તેના ગુણો.

करमर्दत्रिकण्टकसैरीयकशतावरीगृध्नख्य इति
कण्टकसंज्ञः ॥ ૭૨ ॥

રક્તપિત્તહરૌ હ્યૈતૌ શોફત્રયવિનાશનૌ ।

સર્વમેહહરૌ ચૈવ શુક્રદોષદ્વિનાશનૌ ॥ ૭૩ ॥

૩૭ કરમદાં, ગોખરુ, કાંટાશલીયો, શતાવરી અને ખોરડી એ પાંચ ઔષધોનાં મૂળને 'કંટક પંચમૂલગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ કંટક પંચમૂલગણુ તથા વલ્લી પંચમૂલ ગણુ એ બન્ને ગણો રક્તપિત્ત, ત્રણ પ્રકારના માનસો, સઘળા પ્રકારનાં પ્રમેહો અને વીર્યના દોષો એ રોગોને મટાડનારો છે. ૭૨-૭૩

તૃણપંચમૂળ અને તેના ગુણો.

कुशकाशनलदमंकाण्डेशुका इति तृणसंज्ञकः॥७४॥

મુત્રદોષવિકારં ચ રક્તોપનં તથૈવ ચ ।

અન્યઃ પ્રયુક્તઃ ક્ષારેણ શીઘ્રમેવ વિનાશયેત્ ॥ ૭૫ ॥

૩૮ દરબ, કાંસડો, બરુ, દાબડો અને ઘોળી શેલડી અથવા તો એખરો એ પાંચ ઔષધોના વર્ગને 'તૃણ પંચમૂલગણુ' કહેવામાં આવે છે. આ તૃણ પંચમૂલગણુને દૂધની સાથે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી મૂત્રના રોગો તથા રક્તપિત્ત તરત જ મટી જાય છે. ૭૪-૭૫

લઘુપંચમૂળ વગેરેના સામાન્ય ગુણો.

एषां वातहरावाद्यावन्यः पित्तविनाशनः ।

પञ્ચકૌ શ્લેષ્મશમનાવિતરૌ પરિકીર્તિતૌ ॥ ૭૬ ॥

૩૯ લઘુપંચમૂલ અને બૃહત્પંચમૂલ એ બે ગણો વાયુને મટાડનારો છે, વલ્લીપંચમૂલ અને કંટકપંચમૂલ

એ બે ગણો કદને મટાડનારા છે અને છેલ્લો તૃણપં-
ચમૂલગણ પિત્તને મટાડનારો છે. ૭૬
બુદ્ધિમાન વૈદ્યે આ ગણોમાંથી લેપાદિક બનાવવા.

ત્રિવૃતાદિકમન્યત્રોપદેશ્યામઃ ॥ ૭૭ ॥

સમાસેન ગણા હ્યેતે પ્રોક્તાસ્તેષાં તુ વિસ્તરમ્ ।

ચિકિત્સિતેષુ વક્ષ્યામિ જ્ઞાત્વા દોષવલાબલમ્ ॥ ૭૮ ॥

અમિલેપાન્ કષાયાંશ્ચ તૈલં સર્પીષિ પાનકાન્ ।

પ્રવિભજ્ય યથાન્યાયં કુર્વીત મતિમાન્ભિષક્ ॥ ૭૯ ॥

૪૦ 'ત્રિવૃત આદિ' નામનો આડત્રીસમો ગણ હવે પછીના અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે. આ સાડત્રીશ ગણો અહીં સંક્ષેપથી કહેવામાં આવ્યા છે. તેઓનો વિસ્તાર ચિકિત્સાસ્થાનમાં કહેવામાં આવશે. બુદ્ધિમાન વૈદ્યે રોગનાં બળને તથા નિર્બળપણને જાણીને ઘટતી રીતે જુદા જુદા વિભાગ પાડીને આ ગણોમાંથી લેપો કપાયો, તૈલ, ધૂત અને પાનકા વગેરે પ્રયોગો-કલ્પો બનાવવા. ૭૭-૭૯

ઔષધો રાખવા માટે ઔષધ શાળા કેવી જોઈએ ?

ધૂમવર્ષાનિલકૈદૈઃ સર્વતુષ્ણનભિદુતે ।

ગ્રાહયિત્વા ગૃહે ન્યસ્યેદ્વિધિનૌષધસંગ્રહમ્ ॥ ૮૦ ॥

૪૧ વૈદ્યે ઔષધો મંગાવી, જેમાં સઘળી ઋતુઓમાં ધુંવાડો, વરસાદ, પવન કે ભીનાશ-ભેજ એઓ હર-કત ન કરે એવા ઘરમાં ઉપર કહેલાં ઔષધોનો વિધિ પ્રમાણે સંગ્રહ રાખવો. ૮૦

ગણુનો ઉપયોગ કરવાની રીત.

સમીક્ષ્ય દોષમંદાંશ્ચ ગણાન્નિન્નાન્પ્રયોજયેત્ ।

પૃથક્કિન્નાન્સમસ્તાન્વા ગણં વા વ્યસ્તસંહતમ્ ૮૧

૪૨ ઉત્તરતંત્રના ૬૬ મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવનારા દોષોના ભેદોનું સારી રીતે અવલોકન કરીને, રોગીના શરીરમાં એક દોષ હોય તો એક ગણુનો પ્રયોગ કરવો, બે દોષ મિશ્ર જોવામાં આવે તો બે ગણુનો પ્રયોગ કરવો અને ત્રણ દોષો મિશ્ર જોવામાં આવે તો ત્રણ ગણુનો પ્રયોગ કરવો. ૮૧

અધ્યાય ૩૯ મો.

*સંશોધન સંશમનીય (સંશોધન અને સંશમન કરનારાં ઔષધોનું વર્ણન).

ઉપક્રમ.

અથાતઃ સંશોધનસંશમનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ૧
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

* જે દ્રવ્યો વમન વિરેચનદ્વારા દોષોને બહાર કાઢનારાં છે તે સંશોધન દ્રવ્યો કહેવાય છે અને જે દ્રવ્યો દોષોને બહાર કાઢ્યા વગર જ તેનું શમન કરે છે એટલે તેને તેના અસલ રૂપમાં લાવે છે તેનું નામ સંશમન દ્રવ્ય. આ બંને દ્રવ્યો વિશે આ અધ્યાયમાં કહ્યું છે તેથી આ અધ્યાયનું નામ સંશોધન સંશમનીય છે.

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે-હવે અહીંથી હું 'સંશો-
ધન સંશમનીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિયે મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

વમન (ઉલટી) કરાવનારાં દ્રવ્યો અને તેના અમુક ભાગ લેવાવિશે.

મદનકુટ્જજીમૂતકેશ્વાકુધામાર્ગવકૃતવેધનસર્ષ-
પવિઙ્ગપિપ્પલીકરઞ્જપ્રપુન્નાડકોવિદારકર્બુદારારિ-
પ્રાશ્વગન્ધાવિદુલબન્ધુજીવકશ્વેતાશણપુષ્પીભિમ્બી-
વચ્ચામૃગેર્વારવશ્ચિત્રાચેત્યૂર્ધ્વભાગહરાણિ ॥ ૩ ॥

તત્ર કોવિદારપૂર્વેષાં ફલાનિ કોવિદારાદીનાં મૂલાનિ ॥ ૪ ॥

૨ મીઠોળ, કડાચો, કુકડવેલાં, કડવી તુંબડી, કડવાં ગલકાં, કડવાં તુરીયાં, સરખવ, વાવડીંગ, લિંડીપિપર, કરંજ, કુવાડીચો, કોવિદાર, કર્બુદાર, લિ-
અડો, આસંધ, વિદુલ, અપેરીચો, ખુરાસાનીવજ, શણુ-
નાં પુષ્પો, કડવાં ઘોલાં-તીડારાં, ઘોડાવજ, ઈંદ્રાવણાં
અને ઉંદરકરની એ ઔષધો વમન-ઉલટી કરાવનારાં
છે. વમન કરાવવા માટે તેઓમાં મીઠોળથી કુવાડીયા
સુધીનાં બાર ઔષધોનાં ફળો લેવાં અને કુવાડીયા
પછીનાં કોવિદારથી ઉંદરકરની સુધીનાં બાર ઔષધોનાં
મૂળો લેવાં. ૩-૪

વિરેચન (રેચ લગાડનારાં) દ્રવ્યો.

ત્રિવૃતાદ્યામાદન્તીદ્રવન્તીસસલાશક્તિનીવિષા-
ણિકાગવાક્ષીછગલાન્ત્રીસ્તુક્સુવર્ણક્ષીરીચિત્રકકિ-
ણિહીકુશકાશતિલ્વકકમ્પિલ્લુકરમ્ચકપાટલાપૂગ-
હરીતક્યામલકવિમીતકનીલિનીચતુરજ્જુલૈરણ્ડપૂ-
તીકમહાવૃક્ષસમચ્છદાર્કાં જ્યોતિષ્મતી ચેત્યધો-
ભાગહરાણિ ॥ ૫ ॥

૩ ઘોળા મૂળનું નસોતર, કાળા મૂળનું નસોતર,
નેપાળો, મોટા નેપાળો, સાતલોથોર, આંખપુટાંમણાં,
મરડાશિંગી, ઈંદ્રાવાણાં, છગલાંત્રી (વરધારો થોર) દારૂડી,
ચિત્રો, નાનાં માલકાકણાં, દરલ, કાસડો, લોધર,
કપીલો, બકાન, પાડળ, સોપારી, હરડાં, ખેડાં, આંબળાં,
ગળી, ગરમાળો, એરડો, કાંકચ, કાંટાળો થોર, સમપણું
આકડો અને માલકાંગણી એ ઔષધો વિરેચન કરાવ-
નારાં છે. ૫

વિરેચન દ્રવ્યોમાંથી કયા વિરેચન દ્રવ્યોનો
કયો ભાગ લેવો ?

તત્ર તિલ્વકપૂર્વેષાં મૂલાનિ । તિલ્વકાદીનાં
પાટલાન્તાનાં ત્વચઃ । કમ્પિલ્લુકફલરજઃ । પૂગા-
દીનામેરણ્ડાન્તાનાં ફલાનિ । પૂતીકારગ્વધયોઃ પ-
ત્રાણિ શેષાણાં ક્ષીરાણીતિ ॥ ૬ ॥

૪ વિરેચન કરાવવા માટે તેઓમાંના ઘોળા મૂળવાળા
નસોતરથી કાસડા સુધીનાં પંદર ઔષધોનાં મૂળો લેવાં,

લોધર, બકાન અને પાડળ એઓની છાલ લેવી, કપી-
લાના ફળની ઉપરનું ચૂર્ણ લેવું, સોપારીથી એરડા
સુધીનાં દ્રવ્યોનાં ફળો લેવાં, ગરમાળો અને કાંકચ
એઓનાં પાનડાં લેવાં અને બાકીનાં દ્રવ્યોનાં છીરો
લેવાં. ૬

વમન અને વિરેચન બન્ને કાર્ય કરનારાં દ્રવ્યો.

કોંશાતકી સત્તલા શક્તિની દેવદાલી કારવેલ્હિ-
કા ચેત્યુમયતોભાગહરાણિ ॥ ૭ ॥

પણાં સ્વરસા ઇતિ ॥ ૮ ॥

૫ કડવાં તુરીયાં, હાથલો થોર, આંખ પુટામણાં,
કુકડવેલાં અને કારેલી એ ઔષધો વમન અને વિરેચન
બન્ને કાર્ય કરનારાં છે. વમન અને વિરેચન બન્ને
સાથે કરાવવાં હોય તો તેઓનો સ્વરસ લેવો. ૭-૮

મસ્તકનું વિરેચન કરનારાં-મસ્તકના દોષને
હરનારાં દ્રવ્યો.

પિપ્પલાવિડઙ્ગાપામાર્ગશિયુસિદ્ધાર્થકશિરીષમ-
રિચકરવીરવિમ્બીગિરિકર્ણિકાકિણિહીવચાઝ્યોતિ-
ષ્મતીકરજ્ઞાકાર્કલકલશુનાતિવિષાશુક્લવેરતાલીશત-
માલસુરસાર્જકેદુદીમેષશૂક્ષ્માતુલુક્ષીસુરક્ષીપીલુ-
જાતીશાલતાલમધૂકલાક્ષાહિહુલવળમચગોશકદ્ર-
સમૂત્રાણીતિ શિરોવિરેચનાનિ ॥ ૯ ॥

૬ લિંડીપિપર, વાવડીંગ, અધેડો, સરગવો, ઘોળા
સરપવ, શરસડો, મરી, કણેર, કડવાં ઘોલાં, ગરણી, નાની
માલકાંકણી, વજ, માલકાંકણી, કરંજ, આંકડો, ઘોળા
પુલનો આંકડો, લશણ, અતિવિષની કળી, સુંઠ, તાલી-
સપત્ર, તમાલપત્ર, તુલસી, જંગલી તુલસી, ઇંગોરીયો,
મરડાસીંગી, ખીજેરું, રાતાં પુલનો સરધવો, ખારી જળ,
જાંઘ, સાગ, તાડ, મહૂડો, લાખ, હીંગ, મીઠું, મધો,
ગાયના છાણનો રસ અને ગોમૂત્ર એ ઔષધો શિરો-
વિરેચન કરાવનારાં છે. ૯

શિરોવિરેચન કરાવનારા પદાર્થોના કયા
ભાગ લેવા ?

તત્ર કરવીરપૂર્વેષાં ફલાનિ । કરવીરાદીનામ-
કાન્તાનાં મૂલાનિ । તાર્લાશપૂર્વેષાં કન્દાઃ તાલી-
શાદીનામર્જકાન્તાનાં પત્રાણિ । ફદુદીમેષશૂક્ષ્મો-
સ્ત્રવચ્ચઃ । માતુલુક્ષીસુરક્ષીપીલુજાતીનાં પુષ્પાણિ ।
શાલતાલમધૂકાનાં સારાઃ । હિહુલાક્ષે નિર્યાસૌ ।
લવણાનિ પાર્થિવવિશેષાઃ । મધાન્યાસવસંયોગાઃ ।
ગોમૂત્રશકદ્રસૌ મલાવિતિ ॥ ૧૦ ॥

૭ શિરોવિરેચન કરાવવા માટે તેઓમાંનાં લિંડીપિપ-
રથી મરી સુધીનાં સાત ઔષધોના ફળો લેવાં. કણે-
રથી ઘોળા પુલનો આંકડા સુધીનાં નવ દ્રવ્યોનાં મૂળો
લેવાં. લશણ, અતિવિષ અને સુંઠ એઓના કંદો લેવા,

તાલીસપત્રથી જંગલી તુલસી સુધીનાં ચાર દ્રવ્યોનાં
પાનડાં લેવાં, ઇંગોરીયો અને મરડાસીંગી એ બેની છાલ
લેવી, ખીજેરું, સુરંગી-રાતા પુલનો સરધવો, ખારી જળ
અને જાંઘ એઓનાં પુલો લેવાં, સાગ, તાડ અને મહૂડો
એઓના સારો લેવો; હીંગ અને લાખ એ બે શુંદ છે,
મીઠુંએ, પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થતાં ખનીજ પદાર્થો અને
છાણ તથા મૂત્ર આ બે મળે છે તેઓને તેજ સ્વરૂપમાં
લેવાં (સધળાં લેવાં). ૧૦

વાયુનું શમન કરનારાં દ્રવ્યો.

સંશમનાન્યત ઋર્ધ્વ વક્ષ્યામઃ ॥ તત્ર મદ્રદારુ-
કુષ્ઠહરિદ્રાવરુણમેષશૂક્ષ્મલાતિવલાર્તગલકચ્છુરા-
સલ્લકીકુબેરાક્ષીવીરતરુસહચરાશ્નિમન્થવત્સાદન્યે-
રણ્ડાશ્મમેદકાલકાર્કશતાવરીપુનર્નવાવસુકવસિર-
કાશ્ચનકમાર્ગીકાર્પાસીવૃશ્ચિકાલીપત્તુરવદર્યવકો-
લકુલત્યપ્રભૃતીનિ વિદારિગન્ધાશ્ચ દ્વે ચાદ્યે પશ્ચ-
મૂલ્યૌ સમાસેન વાતસંશમનો વર્ગઃ ॥ ૧૧ ॥

૮ હવે વાયુ વગેરે દોષોનું શમન કરનારાં દ્રવ્યો કહું છું.
દેવદાર, કઠ, હળદર, વરણો, મરડાસીંગી, ઘોળા પુલની
ખપાટ, પીળાં પુલની ખપાટ, કાળાં પુલનો કાંટાઅશે-
ળાઓ, કવચાં, સાલેડો, કાંકચ, વીરતરુ, કાંટાઅશેળીયો,
અરણી, ગળો, એરંડ, પાખાણુભેદ, ઘોળા પુલનો આંકડો,
આંકડો, શતાવરી, સાટેડો, અગથીયો, અધેડો, ચંપા-
કાડી, ભારંગી, વણ, વૃશ્ચિકાલી, પતંગ, ખેર, જવ, મહોટાં
ખેર અને કળથી વગેરે ઔષધો, વિદારી ગન્ધાદિગણ,
લઘુપંચમૂળગણ તથા બૃહત્પંચમૂળગણ આ સંક્ષેપમાં
વાયુનું સંશમન કરનારો વર્ગ છે. ૧૧

પિત્તનું શમન કરનારાં દ્રવ્યો.

ચન્દનકુચન્દનહીબેરોશીરમઞ્જિષ્ઠાપયસ્યાવિદા-
રીશતાવરીગુન્દ્રાશૈવાલકહારકુમુદોત્પલકદલીક-
ન્દલીદૂર્વામૂર્વાપ્રભૃતીનિ કાકોલ્યાદિસારિવાદિરજ્ઞ-
નાદિરુપલાદિન્યગ્રોધાદિસ્તુળપશ્ચમૂલમિતિ સમા-
સેન પિત્તસંશમનો વર્ગઃ ॥ ૧૨ ॥

૯ સુખડ, રતાંજળી, ઘોળો વાળો, કાળો વાળો, મજ્જ, દુધેલી,
વિદારી કંદ, શતાવરી, ગળો, શેત્રાળ, કદહાર
(એક જાતનું કમળ) કમળ, પોચણું, કેળનો કંદ, દ્રોકડ-
ધો, મેરવેલ વગેરે ઔષધો, કાકોલ્યાદિગણ, સારિ
વાદિગણ, અંજનાદિ ગણ, ઉત્પન્ન આદિ ગણ, ન્યગ્રોધાદિ
ગણ અને તૃણપંચમૂળગણ આ સંક્ષેપમાં પિત્તનું સંશમન
કરનારો વર્ગ છે. ૧૨

કફનું શમન કરનારાં દ્રવ્યો.

કાલેયકાગુરુતિલપર્ણીકુષ્ઠહરિદ્રાશીતશિવશત-
પુષ્પાસરલારાક્ષાપ્રકીર્યોદકીર્યેદુદીસુમનઃકાકાદ-
નીલાક્ષલકીહસ્તિકર્ણમુજાતકલામજ્જકપ્રભૃતીનિ
વહ્લીકળટકપશ્ચમૂલ્યૌ પિપ્પલ્યાદિર્વૃહત્યાદિર્મુષ્ક-

કાર્દિર્વચાવિઃ સુરસાદિરાગ્વધાદિરિતિ સમાસેન
શ્લેષ્મસંશમનો વર્ગઃ ॥ ૧૩ ॥

૧૦ કાળું અગર, અગર, તલવણી, કઠ, હળદર, કપૂર, સુવા, નસોતર, રાસના, કરંજ, કાંકય, ઇંજોરીયું, બાઈ, ચણાડી, દુધીયો વછનાગ, રાતો એરડો, મુંજ નામનું ખડ, વાળો વગેરે દ્રવ્યો તથા વલ્લીપંચમૂલગણ, કંટક-પંચમૂલગણ, પિપ્પલ્યાદિગણ, બૃહલ્યાદિગણ, મુષ્કકાદિ-ગણ, વચ્ચાદિગણ, સુરસાદિગણ અને આરગ્વધાદિગણ આ સંક્ષેપમાં કહ્યું સંશમન કરનારો વર્ગ છે. ૧૩

વ્યાધિ, જઠરાગ્નિ અને રોગીનું બળ તપાસીને
વૈદ્યે સંશોધન અને સંશમનરૂપ ઔષધ આપવું.

તત્ર સર્વાણ્યેવૌષધાનિ વ્યાધ્યગ્નિપુરુષબલાન્ય-
મિસમીક્ય વિદધ્યાત્ । તત્ર વ્યાધિબલાદધિકમૌ-
ષધમુપયુક્તં તમુપશમય્ય વ્યાધિ વ્યાધિમન્યમા-
વહતિ । અગ્નિબલાદધિકમજીર્ણં વિષ્ણ્ય વા પ-
ચ્યતે । પુરુષબલાદધિકં ગ્લાનિમૂર્છામદાનાવહતિ
સંશમનમ્ । एवं સંશોધનમતિપાતયતિ । હીન-
મેભ્યો દત્તમકિંચિત્કરં ભવતિ । તસ્માત્સમમેવ
વિદધ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

૧૧ વૈદ્યે વ્યાધિના (દોષોના તથા રોગના), જઠ-
રાગ્નિના અને પુરુષના (શરીરના) બલનો વિચાર કરીને તે
પ્રમાણે ઔષધની યોજના કરવી. કેમકે જો વ્યાધિના
બલથી વધારે માત્રામાં-પ્રમાણમાં સંશમન ઔષધ આપ-
વામાં આવે તો તે એ રોગને મટાડીને બીજા રોગને
ઉત્પન્ન કરે છે, જઠરાગ્નિના બળથી વધારે માત્રામાં
આપવામાં આવે તો તે ઔષધ પચતું નથી અથવા
લાંબા કાળ સુધી સ્થિર રહીને પછી પચે છે. પુરુ-
ષના બલથી વધારે માત્રામાં આપવામાં આવ્યું હોય
તો સુસ્તી, મૂર્છા અને મદ ઉત્પન્ન કરે છે. એજ પ્રમાણે
જો સંશોધન પણ વ્યાધિ, જઠરાગ્નિ અને પુરુષ એઓના
બળથી વધારે પ્રમાણમાં આપવામાં આવે તો ઉપર
પ્રમાણે જ નુકસાની કરે છે અને પુરુષના બલને બહુ
જ હાનિ પહોંચાડે છે. તેમજ સંશમન અને સંશો-
ધન ઔષધો જો વ્યાધિના, જઠરાગ્નિના કે પુરુષના બલથી
ઓછા પ્રમાણમાં આપવામાં આવે તો તે થોડો ગુણ
કરે છે અથવા નકામાં જાય છે એટલા માટે સંશમન
કે સંશોધન જે કોઈ ઔષધ આપવું હોય તે વ્યાધિ,
જઠરાગ્નિ અને રોગી પુરુષ એઓના બલને અનુસ-
રીને યોગ્ય પ્રમાણમાં જ આપવું વધારે કે ઓછા
પ્રમાણમાં આપવું નહીં. ૧૪

भवन्ति चात्र ॥

રોગે શોધનસાધ્યે તુ યો ભવેદોષદુર્બલઃ ।

तस्मै दद्याद्विषकप्राज्ञो दोषप्रचयावनं मृदु ॥ ૧૫ ॥

चले दोषे मृदौ कोष्ठे नेक्षेतात्र बलं नृणाम् ।
अव्याधिदुर्बलस्यापि शोधनं हि तदा भवेत् ॥ १६ ॥
स्वयं प्रवृत्तदोषस्य मृदुकोष्ठस्य शोधनम् ।

भवेदल्पबलस्यापि प्रयुक्तं व्याधिनाशनम् ॥ १७ ॥

૧૨ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો છે-સંશોધનથી
જ મટે એવા રોગમાં જો રોગી ઉપવાસ વગેરેથી નહીં
પણ દોષોથી દુર્બલ થયેલો હોય તો વિદ્વાન્ વૈદ્યે તેને
ગરમાળો વગેરે હલકું સંશોધન આપવું. પરંતુ જો રોગીને
કોઠો નરમ હોય અને દોષો પોતાના સ્થાનમાંથી ખસી
ગયા હોય (બહાર નીકળવાને તૈયાર થયેલા હોય) તો
રોગીઓના બળ તરફ દષ્ટિ કરવી નહિ અર્થાત્ દોષોથી
તો શું પણ ઉપવાસ વગેરેથી દુર્બલ થયેલા રોગીઓને
પણ સંશોધન આપવું કેમકે જો દોષો પોતાની મેજે જ
ચલિત (બહાર નીકળવાને તૈયાર) થયેલા હોય અને
કોઠો મૃદુ-નરમ હોય તો રોગી અલ્પબલવાળો હોય
તો પણ તેને આપવામાં આવેલું ઔષધ રોગને મટાડ-
નારું થઈ પડે છે. ૧૫-૧૭

व्याध्यादिषु तु मध्येषु काथस्याञ्जलिरिष्यते ।

बिडालपदकं चूर्णं देयः कल्कोऽक्षसंमितः ॥ १८ ॥

૧૩ વ્યાધિ, જઠરાગ્નિ અને રોગી મધ્યમ બળવાળા
હોય તો કવાથની માત્રા સોળ તોલા અને ચૂર્ણની તથા
કલ્કની માત્રા એક તોલાભાર આપવી અને કલ્કની
યાત્રા પણ એક તોલાભાર આપવી. ૮ જો વ્યાધિ વગેરે
હીન બલવાળા હોય તો એ માત્રા ઓછી કરવી અને
વ્યાધિ વગેરે ઉત્તમ બળવાળા હોય તો માત્રા
વધારવી. ૧૮

અધ્યાય ૪૦ મો.

द्रव्य, रस, गुण, वीर्य, विपाक विज्ञानीय (द्रव्य
तथा तेभां रहोला रस, गुण, वीर्य અને
विपाकना विज्ञानविषे).

ઉપક્રમ.

अथातो द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविज्ञानीयम-
ध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે;-હવે હું અહીંથી *દ્રવ્ય
રસગુણવીર્યવિપાકવિજ્ઞાનીય નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે
પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહ્યું છે
તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

‘द्रव्यञ्च भुज्यते’ એવું કેટલાએક આચાર્યોનું મત.

केचिदार्या ब्रुवते ‘द्रव्यं प्रधानम्’ । कस्माद्भव-
स्थितत्वादिह खलु द्रव्यं व्यवस्थितं न रसादयो

* દ્રવ્ય, રસ, ગુણ, વીર્ય અને વિપાક આ પાંચ પદાર્થના
વિજ્ઞાન વિશે આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેથી આ
અધ્યાયનું નામ દ્રવ્યરસગુણવીર્યવિપાકવિજ્ઞાનીય છે.

યથાઽઽમે ફલે યે રસાદયસ્તે પક્કે ન સન્તિ । નિત્યત્વાચ્ચ નિત્યં હિ દ્રવ્યમનિત્યા ગુણા યથા કલ્કાદિપ્રવિભાગઃ સ એવ સમ્પન્નરસગન્ધો વ્યા- પન્નરસગન્ધો વા ભવતિ । સ્વજાત્યવસ્થાનાચ્ચ યથા હિ પાર્થિવં દ્રવ્યમન્યભાવં ન ગચ્છત્યેવં શેષાણિ । પશ્ચેન્દ્રિયગ્રહણાચ્ચ પશ્ચભિરિન્દ્રિયૈર્ગૃહ્યતે દ્રવ્યં ન રસાદયઃ । આશ્રયત્વાચ્ચ દ્રવ્યમાશ્રિતા રસાદયો ભવન્તિ । આરમ્ભસામર્થ્યાચ્ચ દ્રવ્યાશ્રિત આરમ્ભો યથા વિદારિગન્ધાદિમાહૃત્ય સંશ્રુચ વિ- પચેદિત્યેવમાદિષુ ન રસાદિપ્વારમ્ભઃ । શાસ્ત્રપ્રા- માણ્યાચ્ચ શાસ્ત્રે હિ દ્રવ્યં પ્રધાનમુપદેશે હિ યો- ગાનાં યથા માતુલુક્ષાગ્નિમન્થૌ ચેતિ ન રસાદય ઉપદિશ્યન્તે । ક્રમાપેક્ષિત્વાચ્ચ રસાદીનાં રસાદયો હિ દ્રવ્યક્રમમપેક્ષન્તે યથા તરુણે તરુણાઃ સંપૂર્ણે સંપૂર્ણા ઇતિ । એકદેશસાધ્યત્વાચ્ચ દ્રવ્યાણામેકદે- શેનાપિ વ્યાધયઃ સાધ્યન્તે યથા મહાવૃક્ષક્ષીરેણેતિ તસ્માદ્દ્રવ્યં પ્રધાનં ન રસાદયઃ । કસ્માત્ નિરવ- યવત્વાત્ । દ્રવ્યલક્ષણં તુ ક્રિયાગુણવત્સમવાયિકાર ણમિતિ ॥ ૩ ॥

૨ કેટલાએક આચાર્યો કહે છે કે, “દ્રવ્ય, રસ,* ગુણ,† વીર્ય,‡ અને વિપાક§ આમાં દ્રવ્ય પ્રધાન (મુખ્ય) છે, આ વિષયમાં પ્રથમ કારણ એ છે કે દ્રવ્ય એનું એ જ રહે છે પરંતુ રસ આદિ એકના એક રહેતા નથી. જેમ (આંખા વગેરેના) કાચા ફળમાં જે રસાદિક હોય છે તે (આંખા વગેરેના) પાકેલા ફળમાં હોતા નથી. ખીજું કારણ દ્રવ્ય નિત્ય છે અને ગુણો અનિત્ય છે. જેમકે કલ્ક આદિ પદાર્થ એનો એ રહે છે પરંતુ તેમાં રહેલા રસ, ગંધ અમુક સમય સૂધી સારા રહે છે અને અમુક સમય પછી બગડી જાય છે. ત્રીજું કારણ એ છે કે દ્રવ્ય પોતાની પાર્થિવાદિ જાતિમાં જ રહે છે ખીજી જાતિને પ્રાપ્ત થતું નથી. (જેમકે પૃથ્વી સંબંધી દ્રવ્ય પૃથ્વી સંબંધવાળું જ રહે છે પરંતુ જળ સંબંધી, અગ્નિ

* મધુર, અમ્લ (ખાટો) કટુ (તીખો) તિક્ત (કડવો) લવણ (ખારો) અને કષાય (કસાયલો) આ છ રસ છે.

† શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રક્ષ, મદ, તીક્ષ્ણ, ગુરુ, લઘુ, પિચ્છિલ (ચીકણું) વિશદ, શ્લેષ્ણુ, પરુષ, કઠિન, મૃદુ, દ્રવ, સાંદ્ર, સ્થિર, સાર, સ્થૂલ, અને સૂક્ષ્મ આ વીસ ગુણો છે.

‡ ઉપર કહેલા ગુણોમાંના પ્રથમ શીતથી લઈને તીક્ષ્ણ સૂક્ષ્મના આઠ ગુણ વીર્ય કહેવાય છે. ગુણમાં અને વીર્યમાં ફરક છે. જે ગુણ આમળામાં છે તેજ ગુણ હરડેમાં પણ છે પરંતુ આમળું શીતવીર્ય છે અને હરડે ઉષ્ણવીર્ય છે. વળી જે કાર્ય દ્રવ્ય, રસ, ગુણ અને વિપાક કરી શકતા નથી તે કાર્ય વીર્ય કરે છે.

§ દ્રવ્ય વિપાક સમયે પોતાના સ્વાભાવિક રસનો ત્યાગ કરીને રસાંતર થઈ જાય છે તે વિપાક કહેવાય છે.

સંબંધી, વાયુ સંબંધી કે આકાશ સંબંધી થાતું નથી અને એ પ્રમાણે જ ખીજાં દ્રવ્યો પણ પોતાના સંબંધનો ત્યાગ કરતાં નથી) ચોથું કારણ એ છે કે દ્રવ્ય પાંચે ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ થઈ શકે છે (જાણી શકાય છે) પરંતુ રસ આદિ પાંચે ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ થઈ શકતા નથી.—જાણી શકાતા નથી. પરંતુ જીહ્વા ઇન્દ્રિયથી જ ગ્રહણ થઈ શકે છે પાંચમું કારણ દ્રવ્ય, રસ, ગુણ, વીર્ય અને વિપાક દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને રહેલા છે. (દ્રવ્ય રસાદિકનો આશ્રય કરીને રહેતું નથી.) છઠું કારણ કલ્ક તથા કવાથ વગેરેની બનાવટ પણ દ્રવ્યોમાંથી જ કરવામાં આવે છે. પરંતુ રસાદિકના આશ્રયથી કરવામાં આવતી નથી. જેમકે શાલીપર્ણી આદિ ઔષધને કુટીને તેમાંથી ઔષધો તૈયાર કરવામાં આવે છે. કંઈ રસાદિકને કુટીને તેમાંથી ઔષધ બનાવવામાં આવતાં નથી. સાતમું કારણ એ છે કે;—શાસ્ત્રમાં પણ તે તે યોગોના ઉપદેશમાં દ્રવ્યોનાં જ નામ આપેલાં છે પરંતુ રસાદિકનાં નામો કહેલાં નથી. જેમકે અમુક યોગમાં ખીજેરાંને અને અરણીને મિશ્રિત કરવાં, અમુક યોગમાં અમુક દ્રવ્યોને એકઠાં કરવાં ઇત્યાદિ લખ્યું છે પરંતુ અમુક યોગમાં અમુક રસોને, અમુક ગુણોને, અમુક વીર્યોને, કે અમુક વિપાકોને મિશ્રિત કરવા એમ કહ્યું નથી. આઠમું કારણ એ છે કે;—રસ, ગુણ, વીર્ય અને વિપાકને દ્રવ્યના ક્રમની અપેક્ષા રહે છે પરંતુ દ્રવ્યને એએના ક્રમની અપેક્ષા રહેતી નથી. જેમકે દ્રવ્ય તરુણ (નવું) હોય છે ત્યારે રસાદિક તરુણ (નવા) હોય છે અને દ્રવ્ય સંપૂર્ણ હોય છે ત્યારે રસાદિક પણ સંપૂર્ણ હોય છે. નવમું કારણ એ છે કે;—દ્રવ્યનો એક ભાગ અમુક વ્યાધિઓને મટાડે છે પરંતુ રસનો, ગુણનો, વીર્યનો કે વિપાકનો અમુક ભાગ કોઈ વ્યાધિને મટાડતો નથી. જેમકે શ્વેરના એક ભાગરૂપ દુધથી વ્યાધિ મટે છે પરંતુ રસાદિકના અમુક ભાગથી વ્યાધિ મટતો નથી. કારણ કે રસાદિક અવયવ વિનાના—ભાગ વિનાના છે. માટે દ્રવ્ય પ્રધાન (મુખ્ય) છે. રસાદિક પ્રધાન—મુખ્ય નથી. કારણ કે તેઓ અવયવ વિનાના—આકાર વિનાના છે. જે ક્રિયાઓ- વાળું હોય, જે ગુણોવાળું હોય, અને ઘટ પટાદિક પદાર્થોમાં સમવાયી કારણરૂપે જે રહેલું હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. આ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે. ૩

‘રસજ પ્રધાન છે’ આનું કેટલાએક આચાર્યોનું મત.

નેત્યાહુરન્યે । રસાસ્તુ પ્રધાનં । કસ્માદાગમા- દાગમો હિ શાસ્ત્રમુચ્યતે શાસ્ત્રે હિ રસા અધિકૃતાઃ યથા રસાયત્ત આહાર ઇતિ તસ્મિન્નપ્રાણાઃ । ઉપ- દેશાચ્ચ । ઉપદિશ્યન્તે હિ રસા યથા મધુરામ્લ- લ- વણા વાર્તં શમયન્તિ । અનુમાનાચ્ચ રસેન હાનુમીયતે દ્રવ્યં યથા મધુરમિતિ । ઋષિવચનાચ્ચ ઋષિવચનં વેદો યથા કિંચિદિજ્યાર્થ મધુરમાહરેદિતિ । ત- સ્માદ્રસાઃ પ્રધાનમ્ ॥ ૪ ॥

૩ ખીજા આચાર્યો કહે છે કે 'દ્રવ્ય પ્રધાન છે' એમ કહેવું ઠીક નથી. રસોજ પ્રધાન (મુખ્ય) છે. શા માટે? આગમમાં રસોને પ્રધાન કહ્યા છે માટે, આગમને શાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે. શાસ્ત્રમાં રસોનો પ્રધાનપણાથી-મુખ્યપણાથી ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. તે આ પ્રમાણે:-આહાર રસોને આધીન છે અને પ્રાણો આહારને આધીન છે. ખીજું કારણ શાસ્ત્રમાં રસોનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે 'મધુર, અમ્લ, અને લવણ રસો વાયુને શાંત કરે છે. ત્રીજું કારણ અનુમાન છે. જેમ કે અમુક રસ ઉપરથી અમુક દ્રવ્યનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. જેમકે મધુર રસ ઉપરથી અમુક દ્રવ્ય મધુર છે. ચોથું કારણ ઋષિનાં વચન છે. ઋષિનાં વચન એટલે વેદ. જેમકે વેદમાં કહ્યું છે કે 'યજ્ઞ કરવા માટે થોડોક મધુર રસ લાવવો.' આવાં કારણોથી રસો પ્રધાન મુખ્ય છે. ૪

ગુણોની પ્રધાનતા જુદી લખવાની જરૂર નથી.

રસેષુ ગુણસંજ્ઞા । રસલક્ષણમન્યત્રોપદેશ્યામઃ ॥૫॥

૪ રસોનું જ નામ ગુણ છે. તેથી રસોનાં પ્રધાનપણાના વાદની પેઠે જ ગુણની પ્રધાનતાનો વાદ પણ સમજી લેવો. રસનાં લક્ષણોનો ખીજો ટુકાણો-રસવિશેષવિજ્ઞાનીય નામના ૪૨મા અધ્યાયમાં ઉપદેશ કરીશું. ૫ વીર્યજ પ્રધાન છે આમ કેટલાએક આચાર્યોનું મત.

નેત્યાહુરન્યે । વીર્ય પ્રધાનમિતિ । કસ્માત્તદ્વશે-
નોષ્ઠકર્મનિષ્પત્તેઃ । હૃદયધર્મકર્માણ્યુર્ધ્વાધોમાગો-
ભયમાગસંશોધનસંશમનસંગ્રાહકાગ્નિદીપનપ્રીડ-
નલેખનવૃદ્ધિરસાયનવાજીકરણશ્વયથૂકરવિલય-
નદહનદારણમાદનપ્રાણવિષપ્રશમનાનિ વીર્યપ્રા-
ધાન્યાદ્વવન્તિ । તદ્વ વીર્યં દ્વિવિધમુષ્ણં શીતં
ચાગ્નીષોમીયત્વાજ્જગતઃ । કેચિદ્દૃષ્ટિવિધમાહુરુષ્ણં
શીતં ક્ષિગ્ધં રુક્ષં વિશદં પિચ્છિલં મૃદુ તીક્ષ્ણંચેતિ ।
एतानि वीर्याणि स्वबलगुणोत्कर्षाद्रसमभिभूयात्म-
कर्म कुर्वन्ति । यथा तावन्महत्पञ्चमूलं कषायं
तिक्तानुरसं वातं शमयेदुष्णवीर्यत्वात्तथा कुलत्थः
कषायः कटुकः पलाण्डुः स्नेहभावाच्च । मधुर
श्चेक्षुरसो वातं वर्धयति शीतवीर्यत्वात् । कटुका
पिप्पली पित्तं शमयति मृदुशीतवीर्यत्वादम्लमा
मलकं लवणं सैन्धवं च । तिक्ता काकमाची पित्तं
वर्धयत्युष्णवीर्यत्वान्मधुरा मत्स्याश्च । कटुकं
मूलकं श्लेष्माणं वर्धयति क्षिग्धवीर्यत्वात् । अम्लं
कपित्थं श्लेष्माणं शमयति रुक्षवीर्यत्वान्मधुरं
क्षौद्रं च । तदेतन्निदर्शनमात्रमुक्तम् ॥ ६ ॥

भवन्ति चात्र ॥

ये रसा वातशमना भवन्ति यदि तेषु वै ।

रौक्ष्यलाघवशैत्यानि न ते हन्युः समीरणम् ॥ ૭

ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि तेषु वै ।

तैક્ષ્ણ્યौष्ण्यलघुताश्चैव न ते तत्કર્મકારિણઃ ॥ ૮ ॥

ये रसाः श्लेष्मशमना भवन्ति यदि तेषु वै ।

स्नेहगौरवશૈત્યાનિ બલાસં વર્ધયન્તિ તે ॥ ૯ ॥

તસ્માદ્વીર્ય પ્રધાનમિતિ ।

૫ કેટલાએક આચાર્યો કહે છે કે રસ પ્રધાન નથી. પણ વીર્ય પ્રધાન છે. કારણ કે? ઔષધોનાં કર્મોની સિદ્ધિ વીર્યને લીધે થાય છે. આ ચિકિત્સા શાસ્ત્રમાં ઔષધોનાં વમન, વિરેચન, ઉભય ભાગનું સંશોધન (વમન તથા વિરેચન) સંશમન, સંગ્રહણ (ગ્રાહી કર્મ) અગ્નિદીપન, પ્રીડન (દખાવવું) લેપન (દોષોને ઉખેડીને તથા ખોતરીને પાતળા કરવા તે) ગૂંદણ (શરીરને પુષ્ટ કરવું તે) રસાયન (રસાદિક સાત ધાતુઓને સરખા કરીને પુષ્ટ કરવા તે). વાળકરણ, શ્વયથુકરણ (સોજો લાવવો તે) વિલયન (સોજાને નરમ પાડવો તે) દહન (જાળવું) દારણ (ચીરવું) મદ ચઢાવવો, પ્રાણ હરવા, વિષનું શમન કરવું ઇત્યાદિ કર્મ વીર્યના પ્રાધાન્યથી થાય છે. તે વીર્ય એ પ્રકારનું છે. ઉષ્ણ અને શીત. કારણ કે સર્વ જગત અગ્ન્યાત્મક અને સોમાત્મક છે. કેટલાએક આચાર્ય ઉષ્ણ, શીત, સ્નિગ્ધ, રક્ષ, વિશદ, પિચ્છિલ, મૃદુ અને તીક્ષ્ણ એ રીતે આઠ પ્રકારનું વીર્ય માને છે. આ વીર્યો પોતાના બળના અને પોતાના ગુણોના ઉત્કર્ષથી રસનો પરાભવ કરીને પોતાનું કર્મ કરે છે. જેમ ગૂંદતંપંચમૂળ ગણ તૂરા રસવાળો છે અને તેમાં કડવો રસ ગોળ છે. તેથી તે વાયુને વધારનાર હોવો જોઈએ છતાં ઉષ્ણ વીર્યને લીધે વાયુને શાંત કરે છે. કળથી તૂરા રસવાળી, અને હુંધળી (કાંદા) તીખા રસવાળી હોવાથી વાયુને વધારનારી હોવી જોઈએ, તથાપિ તે ઉષ્ણ અને સ્નિગ્ધ વીર્યવાળી હોવાથી વાયુને શાંત કરે છે. શેરડીનો રસ મધુર હોવાથી વાયુને પ્રતિપક્ષી હોવો જોઈએ, છતાં શીત વીર્ય હોવાથી વાયુને વધારે છે. પીપળ, તીખી, આમળું ખાટું, અને સૈંધવ ખારો હોવાથી પિત્તને વધારનારાં હોવાં જોઈએ છતાં મૃદુ અને શીત વીર્યવાળાં હોવાથી તેઓ પિત્તનું શમન કરે છે. પિલુડી કડવી હોવાથી અને માંછલા મધુર હોવાથી પિત્તનાં અનુકૂલ હોવાં જોઈએ. છતાં ઉષ્ણ વીર્યને લીધે પિત્તને વધારે છે. મોટા મૂળા, તીખા હોવાથી કફનો નાશ કરનારા હોવા જોઈએ છતાં સ્નિગ્ધ વીર્યવાળા હોવાથી કફની વૃદ્ધિ કરે છે. કાઠ ખાટું અને મધ મધુર હોવાથી કફને વધારનારા હોવાં જોઈએ છતાં પણ રક્ષ વીર્યવાળાં હોવાથી કફનો નાશ કરે છે. આ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે દિગ્પ્રદર્શન માત્ર છે. આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો છે. વાતનું શમન કરનારા જે રસો છે તેઓમાં જો રુક્ષપણું, લઘુપણું, અને શીતળતા હોય તો તેઓ વાયુને હણી શકે નહિ. જે રસો પિત્તનું શમન કરનારા

હોય તે રસોમાં બે તીક્ષ્ણતા, ઉષ્ણતા; અને લઘુતા હોય તો તેઓ પિત્તનું શમન કરી શકતા નથી. જે રસો કફનું શમન કરનારા છે તે રસોમાં બે સ્નિગ્ધતા, ગુરુતા, અને શીતલતા હોય તો તેઓ કફને વધારે છે. તે માટે વીર્ય પ્રધાન છે. ૬-૯

‘વિપાક પ્રધાન’ છે આમ કેટલાએક આચાર્યોનું મત

નેત્યાહુરન્યે । વિપાકઃ પ્રધાનમિતિ કસ્માત્સ-
મ્યદ્વિધ્યાવિપાકત્વાદિહ સર્વદ્રવ્યાણ્યમ્યવહતાનિ
સમ્યદ્વિધ્યા વિપકાનિ ગુણં દોષં વા જનયન્તિ ।
તત્રાહુરન્યે પ્રતિરસં પાક ઇતિ । કેચિન્નિવિધમિ-
ચ્છન્તિ મધુરમમ્લં કટુકં ચેતિ । તત્તુ ન સમ્ય-
મ્ભૂતગુણાદાગમાશ્ચામ્લો વિપાકો નાસ્તિ પિત્તં હિ
વિદગ્ધમમ્લતામુપૈત્યન્નેર્મન્દત્વાત્ । યદ્યેવં લવણોઽ-
પ્યન્યઃ પાકો ભવિષ્યતિ શ્લેષ્મા હિ વિદગ્ધો લવ-
ણતામુપૈતિ । મધુરો મધુરસ્યામ્લોઽમ્લસ્યૈવં સ-
ર્વેષામિતિ કેચિદાહુર્દૃષ્ટાન્તં ચોપદિશન્તિ, -યથા
તાવત્ક્ષીરં સ્થાલીગતમભિપચ્યમાનં મધુરમેવ સ્યા-
દ્યથા વા શાલિયવમુદ્રાદયઃ પ્રકીર્ણાઃ સ્વભાવમુ-
ત્તરકાલેઽપિ ન પરિત્યજન્તિ તદ્વદિતિ । કેચિદ્-
દન્ત્યબલવન્તો બલવતાં વશમાયાન્તીત્યેવમનવ-
સ્થિતિસ્તસ્માદસિદ્ધાન્તં પથઃ । આગમે હિ દ્વિવિધ
પથ પાકો મધુરઃ કટુકશ્ચ । તયોર્મધુરાશ્ચો ગુરુઃ
કટુકાશ્ચો લઘુરિતિ । તત્ર પૃથિવ્યસેજોવાય્ત્રા-
કાશાનાં દ્વૈવિધ્યં ભવતિ ગુણસાધર્મ્યાદુરુતા લ-
ઘુતા ચ । પૃથિવ્યાપશ્ચ ગુર્યઃ શેષાણિ લઘૂનિ
તસ્માદ્દિવિધ પથ પાક ઇતિ ॥ ૧૦ ॥

૬ કેટલાએક આચાર્યો કહે છે કે દ્રવ્ય, રસ અને વીર્ય પ્રધાન નથી પરંતુ વિપાક પ્રધાન છે. કારણ કે સમ્યકવિપાક અને મિથ્યાવિપાક આ બે સુખ્ય છે. આ-
ધેલાં સર્વ દ્રવ્યો સમ્યક વિપાકને પામે છે તો ગુણ કરે છે અને મિથ્યા વિપાકને પામે છે તો દોષ (વિકાર) ઉત્પન્ન કરે છે. આ વિષયમાં કેટલાએક આચાર્યો કહે છે કે પ્રત્યેક રસનો બુદ્ધો બુદ્ધો વિપાક થાય છે ત્યારે કેટલેક આચાર્યો કહે છે કે;-મધુર અમ્લ (ખાટો) અને કટુ (તીખો) આમ ત્રણ જ વિપાક થાય છે. પરંતુ આ ત્રણ વિપાકો માનવા યોગ્ય નથી. કારણ કે મહાભૂતોના ગુણોનો તથા શાસ્ત્રનો વિચાર કરતાં અમ્લ વિપાક થાતો જ નથી. પરંતુ અગ્નિ મંદ હોવાથી પિત્ત વિદગ્ધ થઈને અમ્લપણુને (ખાટાંપણુને) પામે છે. બે વિદગ્ધ થયેલા પિત્તના અમ્લપણુને વિપાક માનીએ તો બીજા લવણ (ખારો) વિપાક પણ માનવો જોઈએ. કારણ કે વિદગ્ધ થયેલો કફ લવણપણુને પામે છે. મધુરનો મધુર, અને અમ્લનો અમ્લ વિપાક થાય છે. આ રીતે સર્વે રસોના પોતાના જેવા જ વિપાકો થાય છે. આમ

કેટલાએક આચાર્યો કહે છે અને દષ્ટાંત પણ આપે છે. જેમ કઠાઈમાં દુધને નાખીને તેને ઉકાળીએ છીએ ત્યારે છેવટ સૂધી દુધ મધુર જ રહે છે. તેમજ ચોખા, જવ, અને મગ આદિ, ધાન્યો ધરતીમાં વવાયા છતાં ઉત્તર કાળમાં પણ પોતાના સ્વભાવનો સાગ કરતાં નથી. તેમ જ રસો જઠરાગ્નિથી થતી પરિપાક અવસ્થામાં પણ પોતાના મધુરાદિક સ્વભાવને છોડતા નથી. કેટલાએક આચાર્યો કહે છે કે;-નિર્બળ રસો બળવાન રસોને આધીન થાય છે માટે વિપાકને માટે આ મત સિદ્ધાંતરૂપ નથી. શાસ્ત્રમાં તો બે *પ્રકારના જ વિપાક કહ્યા છે. મધુરવિપાક અને કટુકવિપાક. એમાં મધુર-વિપાક ભારે છે અને કટુકવિપાક હલકો છે. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ આ પાંચ મહાભૂતોના ગુણોને અનુસરીને વિપાકમાં ગુરુતા અને લઘુતા (ભારેપણું હલકાપણું) થાય છે. પૃથ્વી તથા જળ આ બે ભૂતો ગુરુ (ભારે) છે. અને બીજાં ત્રણ ભૂતો લઘુ (હલકાં) છે તેને લઈને વિપાકમાં ગુરુતા લઘુતા થાય છે અને તેથી (વિ)પાક બે જ પ્રકારનો છે. ૧૦

भवन्ति चात्र ॥

द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वम्बुपृथिवीगुणाः ।

निवर्तन्तेऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते ॥ ૧૧ ॥

तेजोऽનिलाकाશगुणाः पच्यमानेषु येषु तु ।

निवर्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते ॥ ૧૨ ॥

૭ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો છે;-પાકવા લાગેલા પદાર્થોમાંના જે પદાર્થોમાં પૃથ્વીના અને જલના ગુણો અધિક હોય છે તે પદાર્થોનો વિપાક મધુર થાય છે અને જે પદાર્થોમાં તેજના, વાયુના અને આકાશના ગુણો અધિક હોય છે તે પદાર્થોનો વિપાક કટુક થાય છે. ૧૧-૧૨

ધનંતરિના મતમાં ‘દ્રવ્ય, રસ, વીર્ય અને વિપાક’

આ ચારેય પ્રધાન છે અને ચારમાં

પણ દ્રવ્ય પ્રધાન છે.

पृथक्त्वदर्शिनामेष वादिनां वादसंग्रहः ।

चतुर्णामपि सामर्थ्यमिच्छन्त्यत्र विपश्चितः ॥ ૧૩ ॥

तद्रव्यमात्मना किंचित्किंचिद्वીर्येण सेवितम् ।

किंचिद्रसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति वा ૧૪

पाको नास्ति विना वीर्याद्वીर્યं नास्ति विना रसात्

रसो नास्ति विना द्रव्याद्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतम् ૧૫

जन्म तु द्रव्यरसयोरन्योऽन्यापेक्षकं स्मृतम् ।

अन्योऽन्यापेक्षकं जन्म यथा स्याद्देहदेहिनोः ॥ ૧૬ ॥

* વિપાક ગુરુ અને લઘુ એમ બે પ્રકારનો કેવી રીતે થઈ શકે? વિપાક એટલે રસનો પરિણામવિશેષ આવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. રસ જલનો ગુણ છે અને જલ ગુરુ છે. આ વાત પ્રસિદ્ધ છે માટે ગુરુ અને લઘુ એમ બે વિપાક કેવી રીતે થાય છે? તેના ઉત્તરમાં ઉત્તર સ્થૂળ કહે છે.

વીર્યસંજ્ઞા ગુણાયેઽપિ દ્રવ્યાશ્રયાઃ સ્મૃતાઃ ।

રસેષુ ન વસન્ત્યેતે નિર્ગુણાસ્તુ ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૭ ॥

દ્રવ્યે દ્રવ્યાણિ યસ્માદ્ધિ વિપચ્યન્તે ન ષડ્ઝસાઃ ।

શ્રેષ્ઠં દ્રવ્યમતો જ્ઞેયં શેષા ભાવાસ્તદાશ્રયાઃ ॥ ૧૮ ॥

૮ દ્રવ્ય આદિકનું ભિન્ન ભિન્ન પ્રાધાન્ય માનનારા વાદીઓના વાદનો આ સંગ્રહ કહ્યો. પરંતુ આ વિષયમાં વિદ્વાનો દ્રવ્ય, રસ, વીર્ય અને વિપાક આ ચારેયનું પ્રાધાન્ય ઇચ્છે છે. કારણ કે કોઈ દ્રવ્ય* સેવવાથી તે પોતાના પાર્થિવ આદિ સ્વરૂપથી દોષોને (વ્યાધિઓને) હણે છે અથવાતો કરે છે. કોઈ દ્રવ્ય વીર્યથી દોષોને (વ્યાધિઓને) હણે છે અથવાતો કરે છે. કોઈ દ્રવ્ય રસથી દોષોને (વ્યાધિઓને) હણે છે અથવા તો કરે છે. કોઈ દ્રવ્ય વિપાકથી દોષોને (વ્યાધિઓને) હણે છે અથવા તો કરે છે. વીર્ય વિના વિપાક થાતો નથી, રસ વિના વીર્ય થાતું નથી અને દ્રવ્ય વિના રસ થાતો નથી. માટે ચારેયમાં દ્રવ્યને વિશેષ પ્રધાન માનવામાં આવે છે. જેમ જીવનો અને શરીરનો જન્મ એક ખીજની અપેક્ષા રાખે છે તેમ જ દ્રવ્ય અને રસ એક ખીજની અપેક્ષા રાખે છે.

(કેટલાએક આચાર્યો વીર્યના નામથી માનેલા ઉબ્બુ આદિ આઠ ગુણોને રસોમાં રહેનારા માને છે પરંતુ એમ નથી.) પરંતુ વીર્ય નામના જે આઠ ગુણો છે તે ગુણો દ્રવ્યમાં રહે છે. કેટલાએક કહે છે કે તે આઠ ગુણો રસમાં રહે છે પરંતુ એ ગુણો રસોમાં પણ રહેતા નથી. કારણ કે ગુણો ગુણરહિત હોય છે અર્થાત્ ગુણોમાં ગુણો રહી શકે નહિ પરંતુ દ્રવ્યમાં રહે છે. આ પાંચભૌતિક શરીરમાં દ્રવ્યો પાકે છે પરંતુ છ રસો પાકતા નથી. (કારણકે રસો અવયવ વિનાના છે. અને અવયવરહિતને પાકવાપણું સંભવતું નથી તેથી વિપાકો પણ દ્રવ્યમાં જ રહે છે) એટલા માટે દ્રવ્યને પ્રધાન જાણવું અને રસાદિક પદાર્થોને તેનો આશ્રય કરનારા જાણવા. ૧૩-૧૮

વૈદિક શાસ્ત્રના આધારે ઔષધનો ઉપયોગ કરવો.

અમીમાંસ્યાન્યચિંત્યાનિ પ્રસિદ્ધાનિ સ્વભાવતઃ ।

આગમેનોપયોજ્યાનિ મેષજાનિ વિચક્ષણૈઃ ॥ ૧૯ ॥

૯ જે ઔષધોનો સ્વભાવ પ્રસિદ્ધ છે તેવાં ઔષધોના રસ, ગુણ, વીર્ય વગેરેનો વિચાર કરવો નહિ. તેમ તેના ઉપર મિથ્યા તર્કો પણ કરવા નહિ પરંતુ વિચક્ષણ વૈદ્યોએ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે તે ઔષધોનો ઉપયોગ કરવો. ૧૯

* ખેર કોઠને હણે છે તે કેવળ પોતાના સ્વરૂપથી જ હણે છે, બૃહત્પંચમૂળગણ પોતાના વીર્યથી વાયુને હણે છે, ગળો પોતાના રસથી પિત્તને હણે છે, અને સુંક પોતાના વિપાકથી વાયુને હણે છે.

પ્રત્યક્ષલક્ષણફલાઃ પ્રસિદ્ધાશ્ચ સ્વભાવતઃ ।

નૌષધીર્હેતુભિર્વિદ્વાન્પરીક્ષેત કથંચનઃ ॥ ૨૦ ॥

૧૦ જે ઔષધીઓનાં ફળ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવતાં હોય તથા જે ઔષધીઓનો સ્વભાવ પણ પ્રસિદ્ધ હોય તેવી ઔષધીઓની વિદ્વાન વૈદ્યે કદી પણ રસાદિ કારણોથી પરીક્ષા કરવી નહિ. ૨૦

સહસ્રેણાપિ હેતૂનાં નામ્વઘ્નાદિર્વિરેચયેત્ ।

તસ્માત્તિષ્ઠેત્તુ મતિમાનાગમે ન તુ હેતુષુ ॥ ૨૧ ॥

૧૧ હજારો કારણોનો વિચાર કરતાં પણ અંબઘાદિગણ વિરેચન કરતો નથી. તે માટે વિદ્વાને શાસ્ત્ર ઉપર આધાર રાખવો. હેતુઓ ઉપર આધાર રાખવો નહિ. ૨૧

અધ્યાય ૪૧ મો

* દ્રવ્યવિશેષવિજ્ઞાનીય (પાર્થિવોદિ દ્રવ્યના

વિભાગોનું વર્ણન

ઉપક્રમ.

અથાતો દ્રવ્યવિશેષવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે;-હવે અહીંથી હું 'દ્રવ્ય-વિશેષવિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

અમુક દ્રવ્ય અમુક ભૂતના વિકારરૂપ છે
એમાં કારણ.

પૃથિવ્યસેજોવાય્વાકાશનાં સમુદાયાદ્રવ્યાભિ-
નિર્વૃત્તિસ્ત્વર્કર્ષસ્ત્વભિવ્યજ્ઞકો ભવતીદંપાર્થિવમિ-
દમાપ્યમિદં તૈજસમિદં વાયવીયમિદમાકાશોય-
મિતિ ॥ ૩ ॥

૨ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ આ પાંચ ભૂતોના સમુદાયથી સર્વ દ્રવ્યોની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે પણ જે દ્રવ્યમાં જે ભૂતના ગુણ આધક હોય છે તે દ્રવ્યને તે ભૂતના વિકારરૂપ અથવા તો તે ભૂતસંબંધી કહેવામાં આવે છે. જેમકે અમુક દ્રવ્ય પાર્થિવ છે, (પૃથ્વીના વિકારવાળું છે) અમુક દ્રવ્ય આપ્ય (જળના વિકારવાળું છે), અમુક દ્રવ્ય તૈજસ (તેજના વિકારવાળું છે) અમુક દ્રવ્ય વાયવીય (વાયુના વિકારવાળું છે) અને અમુક દ્રવ્ય આકાશીય (આકાશના વિકારવાળું છે) ૩

* દ્રવ્યોના પાર્થિવ આદિ ભેદોના વિજ્ઞાનને ઉદ્દેશીને આ અધ્યાયમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેથી આ અધ્યાયનું નામ દ્રવ્યવિશેષવિજ્ઞાનીય એવું છે.

પાર્થિવ દ્રવ્યનું લક્ષણ.

તત્ર સ્થૂલસારસાન્દ્રમન્દસ્થિરચરગુરુકઠિન-
ગન્ધબહુલમીપત્કષાયં પ્રાયશો મધુરમિતિ પાર્થિ-
વમ્ ॥ ૪ ॥

૩ જે દ્રવ્ય ગ્રંથું, મળખૂત, ધાતું, મંદ, સ્થિર, ખરસટ, ભારે (લાંબે સમયે પાકે તેવું) કઠણુ, ઘણા ગંધવાળું, જરાક તુરું અને ઘણે ભાગે મધુર હોય તે પાર્થિવ દ્રવ્ય કહેવાય છે. ૪

પાર્થિવ દ્રવ્યનાં કર્મ.

તત્સૈર્યબલસજ્જાતોપચયકરં વિશેષતઃશ્ચાધોગ-
તિસ્વભાવમિતિ ॥ ૫ ॥

૪ તે પાર્થિવ દ્રવ્ય સ્થિરતા આપે છે, બળ આપે છે, કઠણુપણું આપે છે, પુષ્ટિ કરે છે, અને વિશેષે કરીને નીચે જવાના સ્વભાવવાળું હોય છે. ૫

જલીય દ્રવ્યનાં લક્ષણ.

શીતસ્તિમિતસ્નિગ્ધમન્દગુરુસરસાન્દ્રમૃદુપિ-
ચ્છિલરસબહુલમીપત્કષાયામ્લલવણં મધુરરસપ્રા-
યમાપ્યમ્ ॥ ૬ ॥

૫ જે દ્રવ્ય શીતળ, આદ્રપટથી આચ્છન્ન થયેલા જેવું, સ્નિગ્ધ, મંદ, ભારે રસના આધિક્યવાળું, સર (મળની પ્રવૃત્તિ કરાવનારું) ધાતું, કોમળ, ચીકાસવાળું, જરાક તુરું, ખાતું અને ખારાસવાળું તથા જેમાં મધુર રસ વિશેષ હોય તે જલીય (જળસંબંધી) દ્રવ્ય કહેવાય છે. ૬

જલીય દ્રવ્યનાં કર્મ.

તત્સનેહનપ્રહ્લાદનક્લેદનબન્ધનવિષ્યન્દનકરમિતિ ૭

૬ જલીય દ્રવ્ય સ્નિગ્ધતા આપે છે, સુખ આપે છે, આદ્રતા (ભીનાશ) કરે છે, ચૂર્ણ વગેરે છુટા પદાર્થને બાંધે છે, અને સાવ કરે છે. ૭

તૈજસ દ્રવ્યનું લક્ષણ.

ઉષ્ણતીક્ષ્ણસૂક્ષ્મરૂક્ષસ્થિરલઘુવિશદં રૂપગુણબહુ-
લમીષદમ્લલવણં કટુકરસપ્રાયં વિશેષતઃશ્ચોર્ધ્વ-
ગતિસ્વભાવમિતિ તૈજસમ્ ॥ ૮ ॥

૭ જે દ્રવ્ય ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, સૂક્ષ્મ સ્ત્રોતોમાં ગતિ કરનારું, રૂક્ષ, ખરસટ, હલકું, ચીકાસ વિનાનું, રૂપ ગુણના આધિક્યવાળું, જરા ખાતું તથા ખારું, ઘણા તીખા રસવાળું, અને વિશેષે કરીને ઉંચે ગતિ કરવાના સ્વ-ભાવવાળું હોય તે તૈજસ દ્રવ્ય કહેવાય છે. ૮

તૈજસ દ્રવ્યનાં કર્મ.

તદ્દહનપચનદારણતાપનપ્રકાશનપ્રભાવર્ણકરમિતિ ૯

૮ તૈજસ દ્રવ્ય બાળે છે, પકાવે છે, ફાડી નાંખે છે, તપાવે છે, પ્રકાશ કરે છે અને પ્રભાને તથા પ્રકાશાદિક વર્ણને કરે છે. ૯

વાયવીય દ્રવ્યનું લક્ષણ.

સૂક્ષ્મરૂક્ષસ્થિરશિશિરલઘુવિશદં સ્પર્શબહુલમી-
પત્તિક્તં વિશેષતઃ કષાયમિતિ વાયવીયમ્ ॥ ૧૦ ॥

૮ જે દ્રવ્ય સૂક્ષ્મ, રૂક્ષ, ખરસટ, શીતળ, હલકું, ભિન્ન ભિન્ન અવયવોવાળું, ઘણા સ્પર્શવાળું, જરા કડવું, અને વિશેષે કરીને તુરા રસવાળું હોય તે વાયવીય દ્રવ્ય કહેવાય છે. ૧૦

તદ્વૈશઘલાઘવગ્લપનવિરૂક્ષણવિચારણકરમિતિ ૧૧

૧૦ વાયવીય દ્રવ્ય અવયવોને છુટા છુટા કરે છે, હલકાઈ આપે છે, સ્ત્રીની બાબતમાં હર્ષ રહેવા દેતું નથી, રૂક્ષપણું કરે છે, અને મનમાં અનેક વિકલ્પો કરાવે છે. ૧૧

આકાશીય દ્રવ્યનાં લક્ષણ.

શૂક્ષ્ણસૂક્ષ્મમૃદુવ્યવાયિવિવિક્તમવ્યક્તરસં શબ્દ-
બહુલમાકાશીયમ્ ॥ ૧૨ ॥

૧૧ જે દ્રવ્ય લાસું, સૂક્ષ્મ, કોમળ, (વિપત્તી પેઠે તથા મઘતી પેઠે) આખા શરીરમાં ફેલાયા પછી પાકનારું, નોખા નોખા અવયવોવાળું, અવ્યક્ત રસવાળું, અને ઘણા શબ્દવાળું હોય તે દ્રવ્ય આકાશીય (આકાશ સંબંધી) કહેવાય છે. ૧૨

આકાશીય દ્રવ્યનાં કર્મ.

તન્માર્દવસૌપિર્યલાઘવકરમિતિ ॥ ૧૩ ॥

૧૨ આકાશીય દ્રવ્ય કોમળતા આપે છે, પદાર્થોમાં છિદ્રો કરે છે, તથા લઘુતા (હળવાપણું) કરે છે. ૧૩ જગતના સર્વ પદાર્થ ઔપધરૂપ છે તેના યુક્તિયુક્ત પ્રયોગ કરવો જોઈએ.

અનેન નિદર્શનેન નાનાૌષધીભૂતં જગતિ કિંચિ-
દ્રવ્યમસ્તીતિ કૃત્વા તં તં યુક્તિવિશેષમર્થં ચામિ-
સમીક્ષ્ય સ્વવીર્યગુણયુક્તાનિ દ્રવ્યાણિ કર્મકારાણિ
ભવન્તિ ॥ ૧૪ ॥

૧૩ આ ઉદાહરણ ઉપરથી જગતમાં કોઈ પણ દ્રવ્ય ઔપધ ન હોય એવું નથી. આવો વિચાર કરી રોગોનું અવલોકન કરીને તેઓના ઉપર પ્રંટ, સ્વરસ વગેરે જુદા જુદા ઔપધોની યોજના કરવામાં આવે તો પોતાના વીર્ય તથા ગુણવાળી ઔપધીઓ પોતાનું કર્મ કરે છે. ૧૪

દ્રવ્યના કાળ, કર્મ, વીર્ય, અધિકરણ,

ઉપાય અને ફળ.

તાનિ યદા કુર્વન્તિ સ કાલઃ । યત્કુર્વન્તિ તત્કર્મ । યેન કુર્વન્તિ તદ્વીર્યમ્ । યત્ર કુર્વન્તિ તદધિકરણમ્ । યથા કુર્વન્તિ સ ઉપાયઃ । યન્નિ-
ષ્પાદયતિ તત્ફલમિતિ ॥ ૧૫ ॥

૧૪ એ દ્રવ્યો જે સમયમાં કર્મ કરે છે તે તેનો

સમય કહેવાય છે. જે કરે છે તે કર્મ કહેવાય છે, જેનાથી કર્મ થાય છે તે વીર્ય કહેવાય છે, જેના વિશે કર્મ કરવામાં આવે છે તે અધિકરણ કહેવાય છે. જે પ્રમાણે (કલ્કાદિકથી) કર્મ કરવામાં આવે છે તે ઉપાય કહેવાય છે અને જેને (આરોગ્ય કે અનારોગ્યને) ઉત્પન્ન કરે છે તે ફળ કહેવાય છે. ૧૫

વિરેચન દ્રવ્યોની પરીક્ષા.

તત્ર વિરેચનદ્રવ્યાણિ પૃથિવ્યમ્બુગુણભૂયિષ્ઠાણિ પૃથિવ્યાપો ગુર્યો ગુરુત્વાદધોગચ્છન્તિ તસ્માદ્વિરેચનમધોગુણભૂયિષ્ઠમનુમાનાત્ ॥ ૧૬ ॥

૧૫ જે દ્રવ્યોમાં પૃથ્વીના અને પાણીના ગુણ અધિક હોય છે તે દ્રવ્યો વિરેચન કરાવનારાં હોય છે. કારણ કે પૃથ્વી અને જળ ભારે હોય છે, અને ભારેપણાને લીધે નીચે ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળાં હોય છે. વિરેચન દ્રવ્યો પણ નીચે ગતિકરવારૂપી ગુણથી અત્યંત યુક્ત હોય છે તેથી તે પૃથ્વીના અને જળના અધિક ગુણવાળાં હોવાં જોઈએ આમ અનુમાન થાય છે. ૧૬

વમન દ્રવ્યોની પરીક્ષા.

વમનદ્રવ્યાણ્યગ્નિવાયુગુણભૂયિષ્ઠાણ્યગ્નિવાયુ હિ લઘુ લઘુત્વાદ્ધ તાવૃર્ધ્વમુત્તિષ્ઠતસ્તસ્માદ્વમનમધ્વગુણભૂયિષ્ઠમુક્તમ્ ॥ ૧૭ ॥

૧૬ જે દ્રવ્યોમાં અગ્નિના અને વાયુના ગુણ અધિક હોય છે તે દ્રવ્યો વમન કરાવનારાં હોય છે. કારણ કે અગ્નિ તથા વાયુ હલકા છે, અને હલકાપણાને લીધે તે ઉંચે ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળાં હોય છે. વમન કરાવનારાં દ્રવ્યો પણ ઉંચે ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળાં છે તેથી તેઓ અગ્નિના અને વાયુના અધિક ગુણવાળાં હોવાં જોઈએ. ૧૭

ઉભયગુણવાળાં દ્રવ્યની પરીક્ષા.

ઉભયગુણભૂયિષ્ઠમુભયતોભાગમ્ । આકાશગુણભૂયિષ્ઠં સંશમનમ્ । સંપ્રાહકમનિલગુણભૂયિષ્ઠમનિલસ્ય શોષણાત્મકત્વાત્ । દીપનમગ્નિગુણભૂયિષ્ઠમ્ । લેખનમનિલાનલગુણભૂયિષ્ઠમ્ । બૃહણં પૃથિવ્યમ્બુગુણભૂયિષ્ઠમ્ ॥ ૧૮ ॥

પવનૌષધકર્માણ્યનુમાનાત્સાધયેત્ ॥ ૧૯ ॥

૧૭ જે દ્રવ્યોમાં પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ અને વાયુ આ ચાર ગુણ અધિક હોય છે, તે વમન તથા વિરેચન ઉભય કર્મ કરે છે. સંશમન દ્રવ્યોમાં આકાશના ગુણ અધિક હોવા જોઈએ અને સંપ્રાહક (મળને રોકનારા) દ્રવ્યોમાં વાયુના ગુણ અધિક હોવા જોઈએ, કારણ કે શોષણ કરવું એ વાયુનું કર્મ છે. દીપન દ્રવ્યોમાં અગ્નિના ગુણ અધિક હોવા જોઈએ. લેખન દ્રવ્યોમાં (કદને તથા મેદને ઉખેડી, ખોતરીને પાતળા કરનારા

દ્રવ્યોમાં) વાયુના તથા અગ્નિના ગુણ અધિક હોવા જોઈએ બૃહણ દ્રવ્યોમાં (પુષ્ટિ આપનારા દ્રવ્યોમાં) પૃથ્વીના તથા જળના ગુણ અધિક હોવા જોઈએ. આ પ્રમાણે અનુમાનથી ઔષધનાં કર્મોને જાણવાં. ૧૮-૧૯

કયું દ્રવ્ય કયું કર્મ કરે છે ?

भवन्ति चात्र ॥

भूतेजोवारिजैर्द्रव्यैः शमं याति समीरणः ।

भूम्यम्बुवायुजैः पित्तं क्षिप्रमाप्नोति निर्वृतिम् २०

खतेजोऽनिलजैः श्लेष्मा शममेति शरीरिणाम् ।

वियत्पवनजाताभ्यां वृद्धिमाप्नोति मारुतः ॥ ૨૧ ॥

आग्नेयमेव यद्रव્યं तेन पित्तमुदीर्यते ।

वसुधाजलजाताभ्यां बलासः परिवर्धते ॥ ૨૨ ॥

एवमेतद्गुणाधिक्यं द्रव्ये દ્રવ્યે વિનિશ્ચિતમ્ ।

द्विशो वा बहुशो वापि ज्ञात्वा दोषेऽवचारयेत् २૩

૧૮ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો છે;—પાર્થિવ, તૈજસ, તથા આપ્ય દ્રવ્યોથી વાયુ તુરત શાંતિ પામે છે, પાર્થિવ, આપ્ય, અને વાયવીય દ્રવ્યોથી પિત્ત તુરત શાંતિને પામે છે અને આકાશીય, તૈજસ તથા વાયવીય દ્રવ્યોથી કફ તુરત શાંતિને પામે છે. આકાશીય અને વાયવીય દ્રવ્યોથી વાયુ વૃદ્ધિ પામે છે, તૈજસ દ્રવ્યોથી પિત્ત વૃદ્ધિ પામે છે, અને પાર્થિવ તથા આપ્ય દ્રવ્યોથી કફ વૃદ્ધિ પામે છે. આ પ્રમાણે અનુમાનથી પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં જે જે અધિક ગુણ હોય છે તેનો નિશ્ચય થાય છે. વૈદ્યે એક, બે અથવા તો ઘણા દોષોને જાણ્યા પછી તેના ઉપર એક, બે અથવા તો ઘણાં દ્રવ્યોનો પ્રયોગ કરવો. ૨૦-૨૩

वीर्योभां लूतसंभंधी गुणानो निर्णय.

તત્ર ય દ્વમે ગુણા વીર્યસંજ્ઞકાઃ શીતોષ્ણસ્નિગ્ધ-રુક્ષમૃદુતીક્ષ્ણપિચ્છિલવિશદાસ્તેષાં તીક્ષ્ણોષ્ણા-વાગ્નેયૌ । શીતપિચ્છિલાવમ્બુગુણભૂયિષ્ઠૌ । પૃથિ-વ્યમ્બુગુણભૂયિષ્ઠઃ સ્નેહઃ । તૌયાકાશગુણભૂયિષ્ઠં મૃદુત્વમ્ । વાયુગુણભૂયિષ્ઠં રૌક્ષ્યમ્ । ક્ષિતિસમી-રણગુણભૂયિષ્ઠં વૈશદ્યમ્ ॥ ૨૪ ॥

૧૯ શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રુક્ષ, મૃદુ, તીક્ષ્ણ, પિચ્છિલ અને વિશદ આ આઠનું વીર્ય નામ છે. તેઓમાં તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ ગુણમાં અગ્નિના ગુણ અધિક છે, શીત અને પિચ્છિલ એ બે ગુણમાં જળના ગુણ અધિક છે, સ્નિગ્ધ ગુણમાં પૃથ્વીના અને જળના ગુણ અધિક છે, મૃદુ ગુણમાં જળના તથા આકાશના ગુણ અધિક છે, રુક્ષ ગુણમાં વાયુના ગુણ અધિક છે અને વિશદ ગુણમાં પૃથ્વીના તથા વાયુના ગુણો અધિક હોય છે. ૨૪

विपाकेभां लूताना गुणानो निर्णय.

गुरुलघुविपाकावुक्तगुणौ ॥ ૨૫ ॥

૨૦ ગુરુતાવાળા મધુર વિપાકમાં પૃથ્વીના તથા જળના

ગુણુ અધિક છે. અને લઘુતાવાળા કટુવિપાકમાં તેજના, વાયુના, તથા આકાશના ગુણુ અધિક છે. આ વાત (૪૦ માં અધ્યાયમાં) કહી છે. ૨૫

કયું વીર્ય કયા દોષને હણે છે?

તન્નૌણ્ણસ્નિગ્ધૌ વાતઘ્નૌ । શીતમૃદુપિચ્છિલાઃ
પિત્તઘ્નૌ । તીક્ષ્ણરુક્ષવિશદાઃ શ્લેષ્મઘ્નૌ ॥ ૨૬ ॥

૨૧ તે વીર્યોમાંથી ઉષ્ણ તથા સ્નિગ્ધ વીર્ય વાયુને હણે છે, શીત, મૃદુ અને પિચ્છિલ વીર્ય પિત્તને હણે છે, અને તીક્ષ્ણ, રુક્ષ તથા વિશદ વીર્ય કફને હણે છે. ૨૬

કયો વિપાક કયા દોષને હણે છે?

ગુરુપાકો વાતપિત્તઘ્નઃ । લઘુપાકઃ શ્લેષ્મઘ્નઃ ૨૭

૨૨ ગુરુવિપાક (મધુર વિપાક) વાયુને તથા પિત્તને હણે છે, અને લઘુવિપાક (કટુવિપાક) કફને હણે છે. ૨૭

વીર્યો કેવી રીતે જાણી શકાય?

તેષાં મૃદુશીતોષ્ણાઃ સ્પર્શગ્રાહ્યાઃ । પિચ્છિલ-
વિશદૌ ચક્ષુઃસ્પર્શભિયામ્ । સ્નિગ્ધરુક્ષૌ ચાક્ષુષૌ ।
તીક્ષ્ણો ઘ્રાણદુઃસ્વોત્પાદનેન ॥ ૨૮ ॥

૨૩ મૃદુ, શીત, અને ઉષ્ણ આ ત્રણ વીર્ય સ્પર્શ કરવાથી જાણી શકાય છે, પિચ્છિલ અને વિશદ નેત્રથી તથા સ્પર્શથી જાણી શકાય છે, સ્નિગ્ધ અને રુક્ષ અક્ષુપથી જાણી શકાય છે, અને તીક્ષ્ણ વીર્ય નાકમાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાથી જાણી શકાય છે. ૨૮

વિપાકો કેવી રીતે જાણી શકાય?

ગુરુપાકઃ સ્પૃષ્ટવિષ્ણમૂત્રતયા કફોત્કેશેન ચ ।

લઘુર્બદ્ધવિષ્ણમૂત્રતયા મારુતકોપેન ચ ॥ ૨૯ ॥

૨૪ ગુરુવિપાક વિજાની તથા મૂત્રની વિશેષ પ્રવૃત્તિ થવા ઉપરથી અને કફનાં ઉત્કેલશથી (તેના સ્થાનમાંથી છુટા પડવાથી) જાણવામાં આવે છે, અને લઘુવિપાક વિજાની તથા મૂત્રની કબજિયત થવાથી અને વાયુના પ્રકોપથી જાણવામાં આવે છે. ૨૯

તુલ્ય રસવાળા દ્રવ્યોમાં પાર્થિવત્વાદિકની પરીક્ષા.

તન્ન તુલ્યગુણેષુ ભૂતેષુ રસવિશેષમુપલક્ષયેત્ ।

તદ્વથા મધુરો ગુરુશ્ચ પાર્થિવઃ । મધુરઃ સ્નિગ્ધ-
શ્રાણ્ય ઇતિ ॥ ૩૦ ॥

૨૫ સમાન ગુણવાળા દ્રવ્યોમાં તેઓના પાર્થિવત્વાદિકની પરીક્ષા તેના રસ ઉપરથી કરવી. જેમકે;—મધુરતાવાળા જે પદાર્થોમાં જે પદાર્થ મધુરતાની સાથે ગુરુ હોય તેને પાર્થિવ જાણવો. અને જે પદાર્થ મધુરતાની સાથે સ્નિગ્ધ હોય તેને જલીય જાણવો. ૩૦

દોષોની સમતા, વૃદ્ધિ અને ક્ષીણતા દ્રવ્યના ઉપયોગથી થાય છે.

ભવતિ ચાત્ર ॥

ગુણા ય ઉક્તા દ્રવ્યેષુ શરીરેષ્વપિ તે તથા ।

સ્થાનવૃદ્ધિક્ષયાસ્તસ્માદ્દેહિનાં દ્રવ્યહેતુકાઃ ॥ ૩૧ ॥

૨૬ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોક છે; જે ગુણો દ્રવ્યોમાં કહેવામાં આવ્યા છે તે ગુણો પ્રાણીઓના શરીરોમાં પણ તે પ્રમાણે જ છે. તે માટે દેહધારી પ્રાણીઓના દોષોની ધાતુઓની, અને અગ્નિની સમતા, વૃદ્ધિ અને ક્ષીણતા દ્રવ્યોના જે પ્રમાણે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે પ્રમાણે થાય છે. ૩૧

—***—

અધ્યાય ૪૨ મો.

*રસવિશેષવિજ્ઞાનીય (મધુરાદિક રસોના ભેદો રસોના ગુણો તથા રસાશ્રિત દ્રવ્યોનું વર્ણન)

ઉપક્રમ.

અથાતો રસવિશેષવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે; હવે અહીંથી હું ‘રસવિશેષવિજ્ઞાનીય’ એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

રસ જળનો ગુણ છે.

આકાશપવનદહનતોયભૂમિષુ યથાસંસ્થમેકો-
ત્તરપરિવૃદ્ધાઃ શબ્દસ્પર્શરૂપરસન્ધાઃ । તસ્માદ્ગ્ણ્યો
રસઃ । પરસ્પરસંસર્ગાત્પરસ્પરાનુગ્રહાત્પરસ્પરાનુ-
પ્રવેશાશ્ચ સર્વેષુ સર્વેષાં સાન્નિધ્યમસ્ત્યુત્કર્ષાપ-
કર્ષાત્તુ ગ્રહણમ્ ॥ ૩ ॥

૨ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ આ આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વીના ગુણ છે પરંતુ તે પાંચ ભૂતોના ગુણો ઉત્તરોત્તર ભૂતોમાં વૃદ્ધિ પામેલા જોવામાં આવે છે. તે માટે રસ એ જળનો ગુણ છે. દ્રવ્યોમાં પાંચ મહાભૂતોને પરસ્પરનો—એક બીજાનો સંસર્ગ (સંબંધ) છે, તેઓ પરસ્પર અનુગ્રહ (ઉપકાર) કરે છે અને પરસ્પરમાં અનુપ્રવેશ કરે છે તે ઉપરથી સર્વ દ્રવ્યોમાં સર્વ ભૂતોનું સાન્નિધ્ય (સામીપ્ય) છે. છતાં પણ આકાશાદિ ભૂતોની અધિકતા† ઉપરથી અને ન્યૂનતા ઉપરથી શબ્દાદિકની અધિકતાને અને ન્યૂનતાને ગ્રહણ કરી લેવી (જાણવી). ૩

રસના છ પ્રકાર અને તેના ત્રેસઠ પ્રકાર.

સ સ્વલ્વાણ્યો રસઃ શેષભૂતસંસર્ગાદ્વિદ્ગ્ધઃ ષોઢા
વિભજ્યતે । તદ્વથા । મધુરોઽમ્લો લવણઃ કટુક-
સ્તિક્તઃ કષાય ઇતિ । તે ચ ભૂયઃ પરસ્પરસંસર્ગ-
ત્રિષષ્ટિધા ભિદ્યન્તે ॥ ૪ ॥

* મધુરાદિક છ રસના ભેદોના વિજ્ઞાનનો અધિકાર કરીને આ અધ્યાય કહેવામાં આવ્યો છે તેથી આ અધ્યાયનું નામ ‘રસવિશેષવિજ્ઞાનીય’ એવું છે. † જે દ્રવ્યમાં આકાશ અધિક હોય છે તેમાં શબ્દ અધિક હોય છે. જે દ્રવ્યમાં વાયુ અધિક હોય છે તેમાં સ્પર્શ અધિક હોય છે વગેરે.

૩ જળના ગુણરૂપ તે રસ કાળની સહાયતાથી બીજાં જૂતોનાં એટલે પૃથ્વી, અગ્નિ, વાયુ, અને આકાશના સંસર્ગથી પરિપાકાંતર પામીને મધુર, અમ્લ, લવણ, કટુક, તિક્ત અને કષાય આ પ્રમાણે છ પ્રકારનો થાય છે અને તે છ રસ ફરીને પરસ્પરના સંસર્ગથી ત્રેસક પ્રકારના થાય છે. ૪

રસની ઉત્પત્તિ થવાવિશે.

તત્ર ભૂમ્યમ્બુગુણબાહુલ્યાન્મધુરઃ । ભૂમ્યગ્નિગુણબાહુલ્યાદમ્લઃ । તોયાગ્નિગુણબાહુલ્યાલ્લવણઃ । વાચ્ચગ્નિગુણબાહુલ્યાત્કટુકઃ । વાય્વાકાશગુણબાહુલ્યાત્તિક્તઃ । પૃથિવ્યનિલગુણબાહુલ્યાત્કષાયઃ इति ૬

૪ પૃથ્વીના અને જળના ગુણના અધિકપણાથી મધુર રસ થાય છે, પૃથ્વીના અને અગ્નિના ગુણના અધિકપણાથી અમ્લ (ખાટો) રસ થાય છે, જળના અને અગ્નિના ગુણના અધિકપણાથી લવણ રસ થાય છે, વાયુના અને અગ્નિના ગુણના અધિકપણાથી કટુક (તીખો) રસ થાય છે, વાયુના અને આકાશના અધિક ગુણથી તિક્ત (કડવો) રસ થાય છે અને પૃથ્વીના તથા પવનના આધક ગુણથી કષાય (કસાયલો) રસ થાય છે. ૫

કયો રસ કયા દોષને હણે છે ?

તત્ર મધુરામ્લલવણા વાતઘ્નાઃ । મધુરતિક્તકષાયઃ પિત્તઘ્નાઃ । કટુતિક્તકષાયઃ શ્લેષ્મઘ્નાઃ ॥૬॥

૫ મધુર, અમ્લ અને લવણ વાયુને હણે છે, મધુર, તિક્ત અને કષાય પિત્તને હણે છે, કટુ, તિક્ત અને કષાય કફને હણે છે. ૬

દોષોની ઉત્પત્તિ શામાંથી થાય છે ?

તત્ર વાયુરાત્મનૈવાત્મા પિત્તમાગ્નેયં શ્લેષ્મા સૌમ્ય ઇતિ ॥ ૭ ॥

૬ વાયુ પંડે સ્વતંત્ર મહાભૂતરૂપ છે. પિત્ત અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને કફ જળમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૭

રસોનો સ્વભાવ.

ત ધ્વ રસાઃ સ્વયોનિવર્દ્ધના અન્યયોનિપ્રશમનાશ્ચ ॥ ૮ ॥

૭ તે મધુરાદિક રસો પોતે જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે પોતાનાં કારણોને વધારે છે, અને જેમાંથી બીજા રસો ઉત્પન્ન થયા હોય તેવાં કારણોનો ક્ષય કરે છે. ૮

રસના મુખ્ય બે ભેદવિશે કેટલાએકના વિચાર.

કેચિદ્દાહુરગ્નીષોમીયત્વાજ્જગતો રસા દ્વિવિધાઃ સૌમ્યા આગ્નેયાશ્ચ । તત્ર મધુરતિક્તકષાયઃ સૌમ્યાઃ । કટુમ્લલવણા આગ્નેયાઃ । મધુરામ્લલવણાઃ સ્નિગ્ધા ગુરવશ્ચ । કટુતિક્તકષાયઃ રુક્ષા લઘવશ્ચ । સૌમ્યાઃ શીતા આગ્નેયાશ્ચોષ્ણાઃ ॥ ૯ ॥

૮ કેટલાએક આચાર્યો કહે છે કે, -સૌમ્ય અને આગ્નેય એવા બે ભેદ રસના છે. સર્વ જગત્ અગ્ન્યાત્મક અને સોમાત્મક (જળાત્મક) છે તેથી રસોને બે ભાગમાં વહેંચવા યોગ્ય છે. મધુર, તિક્ત, અને કષાય આ ત્રણ રસ સૌમ્ય (જળાત્મક) છે અને કટુ, અમ્લ તથા લવણ આ ત્રણ રસ અગ્ન્યાત્મક છે. મધુર, અમ્લ અને લવણ આ ત્રણ રસ સ્નિગ્ધ અને ગુરુ છે. કટુ, તિક્ત, અને કષાય આ ત્રણ રસ રુક્ષ અને લઘુ છે. સૌમ્ય રસ શીતવીર્ય છે અને આગ્નેય રસ ઉષ્ણવીર્ય છે. ૯

કષાય રસ વાયુની વૃદ્ધિ કરે છે.

તત્ર શૈત્યરૌક્ષ્યલાઘવૈશઘ્યૈષ્ટમ્યગુણલક્ષણો વાયુસ્તસ્ય સમાનયોનિઃ કષાયો રસઃ સોડસ્ય શૈત્યાચ્છૈત્યં વર્ધયતિ રૌક્ષ્યાદ્રૌક્ષ્યં લાઘવાહ્લાઘવં વૈશઘ્યાદૈશઘ્યં વૈષ્ટમ્યાદૈષ્ટમ્યમિતિ ॥૧૦॥

૯ વાયુમાં શીતતા, રુક્ષતા, લઘુતા, વિશદતા, અને વિષ્ટંભકતા (મળાદિકને અટકાવવાપણું) આ ગુણો છે અને કષાય રસ પણ એવા જ સ્વભાવનો છે, માટે કષાય રસ પોતાની શીતતાથી વાયુની શીતતાને, પોતાની રુક્ષતાથી વાયુની રુક્ષતાને, પોતાની લઘુતાથી વાયુની લઘુતાને, પોતાની વિશદતાથી વાયુની વિશદતાને અને પોતાની વિષ્ટંભકતાથી વાયુની વિષ્ટંભકતાને વધારે છે તેથી વાયુ વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૦

તીખો રસ પિત્તની વૃદ્ધિ કરે છે.

ઔણ્યતૈક્ષ્ણ્યરૌક્ષ્યલાઘવૈશઘ્યગુણલક્ષણં પિત્તં તસ્ય સમાનયોનિઃ કટુકો રસઃ સોડસ્યૌણ્યાદૌણ્યં વર્ધયતિ તૈક્ષ્ણ્યાતૈક્ષ્ણ્યં રૌક્ષ્યાદ્રૌક્ષ્યં લાઘવાહ્લાઘવં વૈશઘ્યાદૈશઘ્યમિતિ ॥૧૧॥

૧૦ પિત્તમાં ઉષ્ણતા, તીક્ષ્ણતા, રુક્ષતા, લઘુતા, અને વિશદતા આ ગુણો છે અને કટુક તીખો રસ પણ એવા જ સ્વભાવવાળો છે. માટે કટુક રસ પોતાની ઉષ્ણતાથી પિત્તની ઉષ્ણતાને, પોતાની તીક્ષ્ણતાથી પિત્તની તીક્ષ્ણતાને, પોતાની રુક્ષતાથી પિત્તની રુક્ષતાને, પોતાની લઘુતાથી પિત્તની લઘુતાને અને પોતાની વિશદતાથી પિત્તની વિશદતાને વધારે છે તેથી પિત્તની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૧

મધુર રસથી કફની વૃદ્ધિ થાય છે.

માધુર્યસ્નેહગૌરવશૈત્યપૈચ્છિલ્યગુણલક્ષણઃ શ્લેષ્મા તસ્ય સમાનયોનિર્મધુરો રસઃ સોડસ્ય માધુર્યાન્માધુર્યં વર્ધયતિ સ્નેહાત્સ્નેહં ગૌરવાદ્ગૌરવં શૈત્યાચ્છૈત્યં પૈચ્છિલ્યાત્પૈચ્છિલ્યમિતિ ॥ ૧૨ ॥

૧૧ કફમાં મધુરતા, સ્નિગ્ધતા, ગુરુતા, શીતતા, અને પિચ્છિલતા આ ગુણો છે. અને મધુર રસ પણ આવા જ સ્વભાવનો છે. માટે મધુર રસ પોતાની મધુરતાથી કફની મધુરતાને, પોતાની સ્નિગ્ધતાથી કફની સ્નિગ્ધતાને, પોતાની ગુરુતાથી કફની ગુરુતાને, પોતાની

શીતતાથી કફની શીતતાને અને પોતાની પિચ્છિલતાથી કફની પિચ્છિલતાને વધારે છે તેથી કફની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૨

કયો રસ કયા દોષને હણે છે? અને તેનાં શા કારણો છે?

તસ્ય પુનરન્યયોનિઃ કટુકો રસઃ સ શ્લેષ્મણઃ પ્રત્યનીકત્વાત્ કટુકત્વાન્માધુર્યમભિભવતિ રૌ-
દ્યાત્સ્નેહં લાઘવાદ્ગૌરવમૌષ્ણ્યાચ્છૈત્યં વૈશદ્યાત્તૈ-
ચ્છિલ્યમિતિ । તદેતન્નિદર્શનમાત્રમુક્તમ્ ॥ ૧૩ ॥

૧૨ કટુક રસ કફથી વિપરીત સ્વભાવવાળો છે, તે કફનો શત્રુ હોવાથી પોતાનાં તીખાપણાને લીધે કફની મધુરતાનો, પોતાનાં રુક્ષપણાને લીધે કફના સ્નિગ્ધપણાનો, પોતાની લઘુતાથી કફની ગુરુતાનો, પોતાની ઉષ્ણતાથી કફની શીતતાનો, અને પોતાના વિશદપણાથી કફના પિચ્છિલપણાનો (ચિકાશનો) પરાભવ કરે છે. (જેથી કફનો નાશ થાય છે.) આ તો એક દૃષ્ટાંતમાત્ર કહ્યું છે (પરંતુ આ ઉપરથી અમુક રસથી અમુક દોષનો નાશ થાય છે એમ જાણી લેવું.) ૧૩

મધુર રસનું લક્ષણ.

રસલક્ષણમત ऊर्ध्वं वक्ष्यामः । तत्र यः परितो-
षमुत्पादयति प्रह्लादयति तर्पयति जीवयति मुखा-
वलेपं जनयति श्लेष्माणं चाभिवर्धयति स म-
धुरः ॥ ૧૪ ॥

૧૩ હવે રસોનાં લક્ષણો કહીએ છીએ. જે રસ પરિતોષને ઉત્પન્ન કરે છે, સુખ આપે છે, તૃપ્તિ કરે છે, જીવાડે છે, મુખમાં મળતી વૃદ્ધિ કરે છે, અને કફની વૃદ્ધિ કરે છે તે રસ મધુર કહેવાય છે. ૧૪

અમ્લ રસનું લક્ષણ.

यो दन्तहर्षमुत्पादयति मुखस्त्रावं जनयति
श्रद्धां चोत्पादयति सोऽम्लः ॥ ૧૫ ॥

૧૪ જે રસ દાંતોને અંબાવી નાખે છે, મુખમાંથી લાળને ઝરાવે છે, અને રચિને ઉત્પન્ન કરે છે તે રસ અમ્લ (ખાટો) કહેવાય છે. ૧૫

લવણ રસનું લક્ષણ.

यो भक्तरुचिमुत्पादयति कफप्रसेकं जनयति
मार्दवं चापादयति स लवणः ॥ ૧૬ ॥

૧૫ જે રસ અન્નના ઉપર રચિ ઉત્પન્ન કરે છે, કફનો સ્વાદ કરાવે છે, અને અંગોમાં કામળતા કરે છે તે રસ લવણ (ખારો) કહેવાય છે. ૧૬

કટુક (તીખા) રસનું લક્ષણ.

यो जिह्वाग्रं बाधत उद्वेगं जनयति शिरो गृह्णाति
नासिकां च स्त्रावयति स कटुकः ॥ ૧૭ ॥

૧૬ જે રસ જીભની અણી ઉપર પીડા કરે છે, ઉદ્વેગને ઉત્પન્ન કરે છે, ઉદ્વેગથી મસ્તકને પકડી લે છે

અને નાકમાંથી પાણીનો સ્વાદ કરાવે છે તે રસ કટુક (તીખો) કહેવાય છે. ૧૭

તિક્ત રસનું લક્ષણ.

यो गले क्षोषमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति
भक्तरुचिं चापादयति हर्षं च स तिक्तः ॥ ૧૮ ॥

૧૭ જે રસ ગળાનું આકર્ષણ કરે છે, મુખને સ્વચ્છ કરે છે, અન્ન ઉપર રચિ ઉત્પન્ન કરે છે, અને રુવાંડાંઓને ઉભાં કરે છે. તે રસ તિક્ત (કડવો) કહેવાય છે. ૧૮

કષાય રસનું લક્ષણ.

यो वक्त्रं परिशोषयति जिह्वां स्तम्भयति कण्ठं
बध्नाति हृदयं कर्षति पीडयति च स कषायः १૯

૧૮ જે રસ મુખોને શુકાવી નાખે છે, જીભને જડ કરી દે છે, કંઠને બાંધી દે છે, અને હૃદયને ખેંચે છે તથા પીડા કરે છે તે રસ કષાય (તુરો) કહેવાય છે. ૧૯

મધુર રસના ગુણો તથા દોષો.

रसगुणानत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः । तत्र मधुरो रसो
रसरक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जाजःशुक्रस्तन्यवर्द्धनश्च-
क्षुण्णः केशयो वण्यो वलकृत्संधानः शोणितरस-
प्रसादनो बालवृद्धक्षतक्षीणहितः षट्पदपिपीलि-
कानामिष्टतमस्तृष्णामूर्च्छादाहप्रशमनः षडिन्द्रिय-
प्रसादनः कृमिकफकरश्चेति । स एवं गुणोऽप्येक
एवात्यर्थमासेव्यमानः कासश्वासालसकवमथुवद-
नमाधुर्यस्वरोपघातकृमिगलगण्डानापादयति त-
थाबुदश्લીपदबस्तिगुदोपलेपाभिष्यन्दप्रभृतीजन-
यति ॥ ૨૦ ॥

૧૯ હવે પછી રસોના ગુણો (તથા દોષો) કહીએ છીએ. મધુર રસ રસને, રુધિરને, માંસને, મેદને, અસ્થિઓને, મજ્જાને, ઓળને, વીર્યને, તથા ધાવણને વધારે છે, નેત્રનું હિત કરે છે, કેશોને સારા રાખે છે, વર્ણને સુંદર કરે છે, શરીરમાં બળ આપે છે, ભાગેલાં હાડકાં વગેરેને સાંધે છે, રુધિરને તથા રસને સ્વચ્છ કરે છે, બાળક, વૃદ્ધ તથા ક્ષતક્ષીણને હિતકારક છે, ભ્રમરાઓને તથા કીડીઓને બહુ જ પ્રિય છે, તૃપાને, મૂર્છાને અને દાહને શાંત કરે છે, પાંચેય ઈન્દ્રિયોને તથા મનને પ્રસન્ન કરે છે અને કૃમિઓને તથા કફને ઉત્પન્ન કરે છે. આ મધુર રસ આવા ગુણવાળો છે છતાં તેનું એકનું જ જે અત્યંત સેવન કરવામાં આવે છે તો તે ઉધરસ, શ્વાસ, અલસક, ઉલટી, મુખની મધુરતા, સ્વરનો ભંગ, કૃમિ, ગળગંડ, અર્થુદ, શ્લીપદ, મૂત્રાશયમાં ઉપલેપ (ચીકાસ) ગુદામાં ઉપલેપ અને અભિષ્યંદ (નેત્રરોગ) વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૦

અમ્લ રસના ગુણો તથા દોષો.

अम्लो ज्वरणः पाचनः पवननिग्रहणोऽनुलोमनः
कोष्ठविदाही बहिःशीतः क्लेदनः प्रायशो हृद्यश्चेति ।

સ એવં ગુણોડ્યેક ઇવાત્યર્થમુપસેવ્યમાનો દન્ત-
હર્ષનયનસંમીલનરોમસંવેજનકફવિલયનશરીરશૈ-
થિલ્યાન્યાપાદયતિ તથા ક્ષતાભિહતદશ્વદષ્ટમન્ન-
શૂનરુણપ્રચ્યુતાવમૂત્રિતવિસર્પિતચ્છિન્નમિશ્રવિદ્ધો-
ત્પિષ્ઠાદીનિ પાચ્યત્યાગ્નેયસ્વભાવાત્પરિદહતિ કण्ठ-
મુરો હૃદયં ચેતિ ॥ ૨૧ ॥

૨૦ અમ્લ (ખાટો) રસ આહારને પચાવે છે, દોષોને તથા રોગોને પકાવે છે, પવનને પકડી પાડે છે, (વાયુ, મૂત્ર અને વિષ્ઠાનું) અનુલેખન કરે છે, કાઠામાં બળતરા કરે છે, આહારથી શીતળતા દેખાડે છે, શરીરમાં આર્દ્રતા (બીનાશ) કરે છે, અને ઘણું કરીને હૃદયને પ્રિય લાગે તેવો હોય છે. એ અમ્લરસ એવા ગુણુવાળો છે છતાં પણ જો તેનું એકનું અત્યંત સેવન કરવામાં આવે છે તો તે દાંતોને અંખાવી દે છે, નેત્રોને વીચાવે છે, રુવાડાંઓને ઉભાં કરે છે, કફને પીગળાવે છે, શરીરને શિથિલ કરી નાખે છે, ધાયલ થયેલા, અભિધાત પામેલા, બળેલા, કરડાયેલા, ભાંગી ગયેલા, સૂજ ગયેલા, વાંકા વળી ગયેલા, સ્થાનમાંથી ખસી ગયેલા, ઝેરી મૂત્રવાળા ગ્રાણીઓના મૂત્રથી સ્પર્શાયેલા, ઝેરી સ્પર્શવાળાં ગ્રાણીઓથી સ્પર્શ પામેલા, છેદાયેલા, ભેદાયેલા, વીંધાયેલા, અથવા તો પ્રહારાદિકથી ભાંગીને ભુકા થયેલા અવયવોને પકાવે છે અને અગ્ન્યાત્મક હોવાથી કંઠમાં, ઉરઃસ્થળમાં અને હૃદયમાં દાહ કરે છે. ૨૧

લવણરસના ગુણો તથા દોષો.

લવણ: સંશોધન: પાચનો વિશ્લેષણ: ક્લેદન: શૈથિલ્યકૃદુણ: સર્વરસપ્રત્યનીકો માર્ગવિશોધન: સર્વશરીરાવયવમાર્દવકરણેતિ । સ એવં ગુણોડ્યેક ઇવાત્યર્થમાસેવ્યમાનો ગાત્રકણ્ઠકોટશોફ-
વૈવર્ણ્યપુંસ્ત્વોપઘાતેન્દ્રિયોપતાપાંસ્તથા મુખાક્ષિ-
પાકં રક્તપિત્તવાતશોણિતામ્લિકાપ્રભૃતીનાપાદ-
યતિ ॥ ૨૨ ॥

૨૧ લવણ રસ વમન તથા વિરેચન કરાવીને સં-
શોધન કરે છે, દુષ્ટ વ્રણને પકાવે છે, અવયવોને જીદા જીદા કરી દે છે, વ્રણને આર્દ્ર કરે છે, શરીરને શિથિલ કરે છે, ઉષ્ણ છે, સર્વ રસોનો શત્રુ છે, મૂત્રાદિકના માર્ગોને સાફ કરે છે, શરીરના સર્વ અવયવોને કામળ કરે છે. એ લવણ રસ આવા ગુણુવાળો છેતાં પણ જો તેનું એકનું અત્યંત સેવન કરવામાં આવે છે તો તે શરીરમાં ખરજ, ભાંડાં, સોજ, શરીરના વર્ણમાં ઝાંખાપણું, પુરુષપણુનો ઉપધાત, ઈંદ્રિયોનો ઉપતાપ, મુખપાક, આંખનું પાકવું, રક્તપિત્ત, વાતરક્ત, તથા ખાટા ઓડકાર વગેરે વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૨

કટુક રસના ગુણો તથા દોષો.

કટુકો દીપન: પાચનો રોચન: શોધન: સ્થૌ-

લ્યાલસ્યકફકૃમિવિષકુષ્ઠકણ્ઠપશમન: સંધિબન્ધ-
વિચ્છેદનોડવસાદન: સ્તન્યશુક્રમેદસામુપહન્તા
ચેતિ । સ એવં ગુણોડ્યેક ઇવાત્યર્થમુપસેવ્યમાનો
મમદગલતાલ્વોષ્ણશોષગાત્રસંતાપબલવિઘાતકમ્પ-
તોદમેદકૃત્કરચરણપાર્શ્વપૃષ્ઠપ્રભૃતિષુ ચ વાતશૂ-
લાનાપાદયતિ ॥ ૨૩ ॥

૨૨ કટુક (તીખો) રસ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, પાચન કરે છે, રુચિ ઉત્પન્ન કરે છે, માર્ગોને સ્વચ્છ કરે છે, સ્થૂળતાને દૂર કરે છે, આલસ્ય, કફ, કૃમિ, વિષ, કાઠ, તથા ખરજને શાંત કરે છે, સાંધાઓનાં બંધનોને શિથિલ કરે છે, ઉત્સાહનો નાશ કરે છે, ધાવણુનો, વીર્યનો અને મેદનો નાશ કરે છે, એ કટુક રસ આવા ગુણુ-
વાળો છેતાં પણ જો તેનું એકનું અત્યંત સેવન કરવામાં આવે છે તો તે ભ્રમ, હર્ષ ક્ષય, ગળાનો શોષ, તાલ-
વાનો શોષ, હોઠનો શોષ, ગાત્રોનો સંતાપ, બળનો ઉપધાત, કંપ, સોષના ભોંકાયા જેવી વ્યથા, તથા શરીરમાં ભેદન કરે છે અને હાથ, પગ, પડખાં તથા પીઠ વગેરે-
માં વાતશૂળોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૩

તિક્ત રસના ગુણો તથા દોષો.

તિક્તશ્લેદનો રોચનો દીપન: શોધન: કણ્ઠકોટ-
તૃણામૂર્છાજ્વરપ્રશમન: સ્તન્યશોધનો વિષમૂત્રક્લે-
દમેદોવસાપૂયોપશોષણશ્ચેતિ । સ એવં ગુણોડ્યેક ઇવાત્યર્થમુપસેવ્યમાનો ગાત્રમન્યાસ્તમ્ભાક્ષેપકા-
ર્દિતશિરઃશૂલભ્રમતોદમેદચ્છેદાસ્યવૈરસ્યાન્યાપાદ-
યતિ ॥ ૨૪ ॥

૨૩ તિક્ત (કડવો) રસ કફનો નાશ કરે છે, ખેરાક ઉપર રુચિ ઉત્પન્ન કરાવે છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, શોધન કરે છે, ખરજ, ધ્રામઠાં, તૃષા, મૂર્છાં તથા જ્વરને શાંત કરે છે, ધાવણુને સાફ કરે છે, વિષા, મૂત્ર, ક્લેદ, મેદ, ચરખી તથા પરને શુકવી નાખે છે. એ તિક્તરસ આવા ગુણુવાળો છેતાં પણ તેનું એકનું જો અત્યંત સેવન કરવામાં આવે છે તો તે ગાત્રોને તથા કંઠની પાછળની શિરાઓને પકડી પાડે છે. અને આક્ષેપક, અર્દિત, શિરઃ-
શૂલ, ભ્રમ, સોઈ ભોંકાયા જેવી પીડા, ભેદન, છેદન, તથા મુખની વિરસતા વગેરે વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૪

કષાય રસના ગુણો તથા દોષો.

કષાય સંગ્રાહકો રોપણ: સ્તમ્ભન: શોધનો
લેહન: શોષણ: પીડન: ક્લેદોપશોષણશ્ચેતિ । સ એવં ગુણોડ્યેક ઇવાત્યર્થમુપસેવ્યમાનો હૃત્પીડાસ્ય-
શોષોદરાધ્માનવાક્યગ્રહમન્યાસ્તમ્ભગાત્રસ્ફુરણચુ-
મચુમાયનાકુશ્ચનાક્ષેપણપ્રભૃતીજનયતિ ॥ ૨૫ ॥

૨૪ કષાય રસ મળની પ્રવૃત્તિને (ઝાડાને) અટકાવે છે, વ્રણમાં ધરતી લાવે છે, ગાત્રોને દૃઢ કરે છે, વ્રણને શુદ્ધ કરે છે, વ્રણનાં માંસને ઉખેડી નાખે છે, વ્રણનું શોષણ કરે

છે, પ્રણુને તથા હૃદયને દબાવે છે, અને ક્ષેદને (ભિનાશને) સુકવી નાંખે છે. એ કષાય રસ આવા ગુણવાળો છતાં પણ જો તેનું એકનું અત્યંત સેવન કરવામાં આવે છે તો તે હૃદયમાં પીડા, મુખમાં શોષ, પેટમાં આફરો, બોલવામાં અટકાયત, કંઠની પાછલી શિરાઓનું ઝલાર્ધ જવું, ગાત્રોનું ફરકવું, ચમચમાટ, ગાત્રોનો સંકોચ, અને અત્યંતકંપ વગેરે વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૫

મધુર વર્ગ.

અતઃ સર્વેષામેવ દ્રવ્યાણ્યુપવેદ્યામઃ । તદ્વથા ।
કાકોલ્યાદિઃ ક્ષીરઘૃતવસામજ્જશાલિષટ્કિયવગો-
ધૂમમાષઠ્ઠાટકકસેરુકત્રપુસૈર્વારુકકર્કારુકાલા-
લુકાલિન્દકતકગિલોચ્છપ્રિયાલપુષ્કરબીજકાશ્મ-
ચમ્પૂકદ્રાક્ષાસ્જૃરરાજાદનતાલનાલિકેરેશુવિકાર-
રબલાતિબલાત્મગુસાવિદારીપયસ્યાગોધુરકક્ષીર-
મોરટમધૂલિકાકૂપ્માણ્ડપ્રભૃતીની સમાસેન મ-
ધુરો વર્ગઃ ॥ ૨૬ ॥

૨૫ હવે સર્વેય રસનાં દ્રવ્યોનો ઉપદેશ કરીએ છીએ. કાકોલ્યાદિ ગણ, દૂધ, ઘી, ચરબી, મજ્જા, ચોખા, સાડી ચોખા, જવ, ધઉં, અડદ, શીંગોડાં, કસેરુ કંદ, ત્રપુસ (કાકડીની જાત) એવાંરુક (મોટી કાકડી) કર્કારુક (પતકાળું) મીઠા તુંબાં (દુધી) તડયુચ, નિર્મળી, ગિલોચ્છ, આરોળી, કમળકાકડી, શીવણુના ફળ, મહુડાં, દ્રાક્ષ, ખજૂર, રાણુ, તાડનાં ફળ, નાળીયેર, શેરડીમાંથી થનારા ગોળ વગેરે પદાર્થો, બળદાણુ, ખપાટ, કોંચાં, ફળ-વેલનો કંદ, ખરણુર, ગોખરુ, ક્ષીરમોરટ-ફાટેલા દૂધનું પાણી અથવા પીલુપર્ણી, જેડીમધ, કોળું ઇલાદિ પદાર્થ મધુર વર્ગ છે. આ મધુરવર્ગ સંક્ષેપમાં કહ્યો છે. ૨૬

અમ્લ વર્ગ.

દાડિમામલકમાતુલુક્કાપ્રાતકકપિત્થકરમર્દ્ધ-
દરકોલપ્રાચીનામલકતિત્તિડીકકોશામ્રમવ્યપારા-
વતવેત્રફલલકુચામ્લવેતસદન્તશઠદધિતકસુરાશુ-
ક્તસૌવીરકતુષોદકધાન્યામ્લપ્રભૃતીની સમાસેના
મ્લો વર્ગઃ ॥ ૨૭ ॥

૨૬ દાડીમ, આંબળાં, ખીજેરાં, અંબાડાં, કેાઠ, કરમદાં, નાના બોર, મોટાં બોર, જળ આંબળાં, કેાકમ, જંગલી કેરી, આંટનાં ફળ, અનન્નાસ, નેતરનાં ફળ, લકુચ, (નાનાં ફળુસ) અમ્લવેતસ, લીંબુ, દહીં, છાસ, સુરા (મદિરા), *શુક્ત, †સૌવીરક, ‡તુષોદક, અને §ધાન્યામ્લ ઇલાદિ પદાર્થ અમ્લ વર્ગ છે. આ અમ્લવર્ગ સંક્ષેપથી કહ્યો છે. ૨૭

* તેલ, ગોળ, કાંજ અને લવણુ વગેરેનો આશો.

† ફેતરાં કાઢાડી નાખીને કાચા અથવા તો પાકા જવના કટકાને પાણીમાં આથવામાં આવે તે પાણી. ‡ ફેતરાં સાથે જવના કટકા કરીને પાણીમાં આથવામાં આવે તે પાણી.

§ ચોખા, કેાદરા વગેરેનાં ભરડકાંને પાણીમાં આથવામાં આવે તે.

લવણુ વર્ગ.

સૈન્ધવસૌવર્ચલલિપાકયરોમકસામુદ્રકપલિ-
મયવક્ષારોષરપ્રસૂતસુવર્ચિકાપ્રભૃતીની સમાસેન
લવણો વર્ગઃ ॥ ૨૮ ॥

૨૭ સૈન્ધવ, સંચળ, ખીણુલુણુ, વડાગરું, સાંભરલુણુ, સમુદ્રનું મીઠું, પકાવીને બનાવેલું લુણુ, જવખાર, ખારો, સાંજખાર ઇલાદિ પદાર્થ લવણુ વર્ગ છે. આ લવણુ વર્ગ સંક્ષેપથી કહ્યો છે. ૨૮

કટુક વર્ગ.

પિપ્પલ્યાદિઃ સુરસાદિઃ શિશુમધુશિશુમૂલકલ-
શુનસુમુલશીતશિવકુષ્ઠેદવદારુરેણુકાવલ્ગુજફ-
લચણ્ડાગુગ્ગુલુમુસ્તાલાફલકીશુકનાસાપીલુપ્રભૃ-
તીની સાલસારાદિશ્ચ પ્રાયશઃ કટુકો વર્ગઃ ॥ ૨૯ ॥

૨૮ પિપ્પલ્યાદિગણુ, સુરસાદિગણુ, સરગવો, રાતો સરગવો, મૂળા, લસણુ, સુમખા (જંગલી તુળસી) કપૂર (અથવા તો પત્થર ફૂલ) કંઠ, દેવદારુ, હરેણુકા, બાબચી, કરમાણી, ગુગળ, મોથ, દુધીયો વચ્ચનાગ, અરુસો, પીલુ, અને સાલસારાદિગણુ આ પ્રાયશઃ કટુક વર્ગ છે આ કટુક વર્ગ સંક્ષેપમાં કહ્યો છે. ૨૯

તિક્ત વર્ગ.

આરગ્વધાદિર્ગુહચ્યાદિર્મંજૂકપર્ણીવેત્રકરીરહરિ-
દ્રાઘ્યેન્દ્રયવવરુણસ્વાદુકન્ટકસપ્તર્ણવૃહતીદ્વય-
શક્તિનીદ્રવન્તીત્રિવૃત્તતવેદનકર્કોટકકારવેલુક-
વાર્તાકકરીરકરબીરસુમનઃશઘ્નપુષ્પાડપામર્ગત્રાય-
માણાશોકરોહિણીવૈજયન્તીસુવર્ચલાપુનર્નવાવૃશ્ચિ-
કાલીજ્યોતિષ્મતીપ્રભૃતીની સમાસેન તિક્તો વર્ગઃ ૩૦

૨૯ આરગ્વધાદિગણુ, ગુહુચીઆદિ ગણુ, બ્રાહ્મી, નેત-રના અંકુરો, હળદર, દારુહળદર, દંદ્રજવ, વાયવરણુ, ગોખરુ, સપ્તપર્ણુ, ઉભી ભોરીંગણી, બેડી ભોરીંગણી, આંખ ઝુંટામણુ, ઉદરકરણી, નસોતર, કડવી ઘીસોડી, કડવાં કંટોલા, કારેલી, રીંગણી, કેરડો, કણુર, માલતી, મોટી શ્વેત જુઈ, અધેડો, ત્રાયમાણુ, કડુ, મોટી અરણી, સુરજમુખી, સાટોડી, મરડાશીંગી, અને મોટી માલ-કાંકણી ઇલાદિ પદાર્થ તિક્તવર્ગ છે આ તિક્તવર્ગ સંક્ષેપમાં કહ્યો છે. ૩૦

કષાય વર્ગ.

ન્યગ્રોધાદિરમ્બઘાદિઃ પ્રિયઙ્ગવાદી રોધાદિસ્ત્રિ-
ફલાશલ્કીજમ્બામ્રબકુલતિન્દુકફલાની કતક-
શાકપાષાણમેદકવનસ્પતિફલાની સાલસારાદિશ્ચ
પ્રાયશઃ કુરબકકોવિદારકજીવન્તીચિલીપાલકુષા-
સુનિષ્ણણકપ્રભૃતીની નીવારકાદયો મુદ્ગાદયશ્ચ સ-
માસેન કષાયો વર્ગઃ ॥ ૩૧ ॥

૩૦ ન્યગ્રોધાદિ ગણુ, અંબજાદિ ગણુ, પ્રિયંગુઆદિ ગણુ, રોધાદિ ગણુ, ત્રિફળાં, સાલેડો, જંબૂ, આંબો, બોલસરી,

લીપરુનાં કાયાં ફળ, નિર્મળી, સાગ, પાષાણુભેદ, વડ વગેરે વનસ્પતિનાં ફળ, સાલસારાદિગણુ, કાંટા અશેળી-ઓ, કાંચનાર, કડવી ખરખોડી, ટાંકાની ભાજી, પાલ-ખની ભાજી, ઓંટીગણુ વગેરે, બંટી આદિ તૃણુ ધાન્ય, અને મગ આદિ ધાન્ય આ પદાર્થો કષાય વર્ગ છે આ કષાય વર્ગ સંક્ષેપમાં કહ્યો છે. ૩૧

રસોના ત્રેસઠ સંયોગ.

તત્રૈષાં રસાનાં સંયોગાસ્તિષ્ઠિર્ભવન્તિ । તદ્યથા પચ્ચદશ દ્વિકા, વિંશતિસ્ત્રિકાઃ, પચ્ચદશ ચતુષ્કાઃ, ષડ્ પચ્ચકા, એકશઃ, ષડ્સા એકઃ ષડ્ક ઇતિ । તેષામન્યત્ર પ્રયોજનાનિ વક્ષ્યામઃ ॥ ૩૨ ॥

૩૧ છ રસોના ત્રેસઠ સંયોગ થાય છે. જેમ કે બળે રસના સંયોગ પંદર થાય છે, ત્રણ ત્રણ રસના સંયોગ વીસ થાય છે, ચાર ચાર રસના સંયોગ પંદર થાય છે, પાંચ પાંચ રસના સંયોગ છ થાય છે, પ્રત્યેક રસ છ જાતના છે અને છ રસનો એકત્ર સંયોગ એક છે. તેનાં પ્રયોજનો બીજે ઠેકાણે (ઉત્તર તંત્રમાં ૬૨મા અધ્યાયમાં) કહેયું. ૩૨

રસોનો નિત્ય ઉપયોગ કરવાથી તે શુક્ષ્મ બને છે નથી.

ભવતિ ચાત્ર ॥

જગ્ધાઃ ષડપિગચ્છન્તિ બલિનો વશતાં રસાઃ ।

યથા પ્રકુપિતા દોષા વશં યાન્તિ બલીયસઃ ॥ ૩૩ ॥

૩૨ રસના વિષયમાં આ પ્રમાણે એક શ્લોક છે:-જેમ દોષો પ્રકોપ પામ્યા છતાં પણ અતિ બળવાન મનુષ્યને વશ થાય છે. અર્થાત્ તેને વ્યાધિ કરતા નથી. તેમજ એક એક કરીને ખાધેલા છએ રસો પણ અતિ બળવાન મનુષ્યને વશ થાય છે (તેને વ્યાધિ કરતા નથી.) ૩૩

અધ્યાય ૪૩ મો

***વમનદ્રવ્યવિકલ્પ વિજ્ઞાનીય-ઉલટી કરાવનારાં દ્રવ્યોના પ્રયોગોનું વિજ્ઞાન. ઉપક્રમ.**

અથાતો વમનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે:-હવે અહીંથી હું 'વમન દ્રવ્ય વિકલ્પ વિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન, જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

* આ અધ્યાયમાં વમન (ઉલટી) કરાવનારાં દ્રવ્યોના પ્રયોગોનું ત્રિશિષ્ટ જ્ઞાન વર્ણવવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી આ અધ્યાયનું વમનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીય નામ છે.

'મીઠાળ' વમન (ઉલટી) કરાવનારાં ફળોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

વમનદ્રવ્યાણાં ફલાલીનાં મદનફલાનિ શ્રેષ્ઠતામનિ ભવન્તિ ॥ ૩ ॥

૨ મીઠાળ વગેરે વમન કરાવનારા દ્રવ્યોમાં મદન-ફળ (મીઠાળ) અત્યંત શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૩

મીઠાળથી વમન કરાવવાનો ૧ લો યોગ.

અથ મદનપુષ્પાણામાતપપરિશુષ્કાણાં ચૂર્ણપ્રકુશ્ચં પ્રત્યક્પુષ્પાસદાપુષ્પાનિમ્બકષાયાણામન્યતમેનાલોહ્ય મધુસૈન્ધવયુક્તાં પુષ્પચૂર્ણમાત્રાં પાયયિત્વા વામયેત્ ॥ ૪ ॥

મદનશલાટુચૂર્ણન્યેવં વા બકુલરમ્યકોપયુક્તાનિ મધુલવણયુક્તાન્યમિપ્રતતાનિ મદનશલાટુચૂર્ણસિદ્ધાં વા તિલતણ્ડુલયવાગૂમ્ ॥ ૫ ॥

૩ મીઠાળનાં ફળોને તડકામાં સુકવી, તેનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણમાંથી ચાર તોલા ચૂર્ણ લઈને, તે ચૂર્ણને અધેડાના કવાથમાં ઘોળી તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખી તે મીઠાળનાં ચૂર્ણની માત્રા પાછને વમન કરાવવું.

૨ જો યોગ.

૪ મીઠાળનાં ફળોને તડકામાં સુકવી, તેઓનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણમાંથી ચાર તોલાભાર ચૂર્ણ લઈ તે ચૂર્ણને આકડાના કવાથમાં ઘોળી, તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખી તે ચૂર્ણની માત્રાને પાછને વમન કરાવવું.

૩ જો યોગ.

૫ મીઠાળનાં ફળોને તડકામાં સુકવી, તેનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણમાંથી ચાર તોલાભાર ચૂર્ણ લઈ તે ચૂર્ણને લીંબડાના કવાથમાં ઘોળી, તેમાં મધ તથા સીંધાલૂણ નાખીને તે ચૂર્ણની માત્રાને પાછને વમન કરાવવું.

૪ થો યોગ.

૬ કાયાં મીઠાળના ચાર તોલાભાર ચૂર્ણમાં બોલસારી તથા બકાન નાખી, અધેડાના રસમાં ઘોળી ગરમ કરી, તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખીને તે રસ પાછને વમન કરાવવું.

૫ મો યોગ.

૭ કાયાં મીઠાળના ચાર તોલા ચૂર્ણમાં બોલસારી તથા બકાન નાખી, આકડાના રસમાં ઘોળી, ગરમ કરી, તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખી, તે રસ પાછને વમન કરાવવું.

૬ હો યોગ.

૮ કાયાં મીઠાળના ચાર તોલાભાર ચૂર્ણમાં બોલસારી તથા બકાન નાખી, લીંમડાના રસમાં ઘોળી, ગરમ કરી, તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખી તે રસ પાછને વમન કરાવવું.

૭ મો યોગ.

૯ કાચા મીઠાળનું ચૂર્ણ ચાર તોલાભાર નાખીને ચોખાની તથા તલની રાખ તયાર કરી. તે પાછને વમન કરાવવું. ૪-૫

૮ મો યોગ.

નિર્વૃત્તાનાં વા નાતિહરિતપાણ્ડૂનાં કુશમુઢાવ-
વદ્ધમુદ્રામયલિસાનાં યવતુષમુદ્રમાષશાલ્યાદિધા-
ન્યરાશાવટગત્રોષિતક્લિન્નમિશ્રાનાં ફલાનાં ફલ-
પિપ્પલીરુદ્ધત્યાતપે શોષયેત્તાસાં દધિમધુપલલવિ-
મૃદિતપરિશુષ્કાણાં સુમાજનસ્થાનામન્તર્નચ્છમુષ્ટિ-
મુષ્ણં યદ્દીમધુકકષાયે કોવિદારાદીનામન્યતમે
વા કષાયે વિમૃદ્ય રાત્રિપર્યુષિતં મધુસૈન્ધવયુક્ત-
માશીર્ભિરમિમન્નિતમુદ્દુષ્ણુઃ પ્રાઙ્મુક્ષમાતુરં પાય-
યેતાનેન મન્ત્રેણામિમન્ચ ॥ ૬ ॥

૧૦ પાકેલાં પરંતુ અત્યંત હરિત કે પાંડુવર્ણાં થઈ ગયેલાં ન હોય એવાં મીઠાળને ચોતરફથી દર્ભના પાટાથી બાંધવાં અને તેના ઉપર માટીનો તથા છાણનો બગડો લેપ કરી, જવના ફાતરાના ઢગલામાં અથવા તો મગ, અડદ કે ચોખા વગેરે ધાન્યના ઢગલામાં આઠ રાત રાખવાં, તેથી એ મીઠાળ આર્દ્ર થઈ પોતાની મેળે ફાટી જાય, એટલે તેમાંથી બી કાઢી લઈને તેને તડકામાં સુકવવાં, તે પછી એ બીને દહીં, મધ તથા માંસની સાથે સારી પેઠે વાટીને તેનું ચૂર્ણ કરવું ને તેને ફરીથી તડકામાં સુકવીને એક સારા વાસણમાં ભરી રાખવું, તે પછી એ ચૂર્ણમાંથી જેમાં નખો અંદર રહે એવી અર્થાત નાની મુઠી ભરીને, તે મુઠીભર ચૂર્ણને જેદીમધના ગરમ ક્વાથમાં ચોળીને રાતવાસી રહેવા દેવું, અને તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખવાં. તે પછી વૈદે તે ક્વાથને આશીર્વાદના મંત્રાથી મંત્રી પોતાનું મુખ ઉત્તર દિશા તરફ રાખી, રોગીનું મુખ પૂર્વ દિશા તરફ કરાવીને બેસાડવો, અને નીચેના મંત્રથી તે ક્વાથને મંત્રીને રોગીને પાવો.

નવથી ઓગણીસ સૂધીના ૧૧ યોગ.

૧૧ ઉપર પ્રમાણે જ મીઠાળનું ચૂર્ણ તયાર કરવું અને તેમાંથી નાની મુંઠી જેટલું ચૂર્ણ લઈ, તે ચૂર્ણને આ સ્થાનના સંશોધન સંશમનીય નામના ઓગણચાલીસમા અધ્યાયના બીજા વિષયમાં કહેલા કાંચનાર વગેરે અગ્યાર ઔષધમાંના કોઈ એક ઔષધના ક્વાથમાં ચોળીને રાત વાસી રહેવા દેવું અને તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખીને ઉપર પ્રમાણે જ વૈદે મંત્રથી મંત્રીને તે ક્વાથ રોગીને પાવો. ૬

ક્વાથને મંત્રવાના મંત્ર.

બ્રહ્મદક્ષાશ્ચિરુદ્રેન્દ્રભૂચન્દ્રાકાંનલનિલાઃ ।

ઋષયઃ સૌષધીપ્રામા ભૂતસન્ધ્યાશ્ચ પાન્તુ તે ॥ ૭ ॥

રસાયનમિવર્ષીણાં દેવાનામમૃતં યથા ।

સુધેવોત્તમનાગાનાં મૈષજ્યમિદમસ્તુ તે ॥ ૮ ॥

૧૨ બ્રહ્મા, દક્ષ, અશ્વિનીકુમાર, રુદ્ર, ઇંદ્ર, યૃથી, ચંદ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ, પવન, ઋષિઓ, ઔષધિઓનો સમૂહ, તથા સર્વ ભૂતોના સમૂહ, તારું રક્ષણ કરો! રસાયનો જેમ ઋષિઓને આરોગ્ય આપે છે, અમૃત જેમ દેવોને આરોગ્ય આપે છે, અને સુધા જેમ નાગોને આરોગ્ય આપે છે તેમ આ ઔષધ તને આરોગ્ય આપે! (આ મંત્રથી ઔષધને મંત્રીને રોગીને પાવું). ૭-૮

આઠથી ઓગણીસ સૂધીના યોગ કયા રોગમાં આપવા?

વિશેષેણ શ્લેષ્મજ્વરપ્રતિજ્યાયાન્તર્વિદ્રધિષુ ॥ ૯ ॥

૧૩ વિશેષે કરીને કફજ્વર, પ્રતિજ્યાય, અને અંદરનો વિદ્રધિ આ વ્યાધિઓમાં ઉપર કહેલા યોગનો ઉપયોગ કરવો. ૯

યોગ આપ્યા છતાં ઉલટી ન થાય તો શું કરવું?

અપ્રવર્તમાને વા દોષે પિપ્પલીવચ્ચાગૌરસર્ષપ-
કલ્કોન્મિથ્રેઃ સલવગૈરુણામ્બુભિઃ પુનઃ પુનઃ પ્રવ-
ર્તયેદાસમ્યગ્વાન્તલક્ષણાદિતિ ॥ ૧૦ ॥

૧૪ યોગ આપ્યા છતાં દોષની પ્રવૃત્તિ થાય નહિ તો (ઉલટી થાય નહિ તો) પીપર, વજ, તથા ઘોળા સર્ષવનો કલ્ક તથા સૈંધવ ઉના પાણીમાં ડોળી, તે પાછને વારં-
વાર ઉલટી કરાવવી. બરાબર ઉલટી થયાનાં ચિહ્નો જણાય ત્યાં સૂધી ઉલટી કરાવવી. ૧૦

૨૦ મો યોગ.

મદનફલમજ્જચૂર્ણં વા તત્કાથપરિભાવિતં મદ-
નફલકષાયેણ । મદનફલમજ્જસિદ્ધસ્ય વા પયસઃ
સંતાનિકાં ક્ષૌદ્રયુક્તામ્ । મદનફલમજ્જસિદ્ધં વા
પયઃ । મદનફલમજ્જસિદ્ધેન વા પયસા યવાગૂમ્ ૧૧

૧૫ મીઠાળની અંદરની મજ્જનનું-ગર્ભનું ચૂર્ણ કરી તેમાંથી ચાર તોલા ભાર ચૂર્ણ લઈને તેને મીઠાળના જ ક્વાથની ભાવના આપવી અને મીઠાળના ક્વાથની સાથે જ પાછને વમન (ઉલટી) કરાવવું.

૨૧ મો યોગ.

૧૬ મીઠાળની મજ્જનનું (અંદરના ગર્ભનું) ચાર તોલા ભાર ચૂર્ણ લઈને તેને દૂધમાં નાખીને દૂધને ઉકાળવું અને તેની તર મધની સાથે ચટાડીને વમન કરાવવું. (ઉલટી કરાવવી).

૨૨ મો યોગ.

૧૭ મીઠાળની મજ્જનનું ચાર તોલા ભાર ચૂર્ણ દૂધમાં ઉકાળી તે દૂધ પાછને વમન કરાવવું.

૨૩ મો યોગ.

૧૮ મીઠાળની મજ્જનનું ચૂર્ણ નાખીને દૂધને ઉતું કરવું અને તે દૂધની સાથે રાખ પાછને વમન કરાવવું. ૧૧

વીસથી ત્રેવીસ સૂધીના યોગ કયા રોગમાં
આપવા ?

અધોભાગાસૃક્ષિપ્તહ્રદાહયોઃ ॥ ૧૨ ॥

૧૯ નીચેના ભાગમાં થયેલા રક્તપિત્તમાં અને પિત્તથી
થયેલા હૃદયના દાહમાં ઉપર કહેલા યોગ આપવા. ૧૨

૨૪ મો યોગ અને તેનો વિષય.

મદનફલમજ્જસિદ્ધસ્ય વા પયસો દધિભાવમુ-
પગતસ્ય દધ્યુત્તરં દધિ વા કફપ્રસેકચ્છર્દિમૂર્છા-
તમકેષુ ॥ ૧૩ ॥

૨૦ મીઠાળની મજ્જનું ચાર તોલા ભાર ચૂર્ણ
નાખીને દુધ ઉકાળવું અને તેનું દહીં કરીને, તે
દહીંની ઉપરનો જડો ભાગ ચટાડીને વમન કરાવવું,
કફથી લાળ પડતી હોય, ઉલટી થતી હોય, મૂર્છા
આવતી હોય, અને તમક શ્વાસ થયો હોય તેમાં આ
યોગનો ઉપયોગ કરવો.

૨૫ મો યોગ અને તેનો વિષય.

૨૧ મીઠાળની મજ્જના ચાર તોલા ભાર ચૂર્ણની
સાથે દુધને ઉકાળીને, તે દુધનું દહીં કરવું, અને તે દહીં
પાછને વમન કરાવવું. આ યોગનો ઉપયોગ પણ કફથી
ઝરતી લાળમાં, ઉલટીમાં, મૂર્છામાં અને તમક શ્વાસમાં
કરવો. ૧૩

૨૬ મો યોગ અને તેનો વિષય.

મદનફલમજ્જરસં જ્ઞેહં વા મહાતકજ્ઞેહવદાદાય
ફાણિતીમૂતં લેહ્યેદાતપપરિશુષ્કં વા મદનફલ-
મજ્જચૂર્ણં જીવન્તીકષાયેણ પિત્તે કફસ્થાનગતે ૧૪

૨૨ ચિકિત્સાસ્થાનના દ્વિત્રણીય ચિકિત્સિત નામના
પ્રથમ અધ્યાયમાં જે પ્રમાણે બીલામાંથી સ્નેહ કાઢવાનો
વિધિ કહ્યો છે તે પ્રમાણે મીઠાળની મજ્જમાંથી રસ
અથવા તે સ્નેહ કાઢીને તે રાખના જેવો સ્નેહ ચટાડીને
વમન કરાવવું. પિત્ત કફના સ્થાનમાં આવ્યું હોય ત્યારે
આ યોગનો ઉપયોગ કરવો.

૨૭ મો યોગ અને તેનો ઉપયોગ.

૨૩ મીઠાળની મજ્જનું ચાર તોલા ભાર ચૂર્ણ
કરીને તેને તડકામાં સુકવવું. તે પછી જીવંતીના કવાથ-
ની સાથે પાછને વમન કરાવવું. પિત્ત કફના સ્થાનમાં
આવ્યું હોય ત્યારે આ યોગનો ઉપયોગ કરવો. ૧૪

૨૮ મો યોગ અને તેનો વિષય.

મદનફલમજ્જકાથં વા પિપ્પલ્યાદિપ્રતીવાપં ત-
ચૂર્ણં વા નિમ્બરુપિકાકષાયયોરન્યતેરેણ કફ-
વ્યાધિહરં મદનફલમજ્જચૂર્ણં વા મધુકકાશમર્ય-
દ્રાક્ષાકષાયેણ સંતર્પણં ચ । મદનફલવિધાન-
મુક્તમ્ ॥ ૧૫ ॥

૨૪ મીઠાળના ચાર તોલા ભાર મજ્જના કવાથમાં

(તે કવાથ પાક ઉપર આવે એટલે) તેમાં પિપ્પલ્યાદિ ગળુનો
કલ્ક નાખીને તે કવાથ તૈયાર થાય એટલે પાવો. કફના
વ્યાધિમાં આ યોગનો ઉપયોગ કરવો.

૨૯ મો યોગ અને તેનો વિષય.

૨૫ મીઠાળની ચાર રૂપિયા ભાર મજ્જનું ચૂર્ણ
લીંમડાના કવાથની સાથે પાછને વમન કરાવવું. કફના
વ્યાધિમાં આ યોગનો ઉપયોગ કરવો.

૩૦ મો યોગ અને તેનો વિષય.

૨૬ મીઠાળની ચાર તોલા ભાર મજ્જનું ચૂર્ણ
આંકડાના કવાથની સાથે પાછને વમન કરાવવું. કફના
વ્યાધિમાં આ યોગનો ઉપયોગ કરવો.

૩૧ મો યોગ અને તેનો વિષય.

૨૭ મીઠાળની ચાર તોલા ભાર મજ્જનું ચૂર્ણ જેઠી
મધ, સીવળુનાં ફળ, અને દ્રાક્ષ આ સર્વના કવાથની સાથે
પાછને વમન કરાવવું. આ યોગ કફના રોગને હરે છે તથા
પીવામાં પણ રુચિ ઉત્પન્ન કરે છે. આ રીતે મીઠાળના
૩૧ યોગ કહ્યા. ૧૫

કુકડવેલાના પુષ્પોથી વમન કરાવવાના યોગો
તથા તેઓના વિષયો.

જામૂતકકુસુમચૂર્ણં વા પૂર્વવદેવં ક્ષીરેણ । નિર્વ-
ત્તેષુ ક્ષીરયવાગૂં રોમશેષુ સન્તાનિકામરોમશેષુ ચ
દધ્યુત્તરં હરિતપાણ્ડુષુ દધિ તત્કષાયસંસ્રુષ્ટાં વા
સુરામ્ ॥ ૧૬ ॥

૨૮ કુકડવેલાના પુષ્પોનું ચાર તોલા ભાર ચૂર્ણ
લપ્તને તેને અથ્રેડાના અથવા તે લીંમડાના કવાથમાં
ધોળી, તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખીને તે કવાથ પાવો.
અથવા તે તેની એક નાની મૂઠીથી ભરેલાં ચૂર્ણને
જેઠી મધના કે કાંચનાર આદિ અગીયાર ઔષધોમાંથી
કાષ્ઠાએક ઔષધના કવાથમાં ધોળી, રાત વાસી રહેવા
દઈ, તેમાં મધ, તથા સૈંધવ નાખીને તે કવાથ પાવો.
અથવા તે કુકડવેલાના પુષ્પોનું ચૂર્ણ દુધમાં ધોળીને
તે દુધ પાવું અથવા તે કુકડવેલાના પાકેલાં પુષ્પોનું
ચાર તોલા ભાર ચૂર્ણ નાખી, દુધને ઉકાળીને તે દુધ
સાથે રાખ પાવી. અથવા તે કુકડવેલાનાં પુષ્પો રુછડા-
વાળાં થઈ ગયાં હોય, કઠણ થઈ ગયાં હોય તે તેના
ચાર રૂપિયા ભાર ચૂર્ણની સાથે પકાવેલા દુધની તર
મધની સાથે ચટાડીને વમન કરાવવું. જે રુછડા
વિનાનાં હોય તે (અર્થાત્ વિશેષ પાકી ગયાં હોય તે)
તેના ચાર રૂપિયા ભાર ચૂર્ણની સાથે દુધને ઉકાળવું
અને તેનું દહીં કરીને તે દહીંની ઉપરનો જડો ભાગ
ચટાડવો. જે એ પુષ્પો પાકીને લીલા રંગના કે પાંકુ
રંગનાં થઈ ગયાં હોય તે તેઓનાં ચાર રૂપિયા ભાર
ચૂર્ણની સાથે ઉકાળેલાં દુધનું દહીં કરીને તે દહીં પાવું
અથવા તે એ પુષ્પોના કવાથથી પિષ્ટની મદિરા બના-
વીને તે મદિરા પાવી. ૧૬

કુકડવેલાના યોગનો ઉપયોગ.

કફારોચક્રકાસશ્વાસપાણ્ડુરોગયક્ષ્મસુ ॥ ૧૭ ॥

૨૯ કફ, અરોચક, ખાંસી, શ્વાસ, પાંડુરોગ, અને ક્ષય રોગમાં ઉપર કહેલા યોગોનો ઉપયોગ કરવો. ૧૭

કુકડવેલાના યોગવિશે વિશેષ ઉપદેશ.

પર્યાગતેષુ મદનફલમજ્જવદુપયોગઃ ॥ ૧૮ ॥

૩૦ કુકડવેલાનાં પુષ્પો બહુ પાકી ગયાં ન હોય પણ હરિત (લીલા) રંગનાં કે પાંડુ રંગના થઈ ગયાં હોય તો મીઠાળની મજ્જાની પેઠે તેના બીજ યોગ કરીને તેઓનો ઉપયોગ કરવો. ૧૮

ઈંદ્રજવથી તથા કડવી ઘીસોડીથી વમન કરાવવાના યોગ.

તદ્વદેવ કુટ્જફલવિધાનમ્ । કૃતવેધનાનામપ્યેવ
પક્ષ કલ્પઃ ॥ ૧૯ ॥

૩૧ ઈંદ્રજવથી વમન કરાવવાનો યોગ પણ ઉપર પ્રમાણે જ કરવો. અને કડવી ઘીસોડીથી વમન કરાવવાનો યોગ પણ ઉપર પ્રમાણે જ કરવો. ૧૯

કડવી તુંબીના વમન કરાવવાના યોગો અને તેનો અમુક રોગોમાં ઉપયોગ.

શ્વાકુકુસુમચૂર્ણ વા પૂર્વવદેવં ક્ષીરેણ । કાસ-
શ્વાસચ્છર્દિકફરોગેષુપયોગઃ ॥ ૨૦ ॥

૩૨ કડવી તુંબીનાં ફૂલોથી વમન કરાવવાના યોગો પણ મીઠાળથી વમન કરાવવાના યોગોની પેઠે બનાવવા અથવા તો તેના ફૂલોનું ચૂર્ણ દુધમાં ઘોળીને તે દુધ પાવું. કડવી તુંબીથી વમન કરાવવાના યોગોનો ઉપયોગ ઉધરસ, શ્વાસ, ઉલટી, અને કફના રોગોમાં કરવો. ૨૦

કડવાં તુરીયાંથો વમન કરાવવાના યોગો અને તેનો અમુક રોગોમાં ઉપયોગ.

ધામાર્ગવસ્યાપિ મદનફલમજ્જવદુપયોગો વિ-
શેષતસ્તુ ગરગુલ્મોદરકાસશ્વાસશ્લેષ્મામયેષુ વાયૌ
વા કફસ્થાનગતે ॥ ૨૧ ॥

૩૩ કડવાં તુરીયાંથી વમન કરાવવાના યોગો પણ મીઠાળની મજ્જાથી વમન કરાવવાના યોગોની પેઠે કરવા. આ યોગોનો વિશેષ કરીને ઝેર, યુક્ષ્મ, ઉદર રોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, તથા કફના રોગોમાં ઉપયોગ કરવો. તથા વાયુ કફના સ્થાનમાં ગયો હોય તે વ્યાધિમાં પણ કરવો. ૨૧

સુંઘાડવાથી વમન કરાવવાનો પ્રયોગ અને તેનાથી દૂર થનારા રોગો.

કૃતવેધનફલપિપ્પલીનાં વમનદ્રવ્યકષાયપરિ-
પીતાનાં ચક્રશર્જનમુત્પલાદિષુ દત્તમાઘ્રાતં વામ-
યતિ તત્ત્વનવચ્છદોષેષુ ચઘાગૂમાકળ્પાત્પીતવત્સુ
ચ વિદધ્યાત્ ॥ ૨૨ ॥

૩૪ કડવી ઘીસોડીનાં ફૂલોમાંથી બીજ કઢાડી લઇને તે બીજોને વમન દ્રવ્યોના કવાથોની તથા સ્વરસ વગેરેની ઘણી બાવનાઓ આપવી. તે પછી તેઓનાં ચૂર્ણને ઉત્પલાદિ ગણની સાથે મેળવીને સુંઘાડવામાં આવે તો તે ચૂર્ણ વમન કરાવે છે. જેના દોષો ઘણાજ વધી ગયા હોય એવા રોગીઓને ગળા સૂધી રાખ પાછને પછી આ ચૂર્ણ સુંઘાડવું. ૨૨

બાવનાઓ આપવાથી યોગો વિશેષ
ફળદાયી થાય છે.

વમનવિરેચનશિરોવિરેચનદ્રવ્યાણ્યેવં વા પ્રધા-
નતમાનિ ભવન્તિ ॥ ૨૩ ॥

૩૫ વમન, વિરેચન, અને શિરોવિરેચનનાં દ્રવ્યોને જેમ જેમ તેવાજ વમનાદિક કરાવનારાં દ્રવ્યોની ઘણી બાવનાઓ આપવામાં આવે છે તેમ તેમ તે દ્રવ્યો વિશેષ શક્તિમાન થાય છે. ૨૩

ભક્ષ્યાદિકમાં વમનાદિકની કલ્પના કરવાવિશે.
ભવતશ્ચાત્ર ॥

વમનદ્રવ્યયોગાનાં દિગિયં સમ્પ્રકીર્તિતા ।

તાં વિમજ્ય યથાવ્યાધિ કાલશક્તિવિનિશ્ચયાત્ ૨૪
કષાયૈઃ સ્વરસૈઃ કલ્પૈશ્ચૌર્ણૈરપિ ચ બુદ્ધિમાન્ ।

પેયલેહ્યાદ્યમોઝ્યેષુ વમનાન્યુપકલ્પયેત્ ॥ ૨૫ ॥

૩૬ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો છે;—વમન કરાવનારાં દ્રવ્યોના યોગોની આ તો એક દિશા કહી. પરંતુ બુદ્ધિમાન વૈદ્યે કાળનો તથા વીર્ય વગેરેનો નિશ્ચય કરીને જેવો રોગ હોય તે પ્રમાણે તે દિશાના વિભાગ પાડીને ભક્ષ્ય (દાંતથી કરીને ખવાય તેવા પદાર્થ) મોઝ્ય, લેહ્ય (ચાટવા યોગ્ય) તથા પેય (પીવા યોગ્ય) પદાર્થોમાં વમન દ્રવ્યોના કવાથોને, સ્વરસોને, કલ્પોને તથા ચૂર્ણોને ગોઠવી દઇને વમનની કલ્પનાઓ કરવી—તેના પ્રયોગો બનાવવા. ૨૪-૨૫

અધ્યાય ૪૪ મો.

*વિરેચનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીય (વિરેચન
કરાવનારાં દ્રવ્યો, ને તેના જુદા જુદા
પ્રયોગોના વિજ્ઞાનવિશે.)

ઉપક્રમ.

અથાતો વિરેચનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥૨॥

‘૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે; હવે અહીંથી હું ‘વિરે-
ચન દ્રવ્ય વિકલ્પ વિજ્ઞાનીય’ એ નામના અધ્યાયનું

* વિરેચન કરાવનારાં દ્રવ્યોના ભેદોના વિજ્ઞાનવિશે આ અધ્યાયમાં કહ્યું છે તેથી આ અધ્યાયનું ‘વિરેચનદ્રવ્યવિકલ્પ વિજ્ઞાનીય’ એવું નામ છે.

આખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ મને તે વિષયમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

વિરેચનના મુખ્ય પદાર્થો.

અરુણમં ત્રિવૃન્મૂલં શ્રેષ્ઠં મૂલવિરેચને ।

પ્રધાનં તિલ્લકસ્ત્વશ્ચ ફલેષ્વપિ હરીતકી ॥ ૩ ॥

તૈલેષ્વેરણ્ડજં તૈલં સ્વરસે કાર્બેલ્લિકા ।

સુધાપયઃ પયસ્સૂકમિતિ પ્રાધાન્યસંગ્રહઃ ॥

તેષાં વિધાનં વક્ષ્યામિ યથાવદનુપૂર્વશઃ ॥ ૪ ॥

૨ વિરેચન કરાવનારાં મૂળીઓમાં કંઈક રાતા રંગનું નસોતરનું મૂળ ઉત્તમ છે. વિરેચન કરાવનારી છાલોમાં મોટા લોધર ઉત્તમ છે. ફળરૂપ વિરેચન કરાવનારાં ફળોમાં હરડે ઉત્તમ છે. વિરેચન કરાવનારાં તેલોમાં એરડીયું તેલ ઉત્તમ છે, સ્વરસરૂપ વિરેચનોમાં કારેલીનો સ્વરસ ઉત્તમ છે અને છીરરૂપ વિરેચનોમાં થોરનું છીર ઉત્તમ છે. આ રીતે વિરેચન દ્રવ્યોમાં મુખ્ય દ્રવ્યોનો સંગ્રહ કર્યો. હવે યથાર્થ રીતે તેઓના પ્રયોગનો વિધિ અનુક્રમથી કહું છું. ૩-૪

વાતરોગીને માટે વિરેચન.

વૈરેચનદ્રવ્યરસાનુપીતં

મૂલં મહૌત્તમસ્તદોષમ્ ।

ચૂર્ણાકૃતં સૈન્ધવનાગરાલ્ય-

મસ્તૈઃ પિષ્તેન્મારુતરોગજુષ્ટઃ ॥ ૫ ॥

૩ દોષ વિનાનું (અર્થાત્ સડી ગયું ન હોય અથવા તે જેમાં જીવ જંતુ પડેલા ન હોય તેવું) નસોતરનું મોટું મૂળ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી, તેને નસોતર વગેરે વિરેચન કરાવનારાં દ્રવ્યોના રસોની ભાવના આપવી અને તેમાં સૈંધવ અને સુંઠ ભેળવીને સૌવીરક તથા દહી વગેરે ખાટા પદાર્થોની સાથે પાવું આ પ્રયોગ વાતરોગીએ સેવવો. ૫

પિત્તરોગીને માટે વિરેચન.

દ્વક્ષોર્વિકારૈર્મધુરૈ રસૈસ્ત-

તૈસ્તે ગદે ક્ષીરયુતં પિષ્તદ્વા ।

૪ નિર્દોષ નસોતરનું મોટું મૂળ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી, તેને નસોતર વગેરે વિરેચન દ્રવ્યોના રસોની ભાવના આપી તેમાં સૈંધવ તથા સુંઠ ભેળવીને તેને ખાંડ કે સાકરના પાણીની સાથે અથવા તે કાકાલી આદિ મધુર ગણના કવાથની સાથે અથવા દુધની સાથે પાવું આ યોગને પિત્તના રોગમાં સેવવો.

કફરોગીને માટે વિરેચન.

ગુઢ્ઢચરિષ્ટત્રિફલારસેન

સવ્યોષમૂત્રં કફજે પિષ્તદ્વા ॥ ૬ ॥

૫ નિર્દોષ નસોતરના મૂળને લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેને વિરેચન દ્રવ્યોના રસોની ભાવના આપી તેમાં સૈંધવ

સુંઠ ભેળવી ગળોના, લીંમડાના તથા ત્રિક્ષ્ણના કવાથની સાથે અથવા તે સુંઠ મરી તથા પીપળનું ચૂર્ણ નાખીને ગોમૂત્રની સાથે પાવું આ યોગ કફ રોગમાં આપવો. ૬

વાત અને કફ એમ બિશ્રરોગીને માટે

વિરેચનના બે યોગ.

ત્રિવર્ણકડ્યૂષણયુક્તમેતદ-

ગુડેન લિહ્યાદનવેન ચૂર્ણમ્ ।

પ્રસ્થે ચ તન્મૂલરસસ્ય દત્ત્વા

તન્મૂલકલ્કં કુઢ્ઢવપ્રમાણમ્ ॥ ૭ ॥

કર્ષોન્મિતે સૈન્ધવનાગરે ચ

વિપાચ્ય કલ્કીકૃતમેતદધ્યાત્

૬ નસોતરનું મોટું નિર્દોષ મૂળ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેને નસોતર વગેરે વિરેચન દ્રવ્યોના રસોની ભાવના આપી; તેમાં તેના જેટલા જ તજ, તમાલપત્ર, એલચી, સુંઠ, મરી તથા પીપળનું ચૂર્ણ ભેળવી તે ચૂર્ણ જુના ગોળની સાથે ખવરાવવું અથવા તે નસોતરના નિર્દોષ મોટાં મૂળ લઈને તેના ચોસઠ તોલા ભાર કવાથમાં તેજ મૂળનો સોળ તોલા ભાર કલ્ક નાખીને તેમાં એક એક રૂપીયા ભાર સૈંધવ તથા સુંઠ પણ નાખવી અને તે કવાથને પકાવીને લોંબા જેવો થાય એટલે તેને ઉતારી લેવો અને તેમાંથી યોગ્ય માત્રા ખવરાવવી. આ બે યોગો વાતશ્લેષ્મિક-વાત તથા કફ એમ બિશ્ર રોગવાળાને માટે છે. ૭

વિરેચનનો છઠો યોગ.

તત્કલ્કભાગઃ સમહૌષધાર્ધઃ

સસૈન્ધવો મૂત્રયુતશ્ચ પેયઃ ॥ ૮ ॥

૭ નસોતરના કલ્કનો એક ભાગ લઈને તેમાં અર્ધ ભાગ જેટલી સુંઠ તથા અર્ધ ભાગ જેટલું સૈંધવ નાખીને તેને ગોમૂત્રની સાથે પીવું. ૮

વિરેચનનો સાતમો યોગ.

સમાસ્ત્રિવૃન્નાગરકાઽમયાઃ સ્યુ-

ર્માગાર્ધકં પૂગફલં સુપકમ્ ।

વિઙ્ગસારો મરિચં સદાર

યોગઃ સસિન્ધૂઢ્ઢવમૂત્રયુક્તઃ ॥ ૯ ॥

૮ નસોતર, સુંઠ, તથા હરડે એઓનું ચૂર્ણ સરખે ભાગે લઈને એકઠું કરવું. તેમાં નસોતરના અર્ધા ભાગ જેટલાં જુનાં ને પાકેલાં સોપારી, વાવડીગનાં ખી, મરી, દેવદાર તથા સૈંધવનું ચૂર્ણ નાખવું અને તે ચૂર્ણ ગોમૂત્રની સાથે પાવું. ૯

વિરેચનનો આઠમો યોગ.

વિરેચનદ્રવ્યભવં તુ ચૂર્ણ

રસેન તેષાં મતિમાન્વિમૃદ્ય ।

તન્મૂલસિદ્ધેન ચ સર્પિષાકં

સેવ્યં તદાજ્યે ગુટિકીકૃતં ચ ॥ ૧૦ ॥

૬ વિરેચનના દ્રવ્યોનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને તે દ્રવ્યોના જ રસની *ભાવના આપવી. તે પછી તે દ્રવ્યોના મૂળોના કલ્કથી પકાવેલા ઘીની ભાવના આપવી અને તેની તે જ ઘીમાં ગોળીઓ વાળીને તે ગોળીઓ ખવરાવવી. ૧૦

વિરેચનનો નવમો યોગ.

**ગુડે ચ પાકામિમુક્ષે નિધાય
ચૂર્ણીકૃતં સમ્યગિદં વિપાચ્ય ।**

**શીતં ત્રિજાતાક્રમથો વિમૃદ્ય
યોગાનુરૂપા ગુટિકાઃ પ્રયોજ્યાઃ ॥ ૧૧ ॥**

૧૦ ચૂર્ણથી બમણો ગોળ એક વાસણમાં નાખી તેને અગ્નિ ઉપર ચઢાવવો અને તે ગોળ પાક ઉપર આવે એટલે તેમાં વિરેચન દ્રવ્યોનું ચૂર્ણ નાખીને સારી રીતે પકાવીને તે ગોળને નીચે ઉતારી લેવો અને ગોળ થંડો પડે એટલે તેમાં સુગંધ માટે તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી નાખી બરાબર ચોળીને, તેની યોગને અનુસરતી ગોળીઓ વાળીને તેનો પ્રયોગ કરવો. ૧૧

વિરેચનનો દશમો યોગ.

**વૈરેકીયદ્રવ્યચૂર્ણસ્ય ભાગં
સિદ્ધં સાર્દ્ધં ક્વાથમાગૈશ્વતુર્ભિઃ ।**

**આમૃત્ત્રીયાત્સર્પિષા તચ્છૃતેન
તત્કાથોષ્મસ્વેદિતં સામિતં ચ ॥ ૧૨ ॥**

**પાકપ્રાપ્તે ફાળિતે ચૂર્ણિતં ત-
ત્ક્ષિપ્તં પક્કં ચાવતાર્ય પ્રયત્નાત્ ।**

શીતીભૂતા મોદકા હૃદયગન્ધાઃ

કાર્યાસ્ત્વેતે મહ્યકલ્પાઃ સમાસાત્ ॥ ૧૩ ॥

૧૧ નસોતર વગેરે વિરેચન દ્રવ્યોનાં ચૂર્ણોને એક ભાગ લઈ તેને તેજ દ્રવ્યોના ચારગણા ક્વાથમાં પકાવવો, તે પછી તેજ દ્રવ્યોના કલ્કથી પકાવેલાં ઘીમાં તે ચૂર્ણ જેટલી જ ઘઉંની પરસૂદી નાખી, તેને સારી પેઠે શેકીને તેજ દ્રવ્યોના બુદ્ધા ક્વાથમાં પકાવવી અને તે સીરાની પેઠે પાક ઉપર આવે એટલે તેમાં પેલું ચૂર્ણ નાખવું અને પાકી રહે એટલે તે સીરાને પ્રયત્નથી નીચે ઉતારી લેવો અને થંડો થાય એટલે તેમાં તજ વગેરે સુગંધી પદાર્થો નાખીને તેના ખાવા જેવા નાના નાના લાડુ બનાવવા. અને તેનો ઉપયોગ કરવો. ૧૨-૧૩

વિરેચનનો અગ્યારમો યોગ.

રસેન તેષાં પરિભાવ્ય મુદ્ગા-

ન્યૂષઃ સસિન્ધૂઝવસર્પિરિષ્ટઃ ।

વૈરેચનેડન્યૈરપિ ચૈવલૈઃ સ્યા-

દેવં વિદધ્યાદ્ધમનૌષધૈશ્ચ ॥ ૧૪ ॥

* જેટલા રસથી ચૂર્ણ બીનું થાય તેટલા રસની જ ભાવના આપવી અને જેટલા ઘીથી ચૂર્ણ સ્નિગ્ધ થાય તેટલા ઘીની જ ભાવના આપવી.

૧૨ નસોતર વગેરે વિરેચન દ્રવ્યોના રસની મગને ભાવના આપીને તે મગનો યૂષ* બનાવવો અને તેમાં સંધવ તથા ઘી નાખીને તેનો ઉપયોગ કરવો. ૧૪.

વિરેચનનો બારમો યોગ.

મિત્ત્વા દ્વિધેષ્ટું પરિલિપ્ય કલ્કૈ-

સ્ત્રિમણ્ડિજાતૈઃ પ્રતિબધ્ય રજ્જ્વા ।

પક્કં ચ સમ્યક્ પુટપાકયુક્ત્વા

સ્નાદેતુ તં પિત્તગદી સુશીતમ્ ॥ ૧૫ ॥

૧૩ શેરડીને ચીરી, તેમાં સ્વેત નસોતરનો કલ્ક ભરવો અને તે શેરડીને દોરાઓથી બાંધી શીવણ વગેરેનાં પાંદડાંઓથી ઢાંકી ઘઉંને તેના ઉપર માટી ચોપડી દેવી. પછી નિર્ધૂમ અંગારામાં પુટ પાકની રીત પ્રમાણે તે શેરડીને સારી પેઠે પકાવવી, અને પછી તેને બાહ્ય કાઢીને થંડી પડી જાય એટલે પિત્તના રોગીએ ખાવી. ૧૫

વિરેચનનો તેરમો યોગ.

સિતાજગન્ધાત્વક્ષીરીવિદારીત્રિવૃતઃ સમાઃ ।

લિહ્યાન્મધુઘૃતાભ્યાં તુ તૃદ્વાહજ્વરશાન્તયે ॥ ૧૬ ॥

૧૪ સાકર, કરમાણી, વંશલોચન, ફગવેલાનો કંદ અને નસોતર સમભાગે લઈ મધ તથા ઘી સાથે મેળવીને ચટાડવાં. આ વિરેચનથી તૃપ્તા દાહ અને જ્વર શાંત પડે છે. ૧૬

વિરેચનનો ચૌદમો યોગ.

શર્કરાક્ષૌદ્રસંયુક્તં ત્રિવૃષ્ટ્યૌર્ણવચૂર્ણિતમ્ ।

રેચનં સુકુમારાણાં ત્વકપત્રમરિચાંશકમ્ ॥ ૧૭ ॥

૧૫ સાકર તથા મધમાં નસોતરનાં ચૂર્ણોને કાલવીને તેમાં નસોતરથી ચોથા ભાગનાં તજ, તમાલપત્ર, તથા મરી નાખીને તે અવલેહ ચટાડવો. આ વિરેચન સુકુમાર મનુષ્યોને માટે ઉત્તમ છે. ૧૭.

વિરેચનનો પંદરમો યોગ.

પચેલ્લેહં સિતાક્ષૌદ્રપલાર્ધકુડવાન્વિતમ્ ।

ત્રિવૃષ્ટ્યૌર્ણયુતં શીતં પિત્તઘ્નં તદ્વિરેચનમ્ ॥ ૧૮ ॥

૧૬ ચાર તોલા ભાર સાકર અને આઠ તોલા ભાર મધમાં એક ચતુર્થાંશ નસોતરનું ચૂર્ણ મેળવીને તેનો અવલેહ †પકાવવો અને પાક્યા પછી થંડો થાય સારે તે ચટાડવો આ વિરેચન પિત્તનો નાશ કરનાર છે. ૧૮

વિરેચનનો સોળમો યોગ.

ત્રિવૃષ્ટ્યૌર્ણયુતં શીતં પિત્તઘ્નં તદ્વિરેચનમ્ ॥ ૧૯ ॥

સર્વશ્લેષ્મવિકારાણાં શ્રેષ્ઠમેતદ્વિરેચનમ્ ॥ ૧૯ ॥

* યૂષ બનાવવાનો વિધિ:—આઠ તોલા ભાર મગને એકસોને અઠવાવીસ તોલા ભાર પાણીમાં સંધવા અને ચોથા ભાગનું પાણી રહે એટલે એક લુગડામાં તે પાણીને તથા મગને નાખીને ચોળી નાખવા અને તે પાણીને ગળી લેવું અને તેમાં ઘાણા જરૂર વગેરેનો વધાર દેવો. † આ યોગમાં મધને ઉનું કરવાથી કોઈ પણ જાતનું નુકસાન નથી.

૧૭ નસોતર, વરધારો, જવખાર, સુંઠ અને પીપર આને સરખે ભાગે લઈ, તેનું ચૂર્ણ કરી, તેને મધમાં કાલવીને ચટાડવાં. આ વિરેચન કફના સર્વ રોગોને માટે ઉત્તમ છે. ૧૯

વિરેચનનો સત્તરમો યોગ.

બીજાઠ્ઠપથયાકાશ્મર્યધાત્રીદાહિમકોલજાન્ ।
તૈલમૃદ્ધાત્રસાનમ્લફલૈરાબાન્ધ સાધયેત્ ॥ ૨૦ ॥
ઘનીભૂતં ત્રિસૌગન્ધ્યત્રિવૃત્તૈશ્ચૌદ્રસમન્વિતમ્ ।
લેહ્યમેતત્કફપ્રાયૈઃ સુકુમારૈર્વિરેચનમ્ ॥ ૨૧ ॥

૧૮ સારી પેઠે પાકેલી હરડે, શીવણનાં ફળ, આમળાં, દાડિમ અને બેાર આટલાં ફળને તેનાં ખીજ સાથે સોળગણુ પાણીમાં ઉકાળીને તેઓના ક્વાથ કરવો. તે પછી એ ક્વાથને એરડીયા તેલમાં પકાવવો. તે પછી તેમાં ચોથા ભાગનાં ખીજેરાં વગેરે ખાટાં ફળો નાખીને તેને ફરીથી પકાવવો. અને એ પાક ઘાટો થઈ જાય એટલે તેમાં તજ, તમાલપત્ર તથા એલચીનું ચૂર્ણ નાખવું તથા પાકના એક ચતુર્થાંશ જેટલું નસોતરનું ચૂર્ણ તથા મધ નાખવું અને તે પાક ચટાડવો. આ વિરેચન ઘણુ કફવાળા સુકુમાર મનુષ્યોને માટે શ્રેષ્ઠ છે. ૨૦-૨૧

વિરેચનનો અઠારમો યોગ.

નીલીતુલ્યં ત્વગેલં ચ તૈસ્ત્રિવૃત્સસિતોપલા ।

ચૂર્ણં સંતર્પણં ક્ષૌદ્રફલામ્લં સન્નિપાતનુત્ ॥ ૨૨ ॥

૧૯ એક ભાગ ગળીની શીંગ, એક ભાગ તજ, તથા એળચી, અને બે ભાગ નસોતર આ બધાનું ચૂર્ણ કરીને તેને સાકર, મધ, તથા ખીજેરાં વગેરે ખાટાં ફળોની સાથે મેળવીને ખવરાવવું. આ ચૂર્ણ તૃપ્તિ કરે છે. ખાવામાં રુચિ આપે છે અને સન્નિપાતને મટાડે છે. ૨૨

વિરેચનનો એગણીસમો યોગ.

ત્રિવૃત્તચામાસિતાકૃષ્ણાત્રિફલામાશ્લિકૈઃ સમૈઃ ।

મોદકાઃ સન્નિપાતોર્ધ્વરક્તપિત્તજ્વરાપહાઃ ॥ ૨૩ ॥

૨૦ નસોતર, વરધારો, પીપળ, અને ત્રિફળાં એઓને સરખે ભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરીને, તેને અમળી સાકરમાં તથા મધમાં પકાવવું અને તેના લાડુ બનાવવા. આ લાડુ સન્નિપાતને, શરીરના ઉપરના ભાગના રક્તપિત્તને તથા જવરને મટાડે છે. ૨૩

વિરેચનનો વીસમો યોગ.

ત્રિવૃત્તઘાગાશ્લયઃ પ્રોક્તાશ્ચિફલા તત્સમા તથા ।

ક્ષારકૃષ્ણાવિહંગ્ગાનિ સંચૂર્ણ્ય મધુસર્પિષા ॥ ૨૪ ॥

લિહ્યાદુઢેન ગુટિકાં કૃત્વા વાપ્યથ મક્ષયેત્ ।

કફવાતકૃતાન્ગુલ્માન્પ્રીહોદ્રહલીમકાન્ ॥ ૨૫ ॥

હન્ત્યન્યાનપિ ચાપ્યેતન્નિરપાયં વિરેચનમ્ ।

૨૧ ત્રણ ભાગ નસોતર, ત્રણ ભાગ ત્રિફળાં, અને એક ભાગ જવખાર, પીપળ અને વાવડીંગ એઓનું ચૂર્ણ

કરી તેને મધમાં તથા ઘીમાં કાલવીને ચટાડવું અથવા ગોળમાં નાખી ગોળી વાળીને ખવરાવવું. આ વિરેચન વાયુથી થયેલા ગુદ્ધોને, ખરળના દરદને, ઉદર રોગોને, હલીમકને તથા ખીજ રોગોને પણ મટાડે છે. આ વિરેચન કાઈ પણ જાતનું તુકસાન કરતું નથી. ૨૪-૨૫

વિરેચનનો એકવીસમો યોગ.

ચૂર્ણં ઇયામા ત્રિવૃત્તીલી કટ્વી મુસ્તા દુરાલભા રદ્ધ
ચવ્યેન્દ્રબીજં ત્રિફલા સર્પિર્માસરસામ્બુમિઃ ।

• પીતં વિરેચનં તદ્દિ રુક્ષાણામપિ શસ્યતે ॥ ૨૭ ॥

૨૨ વરધારો, નસોતર, ગળીની શીંગ, કકુ, મોથ, રાતો, ધમાસો, ચવક, ઈંદ્રજવ અને ત્રિફળા, આ બધાનું ચૂર્ણ કરી, ઘીની સાથે તથા માંસના રસની સાથે પીવું. આ વિરેચન રક્ષ શરીરવાળાઓને માટે પણ ઉત્તમ કહેવાય છે. આ ચૂર્ણ પાણી સાથે પાવામાં આવે તો તે સ્નિગ્ધ શરીરવાળાઓને માટે ઉત્તમ છે. ૨૬-૨૭

વિરેચનનો બાવીસમો યોગ. (આસવ)

ઘૈરેચનિકનિઃકાથમાગાઃ શીતાશ્લયો મતાઃ ।

ઘૌ ફાણિતસ્ય તચ્ચાપિ પુનરગ્નાવધિશ્ચયેત્ ॥ ૨૮ ॥

તત્સાધુ સિદ્ધં વિજ્ઞાય શીતં કૃત્વા નિઘાપયેત્ ।

કલશે કૃતસંસ્કારે વિમજ્યતૂ દિમાદિમૌ ॥ ૨૯ ॥

માસાદુર્ધ્વં જાતરસમાસબં મધુગન્ધિકમ્ ।

પિબેદસાવેવ વિધિઃ ક્ષારમૂત્રાસવેષ્વપિ ॥ ૩૦ ॥

૨૩ ચાર વિનાનાં કાઈ પણ વિરેચન દ્રવ્યોના ક્વાથ કરવો અને તેને થંડો પાડીને તેના ત્રણ ભાગ તથા સાથવાની રાખના બે ભાગ એમ પાંચ ભાગ એકઠા કરીને તેને પાછો અગ્નિ ઉપર ચટાવવો, તે સારી પેઠે પાકી જાય અને અર્ધો રસ રહે એટલે તે પાકને ઉતારી લઈને થંડો પાડવો. તે પછી એક ઘડો લઈ તેને અંદરના ભાગમાંથી સારી પેઠે ઘાઈ, લુધને સુકવવો. તે પછી તેની અંદર મધ તથા પીપળના લેપ કરી, અગરની ધૂમાડી દહને તેમાં પેલો પાક ભરીને તે ઘડાને શીયાળામાં એક મહિના સૂધી અને ઉનાળામાં પંદર દિવસ સૂધી ધાન્યના ઢગલામાં ડાટી મુકવો. અવધિ પૂરી થયા પછી તેમાં ખમીર આવીને રસ થાય, અને મધના જેવી ગંધ નિકળવા માંડે એટલે જાણવું કે આસવ તૈયાર થયો છે. આ આસવ પીવાથી વિરેચન થાય છે, ક્ષારાસવ તથા મૂત્રાસવ બનાવવાનો વિધિ પણ આ પ્રમાણે જ છે. ૨૮-૩૦

વિરેચનનો ત્રેવીસમો યોગ. (પિષ્ટનીસુરા)

ઘૈરેચનિકમૂલાનાં કાથે માષાન્સુમાધિતાન્ ।

સુખૌતાંસ્તત્કષાયેણ શાલીનાં ચાપિ તણ્ડુલાન્ ૩૧

અવશ્યુદ્યૈકતઃ પિણ્ડાન્કૃત્વા શુષ્કાન્સુચૂર્ણિતાન્ ।

શાલિતણ્ડુલચૂર્ણં ચ તત્કષાયોગમસાધિતમ્ ॥ ૩૨ ॥

તસ્ય પિષ્ટસ્ય ભાગાંસ્ત્રીન્કિષ્ણભાગવિમિશ્રિતાન્ ।

મળ્હોદકાર્થે કાથં ચ દદ્યાત્તત્સર્વમેકતઃ ॥ ૩૩ ॥

નિદધ્યાત્કલશે તાં તુ સુરાં જાતરસાં પિબેત્ ।

પથ પથ સુરાકલ્પો વમનેષ્વપિ કીર્તિતઃ ॥ ૩૪ ॥

૨૪ અડદની દાળને નસોતર વગેરે વિરેચન કરવનારાં દ્રવ્યોના મૂળના ક્વાથની સારી પેઠે ભાવના આપવી અને ચોખ્ખાએને પણ તેના ક્વાથથી સારી પેઠે ધોવા. તે પછી અડદની દાળને અને ચોખ્ખાને સારી પેઠે વાટીને એકઠા કરવા, ને તેના પિંડ કરીને તડકામાં સુકવવા. તે પછી ચોખ્ખાના લોટને વિરેચનના દ્રવ્યોના ક્વાથમાં ઉકાળીને તે લોટના ત્રણ ભાગ અને પેલા પિંડનો એક ભાગ એમ ચાર ભાગને એકઠા કરી, તેમાં વિરેચન પદાર્થોના ક્વાથ રેડીને તે બધાને સંસ્કારથી સંસ્કૃત કરેલા એક ઘડામાં એટલે ઘાઈ, લુઈ સુકવીને જેમાં મધ તથા પીપળનો લેપ કર્યો હોય અને અગરનો ધૂમાડો દીધો હોય એવા ઘડામાં નાંખીને તે ઘડાને અનાજના ઢગલામાં ડાટી મૂકવો. એમાં જ્યારે ખમીર આવે-રસ ઉત્પન્ન થાય અને ગંધ નિકળવા માંડે ત્યારે પૈષ્ટી-પિષ્ટની-લોટની સુરા સિદ્ધ થઈ એમ જાણવું. આ સુરાના પાનથી વિરેચન થાય છે. મીઠાળ વગેરે વમન દ્રવ્યોની સુરા પણ આ પ્રમાણે જ બનાવવી. ૩૧-૩૪

વિરેચનનો ચોવીસમો યોગ (સૌવીરક).

મૂલાનિ ત્રિવૃતાદીનાં પ્રથમસ્ય ગણસ્ય ચ ।

મહતઃ પશ્ચમૂલસ્ય મૂર્વાશાર્ફઞ્ચયોરપિ ॥ ૩૫ ॥

સુધાં હૈમવર્તીં ચૈવ ત્રિફલાતિવિષે વચામ્ ।

સંહૃત્યૈતાનિ ભાગૌ દ્વૌ કારયેદેકમેતયોઃ ॥ ૩૬ ॥

કુર્યાન્નિઃકાથમેકસ્મિન્નેકસ્મિન્નશ્ચૂર્ણમેવ તુ ।

શુષ્ણાંસ્તસ્મિન્સ્તુ નિઃકાથે ભાવયેદ્બહુશો યવાન્૩૭

શુષ્કાણાં મૃદુભૃષ્ટાનાં તેષાં ભાગાન્નયો મતાઃ ।

ચતુર્થ ભાગમાવાપ્ય ચૂર્ણાનામનુકીર્તિતમ્ ॥ ૩૮ ॥

પ્રક્ષિપ્ય કલશે સમ્યક્સમસ્તં તદનન્તરમ્ ।

તેષામેવ કષાયેણ શીતલેન સુયોજિતમ્ ॥ ૩૯ ॥

પૂર્વવત્સંનિદધ્યાત્તુ જ્ઞેયં સૌવીરકં હિ તત્ ।

૨૫ આ સ્થાનના ૩૬ મા અધ્યાયમાં કહેલા નસોતર વગેરે દ્રવ્યોનાં મૂળ, ૩૮ મા અધ્યાયમાં કહેલા વિદારીગંધાદિ ગણનાં મૂળો, બૃહત્પંચમૂળનાં મૂળો, મૂર્વાનું મૂળ, પીલુડીનું મૂળ, થોર, શ્વેત વજ, ત્રિફળા, અતિવિષ, અને વજ આ બધી ઔષધિને એકઠી કરીને અધકચરી કરવી અને તેના બે ભાગ કરવા. તેમાંથી એક ભાગનો ક્વાથ કરવો અને બીજા ભાગનું ચૂર્ણ કરવું. તે પછી જવોને ખાંડીને તે ખાંડેલા જવોને સાત દિવસ સુધી તે ક્વાથની ભાવના આપવી. અને તે જવોને સુકવીને થોડા થોડા સેકવા અને તેના ત્રણ ભાગ લેવા અને પેલા ચૂર્ણમાંથી ચોથો ભાગ લેવો.

અને ચારેય ભાગને એકઠા કરીને, ઘડામાં નાંખવા અને તે ચાર ભાગની સાથે પેલો શીતળ થયેલો ક્વાથ પણ ઘડામાં ભરવો. અને તે ઘડાને અનાજના ઢગલામાં ડાટવો. જ્યારે આથો આવે અને સુગંધી રસ થઈ જાય ત્યારે સૌવીરક થયું જાણવું. આ સૌવીરકથી વિરેચન થાય છે. ૩૫-૩૯

વિરેચનનો પચીસમો યોગ (તુષોદક).

પૂર્વોક્તં વર્ગમાદૃત્ય દ્વિધા કૃત્વૈકમેતયોઃ ॥ ૪૦ ॥

ભાગં સંશુદ્ધ્ય સંસૃજ્ય યવાન્ સ્થાલ્યામધિશ્રયેત્ ।

અજશુદ્ધ્યાઃ કષાયેણ તાનભ્યાસિચ્ય સાધયેત્ ૪૧

સુસિદ્ધાંશ્ચાવતાર્યૈતાનોષધિભ્યો વિવેચયેત્ ।

વિમૃદ્ય સતુષાન્સમ્યક્તતસ્તાન્પૂર્વવન્મિતાન્ ॥ ૪૨ ॥

પૂર્વોક્તૌષધભાગસ્ય ચૂર્ણં દર્શ્ય તુ પૂર્વવત્ ।

તેનૈવ સહ યુષ્ણેણ કલશે પૂર્વવન્નયસેત્ ॥ ૪૩ ॥

જ્ઞાત્વા જાતરસં ચાપિ તત્તુષોદકમાદિશેત્ ।

તુષામ્સુસૌવીરકયોર્વિધિરેષ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૪૪ ॥

જડ્ઝાત્સમરાત્રાદ્વા તે ચ પેયે પ્રકીર્તિતે ।

૨૬ નસોતર વગેરેનાં મૂળો, વિદારીગંધાદિ ગણનાં મૂળો, બૃહત્પંચમૂળનાં મૂળો, મૂર્વાનું મૂળ, પીલુડીનું મૂળ, થોર, શ્વેત વજ, ત્રિફળા, અતિવિષ અને વજ આ બધાને એકઠાં કરીને તેના બે ભાગ કરવા. તેમાંથી એક ભાગને ખાંડી, ફેતરાવાળા જવોની સાથે ભેળવીને તે જવોને એક હાંડલીમાં નાંખવા. અને તેમાં ચમાર દુધેલીનો અથવા તો મરડાસીંગીનો ક્વાથ રેડીને તે ક્વાથમાં તે જવોને રાંધવા. જવ પાકી રહે એટલે ચૂલા ઉપરથી હાંડલીને ઉતારી લઇને તે ઔષધિઓમાંથી જવોને ભુદા વીણી લઇને ફેતરા સાથે જ તેઓને સારી પેઠે કુટીને તે જવના ત્રણ ભાગ અને ચોથો ભાગ બાકી બચાવેલા ઔષધોનાં ચૂર્ણનો ભાગ આ પ્રમાણે ચાર ભાગ એકઠા કરીને તેમાં પ્રથમનો (જેમાંથી જવ કાઢી લીધા હતા તે) ક્વાથ નાંખીને તેને એક ઘડામાં ભરી દેવો અને પ્રથમ કલા પ્રમાણે તે ઘડાને ધાન્યના ઢગલામાં ઢાટી રાખવો. એ ઘડામાં આથો આવીને જ્યારે ખાટો રસ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તુષોદક થયું જાણવું. આ તુષોદકથી પણ વિરેચન થાય છે. આમાં તુષોદક બનાવવાનો અને ઉપરના વિષયમાં સૌવીરક બનાવવાનો વિધિ કહ્યો. છ* રાત્રિ પછી અથવા તો સાત રાત્રિ પછી તે બંને પીવા યોગ્ય થાય છે. ૪૦-૪૪

અતિદેશ વિધિ.

ઘૈરેચનેષુ દ્રવ્યેષુ ત્રિવૃન્મૂલવિધિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૪૫ ॥

* શીત કાળમાં સાત રાત્રિ પછી અને ઉષ્ણ કાળમાં છ રાત્રિ પછી તેમાં ખટાસ થઈ હોય કે ન થઈ હોય તોપણ તે પીવા યોગ્ય ગણાય છે.

૨૭ નસોતરનાં મૂળને માટે જે જે વિધિઓ કહ્યા છે તે તે વિધિઓ બીજાં વિરેચન દ્રવ્યોને માટે પણ જાણવા. ૪૫

વિરેચનનો છવીસમો યોગ.

દન્તીદ્રવન્ત્યોર્મૂલાનિ વિશેષાન્મૃત્કુશાંતરે ।
પિપ્પલીક્ષૌદ્રયુક્તાનિ સ્વિચ્છાન્ન્યુદૃત્ય શોષયેત્ ૪૬
તતસ્ત્રિવૃદ્ધિધાનેન યોજયેચ્છેલેષ્મપિત્તયોઃ ।

૨૮ (મોટા તથા નાના નેપાળાનાં મૂળની વિશેષ કલ્પના) મોટા તથા નાના નેપાળાનાં મૂળોને પીપરની તથા મધની સાથે એકઠાં કરી તેના ગોળો કરીને તેને દહથી વીંટી, કપડમટી કરીને અગ્નિમાં સારી પેઠે બાફવાં. બાફ રહે એટલે બાહાર કાઢીને સુકવવાં અને પછી નસોતરની રીત પ્રમાણે કફ ઉપર તથા પિત્ત ઉપર તેનો પ્રયોગ કરવો. ૪૬

વિરેચનનો સત્યાવીસમો તથા અઠ્યાવીસમો યોગ.

તયોઃ કલ્કકષાયાભ્યાં ચક્રતૈલં વિપાચયેત્ ॥૪૭॥
સર્પિશ્ચ પક્કં વીસર્પકક્ષાદાહાલજીર્જયેત્ ।

મેહગુલ્માનિલશ્લેષ્મવિબન્ધાંસ્તૈલમેવ ચ ॥૪૮॥

૨૯ મોટા તથા નાના નેપાળાના કલ્કથી તથા ક્વાથથી ચક્રતૈલ (ધાણીમાં પીલેલું તેલ) પકાવવું. અને તેના જ કલ્કથી તથા ક્વાથથી ઘી પણ પકાવવું. આ ઘી વિ-સર્પને, કાખના રોગને, દાહને, તથા અલજીને મટાડે છે, અને તેલ પ્રમેહને, ગુલ્મને, વાયુને, કફને તથા મલબંધને મટાડે છે. ૪૭-૪૮

વિરેચનનો ઓગણત્રીસમો યોગ.

ચતુઃશેઠ્ઠ શકુચ્છુક્રવાતસંરોધજા રુજઃ ।

૩૦ મોટા તથા નાના નેપાળાના કલ્કથી તથા ક્વાથથી પકાવેલાં ઘી, તેલ, ચરબી અને મજ્જા આ ચાર સ્નેહો વિષ્ણના, વીર્યના તથા વાયુના રોધથી થયેલા રોગોને મટાડે છે.

વિરેચનનો ત્રીસમો યોગ.

દન્તીદ્રવન્તીમરિચકનકાઢ્યવાસકૈઃ ॥ ૪૯ ॥

વિશ્વમેષજમુદ્રીકાચિત્રકૈર્મૂત્રમાવિતૈઃ ।

સસાઢ્ઠં સર્પિષા ચૂર્ણં યોજ્યમેતાદ્વિરેચનમ્ ॥ ૫૦ ॥

જીર્ણે સંતર્પણં ક્ષૌદ્રં પિત્તશ્લેષ્મરુજાપહમ્ ।

અર્જીર્ણપાર્શ્વરુક્ષપાણ્ડુપ્રીહોદરનિર્બર્હનમ્ ॥ ૫૧ ॥

૩૧ નાનો નેપાળો, મોટો નેપાળો, મરી, પીળીયો, જવાસો, સુંઠ, દ્રાખ, અને ચિત્રો આ ઔષધોને સાત દિવસ સૂધી ગોમૂત્રની ભાવના આપી તેઓનું ચૂર્ણ કરીને તે ચૂર્ણને ઘીમાં કાલવીને ચટાડવું એટલે વિરેચન થાય છે. આ ચૂર્ણ પચી જાય એટલે તેની ઉપર મધની સાથે સાથે વેળાવવો. આ ચૂર્ણથી પિત્તના રોગો, કફના રોગો, અજીર્ણ, પડખાની પીડા, પાંડુરોગ,

પ્લીહા (બરલ) રોગ, અને પેટના રોગોનો નાશ થાય છે. ૪૯-૫૧

વિરેચનનો એકત્રીસમો યોગ.

ગુડસ્યાષ્ઠપલે પથ્યા વિંશતિઃ સ્યુઃ પલં પલમ્ ।

દન્તીચિત્રકયોઃ કર્ષૌ પિપ્પલીત્રિવૃતોર્દશ ॥ ૫૨ ॥

કૃત્વૈતાન્મોદકાનેકં દશમે દશમેઽહનિ ।

તતઃ સ્વાદેદુષ્ણતોયસેવી નિર્યન્ત્રણાસ્તિભમે ॥ ૫૩ ॥

દોષઘ્ના ગ્રહણીપાણ્ડુરોગાર્શઃકુષ્ઠનાશનાઃ ।

૩૨ બત્રીસ તોલા બાર ગોળામાં વીસ હરડેનું ચૂર્ણ, ચાર તોલા બાર નાના નેપાળાનું ચૂર્ણ, ચાર તોલા બાર ચિત્રકનું ચૂર્ણ, એક તોલા બાર પીપળનું ચૂર્ણ અને એક તોલા બાર નસોતરનું ચૂર્ણ નાખવું અને આ બધાના દશ લાડુ બનાવવા. આ લાડુમાંથી દશમે દશમે દિવસે એક એક લાડુ ખવરાવવો, અને તેના ઉપર ઉનું પાણી પાવું. આ લાડુ દોષોનો નાશ કરે છે તથા ગ્રહણી, પાંડુરોગ, હરસ, અને કુષ્ઠનો નાશ કરે છે આ પ્રયોગમાં કાર્ધ પણ જાતની કરી પાળવાની જરૂર નથી. ૫૨-૫૩

વિરેચનનો બત્રીસમો યોગ (ત્રિવૃદ્ધક).

વ્યોષં ત્રિજાતકં મુસ્તા વિઙ્ગામલકે તથા ॥૫૪॥

નૈવૈતાનિ સમાંશાનિ ત્રિવૃદ્ધગુણાનિ વૈ ।

શ્લક્ષ્ણચૂર્ણીકૃતાનીહ દન્તીભાગદ્વયં તથા ॥ ૫૫ ॥

સર્વાણિ ચૂર્ણિતાનીહ ગાલિતાનિ વિમિશ્રયેત્ ।

ષડ્મિશ્ચ શર્કરાભાગૈરીષ્તૈસ્તૈન્ધ્રવમાશ્લિકૈઃ ॥ ૫૬ ॥

પિપ્પિડતં મક્ષયિત્વા તુ તતઃ શીતામ્બુ પાયયેત્ ।

અસ્તિરુક્તૃજ્જ્વરચ્છર્દિશોષપાણ્ડુભ્રમાપહમ્ ॥૫૭॥

નિર્યન્ત્રણમિદં સર્વં વિષમ્ તુ વિરેચનમ્ ।

ત્રિવૃદ્ધકસંશોડયં પ્રશસ્તઃ પિત્તરોગિણામ્ ॥૫૮॥

મધ્યઃ ક્ષીરાનુપાનો વા પિત્તશ્લેષ્માતુરૈર્નૈઃ ।

મધ્યરૂપસઘર્મત્વાદાઢ્યેષ્વેવ વિધાયિતે ॥ ૫૯ ॥

૩૩ સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, મેથ, વાવડીંગ, તથા આમળાં આ નવ દ્રવ્યોનો એક એક ભાગ અને નસોતરના આઠ ભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી, કપડાથી ચાળી લઈ તેને છ ભાગ સાકર, એક ચતુર્થીશ સૈન્ધવ તથા મધની સાથે મેળવીને તેના ગોળા કરવા. આ ગોળાઓ યોગ્ય માત્રાથી ખવરાવવા અને તેના ઉપર શીતળ જળ પાવું. આ વિરેચન મૂત્રાશયના રોગને, તરસને, જવરને, ઉલટીને, શોષને, પાંડુ રોગને તથા ભ્રમને મટાડે છે અને ઝેરના વિકારને પણ મટાડે છે, આ વિરેચનમાં કરી પાળવાની જરૂર નથી. આ યોગનું નામ ત્રિવૃદ્ધક છે અને પિત્તના રોગીઓને માટે ઉત્તમ છે. પિત્તના અને કફના રોગથી પીડાતા રોગી મનુષ્યોએ આ ઔષધ ખાઈને તેના ઉપર દૂધ પીવું. આ ઔષધ એક ખોરાકના જેવું છે તેથી ધનવાનોને માટે જ આ યોગ કહેવામાં આવ્યો છે. ૫૪-૫૯

વિરેચનનો ત્રીસમો યોગ.

તિલવ્રકસ્ય ત્વચ્ચં બાહ્યામન્તર્વલ્કવિવર્જિતામ્ ।
ચૂર્ણયિત્વા તુ તૌ ભાગૌ તત્કષાયેણ ગાલયેત્ ૬૦
તૃતીયં ભાવિતં તેન ભાગં શુષ્કં તુ ભાવિતમ્ ।
દશમૂલકષાયેણ ત્રિવૃદ્ધત્સંપ્રયોજયેત્ ।
વિધાનં ત્વશ્ચુ નિર્દિષ્ટં

૩૪ લોદરની અંદરની છાલ નહિ પરંતુ બાહ્યની છાલ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરીને તેના ત્રણ ભાગ કરવા અને તેમાંથી બે ભાગને લોદરની છાલના જ ક્વાથવડે એકવીશવાર ગળવા. તે પછી બાકીનો ત્રીજો ભાગ જે ચૂર્ણ છે તેને ગાળેલા ક્વાથની ભાવના આપવી. તે ભાવના સુકાર્ધ ગયા પછી દશ મૂળના ક્વાથની ભાવના આપવી. અને તે પછી તે ચૂર્ણનો નસોતરના ચૂર્ણની પેઠે સારી રીતે ઉપયોગ કરવો. જે જે ઔષધિઓની છાલો વિરેચનોમાં ઉપયોગી છે તે સર્વ દ્રવ્યોની છાલોનો વિધિ આ લોદરની છાલના વિધિ પ્રમાણે જ કરવો. આ રીતે વિરેચન કરાવનારી છાલોનો વિધિ કહ્યો. ૬૦

વિરેચનનો ચોત્રીસમો યોગ.

ફલાનામથ વચ્ચયતે ॥ ૬૧ ॥

હરીતકયાઃ ફલં ત્વસ્થિવિયુક્તં દોષવર્જિતમ્ ।
યોજ્યં ત્રિવૃદ્ધિધાનેન સર્વવ્યાધિનિર્બર્હણમ્ ॥ ૬૨ ॥
રસાયનં પરં મેધ્યં દુષ્ટાન્તર્વર્ણશોધનમ્ ।

૩૫ હવે ફળોનો વિધિ કહેવામાં આવશે. સડા વગેરે દોષોથી રહિત હરડેનું ફળ લઈ ડળીયો કઢાડી નાખી, તે ફળનો નસોતરના વિધિ પ્રમાણે જ ઉપયોગ કરવો. તે પ્રમાણે ઉપયોગ કરવાથી તે સર્વ વ્યાધિઓનો નાશ કરે છે. આ યોગ રસાયન છે, પરમ પવિત્ર છે, બુદ્ધિને વધારનારો છે, અને શરીરની અંદરના ભાગમાં થયેલાં દુષ્ટ પ્રણુને શુદ્ધ કરનારો છે. ૬૧-૬૨

વિરેચનનો પાત્રીસમો યોગ.

હરીતકી વિઙ્ગાનિ સૈન્ધવં નાગરં ત્રિવૃત્ ॥ ૬૩ ॥

મરિચાનિ ચ તત્સર્વં ગોમૂત્રેણ વિરેચનમ્ ।

૩૬ હરડે, વાવડીંગ, સૈંધવ, સુંઠ, નસોતર અને મરી એઓનું ચૂર્ણ કરી, ગોમૂત્રની સાથે આપવામાં આવે તો તેથી વિરેચન થાય છે. ૬૩

વિરેચનનો છત્રીસમો યોગ.

હરીતકી મદ્રદારુ કુષ્ઠં પૂગફલં તથા ॥ ૬૪ ॥

સૈન્ધવં શૂક્લવેરં ચ ગોમૂત્રેણ વિરેચનમ્ ।

૩૭ હરડે, દેવદાર, કઠ, સોપારી, સૈંધવ અને સુંઠ એઓનું ચૂર્ણ કરીને ગોમૂત્રની સાથે આપવામાં આવે તો તેથી વિરેચન થાય છે. ૬૪

વિરેચનનો સાડત્રીસમો યોગ.

નીલિનીફલચૂર્ણં ચ નાગરામયયોસ્તથા ॥ ૬૫ ॥

લિહ્યાદુડેન સલિલં પશ્ચાદુષ્ણં પિબેન્નરઃ ।

૩૮ ગળીની સીંગા, સુંઠ, અને હરડે એઓનું ચૂર્ણ કરી ગોળની સાથે મેળવીને ચટાડવું અને તેના ઉપર ઉનું પાણી પાવું. ૬૫

વિરેચનનો આડત્રીસમો યોગ.

પિપ્પલ્યાદિકષાયેણ વિબેત્પિષ્ઠાં હરીતકીમ્ ॥ ૬૬ ॥

સૈન્ધવોપહિતઃ સઘ્વ ઇષ યોગો વિરેચયેત્ ।

૩૯ પિપ્પલી આદિ ગળના ક્વાથમાં સૈંધવની સાથે હરડેનું ચૂર્ણ નાખીને પાવામાં આવે તો તે યોગથી તુરંત જ વિરેચન થાય છે. ૬૬

હરડેના ભિન્નભિન્ન યોગો અને તેનાં ફળ

હરીતકી મધ્યમાણા નાગરેણ ગુડેન વા ॥ ૬૭ ॥

સૈન્ધવોપહિતા વાપિ સાતત્યેનામ્નિદીપની ।

વાતાનુલોમની વૃષ્યા ચેન્દ્રિયાણાં પ્રસાદની ॥ ૬૮ ॥

૪૦ હરડે સુંઠની સાથે, ગોળની સાથે, અથવા તો સૈંધવની સાથે નિત્ય ખાવામાં આવે તો તે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, પવનનું અનુલોમન કરે છે, -પવનને નીચે ખેસાડે છે, વીર્યને વધારે છે, અને ઈન્દ્રિયોને પ્રસન્ન રાખે છે. ૬૭-૬૮

ત્રિક્ષણાના ગુણ તથા પ્રયોગ.

સંતર્પણકૃતાન્રોગાન્પ્રાયો હન્તિ હરીતકી ।

શીતમામલકં રુક્ષં પિત્તમેદઃકફાપહમ્ ॥ ૬૯ ॥

વિમીતકમનુષ્ણં તુ કફપિત્તનિર્બર્હણમ્ ।

ત્રીણ્યપ્યમ્લકષાયાણિ સતિકમધુરાણિ ચ ॥ ૭૦ ॥

ત્રિફલા સર્વરોગાગ્ની ત્રિભાગઘૃતમૂર્છિતા ।

વયસઃ સ્થાપનં વાપિ કુર્યાત્સતતસેવિતા ॥ ૭૧ ॥

૪૧ હરડે ઘણુંકરીને સંતર્પણથી (સારી પેઠે ખાધેલા ખોરાકથી) થનારા રોગોને હણે છે. આ બળું શીત છે, રુક્ષ છે, અને તે પિત્તને, મેદને તથા કફને મટાડે છે. બેહેંડું ઉષ્ણ નથી. તે કફને તથા પિત્તને મટાડે છે. આ ત્રણે ફેલો અમ્લ, કષાય, તિક્ત, તથા મધુર એમ ચારે રસોથી યુક્ત છે અને તે ત્રણે મળીને ત્રિક્ષણ કહેવાય છે. ત્રિક્ષણનું ચૂર્ણ ત્રીજા ભાગ જેટલા ઘીની સાથે કાલવીને (મેળવીને) નિત્ય ખાવામાં આવે તો તે સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે અને યુવાવસ્થાને ટકાવી રાખે છે. ૬૯-૭૧

વિરેચનનો યોગાણુઆલીસમો યોગ.

હરીતકીવિધાનેન ફલાન્યેવં પ્રયોજયેત્ ।

વિરેચનાનિ સર્વાણિ વિશેષાન્નતુરજ્જુલાત્ ॥ ૭૨ ॥

ફલં કાલે સમુદ્ઘૃત્ય સિકતાયાં નિધાપયેત્ ।

સપ્તાહમાતપે શુષ્કં તતો મજ્જાનમુચ્ચરેત્ ॥ ૭૩ ॥

તૈલં ગ્રાહ્યં જલે પક્ત્વા તિલવદ્વા પ્રપીઢ્ય ચ ।

તસ્યોપયોગો બાલાનાં યાવદ્વર્ષાણિ દ્વાદશ ॥ ૭૪ ॥

૪૨ હરડે પ્રમાણે જ વિરેચન કરાવનારાં સર્વ ફળોનો પ્રયોગ કરવો. ગરમાળાની શીંગના વિરેચનનો પ્રયોગ

કરવો હોય તો યોગ્ય સમયે ગરમાણાની સીંગને ઝાડ ઉપરથી ઉતારીને સાત દિવસ સૂધી રેતીમાં ડાટી રાખવી. પછી તેને તડકામાં સુકવીને તેમાંથી ગોળ કાઢી લેવો. અને તેને પાણીમાં ઉકાળાને તેમાંથી તેલ કાઢી લેવું અથવા તો તલની પેઠે તેને વિધિપૂર્વક પીલીને તેમાંથી તેલ કાઢી લેવું અને બાળક બાર વર્ષનું થાય ત્યાં સૂધી વિરેચનમાં તે તેલનો ઉપયોગ કરવો. ૭૨-૭૪

વિરેચનનો ચેતાલીસમો યોગ.

લિહ્યાદેરણડતૈલેન કુષ્ઠં ત્રિકટુકાન્વિતમ્ ।

સુસ્વોદકં ચાતુષ્પિંબેદેષ યોગો વિરેચયેત્ ॥ ૭૫ ॥

૪૩ કઠ, સુંઠ, મરી અને પીપર એઓનાં ચૂર્ણને એરંડીયાં તેલની સાથે ચાટે અને તેના ઉપર ટ્રાસું જળ (જરાક ઉણુ જળ) પીચે, તો આ યોગ વિરેચન કરે છે. ૭૫

વિરેચનનો એકતાલીસમો યોગ.

પરણડતૈલં ત્રિફલાકાથેન દ્વિગુણેન તુ ।

યુક્તં પીતં તથા ક્ષીરરસાભ્યાં તુ વિરેચયેત્ ॥ ૭૬ ॥

બાલવૃદ્ધક્ષતક્ષીણસુકુમારેષુ યોજિતમ્ ।

ફલાનાં વિધિરુદ્ધિષ્ઃ ક્ષીરાણાં શૃણુ સુશ્રુત ॥ ૭૭ ॥

૪૪ એરંડીયું તેલ ત્રિફળાના બમણા ક્વાથની સાથે, દુધની સાથે અથવા તો માંસના રસની સાથે ભેળીને તે બાળકાને, વૃદ્ધોને, ક્ષતથી ક્ષીણ થયેલાઓને અને સુકુમારોને પાવામાં આવે તો તે વિરેચન કરે છે. હે સુશ્રુત! ક્ષોભો વિધિ કહો. હવે ક્ષીરરૂપ વિરેચનોનો વિધિ કહું છું તે સાંભળ. ૭૬-૭૭

વિરેચનનો બેતાલીસમો યોગ.

વિરેચનાનાં તીક્ષ્ણાનાં પયઃ સૌધં પરં મતમ્ ।

અજ્ઞપ્રયુક્તં તદ્દન્તિ વિષવત્કર્મચિન્નમાત્ ॥ ૭૮ ॥

વિજ્ઞાનતા પ્રયુક્તં તુ મહાન્તમપિ સંચયમ્ ।

મિનત્યાશ્બેવ દોષાણાં રોગાન્ હન્તિ ચ દુસ્તરાન્ ૭૯

મહત્યાઃ પંચમૂલ્યાસ્તુ બૃહત્યોશ્ચૈકશઃ પૃથક્ ।

કષાયૈઃ સમભાગં તુ તદ્દ્વૈવિંશોષિતમ્ ॥ ૮૦ ॥

અમ્લાદિભિઃ પૂર્વવત્ પ્રયોજ્યં કોલસંમિતમ્ ।

૪૫ તીક્ષ્ણ વિરેચનોમાં થોરનાં દુધ (છીર) ને અત્યંત તીક્ષ્ણ માનવામાં આવ્યું છે. અજ્ઞાની વૈદ્ય તે છીરનો (થોરના દુધનો) પ્રયોગ કરે છે તો ચિકિત્સાના કર્મમાં ભૂલ થઈ જવાથી તે છીર રોગોને ઝેરની પેઠે મારી નાખે છે. પરંતુ ક્રિયાને જાણનારા વિદ્વાન્ વૈદ્યના હાથથી અપાયલું તે છીર દોષોના મોટા સંચયનો પણ ઝટ નાશ કરે છે. અને દુસ્તર (મટી શકે નહિ તેવા) રોગોને પણ મટાડે છે. થોરનાં છીરને બૃહત્પંચ મૂળ, ઉભી ભોરીંગણી અને એડી ભોરીંગણી, એના ક્વાથની સાથે મેળવી અંગારા ઉપર ચઢાવીને તેનો મૃદુ પાક કરવો. પછી એ ક્વાથના સાત ભાગ અને છીરનો એક ભાગ એમ આઠ ભાગ એકઠા

કરવા અને તેમાંથી એક તોલા બાર તે દુધ નસોતરની પેઠે ખાટી કાંજીની સાથે તથા મદિરા વગેરેની સાથે આપવો. ૭૮-૮૦

વિરેચનનો ત્રેતાલીસમો યોગ.

મહાવૃક્ષપયઃપીતૈર્યવાગૂસ્તન્કુલૈઃ કૃતા ॥ ૮૧ ॥

પીતા વિરેચયત્યાશુ ॥

૪૬ યોખાને થોરના છીરની ભાવના આપીને તે યોખાની યવાગૂ* બનાવીને પીવામાં આવે તો તે તુરત વિવેચન કરાવે છે. ૮૧

વિરેચનનો ચુમ્ભાલીસમો યોગ.

ગુડેનોત્કારિકા કૃતા ॥

૪૭ ધઉને થોરના છીરની ભાવના આપીને તે ધઉને લોટ કરાવી, તેમાં ઘી, દૂધ અને ગોળ નાખીને તેની લાપસી કરવી. આ લાપસી ખાવાથી પણ વિરેચન થાય છે.

વિરેચનનો પીસ્તાલીસમો યોગ.

લેહો વા સાધિતઃ સમ્યક્સ્નુહીક્ષીરસિતાઘૃતૈઃ ૮૨

૪૮ ધઉના લોટને થોરના છીરની ભાવના આપીને તેમાં સાકર, તથા ઘી નાખીને તેનો સીરો બનાવવો (આ સીરો ખાવાથી વિરેચન થાય છે). ૮૨

વિરેચનનો છેતાલીસમો યોગ.

ભાવિતાસ્તુ સ્નુહીક્ષીરે પિપ્પલ્યો લવણાન્વિતાઃ ॥

૪૯ પીપરોને થોરના છીરની ભાવના આપીને સૈંધવ સાથે ખવરાવવામાં આવે તો તેથી પણ વિરેચન થાય છે.

વિરેચનનો સડતાલીસમો યોગ.

ચૂર્ણં કામ્પિલ્લકં વાપિ તત્પીતં ગુટિકાકૃતમ્ ॥ ૮૩ ॥

૫૦ કપિલાના ચૂર્ણને થોરના છીરની ભાવના આપી ગોળી વાળીને ખાવામાં આવે તો તેથી પણ વિરેચન થાય છે. ૮૩

વિરેચનનો અડતાલીસમો યોગ.

સપ્તલાશક્તિનીદન્તીત્રિવૃદારગ્ધં ગવામ્ ।

મૂત્રેણાપ્લાવ્ય સપ્તાહં સ્નુહીક્ષીરે તતઃ પરમ્ ॥ ૮૪ ॥

કીર્ણં તેનૈવ ચૂર્ણેન માલ્યં વસનમેવ ચ ।

આઘ્રાયાડડવૃત્ય વા સમ્યક્ચુદુકોષ્ઠો વિરિચ્યતે ૮૫

૫૧ હાથલો થોર, આંખડુટાંમણાં, નાનો નેપાળો નસોતર અને ગરમાળો આનાં ચૂર્ણને સાત દિવસ સૂધી ગોમૂત્રની ભાવના આપવી. તે પછી સાત દિવસ સૂધી થોરના છીરથી ભાવના આપવી અને પછી તે ચૂર્ણને પુષ્પના ઉપર અથવા તો વસ્ત્રના ઉપર છાંટવું; કામળ

* જે ધાન્યની યવાગૂ કરવી હોય તેનાથી છ મણ પાણી મૂકીને તે ધાન્યને ઉકાળવું અને ઉકળતાં ઉકળતાં ઘાટી કણીઓ રહે અને પાણી થોડું પચપચાટવાળું દેખાય તેને યવાગૂ કહેવામાં આવે છે.

ક્રોધાવાળો મનુષ્ય એ પુષ્પને સારી પેઠે સુધે અથવા તો એ વસ્ત્રને શરીર ઉપર સારી પેઠે વીટી રાખે તો તેથી વિરેચન થાય છે. ૮૪-૮૫

વિરેચનનો ઉપયોગ રોગાદિક જોઈને કરવો.

ક્ષીરત્વક્કલમૂલાનાં વિધાનૈઃ પરિકર્તિતૈઃ ।

અવેક્ષ્ય સમ્યગ્રોગાદીન્યથાવદુપયોજયેત્ ॥ ૮૬ ॥

પર છીર, છાલ, ફળ, તથા મૂલ આના જે વિરેચનના વિધિઓ કહેવામાં આવ્યા છે તે પ્રમાણે તૈયાર કરેલાં વિરેચનોના વૈદ્યે રોગાદિકનું સારી પેઠે નિદાન કરીને તેઓનો યથાર્થ રીતે ઉપયોગ કરવો. ૮૬

વિરેચનનો ઓગણપચાસમો યોગ.

ત્રિવૃત્તચાણમિતાસ્તિસ્ત્રસ્ત્રિફલાત્વચઃ ।

વિઙ્ગપિપ્પલીક્ષારશાણાસ્તિસ્ત્રચૂર્ણિતાઃ ॥ ૮૭ ॥

લિહ્યાત્સ્પર્મિર્મધુર્યાં ચ મોદકં વા ગુડેન વા ।

મક્ષયેન્નિષ્ણરીહારમેતચ્છેષ્ટં વિરેચનમ્ ॥ ૮૮ ॥

ગુલ્માન્હીહોદરં કાસં હલીમકમરોચકમ્ ।

કફવાતકૃતાંશ્ચાન્યાન્યાધીનેતદ્વપોહતિ ॥ ૮૯ ॥

૫૩ પોણા તોલા ભાર નસોતર, પોણા તોલા ભાર ત્રિફળાની છાલ, પોણા તોલા ભાર વાવડીંગ, પીપર, તથા જવક્ષાર આ બધાનું ચૂર્ણ કરી ઘીની સાથે તથા મધની સાથે ચાટવું અથવા તો તે ચૂર્ણમાં ગોળ મેળવી તેના લાડુ બનાવીને તે લાડુ ખાવા. આ વિરેચન શ્રેષ્ઠ છે અને આ વિરેચનમાં કોઈ પણ જાતની કરી નથી. આ વિરેચન ગુલ્મોને, બરલના રોગોને, ઉદરના રોગોને, ખાંસીને, હલીમકને, અરુચિને તથા કફથી અને વાયુથી થનારા બીજા રોગોને પણ મટાડે છે. ૮૭-૮૯

વિરેચનના પદાર્થોને ધી, તેલ વગેરેમાં ભેળવીને આપવા વિશે.

ઘૃતેષુ તૈલેષુ પયઃસુ ચાપિ

મદ્યેષુ મૂત્રેષુ તથા રસેષુ ।

મક્ષ્યાન્નલેહ્યેષુ ચ તેષુ તેષુ

વિરેચનાન્યશ્યમતિર્વિદધ્યાત્ ॥ ૯૦ ॥

૫૪ ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા વૈદ્યે ઘી, તેલ, દુધ, મધ, મૂત્ર, માંસનો રસ તથા તે તે પ્રકારના ભક્ષ્ય, ભોજ્ય અને પેય એઓમાં વિરેચનના પ્રયોગોને ગોઠવવા અને તે રોગીને આપવા. ૯૦

ઔષધોની છ પ્રકારની બનાવટ અને તેમાં

ઉત્તરોત્તરની લઘુતા.

ક્ષીરં રસઃ કલ્કમથો કષાયઃ

ઘૃતશ્ચ શીતશ્ચ તથૈવ ચૂર્ણમ્ ।

કલ્પાઃ ષડેતે સ્કલુ ભેષજાનાં

યથોત્તરં તે લઘવઃ પ્રદિષ્ટાઃ ॥ ૯૧ ॥

૫૫ છીર, સ્વરસ, કલ્ક, કવાથ, હિમ, અને ચૂર્ણ આ

રીતે ઔષધોના છ પ્રકારના કલ્પ (બનાવટ) છે. તેઓમાં પહેલાથી બીજા, બીજાથી ત્રીજા, ત્રીજાથી ચોથા, ચોથાથી પાંચમો અને પાંચમાથી છઠ્ઠો કલ્પ એમ પછી પછીના કલ્પો લઘુ (હલકા) છે. ૯૧

અધ્યાય ૪૫ મો.

* દ્રવદ્રવ્યવિજ્ઞાનીય (પાણી, દુધ વગેરે દ્રવરૂપ દ્રવ્યોના વિજ્ઞાનવિશે.)

ઉપક્રમ.

અથાતો દ્રવદ્રવ્યવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે-હવે અહીંથી હું 'દ્રવદ્રવ્ય-વિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિયે મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

અંતરિક્ષમાંથી ઝીલેલા વરસાદના પાણીના ગુણો.

પાનીયમાન્તરીક્ષમનિર્દેશ્યરસમમૃતં જીવનં ત-
ર્પણં ધારણમાશ્વાસજનનં શ્રમઘ્નં ક્લમપિપાસામદ-
મૂર્છાતન્દ્રાનિદ્રાદાહપ્રશમનમેકાન્તતઃ પથ્યતમં ચ ૩
૨ આંતરિક્ષ જલ (અંતરીક્ષમાંથી ઝીલી લીધેલું પાણી) અસ્પષ્ટરસવાળું, અમૃત સમાન, હૃદયોને ટકાવી રાખનારું, તૃપ્તિ આપનારું, શસ્ત્ર વિગેરેથી ઉત્પન્ન થતી મૂર્છા વગેરેથી રક્ષણ કરનારું, આસ્વાસન આપનારું, શ્રમ-થાકને મટાડનારું, તથા ગ્લાનિ, તરસ, મદ-નીશો, મૂર્છા, તંદ્રા અસ્વાભાવિક નિદ્રા તથા દાહ એઓને મટાડનારું અને અત્યંત પથ્ય છે. ૩

વરસાદનું જળ પૃથ્વી ઉપર પડ્યા પછી તેમાં રસ પ્રકટ થાય છે.

તદેવાવનીપતિતમન્યતમં રસમુપલભતે સ્થાન-
વિશેષાન્નદીનદસરસ્તઙાગવાપીકૂપચુષ્ટીપ્રસ્થવણો-
દ્વિદ્વિકિરકેદારપલ્લવાદિષુ સ્થાનેષ્વવસ્થિત-
મિતિ ॥ ૪ ॥

૩ તે જ આંતરીક્ષ જળ પૃથ્વી ઉપર પડ્યા પછી નદી, નદ, સરોવર, તળાવ, વાવ, કુવા, વગર આંધેલા કુવા, ઝરણા, પૃથ્વીમાંથી બાહ્ય નીકળતાં જળનાં સ્થાન, (સરવાળીઓ) વિરડા, ક્યારા અને ખાખોચીયાં વગેરે સ્થાનોમાં રહીને તે તે સ્થાનના પ્રભાવથી મધુર વગેરે છ રસોમાંના કોઈ પણ રસને પ્રાપ્ત થાય છે. ૪

વરસાદના પાણીમાં રસ પ્રકટ થવા વિષે પરમત.

તત્ર લોહિતકપિલપાણ્ડુપીતનીલશુક્લેષ્વવનિપ્ર-
દેશેષુ મધુરામ્લલવળકટુતિક્તકષાયાણિ યથા-
સંખ્યમુદકાનિ સમ્ભવન્તીત્યેકે ભાષન્તે ॥ ૫ ॥

* આ અધ્યાયમાં પાણી વગેરે દ્રવરૂપ દ્રવ્યોનું વિજ્ઞાન વર્ણવવામાં આવ્યું છે. તેથી આ અધ્યાયનું નામ દ્રવદ્રવ્યવિજ્ઞાનીય છે.

૪ કેટલાએક આચાર્યો કહે છે કે;—વરસાદનું પાણી પૃથ્વીના, રાતી માટીવાળા પ્રદેશમાં પડે તો મધુર થાય છે, કપિલ (પીળા તથા રાતા રંગની) માટીવાળા પ્રદેશમાં પડે તો ખાટું થાય છે, પાંકુ—(શ્વેત) વર્ણની માટીવાળા પ્રદેશમાં પડે તો ખારું—લવણ થાય છે, પીળા વર્ણની માટીવાળા પ્રદેશમાં પડે તો તીખું થાય છે, કાળા રંગની માટીવાળા પ્રદેશમાં પડે તો કડવું થાય છે અને ઘાળા રંગની માટીવાળા પ્રદેશમાં પડે તો તુરું થાય છે. ૫

વરસાદના જળમાં રસ પ્રકટ થવાવિષે સ્વમત.

તત્તુ ન સમ્યક્ । તત્ર પૃથિવ્યાદીનામન્યોન્યાનુ-
પ્રવેશકૃતઃ સલિલરસો ભવત્યુત્કર્ષાપકર્ષેણ । તત્ર
સ્વગુણભૂયિષ્ટાયાં ભૂમાવસ્થાં લવણં ચ । અમ્બુગુણ-
ભૂયિષ્ટાયાં મધુરમ્ । તેજોગુણભૂયિષ્ટાયાં કટુકં
તિક્તં ચ । વાયુગુણભૂયિષ્ટાયાં કષાયં ચ । આકાશ-
ગુણભૂયિષ્ટાયામવ્યક્તરસમવ્યક્તં દ્યાકાશમિત્યતસ્ત-
ત્પ્રધાનમવ્યક્તરસત્વાત્ ॥ ૬ ॥

૫ તેઓનું આ કહેવું બરાબર નથી. પરંતુ ખરું તો એ છે કે—પૃથ્વીમાં પોતાના ગુણના અને બીજા મહા-ભૂતોના થયેલા અનુપ્રવેશના ગુણોના વધઘટપણાને લીધે જળમાં મધુર વગેરે રસો ઉત્પન્ન થાય છે. જેમકે—જે પૃથ્વીમાં પોતાનો જ ગુણ અધિક હોય તે પૃથ્વીમાં પડેલું જળ ખાટું અને ખારું થાય છે, જેમાં જળનો ગુણ અધિક હોય તે પૃથ્વીમાં પડેલું જળ મધુર થાય છે, જેમાં અગ્નિનો ગુણ અધિક હોય તે પૃથ્વીમાં પડેલું જળ તીખું અને કડવું થાય છે, જેમાં વાયુનો ગુણ અધિક હોય તે પૃથ્વીમાં પડેલું જળ તુરું થાય છે તથા જેમાં આકાશનો ગુણ અધિક હોય તે પૃથ્વીમાં પડેલું જળ અસ્પષ્ટ રસવાળું થાય છે. કારણ કે આકાશ પડે અવ્યક્ત છે અને તે જલ અવ્યક્ત—અસ્પષ્ટ રસ-વાળું હોવાથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૬

આંતરિક્ષ જળ ન મળે તો આકાશના
ગુણવાળું જળ પીવું.

તત્પેયમાન્તરિક્ષાલામે ॥ ૭ ॥

૬ જો આંતરિક્ષ જળ ન મળે તો તેના બદલામાં જેમાં આકાશનો ગુણ અધિક હોય તેવું પૃથ્વીમાં રહેલું જળ ઉપયોગમાં લેવું. ૭

આંતરિક્ષ જળના ભેદ.

તત્રાન્તરિક્ષં ચતુર્વિધમ્ । તદ્યથા । ધારં કારં
તૌષારં હૈમમિતિ । તેષાં ધારં પ્રધાનં લઘુત્વાત્ ॥ ૮ ॥

૭ ધાર (ધારારૂપે પડતું વરસાદનું પાણી), કાર (આકાશમાંથી પડતા પાણીના પથરા જેવા કરાઓનું પાણી) તૌષાર (ઝાકળનું પાણી) અને હૈમ (બરફ

પીગળીને તેમાંથી થયેલું પાણી) એ રીતે આંતરિક્ષ જળ ચાર પ્રકારનું છે. આ સઘળા પ્રકારના આંતરિક્ષ જળોમાં ધારજળ હલકું હોવાથી પ્રધાન—શ્રેષ્ઠ છે. ૮ ગાંગ જળ અને સમુદ્રનાં જળની પરીક્ષા તથા

ગાંગ જળ લેવાનો સમય.

તત્પુનર્દ્ધિવિધં ગાઙ્ગં સામુદ્રં ચેતિ । તત્ર ગાઙ્ગમા-
શ્વયુજે માસિ પ્રાયશો વર્ષતિ । તયોર્દ્વયોરપિ પરી-
ક્ષણં કુર્વિત । શાલ્યોદનપિણ્ડમકુથિતમવિદગ્ધં
રજતભાજનોપહિતં વર્ષતિ દેવે બહિષ્કુર્વિત સ યદિ
મુદ્ધર્તે સ્થિતસ્તાદશ એવ ભવતિ તદા ગાઙ્ગં પત-
તીત્યવગન્તવ્યં વર્ણાન્યત્વે સિક્થપ્રક્રેદે ચ સામુદ્ર-
મિતિ વિદ્યાત્તન્નોપાદેયમ્ । સામુદ્રમપ્યાશ્વયુજે
માસિ ગૃહીતં ગાઙ્ગવદ્ભવતિ । ગાઙ્ગં પુનઃ પ્રધાનં
તદુપાદદીતાશ્વયુજે માસિ ॥ ૯ ॥

૮ એ ધારજળના ‘ગાંગ’ અને ‘સામુદ્ર’ એવા બે ભેદ છે. તેઓમાં આસુ મહિનામાં જે જળ વરસે છે તે જળ ધણું કરીને ગાંગ હોય છે અને આસુ શિવાયના બીજા મહિનાઓમાં જે જળ વરસે છે તે જળ ધણું કરીને સામુદ્ર હોય છે. ગાંગ અને સામુદ્ર એ બંને પ્રકારનાં જળોની પરીક્ષા આ પ્રમાણે કરવી—વરસાદ વરસતો હોય ત્યારે જે છુંદાયલા ન હોય એવા તથા જેનો રંગ બદલાયેલો ન હોય એવા ભાતનો પિંડો એક રૂપાના વાસણમાં મુકી તે વાસણ બહાર વરસાદમાં બે ઘડી સુધી રાખવું. આ પ્રમાણે વરસાદમાં રાખતાં જો તે ભાત કશા પણ વિકારને ન પામતાં તેવો ને તેવો જ રહે તો બાણવું કે—ગાંગજળ પડે છે—વરસે છે અને જો તે ભાતનો રંગ બદલાઈ જાય કે ભાતના દાણામાં પચ-પચાટ થાય તો બાણવું કે—સામુદ્ર જળ વર્ષે છે. સામુદ્ર જળ પડતું હોય તો તે લેવું નહીં. સામુદ્રજળ પણ આશ્વિન મહિનામાં પડતું હોય તો તે લેવામાં કશી હરકત નથી. કેમકે—સામુદ્ર જળ પણ આશ્વિન માસમાં ગાંગ જળના જેવા જ ગુણવાળું હોય છે. પરંતુ ગાંગ જળ જ સર્વ જળોમાં શ્રેષ્ઠ છે. અને આ ગાંગજળ આશ્વિન માસમાં લેવું. ૯

ગાંગજળ ઝીલી લેવાનો પ્રકાર અને

આંતરિક્ષનું પ્રતિનિધિ.

શુચિશુક્લવિતતપૈકદેશચ્યુતમથવા હર્મ્યતલ-
પરિભ્રમન્નૈર્વા શુચિભિર્માજનૈર્ગૃહીતં સૌવર્ણે રાજતે
મૃન્મયે વા પાત્રે નિદધ્યાત્તસર્વકાલમુપયુજીત ।
તસ્યાલામે મૌમમ્ । તચ્ચાકાશગુણબહુલમ્ ॥ ૧૦ ॥

૯ એક સ્વચ્છ ઘાળાં વચ્ચે વરસાદમાં બહાર ઉંચે ટંગાડવું અને તેના વચલા ભાગમાં કાંઈક પથરો વગેરે બોજ મુકવો. એટલે વચ્ચે વચમાંથી નખી જશે. આવી રીતે કરવાથી વચ્ચે ઉપર પડેલું જળ વચલા ભાગમાંથી

એક ધન નીચે પડશે. તે જળને નીચે એક પાત્ર રાખીને તેમાં ઝીલી લેવું અથવા ધરની અગાસી ઉપરથી પડતું વરસાદનું પાણી કાઢી પાત્રમાં ઝીલી લેવું અથવા તે ખીજું કાઢી સ્વચ્છ પાત્ર વરસાદમાં મુકીને તેમાં પાણી ઝીલી લેવું. આ રીતે ઝીલી લીધેલાં વરસાદનાં પાણીને સોનાના, રૂપાના કે માટીના વાસણમાં રાખી મુકવું અને તે પાણીને સર્વ કાળમાં-હરમેશાં ઉપયોગ કરવો. આ પ્રમાણે ઝીલી લીધેલું વરસાદનું પાણી ન મળે તો તેના અભાવમાં જેમાં આકાશનો ગુણ અધિક હોય એવી પૃથ્વી ઉપર પડેલું ભૌમ જળ (કુવા વગેરે જમીનનું પાણી) લેવું. ૧૦

સાત પ્રકારનું જળ.

તત્પુનઃ સસવિધમ્ । તદ્યથા । કૌપં નાદેયં સારસં તાડાગં પ્રાસ્ત્રવણમૌદ્રિદં ચૌષ્ઠ્યમિતિ ૧૧

૧૦ ભૌમ (પૃથ્વી ઉપર પડેલું) જળ કૌપ-કુવાનું, નાદેય-નદીનું, સારસ-સરોવરનું, તાડાગ-તળાવનું, પ્રાસ્ત્રવણ-ઝરણાનું, ઔદ્રિદ-પૃથ્વીમાંથી સરવાણીરૂપે અને ચૌષ્ઠ્ય-વગર બાંધેલા કુવાનું, એવી રીતે સાત પ્રકારનું જળ છે. ૧૧

કઈ ઋતુમાં કયું જળ પીવું.

તત્ર વર્ષાસ્વાન્તરિક્ષમૌદ્રિદં વા સેવેત મહાગુણ-ત્વાત્ । શરદિ સર્વં પ્રસન્નત્વાત્ । હેમન્તે સારસં તાડાગં વા । વસન્તે કૌપં પ્રાસ્ત્રવણં વા । ગ્રીષ્મે-પ્યેવમ્ । પ્રાવૃષિ ચૌષ્ઠ્યમનવમનમિવૃષ્ટં સર્વં ચેતિ ॥ ૧૨ ॥

૧૧ તેમાં વર્ષાઋતુમાં આંતરિક્ષ અને ઔદ્રિદ જળ ઉત્તમ ગુણવાળાં હોય છે માટે તે જળોનું સેવન કરવું. શરદઋતુમાં અગસ્ત્યનો ઉદય થવાને લીધે સધળાં પ્રકારનાં જળો સ્વચ્છ થઈ જાય છે માટે સધળાં પ્રકારના જળનું સેવન કરવું. હેમંતઋતુમાં સરોવરના અથવા તળાવના જળનું સેવન કરવું. વસંત ઋતુમાં અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં કુવાના અથવા ઝરણાના જળનું સેવન કરવું. પ્રાવૃષ્ઠ ઋતુમાં બાંધ્યા વગરના કુવાના જળનું અથવા જુના જળનું સેવન કરવું, અને વરસાદ ન થયો હોય ત્યાં સુધી નદી વગેરેનાં જળોનું સેવન કરવામાં કશી અડચણ નથી. ૧૨

વરસાદના નવાં જળનું પાન કરવાથી તથા તેમાં સ્નાન કરવાથી રોગ થાય છે.

કીટમૂત્રપુરીષાણ્ડશવકોથપ્રદૂષિતમ્ ।

તુણપર્ણોત્કરયુતં કલુષં વિષસંયુતમ્ ॥ ૧૩ ॥

યોડવગાહેત વર્ષાસુ પિબેદ્વાપિ નવં જલમ્ ।

સર્વાઘ્નામ્યન્તરાર્નોગાન્પ્રાપ્ત્યુચાત્ક્ષિપ્રમેવ તુ ॥ ૧૪ ॥

૧૨ વર્ષાઋતુમાં (આપાદ, શ્રાવણ અને ભાદ્રપદ એ

ત્રણ માસમાં) નવું વર્ષેલું જળ ઝેરી કીડાઓથી, પ્રાણીઓનાં મળમૂત્રથી, પ્રાણીઓના ઇંડાના અને શંખોના સડાથી તથા મરી ગયેલાં પ્રાણીઓના શયના સડાથી દૂષિત થયેલું, ખડના અને પાનડાઓના કચરાવાળું, ડાળું તથા અનેક પ્રકારના સ્થાવર અને જંગમ વિષોના સંયોગવાળું હોય છે. માટે જે માણસ વર્ષાઋતુમાં નવા જળમાં નાહે છે તેને કુદ વગેરે બહારના રોગો થાય છે અને જે વર્ષાઋતુમાં નવા જળનું પાન કરે છે તેને ઉદરરોગ વગેરે અંદરના રોગો તુરત જ થાય છે. ૧૩-૧૪

બગડેલા પાણીનાં લક્ષણ.

તત્ર ચચ્ચૈવાલપદ્મહટતુણપત્રપત્રમૃતીમિરવ-ચ્છન્નં શશિસૂર્યકિરણાનિલૈર્નામિજુષ્ટં ગન્ધવર્ણરસો-પસૃષ્ટં ચ તદ્યાપન્નમિતિ વિદ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

૧૩ જે જળ શેવાળ, કાદવ, રાતાં પોડાં, ખડ, કમળનાં પાંદડા વગેરેથી ઢંકાયેલું હોય; જેનાં ઉપર સૂર્ય કે ચંદ્રનાં કિરણો પડતાં ન હોય, જેના ઉપર ખુલ્લો પવન ફરતો ન હોય; અને જે કાંઈ પણ જાતના ગંધ, વર્ણ કે રસવાળું હોય તે જળને બગડેલું સમજવું. ૧૫

બગડેલા પાણીમાં છ જાતના દોષો.

તસ્ય સ્પર્શરૂપરસગન્ધવીર્યવિપાકદોષાઃ ષટ્-સમ્ભવન્તિ । તત્ર સ્વરતા પૈચ્છિલ્યમૌષ્ણ્યં દન્તગ્રા-હિતા ચ સ્પર્શદોષાઃ । પદ્મસિકતાશૈવાલબહુવર્ણતા રૂપદોષાઃ । વ્યક્તરસતા રસદોષઃ । અનિષ્ટગન્ધતા ગન્ધદોષઃ । યદુપયુક્તં તૃણાગૌરવશૂલકફપ્રસેકા-નાપાદ્યતિ સ વીર્યદોષઃ । યદુપયુક્તં ચિરાદ્વિ-પચ્યતે વિષ્ઠ્ઠાતિ વા સ વિપાકદોષ इति ॥ ૧૬ ॥

૧૪ બગડેલા જળમાં સ્પર્શદોષ, રૂપદોષ, રસદોષ, ગંધદોષ, વીર્યદોષ અને વિપાકદોષ એ રીતે છ જાતના દોષો થાય છે. તેઓમાં ખરસટપાણું, ચીકાસ, ઉષ્ણતા અને જેથી દાંતો કળે છે એવું ઢંડાપાણું એ જળના સ્પર્શદોષો છે, જળમાં કાદવ, રેતી, શેવાળ અને અનેક વર્ણો હોવા એ જળના રૂપના દોષો છે; જળમાં કાંઈ પણ જાતનો રસ સ્પષ્ટ જણાવો એ રસનો દોષ છે; જળમાં ખરાબ ગંધ નીકળવો-હોવો એ ગંધનો દોષ છે, જે પીવાથી તરસ, ભારેપણું, શૂળ અને કફપ્રસેક ઉત્પન્ન કરે છે તે વીર્યનો દોષ છે; તથા પીધાથી જે ઘણીવાર પચે છે અથવા પેટમાં ગડગડાટ ઉત્પન્ન કરે છે તે વિપાકનો દોષ છે. ૧૬

આંતરિક્ષ જળ નિર્દોષ છે.

ત एत आन्तरिक्षे न सन्ति ॥ ૧૭ ॥

૧૫ ઉપર કહેલા એ છ દોષો આંતરિક્ષ જળમાં હોતા નથી. ૧૭

બળડેલા જળને સ્વચ્છ કરવાના તથા તેની
દુર્ગંધ મટાડવાના ઉપાય.

વ્યાપન્નાનામગ્નિકથનં સૂર્યાતપપ્રતાપનં તસાયઃ-
પિષ્ઠસિકતાલોષ્ટ્રાણાં વા નિર્વાપણં પ્રસાદનં ચ
કર્તવ્યં નાગચમ્પકોત્પલપાટલાપુષ્પપ્રભૃતિભિશ્ચા-
ધિવાસનમિતિ ॥ ૧૮ ॥

૧૬ જળ બગડેલું હોય તેને અગ્નિ ઉપર ઉકાળવું,
સૂર્યના તડકામાં તપાવવું, તેમાં લોઢાના ગોળાઓને,
પથરાઓને અથવા ઇંટોને તપાવીને યુઝાવવી-ઝામવી
આ તેને સ્વચ્છ કરવાના ઉપાય છે અને નાગચંપાનાં
પુલ, કમળનાં પુલ, પાડળનાં પુલ વગેરેને તેમાં નાખવાં
આ તેનો દુર્ગંધ મટાડવાના ઉપાય છે. ૧૮

કેવા વાસણમાં પાણી ભરી રાખવું તથા પીવું.

સૌવર્ણે રાજતે તામ્રે કાંસ્યે મણિમયે તથા ।

પુષ્પાવતંસં મૌમે વા સુગન્ધિ સલિલં પિબેત્ ॥ ૧૯ ॥

૧૭ સોનાના, રૂપાના, તાંબાના, કાંસાના, સ્કાટિક
વગેરે મણિના કે માટીના વાસણમાં રાખેલું અને પુષ્પો,
વાળો વગેરેથી વાસેલું સુગંધિ જળ પીવું. ૧૯

બગડેલું તથા ઋતુ વગર પડેલું જળ

ઉપયોગમાં લેવું નહિ.

વ્યાપન્નં વર્જયેન્નિત્યં તોયં યચ્છાપ્યનાર્તવમ્ ।

દોષસંજનનં હ્યેતન્નાદદીતાહિતં તુ તત્ ॥ ૨૦ ॥

૧૮ બગડેલું અથવા ઋતુ વગર વરસેલું-પડેલું જળ
હર્મશાં છોડી દેવું. કેમકે એ જળ દોષોને ઉત્પન્ન કર-
નારું અને અહિત-અપથ્ય છે. માટે તે જળ પીવું જ
નહિ. ૨૦

બગડેલું જળ પીવાથી રોગો થાય છે.

વ્યાપન્નં સલિલં યસ્તુ પિબતીહાપ્રસાધિતમ્ ।

શ્વયથું પાણ્ડુરોગં ચ ત્વગ્દોષમવિપાકતામ્ ॥ ૨૧ ॥

શ્વાસકાસપ્રતિશ્યાયશૂલગુલ્મોદરાણિ ચ ।

અન્યાન્વા વિષમાન્રોગાન્પ્રાપ્નુયાક્ષિપ્રમેવ ચ ॥ ૨૨ ॥

૧૯ જે માણસ બગડેલાં જળને સ્વચ્છ-સાફ કર્યા
વિના પીયે છે તેને તરત જ સોજ, પાંડુરોગ, આમ-
ડીના રોગો, ગુલ્મ, મંદાગ્નિ, શ્વાસ, ઉધરસ, શ્લેષ્મ,
શૂળ અને ઉદરરોગ એ રોગો તથા બીજા પાણુ કેટલાક
વિષમ રોગો તરત જ થાય છે. ૨૧-૨૨

મલિન જળને નિર્મળ કરવાના ઉપાય.

તત્ર સત્ કલુષસ્ય પ્રસાદનાનિ ભવન્તિ । ત-
દ્યથા । કતકગોમેદકલ્પિસપ્રન્થિશૈવાલમૂલવસ્ત્રાણિ
મુક્તા મણિશ્ચેતિ ॥ ૨૩ ॥

૨૦ નિર્મળીનાં ફળો, ગોમેદમણિ-લસણીઓ, ક-
મળનાં મૂળ, શેવાળનાં મૂળ, વસ્ત્ર, મોતી અને સ્કાટિક
વગેરે મણિઓ એ સાત મેલાં જળને નિર્મળ કરવાના

ઉપાયો છે. (એટલે એ ચીજો પાણીમાં નાંખવાથી
પાણીનો કચરો સધળો નીચે બેસી જળને પાણી
નિર્મળ થાય છે). ૨૩

પાણીનાં વાસણ કયાં રાખવાં.

પશ્ચ નિશ્કેપણાનિ ભવન્તિ । તદ્યથા । ફલકં,
ત્ર્યષ્ટકં, મુજ્જલય, ઉદકમશ્ચિકા, શિકયં ચેતિ ૨૪

૨૧ જળથી ભરેલાં વાસણોને બાજઠ ઉપર, ત્રિ-
પાઈ ઉપર, મુંજ નામના ખડની ઇંટાણી ઉપર, માંચી
ઉપર કે સીકામાં રાખવાં. ૨૪

જળને થંડું કરવાના ઉપાય.

સત્ શીતીકરણાનિ ભવન્તિ । પ્રવાતસ્થાપનમુ-
દકપ્રક્ષેપણં યષ્ટિકાભ્રામણં વ્યજનં વસ્ત્રોદ્ધરણં
વાલુકાપ્રક્ષેપણં શિકયાવલમ્બનં ચેતિ ॥ ૨૫ ॥

૨૨ જળથી ભરેલાં પાત્રને ખુબ પવનવાળી જગામાં
રાખવું, અથવા તેના ઉપર લીનું કપડું વીંટાળી તે પર
ઠંડું પાણી છાંટવું, અથવા તેને લાકડીથી બનાવેલા યંત્ર-
માં મૂકીને ફેરવવું, (અથવા જળમાં લાકડી ફેરવવી),
અથવા તે પર પંખો નાંખવો, અથવા જળને કપ-
ડાથી ઘણીવાર ગાળવું. અથવા તેને રેતીમાં ડાટી મૂકવું,
અથવા સીકામાં ટંગાડી રાખવું, આ સાત જળને ઠંડું
કરવાના ઉપાય છે. ૨૫

ગુણકારી જળનું લક્ષણ.

નિર્ગન્ધમવ્યક્તરસં તૃણાઘ્નં શુચિ શીતલમ્ ।

અચ્છં લઘુ ચ હૃદયં ચ તોયં ગુણવદુચ્યતે ॥ ૨૬ ॥

૨૩ જે જળ ગંધ વગરનું, અસ્પષ્ટ રસવાળું, તરશને
મટાડનારું, પવિત્ર, ઠંડું, સ્વચ્છ, હલકું અને મનને પ્રિય
લાગે એવું હોય તે જળને ગુણકારી સમજવું. ૨૬

નદીઓના ગુણો.

તત્ર નદ્યઃ પશ્ચિમામિમુક્ષાઃ પથ્યાલઘૂદકત્વાત્ ।

પૂર્વામિમુક્ષાસ્તુ ન પ્રશસ્યન્તે ગુરૂદકત્વાત્ । દક્ષિ-

ણામિમુક્ષા નાડતિદોષલાઃ સાધારણત્વાત્ । તત્ર

સહ્યપ્રમવાઃ કુપ્તં જનયન્તિ વિન્ધ્યપ્રમવાઃ કુપ્તં પાણ્ડુ-

રોગં ચ, મલયપ્રમવાઃ કૃમીન્, મહેન્દ્રપ્રમવાઃ શ્લીપદો-

દરાણિ, હિમવત્પ્રમવાઃ હૃદ્રોગશ્વયથુશિરોરોગશ્લી-

પદગલગણ્ડાન્, પ્રાચ્યાવન્ત્યા અપરાવન્ત્યાશ્ચાર્શી-

સ્યુપજનયન્તિ । પારિપાત્રપ્રમવાઃ પથ્યા બલારોગ્ય-

કર્યં ઇતિ ॥ ૨૭ ॥

૨૪ પશ્ચિમ દિશા તરફ જનારી-પશ્ચિમ સમુદ્રમાં
મળનારી નદીઓનું જળ હલકું હોવાથી પથ્ય છે, પૂર્વ
દિશા તરફ જનારી-પૂર્વ સમુદ્રમાં મળનારી નદીઓનું
પાણી ભારે હોવાથી સારું નથી, અને દક્ષિણ દિશા તરફ
જનારી-દક્ષિણ સમુદ્રમાં મળનારી નદીઓનું જળ
સાધારણ હોવાથી (બહુ હલકું કે બહુ ભારે નહીં
હોવાથી) બહુ દોષોને વધારે ઉત્પન્ન કરતું નથી, તેઓ-

માંની સઘપર્વતમાંથી નીકળેલી નદીઓ કુષ્ઠને ઉત્પન્ન કરે છે, વિંધ્યાચલમાંથી નીકળેલી નદીઓ કુષ્ઠને તથા પાંદુરોગને ઉત્પન્ન કરે છે, મલયાચળમાંથી નીકળેલી નદીઓ કૃમિઓને ઉત્પન્ન કરે છે, મહેદ્રાચળમાંથી નીકળેલી નદીઓ સ્ત્રીપદોને તથા ઉદરોગને ઉત્પન્ન કરે છે, હિમાલયમાંથી નીકળેલી નદીઓ, હુદ્રોગ, સોગ્ગે, માથાનો દુખાવો, સ્ત્રીપદ અને ગલગંડ એ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે; માળવાના પૂર્વ દિશાના તથા પશ્ચિમ દિશાના પર્વતોમાંથી નીકળેલી નદીઓ અર્શોને ઉત્પન્ન કરે છે; તથા પારીયાત્ર પર્વતમાંથી નીકળેલી નદીઓ પથ્થ છે, તથા યલ અને આરોગ્યને આપનારી છે. ૨૭

નયઃ શીઘ્રવહા લઘ્યઃ પ્રોક્તા યાશ્ચામલોદકાઃ ।

ગુર્યઃ શૈવાલસંચ્છન્નાઃ કલુષા મન્દગાશ્ચ યાઃ ૨૮

૨૫ જે નદીઓ ઉતાવળા વેગવાળી તથા નિર્મળ જળવાળી હોય તેઓનું પાણી હલકું હોય છે અને જે નદીઓ મંદ વેગવાળી, મેલી તથા શેવાળથી ઠંકાયેલી હોય તે નદીઓનું પાણી ભારી હોય છે. ૨૮

પ્રાયેણ નદ્યો મરુષુ સતિક્તા લવણાન્વિતાઃ ।

ઈષ્ટકષાયા મધુરા લઘુપાકા બલે હિતાઃ ॥ ૨૯ ॥

૨૬ ઘણું કરીને મારવાડ દેશની નદીઓનું જળ કંઈક કડવું, ખારું, જરાક તુરું અને મધુર હોય છે તેથી તે જળ પચવામાં હલકું અને યલને વધારનારું હોય છે. ૨૯

પાણીને ક્યારે ભરી લેવું ?

તત્ર સર્વેષાં ભૌમાનાં ગ્રહણં પ્રત્યુષસિ તત્ર હ્યમલત્વં શૈત્યં ચાધિકં ભવતિ સ ઇવ ચાપાં પરો ગુણ ઇતિ ॥ ૩૦ ॥

૨૭ સઘળા પ્રકારના પૃથ્વીનાં જળો પરીઠીયામાં ભરી લેવાં જોઈએ. કેમકે તે સમયમાં જળમાં શીતળપણું અને નિર્મળપણું કે જે જળના મુખ્ય ગુણો છે તે અધિક હોય છે. ૩૦

કેવાં જળને ઉત્તમ ગણવું ?

દિવાર્કકિરણૈર્જુષ્ટં નિશાયામિન્દુરશિમ્ભિઃ ।

અરુક્ષમનમિષ્યન્દિ તત્તુલ્યં ગગનામ્બુના ॥ ૩૧ ॥

૨૮ જે જળની ઉપર દિવસે સૂર્યનાં અને રાત્રે ચંદ્રનાં કિરણો પડતાં હોય તથા જે જળ રક્ષ કે અભિષ્પંદી (ભેજવાળું-શરદી કરનારું ન હોય, તે જળને આંતરિક્ષ જળના જેવું જ સમજવું. ૩૧

આંતરિક્ષ જળના વિશેષ ગુણો.

ગગનામ્બુ ત્રિદોષઘ્નં ગૃહીતં યત્સુમાજને ।

બલ્યં રસાયનં મેઘ્યં પાત્રાપેક્ષિ તતઃ પરમ્ ॥ ૩૨ ॥

૨૯ સારા વાસણમાં લેઈ રાખેલું આકાશનું જલ ત્રણે દોષોને મટાડનારું, યલને વધારનારું, રસાયન અને પવિત્ર છે. આંતરિક્ષ જળ પૃથ્વી ઉપર પડ્યા પછી

તેને જેવા પાત્રમાં રાખવામાં આવે તેવા ગુણવાળું તે થાય છે. ૩૨

ચંદ્રકાંત મણિમાંથી ઝરેલા પાણીના ગુણ.

રક્ષોઘ્ન શીતલં હ્રાદિ જ્વરદાહવિષાપહમ્ ।

ચન્દ્રકાન્તોદ્ભવં વારિ પિત્તઘ્નં વિમલં સ્મૃતમ્ ૩૩

૩૦ ચંદ્રકાંત મણિમાંથી ઝરેલું પાણી રાક્ષસોનો નાશ કરનારું, શીતળ, આનંદ આપનારું, નિર્મળ અને જ્વર, દાહ, વિષ તથા પિત્તને મટાડનારું બાણું. ૩૩

કયા રોગમાં અને કઈ ઋતુમાં શીતળ જળનો

ઉપયોગ કરવો ?

મૂર્છાપિત્તોષ્ણદાહેષુ વિષે રક્તે મદાત્યયે ।

ભ્રમક્રમપરીતેષુ તમકે વમથૌ તુથા ॥ ૩૪ ॥

ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ।

૩૧ મૂર્છા, પિત્તના રોગો, દાહ, વિષ, રક્તના રોગો, મદાત્યય, માથામાં ચકરી આવવી, થાક, દમ, ઉલટી અને ઉપરના ભાગનું રક્તપિત્ત એ રોગોમાં તથા ઉબ્બકાળમાં ઠંડું પાણી આપવું એ ઉત્તમ છે. ૩૪

કયા રોગમાં શીતળ જળનો ઉપયોગ કરવો નહિ.

પાર્શ્વશલે પ્રતિદયાયે વાતરોગે ગલગ્રહે ॥ ૩૫ ॥

आध्मानै स्तिमिते कोष्ठे सद्यः शुद्धौ नवज्वरे ।

हिकायां स्नेहपीते च शीताम्बु परिवर्जयेत् ॥ ૩૬ ॥

૩૨ પડખાંમાંથી શૂળ નીકળવું, શલેષ્મ, વાયુ સંબંધી રોગ, ગલગ્રહ (ગળાનું ઝલાઈ જવું), પેટ ચ્હડી આવવું, ડાહ્યાનું સખતપણું, નવો તાવ અને હેડકી એ રોગોમાં; જે દિવસે સંશોધન કર્યું હોય તે દિવસે તથા સ્નેહપાન કર્યા પછી ઠંડું પાણી પીવું નહી. ૩૫-૩૬

નદીના પાણીના સામાન્ય ગુણો.

નાદેયં વાતલં રુક્ષં દીપનં લઘુ લેખનમ્ ।

તદમિષ્યન્દિ મધુરં સાન્દ્રં ગુરુ કફાવહમ્ ॥ ૩૭ ॥

૩૩ નદીનું જળ વાયુ કરનારું, રુક્ષ, અગ્નિને દીપાવનારું, હલકું અને કફ તથા મેદનો નાશ કરનારું છે. પરંતુ નદીનું જળ જો મધુર તથા ઘાટું હોય તો શરદી કરનારું, ભારે અને કફ કરનારું છે. ૩૭

સરોવરના પાણીના સામાન્ય ગુણો.

તૃષ્ણાઘ્નં સારસં બલ્યં કષાયં મધુરં લઘુ ॥

૩૪ સરોવરનું પાણી તુરું, મધુર, હલકું, યલને વધારનારું અને તરશને મટાડનારું છે.

તળાવના પાણીના સામાન્ય ગુણો.

તાડાગં વાતલં સ્વાદુ કષાયં કટુપાકિ ચ ॥ ૩૮ ॥

૩૫ તળાવનું પાણી રસમાં મધુર અને તુરું, વિપાકમાં તીખું અને વાયુને ઉત્પન્ન કરનારું છે. ૩૮

વાવના પાણીના સામાન્ય ગુણો.

વાતશ્લેષ્મહરં વાપ્યં સક્ષારં કટુ પિત્તલમ્ ॥

૪૬ વાવનું પાણી કંઠક ખારવાળું, તીખું, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારું અને વાયુને તથા કફને મટાડનારું છે.

કુવાના પાણીના ગુણો.

સક્ષારં પિત્તલં કૌપં શ્લેષ્મણં દીપનં લઘુ ॥ ૩૯ ॥

૩૭ કુવાનું પાણી કંઠક ખારવાળું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, હલકું, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારું અને કફને મટાડનારું છે. ૩૯

નહીં આંધેલા કુવાના પાણીના ગુણો.

ચૌષ્ઠ્યમગ્નિકરં રુક્ષં મધુરં કફકૃત્ત્વ ચ ॥

૩૮ નહીં આંધેલા કુવાનું પાણી જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું અને રુક્ષ છે તથા મધુર હોવા છતાં પણ કફને ઉત્પન્ન કરતું નથી.

ઝરણાના પાણીના ગુણો.

કફણં દીપનં દુષ્યં લઘુ પ્રસ્રવણોદ્ભવમ્ ॥ ૪૦ ॥

૩૯ ઝરણાનું પાણી જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, મનને પ્રિય લાગે એવું, હલકું અને કફને મટાડનારું છે. ૪૦

પૃથ્વીમાંથી સરવાણી તરિકે નિકળતા

જળના ગુણો.

મધુરં પિત્તશમનમવિદાહ્યૌદ્ઝિદં સ્મૃતમ્ ॥

૪૦ પૃથ્વીમાંથી સરવાણી તરિકે નિકળતું પાણી મધુર અને પિત્તને મટાડનારું છે; તથા વિદાહને ઉત્પન્ન કરતું નથી.

વીરડાના પાણીના ગુણો.

વૈકિરં કટુ સક્ષારં શ્લેષ્મણં લઘુ દીપનમ્ ॥ ૪૧ ॥

૪૧ વીરડાનું પાણી કંઠક ખારવાળું, તીખું, હલકું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું અને કફને મટાડનારું છે. ૪૧

ક્યારાના પાણીના ગુણો.

કૈદારં મધુરં પ્રોક્તં વિપાકે ગુરુ દોષલમ્ ॥

૪૨ ક્યારાનું-ખેતરનું પાણી મધુર, વિપાકમાં-પચવામાં ભારે અને દોષોને ઉત્પન્ન કરનારું છે.

આબોચીયાના પાણીના ગુણો.

તદ્વત્પાલ્વલમુદ્દિષ્ટં વિશેષાદોષલં તુ તત્ ॥ ૪૨ ॥

૪૩ આબોચીયાનું પાણી ક્યારાના પાણી જેવું જ અને દોષોને વધારે ઉત્પન્ન કરનારું છે. ૪૨

સમુદ્રના પાણીના ગુણો.

સામુદ્રમુદકં વિસ્ત્રં લવણં સર્વદોષકૃત્ ॥

૪૪ સમુદ્રનું પાણી ખરાબ ગન્ધવાળું, ખારું અને સઘળા દોષોને ઉત્પન્ન કરનારું છે.

આનૂપ દેશના પાણીના ગુણો.

અનેકદોષમાનૂપં વાર્યભિષ્યન્દિ ગર્હિતમ્ ॥ ૪૩ ॥

૪૫ આનૂપ દેશનું પાણી અનેક દોષોને ઉત્પન્ન કરનારું, શરદી કરનારું અને નિન્દિત છે. ૪૩

ઝંગલ દેશના પાણીના ગુણો.

અમિદૌષૈરસંયુક્તં નિરવઘ્નં તુ જાઙ્ગલમ્ ॥

૪૬ ઝંગલ દેશનું પાણી ઉપરના દોષો વિનાનું, અને ઉત્તમ છે.

સાધારણ દેશના જળના ગુણો.

પાકે વિદાહિ તૃષ્ણાઘ્નં પ્રશસ્તં પ્રીતિવર્ધનમ્ ॥ ૪૪ ॥

દીપનં સ્વાદુ શીતં ચ તોયં સાધારણં લઘુ ॥

૪૭ સાધારણ દેશનું પાણી પાકાવસ્થામાં દાહ ઉત્પન્ન કરનારું, તરશને મટાડનારું, ઉત્તમ, પ્રીતિને વધારનારું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, મધુર, શીતળ અને હલકું છે. ૪૪

ઉના પાણીના ગુણો.

કફમેદોડનિલામણં દીપનં વસ્તિશોધનમ્ ॥ ૪૫ ॥

શ્વાસકાસજ્વરહરં પથ્યમુષ્ણોદકં સદા ॥

૪૮ ઉનું પાણી, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, મૂત્રાશયને સાફ કરનારું, હસ્તેશાં પથ્ય અને કફ, મેદ, વાયુ, આમ, શ્વાસ, ઉધરસ તથા જ્વર એવાને મટાડનારું છે. ૪૫

ઉનું પાણી ક્યારે થયું કહેવાય તેનાં લક્ષણ

યત્કાથ્યમાનં નિર્વેગં નિઃફેનં નિર્મલં લઘુ ॥ ૪૬ ॥

ચતુર્ભાગાવશેષં તુ તત્તોયં ગુણવત્સ્મૃતમ્ ॥

૪૯ પાણી ઉકળતાં ઉકળતાં જ્યારે એથો ભાગ બાકી રહે, હલકું થઈ જાય, નિર્મળ થઈ જાય તથા તેમાં ચહેલ ઉભરો અને શીણ શાંત થઈ જાય ત્યારે જાણવું કે ઉષ્ણોદક-ઉનું પાણી તૈયાર થયું અને આ પ્રમાણે તૈયાર થયેલાં ઉષ્ણોદકને હિતકારી જાણવું. ૪૬

રાતવાસી ઉનું જળ રોગીને આપવું નહિ.

ન ચ પર્યુષિતં દેયં કદાચિદ્વારિ જાનતા ॥ ૪૭ ॥

અમ્લીભૂતં કફોત્ક્રેદિ ન હિતં તત્ પિપાસવે ॥

૫૦ સમજી વૈધે તૃષાવાળા રોગીને રાતવાસી રહેલું ઉનું પાણી કદી પણ આપવું નહીં. કેમકે ઉનું પાણી રાતવાસી રહે તો તે ખાટું થઈ જાય છે, કફનો પ્રકાપ કરે છે, અને હિતકારક નથી. (માટે તૃષાવાળા રોગીને રાતવાસી રહેલું ઉનું પાણી આપવું નહીં.) ૪૭

ઉનું કરીને થંડું પાડેલું જળ કેને આપવું?

મઘપાનાત્સમુદ્ભૂતે રોગે પિત્તોત્થિતે તથા ॥ ૪૮ ॥

સન્નિપાતસમુત્થે ચ શૂતશીતં પ્રશસ્યતે ॥

૫૧ મઘપાન કરવાથી થયેલા રોગો, પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગો, અને સંનિપાતથી થયેલા રોગો આ રોગોમાં ઉનું કરીને ઠંડું પાડેલું પાણી રોગીને પીવાને આપવું હિતકારક છે. ૪૮

નારીયેલના પાણીના ગુણો.

ક્ષિગ્ધં સ્વાદુ હિમં દુષ્યં દીપનં વસ્તિશોધનમ્ ॥ ૪૯ ॥

વૃથ્યં પિત્તપિપાસાઘ્નં નારિકેલોદકં ગુરુ ॥

પર નારીયેલનું પાણી સ્તિગ્ધ, મધુર, ઠંડું, મનને પ્રિય લાગે એવું, હૃદયને હિતકારી, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, મૂત્રાશયને સાફ કરનારું, વૃષ્ય, ભારે અને પિત્તને તથા તરશને મટાડનારું છે. ૪૯

ઉનું કરીને થંડું પાડેલું જળ કેને આપવું?

દાહાતીસારપિત્તામૂર્છામધ્યવિષાર્તિષુ ॥ ૫૦ ॥

શૂતશીતં જલં શસ્તં તૃષ્ણાછર્દિભ્રમેષુ ચ ।

૫૩ દાહ, અતિસાર, પિત્તરોગ, રુધિરના રોગ, મૂર્છા, મદિરાપાનથી થયેલી પીડા, વિષના પાનથી થયેલી પીડા, તરસ, ઉલટી અને ભ્રમ (ચક્રી આવવી) આ રોગમાં ઉનું કરીને થંડું કરેલું જળ આપવું ઉત્તમ છે. ૫૦

કેવા રોગોમાં થોડું પાણી પીવું?

અરોચકે પ્રતિશ્યાયે પ્રસેકે શ્વચ્ચૌ ક્ષયે ॥ ૫૧ ॥

મન્દાન્નાબુદરે કુષ્ઠે જ્વરે નેત્રામયે તથા ।

વ્રણે ચ મધુમેહે ચ પાનીયં મન્દમાચરેત્ ॥ ૫૨ ॥

૫૪ અન્ન ઉપર અરુચિ, શલેષ્મ, કફનો સ્ત્રાવ, સોજો, ક્ષય, અગ્નિમાંદ, ઉદરરોગ, કુષ્ઠ, જ્વર, આંખના રોગો, વ્રણ અને મધુમેહ એ રોગોમાં પાણી થોડું પીવું. ૫૧-૫૨

ઇતિ જલવર્ગ.

અથ દુધવર્ગ-આઠ પ્રકારનું દુધ.

ગવ્યમાજં તથા ચૌષ્ઠમાવિકં માહિષં ચ યત્ ॥ ૫૩ ॥

આશ્વાયાશ્ચૈવ નાર્યાશ્ચ કરેણૂનાં ચ યત્પયઃ ।

૫૫ ગાયનું દુધ, બકરીનું દુધ, ઉટડીનું દુધ, ઘેટીનું દુધ, લેંસનું દુધ, ઘાડીનું દુધ, સ્ત્રીનું દુધ અને હાથણીનું દુધ એ આઠ પ્રકારનાં દુધ વિશેષ કરીને પીવાના ઉપયોગમાં આવે છે. ૫૩

દુધ સર્વને હિતકારક છે.

તત્ત્વનેકૌષધિરસપ્રસાદં પ્રાણદં ગુરુ ।

મધુરં પિચ્છિલં શીતં સ્નિગ્ધં શ્લેષ્મણં સરં મૃદુ ।

સર્વપ્રાણમૃતાં તસ્માત્સાત્મ્યં ક્ષીરમિહોચ્યતે ॥ ૫૪ ॥

૫૬ ગાય વગેરે પ્રાણીઓ અનેક પ્રકારની ઔષધિઓનું ભક્ષણ કરે છે. તે સઘળી ઔષધિઓના નિર્મળ સારરૂપ હોવાથી દુધ પ્રાણને આપનારું-છંદગીને ટકાવનારું, ભારે, મધુર, શીતળ, સ્નિગ્ધ, લાસું, મળની પ્રવૃત્તિ કરાવનારું અને કામળ છે. દુધમાં આ સઘળા ગુણો હોવાને લીધે દુધ સઘળાં પ્રાણીઓને સાત્ત્વ-પ્રકૃતિથી જ હિતકારક છે. એમ આયુર્વેદમાં કહ્યું છે. ૫૪

દુધના સામાન્ય ગુણો.

તત્ત્વ સર્વમેષ ક્ષીરં પ્રાણિનામપ્રતિષિદ્ધં જાતિ-સાત્મ્યાત્ । વાતપિત્તશોણિતમાનસવિકારેષ્વવિરુ-

દ્રમ્ । જીર્ણજ્વરકાસશ્વાસશોષક્ષયગુલ્મોન્માદો-દરમૂર્છાભ્રમમદદાહપિપાસાહૃદ્વસ્તિદોષપાણ્ડુરોગ-ગ્રહણીદોષાર્શ્નશૂલોદાવર્તાતિસારપ્રવાહિકાયોનિરો-ગગર્ભાન્નાવરક્તપિત્તશ્રમક્લમહરં પાપ્માપહં વલ્યં વૃષ્યં વાજીકરણં રસાયનં મેધ્યં સંધાનમાસ્થાપનં વયઃ સ્થાપનમાયુષ્યં જીવનં વૃદ્ધ્યં વમનં વિરેચના-સ્થાપનં તુલ્યગુણત્વાદ્બૌજસો વર્દનમિતિ બાલ-વૃદ્ધક્ષતક્ષોણાનાં શુદ્ધવાયવ્યાયામકર્શિતાનાં ચ પથ્યતમમ્ ॥ ૫૫ ॥

૫૭ સર્વ જાતનાં દુધ પ્રાણીઓનાં શરીરને જન્મથી જ અનુકૂળ હોવાથી કાઈ પણ પ્રાણીને દુધ આપવાનું નિષિદ્ધ (મનાહ) નથી. વાયુના રોગોમાં, પિત્તના રોગોમાં, રક્તના રોગોમાં અને માનસિક રોગોમાં દુધ વિરુદ્ધ નથી. દુધ જીર્ણજ્વર, ઉધરસ, શ્વાસ, શોષ, ક્ષય, ગુલ્મ, ઉન્માદ, ઉદરરોગો, મૂર્છા, માથામાં ચક્રી આવવી, મદ, દાહ, તરસ, હૃદયના રોગો, મૂત્રાશયના રોગો, પાંડુરોગ, ગ્રહણીરોગ, અર્શ, શૂળ, ઉદાવર્ત, અતિસાર, પ્રવાહિકા, યોનિના રોગો, ગર્ભસ્ત્રાવ-ગર્ભપાત, રક્તપિત્ત, થાક, ગ્લાનિ અને દારિદ્ર્ય એઓને મટાડનારું, બલને વધારનારું, વૃષ્ય, સ્ત્રીઓના વિષયમાં હર્ષને ઉત્પન્ન કરનારું, રસાયન, યાદશક્તિને વધારનારું, ભાંગેલા અસ્થિ વગેરેને સાંધનારું, આસ્થાપનઅસ્તિમાં ઉપયોગી, યુવાવસ્થાને લાંબા સમય સુધી ટકાવી રાખનારું, છંદગીને વધારનારું, શરીરને પુષ્ટ કરનારું, ઉલટી લાવનારું, રેચ લગાડનારું, ઓજના જેવા જ ગુણોવાળું હોવાથી ઓજને વધારનારું તથા બાલક, વૃદ્ધ, ઉરક્ષતથી ક્ષીણ થયેલા, ભુખ, મૈથુન અને મ્હેનત કરવાથી દુર્બળ થયેલા એઓને બહુ જ પથ્ય (હિતકારક) છે. ૫૫

ગાયના દુધના ગુણો.

ગોક્ષીરમનમિષ્યન્દિ સ્નિગ્ધં ગુરુ રસાયનમ્ ।

રક્તપિત્તહરં શીતં મધુરં રસપાકયોઃ ॥ ૫૬ ॥

જીવનીયં તથા વાતપિત્તઘ્નં પરમં સ્મૃતમ્ ।

૫૮ ગાયનું દુધ સ્તિગ્ધ, ભારે, રસાયન, શીતવીર્ય, રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, સઘળા પ્રકારના દુધોમાં ઉત્તમ અને રક્તપિત્તને, વાયુને તથા પિત્તને અત્યંત મટાડનારું છે. અભિષ્યંદી (શરદી કરનારું) નથી તથા જીવનને ટકાવનારું છે. ૫૬

બકરીના દુધના ગુણો.

ગવ્યતુલ્યગુણં ત્વાજં વિશેષાચ્છોષિણં હિતમ્ ૫૭

દીપનં લઘુ સંપ્રાહિ શ્વાસકાસાન્નપિત્તનુત્ ।

અજાનામલ્પકાયત્વાત્કટુતિક્તનિષેવણાત્ ॥ ૫૮ ॥

નાત્યમ્બુપાનાદ્યાયામાત્સર્વવ્યાધિહરં પયઃ ।

૫૯ બકરીનું દુધ ગાયના દુધના જેવા જ ગુણોવાળું, વિશેષ કરીને હલકું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, આહી

અને શ્વાસ, ઉધરસ, રક્તપિત્ત તથા ક્ષયને મટાડનારું છે. બકરીઓ નાહાના કદવાળી હોય છે, તીખા અને કડવા પદાર્થોનું સેવન કરે છે, ઘણું પાણી પીતી નથી અને મહેનત કરે છે તેથી તેઓનું દુધ સઘળા રોગોને મટાડનારું છે. ૫૭-૫૮

ઉંટડીના દુધના ગુણો.

રુક્ષોષ્ણં લવણં કિંચિદૌષ્ટં સ્વાદુરસં લઘુ ॥ ૫૯ ॥
શોફગુલ્મોદરાશોષ્ણં કૃમિકુષ્ઠવિષાપહમ્ ।

૬૦ ઉંટડીનું દુધ કંઈક ખારું, મધુર, રક્ષ, ગરમ, હલકું અને સોળે, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, અર્શ, પેટના કૃમિ, કુષ્ઠ તથા વિષ એઓને મટાડનારું છે. ૫૯

ગાડરના દુધના ગુણો.

આવિકં મધુરં સ્નિગ્ધં ગુરુ પિત્તકફાવહમ્ ॥ ૬૦ ॥
પથ્યં કેવલવાતેષુ કાસે ચાનિલસમ્ભવે ।

૬૧ ગાડરનું-ઘેટીનું દુધ મધુર, સ્નિગ્ધ, ભારે, પિત્તને તથા કફને કરનારું અને કેવળ વાયુથી થયેલા રોગોમાં તથા વાયુથી થયેલી ઉધરસમાં હિતકારી છે. ૬૦

ભેંસના દુધના ગુણો.

મહાભિષ્યન્દિ મધુરં માહિષં વહ્નિનાશનમ્ ॥ ૬૧ ॥
નિદ્રાકરં શીતકરં ગવ્યાત્ક્લિગ્ધતરં ગુરુ ।

૬૨ ભેંસનું દુધ બહુ અભિષ્યન્દિ, મધુર, જઠરાગ્નિને મંદ કરનારું, નિદ્રા લાવનારું, ઈંડક આપનારું તથા ગાયના દુધ કરતાં વધારે સ્નિગ્ધ અને ભારે છે. ૬૧

ઘોડીના દુધના ગુણો.

ઉષ્ણં ચૈકશફં ભલ્યં શાસ્ત્રાવાતહરં પયઃ ॥ ૬૨ ॥
મધુરામ્લરસં રુક્ષં લવણાનુરસં લઘુ ।

૬૩ સઘળા પ્રકારના એક (અખંડિત) ખરીવાળા પાણીઓનું એટલે ઘોડી વગેરેનું દુધ કંઈક ખારું, મધુર, ખાટું, રક્ષ, હલકું, બળને વધારનારું અને હાથ-પગમાં થયેલા વાયુના રોગોને મટાડનારું છે. ૬૨

સૂત્રીના દુધના ગુણો.

નાર્યાસ્તુ મધુરં સ્તન્યં કષાયાનુરસં હિમમ્ ॥ ૬૩ ॥
નસ્યાશ્ચોતનયોઃ પથ્યં જીવનં લઘુ દીપનમ્ ।

૬૪ સૂત્રીનું દુધ કંઈક તુરું, મધુર, શીતળ-ઈંડું, હલકું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, જીવનને વધારનારું અને નરસ આપવામાં તથા આંખોમાં નાંખવાને હિતકારી છે. ૬૩

હાથણીના દુધના ગુણો.

હસ્તિન્યા મધુરં વૃષ્યં કષાયાનુરસં ગુરુ ॥ ૬૪ ॥
સ્નિગ્ધં સ્થૈર્યકરં શીતં ચક્ષુષ્યં બલવર્દનમ્ ।

૬૫ હાથણીનું દુધ કંઈક તુરું, મધુર, શીતવીર્ય-ઈંડું, સ્નિગ્ધ, ભારે, શરીરને મજબૂત-દૃઢ કરનારું, આંખોને હિતકારી અને વીર્યને તથા બળને વધારનારું છે. ૬૪

પ્રભાતમાં દોહેલાં દુધના ગુણો.

પ્રાયઃ પ્રાભાતિકં ક્ષીરં ગુરુ વિષ્ટમ્ શીતલમ્ ૬૫
રાત્રૌ સોમગુણત્વાચ્ચ વ્યાયામાભાવતસ્તથા ।

૬૬ રાત્રિ ચંદ્રના ગુણોવાળી છે (રાત્રિમાં ચંદ્રના જે ગુણો શીતળતા અને સ્નિગ્ધતા તે વિશેષ હોય છે) અને રાતે પશુઓ મહેનત કરતાં નથી તેથી પ્રભાતમાં દોહેલું દુધ ઘણુંકરીને ભારે, શીતળ અને પેટમાં ગડગડાટ આફરો વગેરે કરનારું હોય છે. ૬૫

પાછલા પહોરમાં દોહેલા દુધના ગુણો.

દિવાકરામિતસાનાં વ્યાયામાનિલસેવનાત્ ॥ ૬૬ ॥
વાતાનુલોમિ શ્રાન્તિઘ્નં ચક્ષુષ્યં ચાપરાહ્નિકમ્ ।

૬૭ દિવસે પશુઓ સૂર્યના તાપથી તપે છે, મહેનત કરે છે અને ખુલ્લી હવામાં ફરે છે તેથી દિવસના પાછલા પહોરમાં દોહેલું દુધ વાયુનું અનુલોમન કરનારું, શાકને મટાડનારું અને આંખોને હિતકારી હોય છે. ૬૬

કાચા દુધના ગુણો.

પયોઽભિષ્યન્દિ ગુર્વામં પ્રાયશઃ પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૬૭ ॥

૬૮ કાચું દુધ ઘણું કરીને અભિષ્યન્દિ અને ભારે હોય છે. ૬૭

ગરમ કરેલા દુધના ગુણો.

તદેવોક્તં લઘુતરમનભિષ્યન્દિ વૈ શૃતમ્ ।

૬૯ ગરમ કરેલું દુધ બહુ હલકું છે અને તે શરદી કરનારું નથી.

સૂત્રીઓનું દુધ કાચુંજ હિતકારી છે.

વર્જયિત્વા સ્ત્રિયાઃ સ્તન્યમામમેવ હિ તક્ષિતમ્ ૬૮

૭૦ પરંતુ સૂત્રીઓનું દુધ ગરમ હોય તો હિતકારી નથી પણ કાચું હોય તોજ તે હિતકારી છે. ૬૮

શેડકઢયું દુધ હિતકારી છે.

ઘારોષ્ણં ગુણવત્ક્ષીરં વિપરીતમતોઽન્યથા ।

૭૧ શેડ કઢયું દુધ ઉત્તમ ગુણકારી છે અને જે દુધ શેડકઢયું ન હોય તે તેવું હિતકારી નથી.

અતિગરમ કરેલા દુધના ગુણ.

તદેવાતિશૃતં સર્વં ગુરુ બૃંહણમુચ્યતે ॥ ૬૯ ॥

૭૨ સઘળા પ્રકારનાં દુધને બહુ પકાવવામાં-ગરમ કરવામાં આવે તો તેઓ ભારે અને શરીરને પુષ્ટિ આપનારાં કહેવાય છે. ૬૯

નહિ ખાવાલાયક દુધ.

અનિષ્ટગન્ધમ્મલ્લં ચ વિવર્ણં વિરસં ચ યત્ ।

વર્જ્યં સલવણં ક્ષીરં યદ્ધ વિપ્રથિતં મહેત્ ॥ ૭૦ ॥

૭૩ જે દુધ ખરાબ ગંધવાળું થઈ ગયું હોય, જે દુધ ખાટું અને ખારાસવાળું થઈ ગયું હોય, જેનાં વર્ણ અને રસ અદલાધને બગડી ગયેલા હોય તથા જે કાટીને ફેદા ફેદા થઈ ગયું હોય તે દુધનો સાગ કરવો-તે દુધ ઉપયોગમાં લેવું નહીં. ૭૦

ઈતિ દુધવર્ગ.

અથ દધિવર્ગ-ત્રણ પ્રકારનું દહીં.

દધિ તુ મધુરમમ્લમત્યમ્લં ચેતિ ॥ ૭૧ ॥

૭૪ દહીં મીઠું, ખાટું અને બહુ ખાટું એમ ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. ૭૧

દહીંના સામાન્ય ગુણો.

તત્કષાયાનુરસં ક્ષિગ્ધમુષ્ણં પીનસવિષમજ્વરા-
તિસારારોચકમૂત્રકૃચ્છ્રકાર્યાપહં વૃષ્યં પ્રાણકરં
મજ્જલ્યં ચ ॥ ૭૨ ॥

૭૫ દહીં કંધક તુરં, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણવીર્ય-ગરમ, વીર્યને તથા બલને વધારનારું, માંગલિક અને પીનસ, વિષમ-જ્વર, અતિસાર, અરુચિ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા કૃશપાતું એ રોગોને મટાડનારું છે. ૭૨

મીઠા દહીંના ગુણો.

મહામિષ્યન્દિ મધુરં કફમેદોવિવર્ધનમ્ ।

૭૬ મીઠું દહીં બહુ અભિષ્યન્દિ અને કફ તથા મેદને વધારનારું છે.

ખાટા દહીંના ગુણો.

કફપિત્તકૃદમ્લં સ્યાત્ ।

૭૭ ખાટું દહીં પિત્તને તથા કફને ઉત્પન્ન કરનારું છે.

બહુ ખાટા દહીંના ગુણો.

અત્યમ્લં રક્તદૂષણમ્ ॥ ૭૩ ॥

૭૮ બહુ ખાટું દહીં રક્તને ખરાબ કરનારું છે. ૭૩

કાચા દહીંના ગુણો.

વિદાહિ સ્તૃષ્ટવિષ્મૂત્રં મન્દજાતં ત્રિદોષકૃત્ ।

૭૯ ખરાબર નહીં જામેલું-કાચું દહીં દાહ કરનારું મળ-મૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરાવનારું અને ત્રણ દોષોને ઉત્પન્ન કરનારું છે.

ગાયના દહીંના ગુણો.

ક્ષિગ્ધં વિપાકે મધુરં દીપનં બલવર્ધનમ્ ॥ ૭૪ ॥

વાતાપહં પવિત્રં ચ દધિ ગવ્યં રુચિપ્રદમ્ ।

૮૦ ગાયનું દહીં વિપાકમાં મધુર, સ્નિગ્ધ, પવિત્ર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, બલને વધારનારું, અન્ન ઉપર રુચિ ઉત્પન્ન કરનારું અને વાયુને મટાડનારું છે. ૭૪

બકરીના દહીંના ગુણો.

દધ્યાજં કફપિત્તમ્નં લઘુ વાતક્ષયાપહમ્ ॥ ૭૫ ॥

દુર્નામશ્વાસકાસેષુ હિતમગ્નેઃ પ્રદીપનમ્ ।

૮૧ બકરીનું દહીં હલકું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, અર્શ, શ્વાસ અને ઉધરસ એ રોગોમાં હિતકારી તથા કફ, પિત્ત, વાયુ અને ક્ષય એઓને મટાડનારું છે. ૭૫

ભેંસના દહીંના ગુણો.

વિપાકે મધુરં વૃષ્યં વાતપિત્તપ્રસાદનમ્ ॥ ૭૬ ॥

બલાસવર્ધનં સ્નિગ્ધં વિશેષાદધિ માહિષમ્ ।

૮૨ ભેંસનું દહીં વિપાકમાં મધુર, વીર્યને વધારનારું,

વાયુને તથા પિત્તને શાંત કરનારું, કફને વધારનારું અને બહુ જ સ્નિગ્ધ છે. ૭૬

ઉંટડીના દહીંના ગુણો.

વિપાકે કટુ સક્ષારં ગુરુ મેઘૌષ્ટિકં દધિ ॥ ૭૭ ॥

વાતમર્શોસિ કુષ્ઠાણિ કૃમીન્હન્ત્યુદરાણિ ચ ।

૮૩ ઉંટડીનું દહીં કંધક ખારું, વિપાકમાં તીખું, ભારે, મળને પાતળો કરનારું-દસ્ત સાફ લાવનારું અને વાયુ, અર્શ, કુષ્ઠ, પેટના કૃમિ અને ઉદરરોગ એઓને મટાડનારું છે. ૭૭

ગાડરના દહીંના ગુણો.

કોપનં કફવાતાનાં દુર્નામ્નાં ચાવિકં દધિ ॥ ૭૮ ॥

રસે પાકે ચ મધુરમત્યમિષ્યન્દિ દોષલમ્ ।

૮૪ ગાડરનું દહીં રસમાં તથા વિપાકમાં મધુર, અતિ અભિષ્યન્દિ-અતિ શરદી કરનારું, વિકારોને ઉત્પન્ન કરનારું અને વાયુ, કફ અને અર્શ રોગ એઓને પ્રકાપ કરનારું છે. ૭૮

ઘોડીના દહીંના ગુણો.

દીપનીયમચક્ષુષ્યં વાઙ્મં દધિ વાતલમ્ ॥ ૭૯ ॥

રુક્ષમુષ્ણં કષાયં ચ કફમૂત્રાપહં ચ તત્ ।

૮૫ ઘોડીનું દહીં જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, તુરં, ઉષ્ણવીર્ય, રુક્ષ, વાયુને ઉત્પન્ન કરનારું, કફનો તથા મૂત્રનો નાશ કરનારું અને આંખને નુકસાન કરનારું છે. ૭૯

સ્ત્રીના દહીંના ગુણો.

સ્નિગ્ધં વિપાકે મધુરં બલ્યં સંતર્પણં ગુરુ ॥ ૮૦ ॥

ચક્ષુષ્યમગ્ન્યં દોષક્ષનં દધિ નાર્યાં ગુણોત્તરમ્ ।

૮૬ સ્ત્રીનું દહીં વિપાકમાં મધુર, ભારે, બલ આપનારું, તૃપ્તિ કરનારું, દોષોને મટાડનારું, આંખોને બહુ હિતકારી અને સધળી રીતે ઉત્તમ ગુણોવાળું છે. ૮૦

હાથણીના દહીંના ગુણો.

લઘુ પાકે બલાસમ્નં વીર્યોષ્ણં પક્તિનાશનમ્ ॥ ૮૧ ॥

કષાયાનુરસં નાગ્યા દધિ વર્ચોવિવર્ધનમ્ ।

૮૭ હાથણીનું દહીં કંધક તુરં, પચવામાં હલકું, કફનો નાશ કરનારું, ઉષ્ણવીર્ય, જઠરાગ્નિને મંદ કરનારું અને વિષ્ણને વધારનારું છે. ૮૧

ગાયનું દહીં શ્રેષ્ઠ છે.

દર્ધાન્યુક્તાનિ યાનીહ ગવ્યાદીનિ પૃથક્ પૃથક્ ૮૨

વિજ્ઞેયમેષુ સર્વેષુ ગવ્યમેવ ગુણોત્તરમ્ ।

૮૮ અહીં જે જુદી જુદી જાતનાં ગાય, બકરી, ઉંટડી વગેરેના દહીંઓ કહ્યાં; તે સર્વમાં ગાયના દહીંને જ ઉત્તમ ગુણોવાળું સમજવું. ૮૨

પાણી કાઠી નાખેલા દહીંના ગુણો.

વાતમ્નં કફકૃત્ સ્નિગ્ધં વૃંહણં ન ચ પિત્તકૃત્ ॥ ૮૩ ॥

કુર્યાન્નક્તામિલાષં ચ દધિ યત્સુપરિશ્રુતમ્ ।

૮૯ જેમાંથી સારી રીતે પાણી કઢાડી નાંખવામાં આવેલું હોય એવું દહીં રિનગધ, શરીરને પુષ્ટિ આપનાર, અન્ન ખાવા ઉપર રુચિ ઉત્પન્ન કરનારું, વાયુને મટાડનારું અને કફને તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારું છે. ૮૩

કઢેલા દુધના દહીંના ગુણો.

ગૃતાત્ક્ષીરાત્તુ યજ્ઞાતં ગુણવદ્ધિ તત્સ્મૃતમ્ ॥ ૮૪ ॥
વાતપિત્તહરં રુચ્યં ધાત્વાન્નિબલવર્ધનમ્ ।

૯૦ કઢેલા દુધમાંથી કરેલું દહીં ઉત્તમ ગુણોવાળું, અન્ન ઉપર રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર, ધાતુઓને, જઠરાગ્નિને તથા બલને વધારનાર અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનાર છે. ૮૪

દહીંની તરના ગુણો.

દધ્નઃ સરો ગુરુર્ધૃત્યો વિજ્ઞેયોઽનિલનાશનઃ ॥ ૮૫ ॥
વહેર્વિધમનશ્ચાપિ કફશુક્રચિવર્ધનઃ ।

૯૧ દહીંની થર-તર ભારે, કામને જગૃત કરનારી, જઠરાગ્નિને મંદ કરનારી, વાયુને મટાડનારી અને કફને તથા વીર્યને વધારનારી છે. ૮૫

તર વગરના દહીંના ગુણો.

દધિ ત્વસારં રુક્ષં ચ ગ્રાહિ વિદ્યમ્નિ વાતલમ્ ૮૬
દીપનીયં લઘુતરં સકષાયં રુચિપ્રદમ્ ।

૯૨ થર-તર વગરનું દહીં કંઈક તુરું, રુક્ષ, બહુ હલકું, ગ્રાહિ, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, અન્ન ઉપર રુચિ ઉત્પન્ન કરનારું, પેટમાં ગડગડાટ કરનાર અને વાયુને વધારનાર છે. ૮૬

ઋતુપરત્વે દહીંના ગુણો.

શરદ્ગ્રીષ્મવસંતેષુ પ્રાયશો દધિ ગર્હિતમ્ ॥ ૮૭ ॥
હેમંતે શિશિરે ચૈવ વર્ષાસુ દધિ શસ્યતે ।

૯૩ ધણુંકરીને શરદ્, ગ્રીષ્મ તથા વસન્ત એ ત્રણ ઋતુઓમાં દહીં ખાવું એ ખરાબ છે અને હેમંત, શિશિર તથા વર્ષા એ ત્રણ ઋતુઓમાં દહીં ખાવું એ સારું છે. ૮૭

દહીંની નીચે રહેલા પાણીવાળા ભાગના ગુણો.

તૃણાક્લમહરં મસ્તુ લઘુ સ્તોતોવિશોધનમ્ ॥ ૮૮ ॥
અમ્લં કષાયં મધુરમવૃષ્યં કફવાતનુત્ ।

પ્રહ્લાદનં પ્રીણનં ચ મિનત્યાશુ મલં ચ તત્ ॥

બલમાવહતે ચાપિ મત્તકચ્છન્દં કરોતિ ચ ॥ ૮૯ ॥

૯૪ દહીંની નીચે રહેલો જળમિશ્રિત ભાગ તરશને અને થાકને મટાડનાર, ખાટો, તુરો, મધુર, હલકો, સ્તોતોને સાફ કરનારો, આનંદ આપનાર, તૃપ્તિ કરનાર, મળને જલદી પાતળો કરનાર, બળ આપનાર, અન્ન ઉપર રુચિ ઉત્પન્નવનાર, કફ તથા વાયુને મટાડનાર અને અવૃષ્ય (ત્રીઓના વિષયમાં હર્ષ ઓછો કરનાર) છે. ૮૮-૮૯

દહીંના ગુણોનો ઉપસંહાર.

સ્વાદ્વસ્લમત્યસ્લકમન્વજાતં

તથા ગૃતક્ષીરમવં સરશ્ચ ।

અસારમેવં દધિ સત્તઘાઽસ્મિન્

વર્ગે સ્મૃતા મસ્તુગુણાસ્તથૈવ ॥ ૯૦ ॥

૯૫ આ પ્રમાણે આ દધિવર્ગમાં મીઠું દહીં, ખાટું દહીં, બહુ ખાટું દહીં, જમવા લાગેલું-બરોબર નહીં જમેલું દહીં, કઢેલા દુધનાં દહીં, દહીંની તર અને તર વગરનું દહીં એ સાત જાતનાં દહીંના તથા દહીંની નીચે રહેલા જળમિશ્રિત ભાગના ગુણો કહ્યા. ૯૦

ઈતિ દધિવર્ગ.

અથ તકવર્ગ-છાશના ગુણો.

તક્ત્ત્વ મધુરમમ્લં કષાયાનુરસમુષ્ણવીર્યં લઘુ
રુક્ષમન્નિદીપનં ગરશોફાતીસારગ્રહણીપાણ્ડુરોગા-
શઃપ્તીહગુલ્મારોચકવિષમજ્વરતૃષ્ણાચ્છર્દિપ્રસેકશૂ-
લમેદઃશ્લેષ્માનિલહરં મધુરવિપાકં દૃઢ્યં મૂત્રકૃચ્છ્ર-
સ્નેહવ્યાપ્તપ્રશમનમવૃષ્યં ચ ॥ ૯૧ ॥

૯૬ છાશ મધુર, ખાટી, કંઈક તુરી, વિપાકમાં મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, હલકી, રુક્ષ, હૃદયને પ્રિય લાગે એવી, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી, કામને ઓછો કરનારી તથા વિષ, સોજ, અતિસાર, સંપ્રહણી, પાંડુરોગ, અર્શ, પ્તીહા-રોગ, ગુદમ, અરુચિ, વિષમજ્વર, તરશ, ઉલટી, લાળનો સ્પ્રવ, શૂળ, મેદોવૃદ્ધિ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, સ્નેહપાનના અતિયોગ કે મિથ્યાયોગથી થયેલા રોગો, કફ અને વાયુ એઓને મટાડનારી છે. ૯૧

છાશનું લક્ષણ.

મન્યનાદિપૃથગ્ભૂતસ્નેહમર્દ્દોદકં ચ યત્ ।

નાતિસાંદ્રદ્રવં તક્ત્ત્વ સ્વાદ્વસ્લં તુવરં રસે ॥ ૯૨ ॥

૯૭ અર્ધું દહીં અને અર્ધું પાણી બન્નેને મેળવી, રવાઈ વગેરેથી વલોવીને તેમાંથી માંખણ કઢાડી લેતાં બહુ જડો નહીં, તેમ બહુ પાતળો પણ નહીં એવો જે પદાર્થ રહે તેને તક-છાશ કહેવામાં આવે છે. છાશ મીઠી, ખાટી અને તુરા રસવાળી હોય છે. ૯૨

ધોળવાનું લક્ષણ.

યત્તુ સક્ષેદ્મજલં મથિતં ઘોલમુચ્યતે

૯૮ દહીંમાં પાણી નાંખ્યા વગર જ વલોવવામાં આવે અને તેમાંથી માંખણ કઢાડી લેવામાં ન આવે તો તેને ઘોલ-દહીંનું ધોળવું કહેવામાં આવે છે.

છાશ કેવા મનુષ્યોને અને કયા રોગમાં ન આપવી.

તક્ત્ત્વ નૈવ ક્ષતે વદ્યાન્નોષ્ણકાલે ન દુર્બલે ॥ ૯૩ ॥

ન મૂર્ચ્છાન્નમદાહેષુ ન રોગે રક્તપૈત્તિકે ।

૯૯ ઉષ્ણકાળમાં (શરદ્ઋતુમાં અને ગ્રીષ્મઋતુમાં), મૂર્ચ્છા, દાહ, બ્રમ (માથામાં ચકરી આવવી) અને રક્ત-

પિત્ત એ રોગોમાં તથા દુર્બળ માણસને અને વ્રણ-
વાળાને હાથ આપવી નહીં. ૯૩

ક્યારે અને ક્યા રોગમાં હાથ ખાવી.

શીતકાલેઽગ્નિમાન્દ્યે ચ કફોત્થેષ્વામયેષુ ચ ૧૪
માર્ગાવરોધે દુષ્ટે ચ વાયૌ તક્ત્ત્વં પ્રશસ્યતે ।

૧૦૦ શીતકાળમાં, જઠરાગ્નિ મંદ થઈ ગયો હોય ત્યારે,
સોતો રોકાઈ ગયાં હોય ત્યારે, વાયુ દુષ્ટ થયો ત્યારે તથા
કફથી થયેલા રોગોમાં હાથ આપવી ઉત્તમ છે. ૯૪

મીઠી હાશના ગુણો.

તત્પુનર્મધુરં શ્લેષ્મપ્રકોપણં પિત્તપ્રશમનં ચ ॥૧૫॥

૧૦૧ મીઠી હાથ કફને કોપાવનારી અને પિત્તને શાંત
કરનારી છે. ૯૫

ખાટી હાશના ગુણો.

અમ્લં વાતઘ્નં પિત્તકરં ચ ॥ ૧૬ ॥

૧૦૨ ખાટી હાથ પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારી અને વાયુને
મટાડનારી છે. ૯૬

વાતાદિ દાષપરત્વે હાશનો ઉપયોગ કરવાવિશે.

વાતેઽમ્લં સૈન્ધવોપેતં સ્વાદુ પિત્તે સશર્કરમ્ ।

પિબેત્તકં કફે ચાપિ વ્યોષક્ષારસમાયુતમ્ ॥ ૧૭ ॥

૧૦૩ વાયુનો પ્રકોપ થયેલો હોય તો ખાટી હાશમાં
સિંધાલુણ નાંખીને તેનો ઉપયોગ કરવો, પિત્તનો પ્રકોપ
થયેલો હોય તો મીઠી હાશમાં સાકર નાંખીને તે આપવી
અને કફના પ્રકોપમાં હાશમાં સુંક, મરી, લિંડીપિપળ
તથા જવખાર નાંખીને તે હાથ આપવી. ૯૭

અગડેલી હાશના ગુણો.

ગ્રાહિણી વાતલા રુક્ષા દુર્જરા તક્રકૂર્ચિકા ।

તક્કાલ્લઘુતરો મળ્ડઃ કૂર્ચિકાદધિતક્રજઃ ॥ ૧૮ ॥

૧૦૪ અગડી જવાથી જેમાં નાની નાની ગાંઠો
ખાઝી ગઈ હોય તે હાશને તક્રકૂર્ચિકા કહે છે. તક્રકૂર્ચિકા
વાયુ કરનારી, ઝાડાને અટકાવનારી, રુક્ષ અને માંડ
માંડ પચે તેવી છે. અગડેલી હાશનો તથા અગડેલા
દહીનો ઉપરનો ભાગ હાથ કરતાં વિશેષ હલકો છે. ૯૮

અગડેલા દુધનો માવો, સાત દિવસની અંદરનું
ખીરું, અને ફાટી ગયેલાં દુધનું પાણી

આ સર્વના ગુણો.

ગુરુઃ કિલાટોઽનિલહા પુંસ્ત્વનિદ્રાપ્રદઃ સ્મૃતઃ ।

મધુરૌ વૃંહણૌ વૃણ્યૌ તદ્વત્પીયૂષમોરટૌ ॥ ૧૯ ॥

૧૦૫ અગડેલા દુધનો માવો ભારે છે, વાયુને હરનાર
છે, વીર્યને વધારનાર છે, નિદ્રા લાવનાર છે, વીયાયા
પછી સાત દિવસની અંદરનું ખીરું મધુર છે, વીર્યને
વધારનાર છે, અને પુષ્ટિકારક છે. ફાટી ગયેલા દુધના
પાણીના પણ તેજ ગુણ છે. ૯૯

તાજા માખણના ગુણો.

નવનીતં પુનઃ સઘસ્કં લઘુ સુકુમારં મધુરં
કષાયમીષદમ્લં શીતલં મેઘ્યં દીપનં હૃદ્યં સંગ્રાહિ
પિત્તાનિલહરં વૃણ્યમવિદાહિ ક્ષયકાસશ્વાસવ્રણ-
શાષોર્શોઽર્દિતાપહમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

૧૦૬ તાજું માખણ હલકું, મધુર, તુરું, કંધક ખાટું,
ટાટું, બુદ્ધિને વધારનારું, શરીરને સુકુમાર-સુંવાળું કરનારું,
જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, મનને પ્રિય લાગે એવું
(હૃદયને હિતકારી) કામને જગૃત કરનારું, શીતળતા
કરનારું, સંગ્રાહિ તથા પિત્ત, વાયુ, ક્ષય, ઉધરસ, શ્વાસ,
વ્રણ, ધાતુ શોષ, અર્શ અને અર્દિત (લકવા) એઓને
મટાડનારું છે. ૧૦૦

વાશી માખણના ગુણો.

ચિરોત્થિતં ગુરુ કફમેદોવિવર્દનં બલકરં વૃંહણં
શોષઘ્નં વિશેષતો બાલાનાં પ્રશસ્યતે ॥ ૧૦૧ ॥

૧૦૭ વાશી માખણ ભારે, કફને તથા મેદને વધાર-
નારું, બળ આપનારું, શરીરને પુષ્ટ કરનારું, શોષને
મટાડનારું અને બાલકોને વિશેષ ફાયદો કરનારું છે. ૧૦૧

દુધમાંથી કાઢેલા માખણના ગુણો.

ક્ષીરોત્થં પુનર્નવનીતમુત્કૃષ્ટનેહં માધુર્યયુક્તમતિ-
શીતં સૌકુમાર્યકરં ચક્ષુષ્યં સંગ્રાહિ રક્તપિત્તનેલ-
રોગ હરં પ્રસાદનં ચ ॥ ૧૦૨ ॥

૧૦૮ દુધમાંથી કાઢેલું માખણ ઉત્તમ સ્નેહવાળું-
ધીવાળું, મધુર રસવાળું, અતિ શીતળ, શરીરને સુંવાળું
કરનારું, ગ્રાહિ, આંખોને ફાયદો કરનારું, મનને પ્રસન્ન
કરનારું અને રક્તપિત્તને તથા આંખના રોગોને મટા-
ડનારું છે. ૧૦૨

દુધની તરના ગુણો.

સંતાનિકા પુનર્વાતિઘ્ની તર્પણી બલ્યા વૃણ્યા
સ્નિગ્ધા રુચ્યા મધુરા મધુરાવિપાકા રક્તપિત્તપ્ર-
સાદની ગુર્વી ચ ॥ ૧૦૩ ॥

૧૦૯ દુધની થર-તર રસમાં અને વિપાકમાં મધુર,
વાયુને કરનારી, સ્નિગ્ધ, ભારે, રુચિ ઉત્પન્ન કરનારી,
તૃપ્તિ આપનારી, બલને તથા વીર્યને વધારનારી અને
રક્તપિત્તને શાંત કરનારી છે. ૧૦૩

બકરી વગેરેના દુધની હાશના ગુણો.

વિકલ્પ ષષ્ઠ દધ્યાદિઃ શ્રેષ્ઠો ગવ્યોઽભિવર્ણિતઃ ।

વિકલ્પાનવશિષ્ઠાંસ્તુ ક્ષીરવીર્યાત્સમાદિશેત્ ૧૦૪

૧૧૦ આ જે હાથ વગેરે જુદા જુદા પદાર્થો કહેવામાં
આવ્યા તેઓ ગાયના દુધના જ ઉત્તમ છે અને તેથી
ગુણો પણ તેઓના જ કહેલા છે એમ સમજવું. ખીજા
બકરી વગેરેનાં દુધથી બનાવેલા હાથ વગેરે પદાર્થોના
ગુણો તે તે દુધોના ગુણો પ્રમાણે સમજી લેવા. ૧૦૪

ધતિ તકવર્ગ

અથ ધૂતવર્ગ-ધીના સામાન્ય ગુણો.

ઘૃતં તુ સૌમ્યં શીતવીર્યં મૃદુ મધુરમલ્પામિ-
શ્યન્દિ ક્ષેહનમુદાવર્તોન્માદાપસ્મારશૂલજ્વરાનાહ-
વાતપિત્તપ્રશમનમગ્નિદીપનં સ્મૃતિમતિમેધાકાન્તિ-
સ્વરલાવણ્યસૌકુમાર્યૌજસ્તેજોબલકરમાયુષ્યં વૃષ્યં
મેધ્યં વયઃસ્થાપનં ગુરુ ચક્ષુષ્યં શ્લેષ્માભિવર્ધનં
પાપ્માડલક્ષ્મીપ્રશમનં વિષહરં રક્ષોઘ્નં ચ ॥ ૧૦૫ ॥

૧૧૧ ધી સૌમ્ય, મધુર, શીતવીર્ય, ક્રામળ, ભારે,
કંઠક અભિષ્યંદિ, શરીરને સ્નિગ્ધ અને સુકુમાર-સુંવાળું
કરનારું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, સ્મરણશક્તિ, બુદ્ધિ,
મેધા શરીરની કાંતિ, સ્વર, લાવણ્ય, સુકુમારતા, એજ,
તેજ, અને બલને આયુષ્ય, વીર્ય અને કફ એએને વ-
ધારનારું, પવિત્ર, ઉરનાર, યુવાવસ્થાને લાંબા સમય
સુધી ટકાવી રાખનારું, આંખોને ફાયદો કરનાર, તથા
ઉદાવર્ત, ઉન્માદ, અપસ્માર-વાર્ધ, શૂળ, શુભ્રજ્વર,
આફરો, વાયુ, પિત્ત, પાપ, અલક્ષ્મી-દારિદ્ર્ય, અને વિષને
મટાડનારું તથા રાક્ષસોના ભયનો નાશ કરનારું છે. ૧૦૫

ગાયના ધીના ગુણો.

વિપાકે મધુરં શીતં વાતપિત્તવિષાપહમ્ ।

ચક્ષુષ્યમગ્ર્યં બલ્યં ચ ગવ્યં સર્પિર્ગુણોત્તરમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

૧૧૨ ગાયનું ધી વિપાકમાં મધુર, શીતવીર્ય, આંખોને
ફાયદો કરનારું, બળ આપનારું, સઘળાં ઘૃતોમાં ઉત્તમ
અને વાયુ, પિત્ત તથા વિષ એએને મટાડનારું છે. ૧૦૬

બકરીના ધીના ગુણો.

આજં ઘૃતં દીપનીયં ચક્ષુષ્યં બલવર્ધનમ્ ।

કાસે શ્વાસે ક્ષયે ચાપિ પથ્યં પાકે ચ તલ્લઘુ ૧૦૭

૧૧૩ બકરીનું ધી હલકું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કર-
નારું, આંખોને ફાયદો કરનારું, બળને વધારનારું તથા
ઉધરસ, શ્વાસ અને ક્ષય એ રોગોમાં પથ્ય છે. ૧૦૭

ભેંસના ધીના ગુણો.

મધુરં રક્તપિત્તઘ્નં ગુરુ પાકે કફાવહમ્ ।

વાતપિત્તપ્રશમનં સુશીતં માદિષં ઘૃતમ્ ॥ ૧૦૮ ॥

૧૧૪ ભેંસનું ધી મધુર, બહુ ટાઢું, પચવામાં ભારે,
કફને ઉત્પન્ન કરનારું તથા રક્તપિત્તને, વાયુને અને
પિત્તને શાંત કરનારું છે. ૧૦૮

ઉંટડીના ધીના ગુણો.

ઔષ્ઠં કટુરસં પાકે શોફક્રિમિવિષાપહમ્ ।

દીપનં કફવાતઘ્નં કુષ્ઠગુલ્મોદરાપહમ્ ॥ ૧૦૯ ॥

૧૧૫ ઉંટડીનું ધી વિપાકમાં તીખું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત
કરનારું અને કફ, વાયુ, સોજો, પેટના કૃમિ, વિષ, કુષ્ઠ,
ગુલ્મ અને ઉદરરોગો એએને મટાડનારું છે. ૧૦૯

ગાડરના ધીના ગુણો.

પાકે લઘ્વાવિકં સર્પિર્ન ચ પિત્તપ્રકોપણમ્ ।

કફેનિલે યોનિદોષે શોષે કમ્પે ચ તસ્મિન્નમ્ ૧૧૦

૧૧૬ ગાડરનું ધી પચવામાં હલકું, પિત્તનો પ્રકાપ
નહી કરનારનારું તથા કફ, વાયુ, યોનિરોગ, ધાતુશોષ
અને કંપ એ રોગોમાં હિતકારી છે. ૧૧૦

ધોડીના ધીના ગુણો.

પાકે લઘૂણવીર્યં ચ કષાયં કફનાશનમ્ ।

દીપનં વદ્ધમૂત્રં ચ વિદ્યાદૈકશકં ઘૃતમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

૧૧૭ ધોડીનું ધી તુરું, પચવામાં હલકું, ઉષ્ણવીર્ય,
જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, મૂત્રને અટકાવનારું અને
કંફને મટાડનારું છે. ૧૧૧

સ્ત્રીના ધીના ગુણો.

ચક્ષુષ્યમગ્ર્યં સ્ત્રીણાં તુ સર્પિઃ સ્યાદમૃતોપમમ્ ।

વૃદ્ધિં કરોતિ દેહાગ્ન્યોર્લઘુપાકં વિષાપહમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

૧૧૮ સ્ત્રીઓનું ધી પચવામાં હલકું, આંખોને બહુ
ફાયદો કરનારું, શરીરને પુષ્ટ કરનારું, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત
કરનારું, વિષને મટાડનારું અમૃતના જેવું અને સર્વ
ધી કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. ૧૧૨

હાથણીના ધીના ગુણો.

કષાયં વદ્ધવિષ્ણમૂત્રં તિક્તમગ્નિકરં લઘુ ।

હન્તિ કારેણવં સર્પિઃ કફકુષ્ઠવિષક્રિમીન્ ॥ ૧૧૩ ॥

૧૧૯ હાથણીનું ધી તુરું, કડવું, હલકું, ઝાડને તથા
પેસાબને અટાવનારું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું અને
કફ, કુષ્ઠરોગો, વિષ અને પેટના કૃમિ એએને મટાડ-
નારું છે. ૧૧૩

દુધમાંથી કાઢેલા માખણના ધીના ગુણો.

ક્ષીરઘૃતં પુનઃ સંગ્રાહિ રક્તપિત્તઘ્નમમૂર્છાપ્રશ-
મનં નેત્રોગાહિતં ચ ॥ ૧૧૪ ॥

૧૨૦ દુધને વલોવીને કાઢેલા માખણમાંથી કરેલું
ધી ગ્રાહિ, આંખોના રોગોમાં હિતકારી અને રક્તપિત્ત,
બ્રમ (માથામાં ચકરી આવવી) અને મૂર્છા એ રોગોને
મટાડે છે. ૧૧૪

પીંગળેલા ધી ઉપર જામેલા માંડાના ગુણો.

સર્પિર્મૃન્દસ્તુ મધુરઃ સરો યોનિશ્રોત્રાક્ષિશિરસાં

શૂલ્મ્નો વસ્તિનસ્યાક્ષિપૂરણેષૂપદિશ્યતે ॥ ૧૧૫ ॥

૧૨૧ પીંગળેલા ધીની ઉપર જામેલા માંડો-ધાટો ભાગ
મધુર, દસ્તને સાફ લાવનાર તથા યોનિ-કાન-આંખ અને
માથું એએના શૂળને મટાડનારો છે, પીચકારી દેવાના
કામમાં, નર્ય આપવાના કામમાં અને આંખોની અંદર
ભરવાના કામમાં એ ઉપયોગી છે. ૧૧૫

બુના ધીના ગુણો.

સર્પિઃ પુરાણં સરં કટુવિપાકં ત્રિકોષાપહં

મૂર્છામદોન્માદોદરજ્વરગરશોષાપસ્મારયોનિશ્રો-

ત્રાક્ષિશિરઃશૂલ્મ્નં દીપનં વસ્તિનસ્યાક્ષિપૂરણેષૂપ-

દિશ્યતે ॥ ૧૧૬ ॥

૧૨૨ જીનું ઘી વિપાકમાં તીખું, દસ્તને સાફ લાવનારું તથા વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષો, મૂર્ચ્છા, મદ, ઉન્માદ, ઉદરરોગ, જ્વર, વિષ, ધાતુ શોષ, અપસ્માર-વાર્ધ, અને યોનિ, કાન, આંખ તથા માથું એઓનાં શૂલને મટાડનારું છે, અગ્નિને પ્રદીપન કરનાર છે અને પીચકારી દેવામાં, નસ્ય આપવામાં તથા આંખોની અંદર ભરવાના કામમાં ઉપયોગી કહેલું છે. ૧૧૬

દશ વર્ષના જીના ધીના ગુણો.

भवन्ति चात्र ॥

पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत् ।

मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥ ११७ ॥

૧૨૩ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે શ્લોકો છે:-દશ વર્ષનું જીનું ઘી તિમિર (માતીયો), શ્વાસ, પીનસ, જ્વર, ઉદરસ, મૂર્ચ્છા, કુષ્ઠરોગો, વિષ, ઉન્માદ, ગ્રહો અને અપસ્માર એઓનો નાશ કરે છે. ૧૧૭

અગ્યારથી સો વર્ષ સુધીના જીના ધીના ગુણો.

एकादश शतं चैव वत्सरानुषितं घृतम् ।

रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात्परतस्तु महाघृतम् ११८

पेयं महाघृतं भूतैः कफघ्नं पवनाधिकैः ।

बल्यं पवित्रं मेध्यं च विशेषात्तिमिरापहम् ।

सर्वभूतहरं चैव घृतमेतत्प्रशस्यते ॥ ११९ ॥

૧૨૪ અગ્યાર વર્ષથી સો વર્ષ સુધીના જીના ધીને 'કુંભસર્પિ' કહેવામાં આવે છે. આ ઘી રાક્ષસોના ભયનો નાશ કરે છે; એકસો વર્ષથી પણ જૂના ધીને 'મહાઘૃત' કહેવામાં આવે છે. જેના શરીરમાં વાયુ અધિક હોય એવા મનુષ્યોએ આ ઘીનું પાન કરવું. આ મહાઘૃત પવિત્ર, બલને અને બુદ્ધિને વધારનારું, કફને તથા સઘળા પ્રકારનાં જૂતોની પીડાને મટાડનારું અને વિશેષે કરીને નેત્રના તિમિર રોગનો નાશ કરનારું છે. ૧૧૮-૧૧૯

धृति धृतवर्ग.

અથ તૈલવર્ગ-તલના તેલના ગુણ તથા તેનો ઉપયોગ.

તૈલં ત્વાન્નેયમુષ્ણં તીક્ષ્ણં મધુરં મધુરવિપાકં
બૃંહણં પ્રીણનં વ્યવાયિ સૂક્ષ્મં વિશદં ગુરુ સરં વિકાસિ
વૃષ્યં ત્વક્પ્રસાદનં શોધનં મેધામાર્દવમાંસસ્થૈર્ય-
વર્ણબલકરં ચક્ષુષ્યં બદ્ધમૂત્રં લેહનં તિક્તકષાયા-
નુરસં પાચનમનિલબ્લાસક્ષયકરં ક્રિમિચ્છનમશિતં-
પિત્તજનનં યોનિશિરઃકર્ણશૂલપ્રશમનં ગર્ભાશયશો-
ધનં ચ તથા છિન્નમિન્નવિદ્વોત્પિષ્ટચ્યુતમથિતક્ષત-
પિષ્ઠિતમગ્નસ્ફુટિતક્ષારાગ્નિદગ્ધવિશ્લિષ્ટદારિતામિ-
હતદુર્ભગ્નમૃગવ્યાલવિદ્વષ્ટપ્રભૃતિષુ ચ પરિવેકાભ્ય-
ક્લાવગાહાદિષુ તિલતૈલં પ્રશસ્યતે ॥ ૧૨૦ ॥

૧૨૫ તેલ (તલનું તેલ) આગ્નેય, ઉષ્ણવીર્ય, રસમાં મધુર, કંઠક તીખું અને તુરું, વિપાકમાં મધુર, તીક્ષ્ણ,

ભારે, શરીરને પુષ્ટિ આપનારું, તૃપ્તિ કરનાર, વ્યવાયિ, (આખા શરીરમાં ફેલાયા પછી પાકનારું) વિકાશી, (સંધિના બંધોને છુટું પાડનારું) લેપન, પાચન કરનાર, સૂક્ષ્મ ભાગોમાં પણ પેસી શકે એવું, નિર્ભળ, દસ્તને સાફ લાવનાર, કામને જાગૃત કરનાર, ચામડીને સ્વચ્છ કરનાર, શરીરને સ્થિર કરનાર, બુદ્ધિને વધારનાર, શરીરને કામળ કરનાર, માંસની પેશીઓને દૃઢ કરનાર, શરીરના વર્ણને સારો કરનાર, બળ આપનાર, આંખોને ફાયદો કરનાર, મૂત્રની અટકાયત કરનાર, ગર્ભાશયનું શોધન કરનાર, પેટના કૃમિઓને તથા યોનિ, કાન અને માથું એઓના શૂળને મટાડનાર, શરીરને સહજ પાતળું કરનાર, પિત્ત કરનાર, તથા શરીરના જે ભાગો કપાયેલા, ચીરાયેલા, વીંધાયેલા, પીસાયેલા, પોતાના સ્થાનમાંથી ખસી ગયેલા, હલખલી ગયેલા, જખમી થયેલા, ચક્રદાર્ધ-કચરાઈ ગયેલા, ભાંગી ગયેલા, પુટી ગયેલા, ક્ષારથી કે અગ્નિથી બળેલા, સંધિથી છુટા પડેલા, ફાડી નાખેલા, અભિઘાત પામેલા, ખરાબ રીતે ભાંગી ગયેલા, હિંસક પશુઓએ અથવા ઝેરી પ્રાણીઓએ દંશેલા હોય તે ભાગો ઉપર રેડવાના કર્મમાં, શરીર ઉપર અ-બ્યંગ કરવામાં-ચોળવાના કર્મમાં તથા અવગાહન કરવાના કર્મમાં (અંદર ઉતરીને સ્નાન કરવાના કર્મમાં) વગેરે કર્મમાં તેલનું તેલ ઉત્તમ ગણાય છે. ૧૨૦

तद्वस्तिषु च पाने च नस्ये कर्णोक्षिपूरणे ।

अन्नपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥ ૧૨૧ ॥

૧૨૬ વાયુની શાંતિને માટે પીચકારીઓ આપવામાં, પીવામાં, નસ્ય દેવામાં, કાનમાં નાંખવામાં, આંખમાં નાંખવામાં અને અન્નપાનના વિધિમાં તેલના તેલનો ઉપયોગ કરવો. ૧૨૧

એરંડીયાં તેલના ગુણો તથા ઉપયોગ.

एरण्डतैलं मधुरमुष्णं तीक्ष्णं दीपनं कटु कषा-
यानुरसं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनं त्वक्चयं वृष्यं मधुर-
विपाकं वयःस्थापनं योनिशुक्रविशोधनमारोग्यमे-
धाकान्तिस्मृतिबलकरं वातकफहरमधोभागदोष-
हरं च ॥ ૧૨૨ ॥

૧૨૭ એરંડીયું તેલ મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, તીક્ષ્ણ, કંઠક તુરું, વિપાકમાં મધુર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરનારું, સૂક્ષ્મ સ્રોતોમાં પણ પેસી શકે એવું, સ્રોતોને સાફ કરનારું, ચામડીને ફાયદો કરનાર, વીર્યને વધારનાર, યુવા-વસ્થાએ ધણા સમય સુધી ટકાવી રાખનાર, યોનિનું અને વીર્યનું શોધન કરનાર, આરોગ્ય આપનાર, યાદ-દસ્તને વધારનાર, કાંતિને આપનાર, રમરણશક્તિને વધારનાર, બળને આપનાર, વાયુને અને કફને હરનાર તથા વિરેચનદ્વારા નીચેના ભાગથી દોષોને બહાર કાઢનાર છે. ૧૨૨

લીંમડા વગેરેના તેલના ગુણે ને તેના ઉપયોગ,
નિમ્બાતસીકુસુમ્મૂલકજીમૂતકવૃક્ષકકૃતવેધ-
નાર્કકમ્પિલ્લકહસ્તિકર્ણપૃથ્વીકાપીલુકરજેદ્વદીશિ-
મ્સર્વપસુવર્ચલાવિડક્ષ્યોતિષ્મતીફલતૈલોતિ તી-
ક્ષ્ણાણિ લઘૂન્યુષ્ણવીર્યાણિ કટૂણિ કટુવિપાકાણિ
સરાણ્યનિલકફકમિકુષ્ઠપ્રમેહશિરોરોગહરાણિ ચે-
તિ ॥ ૧૨૩ ॥

૧૨૮ લિંબડો, અલસી, કસુમ્બો, મૂળા, કુકડવેલાં,
ઈંદ્રજવ, કડવી ઘીસોડી, આંકડો, કપિલો, એરંડ, કલોજી
જરું (અથવા એલચી), પીલુ-બળ, કરંજ, ઇંગોરીયો,
સરગવો, સરપવ, સુરજમુખી, વાવડીંગ અને માલકાંગણી
એઓનાં ફળોનાં-બીજોનાં તેલો રસમાં અને વિપાકમાં
તીખાં, ઉષ્ણવીર્ય, તીક્ષ્ણ, હલકાં, દસ્તને સાફ લાવનારાં
અને વાયુ, કફ, કૃમિ, કુષ્ઠ, પ્રમેહ તથા માથાના રોગો
એઓને મટાડનારાં છે. ૧૨૩

અલસીના તેલના ગુણે તથા તેના ઉપયોગ.

વાતજ્વનં મધુરં તેષુ ક્ષૌમં તૈલં બલાવહમ્ ।

કટુપાકમચક્ષુષ્યં ક્ષિગ્ધોષ્ણં ગુરુ પિત્તલમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

૧૨૬ અલસીનું તેલ વાયુને મટાડનાર, મધુર, વિપા-
કમાં તીખું, ઉષ્ણવીર્ય, સ્નિગ્ધ, ભારે, આંખોને નુકસાન
કરનાર, બળ આપનાર અને પિત્તને ઉત્પન્ન કર-
નાર છે. ૧૨૪

સરસીયાં તેલના ગુણે તથા તેના ઉપયોગ.

કૃમિષ્ણં સાર્ષપં તૈલં કણ્ઠકુષ્ઠાપહં લઘુ ।

કાફમેદોઽનિલહરં લેખનં કટુ દીપનમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

૧૩૦ સરસીયું તેલ તીખું, હલકું, લેખન, (દોષોને
ખોતરીને બહાર કાઢનાર) જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર
અને કફ, મેદોશ્લેષ્મિ, વાયુ, ખરજ તથા કુષ્ઠ એઓને
મટાડનાર છે. ૧૨૫

ઇંગોરીયાના તેલના ગુણે.

કૃમિષ્ણમિદ્વદીતૈલમીષત્તિકં તથા લઘુ ।

કુષ્ઠામયક્રિમિહરં દષ્ટિશુક્રબલાપહમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

૧૩૧ ઇંગોરીયાનું તેલ કંઠક કડવું, હલકું અને કૃમિ,
કાઠ, કૃમિથી થનારાં વિકારો, દષ્ટિ-નેત્ર, વીર્ય તથા બલ
એઓનો નાશ કરનાર છે. ૧૨૬

કસુંબાના તેલના ગુણે.

વિપાકે કટુકં તૈલં કૌસુમ્મં સર્વદોષકૃત્ ।

રક્તપિત્તકરં તીક્ષ્ણમચક્ષુષ્યં વિદાહિ ચ ॥ ૧૨૭ ॥

૧૩૨ કસુંબાનું તેલ વિપાકમાં તીખું, તીક્ષ્ણ, દાહ
કરનાર, આંખને નુકસાન કરનાર અને રક્તપિત્તને
તથા સર્વ દોષોને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૧૨૭

કરીયાતા વગેરેના તેલના ગુણે તથા તેના ઉપયોગ.

કિરાતતિક્કાઽતિમુક્તકાશીતકનાલિકેરકો-
લાક્ષોઽજીવન્તીપિયાલકર્ણદારસૂર્યવહ્નીત્રપુસૈર્વારુ-

કકર્કારુકૂષ્માણ્ડમ્ભૃતીનાં તૈલાણિ મધુરાણિ મધુર-
વીર્યવિપાકાણિ વાતપિત્તપ્રશમનાણિ શીતવીર્યાણ્ય-
મિષ્યન્દાણિ સૃષ્ટિષ્ણમ્ત્રાણ્યમિસાદનાણિ ચેતિ ॥ ૧૨૮ ॥

૧૩૩ કરીયાતું, ટીબરું, બહેડાં, નાળીયેર, બારના
મગજ, અખોડ, મીઠી ખરખોડી-ડોડી, ચારોળી, કાંચ-
નાર, ખરજેર, કાકડી, કાકડીની જાત, કાહોળું, પતકાળું
વગેરેનાં તેલો, રસમાં વીર્યમાં અને વિપાકમાં મધુર,
શીતવીર્ય, અભિષ્યંદિ, (શરદી કરનારાં) મળમૂત્રને સાફ
લાવનારાં, જઠરાગ્નિને મંદ કરનારાં અને વાયુને તથા
પિત્તને શાંત કરનારાં છે. ૧૨૮

મહુડા વગેરેના તેલના ગુણે.

મધૂકકાશ્મર્યપલાશતૈલાણિ મધુરકષાયાણિ ક-
ફપિત્તપ્રશમનાણિ ॥ ૧૨૯ ॥

૧૩૪ મહુડાનાં ફળો, સવનનાં ફળો અને ખાખરા-
નાં ફળો એઓનાં તેલો મધુર, તુરાં તથા કફને અને
પિત્તને શાંત કરનારાં છે. ૧૨૯

તવર, બીલામાં વગેરેના તેલના ગુણે.

તુવરકમ્ભાતકતૈલે ઉષ્ણે મધુરકષાયે તિક્તાનુ-
રસે વાતકફકુષ્ઠમેદોમેહકૃમિહરે ઉભયતોભાગદો-
ષહરે ચ ॥ ૧૩૦ ॥

૧૩૫ ચેરનું-તવરનું અને બીલામાંનું તેલ મધુર,
તુરું, કંઠક કડવું વમન અને વિરેચન બંને માર્ગથી
દોષોને હરનાર તથા વાયુ, કફ, કુષ્ઠ, મેદોશ્લેષ્મિ, પ્રમેહ
અને કૃમિ એઓને મટાડનાર છે. ૧૩૦

દેવદાર વગેરેના તેલના ગુણે.

સરલદેવદારુગળ્ડારશિશાપાગુરુસારસ્નેહાસ્તિ-
ક્કકટુકષાયા દુષ્ટવ્રણશોધનાઃ કૃમિકફકુષ્ઠાણિલ-
હરાશ્ચ ॥ ૧૩૧ ॥

૧૩૬ સરલ નામનો એક જાતનો દેવદાર, દેવદાર,
ગંડીર, શીશમ અને અગર એઓના અંદરના સારનાં
તેલો કડવાં, તીખાં, તુરાં, દુષ્ટ વ્રણોને શુદ્ધ કરનારાં
અને કૃમિ, કફ, કુષ્ઠ અને વાયુ એઓને મટાડનારાં છે. ૧૩૧

કડવી તુંબડી વગેરેનાં તેલના ગુણે.

તુમ્બીકોશામ્નદન્તીદ્રવન્તીશ્યામાસસલાનીલિકા-
કમ્પિલ્લકશક્તિનીસ્નેહાસ્તિક્કકટુકષાયા અધોમા-
ગદોષહરાઃ કૃમિકફકુષ્ઠાણિલહરા દુષ્ટવ્રણવિશો-
ધનાશ્ચ ॥ ૧૩૨ ॥

૧૩૭ કડવી તુંબડી, જંગલી આંખો, નેપાળો, મોટો
નેપાળો, વરધારો, હાથલો, થોર, ગળીનાં બી, કપીલો અને
શંખાવલી એઓના સ્નેહો-તેલો કડવાં, તીખાં, તુરાં
દુષ્ટવ્રણને શુદ્ધ કરનારાં, વિરેચનને માર્ગથી દોષોને
કઢાડનારાં તથા કૃમિ, કફ અને વાયુ એઓને મ-
ટાડનારાં છે. ૧૩૨

આંખ પુટામણીના તેલના ગુણો.

યવતિક્તાતૈલં સર્વદોષપ્રશમનમીપત્તિકમગ્નિદી-
પનં લેખનં મેઘ્યં પથ્યં રસાયનં ચ ॥ ૧૩૩ ॥

૧૩૮ આંખ પુટામણીનું તેલ કંઠક કડવું, સઘળા દોષોને શાંત કરનાર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, લેખન, પવિત્ર (અથવા બુદ્ધિને વધારનાર), પથ્ય અને રસાયન છે. ૧૩૩

નસોતરના ખીના તેલના ગુણો.

પૈકૈષિકાતૈલં મધુરમતિશીતં પિત્તહરમનિલપ્ર-
કોપણં શ્લેષ્માભિવર્ધનમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

૧૩૯ નસોતરનું તેલ મધુર, બહુ ટાઢું, પિત્તને હરનાર, વાયુને પ્રકાપ કરનાર અને કફને વધારનાર છે. ૧૩૪

આંખાની ગોઠલીના તેલના ગુણો.

સહકારતૈલમીપત્તિકમતિસુગન્ધિ વાતકફહરં
રૂક્ષં કષાયં મધુરસવન્નાતિપિત્તકરં ચ ॥ ૧૩૫ ॥

૧૪૦ આંખાની ગોઠલીનું તેલ તુરું, કંઠક કડવું અને મધુર, રૂક્ષ, બહુ સુગંધિ, પિત્તને બહુ ઉત્પન્ન નહીં કરનાર અને કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૧૩૫

તેલના ગુણોના ઉપસંહાર.

ફલોદ્ભવાનિ તૈલાનિ યાન્યનુકાનિ કાનિચિત્ ।

ગુણાન્કર્મ ચ વિજ્ઞાય ફલવત્તાનિ નિર્દિશેત્ ॥ ૧૩૬ ॥

૧૪૧ આ તૈલવર્ગમાં જે જે કહેલાંએક ફળોનાં તેલો કહ્યાં નથી તે તે તેલોનાં ગુણો, અને કર્મો તે તે ફળોના ગુણો અને કર્મો પ્રમાણે જાણી લેવાં. ૧૩૬

યાવન્તઃ સ્થાવરાઃ સ્નેહાઃ સમાસાત્પરિકીર્તિતાઃ ।

સર્વે તૈલગુણા જ્ઞેયાઃ સર્વે ચાનિલનાશનાઃ ॥ ૧૩૭ ॥

૧૪૨ આ તૈલવર્ગમાં જેટલાં સ્થાવર તૈલો કહ્યાં તે સઘળાનાં ધણાખરાં ગુણ કર્મો તલના તેલના ગુણ કર્મો પ્રમાણે જાણી લેવાં. આ સઘળાં તેલો વાયુને મટાડનારાં છે. ૧૩૭

તલનું તેલ સર્વ તેલ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.

સર્વેભ્યસ્તિવહ તૈલેભ્યસ્તિલતૈલં પ્રશસ્યતે ।

નિષ્પત્તેસ્તદ્ગુણત્વાચ્ચ તૈલત્વમિતરેષ્વપિ ॥ ૧૩૮ ॥

૧૪૩ આ વર્ગમાં કહેલાં સર્વ તેલોમાં તલનું તેલ પ્રશંસા કરવા યોગ્ય છે અને સાધારણ રીતે તલના તેલને જ તેલ કહેવામાં આવે છે. ખીજાં એરડ વગેરેનાં તેલો તલના તેલની પેઠે જ નીકળે છે અને બહુધા તલના તેલના જેવાં જ ગુણવાળાં છે તેથી તેઓને પણ તૈલ-તેલ કહેવામાં આવે છે. ૧૩૮

ચરખી, મેઢ તથા મજ્જના ગુણો.

પ્રામ્યાનૂપૌદકાનાં ચ વસામેદોમજ્જાનો ગુરુષ્ણ-
મધુરાં બાતમ્ના, જાક્તૈકશફળ્યાદાદીનાં લઘુશીત-
કષાયા રક્તપિત્તમ્નાઃ પ્રતુદવિષ્કિરાણાં શ્લેષ્મમ્નાઃ ॥ ૧૩૯ ॥

૧૪૪ પ્રામ્ય, આનૂપ અને ઔદક એ વર્ગોનાં પ્રાણી-
ઓનાં વસા, ચરખી અને મજ્જના એઓ મધુર, ઉષ્ણ-
વીર્ય અને ભાર છે. જંગલ, એકશક (એક ખરીવાળાં
પ્રાણી) અને કંચાદ (માંસાહારી) એ વર્ગોનાં પ્રાણીઓનાં
વસા, ચરખી અને મજ્જના એઓ તુરાં, શીતવીર્ય, હલકાં
અને રક્તપિત્તને મટાડનારાં છે. પ્રતુદ અને વિષ્કિર એ
એ વર્ગોનાં પ્રાણીઓનાં વસા, ચરખી અને મજ્જના
કફને મટાડનારાં છે. ૧૩૯

ધી, તેલ, ચરખી અને મજ્જના ગુણો.

તત્ર ઘૃતતૈલવસામેદોમજ્જાનો યથોત્તરં ગુરુચિ-
પાકા વાતહરાશ્ચ ॥ ૧૪૦ ॥

૧૪૫ તેમાં ધી, તેલ, વસા, ચરખી અને મજ્જના
એઓ ઉત્તરોત્તર એક ખીજા કરતાં વિપાકમાં ભારે
અને વાયુને મટાડનારાં છે. ૧૪૦

ધૃતિ તૈલવર્ગ.

અથ મધુવર્ગ-મધના ગુણો.

મધુ તુ મધુરં કષાયાનુરસં રૂક્ષં શીતમગ્નિદીપનં
વર્ણ્યં સ્વર્યં લઘુ સુકુમારં લેખનં હૃદયં સંધાનં
શોધનં રોપણં વાજીકરણં સંગ્રાહિ ચક્ષુઃપ્રસાદનં
સૂક્ષ્મમાર્ગાનુસારિ પિત્તશ્લેષ્મમેદોમેહહિકાશ્વાસ-
કાસાતિસારચ્છર્દિતૃષ્ણાકૃમિવિષપ્રશમનં હ્રાદિ
ત્રિદોષપ્રશમનં ચ । તત્તુ લઘુત્વાત્કફઘ્નં પૈષ્ઠિલ્યા-
ન્માધુર્યાત્કષાયભાવાશ્ચ વાતપિત્તમ્ ॥ ૧૪૧ ॥

૧૪૬ મધ મધુર, કંઠક તુરું, શીતવીર્ય, રૂક્ષ, હલકું,
જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, શરીરના વર્ણને સારો કરનાર,
સ્વરને હિતકારક, શરીરને સુકુમાર-સુંવાળું કરનાર,
લેખન, (મેદને ઉખેડનાર), મનને પ્રિય લાગે એવું
(અથવા હૃદયને હિતકારી), ભાંગેલાં હાડકાં વગેરેને
સાંધનાર, વળુ વગેરેને શુદ્ધ કરનાર, વળુને રઝવનાર,
વીર્યને વધારનાર, ગ્રાહિ, આંખોને સ્વચ્છ કરનાર,
સૂક્ષ્મ માર્ગોમાં પણ પેસી શકે એવું, સુખ આપનાર અને
પિત્ત, કફ, મેદવૃદ્ધિ, પ્રમેહ, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ,
અતિસાર, ઉલટી, તરસ, કૃમિ અને વિષ એઓને
મટાડનાર છે. મધ હલકું હોવાને લીધે કફને, ચીકણું
મધુર અને તુરું હોવાથી પિત્તને તથા ચીકણું અને
મધુર હોવાથી વાયુને મટાડે છે. ૧૪૧

મધની આઠ જાત.

પૌત્તિકં ગ્રામરં ક્ષૌદ્રં માક્ષિકં છાત્રમેવ ચ ।

આર્ચ્યમૌદાલકં દાલમિત્યઘૈ મધુજાતયઃ ॥ ૧૪૨ ॥

૧૪૭ પૌત્તિક, ગ્રામર, ક્ષૌદ્ર, માક્ષિક, છાત્ર, આર્ચ્ય, ઔદા-
લક અને દાલ એવાં નામની મધની આઠ જાતો છે. ૧૪૨

પૌત્તિક મધના ગુણો.

વિશેષાત્પૌત્તિકં તેષુ રૂક્ષોષ્ણં સવિષાન્વયાત્ ।

બાતાસૃષ્ણિપસકૃચ્છેદિ વિદાહિ મદકૃત્મધુ ॥ ૧૪૩ ॥

૧૪૮ તે આઠ જાતનાં મધોમાં પૌત્તિક મધ ઝેર-વાળા રસોને એકઠો કરનારી પુત્તિકા નામની માખી-આએ બનાવેલું હોવાને લીધે તેમાં ઝેરનો સંબંધ હોવાથી ઉષ્ણવીર્ય, રૂક્ષ, વિદાહિ, મેદ, ગ્રંથિ વગેરેનું ઉદ્ભવ કરનાર તથા વાયુ, રક્તપિત્ત અને મદ એઓને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૧૪૩

બ્રામર મધના ગુણો.

પૈચ્છિલ્યાત્સ્વાદુભૂયસ્વાદ્ગ્રામરં ગુરુ સંશ્લિતમ્ ।

૧૪૯ બ્રામર મધને ચીકણું અને બહુ મધુર હોવાથી ભારે કણું છે.

ક્ષૌદ્ર મધના ગુણો.

ક્ષૌદ્રં વિશેષતો જ્ઞેયં શીતલં લઘુ લેખનમ્ ॥૧૪૯॥

૧૫૦ ક્ષૌદ્ર મધ વિશેષ કરીને શીતળ, હલકું અને મેદ વગેરેને તોડનારું છે. ૧૪૪

માક્ષિક મધના ગુણો.

તસ્માલ્લઘુતરં રૂક્ષં માક્ષિકં પ્રવરં સ્મૃતમ્ ।

શ્વાસાદિષુ ચ રોગેષુ પ્રશસ્તં તદ્વિશેષતઃ ॥૧૫૦॥

૧૫૧ માક્ષિક મધને ક્ષૌદ્ર કરતાં પણ વધારે હલકું, રૂક્ષ અને ઉત્તમ ગુણવાળું જાણવું. આ મધ શ્વાસ વગેરે રોગોમાં ઉપયોગ કરવાને માટે ખીબ મધોનાં કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ છે. ૧૪૫

છાત્ર મધના ગુણો.

સ્વાદુપાકં ગુરુ હિમં પિચ્છિલં રક્તપિત્તજિત્ ।

શ્વિત્રમેહક્રિમિહરં વિદ્યાચ્છાત્રં ગુણોત્તરમ્ ॥૧૫૧॥

૧૫૨ છાત્ર નામનું મધ વિપાકમાં મધુર, શીતવીર્ય, ભારે, ચીકણું, રક્તપિત્ત, સફેદ કોઠ, પ્રમેહ અને કૃમિ એઓને મટાડનારું અને ઉત્તમ ગુણવાળું છે. ૧૪૬

આર્ધ્ય મધના ગુણો.

આર્ધ્યં મધ્વતિચક્ષુષ્યં કફપિત્તહરં પરમ્ ।

કષાયં કટુ પાકે ચ બલ્યં તિક્તમવાતકૃત્ ॥૧૫૨॥

૧૫૩ આર્ધ્ય નામનું મધ તુરું, કડવું, વિપાકમાં તીખું, કફને તથા પિત્તને મટાડનારું, વાયુ નહીં ઉત્પન્ન કરનારું અને આંખોને બહુ ફાયદો કરનારું છે. ૧૪૭

ઔદાલક મધના ગુણો.

ઔદાલકં રુચિકરં સ્વર્યં કુષ્ઠવિષાપહમ્ ।

કષાયમુષ્ણમમ્લં ચ પિત્તકૃત્કટુપાકિ ચ ॥૧૫૩॥

૧૫૪ ઔદાલક નામનું મધ તુરું, ખાદું, વિપાકમાં તીખું, ઉષ્ણવીર્ય, અત્ર ઉપર રુચિ ઉપજાવનાર, સ્વરને સારો કરનાર, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર અને કુદને તથા વિષને મટાડનાર છે. ૧૪૮

દાલ મધના ગુણો.

હૃદિમેહપ્રશમનં મધુ રૂક્ષં દલોદ્ભવમ્ ।

૧૫૫ દાલ નામનું મધ રૂક્ષ અને ઉલટીને તથા પ્રમેહને મટાડનારું છે.

નવા મધના ગુણો.

બુંદળીયં મધુ નવં નાતિશ્લેષ્મહરં સરમ્ ॥૧૪૯॥

૧૫૬ નવું મધ શરીરને પુષ્ટ કરનાર તથા દસ્તને સાફ લાવનાર અને કફને બહુ હરનાર નથી. ૧૪૯

જીના મધના ગુણો.

મેદઃસ્થૌલ્યાપહં ગ્રાહિ પુરાણમતિલેખનમ્ ।

૧૫૭ જીનું મધ રૂક્ષ, ગ્રાહિ, મેદવૃદ્ધિને તથા શરીરની કૃશતાને મટાડનાર અને બહુ લેખન છે.

પાકાં તથા કાચાં મધના ગુણો.

દોષત્રયહરં પક્કમમમ્લં ત્રિદોષકૃત્ ॥૧૫૦॥

૧૫૮ પાકું મધ ત્રણ દોષોને મટાડનાર છે અને કાચું તથા ખાદું મધ ત્રણ દોષોને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૧૫૦

મધ યોગવાહી હોવાથી ઘણાં કાર્ય કરે છે.

તદ્યુક્તં વિવિધૈર્યૌગૈર્નિહન્યાદામયાન્બહુન્ ।

નાનાદ્રવ્યાત્મકત્વાચ્ચ યોગવાહિ પરં મધુ ॥૧૫૧॥

૧૫૯ મધ અનેક પ્રકારનાં દ્રવ્યોના રસોથી અનેક હોવાને લીધે તથા પરમ *યોગવાહિ હોવાને લીધે નાના પ્રકારના ઔષધોની સાથે મળીને ઘણાં પ્રકારના રોગોને મટાડે છે. ૧૫૧

મધને ઉષ્ણ ઉપચારો સાથે વિરોધ.

**તત્તુ નાનાદ્રવ્યરસગુણવીર્યવિપાકવિરુદ્ધત્વાત્પુ-
ષ્પરસસવિષમંશ્લિકાસમ્ભવત્વાચ્ચાનુષ્ણોપચારમ્ ૧૫૨**

૧૬૦ મધ અનેક દ્રવ્યોના પરસ્પર વિરુદ્ધ રસોથી, ગુણોથી, વીર્યોથી તથા વિપાકોથી યુક્ત છે, પુષ્પના રસોમાં ફરનારી ઝેરી માખીઓ મધને ઉત્પન્ન કરે છે, માટે મધને ઉષ્ણ ઉપચાર સાથે વિરોધ છે. ૧૫૨

મધ ઉષ્ણ પદાર્થોની સાથે આપવાથી

તુકસાન કરે છે.

ઉષ્ણૌર્વિરુદ્ધયતે સર્વં વિષાન્વયતયા મધુ ।

ઉષ્ણાર્તમુષ્ણૌરુષ્ણે વા તન્નિહન્તિ યથા વિષમ્ ૧૫૩

૧૬૧ સર્વ પ્રકારનાં મધને ઝેરી માખીઓ ઉત્પન્ન કરે છે તેથી તેને ઝેરની સાથે સંબંધ છે અને તેથી તેને ઉષ્ણ પદાર્થોની સાથે વિરોધ છે. ધામથી પીડા પામતા મનુષ્યને આપવામાં આવેલું મધ, તથા ઉષ્ણ સ્પર્શવાળા પદાર્થોની સાથે આપવામાં આવેલું મધ, અથવા તેા ઉષ્ણ ઋતુમાં આપવામાં આવેલું મધ ઝેરની પેઠે મનુષ્યને મારી નાખે છે. ૧૫૩

મધને ઉષ્ણ સ્પર્શવાળા પદાર્થો સાથે

વિરોધ હોવાનાં કારણો.

તત્સૌકુમાર્યાચ્ચ તથૈવ શૈલ્યા-

જ્ઞાનૌષધીનાં રસસમ્ભવાચ્ચ ।

* સંસ્કારથી જે દ્રવ્યની સાથે જોડાય તે દ્રવ્યના ગુણને વધારીને જે દ્રવ્ય અમૃત સમાન થાય તે દ્રવ્ય યોગવાહી કહેવાય છે.

उष्णैर्विरुध्येत विशेषतश्च

तथान्तरीक्षेण जलेन चापि ॥ ૧૬૪ ॥

૧૬૨ મધ સુક્રમાર હોવાથી, શીતળ હોવાથી અને અનેક આપવાના રસોથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી તેને ઉષ્ણ સ્પર્શવાળા પદાર્થોની સાથે વિશેષ કરીને વિરોધ છે. મધને જેમ ઉષ્ણ સ્પર્શવાળા પદાર્થોની સાથે સકારણુ વિરોધ છે તેમ જ અંતરિક્ષ જળની સાથે પણ સ્વાભાવિક વિરોધ છે. ૧૫૪

ઉલટીમાં મધને ઉષ્ણ પદાર્થો સાથે આપવામાં અશ્ક્ય નથી.

उष्णेन मधु संयुक्तं वमनेष्ववचारितम् ।

अपाकादनवस्थानान्न विरुध्येत पूर्ववत् ॥ ૧૬૫ ॥

૧૬૩ ઉલટીના કર્મમાં મધ ઉષ્ણ પદાર્થોની સાથે એકતું કરીને આપવાથી પૂર્વે કહેલી હરકત નડતી નથી. કારણ કે ઉલટીના કર્મમાં આપેલું મધ અંદર પાકતું નથી તેમ અંદર રહેતું એ નથી. ૧૫૫

મધનું અશ્ક્ય મનુષ્યને મારી નાખે છે.

मध्वामात्परतस्त्वन्यदामं कष्टं न विद्यते ।

विरुद्धोपक्रमत्वात्तत्सर्वं हन्ति यथा विषम् ॥ ૧૬૬ ॥

૧૬૪ મધના અશ્ક્ય કરતાં બીજું કોઈ પણ અશ્ક્ય વિશેષ કષ્ટદાયક નથી. કારણ કે અશ્ક્યની સ્વેદન તથા ઉષ્ણ જળપાન વગેરે ચિકિત્સાઓ મધથી વિરુદ્ધ છે. માટે મધનું અશ્ક્ય ઝેરની પેઠે મનુષ્યને મારી નાખે છે. ૧૫૬

ધતિ મધુવર્ગ.

अथ ध्रुवर्ग-शैलदीना सामान्य गुणः.

इक्षवो मधुरा मधुरविपाका गुरवः शीताः

स्निग्धा बल्या वृष्या मूत्रला रक्तपित्तप्रशमनाः

कृमिकफकराश्चेति । ते चानेकविधाः । तद्यथा ૧૬૭

૧૬૫ શેલડીઓ રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, શીત-વીર્ય, ભારે, સ્નિગ્ધ, બલ આપનારી, વીર્યને વધારનારી, મૂત્રને સાફ લાવનારી, રક્તપિત્તને શાંત કરનારી અને કૃમિઓને તથા કફને ઉત્પન્ન કરનારી છે અને તે અનેક જાતની છે. તે આ પ્રમાણે. ૧૫૭

शैलदीनी आर जल,

पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः ।

कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेषुः सूचिपत्रकः ॥ ૧૬૮ ॥

नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत् ।

इत्येता जातयः स्थौल्यात्

૧૬૬ સ્થૂલ રીતે શેલડીઓની ૧ પૌંડ્રક, ૨ ભીરુક, ૩ વંશક, ૪ શતપોરક, ૫ કાંતાર, ૬ તાપસેક્ષુ, ૭ કાષ્ઠેક્ષુ, ૮ સૂચીપત્રક, ૯ નૈપાલ, ૧૦ દીર્ઘપત્ર, ૧૧ નીલપોર અને ૧૨ કોશકાર એવા નામની આર જાતો છે. ૧૫૮-૧૫૯

आर जलनी शैलदीनोना गुणः.

गुणान्वक्ष्याम्यतः परम् ॥ ૧૬૯ ॥

सुशीतो मधुरः स्निग्धो बृंहणः श्लेष्मलः सरः ।

अविदाही गुरुर्वृष्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा ૧૬૦

૧૬૭ હવે પછી આર જાતની શેલડીઓના ગુણો કહું છું:- પૌંડ્રક અને ભીરુક એ જે જાતની શેલડીઓ મધુર, સ્નિગ્ધ, શરીરને પુષ્ટ કરનારી, દસ્તને સાફ લાવનારી, કફને ઉત્પન્ન કરનારી, ભારે, વીર્યને વધારનારી, તથા પાકાવસ્થામાં વિદાહને ઉત્પન્ન કરતી નથી. ૧૬૦

आभ्यां तुल्यगुणः किंचित्सक्षारो वंशको मतः ।

वंशवच्छतपोरस्तु किंचिदुष्णः स वातहा ॥ ૧૬૧ ॥

कान्तारतापसाविक्षू वंशकानुगुणौ मतौ ।

एवंगुणस्तु काष्ठेषुः स तु वातप्रकोपणः ॥ ૧૬૨ ॥

૧૬૮ વંશક અને શતપોરક એ જે જાતની શેલડીઓ પણ પૌંડ્રક અને ભીરુકના ગુણ જેવા ગુણવાળી, કંધક ગરમ અને વાયુને મટાડનારી છે. કાંતાર અને તાપસ એ જે જાતની શેલડીઓ પણ વંશકના જેવા જ ગુણવાળી છે. કાષ્ઠેક્ષુ જાતની શેલડી પણ વંશક જાતની શેલડીના જેવા જ ગુણવાળી છે પરંતુ તે વાયુને પ્રકોપ કરે છે. ૧૬૧-૧૬૨

सूचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः ।

वातलाः कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः ॥ ૧૬૩ ॥

૧૬૯ સૂચીપત્ર, નીલપોર, નૈપાલ અને દીર્ઘપોર એ ચાર જાતની શેલડીઓ કંધક તુરી, પાકાવસ્થામાં વિદાહ કરનારી, વાયુને ઉત્પન્ન કરનારી અને કફને તથા પિત્તને મટાડનારી છે. ૧૬૩

कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः ।

૧૭૦ કોશકાર જાતની શેલડી શીતવીર્ય, ભારે અને રક્તપિત્તને તથા ક્ષયને મટાડનારી છે.

शैलदीना अवयवेषु मूला मध्ये मधुर एव तु ॥ ૧૬૪ ॥

अतीव मधुरो मूले मध्ये मधुर एव तु ॥ ૧૬૪ ॥

अग्नेष्वक्षिषु विज्ञेय इक्षूणां लवणो रसः ।

૧૭૧ સઘળી જાતની શેલડીઓના મૂળમાં અત્યંત મધુર રસ હોય છે (મૂળ બહુ મીઠાં હોય છે), મધ્યમાં મધુરરસ હોય છે (મધ્ય ભાગ મધુર હોય છે) અને અગ્રભાગમાં તથા ગાંઠોમાં ખારો રસ હોય છે. ૧૬૪

यूसेली शैलदीना रसना गुणः.

अविदाही कफकरो वातपित्तनिवारणः ॥ ૧૬૫ ॥

वक्त्रप्रहादनो वृष्यो दन्तनिष्पीडितो रसः ।

૧૭૨ શેલડીને દાંતોથી દબાવીને યૂસેલી રસ કફને ઉત્પન્ન કરનારો, વીર્યને વધારનારો, મ્હોડાને આનંદ આપનારો, પાકાવસ્થામાં દાહ નહીં કરનારો અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારો છે. ૧૬૫

યંત્રથી પીલેલી શેલડીના રસના ગુણો.

ગુરુર્વિદાહી વિષ્ણુમ્ની યાન્ત્રિકસ્તુ પ્રકીર્તિતઃ ૧૬૬
૧૭૩ શેલડીને યંત્રમાં પીલીને કહાડેલો રસ ભારે, પાકાવસ્થામાં દાહ ઉત્પન્ન કરનારો અને ઝાડાને કબ્જ કરનારો છે. ૧૬૬

અગ્નિથી પકાવેલા શેલડીના રસના ગુણો.

પક્વો ગુરુઃ સરઃ સ્નિગ્ધઃ સતીક્ષ્ણઃ કફવાતનુત્ ॥

૧૭૪ અગ્નિથી પકાવેલો શેલડીનો રસ ભારે, દસ્તને સાફ લાવનારો, સ્નિગ્ધ, કંઠક તીક્ષ્ણ અને કફને તથા વાયુને મટાડનારો છે. ૧૬૭

શેલડીના રસની રાખના ગુણો.

ફાણિતં ગુરુ મધુરમભિષ્યન્દિ બુંહણમવૃણ્યં ત્રિ-
દોષકૃચ્ચ ॥ ૧૬૮ ॥

૧૭૫ શેલડીનો ઉનો કરેલો પાતળો ગોળ મધુર, ભારે, અભિષ્યન્દિ, શરીરને પુષ્ટિ આપનાર, વીર્યને નુકસાન કરનાર અને ત્રણે દોષોને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૧૬૮

ગોળના સામાન્ય ગુણો.

ગુહઃ સક્ષારમધુરો નાતિશીતઃ સ્નિગ્ધો મૂત્ર-
રક્તશોધનો નાતિપિત્તજિદ્વાતમ્નો મેદઃકફકરો
બલ્યો વૃણ્યશ્ચ ॥ ૧૬૯ ॥

૧૭૬ ગોળ કંઈ ખારો, મધુર, બહુ શીતળ નહીં એવો, સ્નિગ્ધ, બલ આપનારો, વીર્યને વધારનારો, મૂત્રને અને રક્તને શુદ્ધ કરનારો, વાયુને મટાડનારો, ચરબીને અને કફને ઉત્પન્ન કરનારો છે તથા પિત્તને બહુ શાંત કરનારો નથી. ૧૬૯

શુદ્ધ ગોળના ગુણો.

પિત્તઘ્નો મધુરઃ શુદ્ધો વાતઘ્નોઽસ્તુકપ્રસાદનઃ ।

૧૭૭ શુદ્ધ ગોળ મધુર, વાયુને મટાડનારો અને રક્તને શુદ્ધ કરનારો છે.

જુના ગોળના ગુણો.

સ પુરાણોઽધિકગુણો ગુહઃ પથ્યતમઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૭૦ ॥

૧૭૮ જુનો શુદ્ધ ગોળ અધિક ગુણવાળો અને અત્યંત પથ્ય છે. ૧૭૦

કાચી ખાંડ, ખાંડ અને સાકરના ગુણો.

મત્સ્યણ્ડિકાક્ષણ્ડશર્કરા વિમલજાતા ઉત્તરો-
ત્તરં શીતાઃ સ્નિગ્ધા ગુરુતરા મધુરતરા વૃણ્યા રક્ત-
પિત્તપ્રસાદનાસ્તૃણાપ્રશમનાશ્ચ ॥ ૧૭૧ ॥

૧૭૯ કાચી ખાંડ, ખાંડ અને સાકર એઓ ઉત્તરો-ત્તર એકબીજાના કરતાં વધારે નિર્મળપણાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી ઉત્તરોત્તર વધારે શીતળ, સ્નિગ્ધ, ભારે, મધુર, વીર્યને વધારનારી અને રક્તપિત્તને તથા તૃષ્ણાને મટાડનારી છે. ૧૭૧

શેલડીના રસના શુદ્ધ ગોળ વિગેરે
વિકારોના ગુણો.

યથા યથૈષાં વૈમલ્યં મધુરત્વં તથા તથા ।

સ્નેહલાઘવશૈત્યાનિ સરત્ત્વં ચ તથા તથા ॥ ૧૭૨ ॥

૧૮૦ ગોળ, ખાંડ, સાકર વગેરે શેલડીના રસના વિકારો જેમ જેમ વધારે નિર્મળ હોય તેમ તેમ તેઓ વધારે વધારે મધુર, સ્નિગ્ધ, હલકા, ઠંડા અને ઝાડાને સાફ લાવનારા છે. ૧૭૨

ખાંડ વગેરેના મેલોમાં ખાંડ વગેરેના જેવા જ ગુણો હોય છે.

યો યો મત્સ્યણ્ડિકાક્ષણ્ડશર્કરાણાં સ્વકો ગુણઃ ।

તેન તેનૈવ નિર્દેશ્યસ્તેષાં વિસ્ત્રાવણો ગુણઃ ॥ ૧૭૩ ॥

૧૮૧ કાચી ખાંડ, ખાંડ અને સાકર એઓના પોતાનો જે જે ગુણ છે તે જ ગુણ તેમાંથી કાઢેલા મેલમાં પણ છે એમ જાણવું. અર્થાત્ ખાંડના મેલમાં ખાંડના જેવા, સાકરના મેલમાં સાકરના જેવા ગુણ છે એમ જાણવું. ૧૭૩

ઉત્તમ સાકરની પરીક્ષા.

સારસ્થિતા સુવિમલા નિઃશ્વારા ચ યથા યથા ।

તથા તથા ગુણવતી વિજ્ઞેયા શર્કરા બુદ્ધૈઃ ॥ ૧૭૪ ॥

૧૮૨ સાકર જેમ જેમ સારરૂપે રહેલી હોય, નિર્મળ હોય, અને ક્ષાર વિનાની હોય, તેમ તેમ વિદ્વાન્ વૈદે તેને અધિક ગુણવતી જાણવી. ૧૭૪

મધની સાકરના ગુણો.

મધુશર્કરા પુનઃશ્ચર્ચતીસારહરી રૂક્ષા છેદની
પ્રહ્લાદની કષાયમધુરા મધુરવિપાકા ચ ॥ ૧૭૫ ॥

૧૮૩ મધની સાકર, મધુર, તુરી, વિપાકમાં મધુર, રૂક્ષ, કફને તોડનારી, સુખ આપનારી અને ઉલટીને તથા અતિસારને મટાડનારી છે. ૧૭૫

જવાસાની સાકરના ગુણો.

યવાસશર્કરા મધુરકષાયા તિક્તાનુરસા શ્લેષ્મ-
હરી સરા ચેતિ ॥ ૧૭૬ ॥

૧૮૪ જવાસાની સાકર મીઠી, તુરી, કંઠક કડવી, અને કફને મટાડનારી અને દસ્તને સાફ લાવનારી છે. ૧૭૬

સાકરના સામાન્ય ગુણો.

યાવત્યઃ શર્કરાઃ પ્રોક્તાઃ સર્વા દાહપ્રણાશનાઃ ।

રક્તપિત્તપ્રશમનાશ્ચર્ચિમૂર્છાતૃષાપહાઃ ॥ ૧૭૭ ॥

૧૮૫ સઘળી જાતની સાકરો દાહ, રક્તપિત્ત, ઉલટી, મૂર્છા અને તરશ એઓને મટાડનારી છે. ૧૭૭

મહુડાના ફુલોના પાતળા ગોળના ગુણો.

રૂક્ષં મધૂકપુષ્પોત્થં ફાણિતં વાતપિત્તકૃત્ ।

કફઘ્નં મધુરં પાકે કષાયં બસ્તિદૂષણમ્ ॥ ૧૭૮ ॥

૧૮૬ મહુડાના યુક્તનો ફાલિત-પાતળો ગોળ તુરો, વિપાકમાં મધુર, રૂક્ષ, કફનો નાશ કરનાર, મૂત્રાશયમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરનાર અને વાયુને તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૧૭૮

ધૃતિ મધુવર્ગી.

અથ મધવર્ગી-મધના સામાન્ય ગુણો.

સર્વે પિત્તકરં મધમમ્લં દીપનરોચનમ્ ।

ભેદનં કફવાતઘ્નં હૃદયં વસ્તિવિશોધનમ્ ॥ ૧૭૯ ॥

પાકે લઘુ વિદાહ્યુષ્ણં તીક્ષ્ણમિન્દ્રિયબોધનમ્ ।

વિકાસિ સૃષ્ટિવિષ્મૂર્ત્ત્વં

૧૮૭ સર્વ પ્રકારનાં મધો ખાટાં, પચવામાં હલકાં, ઉષ્ણવીર્ય, તીક્ષ્ણ, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારાં, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં, અન્ન ઉપર રચિ ઉપજાવનારાં, મળને પાતળો કરનારાં, (દસ્ત સાફ લાવનારાં), મનને પ્રિય લાગે એવાં, મૂત્રાશયને સાફ કરનારાં, પાકાવસ્થામાં દાહ ઉત્પન્ન કરનારાં, વિકાસી, (સંધિઓનાં બંધનને છુટા કરનારાં) ઇન્દ્રિયોને જાગ્રત કરનારાં અને મળને તથા મૂત્રને સાફ લાવનારાં છે. ૧૭૯-૧૮૦

દ્રાક્ષના મધના ગુણો.

ઞ્ટુણ તસ્ય વિશેષણમ્ ॥ ૧૮૦ ॥

માર્દ્વીકમવિદાહિત્વાન્મધુરાન્વચતસ્તથા ।

રક્તપિત્તેऽપિ સતતં બુધૈર્ન પ્રતિષિધ્યતે ॥ ૧૮૧ ॥

મધુરં તદ્વિ રૂક્ષં ચ કષાયાનુરસં લઘુ ।

લઘુપાકિ સરં શોષવિષમજ્વરનાશનમ્ ॥ ૧૮૨ ॥

૧૮૮ હવે જુદી જુદી જાતનાં મધોના વિશેષ ગુણો સાંભળો ! દરાખનું મધ મધુર, કંધક તુરું, રૂક્ષ, હલકું, જલદી પચી જાય એવું, દસ્તને લાવનારું અને ક્ષયને તથા વિષમ જ્વરને મટાડનારું છે. દ્રાક્ષનું મધ મધુર દ્રવ્યોથી અને છે અને પાકાવસ્થામાં દાહ ઉત્પન્ન કરનારું નથી તેથી વિદ્વાનો રક્તપિત્તમાં પણ તે આપવાની મનાઈ કરતા નથી. ૧૮૧-૧૮૨

ખજૂરના મધના ગુણો.

માર્દ્વીકાલ્પાન્તરં કિંચિત્ત્વાર્જૂરં વાતકોપનમ્ ।

તદેવ વિશદં રુચ્યં કફઘ્નં કર્ષણં લઘુ ॥ ૧૮૩ ॥

કષાયમધુરં હૃદયં સુગન્ધીન્દ્રિયબોધનમ્ ।

૧૮૯ ખજૂરના મધના ગુણોમાં દરાખના મધોના ગુણો કરતાં થોડાક ફેર છે. ખજૂરનું મધ તુરું, મધુર, કંધક વાયુનો પ્રકોપ કરનારું, વિશદ, અન્ન ઉપર રચિ ઉપજાવનારું, કફને મટાડનારું, શરીરને પાતળું કરનારું, હલકું, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું (અથવા હૃદયને હિતકારી), સુગંધિ અને ઇન્દ્રિયોને જાગ્રત કરનારું છે. ૧૮૩

સુરાના ગુણો.

કાસાશોગ્રહણીદોષમૂત્રાઘાતાનિલાપહા ॥ ૧૮૪ ॥

સ્તન્યરક્તક્ષયહિતા સુરા બુંહણદીપની ।

૧૮૦ સુરા શરીરને પુષ્ટિ આપનારી, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી, ધાવણનો અને રક્તનો ક્ષય થયો હોય તે ઉપર સારી, તથા ઉધરસ, અર્શ, ગ્રહણી, મૂત્રાઘાત અને વાયુ એઓને મટાડનારી છે. ૧૮૪

શ્વેત સુરાના ગુણો.

કાસાશોગ્રહણીશ્વાસપ્રતિશ્યાયવિનાશની ॥ ૧૮૫ ॥

શ્વેતા મૂત્રકફસ્તન્યરક્તમાંસકરી સુરા ।

૧૮૧ શ્વેતસુરા મૂત્ર, કફ, ધાવણ, રક્ત અને માંસ એઓને વધારનારી તથા ઉધરસ, અર્શ, ગ્રહણી, શ્વાસ અને શ્લેષ્મ એઓને મટાડનારી છે. ૧૮૫

સુરાની ઉપરની આછાના ગુણ.

હૃદયરોચકહૃત્કુક્ષિતોદશૂલપ્રમર્દની ॥ ૧૮૬ ॥

પ્રસન્ના કફવાતાશોવિબન્ધાનાહભાશની ।

૧૮૨ પ્રસન્ના (સુરાની ઉપરની આછા) ઉલટી, અરુચિ, હૃદયની અને કુખની વેદના, શૂળ, કફ, વાયુ, અર્શ, દસ્ત વગેરેની અટકાયત-કમજબત અને આફરો (પેટ ચઢી આવવું) એઓને મટાડનારી છે. ૧૮૬

જવની મદિરાના ગુણો.

પિત્તલાલ્પકફા રૂક્ષા યવૈર્વાતપ્રકોપણી ॥ ૧૮૭ ॥

૧૮૩ જવથી બનાવેલી સુરા રૂક્ષ, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારી, કંધક કફ કરનારી અને વાયુને કાપાવનારી છે. ૧૮૭

ધઉંની સુરાના ગુણો.

વિષ્મિની સુરા ગુર્વી શ્લેષ્મલા તુ મધૂલિકા ।

૧૮૪ ઝીણું ધઉંની બનાવેલી સુરા પેટમાં ગડગડાટ કરનારી, ભારે અને કફને ઉત્પન્ન કરનારી છે.

બેહુડાની સુરાના ગુણો.

રૂક્ષા નાતિકફા વૃણ્યા પાચની ચાક્ષિકી સ્મૃતા ૧૮૮

૧૮૫ બેહુડાની સુરા રૂક્ષ, વીર્યને વધારનારી અને આહારનું પાચન કરનારી છે તથા કફને વધારે ઉત્પન્ન કરતી નથી. ૧૮૮

જવના સાથવાની સુરાના ગુણો.

ત્રિદોષો મેઘવૃણ્યશ્ચ કોહલો વદનપ્રિયઃ ।

૧૮૬ જવના સાથવાથી બનાવેલી સુરા જીભને પ્રિય લાગે એવી, ત્રણે દોષોને ઉત્પન્ન કરનારી, મળને પાતળો કરનારી અને વીર્યને તુકસાન કરનારી છે.

સુરાના કડદાના ગુણો.

ગ્રહ્યુષ્ણો જગલઃ પક્ત્તા રૂક્ષસ્તુદ્કફશોકહૃત્ ૧૮૯

હૃદયઃ પ્રવાહિકાટોપતુર્નામાનિલશોષહૃત્ ।

૧૮૭ સુરાની નીચેનો ભાગ-કડદો ઉષ્ણવીર્ય, આહિ, પાચન કરનારો, રૂક્ષ, મનને પ્રિય લાગે એવો તરશ, કફ, સોજો, પ્રવાહિકા, પેટની અંદરનો ગડગડાટ, અર્શ, વાયુ અને ક્ષય એઓને મટાડનારો છે. ૧૮૯

મધના કુચના ગુણો.

બક્કસો હૃતસારવાદિષ્ટમ્મી વાતકોપનઃ ॥ ૧૯૦ ॥

દીપનઃ સૃષ્ટિવિષ્મૂત્રો વિશદોડલપમદો ગુરુઃ ।

૧૯૮ જેમાંથી સાર કઢાડી લેવામાં આવ્યો હોય (રસ નીચેથી લેવામાં આવ્યો હોય) એવો મધની નીચેનો કુચો સાર વગરનો હોવાને લીધે પેટમાં ગડ-ગડાટ કરનારો, ભારે, ચિકાશ વિનાનો, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારો, મળમૂત્રને સાફ લાવનારો, વાયુનો પ્રકાપ કરનારો અને સ્થેજ નીશો કરનારો છે. ૧૯૦

ગોળના મધના ગુણો.

કષાયો મધુરઃ સીધુર્ગૌઢઃ પાચનદીપનઃ ॥ ૧૯૧ ॥

૧૯૯ ગોળથી બનાવેલું સીધુ નામનું મધ તુરં, મધુર, આહારને પાચન કરનારું અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું છે. ૧૯૧

સાકરના મધના ગુણો.

શાર્કરો મધુરો રુચ્યો દીપનો વસ્તિશોધનઃ ।

વાતમ્નો મધુરઃ પાકે હૃદ્યેન્દ્રિયબોધનઃ ॥ ૧૯૨ ॥

૨૦૦ સાકરથી બનાવેલું સીધુ નામનું મધ રસમાં મધુર અને અન્ન ઉપર રુચિ ઉત્પન્નનારું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનારું, મનને પ્રિય લાગે એવું, ઈન્દ્રિયોને જાગ્રત કરનારું અને વાયુને મટાડનારું છે. ૧૯૨

શેલડીના પાકા રસના મધના ગુણો.

તદ્વત્પકરસઃ સીધુર્બલવર્ણકરઃ સરઃ ।

શોફમ્નો દીપનો હૃદ્યો રુચ્યઃ શ્લેષ્માર્શસાં હિતઃ ॥ ૧૯૩ ॥

૨૦૧ શેલડીના પાકા રસથી બનાવેલું સીધુ નામનું મધ સાકરના સીધુના જેવા જ ગુણોવાળું, બળ આપનારું, શરીરના વર્ણને સારો કરનારું, દસ્તને સાફ લાવનારું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, મનને પ્રિય લાગે એવું, અન્ન ઉપર રુચિ ઉત્પન્ન કરનારું અને સોજો, કફ તથા અર્શ એઓને મટાડનારું છે. ૧૯૩

શેલડીના કાચા રસના મધના ગુણો.

કર્ષણઃ શીતરસિકઃ શ્વયથૂદરનાશનઃ ।

વર્ણકૃજ્જરણઃ સ્વર્યો વિબન્ધમ્નોડર્શસાં હિતઃ ॥ ૧૯૪ ॥

૨૦૨ શેલડીના રસથી બનાવેલું સીધુ નામનું મધ શરીરને પાતળું કરનારું, શરીરના વર્ણને સારો કરનારું, પાચક, સ્વરને સારો કરનારું અને સોજો, ઉદર રોગો, દસ્તની કબજિયત અને અર્શ એઓને મટાડનારું છે. ૧૯૪

ખહેડાના મધના ગુણો.

આક્ષિકઃ પાણ્ડુરોગ્નો વ્રણ્યઃ સંગ્રાહકો લઘુઃ ।

કષાયમધુરઃ સીધુઃ પિત્તમ્નોડસૃકપ્રસાદનઃ ॥ ૧૯૫ ॥

૨૦૩ ખહેડાથી બનાવેલું સીધુ નામનું મધ તુરં, મધુર, હલકું, આહી, વ્રણને કાયદો કરનારું, લોહીને

સુધારનારું અને પાંડુરોગને તથા પિત્તને મટાડનારું છે. ૧૯૫

જાંબુના મધના ગુણો.

જામ્બવો બદ્ધનિષ્વન્દસ્તુવરો વાતકોપનઃ ।

૨૦૪ જાંબુથી બનાવેલું સીધુ નામનું મધ તુરં, મૂત્રને રોકનારું અને વાયુનો પ્રકાપ કરનારું છે.

સુરાસવના ગુણો.

તીક્ષ્ણઃ સુરાસવો હૃદ્યો મૂત્રલઃ કફવાતનુત્ ॥ ૧૯૬ ॥

મુખપ્રિયઃ સ્થિરમદો વિજ્ઞેયોડનિલનાશનઃ ।

૨૦૫ સુરાસવ* તીક્ષ્ણ, મનને તથા જીભને પ્રિય લાગે એવો, મૂત્રને સાફ લાવનારો અને કફને તથા વાયુને મટાડનારો છે. સુરાસવનો મદ-નીશો ઘણીવાર સુધી રહે છે. ૧૯૬

મધ્વાસવના ગુણો.

લઘુર્મધ્વાસવશ્ચેદી મેહકુષ્ઠવિષાપહઃ ॥ ૧૯૭ ॥

તિક્તઃ કષાયઃ શોફમ્નસ્તીક્ષ્ણઃ સ્વાદુરવાતક્રુત્ ।

૨૦૬ મધ્વાસવ† તુરો, કડવો, મધુર, હલકો, તીક્ષ્ણ, વાયુને ઉત્પન્ન નહીં કરનારો, દસ્તને સાફ લાવનારો, કફને તોડનારો અને પ્રમેહ, કુષ્ઠ, વિપ અને સોજો એઓને મટાડનારો છે. ૧૯૭

મૈરેય મધના ગુણો.

તીક્ષ્ણઃ કષાયો મદકૃદ્ધુર્નામિકફગુલ્મહૃત્ ॥ ૧૯૮ ॥

કૃમિમેદોડનિલહરો મૈરેયો મધુરો ગુરુઃ ।

૨૦૭ મૈરેય‡ નામનું મધ તીક્ષ્ણ, તુરં, મધુર, ભારે, મદ કરનારું, અને અર્શ, કફ, ગુલ્મ, કૃમિ, મેહોત્ક્રિ અને વાયુ એઓને મટાડનારું છે. ૧૯૮

દ્રાક્ષ તથા શેલડીના રસથી બનાવેલા

આસવના ગુણો.

બલ્યઃ પિત્તહરો વર્ણ્યો મૃદ્ધીકેશુરસાસવઃ ॥ ૧૯૯ ॥

૨૦૮ દ્રાક્ષ અને શેલડીના રસથી બનાવેલો આસવ બળ આપનારો, પિત્તને હરનારો અને શરીરના વર્ણને સારો કરનારો છે. ૧૯૯

મહુડાના કુલના મધના ગુણો.

સીધુર્મધૂકપુષ્પોત્થો વિદાહ્યગ્નિબલપ્રદઃ ।

રુક્ષઃ કષાયઃ કફહૃદ્વાતપિત્તપ્રકોપણઃ ॥ ૨૦૦ ॥

૨૦૯ મહુડાના પુલોથી બનાવેલું સીધુ નામનું મધ તુરં, રુક્ષ, પાકાવસ્થામાં દાહ ઉત્પન્ન કરનારું, જઠરાગ્નિને બળ આપનારું, કફને મટાડનારું અને વાયુને તથા પિત્તને કાપાવનારું છે. ૨૦૦

* પાણીને બદલે સુરા નાખીને બનાવેલો આસવ.

† મધ તથા ગોળ નાખીને કરેલો આસવ.

‡ લોહની સુરાને તથા ગોળના આસવને જુદાં જુદાં બનાવીને તેને એકઠાં કરી તેમાં મધ નાખીને બનાવેલું મધ મૈરેય કહેવાય છે.

કંદ, મૂળ વગેરેના આસવોના ગુણ.

નિર્દિશેદ્રસતશ્ચાન્યાન્કન્દમૂલફલાસવાન્ ।

૨૧૦ જે કંદ, મૂળ, ફળ વગેરેના આસવો આ મધ વર્ગમાં કહેવામાં આવ્યા નથી તેઓના ગુણો તે કંદ, મૂળ, ફળ વગેરેના ગુણો ઉપરથી જાણી લેવા.

નવા મધના ગુણો.

નવં મધમભિષ્યન્દિ ગુરુ વાતાદિકોપનમ્ ॥૨૦૧॥

અનિષ્ટગન્ધં વિરસમહૃદ્યં ચ વિદાહિ ચ ।

૨૧૧ નવું મધ અભિષ્યન્દિ, ભારે, વાયુ વગેરે દોષોને કોપાવનારું, અપ્રિય ગંધવાળું, અપ્રિય રસવાળું અને અપ્રિય લાગે એવું અને પાકાવસ્થામાં દાહ ઉત્પન્ન કરનારું છે. ૨૦૧

જીવના મધના ગુણો.

સુગન્ધિ દીપનં હૃદ્યં રોચિષ્ણુ કૃમિનાશનમ્ ॥૨૦૨॥
સ્ફુટસ્રોતસ્કરં જીર્ણં લઘુ વાતકફાપહમ્ ।

૨૧૨ જીવનું મધ હલકું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, મનને પ્રિય લાગે એવું, સ્વાદિષ્ટ-રસ્યે એવું, સ્રોતોને સ્વચ્છ કરનારું તથા કૃમિ, વાયુ અને કફ એઓનો નાશ કરનારું છે. ૨૦૨

અરિષ્ટના ગુણો.

અરિષ્ઠો દ્રવ્યસંયોગસંસ્કારાદધિકો ગુણૈઃ ॥૨૦૩॥

બહુદોષહરશ્ચૈવ દોષાણાં શમનશ્ચ સઃ ।

દીપનઃ કફવાતમ્નઃ સરઃ પિત્તાવિરોધનઃ ॥ ૨૦૪ ॥

શૂલાધ્માનોદરપ્લીહજ્વરાજીર્ણાર્શસાં હિતઃ ।

૨૧૩ અરિષ્ટ હરડે વગેરે ધણા દ્રવોના સંયોગને લીધે અને ધાવણીનાં પુલ વગેરે દ્રવ્યોના સંસ્કારને લીધે ખીજી જાતના મધો કરતાં અધિક ગુણવાળો છે, ધણા દોષોને હરનારો, વાયુ વગેરે ત્રણે દોષોને શાંત કરનારો, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારો, દસ્તને સાફ લાવનારો, પિત્તને નહીં કોપાવનારો અને કફ, વાયુને મટાડનારો તથા શૂળ, આર્શ, ઉદરરોગો, પ્લીહના રોગો, જ્વર, અજીર્ણ અને અર્શ એ રોગોમાં હિતકારક છે. ૨૦૩-૨૦૪

પિપ્પલ્યાદિ ગણના અરિષ્ટના ગુણો.

પિપ્પલ્યાદિકૃતો ગુલ્મકફરોગહરઃ સ્મૃતઃ ॥૨૦૬॥

૨૧૪ પિપ્પલ્યાદિ ગણથી બનાવેલો અરિષ્ટ ગુલ્મને અને કફના રોગોને મટાડનારો છે. ૨૦૫

અરિષ્ટોનો ઉપસંહાર.

ચિકિત્સિતેષુ વક્ષ્યન્તેઽરિષ્ટા રોગહરાઃ પૃથક્ ।

૨૧૫ જૂદા જૂદા રોગોને મટાડનારા જૂદા જૂદા અરિષ્ટો આગળ ચિકિત્સાના પ્રકરણમાં કહેવામાં આવશે.

નહિ કહેલા અરિષ્ટાદિકના ગુણ દ્રવ્યો તથા

સંસ્કારો પ્રમાણે જાણવા.

અરિષ્ટાસવસીધૂનાં ગુણાન્કર્માણિ ચાવિશેત્ ॥૨૦૬॥

બુદ્ધ્યા યથાસ્વં સંસ્કારમવેક્ષ્ય કુશલો મિષક્ ।

૨૧૬ આ મધ વર્ગમાં જે અરિષ્ટો, આસવો અને મધો કહેવામાં આવ્યાં નથી તેઓના ગુણો અને કર્મો રોગોને અનુસરીને જે દ્રવ્યોને જે સંસ્કાર આપીને અરિષ્ટ બનાવ્યો હોય તે પ્રમાણે કુશળ વૈદ્યે પોતાની બુદ્ધિથી જાણી લેવા અને કહેવા. ૨૦૬

કેવું મધ પીવું નહિ.

સાન્દ્રં વિદાહિ દુર્ગન્ધં વિરસં કૃમિલં ગુરુ ૨૦૭

અહૃદ્યં તરુણં તીક્ષ્ણમુષ્ણં દુર્માજનસ્થિતમ્ ।

અલ્પૌષધં પર્યુષિતમત્યચ્છં પિચ્છિલં ચ યત્ ૨૦૮

તદ્વર્જ્યં સર્વદા મધં કિંચિચ્છેષં તુ યદ્ભવેત્ ।

૨૧૭ જે મધ ઘાટું, પાકાવસ્થામાં દાહ ઉત્પન્ન કરે એવું, ખરાબ ગંધવાળું, અગડેલા રસવાળું, કૃમિઓવાળું, ભારે, મનને અપ્રિય લાગે એવું, નવું, તીક્ષ્ણ, ગરમ, ખરાબ વાસણમાં રહેલું, થોડા ઔષધોથી બનાવેલું, ઉધાડા વાસણમાં રાતવાસી રહેલું, બહુ આકું, ચીકણું અને વાસણમાં નીચે કડદાની સાથે થોડું બાકી રહેલું હોય એવું મધ પીવું નહીં. ૨૦૭-૨૦૮

દુર્જર મધ.

તત્ર યત્સ્તોકસમ્મારં તરુણં પિચ્છિલં ગુરુ ॥૨૦૯॥

કફપ્રકોપિ તન્મધં દુર્જરં ચ વિશેષતઃ ।

૨૧૮ જે મધ થોડા ઔષધોવાળું, નવું, ચીકણું, અને ભારે હોય તે મધ કફને કોપાવનારું અને વિશેષ કરીને માંડ પચે એવું હોય છે. ૨૦૯

પિત્તનો પ્રકોપ કરનારું મધ.

પિત્તપ્રકોપિ બહુલં તીક્ષ્ણમુષ્ણં વિદાહિ ચ ॥૨૧૦॥

૨૧૯ જે મધ ઘાટું, તીક્ષ્ણ, ગરમ અને પાકાવસ્થામાં દાહ ઉત્પન્ન કરનારું હોય તે મધથી પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે. ૨૧૦

વાયુનો પ્રકોપ કરનારું મધ.

અહૃદ્યં દુષ્ટગં પૂતિ કૃમિલં વિરસં તનુ ।

તથા પર્યુષિતં ચાપિ વિદ્યાદનિલકોપનમ્ ॥ ૨૧૧ ॥

૨૨૦ જે મધ મનને અપ્રિય લાગે એવું, ખરાબ વાસણમાં રહેલું, ખરાબ ગંધવાળું, કીડાવાળું, અગડેલા સ્વાદવાળું, વાસણમાં કડદાની સાથે નીચે થોડું બાકી રહેલું અને ઉધાડા વાસણમાં રાતવાસી રહેલું હોય તે મધ વાયુને કોપાવે છે. ૨૧૧

સર્વ દોષોને કોપાવનારું મધ.

સર્વદોષૈરુપેતં તુ સર્વદોષપ્રકોપનમ્ ।

૨૨૧ જે મધમાં ઉપર કહેલા સર્વ દોષો હોય તે મધ સર્વ દોષોને કોપાવે છે.

કેવું મધ પીવું.

ચિરસ્થિતં જાતરસં દીપનં કફવાતજિત્ ॥૨૧૨॥
રુચ્યં પ્રસન્નં સુરામિ મધ્યં સેવ્યં મદાવહમ્ ।

૨૨૨ જે મધ જૂનું, સારા રસવાળું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, રચિકારક, નિર્ભળ, સુગંધિ અને હૃષ્ય આપનારું-નીશો લાવનારું હોય તે મધનું સેવન કરવું. ૨૧૨

મધ શરીરમાં કેવી રીતે મદ ઉત્પન્ન કરે છે?

તસ્ય નેક પ્રકારસ્ય મધસ્ય રસવીર્યતઃ ॥ ૨૧૩ ॥
સૌક્ષ્મ્યાદૌણ્યાચ્ચ તૈક્ષ્ણ્યાચ્ચ વિકાસિત્વાચ્ચ વહ્નિના ।
સમેત્ય હૃદયં પ્રાપ્ય ધમનીરુધ્વમાગતમ્ ॥ ૨૧૪ ॥
વિશ્લેષ્યેન્દ્રિયચ્છેદાંસિ વીર્યં મદયતેઽચિરાત્ ।

૨૨૩ દ્રાક્ષ આદિ અનેક પ્રકારનાં દ્રવ્યોના ભેદને લીધે, લવણ વિનાના ખીજ પાંચ રસના ભેદને લીધે, ઉષ્ણ તથા રુક્ષ આદિ વીર્યોના ભેદને લીધે મધ અનેક પ્રકારનું છે. તેની શક્તિ જઠરાગ્નિની સાથે મળી જઈને અગ્નિના ઉર્ધ્વગામીપણાને લીધે, મધના આગ્નેય દ્રવ્યપણાને લીધે તેના ઉર્ધ્વગામી સ્વભાવથી તથા હલકાપણાથી ધમનીઓ દ્વારા ઉંચે ચઢીને હૃદયમાં દાખલ થાય છે. તીક્ષ્ણપણાથી તથા સાંધાના બંધનોને છુટા કરવારૂપી સ્વભાવને લીધે ઝડપદાર હોવાથી તથા સૂક્ષ્મ હોવાથી તુરત જ હૃદયોને તથા ચિત્તને ચલાયમાન કરીને મદવાળાં બનાવે છે. ૨૧૩-૨૧૪

દાપના પ્રમાણમાં મદ ઉપજે છે.

ચિરેણ શ્લેષ્મિકે પુંસિ પાનતો જાયતે મદઃ ॥૨૧૫॥
અચિરાદ્વાતિકે દૃષ્ટઃ પૈત્તિકે શીઘ્રમેવ તુ ।

૨૨૪ કફ પ્રકૃતિવાળા માણસને મધ પીધા પછી ધણી વારે મદ ઉત્પન્ન થાય છે, વાત પ્રકૃતિવાળા માણસને મધ પીધા પછી થોડી વારે મદ ઉત્પન્ન થાય છે અને પિત્ત પ્રકૃતિવાળા માણસને મધ પીધા પછી તુરત જ મદ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૧૫

સત્વગુણીને મધપાનની અસર.

સાત્ત્વિકે શૌચદાક્ષિણ્યહર્ષમણ્ડનલાલસઃ ॥૨૧૬॥
ગીતાધ્યયનસૌભાગ્યસુરતોત્સાહકૃત્ત્વમદઃ ।

૨૨૫ જે સાત્ત્વિક પુરુષ મધ પીને મત્ત થયો હોય તો તેને પવિત્રતાની, પરાયા મનને અનુસરીને વર્તવાની, આનંદની અને શરીરને વસ્ત્ર અલંકાર વગેરેથી શણગારવાની ઇચ્છા થાય છે તથા ગાયન ગાવાનો, અધ્યયનનો, સૌભાગ્યનો અને મૈથુન કરવાનો ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૧૬

રજ્જેગુણીને મધપાનની અસર.

રાજસે દુઃસ્વશીલત્વમાત્મત્યાગં સસાહસમ્ ॥૨૧૭॥
કલહં સાન્નબંધં તુ કરોતિ પુરુષે મદઃ ।

૨૨૬ જે રજ્જેગુણી પુરુષ મધ પીને મત્ત થયો હોય તો જેથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય એવાં કામો કરવામાં, આપધાત કરવામાં, સાહસ કરવામાં (ખુન વગેરે કરવામાં) અને હમ્મેશાં કળયો કરવામાં તેની પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૨૧૭

તમોગુણીને મધપાનની અસર.

અશૌચનિદ્રામાત્સર્યાગમ્યાગમનલોલતાઃ ॥૨૧૮॥
અસત્યભાષણં ચાપિ કુર્યાદ્ધિ તામસે મદઃ ।

૨૨૭ જે તમોગુણી માણસ મધ પીને મત્ત થયો હોય તો તે અપવિત્ર રહે છે, નિદ્રા કર્યા કરે છે, માત્સર્ય કરે છે, ગુરુપત્ની વગેરે અગમ્ય સ્ત્રીઓમાં ગમન કરવાની ઇચ્છા કરે છે અને અસત્ય ભાષણ કરે છે. ૨૧૮

સરકાના ગુણો.

રક્તપિત્તકરં શુક્રં છેદિ ભુક્તવિપાચનમ્ । ॥૨૧૯॥
વૈસ્વર્યં જરણં શ્લેષ્મપાણ્ડુક્રિમિહરં લઘુ ।
તીક્ષ્ણોષ્ણં મૂત્રલં હૃદયં કફઘ્નં કટુપાકિ ચ ॥૨૨૦॥

૨૨૮ શુક્ર (સરકા) રક્તપિત્તને કરનારો, કફની ગાંઠ વગેરેને ફાડી નાંખનારો, વિપાકમાં તીખો, ઉષ્ણવીર્ય, તીક્ષ્ણ, મનને પ્રિય લાગે એવો, કફ વગેરેને તોડનારો, આહારનું પાચન કરનારો, અવાજને બેસાડી દેનારો, આમને પકાવનારો, હલકો, મૂત્રને સાફ લાવનારો અને કફ, માંદુરોગ તથા કૃમિ એઓને મટાડનારો છે. ૨૧૯-૨૨૦

સરકામાં આથેલાં અથાણાના ગુણો.

તદ્વત્તદાસુતં સર્વે રોચનં ચ વિશેષતઃ ।

૨૨૯ એ સરકામાં આથેલાં કંદમૂળ વગેરેનાં આસુતો (અથાણાંઓ) સરકાના જેવા જ ગુણોવાળાં અને વિશેષ કરીને અન્ન ઉપર રુચિ ઉપજાવનારાં હોય છે.

દ્રવ્યોને લીધે સરકાના ગુણોના ભેદ.

ગૌડાનિ રસશુક્તાનિ મધુશુક્તાનિ યાનિ ચ ॥૨૨૧॥
યથાપૂર્વં ગુરુતરાણ્યભિષ્યન્દકરાણિ ચ ।

૨૩૦ ગોળના બનાવેલા સરકાઓ, શેરડી વગેરેના રસના બનાવેલા સરકાઓ, અને મધના સરકાઓ આ સરકાઓમાં પછી પછીના સરકા કરતાં પૂર્વ પૂર્વના સરકાઓ વધારે ભારે, અને અભિષ્યંદી (સ્ત્રોતોને કલેદવાળા કરનારા) છે. ૨૨૧

તુષોદક અને સૌવીરકના ગુણો.

તુષામ્બુ દીપનં હૃદયં હૃત્પાણ્ડુક્રમિરોગનુત્ ॥ ૨૨૨ ॥
ગ્રહણ્યશૌંચિકારઘ્નં ભેદિ સૌવીરકં તથા ।

૨૩૧ તુષોદક અને સૌવીરક જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં, મનને પ્રિય લાગે એવાં, દસ્તને સાફ લાવનારાં, હૃદયના રોગો, પાંદુરોગ, કૃમિ, ગ્રહણી અને અર્શને મટાડે છે. ૨૨૨

ધાન્યામ્લના ગુણો.

ધાન્યામ્લં ધાન્યયોનિત્વાદીપનં દાહનાશનમ્ ૨૨૩
સ્પર્શાત્પાનાત્તુ પવનકફતુષ્ણાહરં લઘુ ।
તૈક્ષ્ણ્યાન્ન નિર્હેરદાશુ કફં ગણ્ઢૂષધારણાત્ ॥૨૨૪॥
મુખવૈરસ્યદૌર્ગન્ધ્યમલશોષક્લમાપહમ્ ।
દીપનં જરણં મેદિ હિતમાસ્થાપનેષુ ચ ॥ ૨૨૫ ॥
સમુદ્રમાશ્રિતાનાં ચ જનાનાં સાત્ત્વ્યમુચ્યતે ।

૨૩૨ ધાન્યામ્લ ધાન્યોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું-અનેલું હોવાને લીધે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, હલકું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, આહારનું પાચન કરનારું, દસ્તને પાતળો કરનારું, આસ્થાપનઅસ્તિમાં હિતકારક અને સમુદ્રને કિનારે રહેનારા લોકોને માફક આવે એવું છે. ધાન્યામ્લ બહાર સ્પર્શથી દાહને મટાડે છે, પીવાથી, વાયુથી અને કફથી ઉત્પન્ન થયેલી તરશને મટાડે છે, તીક્ષ્ણ હોવાથી કફને તુરત બહાર કઢાડે છે. ધાન્યામ્લના ક્રોગળા મ્હોંમાં રાખવાથી મ્હોડાના અદસ્વાદ, મ્હોડાની દુર્ગંધ, મળ, શોષ અને સુસ્તી એઓને મટાડે છે. ૨૨૩-૨૨૫

ધતિ મધ વર્ગ

અથ મૂત્ર વર્ગ-મૂત્રોના સામાન્ય ગુણો.

ગોમહિષ્યજાવિગજહયચ્છરોષ્ઠાણાં મૂત્રાણિ તી-
ક્ષ્ણાણિ કટૂન્યુષ્ણાણિ તિક્તાણિ લવણાનુરસાણિ લ-
ઘૂણિ શોધનાણિ કફવાતકૃમિમેદોવિષગુલ્માર્શ-
ઉદરકુષ્ઠરોચકપાણ્ડુરોગહરાણિ હૃદયાણિ દીપનાણિ
ચ સામાન્યતઃ ॥ ૨૨૬ ॥

૨૩૩ ગાય, ભેંસ, બકરી, ગાડર, હાથી, ઘોડો, ગધેડો અને ઉંટ એઓનાં મૂત્રો તીખાં, કડવાં, કંધક ખારાં, ઉષ્ણવીર્ય, તીક્ષ્ણ, હલકાં, શોધન કરનારાં, હૃદય, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં અને કફ, વાયુ, કૃમિ, મેદ, વિષ, ગુદ્મ, અર્શ, ઉદરરોગો, કુષ્ઠરોગો, સોજા, અરુચિ, અને પાંડુરોગ એઓને મટાડનારાં છે. ૨૨૬

भवन्ति चात्र ॥

तत्सर्वं कटुतीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं लघु ।

शोधनं कफवातघ्नं कृमिमेदोविषापहम् ॥ २२७ ॥

अर्शोजठरगुल्मघ्नं शोफारोचकनाशनम् ।

पाण्डुरोगहरं मेदि हृद्यं दीपनपाचनम् ॥ २२८ ॥

૨૩૪ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે સ્લોકો છે:-સઘળ જાતનાં મૂત્રો, તીખાં કંધક ખારાં, ઉષ્ણવીર્ય, હલકાં, શોધન કરનારાં, હૃદયને હિતકારક, દસ્તને સાફ લાવનારાં, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં, આહારને પાચન કરનારાં અને કફ, વાયુ, કૃમિ, મેદ, વિષ, અર્શ, ઉદરરોગો, ગુદ્મ, સોજા, અરુચિ અને પાંડુરોગ એઓને મટાડનારાં છે. ૨૨૭-૨૨૮

ગાયના મૂત્રના ગુણો.

ગોમૂત્રં કટુ તીક્ષ્ણોષ્ણં સક્ષારત્વાન્ન વાતલમ્ ।
લઘ્વગ્નિદીપનં મેધ્યં પિત્તલં કફવાતજિત્ ॥ ૨૨૯ ॥
શૂલગુલ્મોદરાનાહવિરેકાસ્થાપનાદિષુ ।
મૂત્રપ્રયોગસાધ્યેષુ ગવ્યં મૂત્રં પ્રયોજયેત્ ॥ ૨૩૦ ॥
૨૩૫ ગાયનું મૂત્ર તીખું, ઉષ્ણવીર્ય, હલકું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, પવિત્ર, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારું, અને કફને તથા વાયુને મટાડનારું છે. ગાયનું મૂત્ર ક્ષારવાળું હોવાને લીધે વાયુને ઉત્પન્ન થવા દેતું નથી. શૂળ, ગુદ્મ, ઉદરરોગો, મળઅંધ-દસ્તની કબજીયત, વિરેચન, નિરુહ વગેરે અસ્તિઓમાં તથા મૂત્રના પ્રયોગથી સાધ્ય-મટાડી શકાય એવા પ્રયોગોમાં ગાયનું મૂત્ર વાપરવું. ૨૨૯-૨૩૦

ભેંસના મૂત્રના ગુણો.

દુર્નામોદરશૂલેષુ કુષ્ઠમેહાવિશુદ્ધિષુ ।
આનાહશોફગુલ્મેષુ પાણ્ડુરોગે ચ માહિષમ્ ॥ ૨૩૧ ॥
૨૩૬ ભેંસનું મૂત્ર અર્શ, ઉદરરોગો, શૂળ, કુષ્ઠ, પ્રમેહ, મળઅંધ, સોજા, ગુદ્મ અને પાંડુરોગ એ રોગોમાં તથા વમન, વિરેચન વગેરેથી બરાબર શુદ્ધિ ન થઈ હોય ત્યાં હિતકારી છે. ૨૩૧

બકરીના મૂત્રના ગુણો.

કાસંશ્વાસાપહં શોષકામલાપાણ્ડુરોગનુત્ ।
કટુતિક્તાન્વિતં છાગમીષન્મારુતકોપનમ્ ॥ ૨૩૨ ॥
૨૩૭ બકરીનું મૂત્ર કંધક તીખું અને કડવું, કંધક વાયુને કોપાવનારું તથા ઉધરસ, શ્વાસ, શોષ, કમળો અને પાંડુરોગ એઓને મટાડનારું છે. ૨૩૨

ગાડરના મૂત્રના ગુણો.

કાસપ્લીહોદરશ્વાસશોષવર્ચોગ્રહે હિતમ્ ।
સક્ષારં તિક્તકટુકમુણં વાતઘ્નમાચિકમ્ ॥ ૨૩૩ ॥
૨૩૮ ગાડરનું મૂત્ર કડવું, તીખું, કંધક ખારવાળું, ઉષ્ણવીર્ય, વાયુને મટાડનારું અને ઉધરસ, પ્લીહાના રોગો, ઉદરરોગો, શ્વાસ, શોષ અને દસ્તની કબજીયત એ રોગોમાં હિતકારી છે. ૨૩૩

ઘોડાના મૂત્રના ગુણો.

દીપનં કટુ તીક્ષ્ણોષ્ણં વાતચેતોવિકારનુત્ ।
આશ્વં કફહરં મૂત્રં કૃમિદ્રઘ્નુષુ શસ્યતે ॥ ૨૩૪ ॥
૨૩૯ ઘોડાનું મૂત્ર તીખું, ઉષ્ણવીર્ય, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, કફ, વાયુ અને માનસિક રોગો-ચિત્તના વિકારો એઓને મટાડનારું તથા કૃમિ અને દાદર એઓ ઉપર હિતકારક છે. ૨૩૪

હાથીના મૂત્રના ગુણો.

સતિકં લઘ્વં મેદિ વાતઘ્નં પિત્તકોપનમ્ ।
તીક્ષ્ણં ક્ષારે કિલાસે ચ નાગં મૂત્રં પ્રયોજયેત્ ૨૩૫

૨૪૦ હાથીનું મૂત્ર કંધક કડવું, ખારું, તીક્ષ્ણ, મળને પાતળા કરનારું, પિત્તનો પ્રકોપ કરનારું અને વાયુને મટાડનારું છે. ક્ષાર બનાવવામાં અને સફેદ કાઠ ઉપર લગાડવાના લેપ વગેરેમાં હાથીના મૂત્રનો ઉપયોગ કરવો. ૨૩૫

ગધેડાના મૂત્રના ગુણો.

ગરચેતોવિકારણં તીક્ષ્ણં પ્રહ્ણિરોગનુત્ ।

દીપનં ગાર્દભં મૂત્રં કૃમિવાતકફાવહમ્ ॥ ૨૩૬ ॥

૨૪૧ ગધેડાનું મૂત્ર તીક્ષ્ણ, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું અને વિષ, ચિત્તના-મનના રોગો, ગ્રહણી, કૃમિ, વાયુ અને કફ એઓને મટાડનારું છે. ૨૩૬

ઉંટના મૂત્રના ગુણો.

શોફકુષ્ઠોદરોન્માદમારુતક્રિમિનાશનમ્ ।

અર્શોર્ણં કારભં મૂત્રં

૨૪૨ ઉંટનું મૂત્ર સોજે, કુદર રોગો, ઉદર રોગો, ઉન્માદ, વાયુ, કૃમિ અને અર્શ એઓને મટાડનારું છે.

મનુષ્યના મૂત્રના ગુણો.

માનુષં ચ વિષાપહમ્ ॥ ૨૩૭ ॥

૨૪૩ માણસનું મૂત્ર વિષને મટાડનારું છે. ૨૩૭

અધ્યાયનો ઉપસંહાર.

દ્રવદ્રવ્યાણિ સર્વાણિ સમાસાત્કીર્તિતાનિ તુ ।

કાલદેશવિભાગજ્ઞો નૃપતેદાનુમર્હતિ ॥ ૨૩૮ ॥

૨૪૪ આ અધ્યાયમાં સર્વે દ્રવરૂપ દ્રવ્યો સંક્ષેપમાં કહ્યાં છે. જે વૈદ્ય દેશના તથા કાળના વિભાગ પ્રમાણે તે દ્રવદ્રવ્યો આપવાનું જાણે છે તે રાજવૈદ્ય થવાને યોગ્ય છે. ૨૨૬

અધ્યાય ૪૬ મો.*

અન્નપાનવિધિ

ઉપક્રમ

અથાતોઽન્નપાનવિધિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ (સુશ્રુતાય) ॥ ૨ ॥

૧ મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે કે; હવે અહીંથી હું અન્નપાનવિધિ એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન જે પ્રમાણે

* આ અધ્યાયમાં અન્ન તથા પાનના એટલે અનુપાનના વિધિને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યું છે તેથી આ અધ્યાયનું 'અન્નપાનવિધિ' એવું નામ છે.

૪૫ મા અધ્યાયના ૧૪૨ મા શ્લોકની નોટ.

મચ્છરના જેવી અત્યંત ઝીણી કાળી, લોકોને બહુ જ પીડા કરનારી અને વૃક્ષના કોતરમાં રહેનારી પુત્તિકા નામની માખીઓએ બનાવેલું મધ વૈત્તિક કહેવાય છે, નાના નાના ભ્રમરોએ બનાવેલું મધ આમર કહેવાય છે, પીળા રંગની ઝીણી માખીઓએ બનાવેલું મધ ક્ષૌદ્ર કહેવાય છે, પીળા રંગની મોટી માખીઓએ બનાવેલું મધ માક્ષિક કહેવાય છે, પીળી માખીઓ હિમાચલના વનમાં છત્રના આકારના પોંડાં બનાવે છે તે પોંડાનું

ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ મને તે વિષયમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે કરું છું. ૧-૨

અન્નપાનવિધિવિશે સુશ્રુતનો પ્રશ્ન.

ધન્વન્તરિમભિવાદ્ય સુશ્રુત ડવાચ । પ્રાગભિહિતં પ્રાણિનાં પુનર્મૂલમાહારો ચલવર્ણોજસાં ચ સ ષટ્સુ રસેષ્વાયત્તો રસાઃ પુનર્દ્રવ્યાશ્રયિણા દ્રવ્યરસગુણ-ધૌર્યવિપાકનિમિત્તે ચ ક્ષયવૃદ્ધી દોષધાતુનાં સામ્યં ચ । બ્રહ્માદેરપિ ચ લોકસ્યાહારઃ સ્થિત્યુત્પત્તિ-વિનાશહેતુરહારાદેવાભિવૃદ્ધિર્બલમારોગ્યં વર્ણેન્દ્રિ-યપ્રસાદશ્ચ તથાહારવૈષમ્યાદસ્વાસ્થ્યમ્ । તસ્યા-શિતપીતલીઢલાદિતસ્ય નાનાદ્રવ્યાત્મકસ્યાનેક-વિધવિકલ્પસ્યાનેકવિધપ્રભાવસ્ય પૃથક્પૃથગ્દ્રવ્ય-રસગુણવીર્યવિપાકપ્રભાવકર્માણીચ્છામિ જ્ઞાતુમ્ । નશ્ચનવબુદ્ધસ્વભાવા મિષજઃ સ્વસ્થાનુવૃત્તિં રોગ-નિપ્રહણં ચ કર્તું સમર્થાઃ । આહારમૂલાશ્ચ સર્વ-પ્રાણિનો યસ્માત્તસ્માદન્નપાનવિધિપદિશતુ મે ભગવાન્ ॥ ૩ ॥

૨ સુશ્રુતે પ્રણામ કરીને ધન્વન્તરિને પૂછ્યું કે;-મહારાજ પ્રાણીઓનું તથા પ્રાણીઓના બળનું, વર્ણનું, અને ઓજનું મૂળ કારણ આહાર છે. એ આહાર છ રસોને આધીન છે, છ રસો દ્રવ્યોને આધીન છે અને દોષોનો તથા ધાતુઓનો ક્ષય, વૃદ્ધિ તથા સમતા દ્રવ્યોના રસોથી, ગુણોથી, વીર્યોથી તથા વિપાકોથી થાય છે. એમ આપે પ્રથમ કહ્યું છે. બ્રહ્માંડથી માંડીને જે જે કાંઈ પ્રાણીઓ છે તેઓની ઉત્પત્તિનો, સ્થિતિનો, અને પ્રલયનો હેતુ આહાર જ છે. આહારથી જ શરીરની અભિવૃદ્ધિ, બળ તથા આરોગ્ય થાય છે, આહારથી જ વર્ણોની ઉત્તમતા અને ઈન્દ્રિયોનું સામર્થ્ય થાય છે અને આહારનો વિપરીત ઉપયોગ કરવાથી અસ્વસ્થતા થાય છે

મધ છાત્ર કહેવાય છે, ભ્રમરોઓના મુખ જેવા તીક્ષ્ણ મુખવાળી માખીઓએ બનાવેલું મધ આર્વ્ય કહેવાય છે. રાફડામાં રહેનારી પીળારંગની ઝીણી માખીઓ જે મધ બનાવે છે તે ક્ષૌદ્રક કહેવાય છે. પુષ્પોમાંથી ઝરીને પાંદડા ઉપર પડેલો મધુર, ખાટો અને તુરંત જે પુષ્પરસ તે દાલ કહેવાય છે.

૪૫ મા અધ્યાયના ૧૫૮ મા શ્લોકની નોટ.

મિશ્ર રંગની શેલડીને પૌંદ્રક કહે છે.

કાળી શેલડીને મીરુ કહે છે.

વાંસના આકારની શેલડીને વંશક કહે છે.

ઘણી કાતળીવાળી શેલડીને શતપોરક કહે છે.

કાળા રંગની જંગલી શેલડીને કાંતાર કહે છે. પાતળી શેલડીને તાપેશ્વ કહે છે. ઘોળી શેલડીને કાષ્ઠેશ્વ કહે છે. સોધ જેવા પાંદડાવાળી શેલડીને સૂચિપત્રક કહે છે. નેપાળ દેશની શેલડીને નૈવાલ કહે છે. લાંબા પાંદડાવાળી શેલડીને લીર્વપત્ર કહે છે. શ્યામ રંગની કાતળીઓવાળી શેલડીને નીલપોર કહે છે. પોટા જેવી કાતળીઓવાળી શેલડીને કોશકાર કહે છે.

ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, પેય અને લેહ્ય આ રીતે ચાર પ્રકારના પૃથ્વી આદિ અનેક દ્રવ્યોથી ઉત્પન્ન થનારા, અનેક વિભાગવાળા તથા અનેક પ્રભાવવાળા તે આહારનાં જે જીવાં જીવાં દ્રવ્યો છે તેઓના રસોને, ગુણોને, વીર્યોને, વિપાકોને, પ્રભાવોને તથા કર્મોને ભિન્ન ભિન્ન રીતે જાણવાની ઇચ્છા રાખું છું. કારણ કે જેઓએ આહારના સ્વભાવ જાણ્યા ન હોય તે વૈદ્યો સ્વસ્થ (સાજા) મનુષ્યોની સ્વસ્થતાને જાળવી શકતા નથી. તેમ રોગી મનુષ્યોના રોગોને નિગ્રહ (અટકાવ) પણ કરી શકતા નથી. આહાર જ સર્વ પ્રાણીઓનું મૂળ છે માટે આપ જગવાન અન્નોના તથા અનુપાનાદિકના વિધિનો મને ઉપદેશ કરો ! ૩

ધન્વન્તરિએ ઉત્તર આપવાનો આરંભ કર્યો.

इत्युक्तः प्रोवाच भगवान्धन्वन्तरिरथ खलु वत्स सुश्रुत यथाप्रश्नमुच्यमानमुपधारयस्व ॥ ૪ ॥

૩ આ પ્રમાણે સુશ્રુતના પ્રશ્નને સાંભળી જગવાન ધન્વન્તરિએ તેને કહ્યું કે-પુત્ર સુશ્રુત ! તારા પૂછવા પ્રમાણે અન્નપાનવિધિનો ઉપદેશ કરું છું તે તું સાંભળ ! ૪

શાલીની જાતો.

तत्र लोहितकशालिकलमकर्मकपाण्डुकसुगंधकशकुनाहतपुष्पाण्डकपुण्डरीकमहाशालिशીतमीरुकरोध्रपुष्पकदीर्घशूककाञ्चनकमहिषमस्तकहायनकदूषकमहादूषकप्रभृतयः शालयः ॥ ૫ ॥

૪ લોહિતકશાલી (રાતા રંગના ચોખ્ખા) કલમ, કર્મક, સુગંધક, પાંડુક, શકુનાહત, પુષ્પાંડક, પુંડરીક, મહાશાલિ, શીતભીરુક, રોધપુષ્પક, દીર્ઘશૂક, કાંચનક, મહિષમસ્તક, હાયનક, દૂષક, મહાદૂષક વગેરે શાળની (હેમંત ઋતુમાં પાકનારા ચોખ્ખાની) જાતો છે. ૫

શાલીના સામાન્ય ગુણો.

મધુરા વીર્યતઃ શીતા લઘુપાકા બલાવહાઃ ।

પિત્તમ્નાલ્પાનિલકફાઃ સ્નિગ્ધા વદ્ધાલ્પવર્ચસઃ ૬

૫ સર્વ પ્રકારનાં શાલિ ધાન્યો (શાળના ચોખ્ખાઓ) મધુર, શીતવીર્ય, પચવામાં હલકા, બળ આપનારા, સ્નિગ્ધ, કંઠક વાયુને તથા કફને ઉત્પન્ન કરનારા, પિત્તને મટાડનારા તથા ઘટ્ટ અને ઓછી વિદ્યાને ઉત્પન્ન કરનારા છે. ૬

રક્ત (રાતી) શાલિના ગુણો.

તેષાં લોહિતકઃ શ્રેષ્ઠો દોષઘ્નઃ શુક્રમૂત્રલઃ ।

ચક્ષુષ્યો વર્ણબલકૃતસ્થર્યો હૃદયઃ શ્રમાપહઃ ॥ ૭ ॥

વ્રણ્યો જ્વરહરઞ્ચૈવ સર્વદોષવિષાપહઃ ।

તસ્માદલ્પાન્તરગુણાઃ ક્રમશઃ શાલયોઽવરાઃ ॥ ૮ ॥

૬ એ સઘળા પ્રકારના શાલિ ધાન્યોમાં રક્તશાલિ શ્રેષ્ઠ, વાતાદિ ત્રણે દોષોને મટાડનારા, વીર્યને તથા મૂત્રને વધારનારા, આંખને ફાયદો કરનારા, શરીરના વર્ણને સારો કરનારા, બળ આપનારા, સ્વરને-અવાજને

સારો કરનારા, મનને પ્રિય લાગે એવા, ત્રણે ફાયદો કરનારા તથા શ્રમ-થાક, જ્વર, સર્વ દોષો અને વિષ એઓને મટાડનારા છે. રક્તશાલિ પછીના ઉપર કહેલા બીજા શાલિઓ અનુક્રમે એથી ઉત્તરોત્તર ઓછા ગુણવાળા છે. ૭-૮

સાડી ચોખ્ખાની જાતો.

षष्टिककान्हुकमुकुन्दकपीतकप्रमोदककाकलकासनपुष्पकमहाषष्टिकचूर्णककुरबककेदारकप्रभृतयः षष्टिकाः ॥ ૯ ॥

૭ ષષ્ટિક, કાંચુક, મુકુંદક, પીતક, પ્રમોદક, કાકલક, અસન પુષ્પક, મહાષષ્ટિક, ચૂર્ણક, કુરબક, કેદારક વગેરે ષષ્ટિક ધાન્યોની (સાડી ચોખ્ખાની) જાતો છે. ૯

સાડી ચોખ્ખાના ગુણો.

રસે પાકે ચ મધુરાઃ શમના વાતપિત્તયોઃ ।

શાલીનાં ચ ગુણૈસ્તુલ્યા વૃંહણાઃ કફશુકલાઃ ૧૦

૮ સઘળા પ્રકારના સાડી ચોખ્ખાઓ રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, વાયુને તથા પિત્તને શાંત કરનારા, શરીરને પુષ્ટિ આપનારા, કફને તથા વીર્યને વધારનારા અને શાલિઓના જેવા જ ગુણવાળા છે. ૧૦

સાડી ચોખ્ખાના ખાસ ગુણો.

षष्टिकः प्रवरस्तेषां कषायानुरसो लघुः ।

મૃદુઃ સ્નિગ્ધસ્તિદોષઘ્નઃ સ્થૈર્યકૃદ્બલવર્ધનઃ ॥ ૧૧ ॥

વિપાકે મધુરો ગ્રાહી તુલ્યો લોહિતશાલિભિઃ ।

૯ એ સઘળા ષષ્ટિક ધાન્યોમાં (સાડી ચોખ્ખાઓમાં) ષષ્ટિક એટલે સંકેદ સાડી ચોખ્ખા સૌથી ઉત્તમ, કંઠક તુરા, વિપાકમાં મધુર, હલકા, મૃદુવીર્ય, સ્નિગ્ધ, ગ્રાહી, ત્રણે દોષોને મટાડનારા, શરીરને મજબૂત કરનારા, બળને વધારનારા અને રક્તશાલિના જેવા જ ગુણવાળા છે. ૧૧

સાડી સિવાયના બીજા ચોખ્ખાના ગુણો.

શેષાસ્ત્વલ્પાન્તરગુણાઃ ષષ્ટિકાઃ ક્રમશો ગુણૈઃ ॥ ૧૨ ॥

૧૦ ષષ્ટિક પછીના બાકીના સઘળા સાડી ચોખ્ખાઓ ષષ્ટિક કરતાં ગુણોમાં અનુક્રમે કાંઈક કાંઈક ઓછા છે. ૧૨

હલવાઈ ચોખ્ખાની જાતો.

कृष्णव्रीहिशालामुखजतुमुखनन्दीमुखलावाक्षकत्वरितककुटुण्डकपारावतकपाटलप्रभृतयो व्रीहयः ॥ ૧૩ ॥

૧૧ કૃષ્ણવ્રીહિ, શાલામુખ, જતુમુખ, નંદીમુખ, લાવાક્ષક, ત્વરિતક, કુકુટાંડક, પારાવતક, પાટલ વગેરે વ્રીહિધાન્યોની (હલવાઈ ચોખ્ખાની) જાતો છે. ૧૩

હલવાઈ ચોખ્ખાના ગુણો.

कषायमधुराः पाकेऽमधुरा वीर्यतोऽहिमाः ।

અલ્પામિષ્યન્દિનસ્તુલ્યાઃ ષષ્ટિકૈર્બલવર્ચસઃ ॥ ૧૪ ॥

૧૨ સધળી જાતના ત્રીહિઓ (હલવાઈ ચોખાઓ) રસમાં તુરા અને મધુર, વિપાકમાં-પચ્યા પછી અમધુર (ખાટા), ઉષ્ણવીર્ય, કંઠક અભિષ્વંદી, વિધાને-ઝાડને બાંધનારા અને સાડી ચોખાના જેવા ગુણવાળા છે. ૧૪ કૃષ્ણત્રીહિ નામના હલવાઈ ચોખાના ખાસ ગુણો.

કૃષ્ણત્રીહિર્વસ્તેષાં કષાયાનુરસો લઘુઃ ।

તસ્માદલ્પાન્તરગુણાઃ ક્રમશઃ વ્રીહયોઽપરે ॥ ૧૫ ॥

૧૩ સધળી જાતના ત્રીહિઓમાં કૃષ્ણત્રીહિ ઉત્તમ, કંઠક તુરા અને હલકા છે. કૃષ્ણત્રીહિ પછીના બીજા જાતના ત્રીહિઓ કૃષ્ણત્રીહિ કરતાં અનુક્રમે કંઠક ઓછા ગુણવાળા છે. ૧૫

ભૂમિ અનુસાર ચોખાના ગુણો.

દગ્ધાયમવનો જાતાઃ શાલયો લઘુપાકિનઃ ।

કષાયો બદ્ધવિષ્ણમૂત્રા રૂક્ષાઃ શ્લેષ્માપકર્ષણાઃ ॥ ૧૬ ॥

૧૪ ખડ વગેરે પાથરીને બાળેલી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલા શાલિઓ તુરા, પચવામાં હલકા, રૂક્ષ, મળમૂત્રની કબજીયત કરનારા અને કફને ઓછા કરનારા છે. ૧૬

જંગલ દેશમાં પાકેલા ચોખાના ગુણો.

સ્થલજાઃ કફપિત્તગ્નાઃ કષાયાઃ કટુકાન્વયાઃ ।

કિંચિત્સત્તિકમધુરાઃ પવનાનલવર્ધનાઃ ॥ ૧૭ ॥

૧૫ જંગલ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શાલિઓ-ચોખાઓ તુરા, મધુર, કંઠક તીખા અને કડવા, કફને તથા પિત્તને મટાડનારા અને વાયુને તથા જઠરાગ્નિને વધારનારા છે. ૧૭

પાણીવાળા પ્રદેશમાં પાકેલા ચોખાના ગુણો.

કૈદારા મધુરા વૃષ્ટ્યા બલ્યાઃ પિત્તનિર્બર્હણાઃ ।

ઈષ્ટકષાયોલ્પમલા ગુરવઃ કફશુકલાઃ ॥ ૧૮ ॥

૧૬ આનૂપ-ધણુ પાણીવાળા, પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શાલિઓ-ચોખાઓ મધુર, કંઠક તુરા, વીર્યને વધારનારા, બળ આપનારા, ભારે, વિધાને ઓછી કરનારા, કફને તથા વીર્યને વધારનારા અને પિત્તને મટાડનારા છે. ૧૮

રોષેલા ભાતના ગુણો.

રોષ્યાતિરોષ્યા લઘવઃ શીઘ્રપાકા ગુણોત્તરાઃ ।

અદાહિનો દોષહરા બલ્યા મૂત્રવિવર્ધનાઃ ॥ ૧૯ ॥

૧૭ એકવાર બેવાર કે ત્રણવાર એક ઠંકાણેથી ઉખેડીને બીજે ઠંકાણે વાવેલા ચોખાઓ હલકા, જલદી પચી જાય એવા, ઉત્તમ ગુણવાળા, પાકાવસ્થામાં દાહને ઉત્પન્ન નહીં કરનારા, બળને આપનારા, મૂત્રને વધારનારા અને વાતાદિ દોષોને હરનારા છે. ૧૯

છાડવાને કાપીને ઉગાડેલા ચોખાના ગુણો.

શાલયશિષ્ણરૂઢા યે રૂક્ષાસ્તે બદ્ધવર્ચસઃ ।

તિક્તાઃ કષાયાઃ પિત્તગ્ના લઘુપાકાઃ કફાવહાઃ ૨૦

૧૮ એક વખત ઉગેલા છાડવાઓને કાપીને, તેને બીજા જગોયે પાછા વાવીને ઉગાડેલા ચોખાઓ રૂક્ષ, કડવા, તુરા, જલદી પચી જાય એવા, વિધાને બાંધનારા, કફને ઉત્પન્ન કરનારા અને પિત્તને મટાડનારા છે. ૨૦

શાલિવર્ગને ઉપસંહાર.

વિસ્તરેણાયમુદ્દિષ્ટઃ શાલિવર્ગો હિતાહિતઃ ।

તદ્વૃક્ષધાન્યમુદ્ગાદિમાષાદીનાં ચ વચ્ચતે ॥ ૨૧ ॥

૧૯ હિતકારક અને અહિતકારક એવા શાલિઓને આ વર્ગ વિસ્તારથી કહ્યો. હવે તેની પેઠે જ ખડધાન્ય, મગ વગેરે તથા અડદ વગેરેનું હિતાહિતપણું કહેવામાં આવશે. ૨૧

ધતિ શાલિવર્ગ.

અથ કુધાન્યવર્ગ-ખડ ધાન્યની જાતો.

કોરદૂષકશ્યામાકનીવારશાન્તનુવરકોદાલકપ્રિ-
યદ્ધુમધૂલિકાનાન્દીમુખીકુરુવિન્દગવેધુકવરુકતો-
દર્પણીમુકુન્દકવેણુયવપ્રભૃતયઃ કુધાન્યવિશેષાઃ ૨૨
૨૦ કોદરો, સામો, નમાર, શાંતનું, વરક, જંગલી કોદરો, કાંગ, મધૂલિકા, નાંદીમુખી, કુરુવિન્દ, ગવેધુક, વરુક, તોદપર્ણી, મુકુંદક, વાંસીયા જવ વગેરે કુધાન્ય-ની-ખડ ધાન્યની જાતો છે. ૨૨

ખડધાન્યના ગુણો.

ઉષ્ણાઃ કષાયમધુરા રૂક્ષાઃ કટુવિપાકિનઃ ।

શ્લેષ્મગ્ના બદ્ધનિષ્પન્દા વાતપિત્તપ્રકોપણાઃ ॥ ૨૩ ॥

૨૧ સધળી જાતનાં ખડધાન્યો તુરાં, મધુર, વિપાકમાં તીખાં, ઉષ્ણવીર્ય, કફને મટાડનારાં, મૂત્રને રોકનારાં અને વાયુને તથા પિત્તને કોપાવનારાં છે. ૨૩

કોદરો વગેરેના ગુણો.

કષાયમધુરસ્તેષાં શીતઃપિત્તાપહઃ સ્મૃતાઃ ।

કોદ્રવશ્ચ સનીવારઃ શ્યામાકશ્ચ સશાન્તનુઃ ॥ ૨૪ ॥

૨૨ એઓમાં કોદરો, નમાર, સામો અને શાંતનું એઓ તુરા, મધુર અને શીત તથા પિત્તને મટાડનારા છે. ૨૪

કાંગની જાતો અને તેના ગુણો.

કૃષ્ણા રક્તાશ્ચ પીતાશ્ચ શ્વેતાશ્ચૈવ પ્રિયક્લ્વઃ ।

યથોત્તરં પ્રધાનાઃ સ્યૂ રૂક્ષાઃ કફહરાઃ સ્મૃતાઃ ૨૫

૨૩ કાંગ કાળી, રાતી, પીળી અને ઘોળી એમ ચાર પ્રકારની થાય છે. એ ચાર જાતની કાંગોમાં ઉત્તરોત્તર જાત પ્રધાન-ઉત્તમ, રૂક્ષ અને કફને મટાડનારી છે. ૨૫

મધૂલિકા અને નાંદીમુખીના ગુણો.

મધૂલી મધુરા શીતા સ્નિગ્ધા નાન્દીમુખી તથા ।

૨૪ મધૂલિકા અને નાંદીમુખી એઓ મધુર, શીતવીર્ય અને સ્નિગ્ધ છે.

વરુક અને મુકુંદકના ગુણો.

વિશોષી તત્ર મૂયિષ્ઠં વરુકઃ સમુકુન્દકઃ ॥ ૨૬ ॥

૨૫ વરુક અને મુકુંદક દ્રવધાતુઓને બહુજ શોષણ કરનારા છે. ૨૬

વાંસીયા જવના ગુણો.

રુક્ષા વેણુયવા જ્ઞેયા વીર્યોષ્ણાઃ કટુપાકિનઃ ।

બદ્ધમૂત્રાઃ કફહરાઃ કષાયા વાતકોપનાઃ ॥ ૨૭ ॥

૨૬ વાંસીયા જવ તુરા, વિપાકમાં તીખા, ઉષ્ણવીર્ય, રુક્ષ, મૂત્રને રોકનારા, કફને મટાડનારા અને વાયુને કાપાવનારા છે. ૨૭

વૈદલ (જે પડવાળાં) ધાન્યોની જાત.

મુદ્ગવનમુદ્ગકલાયમકુષ્ઠમસૂરમદ્ગલ્યચ્ચળકસતી-
નત્રિપુટકહરેણ્વાદકીપ્રભૃતયો વૈદલાઃ ॥ ૨૮ ॥

૨૭ મગ, જંગલી મગ, વટાણા, મઠ, મસૂર, મંગલ્ય, ચણા, મટર, ખીજી જાતના મટર, નાના વટાણા, તુવર વગેરે ધાન્યોની જાતોને વૈદલ (જે પડવાળાં ધાન્યો) ધાન્યો કહેવામાં આવે છે. ૨૮

વૈદલ ધાન્યના ગુણો.

કષાયમધુરાઃ શીતાઃ કટુપાકા મરુતકરાઃ ।

બદ્ધમૂત્રપુરીષાશ્ચ પિત્તશ્લેષ્મહરાસ્તથા ॥ ૨૯ ॥

૨૮ સધળી જાતનાં વૈદલ ધાન્યો તુરાં, મધુર, શીતવીર્ય, વિપાકમાં તીખાં, મૂત્રને તથા ઝાડાને રોકનારાં, વાયુને ઉત્પન્ન કરનારાં અને પિત્તને તથા કફને મટાડનારાં છે. ૨૯

મગના ગુણો.

નાત્યર્થે વાતલાસ્તેષુ મુદ્ગા હૃષ્ટિપ્રસાદનાઃ ।

પ્રધાના હરિતાસ્તત્ર વન્યા મુદ્ગસમાઃ સ્મૃતાઃ ૩૦

૨૯ મગ વાયુને બહુ ઉત્પન્ન કરનારા નથી અને દૃષ્ટિને સ્વચ્છ કરનારા છે. મગમાં લીલા રંગના મગ શ્રેષ્ઠ છે. જંગલી મગ મગના જેવાજ ગુણોવાળા છે. ૩૦

મસૂરાદિ દાળના ગુણો.

વિપાકે મધુરા પ્રોક્તા મસૂરા બદ્ધવર્ચસઃ ।

મકુષ્ઠકાઃ કૃમિકરાઃ કલાયાઃ પ્રચુરાનિલાઃ ॥ ૩૧ ॥

૩૦ મસૂર વિપાકમાં મધુર અને વિષ્ટાને બાંધનારી છે. મઠ કૃમિઓને ઉત્પન્ન કરનારા છે. વટાણા બહુ વાયુ કરનારા છે. ૩૧

તુવરના ગુણો.

આદકી કફપિત્તગ્રી નાતિવાતપ્રકોપણી ।

૩૧ તુવર વાયુને બહુ પ્રકાપ નહીં કરનારી અને કફને તથા પિત્તને મટાડનારી છે.

ચણાના ગુણો.

વાતલાઃ શીતમધુરાઃ ક્ષકષાયા વિરુક્ષણાઃ ॥ ૩૨ ॥

કફશોણિતપિત્તશ્લેષ્મણકાઃ પુંસ્ત્વનાશનાઃ ।

૩૨ ચણા મધુર, કંઈક તુરા, શીતવીર્ય, રુક્ષતા કરનારા, વાયુને ઉત્પન્ન કરનારા અને કફ, રક્ત, પિત્ત, તથા વીર્ય એઓને નાશ કરનારા છે. ૩૨

હરેણુ તથા મટરના ગુણો.

હરેણવઃ સતીનાશ્ચ વિજ્ઞેયા બદ્ધવર્ચસઃ ।

૩૩ હરેણુ અને મટર વિષ્ટાને બાંધનારા છે.

આફરો કરનારાં કડોળ.

ઋતે મુદ્ગમસૂરાભ્યામન્યે ત્વાધ્માનકારકાઃ ॥ ૩૩ ॥

૩૪ મગ અને મસૂર સિવાય બાકીના સધળાં વૈદલ ધાન્યો આફરો કરનારાં છે. ૩૩

અડદના ગુણો.

માષો ગુરુર્મિન્નપુરીષમૂત્રઃ

ક્ષિગ્ધોષ્ણવૃણ્યો મધુરોડનિલઘ્નઃ ।

સંતર્પણઃ સ્તન્યકરો વિશેષાદ્

બલપ્રદઃ શુક્રકફાવહશ્ચ ॥ ૩૪ ॥

૩૫ અડદ મધુર, બારે, ઉષ્ણવીર્ય, રિનઘ્ન, મળ-મૂત્રને સાફ લાવનારા, કામને જગૃત કરનારા, વાયુને મટાડનારા, તૃપ્તિ કરનારા, ધાવણુને ઉત્પન્ન કરનારા, વિશેષે કરીને બલ આપનારા અને વીર્યને તથા કફને વધારનારા છે. ૩૪

ચોળાના ગુણો.

કષાયભાવાન્ન પુરીષમેદી

ન મૂત્રલો નૈવ કફસ્ય કર્તા ।

સ્વાદુર્વિપાકે મધુરોડલસાન્દ્રઃ

સંતર્પણઃ સ્તન્યરુચિપ્રદશ્ચ ॥ ૩૫ ॥

૩૬ ચોળા રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, તૃપ્તિ કરનારા, ધાવણુને વધારનારા અને રચિ ઉપજાવનારા છે. ચોળા તુરા હોવાને લીધે દસ્ત લગાડનારા, મૂત્રને વધારનારા અને કફને ઉત્પન્ન કરનારા નથી. ૩૫

કવચાના તથા કાગડોળીયાના ગુણો.

માષૈઃ સમાનં ફલમાત્મગુસ-

મુક્તં ચ કાકાણ્ડફલં તથૈવ ।

૩૭ કવચાં અને કાકડોળીયાં એ બંનેને અડદના જેવાજ ગુણોવાળાં કહ્યાં છે.

જંગલી અડદના ગુણો.

આરણ્યમાષા ગુણતઃ પ્રદિષ્ટા

રુક્ષાઃ કષાયા અવિદ્વાહિનશ્ચ ॥ ૩૬ ॥

૩૮ જંગલી અડદ તુરા અને રુક્ષ છે તથા પાકા-વસ્થામાં દાહને ઉત્પન્ન કરતા નથી. ૩૬

કળથીના ગુણો.

ઉષ્ણઃ કુલત્યો રસતઃ કષાયઃ

કટુર્વિપાકે કફમારુતજ્ઞઃ ।

શુક્રાદમરીગુલમનિષૂવનશ્ચ

સંપ્રાહ્લકઃ પીનસકાસહારી ॥ ૩૭ ॥

૩૯ કળથી તુરી, વિપાકમાં તીખી, ઉષ્ણવીર્ય, ગ્રાહિ અને કફ, વાયુ, વીર્યની પથરી, ગુદમ, પીનસ તથા ઉધરસ એઓને મટાડનારી છે. ૩૭

અમેડના ગુણો.

આનાહમેદોગુદકીલહિકા-

શ્વાસાપહઃ શોણિતપિત્તકૃષ્ણ ।

કફસ્ય હન્તા નયનામયગ્રો

વિશેષતો વન્યકુલત્થ ઉક્તઃ ॥ ૩૮ ॥

૪૦ અમેડ વિશેષે કરીને આંખના રોગોને મટાડનારી, રક્તને અને પિત્તને વધારનારી તથા મલઅંધ, મેદવૃદ્ધિ, અર્શ, હેડકી, શ્વાસ અને કફ એઓને મટાડનારી છે. ૩૮

તલની જાતો તથા તેના ગુણો.

ઈષત્કષાયો મધુરઃ સતિક્તઃ

સંગ્રાહકઃ પિત્તકરસ્તથોષ્ણઃ ।

તિલો વિપાકે મધુરો બલિષ્ઠઃ

સ્નિગ્ધો વ્રણાલેપન એવ પથ્યઃ ॥ ૩૯ ॥

દન્ત્યોઽગ્નિમેધાજનનોઽલ્પમૂત્ર-

સ્વચ્ચોઽથ કેદયોઽનિલહા ગુરુશ્ચ ।

તિલેષુ સર્વેષ્વસિતઃ પ્રધાનો

મધ્યઃ સિતો હીનતરાસ્તથાન્યે ॥ ૪૦ ॥

૪૧ તલ મધુર, કંઠક તુરા અને કડવા, વિપાકમાં મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, સ્નિગ્ધ, ભારે, ગ્રાહિ, પિત્ત કરનારા, જઠરાગ્નિને અને બુદ્ધિને વધારનારા, થોડું મૂત્ર ઉત્પન્ન કરનારા, વાયુને મટાડનારા અને દાંતો, આમડી તથા વાળ એઓને ક્ષયદો કરનારા છે. તલ વ્રણની ઉપર લેપ કરવાના કામમાં જ પથ્ય છે પણ ખાવામાં પથ્ય નથી. તલોમાં કાળા તલ સૌથી ઉત્તમ, ઘોળા તલ મધ્યમ તથા ખીળ (રાતા વગેરે) તલો અત્યંત નિઃકૃષ્ટ-હલકા છે. ૩૯-૪૦

જવના ગુણો.

યવઃ કષાયો મધુરો હિમશ્ચ

કટુર્વિપાકે કફપિત્તહારી ।

વ્રણેષુ પથ્યસ્તિલવશ્ચ નિત્યં

પ્રબદ્ધમૂત્રો બહુવાતવર્ચોઃ ॥ ૪૧ ॥

સ્થૈર્યાગ્નિમેધાસ્વરવર્ણકૃષ્ણ

સપિચ્છિલઃ સ્થૂલવિલેક્ષનશ્ચ ।

મેદોમરુત્તૃદ્ધરણોઽતિરુક્ષઃ

પ્રસાદનઃ શોણિતપિત્તયોશ્ચ ॥ ૪૨ ॥

૪૨ જવ તુરા, મધુર, વિપાકમાં તીખા, શીતવીર્ય, કંઠક પિચ્છિલ-ચીકણા, બહુ જ રુક્ષ, તલની પેટે વ્રણની ઉપર લેપ કરવામાં પથ્ય, (સારા) મૂત્રને કમી કરનારા, વાયુને તથા મળને-વિકાને વધારનારા, શરીરને

દૃઢ કરનારા, જઠરાગ્નિને તથા બુદ્ધિને વધારનારા, સ્વરને અને વર્ણને સારો કરનારા, બડા માણસને પાતળો કરનારા, રક્તને સ્વચ્છ કરનારા, પિત્તને શાંત કરનારા, અને મેદથી આવરણ પામેલા વાયુને તથા તૃષાને મટાડનારા છે. ૪૧-૪૨

અણી વિનાના જવના ગુણો.

અભિર્ગુણૈર્હીનતરાંસ્તુ કિંચિ-

દ્વિધાઘવેભ્યોઽતિયવાનશેષૈઃ ।

૪૩ અણી વગરના રાતા અને કાળા રંગના નાના જવોમાં ઉપર કહેલા જવના ગુણો કંઠક એઓ પ્રમાણમાં હોય છે.

ધઉંના ગુણો.

ગોધૂમ ઉક્તો મધુરો ગુરુશ્ચ

બલ્યઃ સ્થિરઃ શુક્રરુચિપ્રદશ્ચ ।

સ્નિગ્ધોઽતિશીતોઽનિલપિત્તહન્તા

સંધાનકૃચ્છલેષ્મકરઃ સરશ્ચ ॥ ૪૩ ॥

૪૪ ધઉં મધુર, ભારે, શીતવીર્ય, બહુ જ સ્નિગ્ધ, દસ્તને સાફ લાવનારા, બળ આપનારા, શરીરને દૃઢ કરનારા, વીર્યને વધારનારા, રુચિ ઉપજાવનારા, ભાંગેલાં અસ્થિ વગેરેને સાંધનારા, કફને ઉત્પન્ન કરનારા અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારા છે. ૪૩

શીંગના સામાન્ય ગુણો.

રુક્ષઃ કષાયો વિષશોફશુક્ર-

બલાસહષ્ટિક્ષયકૃદ્વિદાહી ।

કટુર્વિપાકે મધુરસ્તુ શિશ્વઃ

પ્રમિશ્નવિષ્મારુતપિત્તલશ્ચ ॥ ૪૪ ॥

૪૫ શીંગા તુરી, મધુર, વિપાકમાં તીખી, રુક્ષ, પાકાવસ્થામાં દાહ ઉત્પન્ન કરનારી, જાડાને પાતળો કરનારી, વાયુને તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારી, દષ્ટિનો ક્ષય કરનારી અને વિપ, સોજો, વીર્ય અને કફ એઓને નાશ કરનારી છે. ૪૪

શીંગના રંગપરત્વે ગુણો.

સિતાસિતાઃ પીતકરકવર્ણા

ભવન્તિ ચેઽનેકવિધાસ્તુ શિશ્વાઃ ।

યથોદિતાસ્તે ગુણતઃ પ્રધાના

ક્ષેયાઃ કટૂષ્ણા રસપાકયોશ્ચ ॥ ૪૫ ॥

૪૬ ઘોળી, કાળી, પીળી અને રાતી એવી જે ઘણી જાતની શીંગા થાય છે તેઓમાં રાતી કરતાં પીળી, પીળી કરતાં કાળી અને કાળી કરતાં ઘોળી શીંગા ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ છે. સધળી જાતની શીંગા રસમાં અને વિપાકમાં તીખી તથા ઉષ્ણવીર્ય છે. ૪૫

જંગલી શીંગાના ગુણો.

સહાદ્યં મૂલકજાશ્ચ શિશ્વાઃ

કુશિમ્બિશ્વહ્લીપ્રમવાસ્તુ શિશ્વાઃ ।

જ્ઞેયા વિપાકે મધુરા રસે ચ

બલપ્રદાઃ પિત્તનિર્બર્હણાશ્ચ ॥ ૪૬ ॥

૪૭ જંગલી મગની શીંગો, જંગલી અડદની શીંગો, મોઘરા, મોઘરી અને ભૈરવની શીંગ એઓ રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, બળ આપનારી તથા પિત્તને શાંત કરનારી છે. ૪૬

મગ વગેરેની શીંગોના ગુણો.

વિદાહવન્તશ્ચ મૃશં ચ રુક્ષા

વિષ્ણ્ય જીર્યન્ત્યનિલપ્રદાશ્ચ ।

રુચિપ્રદાશ્ચૈવ સુદુર્જરાશ્ચ

સર્વે સ્મૃતા વૈદલિકાસ્તુ શિશ્વાઃ ॥ ૪૭ ॥

૪૮ મગ વગેરે સર્વે વૈદલ ધાન્યોની શીંગો બહુ જ રુક્ષ, પાકાવસ્થા દાહ કરનારી, પેટમાં ગડગડાટ કરીને પાચન કરનારી, વાયુને ઉત્પન્ન કરનારી, રુચિ ઉપજાવનારી અને માંડ પચે એવી છે. ૪૭

કસુંબાના અને અળસીના ગુણો.

કટુર્વિપાકે કટુકઃ કફઘ્નો

વિદાહિભાવાદહિતઃ કુસુમ્મઃ ।

ઉષ્ણાતસી સ્વાદુરસાનિલઘ્ની

પિત્તોલ્બણા સ્યાત્કટુકા વિપાકે ॥ ૪૮ ॥

૪૯ કસુંબાનાં બી રસમાં અને વિપાકમાં તીખાં, કફનો નાશ કરનારાં અને પાકાવસ્થામાં દાહ ઉત્પન્ન કરનારાં હોવાથી અહિત-નુકસાન કરનારાં છે. અળસી રસમાં મધુર, વિપાકમાં તીખી, ઉષ્ણવીર્ય, વાયુને મટાડનારી અને પિત્તનો વિશેષ પ્રકાપ કરનારી છે. ૪૮

ધોળા તથા પીળા સર્પવના ગુણો.

પાકે રસે चापि कटुः प्रविष्टः

सिद्धार्थकः शोणितपित्तकोपी ।

तीक्ष्णोष्णरુक्षः कफमारुतघ्नः

तथागुणश्चासितसर्षपोऽपि ॥ ૪૯ ॥

૫૦ ધોળા સર્પવ રસમાં અને વિપાકમાં તીખા, ઉષ્ણવીર્ય, તીક્ષ્ણ, રુક્ષ, રક્તને તથા પિત્તને કોપાવનારા અને કફને તથા વાયુને મટાડનારા છે. પીળા સર્પવ પણ ધોળા સર્પવના જેવા જ ગુણવાળા છે. ૪૯

કેવાં ધાન્ય ગુણકારી નથી ?

अनातर्वं व्याधिहतमपर्यागतमेव च ।

अभूमिजं नवं चापि न धान्यं गुणवत्स्मृतम् ५०

૫૧ જે ધાન્ય પોતાની ઋતુ વગર બીજી ઋતુમાં ઉત્પન્ન થયેલું, જે વગેરે ધાન્યના રોગોથી ખરાબ થયેલું, ખરાબ નહીં પાકેલું, ખરાબ જમીનમાં ઉગેલું, નવું અને જેની અંકુરો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ જતી રહી હોય એવું હોય તે ધાન્ય ગુણકારી નથી. અર્થાત્ તે ધાન્યમાં ઉપર કહેલા પોતપોતાના ગુણો હોતા નથી. ૫૦

ધાન્યની અવસ્થાપ્રમાણે તેના ગુણો.

नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितम् ।

विदाहि गुरु विष्टम्भि विरूढं दृष्टिदूषणम् ॥ ૫૧ ॥

૫૨ નવું ધાન્ય કફની વૃદ્ધિ કરે છે, જે ધાન્ય એક વર્ષનું જૂનું હોય તે હલકું છે, જેનામાંથી અંકુરો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ નાશ પામી હોય એવું ધાન્ય બળતરા કરનારું, ભારે, કબજિયાત કરનારું અને નેત્રોને ખરાબ કરનારું છે. ૫૧

ધાન્યોના ગુણોનો તથા દોષોનો ઉપસંહાર.

इयाल्यादेः सर्षपान्तस्य विविधस्यास्य भागशः ।

कालप्रमाणसंस्कारमात्राः संपरिकीर्तिताः ॥ ૫૨ ॥

૫૩ શાલિથી માંડીને સર્પવ સૂધીનાં અનેક જાતનાં ધાન્ય વિભાગ પ્રમાણે ક્યારે લઘુસ્થાય તેના કાળનાં એક વર્ષ વગેરે પ્રમાણે કલાં, તેઓને હલકાં કરવામાટે, રાંધવા, ભુંજવા વગેરે સંસ્કારો કલાં, તથા તેઓને કેટલા વાપરવાં તે વિશેની માત્રાઓ પણ કહી. (તે ઉપર વૈદ્યોએ ધ્યાન આપવું.) ૫૨

ઘટિ ધાન્યવર્ગ.

अथ मांसवर्ग-मांसना छ वर्ग.

अत ऊर्ध्वं मांसवर्गानुपदेक्ष्यामः । तद्यथा ।

जलेशया आनूपा ग्राम्याः क्रव्यभुज एकशफा जाङ्गलाश्चेति षण्मांसवर्गास्तेषां वर्णानामुत्तरोत्तरं प्रधानतमाः ॥ ૫૩ ॥

૫૪ હવે માંસોના વર્ગો તથા તેઓના ગુણ ક્રમાં કહું છું. જલેશય, આનૂપ, ગ્રામ્ય, ક્રવ્યભુજ, (ક્રવ્યયાદ) એકશફ અને જંગલ એ રીતે-એ નામના માંસોના છ વર્ગ છે. તે છ માંસ વર્ગોમાં પૂર્વપૂર્વ કરતાં પછી પછીનો માંસવર્ગ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. ૫૩

છના એ વિભાગ.

ते पुनर्द्विविधा जाङ्गला आनूपाश्चेति ॥ ૫૪ ॥

૫૫ એ છ માંસવર્ગોના જંગલ અને આનૂપ એમ બે પ્રકાર છે. ૫૪

જંગલવર્ગના આઠ ભેદ.

तत्र जाङ्गलवर्गोऽष्टविधः । तद्यथा । जङ्गला विष्किराः प्रतुदा गुहाशयाः प्रसहाः पर्णमृगा बिले-शया ग्राम्याश्चेति । तेषां जङ्गलविष्किरौ प्रधान-तमौ ॥ ૫૫ ॥

૫૬ જંગલવર્ગ આઠ પ્રકારનો છે. તે આ પ્રમાણે;-જંગલ, વિષ્કિર, પ્રતુદ, ગુહાશય, પ્રસહ, પર્ણમૃગ, બિલેશય અને ગ્રામ્ય. આ આઠ પ્રકારનાં પ્રાણીઓનો જંગલ-વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે. તેઓમાં જંગલ અને વિષ્કિર વધારે શ્રેષ્ઠ છે. ૫૫

જંગલ (સાથળના ભેરવાળાં) પશુઓ.

एणहरिणर्क्षकुरङ्गरालकृतमालशरभश्चदंष्ट्र पृषतचारुष्करमृगमातृकाप्रभृतयो जङ्गलाः ॥ ૫૬ ॥

૫૭ કાળો હરણુ, રાતો હરણુ, રૂક્ષ, ઘોળો હરણુ, કસ્તુરી મૃગ, સમુદાયમાં ફરનારો મૃગ, શરભ, શ્વેદ્, (ચાર ડાહવાળો ફર મૃગ) પૃષ્ઠ (છાટણાવાળો નાનો મૃગ) ચારુષ્ક મૃગ (નાના કદનો મૃગ) મૃગમાતૃકા (મોટા પેટવાળા મૃગલી), વગેરે મૃગો-પશુઓ જંધાલ કહેવાય છે. ૫૬

જંધાલ પશુઓના માંસના ગુણો.

મૃગાઃ કષાયા મધુરા લઘ્વો વાતપિત્તહરા-
સ્તીક્ષ્ણા હૃદ્યા વસ્તિશોધનાશ્ચ ॥ ૫૭ ॥

૫૮ જંધાલ મૃગોનું માંસ તુરં, મધુર, હલકું, તીક્ષ્ણ, મનને પ્રિય લાગે એવું, મૂત્રાશયને સાફ કરનારું અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારું છે. ૫૭

કાળા હરણુના માંસના ગુણો.

કષાયો મધુરો હૃદ્યઃ પિત્તાસૂક્ષ્મકફરોગહા ।

સંગ્રાહી રોચકો બલ્યસ્તેષામેણો જ્વરાપહઃ ॥ ૫૮ ॥

૫૯ તે જંધાલોમાં કાળા હરણુનું માંસ તુરં, મધુર, મનને પ્રિય લાગે એવું, આહિ, રાત્રિ ઉપજવનારું, બળ આપનારું અને પિત્તરોગો, રક્તના રોગો, કફના રોગો તથા જ્વર એઓને મટાડનારું છે. ૫૮

રાતા હરણુના માંસના ગુણો.

મધુરો મધુરઃ પાકે દોષોઽનલદીપનઃ ।

શીતલો વદ્ધવિષ્મૂત્રઃ સુગન્ધિર્હરિણો લઘુઃ ॥ ૫૯ ॥

૬૦ રાતા હરણુનું માંસ રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, શીતવીર્ય, હલકું, સુગંધિ, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, મળમૂત્રને અટકાવનારું અને દોષોને મટાડનારું છે. ૫૯

મૃગની જાતિનાં લક્ષણો.

પણઃ કૃણ્ણસ્તયોર્જ્જેયો હરિણસ્તામ્ર ઉચ્ચતે ।

ન કૃણ્ણો ન ચ તામ્રશ્ચ કુરુઃ સોઽમિધીયતે ૬૦

૬૧ કાળા હરણુને 'એણુ' કહેવામાં આવે છે, રાતા હરણુને 'હરિણુ' કહેવામાં આવે છે અને જે હરણુ રાતો પણ ન હોય તેમ કાળો પણ ન હોય (એટલે ઘોળો હોય) તેને કુરંગ કહેવામાં આવે છે. ૬૦

મૃગમાતૃકાના માંસના ગુણો.

શીતાસૃષ્પિપ્તશમની વિજ્ઞેયા મૃગમાતૃકા ।

સન્નિપાતક્ષયશ્વાસકાસહિક્કાઽરુચિપ્રણુ ॥ ૬૧ ॥

૬૨ મૃગમાતૃકાનું માંસ શીતવીર્ય, રક્તપિત્તને શાંત કરનારું તથા સંનિપાત, ક્ષય, શ્વાસ, ઉધરસ, હેડકી અને અરુચિ એઓને મટાડનારું છે. ૬૧

વિષ્કિર જાતિના પક્ષીઓ અને તેના માંસના ગુણો.

લાવતિસિરિકપિઞ્જલવર્તીરવર્તિકાવર્તકનપ્ત-
કાવાર્તીકચકોરકલવિક્કમયૂરકકરોપચક્રકુટસા-

રક્ષશતપત્રકુતિસિરિકુરુબાહુકયવાલકપ્રમૃતય-
સ્યાહલા વિષ્કિરા લઘ્વઃ શીતમધુરાઃ કષાયા
દોષશમનાશ્ચ ॥ ૬૨ ॥

૬૩ લાવ, કાળો તેતર, ઘોળો તેતર, લવાઇડાં, બ-
ટાઉડાં, વૈયાં, નપ્તુકા, વાતીક (ધુધુ) ચકારપક્ષી, ચ-
કલાં, મોર, કલકલીયો, ઉપચકક, કુકડો, બપૈયો, સુતાર
ટંકારો, ભુરાં રંગનાં તેતર, કુરુબાહુક અને ચવાલક
વગેરે પક્ષીઓ ત્ર્યાહલ (જે પગથી અને ચાંચથી એમ
ત્રણ પદાર્થથી પ્રહાર કરીને ખોતરીને ખાનારાં) પક્ષીઓ
'વિષ્કિર' વર્ગનાં છે. વિષ્કિર વર્ગનાં પક્ષીઓનું માંસ મધુર,
તુરં, શીતવીર્ય, હલકું અને દોષોને શમાવનારું છે. ૬૨

લાવાના માંસના ગુણો.

સંગ્રાહી દીપનશ્ચૈવ કષાયમધુરો લઘુઃ ।

લાવઃ કટુવિપાકશ્ચ સન્નિપાતે ચ પૂજિતઃ ॥ ૬૩ ॥

૬૪ લાવાનું માંસ તુરં, મધુર, વિપાકમાં તીવ્રું, હલકું,
આહિ, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું અને સંનિપાતમાં
પથ્ય છે. ૬૩

કાળા તેતરના માંસના ગુણો.

ઈષ્ઠુરુણ્ણમધુરો વૃણ્યો મેધાગ્નિવર્ધનઃ ।

તિત્તિરિઃ સર્વદોષઘ્નો ગ્રાહી વર્ણપ્રસાદનઃ ॥ ૬૪ ॥

૬૫ કાળા તેતરનું માંસ મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, કંઠક
ભારે, આહિ, વીર્યને, બુદ્ધિને તથા જઠરાગ્નિને વધારનારું,
વર્ણને સારો કરનારું અને દોષોને મટાડનારું છે. ૬૪

ઘોળા તેતરના માંસના ગુણો.

હિકાશ્વાસાનિલહરો વિશેષાદ્ધૌરતિત્તિરિઃ ।

૬૬ ઘોળા તેતરનું ઉપર કહેલા ગુણોવાળું તથા વિશેષ
કરીને હેડકી, શ્વાસ અને વાયુ એઓને મટાડનારું છે.

કપિજલના માંસના ગુણો.

રક્તપિત્તહરઃ શીતો લઘુશ્ચાપિ કપિજલઃ ॥ ૬૫ ॥

કફોત્થેષુ ચ રોગેષુ મન્દવાતે ચ શસ્યતે ।

૬૭ કપિજલનું (રાતા માથાવાળા તથા કાળા ડોક-
વાળા ચકલાનું) માંસ રક્તપિત્તને હરનારું, તાદું, હલકું,
કફથી થયેલા રોગો ઉપર તથા મંદ થયેલા વાયુ ઉપર
કાયદો કરનારું છે. ૬૫

કકર તથા ઉપચકકના માંસના ગુણો.

વાતપિત્તહરા વૃણ્યા મેધાગ્નિબલવર્ધનાઃ ॥ ૬૬ ॥

લઘ્વઃ ક્રકરા હૃદ્યાસ્તથા ચૈવોપચક્રકાઃ ।

૬૮ કકર તથા ઉપચકક એઓનું માંસ હલકું, મનને
પ્રિય લાગે એવું, વીર્ય, બુદ્ધિ અને જઠરાગ્નિ એઓને
વધારનારું તથા વાયુને અને પિત્તને મટાડનારું છે. ૬૬

મોરના માંસના ગુણો.

કષાયઃ સ્વાદુલઘ્વણસ્ત્વચ્ચઃ કેશ્યો રુચિપ્રદઃ ૬૭

મયૂરઃ સ્વરમેધાગ્નિદૃક્ષોત્રેન્દ્રિયદાર્ણ્યહત્ ।

૬૬ મોરનું માંસ તુરું, મધુર, ખારું, રુચિ ઉપજનારું, આમડીને તથા કેશોને ફાયદો કરનારું અને સ્વર, બુદ્ધિ, જઠરાગ્નિ, દષ્ટિ તથા શ્રોત્રેન્દ્રિય એઓને દૃઢ કરનારું છે. ૬૭

જંગલી કુકડાના માંસના ગુણો.

ક્ષિગ્ધોષ્ણોડનિલહા વૃષ્યઃ સ્વેદસ્વરણલાવહઃ ૬૮
બ્રૂહણઃ કુકુટો વત્યઃ,

૭૦ જંગલી કુકડાનું માંસ ઉષ્ણવીર્ય, સ્નિગ્ધ, વીર્યને વધારનારું, પરસેવો લાવનારું, સ્વરને સારો કરનારું, બળ આપનારું અને શરીરને પુષ્ટ કરનારું છે. ૬૮

ગામમાં રહેનારા કુકડાના માંસના ગુણો.

તદ્ગ્રામ્યો ગુરુસ્તુ સઃ ।

વાતરોગક્ષયવમ્બીવિપમજ્વરનાશનઃ ॥ ૬૯ ॥

૭૧ ગામમાં રહેનારા કુકડાનું માંસ જંગલી કુકડાના માંસના જેવા જ ગુણોવાળું છે. પણ તેના કરતાં વિશેષ ભારે છે તથા વાયુના રોગો, ક્ષય, ઉલટી અને વિપમ જ્વર એઓને મટાડનારું છે. ૬૯

પ્રતુદ વર્ગનાં પક્ષીઓ.

કપોતપારાવતમૃજ્જરાજપરમૃતકોયષ્ટિકુલિજ્ઞગૃહકુલિજ્ઞગોક્ષ્વેડકડિડિમાણકશતપત્રકમાતૃનિન્દકમેદાશિશુકસારિકાવલ્ગુલીગિરિશલદ્વાન્નદૂષકસુગૃહીચ્છ્રીટકહારીતદાત્યૂહપ્રમૃતયઃ પ્રતુદાઃ ૭૦

૭૨ હોલાં, કખૂતર, પારેવાં, ભુંગરાજ, કાયલ, કાયષ્ટિક, જંગલી ચકલો, ચકલો, ગોક્ષ્વેડક, ડિડિમાનક, શતપત્રક, માતૃનિન્દક, ભેદાશી, પોપટ, મેના, વડવાનરી, ભેરવ, લાટ, અન્નદૂષક, સુગૃહી, (સુગરી) અંબરીટક, હારીત-સુડા, અપૈઓ વગેરે પક્ષીઓ (આંચવડે ફળ વગેરેને ફાલીફાલીને ખાય છે તેથી) પ્રતુદ વર્ગનાં છે. ૭૦

પ્રતુદ વર્ગનાં પક્ષીઓનાં માંસના ગુણો.

કષાયમધુરા રુક્ષાઃ ફલાહારા મરુતકરાઃ ।

પિત્તશ્લેષ્મહરાઃ શીતા બદ્ધમૂત્રાલ્પવર્ચસઃ ॥ ૭૧ ॥

૭૩ પ્રતુદ વર્ગના પક્ષીઓનું માંસ તુરું, મધુર, શીત-વીર્ય, રુક્ષ, મૂત્રને રોકનારું, વિષાને થોડી ઉત્પન્ન કરનારું, વાયુને ઉત્પન્ન કરનારું અને પિત્તને તથા કફને મટાડનારું છે. ૭૧

ભેદાશીના માંસના ગુણો.

સર્વદોષકરસ્તેષાં ભેદાશી મલદૂષકઃ ।

૭૪ એઓમાં ભેદાશીનું માંસ સધળા વિકારોને ઉત્પન્ન કરનારું અને મળોને બગાડનારું છે.

હોલાના માંસના ગુણો.

કષાયસ્વાદુલબ્ધો ગુરુઃ કાળકપોતકઃ ॥ ૭૨ ॥

૭૫ હોલાનું માંસ તુરું, મધુર, ખારું અને ભારે છે. ૭૨

કખૂતરના માંસના ગુણો.

રક્તપિત્તપ્રશમનઃ કષાયવિશદોડપિ ચ ।

વિપાકે મધુરશ્ચાપિ ગુરુઃ પારાવતઃ સ્મૃતઃ ॥ ૭૩ ॥

૭૬ કખૂતરનું-પારેવાનું માંસ સ્વાદમાં તુરું, વિપાકમાં મધુર, ચીકાસ વગરનું, ભારે અને રક્તપિત્તને મટાડનારું છે. ૭૩

જંગલી ચકલાના માંસના ગુણો.

કુલિજ્ઞો મધુરઃ ક્ષિગ્ધઃ કફશુક્રવિવર્ધનઃ ।

૭૭ જંગલી ચકલાનું માંસ મધુર, સ્નિગ્ધ અને કફને તથા વીર્યને વધારનારું છે.

ગામના ચકલાના માંસના ગુણો.

રક્તપિત્તહરો વેશ્મકુલિજ્ઞસ્ત્વતિશુકલઃ ॥ ૭૪ ॥

૭૮ ઘરમાં રહેનારા ચકલાનું માંસ રક્તપિત્તને મટાડનારું અને વીર્યને બહુ જ વધારનારું છે. ૭૪

ગુહાશય વર્ગનાં પશુઓ.

સિંહવ્યાઘ્રવૃક્તરક્ષ્વૃક્ષદ્વીપિમાર્જારશૃગાલમૃગે
વાંરુકપ્રમૃતયો ગુહાશયાઃ ॥ ૭૫ ॥

૭૯ સિંહ, વાઘ, વરુ, ઝરખ, રીંછ, ચિત્રો, ખીલાડો, શીયાળ, મૃગેવાંરુક (શીયાળની આકૃતિનું પશુ) વગેરે પશુઓ ગુહાશય (ગુફામાં સુનારાં) વર્ગનાં છે. ૭૫

ગુહાશય પશુઓના માંસના ગુણો.

મધુરા ગુરવઃ ક્ષિગ્ધા બલ્યા મારુતનાશનાઃ ।

ઉષ્ણવીર્યા હિતા નિત્યં નેત્રગુહ્યવિકારિણામ્ ॥ ૭૬ ॥

૮૦ ગુહાશય પશુઓનું માંસ મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, સ્નિગ્ધ, ભારે, બળ આપનારું, વાયુને મટાડનારું અને નેત્ર રોગવાળાઓને તથા ગુહના રોગોવાળાને હિતકારી છે. ૭૬

પ્રસહ વર્ગનાં પક્ષીઓ.

કાકકક્કુરુરચાષમાસશશઘાત્યુલૂકચિહ્નિષ્યે-
નગૃધ્રપ્રમૃતયઃ પ્રસહાઃ ॥ ૭૭ ॥

૮૧ કાગડો, કંગડો, ટીટોડો, ગરજ, ભાસ, ખાઝ, ધુવડ, સમળા, સકરો, ગીધ વગેરે પક્ષીઓ* પ્રસહ વર્ગનાં છે. ૭૭

પ્રસહ વર્ગનાં પક્ષીઓના માંસના ગુણો.

एते सिंहादिभिः सर्वे समाना वायसादयः ।

रसवीर्यविपाकेषु विशेषाच्छोषिणे हिताः ॥ ७८ ॥

૮૨ પ્રસહ વર્ગના પક્ષીઓનું માંસ રસ, વીર્ય અને વિપાકમાં ગુહાશય વર્ગનાં સિંહાદિક પશુઓના માંસ જેવું જ અને વિશેષે કરીને ક્ષયવાળાને હિતકારી છે. ૭૮

પર્ણમૃગની જાતિઓ.

મદુમૂષિકવૃક્ષશાયિકાવકુશપૂતિઘાસવાનરપ્ર-
મૃતયઃ પર્ણમૃગાઃ ॥ ૭૯ ॥

* જે પક્ષીઓ બલાહારથી ખીજાં પક્ષીઓની પાસેથી ઝાંટી લઈને ખાય છે તે પ્રસહ જાતિનાં પક્ષીઓ કહેવાય છે.

૮૩ મધુર, ઝાડમાં રહેનારા ઉદર, ખીસકોલી, ગોલાં-ગૂળ (વાનરાની એક જાત) જખાદી મીઠાં (જેના વૃષણમાંથી જખાદીયા કસ્તૂરી થાય છે તે) વાંદરા વગેરે પર્ણમૃગો છે. ૭૯

પર્ણમૃગાના માંસના ગુણો.

મધુરા ગુરવો વૃષ્યાશ્ચશુભ્યાઃ શોષિણે હિતાઃ ।

સૃષ્ટમૂત્રપુરીષાશ્ચ કાસાર્શઃશ્વાસનાશનાઃ ॥ ૮૦ ॥

૮૪ પર્ણમૃગોનું માંસ મધુર, ભારે, વીર્યને વધારનારું, આંખોને ફાયદો કરનારું, ક્ષય રોગવાળાને ફાયદો કરનારું, મળમૂત્રને સાફ લાવનારું અને ઉધરસ, અર્શ તથા શ્વાસ એઓને મટાડનારું છે. ૮૦

દરમાં સુનારાં પ્રાણીઓ અને તેના માંસના ગુણો.

શ્વાવિચ્છલ્યકગોધાશશવૃષદંશલોપાકલોમશકર્ણકદલીમૃગપ્રિયકાઽજગરસર્પમૃષિકનકુલમહાશ્મુપ્રમૃતયો ચિલેશયાઃ ॥ ૮૧ ॥

૮૫ શેઠાઈ, શેળો, જો, સસલો, ગામડી બીલાડો, લોંકડી, લોમશ, કર્ણકદલી, મૃગપ્રિયક, અજગર, સર્પ, ઉદર, નોળીયો તથા મોટા નોળીયો વગેરે પ્રાણીઓ બિલેશયો (દરમાં સુનારાં) કહેવાય છે. ૮૧

વર્ચામૂત્રં સંહતં કુર્યુરેતે

વીર્યં ચોષ્ણાઃ પૂર્વવત્સ્વાદુપાકાઃ ।

વાતં હન્યુઃ શ્લેષ્મપિત્તે ચ કુર્યુઃ

ક્ષિગ્ધાઃ કાસશ્વાસકાશર્યાપહાશ્ચ ॥ ૮૨ ॥

કષાયમધુરસ્તેષાં શશઃ પિત્તકફાપહઃ ।

નાતિશીતલવીર્યત્વાદ્વાતસાધારણો મતઃ ॥ ૮૩ ॥

ગોધા વિપાકે મધુરા કષાયકટુકા સ્મૃતા ।

વાતપિત્તપ્રશમની બુંદ્રણી બલવર્ધની ॥ ૮૪ ॥

શલ્યકઃ સ્વાદુપિત્તઘ્નો લઘુઃ શીતો વિષાપહઃ ।

પ્રિયકો મારુતે પથ્યોઽજગરસ્ત્વર્શસાં હિતઃ ॥ ૮૫ ॥

દુર્નામાનિલદોષાન્નાઃ કૃમિદૂષીર્વિષાપહાઃ ।

ચક્ષુષ્યા મધુરાઃ પાકે સર્પા મેધાન્નિવર્ધનાઃ ॥ ૮૬ ॥

દર્વીકરા ક્ષીપકાશ્ચ તેષૂક્તાઃ કટુપાકિનઃ ।

મધુરાશ્ચાતિચ્છુભ્યાઃ સૃષ્ટવિષ્ણૂત્રમારુતાઃ ॥ ૮૭ ॥

૮૬ બિલેશયોનું માંસ વિપાકમાં મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, સ્નિગ્ધ, મળને તથા મૂત્રને ઘાટું કરનારું, કફને તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારું અને વાયુ, ઉધરસ, શ્વાસ અને કૃશ-પણું એઓને મટાડનારું છે. શશલાનું માંસ તુરું, મધુર, પિત્તને તથા કફને મટાડનારું અને બહુ શીતવીર્ય નહીં હોવાને લીધે વાયુને માટે સાધારણ છે એટલે વાયુને કોપાવતું પણ નથી તેમ શાંત પણ કરતું નથી. ઘેાનું માંસ તુરું, તીખું, વિપાકમાં મધુર, શરીરને પુષ્ટ કરનારું, બલને વધારનારું અને વાયુને તથા પિત્તને મટા-

ડનારું છે. શેળાનું માંસ મધુર, શીતવીર્ય, હલકું અને પિત્તને તથા વિષને મટાડનારું છે. પ્રિયકનું માંસ વાયુના રોગોમાં હિતકારી છે. અજગરનું માંસ અર્શ રોગવાળાને હિતકારી છે. સર્પનું માંસ વિપાકમાં મધુર, બુદ્ધિને તથા જઠરાગ્નિને વધારનારું, આંખોને ફાયદો કરનારું અને અર્શ, વાયુના રોગો, કૃમિ અને દૂષીવિષ એઓને મટાડનારું છે. સર્પોમાં દર્વીકર જાતિના સર્પનું માંસ મધુર, વિપાકમાં તીખું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, આંખોને બહુ ફાયદો કરનારું અને ઝાડાને તથા પેસા-બને સાફ લાવનારું છે. ૮૨-૮૭

ગ્રામ્ય પશુઓ.

અશ્વાશ્વતરગોચરોષ્ઠ્રસ્તોરભ્રમેદઃપુચ્છકપ્રમૃતયો ગ્રામ્યાઃ ॥ ૮૮ ॥

૮૭ ઘોડો, ખચર, બળદ, ગધેડો, ઉંટ, બકરું, ગાડર, મેદઃપુચ્છ વગેરે પ્રાણીઓ ગ્રામમાં રહે છે માટે તેઓને 'ગ્રામ્ય' કહેવામાં આવે છે. ૮૮

ગ્રામ્ય પશુઓના માંસના સામાન્ય ગુણો.

ગ્રામ્યા વાતહરાઃ સર્વે બુંદ્રણાઃ કફપિત્તલાઃ ।

મધુરા રસપાકાર્યાં દીપના બલવર્ધનાઃ ॥ ૮૯ ॥

૮૮ ગ્રામ્ય પશુઓનું માંસ રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, બલને વધારનારું, શરીરને પુષ્ટ કરનારું, વાયુને મટાડનારું અને કફને તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારું છે. ૮૯

બકરાના માંસના ગુણો.

નાતિશીતો ગુરુઃ ક્ષિગ્ધો મન્દપિત્તકફઃ સ્મૃતઃ ।

છગલસ્ત્વનભિષ્યન્દી તેષાં પીનસનાશનઃ ॥ ૯૦ ॥

૮૯ બકરાનું માંસ બહુ ટાટું નહીં, ભારે, સ્નિગ્ધ, કંધક પિત્તને તથા કફને ઉત્પન્ન કરનારું, સોતસ વગેરેને ક્લેદવાળું કરનારું નથી અને પીનસને મટાડનારું છે. ૯૦

ઘેટાનાં અને ગાડરનાં માંસના ગુણો.

બુંદ્રણં માંસમૌરુષં પિત્તશ્લેષ્માવહં ગુરુ ।

૯૦ ઘેટાનું-ગાડરનું માંસ ભારે, શરીરને પુષ્ટ કરનારું અને પિત્તને તથા કફને વધારનારું છે.

મેદઃપુચ્છના માંસના ગુણો.

મેદઃપુચ્છોદ્ભવં વૃષ્યમૌરુષ્ણસદશં ગુણૈઃ ॥ ૯૧ ॥

૯૧ મેદઃપુચ્છનું માંસ ઘેટાના માંસના જેવા જ ગુણવાળું અને વીર્યને વધારનારું છે. ૯૧

એક ખરીવાળા ઘોડા વગેરેના માંસના ગુણો.

શ્વાસકાસપ્રતિશ્યાયવિષમજ્વરનાશનમ્ ।

ઔરભ્રવસ્તલવણં માંસમેકશફોદ્ભવમ્ ॥ ૯૨ ॥

૯૨ ઘોડા વગેરે એક ખરીવાળા પશુઓનું માંસ ઘેટાના માંસના જેવા જ ગુણોવાળું, કંધક ખારું અને

શ્વાસ, ઉધરસ, શ્લેષ્મ અને વિષમજ્વર એઓને મટાડનારું છે. ૯૨

નંગલ પ્રાણીઓના માંસના ગુણો.

અલ્પાભિષ્યન્દ્યયં વર્ગો જાઙ્ગલઃ સમુદાહૃતઃ ।

દૂરે જનાન્તનિલયા દૂરે પાનીયગોચરાઃ ॥ ૯૩ ॥

યે મૃગાશ્ચ વિહજ્ઞાશ્ચ તેડલ્પાભિષ્યન્દિનો મતાઃ ।

અતીવાસન્નનિલયાઃ સમીપોદકગોચરાઃ ॥

યે મૃગાશ્ચ વિહજ્ઞાશ્ચ મહાભિષ્યન્દિનસ્તુ તે ॥ ૯૪ ॥

૯૩ આ જે નંગલ પ્રાણીઓના માંસનો વર્ગ કહ્યો, તે જરાક અભિષ્યંદી (શરદી કરનાર) છે. તેઓમાં જે નંગલ પશુઓ અને પક્ષીઓ ગામથી અને જલાશયથી દૂર રહેતાં હોય તેઓનું માંસ થોડું અભિષ્યંદિ હોય છે. અને જે નંગલ પશુઓ તથા પક્ષીઓ ગામની અને જલાશયની બહુ જ નજીક રહેતાં હોય તેઓનું માંસ બહુ અભિષ્યંદિ હોય છે. ૯૩-૯૪

આનૂપ વર્ગનાં પશુ પક્ષીઓ.

આનૂપવર્ગસ્તુ પञ્ચવિધઃ । તદ્વથા । કૂલચરાઃ

પ્લુવાઃ કોશસ્થાઃ પાદિનો મત્સ્યાશ્ચેતિ ॥ ૯૫ ॥

૯૪ કૂલેચર, પ્લવ, કોશસ્થ, પાદી અને મત્સ્ય એ પાંચ જાતનાં પ્રાણીઓનો આનૂપ વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે. ૯૫

કૂલેચર પ્રાણીઓ.

તત્ર ગજગવયમહિષરુચમરસૃમરરોહિતવરાહ-
શ્વઙ્ગિગોકર્ણકાલપુચ્છકોદ્રન્યઙ્કરણ્યગવયપ્રમુ-
તયઃ કૂલેચરાઃ પશવઃ ॥ ૯૬ ॥

૯૫ હાથી, રોઝ, ભેંસ-પાડો, રુરુ, ચમરી ગાય, સ્ત્રમર, રોહિત, સૂવર, ગેંડો, ગોકર્ણ, કાલપુચ્છક, એદ્ર, ન્યંકુ, જંગલી રોઝ વગેરે પ્રાણીઓ-પશુઓ જલાશયના કાનારા ઉપર કરનારાં અને ચરનારાં હોય છે તેથી તેઓને 'કૂલેચર' કહેવામાં આવે છે. ૯૬

કૂલેચર પ્રાણીઓના માંસના ગુણો.

વાતપિત્તહરા વૃષ્યા મધુરા રસપાકયોઃ ।

શીતલા બલિનઃ સ્નિગ્ધા મૂત્રલાઃ કફવર્ધનાઃ ૯૭

૯૬ કૂલેચર પ્રાણીઓનું માંસ રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, શીતવીર્ય, સ્નિગ્ધ, વીર્યને વધારનારું, મૂત્રને સાફ લાવનારું, કફને વધારનારું અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારું છે. ૯૭

વિરુક્ષણો લેશનશ્ચ વીર્યોષ્ણઃ પિત્તદૂષણઃ ।

સ્વાદ્વસ્તલલવણસ્તેષાં ગજઃ શ્લેષ્માનિલાપહઃ ॥ ૯૮ ॥

૯૭ હાથીનું માંસ મધુર, ખાટું, ખારું, ઉષ્ણવીર્ય, શરીરને રુક્ષ અને પાતળું કરનારું, પિત્તને બગાડનારું અને કફને તથા વાયુને મટાડનારું છે. ૯૮

રોઝના માંસના ગુણો.

ગવયસ્ય તુ માંસં હિ સ્નિગ્ધં મધુરકાસજિત્ ।

વિપાકે મધુરં ચાપિ વ્યવાયસ્ય તુ વર્ધનમ્ ॥ ૯૯ ॥

૯૮ રોઝનું માંસ રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, સ્નિગ્ધ, મૈથુનશક્તિને વધારનારું અને ઉધરસને મટાડનારું છે. ૯૯

પાડાના માંસના ગુણો.

સ્નિગ્ધોષ્ણમધુરો વૃષ્યો મહિષસ્તર્પણો ગુરુઃ ।

નિદ્રાપુંસ્ત્વબલસ્તન્યવર્ધનો માંસદાર્ઢ્યકૃત્ ॥ ૧૦૦ ॥

૯૯ પાડાનું માંસ મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, સ્નિગ્ધ, ભારે, તૃપ્તિ કરનારું, માંસપેશીઓને દૃઢ કરનારું અને વીર્ય, નિદ્રા, પુરુષપણું, બળ અને ધાવણ એઓને વધારનારું છે. ૧૦૦

રુરુના માંસના ગુણો.

રુરુમાંસં સમધુરં કષાયાનુરસં સ્મૃતમ્ ।

વાતપિત્તોપશમનં ગુરુ શુક્રપ્રવર્ધનમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

૧૦૦ રુરુનું માંસ મધુર, કંધક તુરું, ભારે, વીર્યને વધારનારું અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારું છે. ૧૦૧

ચમરી ગાયના માંસના ગુણો.

તથા ચમરમાંસં તુ સ્નિગ્ધં મધુરકાસજિત્ ।

વિપાકે મધુરં ચાપિ વાતપિત્તપ્રણાશનમ્ ॥ ૧૦૨ ॥

૧૦૧ ચમરી ગાયનું માંસ, રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, સ્નિગ્ધ, ખાંસી, વાયુ અને પિત્ત એઓને મટાડનારું છે. ૧૦૨

સ્ત્રમરના માંસના ગુણો.

સ્ત્રમરસ્ય તુ માંસં ચ કષાયાનુરસં સ્મૃતમ્ ।

વાતપિત્તોપશમનં ગુરુ શુક્રવિવર્ધનમ્ ॥ ૧૦૩ ॥

૧૦૨ સ્ત્રમરનું માંસ કંધક તુરું, ભારે, વીર્યને વધારનારું અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારું છે. ૧૦૩

સૂવરના માંસના ગુણો.

સ્વેદનં બંહણં વૃષ્યં શીતલં તર્પણં ગુરુ ।

સ્નિગ્ધં શ્રેમાનિલહરં વારાહં બલવર્ધનમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

૧૦૩ સૂવરનું માંસ શીતવીર્ય, ભારે, શરીરને પુષ્ટ કરનારું, સ્નિગ્ધ, વીર્ય તથા બલને વધારનારું, તૃપ્તિ આપનારું અને થાકને તથા વાયુને મટાડનારું છે. ૧૦૪

ગેંડાના માંસના ગુણો.

કફઘ્નં શ્વઙ્ગિપિશિતં કષાયમનિલાપહમ્ ।

પિત્ત્યં પવિત્રમાયુષ્યં બદ્ધમૂત્રં વિરુક્ષણમ્ ॥ ૧૦૫ ॥

૧૦૪ ગેંડાનું માંસ તુરું, પિત્તને પ્રસન્ન કરનારું, પવિત્ર, આયુષ્યને વધારનારું, મૂત્રને રોકનારું અને શરીરમાં રુક્ષપણું કરનારું છે. ૧૦૫

ગોકર્ણના માંસના ગુણો.

ગોકર્ણમાંસં મધુરં સ્નિગ્ધં મૃદુ કફાવહમ્ ।

વિપાકે મધુરં ચાપિ રક્તપિત્તવિનાશનમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

૧૦૫ ગોઠર્ણુનું માંસ રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, સ્નિગ્ધ, મૃદુ, કફને ઉત્પન્ન કરનારું અને રક્તપિત્તને મટાડનારું છે. ૧૦૬

પ્લવ પક્ષીઓ.

હંસસારસકૌશ્વચક્રવાકકુરુરકાદમ્બકારણડવ-
જીવંજીવકબકબલાકાપુણ્ડરીકપ્લવશારીમુક્ષનન્દિ-
મુક્ષમદગૂત્કોશકાચાક્ષમલ્લિકાક્ષશુક્લાક્ષપુષ્કરશા-
યિકાકોનાલકામ્બુકુટિકામેઘરાવશ્વેતચરણપ્રભૃ-
તયઃ પ્લવાઃ સંઘાતચારિણઃ ॥ ૧૦૭ ॥

૧૦૬ હંસ, સારસ, કૌંચ, ચક્રવાક, ટીટોડી, બતક, કારંડવ, જીવંજીવક, બગલો, બલાકા, પુંડરીક, પ્લવ, શારીમુખ, ગદ્ધિમુખ, મદ્ગુ, ઉત્કેશ, કાચાક્ષ, મલ્લિકાક્ષ, શુક્લાક્ષ, પુષ્કરશાયિકા, કોનાલક, જલકુકડી, મેઘરાવ, (બપૈઓ) શ્વેતચરણ વગેરે પક્ષીઓ (પાણી ઉપર તરનારાં હોવાથી) પ્લવ કહેવાય છે અને તે પક્ષીઓ પોતાના સમુદાયથી ફરનારાં હોય છે. ૧૦૭

પ્લવ પક્ષીઓના માંસના ગુણો.

રક્તપિત્તહરાઃ શીતાઃ સ્નિગ્ધા વૃષ્યા મરુજિતઃ ।

મૃદુમૂત્રપુરીષાશ્ચ મધુરા રસપાકયોઃ ॥ ૧૦૮ ॥

૧૦૭ પ્લવ પક્ષીઓનું માંસ રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, શીતવીર્ય, સ્નિગ્ધ, વીર્યને વધારનારું, ઝાડાને તથા પેસાળને સાફ લાવનારું અને વાયુને મટાડનારું છે. ૧૦૮

હંસના માંસના ગુણો.

ગુરુષ્ણમધુરઃ સ્નિગ્ધઃ સ્વરવર્ણબલપ્રદઃ ।

વૃંહણઃ શુક્લસ્તેષાં હંસો મારુતનાશનઃ ॥ ૧૦૯ ॥

૧૦૮ હંસનું માંસ, મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, સ્નિગ્ધ, સ્વરને, શરીરના વર્ણને સારો કરનારું, બળ આપનારું, શરીરને પુષ્ટ કરનારું, વીર્યને વધારનારું અને વાયુને મટાડનારું છે. ૧૦૯

કોશરથો અને પાદીઓ.

શઙ્ગશઙ્ગનલશુક્તિશમ્બૂકમલુકપ્રભૃતયઃ કોશ-
સ્થાઃ । કૂર્મકુમ્ભીરકર્કટકકૃષ્ણકર્કટકશિશુમાર-
પ્રભૃતયઃ પાદિનઃ ॥ ૧૧૦ ॥

૧૦૯ શંખના જીવડા, શંખલાના જીવડા, છીપના જીવડા, કડાના જીવડા તથા ભલ્લૂક (મોટા કડાના જીવડા) ઇલાદિ પ્રાણીઓ સંપુટમાં રહે છે તેથી તે 'કોશસ્થ' કહેવાય છે. કાચાઓ, કુંભીર, ઘોળો કરચલો, કાળો કરચલો, સુસવાટ વગેરે પ્રાણીઓ પગવાળાં હોવાથી 'પાદી' કહેવાય છે. ૧૧૦

કોશરથો અને પાદીઓના ગુણો.

શઙ્ગકૂર્મદિયઃ સ્વાદુરસપાકા મરુજિદઃ ।

શીતાઃ સ્નિગ્ધા હિતાઃ પિત્તે વર્ચસ્યાઃ શ્લેષ્મવર્ધનાઃ ॥ ૧૧૧ ॥

૧૧૦ શંખ વગેરે કોશસ્થ પ્રાણીઓ અને કાચાઓ વગેરે પાદી પ્રાણીઓ રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, શીતવીર્ય, સ્નિગ્ધ, વિષ્ણને તથા કફને વધારનારાં, વાયુને મટાડનારાં અને પિત્તના રોગોમાં હિતકારક છે. ૧૧૧

કાળા તથા ઘોળા કરચલાના માંસના ગુણો.

કૃષ્ણકર્કટકસ્તેષાં બલ્યઃ કોષ્ણોનિલાપહઃ ।

શુક્લઃ સંધાનકૃત્સૃષ્ટવિષ્ણમૂત્રોડનિલપિત્તહા ॥ ૧૧૨ ॥

૧૧૧ તેઓમાં કાળા કરચલાનું માંસ કંધક ગરમ, બળ આપનારું અને વાયુને મટાડનારું છે. અને ઘોળા કરચલાનું માંસ ભાંગેલાં અસ્થિ વગેરેને સાંધનારું, દસ્તને તથા મૂત્રને સાફ લાવનારું અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારું છે. ૧૧૨

માછલાં બે પ્રકારનાં છે.

મત્સ્યાસ્તુ દ્વિવિધા નાદેયાઃ સામુદ્રાશ્ચ ॥ ૧૧૩ ॥

૧૧૨ નાદેય-નદીનાં અને સામુદ્ર-સમુદ્રનાં બે રીતે મત્સ્યો-માછલાંઓ બે પ્રકારનાં છે. ૧૧૩

નાદેય માછલાના ભેદ.

તત્ર રોહિતપાટીનપાટલારાજીવર્મિંગોમત્સ્યકૃષ્ણ-
મત્સ્યવાગુજ્જારમુરલસહસ્રદંટ્રપ્રભૃતયો નાદયોઃ ॥ ૧૧૪ ॥

૧૧૩ રોહિત, પાટીન, પાટલ, રાજીવ, વર્મિ, ગોમત્સ્ય, કૃષ્ણમત્સ્ય, વાગુંજર, મુરલ, સહસ્રદંટ્ર વગેરે માછલાંઓ નાદેય-નદીમાં રહેનારાં છે. ૧૧૪

નાદેય માછલાંના ગુણો.

નાદેયા મધુરા મત્સ્યા ગુરવો મારુતાપહાઃ ।

રક્તપિત્તકરાશ્ચોષ્ણા વૃષ્યાઃ સ્નિગ્ધાલ્પવર્ચસઃ ॥ ૧૧૫ ॥

૧૧૪ નદીમાં રહેનારાં માછલાંઓનું માંસ મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, ભારે, વીર્યને વધારનારું, રક્તપિત્તને ઉત્પન્ન કરનારું અને વાયુને મટાડનારું છે. નદીનાં માછલાંઓથી વિશ્વ સ્નિગ્ધ અને થોડી ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૧૫

શેવાળ ખાનારાં માછલાંના ગુણો.

કષાયાનુરસાસ્તેષાં શણ્ણશૈવાલમોજિનઃ ।

૧૧૫ એઓમાંનાં જે માછલાંઓ તૃણ (જલમાં ઉગેલી વનસ્પતિઓ) તથા શેવાળ ખાનારાં છે તેઓનું માંસ કંધક તુરું હોય છે.

રોહિત નામના માછલાંના ગુણો.

રોહિતો મારુતહરો નાત્યર્થે પિત્તકોપનઃ ॥ ૧૧૬ ॥

૧૧૬ રોહિત નામનાં માછલાંનું માંસ પિત્તનો અત્યંત પ્રકાપ નહીં કરનારું અને વાયુને મટાડનારું છે. ૧૧૬

પાટીન નામના માછલાંના ગુણો.

પાટીનઃ શ્લેષ્મલો વૃષ્યો નિદ્રાલુઃ પિશિતાશનઃ ।

દૂષયેદમ્લપિત્તં તુ કુષ્ઠરોગં કરોત્યસૌ ॥ ૧૧૭ ॥

૧૧૭ માંસ ભક્ષણ કરનારાં પાટીન નામનાં માછ-

લાનું માંસ વીર્યને વધારનારું, નિદ્રા લાવનારું અને કફ, અમ્લપિત્ત અને કૃષ્ણ એએને ઉત્પન્ન કરનારું છે. ૧૧૭

મુરલ નામના માછલાંના ગુણો.

મુરલો બુંદળો વૃષ્યઃ સ્તન્યશ્લેષ્મકરસ્તથા ।

૧૧૮ મુરલ નામના માછલાનું માંસ શરીરને પુષ્ટ કરનારું, વીર્યને વધારનારું તથા ધાવણને અને કફને ઉત્પન્ન કરનારું છે.

સરોવર અને તળાવનાં માછલાંના માંસના ગુણો.

સરસ્તઙાગસમ્ભૂતાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્વાદુરસાઃ સ્મૃતાઃ ।

મહાહૃદેષુ બલિનઃ સ્વલ્પેડમ્ભસ્યબલા સ્મૃતાઃ ૧૧૯

૧૧૯ સરોવરમાં અને તળાવમાં રહેનારાં માછલાંઓનું માંસ મધુર અને સ્નિગ્ધ છે. મહાધરાનાં માછલાંઓ બળ આપનારાં છે અને છીછરા પાણીનાં માછલાંઓ થોડું બળ આપનારાં છે. ૧૧૮

સમુદ્રનાં માછલાંની જાતિ.

તિમિતિમિઙ્ગિલકુલિશપાકમત્સ્યનિરાલકનન્દિ-
વારલકમકરગર્ગરકચન્દ્રકમહામીનરાજીવપ્રમૃતયઃ
સામુદ્રાઃ ॥ ૧૧૯ ॥

૧૨૦ તિમિ, તિમિંગિલ, કુલિશ, પાકમત્સ્ય, નિરાલક, નંદિવારલક, મકર, ગર્ગરક, ચંદ્રક, મહામીન, રાજીવ વગેરે માછલાંઓ સામુદ્ર-સમુદ્રમાં રહેનારાં છે. ૧૧૯

સમુદ્રનાં માછલાંના માંસના ગુણો.

સામુદ્રા ગુરવાઃ સ્નિગ્ધા મધુરા નાતિપિત્તલાઃ ।

ઉષ્ણા વાતહરા વૃષ્યા વર્ચસ્યાઃ શ્લેષ્મવર્ધનાઃ ૧૨૦

બલાવહા વિશેષેણ માંસાશિત્વાત્સમુદ્રજાઃ ।

૧૨૧ સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થયેલાં માછલાંઓનું માંસ મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, સ્નિગ્ધ, ભારે, કંઠક પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારું અને વીર્ય, વિદ્યા અને કફ એએને વધારનારું છે. સમુદ્રનાં માછલાંઓ માંસનું લક્ષણ કરનારાં છે તેથી તેઓનું માંસ વિશેષ કરીને બળ આપનારું છે. ૧૨૦

આંધ્યા વિનાના કુવાનાં, આંધેલા કુવાનાં અને વાવનાં માછલાંના માંસના ગુણો.

તેષામપ્યનિલમ્નત્વાષ્ણૈષ્ટ્યકૌપ્યૌ ગુણોક્તરૌ ૧૨૧

સ્નિગ્ધત્વાત્સ્વાદુપાકત્વાત્તયોર્વાપ્યા ગુણોક્તરાઃ ।

૧૨૨ મીઠા પાણીનાં માછલાંઓમાં આંધ્યા વગરના કુવાનાં અને આંધેલા કુવાનાં માછલાંઓ ઉત્તમ ગુણવાળાં છે. એઓથી પણ વાવનાં માછલાંઓ સ્નિગ્ધ હોવાને લીધે તથા વિપાકમાં મધુર હોવાને લીધે વધારે ગુણવાળાં છે. ૧૨૧

નદી વગેરેનાં માછલાંના કયા અવયવો હલકા છે

અને કયા અવયવો ભારે છે તે વિશે.

નાદેયા ગુરવો મધ્યે યસ્માત્પુચ્છાસ્યચારિણઃ ૧૨૨
સરસ્તઙાગજાનાં તુ વિશેષેણ શિરો લઘુ ।

અદુરગોચરા યસ્માત્સ્માદુત્સોદપાનજાઃ ॥ ૧૨૩ ॥

કિંચિન્મુક્ત્વા શિરોદેશમત્યર્થે ગુરવસ્તુ તે ।

અધસ્તાદુરવો જ્ઞેયા મત્સ્યાઃ સરસિજાઃ સ્મૃતાઃ ।

ઉરોવિચરણાક્ષેપાં પૂર્વમજ્જં લઘુ સ્મૃતમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

इत्यानूपो महाभिष्यन्दिमांसवर्गो व्याख्यातः १२५

૧૨૩ નદીનાં માછલાંઓ પુછડું અને મ્હોડું હલાવીને ગતિ કરે છે-ચાલે છે તેથી તેઓના શરીરનો વચલો ભાગ ભારે હોય છે અને પુછડાંનો તથા મ્હોડાંનો ભાગ હલકો હોય છે. સરોવરમાં અને તળાવમાં રહેનારાં માછલાંઓનો માથાનો ભાગ વિશેષ કરીને હલકો હોય છે. પર્વતના ઝરણાઓમાં ઉત્પન્ન થયેલાં માછલાંઓ થોડી જગ્યામાં હાલચાલ કરનારાં હોવાથી એટલે થોડી મ્હેનત કરનારાં હોવાથી તેઓનો માથાનો કાંઈક ભાગ છોડીને બાકીનું સઘળું શરીર અત્યંત ભારે હોય છે. સરોવરમાં રહેનારાં માછલાંઓ છાતિથી હાલચાલ કરનારાં હોય છે તેથી તેઓની છાતીની ઉપરનો ભાગ હલકો હોય છે અને પાછલો ભાગ ભારે હોય છે. આ રીતે મહાઅભિષ્યંદી (ધણી શરદી કરનારો) આનૂપ પ્રદેશના પ્રાણીઓના માંસનો વર્ગ વિસ્તારથી કહ્યો છે. ૧૨૨-૧૨૫

કયાં માંસો ખાવાને અયોગ્ય છે ?

તન્ન શુષ્કપૃતિવ્યાધિતવિષસર્પહતદિગ્ધવિચ્છ-
ર્જાળકૃશબાલાનામસાત્મ્યચારિણાં ચ માંસાન્ય-
મશ્યાણિ યસ્માદ્વિગતવ્યાપન્નાપહતપરિણતાલ્પા-
સંપૂર્ણવીર્યત્વાદ્દોષકરાણિ ભવન્તિ ॥ ૧૨૬ ॥

અરોચકં પ્રતિશ્યાયં ગુરુ શુષ્કં પ્રકીર્તિતમ્ ।

વિષવ્યાધિહતં મૃત્યું બાલં છર્દિં ચ કોપયેત્ ૧૨૭

કાસશ્વાસકરં વૃક્ષં ત્રિદોષં વ્યાધિદૃષિતમ્ ।

ક્ષિન્નમુત્કેશજનનં કૃશં વાતપ્રકોપણમ્ ॥ ૧૨૮ ॥

एभ्योऽन्येषामुपादेयं मांसमिति ॥ १२९ ॥

૧૨૪ સુકાયેલું માંસ, સડેલું માંસ, રોગથી મરેલા પ્રાણીનું માંસ, ઝેરથી મરેલા પ્રાણીનું માંસ, સર્પ કરડવાથી મરેલા પ્રાણીનું માંસ, જેના ઉપર ઝેર વગેરે લગાડેલું હોય એવા પ્રાણીઓનું માંસ, શસ્ત્રાદિથી વિધાયલાં પ્રાણીનું માંસ, વૃક્ષ પ્રાણીનું માંસ, બાલક પ્રાણીનું માંસ, દુર્બલ પ્રાણીનું માંસ અથવા અસાત્મ્ય આહાર કરનારા પ્રાણીનું માંસ આટલાં માંસ ખાવા યોગ્ય નથી. કારણ કે સુકાયેલું અને સડેલું માંસ વીર્ય વગરનું હોય છે તેથી, રોગથી, ઝેરથી અને સર્પના ડંખથી મરેલા પ્રાણીનું માંસ અગરેલું હોય છે તેથી, ઝેરથી ખરડાયેલાં, શસ્ત્રાથી મરેલાં પ્રાણીનું માંસ અપક્વ (ઝેરી) હોય છે તેથી, વૃક્ષ અને દુર્બલ પ્રાણીનું માંસ હીનવીર્ય હોય છે તેથી અને બાલક પ્રાણીનું માંસ અસંપૂર્ણ વીર્યવાળું હોય છે તેથી

તે દોષાને ઉત્પન્ન કરે છે. માટે તે માંસ ખાવું નહીં. સૂકું માંસ ભારે અને અરુચિને તથા શલેષમને ઉત્પન્ન કરનારું છે, ઝેરથી અને રોગથી મરેલાં પ્રાણીનું માંસ મરણ નીપજવનારું છે, બાલક પ્રાણીનું માંસ ઉલટી કરાવનારું છે, વૃદ્ધ પ્રાણીનું માંસ ઉધરસને તથા શ્વાસને ઉત્પન્ન કરનારું છે, રોગથી બગડેલું માંસ ત્રણે દોષોને કોપાવનારું છે, સડેલું માંસ ઉછાળો કરનારું છે, અને દુર્બળ પ્રાણીનું માંસ વાયુને કોપાવનારું છે. ઉપર કહેલા સંયોગવાળાં પ્રાણીઓથી બીજાં પ્રાણીઓનું માંસ ખાવું. ૧૨૬-૧૨૯

જાતિ ઉપરથી તથા શરીરના નાના મોટા અવયવો ઉપરથી માંસની ઉત્તમતા.

સ્ત્રિયશ્ચતુષ્પાદેષુ પુમાંસો વિહક્લેષુ મહાશરીરે-
શ્વલ્પશરીરા અલ્પશરીરેષુ મહાશરીરાઃ પ્રધાનતમા
અલ્પમેકજાતીયાનાં મહાશરીરેભ્યઃ કૃશશરીરાઃ પ્ર-
ધાનતમાઃ ॥ ૧૩૦ ॥

૧૨૫ પશુઓમાં સ્ત્રી જાતિનું, પક્ષીઓમાં પુરુષ જાતિનું, મોટા કદવાળા પ્રાણીઓમાં નાના કદવાળાનું, નાના કદવાળામાં મોટા કદવાળાનું અને એક જાતનાં પ્રાણીઓમાં મોટા શરીરવાળા કરતાં પાતળા શરીરવાળાં પ્રાણીનું માંસ વિશેષ શ્રેષ્ઠ છે. ૧૩૦

ધાતુઓ તથા અવયવો અનુસાર માંસના ભારેપણાનો વિચાર.

સ્થાનાદિકૃતં માંસસ્ય ગુરુલાઘવમુપદેક્ષ્યામઃ ।
તદ્વથા । રક્તાદિષુ શુક્રાન્તેષુ ધાતુષ્ણત્તરોત્તરાસ્તુ
ગુરુતરાસ્તથા સક્થિસ્કન્ધક્રોડશિરઃપાદકરકટી-
પૃષ્ઠચર્મકાલેયકચકુદન્ત્રાણિ ॥ ૧૩૧ ॥

૧૨૬ હવે શરીરના અવયવો ઉપરથી માંસના ભારેપણાનો અને હલકાપણાનો ઉપદેશ કરું છું. જેમ રક્તથી માંડીને વીર્ય સુધીના ધાતુઓ ઉત્તરોત્તર એક બીજાથી વધારે ભારે છે. તેમ સાથળ, ખભા, હૃદય, માથું, પગ, હાથ, કમર, પીઠ, ચામડી, કાલેયક, કલેબું અને આંતરડાં એ અવયવો પણ ઉત્તરોત્તર એક બીજા કરતાં વધારે ભારે છે.* ૧૩૧

શિરઃ સ્કન્ધં કટી પૃષ્ઠં સક્થિની ચાત્મપક્ષયોઃ ।

ગુરુપૂર્વં વિજાનીયાઙ્ઘ્રાતવસ્તુ યથોત્તરમ્ ॥ ૧૩૨ ॥

સર્વસ્ય પ્રાણિનો દેહે મધ્યો ગુરુદાહુતઃ ।

પૂર્વભાગો ગુરુઃ પુંસામધ્યભાગસ્તુ ચોષિતામ્ ૧૩૩

ઉરોગ્રીવં વિહક્લનાં વિશેષેણ ગુરુ સ્મૃતમ્ ।

પક્ષોક્ષેપાત્સમો દિષ્ઠો મધ્યભાગસ્તુ પક્ષિણામ્ ૧૩૪

* ૧૩૧ થી ૧૩૪ સુધીના શ્લોકોમાં જે અવયવો ભારે હતા છે તેનું માંસ ભારે જાણવું.

૧૨૭ ખભા કરતાં માથું અને પીઠ કરતાં કમર ભારે છે; સાથલોમાં નીચેના ભાગ કરતાં ઉપરનો ભાગ ભારે છે; રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને વીર્ય એ ધાતુઓમાં પહેલાંના ધાતુ કરતાં પછી પછીનો ધાતુ ભારે છે. સર્વે પ્રાણીઓનાં શરીરમાં વચલો ભાગ ભારે હોય છે; પુરુષોનો ઉપરનો-છાતીનો ભાગ અને સ્ત્રીઓનો નીચેનો-કમરનો ભાગ ભારે હોય છે. પક્ષીઓનો છાતીનો અને ગળાનો ભાગ વધારે ભારે છે અને મધ્યભાગ-વચલો ભાગ પાંખો ફડફડાવવાને લીધે સમાન-બહુ ભારી નહીં તેમ બહુ હલકો પણ નહીં એવો કહ્યો છે. ૧૩૨-૧૩૪

માંસના ભારેપણા હલકાપણાનો આધાર પ્રાણીના ખોરાક ઉપર છે.

અતીવ રુક્ષં માંસં તુ વિહક્લનાં ફલાશિનામ્ ।

બૃહ્ણં માંસમત્યથં લગનાં પિશિતાશિનામ્ ૧૩૫

મત્સ્યાશિનાં પિત્તકરં વાતઘ્નં ધાન્યચારિણામ્ ।

૧૨૮ ફળ ખાનારાં પક્ષીઓનું માંસ બહુ રુક્ષ હોય છે, માંસ ખાનારા પક્ષીઓનું માંસ શરીરને બહુ જ પુષ્ટિ કરનારું છે, માછલાં ખાનારાં પક્ષીઓનું માંસ પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારું છે અને ધાન્ય ખાનારાં પક્ષીઓનું માંસ વાયુને મટાડનારું છે. ૧૩૫

ઉત્તરોત્તર વર્ગનું માંસ હલકું છે.

જલજાનૂપજા ગ્રામ્યા કન્યાદૈકશફાસ્તથા ॥૧૩૬॥

પ્રસહા બિલવાસાશ્ચ યે ચ જઙ્ગલસંજ્ઞિતાઃ ।

પ્રતુદા વિષ્કિરાશ્ચૈવ લઘવઃ સ્યુર્યથોત્તરમ્ ॥

અલ્પાભિષ્યન્દિનશ્ચૈવ યથાપૂર્વમતોડન્યથા ॥૧૩૭॥

૧૨૯ જલચર, આનૂપ, ગ્રામ્ય, કન્યાદ (કાચું માંસ ખાનારા) એકશફ, પ્રસહ, બિલેશય, જંગલ, પ્રતુદ અને વિષ્કિર એ વર્ગોમાં ઉત્તરોત્તર વર્ગનાં માંસો પૂર્વ પૂર્વ વર્ગનાં માંસો કરતાં હલકાં અને થોડાં અભિષ્યન્દિ છે અને ઉત્તરોત્તર વર્ગનાં માંસો કરતાં પૂર્વ પૂર્વવર્ગનાં માંસો ભારે તથા વધારે અભિષ્યન્દિ છે. ૧૩૬-૧૩૭

કદાપર પશુપક્ષીઓનું માંસ સારું નથી.

પ્રમાણાધિકાસ્તુ સ્વજાતૌ ચાલ્પસારા ગુરવશ્ચ ૧૩૮

૧૩૦ પોતાની જાતિમાં જેઓ મોટાં કદવાળાં હોય તેઓનું માંસ થોડી શક્તિવાળું અને ભારે હોય છે. ૧૩૮

શરીરના કયા અવયવનું માંસ શ્રેષ્ઠ?

**સર્વપ્રાણિનાં સર્વશરીરેભ્યો યે પ્રધાનતમા મ-
વન્તિ યદ્વત્પ્રદેશવર્તિનસ્તાનાદદીત । પ્રધાનલાભા-
ભાવે મધ્યમવયસ્કં સઘસ્કમક્ષિષ્ટમુપાદેયં માંસ-
મિતિ ॥ ૧૩૯ ॥**

૧૩૧ સઘળાં પ્રાણીઓના આખા શરીરમાં કલેબની આજુબાજુના પ્રદેશનું માંસ શ્રેષ્ઠ છે. માટે તે જગોનું

માંસ લેવું. પરંતુ તે જગોનું માંસ ન મળે તો પછી મધ્યમ અવસ્થાવાળા પ્રાણીનું-જીવાન પ્રાણીનું તાજું અને મનને અનુકૂળ લાગે એવું જે માંસ હોય તે લેવું. ૧૩૯

માંસ વર્ગોના સંક્ષિપ્ત સાર.

મવાતિ ચાત્ર ।

વયઃ શરીરાવયવાઃ સ્વભાવો ધાતવઃ ક્રિયાઃ ।

લિङ્ગ પ્રમાણં સંસ્કારો માત્રા ચાસ્મિન્પરીક્ષિતા ૧૪૦

૧૩૨ આ વિષયમાં એક શ્લોક આ પ્રમાણે છે;- પ્રાણીઓની અવસ્થા, તેના શરીરના અવયવો, આહાર-વિહાર આદિ સ્વભાવ, રક્ત આદિ ધાતુઓ, ચલન આદિ ક્રિયા, સ્ત્રી પુરુષ આદિ જાતિ, શરીરનાં કદ, ખટાશ વગેરે નાંખીને કરેલા સંસ્કારો, અને માત્રા આટલા વિષયોનું અવલોકન કરીને માંસનું હલકાપણું, ભારેપણું તથા સ્નિગ્ધ રુક્ષાદિપણું ઇત્યાદિ ગુણોની આ પ્રકરણમાં પરીક્ષા કરવામાં આવી છે. (તે પ્રમાણે વિદ્વાન વૈદ્યે પરીક્ષા કરવી.) ૧૪૦

ઘતિ માંસવર્ગ.

અથ ફળવર્ગ-દાડીમ વગેરે ફળ અને તેના

સામાન્ય ગુણો.

અતઃ ऊर्ध्व ફલવર્ગાનુપદેશ્યામઃ । તદ્યથા । દાડિમામલકબદરકોલકર્કન્ધુસૌવીરસિમ્બતિકા-ફલકપિત્થમાતુલુક્કામ્રામ્રાતકકરમર્દપ્રિયાલલકુ-ચમન્વપારાઘતવેત્રફલપ્રાચીનામલકતિન્તિડીકની-પકોશામ્રામ્લિકાનારઙ્ગજમ્બીરપ્રમૃતીનિ ॥ ૧૪૧ ॥

અમ્લાનિ રસતઃ પાકે ગુરુણ્યુષ્ણાનિ વીર્યતઃ ।

પિત્તલાન્યનિલગ્નાનિ કફોત્કેશકરાણિ ચ ॥ ૧૪૨ ॥

૧૪૩ હવે પછી ફળના વર્ગોનો ઉપદેશ કરીએ છીએ. દાડીમ, આંબળાં, મ્હેટાં બોર, બોર (સુરતી), ચણીયા બોર, ખારેકાયાં બોર, સફરજન, કોંઠ, ખીબેરુ, આંખા, અંબાડાં, કરમદાં, ચારોળી, લકુચ (લીંદી-ખડકર), ચોટ ફળ, અનનાસ, નેતરનાં ફળ, પાણી આંબળાં, કોકમનાં ફળ, કદંબનાં ફળ, પાલ્ડાડી આંખાનાં ફળ, આંબલી, નારંગી, ખાટાં લીંબૂ વગેરે ફળો રસમાં ખાટાં, પચવામાં ભારે, ઉષ્ણવીર્ય, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારાં, વાયુને મટાડનારાં અને કફનો ઉછાળો કરનારાં છે. ૧૪૧-૧૪૨

દાડીમના ખાસ ગુણો.

કષાયાનુરસં તેષાં દાડિમં નાતિપિત્તલમ્ ।

દીપનીયં રુચિકરં હૃદયં વર્ષોવિબન્ધનમ્ ॥ ૧૪૩ ॥

દ્વિવિધં તત્તુ વિજ્ઞેયં મધુરં ચામ્લમેવ ચ ।

ત્રિદોષઘ્નં ચ મધુરમમ્લં વાતકફાપહમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

૧૩૪ તેઓમાં દાડમ કંઈક તુરં, કંઈક પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારં, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારં, અન્ન ઉપર રુચિ ઉપજાવનારં, મનને પ્રિય લાગે એવું અને ઝાડને

આંધનારં છે. દાડમ મીઠું અને ખાટું એમ બે જાતનું થાય છે. તેમાં મીઠું દાડમ વાતાદિ ત્રણે દોષોને મટાડનારં છે અને ખાટું દાડમ વાયુને તથા કફને મટાડનારં છે. ૧૪૩-૧૪૪

આંબળાંના ખાસ ગુણો.

અમ્લં સમધુરં તિત્તં કષાયં કટુકં સરમ્ ।

ચથુષ્યં સર્વદોષઘ્નં વૃષ્યમામલકીફલમ્ ॥ ૧૪૫ ॥

હન્તિ વાતં તદમ્લત્વાત્પિત્તં માધુર્યશૈત્યતઃ ।

કફં રુક્ષકષાયત્વાત્ફલેભ્યોઽમ્યધિકં ચ તત્ ૧૪૬

૧૩૫ આંબળાં ખાટાં, કડવાં, તુરાં, કંઈક મીઠાં, તીખાં, દસ્તને સાફ લાવનારાં, આંખોને કાયદો કરનારાં, વીર્યને વધારનારાં અને સર્વે દોષોને મટાડનારાં છે. આંબળાં ખાટાં હોવાથી વાયુને મટાડે છે, મીઠાં અને શીતવીર્ય હોવાથી પિત્તને મટાડે છે તથા રુક્ષ અને તુરાં હોવાથી કફને મટાડે છે. આ પ્રમાણે આંબળાં ત્રણે દોષોને મટાડનારાં હોવાથી સઘળા ફળોમાં શ્રેષ્ઠ છે. ૧૪૫-૧૪૬

બોરના ખાસ ગુણો.

કર્કન્ધુકોલબદરમામં પિત્તકફાવહમ્ ।

પક્કં પિત્તાનિલહરં સ્નિગ્ધં સમધુરં સરમ્ ॥ ૧૪૭ ॥

૧૩૬ ચણીયાં બોર, સુરતી બોર અને અમદાવાદી બોર એઓ કાયાં હોય તો પિત્તને તથા કફને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. અને પાકાં હોય તો મધુર, સ્નિગ્ધ, દસ્તને સાફ લાવનારાં અને પિત્તને તથા વાયુને મટાડે છે. ૧૪૭

સુકાં બોરના તથા સુપ ફળના ખાસ ગુણો.

પુરાતનં તૃદશમનં શ્રમઘ્નં દીપનં લઘુ ।

સૌવીરં બદરં સ્નિગ્ધં મધુરં વાતપિત્તજિત્ ॥ ૧૪૮ ॥

૧૩૭ સુકાં બોર હલકાં, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં અને તરશને તથા થાકને મટાડનારાં છે. સુપ ફળ મીઠાં, સ્નિગ્ધ અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારાં છે. ૧૪૮

સફરજનના ગુણો.

કષાયં સ્વાદુ સંગ્રાહિ શીતં સિમ્બતિકાફલમ્ ।

૧૩૮ સફરજન તુરં, મધુર, ગ્રાહિ અને શીતવીર્ય છે.

કાચા કોઠના ગુણો.

આમં કપિત્થમસ્વર્યં કફઘ્નં ગ્રાહિ વાતલમ્ ૧૪૯

કફાનિલહરં પક્કં મધુરામ્લરસં ગુરુ ।

૧૩૯ કાચું કોઠ સ્વરને બગાડનારં, ગ્રાહિ, કફને મટાડનારં અને વાયુને ઉત્પન્ન કરનારં છે. પાકું કોઠ મધુર, ખાટું, ભારે અને કફને તથા વાયુને મટાડનારં છે. ૧૪૯

બીજેરાના ખાસ ગુણો.

શ્વાસકાસારુચિહરં તૃણાંઘ્રં કણ્ઠશોધનમ્ ૧૫૦
 લઘ્વમ્લં દીપનં દૃઢં માતુલુક્કમુદાહતમ્ ।
 ત્વક્તિક્તા દુર્જરા તસ્ય વાતક્રિમિકફાપહા ૧૫૧
 સ્વાદુ શીતં ગુરુ સ્નિગ્ધં માંસં મારુતપિત્તજિત્ ।
 મેઘ્યં શૂલાનિલચ્છર્દિકફારોચકનાશનમ્ ॥૧૫૨॥
 દીપનં લઘુ સંગ્રાહિ ગુલમાશોઘ્નં તુ કેસરમ્ ।
 શૂલાઝીર્ણવિબન્ધેષુ મન્દાઘ્નો કફમારુતે ॥ ૧૫૩ ॥
 અરુચૌ ચ વિશેષેણ રસસ્તસ્યોપદિશ્યતે ।
 પિત્તાનિલકરં બાલં પિત્તલં વદ્ધકેસરમ્ ॥ ૧૫૪ ॥
 દૃઢં વર્ણકરં રુચ્યં રક્તમાંસબલપ્રદમ્ ।

૧૪૦ બીજેરું ખાટું, હલકું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, કંઠને સ્વચ્છ કરનારું, મનને પ્રિય લાગે એવું અને સ્વાસ, ઉધરસ, અરુચિ તથા તરશ એઓને મટાડનારું છે. બીજેરાની છાલ કડવી, માંડ પચે એવી અને વાયુ, કૃમિ તથા કફ એઓને મટાડનારી છે. બીજેરાને ગર્ભ-મધુર, શીતવીર્ય, સ્નિગ્ધ, ભારે અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારો છે. બીજેરાનાં કેશરાં (બીજમાં રહેલા તાંતણુઓ) હલકાં, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં, ગ્રાહિ, બુદ્ધિને વધારનારાં અને શૂળ, વાયુથી થયેલી ઉલટી, કફ, અરુચિ, ગુલ્મ અને અર્શ એઓને મટાડનારાં છે. શૂળ, અજીર્ણ, મળાંધ, કબજિયત, જઠરાગ્નિની મંદતા, કફ, વાયુ અને અરુચિ એઓમાં બીજેરાનો રસ વિશેષ ઉપયોગી છે. કાચું બીજેરું પિત્તને તથા વાયુને ઉત્પન્ન કરનારું છે, જેમાં કેશરો-તાંતણુઓ અંધાણું હોય એવું બીજેરું પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારું છે, અને પાકું બીજેરું મનને પ્રિય લાગે એવું, વર્ણને સારો કરનારું, રુચિ ઉપજાવનારું તથા રક્ત, માંસ અને બળ એઓને વધારનારું છે. ૧૫૦-૧૫૪

પાકી કેરીના ગુણો.

કષાયાનુરસં સ્વાદુ વાતઘ્નં બુંદ્ધનં ગુરુ ॥ ૧૫૫ ॥
 પિત્તાવિરોધિ સંપકમાઘ્રં શુક્રવિવર્ધનમ્ ।

૧૪૧ પાકેલું આંબાનું ફલ મધુર, કંઠકિ તુરું, ભારે, શરીરને પુષ્ટ કરનારું, વીર્યને વધારનારું, મનને પ્રિય લાગે એવું, વર્ણને સારો કરનારું, રુચિ ઉપજાવનારું, કંઠકિ પિત્તને શાંત કરનારું, અને રક્ત, માંસ તથા બળ એઓને વધારનારું છે. ૧૫૫

અંબાડાના ગુણો.

બુંદ્ધનં મધુરં બલ્યં ગુરુ વિષ્ટમ્ય જીર્યતિ ॥ ૧૫૬ ॥
 આમ્નાતકફલં વૃણ્યં સસ્નેહં શ્લેષ્મવર્ધનમ્ ।

૧૪૨ અંબાડાનું ફળ મધુર, ભારે, કંઠકિ સ્નિગ્ધ, શરીરને પુષ્ટિ આપનારું, બળને, કફને તથા વીર્યને વધારનારું, અને ઘણીવાર સુધી પેટમાં રહીને પછી પચનારું છે. ૧૫૬

લકુચના ગુણો.

ત્રિદોષવિષ્ટમ્મકરં લકુચં શુક્રનાશનમ્ ॥ ૧૫૭ ॥

૧૪૩ લકુચ (હીંદી-અડદર) નામનું ફળ ત્રણે દોષોને ઉત્પન્ન કરનારું, વીર્યનો નાશ કરનારું અને ઘણીવાર સુધી પેટમાં રહી ગડગડાટ કરીને પછી પચે એવું છે. ૧૫૭

કરમદાના ગુણો.

અમ્લં તૃણાપહં રુચ્યં પિત્તકૃત્કરમર્દકમ્ ।

૧૪૪ કરમદાં ખાટાં, તરશને મટાડનારાં, રુચિ ઉપજાવનારાં અને પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારાં છે.

ચારોળીના ગુણો.

વાતપિત્તહરં વૃણ્યં પ્રિયાલં ગુરુ શીતલમ્ ॥ ૧૫૮ ॥

૧૪૫ ચારોળી શીતવીર્ય, ભારે, વીર્યને વધારનારી અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારી છે. ૧૫૮

ઑટફળના ગુણો.

દૃઢં સ્વાદુ કષાયામ્લં મધ્યમાસ્યવિશોધનમ્ ।

પિત્તશ્લેષ્મહરં ગ્રાહિ ગુરુ વિષ્ટમ્મિ શીતલમ્ ૧૫૯

૧૪૬ ઑટફળ મધુર, તુરું, ખાટું, શીતવીર્ય, ભારે, મનને પ્રિય લાગે એવું, મ્હોડાને સ્વચ્છ કરનારું, ગ્રાહિ, ઘણી વાર સુધી પેટમાં રહીને પછી પચનારું અને પિત્તને તથા કફને મટાડનારું છે. ૧૫૯

પારાવત નામના ફળના ગુણો.

પારાવતં સમધુરં રુચ્યમત્યગ્નિવાતનુત્ ।

૧૪૭ 'પારાવત' નામનું ફળ કંઠકિ મીઠું, રુચિ ઉપજાવનારું અને જઠરાગ્નિની તીક્ષ્ણતાને તથા વાયુને મટાડનારું છે.

કદંબના ફળના તથા પાણીઆંબળાના ગુણો.

ગરદોષહરં નીપં પ્રાચીનામલકં તથા ॥ ૧૬૦ ॥

૧૪૮ કદંબનું ફળ તથા પાણીઆંબળાનું ફળ વિપના દોષને મટાડનારું છે. ૧૬૦

કોકમના ગુણો.

વાતાપહં તિન્તિડીકમામં પિત્તબલાસકૃત્ ।

ગ્રાહ્યુષ્ણં દીપનં રુચ્યં સંપકં કફવાતનુત્ ॥ ૧૬૧ ॥

૧૪૯ કોકમનું કાચું ફળ વાયુને મટાડનારું અને કફને તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારું છે અને કોકમનું પાકું ફળ ઉષ્ણવીર્ય, ગ્રાહિ, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, રુચિ ઉપજાવનારું અને કફને તથા વાયુને મટાડનારું છે. ૧૬૧

કેશામ્રના તથા આંબલીના ગુણો.

તસ્માદ્વપાન્તરગુણં કોશામ્રફલમુચ્યતે ।

અમ્લિકાયાઃ ફલં પક્કં તદ્વદ્દેદિ તુ કેવલમ્ ૧૬૨

૧૫૦ કેશામ્રનું ફળ કોકમના ફળ કરતાં કંઠકિ ઓછા ગુણુવાળું છે. આંબલીનું પાકું ફળ પાકા કોકમના જેવા જ ગુણુવાળું છે. પરંતુ દસ્તને સાફ લાવનારું છે. ૧૬૨

નારંગીના ફળના ખાસ ગુણો.

અમ્લં સમધુરં હૃદયં વિશદં ભક્તોચનમ્ ।

વાતઘ્નં દુર્જરં પ્રોક્તં નારઙ્ગસ્ય ફલં ગુરુ ॥ ૧૬૩ ॥

૧૫૧ નારંગીનું ફળ ખાટું, કંઠક મધુર, ભારે, મનને પ્રિય લાગે એવું, વિશદ, અન્ન ઉપર રચિ ઉપભવનારું, વાયુને મટાડનારું અને માંડ પચે એવું છે. ૧૬૩

ખાટા લીંબૂના ખાસ ગુણો.

તૃણાશૂલકફોત્કેશચ્છર્દિશ્વાસનિવારણમ્ ।

વાતશ્લેષ્મવિબન્ધઘ્નં જમ્બીરં ગુરુ પિત્તઘ્ન ॥ ૧૬૪ ॥

૧૫૨ ખાટું લીંબૂ ભારે, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારું અને તરશ, શૂળ, કફને ઉછાળે, ઉલટી, શ્વાસ, વાયુ, કફ અને મળબંધ-દસ્તની કબજાવાત એએને મટાડનારું છે. ૧૬૪

દોડીંગા લીંબૂના ખાસ ગુણો.

પેરાવતં દન્તશટમમ્લં શોણિતપિત્તઘ્ન ॥ ૧૬૫ ॥

૧૫૩ દોડીંગા લીંબૂ ખાટાં અને રુધિરને તથા પિત્તને વધારનારાં છે. ૧૬૫

ક્ષીરવૃક્ષ વગેરેના ફળના સામાન્ય ગુણો.

ક્ષીરવૃક્ષફલજામ્બવરાજાદનતોદનશીતફલતિન્દુકબકુલધન્વનાશ્મન્તકાશ્વર્ણફલગુપરૂષકગાઙ્ગે-
રુક્ષીપુષ્કરવર્તિબિલ્વચિમ્બીપ્રમૃતીનિ ॥ ૧૬૬ ॥

ફલાન્યેતાનિ શીતાનિ કફપિત્તહરાણિ ચ ।

સંગ્રાહકાણિ રૂક્ષાણિ કષાયમધુરાણિ ચ ॥ ૧૬૭ ॥

ક્ષીરવૃક્ષફલં તેષાં ગુરુ વિષ્ટમ્બિ શીતલમ્ ।

કષાયં મધુરં સામ્લં નાતિમારુતકોપનમ્ ॥ ૧૬૮ ॥

૧૫૪ વડ, ઉંચરો, પિપળો વગેરે છીરવાળાં વૃક્ષોનાં ફળો, જંબૂ, રાયણ, અખાઈ આંબલી, ટીંબરૂ, બોલસરીનાં ફળ, ધાંમણનાં ફળ, આંસોદરનાં ફળ, અશ્વ-કર્ણુ, અંજીર, ફાલસાં, ગાંગેડાં, પુષ્કરવર્તિ, બિલાં, ઘોલાં (તીંડોરાં) વગેરે ફળો તુરાં, મધુર, શીતવીર્ય, ગ્રાહિ, રૂક્ષ અને કફને તથા પિત્તને મટાડનારાં છે. વડ વગેરે છીરવાળાં વૃક્ષોનાં ફળો તુરાં, મીઠાં, કંઠક ખાટાં, શીતવીર્ય, ભારે, પેટમાં ગડગડાટ કરીને ઘણી વારે પચનારાં અને કંઠક વાયુને કોપાવનારાં છે. ૧૬૬-૧૬૮

જંબૂના ગુણો.

અત્યર્થં વાતલં ગ્રાહિ જામ્બવં કફપિત્તજિત્ ।

૧૫૫ જંબૂનું ફળ બહુજ વાયુને કોપાવનારું ગ્રાહિ અને કફને તથા પિત્તને મટાડનારું છે.

રાયણના ગુણો.

સ્તિગ્ધં સ્વાદુ કષાયં ચ રાજાદનફલં ગુરુ ૧૬૯

૧૫૬ રાયણનું ફળ મધુર, તુરું, સ્તિગ્ધ અને ભારે છે. ૧૬૯

અખાઈ આંબલીના ગુણો.

કષાયં મધુરં રૂક્ષં તોદનં કફવાતજિત્ ।

અમ્લોષ્ણં લઘુ સંગ્રાહિ સ્તિગ્ધં પિત્તાગ્નિવર્ધનમ્ ॥ ૧૭૦ ॥

૧૫૭ અખાઈ આંબલીનું ફળ તુરું, મીઠું, ખાટું, ઉષ્ણ-વીર્ય, રૂક્ષ, હલકું, ગ્રાહિ, પિત્તને તથા જઠરાગ્નિને વધારનારું અને કફને તથા વાયુને મટાડનારું છે. ૧૭૦

ટીંબરૂના કાચા ફળના ગુણો.

આમં કષાયં સંગ્રાહિ તિન્દુકં વાતકોપનમ્ ।

વિપાકે ગુરુ સંપકં મધુરં કફપિત્તજિત્ ॥ ૧૭૧ ॥

૧૫૮ ટીંબરૂનું ફળ કાચું તુરું, ગ્રાહિ અને વાયુને પ્રક્રોષ કરનારું છે. ટીંબરૂનું પાકું ફળ મધુર, વિપાકમાં-પચવામાં ભારે અને કફને તથા પિત્તને મટાડનારું છે. ૧૭૧

બોલસરીના ફળના ગુણો.

મધુરં ચ કષાયં ચ સ્તિગ્ધં સંગ્રાહિ વાકુલમ્ ।

સ્થિરીકરં ચ દન્તાનાં વિશદં ફલમુચ્યતે ॥ ૧૭૨ ॥

૧૫૯ બોલસરીનું ફળ મધુર, તુરું, સ્તિગ્ધ, વિશદ, ગ્રાહિ અને દંતોને મજબૂત કરનારું છે. ૧૭૨

ધાંમણાં, ગાંગેડાં અને આંસોદરના ગુણો.

કષાયં ચ હિમં સ્વાદુ ધાન્વનં કફવાતજિત્ ।

તદ્બ્રાહ્મેરુકં વિદ્યાદશ્મન્તકફલાનિ ચ ॥ ૧૭૩ ॥

૧૬૦ ધાંમણનાં ફળ, ગાંગેડાં અને આંસોદરનાં ફળ એઓ તુરાં, મધુર, શીતવીર્ય, અને કફને તથા વાયુને મટાડનારાં છે. ૧૭૩

અંજીરના ગુણો.

વિષ્ટમ્બિ મધુરં સ્તિગ્ધં ફલગુજં તર્પણં ગુરુ ।

૧૬૧ અંજીરનું ફળ મીઠું, સ્તિગ્ધ, તૃપ્તિ આપનાર, ભારે અને પેટમાં ગડગડાટ કરીને ઘણી વારે પચે એવું છે.

કાચા પાકા ફાલસાના ગુણો.

અત્યમ્લમીષન્મધુરં કષાયાનુરસં લઘુ ॥ ૧૭૪ ॥

વાતઘ્નં પિત્તજનનમામં વિદ્યાત્પરૂષકમ્ ।

તદેવ પકં મધુરં વાતપિત્તનિર્બહ્નમ્ ॥ ૧૭૫ ॥

વિપાકે મધુરં શીતં રક્તપિત્તપ્રસાદનમ્ ।

૧૬૨ કાચાં ફાલસાં અત્યંત ખાટાં, કંઠક મીઠાં અને તુરાં, હલકાં, વાયુને મટાડનારાં અને પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. પાકાં ફાલસાં રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, શીતવીર્ય, રક્તપિત્તને શાંત કરનારાં અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારાં છે. ૧૭૪-૧૭૫

કમલ કાકડીના ગુણો.

પૌષ્કરં સ્વાદુ વિષ્ટમ્બિ બલ્યં કફહરં ગુરુ ॥ ૧૭૬ ॥

૧૬૩ કમલ કાકડી મધુર, ભારે, બળ આપનારી, કફને ઉત્પન્ન કરનારી અને પેટમાં ગડગડાટ કરીને ઘણી વારે પચનારી છે. ૧૭૬

કાયાં બિલાના અને પાકાં બિલાના ગુણો.

કફાનિલહરં તીક્ષ્ણં સ્નિગ્ધં સંગ્રાહિ કીપનમ્ ।

કદુતિક્તકષાયોષ્ણં બાલં બિલ્લમુદાહૃતમ્ ॥ ૧૭૭ ॥

તદેવ વિદ્યાત્સમ્પકં મધુરાનુરસં ગુરુ ।

વિદાહિ વિષ્ણુમ્પકરં દોષકૃત્પૂતિમારુતમ્ ॥ ૧૭૮ ॥

૧૬૪ કાચું બિલું, તીખું, કડવું, તુરું, ઉષ્ણવીર્ય, તીક્ષ્ણ, સ્નિગ્ધ, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું અને કફને તથા વાયુને મટાડનારું છે. પાકું બિલું કંઈક મધુર, ભારે, પાકાવસ્થામાં દાહને ઉત્પન્ન કરનારું, પેટમાં ગડગડાટ કરીને ઘણીવારે ખયે એવું, દોષોને ઉત્પન્ન કરનારું, અને દુર્ગન્ધી અધાવાયુને ઉત્પન્ન કરનારું છે. ૧૭૭-૧૭૮

ઘોણાનાં તથા રાળનાં ઝાડનાં ગુણો.

વિમ્બીફલં સાશ્વકર્ણં સ્તન્યકૃત્કફપિત્તજિત્ ।

તૃદ્દાહજ્વરપિત્તાસૃક્કાસશ્વાસક્ષયાપહમ્ ॥ ૧૭૯ ॥

૧૬૫ ઘોણાં અને રાળનાં ઝાડનાં ફળો ધાવણુને ઉત્પન્ન કરનારાં અને કફ, પિત્ત, તૃષ્ણા, દાહ, જ્વર, રક્તપિત્ત, ઉધરસ, શ્વાસ અને ક્ષય એઓને મટાડનારાં છે. ૧૭૯

તાડગોળા, નાળીયેર, ફણુસ, કેળાં વગેરેના ગુણો.

તાલનારિકેલપનસમોચપ્રભૃતીતિ ॥ ૧૮૦ ॥

સ્વાદુપાકરસાન્યાહુર્વાતપિત્તહરાણિ ચ ॥

બલપ્રદાનિ સ્નિગ્ધાનિ બૃંહણાનિ હિમાનિ ચ ॥ ૧૮૧ ॥

૧૬૬ તાડનાં ફળ-તાડગોળા, નાળીયેર, ફણુસ, કેળાં વગેરે ફળો રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, શીત-વીર્ય, સ્નિગ્ધ, બળ આપનારાં, શરીરને પુષ્ટ કરનારાં અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારાં છે. ૧૮૦-૧૮૧

તાડનાં ફળના ગુણો અને તેના બીના ગુણો.

ફલં સ્વાદુરસં તેષાં તાલજં ગુરુ પિત્તજિત્ ।

તદ્દીજં સ્વાદુપાકં ચ મૂત્રલં વાતપિત્તજિત્ ॥ ૧૮૨ ॥

૧૬૭ તેઓમાં તાડનું ફળ મધુર, ભારે અને પિત્તને શાંત કરનારું છે. તાડના ફળનાં બી વિપાકમાં મધુર, મૂત્રને સાફ લાવનારાં અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારાં છે. ૧૮૨

નાળીયેરના ગુણો.

નારિકેલં ગુરુ સ્નિગ્ધં પિત્તગ્નં સ્વાદુ શીતલમ્ ।

બલમાંસપ્રદં હૃદયં બૃંહણં બસ્તિશોધનમ્ ॥ ૧૮૩ ॥

૧૬૮ નાળીયેર ભારે, મધુર, શીતવીર્ય, સ્નિગ્ધ, મનને પ્રિય લાગે એવું, મૂત્રાશયને સાફ કરનારું, બળ આપનારું, માંસને વધારનારું અને પિત્તને મટાડનારું છે. ૧૮૩

ફણુસના ગુણો.

પનસં સકષાયં તુ સ્નિગ્ધં સ્વાદુરસં ગુરુ ।

૧૬૯ ફણુસ મધુર, કંઈક તુરું, સ્નિગ્ધ અને ભારે છે.

૨૯

કેળાના ખાસ ગુણો.

મૌચં સ્વાદુરસં પ્રોક્તં કષાયં નાતિશીતલમ્ ૧૮૪

રક્તપિત્તહરં વૃષ્યં રુચ્યં શ્લેષ્મકરં ગુરુ ।

૧૭૦ કેળાં મધુર, તુરાં, કંઈક ટાઢાં, ભારે, વીર્યને વધારનારાં, રુચિ ઉપજાવનારાં, કફને વધારનારાં અને રક્તપિત્તને મટાડનારાં છે. ૧૮૪

દરાખ વગેરેના ગુણો.

દ્રાક્ષાકાશ્મર્યમધૂકપુષ્પસ્વર્જૂરપ્રભૃતીતિ ॥ ૧૮૫ ॥

રક્તપિત્તહરાણ્યાહુર્ગુરુણિ મધુરાણિ ચ ।

૧૭૧ દરાખ, સવનનાં ફળ, મહુડાનાં ફુલ, ફળ, ખજૂર વગેરે ફળો મધુર, ભારે અને રક્તપિત્તને મટાડનારાં છે. ૧૮૫

દરાખના ખાસ ગુણો.

તેષાં દ્રાક્ષા સરા સ્વર્યા મધુરા સ્નિગ્ધશીતલા ૧૮૬

રક્તપિત્તજ્વરશ્વાસતૃષ્ણાદાહક્ષયાપહા ।

૧૭૨ તેઓમાં દરાખ મધુર, શીતવીર્ય, સ્નિગ્ધ, દસ્તને સાફ લાવનારી, સ્વરને સારે કરનારી અને રક્તપિત્ત, જ્વર, શ્વાસ, તરશ, દાહ અને ક્ષય એઓને મટાડનારી છે. ૧૮૬

સવનના ફળના ખાસ ગુણો.

હૃદયં મૂત્રવિબન્ધગ્નં પિત્તાસૃગ્વાતનાશનમ્ ॥ ૧૮૭ ॥

કેશ્યં રસાયનં મેઘ્યં કાશ્મર્યં ફલમુચ્યતે ।

૧૭૩ સવનનાં ફળ હૃદયને હિતકારી, રસાયન, વાળને કાચદો કરનારાં, બુદ્ધિને વધારનારાં અને મૂત્રની અટકાયત, પિત્ત, રક્તવિકાર અને વાયુ એઓને મટાડનારાં છે. ૧૮૭

ખજૂરના ખાસ ગુણો.

ક્ષતક્ષયાપહં હૃદયં શીતલં તર્પણં ગુરુ ॥ ૧૮૮ ॥

રસે પાકે ચ મધુરં સ્વાર્જૂરં રક્તપિત્તપિત્તજિત્ ।

૧૭૪ ખજૂરનું ફળ રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, શીતવીર્ય, ભારે, મનને પ્રિય લાગે એવું, તૃપ્તિ આપનાર અને રક્તપિત્ત, ઉરક્ષત તથા ક્ષય એઓને મટાડનાર છે. ૧૮૮

મહુડાના ફળ ફુલના ગુણો.

બૃંહણીયમહૃદયં ચ મધૂકકુસુમં ગુરુ ॥ ૧૮૯ ॥

વાતપિત્તોપશમનં ફલં તસ્યોપદિશ્યતે ।

૧૭૫ મહુડાનાં ફુલ ભારે, શરીરને પુષ્ટ કરનારાં અને હૃદયને અપ્રિય લાગે એવાં છે. અને મહુડાનાં ફળ વાયુને તથા પિત્તને શાંત કરનારાં છે. ૧૮૯

અદામ વગેરેના ખાસ ગુણો.

વાતામાશ્વોડામિષુકનિલચુપિચુનિકોચકોરુમાળ-

પ્રભૃતીતિ ॥ ૧૯૦ ॥

પિત્તશ્લેષ્મહરાણ્યાહુઃ સ્નિગ્ધોષ્ણાનિ ગુરુણિ ચ ।

બૃંહણાન્યનિલગ્ધાનિ બલ્યાનિ મધુરાણિ ચ ॥ ૧૯૧ ॥

૧૭૬ બદામ, અખોડ, અભિષુક, નિયુલ (ગુજરાતીમાં નામ મળતું નથી) કપાસના ડોડવા, પિસ્તાં, અને વાયવરણાં વગેરે ફળો મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, સ્નિગ્ધ, ભારે, શરીરને પુષ્ટ કરનારાં, બળને વધારનારાં અને કફ, પિત્ત તથા વાયુ એઓને મટાડનારાં છે. ૧૯૦-૧૯૧

લવણી ફળના (હરદ્રારેવડીના) ગુણો.

કષાયં કફપિત્તમ્નં કિંચિત્તિકં રુચિપ્રદમ્ ।

દુધં સુગન્ધિ વિશદં લવણીફલમુચ્યતે ॥ ૧૯૨ ॥

૧૭૭ લવણીનું ફળ તુરં, કંઠક કડવું, રુચિ ઉપજાવનાર, સુગંધિ, વિશદ, મનને પ્રિય લાગે એવું અને કફને તથા પિત્તને મટાડનાર છે. ૧૯૨

વસિર, કાંસકી અને ભીલામાના ફળના ગુણો.

વસિરં શીતપાક્યં ચ સારુષ્કરનિબન્ધનમ્ ।

વિષમ્નિ દુર્જરં રુક્ષં શીતલં વાતકોપનમ્ ॥ ૧૯૩ ॥

વિપાકે મધુરં ચાપિ રક્તપિત્તપ્રણાશનમ્ ।

૧૭૮ વસિર (અથેડા)નાં ફળ, કાંસકીનાં ફળ અને ભીલામાનાં ફળ એઓ વિપાકમાં મધુર, શીતવીર્ય, રુક્ષ, પેટમાં ગડગડાટ કરનારાં, માંડ પચે એવાં, વાયુનો પ્રકોપ કરનારાં અને રક્તપિત્તને મટાડનારાં છે. ૧૯૩

લીંબુના તથા ટંક નામના ફળના ગુણો.

પેરાવતંદન્તશઠમ્મલં શોણિતપિત્તકૃત્ ॥ ૧૯૪ ॥

શીતં કષાયં મધુરં ટંકં મારુતકુદુરુ ।

૧૭૯ દોડીયાં લીંબુ તથા લીંબુ ખાટાં અને રક્તપિત્તને કરનારાં છે. 'ટંક' નામનું ફળ મધુર, તુરં શીતવીર્ય, ભારે અને વાયુને ઉત્પન્ન કરનારું છે. ૧૯૪

ઈંગેરીયાના ફળના ગુણો.

ક્ષિગ્ધોષ્ણં તિક્તમધુરં વાતશ્લેષ્મમૈદુદમ્ ૧૯૫

૧૮૦ ઈંગેરીયાનું ફળ કડવું, મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, સ્નિગ્ધ અને વાયુને તથા કફને ઉત્પન્ન કરનારું છે. ૧૯૫

ખીજડીના ફળના ગુણો.

શમીફલં ગુરુ સ્વાદુ રુક્ષોષ્ણં કેશનાશનમ્ ।

૧૮૧ ખીજડીનું ફળ મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, રુક્ષ, ભારે અને કેશોનો-વાળોનો નાશ કરનારું છે.

ગુંદાના ગુણો.

ગુરુ શ્લેષ્માતકફલં કફકૃન્મધુરં હિમમ્ ॥ ૧૯૬ ॥

૧૮૨ ગુંદાં મધુર, શીતવીર્ય, ભારે અને કફને કરનારાં છે. ૧૯૬

કેરડાં, ભીલામા, ખારીબળ અને મોગરાના ગુણો.

કરીરાક્ષિકપીલૂનિ તૃણશૂન્યફલાનિ ચ ।

સ્વાદુતિક્તકટૂણાનિ કફવાતહરાણિ ચ ॥ ૧૯૭ ॥

૧૮૩ કેરડાં, ભીલામા, ખારીબળનાં ફળ અને મોગરાનાં ફળ એઓ મધુર, કડવાં, તીખાં, ઉષ્ણવીર્ય અને કફને તથા વાયુને મટાડનારાં છે. ૧૯૭

ખારીબળના ખાસ ગુણો.

તિક્તં પિત્તકરં તેષાં સરં કટુવિપાકિ ચ ।

તીક્ષ્ણોષ્ણં કટુકં પીલુ સઘ્નેહં કફવાતજિત્ ૧૯૮

૧૮૪ ખારીબળનાં ફળ કડવાં, તીખાં, વિપાકમાં તીખાં, ઉષ્ણવીર્ય, તીક્ષ્ણ, કંઠક સ્નિગ્ધ, દસ્તને સાફ લાવનારાં, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારાં તથા કફને અને વાયુને મટાડનારાં છે. ૧૯૮

ભીલામાના તથા ચેરીયાના ખાસ ગુણો.

આરુષ્કરં તૌષરકં કષાયં મધુરં લઘુ ।

ઉષ્ણં કૃમિજ્વરાનાહમેહોદાવર્તનાશનમ્ ॥ ૧૯૯ ॥

કુષ્ઠગુલ્મોદરાશોષ્ણં કટુપાકિ તથૈવ ચ ।

૧૮૫ ભીલામા અને તવરનાં-ચેરનાં ફળ તુરં, મધુર, વિપાકમાં તીખાં, ઉષ્ણવીર્ય, હલકાં અને કૃમિ, જ્વર, આનાહ (કબજિયત), પ્રમેહ, ઉદાવર્ત, કુષ્ઠ, શુલ્મ, ઉદર-રોગો અને અર્શ એ રોગોને મટાડનારાં છે. ૧૯૯

કરંજ, ખાખરો અને લીંબડાના ગુણો.

કરંજકિંશુકારિષ્ઠફલં જન્તુપ્રમેહનુત્ ॥ ૨૦૦ ॥

રુક્ષોષ્ણં કટુકં પાકે લઘુ વાતકફાપહમ્ ।

૧૮૬ કરંજ, ખાખરો અને લિંબડો એઓનાં ફળો વિપાકમાં તીખાં, ઉષ્ણવીર્ય, રુક્ષ અને કૃમિ, પ્રમેહ કફ અને વાયુ એઓને મટાડનારાં છે. ૨૦૦

વાવડીંગના ગુણો.

તિક્તમીષદ્વિષહિતં વિડઙ્ગં કૃમિનાશનમ્ ॥ ૨૦૧ ॥

૧૮૭ વાવડીંગ કંઠક કડવાં અને વિપનો તથા કૃમિ-ઓનો નાશ કરનારાં છે. ૨૦૧

હરડેના ગુણો.

વ્રણ્યમુષ્ણં સરં મેઘ્યં દોષમ્ શોફકુષ્ટનુત્ ।

કષાયં દીપનં ચામલં ચક્ષુષ્યં ચામયાફલમ્ ॥ ૨૦૨ ॥

૧૮૮ હરડે તુરી, ખાટી, ઉષ્ણવીર્ય, દસ્તને સાફ લાવનારી, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી, યુદ્ધિને વધારનારી, વ્રણને તથા આંખોને ફાયદો કરનારી અને દોષોને, સોજાને તથા કુષ્ઠને મટાડનારી છે. ૨૦૨

બેહુડાના ગુણો.

મેદનં લઘુ રુક્ષોષ્ણં વૈસ્વર્યક્રિમિનાશનમ્ ।

ચક્ષુષ્યં સ્વાદુપાક્યક્ષં કષાયં કફપિત્તજિત્ ૨૦૩

૧૮૯ બેહુડાં તુરં, વિપાકમાં મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, રુક્ષ, હલકાં, દસ્તને પાતળો કરનારાં, આંખોને ફાયદો કરનારાં અને સ્વરભંગ, કૃમિ, કફ અને પિત્ત એઓને મટાડનારાં છે. ૨૦૩

સોપારીના ગુણો.

કફપિત્તહરં રુક્ષં વક્ત્રેદમલાપહમ્ ।

કષાયમીષન્મધુરં કિંચિત્પૂર્ણફલં સરમ્ ॥ ૨૦૪ ॥

૧૯૦ સોપારી તુરં, કંઠક મધુર, રૂક્ષ, દસ્તને સાફ લાવનારં, કફ, પિત્ત અને મોઢાની ચીકાસને તથા મોઢાના મેલને મટાડનારં છે. ૨૦૪

ભવંત્રી, કપૂર, ભયફળ, લતાકસ્તૂરી, ચણકબાખ અને લવંગના ગુણો.

જાતીકોશોઽથ કર્પૂરં જાતીકટુકયોઃ ફલમ્ ।

કક્કોલકં લવણં ચ તિર્ક કટુ કફાપહમ્ ॥૨૦૫॥

લઘુ તૃણાપહં વક્ત્રક્રેદદૌર્ગન્ધનાશનમ્ ।

૧૯૧ ભવંત્રી, કપૂર, ભયફળ, લતાકસ્તૂરીનાં ફળ, ચણકબાખ અને લવીંગ એઓ કડવાં, તીખાં, હલકાં, તરસ, કફ અને મોઢાની ચીકાસ તથા દુર્ગંધ એઓને મટાડનારાં છે. ૨૦૫

કપૂરના ખાસ ગુણો.

સતિક્તઃ સુરભિઃ શીતઃ કર્પૂરો લઘુલેક્ષનઃ ॥૨૦૬॥

તૃણાયાં મુખશોષે ચ વૈરસ્ય ચાપિ પૂજિતઃ ।

૧૯૨ કપૂર કંઠક કડવું, શીતવીર્ય, હલકું, સુગંધી; લેખન અને તરસ તથા મોઢાનું સુકાવું અને બદરાવાદ પાણું એ રોગોમાં ઉત્તમ છે. ૨૦૬

લતાકસ્તૂરીના ખાસ ગુણો.

લતાકસ્તૂરિકા તદ્વચ્છાંતા બસ્તિવિશોધની ૨૦૭

૧૯૩ લતાકસ્તૂરી પણ કપૂરના જેવા જ ગુણોવાળી, શીતવીર્ય અને મૂત્રાશયને સાફ કરનારી છે. ૨૦૭

ચારોળીના મગજના ગુણો.

પ્રિયાલમજ્જા મધુરો વૃષ્યઃ પિત્તાનિલાપહઃ ।

૧૯૪ ચારોળીનો મગજ મધુર, વીર્યને વધારનાર અને પિત્તને તથા વાયુને મટાડનાર છે.

બેહુડાના મગજના ગુણો.

બૈભીતકો મદકરઃ કફમારુતનાશનઃ ॥ ૨૦૮ ॥

૧૯૫ બેહુડાનો મગજ મદનીશો કરનારો અને કફને તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૨૦૮

બોરના મગજના ગુણો.

કષાયો મધુરો મજ્જા કોલાનાં પિત્તનાશનઃ ।

તૃણાચ્છર્ધનિલપ્રશ્ન

૧૯૬ બોરનો મગજ તુરો, મધુર અને પિત્ત, તરશ, ઉલટી તથા વાયુ એઓને મટાડનારો છે.

આંબળાના મગજના ગુણો.

તદ્વદામલકસ્ય ચ ॥ ૨૦૯ ॥

૧૯૭ આંબળાનો મગજ પણ બોરના મગજના જેવા જ ગુણોવાળો છે. ૨૦૯

બીબેરુ, ગરમાળો અને કૌશામ્બના મગજના ગુણો.

બીજપૂરકશમ્યાકમજ્જા કોશામ્બસમ્ભવઃ ।

સ્વાદુપાકોઽમ્નિબલકૃત્તિગ્ધઃ પિત્તાનિલાપહઃ ૨૧૦

૧૯૮ બીબેરુ, ગરમાળો અને બંગલી કેરી એઓનો મગજ વિપાકમાં મધુર, સ્નિગ્ધ, બદરામિને તથા બળને વધારનારો અને પિત્તને તથા વાયુને મટાડનારો છે. ૨૧૦

મગજના ગુણો ફળના ગુણને અનુસરતા છે.

યસ્ય યસ્ય ફલસ્યેહ વીર્યં ભવતિ યાદૃશમ્ ।

તસ્ય તસ્યૈવ વીર્યેણ મજ્જાનમપિ નિર્દિશત્ ॥ ૨૧૧ ॥

૧૯૯ જે જે ફળોનાં જે ગુણો અને કર્મો કહેલાં છે તે તે ફળોના મગજોનાં પણ તે જ ગુણો અને કર્મો બાળવાં. ૨૧૧

કયાં પાકાં અને કયાં કાચાં ફળ ગુણકારક છે ?

ફલેષુ પરિપકં યદુણવત્તદુદાહૃતમ્ ।

શિલ્વાદન્યત્ર વિજ્ઞેયમામં તદ્દિ ગુણોત્તરમ્ ॥૨૧૨॥

ગ્રાહ્યુષ્ણં દીપનં તદ્દિ કષાયં કટુ તિત્તકમ્ ।

૨૦૦ ખિલાં શિવાય આકાનાં ફળોમાં જે ફળ પાકું હોય તેને જ ગુણકારી સમજવું. પરંતુ ખિલું તો કાચું જ વિશેષ ગુણકારી છે એમ બાળવું. કાચું ખિલું ગ્રાહી, ઉષ્ણ-બદરામિને પ્રદીપ્ત કરનારં, તુરં, કડવું અને તીખું છે. ૨૧૨

કેવું ફળ ખાવું નહિ ?

વ્યાધિતં કૃમિજુષ્ટં ચ પાકાતીતમકાલજમ્ ॥૨૧૩॥

વર્જનીયં ફલં સર્વમપર્યાગતમેવ ચ ।

૨૦૧ જે ફળ રોગવાળું, કીડાવાળું, બહુ જ પાકી ગયેલું, ઋતુ વગર થયેલું અથવા અરોબર નહીં પાકેલું હોય તે ફળ ખાવું નહીં. ૨૧૩

ધૃતિ ફળવર્ગ.

અથ શાકવર્ગ અને તેના ગુણો.

શાકાન્યત ઊર્ધ્વં વક્ષ્યામઃ ।

તત્ર પુષ્પફલાડલાબુકાલિન્દકપ્રભૃતીનિ ।

પિત્તગ્નાન્યનિલં કુર્યુસ્તથા મન્દકફાનિ ચ ૨૧૪

સૃષ્ટમૂત્રપુરીષાણિ સ્વાદુપાકરસાનિ ચ ।

૨૦૨ હવે પછી અમે શાકવર્ગ કહીશું. કેહણું, દુધણું, તરબૂચ વગેરે શાકો કહેવાય છે. શાકો રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, દસ્તને તથા મૂત્રને સાફ લાવનારાં, પિત્તનો નાશ કરનારાં અને વાયુને તથા કંઠક કફને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. ૨૧૪

કાચાં કેહણાના ગુણો.

પિત્તઘ્નં તેષુ કૂમાણ્ડં બાલં મધ્યં કફાવહમ્ ૨૧૫

પક્કં લઘૂષ્ણં સક્ષારં દીપનં બસ્તિશોધનમ્ ।

સર્વદોષહરં હૃદયં પથ્યં ચેતોવિકારિણામ્ ॥ ૨૧૬ ॥

૨૦૩ કાચું કેહણું પિત્તને મટાડનારં છે. મધ્યમ-કંઠક કાચું કંઠક પાકું કેહણું કફને ઉત્પન્ન કરનારં છે. પાકું કેહણું કંઠક ક્ષારતાવાળું, ઉષ્ણવીર્ય, હલકું, બદ-

રાશિને પ્રદીપ્ત કરનારું, મૂત્રાશયને સાફ કરનારું, સધળા દોષોને મટાડનારું હૃદયને પ્રિય લાગે એવું અને ચિત્તના વિકારવાળાઓને હિતકારી છે. ૨૧૫-૨૧૬

તરબુચના ખાસ ગુણો.

દૃષ્ટિશુક્લેષકરં કાલિન્દ્રં કફવાતકૃત્ ।

૨૦૪ તરબુચ-કલીંગર દૃષ્ટિને તથા વીર્યને નુકસાન કરનારું અને કફને તથા વાયુને ઉત્પન્ન કરનારું છે.

દુધીના ખાસ ગુણો.

અલાભૂર્મિન્નવિટ્કા તુ રુક્ષા ગુર્વ્યતિશીતલા ૨૧૭

૨૦૫ દુધલું રુક્ષ, ભારે, બહુ જ ટાટું અને દસ્તને સાફ લાવનારું છે. ૨૧૭

કડવા દુધલાના ખાસ ગુણો.

તિક્તલાભૂરહૃદ્યા તુ વામની વાતપિત્તજિત્ ।

૨૦૬ કડવું દુધલું હૃદયને અહિત કરનારું, ઉલટી કરાવનારું અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારું છે.

કાકીડોની બુદી બુદી જાતના ગુણો.

ત્રપુસૈર્વારુકર્કારુકશીર્ણવૃન્તપ્રભૃતીનિ ॥૨૧૮॥

ગુરુવિષ્ટમ્મિશીતાનિ સ્વાદૂનિ કફકૃન્તિ ચ ।

સૃષ્ટમૃત્રપુરીષાણિ સક્ષારમધુરાણિ ચ ॥ ૨૧૯ ॥

૨૦૭ કાકડી, એર્વારુ, (કાકડીની જાત) કર્કારુક (કાકડીની જાત) ખરબૂચ (સકરટેટી) વગેરે શાકો મધુર, કંધક ખારાશવાળાં, શીતવીર્ય, ભારે, પેટમાં ગડગડાટ કરનારાં, સ્વાદૃષ્ટ, દસ્તને તથા મૂત્રને સાફ લાવનારાં અને કફને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. ૨૧૮-૨૧૯

કાચી પાકી કાકડીના ખાસ ગુણો

બાલં સુનીલં ત્રપુસં તેષાં પિત્તહરં સ્મૃતમ્ ।

તત્પાણ્ડુ કફકૃક્ષીર્ણમ્મલ્લં વાતકફાપહમ્ ॥૨૨૦॥

૨૦૮ તેઓમાં કાચી અને બહુ જ લીલા રંગની કાકડી પિત્તને મટાડનારી છે. તે જ કાકડી સફેદાદ ઉપર આવી જાય ભારે કફને ઉત્પન્ન કરે છે અને જૂની-બહુ પાકી ગયેલી કાકડી ખાટી અને વાયુને તથા કફને મટાડનારી છે. ૨૨૦

એર્વારુક તથા કર્કારુ જાતની કાકડીના ગુણો

ર્વારુકં સર્કારુકં સમ્પર્કં કફવાતકૃત્ ।

સક્ષારં મધુરં રુચ્યં દીપનં નાતિપિત્તલમ્ ॥ ૨૨૧॥

૨૦૯ એર્વારુક અને કર્કારુ નામની કાકડીની જાતો પાકી હોય તો કંધક ક્ષારતાવાળી, મધુર, રુચિ ઉપ-જનવનારી, જઠરાશિને પ્રદીપ્ત કરનારી અને કંધક પિત્તને તથા કફને અને વાયુને ઉત્પન્ન કરનારી છે. ૨૨૧

પાકા ખરબૂચના ખાસ ગુણો.

સક્ષારં મધુરં ચૈવ શીર્ણવૃન્તં કફાપહમ્ ।

મેદનં દીપનં હૃદયમાનાહાષ્ટોલનુલ્લથુ ॥ ૨૨૨ ॥

૨૧૦ પાકું ખરબૂચ કંધક ક્ષારવાળું, મધુર, દસ્તને પાતળો કરનારું, જઠરાશિને પ્રદીપ્ત કરનારું, હલકું, મનને પ્રિય લાગે એવું અને કફ, આનાહ-કબજિત તથા અધીલા એઓને મટાડનારું છે. ૨૨૨

પિપર વગેરે પદાર્થોના સામાન્ય ગુણો.

પિપ્પલીમરિચશ્ત્રુક્કેરાદ્રકહિહુજોરકકુસ્તુબુહ-
જમ્બીરકસુમુક્ષસુરસાર્જકમૂસ્તૃણસુગન્ધકકાસ-
મર્દકકાલમાલકુઠેરકક્ષવકલ્પરપુષ્પશિષુમધુશિષુ-
ફણિજ્ઞકસર્ષપરાજિકાકુલાહલવેણુગણ્ડીરતિલપ-
ર્ણિકાવર્ષાભુચિત્રકમૂલકપોતિકાલશુનપલાણ્ડુક-
લાયપ્રભૃતીનિ ॥ ૨૨૩ ॥

કટૂન્યુણ્ણાનિ રુચ્યાનિ વાતશ્લેષ્મહરાણિ ચ ।

કૃતાન્નષૂપયુજ્યન્તે સંસ્કારાર્થમનંકથા ॥ ૨૨૪ ॥

૨૧૧ *પિપર, મરી, સુંક, આદુ, હિંગ, જીરું, ધાણા, અખાઈ લીંબુ, સુમુખ (તુલસી), સુરસા (જંગલી તુલસી), અર્જક (તુલસી), ભૂસ્તૃણ, સુગંધક (સુગંધી તૃણ), કાં-સોદરો, કાળી તુલસી, કુઠેરક (એક જાતની તુલસી), ક્ષવક (કાળા સર્ષવ), ખરબુખ, કડવો સરગવો, મીઠો સરગવો, મરવો, સરખવ, રાઈ, કુલાહર (ગોરખમુંડી), વેણુ (વાંસ), ગંડીર (કડવું સુરણ), તિલપર્ણિકા (તલવણી), સાટોડી, ચિત્રો, મૂલાની લાજ, લસણ, ડુંગળી-કાંદા, વટાણા વગેરે શાકો તીખાં, ઉષ્ણવીર્ય, રુચિ ઉપજનવનારાં, અને વાયુને તથા કફને મટાડનારાં છે. આ સધળાં દ્રવ્યો રાંધેલાં અન્નોને વધાર વગેરે સંસ્કારો આપવાના કામમાં અનેક રીતે વપરાય છે. ૨૨૩-૨૨૪

લીલી સુકી પીપરના ખાસ ગુણો.

તેષાં ગુર્વી સ્વાદુશીતા પિપ્પલયાદ્રા કફાવહા ।

શુષ્કા કફાનિલઘ્ની સા વૃષ્યા પિત્તાવિરોધિની ૨૨૫

૨૧૨ લીલી પિપર મધુર, શીતવીર્ય, ભારે અને કફને ઉત્પન્ન કરનારી છે. સુકી પિપર વીર્યને વધારનારી તથા કફને અને વાયુને મટાડનારી છે અને પિત્તને ઉત્પન્ન કરતી નથી. ૨૨૫

લીલાં સુકાં મરીના ગુણો.

સ્વાદુપાક્યાર્દ્રમરિચં ગુરુ શ્લેષ્મપ્રસેકિ ચ ।

કટૂણ્ણં લથુ તચ્છુષ્કમવૃષ્યં કફવાતજિત્ ॥૨૨૬॥

૨૧૩ લીલાં મરી વિપાકમાં મધુર, ભારે અને કફનો સ્વાદ કરાવનારાં છે. સુકાં મરી તીખાં, ઉષ્ણવીર્ય, હલકાં, વીર્યને નુકસાન કરનારાં અને કફને તથા વાયુને મટાડનારાં છે. ૨૨૬

* પિપર વગેરે જે પદાર્થો ગણાવ્યા છે તેમાંના કેટલાએક પદાર્થો વધારના કામમાં ઉપયોગી છે, કેટલાએક શાક તરિકે વપરાય છે, કેટલાએક ઔષધરૂપ છે અને કેટલાએક આ-હારરૂપ છે.

ઘોળાં મરીના ખાસ ગુણો.

નાત્યુષ્ણં નાતિશીતં ચ વીર્યતો મરિચં સિતમ્ ।

ગુણવન્મરિચેભ્યઃ ચક્ષુષ્યં ચ વિશેષતઃ ॥ ૨૨૭ ॥

૨૧૪ ઘોળાં મરી બહુ શીતવીર્ય નથી, તેમ બહુ ઉષ્ણ-
વીર્ય પણ નથી, કાળા મરીનાં જેવા જ ગુણવાળાં અને
વિશેષે કરીને આંખોને ફાયદો કરનારાં છે. ૨૨૭

સુંઠના ખાસ ગુણો.

નાગરં કફવાતર્ષ્ણં વિપાકે મધુરં કટુ ।

વૃષ્યોષ્ણં રોચનં હૃદયં સક્ષોદં લઘુ દીપનમ્ ॥ ૨૨૮ ॥

૨૧૫ સુંઠ તીખી, વિપાકમાં મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, હલકી,
કંઠક સ્નિગ્ધ, વીર્યને વધારનારી, રુચિ ઉપજવનારી,
મનને પ્રિય લાગે એવી, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી
અને કફને તથા વાયુને મટાડનારી છે. ૨૨૮

આદુના ખાસ ગુણો.

કફાનિલહરં સ્વર્યં વિબંધાનાહશૂલનુત્ ।

કટૂણં રોચનં હૃદયં વૃષ્યં ચૈવાર્દ્રકં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૨૯ ॥

૨૧૬ આદુ તીખું, ઉષ્ણવીર્ય, રુચિ ઉપજવનાર,
મનને પ્રિય લાગે એવું, વીર્યને વધારનાર, સ્વરને ફાયદો
કરનાર અને કફ, વાયુ, મળબંધ, શૂળ તથા આનાહ
એઓને મટાડનાર છે. ૨૨૯

હિંગના ખાસ ગુણો.

લઘૂણં પાચનં હિઙ્ગુ દીપનં કફવાતજિત્ ।

કટુ સ્નિગ્ધં સરં તીક્ષ્ણં શૂલાજીર્ણવિબંધનુત્ ૨૩૦

૨૧૭ હિંગ તીખી, ઉષ્ણવીર્ય, હલકી, સ્નિગ્ધ, તીક્ષ્ણ,
પાચન કરનારી, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી, દસ્તને સાફ
લાવનારી અને કફ, વાયુ, શૂળ, અશુભ અને કબજિયત
એઓને મટાડનારી છે. ૨૩૦

બે ભતનાં શરાના ખાસ ગુણો.

તીક્ષ્ણોષ્ણં કટુકં પાકે રુચ્યં પિત્તાગ્નિવર્ધનમ્ ।

કટુ શ્લેષ્માનિલહરં ગન્ધાઘ્નં જીરકદ્વયમ્ ૨૩૧

કારવી કરવી તદ્વદ્વિજ્ઞેયા સોપકુશ્વિકા ।

૨૧૮ સફેદ શરં અને શાહશરં એ બન્ને ભતનાં
શરાં રસમાં અને વિપાકમાં તીખાં, ઉષ્ણવીર્ય, તીક્ષ્ણ,
રુચિ ઉપજવનારાં, સુગંધી, પિત્તને તથા જઠરાગ્નિને વધાર-
નારાં અને કફને તથા વાયુને મટાડનારાં છે. કલોશ
શરં, કાલીશરી અને અજમા એઓ પણ શરાના જેવા
જ ગુણવાળાં છે. ૨૩૧

કાથમરીના ગુણો.

મહ્યવ્યઞ્જનમોજ્યેષુ વિવિધેષ્વવચારિતા ॥ ૨૩૨ ॥

આર્દ્રાં કુસ્તુમ્બરી કુર્યાત્સ્વાદુસૌગન્ધ્યહૃદયતામ્ ।

૨૧૯ લીલી કાથમરી-ધાણાભાજી ભક્ત્યોમાં, બોળ્યો-
માં અને કઠી વગેરેમાં નાખવામાં આવેલી હોય તો
તેઓને સ્વાદિષ્ટ, સુગંધી અને મનને પ્રિય લાગે એવાં
બનાવે છે. ૨૩૨

સુકા ધાણાના ખાસ ગુણો.

સા શુષ્કા મધુરા પાકે સ્નિગ્ધા તૃહ્ણાહનાશની ૨૩૩
દોષઘ્ની કટુકા કિંચિત્તિક્તા ક્ષોતોવિશોધની ।

૨૨૦ સુકા ધાણા તીખા, કંઠક કડવા, વિપાકમાં
મધુર, સ્નિગ્ધ, માર્ગોને સાફ કરનારા અને દોષોને,
તરસને તથા દાહને મટાડનારા છે. ૨૩૩

સુકાં બખાઈ લીંબુના ખાસ ગુણો.

જમ્બીરઃ પાચનસ્તીક્ષ્ણઃ કૃમિવાતકફાપહઃ ॥ ૨૩૪ ॥

સુરમિર્દીપનો રુચ્યો મુલ્લવૈશઘકારકઃ ।

૨૨૧ સુકું બખાઈ લીંબુ પાચન કરનાર, તીક્ષ્ણ,
સુગંધી, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રુચિ ઉપજવનાર,
મ્હેડાને સ્વચ્છ કરનાર અને કૃમિ, કફ તથા વાયુ
એઓને મટાડનાર છે. ૨૩૪

સફેદ માંજરવાળી તથા તીખા પાંદડાંવાળી તુળસી

તથા જંગલી તુળસીના ખાસ ગુણો.

કફાનિલવિષશ્વાસકાસદૌર્ગન્ધ્યનાશનઃ ॥ ૨૩૫ ॥

પિત્તકૃત્પાર્શ્વશૂલઘ્નઃ સુમુખઃ સમુદાહૃતઃ ।

તદ્વત્તુ સુરસો જ્ઞેયો વિશેષાદ્ધરનાશનઃ ॥ ૨૩૬ ॥

૨૨૨ સફેદ માંજરવાળી તુળસી તથા તીખા પાંદડાં-
વાળી તુળસી કફને, વાયુને, વિપને, શ્વાસને, ખાંસીને
તથા દુર્ગંધપણને મટાડે છે. પિત્ત કરે છે, પડખાંના
શૂળને મટાડે છે. જંગલી તુળસીના પણ એવા જ
ગુણો છે. પરંતુ તે ઝેરના વિકારનો ખાસ નાશ
કરે છે. ૨૩૫-૨૩૬

કાળાં માંજરવાળી, ક્ષુદ્ર તુળસી અને ભૂસ્તૃણના

ખાસ ગુણો.

કફઘ્ના લઘવો રુક્ષાઃ સ્નિગ્ધોષ્ણાઃ પિત્તવર્ધનાઃ ।

કટુપાકરસાશ્ચૈવ સુરસાર્જકભૂસ્તૃણાઃ ॥ ૨૩૭ ॥

૨૨૩ કાળાં માંજરવાળી જંગલી તુળસી, ક્ષુદ્ર તુળસી
અને ભૂસ્તૃણ કફને હરનારાં છે, હલકાં છે, રુક્ષ છે,
કંઠક સ્નિગ્ધ છે, ઉષ્ણવીર્ય છે, પિત્તને વધારનારાં છે
અને પાકમાં તથા રસમાં તીખાં છે. ૨૩૭

કાસંદરાના ખાસ ગુણો.

મધુરઃ કફવાતઘ્નઃ પાચનઃ કઠ્ઠશોધનઃ ।

વિશેષતઃ પિત્તહરઃ સતિક્તઃ કાસમર્દકઃ ॥ ૨૩૮ ॥

૨૨૪ કાસંદરો મધુર, કંઠક કડવો, પાચન કરનાર,
કંઠને શુદ્ધ કરનારો, તથા કફને, વાયુને અને વિશેષે
કરીને પિત્તને મટાડનારો છે. ૨૩૮

કડવા સરગવાના ખાસ ગુણો.

કટુઃ સક્ષારમધુરઃ શિથુસ્તિક્તોઽથ પિત્તલઃ ।

૨૨૫ કડવો સરગવો તીખો, કંઠક ક્ષારપણવાળો
અને મધુર, કડવો તથા પિત્તને મટાડનારો છે.

મીઠા સરગવાના ખાસ ગુણો.

મધુશિમ્બુઃ સરસ્તિક્તઃ શોકઘ્નો વીપનઃ કટુઃ૨૩૯
૨૨૬ મીઠા સરગવો તીખો, કડવો, દસ્તને સાફ
લાવનારો, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારો અને સોજને
મટાડનારો છે. ૨૩૯

સરખવની ભાજી, કડવું સુરણ અને વેગ નામના
શાકના ખાસ ગુણો.

વિદ્યાહિં ચક્ષુવિષ્મૂઢં રૂક્ષં તીક્ષ્ણોષ્ણમેષ ચ ।

ત્રિદોષં સાર્ષપં શાકં ગાણ્ડીરં વેગનામ ચ ॥૨૪૦॥

૨૨૭ સરખવની ભાજી, કડવું સુરણ અને વેગ નામનું
શાક એઓ ઉબ્જીવીર્ય, તીક્ષ્ણ, રૂક્ષ, પાકાવસ્થામાં
ઘાહ ઉત્પન્ન કરનારાં, મંજીમૂત્રને રોકનારાં અને ત્રણે
દોષોને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. ૨૪૦

ચિત્રાના અને તલવણીના ખાસ ગુણો.

ચિત્રકસ્તિલપર્ણી ચ કફશોકહરે લઘુ ।

૨૨૮ ચિત્રો અને તલવણી એઓ હલકાં અને કફને
તથા સોજને મટાડનારાં છે.

સાટોડીના ખાસ ગુણો.

વર્ષાભૂઃ કફવાતઘ્ની હિતા શોકોદરાશીસામ્ ૨૪૧

૨૨૯ સાટોડી કફને તથા વાયુને મટાડનારી અને
સોજો, ઉદરરોગ અને અર્શ એ રોગોમાં ફાયદો કર-
નારી છે. ૨૪૧

મૂળાની ભાજીના ખાસ ગુણો.

કટુતિક્તરસા હૃદ્યા રોચની વહ્નિવીપની ।

સર્વદોષહરા લઘ્વી કષ્ઠ્યા મૂલકપોતિકા ॥૨૪૨॥

૨૩૦ મૂળાની ભાજી તીખી, કડવી, હલકી, મનને
પ્રિય લાગે એવી, અન્ન ઉપર રુચિ ઉપજાવનારી, જઠરાગ્નિ
પ્રદીપ્ત કરનારી, કંઠને ફાયદો કરનારી અને સર્વ દોષોને
મટાડનારી છે. (વાત, પિત્તને કફને શાંત કરનારી છે.) ૨૪૨

રાંધેલા મૂળાના તથા કાચા મૂળાના

ખાસ ગુણો.

મહત્તદુરુ વિષ્મિ તીક્ષ્ણમામં ત્રિદોષકૃત્ ।

તદેવ સ્નિગ્ધસિદ્ધં તુ પિત્તનુત્કફવાતજિત્ ૨૪૩

૨૩૧ કાચા (અગ્નિથી નહીં પકાવેલા) મૂળા અત્યંત
ભારે, વિષ્ટંભી (પેટમાં ગડગડાટ કરીને પચે તેવા)
તીક્ષ્ણ, અને ત્રણે દોષોને ઉત્પન્ન કરનારા છે. પરંતુ
તે જ મૂળા જો ધી વગેરે સ્નેહની સાથે પકાવીને ખાધા
હોય તો વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષોને
શમાવે છે. ૨૪૩

સુકા મૂળાના ખાસ ગુણો.

ત્રિદોષશમનં શુષ્કં વિષદોષહરં લઘુ ।

૨૩૨ સુકા મૂળા હલકા, વિષના વિકારોને મટાડ-
નારા અને ત્રણે દોષોને શમાવનારા છે.

સુકાં શાક (કાચરી)ના ખાસ ગુણો.

વિષ્મિ વાતલં શાકં શુષ્કમન્યત્ર મૂલકાત્ ૨૪૪

૨૩૩ મૂળા શિવાયના બાકીનાં સુકાં શાકો વાયુને
ઉત્પન્ન કરનારાં અને વિષ્ટંભી (પેટમાં ગડગડાટ કરીને
માંડ માંડ પચનારાં) છે. ૨૪૪

મૂળાના ફુલ, ફળ, પાંદડાં વગેરેના ગુણો.

પુષ્પં ચ પત્રં ચ ફલં તથૈવ

યથોત્તરં તે લઘ્વઃ પ્રવિદ્યાઃ ।

તેષાં તુ પુષ્પં કફપિત્તહનૃ

ફલં નિહન્યાત્કફમારુતૌ ચ ॥ ૨૪૫ ॥

૨૩૪ મૂળાનાં પુલોથી પાંદડાંને અને પાંદડાંથી ફળોને
વધારે વધારે હલકાં કહ્યાં છે. મૂળાનાં ફુલ કફને તથા
પિત્તને મટાડનારાં છે અને મૂળાનાં ફળ (મોઘરા) કફને
તથા વાયુને મટાડનારાં છે. ૨૪૫

લસણના ખાસ ગુણો.

સ્નિગ્ધાંશ્ણતીક્ષ્ણઃ કટુપિચ્છિલઞ્ચ

ગુરુઃ સરઃ સ્વાદુરસઞ્ચ બલ્યઃ ।

વૃષ્યઞ્ચ મેધાસ્વરવર્ણચન્ધુ-

ર્મન્નાસ્થિસંધાનકરો રસોનઃ ॥ ૨૪૬ ॥

હૃદ્રોગર્જીર્ણજ્વરકુક્ષિશૂલ-

વિષ્ણ્વગુલ્મારુચિકાસશોફાન્ ।

દુર્નામકુષ્ઠાનલસાદજન્તુ-

સમીરણશ્વાસકફાંશ્ચ હન્તિ ॥ ૨૪૭ ॥

૨૩૫ લસણ તીખું, મધુર, ઉબ્જીવીર્ય, ચિકાસવાળું,
સ્નિગ્ધ, તીક્ષ્ણ, ભારે, દસ્તને સાફ લાવનારું, બળ
આપનારું, વીર્યને ઉત્પન્ન કરનારું, બુદ્ધિને વધારનારું,
સ્વરને તથા વર્ણને સારો કરનારું, આંખોને ફાયદો
કરનારું, ભાંગેલાં અસ્થિને સાંધનારું અને હૃદયના રોગો,
જીર્ણજ્વર, પેટનો દુખાવો, દસ્તની કબજીયત, ગુલ્મ,
અરુચિ, ઉધરસ, સોજો, અર્શ, કુષ્ઠ, જઠરાગ્નિની મંદતા,
કૃમિ, વાયુના રોગો, શ્વાસ અને કફ એઓને મટાડનારું
છે. ૨૪૬-૨૪૭

કુંગળીના ખાસ ગુણો.

નાત્યુષ્ણવીર્યોડનિલહા કટુઞ્ચ

તીક્ષ્ણો ગુરુનાતિકફાવહઞ્ચ ।

બલાવહઃ પિત્તકરોડથ કિંચિ-

ત્પલાણ્ડુરગ્નિં ચ વિષર્ધયેન્તુ ॥ ૨૪૮ ॥

૨૩૬ કુંગળી તીખી, કંઠક ગરમ, તીક્ષ્ણ, ભારે, વાયુને
મટાડનારી, બળ આપનારી, જઠરાગ્નિને વધારનારી,
કફને બહુ ઉત્પન્ન નહીં કરનારી, અને કંઠક પિત્તને
ઉત્પન્ન કરનારી છે. ૨૪૮

લીલી ડુંગળીના ખાસ ગુણો.

સ્નિગ્ધો રુચિયઃ સ્થિરધાતુકર્તા

બલ્યોઽથ મેધાકફપુષ્ટિદશ્ચ ।

સ્વાદુર્ગુરુઃ શોણિતપિત્તશસ્ત્રઃ

સપિચ્છિલઃ ક્ષીરપલાન્ડુરુક્તઃ ॥ ૨૪૨ ॥

૨૩૭ લીલી ડુંગળી મધુર, રસવાળી, સ્નિગ્ધ, ભારે, કંઠક ચિકાસવાળી, રુચિ ઉપજવનારી, ધાતુઓને સ્થિર કરનારી, બળ આપનારી, શુદ્ધિને તથા કફને વધારનારી અને રક્તપિત્ત ઉપર ફાયદો કરનારી છે. ૨૪૯

વટાણાની ભાજના ખાસ ગુણો.

કલાયશાકં પિત્તઘ્નં કફઘ્નં વાતલં ગુરુ ।

કષાયાનુરસં ચૈવ વિપાકે મધુરં ચ તત્ ॥ ૨૫૦ ॥

૨૩૮ વટાણાની ભાજ કંઠક તુરી, વિપાકમાં મધુર, ભારે, વાયુને ઉત્પન્ન કરનારી અને કફને તથા પિત્તને મટાડનારી છે. ૨૫૦

ધુંછ વગેરે ભાજ અને તેના ગુણો.

ચુઙ્ચૂયુથિકાતરુણીજીવન્તીભિસ્મીતિકાનદીમ-
હ્યાતકચ્છગલાન્ત્રીવૃક્ષાદનીફઙ્ગીશાલ્મલીશેલુવન-
સ્પતિપ્રસવશણકર્ણદારકોવિદારપ્રમૃતીનિ ॥૨૫૧॥

કષાયસ્વાદુતિક્તાનિ રક્તપિત્તહરાણિ ચ ।

કફઘ્નાન્યનિલં કુર્યુઃ સંગ્રાહીણિ લઘૂનિ ચ ॥ ૨૫૨ ॥

૨૩૯ ધુંછ, જૂઈ, કુંવાર, ખરખોડીની ભાજ, બી-
બીતિકાની ભાજ (ભાષામાં નામ નથી મળતું), નદી-
બહાતક (ભાષામાં નામ નથી મળતું), બીલામાની,
વરધારાની, આંદાની, ફાંગની અથવા ભારંગીની, શેમળો,
ગુંદી, ઉંચરો વગેરે વનસ્પતિનાં કુપળીયાંની, -સણ,
ગુંદાની ભાજ ચંપાભાજ વગેરેની ભાજઓ તુરી, મધુર,
કડવી, હલકી, ગ્રાહી, વાયુને ઉત્પન્ન કરનારી અને કફને
તથા રક્તપિત્તને મટાડનારી છે. ૨૫૧-૨૫૨

ધુંછની ભાજના ખાસ ગુણો.

લઘુઃ પાકે ચ જન્તુજ્ઞઃ પિચ્છિલો ઘ્રિણિનાં હિતઃ ।

કષાયમધુરો ગ્રાહી ચુઙ્ચૂસ્તેષાં ત્રિદોષહા ॥ ૨૫૩ ॥

૨૪૦ તેઓમાં ધુંછની ભાજ તુરી, મધુર, પાકમાં
હલકી, ગ્રાહી, ચિકાસવાળી, વળુવાળાને ફાયદો કરનારી
અને કૃમિઓને તથા સર્વ દોષોને મટાડનારી છે. ૨૫૩

ખરખોડીની ભાજના ખાસ ગુણો.

ચક્ષુષ્યા સર્વદોષઘ્ની જીવન્તી સમુદાહતા ।

૨૪૧ ખરખોડીની ભાજ આંખોને ફાયદો કરનારી
અને સર્વ દોષોને મટાડનારી છે.

આંદાની ભાજના ખાસ ગુણો.

વૃક્ષાદની વાતહરા ।

ફાંગની ભાજના ખાસ ગુણો.

ફઙ્ગી ત્વલ્પબલા મતા ॥૨૫૪॥

૨૪૩ ફાંગની ભાજ કંઠક બળ આપનારી છે. ૨૫૪

ઉંચરો વગેરે છીરવાળા વૃક્ષોના ખાસ ગુણો.

ક્ષીરવૃક્ષોત્પલાદીનાં કષાયાઃ પલ્લવાઃ સ્મૃતાઃ ।

શીતાઃ સંગ્રાહિણઃ શસ્તા રક્તપિત્તાતિસારિણામ્ ॥૨૫૫॥

૨૪૪ ઉંચરો વગેરે છીરવાળા વૃક્ષોનાં અને કમળ
વગેરેના કામળ પાંદડાંઓ તુરાં, શીતવીર્ય, ગ્રાહી અને
રક્તપિત્ત તથા અતિસાર એ રોગો ઉપર ફાયદો
કરનારાં છે. ૨૫૫

ઘોળી સાટોડી વગેરે ભાજના ગુણો.

પુનર્નવાવરુણતર્કાર્યુરુબુકવત્સાદનીબિલ્વશાક-
પ્રમૃતીનિ । ડણ્ણાનિ સ્વાદુતિક્તાનિ વાતપ્રશમ-
નાનિ ચ ॥ ૨૫૬ ॥

૨૪૫ ઘોળી સાટોડી, વરણો, અરણી, ઘોળો એરડો,
ગળો, બીલી વગેરેની ભાજઓ મધુર, કડવી, ઉષ્ણવીર્ય
અને વાયુને મટાડનારી છે. ૨૫૬

ઘોળી સાટોડીના ખાસ ગુણો.

તેષુ પૌનર્મવં શાકં વિશેષાચ્છોપનાશનમ્ ॥૨૫૭॥

૨૪૬ તેઓમાં ઘોળી સાટોડીનું શાક વિશેષે કરીને
સોળને મટાડનારું છે. ૨૫૭

તાંદળજો, પોથી, ગદભ, ચીલ, પાલખ, ટાંકો

વગેરેની ભાજના ખાસ ગુણો.

તણ્ડુલીયકોપોદિકાઽશ્વબલાચિહ્લીપાલકુઘાવાસ્તુ-
કપ્રમૃતીનિ ॥૨૫૮॥

સૃષ્ટમૂત્રપુરીષાણિ સક્ષારમધુરાણિ ચ ।

મન્દ્વાતકફાન્યાહ્ રક્તપિત્તહરાણિ ચ ॥ ૨૫૯ ॥

૨૪૭ તાંદળજો, પોથી, ગદભ, ચીલ, પાલખ, ટાંકો
વગેરે ભાજઓ કંઠક ક્ષારપણાવાળી અને મધુર, ઝાડાને
તથા પેસાબને સાફ લાવનારી, કંઠક વાયુને તથા
કફને ઉત્પન્ન કરનારી અને રક્તપિત્તને મટાડનારી
છે. ૨૫૮-૨૫૯

તાંદળજની ભાજના ખાસ ગુણો.

મધુરો રસપાકાભ્યાં રક્તપિત્તમદાપહઃ ।

તેષાં શીતતમો રુક્ષસ્તણ્ડુલીયો વિષાપહઃ ॥૨૬૦॥

૨૪૮ તાંદળજની ભાજ રસમાં અને વિપાકમાં
મધુર, બહુ જ ઠંડી, રુક્ષ તથા વિષ, રક્તપિત્ત અને
મદ એઓને મટાડનારી છે. ૨૬૦

પોથીની ભાજના ખાસ ગુણો.

સ્વાદુપાકરસા બૃષ્યા વાતપિત્તમદાપહા ।

ઉપોદિકા સરા સ્નિગ્ધા બલ્યા ફલેષ્મકરી હિમા ॥૨૬૧॥

૨૪૯ પોથીની ભાજ રસમાં અને વિપાકમાં મધુર

શીતવીર્ય, વીર્યને વધારનારી, સ્નિગ્ધ, દસ્તને સાફ લાવનારી, બળ આપનારી, કફને ઉત્પન્ન કરનારી અને વાયુ, પિત્ત તથા મદ એઓને મટાડનારી છે. ૨૬૧

ટાંકાની ભાજના ખાસ ગુણો.

કટુર્વિપાકે કૃમિહા મેઘાન્નિબલવર્ધનઃ ।

સક્ષારઃ સર્વદોષઘ્નો વાસ્તુકો રોચકઃ સરઃ ॥૨૬૨॥

૨૫૦ ટાંકા વિપાકમાં તીખો, કંઠક ક્ષારવાળો, શુદ્ધિને, જઠરાગ્નિને તથા બળને વધારનારો, રુચિ ઉપજાવનારો, દસ્તને સાફ લાવનારો અને કૃમિઓને તથા સર્વ દોષોને મટાડનારો છે. ૨૬૨

ચીલની ભાજના તથા પાલખની ભાજના

ખાસ ગુણો.

ચિલી વાસ્તુકવજ્રેયા પાલકૃચા તણ્ડુલીયવત્ ।

વાતકૃદ્બદ્ધવિષ્મૂત્રા રૂક્ષા પિત્તકફે હિતા ૨૬૩

૨૫૧ ચીલની ભાજ ટાંકાના જેવા જ ગુણોવાળી છે.

અને પાલખની ભાજ તાંદળખના જેવા ગુણોવાળી, રૂક્ષ, વાયુને ઉત્પન્ન કરનારી, ઝાડાને તથા પીશાબને રોકનારી અને પિત્તને તથા કફને માટે સારી છે. ૨૬૩

ગદભની ભાજના ખાસ ગુણો.

શાકમાશ્વબલં રૂક્ષં બદ્ધવિષ્મૂત્રમારુતમ્

૨૫૨ ગદભની ભાજ રૂક્ષ અને ઝાડાને, પીસાબને તથા અધિવાયુને રોકનારી છે.

બ્રાહ્મી વગેરેની ભાજઓ અને તેના ગુણો.

મળ્લકપર્ણીસસલાસુનિષ્ણકસુવર્ચલામ્લસુવર્ચલાપિપ્પલીગુડ્ડીગોજિહ્વાકાકમાર્ચીપ્રપુત્રાઢાવગ્નુજસતીનિવૃહતીકણ્ટકારિકાફલપટોલવાર્તાકુકારવેલ્લકકટુકિકાકેલુકોરુબૂકપર્પટકકિરાતતિત્તકકોટકારિષ્ઠકોશાતકીવેત્રકરીરાટરૂષકાર્કપુષ્પીપ્રભૃતીનિ ॥ ૨૬૪ ॥

રક્તપિત્તહરાણ્યાહુર્હયાનિ સુલઘ્નિ ચ ।

કુષ્ઠમેહજ્વરશ્વાસકાસારુચિહરાણિ ચ ॥ ૨૬૫ ॥

૨૫૩ બ્રાહ્મી, હાથલા થેરની ભાજ, લાંપડીની ભાજ, સૂરજમુખીની ભાજ, બ્રહ્મસુવર્ચલાની ભાજ, (બ્રાહ્મીની એક જાત છે) લિંડી પિપરની ભાજ, ગળેની ભાજ, ભૌંપાથરી, પીલુડી, કુવાડીયાની ભાજ, બાબચીની ભાજ, મટરની ભાજ, ઉભી રીંગણીના ડોડવા, ભૌંયરીંગણીના ડોડવા, પરવળ, રીંગણાં, કારેલાં, જંગલી કાસુંદરાની ભાજ, કેળી, એરડાની ભાજ, ખડશલીયાની ભાજ, કરીયાતાની ભાજ, કંટોલાંની ભાજ, લીંબડાની ભાજ, તૂરીયાં, નેતરનો અગ્રભાગ, અરકુસાની ભાજ, ખરજોરની ભાજ વગેરે શાકો બહુ હલકાં, મનને પ્રિય લાગે એવાં (અથવા હૃદયને હિતકારી) તથા રક્તપિત્ત, કુષ્ઠ, પ્રમેહ, જ્વર, શ્વાસ, ખાંસી અને અરુચિ એઓને મટાડનારાં છે. ૨૬૪-૨૬૫

બ્રાહ્મીના તથા ભૌંયપાથરીના ખાસ ગુણો.

કષાયા તુ હિતા પિત્તે સ્વાદુપાકરસા હિમા ।

લઘ્વી મળ્લકપર્ણી તુ તદ્વદ્વોજિહ્વાકા મતા ॥૨૬૬॥

૨૫૪ બ્રાહ્મી રસમાં તુરી, વિપાકમાં મધુર, શીતવીર્ય, હલકી અને પિત્તને માટે ફાયદો કરનારી છે. ભૌંયપાથરી પણ બ્રાહ્મીના જેવા જ ગુણોવાળી છે. ૨૬૬

લાંપડીની ભાજના ખાસ ગુણો.

અવિદાહી ત્રિદોષઘ્નઃ સંગ્રાહી સુનિષ્ણકઃ ।

૨૫૫ લાંપડીની ભાજ પાકાવસ્થામાં દાહને ઉત્પન્ન નહીં કરનારી, ગ્રાહી અને ત્રણે દોષોને મટાડનારી છે.

બાબચીની ભાજના ખાસ ગુણો.

અવલગુજઃ કટુઃ પાકે તિત્તઃ પિત્તકફાપહઃ ૨૬૭

૨૫૬ બાબચીની ભાજ કડવી, વિપાકમાં તીખી અને પિત્તને તથા કફને મટાડનારી છે. ૨૬૭

મટરની ભાજના ખાસ ગુણો

ઈષત્તિકં ત્રિદોષઘ્નં શાકં કટુ સતીનજમ્ ।

૨૫૭ મટરની ભાજ તીખી, કંઠક કડવી અને ત્રણે દોષોને મટાડનારી છે.

પીલુડીની ભાજના ખાસ ગુણો

નાત્યુષ્ણશીતં કુષ્ઠમ્ કાકમાચ્યાસ્તુ તદ્વિધમ્ ૨૬૮

૨૫૮ પીલુડીની ભાજ તીખી, કંઠક કડવી, બહુ ટાઢી નહીં તેમ બહુ ગરમ પણ નહીં એવી અને કફને તથા ત્રણે દોષોને મટાડનારી છે. ૨૬૮

ભેરીંગણીના ડોડવાના ખાસ ગુણો.

કળ્લકુષ્ઠકૃમિઘ્નાનિ કફવાતહરાણિ ચ ।

ફલાનિ વૃહતીનાં તુ કટુતિત્તલઘ્નિ ચ ॥ ૨૬૯ ॥

૨૫૯ ભેરીંગણીના ડોડવા તીખા, કડવા, હલકા અને કફ, વાયુ, ખરજ, કુષ્ઠ અને કૃમી એઓને મટાડનારાં છે. ૨૬૯

પરવળના ખાસ ગુણો

કફપિત્તહરં વ્રણ્યમુષ્ણં તિત્તમવાતલમ્ ।

પટોલં કટુકં પાકે વૃષ્યં રોચનદીપનમ્ ॥ ૨૭૦ ॥

૨૬૦ પરવળ કડવાં, વિપાકમાં તીખાં, ઉષ્ણવીર્ય, વીર્યને વધારનારાં, રુચિ ઉપજાવનારાં, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં, વાયુને ઉત્પન્ન નહીં કરનારાં અને કફને તથા પિત્તને મટાડનારાં છે. ૨૭૦

રીંગણાના ખાસ ગુણો.

કફવાતહરં તિત્તં રોચનં કટુકં લઘુ ।

વાર્તાકં દીપનં પ્રોક્તં જીર્ણં સક્ષારપિત્તલમ્ ॥૨૭૧॥

૨૬૧ રીંગણું કડવું, તીખું, હલકું રુચિ ઉપજાવનારું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, અને કફને તથા વાયુને મટાડનારું છે. પાકી ગયેલું રીંગણું કંઠક ક્ષારવાળું અને પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારું છે. ૨૭૧

કંટોલાં અને કારેલાના ગુણો.

તદ્વત્કર્ત્તકં પ્રોક્તં કારવેલ્લકમેવ ચ ।

૨૬૨ કંટોલાં અને કારેલાં પણ રીંગણાનાં જેવા જ ગુણોવાળાં છે.

અરડુશી, નેતરનાં કુપળાં, ગળો, લીખડો, કરીયાતું અને ખડસલીયાના ખાસ ગુણો.

અટરૂષકવેત્રાગ્રગુહ્ચીનિમ્બવર્પટાઃ ॥૨૭૨॥

કિરાતતિક્તસહિતાસ્તિક્તાઃ પિત્તકફાપહાઃ ।

૨૬૩ અરડુશી, નેતરનો અગ્રભાગ, ગળો, લીખડો કરીયાતું અને ખડસલીઓ એઓનાં પાનડાંઓનું શાક કડવું અને પિત્તને તથા કફને મટાડનારું છે. ૨૭૨ વરણાનાં તથા કુવાડીયાનાં પાંદડાના ખાસ ગુણો.

કફાપહં શાકમુત્તં વરુણપ્રપુનાડયોઃ ॥ ૨૭૩ ॥

રૂક્ષં લઘુ ચ શીતં ચ વાતપિત્તપ્રકોપણમ્ ।

૨૬૪ વરણાનાં અને કુવાડીયાનાં પાનડાંઓનું શાક શીતવીર્ય, રૂક્ષ, હલકું, કફને મટાડનારું અને વાયુને તથા પિત્તને ક્રોધાવનારું છે. ૨૭૩

કાલશાકના ખાસ ગુણો.

દીપનં કાલશાકં તુ ગરદોષહરં કટુ ॥ ૨૭૪ ॥

૨૬૫ 'કાલશાક' નામનું શાક તીખું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું અને વિપના વિકારોને મટાડનારું છે. ૨૭૪

કસુંબાની ભાજના ખાસ ગુણો.

કૌસુમ્યં મધુરં રૂક્ષમુષ્ણં શ્લેષ્મહરં લઘુ ।

૨૬૬ કસુંબાની ભાજ મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, રૂક્ષ, હલકી, અને કફને મટાડનારી છે.

નાળાની ભાજના ખાસ ગુણો.

વાતલં નાલિકાશાકં પિત્તઘ્નં મધુરં ચ તત્ ॥૨૭૫॥

૨૬૭ નાળાની ભાજ મધુર, વાયુને ઉત્પન્ન કરનારી અને પિત્તને મટાડનારી છે. ૨૭૫

ચાંગેરી ભાજના ખાસ ગુણો.

ગ્રહણ્યશોષિકારઘ્ની સામ્લા વાતકફે હિતા ।

ઉષ્ણા કષાયમધુરા ચાંગેરી ચાન્નિદીપની ॥૨૭૬॥

૨૬૮ 'ચાંગેરી' નામની ભાજ ખાટી, તુરી, મધુર, ઉષ્ણવીર્ય, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી, વાયુના અને કફના રોગોમાં ફાયદો કરનારી અને ગ્રહણી તથા અર્શ એ રોગોને મટાડનારી છે. ૨૭૬

લુણી વગેરે શાક અને તેના ગુણો.

લોણિકાજાતુકત્રિપર્ણિકાપત્તરજીવકસુવર્ચલાકુ-
રુબકકઠિઞ્જરકુન્તલિકાકુરુણિકાપ્રભૃતીનિ ॥૨૭૭॥

સ્વાદુપાકરસાઃ શીતાઃ કફગ્ના નાતિપિત્તલાઃ ।

લવણાનુરસા રૂક્ષાઃ સક્ષારા વાતલાઃ સરાઃ ॥૨૭૮॥

૨૬૯ લુણી, જાતુક, ત્રિપર્ણિકા, પત્તર, જીવક, સુવર્ચલા, કુરુબક (રાતાં ફૂલોના કાંટા અશેષીયો) કઠિંજર

(તુળસીની એક જાત) પરપોટી, આગીઓ વગેરે શાકો રસમાં તથા વિપાકમાં મધુર, કંધક ખારાં, શીતવીર્ય, રૂક્ષ, ક્ષારપણાવાળાં, દસ્તને સાફ લાવનારા, પિત્તને બહુ ઉત્પન્ન નહીં કરનારાં, વાયુને ઉત્પન્ન કરનારાં અને કફને મટાડનારાં છે. ૨૭૭-૨૭૮

પરપોટી અને આગીયા નામની ભાજના ખાસ ગુણો.

સ્વાદુતિક્તા કુન્તલિકા સકષાયા કુરુણિકા ।

૨૭૦ કુન્તલિકા (પરપોટી) નામની ભાજ મધુર અને કડવી છે તથા કુરુણિકા (આગીયા) નામની ભાજ કંધક તુરી છે.

રાજક્ષવકના અને કચોરાના ખાસ ગુણો.

સંગ્રાહિ શીતલં ચાપિ લઘુ દોષાવિરોધિ ચ ॥૨૭૯॥
રાજક્ષવકશાકં તુ સટીશાકં તુ તદ્વિધમ્ ।

૨૭૧ રાજક્ષવકનું અને કચોરાનું શાક શીતવીર્ય, હલકું, ગ્રાહી અને દોષોને ક્રોધાવે નહીં એવું છે. ૨૭૯

ચણાની ભાજ તથા વટાણાની ભાજના

ખાસ ગુણો.

સ્વાદુપાકરસં શાકં દુર્જરં હરિમન્થજમ્ ॥ ૨૮૦ ॥

મેદનં મધુરં રૂક્ષં કલાયમતિવાતલમ્ ।

૨૭૨ ચણાની ભાજનું શાક રસમાં તથા પાકમાં મધુર અને માંડ પચે એવું છે. તથા વટાણાની ભાજનું શાક, મધુર, રૂક્ષ, દસ્તને પાતળો કરનારું અને વાયુને બહુ જ ક્રોધાવનારું છે. ૨૮૦

કાંકચીયાની ભાજના ખાસ ગુણો.

ક્ષંસનં કટુકં પાકે લઘુ વાતકફાપહમ્ ॥ ૨૮૧ ॥

શોફત્રમુષ્ણવીર્યં તુ પત્રં પૂતિકરઞ્જજમ્ ।

૨૭૩ કાંકચના પાનડાંનું શાક વિપાકમાં તીખું, ઉષ્ણવીર્ય, હલકું, મળને બહાર કઢાડનારું અને સોજાને, વાયુને તથા કફને મટાડનારું છે. ૨૮૧

નાગરવેલના પાનના ખાસ ગુણો.

તામ્બૂલપત્રં તીક્ષ્ણોષ્ણં કટુ પિત્તપ્રકોપણમ્ ॥૨૮૨॥

સુગન્ધિ વિશદં તિક્તં સ્વર્યં વાતકફાપહમ્ ।

ક્ષંસનં કટુકં પાકે કષાયં વહ્નિદીપનમ્ ।

વક્ત્રકણ્ઢમલક્લેદદૌર્ગન્ધ્યાદિવિશોધનમ્ ॥૨૮૩॥

૨૭૪ નાગરવેલનું પાન તીખું, કડવું, તુરું, ઉષ્ણવીર્ય, વિપાકમાં તીખું, વિશદ (વિશેષ રહેણુવાળું), સુગંધિ, સ્વરને સારો કરનારું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, મળને બહાર કઢાડનારું, પિત્તને ક્રોધાવનારું, અને વાયુ, કફ, મ્હોડાની ખરજ, મ્હોડાનો મેલ, મ્હોડાની ચીકાસ અને મ્હોડાની દુર્ગંધ-બદ્ધો એઓને મટાડનારું છે. ૨૮૨-૨૮૩

ઘતિ પત્રશાક.

અથ પુષ્પવર્ગ-ચંપાકાઠી, શણ, અને શેમળાના પુષ્પોના ખાસ ગુણો.

કોવિદારશણશાલમલીપુષ્પાણિ મધુરાણિ મધુ-
રવિપાકાણિ રક્તપિત્તહરાણિ ચ ॥ ૨૮૪ ॥

૨૭૫ ચંપાકાઠી, શણ અને શેમળો એઓનાં પુલો રસમાં અને વિપાકમાં મધુર તથા રક્તપિત્તને મટાડનારાં છે. ૨૮૪

અરદૂસીનાં અને અગથીયાનાં ફુલોના ગુણો.

વૃષાગસ્યયોઃ પુષ્પાણિ તિક્તાણિ કટુવિપાકાણિ
ક્ષયકાસાપહાણિ ચ ॥ ૨૮૫ ॥

૨૭૬ અરદૂસીનાં તથા અગથીયાનાં પુલો કડવાં, વિપાકમાં તીખાં અને ક્ષયને તથા ખાંસીને મટાડનારાં છે. ૨૮૫

મીઠા સરગવાનાં તથા કેરડાનાં ફુલના ગુણો.

મધુશિશુકરીરકુસુમાણિ કટુવિપાકાણિ વાતહ-
રાણિ સ્વૃષ્ણમૂત્રપુરીષાણિ ચ ॥ ૨૮૬ ॥

૨૭૭ મીઠા સરગવાનાં અને કેરડાનાં પુલ વિપાકમાં તીખાં, વાયુને મટાડનારાં તથા મળમૂત્રને સાફ લાવનારાં છે. ૨૮૬

અગથીઆનાં ફુલના ખાસ ગુણો.

આગસ્યં નાતિશીતોષ્ણં નક્તાન્ધાનાં પ્રશસ્યતે ।

૨૭૮ અગથીઆનાં પુલ બહુ ઠંડાં પણ નહીં તેમ બહુ ગરમ પણ નહીં એવાં અને રાતઆંધળાઓને ક્ષાયદો કરનારાં છે.

રક્તવૃક્ષ, લીંબડો, મરખો, આકડો, ખીઓ અને કડાયાના પુષ્પના ખાસ ગુણો.

રક્તવૃક્ષસ્ય નિમ્બસ્ય મુષ્કકાર્કાસનસ્ય ચ ॥ ૨૮૭ ॥

કફપિત્તહરં પુષ્પં કુષ્ઠં કુટજસ્ય ચ ।

૨૭૯ રક્તવૃક્ષ, લિંબડો, મરખો, આકડો, ખીઓ અને કડાયા એઓનાં પુલોનું શાક કફ, પિત્ત અને કુષ્ઠ એઓને મટાડનારું છે. ૨૮૭

કમળ, કુમુદ, કુવલય અને ઉત્પલના ખાસ ગુણો.

સતિકં મધુરં શીતં પદ્મં પિત્તકફાપહમ્ ॥ ૨૮૮ ॥

મધુરં પિચ્છિલં ક્ષિગ્ધં કુમુદં હ્રાદિ શીતલમ્ ।

તસ્માદલપાન્તરગુણે વિદ્યાત્કુવલયોત્પલે ॥ ૨૮૯ ॥

૨૮૦ કમળના પુલનું શાક કંધક કડવું, મધુર, શીત-વીર્ય અને પિત્તને તથા કફને મટાડનારું છે. કુમુદનું, (પોયણનું) શાક મધુર, ચિકણું, શીતવીર્ય, સ્નિગ્ધ અને મનને પ્રસન્ન કરનારું છે. અને કુવલયનું તથા ઉત્પલનું શાક તેના કરતાં કંધક ઓછા ગુણોવાળું છે. ૨૮૮-૨૮૯

નગોડનાં ફુલના ગુણો.

સિન્દુવારં વિજાનીયાદ્ધિતં પિત્તવિનાશનમ્ ।

૨૮૧ નગોડનાં પુલનું શાક પિત્તને મટાડનારું અને હિતકારક બાળવું.

બર્ધના અને મોગરાના ખાસ ગુણો.

માલતીમલ્લિકે તિક્તે સૌરભ્યાત્પિત્તનાશને ॥ ૨૯૦ ॥

૨૮૨ બર્ધ અને મોગરો એઓનાં પુલનું શાક કડવું અને સુગંધિ હોવાને લીધે પિત્તને મટાડનારું છે. ૨૯૦

બોલસરી અને પાડળનાં ફુલના ખાસ ગુણો.

સુગન્ધિ વિશદં દ્વયં વાકુલં પાટલાણિ ચ ।

૨૮૩ બોલસરીનાં અને પાડળનાં પુલનું શાક સુગંધિ, વિશદ (વિશેષ રસગુણી) અને મનને પ્રિય લાગે એવું છે.

નાગકેસરના તથા કેસરના ખાસ ગુણો.

શ્લેષ્મપિત્તવિષઘ્નં તુ નાગં તદ્વચ્ચ કુઙ્કમમ્ ॥ ૨૯૧ ॥

૨૮૪ નાગકેસર અને કેસર કફને, પિત્તને અને કેસરના વિકારને હણનારાં છે. ૨૯૧

ચંપાનાં પુષ્પના ગુણો.

ચમ્પકં રક્તપિત્તઘ્નં શીતોષ્ણં કફનાશનમ્ ।

૨૮૫ ચંપાનાં પુષ્પ રક્તપિત્તને હરનારાં, શીતળ, ઉષ્ણવીર્ય અને કફનો નાશ કરનારાં છે.

કેસુડાના તથા કાંટા અશેળીયાના ખાસ ગુણો.

કિંશુકં કફપિત્તઘ્નં તદ્વદેવ કુરુણકમ્ ॥ ૨૯૨ ॥

૨૮૬ ખાખરાનાં પુલનું-કેસુડાનું અને કાંટા અશેળીયાનાં પુલનું શાક કફને તથા પિત્તને મટાડનારું છે. ૨૯૨

પુષ્પશાક વર્ગનો ઉપસંહાર.

યથાવૃક્ષં વિજાનીયાત્પુષ્પં વૃક્ષોચિતં તથા ।

૨૮૭ આ પુષ્પશાક વર્ગમાં જે પુષ્પશાકોના ગુણો કહ્યા નથી તેઓના ગુણો તે પુષ્પો જે વૃક્ષનાં હોય તે વૃક્ષના ગુણો પ્રમાણે તેના ગુણોને બાળી લેવા.

મીઠા સરગવાની ડાંડલીના ખાસ ગુણો.

મધુશિશુકરીરાણિ કટુશ્લેષ્મહરાણિ ચ ॥ ૨૯૩ ॥

૨૮૮ મીઠા સરગવાની ડાંડલીઓનું શાક તીખું અને કફને મટાડનારું છે. ૨૯૩

ઘતિ પુષ્પવર્ગ.

અથ ઉદ્ભિન્ન વર્ગ-ઉદ્ભિન્ન (ધરતી ફેડીને નિકળનારાં) શાકના ગુણો.

ક્ષવકકુલેચરવંશકરીરપ્રભૃતીણિ કફહરાણિ સ્વ-
ષ્ણમૂત્રપુરીષાણિ ॥ ૨૯૪ ॥

ક્ષવકં કમિલં તેષુ સ્વાદુપાકં સપિચ્છિલમ્ ।

વિષ્યન્દિ વાતલં નાતિપિત્તશ્લેષ્મકરં ચ તત્ ૨૯૫

વેળોઃ કરીરાઃ કફલા મધુરા રસપાકતાઃ ।

વિદાહિનો વાતકરાઃ સકષાયા વિકુક્ષણાઃ ॥ ૨૯૬ ॥

ઝદ્ધિદાનિ પલાલેશ્ચકરીષવેણુક્ષિતિજાનિ ॥ તત્ર
પલાલજાતં મધુરં મધુરવિપાકં રૂક્ષં દોષપ્રશમનં
ચ । શ્ચુજં મધુરં કષાયાનુરસં કટુકં શીતલં ચ ॥
ઉષ્ણં કારીષં કષાયં વાતકોપનં ચ ॥ વેણુજાતં
કષાયં વાતકોપનં ચ ॥ ભૂમિજં ગુરુ નાતિવાતલં
ભૂમિતશ્ચાસ્યાનુરસઃ ॥ ૨૧૭ ॥

૨૮૯ મીંદડાના ટોપ, કુલેચર અને વાંસના અંકુર
ધત્તાદિ શાક કફને હરનારાં અને વિઘ્નની તથા મૂત્રની
વિશેષ પ્રવૃત્તિ કરનારાં, છે. એમાં મીંદડાનો ટોપ કૃમિ-
ઓને ઉત્પન્ન કરનારો, મધુર વિપાકવાળો, ચિકણો, કફને
સ્રાવ કરનારો, વાયુને વધારનારો, અને કફને તથા પિત્તને
કંઠક ઉત્પન્ન કરનારો છે. વાંસના અંકુરો કફ કરનારા,
મધુર રસવાળા, મધુર વિપાકવાળા, પાકમાં પહેલાં
બળતરા કરનારા, વાયુને કરનારા, તુરાશવાળા, અને
રૂક્ષતા કરનારા છે. મીંદડાના ટોપો ધાન્યનાં
ફેતરા વગેરેમાં, શેલડીઓમાં, જાણમાં, વાંસમાં તથા
પૃથ્વી ઉપર થાય છે. તેમાં ધાન્યનાં ફેતરામાંથી
ઉત્પન્ન થયેલા ટોપો મધુર રસવાળા, વિપાકમાં પણુ
મધુર, રૂક્ષ અને દોષોને શાંત કરનારા છે. શેલડીમાં
ઉત્પન્ન થયેલા ટોપો મધુર, થોડા તુરાશવાળા, તીખા
અને શીતળ છે. જાણમાં ઉત્પન્ન થયેલા ટોપો ઉષ્ણ-
વીર્યવાળા, તુરા અને વાયુને ક્રોધાવનારા છે. વાંસમાં
ઉત્પન્ન થનારા ટોપો તુરા અને વાયુને ક્રોધાવનારા છે
અને પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલા ટોપો ભારે અને વાયુને
અતિ ક્રોધાવનારા નથી. તે પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે
માટે તેમાં પૃથ્વીના જેવા ગુણો છે. ૨૮૪-૨૮૭

ખોળના, તલની વડીના, તથા કાચરીના ગુણો.

પિણ્યાકતિલકલ્કસ્થૂણિકાશુષ્કશાકાનિ સર્વ-
દોષપ્રકોપનાનિ ॥ ૨૧૮ ॥

૨૯૦ ખોળ, તલનો કલ્ક (વડી) અને સુકાં શાક-
કાચરીઓ આ સર્વ દોષોને ક્રોધાવનારાં છે. ૨૮૮

વડાના તથા સિંડાકી*ના ગુણો.

વિષ્ટમ્મિનઃ સ્મૃતાઃ સર્વે વટકા વાતકોપનાઃ ।

સિણ્ડાકી વાતલા સાન્દ્રા રુચિણ્યાનલદીપની ૨૧૯

૨૯૧ વડાં ખાડાની કબજાયાત કરનારાં છે, અને
વાયુને ક્રોધાવનારાં છે તથા ઘાટી એવી સિંડાકી વાયુને
કરનારી, રચિ ઉત્પન્ન કરનારી અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત
કરનારી છે. ૨૯૯

મધુર શાકના સામાન્ય ગુણો.

વિઙ્મેદિ ગુરુ રૂક્ષં ચ પ્રાયો વિષ્ટમ્મિ દુર્જરમ્ ।

સકષાયં ચ સર્વં હિ સ્વાદુ શાકમુદાહતમ્ ॥ ૩૦૦ ॥

* તેલનો વધાર મૂકી હીંગ, રાઈ વગેરે નાખીને કરેલા
મૂળાનાં શાકને સિંડાકી કહેવામાં આવે છે.

૨૯૨ સર્વ જાતનાં શાક મધુર છે દસ્ત લાવનારાં
છે, ભારે છે, રૂક્ષ છે, દસ્તને અટકાવીને પેટમાં પીડા
તથા શૂળ સાથે દસ્ત લાવનારાં છે, માંડમાંડ પચે તેવાં
છે, અને તુરાશવાળાં છે. ૩૦૦

પુષ્પપત્રાદિક શાકના ભારેપણાવિશે.

પુષ્પં પત્રં ફલં નાલં કન્દાશ્ચ ગુરવઃ ક્રમાત્ ।

૨૯૩ પુષ્પશાક કરતાં પત્રશાક ભારે છે, પત્રશાક
કરતાં ફળશાક ભારે છે, ફળ શાક કરતાં નાળ શાક
(ડાંડલીયોના આકારનું શાક) ભારે છે અને નાળ
શાકના કરતા કંદશાક ભારે છે.

કેવી ભાજનો ત્યાગ કરવો ?

કર્કશં પરિજીર્ણં ચ કૃમિજુષ્મદેશજમ્ ॥ ૩૦૧ ॥

વર્જયેત્પત્રશાકં તદ્યદકાલવિરોહિ ચ ।

૨૯૪ જે પત્રશાક (ભાજ) કઠોર સ્પર્શવાળું હોય,
અત્યંત જીવંત હોય અર્થાત્ વાસી હોય, કીડાઓથી
ખાધેલું હોય, અયોગ્ય સ્થાનમાં ઉગેલું હોય, અને ઋતુ
વગર ઉત્પન્ન થયેલું હોય તેવાં પત્રશાકનો (ભાજનો)
ત્યાગ કરવો. ૩૦૧

અથ કંદવર્ગ.

કંદો અને તેના સામાન્ય ગુણો.

કન્દાનત ઝઙ્ઘે વશ્યામઃ । વિદારીકન્દશતાવરી-
વિસમૃણાલશ્ચઙ્ઘાટકકશેરુકપિણ્ડાલુકમધ્વાલુક-
હસ્ત્યાલુકકાષ્ઠાલુકશઙ્ખાલુકરક્તાલુકેન્દીવરોત્પલ-
કન્દપ્રભૃતીનિ ॥ ૩૦૨ ॥

રક્તપિત્તહરાણ્યાહુઃ શીતાનિ મધુગાણિ ચ ।

ગુરુણિ બહુશુક્રાણિ સ્તન્યવૃદ્ધિકરાણિ ચ ॥ ૩૦૩ ॥

૨૯૫ હવે પછી કંદો કહીએ છીએ. વિદારીકંદ,
શતાવરી, કમળના મૂળમાં થનારા જાડા અંકુરો, કમ-
ળનાં નાળ, શીંગોડાં, કસેલાં, પિંડાલુક, મધ્વાલુક,
હસ્ત્યાલુક, કાષ્ઠાલુક, શંખાલુક, રતાળ-શકરીયાં, કમ-
ળના કંદ વગેરે કંદો મીઠા, શીતવીર્ય, ભારે, વીર્યને
તથા ધાવણુને વધારનારા અને રક્તપિત્તને મટાડ-
નારા છે. ૩૦૨-૩૦૩

વિદારીના ખાસ ગુણો.

મધુરો બૃંહ્ણો વૃણ્યઃ શીતઃ સ્વર્યોડતિમૂત્રલઃ ।

વિદારીકન્દો બલ્યસ્તુ પિત્તવાતહરસ્તુ સઃ ॥ ૩૦૪ ॥

૨૯૬ વિદારીકંદ મધુર, શીતવીર્ય, શરીરને પુષ્ટ કર-
નાર, વીર્યને વધારનાર, સ્વરને સારો કરનાર, મૂત્રને
ખૂબ સાફ લાવનારો અને પિત્તને તથા વાયુને મટા-
ડનારો છે. ૩૦૪

નાની મોટી શતાવરીના ખાસ ગુણો.

વાતપિત્તહરી વૃણ્યા સ્વાદુતિક્તા શતાવરી ।

મહતી ચૈવ હૃદ્યા ચ મેધાગ્નિબલવર્ધિની ॥ ૩૦૫ ॥

ગ્રહણ્યશોવિકારમ્ની વૃષ્યા શીતા રસાયની ।

કફપિત્તહરાસ્તિકાસ્તસ્યા ઇવાદુરાઃ સ્મૃતાઃ ૩૦૬

૨૯૭ નાની શતાવરી મધુર, કડવી, વીર્યને વધારનારી અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારી છે. મોટી શતાવરી શીતવીર્ય, રસાયન, વીર્યને વધારનારી, હૃદયને દિતકારી, બુદ્ધિ, જઠરાગ્નિ અને બળ એઓને વધારનારી તથા ગ્રહણીને અને અર્શને મટાડનારી છે. શતાવરીના અંકુરે કડવા અને કઠ્ઠને તથા પિત્તને મટાડનારા છે. ૩૦૫-૩૦૬

કમળના મૂળમાં થનારા અંકુરોના ગુણો.

અવિદાહિ બિસં પ્રોક્તે રક્તપિત્તપ્રસાદનમ્ ।

વિષ્ટમ્નિ દુર્જરં રુક્ષં વિરસં મારુતાવહમ્ ॥ ૩૦૭ ॥

૨૯૮ કમળનાં મૂળમાં થનારા અંકુરો સ્વાદ વગરના, પાકાવસ્થામાં દાહને ઉત્પન્ન નહી કરનારા, પેટમાં ગડગડાટ કરનારા, માંડ પચે એવાં, વાયુને ઉત્પન્ન કરનારાં અને રક્તપિત્તને શાંત કરનારાં છે. ૩૦૭

શીંગોડાના તથા કસેલાંના ખાસ ગુણો.

ગુરુ વિષ્ટમ્નિશીતૌ ચ શૃઙ્ગાટકકશેરુકૌ ।

૨૯૯ શીંગોડાં અને કસેલાં શીતવીર્ય, ભારે અને પેટમાં ગડગડાટ કરીને ઘણીવારે પચે એવાં છે.

પિંડાલુના ખાસ ગુણો.

પિંડાલુકં કફકરં ગુરુ વાતપ્રકોપણમ્ ॥ ૩૦૮ ॥

૩૦૦ પિંડાલુ ભારે, કઠ્ઠને ઉત્પન્ન કરનાર અને વાયુને ક્રોધાવનાર છે. ૩૦૮

સુરેંદ્રકંદના ખાસ ગુણો.

સુરેન્દ્રકન્દઃ શ્લેષ્મણો વિપાકે કટુપિત્તકૃત્ ॥

૩૦૧ સુરેંદ્રકંદ વિપાકમાં તીખો, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારો અને કઠ્ઠને મટાડનારો છે.

વાંસના અંકુરોના ખાસ ગુણો.

વેળોઃ કરીરા ગુરવઃ કફમારુતકોપનાઃ ॥ ૩૦૯ ॥

૩૦૨ વાંસના અંકુરો (કુમળા વાંસ) ભારે અને કઠ્ઠને તથા વાયુને ક્રોધાવનારા છે. ૩૦૯

સ્થૂલ કંદાદિકના ખાસ ગુણો.

સ્થૂલસૂરણમાણકપ્રભૃતયઃ કન્દા ઈષ્ટ્કવાયાઃ
કટુકા રુક્ષા વિષ્ટમ્નિનો ગુરવઃ કફવાતલાઃ પિ-
ત્તહરાશ્ચ ॥ ૩૧૦ ॥

૩૦૩ સ્થૂલકંદ, સૂરણ, માણકકંદ વગેરે કંદો કંઠક તુરા, તીખા, રુક્ષ, પેટમાં ગડગડાટ કરનારા, ભારે, કઠ્ઠ તથા વાયુને ઉત્પન્ન કરનારા અને પિત્તને મટાડનારા છે. ૩૧૦

માણક કંદના ખાસ ગુણો.

માણકં સ્વાદુ શીતં ચ ગુરુ ચાપિ પ્રકીર્તિતમ્ ।

૩૦૪ માણક કંદને મધુર, શીતવીર્ય અને ભારે કહ્યો છે.

સ્થૂલકંદના ખાસ ગુણો.

સ્થૂલકન્દસ્તુ નાત્યુષ્ણઃ ।

૩૦૫ સ્થૂલકંદ કંઠક ઉષ્ણવીર્ય છે.

સૂરણના ખાસ ગુણો.

સૂરણો ગુદકોલહા ॥ ૩૧૧ ॥

૩૦૬ સૂરણ અરશને મટાડનારું છે. ૩૧૧

પોયણ અને કમળના કંદોના ખાસ ગુણો.

કુમદોત્પલપદ્માનાં કન્દા મારુતકોપનાઃ ।

કવાયાઃ પિત્તશમના વિપાકે મધુરા હિમાઃ ॥ ૩૧૨ ॥

૩૦૭ પોયણનાં ઉત્પલના, અને કમળના કંદો તુરા, વિપાકમાં મધુર, શીતવીર્ય, વાયુને ક્રોધાવનારા અને પિત્તને શમાવનારા છે. ૩૧૨

કુકરકંદના ખાસ ગુણો.

વારાહકન્દઃ શ્લેષ્મણઃ કટુકો રસપાકતઃ ।

મેહકુષ્ઠક્રિમિહરો લલ્યો વૃષ્યો રસાયનઃ ॥ ૩૧૩ ॥

૩૦૮ કુકરકંદ રસમાં અને વિપાકમાં તીખો, બળ આપનારો, વીર્યને વધારનારો, રસાયન અને કફ, પ્રમેહ, કુષ્ઠ અને કૃમિ એઓને મટાડનારો છે. ૩૧૩

તાડી, નાળીયેરી અને ખજૂરી વગેરેનાં માથાની

મજ્જના ગુણો.

તાલનાલિકેરખર્જૂરપ્રભૃતીનાં મસ્તકમજ્જાનઃ ॥ ૩૧૪ ॥

સ્વાદુપાકરસાનાહ્ રક્તપિત્તહરાંસ્તથા ॥

શુક્લનાનિલમ્નાંશ્ચ કફવૃદ્ધિકરાનપિ ॥ ૩૧૫ ॥

૩૦૯ તાડી, નાળીયેરી, ખજૂરી વગેરેની ટોચની મજ્જાઓ મધુર રસવાળી, મધુર પાકવાળી, રક્તપિત્તને તથા વાયુને હરનારી, અને કઠ્ઠને તથા વીર્યને વધારનારી છે. ૩૧૪-૩૧૫

કયો કંદ ઉપયોગમાં લેવો નહિ ?

બાલં હ્યનાર્તવં જીર્ણં વ્યાધિતં ક્રિમિમશ્ચિતમ્ ।

કન્દં વિવર્જયેત્સર્વં યો વા સમ્યક્ રોહતિ ॥ ૩૧૬ ॥

૩૧૦ જે કંદ કાચો, ઋતુ વગર ઉત્પન્ન થયેલ, જૂનો, રોગવાળો, કીડાઓએ આધેલો કે વાવતાં બરાબર ન ઉગે એવો હોય તેવા સર્વ કંદોનો ઉપયોગ કરવો નહી. ૩૧૬

ઘટિ કંદવર્ગ-અથ લવણવર્ગ.

લવણવર્ગ અને તેના સામાન્ય ગુણો.

સૈન્ધવસામુદ્રવિહસૌવર્ચલરોમકૌન્દ્રિદ્રપ્રભૃતી-
નિ લવણાનિ યથોત્તરમુષ્ણાનિ વાતહરાણિ કફ-
પિત્તકરાણિ યથાપૂર્વં ક્ષિગ્ધાનિ સ્વાદૂનિ સૃષ્ટમૂ-
ત્રપુરીષાણિ ચેતિ ॥ ૩૧૭ ॥

૩૧૧ સિંધાલૂણ, દરીયાનું મીઠું, બિડલૂણ, સંચલ, વડાગરુ, ઔઞ્ઞિદ વગેરે લવણો-મીઠાંઓ ઉત્તરોત્તર ઉષ્ણ-ગરમ, વાયુને મટાડનારાં, કઠ્ઠને તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારાં, સ્વાદિષ્ટ અને ઝાડાને તથા પેસાબને સાફ

લાવનારાં છે. આ લવણોમાં પૂર્વ પૂર્વ લવણ ઉત્તરોત્તર લવણ કરતાં વધારે સ્નિગ્ધ છે. ૩૧૭

સિંધાલુણના ખાસ ગુણો.

ચક્ષુર્ગ્યં સૈન્ધવં દ્રવ્યં રુચ્યં લઘ્વન્નિદીપનમ્ ।

સ્નિગ્ધં સમધુરં વૃષ્યં શીતં દોષઘ્નમુત્તમમ્ ॥ ૩૧૮ ॥

૩૧૨ સિંધાલુણુ કંઠક મધુર, શીતવીર્ય, સ્નિગ્ધ, હલકું, મનને પ્રિય લાગે એવું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરનારું, વીર્યને વધારનારું, દોષોને મટાડનારું અને સર્વ લવણોમાં ઉત્તમ છે. ૩૧૮

દરીયાઈ મીઠાના ખાસ ગુણો.

સામુદ્રં મધુરં પાકે નાત્યુષ્ણમવિદાહિ ચ ।

મેદનં સ્નિગ્ધમીષણ્ય શૂલઘ્નં નાતિપિત્તલમ્ ॥ ૩૧૯ ॥

૩૧૩ દરીયાનું મીઠું વિપાકમાં મધુર, કંઠક ગરમ, સ્નિગ્ધ, પાકાવસ્થામાં દાહને ઉત્પન્ન નહીં કરનારું, દસ્તને સાફ લાવનારું, પિત્તને બહુ ઉત્પન્ન નહીં કરનારું અને શૂળને મટાડનારું છે. ૩૧૯

ખિડલુણના ખાસ ગુણો.

સક્ષારં દીપનં સૂક્ષ્મં શૂલહૃદ્રોગનાશનમ્ ।

રોચનં તીક્ષ્ણમુષ્ણં ચ બિઙ્ગં વાતાનુલોમનમ્ ॥ ૩૨૦ ॥

૩૧૪ ખિડલુણુ કંઠક ક્ષારવાળું, ઉષ્ણવીર્ય, તીક્ષ્ણ, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરનારું, સૂક્ષ્મસ્રોતોમાં પણ પેસી જાય એવું, રુચિ ઉપજાવનારું, વાયુનું અનુલોમન કરનારું અને શૂળને તથા હૃદયના રોગોને મટાડનારું છે. ૩૨૦

સંયળના ખાસ ગુણો.

લઘુ સૌવર્ચલં પાકે વીર્યોષ્ણં વિશદં કટુ ।

ગુલ્મશૂલવિબન્ધઘ્નં દ્રવ્યં સુરભિ રોચનમ્ ॥ ૩૨૧ ॥

૩૧૫ સંયળ તીખું, પાકમાં હલકું, ઉષ્ણવીર્ય, વિશદ, મનને પ્રિય લાગે એવું, સુગંધિ, રુચિ ઉપજાવનારું અને ગુલ્મ, શૂળ તથા આડાની કમજબત એઓને મટાડનારું છે. ૩૨૧

વડાગરાના ખાસ ગુણો.

રોમકં તીક્ષ્ણમત્યુષ્ણં વ્યવાયિ કટુપાકિ ચ ।

વાતઘ્નં લઘુ વિષ્યન્દિ સૂક્ષ્મં વિઙ્ગમેદિ મૂત્રલમ્ ૩૨૨

૩૧૬ વડાગરુ બહુ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, વિપાકમાં તીખું, વ્યવાયી, હલકું, સૂક્ષ્મ સ્રોતોમાં-માર્ગોમાં પેસી શકે એવું, દસ્તને પાતળો કરનારું, મૂત્રને સાફ લાવનારું અને વાયુને મટાડનારું છે. ૩૨૨

ઔલ્હિદ લવણના ખાસ ગુણો.

લઘુ તીક્ષ્ણોષ્ણમુત્કેદિ સૂક્ષ્મં વાતાનુલોમનમ્ ।

સતિકં કટુ સક્ષારં વિદ્યાલ્લવણમૌઙ્ગિદમ્ ॥ ૩૨૩ ॥

૩૧૭ ઔલ્હિદ (જમીનમાંથી નિકળનારું) લવણ કડવું, તીખું, ક્ષારપણાવાળું, ઉષ્ણવીર્ય, તીક્ષ્ણ, હલકું, સૂક્ષ્મ સ્રોતોમાં-માર્ગોમાં પેસી શકે એવું અને વાયુને અનુલોમ કરનારું છે. ૩૨૩

ગડ લવણના ખાસ ગુણો.

કફવાતક્રિમિહરં લેખનં પિત્તકોપનમ્ ।

દીપનં પાચનં મેદિ લવણં ગુટિકાઘ્નયમ્ ॥ ૩૨૪ ॥

૩૧૮ ગડ* લવણ પાચન કરનારું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરનારું, કફને ઉખેડનારું, દસ્તને પાતળો કરનારું, પિત્તને કાપાવનારું અને કફ, વાયુ તથા કૃમિ એઓને મટાડનારું છે. ૩૨૪

તીખા લવણના ખાસ ગુણો.

ઝવસૂતં વાલુકૈલં શૈલમૂલાકરોઙ્ગવમ્ ।

લવણં કટુકં હેદિ વિહિતં કટુ ચોચ્યતે ॥ ૩૨૫ ॥

૩૧૯ ક્ષારવાળી જમીનમાં થયેલું લવણ, રેતાળ જમીનમાં થયેલું લવણ, પહાડની તલાટીની ખાણોમાંથી નીકળેલું લવણ તીખું અને કફને તોડનારું છે તથા બનાવટથી કરવામાં આવેલાં લવણને પણ તીખું જ કહેવામાં આવે છે. ૩૨૫

જવખાર, સાજખાર, પાકીમ અને

ટંકણક્ષારના ગુણો.

યવક્ષારસ્વર્જિકાક્ષારપાકિમટકૂળક્ષારાઃ ॥ ૩૨૬ ॥

ગુલ્માશોઘ્રહણીદોષશર્કરાશ્મરિનાશનાઃ ॥

ક્ષારાસ્તુ પાચનાઃ સર્વે રક્તપિત્તકરાઃ સ્મૃતાઃ ૩૨૭

૩૨૦ જવખાર, સાજખાર, પાકીમ અને ટંકણખાર એ સર્વ ક્ષારો પાચન કરનારા, રક્તપિત્તને ઉત્પન્ન કરનારા અને ગુલ્મ, અર્શ, ગ્રહણી, શર્કરા-રેતી અને પથરી એ રોગોને મટાડનારા છે. ૩૨૬-૩૨૭

સાજખાર અને જવખારના ખાસ ગુણો.

જ્ઞેયૌ વહ્નિસમૌ ક્ષારૌ સ્વર્જિકાયાવશૂકજૌ ।

શુક્લશ્લેષ્મવિબન્ધાશોગુલ્મખલીહવિનાશનૌ ॥ ૩૨૮ ॥

૩૨૧ સાજખાર અને જવખાર એઓ અગ્નિ જેવા ગુણોવાળા અને વીર્ય, કફ, આડાની કમજબત, અર્શ, ગુલ્મ અને પ્લીહા એઓનો નાશ કરનારા છે. ૩૨૮

પાપડીયા ખારના ગુણો.

ઉષ્ણોઽનિલઘ્નઃ પ્રક્લેદી ઝવક્ષારો બલાપહઃ ।

૩૨૨ પાપડીયો ખારો ઉષ્ણવીર્ય, બળનો અને વાયુનો નાશ કરનારો અને શરીરમાં આદ્રતા કરનારો છે.

પાકીમ ખારના ખાસ ગુણો.

મેદોઘ્નઃ પાકિમઃ ક્ષારો મૂત્રવસ્તિવિશોઘનઃ ૩૨૯

૩૨૩ પાકીમક્ષાર મૂત્રને તથા મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનારો અને મેદવૃદ્ધિને મટાડનારો છે. ૩૨૯

ટંકણખારના ખાસ ગુણો.

વિરુક્ષ્ણોઽનિલકરઃ શ્લેષ્મઘ્નઃ પિત્તદૂષણઃ ।

અગ્નિદીપ્તિકરસ્તીક્ષ્ણષ્ટકૂળઃ ક્ષાર ઉચ્યતે ॥ ૩૩૦ ॥

* ગડલવણ ગોળીયાના આકારનું થાય છે.

૩૨૪ ટંકણુખાર શરીરને રુક્ષ કરનારો, તીક્ષ્ણ, જઠ-
રાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારો, વાયુને ઉત્પન્ન કરનારો, પિત્તને
અગાડનારો અને કફને મટાડનારો છે. ૩૩૦

ધતિ લવણુવર્ગ.

અથ ધાતુવર્ગ-સુવર્ણના ગુણો.

સુવર્ણ સ્વાદુ હૃદયં ચ બુંહણીયં રસાયનમ્ ।

દોષત્રયજ્ઞં શીતં ચ ચક્ષુષ્યં વિષસૂદનમ્ ॥૩૩૧॥

૩૨૫ સોનું મધુર, શીતવીર્ય, મનને પ્રિય લાગે એવું,
હૃદયને હિતકારી, શરીરને પુષ્ટ કરનારું, રસાયન,
આંખોને ફાયદો કરનારું અને ઝેરના વિકારને તથા
દોષોને મટાડનારું છે. ૩૩૧

રૂપાના ગુણો.

રૂપ્યમમ્લં સરં શીતં સન્નેહં પિત્તવાતનુત્ ।

૩૨૬ રૂપું ખાટું, શીતવીર્ય, કંઠક સ્નિગ્ધ, દસ્તને
સાફ લાવનારું અને પિત્તને તથા વાયુને મટાડનારું છે.

ત્રાંખાના ગુણો.

તામ્રં કષાયં મધુરં લેખનં શીતલં સરમ્ ॥ ૩૩૨ ॥

૩૨૭ ત્રાંખું તુરું, મધુર, શીતવીર્ય, કફને ઉખેડનારું
(અથવા ઉલટી લાવનારું) અને દસ્તને સાફ લાવ-
નારું છે, ૩૩૨

કાંસાના ગુણો.

તિર્કં કાંસ્યં લેખનં ચ ચક્ષુષ્યં કફવાતજિત્ ।

૩૨૮ કાંસું કડવું, કફને ઉખેડનારું, આંખોને ફાયદો
કરનારું અને વાયુને તથા કફને મટાડનારું છે.

લોહાના ગુણો.

વાતકુચ્છીતલં લોહં તૃણાપિત્તકફપ્રણુત્ ॥૩૩૩॥

૩૨૯ લોહું શીતવીર્ય, વાયુને ઉત્પન્ન કરનારું અને
તરશ, પિત્ત તથા કફ એઓને મટાડનારું છે. ૩૩૩

કલર્ધ અને સીસાના ગુણો.

કટુક્રિમિષ્ણે લવણે ત્રપુસીસે વિલેખને ।

૩૩૦ કલર્ધ અને સીસું કડવાં, ખારાં, કફને ઉખે-
ડનારાં અને કૃમિઓનો નાશ કરનારાં છે.

મેતી, પરવાળાં, હીરા, માણેક, લસણીયો,

સ્ફાટિક વગેરેના ગુણો.

મુક્તાવિદુમ્બવજ્રેન્દ્રવૈદુર્યસ્ફટિકાદયઃ ॥ ૩૩૪ ॥

ચક્ષુષ્યા મળયઃ શીતા લેખના વિષસૂદનાઃ ।

પથિત્રા ધારણીયાશ્ચ પાપ્માલક્ષ્મીમલાપહાઃ ॥૩૩૫॥

૩૩૧ મેતી, પરવાળાં, હીરા, માણેક, લસણીયો,
સ્ફાટિક વગેરે મણિઓ શીતવીર્ય, લેખન કરનારાં, આંખોને
ફાયદો કરનારાં, પવિત્ર, ધારણ કરવા યોગ્ય, અને પાપ,
અલક્ષ્મી, મળ અને વિષનો વિકાર એઓને દાળનારાં
છે. ૩૩૪-૩૩૫

જે જે ધાન્ય તથા માંસાદિકના ગુણ કહ્યા ન
હોય તેના ગુણો જાણવાની રીત.

ધાન્યેષુ માંસેષુ ફલેષુ ચૈવ
શાકેષુ ચાનુકમિહાપ્રમેયાત્ ।

આસ્વાદતો ભૂતગુણેશ્ચ મત્વા

તદાદિશેદ્રવ્યમનલ્પબુદ્ધિઃ ॥ ૩૩૬ ॥

૩૩૨ ધાન્યો, માંસો, ફળો, શાકો વગેરે પદાર્થો
અસંખ્યેય હોવાને કીધે સર્વ ગુણો અહીં કહેવાનું બની
શકે એમ નથી. એટલા માટે ધાન્યવર્ગ, માંસવર્ગ
વગેરે વર્ગોમાં જે જે ધાન્યો, માંસો વગેરેનાં ગુણો કહે-
વામાં આવ્યા નથી તેઓના ગુણો વિશાળ બુદ્ધિવાળા
પૈથે તે તે પદાર્થોના રસો વગેરેના સ્વાદ ઉપરથી તથા
તેઓને ઉત્પન્ન કરનારાં પૃથ્વી વગેરે મહાભૂતોના ગુણો
ઉપરથી જાણી લેવા. ૩૩૬

ધાન્યવર્ગમાં કયાં ધાન્ય ઉત્તમ ?

ષષ્ટિકા યવગોધૂમા લોહિતા યે ચ શાલયઃ ।

મુદ્રાદકીમસૂરાશ્ચ ધાન્યેષુ પ્રવરાઃ સ્મૃતાઃ ॥૩૩૭॥

૩૩૩ ધાન્યવર્ગમાં સાડી ચોખા, જવ, ઘઉં, રાતા
ચોખા, મગ, તૂર અને મસૂર એઓ ઉત્તમ છે. (એટલે
ચોખાની સઘળી જાતોમાં સાડી ચોખા અને લાલ
ચોખા, શુક્ર ધાન્યોમાં જવ અને ઘઉં તથા શીંખી-
ધાન્યોમાં મગ, તૂર અને મસૂર ઉત્તમ છે). ૩૩૭

માંસવર્ગમાં કયાં પ્રાણીઓ શ્રેષ્ઠ છે ?

લાવતિત્તિરિસારઙ્ગકુરઙ્ગૈનકપિખલાઃ ।

મયૂરવર્મિકૂર્માશ્ચ શ્રેષ્ઠા માંસગણેષ્વિહ ॥ ૩૩૮ ॥

૩૩૪ લાવ, તેતર, ગૌર હરિણ, કુરંગ, કૃષ્ણ મૃગ,
કપિજલ (ગૌર તેતર), મોર, રોહિતમત્સ્ય અને કાચ્યો
એઓ માંસ વર્ગમાં શ્રેષ્ઠ છે. (એટલે વિષ્કિર પક્ષી-
ઓમાં લાવ, તેતર, ઘોળો તેતર અને મોર; જંગલ
પશુઓમાં ગૌર હરિણ અને કાળો હરણ; મત્સ્યવર્ગમાં
રોહિતમત્સ્ય; તથા પાદીવર્ગમાં કાચ્યો ઉત્તમ છે). ૩૩૮

ફળ વર્ગમાં કયાં ફળ શ્રેષ્ઠ છે ?

દાહિમામલકં દ્રાક્ષા સર્જૂરં સપરુષકમ્ ।

રાજાદનં માતુલુકં ફલવર્ગે પ્રશસ્યતે ॥ ૩૩૯ ॥

૩૩૫ ફળવર્ગમાં દાડમ, આંખળાં, દરાખ, ખજૂર,
ફાલસા, રાયણ અને ખીજેરુ એઓ શ્રેષ્ઠ છે. ૩૩૯

શાકવર્ગમાં કઈ ભાજી શ્રેષ્ઠ છે ?

સતીનો વાસ્તુકમ્બુચ્ચિલીમૂલકપોતિકાઃ

મળ્લકપર્ણી જીવન્તી શાકવર્ગે પ્રશસ્યતે ॥ ૩૪૦ ॥

૩૩૬ શાકવર્ગમાં વટાણાની ભાજી, ટાંકાની ભાજી,
ચીલની ભાજી, કુમળા મૂળાની ભાજી, બ્રાહ્મી અને
ખરખોડી-ડોડી એઓ ઉત્તમ ગણાય છે. ૩૪૦

કયું દુધ અને કયું ઘી શ્રેષ્ઠ છે ?

गव्यं क्षीरं घृतं श्रेष्ठम् ।

૩૩૭ સર્વ દુધોમાં ગાયનું દુધ અને સર્વ ધૂતોમાં ગાયનું ધૂત ઉત્તમ છે.

લવણવર્ગમાં, ખાટા પદાર્થોમાં, તીખા પદાર્થોમાં, કડવા પદાર્થોમાં, મધુર પદાર્થોમાં અને તુરા પદાર્થોમાં કયા કયા પદાર્થો ઉત્તમ છે ?

सैन्धवं लवणेषु च ।

ઘાત્રી દાહિમમ્લેષુ પિપ્પલી નાગરં કટૌ ॥૩૪૧॥

તિક્તે પટોલવાતર્કે મધુરે ઘૂતમુચ્યતે ।

क्षौद्रं पूगफलं श्रेष्ठं कषाये सपरुषकम् ॥ ૩૪૨ ॥

૩૩૮ લવણવર્ગમાં સિંધાલૂણુ; ખાટા પદાર્થોમાં આંબળાં અને દાડમ; તીખાં પદાર્થોમાં લિંડીપિપર અને સુંક; કડવા પદાર્થોમાં પરવળ અને રીંગણાં; મધુર પદાર્થોમાં ઘી તથા મધ; અને તુરા પદાર્થોમાં સોપારી તથા ફાલસા એવો ઉત્તમ છે. ૩૪૧-૩૪૨

શેલડીમાંથી બનતા પદાર્થોમાં કયો પદાર્થ શ્રેષ્ઠ છે.

शर्करेक्षु विकारेषु ।

૩૩૯ શેલડીના રસમાંથી બનતા પદાર્થોમાં સાકર સર્વથી ઉત્તમ છે.

કયું મધ ઉત્તમ છે ?

पाने मध्वासवौ तथा ।

૩૪૦ સઘળા પ્રકારના મધોમાં દરાખનું મધ તથા પ્રાક્ષિતો આસવ શ્રેષ્ઠ છે.

કેવું ધાન્ય શ્રેષ્ઠ ગણાય છે ?

परिवत्सरं धान्यं ।

૩૪૧ જેને ઉત્પન્ન થવાને એક વર્ષ વીતી ગયું હોય (જે એક વર્ષનું જૂનું હોય) તે ધાન્ય શ્રેષ્ઠ છે.

કેવું માંસ ઉત્તમ ગણાય છે ?

मांसं वयसि मध्यमे ॥ ૩૪૩ ॥

૩૪૨ માંસોમાં જે માંસ મધ્યમ વયવાળા પ્રાણીનું હોય તે શ્રેષ્ઠ છે. ૩૪૩

કેવું અન્ન ઉત્તમ ગણાય છે ?

अपर्युषितमन्नं तु संस्कृतं मात्रया शुभम् ।

૩૪૩ રાંધેલાં અન્નોમાં જે અન્ન વાસી ન હોય, તથા જેને માપસર સંસ્કારો આપીને પકાવેલું હોય તે શ્રેષ્ઠ છે.

કેવું ફળ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે ?

फलं पर्यागतं ।

૩૪૪ ફળોમાં જે ફળ બરાબર પાકેલું હોય તે ઉત્તમ છે.

કેવું શાક ઉત્તમ ગણાય છે ?

शाकमशुक्रं तरुणं नवम् ॥ ૩૪૫ ॥

૩૪૫ શાકોમાં જે શાક સુકાયેલું કે કરમાયેલું ન હોય અને તાજું હોય તે શાક ઉત્તમ છે. ૩૪૪

રાંધેલાં અન્નના ગુણો.

अतःपरं प्रवक्ष्यामि कृतान्नगुणविस्तरम् ।

લાજમણડો વિશુદ્ધાનાં પથ્યઃ પાચનદીપનઃ ॥૩૪૫॥

વાતાનુલોમનો હૃદયઃ પિપ્પલીનાગરાયુતઃ ।

૩૪૬ હવે પછી રાંધેલાં અન્નોના ગુણો વિસ્તારથી કંહીશ. વમન, વિરેચન વગેરેથી શુદ્ધ થયેલા (જેના કોઠા સાફ કરવામાં આવેલો હોય એવા) પુરુષને જેમાં સુંક અને પિપરનું ચૂર્ણ નાંખેલું હોય એવો લાજમંડ (ચોખાની ધાણીથી બનાવેલી રાખની ઉપરનો પાતળો ભાગ) પથ્ય (હિતકારક) છે. આ લાજમંડ આમનું પાચન કરનારો, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારો, વાયુનું અનુલોમન કરનારો અને મનને પ્રિય લાગે એવો છે. ૩૪૫

પેયાના ગુણો.

स्वेदाग्निजननी लघ्वी दीपनी बस्तिशोधनी ॥ ૩૪૬ ॥

શુત્તૃદ્ધ્રમગ્લાનિહરી પેયા વાતાનુલોમની ।

૩૪૭ પેયા-પાતળી રાખ પરસેવો લાવનારી, જઠરાગ્નિને ઉત્પન્ન કરનારી અને અગ્નિને દીપન કરનારી, પચવામાં હલકી, મૂત્રાશયને સાફ કરનારી, વાયુને અનુલોમ કરનારી અને લુપ્ત, તરશ, થાક અને ગ્લાનિ એવાને મટાડનારી છે. ૩૪૬

વિલેપીના ગુણો.

विलेपी तर्पणी हृद्या ग्राहिणी बलवर्धनी ॥ ૩૪૭ ॥

પથ્યા સ્વાદુરસા લઘ્વી દીપની શુત્તૃષાપહા ।

હૃદ્યા સન્તર્પણી વૃષ્યા વૃંહણી બલવર્ધની ॥ ૩૪૮ ॥

૩૪૮ વિલેપી-ઘાટી રાખ મધુરરસવાળી, પચવામાં હલકી, તૃપ્તિ આપનારી, મનને પ્રિય લાગે એવી, બળને વધારનારી, પુષ્ટિકારક, પથ્ય, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી અને લુપ્તને તથા તરશને મટાડનારી છે. ૩૪૭-૩૪૮

મંડ, પેયા, વિલેપી અને યવાગૂનું લક્ષણ.

सिक्थैर्विरहितो मण्डः पेया सिक्थसमान्विता ।

વિલેપી બહુસિક્થા સ્યાદ્યવાગૂર્વિરલદ્રવા ॥ ૩૪૯ ॥

૩૪૯ જેમાં ઘાટો ભાગ ન હોય તેને મંડ જાણવો, જેમાં ઘાટો ભાગ હોય તેને પેયા જાણવી, જેમાં પાણીનો ભાગ થોડો હોય તેને યવાગૂ જાણવી અને જેમાં ઘાટો ભાગ વિશેષ હોય તેને વિલેપી જાણવી. * ૩૪૯

* ખીબ તંત્રકારો પણ મંડ, પેયા, વિલેપી અને યવાગૂ એમ ચાર પ્રકાર માને છે અને તેના પ્રમાણમાં એક શ્લોક આ પ્રમાણે કહે છે;—મંડ પંચગુણે તોયે યવાગૂ ષડ્ગુણે પચેત્. ચતુર્દશગુણે પેયા વિલેપી તુ ચતુર્ગુણે ॥ મંડને પાંચગણા પાણીમાં તયાર કરવો, છગણા પાણીથી યવાગૂ બનાવવી, ચૌદગણા પાણીમાં પેયાને તયાર કરવી અને ચારગણા પાણીમાં વિલેપીને બનાવવી.

દુધપાકના ગુણો.

વિષ્ણ્મી પાયસો બલ્યો મેદઃકફકરો ગુરુઃ ।

૩૫૦ પાયસ—દુધપાક પચવામાં ભારે, પેટમાં ગડ-ગડટ કરીને ઘણીવારે પચે એવો (અથવા દસ્તની કબજીયત કરનારો), બળ આપનારો અને ચરખીને તથા કફને વધારનારો છે.

કૃશરાના ગુણો.

કફપિત્તકરી બલ્યા કૃશરાનિલનાશની ॥૩૫૦॥

૩૫૧ કૃશરા (તલ અને અડદની બનાવેલી ખીચડી) કફને તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારી, બળ આપનારી અને વાયુને મટાડનારી છે. ૩૫૦

કેવી રીતે રાંધેલો ભાત પાચન થાય ?

ધૌતસ્તુ વિમલઃ શુદ્ધો મનોજઃ સુરભિઃ સમઃ ।

સ્વિન્નઃ સુપ્રસ્તુતસ્તૂણો વિશદસ્ત્વોદનો લઘુઃ ૩૫૧

૩૫૨ સફેદ, નિર્મળ (વીણેલા), સુગન્ધી અને મનને હરણુ કરે એવા ચોખાને સારી રીતે ઘોઘને ગરમ પાણીમાં ઓરવા. અને સધળા ભાગમાં બરાબર બફાય એવી રીતે તેને રાંધવા. જ્યારે ચોખાના દાણા પુલી જાય ભારે, તેમાંથી ઓસાણુ ગાળી લઇને (તેને ઓસાળીને) થોડી વાર ધીમી આંચ ઉપર તે ભાત છુટો થાય એવી રીતે વીસમવા દેવો એટલે ઉત્તમ ભાત તૈયાર થશે. આ પ્રમાણે બનાવેલો ભાત ઉનો ઉનો ખાવામાં આવે તો તે જલદી પચી જાય છે. ૩૫૧

કેવો ભાત જલદી પચે નહિ ?

અઘૌતોડપ્રસ્તુતોડસ્વિન્નઃ શીતશ્ચાપ્યોદનો ગુરુઃ ।

૩૫૩ ચોખાને ઘોયા વિના ઓરવામાં આવે, તેઓને બરાબર બફાવામાં ન આવે અને તેમાંથી ઓસાણુ ગાળી લેવામાં ન આવે તેવો ભાત તથા ટાઢો ભાત પચવામાં ભારે છે.

કેવો ભાત હલકો હોય છે ?

લઘુઃ સુગન્ધિઃ કફહા વિજ્ઞેયો મૃષ્ટતણ્ડુલઃ ॥૩૫૨॥

૩૫૪ ચોખાને સેકીને પછી તેઓને બનાવવામાં આવેલો ભાત હલકો, સુગન્ધી અને કફનો નાશ કરનારો છે. ૩૫૨

પુષ્ટિકારક ભાત બનાવવાની રીત.

એઘૈર્માસૈઃ ફલૈઃ કન્દૈર્વૈદલામ્લૈશ્ચ સંયુતાઃ ।

ગુરવો બૃહણા બલ્યા યે ચ ક્ષીરોપસાધિતાઃ ॥૩૫૩

૩૫૫ ઘી વગેરે સ્નેહોની, માંસોની, ફળોની, કંદોની મગ વગેરે વૈદલ ધાન્યોની કે દાડમ વગેરે પદાર્થોની સાથે પકાવેલો ભાત ભારે, શરીરને પુષ્ટ કરનારો અને બળ આપનારો છે. ભાતમાં દુધ નાંખી, રાંધીને બનાવેલી ખીર પણ ઉપરના જેવા જ ગુણોવાળી છે. ૩૫૩

કેવી દાળને હલકી બાણવી ?

સુસ્વિન્નો નિસ્તુષ્ઠો મૃષ્ટ ઈષત્સૂપો લઘુર્હિતઃ ।

૩૫૬ પ્રથમ દાળને છડી, ફેતરાં કહાડી, જરા સેકીને પછી પાણીમાં સારી પેઠે રાંધેલી દાળ હલકી ને હિતકારક છે. કેવી રીતે પકાવેલું શાક બાણકારી થાય છે અને કેવી રીતે પકાવેલું શાક નુકસાન કરે છે ?

સ્વિન્નં નિષ્પીડિતં શાકં હિતં સ્યાત્સ્નેહસંસ્કૃતમ્ ૩૫૪
અસ્વિન્નં સ્નેહરહિતમપીડિતમતોડન્યથા ।

૩૫૭ શાકને પ્રથમ બારી, તેનું પાણી નીચોવીને પછી તેને ઘી તેલ વગેરેમાં વધારીને જે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે હિતકારી છે, પરંતુ જેને બાફવામાં આવેલું ન હોય, જેમાંથી પાણી નીચોવી લેવામાં આવ્યું ન હોય અને જેને ઘી તેલ વગેરેમાં વધારવામાં આવેલું ન હોય એવું શાક નુકસાન કરનારું છે. ૩૫૪

માંસના ખાસ ગુણો.

માંસં સ્વભાવતો વૃણ્યં સ્નેહનં બલવર્ધનમ્ ॥૩૫૫॥

૩૫૮ માંસ સ્વાભાવિક રીતે જ શરીરને સ્તિગ્ધ કરનારું અને બળને તથા વીર્યને વધારનારું છે. ૩૫૫

કેવા સંસ્કારો આપવાથી માંસ પુષ્ટિકારક બને છે ?

સ્નેહગોરસધાન્યામ્લફલામ્લકટુકૈઃ સહ ।

સિદ્ધં માંસં હિતં બલ્યં રોચનં બૃહણં ગુરુ ॥૩૫૬॥

૩૫૯ માંસને જે ઘી વગેરે સ્નેહ, દહી વગેરે ગોરસ, કાંજી, દાડમ વગેરે ખાટાં ફળો અને મરી વગેરે તીખાં દ્રવ્યોની સાથે પકાવવામાં આવેલું હોય તો તે હિતકારી, બળને વધારનારું, સ્તિ ઉપજવનારું, શરીરને પુષ્ટ કરનારું અને ભારે થાય છે. ૩૫૬

રાંધેલું માંસ દહીં વગેરે ગોરસ નાખવાથી

પુષ્ટિકારક બને છે.

તદેવં ગોરસાદાનં સુરમિદ્રવ્યસંસ્કૃતમ્ ।

વિદ્યાત્પિત્તકફોદ્રેકિ બલમાંસાન્નિવર્ધનમ્ ॥૩૫૭॥

૩૬૦ એવી રીતે પકાવવામાં આવેલા માંસમાં જે ઉપરથી દહીં વગેરે ગોરસ નાંખવામાં આવે અને હિંગ, જીરું વગેરે સુગન્ધી પદાર્થોથી તેને સંસ્કાર આપવામાં આવે તો તે માંસ પિત્તને અને કફને કાપાવનારું, બળ આપનારું તથા માંસને અને જઠરાગ્નિને વધારનારું થાય છે. ૩૫૭

પરિશુષ્ક માંસના ગુણો.

પરિશુષ્કં સ્થિરં સ્તિગ્ધં હર્ષણં પ્રીણનં ગુરુ ।

રોચનં બલમેધાન્નિમાંસૌજઃશુકવર્ધનમ્ ॥ ૩૫૮ ॥

૩૬૧ માંસને ઘણા ઘીમાં તળી સેકી, જીરું વગેરે મસાલો નાંખી, વારંવાર ગરમ પાણી છાંટીને પકાવવામાં આવે તો તે ‘પરિશુષ્ક’ કહેવાય છે. પરિશુષ્ક માંસ શરીરને દૃઢ અને સ્તિગ્ધ કરનારું, હર્ષ આપનારું, તૃપ્તિ કરનારું, ભારે, સ્તિ ઉપજવનારું, બળ, બુદ્ધિ, જઠરાગ્નિ, માંસ, ઓજ અને વીર્ય એઓને વધારનારું છે. ૩૫૮

ઉલ્લુપ્ત માંસનું લક્ષણ અને તેના ગુણો

તદેવોલ્લુપ્તપિષ્ટવાદુલ્લુપ્તમિતિ પાચકાઃ ।

પરિશુષ્કગુણૈર્યુક્તં વહ્નૌ પક્વમતો લઘુ ॥ ૩૫૨ ॥

૩૬૨ પરિશુષ્ક માંસને જ ને ઝીણા ઝીણા ટુકડા કરીને તેને વાટેલા જેવું કરવામાં આવે તો તેને માંસ પકાવનારા લોકો 'ઉલ્લુપ્તમાંસ' કહે છે. ઉલ્લુપ્ત માંસ પણ પરિશુષ્ક માંસના જેવાજ ગુણોવાળું છે. પરંતુ તેને અગ્નિમાં પકાવેલું હોવાથી તે હલકું થાય છે. ૩૫૯

શૂલ્યમાંસનું લક્ષણ અને તેના ગુણો.

તદેવ શૂલિકાપ્રોતમજ્જારે પરિપાચિતમ્ ।

જ્વેર્યં ગુરુતરં કિંચિત્પ્રદિગ્ધં ગુરુપાકતઃ ॥ ૩૬૦ ॥

૩૬૩ તે પરિશુષ્ક માંસને જ લોઢા વગેરેની શળા ઉપર ચોપડીને અંગારા ઉપર પકાવવામાં આવે તો તેને 'શૂલ્યમાંસ' કહેવામાં આવે છે. આ શૂલ્ય માંસને પકાવ્યા પછી તેના ઉપર ઘી, કાંજી, દહીં વગેરે નાખવામાં આવ્યું હોય તો તે પરિશુષ્ક માંસના કરતાં કંઈક વિશેષ ભારે થાય છે અને પચવામાં પણ ભારે થાય છે. ૩૬૦

તેલમાં તથા ઘીમાં પકાવેલા માંસના ગુણો.

ઉલ્લુપ્તં મર્જિતં પિષ્ટં પ્રતપ્તં કન્દુપાચિતમ્ ।

પરિશુષ્કં પ્રદિગ્ધં ચ શૂલ્યં યચ્છાન્યદીદશમ્ ॥ ૩૬૧ ॥

માંસં યત્તૈલસિદ્ધં તુ વીર્યોષ્ણં પિત્તક્રુદ્ધુરુ* ।

લઘ્વગ્નિદીપનં હૃદયં રુચ્યં દૃષ્ટિપ્રસાદનમ્ ॥ ૩૬૨ ॥

અનુષ્ણવીર્યં પિત્તદ્રવ્યં મનોહં ઘૃતસાધિતમ્ ।

૩૬૪ ઉલ્લુપ્ત, ભર્જિત, પિષ્ટ, પ્રતપ્ત, કન્દુપાચિત, પરિશુષ્ક, પ્રદિગ્ધ, શૂલ્ય અને એવા જ પ્રકારનાં બીજાં પણ માંસોને ને તેલમાં પકાવેલાં હોય તો તેઓ ઉષ્ણવીર્ય, ભારે અને પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારાં થાય છે તથા ને તેઓને ઘીમાં પકાવેલાં હોય તો તેઓ હલકાં જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં, મનને પ્રિય લાગે એવાં, રુચિ ઉપજાવનારાં, આંખોને ક્ષાયદો કરનારાં, ઉષ્ણવીર્ય નહીં એવાં, પિત્તને મટાડનારાં અને મનને રુચે એવાં થાય છે. ૩૬૧-૩૬૨

માંસના રસના ગુણો.

પ્રીણનઃ પ્રાણજનનઃ શ્વાસકાસક્ષયાપહઃ ॥ ૩૬૩ ॥

વાતપિત્તશ્રમહરો હૃદ્યો માંસરસઃ સ્મૃતઃ ।

સ્મૃત્યોજઃસ્વરહીનાનાં જ્વરક્ષાણક્ષતોરસામ્ ॥ ૩૬૪ ॥

મગ્નવિશ્લિષ્ટસન્ધીનાં કુશાનામલપરેતસામ્ ।

આપ્યાયનઃ સંહનનઃ શુક્રૌજોબલવર્ધનઃ ॥ ૩૬૫ ॥

૩૬૫ માંસરસ (માંસનો સોરખો-સૂપ) તૃપ્તિ આપનારો, બળ આપનારો, મનને પ્રિય લાગે એવો અને શ્વાસ, ખાંસી, ક્ષય, વાયુ, પિત્ત અને થાક એઓને મટાડનારો છે. આ માંસરસ જેઓનાં સ્મરણશક્તિ, વીર્ય

અને ઓજા ઓછાં થયેલાં હોય, અવાજ ક્ષીણ થઈ ગયો હોય, જેઓ જ્વરથી ક્ષીણ થયેલા હોય અને જેઓ દુર્બળ હોય તેઓને આરોગ્ય આપનારો છે; ઉરઃક્ષત રોગવાળાનાં ક્ષતને રુઝવનારો છે, જેઓનાં અસ્થિ ભાંગેલાં હોય અથવા સ્થાનમાંથી ખસી ગયેલાં હોય તેઓનાં તે ભક્ષ અસ્થિઓને સાંધે છે. તથા જેઓનું વીર્ય, ઓજા અને બળ ક્ષીણ થયેલું હોય તેઓનાં વીર્યને, ઓજાને તથા બળને વધારે છે. ૩૬૩-૩૬૫

દાડિમ વગેરેના રસવાળા માંસના રસના ગુણો.

સ દાડિમયુતો વૃષ્યઃ સંસ્કૃતો દોષનાશનઃ ।

૩૬૬ જે માંસરસમાં દાડિમનો રસ અને જીરું વગેરે મસાલો નાખીને પકાવવામાં આવેલો હોય તે માંસરસ વૃષ્ય-મૈથુનની શક્તિને વધારનારો અને દોષોને મટાડનારો છે.

રસ વિનાના માંસના ગુણો.

યન્માંસમુદ્ઘૃતરસં ન તત્પુષ્ટિબલાવહમ્ ॥ ૩૬૬ ॥

વિષ્ટમિમિ દુર્જરં રુક્ષં વિરસં મારુતાવહમ્ ।

૩૬૭ જે માંસમાંથી રસો કઢાડી લેવામાં આવ્યો હોય તે માંસ સ્વાદ વગરનું, રુક્ષ, વાયુને ઉત્પન્ન કરનારું, પેટમાં ગડગડાટ કરનારું અને માંડ પચે એવું છે, આવું શરીરને પુષ્ટ કરતું નથી તેમ બળ પણ આપતું નથી. ૩૬૬

આનિષ્કના ગુણો.*

દીપ્તાગ્નીનાં સદા પથ્યઃ શ્વાનિષ્કસ્તુ પરં ગુરુઃ ૩૬૭

૩૬૮ આનિષ્ક પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાઓને સદાય ક્ષાયદો કરનાર છે તથા અત્યંત ગુરુ (ભારે) છે. ૩૬૭

વેસવાર બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો.

માંસં નિરસ્થિ સુસ્થિન્નં પુનર્દૃષદિ ચૂર્ણિતમ્ ।

પિષ્પલીશુષ્કમરિચગુડસર્પિઃસમન્વિતમ્ ॥ ૩૬૮ ॥

એકઘ્યં પાચયેત્સમ્યગ્વેસવાર ઇતિ સ્મૃતઃ ।

વેસવારો ગુરુઃ સ્તિગ્ધો બલ્યો વાતરુજાપહઃ ॥ ૩૬૯ ॥

પ્રીણનઃ સર્વધાતૂનાં વિશેષાન્મુખશોષિણામ્ ।

શુત્તૃણાપહરઃ શ્રેષ્ઠઃ સ પવ સ્વાદુશીતલઃ ॥ ૩૭૦ ॥

૩૬૯ જેમાંથી હાડકાં કઢાડી લેવામાં આવ્યાં હોય એવા માંસને પ્રથમ સારી રીતે બાફીને છીપર ઉપર વાટવું. તે પછી તેમાં લિંડીપિપર, સુંક, મરી, ગોળ અને ઘી નાખીને સારી રીતે પકાવવું. આ પ્રમાણે પકાવેલા માંસને વેશવાર કહેવામાં આવે છે. વેશવાર ભારે, સ્તિગ્ધ, બળ આપનારો અને વાયુના રોગોને મટાડનારો છે. સર્વ ધાતુઓને તૃપ્ત કરનારો છે,

* સુકા માંસને ખાંડી તેનો ભુકો કરવામાં આવે છે તેને આનિષ્ક કહે છે. તે એક ગરમ મસાલાના જેવો પદાર્થ છે અને તેને દાળ શાક વગેરેમાં ભરવાનીને ખાવામાં આવે છે. જેની જઠરાગ્નિ તેજ હોય તેને આ મસાલો પચે છે.

મુખના રોગોને વિશેષે કરીને હિતકારક છે, એ વેશ-
વાર મધુર તથા શીતલ કરવામાં આવ્યો હોય તો તે
શ્રેષ્ઠ છે અને ભૂખને તથા તરસને ટાળે છે. ૩૬૮-૩૭૦

મગના યૂષના ગુણો.

કફશ્નો દીપનો હૃદયઃ શુદ્ધાનાં પ્રાણિનામપિ ।

જ્ઞેયઃ પથ્યતમશ્ચાપિ મુદ્ગયૂષઃ કૃતાકૃતઃ ॥ ૩૭૧ ॥

૩૭૦ કૃત (વધારેલો) અને અકૃત (નહી વધારેલો)
મગનો યૂષ વમન વિરેચન વગેરેથી શુદ્ધ થયેલા પ્રાણી-
ઓને પથ્ય-હિતકારી, મનને પ્રિય લાગે એવો, જઠરાગ્નિને
પ્રદીપ્ત કરનારો અને કફને મટાડનારો છે. ૩૭૧

રાગખાડવ કરવાની રીત અને તેના ગુણો.

સ તુ દાડિમમૃદ્ધીકાયુક્તઃ સ્યાદ્રાગલાડવઃ ।

રુચિષ્યો લઘુપાકશ્ચ દોષાણામવિરોધકૃત્ ॥ ૩૭૨ ॥

૩૭૧ એ યૂષમાં જ જે દાડમ અને દરાખ નાંખવામાં
આવેલાં હોય તો તેને રાગખાડવ કહેવામાં આવે છે.
રાગખાડવ રુચિ ઉપજાવનારો, પચવામાં હલકો અને
વાતાદિ દોષોને કંઈક શાંત કરનારો છે. ૩૭૨

મસૂર, મગ, ધઉં, કલથીના યૂષના ગુણો.

મસૂરમુદ્ગગોધૂમકુલત્થલવૃણૈઃ કૃતઃ ।

કફપિત્તાવિરોધી સ્યાદ્વાતવ્યાધૌ ચ શસ્યતે ૩૭૩

મૃદ્ધીકાદાડિમૈર્યુક્તઃ સ પવોક્તોડનિલાદિતે ।

રોચનો દીપનો હૃદ્યો લઘુપાકયુપદિશ્યતે ॥ ૩૭૪ ॥

૩૭૨ મસૂર, મગ, ધઉં, કલથી અને સિંધાગુણુ
એઓથી બનાવેલો યૂષ કફને અને પિત્તને નહીં કાપાવ-
નારો અને વાયુના રોગોમાં ફાયદો કરનારો છે. એ જ
યૂષમાં જે દરાખ અને દાડમ નાંખવામાં આવ્યાં હોય
તો તે વાયુથી પીડાતા રોગીને માટે ઉત્તમ રુચિ ઉપ-
જાવનારો, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારો, મનને પ્રિય લાગે
એવો અને પચવામાં હલકો થાય છે. ૩૭૩-૩૭૪

પરવળની અથવા તો સિંખડાના પાન સાથે

બનાવેલા યૂષના ગુણો.

પટોલનિમ્બયૂષૌ તુ કફમેદોવિશોષિણૌ ।

પિત્તશ્નો દીપનો હૃદ્યો કૃમિકુષ્ઠજ્વરાપહૌ ॥ ૩૭૫ ॥

૩૭૪ પટોલ-પરવળની અથવા લિંખડાના પાનની
સાથે બનાવેલો મગ વગેરેનો યૂષ કફને તથા ચરખીને
સુકાવનારો, પિત્તને મટાડનારો, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કર-
નારો અને હૃદયને હિતકારી તથા કૃમિ અને કુદને
મટાડનારો છે. ૩૭૫

મૂળાની સાથે બનાવેલા મગના યૂષના ગુણો.

શ્વાસકાસપ્રતિશ્યાયપ્રસેકારોચકજ્વરાન્ ।

હન્તિ મૂલકયૂષસ્તુ કફમેદોગલામયાન્ ॥ ૩૭૬ ॥

૩૭૫ મૂળાની સાથે બનાવેલો મગ વગેરેનો યૂષ
શ્વાસ, ખાંસી, શ્લેષ્મ, મ્હોડામાંથી લાળનો સ્વાવ

થવો, અરુચિ, જ્વર, કફના રોગો, મેદના રોગો અને
ગળાના રોગો એઓને મટાડનારો છે. ૩૭૬

કળથીના યૂષના ગુણો.

કુલત્થયૂષોડનિલહા શ્વાસપીનસનાશનઃ ।

તૂળીપ્રતૂળીકાસાર્શોગુલ્મોદાવર્તનાશનઃ ॥ ૩૭૭ ॥

૩૭૬ કળથીનો યૂષ વાયુ, શ્વાસ, પીનસ, તૂળી,
પ્રતૂળી, ઉધરસ, અર્શ, ગુલ્મ અને ઉદાવર્ત એઓને
મટાડનારો છે. ૩૭૭

દાડમ તથા આંબળાં નાખીને બનાવેલા કળથીના

યૂષના ગુણો.

દાડિમામલકૈર્યૂષો હૃદયઃ સંશમનો લઘુઃ ।

પ્રાણાગ્નિજનનો મૂર્છામેદોષ્નઃ પિત્તવાતજિત્ ॥ ૩૭૮ ॥

૩૭૬ દાડમ અને આંબળાં નાખીને બનાવેલો કળ-
થીનો યૂષ મનને પ્રિય લાગે એવો, દોષોનું શમન કર-
નારો, હલકો, બળ આપનારો, જઠરાગ્નિને ઉત્પન્ન
કરનારો અને મૂર્છા, મેદવૃદ્ધિ, વાયુ તથા પિત્ત એઓને
મટાડનારો છે. ૩૭૮

મગ અને આંબળાના યૂષના ગુણો.

મુદ્ગામલકયૂષસ્તુ ગ્રાહી પિત્તકફે હિતઃ ।

૩૭૭ મગ અને આંબળાં એઓથી બનાવેલો
યૂષ ગ્રાહી અને વાયુના તથા પિત્તના રોગોમાં
હિતકારક છે.

જવ, બોર અને કળથીથી બનાવેલા યૂષના ગુણો.

યવકોલકુલત્થાનાં યૂષઃ કળ્થ્યોડનિલાપહઃ ॥ ૩૭૯ ॥

૩૭૮ જવ, બોર અને કળથી એઓથી બનાવેલો યૂષ
કંઠને ફાયદો કરનારો અને વાયુને મટાડનારો છે. ૩૭૯

સર્વ જાતનાં ધાન્યમાંથી બનાવેલા યૂષના ગુણો.

સર્વધાન્યકૃતસ્તદ્વૃંહણઃ પ્રાણવર્ધનઃ ।

૩૭૯ સર્વ જાતનાં ધાન્યોને ભેળાં કરીને તેઓથી
બનાવેલો યૂષ કંઠને ફાયદો કરનારો, વાયુને મટાડનારો,
શરીરને પુષ્ટ કરનારો અને બળને વધારનારો છે.

ખડયૂષ તથા કાંબળિકયૂષના ગુણો.

ખલકામ્બલિકૌ હૃદ્યો તથા વાતકફે હિતૌ. ૩૮૦

૩૮૦ ખડયૂષ તથા કાંબળિકયૂષ એઓ મનને પ્રિય
લાગે એવા અને કફના તથા વાયુના રોગોમાં ફાયદો
કરનારો છે. ૩૮૦

દાડમ નાખીને ખાટા કરેલા યૂષના ગુણો.

બલ્યઃ કફાનિલૌ હન્તિ દાડિમામ્લોડમ્નિદીપનઃ ।

૩૮૧ દાડમ નાખીને ખાટો કરેલો યૂષ જઠરાગ્નિને
પ્રદીપ્ત કરનારો, બળ આપનારો અને કફને તથા
વાયુને મટાડનારો છે.

દહીં નાખીને ખાટા કરેલા યૂષના ગુણો.

દધ્યમ્લઃ કફકૃદ્બલ્યઃ સ્નિગ્ધો વાતહરો ગુરુઃ ૩૮૧

૩૮૨ દહીં નાંખીને ખાટા કરેલો યૂષ સ્તિગ્ધ, ભારે, બળ આપનારો, કફને ઉત્પન્ન કરનારો અને વાયુને મટાડનારો છે. ૩૮૧

છાસ નાંખીને ખાટા કરેલા યૂષના ગુણો.

તત્કામ્લઃ પિત્તકૃત્ત્વોક્તો વિષરક્તપ્રદૂષણઃ ।

૩૮૩ છાશ નાંખીને ખાટા કરેલો યૂષ પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારો, રક્તને બગાડનારો અને વિષને કાપાવનારો છે.

ખડ વગેરેની બનાવટ માટે વૈદ્યોની સલાહ લેવી.

खडाः खडयवाग्वश्च खाडवाः पानकानि च ॥ ३८२ ॥

एवमादीनि चान्यानि क्रियन्ते वैद्यवाक्यतः ।

૩૮૪ ખડો, ખડોની યવાગૂઓ-રાઓ, ખાડવો, પાનકા અને એના જેવા બીજા પ્રયોગો વૈદ્યને પૂછીને તેના કહેવા પ્રમાણે બનાવવા. ૩૮૨

કૃત યૂષનું તથા અકૃત યૂષનું લક્ષણ.

अस्नेहलवणं सर्वमकृतं कटुकैर्विना ॥ ३८३ ॥

विज्ञेयं लवणस्नेहकटुकैः संयुतं कृतम् ।

૩૮૫ જે યૂષને ઘી, તેલ વગેરે સ્નેહો અને મરી, જીરું વગેરે તીખા પદાર્થોથી વધારવામાં ન આવે તે યૂષને 'અકૃતયૂષ' કહેવામાં આવે છે અને જે યૂષને ઘી, તેલ વગેરે સ્નેહો અને મરી, વગેરે તીખા પદાર્થોથી વધારવામાં આવે તે યૂષને 'કૃતયૂષ,' કહેવામાં આવે છે. ૩૮૩

કયા યૂષને હલકો બણવો?

अथ गोरसधान्याम्लफलाम्लैरन्वितं च यत् ॥ ३८४ ॥

यथोत्तरं लघु हितं संस्कृतासंस्कृतं रसे ।

૩૮૬ દહીં વગેરે ગોરસો નાંખીને બનાવેલા યૂષો વગેરે કરતાં કાંજ નાંખીને બનાવેલા યૂષો વગેરે હલકા છે અને કાંજ નાંખીને બનાવેલા યૂષો વગેરે કરતાં દાઝમ, બીજેરાં વગેરે ફળો નાંખીને બનાવેલા યૂષો વગેરે હલકા છે. વધારેલા અને નહી વધારેલા યૂષોમાં અને માંસરસોમાં વધારેલા કરતાં નહી વધારેલા હલકા છે. ૩૮૪

કાંબલિક બનાવવાની રીત.

दधिमस्त्वम्लसिद्धस्तु यूषः काम्बलिकः स्मृतः ३८५

૩૮૭ દહીંની ઉપરની આછ તથા ખાટા પદાર્થ નાંખીને તૈયાર કરેલો યૂષ 'કાંબલિક' કહેવાય છે. ૩૮૫ તલના પદાર્થો, ખોળ, કાચરીઓ, શણગાઓ, શિંડાકીઓ શિંડાકીનાં વડાઓના ગુણો.

तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं विरूढकम् ।

सिण्डाकी च गुरुणि स्युः कफपित्तकराणि च ३८६

तद्वच्च वटकान्याहुर्विदाहीनि गुरुणि च ।

૩૮૮ તલથી અને તલના ખોળથી બનાવવામાં

આવતા ખાવાના પદાર્થો, સૂકાં શાકો (કાચરીઓ) કોટા પુટેલાં ધાન્યો અને સિંડાકી એઓ ભારે અને કફને તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. સિંડાકીનાં વડાં પાકાવસ્થામાં દાહ કરનારાં અને ભારે છે. ૩૮૬

રાગો તથા ખાડવોના ગુણો.

लघवो बृंहणा वृष्या हृद्या रोचनदीपनाः ॥ ३८७ ॥

तृष्णामूर्च्छाभ्रमच्छर्दिश्रमघ्ना रागखाडवाः ।

૩૮૯ સધળી જાતના રાગો અને ખાડવો હલકા, શરીરને પુષ્ટ કરનારા, વીર્યને વધારનારા, અને પ્રિય લાગે એવા, રુચિ ઉપજાવનારા, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા અને તરસ, મૂર્છા, માથાની ચકરી, ઉલટી અને થાક એઓને મટાડનારા છે. ૩૮૭

શિખંડના ગુણો.

रसाला बृंहणी बल्या क्षिग्धा वृष्या च रोचनी ३८८

૩૯૦ (રસાલા-શિખંડ) શરીરને પુષ્ટ કરનારી, બળ આપનારી, સ્તિગ્ધ, વીર્યને વધારનારી અને રુચિ ઉપજાવનારી છે. ૩૮૮

ગોળ સાથે મેળવેલા દહીના ગુણો.

स्नेहनं गुडसंयुक्तं हृद्यं दध्यनिलापहम् ।

૩૯૧ ગોળની સાથે મેળવેલું દહી શરીરને સ્તિગ્ધ કરનારું, મનને પ્રિય લાગે એવું અને વાયુને મટાડનારું છે.

મંથ બનાવવાની રીત.

सक्तवः सर्पिषाम्यक्ताः शीतवारिपरिप्लुताः ॥ ३८९ ॥

नातिद्रवा नातिसान्द्रा मन्थ इत्युपदिश्यते ।

૩૯૨ સાથવાને ઘીમાં ચોળી થંડા પાણીમાં નાંખીને તેનો બહુ પાતળો પણુ નહી તેમ બહુ ઘાટો પણુ નહી એવો જે પદાર્થ બનાવવામાં આવે તેને મંથ એમ કહેવામાં આવે છે. ૩૮૯

મંથના ગુણો.

मन्थः सद्योबलकरः पिपासाभ्रमनाशनः ॥ ३९० ॥

૩૯૩ મંથ તુરંતજ બળ આપનારો અને તરસને તથા થાકને મટાડનારો છે. ૩૯૦

ખાટા પદાર્થના મેળવણવાળા મંથના ગુણો.

साम्लस्नेहगुडो मूत्रकृच्छ्रोदावर्तनाशनः ।

૩૯૪ જેમાં દાઝમ વગેરે ખાટા પદાર્થો, ઘી વગેરે સ્નેહો અને ગોળ નાંખવામાં આવેલાં હોય એવો મંથ મૂત્રકૃચ્છ્રને તથા ઉદાવર્તને મટાડનારો છે.

જેમાં સાકર તથા શેલડીનો રસ નાખ્યો હોય

એવા મંથના ગુણો.

शर्करेक्षुरसद्राक्षायुक्तः पित्तविकारनुत् ॥ ३९१ ॥

૩૯૫ જેમાં સાકર, શેલડીનો રસ અને દ્રાક્ષ નાંખવામાં આવેલાં હોય એવો મંથ પિત્તના રોગોને મટાડનારો છે. ૩૯૧

દરાખ તથા મહુડાના ફુલવાળા મંથના ગુણો.

દાક્ષામધૂકસંયુક્તઃ કફરોગનિર્ઘ્નઃ ।

૩૯૬ જેમાં દરાખ અને મહુડાનાં ફુલ નાંખવામાં આવેલાં હોય એવો મંથ કફના રોગોને મટાડે છે.

દાડિમ વગેરે જેમાં નાખ્યાં હોય એવા મંથના ગુણો.

વર્ગત્રયેણોપહિતો મલદોષાનુલોમનઃ ॥ ૩૯૨ ॥

૩૯૭ જેમાં દાડિમ વગેરે ખાટા પદાર્થો, ઘી, ગોળ, સાકર, શેલડીનો રસ, દરાખ અને મહુડાનાં ફુલ એ નાંખવામાં આવેલાં હોય એવો મંથ મળોને તથા દોષોને અનુલોમ કરે છે. અર્થાત્ મળોને અને દોષોને નીચે ઉતારે છે. ૩૯૨

જેમાં ખટાશ નાખેલી હોય તેવાં અથવા તે

ખટાશ વિનાનાં શરબતના ગુણો.

ગૌડમમ્લમનમ્લં વા પાનકં ગુરુ મૂત્રલમ્ ।

૩૯૮ જેમાં ખટાશ નાંખવામાં આવેલી હોય એવું અથવા જેમાં ખટાશ નાંખવામાં ન આવેલી હોય એવું ગોળનું પાનક (શરબત) ભારે અને મૂત્રને સાફ લાવનારું છે.

દાડિમ વગેરે નાખીને બનાવેલા ગોળના, ખાંડના,

દરાખના અને સાકરના શરબતના ગુણો.

તદેવ ચ્ચણ્ડમૃદ્ધીકાશર્કરાસહિતં પુનઃ ॥ ૩૯૩ ॥

સામ્લં સતીક્ષ્ણં સહિમં પાનકં સ્યાન્નિરત્યયમ્ ।

૩૯૯ જેમાં દાડિમ વગેરે ખાટા પદાર્થો, મરી-તજ વગેરે તીક્ષ્ણ પદાર્થો અને ભીમસેની કપૂર નાંખવામાં આવેલાં હોય એવું ગોળનું, ખાંડનું, દરાખનું અથવા સાકરનું પાનક નિર્દોષ છે. ૩૯૩

દરાખના પાનકના ગુણો.

માર્ઙ્ગિકં તુ શ્રમહરં મૂર્છાદાહતૃષાપહમ્ ॥ ૩૯૪ ॥

૪૦૦ દરાખનું પાનક થાક, મૂર્છા, દાહ અને તૃષા એઓને મટાડનારું છે. ૩૯૪

ફાલસાના અને ખોરના પાનકના ગુણો.

પરૂષકાણાં કોલાનાં હૃદયં વિષ્ટમ્મિ પાનકમ્ ।

૪૦૧ ફાલસાનું અને ખોરનું પાનક મનને પ્રિય લાગે એવું અને પેટમાં ગડગડાટ કરીને ઘણીવારે પચે એવું છે.

પાનકોનું (શરબતોનું) ભારેપણું તથા હલકાપણું

જાણવાની રીત.

દ્રવ્યસંયોગસંસ્કારં જ્ઞાત્વા માત્રાશ્ચ સર્વતઃ ॥ ૩૯૫ ॥

પાનકાનાં યથાયોગં ગુરુલાઘવમાદિશોત્ ।

૪૦૨ જુદા જુદા દ્રવ્યોના સંયોગોને, દ્રવ્યોના સંસ્કારોને, તથા દ્રવ્યોની માત્રાઓને સંપૂર્ણ રીતે જાણીને યોગ્ય રીત્યા તે તે પાનકોનું-શરબતોનું ભારેપણું તથા હલકાપણું કહેવું. (જાણવું) ૩૯૫

ધતિ કૃતાન્નવર્ગ.

ભક્ષ્યવર્ગઃ-દુધ મેળવીને કરેલા ધર્ડના લાડુ

વગેરેના સામાન્ય ગુણો.

ચક્ષ્યામ્યતઃ પરં મહ્યાન્નરસવીર્યવિપાકતઃ ॥ ૩૯૬ ॥

મહ્યાઃ ક્ષીરકૃતા બલ્યા વૃષ્યા હૃદ્યાઃ સુગન્ધિનઃ ।

અદાહિનઃ પુષ્ટિકરા દીપનાઃ પિત્તનાશનાઃ ॥ ૩૯૭ ॥

૪૦૩ હવે પછી રસોના, વીર્યોના અને વિપાકનો વિચાર કરીને ભક્ષ્ય (ભક્ષણ કરીને ખાવાના) પદાર્થો કહ્યું. ધર્ડના લોટને દુધની સાથે મેળવીને બનાવવામાં આવેલા ભક્ષ્યો-(ખાવાના પદાર્થો) બળ આપનારા, વીર્યને વધારનારા, મનને પ્રિય લાગે એવા, સુગન્ધી, પાકાવસ્થામાં દાહ નહી કરનારા, શરીરને પુષ્ટ કરનારા, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા અને પિત્તને મટાડનારા છે. ૩૯૬-૩૯૭

ધેખરના ખાસ ગુણો.

તેષાં પ્રાણકરા હૃદ્યા ઘૃતપૂરાઃ કફાવહાઃ ।

વાતપિત્તહરા વૃષ્યા ગુરવો રક્તમાંસલાઃ ॥ ૩૯૮ ॥

૪૦૪ તેઓમાં ઘૃતપુર (ધેખર) બળ આપનારાં, હૃદયને પ્રિય લાગે એવાં, ભારે, કફ, વીર્ય, રક્ત અને માંસ એઓને વધારનારાં તથા વાયુને અને પિત્તને મટાડનારાં છે. ૩૯૮

ગોળના ભક્ષ્યના ગુણો.

બૃંહણા ગૌડિકા મહ્યા ગુરવોડનિલનાશનાઃ ।

અદાહિનઃ પિત્તહરાઃ શુક્રઙ્ગાઃ કફવર્ધનાઃ ॥ ૩૯૯ ॥

૪૦૫ ગોળ નાંખીને બનાવેલા ભક્ષ્યો શરીરને પુષ્ટ કરનારા, ભારે, વીર્યને વધારનારા, પાકાવસ્થામાં દાહ ઉત્પન્ન નહી કરનારા, કફને વધારનારા તથા વાયુને અને પિત્તને મટાડનારા છે. ૩૯૯

મધુમસ્તક, સંપાવ અને માલપુડાના ગુણો.

મધુમસ્તકસંપાવાઃ પૂપા હોતે વિશેષતઃ ।

૪૦૬ મધુમસ્તક, સંપાવ અને માલપુડા એઓ વિશેષ ભારે છે અને શરીરને પુષ્ટિ આપનારા છે.* ૪

લાડુના ગુણો.

ગુરવો બૃંહણાશ્ચૈવ મોદકાસ્તુ સુદુર્જરાઃ ॥ ૪૦૦ ॥

૪૦૭ લાડુઓ માંડ માંડ પચે એવા ભારે અને પુષ્ટિ આપનારા છે. ૪૦૦

* પરસુદીને ધીનું મોણુ દઈ તેમાં દુધ નાખીને તેનાં મૂઠીયાં કરવાં અને તેને ધીમાં તળવાં, અને તેને ખાંડી, ચાળીને તેના ભુકામાં સાકરનું ખુર ખૂળ ચોળીને મેળવવું અને તેમાં એલચી, લવીંગ, મરી, ટોપરું, ભીમસેની બરાસ, અને ચારોળીનાં બી નાખવાં, તે પછી ધીના મોણુવાળી પરસુદીનો પુરી વણાય તેવા લોટ બાંધીને તેને રોટલી અથવા પુરીના આકારમાં વણીને તેમાં ઉપર કહેલું પુરણુ ભરવું અને તેને વાળી ગોળ કરીને ધીમાં ડુબડુબાં તળી કાઢવો આને સંપાવ કહે છે.

સદૃકના ગુણો.

રોચનો દીપનઃ સ્વર્યઃ પિત્તઃ પવનાપહઃ ।

ગુર્મિષ્ટમશ્ચૈવ સદૃકઃ પ્રાણવર્ધનઃ ॥ ૪૦૧ ॥

૪૦૮ સદૃક રુચિ ઉપજવનાર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરનાર, સ્વરને સારો કરનાર, ભારે, બહુ જ મધુર, બળને વધારનાર અને પિત્તને તથા વાયુને મટાડનાર છે.* ૪૦૧

વિબંધનના ગુણો.

હૃદયઃ સુગન્ધિર્મધુરઃ ક્ષિપ્તઃ કફકરો ગુરુઃ ।

વાતાપહસ્તૃષ્ણિકરો બલ્યો વિષ્યન્દનઃ સ્મૃતઃ ૪૦૨

૪૦૮ વિબંધન એક જાતનો ખાદ્ય પદાર્થ મનને પ્રિય લાગે એવો, સુગંધી, મધુર, સ્નિગ્ધ, ભારે, બળ આપનાર, તૃપ્તિ કરનાર, કફને ઉત્પન્ન કરનાર અને વાયુને મટાડનાર છે. ૪૦૨

પરસુદીમાંથી બનતા ખોરાકના ગુણો.

વૃંહણા વાતપિત્તઘ્ના મહ્યા બલ્યાસ્તુ સામિતાઃ ।

૪૧૦ પરસુદીમાંથી બનાવેલા ભક્ષ્યો બળ આપનારા, શરીરને પુષ્ટ કરનારા અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારા છે.

ફેનક વગેરેના ગુણો.

હૃદ્યાઃ પથ્યતમાસ્તેષાં લઘવઃ ફેનકાદયઃ ॥ ૪૦૩ ॥

૪૧૧ પરસુદીમાંથી બનાવેલા ભક્ષ્યોમાં ફેનક વગેરે હલકા, મનને પ્રિય લાગે એવા અને બહુ હિતકારી છે. ૪૦૩

કચવડીના ગુણો.

મુદ્રાદિવૈસવારાણાં પૂર્ણા વિષ્ટમ્બિનો મતાઃ ।

૪૧૨ મગ વગેરેના વૈસવાર ભરીને બનાવેલા ભક્ષ્યો (કચવડી વગેરે) પેટમાં ગડગડાટ કરીને ધણીવારે પચે એવા છે.

માંસ વગેરેની કચવડીના ગુણો.

વૈસવારૈઃ સપિશિતૈઃ સમ્પૂર્ણા ગુરુવૃંહણાઃ ॥ ૪૦૪ ॥

૪૧૩ માંસ સહિત મગ વગેરેના વૈસવાર ભરીને બનાવેલા ભક્ષ્યો ભારે અને શરીરને પુષ્ટ કરનારા છે. ૪૦૪

પરસુદીની સાથે મેળવેલા તલ, ગોળ વગેરેના ભક્ષ્યના ગુણો.

પાલલાઃ શ્લેષ્મજનનાઃ ।

૪૧૪ તલને વાટી તેમાં ગોળ મેળવી તેના પરસુદીની સાથે બનાવેલા ભક્ષ્યો-ખાવાના પદાર્થો કફને ઉત્પન્ન કરનારા છે.

પરસુદીની પુરીના ગુણો.

શંકુલ્યઃ કફપિત્તલાઃ ॥ ૪૦૫ ॥

૪૧૫ પરસુદીની શંકુલીઓ (પુરીઓ) કફને તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારી છે. ૪૦૫

* લવીંગ, સુંક, મરી, પીપર અને ખાંડ એ બધાની સાથે દહીંને મથકું અને ગાળી લેવું. તે પછી તેમાં દાડીમનો રસ અને ભીમરેની કપૂર નાખીને બનાવેલો ખોરાક સદૃક કહેવાય છે.

ચોખાના લોટના ભક્ષ્ય પદાર્થના ગુણો.

વીર્યોષ્ણાઃ પૈષ્ટિકા મહ્યાઃ કફપિત્તપ્રકોપણાઃ ।

વિદાહિનો નાતિબલા ગુરુચ્ચ વિશેષતઃ ॥ ૪૦૬ ॥

૪૧૬ ચોખાના લોટથી બનાવેલા ભક્ષ્યો ઉષ્ણવીર્ય, અત્યંત ભારે, પાકાવસ્થામાં દાહ કરનારા, કંઠક અને આપનારા અને કફને તથા પિત્તને ક્રોધાવનારા છે. ૪૦૬

મગ વગેરેના ભક્ષ્ય પદાર્થના ગુણો.

વૈદલા લઘવો મહ્યાઃ કષાયાઃ સ્પૃષ્મારુતાઃ ।

વિષ્ટમ્બિનઃ પિત્તસમાઃ શ્લેષ્મઘ્ના મિશ્રવર્ચસઃ ॥ ૪૦૭ ॥

૪૧૭ મગ વગેરે વૈદલ (બે દલવાળા) ધાન્યોથી બનાવવામાં આવેલા ભક્ષ્યો તુરા, હલકા, અધાવાયુને લાવનારા, પેટમાં ગડગડાટ કરીને ધણીવારે પચે એવા, ઝાડાને પાતળો કરનારા, પિત્તનું શમન કરનારા અને કફને મટાડનારા છે. ૪૦૭

અડદના ભક્ષ્ય પદાર્થના ગુણો.

બલ્યા વૃષ્યાસ્તુ ગુરવો વિજ્ઞેયા માષસાધિતાઃ ।

૪૧૮ અડદથી બનાવવામાં આવેલા ભક્ષ્યો ભારે, બળ આપનારા અને વીર્યને વધારનારા છે.

કુચિકાના ગુણો.

કૂચિકાવિકૃતા મહ્યા ગુરવો નાતિપિત્તલાઃ ૪૦૮

૪૧૯ કુચિકામાંથી એટલે દુધને ફાડી નાંખી તેનો માવો કરીને તેમાંથી બનાવવામાં આવેલા ભક્ષ્યો ભારે અને કંઠક પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારા છે. ૪૦૮

મગના સણુગામાંથી બનાવેલા ખોરાકના ગુણો.

વિરુદ્ધકૃતા મહ્યા ગુરવોનિલપિત્તલાઃ ।

વિદાહોત્ક્રેશજનના રુક્ષા દષ્ટિપ્રદૂષણાઃ ॥ ૪૦૯ ॥

૪૨૦ કોટા પુટેલાં મગ વગેરે ધાન્યોથી બનાવેલા ભક્ષ્યો ભારે, રુક્ષ, પાકાવસ્થામાં દાહ ઉત્પન્ન કરનારા, મોળ લાવનારા, આંખોને નુકસાન કરનારા અને વાયુને તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારા છે. ૪૦૯

ધીમાં બનાવેલા ખોરાકના ગુણો.

હૃદ્યાઃ સુગન્ધિનો વૃષ્યા લઘવો ઘૃતપાચિતાઃ ।

વાતપિત્તહરા બલ્યા વર્ણદષ્ટિપ્રસાદનાઃ ॥ ૪૧૦ ॥

૪૨૧ ઘીથી બનાવેલા ભક્ષ્યો હલકા, મનને પ્રિય લાગે એવા, સુગંધી, વીર્યને વધારનારા, બળ આપનારા, વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારા, શરીરના વર્ણને સારો કરનારા અને આંખોને ઠંડક આપનારા છે. ૪૧૦

તેલમાં બનાવેલા ખોરાકના ગુણો.

વિદાહિનસ્તૈલકૃતા ગુરવઃ કટુપાકિનઃ ।

ઉષ્ણા મારુતદષ્ટિઘ્નાઃ પિત્તલાસ્ત્વકપ્રદૂષણાઃ ॥ ૪૧૧ ॥

૪૨૨ તેલમાં બનાવેલા ભક્ષ્યો વિપાકમાં તીખા, ઉષ્ણવીર્ય, ભારે, પાકાવસ્થામાં દાહ ઉત્પન્ન કરનારા,

વાયુને મટાડનારા, આંખોને નુકસાન કરનારા, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારા અને ચામડીને બગાડનારા છે. ૪૧૧

ફળ, માંસ વગેરેના બનાવેલા ખોરાકના ગુણો.

ફલમાંસેશ્વુવિકૃતિતિલમાષોપસંસ્કૃતાઃ ।

મધ્યા બલ્યાસ્તુ ગુરવો બુંહણા હૃદયપ્રિયાઃ ॥૪૧૨॥

૪૨૩ ફળ, માંસ, ગોળ વગેરે શેલડીના રસમાંથી બનતા પદાર્થો, તલ અને અડદ એએથી બનાવેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો પચવામાં ભારે, બળ આપનારા, શરીરને પુષ્ટ કરનારા અને હૃદયને પ્રિય લાગે એવા છે. ૪૧૨

કપાલાઙ્ગારપક્વાસ્તુ લઘવો વાતકોપનાઃ ।

સુપક્વાસ્તનવશ્ચાપિ ભૂયિષ્ઠં લઘવો મતાઃ ॥૪૧૩॥

૪૨૪ તાવડી ઉપર અને અંગારામાં પકાવેલા ઘઉં વગેરેના ભાખરા હલકા અને વાયુનો પ્રકોપ કરનારા છે. પરંતુ બહુ પકાવેલી રોટલી વગેરે પાતળા પદાર્થો બહુ જ હલકા હોય છે. ૪૧૩

બગાડેલા દુધના માવાના તથા તકપિંડમાંથી

બનાવેલા પદાર્થોના ગુણો.

સકિલાટાદયો મધ્યા ગુરવઃ કફવર્ધનાઃ ।

૪૨૫ બગાડેલા દુધનો માવો અને તકપિંડ (ઘાટી છાસને વચ્ચેથી ગાળી કાઢતાં પાછળ રહેલો લોટો) નાખીને બનાવેલા ખોરાકો ભારે છે. અને કફને વધારનારા છે.

ઘઉં વગેરેની ધુધરીના ગુણો.

કુલમાષા વાતલા રુક્ષા ગુરવો મિશ્રવર્ચસઃ ॥૪૧૪॥

૪૨૬ ઘઉં વગેરેની બાફેલી ધુધરીઓ રુક્ષ, ભારે, દસ્તને પાતળો કરનાર અને વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૪૧૪

ઢોકળાના ગુણો.

ઉદાવર્તહરો વાત્યઃ કાસપીનસમેહનુત્ ।

૪૨૭ ઢોકળાં ઉદાવર્ત, ખાંસી, પીનસ અને પ્રમેહ એએને મટાડે છે.

જવની ધાણીના તથા એળાના ગુણો.

ધાનોલુમ્બાસ્તુ લઘવઃ કફમેદોવિશોષણાઃ ॥૪૧૫॥

૪૨૮ જવની ધાણી અને એળા હલકા અને કફને તથા મેદને સુકવનારા છે. ૪૧૫

સાથવાના ગુણો.

સક્તવો બુંહણા વૃષ્યાસ્તૃણાપિત્તકફાપહાઃ ।

પીતાઃ સઘો બલકરા મેદિનઃ પવનાપહાઃ ॥૪૧૬॥

ગુર્વી પિણ્ડી સ્વરાત્યર્થે લઘ્વી સૈવ વિપર્યયાત્ ।

સત્કૂનામાશુ જીર્યેત મૃદુત્વાદવલેહિકા ॥૪૧૭॥

૪૨૯ સાથવો શરીરને પુષ્ટિ આપનારો, વીર્યને વધારનારો અને તરસ, પિત્ત તથા કફ એએને મટાડનારો છે. સાથવાને પાણીમાં નાખીને પીવામાં આવે તો તે તરતમાં બળ આપનારો, દસ્તને પાતળો કર-

નારો અને પવનને તોડનારો છે. સાથવામાં પાણી નાખીને તેનો કઠણ પીડો કરવામાં આવે તો તે બહુ જ ભારે થાય છે અને સાથવામાં પાણી નાખીને તેને પાતળો કરવામાં આવે તો તે જ હલકો થાય છે. સાથવાનો અવેલહ કામળ હોવાને લીધે તરત પચી જાય છે. ૪૧૬-૪૧૭

શાળની ધાણીના ગુણો.

લાજાશ્ચર્ચતિસારમ્ના દીપનાઃ કફનાશનાઃ ।

બલ્યાઃ કષાયમધુરા લઘવસ્તૃષ્ણમલાપહાઃ ॥૪૧૮॥

૪૩૦ શાળની ધાણી તુરી, મધુર, હલકી, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી, બળ આપનારી, અને ઉલટી, અતિસાર, કફ, મળ અને તૃષા એએને મટાડનારી છે. ૪૧૮

શાળની ધાણીના સાથવાના ગુણો.

તૃદ્વલ્લર્ધિદાહધર્માર્તિનુદસ્તસ્તક્તવો મતાઃ ।

રક્તપિત્તહરાશ્ચૈવ દાહજ્વરવિનાશનાઃ ॥૪૧૯॥

૪૩૧ શાળની ધાણીનો સાથવો તરસ, ઉલટી, દાહ, લૂ લાગવી, રક્તપિત્ત અને દાહજ્વર એએને મટાડનારો છે. ૪૧૯

પવાના ગુણો.

પૃથુકા ગુરવઃ સ્નિગ્ધા બુંહણાઃ કફવર્ધનાઃ ।

૪૩૨ પવા સ્નિગ્ધ, ભારે, શરીરને પુષ્ટ કરનારો અને કફને વધારનારો છે.

દુધ પવાના ગુણો.

બલ્યાઃ સક્ષીરભાવાન્તુ વાતમ્ના મિશ્રવર્ચસઃ ૪૨૦॥

૪૩૩ દુધમાં ભીંજવેલા પવા વાયુને મટાડનારા અને દસ્તને પાતળો કરનારા છે. ૪૨૦

નવા ચોખાના ગુણો.

સુદુર્જરઃ સ્વાદુરસો બુંહણસ્તણ્ડુલો નવઃ ।

૪૩૪ નવા ચોખા મધુર, શરીરને પુષ્ટ કરનારો અને માંડ પચે એવા છે.

જૂના ચોખાના ગુણો.

સન્ધાનકૃન્મેહહરઃ પુરાણસ્તણ્ડુલઃ સ્મૃતઃ ॥૪૨૧॥

૪૩૫ જૂના ચોખા ભાંગેલા અસ્થિ વગેરે સાંધનારા અને પ્રમેહને મટાડનારા છે. ૪૨૧

કોને કયું અનુપાન પથ્ય (હિતકારક) છે ?

દ્રવ્યસંયોગસંસ્કારવિકારાન્સમવેક્ષ્ય તુ ।

યદા કારણમાસાદ્ય મોકૃણાં છન્દતોડપિ વા ॥૪૨૨॥

અનેકદ્રવ્યયોનિત્વાચ્છાત્રતસ્તાન્વિનિર્દિશેત્ ।

૪૩૬ જ્યારે રોગીને તે તે ભક્ષ્યો ખવરાવવાનું કારણ પ્રાપ્ત થાય અથવા તો તે તે ભક્ષ્ય ખાવાની રોગીએને ઇચ્છા થાય ત્યારે દ્રવ્યોના સંયોગોનો, સંસ્કારોનો તથા વિકારોનો વિચાર કરીને વૈદ્યે શાસ્ત્રાનુસાર તે તે ભક્ષ્યોના

યુરુત્વ લઘુત્વાદિકનો નિર્દેશ કરવો. કારણ કે લક્ષ્ય પદાર્થો અનેક દ્રવ્યોમાંથી અને છે. ૪૨૨

ઇતિ લક્ષ્યવર્ગ.

અથ અનુપાન વર્ગ.

અતઃ સર્વાણ્યનુપાનાન્યુપદેક્ષ્યામઃ ॥ ૪૨૩ ॥

અમ્લેન કેચિદ્વિહતા મનુષ્યા

માધુર્યયોગે પ્રણયીભવન્તિ ।

તથામ્લયોગે મધુરેણ તૃપ્તા-

સ્તૃષ્ઠાં યથેષ્ટં પ્રવદન્તિ પથ્યમ્ ॥ ૪૨૪ ॥

૪૩૭ હવે પછી સર્વ પ્રકારનાં અનુપાનોનો ઉપદેશ કરશું. ખાટા પદાર્થો ખાવા પીવાથી ઉદ્દેગ-કંટાળો પામેલા કેટલાએક માણસો મધુર પદાર્થોના ઉપયોગથી સુખી થાય છે અને મધુર પદાર્થો ખાવાપીવાથી ઉદ્દેગ-કંટાળો પામેલા કેટલાએક લોકો ખાટા પદાર્થોના ઉપયોગથી સુખી થાય છે. એટલા માટે વિદ્વાન્ માણસો ખાટા પદાર્થોથી તૃપ્ત થયેલાઓને મધુર અને મધુર પદાર્થોથી તૃપ્ત થયેલાઓને ખાટા પદાર્થો અનુપાન તરીકે પથ્ય છે એમ કહે છે. ૪૨૩-૪૨૪

અનુપાનમાં વપરાતા પદાર્થો.

શીતોષ્ણતોયાસવમદ્યયૂષ-

ફલામ્લધાન્યામ્લપયોરસાનામ્ ।

યસ્યાનુપાનં તુ હિતં મવેદ્ય-

ત્તસૈ પ્રદેયં ત્વિહ માત્રયા તત્ ॥ ૪૨૫ ॥

૪૩૮ ટાટું પાણી, ઉનું પાણી, આસવ, મધ, યૂષ, ખીભેરાં વગેરે ખાટાં ફળોનો રસ, કાંઈ, દુધ અને માંસરસ એ સઘળા પદાર્થો અનુપાનને માટે વપરાય છે. બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે આ સઘળા પદાર્થોમાંથી જેને જે હિતકારક જણાય તેને તે પદાર્થ માત્રાથી અનુપાન તરીકે આપવો. ૪૨૫

ઋતુ, રોગ વગેરે જોધને અનુપાનની ગોઠવણ કરવા વિશે.

ઘ્યાધિં ચ કાલં ચ વિમાવ્ય ધૌરૈ-

ર્ઘ્યાણિ મોજ્યાનિ ચ તાનિ તાનિ ।

૪૩૯ ધીર વૈદ્યોએ રોગ, ઋતુઓ, અને અવસ્થાઓ, એઓનો વિચાર કરીને તથા તે તે દ્રવ્યો (તેલ વિગેરે પદાર્થો)નો તથા ભોજન્ય પદાર્થોનો વિચાર કરીને અનુપાનની યોજના કરવી.

સર્વ અનુપાનોમાં જળનું *અનુપાન ઉત્તમ છે.

સર્વાનુપાનેષુ વરં વદન્તિ

મેઘ્યં યદમ્મઃ શુચિમાજનસ્થમ્ ॥ ૪૨૬ ॥

લોકસ્ય જન્મપ્રભૃતિ પ્રશસ્તં

તોયાત્મકાઃ સર્વરસાશ્ચ દૃષ્ટાઃ ।

* તેલ ધી વગેરે પીધા પછી તથા ભોજન કર્યા પછી જે પદાર્થ પીવામાં આવે છે તેને અનુપાન કહેવામાં આવે છે.

સંક્ષેપ ષષોઽભિહિતોઽનુપાને-

શ્વતઃપરં વિસ્તરતોઽભિધાસ્યે ॥ ૪૨૭ ॥

૪૪૦ સર્વ અનુપાનોમાં નિર્ભળ, અને પવિત્ર પાત્રમાં રહેલાં પાણીને ઉત્તમ અનુપાન કહ્યું છે. કારણ કે પાણી મનુષ્યોને જ-મથી આરંભીને સાત્ત્વ (અનુકૂળ) હોય છે તથા પૃથ્વી ઉપરના સર્વ રસો પણ પાણીરૂપ ભેવામાં આવે છે. અનુપાનોને માટે આ સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. હવે પછી વિસ્તારથી કહીશ. ૪૨૬-૪૨૭

તેલ ઉપર અનુપાન.

ઉષ્ણોદકાનુપાનં તુ જ્ઞેહાનામથ શસ્યતે ।

ઋતે મહાતકજ્ઞેહાત્જ્ઞેહાતૌવરકાત્તથા ॥ ૪૨૮ ॥

૪૪૧ સ્નેહનું (તેલ ધી વગેરેનું) પાન કરાવીને તેના ઉપર ઉના પાણીનું અનુપાન આપવું (ઉનું જળ પાવું) પરંતુ ભીજામાના તથા ચેરીયાના સ્નેહનું પાન કરાવ્યા પછી તેના ઉપર ઉના પાણીનું અનુપાન આપવું નહિ. ૪૨૮

ઉષ્ણ કાળમાં તથા શીત કાળમાં કેવું

અનુપાન આપવું ?

અનુપાનં વદન્ત્યેકે તૈલે યૂષામ્લકાશ્નિકે ।

૪૪૨ કેટલાએક કહે છે કે; તેલ ઉપર ઉષ્ણકાળમાં યૂષનું અનુપાન આપવું અને શીતકાળમાં ખાટી કાંઈનું અનુપાન આપવું.

મધ, ચોખાના લોટના પદાર્થ વગેરે આદ્ય

ઉપર અનુપાનો.

શીતોદકં માશ્નિકસ્ય પિષ્તાન્નસ્ય ચ સર્વશઃ ॥ ૪૨૯ ॥

દધિપાયસમદ્યાર્તિવિષજુષ્ટે તથૈવ ચ ।

કેચિત્પિષ્ઠમયસ્યાહુરનુપાનં સુસ્થોદકમ્ ॥ ૪૩૦ ॥

૪૪૩ સર્વ પ્રકારનું મધ, ચોખાના લોટના પદાર્થો, દહીં, દુધપાક, વગેરે આદ્યા પછી, મધ પીવાથી થતા દાહ ઉપર, અને જેર પીધાથી થનારા વ્યામોહ ઉપર ટાઢા પાણીનું અનુપાન આપવું. કેટલાએક કહે છે કે;— ચોખાના લોટના લક્ષ્ય ઉપર જરાક ઉના પાણીનું અનુપાન આપવું. ૪૨૯-૪૩૦

ભાત, મગ વગેરેનાં ભોજનો ઉપર અનુપાન.

પયો માંસરસો વાપિ શાલિમુદ્રાદિમોજિનામ્ ।

યુદ્ધાધ્વાતપસન્તાપવિષમદ્યરૂઝાસુ ચ ॥ ૪૩૧ ॥

૪૪૪ ભાત, તથા મગના ભોજન ઉપર, યુદ્ધ કરવાથી થયેલી પીડા ઉપર, તડકાથી કે પંથ કરવાથી થયેલી પીડા ઉપર, અગ્નિના તાપથી થયેલી પીડા ઉપર દૂધનું અથવા તો માંસના રસનું અનુપાન દેવું એ શ્રેષ્ઠ છે. ૪૩૧

અડદ વગેરેનાં ભોજન ઉપર તથા માંસના

ભોજન ઉપર અનુપાન

માષાદેરનુપાનં તુ ધાન્યામ્લં દધિમસ્તુ વા ।

મઘં મઘોચિતાનાં તુ સર્વમાંસેષુ પૂજિતમ્ ॥૪૩૨॥
અમઘપાનામુદકં ફલામ્લં વા પ્રશસ્યતે ।

૪૪૫ અડદ વગેરેના ભોજન ઉપર ધાન્યાદિ (ખાટી કાંછ)નું અથવા તેા દહીની તરનું, અથવા તેા દહીની નીચે રહેલાં પાણીનું અનુપાન આપવું. તથા જેઓને મઘ પીવાનો અભ્યાસ હોય તેઓને સર્વ પ્રકારનાં માંસો ઉપર મઘનું અનુપાન આપવું ઉત્તમ છે. જેઓને મઘ પીવાનો અભ્યાસ ન હોય તેઓને સર્વ પ્રકારના માંસો ઉપર જળનું અથવા તેા દાડિમ વગેરેની ખટાઈનું અનુપાન આપવું શ્રેષ્ઠ છે. ૪૩૨

તડકો સેવવાથી, પંથ કરવાથી, ઉચ્ચ સ્વરે
ખોલવાથી, સ્ત્રીનું સેવન કરવાથી થાકી
ગયેલાને માટે અનુપાનો.

ક્ષીરં ઘર્માધ્વમાપ્યસ્ત્રીકુલ્લાન્તાનામમૃતોપમમ્ ॥૪૩૩॥

૪૪૬ ધામથી, પંથ કરવાથી, ઉચ્ચ સ્વરે લાપણું કરવાથી અને સ્ત્રીનો સંગ કરવાથી થાકી ગયેલા પુરુષોને દુધનું અનુપાન અમૃત સમાન છે. ૪૩૩

મઘ પીવાથી દુર્બળ થયેલાઓને માટે, સ્થૂળોને માટે તથા આરોગ્ય મનુષ્યને માટે અનુપાન.

સુરાકુશાનાં સ્થૂલાનામનુપાનં મમૃદકમ્ ।

નિરામયાનાં ચિત્રં તુ મક્તમધ્યે પ્રકીર્તિતમ્ ॥૪૩૪॥

૪૪૭ મદિરાનું પાન કરવાથી દુર્બળ થયેલા મનુષ્યોને તથા સ્થૂલ શરીરવાળા મનુષ્યોને મઘ મેળવેલા જળનું અનુપાન ઉત્તમ છે અને સ્વસ્થ મનુષ્યોને (આરોગ્ય મનુષ્યોને) ભોજનની વચ્ચે *વિચિત્ર પ્રકારનું અનુપાન આપવું. ૪૩૪

દોષોને અનુકૂળ એવાં અનુપાનો.

ક્ષિઘ્ઘોષ્ણં મારુતે પથ્યં કફે રુક્ષોષ્ણમિષ્યતે ।

અનુપાનં હિતં ચાપિ પિત્તે મધુરશીતલમ્ ॥ ૪૩૫ ॥

હિતં શોણિતપિત્તિભ્યઃ ક્ષીરમિશ્નુરસસ્તથા ।

અર્કસેલુશિરીષાણામાસવાસ્તુ વિષાર્તિષુ ॥ ૪૩૬ ॥

૪૪૮ વાયુ ઉપર સ્તિગ્ધ તથા ઉષ્ણ અનુપાન આપવું, પિત્ત ઉપર મધુર તથા શીતળ અનુપાન આપવું, કફ ઉપર રુક્ષ તથા ઉષ્ણ અનુપાન આપવું, રક્તપિત્ત ઉપર દુધનું તથા શેલડીના રસનું અનુપાન આપવું અને ઝેરની પીડા ઉપર આકડો, ગુંદો, તથા સરસડાના આસવોનું અનુપાન આપવું કાયદાકારક છે. ૪૩૫-૪૩૬ ધાન્યાદિક વર્ગો ઉપર અનુપાન કહેવાની પ્રતિજ્ઞા.

અતઃ પરં તુ વર્ગાણામનુપાનં પૃથક્પૃથક્ ।

પ્રવક્ષ્યામ્યાનુપૂર્વેણ સર્વેષામેવ મે શૃણુ ॥ ૪૩૭ ॥

* આ શ્લોકમાં ચિત્રં પદ છે તેનો અર્થ હારાણચંદ્ર આપ્ર-માણે કરે છે કે; આરોગ્ય મનુષ્યને સ્તિગ્ધ, રુક્ષ, ઉષ્ણ, મધુર, શીતળ એમ સર્વ પ્રકારનું અનુપાન આપવું. અને તે અનુપાન ભોજનના મધ્યમાં આપવું.

૪૪૯ હવે પછી હું ધાન્યાદિક સર્વે વર્ગોના ઉપર અનુક્રમથી જુદાં જુદાં અનુપાન કહીશ. તે તું મારી પાસેથી સાંભળ. ૪૩૭

શુક ધાન્યાદિ તથા વૈદલ ધાન્યાદિ ઉપર
અનુપાન.

તત્ર પૂર્વશસ્યજાતીનાં બદરામ્લં વૈદલાનાં
ધાન્યામ્લમ્ ।

૪૫૦ પ્રથમ કહેલા *શુકધાન્ય, †કુધાન્ય, અને ‡શમીધાન્ય ઉપર ખોરની ખટાઈવાળું અનુપાન આપવું. અને મગ, તુવર વગેરે વૈદલ ધાન્ય ઉપર (કઠોળ ઉપર) ધાન્યામ્લનું અનુપાન આપવું.

જુદાં જુદાં પ્રાણીઓના માંસ ઉપર
આપવાનાં અનુપાનો.

જઙ્ગલાનાં વર્તકાદીનાં ચ પિપ્પલ્યાસવઃ ।
વિષ્કિરાણાં કોલબદરાસવઃ । પ્રતુદાનાં તુ ક્ષીરવૃ-
ક્ષાસવઃ । ગુહાશયાનાં તુ ચર્જૂરનારિકલાસવઃ ।
પ્રસહાનામશ્વગન્ધાસવઃ ॥ પર્ણમૃગાણાં કૃષ્ણગન્ધા-
સવઃ । બિલેશયાનાં ફલસારાસવઃ । એકશફાનાં
ત્રિફલાસવઃ । અનેકશફાનાં ચદિરાસવઃ । કૂલ-
ચરાણાં તુ શૃંગાટકકશેરુકાસવઃ । કોશવાસિનાં
પાદિનાં ચ તદેવ । પ્લવાનામિશ્નુરસાસવઃ । નાદે-
યાનાં મત્સ્યાનાં મૃગાલાસવઃ । સામુદ્રાણાં તુ
માતુલુક્કાસવઃ ॥ ૪૩૮ ॥

૪૫૧ જંઘાલવર્ગનાં અને વિષ્કિરવર્ગનાં પ્રાણીઓનાં માંસોની ઉપર લિંડીપિપરના આસવનું અનુપાન આપવું. વિષ્કિરવર્ગનાં પક્ષીઓનાં માંસોની ઉપર ખોરનાં આસવનું અનુપાન આપવું. પ્રતુદ વર્ગનાં પાક્ષીઓનાં માંસોની ઉપર ઉંચરા વગેરે છીરવાળાં વૃક્ષોના આસ-વોનું અનુપાન આપવું. ગુહાશયવર્ગના પ્રાણીઓનાં માંસોની ઉપર ખજૂરના અને નાળીયેરના આસવનું અનુપાન દેવું. પ્રસહવર્ગના પ્રાણીઓનાં માંસોની ઉપર આસંધનાં આસવનું અનુપાન આપવું. પર્ણમૃગવર્ગનાં પ્રાણીઓનાં માંસોની ઉપર સરગવાના આસવનું અનુ-પાન આપવું. બિલેશયવર્ગના પ્રાણીઓનાં માંસોની ઉપર દરાખ વગેરે ફળોના આસવનું અનુપાન દેવું. એક ખરી-વાળા પશુઓનાં માંસોની ઉપર ત્રિફળાના આસવનું અનુપાન આપવું. બે ખરીવાળા બકરી વગેરે પશુઓનાં માંસોની ઉપર ખેરના આસવનું અનુપાન આપવું. કૂલ-ચર વર્ગનાં પ્રાણીઓનાં માંસોની ઉપર સીંધોડાના અને કસેલાના આસવનું અનુપાન દેવું. કાશસ્થવર્ગના અને પાદી વર્ગના માંસોની ઉપર પણ સીંધોડાના અને કસે-લાના આસવનું અનુપાન દેવું. પ્લવવર્ગના પ્રાણીઓના

* આણીવાળાં જવ વગેરે ધાન્ય, † સામા બંદી વગેરે ધાન્ય, ‡ અડદ વગેરે ધાન્ય.

માંસની ઉપર શેલડીના રસના આસવનું અનુપાન આપવું. નદીમાં થનારાં માછલાંઓના માંસની ઉપર કમળના દાંડલાંઓના આસવનું અનુપાન આપવું અને સમુદ્રનાં માછલાંઓનાં માંસની ઉપર બીબેરાના આસવનું અનુપાન આપવું. ૪૩૮

દાડિમ વગેરે ફળોના ઉપર આપવાનાં અનુપાનો.

અમ્લાનાં ફલાનાં પચોત્પલકન્દાસવઃ । કષા-
યાણાં દાડિમવેત્રાસવઃ । મધુરાણાં ત્રિકટુકયુક્તઃ
કન્દાસવઃ । તાલફલાદીનાં ધાન્યામ્લમ્ । કટુકાનાં
દૂર્વાનલવેત્રાસવઃ । પિપ્પલ્યાદીનાં શ્વદંષ્ટ્રાવસુકા-
સવઃ ॥ ૪૩૯ ॥

૪૫૨ દાડમ વગેરે ખાટાં ફળોની ઉપર કમળના અને પોયણાના કંદોના આસવોનું અનુપાન આપવું. વડનાં ફળ વગેરે તુરાં ફળોની ઉપર દાડમના અથવા નેતરના આસવનું અનુપાન દેવું. દરાખ વગેરે મધુર ફળોની ઉપર જેમાં સુંઠ, મરી અને લિંડીપીપર પડેલાં હોય એવા કંદોના આસવોનું અનુપાન આપવું. તાલ વગેરેનાં ફળોની ઉપર ધાન્યામ્લનું અનુપાન દેવું. તીખાં ફળોની ઉપર ઘોઝડના, બરૂના અથવા નેતરના આસવનું અનુપાન આપવું. પીપર વગેરેની ઉપર ગોખરૂના અથવા બોલસરીના આસવનું અનુપાન આપવું. ૪૩૯

કોળાં વગેરે શાક ઉપર આપવાનાં અનુપાનો.

કૂખાણ્ડાદીનાં દાર્વીકરીરાસવઃ । ચુઞ્ચૂપ્રમ્-
તીનાં લોઘાસવઃ । જાંબવંત્યાદીનાં ત્રિફલાસવઃ ।
કુસુમ્મશાકસ્ય સ ઇવ । મળ્લકપર્ણ્યાદીનાં મહા-
પંચમૂલાસવઃ ॥ ૪૪૦ ॥

૪૫૩ કોહળાં વગેરે શાકોની ઉપર દારૂહળદરના અને કેરડાંના આસવનું અનુપાન આપવું. છુંછ વગેરે શાકોની ઉપર લોધરના આસવનું અનુપાન દેવું. ડોડી વગેરે શાકોની ઉપર ત્રિફળાના આસવનું અનુપાન દેવું. કસુંબાની ભાજી ઉપર પણ ત્રિફળાના આસવનું અનુપાન દેવું. આહી વગેરે શાકોની ઉપર બૃહત્પંચમૂળના આસવનું અનુપાન દેવું. ૪૪૦

તાડીની મજ્જા ઉપરનું અનુપાન.

તાલમસ્તકાદીનામ્લફલાસવઃ ॥ ૪૪૧ ॥

૪૫૪ તાડીના અગ્ર ભાગની મજ્જા વગેરેના ઉપર ખાટાં ફળોના આસવનું અનુપાન આપવું. ૪૪૧

સીંધાલુણ વગેરે ઉપર અનુપાન.

સૈન્ધવાદીનાં સુરાસવ આરનાલં ચ ॥ ૪૪૨ ॥

૪૫૫ સિંધાલુણ વગેરે લવણોની ઉપર સુરાસવનું અથવા આરનાળનું અનુપાન આપવું. ૪૪૨

અનુપાનના વિષયનેા ઉપસંહાર.

તોયં વા સર્વત્રેતિ ॥ ૪૪૩ ॥

૪૫૬ અથવા તો સર્વ પદાર્થોની ઉપર જળનું અનુપાન દેવું. ૪૪૩

भवन्ति चात्र ।

सर्वेषामनुपानानां माहेन्द्रं तोयमुत्तमम् ।

૪૫૭ આ વિષયમાં આ પ્રમાણે પ્રાચીન શ્લોક છે. સધળા અનુપાનોમાં આંતરીક્ષ જળનું-આકાશના જળનું અનુપાન શ્રેષ્ઠ છે.

આંતરીક્ષ જળના અભાવમાં સાતમ્ય જળનું
અનુપાન આપવું.

सात्त्यं यस्य तु यत्तोयं तत्तस्मै हितमुच्यते॥૪૪૪॥

૪૫૮ આંતરીક્ષ જળ ન મળે તો પછી જે માણુ-
સને જે જળ સાત્મ્ય-માફક હોય તે માણુસને તે
જળનું અનુપાન હિતકારક કહ્યું છે. ૪૪૪

વાતાદિકદોષના પ્રકોપ ઉપર આપવાનાં અનુપાનો.

उष्णं वाते कफे तोयं पित्ते रक्ते च शीतलम् ।

૪૫૯ વાયુના તથા કફના પ્રકોપની ઉપર જરા ઉના
પાણીનું અનુપાન આપવું અને પિત્તના તથા રક્તના
પ્રકોપની ઉપર શીતળ જળનું અનુપાન દેવું.

અધિક ભોજન કર્યું હોય તેના ઉપર આપવાનું
અનુપાન.

दोषवद्गुरु वा भुक्तमतिमात्रमथापि वा ॥ ૪૪૫ ॥

यथोक्तेनानુપાનેન સુખમન્નં પ્રજીર્યતિ ।

૪૬૦ વાયુ વગેરે દોષોને ઉત્પન્ન કરે એવું, ભારે અથવા
માત્રાથી અધિક ભોજન કરવામાં આવ્યું હોય તોપણ
જો તેની ઉપર ઉપર લખેલા પદાર્થોનું અનુપાન આપ-
વામાં આવે તો તે સ્હેલાઈથી પચી જાય છે. ૪૪૫

અનુપાનના ગુણો (ફાયદાઓ).

रोचनं बृंहणं वृष्यं दोषसङ्घातभेदनम् ॥ ૪૪૬ ॥

तर्पणं मार्दवकरं श्रमक्लमहरं सुखम् ।

दीपनं दोषशमनं पिपासाच्छेदनं परम् ॥ ૪૪૭ ॥

बल्यं वर्णकरं सम्यगनुપાનેન સદોચ્યતે ।

૪૬૧ અનુપાન રુચિ ઉપજવનારું, શરીરને પુષ્ટ કર-
નારું, વીર્યને વધારનારું, દોષોના સમુદાયને પૃથક્કરણ
કરનારું, તૃપ્તિ કરનારું, શરીરને કામળ કરનારું, થાકને
ખલાશને અને તરસને મટાડનારું, સુખ આપનારું,
જરાશિને પ્રદીપ્ત કરનારું, દોષોનું શમન કરનારું, બળ
આપનારું અને શરીરના વર્ણને સારો કરનારું સદા
કહેવાય છે. ૪૪૬-૪૪૭

અનુપાન ક્યારે પીવું તે વિશે અને તે પીવાથી
થનારા ફાયદા.

तदादौ कर्शयेत्पीतं स्थापयेन्मध्यसेवितम् ॥ ૪૪૮ ॥

पश्चात्पीतं बृंहयति तस्माद्वीक्ष्य प्रयोजयेत् ।

૪૬૨ ભોજનના આદિમાં અનુપાન પીવામાં આવ્યું

હોય તો તે શરીરને કૃશ કરે છે. ભોજનના મધ્યમાં અનુપાન પીવામાં આવે તો તે શરીરને મધ્યમ સ્થિતિમાં રાખે છે અને ભોજનના અંતમાં પીવામાં આવે તો તે શરીરને સ્થૂલ કરે છે. એટલા માટે વૈદ્યે પ્રયોજનને અનુસરીને અનુપાનની યોજના કરવી. ૪૪૮

ભોજન કર્યા પછી અનુપાન પીવાનું કારણ.

સ્થિરતાં ગતમક્ષિન્નમન્નમદ્રવપાયિનામ્ ॥ ૪૪૯ ॥

ભવત્યાઘાઘજનનમનુપાનમતઃ પિબેત્ ।

૪૪૭ ભોજન કર્યા પછી અનુપાન (જળ વગેરે) પીવામાં ન આવે તો આંધળું અન્ન આમાશયમાં ગરાબર કિલ્લન (એકરસ) નહીં થવાને લીધે સ્થિર પછી રહીને પીડા કરે છે. એટલા માટે ભોજન કર્યા પછી જળ વગેરે અનુપાન પીવું જોઈએ. ૪૪૯

ભોજન પછી કોણે કોણે અનુપાન પીવું નહિ ?

ન પિબેચ્છાસકાસાતો રોગે ચાપ્યુર્ધ્વજન્તુગે ॥ ૪૫૦ ॥

ક્ષતોરસ્કઃ પ્રસેકી ચ યસ્ય ચોપહતઃ સ્વરઃ ।

૪૪૪ સ્વાસ, ઉધરસ, જનુથી-હાંસડીથી ઉપરના ભાગમાં થયેલા રોગો, ઉરઃક્ષત, લાળનો સ્વાવ અને સ્વરભંગ એઓથી પીડાયેલા મનુષ્યે ભોજન કર્યા પછી અનુપાન પીવું નહી. ૪૫૦

અનુપાન પીધા પછી કંઈ કંઈ ક્રીયા કરવી નહિ ?

પીત્વાઽધ્વમાષ્યાધ્યયનગેયસ્વપ્નાન્ શીલયેત્ ૪૫૧

પ્રદૂષ્યામાશયં તદ્વિ તસ્ય કણ્ઠોરસિ સ્થિતમ્ ।

સ્યન્દાગ્નિસાદ્ઠ્ઠર્ચાદીનામયાજ્ઞનયેદ્દહન્ ॥ ૪૫૨ ॥

૪૪૫ અનુપાન પીધા પછી પંથ કરવો નહીં, ઉંચે સ્વરે બોલવું નહીં, લાલવું નહીં, ગાવું નહીં અને નિદ્રા કરવી નહીં. કારણ કે અનુપાન પીધા પછી પંથ વગેરે કરવાથી તે અનુપાન આમાશયને ક્ષોભ પમાડી કંઠ અને છાતીમાં આવી લાળનો સ્વાવ, જઠરાગ્નિની મંદતા, ઉલટી વગેરે ઘણા રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૫૧-૪૫૨ ભક્ષ્ય પદાર્થના હલકાપણાનો તથા ભારેપણાનો વિચાર તે તે પદાર્થના સ્વભાવાદિકનું ઉલ્લંઘન કરી શકતો નથી.

ગુરુલાઘવચિન્તેયં સ્વભાવં નાતિવર્તેતે ।

તથા સંસ્કારમાત્રાજ્ઞકાલાશ્ચાપ્યુત્તરોત્તરમ્ ॥ ૪૫૩ ॥

૪૪૬ ખાવા પીવાના પદાર્થના હલકાપણા વિશે તથા ભારેપણા વિશે જે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે તે વિચાર તે તે પદાર્થોના સ્વભાવનું ઉલ્લંઘન કરી શકતો નથી (જેમકે જંગલ પ્રદેશનાં પ્રાણીઓ સ્વભાવથી જ હલકા છે માટે તેઓનું માંસ પણ હલકું છે) સંસ્કારનું પણ ઉલ્લંઘન કરતો નથી (જેમકે ચોખા હલકા છે છતાં તેના લોટના પદાર્થ ભારે છે વગેરે) માત્રાનું પણ ઉલ્લંઘન કરતો નથી (જેમકે હલકા અન્નથી તૃપ્તિ કરવી અને ભારે

અન્નથી અરધી તૃપ્તિ કરવી). અન્નનું પણ ઉલ્લંઘન કરતો નથી. (જેમકે મંડ, પેયા, વિલેપી, ભાત, પુડલા આમાં ઉત્તરોત્તર ભારે છે અને પૂર્વ પૂર્વનાં હલકાં છે) કાળનું પણ ઉલ્લંઘન કરતો નથી (જેમકે નવું ધાન્ય કફ કરનારું છે અને જૂનું ધાન્ય હલકું છે વગેરે). ૪૫૩

આહારના ભારેપણાનો તથા હલકાપણાનો

આધાર મનુષ્યના ઉપર હોય છે.

મન્દકર્માનલારોગ્યાઃ સુકુમારાઃ સુખોચિતાઃ ।

જન્તવો યે તુ તેષાં દ્વિ ચિન્તેયં પરિકીર્તિતા ॥ ૪૫૪ ॥

બલિનઃ સ્વરમશ્યા યે યે ચ દીપ્તાગ્નયો નરાઃ ।

કર્મનિત્યાશ્ચ યે તેષાં નાવશ્યં પરિકીર્તયેતે ॥ ૪૫૫ ॥

૪૪૭ જે લોકો થોડું કામ કરનારા (આળસુ), મંદ અગ્નિવાળા, થોડા આરોગ્યવાળા (બહુધા રોગી), કોમળ શરીરવાળા અને સુખ ભોગવનારા હોય તે લોકોને માટે જ આ આહારના ભારેપણાનો કે હલકાપણાનો વિચાર કરવાનો છે. પરંતુ જે લોકો બળવાન, કઠણ પદાર્થો ખાનારા, પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિવાળા અને હૃમ્મેશાં મહેનત કરનારા છે તેઓને માટે આહારના ભારેપણાનો તથા હલકાપણાનો વિચાર કરવાની વિશેષ આવશ્યકતા નથી-અવશ્ય કરવો જોઈએ એમ નથી. ૪૫૪-૪૫૫

ઇતિ સર્વાનુપાનવર્ગા.

અથ ભોજનવિધિ.

અથાહારવિધિં વત્સ વિસ્તરેણાશ્ચિલં શ્રુણુ ।

૪૪૮ પુત્ર સુશ્રુત ! હવે હું ભોજન કરવાના સમગ્ર વિધિનો વિસ્તારથી ઉપદેશ કરું છું તે તું સાંભળ.

પાકશાળા (રસોડું) અને તેમાં રાખવા

ચોગ્ય મનુષ્યો.

આપ્તાન્વિતમસંકીર્ણં શુચિ કાર્યં મહાનસમ્ ॥ ૪૫૬ ॥

૪૪૯ રસોડું સ્વચ્છ અને સાંકડ વગરનું (દરેક પ્રકારની સગવડવાળું) બનાવવું અને તેમાં દરેક કામ-કાળને માટે જે માણસો વિશ્વાસપાત્ર હોય તેઓને જ રાખવાં. ૪૫૬

વૈદ્યે અન્નની પરીક્ષા કરીને રાજાને નિવેદન કરવું.

તન્નાસૈર્ગુણસમ્પન્નમન્નં મશ્યં સુસંસ્કૃતમ્ ।

શુચૌ દેશે સુસંગુતં સમુપસ્થાપયેદ્વિષક્ ॥ ૪૫૭ ॥

વિષઘ્નૈરગદૈઃ સ્પૃષ્ટં પ્રોક્ષિતં વ્યજનોદકૈઃ ।

સિદ્ધૈર્મન્ત્રૈર્હૃતવિષં સિદ્ધમન્નં નિવેદયેત્ ॥ ૪૫૮ ॥

૪૭૦ ત્યાં વૈદ્યે વિશ્વાસપાત્ર માણસો-રસોડાઓ પાસેથી સારા ગંધ, રસ, અને વર્ણવાળું અન્ન રંધાવીને, તેને પવિત્ર સ્થાનમાં સાધારણ લોકોની નજર ન પડે એવી રીતે રખાવવું. ચાર પછી તે અન્નને વિષને મટાડનારા ઔષધોથી યુક્ત કરી, વિષ હર ઔષધવાળા જળવડે લીંબવેલા પંખાઓવડે તે ઉપર પવન નાંખી,

તથા અથર્વવેદમાં કહેલા વિપનાશક સિદ્ધ મંત્રોથી તે અન્નને અભિર્મંત્રિત કરીને રાજને ભોજન કરવામાટે આપવું. ૪૫૭-૪૫૮

કયા પદાર્થો કેવા પાત્રમાં પીરસવા ?

વક્ષ્યામ્યતઃ પરં કૃત્સ્નામાહારસ્યોપકલ્પનામ્ ।

ઘૃતં કાર્ણાયસે દેયં પેયા દેયા તુ રાજતે ॥ ૪૫૯ ॥

ફલાનિ સર્વભક્ષ્યાંશ્ચ પ્રદદ્યાદ્વેદલેષુ ચ ।

પરિશુષ્કપ્રદિગ્ધાનિ સૌવર્ણેષુ પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૪૬૦ ॥

પ્રદ્રવાણિ રસાંશ્ચૈવ રાજતેષુપહારયેત્ ।

કટ્વરાણિ સ્વડાંશ્ચૈવ સર્વાન્ઘ્રૈલેષુ દાપયેત્ ॥ ૪૬૧ ॥

દદ્યાત્તામ્રમયે પાત્રે સુશીતં સુશૃતં પયઃ ।

પાનીયં પાનકં મદ્યં મૃષ્મયેષુ પ્રદાપયેત્ ॥ ૪૬૨ ॥

કાચસ્ફટિકપીત્રેષુ શીતલેષુ શુભેષુ ચ ।

દદ્યાદ્વૈદ્યપાત્રેષુ રાગસ્વાડવસટ્કાન્ ॥ ૪૬૩ ॥

૪૭૧ હવે કયા પદાર્થો કેવા પાત્રમાં પીરસવા અને કયા કયા પ્રદેશમાં મુકવા વગેરે બાબતની સઘળી યોજના કહું છું. ઘી લોઢાના-ગજવેલ પાત્રમાં દેવું, પેયા-પાતળી રાખ રૂપાના પાત્રમાં દેવી, ફળો તથા સર્વ પ્રકારનાં ભક્ષ્યો ખાખરા કેળ વગેરેના પાનડા ઉપર પીરસવાં, પરિશુષ્ક તથા પ્રદિગ્ધ માંસો સોનાના પાત્રમાં પીરસવાં, મંડ વગેરે પ્રવાહી પદાર્થો અને માંસરસો રૂપાના પાત્રમાં પીરસવા, છાશ તથા સર્વ પ્રકારના ખડો-ચૂષો પથરાના વાસણમાં પીરસવા, સારી રીતે ઉકાળીને થંડું કરેલું દૂધ ત્રાંબાના વાસણમાં પીરસવું, જળ-પાનકો અને મદ્યો એએને માટીના વાસણમાં પીરસવાં તથા રાગ, ખાડવો અને સટ્કો એએને શીતળ અને નિર્મળ એવા કાચના, સ્ફટિકના અથવા તો વૈદ્ય-મણિના પાત્રોમાં પીરસવા. ૪૫૯-૪૬૩

ભોજનના પદાર્થોમાંથી કયો પદાર્થ ભોજન કરનારાની કઈ બાબત પર મૂકવો તે વિશે.

પુરસ્તાદ્દિમલે પાત્રે સુવિસ્તીર્ણે મનોરમે ।

સૂદઃ સૂપૌદનં દદ્યાત્પ્રદેહાંશ્ચ સુસંસ્કૃતાન્ ॥ ૪૬૪ ॥

ફલાનિ સર્વભક્ષ્યાંશ્ચ પરિશુષ્કાણિ યાનિ ચ ।

તાનિ દક્ષિણપાર્શ્વે તુ મુજ્જાનસ્યોપકલ્પયેત્ ૪૬૫ ॥

પ્રદ્રવાણિ રસાંશ્ચૈવ પાનીયં પાનકં પયઃ ।

સ્વડાન્યૂષાંશ્ચ પેયાંશ્ચ સવ્યે પાર્શ્વે પ્રદાપયેત્ ॥ ૪૬૬ ॥

સર્વાન્ગુડવિકારાંશ્ચ રાગસ્વાડવસટ્કાન્ ।

પુરસ્તાદ્સ્થાપયેત્પ્રાજ્ઞો દ્વયોરપિ ચ મધ્યતઃ ॥ ૪૬૭ ॥

૪૭૨ રસોયાએ સારી રીતે બનાવેલા દાળ, ભાત અને પ્રદિગ્ધ માંસ એએને નિર્મળ, વિસ્તીર્ણ-પ્હોળા અને મનોહર પાત્રમાં રાખીને જમનારની સામે મુકવાં; સર્વ પ્રકારનાં ફળો સર્વ પ્રકારનાં ભક્ષ્યો અને પરિશુષ્ક માંસ એ સઘળી ચીજો જમનારને જમણે પડખે રાખવી; મંડ વગેરે પ્રવાહી પદાર્થો, માંસરસ, પાણી,

પાનકો, દૂધ, ખડચૂષ અને પેયા એ સઘળા પદાર્થો જમનારને ડાબે પડખે મુકવા; તથા ગોળથી બનાવેલાં ભક્ષ્યો, રાગો, ખાડવો અને સટ્કો જમનારની સામે મધ્ય ભાગમાં રાખવા. ૪૬૪-૪૬૭

ભોજન કરવાનું સ્થાન કેવું બોધ્યું ?

एवं विज्ञाय मतिमान्भोजनस्योपकल्पनाम् ।

મોક્તારં વિજને રમ્યે નિઃસંભાધે શુભે શુચૌ ॥ ૪૬૮ ॥

સુગન્ધિપુષ્પરચિતે સમે દેશેઽથ ભોજયેત્ ।

૪૭૩ બુદ્ધિમાન વૈદ્યે એકાંત, રમણીય, સુગન્ધી પુષ્પોથી સજ્જ કરેલા, ધુડ, માખી વગેરે ન પડે એવા, સપાટ, શુભ અને પવિત્ર પ્રદેશમાં ઉપર લખવા પ્રમાણેની સઘળી ભોજનની ગોઠવણ કરીને રાજને જમાડવો. ૪૬૮

કેવું ભોજન ફાયદો કરે છે ?

વિશિષ્ટમિષ્ટસંસ્કારૈઃ પથ્યૈરિષ્ટૈરસાદિભિઃ ॥ ૪૬૯ ॥

મનોર્જં શુચિ નાત્યુષ્ણં પ્રત્યગ્રમશનં હિતમ્ ।

૪૭૪ જેને મનને પ્રિય લાગે એવા તથા હિતકારી વધાર વગેરે સંસ્કારો આપવામાં આવેલા હોય એવું, મનને પ્રિય લાગે એવા રસ, ગન્ધ અને વર્ણવાળું, પથ્ય, મનોહર, પવિત્ર, સ્હેજ ઉનું અને તરતનું રાધેલું અન્ન હિતકારક છે. ૪૬૯

ભોજન વખતે આરંભમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં કેવા રસોના ઉપયોગ કરવો ?

पूर्वं मधुरमश्रीयान्मध्येऽम्ललवणौ रसौ ॥ ૪૭૦ ॥

પશ્ચાચ્છેષાન્નરસાન્વૈદ્યો ભોજનેષ્વચ્ચારયેત્ ।

૪૭૫ વૈદ્યે ભોજનમાં પ્રથમ મધુર રસવાળા પદાર્થો જમાડવા, મધ્યમાં ખારા રસવાળા પદાર્થો જમાડવા અને છેવટે બાકીના તીખા, કડવા અને તુરા રસવાળા પદાર્થો જમાડવા. ૪૭૦

ભોજન વખતે કયા પદાર્થ પ્રથમ ખાવા અને કયા પછી ખાવા ?

आदौ फलानि भुञ्जीत दाडिमादीनि बुद्धिमान् ४७१

તતઃ પેયાંસ્તતો મોજ્યાન્મક્ષ્યાંશ્ચિત્રાંસ્તતઃ પરમ્ ।

૪૭૬ બુદ્ધિમાન માણસે પ્રથમ દાડમ વગેરે ફળો ખાવાં, પછી મંડ વગેરે પીવાના પદાર્થો જમવા. તે પછી ભાત વગેરે ભોજ્ય પદાર્થો ખાવાં અને તે પછી લાડુ વગેરે અનેક પ્રકારના ભક્ષ્ય પદાર્થો ખાવા. ૪૭૧

ભોજનવિશે બીજા વિદ્વાનોનું મત.

घनं पूर्वं समश्रीयान्केचिदाहुर्विपर्ययम् ॥ ૪૭૨ ॥

૪૭૭ કેટલાએક વિદ્વાનો કહે છે કે, પ્રથમ કઠિન પદાર્થો જમાડવા. ત્યારે કેટલાએક કહે છે કે, પ્રથમ દ્રવ એટલે પાણીના જેવા પાતળા પદાર્થો જમાડવા. ૪૭૨

ભોજનના આદિમાં અને અંતમાં આંખળાં ખાવાં.

આદાવન્તે ચ મધ્યે ચ મોજનસ્ય તુ શસ્યતે ।

નિરત્યયં દોષહરં ફલં હ્યામલકં નૃણામ્ ॥૪૭૩॥

૪૭૮ આંખળાં મનુષ્યોને કંઈ પણ નુકસાન નહીં કરતાં દોષોનું હરણ કરનારાં છે માટે ભોજનના આદિમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં આંખળા ખાવાં એ શ્રેષ્ઠ છે. ૪૭૩

ભોજન કર્યા પછી નહિ ખાવા યોગ્ય પદાર્થ

મૃણાલવિસશાલૂકકન્દેશ્ચુપ્રભૃતીનિ ચ ।

પૂર્વં યોજ્યાનિ મિષજા ન તુ મુક્તે કથંચન ॥૪૭૪॥

૪૭૯ કમળના દાંડા, કમળનાં મૂળ, કમળના કંદ, મૂરણ વગેરે કંદો, શેરડી વગેરે પદાર્થો ભોજનના આદિમાં જ ખાવા, ભોજન કર્યા પછી કદી પણ ખાવા નહીં. ૪૭૪

ક્યારે, કેમ બેસીને, કેવી રીતે, કેવું, અને

કેટલું ભોજન કરવું?

સુખમુઘૈઃ સમાસીનઃ સમદેહોઽન્નતત્પરઃ ।

કાલે સાત્મ્યં લઘુ ક્ષિપ્રં ક્ષિપ્રમુષ્ણં દ્રવોત્તરમ્ ૪૭૫

બુભુક્ષિતોઽન્નમશ્રીયાન્માત્રાવદ્વિદિતાગમઃ ।

૪૮૦ આયુર્વેદ જાણનારા માણસે ભુખ લાગે ત્યારે, યોગ્ય સમયે, ઉંચા આસન ઉપર, સુખ ઉપજે તેમ બેસી, શરીરને સરખું રાખી, ભોજનમાં જ ચિત્ત રાખીને, સાત્મ્ય-માદ્રક આવે એવું, હલકું, સ્નિગ્ધ અને ઉનું, ભોજન યોગ્ય માત્રામાં-પ્રમાણુ સર બહુ વિલંબ નહીં કરતાં તેમ બહુ જલદી-ઉતાવળ પણ નહીં કરતાં જમવું. ૪૭૫

વિધિપૂર્વક ભોજન કરવાથી ધણા ફાયદા થાય છે.

કાલે મુક્તં પ્રીણયતિ સાત્મ્યમન્નં ન વાધતે ॥૪૭૬॥

લઘુ શીઘ્રં વ્રજેત્પાકં ક્ષિગ્ધોષ્ણં બલવહ્નિદમ્ ।

ક્ષિપ્રં મુક્તં સમં પાકં યાત્યદોષં દ્રવોત્તરમ્ ॥૪૭૭॥

સુખં જીર્યતિ માત્રાવદ્ધાતુસામ્યં કરોતિ ચ ।

૪૮૧ ભુખ લાગે ત્યારે જમવાથી તૃપ્તિ થાય છે, સાત્મ્ય અન્ન જમવાથી પીડા થાતી નથી, હલકું અન્ન જમવાથી તે તરત પચી જાય છે, સ્નિગ્ધ અન્ન જમવાથી બળ વધે છે. ઉનું અન્ન જમવાથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, બહુ વિલંબ નહીં કરતાં તેમ બહુ ઉતાવળ પણ નહીં કરતાં જમવાથી અન્ન સરખી રીતે પચે છે, ભોજનમાં દ્રવ પદાર્થો પાછળથી જમવાથી ભોજન વિદાહને પામતું નથી અને યોગ્ય પ્રમાણમાં અન્નનું ભોજન કરવાથી તે સ્હેલાઈથી પચી જાય છે અને ધાતુઓને સમાન રાખે છે. ૪૭૬-૪૭૭

ઋતુપરત્વે ભોજનનો વિધિ.

અતીવાયતયામાસ્તુ ક્ષપા યેષ્ઠતુષુ સ્મૃતાઃ ॥૪૭૮॥

તેષુ તત્પ્રત્યનીકાલ્યં મુજીત પ્રાતરેવ તુ ।

યેષુ ચાપિ મંબેયુશ્ચ દિવસા મૃશમાયતાઃ ॥૪૭૯॥

તેષુ તત્કાલવિહિતમપરાહ્ને પ્રશસ્યતે ।

રજન્યો દિવસાશ્ચૈવ યેષુ ચાપિ સમાઃ સ્મૃતાઃ ૪૮૦

કૃત્વા સમમહોરાત્રં તેષુ મુજીત મોજનમ્ ।

૪૮૨ જે ઋતુઓમાં રાત્રિ અત્યંત લાંબા પહોર-વાળી થાય છે (મોટી થાય છે) તે ઋતુઓમાં (હેમંત તથા શિશિરમાં) તે ઋતુઓના ગુણોથી વિપરીત ગુણ-વાળું અન્ન જમવું અને તે સવા પ્રહર દિવસ અઢે સારે જમવું. જે ઋતુઓમાં દિવસો અત્યંત લાંબા થાય છે તે ઋતુઓમાં (ગ્રીષ્મમાં તથા વર્ષામાં) તે ઋતુઓના ગુણોથી વિપરીત ગુણવાળું અન્ન જમવું. અને તે અપરાહ્નમાં એટલે અઢી પ્રહર દિવસ ગયા પછી જમવું. જે ઋતુઓમાં દિવસો તથા રાત્રિઓ સમાન થાય છે તે ઋતુઓમાં (શરદમાં અર્થે વસંતમાં) તે ઋતુઓના ગુણોથી વિરુદ્ધ ગુણવાળું અન્ન જમવું, અને તે મધ્યાહ્ને* જમવું ૪૭૮-૪૮૦

ભોજન ક્યારે કેવું અને કેટલું કરવું?

નાપ્રાપ્તાતીતકાલં વા હીનાધિકમથાપિ વા ॥૪૮૧॥

અપ્રાસકાલે મુજ્જાનઃ શરીરે હ્યલઘૌ નરઃ ।

તાંસ્તાન્વ્યાધીનવાપ્રોતિ મરણં વા નિયચ્છતિ ૪૮૨

અતીતકાલે મુજ્જાનો વાયુનોપહતેઽનલે ।

કૃચ્છ્રાદ્વિપચ્યતે મુક્તં દ્વિતીયં ચ ન કાઙ્ક્ષતિ ॥૪૮૩॥

હીનમાત્રમસન્તોષં કરોતિ ચ બલક્ષયમ્ ।

આલસ્યગૌરવાટોપસાદાંશ્ચ કુરુતેઽધિકમ્ ॥૪૮૪॥

તસ્માત્સુસંસ્કૃતં યુક્તયા દોષૈરેતૈર્વિવર્જિતમ્ ।

યથોક્તગુણસમ્પન્નમુપસેવેત મોજનમ્ ॥ ૪૮૫ ॥

વિમજ્જ્ય કાલદોષાદીન્કાલયોરુમયોરપિ ।

૪૮૩ ભોજન કરવાનો સમય થયા પહેલાં અથવા ભુખ લાગ્યા પહેલાં ભોજન કરવું નહીં, ભોજનનો સમય થયા પછી અથવા ભુખ લાગ્યા પછી ધણો સમય જવા દેધને ભોજન કરવું નહીં (એટલે ભોજનનો સમય થાય કે ભુખ લાગે ત્યારે વિલંબ નહીં કરતાં તરત જમી લેવું.) આજા પ્રમાણમાં અથવા તો વધારે પ્રમાણમાં પણ ભોજન કરવું નહીં, ભોજન કરવાનો સમય થયા પહેલાં અથવા ભુખ લાગ્યા પહેલાં માણસનું શરીર ભારે હોય છે, તેથી તેવા સમયમાં ભોજન કરવાથી માથાનો દુઃખાવો વગેરે અનેક પ્રકારના રોગો થાય છે અથવા મરણ સુધાં નિપજે છે, ભોજનનો સમય વીતી ગયા પછી ભોજન કરવાથી વાયુ પ્રક્રાપ પામીને જઠરાગ્નિનો ઉપધાત કરે છે તેથી આધિહું અન્ન માંડ માંડ

* આ ભોજનનો વિધિ એક ટંક જમનારાને માટે કહ્યો છે. પરંતુ જે મનુષ્ય દિવસમાં બે વાર જમતો હોય તેને સવા પહોર દિવસ અહ્યા પછી જમાડવો અને તે પણ ભોજનની માત્રાથી અડધું અથવા તો ત્રીજા ભાગનું અન્ન દિવસના સાડા-ત્રણ પ્રહર ગયા પછી અથવા તો રાત્રે જમાડવું.

પચે છે અને બીજી વખત જન્મવાની ઇચ્છા થતી નથી, એજા પ્રમાણમાં ભોજન કરવાથી તૃપ્તિ થતી નથી અને બળનો ક્ષય થાય છે તથા વધારે પ્રમાણમાં ભોજન કરવાથી આળસ, શરીરનું ભારેપણું, આફરો અને સુસ્તી થાય છે. એટલા માટે દોષ, કાળ વગેરેનો વિચાર કરીને બન્ને વખતે યુક્તિથી-સારી રીતે સંસ્કાર આપેલું (રાંધેલું) ઉપર જણાવેલા દોષો વગરનું અને આયુર્વેદમાં કહેલા ઉત્તમ ગુણોવાળું ભોજન યોગ્ય માત્રાથી જમવું. ૪૮૧-૪૮૫

કેવું અન્ન જમવું નહિ ?

અચોક્ષં દુષ્ટમુચ્છિષ્ટં પાષાણતૃણલોષ્ટવત્ ॥ ૪૮૬ ॥

દ્વિષ્ટં વ્યુષિતમસ્વાદુ પૂતિ ચાન્નં વિવર્જયેત્ ।

ચિરસિદ્ધં સ્થિરં શીતમન્નમુષ્ણીકૃતં પુનઃ ॥ ૪૮૭ ॥

અશાન્તમુપદગ્ધં ચ તથા સ્વાદુ ન લક્ષ્યતે ।

૪૮૪ જે અન્ન ચોખાઇ વગરનું, વિષ વગેરેથી દૂષિત થયેલું, ઉચ્છિષ્ટ-એટું, કાંકરીવાળું, તણસલાંવાળું, માંડીના દેફાવાળું, મનને અપ્રિય લાગે એવું, વાશી રહેલું, સ્વાદ વગરનું, સડેલું, રંધાયા પછી ધણીવાર સુધી પડી રહેલું, કઠણ થઇ ગયેલું, ટાટું થઇ ગયેલું, ફરીવાર-બીજીવાર ઉનું કરેલું, જેમાં પાણી વગેરે રહી ગયેલું હોય તેવું, બળી ગયેલું હોય તેવું તથા જે સ્વાદ વિનાનું હોય તેવું ભોજન-અન્ન-ખાવું નહી. ૪૮૬-૪૮૭

સ્વાદિષ્ટ અન્ન પાછળથી પીરસવું.

યદ્યત્સ્વાદુતરં તત્તદ્વિદધ્યાદુત્તરોત્તરમ્ ॥ ૪૮૮ ॥

૪૮૫ પીરસતી વખતે ધણું પ્રકારનાં અન્નો સ્વાદિષ્ટ હોય તેઓમાંથી જે જે અન્ન વધારે વધારે સ્વાદિષ્ટ હોય તે તે અન્ન પાછળથી પીરસવું. ૪૮૮

ભોજનની વચ્ચે પાણીના કોગળા કરીને

મુખને સાફ કરવું.

પ્રક્ષાલયેદઙ્ગિરાસ્યં મુજ્જાનસ્ય મુહુર્મુહુઃ ।

વિશુદ્ધરસને તસ્મૈ રોચતેન્નમપૂર્વવત્ ॥ ૪૮૯ ॥

સ્વાદુના તસ્ય રસનં પ્રથમેનાપિ તર્પિતમ્ ।

ન તથા સ્વાદયેદન્યત્તસ્માત્પ્રક્ષાલ્યમન્તરા ॥ ૪૯૦ ॥

૪૮૬ જમતી વખતે માણસે જમતાં જમતાં વચમાં વારં વાર પાણીથી કોગળા કરવા. કેમકે પાણીથી કોગળા કરવાને લીધે જીભ સ્વચ્છ થવાથી તે પછી જે અન્ન ખવાય તે અન્ન અપૂર્વની-નવાની પેઠે રચે છે-લાવે છે. પ્રથમ એક સ્વાદિષ્ટ અન્નથી જીભ તૃપ્ત થઈ જાય છે એટલે તેને બીજું અન્ન સ્વાદિષ્ટ લાગતું નથી એટલા માટે વચમાં વચમાં પાણીથી કોગળા કરીને ભોજન કરવું. ૪૮૯-૪૯૦

સ્વાદિષ્ટ અન્નના ફાયદાઓ.

સૌમનસ્યં બલં પુષ્ટિમુત્સાહં હર્ષણં સુખમ્ ।

સ્વાદુ સંજનયત્યન્નમ્

૪૮૭ સ્વાદિષ્ટ અન્ન ભોજન કરવાથી મનની પ્રીતિ, બળ, પુષ્ટિ, ઉત્સાહ, સંતોષ અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

સ્વાદ વિનાનાં ભોજનથી થતા ગેરફાયદાઓ.

અસ્વાદુ ચ વિપર્યયમ્ ॥ ૪૯૧ ॥

૪૮૮ સ્વાદ વગરનું અન્ન ભોજન કરવાથી મનની અપ્રીતિ, દુર્બળપણું, કૃશતા, નિરુત્સાહીપણું, અસંતોષ અને રોગ પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૯૧

સ્વાદિષ્ટ ભોજનનું લક્ષણ.

મુક્ત્વા ચ યત્પ્રાર્થયતે મૂયસ્તત્સ્વાદુ ભોજનમ્ ।

૪૮૯ માણસ જે ભોજનને ખાધને વારં વાર તેને ખાવાની માગણી કરે છે તે ભોજનને સ્વાદિષ્ટ જાણવું.

ભોજન કરતી વખતે પાણી પીવા વિશે.

અશિતશ્ચોદકં યુક્તયા મુજ્જાનશ્ચાન્તરા પિબેત્ ૪૯૨

૪૯૦ જમતાં જમતાં વચમાં અને જમી રહ્યા પછી યોગ્ય પ્રમાણમાં પાણી પીવું. ૪૯૨

દાંતોમાં ભરાઇ રહેલું અન્ન સળીથી કઢાડી નાખવું.

દન્તાન્તરગતં ચાન્નં શોધનેનાહરેચ્છનૈઃ ।

કુર્યાદનિર્હતં તદ્દિ મુલ્કસ્યાનિષ્ઠગન્ધતામ્ ॥ ૪૯૩ ॥

૪૯૧ દાંતોમાં ચોટી રહેલાં અન્નને ખડતી સળી વગેરેથી ધીરે ધીરે કઢાડી નાખવું. કારણ કે જે દાંતોમાં ચોટી રહેલું અન્ન કઢાડી નાખવામાં ન આવે તો તે મ્હોડામાં દુર્ગન્ધ ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૯૩

ભોજનના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં પ્રકોપ પામનારા વાતાદિક.

જીર્ણેન્ને વર્ધતે વાયુર્વિદગ્ધં પિત્તમેવ તુ ।

મુક્તમાત્રે કફશ્ચાપિ તસ્માદ્બુક્ટે હરેત્કફમ્ ॥ ૪૯૪ ॥

૪૯૨ જમેલું અન્ન, પચી ગયા પછી વાયુ પ્રકોપ પામે છે; અન્ન પચવા લાગે છે ભારે પિત્ત પ્રકોપ પામે છે અને જમ્યા પછી તરત કફનો પ્રકોપ થાય છે. એટલા માટે જમ્યા પછી તરત જ કફને હરણુ કરવાના ઉપાયો કરવા. ૪૯૪

ભોજન કર્યા પછી ધૂમપાન કરવું તથા

મુખવાસ ખાવો.

ધૂમેનાપોહ્ય હૃદયૈર્વા કષાયકટુતિક્તકૈઃ ।

પૂગકંકોલકર્પૂરલવઙ્ગસુમનઃફલૈઃ ॥ ૪૯૫ ॥

કટુતિક્તકષાયૈર્વા મુલ્કવૈશદ્યકારકૈઃ ।

તામ્બૂલપત્રસહિતૈઃ સુગન્ધૈર્વા વિચ્છેદનઃ ॥ ૪૯૬ ॥

૪૯૩ વિચ્છેદન પુરુષે જમ્યા પછી કફને શાંત કરવાને માટે ધૂમપાન કરવું અથવા મનને પ્રિય લાગે એવા સોપારી, ચલુકખાખ, ભીમસેની કપૂર, લવંગ, જાયફળ વગેરે તુરા, તીખા અને કડવા પદાર્થો અથવા મ્હોડાને સ્વચ્છ કરે એવા બીજા કડવા, તીખા કે તુરા પદાર્થો અથવા એલચી વગેરે સુગંધી પદાર્થોની સાથે નાગરવેલનાં પાન ચાવવાં. ૪૯૫-૪૯૬

ભોજન કર્યા પછી થોડીકવાર વિશ્રાંતિ લઇને
સો પગલાં ચાલવું.

મુક્ત્વા રાજવદાસીત યાવદન્નક્લમો ગતઃ ।

તતઃ પાદશતં ગત્વા વામપાર્શ્વે તુ સંવિશેત્ ॥૪૯૭॥

શબ્દરૂપરસાન્ગાન્ધાન્સ્પર્શાશ્ચ મનસઃ પ્રિયાન્ ।

મુક્તવાનુપસેવેત તેનાન્ સાધુ તિષ્ઠતિ ॥ ૪૯૮ ॥

૪૯૪ જમ્યા પછી ત્યાં સુધી જમવાનો થાક ઉતરે નહીં ત્યાં સુધી રાજની પેઠે નિશ્ચિત થઈને બેસવું. થાક ઉતર્યા પછી એકસો પગલાં ચાલીને પછી ડાબે પડબે સુવું અને મનને પ્રિય લાગે એવા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એઓનું સેવન કરવું. તેથી ખાધેલું અન્ન પેટમાં સારી રીતે ઠંડાણે પડે છે. ૪૯૭-૪૯૮

ભોજન પછી સુગ થાય તેવા પદાર્થ જેવા નહિ.

શબ્દરૂપરસસ્પર્શગન્ધાશ્ચાપિ જુગુપ્સિતાઃ ।

અશુચ્યન્નં તથા મુક્તમતિહાસ્યં ચ વામયેત્ ॥૪૯૯॥

૪૯૫ જમ્યા પછી જેથી ઘૂણા-સૂગ ઉત્પન્ન થાય એવા શબ્દ, રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શ એઓનું સેવન કરવાથી અથવા વધારે હસવાથી અથવા અપવિત્ર અન્નનું ભોજન કરવાથી ઉલટી થાય છે. ૪૯૯

ભોજન કર્યા પછી શું શું કરવું નહિ ?

શયનં ચાસનં વાપિ નેચ્છેદ્વાપિ દ્રવોત્તરમ્ ।

નાગ્ન્યાતપૌ ન પ્લવનં ન યાનં નાપિ વાહનમ્ ૫૦૦

૪૯૬ જમ્યા પછી લાંબા વખત સુધી સુવું કે બેઠું રહેવું નહીં, જેમાં દ્રવભાગ વિશેષ હોય એવા અન્નનું ભોજન કરવું નહીં, જમ્યા પછી અગ્નિના તાપનું કે સૂરજના તડકાનું સેવન કરવું નહીં, પાણીમાં નહાવું કે તરવું નહીં, પંથ કરવો નહીં અને ઘોડા વગેરે વાહન ઉપર બેસવું નહીં. ૫૦૦

રસોના સેવન કરવા વિશે.

નચૈકરસસેવાયાં પ્રસજ્યેત કદાચન ।

શાકાવરાન્નમૂયિષ્ઠમસ્ત્લં ચ ન સમાચરેત્ ॥૫૦૧॥

एकैकशः समस्तान् वा नाप्यश्नीयाद्रसान्सदा ।

૪૯૭ કદી પણ એકના એક રસનું નિરંતર સેવન કરવું નહીં, જેમાં શાક, દાળ કે ખટાસ વધારે હોય એવા અન્નનું ભોજન કરવું નહીં. અર્થાત્ શાક દાળ અને ખટાસ ઝાઝાં ખાવાં નહિ, એક એક રસનું પણ હરમેશાં અધિક પ્રમાણમાં સેવન કરવું નહીં. તેમ સર્વ રસોનું પણ હરમેશાં અધિક પ્રમાણમાં સેવન કરવું નહીં. ૫૦૧

જેનો જઠરાગ્નિ મંદ હોય તેણે એક

વખત ભોજન કરવું.

પ્રાગ્મુક્તે ત્વવિવિક્તેઽગ્નौ द्विरन्नं न समाचरेत् ૫૦૨

पूर्वमुक्ते विदग्धेऽग्ने भुज्जानो हन्ति पावकम् ।

૪૯૮ સવારના જમ્યા પછી જે સાંજના જઠરાગ્નિ મંદ હોય તો બીજી વાર જમવું નહીં. એક વખત જમેલું અન્ન બરાબર પચ્યું ન હોય એટલે કંઈક પચ્યું હોય અને કંઈક પચ્યું ન હોય એવી હાલતમાં બીજીવાર જમવાથી જઠરાગ્નિ નાશ પામે છે. ૫૦૨

જેનો જઠરાગ્નિ મંદ હોય તેણે કેવું ભોજન કરવું ?

માત્રાગુરં પરિહરેદાહારં દ્રવ્યતઃચ યઃ ॥ ૫૦૩ ॥

પિષ્ઠાન્નં નૈવ મુક્તીત માત્રયા વા બુભુક્ષિતઃ ।

દ્વિગુણં ચ પિવેત્તોયં સુખં સમ્યક્પ્રજીર્યતિ ॥૫૦૪॥

૪૯૯ જેનો જઠરાગ્નિ મંદ હોય એવા માણસે હલકાં અન્નનું પણ અધિક પ્રમાણમાં ભોજન કરવું નહીં. જે અન્ન માત્રાથી-પ્રમાણથી અથવા સ્વભાવથી જ ભારે હોય તે અન્નનું પણ ભોજન કરવું નહીં. ચોખાના લોટથી બનાવેલા પદાર્થો ખાવા જ નહીં. જે બહુ જ ભૂખ લાગી હોય તો એવું અન્ન પ્રમાણમાં જ ખાવું અને ખાધા પછી તેના ઉપર બમાણું પાણી પીવાથી તે સારી રીતે પાચન થઈ જાય છે. ૫૦૩-૫૦૪

પેય, લેહ, ખાદ્ય અને ભક્ત્ય પદાર્થો

ઉત્તરોત્તર ગુરુ છે.

પેયલેહ્યાદ્યમધ્યાનાં ગુરુ વિદ્યાદ્યથોત્તરમ્ ।

૫૦૦ મંડ વગેરે પીવા યોગ્ય પદાર્થો કરતાં લેહ વગેરે ચાટવા યોગ્ય પદાર્થો ભારે છે, ચાટવા યોગ્ય પદાર્થોના કરતાં પણ દાળ ભાત વગેરે ભોજ્ય પદાર્થો ભારે છે અને દાળ, ભાત વગેરે ભોજ્ય પદાર્થોના કરતાં પણ લાઠુ વગેરે ભક્ત્ય પદાર્થો વિશેષ ભારે છે.

ભારે પદાર્થ તથા હલકા પદાર્થ કેટલા

પ્રમાણમાં ખાવા ?

ગુરુણામર્ધસૌહિત્યં લઘૂનાં તૃપ્તિરિષ્યતે ॥ ૫૦૫ ॥

૫૦૧ ભારે પદાર્થો અરધી તૃપ્તિ થાય ત્યાં સુધી અને હલકા પદાર્થો જરાક ઓછી તૃપ્તિ રહે ત્યાં સુધી ખાવા. ૫૦૫

દ્રવ પદાર્થ વિશેષ પ્રમાણમાં ખાવા નહિ.

દ્રવોત્તરો દ્રવશ્ચાપિ ન માત્રાગુરુરિષ્યતે ।

૫૦૨ જેમાં દ્રવ ભાગ વિશેષ હોય એવા પદાર્થો અથવા દ્રવ પદાર્થો વધારે પ્રમાણમાં ખાવા નહીં.

સુકું અન્ન એકલું ખાવાથી વિદાહને પામે છે.

દ્રવાત્થમપિ શુષ્કં તુ સમ્યગેવોપપચતે ॥ ૫૦૬ ॥

વિશુષ્કમન્નમસ્યસ્તં ન પાકં સાધુ ગચ્છતિ ।

પિષ્ઠીકૃતમસંક્લિષ્ઠં વિદાહમુપગચ્છતિ ॥ ૫૦૭ ॥

૫૦૩ સુકું અન્ન પણ ઘણાં દ્રવ-દાળ વગેરે પદાર્થોની સાથે ખાવામાં આવે તો તે સારી રીતે પચી જાય છે. પરંતુ સુકું અન્ન એકલું ખાવામાં આવે તો તે બરાબર પચતું નથી પણ આમાશયમાં બરાબર ક્ષેદ નહીં પામવાને લીધે પિંડારૂપ થઈને વિદાહને પામે છે. ૫૦૬-૫૦૭

અન્ન ક્યારે વિદાહને પામે ?

સ્ત્રોતસ્યન્નવહે પિત્તં પક્તૌ વા યસ્ય તિષ્ઠતિ ।

વિદાહિ ભુક્તમન્યદ્વા તસ્યાપ્યન્નં વિદહ્યતે ॥૫૦૮॥

૫૦૪ પિત્ત જેના આમાશયમાં અથવા પચ્યમાના-શયમાં આવીને રહેલું હોય તો તેનું વિદાહ પામનારું અથવા તો વિદાહ નહીં પામનારું સર્વ પ્રકારનું અન્ન વિદાહ પામે છે. ૫૦૮

કેવાં ભોજનથી જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે ?

શુષ્કં વિરુદ્ધં વિષ્ણ્મિ વહ્નિવ્યાપદમાવહેત્ ।

૫૦૫ શુષ્ક અન્ન, વિરુદ્ધ અન્ન અથવા તો વિષ્ણ્મી અન્ન (કબજિત કરનારાં અન્ન)નું ભોજન કરવાથી જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે.

ત્રણ દોષથી ત્રણ જાતનાં અણુ થાય છે.

આમં વિદગ્ધં વિષ્ણ્વં કફપિત્તાનિલૈશ્ચિમિઃ ॥૫૦૬॥

અજીર્ણં કેચિદિચ્છન્તિ ચતુર્થં રસશેષતઃ ।

૫૦૬ કફ, પિત્ત અને વાયુ એ ત્રણ દોષોથી અનુક્રમે આમાણુ, વિદગ્ધાણુ અને વિષ્ણ્વાણુ એવા ત્રણ પ્રકારના અણુ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. (એટલે કફથી આમાણુ, પિત્તથી વિદગ્ધાણુ અને વાયુથી વિષ્ણ્વાણુ ઉત્પન્ન થાય છે.) કેટલાએક અન્નના સારરૂપ દ્રવભાગ અપકવ રહી જાય ને તેનાથી જે અણુ થાય તેને રસશેષાણુ છે આમ ઇચ્છે છે-કહે છે. ૫૦૬

અન્ન ન પચવાનાં કારણો.

અત્યમ્બુપાનાદ્વિષમાશનાદ્વા

સંધારણાત્સ્વપ્નવિપર્યયાદ્વા ।

કાલેડપિ સાત્મ્યં લઘુ ચાપિ ભુક્ત-

મન્નં ન પાકં મજતે નરસ્ય ॥ ૫૧૦ ॥

૫૦૭ ઘણું પાણી પીવાથી, અનિયમિત ભોજન કરવાથી, મળ-મૂત્ર વગેરેના વેગાને રોકવાથી, દિવસે સુવાથી અને રાત્રે જાગવાથી માણસને વખતસર ખાધેલું, સાત્મ્ય અને હલકું એવું અન્ન પણ પચતું નથી. ૫૧૦

ઈર્ષ્યામયક્રોધપરિક્ષ્તેન

લુબ્ધેન રુદ્ધૈન્યનિપીડિતેન ।

પ્રદ્વેષયુક્તેન ચ સેવ્યમાન-

મન્નં ન સમ્યક્પરિણામમેતિ ॥ ૫૧૧ ॥

૫૦૮ ઇર્ષ્યાથી, લયથી, ક્રોધથી, કે લોભથી ભરપૂર થયેલો મનુષ્ય અથવા તો રોગથી કે દીનતાથી પીડાયેલો મનુષ્ય અથવા તો અત્યંત દ્રેષી મનુષ્ય જે અન્નનું ભોજન કરે છે તે અન્ન તેને બરાબર પચતું નથી. ૫૧૧

આમાણુનું સ્વરૂપ.

માધુર્યમન્નં ગતમામસંજ્ઞં

૫૦૯ જઠરાગ્નિ કફથી દૂષિત થયેલો હોવાથી ખાધેલું અન્ન અણુ રહી (નહી પચી)ને મધુરપણને પામે તો તેને આમાણુ કહેવામાં આવે છે.

વિદગ્ધાણુનું સ્વરૂપ.

વિદગ્ધસંજ્ઞં ગતમમ્લભાવમ્ ।

૫૧૦ જઠરાગ્નિ પિત્તથી દૂષિત થયેલો હોવાને લીધે ખાધેલું અન્ન અણુ-અપકવ રહીને અમ્લપણને પામે તો તેને વિદગ્ધાણુ કહેવામાં આવે છે.

વિષ્ણ્વાણુનું સ્વરૂપ.

કિંચિદ્વિષ્ણ્વં ભૂશતોદશૂલં

વિષ્ણ્વમાવહ્નિવિરુદ્ધવાતમ્ ॥ ૫૧૨ ॥

૫૧૧ જઠરાગ્નિ વાયુથી દૂષિત થયેલો હોવાને લીધે ખાધેલાં અન્નનો કેટલોક ભાગ પકવ થાય-પચી જાય અને કેટલોક અંશ અપકવ રહી જાય, તથા જેમાં શૂળના જેવી વેદના થાય અને વાયુ સરે નહીં તેવા અણુને વિષ્ણ્વાણુ કહેવામાં આવે છે. ૫૧૨

રસશેષાણુનું સ્વરૂપ.

ઉદ્ગારશુદ્ધાવપિ ભક્તકાઢ્ઢા

ન જાયતે હ્રદુરતા ચ યસ્ય ।

રસાવશેષેણ નુ સપ્રસેકં

ચતુર્થમેતત્પ્રવદન્ત્યજીર્ણમ્ ॥ ૫૧૩ ॥

૫૧૨ રસશેષાણુમાં ઓડકાર સાફ આવે છે પરંતુ જમવાની ઇચ્છા થતી નથી, રસનું અણુ થવાથી લાળ સહ્યા કરે છે અને છાતી ભારે થઈ રહે છે. આ અણુને ચોથું રસશેષાણુ કહે છે. ૫૧૩

અણુથી થનારા રોગો.

મૂર્છા પ્રલાપો વમથુઃ પ્રસેકઃ સદનં શ્રમઃ ।

ઉપદ્રવા મવંત્યેત મરણં ચાપ્યજીર્ણતઃ ॥ ૫૧૪ ॥

૫૧૩ અણુથી મૂર્છા, પ્રલાપ-અકવા, ઉલટી, લાળનો સાવ, સુસ્તી તથા માથે ચકરી આવવી એ ઉપદ્રવો થાય છે અને વખતે મરણ સુધાં નીપજે છે. ૫૧૪

ત્રણેય અણુની ચિકિત્સા.

તન્નામ લંઘનં કાર્યં વિદગ્ધે વમનં હિતમ્ ।

વિષ્ણ્વે સ્વેદનં પથ્યં રસશેષે શયીત ચ ॥ ૫૧૫ ॥

૫૧૪ આમાણુ થયું હોય તો લંઘન કરાવવું, વિદગ્ધાણુ થયું હોય તો વમન કરાવવું, વિષ્ણ્વાણુ થયું હોય તો સ્વેદ આપવો (પેટને સેક કરવો) અને રસશેષાણુ થયું હોય તો નિદ્રા કરાવવી એ હિતકારી છે. ૫૧૫

વામયેદાશુ તં તસ્માદુષ્ણેન લવણામ્બુના ।

૫૧૫ વિદગ્ધાણુમાં રોગીને તરત જ ઉના પાણીમાં સિંધાલૂણુ નાંખીને તે પાણી પાઇને ઉલટી કરાવવી.

કાર્યં ચાનશનં તાવદ્યાવન્ન પ્રકૃતિં મજેત્ ॥ ૫૧૬ ॥

૫૧૬ આમાણુમાં જ્યાં સુધી અણુનો પરિપાક ન થાય ત્યાં સુધી લંઘન (રોગીને ઉપવાસ) કરાવવું. ૫૧૬

અજીર્ણ મનુષ્યનાં શરીરને હલકું કરનારા
ઉપચારો કરવા.

લઘુકાયમતશ્ચૈનં લંઘનૈઃ સમુપાચરેત્ ।

યાવન્ન પ્રકૃતિસ્થઃ સ્યાદ્દોષતઃ પ્રાણતસ્તથા ॥૫૧૭॥

૫૧૭ ઉપર કહેલા ઉપચારોથી રોગીનું શરીર હલકું થયા છતાં પણ ન્યાં સુધી દોષોના અને બળના સંબંધમાં અસલ પ્રકૃતિ ઉપર ન આવે ત્યાં સુધી રોગીને લંઘનો (શરીરને હલકું કરનારા ઉપવાસો) કરાવવા. ૫૧૭ સમશન, વિષમાશન અને અધ્યશનનાં લક્ષણ.

હિતાહિતોપસંયુક્તમન્નં સમશનં સ્મૃતમ્ ।

બહુ સ્તોકમકાલે વા વિજ્ઞેયં વિષમાશનમ્ ॥૫૧૮॥

સાજીર્ણે ભુજ્યતે યત્તુ તદધ્યશનમુચ્યતે ।

ત્રયમેતન્નિહન્યાશુ બહૂન્યાધીન્કરાંતિ વા ॥૫૧૯॥

૫૧૮ હિત અને અહિત બન્ને પ્રકારના અન્નને સાથે મેળવીને કરવામાં આવતાં ભોજનને 'સમશન' કહેવામાં આવે છે. ઘણું, થોડું અથવા સમય વગર ગમે ત્યારે જે ભોજન કરવામાં આવે તેને 'વિષમાશન' કહેવામાં આવે છે અને એક વખત ખાધેલું અન્ન જીર્ણ થયા પહેલાં બીજીવાર જે ભોજન કરવામાં આવે તેને 'અધ્યશન' કહેવામાં આવે છે. આ ત્રણે પ્રકારનાં ભોજન મનુષ્યને તુરત મારી નાખે છે અથવા તો ઘણા રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૫૧૮-૫૧૯

વિદગ્ધ અન્નનો ઉપાય.

અન્નં વિદગ્ધં હિ નરસ્ય શીઘ્રં

શીતામ્બુના વૈ પરિપાકમેતિ ।

તદ્દગ્ધસ્ય શૈત્યેન નિહન્તિ પિત્ત-

મક્ષેદિભાવાન્ન નયત્યધસ્તાત્ ॥ ૫૨૦ ॥

૫૨૦ વિદગ્ધ થયેલું અન્ન શીતળ જળનું પાન કરવાથી તરત પચી જાય છે. કેમકે શીતળજળ પોતાના શીત ગુણને લીધે પિત્તને શીત કરે છે. અને પોતાના ક્ષેદ ગુણને લીધે અન્નને એકરસ કરીને નીચે લઇ જાય છે. ૫૨૦

ભોજન પછી છાતીમાં, ગળામાં અને પેટમાં દાહ

થાતો હોય તો તેનો ઉપાય.

વિદહ્યતે યસ્ય તુ મુક્તમાત્રે

દહ્યેત્ હૃત્કોષ્ઠગલં ચ યસ્ય ।

દ્રાક્ષાઽમયાં માક્ષિકસમ્પ્રયુક્તાં

લીઢાઽમયાં વા સ સુખં લભેત ॥ ૫૨૧ ॥

૫૨૦ જમતાંવેત જ જે માણસને આમાશયમાં વિદાહ થાય (અન્નનો અન્ન પાક થાય) તથા હૃદયમાં (છાતીમાં) ગળામાં અને પેટમાં દાહ-ઝાર ઝાર બળતરા થાય તે માણસ દ્રાક્ષની સાથે અથવા મધની સાથે હરડેનું ચૂર્ણ ચાટે તો આરોગ્ય મેળવે છે. ૫૨૧

રસશેષાજીર્ણનો ઉપાય.

મવેદજીર્ણં પ્રતિ યસ્ય શઙ્કા

ક્ષિધસ્ય જન્તોર્બલિનોઽન્નકાલે ।

પ્રાતઃ સન્નુષ્ટીમભયામશઙ્કો

મુજીત સમ્પ્રાદય હિતં હિતાર્થી ॥ ૫૨૨ ॥

૫૨૧ જે સ્તિગ્ધ અને બળવાન માણસને પ્રાતઃકાલમાં રસશેષાજીર્ણની શંકા થાય તે માણસે પોતાના હિતને માટે ભોજનના સમયમાં સુંઠ અને હરડેનું ચૂર્ણ ખાધને પછી નિઃશંક ચિત્તથી હિતકારી અન્નનું ભોજન કરવું. ૫૨૨

અજીર્ણમાં ભોજન કરવાથી મરણ થાય છે.

સ્વલ્પં યદા દોષવિવદ્ધમામં

લીનં ન તેજઃપથમાવૃણોતિ ।

મવત્યજીર્ણેઽપિ તદા બુભુક્ષા

સા મન્દબુદ્ધિં વિષવન્નિહન્તિ ॥ ૫૨૩ ॥

૫૨૨ થોડુંક આમ ન્યારે દોષોથી રોકાઇને જઠરાગ્નિના માર્ગના એક પડખામાં છુપાઈ રહે અને જઠરાગ્નિના માર્ગને સંપૂર્ણ રીતે રોકી શકે નહીં ત્યારે અજીર્ણ છતાં પણ જમવાની ઇચ્છા થાય છે. આ ઇચ્છા મંદબુદ્ધિ-વાળા માણસને વિષની પેઠે મારી નાખે છે. (એટલે મંદ બુદ્ધિવાળો માણસ આવી ખોટી ભુખ લાગવાથી અજીર્ણ મટી ગયું એમ સમજીને અજીર્ણમાં પણ ભોજન કરે છે અને તેથી તેને નુકસાન થાય છે). ૫૨૩

ગુણોના કર્મોનું વર્ણન.

અતઃ ઋર્ધ્વં પ્રવક્ષ્યામિ ગુણાનાં કર્મવિસ્તરમ્ ।

કર્મભિસ્ત્વનુમીયન્તે નાનાદ્રવ્યાશ્રયા ગુણાઃ ॥૫૨૪॥

૫૨૩ હવે સઘળા ગુણોના કર્મોનું સવિસ્તર વર્ણન કરું છું. ગુણોના કર્મો ઉપરથી નાના પ્રકારના દ્રવ્યોમાં રહેલા ગુણોનું અનુમાન કરી શકાય છે. ૫૨૪

શીત ગુણનાં કર્મ.

હ્રાદનઃ સ્તમ્ભનઃ શીતો મૂર્છાતૃડસ્વેદદાહજિત્ ।

૫૨૪ શીત ગુણ સુખ આપનારો, રક્ત વગેરેનું સ્તંભન કરનારો, તથા મૂર્છા, તૃષ્ણા, પરસેવો અને દાહ એઓને મટાડનારો છે.

ઉષ્ણ ગુણનાં કર્મ.

ઉષ્ણસ્તદ્વિપરીતઃ સ્યાત્પાચનશ્ચ વિશેષતઃ ॥ ૫૨૫ ॥

૫૨૫ ઉષ્ણગુણ સુખ નહીં આપનારો, રક્ત વગેરેની પ્રવૃત્તિ કરાવનારો, મૂર્છા-તરસ-પરસેવો અને દાહ એઓને ઉત્પન્ન કરનારો તથા વિશેષ કરીને ત્રણ વગેરેને પકાવનારો છે. ૫૨૫

સ્તિગ્ધ ગુણનાં કર્મ.

એહમાર્દવકૃત્ક્ષિધો બલવર્ણકરસ્તથા ।

૫૨૬ સ્તિગ્ધ ગુણ શરીરને સ્તિગ્ધ અને કામળ કરનારો, બળ આપનારો અને વર્ણને સારો કરનારો છે.

રૂક્ષ ગુણનાં કર્મ.

રૂક્ષસ્તદ્વિપરીતઃ સ્યાદ્વિશેષાત્સ્તમ્મનઃ સ્વરઃ॥૫૨૬॥

૫૨૭ રૂક્ષગુણ શરીરને રૂક્ષ અને કઠણ કરનારો, બળને ઓછું કરનારો, વર્ણને ખરાબ કરનારો અને વિશેષ કરીને અતિસાર વગેરેને અટકાવનારો તથા ચામડીને ખરસટ કરનારો છે. ૫૨૬

પિચ્છિલ ગુણનાં કર્મ.

પિચ્છિલો જીવનો બલ્યઃ સંધાનઃ શ્લેષ્મલો ગુરુઃ ।

૫૨૮ પિચ્છિલ ગુણ પ્રાણને ધારણ કરનારો, બળ આપનારો, ભાંગેલાં અસ્થિને સાંધનારો, કફને ઉત્પન્ન કરનારો અને શરીરમાં ભારેપાણું કરનારો છે.

વિશદ ગુણનાં કર્મ.

વિશદો વિપરીતોઽસ્માદ્દૃઢાચૂષણરોપણઃ॥૫૨૭॥

૫૨૯ વિશદ ગુણ પિચ્છિલથી વિપરીત છે એટલે બળને ઓછું કરનારો, ભાંગેલાં અસ્થિને સંધાવા નહીં દેનારો, કફને મટાડનારો, શરીરને હલકું કરનારો, ભેજને સુકવનારો અને પ્રણુને રુઝવનારો છે. ૫૨૭

તીક્ષ્ણ ગુણનાં કર્મ.

દાહપાકકરસ્તીક્ષ્ણઃ સ્નાવણો ।

૫૩૦ તીક્ષ્ણ ગુણ દાહ ઉત્પન્ન કરનારો, પ્રણુ વગેરેને પકાવનારો અને તેમાંથી સ્નાવ કરાવનારો છે.

મૃદુ ગુણનાં કર્મ.

મૃદુરન્યથા ।

૫૩૧ મૃદુ ગુણ દાહને શાંત કરનારો, પ્રણુ વગેરેને પાકવા નહીં દેનારો અને સ્નાવને બંધ કરનારો છે.

ગુરુ ગુણનાં કર્મ.

સાદોપલેપબલકુટુરુસ્તર્પણબૃંહણઃ॥૫૨૮॥

૫૩૨ ગુરુ ગુણ શરીરમાં સુસ્તી લાવનારો, મળોની વૃદ્ધિ કરનારો, કફને ઉત્પન્ન કરનારો, તૃપ્તિ આપનારો અને શરીરને પુષ્ટ કરનારો છે. ૫૨૮

લઘુ ગુણનાં કર્મ.

લઘુસ્તદ્વિપરીતઃ સ્યાલ્લેક્ષનો રોપણસ્તથા ।

દશાઘ્યાઃ કર્મતઃ પ્રોક્તાસ્તેષાં કર્મવિશેષણૈઃ॥૫૨૯॥

દશૌવાન્યાન્પ્રવક્ષ્યામિ દ્રવાદોસ્તાન્નિબોધ મે ।

૫૩૩ લઘુ ગુણ શરીરને ઉત્સાહ આપનારો, મળોને ઓછા કરનારો, કફને મટાડનારો, તૃપ્તિ નહીં આપનારો, શરીરને કૃશ કરનારો, લેપન કરનારો અને પ્રણુને રુઝવનારો છે. આ પ્રમાણે પ્રથમના શીત આદિ દશ ગુણો અને તેનાં કર્મો કહ્યાં. હવે બીજા પ્રવચ્ચાદિ દશ ગુણો અને તેનાં કર્મો કહીશ તે મારી પાસેથી સાંભળ ! ૫૨૯

દ્રવગુણનું કર્મ.

દ્રવઃ પ્રક્લેદનઃ ।

૫૩૪ દ્રવગુણ બીનાપણું કરનારો છે.

સાંદ્ર ગુણનાં કર્મ.

સાંદ્રઃ સ્થૂલઃ સ્યાદ્વંધકારકઃ ૫૩૦

૫૩૫ સાંદ્રગુણ માંસ વગેરેને વધારનારો અને ઘાટાપણું કરનારો છે. ૫૩૦

શ્લક્ષ્ણ ગુણનાં કર્મ.

શ્લક્ષ્ણઃ પિચ્છિલવજ્જ્ઞેયઃ ।

૫૩૬ શ્લક્ષ્ણ ગુણ પિચ્છિલ ગુણના જેવાં જ કર્મોવાળો છે.

કર્કશ ગુણનાં કર્મ.

કર્કશો વિશદો યથા ।

૫૩૭ કર્કશ ગુણ વિશદ ગુણના જેવાં જ કર્મોવાળો છે.

સુગંધ ગુણનાં કર્મ.

સુસ્વાનુબંધી સૂક્ષ્મશ્ચ સુગન્ધો રોચનો મૃદુઃ॥૫૩૧॥

૫૩૮ સુગન્ધ ગુણ સુખ આપનારો, સૂક્ષ્મ, સ્વચ્છ ઉપજાવનારો અને ક્રોમળપણું કરનારો છે. ૫૩૧.

દુર્ગંધ ગુણનાં કર્મ.

દુર્ગન્ધો વિપરીતોઽસ્માદ્દૃઢાસારાચિકારકઃ ।

૫૩૯ દુર્ગન્ધ ગુણ દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારો, સ્થૂલ, અસ્વચ્છ ઉત્પન્ન કરનારો, કઠણ અને મોળ લાવનારો છે.

સર ગુણનાં કર્મ.

સરોઽનુલોમનઃ પ્રોક્તો ।

૫૪૦ સરગુણ મળ વગેરેને અનુલોમ કરનારો-પ્રવર્તીવનારો છે.

મદ ગુણનાં કર્મ.

મદો યાત્રાકરઃ સ્મૃતઃ ॥૫૩૨॥

૫૪૧ મદગુણ શરીરની વૃત્તિઓને પ્રવર્તીવનારો છે. ૫૩૨

વ્યવાયી ગુણનાં કર્મ.

વ્યવાયી ચાચ્છિલં દેહં વ્યાપ્ય પાકાય કલપતે ।

૫૪૨ વ્યવાયી ગુણ અપકવ અવસ્થામાં જ આખા શરીરમાં વ્યાપ્ત થઈ પાકને પામે છે. જેમકે-મધ.

વિકાસી ગુણનાં કર્મ.

વિકાસી વિકસન્નેવં ધાતુબંધાન્વિમોક્ષયેત્ ॥૫૩૩॥

૫૪૩ વિકાસી ગુણ અપકવ અવસ્થામાં જ આખા શરીરમાં વ્યાપ્ત થઈ ધાતુઓનાં બન્ધનોને શિથિલ કરીને પછી પાકને પામે છે. ૫૩૩

આશુકારી ગુણનાં કર્મ.

આશુકારી તથાશુત્વાદ્ધાવત્યમ્મસિ તૈલવત્ ।

૫૪૪ આશુકારી ગુણ જેમ પાણીમાં નાંખેલું તેલ એકદમ પ્રસરે છે તેમ તે એકદમ આખા શરીરમાં પ્રસરે છે.

સૂક્ષ્મ ગુણનાં કર્મ.

સૂક્ષ્મસ્તુ સૌશ્વ્યાત્સૂક્ષ્મેષુ સ્નોતસ્સ્વનુસરઃ સ્મૃતઃ ૫૩૪
ગુણા વિંશતિરિત્યેવં યથાવત્પરિકીર્તિતાઃ ॥

૫૪૫ સૂક્ષ્મગુણ પોતાનાં સૂક્ષ્મપણાથી શરીરના સૂક્ષ્મ સ્તોત્રામાં-માર્ગોમાં પણ પેસી શકે છે. આવી રીતે વીશ ગુણોનું તેનાં કર્મો સાથે યથાર્થ રીતે વ્યાખ્યાન કર્યું. ૫૩૪ પાંચ ભૂતાત્મક આહાર શરીરના પાંચ ભૂતોનું પોષણ કરે છે

સંપ્રવક્ષ્યામ્યતશ્ચોર્ધ્વમાહારગતિનિશ્ચયમ્ ॥ ૫૩૫ ॥

પંચભૂતાત્મકે દેહ આહારઃ પાંચભૌતિકઃ ।

વિપક્કઃ પંચધા સમ્યગ્ગુણાન્સ્વાનમિવર્ધયેત્ ॥ ૫૩૬ ॥

૫૪૬ આ પંચભૂતાત્મક (પૃથ્વી વગેરે પાંચ મહાભૂતોથી બનેલ) શરીરમાં પંચભૂતાત્મક આહાર પંચમહાભૂતોના અગ્નિએથી સારી રીતે પાકીને પંચભૂતાત્મક શરીરમાં રહેલા પોતપોતાના અંશોનું સારી રીતે પોષણ કરે છે. (એટલે આહારમાં રહેલો પૃથ્વીનો અંશ શરીરમાં રહેલા પૃથ્વીના અંશને, જળનો અંશ જળના અંશને, અગ્નિનો અંશ અગ્નિના અંશને, વાયુનો અંશ વાયુના અંશને અને આકાશનો અંશ આકાશના અંશને પોષણ કરે છે. ૫૩૫-૫૩૬

કફ વગેરેની ઉત્પત્તિ આહારથી થાય છે

અવિદગ્ધઃ કફં પિત્તં વિદગ્ધઃ પવનં પુનઃ ।

સમ્યગ્વિપક્કો નિઃસાર આહારઃ પરિવૃંહયેત્ ॥ ૫૩૭ ॥

૫૪૭ મધુરપણુને પામેલો આહાર કફને, અમ્લપણુને પામેલો આહાર પિત્તને અને સારી રીતે પકવ થઈને નિઃસાર થયેલો આહાર વાયુને વધારે છે. ૫૩૭

વિષ્ટા તથા રસ શેમાંથી થાય છે ?

વિષ્ણુમૂત્રમાહારમલઃ સારઃ પ્રાણીરિતો રસઃ ।

૫૪૮ વિષ્ટા અને મૂત્ર એ પરિપકવ થયેલા આહારનો મળ ભાગ છે અને રસ જે છે તે સાર ભાગ છે. આ વિશે આગળ 'શાણ્વિતવર્ણનીય' નામના આ સ્થાનના ચૌદમા અધ્યાયમાં કહી આવ્યા છીએ.

રસ ધાતુઓનું પોષણ કરે છે

સ તુ વ્યાનેન વિક્ષિપ્તઃ સર્વાન્ધાતૂન્પ્રતર્પયેત્ ॥ ૫૩૮ ॥

૫૪૯ એ રસ વ્યાન વાયુથી આપ્તા શરીરમાં ફેલાઈને સધળા ધાતુઓનું પોષણ કરે છે. ૫૩૮

કફ આદિ મળ કયા કયા ધાતુના છે ?

કફઃ પિત્તં મલઃ ક્ષેપુ સ્વેદઃ સ્યાન્નલ્લરોમ ચ ।

નેત્રવિદ્ ત્વક્ષુ ચ ક્ષોહો ધાતૂનાં ક્રમશો મલાઃ ॥ ૫૩૯ ॥

૫૫૦ કફ રસનો મળભાગ છે, પિત્ત રક્તનો મળભાગ છે, ઇંદ્રિયોનો મેઝ માંસનો મળભાગ છે, મેદનો મળભાગ પરસેવો છે, અસ્થિનો મળભાગ નખ અને રેવાડાં છે અને મજ્જાનો મળભાગ આંખના ચીપડા તથા ચામડીનો સ્નેહ છે. આ રીતે અનુક્રમથી ધાતુઓના મળ છે. ૫૩૯

દિવસે ન પચ્યું હોય તો પણ રાત્રે જમવું પરંતુ રાત્રે ન પચ્યું હોય તો દિવસે જમવું નહિ.

દિવા વિવુદ્ધે હૃદયે જાગ્રતઃ પુણ્ડરીકવત્ ।

અન્નમક્લિન્નધાતુત્વાદજીર્ણેઽપિ હિતં નિશિ ॥ ૫૪૦ ॥

હૃદિ સંમીલિતે રાત્રૌ પ્રસુપ્તસ્ય વિશેષતઃ ।

ક્લિન્નવિસ્સસ્તધાતુત્વાદજીર્ણે ન હિતં દિવા ॥ ૫૪૧ ॥

૫૫૧ દિવસે માણસ જાગતો હોય છે તેથી તેનું હૃદય કમળની પેઠે ખુલ્લું રહે છે તેથી ધાતુઓ ક્લિન્ન થતા નથી. માટે દિવસે ખાધેલું અન્ન પચ્યું ન હોય તો પણ રાત્રે જમવામાં કશી અડચણ નથી. પરંતુ રાત્રે માણસ સૂઈ જાય છે ત્યારે તેનું હૃદય સંકોચાઈ જાય છે એથી રાત્રે સઘળા ધાતુઓ ક્લિન્ન અને શિથિલ થઈ જાય છે તેટલા માટે રાત્રે કરેલો આહાર પચ્યો ન થયો હોય તો દિવસે આહાર કરવો એ હિતકારી નથી. ૫૪૦-૫૪૧

આ અધ્યાયનો અભ્યાસ કરનારો વિદ્વાન્ વૈદ્ય બને છે.

इमं विधिं योऽनुमतं महामुने-

नृपर्षिमुख्यस्य पठेद्धि यत्नतઃ ।

સ મૂર્મિપાલાય વિદ્યાતુમૌષધં

મહાત્મનાં ચાર્હતિ સુરિસત્તમઃ ॥ ૫૪૨ ॥

इति श्री भगवता धन्वंतरिणोपदिष्टायां तच्छिष्येण महर्षिणा सुश्रुतेन विरचितायां सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थानं समाप्तम् ॥

૫૫૨ જે વૈદ્ય રાજર્ષિશ્રેષ્ઠ મહામુનિ ભગવાન્ ધન્વ-તરિએ ઉપદેશ કરેલા આ આહારવિધિનો યત્નથી અભ્યાસ કરે છે તે વૈદ્ય ઉત્તમ વિદ્વાન્ બનીને રાજાની અને રાજાઓના જેવા મહાત્મા પુરુષોની ચિકિત્સા કરવાને યોગ્ય થાય છે. ૫૪૨

ઇતિ શ્રી ભગવાન્ ધન્વતરિએ ઉપદેશ કરેલી અને તેના શિષ્ય મહર્ષિ સુશ્રુતે રચેલી સુશ્રુતસંહિતામાં સૂત્રસ્થાન સમાપ્ત.

"गुरादी" नामा भक्ति प्रवर्धन

[illegible]

“सुखं सती” विद्रिग येन

आमल पत्रिका

1. NAME _____
 2. ADDRESS _____
 3. CITY _____
 4. STATE _____
 5. ZIP _____
 6. PHONE _____
 7. DATE _____
 8. SIGNATURE _____
 9. PRINT NAME _____
 10. PRINT ADDRESS _____
 11. PRINT CITY _____
 12. PRINT STATE _____
 13. PRINT ZIP _____
 14. PRINT PHONE _____
 15. PRINT DATE _____
 16. PRINT SIGNATURE _____
 17. PRINT NAME _____
 18. PRINT ADDRESS _____
 19. PRINT CITY _____
 20. PRINT STATE _____
 21. PRINT ZIP _____
 22. PRINT PHONE _____
 23. PRINT DATE _____
 24. PRINT SIGNATURE _____
 25. PRINT NAME _____
 26. PRINT ADDRESS _____
 27. PRINT CITY _____
 28. PRINT STATE _____
 29. PRINT ZIP _____
 30. PRINT PHONE _____
 31. PRINT DATE _____
 32. PRINT SIGNATURE _____
 33. PRINT NAME _____
 34. PRINT ADDRESS _____
 35. PRINT CITY _____
 36. PRINT STATE _____
 37. PRINT ZIP _____
 38. PRINT PHONE _____
 39. PRINT DATE _____
 40. PRINT SIGNATURE _____
 41. PRINT NAME _____
 42. PRINT ADDRESS _____
 43. PRINT CITY _____
 44. PRINT STATE _____
 45. PRINT ZIP _____
 46. PRINT PHONE _____
 47. PRINT DATE _____
 48. PRINT SIGNATURE _____
 49. PRINT NAME _____
 50. PRINT ADDRESS _____
 51. PRINT CITY _____
 52. PRINT STATE _____
 53. PRINT ZIP _____
 54. PRINT PHONE _____
 55. PRINT DATE _____
 56. PRINT SIGNATURE _____
 57. PRINT NAME _____
 58. PRINT ADDRESS _____
 59. PRINT CITY _____
 60. PRINT STATE _____
 61. PRINT ZIP _____
 62. PRINT PHONE _____
 63. PRINT DATE _____
 64. PRINT SIGNATURE _____
 65. PRINT NAME _____
 66. PRINT ADDRESS _____
 67. PRINT CITY _____
 68. PRINT STATE _____
 69. PRINT ZIP _____
 70. PRINT PHONE _____
 71. PRINT DATE _____
 72. PRINT SIGNATURE _____
 73. PRINT NAME _____
 74. PRINT ADDRESS _____
 75. PRINT CITY _____
 76. PRINT STATE _____
 77. PRINT ZIP _____
 78. PRINT PHONE _____
 79. PRINT DATE _____
 80. PRINT SIGNATURE _____
 81. PRINT NAME _____
 82. PRINT ADDRESS _____
 83. PRINT CITY _____
 84. PRINT STATE _____
 85. PRINT ZIP _____
 86. PRINT PHONE _____
 87. PRINT DATE _____
 88. PRINT SIGNATURE _____
 89. PRINT NAME _____
 90. PRINT ADDRESS _____
 91. PRINT CITY _____
 92. PRINT STATE _____
 93. PRINT ZIP _____
 94. PRINT PHONE _____
 95. PRINT DATE _____
 96. PRINT SIGNATURE _____
 97. PRINT NAME _____
 98. PRINT ADDRESS _____
 99. PRINT CITY _____
 100. PRINT STATE _____
 101. PRINT ZIP _____
 102. PRINT PHONE _____
 103. PRINT DATE _____
 104. PRINT SIGNATURE _____
 105. PRINT NAME _____
 106. PRINT ADDRESS _____
 107. PRINT CITY _____
 108. PRINT STATE _____
 109. PRINT ZIP _____
 110. PRINT PHONE _____
 111. PRINT DATE _____
 112. PRINT SIGNATURE _____
 113. PRINT NAME _____
 114. PRINT ADDRESS _____
 115. PRINT CITY _____
 116. PRINT STATE _____
 117. PRINT ZIP _____
 118. PRINT PHONE _____
 119. PRINT DATE _____
 120. PRINT SIGNATURE _____
 121. PRINT NAME _____
 122. PRINT ADDRESS _____
 123. PRINT CITY _____
 124. PRINT STATE _____
 125. PRINT ZIP _____
 126. PRINT PHONE _____
 127. PRINT DATE _____
 128. PRINT SIGNATURE _____
 129. PRINT NAME _____
 130. PRINT ADDRESS _____
 131. PRINT CITY _____
 132. PRINT STATE _____
 133. PRINT ZIP _____
 134. PRINT PHONE _____
 135. PRINT DATE _____
 136. PRINT SIGNATURE _____
 137. PRINT NAME _____
 138. PRINT ADDRESS _____
 139. PRINT CITY _____
 140. PRINT STATE _____
 141. PRINT ZIP _____
 142. PRINT PHONE _____
 143. PRINT DATE _____
 144. PRINT SIGNATURE _____
 145. PRINT NAME _____
 146. PRINT ADDRESS _____
 147. PRINT CITY _____
 148. PRINT STATE _____
 149. PRINT ZIP _____
 150. PRINT PHONE _____
 151. PRINT DATE _____
 152. PRINT SIGNATURE _____
 153. PRINT NAME _____
 154. PRINT ADDRESS _____
 155. PRINT CITY _____
 156. PRINT STATE _____
 157. PRINT ZIP _____
 158. PRINT PHONE _____
 159. PRINT DATE _____
 160. PRINT SIGNATURE _____
 161. PRINT NAME _____
 162. PRINT ADDRESS _____
 163. PRINT CITY _____
 164. PRINT STATE _____
 165. PRINT ZIP _____
 166. PRINT PHONE _____
 167. PRINT DATE _____
 168. PRINT SIGNATURE _____
 169. PRINT NAME _____
 170. PRINT ADDRESS _____
 171. PRINT CITY _____
 172. PRINT STATE _____
 173. PRINT ZIP _____
 174. PRINT PHONE _____
 175. PRINT DATE _____
 176. PRINT SIGNATURE _____
 177. PRINT NAME _____
 178. PRINT ADDRESS _____
 179. PRINT CITY _____
 180. PRINT STATE _____
 181. PRINT ZIP _____
 182. PRINT PHONE _____
 183. PRINT DATE _____
 184. PRINT SIGNATURE _____
 185. PRINT NAME _____
 186. PRINT ADDRESS _____
 187. PRINT CITY _____
 188. PRINT STATE _____
 189. PRINT ZIP _____
 190. PRINT PHONE _____
 191. PRINT DATE _____
 192. PRINT SIGNATURE _____
 193. PRINT NAME _____
 194. PRINT ADDRESS _____
 195. PRINT CITY _____
 196. PRINT STATE _____
 197. PRINT ZIP _____
 198. PRINT PHONE _____
 199. PRINT DATE _____
 200. PRINT SIGNATURE _____
 201. PRINT NAME _____
 202. PRINT ADDRESS _____
 203. PRINT CITY _____
 204. PRINT STATE _____
 205. PRINT ZIP _____
 206. PRINT PHONE _____
 207. PRINT DATE _____
 208. PRINT SIGNATURE _____
 209. PRINT NAME _____
 210. PRINT ADDRESS _____
 211. PRINT CITY _____
 212. PRINT STATE _____
 213. PRINT ZIP _____
 214. PRINT PHONE _____
 215. PRINT DATE _____
 216. PRINT SIGNATURE _____
 217. PRINT NAME _____
 218. PRINT ADDRESS _____
 219. PRINT CITY _____
 220. PRINT STATE _____

